

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

LXII. ÉVF.

1966. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

437. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

Feloldó szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Tompa József</i> : „A fejvesztesség” régies nyelve és Kármán József szerzősége.....	1
<i>Dienes Erzsébet</i> : Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról.....	17
<i>Horváth Mária</i> : A Szabács Viadala vizsgálatának módszeréről.....	29
<i>Keszler Borbála</i> : Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előtéttel való feloldása korai jövevényszavainkban	36
<i>Imre Samu</i> : Egy szokatlan hangátvetésről.....	46
<i>S. Meggyes Klára</i> : Régi nyelvünk egy képzőszerű utótagjáról	50
<i>Kiss Lajos</i> : Miskáról	65
<i>Pais Dezső</i> : Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével	69
<i>Inczefi Géza</i> : A névadás ökonómiája a föld megnevezésében.....	72
Kiseb b közlemények. <i>Fónagy Imán</i> : Hangszínképzés a gége szintjén. — <i>Mészáros István</i> : A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása. — <i>Bakos József</i> : Comenius családi nevééről, — a <i>Szeges</i> családnév történetéről	79
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bihari József</i> : Jampec. — <i>Kunszery Gyula</i> : Furmint. — <i>Márton Gyula</i> : Moldvai csángó <i>puj</i> 'kukorica' < román <i>puj</i> . — <i>Mikesy Sándor</i> : A „gyorsételek” nevei. Vízóvó. — <i>Pais Dezső</i> : Bartina.....	88
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : Nagyszombati szótörténeti adalékok	98
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : A <i>kell</i> segédige ragozásáról.....	111
Szemle. <i>B. Lőrinczy Éva</i> : A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus	112
Külö n félék. <i>Szépe György</i> : Rubinyi Mózes. 1881—1965. — <i>Bárczi Géza</i> : Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára. — <i>Benkő Loránd</i> : Szabó T. Attila hatvan éves	116
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	122

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010. MNB egyszámlasszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az Akadémiai Könyvesboltban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a Posta Központi Hírlap Iroda 1. számú Hírlapboltjában, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlasszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekkzámla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

„A fejveszteség” régies nyelve és Kármán József szerzősége

1. „Irodalmunk első archaizálásai” című cikkemben egy bő évtizeddel ezelőtt kitértem már ennek az Urániában 1794-ben anonim megjelent „hazai dramatizált történet”-nek ódon veretű nyelvezetére (MNY. LI, 75–7). A tudomány fejlődése akkor úgy hozta, hogy bár a szakirodalom már jó ideje nem bolygatta e romantikus — félig elbeszélő, félig drámai — torzó stílusát és szerzőségét, épp velem egyidőben még ketten igen részletesen foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, anélkül, hogy írásom készítésekor tudhattam volna róluk.

Az egyik GÁLOS REZSŐ volt. Ő még 1954-ben kiadott „Kármán József” című monográfiájában egy német lovagdráma szabad fordításának (és magyar környezetbe való áthonosításának) tartotta szövegünket, „Még-hozzá nem is sikerült, hanem döcögős, nehézkes fordítása”-nak (102). Így a kettős értelemben vett magyarítást egészében nem is ismerte el Kármán művének. „Inkább valami színész, Kelemen László társainak egyike, próbálkozott vele, aki tudott valamelyest németül, de szótárra helyenkint szüksége volt” (104) — vélte, s akinek számlájára a bántóbb, „nem Kármántól is elszenvedhető germanizmusok” (103) szerint tartozhatnak.¹ GÁLOS úgy vélekedett továbbá, hogy „a többektől dicsért archaizálás sem olyasvalami, ami Kármánra vallana. Kísérletnek nagyon érdekes, sőt ebből a korból meglepő is; de éppen ezért erőltetett is, s nem valószínűtlen, hogy a töredék német forrásában is megvan, azt utánozta, aki lefordította. [Bekezdes.] ... a nyelvnek ilyen mesterkéltséggel átformálása [Kármánnak] egész gondolkodásától távolállt, s az archaizálás éppen arra vall, hogy e fordítás *nem* Kármáné” (103–4). — Én idézett cikkemben azt, hogy Kármánról nem tudunk egyetlen olyan adatot sem, amely szerint a régi magyar nyelv vagy irodalom iránt különösebben érdeklődött, régies szövegekkel foglalkozott volna, nem tekintettem annyira az ő szerzőségét kizáró bizonyítéknak, mint GÁLOS; de hogy Kármán szerzőségét elfogadjuk, ahhoz én is negatív mozzanatként vettem és veszem számba mindezt. — Megjegyzem mindjárt, hogy a GÁLOSTól az utóbbi összefüggésben idézett szövegmutatvány szerintem semmit sem bizonyít: nem is az első-sorban archaikus nyelvű párbeszédekből vette, hanem az epikus és leíró összekötő anyagból. Amellett ebben is csak az összetett igealakok *vala* forma-

¹ Mint sok évtizede ismeretes, Kármán általában nem volt ment némely németesség-től. Ezért nevezi itt GÁLOS „A fejveszteség”-ben levők egy részét „nem Kármántól is elszenvedhető”-nek (vö. a 102. lapon közölt megjegyzéseivel s bibliográfiai adataival). NÉMEDI LAJOS pedig alább tárgyalandó tanulmányában (297) arra is utalt, hogy az Urániát (s benne „A fejveszteség”-et is) rossz magyarsága miatt már egy 1795-i bécsi bíráló súlyosan megróttá. — „A fejveszteség”-et egyébként SZINNYEI FERENC 1924-ben szintén németből való átdolgozásnak tartotta, de mint ilyent Kármán alkotásának ítélte (AkNyÉrt. XXIV/5. sz.).

szavát emeli ki az „erőltetett”-ség, „mesterkelt”-ség igazolására: „szembe szállott *vala*”; „meg kívánja *vala* tartani”; „dicsőségnek tartja *vala*”. Ez alakok azonban szerintem 1800 táján nem is olyan különösen archaikusak, legföljebb ritkák, tájiak vagy bibliás hangulatúak, kiesnek a lassan normalizálódó könyvnyelv fejlődési irányából. Itt főként a régies tárgy és stíluskörnyezet teszi őket szintén ódon hangulatúvá, nem pedig valami saját, akkor uralkodó belső stílusértékük (l. alább, a 4. pontban). Mesterkelt, erőltetett régiességek az 1794 táji nyelvhasználatához viszonyítva legkevésbé sem tarthatjuk őket. (Vö. DebrGr. 92, 94–5.)

A másik kutató, NÉMEDI LAJOS, a Magyar Klasszikusok sorozat tőle gondozott Kármán-kötetének nagy bevezető tanulmányában 1955 elején részletes stíluselemzést tett közzé a Kármán névvel (névjelével) megjelent vagy névtelenül kiadott, de neki tulajdonítható folyóirat-közleményekről. „A fejvesztesség” címűt külön megokolás nélkül — nyilván az irodalomtörténészek mind gyakoribb nézetére támaszkodva — szintén belevonta a vizsgált szövegcsoportha. — Valamivel később aztán az Egri Pedagógiai Főiskolának ugyanazon esztendei Évkönyvében s e Főiskola Füzetei 15. számaként külön, de így is 295–319. lapszámozással újból visszatért a jelzett kérdéskörre, s immár elméletileg is megtárgyalva stíluselemzésének jellemzőit meg a Kármán szerzőségét támogató érvelésének módszerét, GÁLOSSAL s részben velem vitázva tovább fejtegette a problémákat. Kettős céljára címe is utal: „Kármán műve-e A fejvesztesség? (Megjegyzések a XVIII. századi stílus kutatás módszertani kérdéseireh.)”¹ Legfőbb ide vonatkozó megállapításai: „A *fejvesztesség* ... biztosan ugyanannak a kéznek alkotása, mely Kármán műveit megírta” (303); „A *fejvesztesség* sem témájánál, sem nyelvénél fogva nem rí ki egyéb művei közül” (306–7); „A *fejvesztesség* csak Kármán József munkája lehet, és pedig nem fordítás, hanem az író eredeti alkotása” (310); archaizálásában „egy le-tűnt magyar korszaknak nyelvi hagyományait összefüggésükben, rendszerükben újítja fel” (310); mintáit illetően „Egyetlen lehetősége volt ... a XVI. századi protestáns irodalom” (311), s „A *fejvesztesség* esetében ... Kármán a novella történeti levegőjének megteremtéséhez hívja segítségül ... egyenesen a protestáns dráma dialógusainak stílusát” (313), „párbeszédeit tudatosan a XVI. századi dialógusok stílusában írta meg” (317).

Mindjárt itt — közbevetve — számot adok két azóta megjelent összefoglaló mű rövid állásfoglalásáról is. BENKŐ LORÁND XVIII. századi irodalmi nyelvünk fokozatos normalizálódását fölmérve 1960-ban úgy látta, hogy „az Uránia szövegei is szerkesztői egységesítésen mentek át”, s „éppen eme ... szerkesztői tevékenységnek a következtében nem tarthatók eléggé megalapozottaknak, még kevésbé perdöntőeknek azok a próbálkozások, amelyek az Urániának általában szerzői aláírás nélkül megjelent közleményeit nyelvi-helyesírási alapon akarták személyhez kötni” (Írásb. 354; az utóbbi vonatkozásban név szerint SZINNYEI FERENC-re utal). — „A magyar irodalom története” című nagy kollektív műnek PÁNDI PÁL szerkesztette III. kötetében (1965.) viszont W[EBER] A[NTAL] arra hivatkozva, hogy szövegkritikai módszerrel már „SZINNYEI FERENC próbálta alapos vizsgálattal tisztázni a névtelen közlemények szerzőségét” (145), SZINNYEI szellemében ír a mi kérdé-

¹ NÉMEDI gondolatait alább e második munkájából idézem. Ha kivételesen előbbi művéből veszek valamit (akár csak onnan idézem „A *fejvesztesség*” szövegét), akkor az MKI. jelzést használom. (Az Uránia 1794-i I. füzetéből való idézetek forrásjelzése alább: U.)

sünkről is: „Kármán szépirói tehetsége sokoldalúan mutatkozik meg *A fejvesztés* című dramatizált történetében” (142).¹

Én magam 1955-ben és közvetlen utána nem jutottam hozzá, hogy újból s még behatódobban elemezzem az Uránia archaizálását; de egyúttal némi lehigasztó szünetet is biztosítani akartam magamnak, mielőtt újra megkísérelném mérlegre vetni a módszereket, érveket, adatokat, következtetéseket. Mostanában aztán megint s „hivatalból” is beledolgoztam magam a korhoz, műnemhez, tárgyhoz, egyénhez stb. kötve esetleg 1794-ben is archaikus stílus-hatású nyelvi eszközök világába, s így újból elővéve a fönti anyagot, úgy látom: mindhármunk régebbi nézeteihez akad hozzátenni- vagy módcsítani-valóm. Előrebocsátom még, hogy bár a közvéleményt elsősorban most is Kármán szerzősége érdekli (s ehhez sok elsődlegesen nem nyelvi és stílus-történeti szempontot is számba kell vennünk), én most is a nyelv s a stílus vizsgálatából indulok ki (amazokat csak ehhez kapcsolva). Hiába: de bobus arator narrat. S még oly izgalmas kérdésekről beszélve sem ragaszkodom a kategorikus „igen” vagy „nem” válaszhoz, ha csak azt mondhatom meggyőződéssel, hogy „(ma még?) nem tudhatjuk”.

2. „A fejvesztés” régies nyelve mostani felfogásom szerint is „meglehetően fejlett művészi stílusképzésre vall; nem rikoltóan (pl. hangtanilag) elavult formák halmozásával, hanem egyrészt a feltűnő neologizmusok kerülésével . . . , másrészt egypár ízlésesen megválasztott szóval, jellemző szókapcsolattal, mondatformával, a szereplők nevének régies jellegével, az akkori [= Hunyadi-kori] fogalomkincs néhány elemének ízes megnevezésével” hat ránk (MNY. LI, 76).

A germanizmusok dolgában (l. föntebb) egészében NÉMEDI LAJOSnak kell igazat adnunk. Ő ugyanis GÁLOSSal ellentétben a kor átlagához képest nem tartja olyan kirívóan németesnek „*A fejvesztés*” magyar nyelvét (i. m. 297 kk.): az 1794 táján szokatlan kifejezéseket elsősorban régiesítéssel igyekszik megmagyarázni, s nem siet mindent elsődlegesen a német nyelv hatásából megfejtetni. Egyetérthetünk vele nagyjában a tekintetben is, hogy „az ún. »germanizmusok« miatt *A fejvesztés* még nyugodtan lehet [szerintem inkább: lehet ne] Kármán munkája és pedig eredeti munkája” (300). A részletekben például szintén igaz, hogy az inkriminált *egy leányodnak* kifejezésben az *egy* szó csak ritkább, de nem németes szerepű: ’egyetlen’ jelentésű számnév, nem pedig tisztán határozatlan névelő (299; de azt már nem tartom meggyőzőnek, hogy „Kármán . . . itt a XVI. századbeli nyelvhasználathoz nyúlt vissza”). Helyesen mondja NÉMEDI azt is (i. h. 300), hogy az „Ezennel *művelem*” nem okvetlenül a „sofort tue ich es” szolgai fordítása (így GÁLOS i. m. 103): magyar mintákat is idézhetnének rá. (NÉMEDI megint csak a XVI. századra gondol; én későbbre is.) — S akár még tovább is mehetnének GÁLOS egyes adatainak cáfolásában. Ő például a nyilvánvaló és „egyenest” németből való szolgai fordítást igazoló germanizmusok közt tartja számon a *Köszönök ténétek* (U. 187) kifejezés részeshatározós viszonyát (i. h. 102). Bizonyára a *köszöntlek benneket* tárgyias szerkezet magyarosságát hangoztató későbbi nyelvművelő írások tanulságát vetíti itt vissza GÁLOS előbbre. Csakhogy a Nagyszótár cédulái szerint Kármánnak egy-egy magya-

¹ Ezenfelül 1956-ban olvastam egy kézirat os stílustörténeti monográfiáról is (MNY. LII, 440), mely Kármán műveként foglalkozik „A fejvesztés”-gel. Magát a tanulmányt azonban nem ismerem.

rosabb stílusú kortársa ösztönösen szintén élt a később helytelenített formával. Így Mátyási József 1798-ban csaknem közmondásként használja ezt a tanácsot: „Ugy fogadd mint néked köszönnék”. TOLNAI VILMOS rá is jegyezte a nagyszótári adat alá, hogy régen közkeletű volt ez a szerkesztési nyelviünkben. S a NySz. valóban találó adatokat idéz rá kódexeinkből is, nyomtatott forrásainkból is. „A fejveszteség”-ben tehát vagy stilisztikailag szintelen elemként kell felfognunk, vagy épp régiességnek; de botrányos németességnek igazán nem. — Ugyancsak árulkodóan együgyű németességet lát GÁLOS ebben a mondatban: „Im ez sebhely homlokomon egy dühös jancsár nehéz dákosának jegye, mellyel bajtársam Dézsi Miklós fejét lecsapni akarta és melynek vágását én testemmel elleneztettem” (GÁLOS i. m. 102; az U. szövege szerint *ellenzett* a helyes alak). Az *ellen(e)*z egyébként még egyszer előfordul ugyanily értelemben a novellában: „ugrás közben [a pogány] úgy arányzávala a vágást Dési felé, hogy mivel észbe nem vette, és azt nem *ellenzé*, bizonyosan halállal kell vala meghalni néki” (MKI. 178). A Nagyszótár tanúsága szerint mármost az *ellen(e)*z igének 'gátol, hátráltat, ellene küzd (tesz vmit)' értelme a XVII. század óta bőven igazolható; vö. 1690: „[A tárgyalat szer] *ellenzi* igen a hányást” (PPápai: Pax corp. 140); 1742/1881: „erővel vezette [!] | Ágyusokat Brünbe, noha *ellenzette* | ugyan az ellenség” (Tóth J.: Cziráky I. 74); 1801: „Bátor nagy vigyázással vannak a' Frantziák, még-is nem *ellenzhetik*, hogy tsak-nem minden nap 20, 30-is által ne jöjjön” (Molnár J.: Könyvház XII, 90). További 1800 táji példák vannak még Dugoniestől, Baróti Szabótól, Sándor Istvántól, az erdélyi természettudós Nyulas Ferenctől stb., sőt szórványosan későbbi íróktól is. GÁLOS-t tehát e ponton sem támogatja a magyar szótörténet. — De hagyjuk is a részleteket: hiszen senki sem állítaná, hogy „A fejveszteség”-ben nincs németesség; csupán azt vitatjuk, hogy olyan botránykövek vannak benne, amilyenekre GÁLOS hivatkozik.

Megjegyezném azonban még, hogy „A fejveszteség”-ben szerintem latinosság is van bizonyos arányban, noha a „vád” képviselői vagy hallgattak róluk, vagy ezek egy részét is a germanizmusok közé sorolták. Az effélékre gondolok: „mindennek ... színt adni *tudó*” (leíró részben, igenévi állítmány: MKI. 170); „igyen *könyörülő vagy*” (párbeszédben, uaz: 173); „egynehány *szerzeteseknél*”, „néhány *írástudóknál*” (összekötő részben: 170); „nagy sok *veszélyek* közül” és „sok *napokiglan*” (párbeszédben: 173, 180); „*érzeni* véltem” (uígy: 178); stb. Azt gondolom mármost, hogy bár a latinosságok mennyisége sem haladja meg a kor nem archaizáló szövegeinek átlagát, itt a tárgyi-stilisztikai körülmények miatt — például a *nagy sok* jelző után vagy az *-iglan* ragváltozat előtt — némelyiküknek mégis inkább régies, mint idegenszerű jellege lehetett. A GÁLOS-tól említett kisebb „germanizmusok” egyikét-másikát ugyanígy inkább latinosságnak-régiességnek tekinteném (vö. i. m. 104); de a részleteket most már fölösleges halmozunk.

3. Úgy látom mégis, hogy a vitában NÉMEDI néhol tovább megy föltevéseiben és következtetéseiben, mint ameddig a tények igazolhatják. Így azt vallja, hogy „a korban nem meglepő *A fejveszteség* írójának [archaizáló] eljárása” (304), hiszen például Bessenyei, Révai, Kazinczy, Sándor István s egy-két más írónk nyelvtörténeti érdeklődését és tudását kétségtelen adatok bizonyítják, amellet ekkor már a régi szavak felújítása divattá szélesedett (uo. kk.). Én azonban ma is azt gondolom, hogy e szórványos írói, tudósi, szótárszerkesztői példákbl 1794 előttre nem kockáztathatunk meg ilyen általánosítást. Ne feledjük el, hogy „A fejveszteség”-

nél korábbról nincs ily összefüggő, tömören archaikus prózaszövegünk. Verses is csupán egy kurtább van: Kazinczynak Keresztes Bálintja, melynek első változataiban még inkább csak a helyesírás és a betűtípus volt régies.¹ S Földi János, aki magyar nyelvtant is írt, még így is hajlandó lett volna ezt az ügyes, de velejében álnépies, érzelmes, rokokó ízű, nyelvében alig régies verset elfogadni eredeti XIII. század eleji maradványnak!

Az Uránia „névtelen jegyzője” tehát bizony kora szerint is eléggé váratlan úttörője volt ennek a művészi hangulatteremtő, kisebb-részt korfestő stilizálásnak. Régiesítése — mint írtam — igen izléeses: „Nem pontosan, tudományos hitelességgel a XV. század közepének nyelvi légköre ez, hanem homályosabban, általánosabban régi: csak a távoli múlt ódon, zord világának sejtetője” (MNY. LI, 76). NÉMEDI-nek nem adhatok ugyan igazat abban, hogy a szerző itt „egy letűnt magyar korszak nyelvi hagyományait összefüggésükben, rendszerükben újítja fel” (310), de az említett általánosabb régiesítéshez sem futhatta volna Kelemen László valamelyik ismeretlen színésztársának feltehető magyar nyelv- és stílustörténeti ismereteiből és írásművészetéből. GÁROS fönti ötletét tehát ezért sem fogadhatjuk el.

Hanem térjünk át „A fejveszteség” archaizálásának az egykorú magyar történeti nyelvismeretekhez viszonyításában az írók és tudósok oldaláról az olvasóközönségére. A mű stílusának fogadtatását úgyis inkább ennek nyelv- és stílustörténeti képzettsége határozhatta meg. Ebből a szempontból pedig a régiesítő stíluskísérletet még korábbnak és meglepőbbnek kell tartanunk: szinte vészterhesen korainak is. A XVIII. század végi olvasóknak a magyar történeti nyelv- és stílusismeretben való átlagos tájékozottságát ugyanis még annyira sem jellemezhetjük a NÉMEDI említette hat-nyolc tudós és költő példájával, mint az írókét. Pedig az Uránia nem is bármilyen olvasókra számított, hanem legfőképp a nőkhez: „a magyar asszonyi nemhez” kívánt szólni. Őköztük pedig ez időben végképp csak kivételesen fordulhatott elő olyan anyanyelvi műveltség, amely egy ilyen stílusremeknek tudatos és mély megértését, árnyalt élvezését vagy éppen a nyilvánosság előtt való értékelését biztosíthatta (vagy inkább: biztosíthatta volna).

Igaz, Dugonics az Etelkában (1788.) bemutatott stilizálással — bár nem összefüggően régiesítő szövegben — 1794-ig elért már némi közönségsikert a hazafias nőolvasók körében is. Csakhogy az a stílus egészen másfajta volt: elsődlegesen nyelvjárási-folklorisztikai archaizálású, vitézkötésesen magyaros, sőt MÉSZÖLY GEDEONnak másra alkalmazott, szellemes szavával „régieskedhetném” fogalmazás. „A fejveszteség”-ben ellenben feltűnő tájnyelvi használat nincs. Népies közmondás, szólás, naív módon képszerű beszéd is csak kevésbé cikornyásan, szórványosan s jórészt nem is az archaikusabb nyelvű beszélgetésekben akad, bár olykor halványan így is emlékeztet a szegedi népieskedőre: „Jól tudta ez a ravasz, mely hamar tüzet fog csak egy elejtett szikra is a száraz csepüben” (MKI. 172); „Vakon festik a szerelmet, holott vak a hiúz a szerelemhez képest” (uo. 176). Érdekes, hogy NÉMEDI (i. m. 308–9) e két példában is éppen Kármán jellemző stílusát ismeri fel, tudniillik a „tendenciózus tömörség”-ről. — Archaizáló névadás, névhasználat ugyancsak volt Dugonics művében: a nagy sikerű *Etelka*—*Etele* név-

¹ E külsőleges régiesítés valószínű ihletőjét éppen NÉMEDI nevezte meg (i. h. 307), mégpedig a Révai Miklós' Elegyes versei (1787.) függelékében kiadott régi magyar költői szövegekben.

párosítás maga is ilyen, nem szólva az Anonymusból korszerűtlen betűolvasattal vett *Uszubu-félekről*. De „A fejveszteség” régies nevei nem ilyenek. — Volt az Etelkában az ősi életmódhoz illőbb „nyelvi gondolkodás” illúzióját keltő jelentés-visszakövetkeztetés is; az író például a *házasság*-ot *sátorosság*-nak neveztetni nomadizáló őseinkkel. De ez ott is szórványos elem, „A fejveszteség”-ben pedig nem is kell vele itt foglalkoznunk. — Egy-egy feltűnő régi szó elterjesztésével és az eddigiekkal egészében véve mégis előkészítette valamennyire Dugonics a talajt a női olvasók közt is „A fejveszteség” élvezésére;¹ nagyobb ez irányú jelentősége azonban semmiképp sem lehetett. (Dugonicsnak „A fejveszteség”-ben esetleg mutatkozó más konkrét hatását lásd a 4. és az 5. pontban.) És ne feledjük el, hogy „Dugonics András izléstelen magyarkodásáról [és álnépeességéről éppen] Kármán József mondott lesújtó kritikát” (T[ARNAI] A[NDOR], l. A m. irod. története III, 79).

Nem áll közelebb „A fejveszteség” nyelvi régiesítése az egykorú hazafias költészetnek esetleg nemesi büszkeségtől duzzadó, szónokiasan ódon ékítményeihez sem, például a *hunnus*, *s(z)kita*, az *Attila* vagy *Árpád népe* (*fia*, *maradéka* stb.) ’magyar’ vagy a *félhold*, *szarv*, *tar*, *Omár* vagy *Ozmán népe* (*fia*, *fattyá*, *kölyke* stb.) ’török’ szóhasználatához, noha egyébként az úri származásra többször utalnak a *nemes nemzet* szerkezettel ott is, s a régi nemzeti erényeket is elemlegetik. Mindössze a *pogány* és *kopasz* ’török’ fordul elő e szólamkincsből. Még kevésbé kapcsolódik „A fejveszteség” a *harsány tárogató*, *kócsagtoll*, *fene* (melléknév), *magyar pallos* (*szablya*, *kard*), *vérmező*, *vérpatak* stb. lírai kifejezéstárhoz.

Sőt a barokkos-egyházias költői hagyományban már némileg magyar nyelvi patinához jutott klasszicizáló *Bellóna fia* (*népe*), *Mars fia* (*gyermek*), *héro(s)*, *tirann(us)*, *s(z)írén(a)*, *Atlas*, *Titán*, *Herkules*, *szibarita* (*Szibarisz szülötte*) stb. jellegű cirádákhoz sem nyúlt a szerző, bár ezek egy része még XIX. századi klasszikusaink régies eszközei közé is átöröklődött, sőt a csoport új elemekkel is kiegészült akkor.

Nem látszik rajta határozottabban a kezdődő Osszián-hatás nyelvi bélyege sem, noha akkortájt már az Osszián-fordítások is kezdtek régiessé színezní egyes szavakat, képeket, motívumokat stb., s az ossziánizmus nálunk is összeolvadóban volt a nemzeti hőskultusszal (vö. KERESZTURY—TARNAI: Batsányi: ÖM. I, 528). Nincs benne tehát az a fennkölt honfitorongás; nincs ’ívóedény’ jelentésű *csiga*, nincs *bárd(us)*, se *hárfa*, se modorosan emlegetett *halom*, *tető* ’csúcs’, *homályos völgy*, *suhogó* (*suhító*) *szellő* vagy *folyó*, *sziklás geréb* vagy *kőrösfá dárdá* (ez Zrínyire is emlékeztetett volna), se más korai „Osszián-gyanús” kifejezés. — A hazai ossziáni nyelvben egyébként eleinte alig is volt valóban régi magyar nyelvi stíluseszköz; inkább itt (is) kaptak egyes elemek archaikus töltést.

A magyar bibliás-egyházias nyelv némi hatása inkább érződnek „A fejveszteség”-ben. Legárulkodóbban régies közülük a *tik-szó-koron* ’hajnalban’ (MKI. 171; vö. NySz.); esetleg a kissé erőszakoltan alkalmazott (szörnyű) *halállal hal meg* ’morte moritur’ töismétlő kifejezés: „bizonyosan halállal kell vala meghalni néki” (MKI. 178), „szörnyű halállal hala meg” (uo. 179). De valószínűleg erősítette ez a nyelv egy sereg avultas nyelvtani eszköz nagyobb kedvelését is: a *vala* formaszós összetett múltét, a szenvedő szerkezetét, a *lön—lön* típusú elbeszélő múlt formáét, a *mikoron*, *igyen*, a *leányi*

¹ Dugonicsra mint a régi nyelvet ismerő egykori íróra utalt NÉMEDI is (i. h. 306).

stb. jellegű alakulatokét. (Erről részletesebben l. a 4. pontban.) Mindamellett egy ennyire felvilágosult, világias szellemű, magyar lovagkori és társadalmi-szerelmi tárgyú történet nyelvében mindez elemek úgysem érvényesülhettek tisztán a maguk bibliás-vallásosan régies hangulatával.¹

Sokkal nehezebb volna akár csak hasonló elnagyoltsággal is áttekin-tenünk „A fejveszteség”-ben föl nem használt egykori nyelvtani archaizmusokat. Éppen mert az írott nyelv normalizálásában s a régi nyelv tudományos vizsgálatában és ismertetésében a grammatikai jelenségek még nem kerültek úgy sorra, mint az ortográfiaiak és hangtaniak (illetőleg szó-táriak), s az előző sorraíró stíluspróbákban hasonlóképpen még nem irányult lényegesebb figyelem a nyelvtani régiségekre: effajta archaizmusaink a nyelvi „köztudat” adott fokán alig-alig is kristályosodtak ki. Csak két (eltérő) példát említek: A) A *-va*, *-ve* képzős határozói igenév *-k*, *-t*, *-m*, *-d* stb. toldalékos alakjai — a némi folytonosságra visszatekintő s ezért kevésbé régies *rakvák* kivételével — még nem tudatosodtak mint régies stílusesszközök, s így „A fejveszteség”-ben hiába is keresnénk őket. (Amennyire most ismerem a magyar régiesítés történetét, igazán tüntetően először Kölcsey Ferenc használja majd őket 1815—1817-ben készült Iliász-fordításában, sok egyéb nyelvtani régies-séggel együtt.) B) Annál feltűnőbb, hogy a *-tanak*, *-tenek* toldalékbokorra végződő múlt idejű igealak sem fordul elő „A fejveszteség” régies nyelvében. Ez ugyan a XVIII. század második felében még nem okvetlenül volt a magyar múlt nyelvének emlékeztetője; ezért is fordulhat elő például Csokonai József-nek, a költő atyjának kissé hivatalos ízű naplójegyzeteiben: „Két Atyafiak ... hamis ... Donatios Leveleket *csináltanak*” (l. VARGHA BALÁZS [szerk.], Csokonai Emlékek. Bp., 1960. 18). De már belekerül az ossziáni nyelvbe, s itt régies-patetikus ízű lesz. Így Ráday munkájában: „A ... bárdusok ... *muzsikáltak*” (ÖM. [VÁCZY JÁNOS kiadása] 132); Batsányiéban, 1788-ból: „*Nyögtének* hajának ősz fürtjei ... Könyvek *folytanak* le megvénült orcáin” (ÖM. I. 182); „*Bajnokaid öszvegyűltenek*” (204). A példák számát még növelhet-ném. Sőt mind következetesebben fordul elő a magyar múltat több-kevesebb régiességgel színező költői szövegekben is. Megtalálható Ráday Gedeon híres prózai Zrínyi-átírásában: „Amaz ... vitéz szerecsenyek *voltanak* ezek” (i. h. 132) vagy a török—magyar harcokat hősi-elégikus hangon fölelevenítő versek-ben, kivált Etédi Sós 1792-i „Magyar gyász”-ában: „Hány roppant Várofork porrá *változtanak*, | A’hol a’ nemzetek’ Urai *laktanak*” (54); „Most-is a’mit minap *végzettenek*, | Nagyobb rélfint arról *el-felejtkeztenek*” (104); stb. (Ennek az igealaknak reformkori életére vö.: PAIS: MNyTK. 83. sz. 163; TOMPA: RefNy. 368; stb.) — De ennyire részletesen nem is foglalkozhatunk minden 1794-ben föl nem használt, bár esetleg akkor is már régies stílusesszközzel; a szövegünkben megtalálhatókat pedig alább, a 4. pontban nagyrészt meg-emplítjük. Térjünk tehát vissza mostani fő szempontunkra!

Egyelőre semmi nyoma, hogy „A fejveszteség” nagy stílus kísérlését az Uránia olvasói valamiképp is méltányolták. Ezen az imént tárgyalt körülmények ismeretében nem is igen lepődhetünk meg: túlságosan mege-lő-z-te a közműveltség s a közízlés fejlődését. Hosszú-hosszú évtizedekig nem tudunk semmiféle írásbeli visszhangjáról — hacsak az Urániának 1795-i, NÉMEDI

¹ Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert és mások hatását NÉMEDI is említi (309, 311 stb.), de rendszeren nem konkrét szavakkal, szorosan vett nyelvtani eszközökkel, hanem a beszédrítmussal, hangsúlyeloszlással kapcsolatban.

idézte bécsi recenzióját nem tekintjük annak. De a sommás „igen megütközik a magyar fül” stílusbírálat sem vall nagy méltánylásra. Akkor már Kazinczy Keresztes Bálintja mégis jobban járt...

Mint tudjuk, az Uránia rögtön az I. füzetbeli bevezető részlet után a b b a i s h a g y t a a k ö z l é s t, mégpedig egyetlen magyarázó vagy mentegető szó nélkül. Azt hiszem mármost, hogy ennek valószínű okai között a s i k e r t e l j e s e l m a r a d á s á t szintén számba kell vennünk. Hiszen ha a szerkesztőség akár csak néhány, szóban elhangzott meleg dicséretéről, sürgető-biztató üzenetről tudomást szerzett volna, egy magyarázó vagy türelmet kérő mondatot legalább is beiktatott volna a folytatást illetően! — S itt ismét fölvethető volna, hogy lélektanilag valószínűsíti-e a közlés megszakítása Kármán szerzőségét: hiszen akkor a tevékenyebb társszerkesztő saját művét zárta ki így a további füzetekből! (Ha készen volt végig.)

S itt még egy olyan mozzanatot kell érintenünk, amely az egykorú írói-olvasói k ö z i z l é s r e — bár nem közvetlenül a n y e l v i stílus dologára — vonatkozik. Már 1955-ben is hangsúlyoztam, hogy irodalmunkban „A fejveszteség” „a korai romantika jellegzetes terméke” (i. h. 75). A nyelvi régiesítés tehát a S t u r m u n d D r a n g forrongó irányzatának sok világnézeti elemével, irodalmi meg nyelvi stílusjegyével összeszővődve jelentkezett benne: nagy társadalmi feszültséggel, világias felfogással, szenvedélyes nemzeti érzéssel, a nemzeti múltba (a késő lovagkorba s a korai török harcok világába) való visszatekintéssel, a szerelmesek jogai iránti rokonszenvvel, az éjjeli természetben jövő gyöngéd érzelmekkel, ellentétekkel (például az egyszerű köznemesi ősz meg érzékeny lelkű leánya Szép Ilonkák egyik elődje, csak őket a harami gróf vad indulata és papjának meg nyomorék „titkosának” cselészövénye sújtja), lovagvárbeli zord pompájú temetéssel, sok hangfestéssel stb. A „vad” romantikának ilyen korai és mégis stílusos változatához nekem távoli mintaként legföljebb Goethe „Götz von Berlichingen”-je (vagy valamelyik őt utánzó lovagi történet) asszociálódik — már csak a színes nyelvi régiesítés miatt is. Dehát minálunk tudvalevőleg a preromantikának általában éppen nem ez a válfaja hatott legjobban, hanem Goethe Wertherje meg Rousseau művei — sőt ezeknek is inkább csak néhány szabványos utánzata (vö. HORVÁTH KÁROLY, *A romantika*. Bp., 1965.).

Azt hiszem mármost, hogy „A fejveszteség” visszhangtalansága s közlésének megszakadása esetleg még azzal is összefüggethetett, hogy ennek az izlésváltozatnak hazánkban akkor még éppúgy nem volt igazi divatja, mint a nyelvi régiesítésnek. „A fejveszteség” szerzője, illetőleg az Uránia szerkesztősége tehát úgy járt, mint néhány évtized múlva Katona József írta nagy csalódása után: „ha a madár látja; hogy hasztalan esik füttyürezése, élelméről gondolkodik, és — elhallgat”. „A fejveszteség” tehát csonkán maradt már egy évvel a Martinovics-pör keltette sokk, Kármán halála s a folyóirat megszűnte előtt...

Mindenesetre figyelemre méltó dolog, hogy első nagyobb igényű archaizálásunk szerzője egyúttal a Sturm und Drang egyik tehetséges és merész úttörője is volt: nemcsak érzelmes és felvilágosult ember, hanem a társadalmi és szerelmi indulatok feszültségét is átérezte; hazafi volt, de művészi eszközeiben idegen hatásokat is mutató preromantikus író, aki sajátos műfajmeghatározásával eredetiségét is éreztette (vö. A m. irod. története III, 142), s aki az egyes szereplők egyénies jellemzésére is láthatólag törekedett, ha ebben nem tűnt is ki olyan különösen.

4. Azt, hogy az 1794-i novellaszöveg valóban a tárgyhoz és zordon világához illő régiesítő stílusszándékkal készült, immár majd egy évszázada senki sem vonta kétségbe (vö. GÁLOS i. m. 185).

A mai olvasókat azonban — úgy látom — ebben némi optikai csalódás fenyegetheti: a „megszépítő messzeség”-é, mely miatt az 1794-i szöveget hajlandó lehet többé-kevésbé archaikusabbnak látni, mint ahogy ez elkészültekor hatott. Az utóbbi másfél száz évben ugyanis sok olyan itt előforduló nyelvi eszköz erősen régies stílusértékű lett, amely akkor még vagy egyáltalán nem volt stíléma, vagy legföljebb afféle öreges-nehézkés hangulattal élt, mint teszem ötven-hetven éve a *nyugot*, *apjok* változat, vagy amilyenné ma kezd válni a *látniok* (a *nyugot*, *apjuk*, *látniuk* formához képest); s a történeti tárgy meg a vitathatatlan régiesítő stílusszándék hatására önkéntelenül beleszámítanánk az 1794-i archaizáló eszközök sorába sok olyan eszközt is, amit ma elavultnak (vagy csak szokatlannak) ítélünk, függetlenül attól, hogy annak idején is egyértelműen régies volt-e.

Nem gondolom, hogy egész pontosan meg tudom állapítani az egyes nyelvi eszközök 1794-i uralkodó stílusértékét — olyanformán, ahogy „A magyar stilisztika vázlatát”-ban FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC vagy az ÉrtSz., illetőleg a MMNyR. szerzői a mai „stílusminősítéseket” hozzávetőlegesen megadhatták. Mégis sorra vennék egy sereg olyan elemet, amely-nél kisebb vagy nagyobb mértékben szóba jöhet a fentebb említett mai optikai csalódás.

A) Nézzük először is a szókincset! Előfordul például szövegünkben jó egypár török eredetű vagy a török harcokkal kapcsolatban is használható szó: *jancsár*, *spáhi*; *csalma*, *turbán*; *dákos*, *dzsida*, *fringia*, *handzsár*, *lándzsá*; *pajzs*, *sisak*. Ezek java részét bizony II. József török háborúi alatt az újsághírekből akár egyidejű szónak is tarthatta volna az 1790 táji olvasó, noha a *pajzs* stb. fegyvernév a magyarok közt akkor már nem volt szokásos, a *dzsida*, a *fringia* s egy-két társa pedig a Zrínyiászból bizonyos régies színnel is terjedezett irodalmunkban. (Baróti Szabó az előbbi tudvalevőleg íráshibával vette át a régi szótárakból, s így nála *dridá*-val harcolnak a hősök, nem *dzsida*-val, vö. EtSz.; GÁLDI, MSzót.; de ez nem általános a korban.) — Nekünk ma ez az egész szócsoport eléggé régiesítő-korfestő hatású „A fejvesztesség”-ben, s nem hiányoljuk a korai török—magyar harcokra talán jellemzőbb *á(l)gyú*, *buz(o)gány*, *cuca*, *új*, *kelevéz*, *kopja*, *pattantyú*, *szakállas*, *számszerij*, *tarack* stb. fegyvernevet vagy a Szigeti Veszedelemről sem ismeretlen *gyaur* ~ *kaur*, *serbet*-féleket. Azon sem rágódunk, hogy a *csalma* jóval fiatalabb Hunyadi János koránál (vö. EtSz.); és így tovább. — A régi magyar vitézi élet szavát „ismerjük fel” ma talán a főnévi *bajnok*-ban is, vö.: „[A deák] *Bajnok-társa* Zongornak a' Poharak-között” (U. 163; ez az írói összekötő szövegből való, de van *bajnok* a régies nyelvű beszélgetésekben is). Csakhogy ebben is számot tesz, hogy XIX. századi klasszikusaink elsősorban a régi magyar vitézeket nevezték szívesen e szóval: Vörösmarty Toldiról ír „Az ősz *bajnok*” című költeményében, s Arany is övele mondatja: „Felmegyek Budára *bajnok* katonának” (Toldi VI. é. 15); stb. A XVIII. század végén azonban a *bajnok* elsősorban csak választékos, költői szinonimája a *vitéz*-nek, s még kevésbé kapcsolódik pontosan a magyar múlthoz. Nekünk szinte váratlan vonatkozásban is használatos, így Verseghynél a francia forradalmi induló 1795 tájt készített fordításában, „A marsziliai ének”-ben: „Fegyverre *bajnokok*, | levante magzatok” (RMK. 24. sz. 118). Ráday Osszián-fordításában

pedig a gael vitézeket jelöli: „odanyujtván jobb kezemet a *bajnoknak*” (i. m. 181, jegyzettel!). A fönti összetételszerű *bajnoktárs* meg a Nagyszótár adatai szerint előfordul Kováts József 1799-i „Éneis”-fordításában, azaz a klasszikus hősökre alkalmazva is. — Az *áldomás* szót akkoriban — tudjuk — Anonymus *aldumas*-ának hatására ’lakoma’ értelemben régiességgként használták sokan. Hajlandók volnánk „A fejveszteség”-ben használt *áldomás*-t is (MKl. 175, 179) ilyen szónak nézni, holott ennek ’áldás’ a jelentése, ez a használat pedig az 1800 táji könyvnyelvben — kivált a vallásos tárgyúban — más jellegű elem volt. Így él vele például Csokonai József is, említett naplójegyzeteiben (i. m. 148). — Még a címbeli *fej-veszteség* (U. 145) összetett szó is megtéveszthet bennünket: a XVIII. század végén ugyanis szintén szokásosabb volt a *fő*-vagy *fejvesztés*; ám az iménti, a *-ség* képzős szinonima sem volt éppen régiesebb, csak ritkább. A szerző tehát ismét szerencsés stílusművészi érzékkel emelte ki a lehetőségek közül azt, amely már avulni kezdett, s egypár évtized múlva egészen régies, szokatlan lett. — Első olvasáskor ugyanígy archaikusnak éreztem a *hagyján* mondatszót, például itt: „*hagyján!* nyugodjon sírjában a halott” (MKl. 171). A NySz. és a Nagyszótár azonban itt is igazolta, hogy csupán én nem ismertem jól a még nem eléggé egységesült, normalizált XVIII. századi nyelv gazdagságát. Bizony megvolt ez a *hagyján* akkor, ha talán ritkább nyelvi eszközként is. — Körülbelül szintén így jártam az *alakos* szóval: ez a ’szemfényvesztő, alsóbbrendű színészféle’ jelentésű foglalkozásnév is jóval ismertebb volt az Uránia korában, mint először gondoltam. — Részben ugyane tanulsággal szolgált a *tükös* ’bizalmas alkalmazott, főként tanultabb titkárféle’ szó, vö.: „Magánosson maradt Zongor, *Tükössával* Betétsivel” (U. 161). Azért csupán részben, mert az adatok szerint ez Pázmány, Faludi és mások hatására a XVIII. században eléggé ismert könyvnyelvi szó volt, s az Uránia korában már Dugonics nyomán egy kevésbé archaikus stílushangulatúnak is tetszhetett. Az ő 1788-i Etelkájában ugyanis Róka „Árpádnak *Tükossa*” (I, 227 stb.). Ez pedig akkor sem érdektelen, ha olykor nem magyar történeti vonatkozásban is használták, mint 1792: „Én Klió! *Tükossa* Pindus Istenének” (MMus. II, 261; Nagyszótár).¹

Gyakran ezt tapasztaltam a szavak sajátos alakját, jelentését, szófaji jellegét, más szavakkal való szemantikai-stilisztikai kapcsolatait illetően is. Az *ordít* szónak kutyával kapcsolatos, ma nem irodalmi és köznyelvi használata 1794 táján még nem volt régies vagy akár csak feltűnő így: „az akol körül *ordító* ebek [az őz] hollétét jelentették” (MKl. 175; de ott van mellette ez is: „a vadászkutyák *ugatásától*”). Olvastam például Batsányi többször idézett Osszián-fordításában: „Az ősz vadászkutyák *ordítanak*” (ÖM. I, 195); vagy az imént megnevezett Eckartshausen-átültetés-

¹ Dugonicsot emlegetik néha „A fejveszteség” mintájának abban, hogy az elbeszélő előadásba az Uránia szerzője is dramatizált formájú beszélgetéseket iktatott (így GÁLOS i. m. 104). Ezt én sem megcáfolni, sem valószínűsíteni nem tudom. De az kétségtelen, hogy hasonló formai megoldást elég sok más divatos felvilágosult, illetőleg szentimentális német mű magyarításában találhatunk, így 1787-ben Bartzafalvi Szabó Szigvártjában, 1793–4-ben Eckartshausennek Boda József fordította, „Az emberi természetnek ... törvényei” című művében stb. A *tükös* szónál mégsem tartom valószínűtlennek, hogy Dugonics-reminiscencia „A fejveszteség”-ben, mert Betétsi Gábor deák egyébként is sokat „örökölt” Rókától: időnkénti ellenszenves alázatosságát, kétszínűségét, bosszúvágyó és bajkeverő természetét, s ami több: kacskaringós fondorlatait lepellező beszédmódját — több igen eltérő vonása mellett. De ennek részletezésével nem nyújtom itteni anyagomat. Minthogy azonban Kármán nem becsülte Dugonics stílusát (l. fönt), az átvétel egyúttal Kármán szerzősége ellen is szól.

ben is: „Az eb ... keserves *ordéttáfokkal* harsogtatta az Eget” (I, 160); stb. — Ugyancsak régiesen furcsának éreztem első olvasásra az *oroz* szó melléknévi alkalmazását: „[Az aprómarhák etetésekor] a’ Ház-héjéről le-leszálló *oroz* Vendégeket, és tányér-nyaló Verebeket üldözték” (U. 170); de csak míg utána nem néztem a XVIII. századi nyelvben. A Nagyszótár s a magam régi adatai közt tudniillik Szilágyi S., Cziriék M., Baróti Szabó és mások műveiből is igazolódott e szerkesztés. — Nem ismertem a ma már nem élő *bezáról* igének a *szem* főnévvel való tárgyas szerkezetét sem: „szemeidet *be ... zároltad*” (MKI. 171); ám a Nagyszótár példái szerint ez is élt a XVIII. század végén, bár talán inkább csak vallásos művekben. (A példák számát könnyen tovább szaporíthatnám.)

B) A nyelv t a n i eszközökről szólva már jeleztem, hogy ezekben a későbbi archaikus stílusérték még kevésbé vetíthető vissza 1794-re, hiszen a magyar irodalmi nyelv egységesülése addig még inkább csak hangtani-helyesítési tekintetben volt igazán eredményes (vö. BENKŐ i. m.), grammatikai szempontból azonban — bizonyos morfológiai alakokat nem nézve — nem. Az alábbi részletek közt azért igen sok olyan lehet, amelyben akkor még nem maga az eszközhöz fűződő szociális stílushangulat volt egyértelműen régies, hanem csak a tárgy és a stilisztikai konstelláció tette erősebben archaikussá a többé-kevésbé már ritkává, ünnepélyessé vált nyelvtani formákat; vagy az sem.

A határozott névelő s a hozzá hasonlóan viselkedő jelzői mutató névmások mássalhangzós szókezdet előtti z-s alakja például ma egyértelműen a régi magyar nyelvre jellemzőnek tetszik: „*az* völgyekben” (MKI. 172); „*ez* gerlicét” (uo. 173); „*az* szentegyház” (175); „*amaz* nemes ... Bobor” (176); stb. Pedig 1800 előtt ez még nem volt ilyen egyértelműen régiesítő hatású. Az Urániában Kármán névjelével megjelent „Szeretet és házasság” című elmélkedésben például az *az* névelő majd ilyen arányban fordul elő hasonló helyzetben: „*az* nőni akaró indulat” (MKI. 156); „*az* józan okosság” (uo.); stb. S ilyen fogalmazást más, nem régies egykorú forrásokban is találhatunk. — NÉMEDI nézete szerint „A határozott névelővel való takarékoság”, mint „*ez* sebhely”, „*ez* fegyverkötő” (*ez a ... helyett*) annyira jellegzetes archaizmus „A fejvesztesség”-ben, hogy közvetlenül Bornemisza Péter Elektrájának stílus-hatására mutat: „*Ez* átkozott gazember”; „*Ez* fertelmes asszonyállatnak” (i. h. 314). Pedig az „*ez* esetben”, „*az* napon” típus némely szerkezetben máig is megvan, az 1800 utáni évtizedekben pedig a nyelvesztétikai törekvések még tovább ritkították e szerkezetek nélkülözhető névelőjét (vö. például RefNy. 378—9). Az *amaz* jelzőnek mássalhangzó előtti alkalmazására pedig például a XVIII. század végén nagy tekintélyű Ráday Gedeon nem történeti tárgyú verseiben is elég sok mintát mutatott. — Hiába érezzük ma erősen régiesnek forrásunk *-and*, *-end*, illetőleg *-ánd*, *-énd* időjeles jövő idejű alakjait: „Beszélj, ami *tetszénd*” (MKI. 171); „*helye léend*” (uo.); stb. Az akkori könyvnyelvből igen-igen sok hasonló példát idézhetnénk rá: kivált vallásos tárgyú művekből. Itt is még csak a történeti tárgy s a vitathatatlanul archaikus alakok közelsége telíti hasonló stílushatással ezt a ma önmagában is régies igei formát. (Későbbi használatára l. RefNy. 108, 128, 256—7, 270, 328, 365—6, 375.) — Az elbeszélő múlt általában még bizonyosan nem lehetett régies hatású 1794-ben; a *lön*—*lön*-féle egyes 3. személyű alakok is inkább csak hivatalos vagy egyházi ízű patinához juthattak addig. Nyilván így került a *lön* Csokonai apjának naplóféléjébe is: „*Lön* ez a dolog ...” (i. m. 19). Különös, avultas színe miatt azonban *lön*

változata helyet kapott már Szalkay Antal eposzi travesztiájában is (l. MNy. LI, 69). Sőt olykor már némi költői archaizáló szín is beléjük játszik, ha ilyen tárgyú műben találkozunk velük. Így 1792: „az ostromnak *lön* siralmas vége” (Etédi i. m. 38); „Miért *vön*, Tomori, fő hadi Tisztséget?” (182); stb. „A fejveszteség”-ben tehát ez a személy még szintén nem volna egész kétségtelenül régiesítő értékű: „Dühös vala az ellenség, minket erősekké *tön* az kétségbeesés” (MKI. 178); „boldog *lön* egyszerre Sz.-Andrási” (uo. 179); stb. A 2. személyű *völ* alak azonban oly ritkaság e kor természetes stílusú szövegeiben, hogy csak szándékos és tudatos régiesítő szándékkal magyarázhatjuk, s akkor már a 3. személyben is valószínűbb ez a szerep; vö.: „itt *völ* jó éjt tőlem” (MKI. 174; egy még erőltetettebb hasonló alakot l. az 5. pontban). — Ugyanígy gyakran nincs még régiesítő értéke akkortájt az *-ig* rag hosszabb *-iglan*, *-iglen* változatának. „A fejveszteség”-ben eléggé gyakran fordul elő ez: „mi tűrhetetlen dolog csak kis *ideiglen* mátkájátúl elragadtatni” (MKI. 174); „sok *napokiglan*” (180); „*miglen* megjutnánk” (181); stb. Hogy a szerző mikor milyen erős archaizáló erőt tulajdonított neki, szinte el sem dönthetem. Lehet, hogy olykor csak mint a kissé már poros *-túl*, *-rúl* stb. ragváltozatot, úgy alkalmazza: stílusosan, de nem igazi archaizmusként; de talán már többről is szó lehet. — Inkább az első lehetőségre szavaznék a birtokos személyraggal kapcsolatos, mássalhangzó utáni többesjelnek pusztá *-i* alakját illetően, mint: *leányi* (172). Ez ugyanis „A fejveszteség”-ben rendkívül gyakran váltakozik a hosszabb alakkal; így az előbbi lapon is van *karjaid* alak. Másrészt a kor könyvnyelvében egyébként sem ritka. — A *-kor* ragnak hosszabb alakját ellenben talán nem csupán a tárgy telíti már régies ízzel, vö. *mikoron* (MKI. 175), *egykoron* (182) stb.; mégpedig azért gondolom így, mert a *tik-szó-koron* (l. f.) bizonyosan egészében tudatosan alkalmazott archaizmus.

Két névmási alakulatot említek még, mivel ezek 1794-ben talán inkább táji-népnyelvi stílushangulatúak, mint régiesek voltak, s akkor a mai olvasó is csak ezt a sajátságot értékeli át archaizmussá. Az egyik a ragos visszaható névmás helyetti *hozzám*, *hozzád* szó, vö.: „én Bobor leányát *hozzám* veszem” (MKI. 182); „*hozzá vön*” (uo.); stb. — A másik az *egymás(tól)*, *egyik a másik(nál)* stb. helyetti kevésbé irodalmi, változó alakulat: *egyik a mástól* (uo. 174); *sem egynek, sem másnak* (176); *egyet a mástól* (178); „Szemei *egy a másnál* nagyobb, és ... kancsalok” (170; ez utóbbi csak az összekötő szövegben).

A jelzett optikai csalódás nagyságát persze egy-egy esetben ellenkező előjelű tévedéseink csökkenthetik, ellensúlyozhatják egy kevésbé. Minthogy azonban véleményem szerint ez viszonylag ritkán fordul elő, nem befolyásolhatja nagyon a szerző stílusművészetének helyes értékelését, s most nem is kell rá több figyelmet szentelnünk.

5. És mégis az eddig tárgyalt nagy eszközcsoportot tartom „A fejveszteség” archaizálásában a legértékesebb sajátosságnak; vagyis azt, hogy korának nyelvi elemei közül a szerző ilyen hihetetlen tömegben válogatta össze a még ismert, de nemsokára egészen archaikus stílmává mumifikálódó szavakat és nyelvtani jelenségeket, melyek a történeti tárgyval kapcsolatban (ellentmondó stílushatású kifejezésektől mentesen) és néhány akkor is világosan régies clem társaságában már többé-kevésbé felidéztek az elmúlt magyar világ hangulatát. Lehet, hogy mindehhez az írónak nem is annyira mai értelemben vett nyelvtörténeti képzettségre volt szüksége, mint inkább az egykorú és a régibb irodalom alapos ismeretéből sarjadó biztos

stilstörténeti ítélőkészségre (művészi „ösztönre”), melyet csak tudás, tehetség és gyakorlat együtt fejleszthet ki egészségesen.

Hozzá tartozott tehát e stilizáláshoz, hogy a szerző elkerülje szokásunknak akkor özönével születő harsány neologizmusait megidegen eredetű divatszavait. Ezzel ugyanis elérte, hogy sehol sem zökkenti ki az olvasót az ódon nyelvi légkörből. Kazinczy bizony nem volt ilyen kényes: a neológia bővületében utóbb belespékelte például 1217-i tárgyú archaizáló románcába a *(titkos) kecseid* kifejezést (l. MNy. LI, 74), s ugyanúgy telemazsolázta neki kedves stilisztikai anakronizmusokkal V. Weberből vett mondáját, „A’ vak lantos”-t a 2. kiadásban is, holott akkor már áttette a mesét a magyar középkorba, s „korraját” valóban Árpád-kori jellegű nevekkal hitelesítette, mint *Borch, Bugond, Chongor, Kerche* stb. (K. F. Munkáji. IX, 1814.; vö. RUZSICZKY ÉVA, IrSzók. 134 kk.); vö.: *éd-* (193 stb.), *rény* (211 stb.); *angyalszem* (212); *csendelenebb* (197); *mímel-* (186 stb.); és így tovább. Pedig a másnál található tárgyi-fogalmi anakronizmusok ellen időről időre ő is felbosszankodott. Így például az iliázi pörbe ísmételt megrótt a Kölcséyt, mert ez a homéroszi nyelvben *szerecsen*-eket, *angyal*-okat, *herold*-okat emlegetett (l. Kölcsy: ÖM. [Franklin kiadás] 278 stb.).

„A fejveszteség”-ben nincs ilyen messziről árulkodó neologizmus vagy divatszó. Igaz, a régies *saeculum* vagy *száz* helyett már a nyelvújítási század fordul elő benne; de ez is csak jelentésében volt új szó, képzése szerint nem, s 1794-re már úgy-ahogy házastüessé is lett. — Lehet, hogy a szerző képezte a *tornyos* ’toronyőr’ főnevet, hisz régibb adatot eddig nem találtam rá: „immár a’ *Tornyos* Éj-félre jegyezett” (U. 166). Ennél kevésbé neológus ízlésű új szót azonban bizonyosan nem tudnánk elgondolni ma sem. — Az is lehetséges, hogy ő alkotta meg a *gyászpalást* és a *gyászszereg* szóösszetételt (vagy még szó szerkezetet): ezeket a Nagyszótár is csak tőle idézheti. Ám az ilyenek szintén nem voltak tüntetően újszerű elemek „A fejveszteség”-ben. — Bizonyosan sok-sok olyan szó van még forrásunkban, mely a XV. században nem lehetett még meg a magyar nyelvben: de hisz nem is a teljes nyelvi rekonstrukció a józan archaizálás célja, hanem csak a régi légkör megteremtése: a *vadászfegyver*, *vadászkutya*, *fegyverköltő* vagy más ilyen nem régi szó pedig nem zavarta a művészi stílusösszhangot. — Szerintem még a *művforma* ’gépies, automatikus’ szó a legkevésbé stílusos elem „A fejveszteség”-ben, de ez sem nagyon tűnik szembe: „Néha ha a szokás, vagy valamely *művforma* mozgás felesége kamarája felé vonszotta, akkor ... [Zongor] megháborodott ugyan” (MKI. 172). Inkább a régies *kamara* ’szoba’ szó pozitív stílushatása uralkodik ebben a mondatban is. — Máskor egy újnak látszó képzés belevág ugyan a kor legdivatosabb szógyártó divatjába, de az átlaghoz képest azért nem válik feltűnővé. Tudvalevő például, hogy a rokokó játékoság, főleg pedig a szentimentalizmus gyöngédségvágya mennyire elárasztotta nyelvünket játszi, illetőleg kicsinyítő alakulatokkal. Csak szerény mustrául említem Bartzafalvi Szigvártjából (1787.): *aligség alig* (I, 475), *a’mitském* (II, 537), *apródad* (II, 78), *El ne felejš engemetske* (I, 425), *egygynehányka* (II, 620), *énekdétset* (I, 61), *ítyferétset-* (I, 33), *gyengédedes* (II, 166), *gyögyörög-* (II, 172), *íjontz* (II, 18), *ítongó fitongó* (I, 382), *kevélyded* (II, 38), *laplika* (II, 637), *lebegdétset* (I, 616), *meszfszitske* (I, 411), *meszfszeleges* (II, 28), *mórikálgatván magokat* (II, 258), *nevetkez-* (I, 409), *nézegel-* (I, 508), *nyali nyájas-* (I, 445), *reszkegdegéf-* (II, 279), *sebeske* (II, 369), *sokátska* (II, 422), *tekeregdegél-* (II, 79), *teldeg-* (II, 34), *teldegel-* (I, 642) stb. Ehhez képest igazán nem lehetett szembetűnő, ha

„A fejveszteség”-ben a kor szokásos *ugord*-, *ugordál*-, *ugordos*- gyakorító igéje helyett már *ugordoz* van: „mint szökéllett, mint *ugordozott* a’ jó Gábor Deák” (U. 177–8); „a’ Vitézek Lovaikra *ugordoznak* vala” (uo. 183) — ha tudni illik ez utóbbi valóban ott jelentkezik legkorábban, mint ma látszik.

A nyelvújítási elemektől való ódzkodás odáig megy, hogy a nem régi felújított régi szókön se igen kap a szerző, noha ezek esetleg közismerten archaikus levegőt vittek volna 1794-i művébe. Nála nincs *év*, *hölgy*, nincs *leventa*, *lomb*, *nő* ’feleség’, *zordon* stb. A párbeszédekben csupán az egyetlen *martalék* ’rab’ tűnik szemünkbe ebből a csoportból: „[A pogány] *martalékul* akarta volna fogni őtet” (MKl. 178). Ezt mint régi szót akkoriban többen is tudatosan terjesztették (vö. MNy. XXXII, 247). — Az írói összekötő szövegekben ilyen eredetű lehet még a furcsa *széksárga*: „Zongor — *Szék-sárgájáról* beszél” (U. 156); „tajtékozó *Szék-sárgáján* üzte” (uo. 176). Ugyan tudtommal ezt sem igazolhatjuk a XV–XVI. századi nyelvből (vö.: NySz.; Nagyszótár; CSEFKÓ: MNy. XXVII, 156–7), épp *é*-s és *k*-s írással Gvadányinak többször is kimutatott szava — de melléknévi használatban. Az előtagot azonban *szeg* alakban Dugonics Etelkája mint régi szót jól bevészte az akkori olvasók emlékezetébe: „Eme szó ZEG (avagy a’ mostani Írásnak módgya fzerént: SZEG, avagy SZEK) annyit tett a’ régi Magyaroknál, mint-mi-nálunk a’ BARNA-szó. És, ha valami Színnel eleibe tették, Példának okáért: SZEK-piros, annyit tett, mint a’ mostaniaknál a’ BARNA-piros tefzen” (I, 288–9).¹ — A *szeg* és összetételei azonban az akkori írók közt olyan növekvő kedveltséghez jutottak, hogy a *széksárga* idézett főnévi alkalmazása sem okvetlenül a közvetlen Dugonics ihlette archaizálás jele. Mégis támogatja ezt az összefüggést, hogy Csokonai, aki az Urániát jól ismerte (írt is bele), „A gavallér” című versének 1797-i komáromi kiadásában a jelzői-melléknévi szerepű összetételt ezzel a jegyzettel bocsátotta a közönség elé: „*Szeg* a régi magyaroknál barnát vagy setétet jelentett, némely szólásokba nálunk is megmaradt. Erről is bőven [írt] Dugonics” (ÖM. [HARSÁNYI–GULYÁS kiadása] I, 227). Az „Alkalmatosságra írt versek” 1805-i változatában aztán persze épp a *szeg* elem maradt el a szövegből („Nyergeljétek fel jól *sárga* paripámat”, l. uo.), de az eredeti jegyzet itt is benne rekedt a vers alatt, immár cél és ok nélkül.

Novellánk nyelvi régiesítése tehát nemcsak nem olyan merész, hogy az olvasónak Kazinczy 1815-ben megjelent Ossziánjához hasonlóan (K. F. Munkái VI–VII.) egész magyarázó szójegyzékre lett volna szüksége, hanem még a másoktól már elterjesztett régi szavakat se igen vette át. Nem használta fel a másodlagosan akkor szintén régiesnek érzett elvonásokat (addig „lappangó”, ősi szógyökereket), sem a Dugonics, Kazinczy stb. módján régiesnek vehető tájszókat.

Mégis vannak benne jócskán 1794-i „hatállyal” is elsődlegesen régiesítő értékű nyelvi eszközök; s ezek kétszeresen fontosak, mert a történeti tárgyon felül ezek teszik egyértelműen archaikussá a kissé már avultas, furcsa, de akkor még nem világosan és feltétlen régies hangulatú könyvnyelvi elemek tömegét (l. a 4. pontban). Ilyenek a már említett tulajdonnevek (bár a *Fruzina* z-je helyett régiesebb lett volna a *zs!*); a történeti forrásokra emlékeztető címek: „Haram várnak örökös ura” (MKl. 183); „minden ország *főjobbágyit*” (uo.); a *-kor* ragnak már emlí-

¹ Megjegyzem, a MKl. magyarázó szójegyzéke így értelmezi „A fejveszteség” *széksárga* szavát: „Olyan színű ló, mint a tojás sárgája, széke” (278). A valóságban azonban ’barnás- vagy sötétsárga’ az értelme, s nem a tojás *széke* színére utal.

tett, hosszabb (-koron) változata (l. a 3. pontban), illetőleg külön birtokszó jellegű, *korán* alakú használata (pl. *menyegző korán*, MKI. 181; a NySz. szerint ez főként a XVI. században dívott); a *tik-szó-koron* 'hajnalban'; egyéb régi bibliai eszközök halmozása (l. a 3. pontban); egy sor más rég elavult szó-, alak- vagy mondatforma: „tekints *körösként*” (MKI. 171) és „*Körösként* ... hadra készülnek” (uo. 179; a NySz. csak két XVII. századi adatban közli, a Nagyszótárban pedig nem is találtam rá példát); a *jó atyámfiái-féle megszólítások* (pl. MKI. 179); a *zsoltáros ízü* „*Mire sanyargatom ... magamat*” típusú felkiáltások (MKI. 176; vö. NÉMEDI i. m. 315); a *nagy sok* mennyiségjelző és többes jelzettje; a *mi nagy* jellegű fokozó jelzők nagy száma; és így tovább.

A szándékos régiesítést igazolja szerintem két erőszakolt forma is. Téves, kiagyalt voltak nem esztétikai megrovásul hangsúlyozom, hiszen ha az író egy távoli kor, táj, szakma stb. nyelvét művészi céllal és módon felidézi művében, alig érdekes, hogy a „szakértői vizsgálat” talál-e benne valami jelentéktlenebb fiktív alakot. (A műveletlenségre valló, bántó hibákról most nem beszélek.) Ha pedig a szerző stílusa szándékolt többszólamúságot mutat, akkor a tervszerűen kiagyalt vagy anakronisztikus formák éppen igen hatásosak lehetnek benne. (Rendkívül érdekes például ilyen szempontból Thomas Mann „Der Erwählte” című német regénye és Jékely Zoltán készítette magyar fordítása: A kiválasztott. Bp., 1957.) De 1794-ben a magyar történeti tárgyú archaizálás még a maga stílusbeli egyszólamúságában is nagy újítás, s az esetleges tévedés főleg mint a stílusszándékot hitelesítő s az írói eljárás színező mozzanat tanulságos. (Végre is a nyelv történeti fejlődésére vonatkozólag GRIMM tudományos módszere s jórészt RÉVAI elmélete is még „a jövő zenéje” ekkor.) — Említettem tehát, hogy a *lőn, vőn* igealak szándékos archaizmus voltát „A fejveszteség”-ben egyrészt az 1794-ben is egészen ásatag *vől* alak használata igazolja (l. a 4. pontban). Nos, másrészt a szerző egyszer a *vőn* alanyi alakot tárgyias értékben ('vette, vevé') is beleszuszakolta Zongor Balázs tömören régies és zordonan romantikus parancsába: „ha csacsognak eszeveszettek, azt feleljétek: csuda igen megszerette uram Fruzinát, és hozzá *vőn* [‘magához vette’]” (MKI. 182). — A másik, szerintem erőszakolt régiesség a „*Beszéldhatsz*, miképpen vitézkedtetek” (U. 181; vö. MNy. LI, 76 1. jegyzet) példában látszik legjobban. A felszólító -*sz*a mélyhangú partikula ennyre aligha régiebb -*sze* változatánál, de hogy az egész *haddsz*a szó ilyen egyalakú — nem illeszkedő — formansként élt volna egykor, azt eddig még kevésbé igazolta a nyelvtörténet.

S most térnék rá röviden azokra a mondatritmikai és egyéb stilisztikai mozzanatokra, amelyeket NÉMEDI közvetlenül a XVI. századi protestáns drámák hatásával magyaráz (ide számítva Bornemisza Elektra-fordítását is, melyet Bessenyei bizonyosan ismert, egyébként azonban egész az 1920-as évekig hiába keresett a tudomány). Én a NÉMEDI említette példánál általában nem beszélnék ilyen egyértelmű forrásról. A „határozott névelővel való takarékoság”-ról már volt szó. A *megszerez* 'megtesz', *művel* 'tesz' (l. NÉMEDI 314) esetében szintén nincs teljesen légiüres tér az Elektra s „A fejveszteség” közt. A főnti fiktív, nem illeszkedő -*hatsz*a (-*haddsz*a) elemet sem hoznám kapcsolatba az Elektra illeszkedő -*sz*a, -*sze* partikulájával (példa: *eredjsze*, l. NÉMEDI 315). — „Jellegzetes és egyező sajátosság a mellékmondatnak előre tétele” is NÉMEDI szerint (uo. 315); azonban ilyen szabályosság

nincs a jelzett forrásokban, még az ő szórványos példái sem mind ilyenek. — „A legdöntőbb érv szerintem ... — írja (uo.), hogy — *A fejveszteség*ben az egyes szereplők a mondókájukat erősen hangsúlyos szavakkal kezdik. Ezt a hangsúlyt az biztosítja, hogy a kezdő szó ige, vagy erősítő módosító szó, vagy tagadószó”, s ez sajátos mondatmelódiai biztosít: „a kezdés erőteljes, hangsúlyos ...”, azonban maga az egész mondat igen magas hangon van tartva általában, és a végén vagy a vége felé újra felcsattan. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy a XVI. századi drámákban és *A fejveszteség* dialógusaiban is rövid mondatokat találunk.” (317.) Én bizony nem tudnám ennyire határozottan megrajzolni a tárgyalt szövegek egykorú mondathanglejtését, s addig, míg az erre vonatkozó kutatások szilárdabb alapot nem biztosítanak, ezt a módszert csak elméletileg tartom értékesnek, de gyakorlatilag nem alkalmaznám. Egyébként például a Szelmann Károly fordította, 1792-i „Fánni és Mandevillé” című felvilágosult társadalmi színmű egyes izgatott párbeszédekben vérszenen olyan nyomatékelosztásra és dallamvezetésre találtam; mint amiről NÉMEDI itt beszélt; s a „Vaj ki fázom!” (1762/1787: Orczy: Költ. Holmi 98), „*Ki szépre változott vígságos éltetek!*” (uo. 186) jellegű felkiáltó szerkezetek is mind ilyenfelét mutatnak, nem régi és nem régiesítő forrásban is.

6. Érdekes, hogy „*A fejveszteség*” szerzője korának feltűnően divatos nyelvi eszközeit nem minden vonatkozásban kerüli úgy, mint a szókészletben: mondatainak megszerkesztésében a legmodernebb megoldásokkal is él. Ezért sem véletlen, hogy személyét a XVIII. század végének legműveltebb és leghaladóbb felfogású írói közt keresték, s elsősorban éppen a folyóirat szerkesztőjével, Kármánal azonosították SZINNYEI FERENC óta igen sokan (l. az 1. pontban). Ezt cáfolni sem régebben, sem ma nem tudom, s nem is kívánom; a kérdéskör tisztázására mégis érintenék néhány további szempontot. SZINNYEI nyomán kivált NÉMEDI hangoztatja „*A fejveszteség*” nem párbeszédes részei meg a Kármánhoz köthető más szövegek közötti ritmikai és mondatfelépítésbeli egyezéseket. Így kiemeli az arányosságot: „a leggyakrabban hármass ritmikai tagolást találunk [mondataikban], de a négyes ritmusú mondat sem ritka. A részek nem szótagszámra nézve egyenlők, hanem zenei értékükre nézve azonos hosszúságúak” (i. h. 308). — Bár tökéletes egységet én e tekintetben sem látok (így 1–2, illetőleg 5–6 stb. ritmikai egységet is találni mindkét összehasonlított forrásban), bizonyos arányú párhuzam kétségtelenül van. Azonban a kornak más stilisztáiban — leginkább fordított műveikben — ugyancsak elég jelentékeny számban találni ilyen szerkesztésű mondatokat. Rousseau-nak Szentjóni Szabó László készítette magyar tolmácsolásában például motívumbeli egyezések is akadnak, a fönti sajátosság meg kivált sokszor feltűnik, vö.: „Az én eledelem együgyű és kevés; az én asztalom a’ magam majorságából vagy fáradtságából telik-ki; és e’ben-is mindenkor az elzúzó változására vigyázok. Legegészségesebb eledel az, a mit a’ meg-érett természet ad jó kedvűből, nagy tápláló erő van a kerti veteményekben; és a’ jó gyümölcsök tsinálják a’ tiszta vért” (RMK. 26. sz. 179). De ugyanígy szinte találokra vehetünk hasonló példákat Bodának említett Eckartshausen-fordításából is, noha írása és provinciálisabb nyelve kevésbé korszerű: „Valamint a’ Ruha meg nem változtatja annak indulatit, ki azt víveli, ugy meg nem másétja az Hivatal-is a’ gonofznak szívét. — Vonny bár az Hiúza Tanátsnoki palástot, övedzedd fel Ötet akár minémő Ország-Tzimjével, tsak Hiúz marad ő” (II, 29). Még Batsányi prózai Osszián-fordításrészeiben is seregestül van ilyen választékosan tago-

lódó, ritmikus mondat, noha itt a hangulati környezet természetesen más: „Kicsoda jó amott, idegen országból, ezereitől környülvétetve? A nap fényfolyamokat áraszt előtte, halmainak szellői játszanak a hajában. Tekéntete nem fenyeget hadakozással; csendes az, mint a lenyugvó nap, mely az enyészeti felhőkből Kónának békés mezeire nézell. Kicsoda, hanemha Komhálnak fia, a hatalmas cselekedeteknek királya? Örömmel nézi bércecs hegyeit; parancsol, s ezer éneklőnek szava zendül meg” (ÖM. I, 191). — S ugyanezt mondhatom hozzávetőleg a „sok leíró vagy elmélkedő jellegű rész”-ről is, melyet NÉMEDI Kármán jellemzőjének vall (309): a Szigvártból vagy más divatos fordításból ugyancsak idézhetnénk tipikus példákat erre.

De van egy motívumaiban is feltűnő egyezés, mondja NÉMEDI: „Ez az egy mondat elég volna Kármán szerzőségének a bizonyítására” (308). Íme, „A fejveszteség”-ből vett változat: „Mikor az éj beborult, midőn az elszenderedő természet óhajtozását szeretettje után jobban felgerjesztette, itt öntött ki sok könnyeket [kedvese] emlékezetének” (MKl. 174). A motívumsor itt is a szentimentalizmus kelléktárából való, mint Ányosnak „Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál” című versében vagy egyebütt. A szolamok egyezésében pedig lehet része a BENKŐ említette szerkesztőségi egyeztető munkának is; de a természet éjszakai 'alvását' amúgy is sokszor festették hasonlóan érzékeny íróink. Így: „Senki más, tsak a' körülöttünk tsendeffen fsunnyadozó Termélfzet, és a' néha fel ébredett ptrütsök ... hallotta fohajtáflinkat” (Boda—Eckartshausen i. m. I, 65); mások meg a természet *elszenderedését, elandalodását* stb. emlegetik. — Olyan egészen döntő ereje tehát még az efféle kivételes mondatnak sincs.

Bizonyos korszerűség mutatkozik néhol „A fejveszteség” romantikus szenvedélyű mondataiban is, például: „Karjai közül kitépem, szíve mellől elvonom, és az oltár mellől is tőle kiragadom” (MKl. 182). — Az akkori szenvedélyes, modern nyelvhasználatot érzem a jövő idei formaszónak ilyen önállósításában is: „nem fog ... mit nem fog?” (uo. 182). Stb.

7. A fejveszteség szerzője új művészeti stílusárnyalatot teremtett: a főként párbeszédekben archaizáló romantikus történeti szépprózáét. Eljárása igen kevésbé támaszkodott a nyelvi régiesítésnek gyér és töredékes előzményeire; eszközeiben is egészen más jellegű, mint ahogy utóbb Kazinczy a maga híres Ossziánjában próbálkozik. Nem szeretek írókat összehasonlítani, de „A fejveszteség” ebben a viszonyításban sem vallana szégyent. S az irodalmi stílusfejlődésben azért akkor sem lehetett egészen hatástalan, ha méltó említése nincs a maga korából. Az Uránia például ismeretes volt Csokonai vagy Kazinczy, Kölcsey stb. előtt, akik maguk is készítettek régies nyelvű műveket; s a hatás akkor sem érdektelen, ha nem elismert, közvetlen utánzásban nyilvánul meg.

TOMPA JÓZSEF

Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról

I. Az Érdy-kódex keletkezésének ideje

Az 1964-ben megjelent „Magyarország története” (I, 575) az Érdy-kódex keletkezésének idejét az 1524—1527 közötti évekre helyezi; „A magyar irodalom története 1849-ig” (1964. 509) megállapítása szerint az Érdy-kódex szintén 1524—1527 között íratott; végül „A magyar irodalom története 1600-ig”

című műben (1964. 143) is ezt olvashatjuk: „A két nagy ferences szónok latin művei után harmadiknak egy karthauzi szerzetes magyar munkája tanúskodik a prédikációirodalom gazdagságáról... egyetlen irodalmi művét, az *Érdy-kódex* által megőrzött nagy prédikáció- és legendagyűjteményét 1524—1527 között, az ország válságos éveiben írta.”

Az *Érdy-kódex* keletkezésének ideje című dolgozatomban (Mészöly-Emlékkönyv. 1961. 178) már ismertettem a kérdésről kialakult különféle véleményeket, s a kódexben fellelhető adatok alapján rámutattam arra is, hogy a Karthauzi Névtelen műve nem 1524—1527-ben keletkezett, hanem „... a kéziratot a kódex írója 1526-ban kezdte el írni, s 1527. november 23-ra fejezte be.”

E megállapítást támogató indokaim röviden a következők voltak: Az 1527-es évszám négyszer található meg a kódexben. 1. A 675a lapon, a kódex utolsó lapján az író pontosan megjelölte azt a napot, amelyen a kódex írását befejezte: „finis apparet in die clementis 1527.” 2. Az 515b. és 605a. lapokon az 1527-es, számmal írott évszámot, a 300a. lap 30—3. soraiban pedig a következő szöveget találjuk: „EEth veege vagon zent Stanyzlo Craccay pylpeknek eeleteenek. azon eztendõben mykoron magyar orzagh nagyob reezre el vezee mynd laos kyrallal es az wrakkal Ezer ewt zaaz hwzon heet eztendõben.”

Ezek szerint a kódexnek nemcsak az 515. és a 605., hanem már a 300. lapja is 1527-ben íródott.

A fentebb idézett, 1527-ben írt rész, amely említést tesz a mohácsi katasztrófáról, a szent Szaniszlóról írt legenda befejező szakaszában található meg. A legenda mindössze $5\frac{1}{2}$ lap terjedelmű, a 295a. lap elejétől a 300a. lap végéig tart. Megírásához elegendő lehetett néhány nap. A legenda elején, a 295b. lap 32—5. soraiban ugyancsak Lajos király haláláról, az ország elvesztéséről tesz említést a kódex írója. E részben a Mesko királyról és feleségéről írottak így folytatódnak: „... hamar valo napon el vezteek orzagoknak nagy rezeeth, mynt layof magyary kyralnak ees leen dolga, mert azzon ember tanachaen yaranak, es gonoz halallal halanak megh...”

Az előbb elmondottak alapján megállapítható, hogy ezek a sorok is 1527-ben, legfeljebb az 1526-os év legutolsó napjaiban íródtak.

Ha pedig a kézirat második, nagyobbik része — körülbelül 380 lap — elkészülhetett 1527-ben, nem egészen egy esztendő alatt, akkor a kódex első, kisebbik részének — körülbelül 295 lap — megírásához is feltétlenül¹ elegendő volt egy esztendő, sőt kevesebb is.¹

Hogy pedig a kódex első, kisebbik része bizonyosan 1526-ban készült, azt bizonyítják az írónak a 40b. lapon található saját fogalmazású sorai, amelyekben az 1526-os évről rajzolt átfogó képet: „Annak okaert doctoroknak mondafok zerent ewtõd rendbely Idew bel telween kezdetewl foghwan. hatod kezdeteeek kyben maftan ees eeewnck: kynek veegezety az wtolfo yteeletnek napyan telyk be, kyn magyaraztatyk az veenfeeg, zent Agofton doctornak es zent Gergelnek mondafok zerent... Azonkeppen vagon dolga es folyafa ez maftany hatod eewy

¹ Az *Érdy-kódex* 675 lapot tartalmaz. „A magyar irodalom története 1600-ig” című műben (143) a kódex terjedelmével kapcsolatban viszont — tévesen — a következőket olvashatjuk: „A Karthauzi Névtelen munkája, a 660 lapos, kéthasábosan teleírt *Érdy-kódex*...”

y d ō n e k mykeppen yol lattyok, yme myndden orzagok tőrethnek, varafok valalok zent eegyhazak pwztwnak: emberek fogyatkoznak, Gonofflagok meg bewólnek yozagok meg hydegődnek, mynddenwt hadakozaaf, myndenwt weer ontaaf: . . .” (Én emeltem ki.)

Ha tehát egy évtizedekkel ezelőtt kialakult téves nézetnek felülvizsgálás nélküli elfogadása helyett a kódexben található adatokat összegezzük, azok alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a k ó d e x n e m 1524–1527-ben, h a n e m 1526–1527-ben íródott.

II. A kódex megírásának helye és a Karthauzi Névtelen személye

I. Egyik dolgozatomban (Néprajz és Nyelvtudomány VII, 59–70) már utaltam egy — a Karthauzi Névtelen művére jellemző — fontos tényre: „Vannak . . . olyan részletei a kódexnek, amelyek — jól megállapíthatóan — n e m m á s o l á s o k e r e d m é n y e i, h a n e m a k ó d e x í r ó s a j á t m u n k á i” (i. m. 60).

Már a kódex egészének hangvételére is jellemző, hogy az író nem szorítkozik a tények személytelen közlésére: a leírt eseményekkel, tanításokkal kapcsolatban legtöbbször egyéni véleménye, mondanivalója is van. Ezeket néhány szavas utalásban, egy-két rövid mondatban, olykor viszont hosszabb összefüggő szövegrészben tárja az olvasó elé.

A Karthauzi Névtelen a kódex írása közben állandóan maga köré képzei műve majdani olvasóit. Nemcsak megszólítja őket, hanem kérdéseket is tesz fel nekik, s az egyes legendákat, prédikációkat általában saját nevében vezeti be: 62b: „O zerelmes atyamffay ky nagy fwlyya vagon ez mondafnak. O vallyon hol talalnank maftan oly embert.” | 101b: „O zerelmes atyamffay ha ezewnknben veezyők menee zamtalan gonofflagok leeznek orzagonkeed varafonkeed ez maftany napokban, . . .” | 438b: „Megh ygyeertem vala hogy mafod tanwflagwnk leezen ez may zent ynnepnek meltoffaga mellee Zent Anna azzonnak tyztőletes voltarl . . .” | 3a: „. . . lok ayoytatus hyweknek keerelmeefőkre es lelky haznalattyokra nagy mwkara vetween elmewnkket kezewnkket: . . . leegen dycheeretes es Idwelfeeges mynddennek vala kynek zeme eleeben akat ez yras ha my fogyatkozafnak kedeeg törtéenyk efny, awagy vala meel ygheenek hagyomafanak: Vala ky meg erthety es twdhattya, femy ellenfees nem leezen oka, ha meg emendallya Mert vala my dolog yobbaa lehet anneewal yob Leezen, ha kedeeg vala ky vala my yoth talaal benne awagy haznot vehet belőle aggyon halaat es dycheeretőt Ne annak a'ky yrtta es zőrzőtte De a'ky atta wr iftennek: En kedeeg myndden es tellyes byzodalmmammal ayanlom mynt zeegeen bynes magamat ymachagtokban” | 487a: „Mondaam. elfew tanwflagwnk lezen az eedes iften zylew zyz marianak. teftben leeleekben valo ffel tamadafarol.” | 572b: „. . . Byzonyawal akarnaam ha beeweb ertelemnek zolaafnak mondafnak es yrafnak malazttywawal beewől kődhethneem: hogy nylwabban ky yelenthetneem: Ez zentfseeges zeerzethnek földön meennyen valo hatalmas eerdemes voltaat zeplőtelen meltoffagaat artatlan mywoltaat leelky tefty zeeplegeet, ifteny dycheeretben valo gyenyerrwseeges eedeffeégeet: ez vylaghy eeletben valo kemeenfegeet, angyaly eelethez valo kőzeellegeet Embery tarffaffagtwl valo el tawoztatafaat meennyey nyayafflagban valo keefalkodafaat: es myndden eegyeb zeerzetők kőzők földön meennyen felleebben valo hatalmaat es kyraly meltoffagaat . . .” | 627b: „. . . zerelmes atyamffay myert zemem eleeben akadot volna. ez dychofeeges

zent Zakarias papnak pýlpeknek es proffetanak nagyobbán kedeegh zent martyrnak neue es emlekőzete az zentőknek Innepy kőzšt . . .”.

Az író általában előre ráirányítja a figyelmet a szerinte lényeges eseményekre, gondolatokra: 523a: „Wr Iefufban Criftufban tyztőlendew es zerelmes atyamffay: ha nyíwan meg tekeenttyek ez may zent ewangeliomnak bewtewzerent es leelekzerent való értelmeit nagy. fok Idweffleeges tanwlagot talalwnk benne my eeletewnknek tamogatafara, . . .” | 595a: „. . . yme anyazent egyház ez may napon zemewnk eleeben hozta Criftus Iefufnak eedes es zerelmes tanoythwanyának emlekőzetyt ynnepyt es zent halalok napyaat hogy meg emlekőzneenk róla mykeppen es honnan veett fundamentomot amy Idweffleegewnknek gyökere es azonkeppen yndwltathnank kőwethny es zolgalny az aldót wr Iefus Criftuft kyben ez maftany neepeket felette yghen el hydegwltének.” | 620b: „Ez maftany vezedelmes ydőben ees zerelmes atyamffay ha kyk azonkeppen awagy ennen bynekőn. awagy az zeegheen neepnek nyomorwlagan fyrankozyk keferőgh rezefsee lehet az zent bodoglagban. es az meennyey eremnek eedemeeben.”

A fejezetek végén a szerző többnyire levonja a tanulságot olvasói számára, s figyelmezteti őket a történetek, tanítások fontosságára, azok megszívlelésére: 440b: „Oh aldót wr iften vallyon talalhatny ee maftany ydőben eeltyen rend hely morhaf neepeket? Nem twdom De vyzon ellen meeg az deezmaat sem fyzetyk ygazan meg.” | 492b: „Azon keerlek es yntlek hogy ne eeleegőggyetek ez nemes yrafnak chak olwafaffawal. es hallafawal De vefsee-tők reea elmeeteket es tanwlyatokat meg.” | 582b: „O azert zerelmes atyamffay ha ky kőzzőletők annak elette nem twtta my leegyen az aldót Cartufyay zerzet es mynemew regulaffagban eeltyenek az penitencia tarto nema remeteek: ez kewef yrafnak magyarázattyabol való my kewefet meg twdhat benne, yollehet nagyob reze eett meg ne leegén yrwan: Senky azert ne mongya hogy byzon zerzet nem volna ha nem akar veeteny bezeedeben, De: ha nagyobnak valla eegyebekneel ygazban mongya: kyben dycheerteffeek atya ffyw zent leelek mynd erekke Amen.” | 675a: „Yme azert zerelmes atyamffay yfmerhettyek es nemes Dragalatus zent zyz Azzonnak hatalmas tehetseegeet az ew mondhatatlan nagy erdeme zerent. Vala ky ew zentffeegeenek zolgaal: byzhatyk mynd eeleteeben mynd halalanak ydeyn hogy el nem vez kynek en ees ayanlom leelkőmet teltőmet es ez vylaghy eeletőmet. Es keerem hog ew zent dychőfeeges meltofaga veegye yo newőn ez maftany yrafomat mwkamát es faratlagomat. ky leegyen wr iftennek erekke való newee dycheeretyre es Azzonywnk marianak mynd az meennyey zentőkkel zent angvalokkal koronkeed való melto emlekőzetyekre mynekewnk kedeegh bynwnk bochanattyara halalwnknak oltalmara. lelkwknnek erekke való Idweffleegeere Amen.”

Már ezek az egyes vagy többes szám 1. személyben írt, az egész művet át- meg átszövő, hosszabb-rövidebb megjegyzések, magyarázatok is azt eredményezik, hogy a kódex nem válik tanítások, legendák száraz gyűjteményévé, hanem benne közvetlen hangú, személyes kapcsolat is létrejön az író és olvasói között.

A rövidebb lélegzetű egyéni megnyilatkozások mellett azonban találunk a műben az író saját megállapításait tartalmazó hosszabb, összefüggő szövegrészeket is. S ha megvizsgáljuk a Karthauzi Névtelen művének nem másolás, fordítás eredményeként létrejött, hanem a szerző egyéni gondolatait tartalmazó, saját fogalmazású összefüggő szöveg-

részeit, azok alapján megállapíthatjuk, hogy az 1526—1527-ben írt kódex hű képet rajzol e két esztendőnek, a mohácsi vész körüli hónapoknak magyar történelmi és társadalmi helyzetéről, s ugyanakkor feltárja előttünk a Karthauzi Névtelen emberi és írói egyéniségét is.

2. Azonban sem a kódex egészében, sem a saját fogalmazású szövegrészekben nem találunk olyan adatokat, amelyek a kódex megírásának pontos helyére vagy az író saját személyére, egyéni körülményeire utalnának. A műben csupán egyetlen személyes jellegű megjegyzés van: a latin nyelvű Prológusban a szerző utal arra, hogy van egy apáca testvére.

Foglalkoznunk kell a fenti kérdéssel, mert az Érdy-kódexet ismertető és értékelő munkákban a Karthauzi Névtelen személyével s a kódex keletkezésének helyével kapcsolatban több olyan megállapítással találkozunk, amelyek — megfelelő tárgyi bizonyítékok hiányában — helyesbítésre szorulnak.

Azzal a kérdéssel, hogy a kódex az ország melyik területén, melyik kolostorban íródhatott, DEDEK CRESCENS LAJOS foglalkozott először az 1889-ben megjelent „A Karthausiak Magyarországon” című munkájában. DEDEK CRESCENS a kódex latin nyelvű előszavának abból az adatából indul ki, hogy a Karthauzi Névtelen Szlavóniát saját kolostorához közel fekvő területként emlegeti. Ennek alapján a szerző a következőket állapítja meg: „Miután a magyarországi karthausiak kolostorai közül ezen szavak egyedül a lövöldi kolostorra illenek, mint a mely az akkori Szlavónia név alatt ismert tartományokhoz közel feküdt, nem habozunk kimondani, hogy ezen kódex a lövöldi konventben íratott” (i. m. 245).

E véleményt elfogadta TIMÁR KÁLMÁN, s 1927-ben megjelent cikkében (IrKözl. III—IV, 223) újabb bizonyítékokat is felhozott DEDEK CRESCENS, valamint saját véleményének támogatására: „A kódex nyelve az alsódrávai nyelvjárást tünteti föl. Az író szülőföldjéhez legközelebb eső kartauzi kolostor Lövöld volt. A névtelen néma barát maga említi, hogy könyvének összeállításánál szem előtt tartotta különböző rendű szerzetes testvérek és apácák igényeit. Lövöld közelében, Veszprém vármegyében volt akkor többféle apáca kolostor. Veszprémben ciszterci- és Domonkos-apácák voltak, Somlyóvásárhelyen prémontrei apácák. A veszprémi Domonkos-apácák Lövöldön birtokosok is voltak. Lövöldön megvolt e kolostorokkal való érintkezés lehetősége. Ez a körülmény is a lövöldi kolostor mellett szól. Dedekkel tartva bizvást mondhatjuk a kódexíró lövöldi névtelennek.”

A fentiekhez a következőket kell hozzátennünk: A DEDEK CRESCENS által közölt adatok szerint a magyarországi karthauzi kolostorok közül valóban a lövöldi feküdt Szlavóniához legközelebb. Nincsenek azonban kétségtelen bizonyítékaink arra, hogy Magyarországon csupán a DEDEK CRESCENS által ismertetett karthauzi kolostorok léteztek, s nem volt az országnak még más területén is — esetleg a déli részen — karthauzi kolostor. Mindaddig viszont, amíg e kérdésről megbízható tárgyi adatok nem állnak rendelkezésünkre, csak azt mondhatjuk, hogy a kódex feltehetően a lövöldi kolostorban íródott.

Ezzel szemben DEDEK CRESCENS után már TIMÁR is mint bebizonyított tényt jelenti ki, hogy a Karthauzi Névtelen a lövöldi kolostorban élt. TIMÁR emellett megemlítette azt is, hogy a kódex nyelve az alsódrávai nyelvjárást

tükrözi, azonban adatokkal nem bizonyította állítását. A Karthauzi Névtelen nyelvének, nyelvjárásának tüzetes vizsgálatára különben napjainkig sem került még sor; amíg pedig ez meg nem történik, addig a Karthauzi Névtelenről is legfeljebb csak azt lehet megállapítani, hogy *feltehetően* az alsó-drávai nyelvjárást beszélte, s *talán* szűkebb hazája is Szlavónia volt.

Az Érdy-kódexszel foglalkozó művek gyakran említik az író egyik mondatát is, mely a 605b. lapon található: „Es ky annak előtte hywattatyk vala pantheonnak az az myndden balwanyoknak templomanak ymaran hywattathneek mynd lok zentók eegyhazanak, maftan kedeege neweztetyk kerek bodog azzonnak. ha ky Romában volt láthatta;” (Én emeltem ki.) — TIMÁR előbb idézett cikkében (i. m.) ezt olvashatjuk a kérdésről: „Elejtett szavaiból annyit sejtünk, hogy Rómában is megfordult.”

A Karthauzi Névtelen fenti megjegyzéséből valóban következtethetünk arra, hogy esetleg ő maga is járt Rómában, s szavai erre utalnak. Ezt azonban — a fent idézett egyetlen mondat alapján — ismét nem állíthatjuk teljes bizonyossággal.

Helyesen látta e kérdéseket HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 247), amikor cáfolhatatlan tárgyi adatok hiányában csak feltételezhetőnek fogadott el a Karthauzi Névtelen személyével kapcsolatos néhány ténnyt: „Ez elődeinél már egyéniebb író személyéről jóformán mit sem tudunk. Maga mondja, hogy a karthauzi szerzet tagja s van egy apáca húga; valószínű, hogy drávamenti születés; mindsenti beszédének ez a kitétele 'haki Rómában volt, láthatta' (t. i. a Kerek Bódogasszony templomát) úgy hangzik, mintha ő is járt volna ottan... Alighanem a lövöldi (városlódi) kolostorban élt.”

A kódex keletkezésének helyével s az író személyével kapcsolatos fenti megnyilatkozásokat tehát a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem mint bizonyos, csak mint feltételezhető tényeket fogadhatjuk el. Ennek ellenére a múlt éveknek az Érdy-kódexet is értékelő művei ezeket már mint cáfolhatatlan, bebizonyított tényeket ismertetik. Így pl. a Magyar Irodalmi Lexikon (Akadémiai Kiadó, 1963. 594) ezeket írja: „Kartauzi Névtelen (16. sz. első fele): a magyar kódexirodalom legegényibb alakja. Délvidéki származású, Rómában is megfordult szerzetes. A Veszprém melletti Városlőd (Lövöld) kolostorban élt”. Az 1963-ban kiadott „Szöveggyűjtemény, a régi magyar irodalomból” című mű (I, 118) szintén azt állítja, hogy a Karthauzi Névtelen a lövöldi kolostorban élt, s egyben azt is, hogy „Délvidéki származású és Rómában is megfordult”.

3. Az utóbbi években az Érdy-kódexszel foglalkozó művek még egy újabb „adatot” is felvetnek a kódexíró személyével kapcsolatban. KARDOS TIBOR „A magyarországi humanizmus kora” című művében (1955. 341) ezeket olvashatjuk: „A Karthauzi Névtelen ugyan az eddig rendelkezésre álló adatok szerint nem papdeák olyan értelemben, hogy rendjén belül az iskolát vezetné, de a deáktípushoz tartozik, egy másik vonatkozásban, mint a városlódi kolostor gazdasági ügyeinek intézője”. MEZEY LÁSZLÓ véleménye szerint (Középkori Magyar Írások. 1957. 417) „talán a leveldi (ma Városlőd) kolostor sáfárja, prokurátora” volt a Karthauzi Névtelen. Ellenben a „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból” című mű (I, 118) már ismét mint cáfolhatatlan ténnyt állítja a következőket: „...életéről annyit tudunk, hogy a városlódi (Veszprém m.) dúsgazdag karthauzi kolostor gazdasági ügyeinek vezetője volt.”

Arra, hogy a Karthauzi Névtelen a lövöldi kolostor gazdasági ügyeinek intézője volt, nincs semmiféle tárgyi adat vagy elfogadható bizonyíték sem a kódexben, sem a kérdéssel foglalkozó szakmunkákban. Ez a minden alapot nélkülöző megállapítás viszont, amellyel egyre gyakrabban találkozunk, megteremti azt a lehetőséget, hogy az egyik hibás állításból egy másik, ugyancsak helytelen, a kódex egészével cáfolható következtetésre jussunk: arra, hogy a Karthauzi Névtelen, a dúsgazdag lövöldi kolostor gazdasági ügyeinek vezetője az ország történelmi és társadalmi eseményeit mint a feudális osztályok egyik tagja, azok szemszögéből vizsgálta és értékelte.

III. Az 1526—1527-es esztendők viszonyainak bemutatása és értékelése a kódexíró saját fogalmazású szövegrészeiben

1. Az 1964-ben megjelent „A magyar irodalom története 1600-ig” című mű szintén azt állítja, hogy a délvidéki származású Karthauzi Névtelen a lövöldi kolostor gazdasági ügyeinek intézője volt. A későbbiek során pedig úgy mutatja be a kódex szerzőjét — minden bizonyító adat nélkül —, mint az uralkodó osztályokhoz tartozó s azok érdekeit képviselő író.

Az értékelő ismertetésben (i. m. 143) többek között az alábbiakat olvashatjuk: „A Karthauzi nem a néppel is érintkező franciskánusokhoz tartozik, hanem gazdag feudális birtokokkal rendelkező kolostorának jóvedelmeit gondozza, s így szorosabban kapcsolódik a feudális osztályokhoz, mint elődei”. Utóbb (144) pedig: „Beszédeinek, fejtegetéseinek mondanivalóját annak tudata határozza meg, hogy 'ez a világ megvénült és közel vagyon fogyatkozásának végezeti'. A reális felismerésből azonban nála nem a valóság elfogadása, hanem a történelmi fejlődés menetével való kétségbeesett szembeszállás következik, mely társul az egyház és az uralkodó osztály mély önkritikájával. Míg a franciskánus prédikátorok inkább demagóg céllal emlegették az urak és főpapok bűneit, a Karthauzi mint ugyanennek az osztálynak a szószólója, hitelesebben, s ezért nagyobb erővel ismétli meg, fejlesztí tovább gondolataikat.” Majd (145): „Nyelvi program, koncepciózus — bár korszerűtlen — eszmeiség és esztétikai igényesség együtt jellemzik tehát a Karthauzi munkásságát.”

„A magyar irodalom története 1600-ig” című mű idézett fejezetéből — mint már jeleztem — hiányoznak azok a kódexből vett tárgyi adatok, amelyek a fenti megállapításokat támogatnák.

Ha pedig megvizsgáljuk a kódex egészét, s azon belül az író egyéni megállapításait tartalmazó és saját fogalmazású szövegrészeit, azokból a fentebb idézett megállapításoknak ellentmondó képet tárul elénk a Karthauzi Névtelen emberi és írói egyéniségéről.

2. Az írótól fogalmazott első, összefüggő szövegrész a kódex latin nyelvű Prológusa. Ebben — mint ismeretes — a szerző hiányolja, hogy magyar nyelvre eddig még nem fordították le a Bibliát, s a nemzeti nyelvű bibliafordításokról megemlékezve külön kiemeli szent Jeromos e téren végzett munkáját, érdemeit. A Prológus szerint a kódex célja egyrészt a hiányzó magyar nyelvű Biblia pótlása, másrészt pedig a már Magyarországra is elérkezett lutheri eretnesség terjedésének meggátolása.

A Karthauzi Névtelen írói célkitűzése s művének egésze alapján arra a megállapításra jutni, hogy a kódexet és egyben az író is a „történelmi fejlődés menetével való kétségbeesett szembeszállás” és „korszerűtlen eszmeiség”

jellemzik (a teljes idézetet l. fentebb), csupán egyetlen módon lehet: ha a mű egészéből kiragadva, egyoldalúan szemléljük s értékeljük azt aényt, hogy a Karthauzi Névtelen szembeszáll a reformáció terjedésével.

Hogy viszont e tényező önmagában nem döntheti el a kódex haladó vagy haladásellenes jellegét, arra KARDOS TIBOR már világosan rámutatott „A magyarországi humanizmus kora” című művében, s hangsúlyozta azt is, hogy az Érdy-kódex egésze tulajdonképpen a humanizmus magyar nyelven való megjelenését mutatja. A bibliafordító Jeromos tisztelete és a könyvmásolás kultusza KARDOS megállapítása (i. m. 351) szerint ugyanis „Két olyan jelenség, mely Németalföldön is a 'devotio moderna' legjellemzőbb kísérő jelensége. Elsősorban bibliafordításokat jelentett és bibliai szövegek másolását, egy olyan szemléletet, mely a forrásokhoz akart visszatérni, a középkori népi eretnkségekhez hasonlóan biblia-központi volt.” KARDOS (365) utal arra is, hogy „éppen a karthauziak között tört utat Európaszerte a 'devotio moderna'”, és (351) az Érdy-kódexet is azon művek közé sorolja, „... melyek ezt a gyökeresen előreformációs magatartást mutatják, s egyszersmind a humanizmus megjelenését magyar nyelven”. Később pedig (368) ezt nyilvánítja ki: „A Karthauzi Névtelen művét az önmagában véve még nem fosztja meg haladó jellegétől, hogy nem csatlakozik a reformációhoz. A nemzeti nyelvű bibliafordítás pedig egyáltalán nem feudális egyházi célkitűzés, ha olyan össznemzeti igénnyel lép fel, mint éppen a Karthauzi Névtelen a Prológusban.”

3. A Prológus szerint a mű egészének egyik célja a lutheri eretnkség elleni harc. Tovább vizsgálva azonban a kódexet és benne az író saját fogalmazását, magyar nyelven írott szövegrészeit, azt kell látnunk, hogy azokban nem a veszedelmesnek ítélt lutheri tanok vizsgálata s cáfolata, nem a lutheri eretnkség elleni harc áll a középpontban.

A Karthauzi Névtelen elsősorban a mohácsi vész időszakának konkrét történelmi eseményeire és társadalmi problémáira figyel fel, azokat ítéli meg. Mély fájdalommal szemléli az ország népének szenvedéseit, a magyarság pusztulását; ugyanakkor könyörtelenül leleplezi kora feudális urainak hazas és népellenes magatartását, amely szerinte a török támadással s a lutheri eretnkség terjedésével együtt a népet, az országot s az egyházat is teljes pusztulásba fogja dönteni.

Az 1526-ban lezajlott mohácsi csatának Lajos király halála, a nemesség és az ország nagy részének pusztulása volt a következménye. Az eseményről két alkalommal is megemlékezik az író: a tények egyszerű, sőt szűkszavú közlésével minden részletező leírásnál jobban érzékelteti a katasztrófa súlyos voltát: 295b.: „... hamar valo napon el vezteek orzagoknak nagy rezeeth, mynt layof magyary kyralnak ees leen dolga, mert azzon ember tanachaan yaranak, es gonoz halallal halanak megh,” | 300a.: „Eeth veege vagyon zent Stanyzlo Craccay pyfpeknek eeleteenek. azon eztendőben mykoron magyar orzagh nagyob reezee el vezee mynd laos kyrallal es az wrakkal Ezer ewt zaaz hwzon heet eztendőben.”

Az 1526-i esztendő súlyos megpróbáltatásokat hozott a magyar nép számára. A kódexben ez év viszonyairól már részletes és szemléletes leírás található.

A „maftany hatod eewy” idő „kyben maftan ees eelewnk” — mondja az író a 40b. lapon — a hatvan esztendőös öreg emberhez hasonlatos. Ahogyan

„az hatwan eztendős veen emberben mynd erō mynd yffywfagnak fyrya el fogyatkozyk es naponkeed myg towab towab vonzya veenfeegeet ereye zakat orczya megh ranczofwl, ynay nem byryaak ha le yl ees yay, ha ffeel keel ees yay az el mwlt ewrōm, vygafaag nyegheefre ohaytafra fordwlt, sem eghet, sem napot nem lathat zōmeewel De vala hol jaar keel, chak az fekete földet neezy: kyben hamar lakafa es valtozafa leezen”, úgy az 1526-i esztendő borzalmas eseményei is a világ végének, az utolsó ítéletnek közeledését mutatják: „... ha ky ezeeben veezy: Azonkeppen vagyon dolga es folyafa ez maftany hatod eewy ydōnek mykeppen yol lattyok, ...”. Az emberek élete már sehöl nincs biztonságban: „... myndden orzagok tōrethnek, varafok valalok zent eegy hazak pwztwnak:”. Az állandó háborúzások, szüntelen vérontások következményeként pusztulnak, földönfutókká válnak az emberek: „... emberek fogyatkoznak, Gonoffagok meg bewōlnak yozagok meg hydegōdnak, mynddenwt hadakozaaf, myndenwt weer ontaaf: Nynchen sem Iften feelōknek sem zegheen Adamffyanak batorffaga hol ott meg maradhaffanak. Azert myndden yteeletneel kyl lattyok hogy ez vylaag el veenewlt es közel vagyon fogvatkozaafanak vegezety,”.

Ilyen körülmények között az ország népe sehonnán nem remélhet segítséget. Nem tudja megmenteni őket senki és semmi a reájuk törő külső ellenségtől, a tengernyi szenvedéstől, hiszen a végpusztulás elérte már az eddig szilárdnak tartott összes erőket: az országot, annak vezetőit és magát az egyházat is. A Karthauzi Névtelen már a következményeket is világosan látja: a folytonos hadakozás és vérontás, a létbizonytalanság romboló hatásával vannak ez emberek érzés- és gondolatvilágára; meglazulnak az erkölcsök, felbomlanak a családi kötelékek. „Anticriftulnak yewetely koron — olvas-hatjuk a 30a—b. lapokon — felette yghen el beewōl ez vylagon az gonoz gylkoffaag, ragadozaaf, fefweenfeeg keweelfceg, fōrtōzetnek wndokfaga, es vala ky teb gonoffagot tehet az dycheeretes leezen . . . El bewōl az alnokfaag es meg hydegwl lokakban az zent zeretet . . . azon erwlnak vygadnak mykoron gonozt tehetnek. eegy yegye azert mykoron ez vylagon eellyen gonozfagokat latandwnk De ha ez byzon kywel tellyes ez vylaag haat hyhettyek hogy awagy el yewt. awagy ezennel el keel yewny mert yme nylwan lattyok hogy semy emendacio ez vylagon nem leezen De myg towaab towab gonozbak leeznek emberek.” Hasonló gondolatokkal találkozunk az 524a. lapon is: „O zerelmes atyamffyay ha zywemnek gondolattyaat es lelkemnek bekeetelen bwzgo-fagaat volta keppen ky yelenthetneem Byzonyawal zolhatneek mondhatneek lokat ollyat ez maftany ez vylaghy neepeken ellen: kyt yraffal ky nem yelenthetōk. Ha vannak ollyanak ez maftany ydōben myndden vezedelmes bynben merwltetween mynt herodes es az gonoz palaaz azzonyallat: kyk Iftent karom-lyaak es iftennek zent parancholattyaat nem chak nem tarttyaak De tartany sem haggyaak, kyk hamyffan eskwznek: kyk hamyf hytben eelnek. kyk tōrween kywl vezekōznek. kyk Artatlan veert onthnak: kyk maft el arwnak. kyk alnokfaggal chalardfaggal hazwgfaggal eelnek. kyk Iften helyōt pokolbely erdōgōt ymadnak tyztōlnak es tanacholnak. kyk wr iftennek anyazent egy-haznak. attyoknak annyoknak es feyedelmōknek enghedetlenōk.”

A szerzetes-írónak azt is tapasztalnia kell, hogy nemcsak az egyház szilárdsága ingott már meg, hanem az embereknek Istenbe, az egyház tekintélyébe és tanításaiba vetett hite is. Mily sokan vannak — mondja az író a 98a. lapon —, „kyk ez maftany ydōben az aldot Criftuft kylemb kylemb byneknek myatta meg karomlyaak es bozzwfaggal ylletyk.” A 620b—1a.

lapokon Jézus kinszenvedéseinek leírása után a szerző hozzáteszi az elmondottakhoz: „Ha megh tekeenttyek ez maftany ydőt nem kyffeb tyredelmeffeeg es nyomorwlagh leelettetyk anyazent egyhazban || O zerelmes atyamffyay myth zolhatwnk rola. yme lattyok hogy az teremtw wr iftennek zent parancholattya, ygheeye mōndafa ellenzeeft zenwed azoktwl kyk nem tarttyaak. Az zent ewangeliom es eegye zent yraaf haborwlagot zenwed azoktwl kyk hamyffan ertryk es magyarazyaa. Anya zent egyhazban valo heet ffee zentffleeg haborwlagot zenwed azoktwl kyk gonozwl eelnek vele awagy yngen fem gondolnak vele Az nagy tyztōlendō es eelō oltary zentffleeg. karomlaft zenwed azoktwl kyk megh tyztōlyk es meltan nem veezyk hozyayok. O myt zollywnk az zent hyttrōl remenleegrōl ygaffagrol es zent zeretetrōl. kyknek fem ereye fem hatalma. fem zeepeeghe fem eekōffleeg es fem tyztōlety nynchen ez vylagon embereknek ffyay kōzōt . . .”

A Karthauzi Névtelen elkéseredetten, tehetetlenül szemlélve hazájának, népének, egyházának romlását, így kiált fel: 524b.: „Vallyon mynt aal mynt yaar es forogh ez vylaagh O zerelmes atyamffyay myth teegyewnk howa leegyewnk mert enny vezedelemben eftewnk kyt yol latwnk . . .”

Az országot, népét s egyházát féltő író kétségbeesetten tekint az egyre terjeszkedő s az országot teljes megsemmisüléssel fenyegető török hatalomra, de egyben a lutheri tanok terjedésére is: a kettős veszély a szilárdságában és tekintélyében már erősen megingott egyház számára is a végső csapást jelentheti. A 85b. lapon ezeket olvashatjuk: „De az pokolbely Sathan meg dōgletee kylemb kylemb eretnōkfeegnek vezedelmes twdomanyawal, mynt ymaran myndden byzonfagnaal kyl nylwan lattyok Anyazent egyhaznak pwztafagaat. es az zent hytnek romlafaat: O zerelmes atyamffyay allya ky alhattya es tarcha ky tarthattya mert bel tōlt az ydew.” A 605a–b. lapokon pedig a következőket találjuk: „Azonkeppen ez atkozot erdōgghel tōlt kalomaar Makchwmet anya zent egyhaznak nagyob rezeet es mynt ymaran 1.5.2.7 nagyobban Zemeynkkel lattyok mynd ez vylagot nagyob reezre meg dōglette kynek ha az yambor kerezttyn feyedelme az ydōben ellene nem allottak es tamattak volna mynd egheez kerezttynfeegōt el haytotta mynt maftan az atkozot Luternek sectaya kyktwl az aldōt teremtw wr iften meg otalmazyon.”

Hasonlóképpen szól az író a kettős veszélyről a 30b–1a. lapokon is. Az országban uralkodó rettenetes helyzet szemléltetésére a Karthauzi Névtelen ismét az utolsó ítéletet megelőző s a világ közeli végét jelző félelmetes és megrázó eseményeket sorakoztatja fel: „ . . . kezenfeeges haborwfagnak es hadakozafnak ydeyn keel el yewny mykoron femynemew bekefeeg nem leezen ez vylagon . . . Es orzag orzagra tōr, . . . Az pokol bely Sathan az fogffagbol es kōtelbōl. kywel wr iften ewtet awagy wr iftennek akarattyabol zent Myhal archangyal meg kōtōzte volt ezer eztendeeg; meg odoztatyk es ez vylagra yew ez vylagot meg haboroytany, kyt ymaran hyzwnk es hallwnk bel tellyefōdōtnek lenny Azert vagyon enny vezedelem ez vylagon.”

A végítélet egyik jele — folytatja a gondolatmenetet a szerző — az eretnkség terjedése is: „ . . . nagy fok orzagok el ydegōnewlnek romay byrodalomtwl . . . Ezt ees maftany ydōben nylwan hallyok lenny . . . akkoron eretnekfeegōk tamadnak anyazent egyhazban es el zakadnak romay zent zektewl, errōl fenkyt ne kergyewnk kyt zemewnkkel nylwan latwnk, ez atkozot luterben lenny. ky nagy fok orzagokat meg Dōgletōt atkozot hyteteefewel . . . tamadnak wgy mond hamyff Cristufok es hamyff proffetaak, es zamtalan neepeket hytetnek el. O teremtw wr iften mennyen vannak maftan

eellyenek ez nyawalyaf vylagon kyk hamyff zeerzetseeg alat chak magokat eeltetyk,”.

A lutheri eretnkség terjedése mellett nagy már azoknak a száma is — mutat rá ugyanitt a szerző —, kik önszántukból vagy kényszerűségből pogány hitre tértek: „O meennyen vannak maftan török orzagban. kyk awagy halaltwl valo feeltekben. awagy ez vylaghy gyenyerwfeeghnek myatta, el haylottanak az poganfagra. Azonkeppen az atkozot luternek regulaya alat kyk mynd erdeghnek attaak ennenmagokat es Criftunak yrgalmaffagatwl el zakattanak. kyknek keen nyttya zemeket.”

S az író itt ismét rámutat arra a tényezőre, amely az országban zajló események végső eredménye, s amely mindig a legfájdalmasabb, legszenvedélyesebb visszhangot váltja ki belőle: az emberek szenvedéseire. A szüntelen háborúskodás következtében sem szántani, sem vetni nem lehet már, éheznek, nyomorognak, pusztulnak az emberek. 30b.: „Harmad nylwan valo yegye, mert nagy ehfeegnek ydeyn yew el... Mynden orzag ew magaban meg ozolwan el pwztl, ezeket latt yok maftan nylwan lenny: mert yme sem zanthatnak sem vethetnek kyert el keel fogyatkoznyok embereknek ozlaft kedeeg es zakadozaft egy maftwl mynd ez zeeles vylagon nylwan latwnk,”; s az utolsó ítélet közeledésének egyik szörnyű jele is pusztít már az emberek között: „... zenetlen valo dôgh halaal ydeyn keel el yewny: ezt ees myndden orzakon keed nylwan latwnk hallwnk wralkodny.”

4. Az idézett szövegrészekből kitűnik, hogy a Karthauzi Névtelen világosan látja az országban belüli helyzetet; s művében a korabeli eseményeket a nyomorgó, földönfutókká vált emberek szemével nézve, szenvedélytől átfűtött hangon azonnal értékeli is.

A Karthauzi Névtelen tehát — „A magyar irodalom története 1600-ig” című műnek már fentebb idézett megállapításával ellentétben — sem miképpen nem lehet a feudális uralkodó osztályok szószólója.

Ezt világosan bizonyítja az a mód is, ahogyan az író kora egyházi és világi vezetőinek bűneit, romlottságát, visszaéléseit bírálja.

Az „egyházi és világi fejedelmek” életének bemutatására sor kerül többek között a 79a. és 106a. lapokon is. 79a.: „De yay fokan vannak maftany ydôben kyk nem chak ygaz zolgalattyaat megh nem tarttya de annak felette gonozwl zyy kywe wdwarabol, fokak vannak kyk yobagyt ees zeegenyeket nagy oftor adowal gyakortaa valo törweentelen fyzeteeffel gyettry keenozya. O mynt vagyon ez eellyeneknek dolgok mynd ez vylagon mynd az mafykon... volna egy nagy kegyetlen feyedelem, es ew zolgayt iobaggyt ew ees azonkeppen nywzttá foztotta volna. Azert zenwedne ollyan keent iftennek ygaz yteelety zerent...” 106a.: „Leelek zerent kedeeghlen latt yok myndden allapatokban ez vylaghnak hamar valo el veeghezetyth Merth az egyhazy feyelmeknek ew twdomanyok es yo peldayok nem vylagofoyth. Ez vylaghy feyelmeknek hatalmaffagok tellyes weer onthaffal Az zeegheen neepeknek es ew yo eelettyök felette yghen el tawozot az meennyey zenth ceethnek kôwethffeeghetwl.”

A 495b. lapon Szent István király cselekedeteit magasztalva megjegyzi a szerző: „felette kylemben honnem az mayftany wrak feyedelmek es nemefek...”.

Amikor pedig a 495—7. lapokon Szent István király életének eseményeit részletezi az író, jó alkalom nyílik számára, hogy összehasonlítást tegyen saját kora és Szent István korának uralkodó osztályai között. István király — írja a szerző a 496b. lapon — „nagy fok zent egyházakat es kalaftromokat rakattata ez orzagban wr iftennek azzonywnk zyz marianak Es az meennyey dychőfeeges zentőknek tyztőffeegőkre, kyket kylemb kylemb varafokkal valalokkal es kywl belől valo zeepfeegőkkel meg erőffőythween kyket az maftany Iobaghwrak es Nemeffek ffeel eeghetnek el pwztoythnak es magoknak foglalnak, kyknek bozzw alloya az teremtew wr iften.” A „maftany orzaglo es egyhaz byro feyedelmek” — folytatja a Karthauzi Névtelen a 497a. lapon — már nem építenek, csak pusztítanak, az egyházi javakat saját hasznukra pazarolják el, s gonoszsággal, hamissággal teljes életükért a pokol minden büntetését, szenvedését megérdemlik. Példaképpül állhatnának előttük István király főpapjai, kik „... nem pwztoytottak¹ mynt az maftanyak kyk gonoffagra nem költöttek az zent egyhaaz yozagaat mynt az maftanyak kyk el nem reekkentöttek Criftulnak rezeet yozagaat mynt az maftanyak kyk sem hafattra. sem torkoffagra, sem draga rwhazatokra nem veztőghettek az zent Alamyfnaak² mynt az maftanyak: Annak okaert mynemew Iamborfagban es zent celetben eeltenek az reeghyek. nylwan vallya anya zent egyhaz. Vyzon ellen az maftany orzaglo es egyhaz byro feyedelmekkel pokol nem menyorzagh telyk bel. Merth zent Gergel doctor mondafa zerent Annee halarra meltok mene fok zamtalan gonoz törweent hamyffagot es főtelmes peldaat holtak wtan hattanak.”

Helyesen állapította meg HORVÁTH JÁNOS a Karthauzi Névtelenről szólva (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 254): „A multtal való minden összehasonlítás a jelent vádolta már ekkor. S írónk nemcsak afféle szokványos elégedetlenségnek ad hangot, minőt a középkor prédikációiban rendszeresen találhatni . . .; az ő vádjai elevenbe vágnak és rideg valóságokra sütik rá az elfajultság bélyegét.”

A Karthauzi Névtelen — mint az a fentiekből világosan kitűnik — a szenvedő emberek oldalán állva könyörtelenül világít rá kora egyházi és világi vezetőinek visszaéléseire, bűneire. Sem a kódex egésze, sem az író saját fogalmazású szövegrészei nem igazolják tehát „A magyar irodalom története 1600-ig” című műnek azt az állítását, hogy a Karthauzi Névtelen „szorosabban kapcsolódik a feudális osztályokhoz, mint elődei”. Ugyanígy nem fogadható el az a megállapítás sem, hogy az író a „történelmi fejlődés menetével való kétségbeesett szembeszállás” jellemezné, amely „társul az egvház és az uralkodó osztály mély önkritikájával”.

A kolostora és egyháza falain túltekintő szerzetes-író világosan látja kora legégetőbb történelmi és társadalmi kérdéseit. Az ország, a magyar nép pusztulását már éppolyan megrázó erővel mutatja be, s a feudális osztályok önző és népellenes magatartását ugyanolyan könyörtelen módon leplezi le és ítéli el, mint a röviddel később jelentkező s a hitújításhoz csatlakozó írók.

A Karthauzi Névtelen forradalmár egyéniségét csupán az különbözteti meg tőlük, hogy — KARDOS TIBOR megállapítása szerint (A magyarországi humanizmus kora 369) — „Objektíve ő is a reformáció sodrába kerül” ugyan, de „az egyházon belüli reformoknak úgy híve, mint bibliafordítása is mutatja,

¹ Betűtívesztés a kéziratban: „pwztoytottak” helyett.

² Betűtívesztés a kéziratban: „Alamyfnaat” helyett.

hogy a reformáció módszerét átveszi és támadja magát a hitújítást". Viszont „Pesti Gábor, Komjáthy Benedek és Sylvester János, ki erősebben, ki gyöngébben, de úgy vallja a reformokat, hogy az újat egy szóval sem támadja, sőt kettő közülük: Pesti Gábor és Sylvester János később csatlakozik is hozzá”.

Ma is teljes egészében helytálló HORVÁTH JÁNOS igen találó, átfogó jellemzése a Karthauzi Névtelen emberi és írói egyéniségéről (Az irodalmi műveltség megoszlása. 1935. 266): „... a névtelen Karthauzi nagy műve, az Érdy-kódex (1527) sejtet már sok tekintetben a humanizmusba átmenő kolostori szerzőt. Magasabbrendű becsvágya (személyes kezdeményéből az egész magyar szerzetesség írója akar lenni), a biblia nemzeti nyelvű fordítását hiányoló előszava, rajongása a humanistáktól is nagyrabecsült Szent Jermosért, az ihletett írás ajándékaért való esengése, szabad társalkodása olvasójával, élvező részvétele a szép olvasmányban, bátor, önálló stílusa, a magyar szentek legendáiban nemzeti történetírói magatartása: mind, mind újabb idők emberére mutat, aki azonban — mint különben többi társai is — új műveltsége ellenére rendületlenül hű maradt hitéhez.”

A kódex egésze s az író saját fogalmazású szövegrészei alapján tehát megállapítható: a Karthauzi Névtelen nem száll szembe a történelmi fejlődés menetével; nem kapcsolódik szorosan a feudális osztályokhoz, nem azok szószólójaként jelenik meg előttünk művében, s vádjai nem önbírálatot, hanem a feudális osztályok bűneinek könyörtelen leleplezését jelentik.

DIENES ERZSÉBET

A Szabács Viadala vizsgálatának módszeréről

1. IMRE SAMU legutóbbi (MNY. LXI, 58—63) cikkét olvasva sajnálattal állapítottam meg, hogy a vita az adatokkal történő bizonyítás helyett újra a személyeskedésbe csapott át. Mivel a közelmúltban (MNY. LX, 180—91) én sorakoztattam fel adalékaimat a Szabács Viadala és Heltai Krónikájának általam felismert összefüggéseiről vagy összefüggési lehetőségeiről — a vitatkozás szabályainak ismeretében várható volt, hogy most én kerülök „a vádlottak padjára”. Erre fel is készültem; nem gondoltam azt, hogy IMRE SAMU szívesen fogadja a cikkemben közölteket, de azt feltételeztem, hogy több figyelemre méltatja észrevételeimet, s a bemutatott tényanyag összefüggéseiből kibontakozó lehetőségeket is mérlegeli. Ebben az esetben talán irányomban is több mérsékletet tanúsított volna. Azonban IMRE SAMU szándékosan vagy jóhiszemű félreértésből — nem tudom —, félremagyarázza észrevételeimet, megállapításaimat; olyan kommentárokkal látja el az egyes részletvizsgálatokat, amelyek azokból egyáltalán nem következnek, értelmezi, „meggagyarázza” az én adatfelsorolásaimat, hogy végül levonhassa elmarasztaló végkövetkeztetéseit, hogy tudniillik adataim: „tekintélyes számuk ellenére is — szövegkritikai szempontból semlegesek, teljesen súlytalanok” (i. h. 62); módszerem pedig, amelyet cikke alapján (i. h. 58) még „érdekes”-nek nevez —, „nemigen járhat elfogadható eredménnyel nemcsak a Szabács Viadalával kapcsolatban, de egyéb művek elemzésében sem” (i. h. 63). Ez az elhárító hang nem új a Szabács Viadala körüli vitákban, hiszen IMRE SAMU egyetlen filológiai észrevétel kivételével eddig minden egyéb észrevételt, megállapítást vagy feltevést elutasított (vö. IMRE SAMU, Utószó egy vitához: MNY. LIX, 413).

Magam a Szabács Viadalához fűzött cikkeimben tudatosan kerültem a vitatkozás minden személyeskedő árnyalatát. Ezt a szándékomat most sem akarom megváltoztatni; IMRE SAMU cikkének velem szemben alkalmazott hangnemét azonban el kell utasítanom. Azt sajátos eljárásnak tartanám, ha nekem magamnak kellene bizonyítanom, hogy mégsem vagyok annyira „súlytalan”, mint IMRE SAMU állítja (MNy. LX, 62).

A továbbiakban előbb általánosságban, majd részleteiben is válaszolok IMRE SAMUNAK.

2. Cikkének velem szemben használt hangja elárulja, hogy engem a Szabács körüli vitában illetéktelen hozzászólónak tekint, akinek feltevései hozzánemértésről tanúskodnak; tehát — szerinte — nem is veendő figyelembe.

Korábban nem foglalkoztam a Szabács Viadalával, bár a róla megjelent közléseket mindig figyelemmel kísértem. Rám is nagy hatással volt HORVÁTH JÁNOS emlékeztető cikke (MNy. LI, 422—33), melyben a nagy tudós tiszteletre méltó erkölcsi bátorsággal tártta fel kételyeit az addigi kutatás bizonytalanságairól. Amikor az újabban feléledt vitában IMRE SAMU „*Törlejt* szavunk és a Szabács Viadala” című cikkét olvastam (MNy. LIX, 7—15), fel kellett figyelmem az érvelés sajátos módjára (ez a későbbiekben újra vissza-visszatért; vö. IMRE SAMU, Utószó egy vitához: i. h. 422—3; tudniillik arra az indokra, hogy Véghely azért nem írhatta a Szabács Viadalát — más meg nem jött számításba —, mert ő honnan vehette 1870—1871-ben a *törlejt* ígét, hiszen még nem állt rendelkezésére olyan forrás, amelyből meríthette volna). — IMRE SAMUNAK ezt az érvelését bizonytalannak, végig nem gondoltnak találtam —, s ennek nyomán kezdtem foglalkozni a Szabács Viadalával. Észrevételeimet a *törlejt* szónak Véghely idejében már hozzáférhető lelőhelyeiről röviden megírtam, de mire korrektúrát kaptam belőle, már megjelent NYÍRI ANTAL cikke, amelyben ő is utal a *törlejt* esetleges forrásaira (MNy. LIX, 168—9); így magam kértem kis cikkem törlését. — Ekkor már — 1963 nyarán — tüzetesebben tanulmányoztam a Szabács Viadala szövegét, s befejezés előtt állt az *ostrom* szóra vonatkozó cikkem (MNy. LXI, 28—35). Ennek NySz.-beli adatait ellenőriztem a nyelvemlékkiadványokból és a MonHungHist. köteiből, amikor felfigyeltem a Heltai Krónika szövegére.

A Krónika alaposabb tanulmányozása vezetett azután az *ostrom* szó körüli észrevételeimhez. Az ott talált sajátos íráskép: *o* (új sor) *stromlás* stb. (vö. MNy. LXI, 31) magyarázati lehetőséget adott a Szabács Viadala-beli *stromlottak*, *stromlást* írásképhez is. A Krónika szövegének tanulmányozásához csak akkor kezdtem hozzá, amikor észrevettem a Szabács Viadala szövegére vonatkozó korábbi kutatások súlyos mulasztását: azt, hogy még senki sem kereste rendszeresen a költemény szövegének forrását a hasonló tárgyú és Szabács ostromával közeli korú magyar irodalmi alkotások körében. Ennek a hiánynak a felismerése mélységesen megdöbbsentett: mindaddig nem is gondoltam arra, hogy még nekem is volna mondanivalóm a Szabács Viadaláról. Hogy mégis szóltam, arra éppen az addigi kutatás hiányos volta bátorított fel. Ez az én „illetéktelen” hozzászólásom személyes jellegű háttere, előzménye.

3. A Szabács Viadala szövegéről írottakat nem akarom elismételni. Cikkemben igyekeztem világosan fogalmazni; mindent, amit leírtam, többször végiggondoltam — összefüggéseiben is —, úgy vélem, semmi szükség sem volt arra, hogy IMRE SAMU meg- (sőt félre-) magyarázza az én vizsgálati módszerei-

met, eljárásomat. Aki olvasta cikkemet — akár elfogadta (tehát az én „megtévesztésem” áldozata), akár nem —, megérthette IMRE SAMU kommentárjai nélkül is. A továbbiakban az általa érintett kérdésekhez szólok hozzá, azok sorrendjében.

Vizsgálódásaim csak a Szabács Viadala szövegére vonatkoztak, paleográfiai kérdésekkel nem foglalkoztam. Éppen ezért „megtévesztőnek” tartom IMRE SAMU eljárását, amelyben Véghely esetleges „szellemi és manuális” szerzősége ellen szóló érveléséhez fűzi az én cikkemre adott válaszát —, holott én már annak címében is hangsúlyozom, hogy csak a költemény szövegével összefüggő kérdéseket vizsgálom, tehát nem az író vagy leíró személyét nyomozom. Arra nem is vállalkozom, hogy a paleográfusok közvetve idézett nyilatkozataival vitába szálljak vagy értékeljem azokat. Úgy tudom azonban, hogy az effajta vizsgálatok a korszerű technikai eljárásokkal megnyugtatóbb módon végezhetők el. Mindaddig ugyanis fennmarad néhány kérdés: egy gyakorlott oklevélismerőről nem tehető-e fel, hogy megtanulta volna az általa tanulmányozott korszak okleveleinek írásmódját? Az a körülmény, hogy „Véghely ilyen jellegű képességeire vonatkozóan egyébként sincs semminemű valóban hitelesnek tekinthető bizonyítékunk” (i. m. 58), önmagában nem mondható döntő érvek. Mivel abból, hogy Véghely a saját nevét másképp írta, és másképp jegyzett a maga számára, mint amilyen a Szabács Viadala írásképe, más is következtethető, nemcsak az ő úgynevezett „manuális” szerzőségének tagadása. A DÖBRENTÉI kiadta RMNy. kötetekben is több hasonmást találunk. Maga DÖBRENTÉI írja az I. kötet Előbeszédének végén (VI. l.): „Minden felvett kéziratnak, vagy, csak első levele nyújtatik hűséges hasonmással, vagy, közben is, csak azon levél, mellyen a 'betűk' írásformái változnak; . . . híven adatik az egész kéziratban álló minden betű régi alakja 's helyesírás' mineműsége. Kielégítetik, így a 'régiség' tudósa, midőn ekképen, írás karaktereiből a 'kézirat' koráról is ítélhet . . .” A HB.-et, a Bécsi, a MünchK. közölt részleteit is le kellett írnia valakinek annak idején, még 1835 körül, kezdetlegesebb nyomdatechnikai viszonyok közepette is.

4. Ami cikkének rám vonatkozó részét illeti: módszeremet kezdetben még „érdekes”-nek nevezi. Vizsgálatom annak idején azért indult ki az emlék szókinséből, mert IMRE könyvének (A Szabács Viadala. 1958.) szókins-fejezetét tanulmányozva láttam azt, hogy a NySz. alapján és nyomán hány helyről kellett összegyűjtenie a Szabács Viadala szavainak XV., de főként XVI. századi előfordulását bizonyító idézetanyagot, holott a Krónika többszöri olvasása (mert ez előzte meg az egyeztetési kísérletet) felhívta a figyelmemet arra, milyen nagy mennyiségű, a Szabács Viadalában meglevő szóanyag van együtt Heltainál (tehát nem kódexekben vagy egyéb eltérő műfajú művek anyagában). — Ezt a tényt, tudniillik a nagyszámú szóegyezés tényét, nem kisebbíti az a körülmény, hogy cikkem nyomán sietősen, de mégis többéves késéssel — IMRE SAMU megvizsgálja Verancsics és Tinódi néhány lapjának szavait. Ezekre a lehetőségekre egyébként már HORVÁTH JÁNOS is utalt (vö. A Szabács Viadala: MNy. LI, 430—2). Úgy látszik, ha rövid időre is, IMRE SAMUT is „megtévesztették” adatfelsorolásaim; másképp bizonyára nem végezte volna el kiegészítő vizsgálatait.

De az ő számára a nagyszámú egyezés a végső soron mit sem mond: természetesnek tartja azt. Talán ezért nem vizsgálta eddig? De ha most utánanézett — részben —, miért nem vonta le a kínálkozó következtetéseket?

Munkája (A Szabács Viadala) szókincs-fejezetének végén (i. m. 147—53) csoportokba sorolja a költemény szavait. „Az A) csoportba azok a szavak kerültek, amelyekre a Szabács Viadalánál korábbi nyelvemlékekből egyáltalán nem ismerünk adatokat; a B) csoportba pedig azok, amelyeknek a Szabács Viadalában található jelentése nincs régebből dokumentálva” (i. m. 147). Az összegezésből az is kiderül, hogy ezek egy része (8 + 2 szó) a XV. század végi nyelvemlékekből, újabb csoport (17 + 5) XVI. századi kódexekből igazolható; majd: „Más 10 szóra legkésőbb a XVI. század második harmadából találunk adatot” (i. m. 148). — Vajon ezek után miért nem veszi figyelembe IMRE SAMU azt a — legalábbis érdekesnek minősíthető körülményt —, hogy egy, 1575-ben keletkezett munkában ennek a szókincsnek jelentős része fellelhető; azt, hogy Heltai művében összegeződik a Szabács Viadala szóanyagának nagy hányada. Ha valaki a vélhető összefüggések felismerése elől szemet huny, az valóban csak szóstatistikának, számlálgatásnak, „csalóka mennyiségi mutatónak” tekinti ezt a nagyszámú megfelelést (vö. MNy. LXI, 61). Egyébként már itt is fel lehetett volna figyelni arra a tényre, amire cikkem bevezető részében hivatkozom, hogy Heltai közvetlen Mátyás-kori forrás: Bonfini alapján dolgozott, mint annak átültetője. A nála fellelhető fogalom-, illetőleg szókincs ezért is többszörös értékű.

5. IMRE SAMU meglehetősen summásan akarja elintézni mindazt, amit én a két mű szókapcsolat-párhuzamairól írtam. Adatfelsorolásaimat semmibe veszi, mivel én — szerinte (i. h. 60) — „túl szélesen” értelmezem a szószerkezet fogalmát, a tartalmi hasonlóságot is ide vonom. Dolgozatomnak a szószerkezetekre vonatkozó részlete bevezetésében (MNy. LX, 187) — úgy vélem — világosan utalok arra, hogyan értelmezem én a szószerkezeteket: „a szószerkezet megjelölés azonos vagy rokon helyzetekben fellelhető, tehát jelentéstani szempontból is hasonló mondatrészekre, kisebb-nagyobb összefüggésekre utal. A szószerkezet tagjai között fennálló logikai-grammatikai viszony mellett az egybevetéskor figyelmet érdemel a szövegkörnyezet is. Ezt a mozzanatot is megvizsgáltam a párhuzamok gyűjtése közben, tanulságait igyekeztem felhasználni.” Sajnos, a tények félremagyarázása IMRE SAMU (i. h. 60) következő állítása is: „a tartalmi hasonlóságot is ide vonja, származzék a példa a Krónika bármely részéből.”

Az általam közölt példák azonban nem a k á • h o n n a n valók. A párhuzamba állított sorok száma 82; az idézett részek közül 28 a Krónikának Szabácsal foglalkozó fejezeteiből való, 6—6 Jajca és Kenyérmező vívásáról, 5 Mátyás ausztriai csatáinak leírásából, 7 Hunyadi János harcaiból, a többi pedig ugyancsak a Krónika II. kötetéből, tehát szintén Mátyás köréhez kapcsolódik. Erre egyébként dolgozatom összefoglalásában részletesen utaltam (vö. i. h. 190).

IMRE SAMU úgy akarja csökkenteni a megfelelések számát, illetőleg azok jelentőségét, hogy helyettem „típusokba” sorolja őket; ezzel azt próbálja bizonyítani (i. h. 61), hogy: „ilyen párhuzamok a két szöveg között tulajdonképpen a l i g v a n n a k. Azt ugyanis, hogy két mondatban közös egy-egy szó, nem tekinthetjük s z ó s z e r k e z e t i párhuzamnak még akkor sem, ha a két mondat között esetleg mutatkozik is valami tartalmi hasonlóság. Azonos vagy hasonló jelenségek, tárgyak leírása esetén ugyanis ez elkerülhetetlen. A valóban meglevő szószerkezeti párhuzamok egy része pedig szinte minden e korból származó munkából kimutatható.” Vajon hányat tekint

IMRE SAMU valóban meglevő szókapcsolatnak, s ezek egy részének, ha a „típusba soroláskor” csupán kettőt fogad el idézeteim közül?

Utaltam rá (i. h. 190), hogy az általam szószerkezet-párhuzamoknak tekintett mondatrészek összeállítása aránylag egyszerű munka volt. Sorról sorra olvastam a Szabács Viadala szövegét, majd a szóegyezések jegyzékéből „visszakerestem” a jellegzetes kifejezéseket. Ebből a műveletből alakult ki a párhuzamba-állítás rendje. Én ezért nem tartottam szükségesnek egyéb csoportosítást vagy típusba sorolást. Azt megtehettem volna, hogy a Krónikából idézettekben külön is feltüntettem a „vezérszavakat” (azokat a kifejezéseket, amelyek közvetlen környezete szolgáltatta a szókapcsolatokat); úgy gondoltam azonban, hogy erre nincs szükség: a részek összessége eleget tükröz. Aki utána akar járni, a közölt lapszámok alapján megteheti ezután is. Ismét hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem két művelet, hanem ugyanannak a munkának két, egymást kiegészítő szakasza. Nincs szó tehát „szempontváltásról” sem.

Magam nem csodálkoztam azon, hogy a szókapcsolatok közt nem minden esetben találtam a RIES—GOMBOCZ—SZABÓ DÉNES — értelmezte „teljes” logikai-grammatikai egyezéseket. Ez — több okból is — nem várható. A Szabács Viadala vers, Heltai pedig prózában írta Krónikáját. A vers alkotója, szerzője vagy leírója bizonyos rímkenyszernek engedelmeskedve alakította ki sorait, mondatait. Ezt a körülményt a Szabács Viadalát vizsgáló irodalom elég sokat emlegette — éppen a gyanús mozzanatok közt; vö. például: *Kenézi ~ nézi; elméllé ~ kell mellé; Száván ~ számán; hadnagy ~ vadnak* stb. stb. (vö. HORVÁTH JÁNOS: MNy. LI, 428—9); míg ő gondosan ügyelt az egyes sorok szótagszámára — sokszor az értelem rovására is, addig Heltai szabadon, kötetlenül dolgozhatott.

Ha meggondoljuk, hogy a Szabáccsal foglalkozó kutatók korábban milyen körültekintő, aprólékos munkával gyűjtögették össze a XV—XVI. század irodalmából a Szabács Viadala szavait és fordulatait, még inkább értékelnünk kell azt aényt, hogy Heltainál ebből a szó- és szókapcsolatanyagból ennyi együtt van. Kár volna mindezt kézlegyintéssel „súlytalannak” minősíteni. Az egyezések, megfelelések, hasonlóságok meglelte tény, s ezen nem változtat az, ha IMRE SAMU nem vesz tudomást erről.

6. A régi magyar irodalom kutatói eddig minden nyelvemlékünk vizsgálatát összekapcsolták a forrásvizsgálattal: próbálták megkeresni az egyes emlékek helyét koruk irodalmi alkotásai közt. A HB.-tól a „Csongor és Tündé”-ig, vagy még tovább is — tudomásul vesszük, hogy írjuk, alkotójuk bizonyos forrásból (vagy forrásokból) dolgozott. — Miért éppen a Szabács Viadalának értéke csökkenne, ha tartalmi összefüggések vehetők észre közte és a Bonfinira támaszkodó Heltai-krónika között? — Az más, de az előzővel összefüggő kérdés, hogy az egyezések („hasonlóságok”) sorról sorra történt összeállítása megvilágíthatja egy bizonyosfajta kompiláció útját-módját, lehetőségét is. Ez a — feltett — kompiláció egyszerűbben is létrejöhetett; nem olyan sok bonyodalom árán, mint ahogy azt IMRE SAMU korábbi cikkeiben feltételezi (vö. MNy. LIX, 422—3). Az ott vázolt leírási, alkotási vagy éppen hamisítási művelet valóban természetfeletti képességeket követelt volna.

Itt hívom fel a figyelmet arra a körülményre is, hogy a költemény eredetiségét bizonyító anyag súlya és mennyisége egyre inkább a XVI. századra helyeződik át.

Nem értem, hogy velem vitázva miért tér ki IMRE SAMU többször is a szókinszbeli egyezésekre, különválasztva azokat a szókapcsolat-párhuzamoktól. Azt a körülményt, hogy bizonyos, az alapszókinszbe tartozó szavak felbukkanása magától értetődő, én is felismertem, és ezt írom róluk: „Meglétük természetes, bizonyító erejük önmagukban nincs, számarányuk érdemel figyelmet. Előfordulásuk lapszámát ezért nem közlöm pontosabban” (MNy. LX, 183). Egyébként, mint az összesített lapszám is elárulja, ezeket az adatokat csak a Szabácsal foglalkozó fejezetekből idézem (vö. Heltai Krónikája² II, 106–8, 141–5). Tehát ebből semmiféle messzemenő, „helytelen” következtetést nem vontam le. Sőt én a közkeletű kifejezéseknek két csoportját állítottam össze: a másodikba azokat a szavakat soroltam, amelyek — közkeletű voltak mellett — már alakjuk vagy jelentésük révén jellegzetes elemei a Szabács Viadalának (vö. MNy. LX, 183). IMRE SAMU megállapítása — legalábbis számomra — nem mond újat: „ezeket mégcsak nem is tekinthetjük v é l e t l e n egyezéseknek, hanem szerintem [I. S.] s z ü k s é g s z e r ű egyezések” (MNy. LXI, 61).

De vajon Verancsics szövegéből is össze lehetne-e állítani olyan könnyű szerrel annyi szókapcsolat-párhuzamot, mint Heltai Krónikájából? Olyan szókapcsolatokra gondolok, amelyekben a Szabács Viadala ritkán adatolt elemei is szerepelnek (vö. MNy. LX, 187–90). A Verancsics szövegével való rendszeres egybevetés nem rám tartozik. Én csak azt állapítottam meg, hogy a tárgyi leírásban vannak bizonyos hasonlóságok (ezt tekintjük természetes megfelelésnek); de Verancsicsból hiányzik az előadásnak az az élénksége, ami annyira jellemző Heltaira, s melynek fordulatai ott vannak az általam összeállított (és IMRE SAMUTól elutasított) szókapcsolat-párhuzamok között.

7. IMRE SAMU érvelésének egy sajátos vonására óhajtanám felhívni a figyelmet a továbbiakban: „A szókinsz vallomásának értékelésében az egyezések mellett semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül az e l t é r é s e k, sőt ezek bizonyos tekintetben még fontosabbak, mint az azonosságok fentebb említett típusai” — mondja (i. h. 62). Azonban, ha visszatekintünk a *törlejt* szó körül zajlott vitákra, észre kell vennünk azt, hogy NYÍRI ANTAL érvelésével szemben IMRE SAMU (MNy. LIX, 11–3) úgy próbálja bizonyítani a *viadalt törlejt* szókapcsolat valamikori meglétét, hogy a kódexekből valóban adatolható szószerkezet-elemekből összerakva kikövetkezteti — és létezőnek tünteti fel — a csak a Szabács Viadalában kimutatott, eddig máshonnan nem idézett *viadalt törlejt*-nek szerkezetét. Itt tehát ő konstruál nyelvi párhuzamokat, hogy a kérdéses szerkezet hajdani létezését bizonyítsa. Velem vitázva viszont éppen az eltérések, a sajátos, csak egy helyen felbukkanó kifejezések bizonyító erejét hangsúlyozza. (Most nem utal a *törlejt* szóra, pedig az sincs meg Heltainál. De vö. ezzel szemben tőlem: MNy. LX, 186.)

Cikkének következő szakaszában (MNy. LXI, 62) ismét az én módszereimet bírálja. Állításai — sajnálatom módon — félremagyarázzák az én eljárásomat. Szerinte az én vizsgálatom: „lexikai vonatkozásban teljesen egyoldalú; csak a meglehetősen csálóka [?] mennyiségi mutatókat veszi figyelembe s ezeket is anélkül, hogy reális értéküket illetően szélesebb körben is tájékozódott volna.” — Már cikkem bevezetésében, sőt címében utaltam arra, hogy vizsgálataim tudatosan és szándékosan irányultak csak a két mű szókinszére, s ebből adódóan a köztük felismert további összefüggések bemutatására. Kár, hogy IMRE SAMU ezt a közlést nem méltatta figyelemre. Már idézett megállapí-

tásának második része (i. h. 60): „a szó szerkezetek túlságosan egyéni és szerintem [I. S.] teljesen helytelen értelmezése folytán a vizsgálatokat a szövegkritikai szempontból valóban nagyon fontos szintaktikai síkról ismét a lexikális síkra tolja át [Sajnos, ezt nem értem. H. M.], de az így nyert adatokat szintaktikai értékűnek tartja, és így is értékeli; azaz: e szempontváltást fel sem ismerve saját magát is megtéveszti (és esetleg megtéveszt másokat is). Ezek miatt az okok miatt válnak adatai tekintélyes számuk ellenére is szövegkritikai szempontból semlegessé és teljesen súlytalanná.”

Utaltam már arra — több ízben is —, hogy engem — többek közt — éppen az eddig rendszeresen el nem végzett szövegkritikai vizsgálatok sarkalltak munkára. Az IMRE SAMUTól említett egyik síkról a másikra történt áttolás pedig nem volt más, mint a megállapított szókincsegyezések szövegkörnyezetének összeállítása. Azt talán nem kell hangsúlyoznom, hogy én is felismertem: a szavak környezetükben élnek, s ezért kerestem a szintaktikai összefüggéseket (ez egyébként a jelentésmegfeleléseket is igazolja); sőt én magam utaltam erre az állítólaga „fel sem ismert” szempontváltásra (vö. i. h. 187, 190). Az eredmény engem nem tévesztett meg; hogy másra károsan hatott-e, arról nem tudok. Azt pedig, hogy az én adataim „semlegesek és egyben teljesen súlytalanok” volnának, mással, mint magukkal az adatokkal, és a belőlük levonható következtetésekre való utalással nem cáfolhatom meg. Hogy ezeknek valami súlyuk is lehet, az talán valamennyire tükröződik a levonható következtetések értékéből.

Dolgozatom végén (i. h. 190—1) a két mű kapcsolatáról négy lehetőséget sorolok fel. IMRE SAMU az első hármat nem érinti (nem is említi őket), csupán a negyedik lehetőséggel vitázik. Pedig nem lett volna haszontalan dolog az előzőket: a) a véletlen egyezés, b) az azonos vagy rokon tárgyból adódó megfelelések, c) a közös forrás kérdését is szemügyre venni, s mindezek után nyilatkozni. — Nem indokolt IMRE SAMU következő megállapítása sem: szerinte (i. h. 62) én egyetlen, meglehetősen jelentéktelen, s kellő körültekintéssel talán meg sem vizsgált adat alapján jutok el „ilyen messzemenő következtetésekhez”. — Vajon mi lehet ez az adat? Ha IMRE SAMU az ő cikkével együtt közzétett, az *ostrom* szóra vonatkozó észrevételeimre céloz, megállapítása akkor is helyreigazításra szorul. Az én vizsgáldásaimat, mint azt korábban már említettem, még a *törlejt* szó esetleges lelőhelyeire vonatkozó hibás érvelés indította meg, az *ostrom* szóval csak folytattam ezt a munkát, de nem csupán erre az egy szóra építettem észrevételeimet, megállapításaimat. Azt hiszem, ez l é n y e g e s különbség.

8. Végül újra hangsúlyozom, hogy vizsgáldásaimat szándékosan korlátoztam a Szabács Viadala szövegére. (Ez volt cikkem címe is!) Nem akarom a Szabács körüli vitában Ballagi Aladár hálátlan szerepét átvenni; nem is akarom IMRE SAMU könyvét újra írni vagy újra értékelni. Én csupán a kutatás eddig elhanyagolt területére törekedtem irányítani a figyelmet; adalékaimmel az eddigi vizsgálatokat akartam kiegészíteni. Ezért kerültem minden vitát első, a Szabács Viadalával foglalkozó cikkemben.

Azt azonban IMRE SAMUNak is el kell ismernie, bármilyen sokat fáradozott is a kutatás — és elsősorban ő maga —, a Szabács Viadala körül még mindig vannak felderítendő dolgok; a teljes igazságot még nem ismerjük (Cikke bevezetésében, bár más összefüggésben, utal is erre: i. h. 58.) Addig viszont a részleges, kiegészítésre szoruló megállapítások nem kezelhetők — és nem is védelmezhetők — teljes igazságok gyanánt. A „más” úton is próbálkozó

magyarázati lehetőségek figyelembe nem vétele, kézlegyintéssel történő le-
kicsinyelő elintézése nem járulhat hozzá a teljes igazság feltárásához. Az effajta
eljárás pedig soha nem segítheti a kutatómunkát.

HORVÁTH MÁRIA

Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó- előtéttel való feloldása korai¹ jövevényszavainkban

1. A finnugor alapnyelv egyik jellemző sajátossága volt, hogy szó
kezdeten mássalhangzó-torlódást nem ismert. A rokon nyelvek közül ugyan
ma van néhány, melyben mutatkozik torlódásos szókezdet, például mordvin
kšřir, *šřeře*, *šřeře* 'orsó' (~ finn *kehrä*, *keträ*), udmurt *slal*, *s?lal* 'só' (~ finn
suola), lapp *stahkka* 'csont nélküli húsdarab' (~ finn *täkkä* 'valaminek kövér,
húsos része'). Ezek és hasonló esetek azonban késői, külön nyelvi fejlődés ered-
ményei. Legtöbbször világosan kimutatható, hogy a torlódásos szókezdet
másodlagos. A többi finnugor nyelvben nincs ilyesmi, sőt a jövevényszavak
mássalhangzó-torlódásait is nagyrészt kiküszöbölik, például: finn *kaunis* 'szép'
< gót *skauns* (Sz. KISPÁL MAGDOLNA, A magyar nyelv finnugor alapjai 20),
vagy svéd *skave* > finn *kapa* 'száritott' (hal), ósvéd *spang* > finn *panka*
'függő', svéd *brakku* > finn *rakku* 'nadrágfajta', óizlandi *froua*, *frouva* > finn
rouva 'asszony', svéd *kvast* > finn *vasta* 'Badequast' stb. (KÁLMÁN: MNy. j.
II, 65). — Joggal tesszük tehát föl, hogy a finnugor alapnyelv a szókezdő
mássalhangzó-torlódást nem kedvelte.

A magyar nyelv ezt a finnugor nyelvi sajátosságot többé-kevésbé meg-
őrizte, és ezért egész történetén át megnyilvánul az a tendencia, hogy a jöve-
vényszavakkal beléje került mássalhangzó-torlódásokat, főleg azokat, melyek-
nek kiejtése nagyobb artikulációs erőfeszítést kíván, feloldja (BÁRCZI, Htört.
137).

2. Ma szóeleji torlódást csak néhány hangutánzó szavunkban (*fröccsen*,
krákog, *brekeg*, *trécsel*, *brummog*, *trüsszent*, *trücsök*), egy-két régi jövevényszavunkban (*drága*,² *gróf*, *plébános*, *prépost*, *spárga* 'növény', *griff*, *frigy*, *plébánia*),
elég sok újabb jövevényszavunkban (*skatulya*, *spulni*, *stanicli*, *spádjz*, *spórol*,
drót, *trampli* stb.) találunk.

Érdekes megfigyelní, hogy korai ómagyar kori nyelvemlékeinkben egyet-
len olyan hangutánzó szót sem találunk, melyben szó elején mássalhangzó-
torlódás volna. Ilyenekkel csak a XVI. század óta találkozunk.

Abban az egy-két régebbi jövevényszóban, melyben a torlódás nem oldó-
dott fel, általában a második mássalhangzó liquida (későbbi jövevényszavaink
egy részében hasonlóan). Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy *l* és *r*
hangunk legmagánhangzósabb jellegű mássalhangzóink közé tartozik, s más
mássalhangzóval való kiejtése nem okoz különösen nagy artikulációs erő-
feszítést.

¹ Korai jövevényszavakon értem azokat a szavainkat, melyek körülbelül még
a XIV. század vége előtt kerültek nyelvünkbe.

² Nyelvemlékeink tanúsága szerint az ómagyar kor első felében nem volt általá-
nos *drága* szavunkban a mássalhangzó-torlódás megmaradása, sőt az adatok többsége
feloldott alakokat mutat: VárReg. 331.: *Daraga*, VárReg. 154: *Deraga*; 1304: *daraga*
(MNy. XI, 329).

Újabban igen sok meghonosodott idegen szó megsokasította nyelvünkben a szókezdő mássalhangzó-torlódásokat. Fel lehet tenni, hogy talán nyelvünk történetének utóbbi szakaszában a szóeleji mássalhangzó-torlódásokkal szemben gyöngült a feloldó készség (BÁRCZI, Htört. 140).

Azokban a szavainkban, melyekben a torlódás feloldása megtörtént, nem egyszerre ment végbe ez a folyamat. Sokszor évszázadok teltek el, mielőtt a feloldás bekövetkezett és főleg elterjedt volna. Egyes szavaink sokáig megőrizték a torlódásos formát: *istálló* (1291: *Stallo*, 1352: *Stallou*, BesztSzej.: *stalow*) stb. Más szavaink már első előfordulásukkor feloldott alakot mutatnak: *asztal* (1293: *oztol*, 1354: *Kysztal*) ; *oszlop* (1250: *Ozlup*, 1392: *Ozthlop*) stb. — A feloldás elterjedésének egyenlőtlenségét bizonyítják körülbelül ugyanabból a korból származó adataink, melyekben egy helyen torlódásos, más helyen már feloldott alakokat találunk: 1511: *Trazk*, de 1506: *tarazk*; 1274: *Brekynne*, de 1279: *Berekenye*; 1369: *Eztrak*, de BesztSzej.: *strak*; stb.

A mai magyar nyelvet tekintve egyes szavaink esetében különbség mutatkozik feloldás szempontjából a köznyelv és egyes nyelvjárások között. Vannak ugyanis olyan szavaink (régiek és újak egyaránt), melyekben a köznyelv torlódásos, néhány nyelvjárásunk azonban feloldott alakot ejt.

Korai ómagyar kori jövevényszavaink közül például: köznyelvi *drága* ~ Háromszék megye Angyalos, Besenyő, Gidófalva: *darága*; Székelyföld, Udvarhely megye Keresztúr vidéke: *dárága*; Mezőtúr: *dërága*; Hajdúhadház: *derága*; Répce melléke, Szabolcs megye: *dërága*; Palócság: *derága*; Tolna megye Felsőnyék: *dërágó* (MTsz.) | köznyelvi *plébános* ~ Pozsony megye Zsigárd: *pëlébános* (MTsz.), vagy például köznyelvi *gróf*, de Baranya megye Dráva vidéke: *geróf* (MTsz.).

Újabb jövevényszavaink közül példakul idézhetők: *friss* ~ Sopron megye Horpács, Veszprém megye Csékút, Hajdúhadház, Küküllő melléke Kelementelke, Udvarhely megye, Háromszék megye, Csík megye: *firis*; Göcsej, Resznek, Palócság, Nyitra megye Negyed, Gömör megye, Csík megye, Debrecen, Székelyföld: *firiss*; Torockó, Udvarhely megye, Háromszék megye: *firizs* | *kvártély* ~ Sopron megye Rábaköz, Dráva melléke Kopács, Debrecen: *kovarté*; Mezőtúr: *kovártéj*; Kaszárnya: *kovárti*; Debrecen: *kovárti* | *krajcár* ~ Palócság, Gömör megye, Mezőtúr, Hajdúhadház, Debrecen: *garajcár*, *garajcár*, *gárájcár*; Debrecen: *karajcár*; Brassó megye Tatrang: *karécár*; Brassó megye Hétfalu: *kéréjár*, *kerejár*, *keréjár* | *drót* ~ Székelyföld, Háromszék megye: *darót*, *dorót*; Rábaköz: *darruót*; Székelyföld: *derót* | *sróf* ~ Nógrád megye: *sëraóf*; Hunyad megye Lozsád: *saróf*; Szilágysomlyó, Székelyföld: *soróf* (MTsz.) | *spárga* 'zsineg' ~ Vác, Csongrád, Jászberény, Légrad, Apátfalva, Cegléd: *párga*; Torda: *párgó* (KÁLMÁN, MNyj. II, 67); Kalotaszeg Zsobok, Udvarhely megye Felsőrákos, Háromszék megye: *espárga*; Palócság: *ëspárga*; Bihar megye Fugyivásárhely: *ispárga* (MTsz.) | *spanyol* ~ Apátfalva: *pányor*; Cegléd: *pányol*-méggy; Székelyföld: *isponyor* 'pecsétviasz' (KÁLMÁN: MNyj. II, 67), vagy például *traktor* ~ Heves megye Tarnalelesz: *táráktor* (KÁLMÁN: MNyj. III, 128).

Más szavainkban a köznyelvben találunk feloldott alakokat, s a nyelvjárások egy részében torlódásosokat, például *brázda*, *grábla* stb. Ezeket az alakokat MELICH (MNY. VI, 18) magyar változatoknak tartja, s ezekről, mint megörögzött régiségekről beszél. Azonban újabb külön átvételeknek látszanak. Így a *grabla* (Vas megye Répceszentgyörgy: MTsz.), *grábló* (Vas megye Kemenesalja, Nemesmagasi; Göcsej Nagylengyel; Somogy megye: MTsz.) és *gráblo* (Sopron

megye Horpács vidéke, Répce melléke: MTsz.) ASBÓTH szerint (NytudÉrt. IV, 162) újabb átvételek a szerbhorvátból vagy a szlovénből. A mai *brázdo* (Répce melléke: MTsz.), *brázda* (Vas megye Kemenesalja, Nemesmagasi; Göcsej; Baranya megye Ibafa: MTsz.) változatok pedig — úgy látszik — újabb átvételek a szlovénből, és nem az ómagyar *brázdá*-ból származnak (KNIEZSA, SzJsz. I/1, 81).

Néhány nyelvjárásunkban azonban valóban keletkeztek újabb torlódások meghonosodott jövevényszavakban: *Trézsi* < *Terézsi*, *prádés* < *parádés*, *trágyom* < *terrágyom*, *fríszpor* < *fűrészpor*, *Brittyó* < *Berettyó*, *stanfelügyelő* < *tanfelügyelő* (BÁRCZI, Htört. 140); Tarnabod Heves megye: *spajod*, Tápiószentmárton: *spajor* < *pajor* 'cserebogár pondrója' < szláv *pojed*; Magyarhegymeg, Gömör megye: *smicisapka*, Kék Szabolcs megye, Szeremle Bács-Kiskun megye: *smici* < *micisapka* 'lapos szövetsapka' < német *Mütze*; Füle: *kaptika*, Som: *plaptika* < *laptika* 'könnyű kétkerekű kocsi' < latin *lectica* 'gyaloghintó' (KÁLMÁN: MNYj. III, 128).

BENKŐ LORÁND „A magyar nyelv története” című 1953-i egyetemi előadásában a torlódások messzemenő feloldását főképp a keleti, a torlódások kedvelését inkább nyugati nyelvjárásainkra tartja jellemzőnek. Úgy gondolom azonban, hogy az itt tárgyalt esetekben nem lehet ilyen szabályt felállítani, mert (mint ahogy már ez a kevés adat is megmutatja) ha nem is egyenlő mértékben, de találkozunk mind a két jelenséggel keleten és nyugaton egyaránt.

3. A szóeleji mássalhangzó-torlódások különféle módon oldódnak fel:

- A) A torlódás elé ejtéskönnyítő magánhangzó kerül.
- B) A torlódó mássalhangzók közé egy magánhangzó (bontóhang) kerül.
- C) Az egyik mássalhangzó kiesik a torlódó mássalhangzók közül.
- D) $\beta > u$ feloldás.

Annak ellenére, hogy aránylag pontosan elhatárolható csoportokba lehet sorolni azokat a szavakat, melyekben a torlódás feloldása megtörtént, nyelvemlékeink és a nyelvjárások tanúsága szerint az esetek mégsem mindig ilyen egyszerűek. Több szavunknak (főleg helyneveknek) nyelvemlékeinkben többféleképpen feloldott alakjával találkozunk, például a Trencsén megyei *Gbelány* névváltozatai egy részében szláv alakokat őrzött meg: 1439: *Kbeleny*, 1508: *Kbeleny*, 1508: *Gbeleny*. Közbeékelődött bontóhangot találunk az 1503-i *Cebelen*, szókezdő ejtéskönnyítőt az *Egbelény* alakban. Elmarad a szókezdő mássalhangzó az 1434-i *Belene*, az 1469-i *Belen* és az 1518-i *Beelan* alakokban. (KÁLMÁN: MNYj. II, 60; FEKETE N. ANTAL, Trencsén vármegye 118–9.) Vagy például *Hoznuca* (< szláv *Hvozdnica*, a *hvoz* 'erdő, liget' jelentésű szóból alakult szláv helynév) Trencsén megyei falunak a neve a gyakori *Hwosnicza*, *Hwoznychze* alakok mellett 1250-ben előfordul *Hoznucza* és 1417-ben *Hossnycz* alakban is. Más megoldást mutat az 1471-i *Howoznychza* és az 1525-i *Woznychza*. (KÁLMÁN: MNYj. II, 60, 64; FEKETE N. ANTAL, Trencsén vm. 127.)

Nem is szükséges azonban helynevekhez folyamodnunk. Nézzük meg például *cékla* szavunk alakjait. Érsekújvár környékén a szláv alakhoz közelebb álló két mássalhangzóval kezdődő *cviklá*, *čvėklá* alak mellett községenként váltakozva megtaláljuk a *civiklá* (Udvard, Naszvad) és *ciklá* (Bajcs, Aha, Zsitvabesenyő), *cékla* (Martos), illetőleg *čėklá* (Alsószőlős, Valkaháza) stb. alakokat is (KÁLMÁN: MNYj. II, 60); vagy vö. például *spárga* és *spanyol* szavunk alakváltozatait (l. fentebb).

4. A szóeleji mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előtéttel való feloldásának módja¹ a korai ómagyar korban már élő, elevenen ható jelenség volt. Rendszerint olyan szavakban jelentkezett, amelyekben a mássalhangzó-csoport első eleme *s*, *sz*, *zs*, illetőleg *z* volt, második eleme pedig explosíva (de: *otromba*, *udvar*, itt kivételesen a *tr*, illetőleg *dv* szókezdet is ilyen módon oldódik fel).

Ómagyar korai jövevényszavaink közül a következőkben találhatjuk meg ezt a feloldási módot:

asztag, valamelyik szláv nyelvből: *stogъ* 'rakás'² (SzófSz.). — Először a XIV. század végén a BesztSzj.-ben: már *asztag* formában.

asztal < szláv *stolъ*. Közelebbi eredete ismeretlen (SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. I/1, 65). — Először helynévként 1293: *nugolmoztol* (Oklsz.), majd 1354-ben *Kysaztal* (Oklsz.). Köznévként csak a BesztSzj.-ben: *asztal*.

asztalnok < [szláv *stolъnikъ*.] A mi szavunk a délszlávból (SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. I/1, 66). — Az első tulajdonnévi adat 1382: *Aztalnak*. Az első köznévi adat a SchlSzj.-ben szintén *asztalnak*. Mai alakjában 1405: *Aztalnok* (Oklsz.).

eszkába < szláv *skoba*. Hozzánk 'vaskapocs' jelentésben jöhetett a délszlávból (SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. I/1, 168). — Első adatok: 1348: *Scaba* (Oklsz.); 1494: *Zkaba* (Oklsz.); 1528: *zkaba* (Oklsz.); 1587: *izkaba* (Oklsz.). — Mai magyar nyelvjárásokban is találhatók *i*-s alakok: Szeged, Kecskemét, Békés megye, Baja, Törökbecse, Kolozsvár, Székelyföld, Udvarhely megye: *iszkába*; Csallóköz, Komárom: *iszkápa*; Heves megye: *iszkáva* (MTsz.).

eszterág 'gölya' < szláv *stbrkъ* (MELICH: MNy. VI, 445; EtSz. II, 77). KNEZSA is ezt tartja valószínűnek (SzlJsz. I/2, 663–4), bár nagy hibája ennek a származtatásnak a szonáns *r* helyén jelentkező magyar *ra*, amelyre példát egyébként sem a jövevényszavak, sem a helynevek között nem találunk. Egyelőre jobb egyeztetés nincs. — Először helynévként 1369: *Eztrak* (Oklsz.), köznévként BesztSzj.: *strak*, majd SchlSzj.: *ztrag*. — Ez a magyar szó csak a Székelyföldön használatos *eszterág*, *esztrág* alakban (MTsz.). — A valószínűleg ugyanilyen eredetű *Isztrág* puszta neve Baranya megyében (EtSz.) *i*-s alakot mutat.

esztergár 'esztergályos' < szláv *strugarъ* 'Drechsler' (EtSz.). — Első helynévi adatok: 1243: *vzturgar*, 1270/1281: *Wzturgar*, 1278: *Vztergar*, 1335: *Estergar*, 1405: *Eztergar*, 1422: *Wzturgar* (Oklsz.); 1602: *Iztergar* (Szék-Okl. V, 234). — Mai továbbképzett alakja Somogy megyében *isztorgályos* formában használatos.

• *eszterha* 'eresz' < szláv *strěcha* (KNEZSA, SzlJsz. I/1, 169–71). — Először SchlSzj.: *ezterha*, majd Apork. 11: *ezterhaiaban* (NySz.); 1565: *Eztherhas* (Oklsz.). — Néhány nyelvjárásunkban másképp feloldott alakok is találhatók: Abaúj megye Pusztafalu, Zemplén megye Szürnyeg, Alsócsallóköz, Komárom megye Mátyusföld, Pozsony megye Királyrév, Nyitra megye Vághosszúfalu: *szērha*, *szerha* (MTsz.); Érsekújvár: *szērha* (MTsz.); stb. Ilyen feloldást mutat az 1449-i *Zerhas* személynév is (Oklsz.).³

¹ A szó elején keletkezett ejtéskönnyítő magánhangzó a francia nyelvre is jellemző: latin *schola* > ófrancia *eschole* > újfrancia *ecole*; latin *studium* > ófrancia *estude* > újfrancia *etude* (KÁLMÁN: MNy. II, 60). Ugyanígy a spanyolban: *escula*, *estudios* stb.

² KNEZSA, SzlJsz. I, 65 szerint hozzánk a szlovákból jött (*stoh*) 'szénarakás' jelentésben.

³ Vö. még 1507: *Zerhas*, 1542: *Zerhaas* (Oklsz.).

i s k o l a < latin *schola* (SzófSz.). — Először 1544: *iskolabol* (Oklsz.), majd 1592: *skolaban*, 1587: *Oskola*, 1544: *escola*, 1599: *Schola*, 1602: *schola*, 1608: *schola*, 1692: *Schola* (Oklsz.). — A nyelvjárási adatok hasonló tarkaságot mutatnak bontóhang terén. A MTsz. *iskola* ~ *oskola*¹ címszó alatt a következő nyelvjárási alakokat sorolja fel: Nagykunság, Túrkeve, Palócság, Szilágy megye, Udvarhely megye: *eskola*; Palócság, Eger, Gömör megye, Felső-Szabolcs Ór, Kalotaszeg, Udvarhely megye Homoród vidéke, Háromszék megye: *ěskola*; Balaton vidéke, Fehér megye Polgárdi, Győr megye Szigetköz: *uskola*; Dunántúl: *uskula* (MTsz.).

i s t á l l ó < vagy a középfelnémet *stall* 'ua.' + magyar -ó képző, vagy az olasz *stallo* 'ua.' átvétele. — Az *istálló* szó olasz eredete azért nem valószínű, mert már 1291-ben előfordul, és szóvégi hosszú ó-t mutat.² — Első adatok 1291: *Stallo*, 1352: *Stallou* (Oklsz.), BesztSzj.: *stalow* (az utóbbi kettőben az *ou*, *ow* alkalmasint csak az ó hagyományos jele, mely az *ou* > ó változás után is élt egy ideig). Már feloldott alakokat találunk: DebrK. 15: *Istallonak*, SándK. 12: *estaallo* (NySz.). — Ma a köznyelvben *i*-s, egyes nyelvjárásokban *e*-s alak található; például: Palócság: *estálló*, *estállao*, *ěstállao*, *estuđllaó*; Székelyföld, Udvarhely megye Olasztelek, Háromszék megye Uzon: *ěstáló*; Szlavónia: *ěstáló* (MTsz.).

i s t á p 'bot, mankó, támasz' < középfelnémet *stap*, újfelnémet *stab* (SzófSz.; LUMTZER—MELICH, DOLw. 141). Először a SchlSjz.-ben: „halo: *istap*” (az Oklsz. közül egy 1356-ból származó adatot, de nem valószínű, hogy ezzel a szavunkkal egyezik: *ystapaszygeth*); később BécsiK. 304: *ěstap* és PeerK. 24, 60: *esthap* (NySz.). — Ma a szó csak nyelvjárásokban használatos néhol *e*-s alakban; például Göcsej: *estáp*; Zala megye Hetés, Szentgyörgyvölgye, Dobronak; Háromszék megye Uzon, Dálnok: *ěstáp* (MTsz.).

i s t o l y 'a kisebbik lejáró bányacsatorna'. Csak Kapnikbányán és vidékén fordul elő (MTsz.) < kfn. *stolle* 'ua.' (LUMTZER—MELICH, DOLw. 141). Egyetlen nyelvtörténeti adat: 1390: *Stol* (Oklsz. Pótl.).

o s z l o p < szláv *stlǫpъ* 'ua.'. Talán egy délszláv alak átvétele (SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. I/1, 364—5). — Először 1250: *Ozlup*, majd 1392: *Ozthlop*? (Oklsz.); BesztSzj.: *ozloch*; 1478: *Ozlop* (Oklsz.); stb. (Itt kivételesen a szó elején fejlődött bontóhangon kívül a torlódo mássalhangzók közül az egyik mássalhangzó ki is esik, ti. még mindig 3 maradna.)

o t r o m b a, valamelyik szláv nyelvből, vö. például óegyházi szláv *troba* 'trombita'; a magyar szó azonban csak horvát, szlovén, cseh vagy szlovák átvétel lehet, mert csak ezekben a nyelvekben volt a szónak 'esetlen, bamba, bárgyú' jelentése (MELICH, SzlJsz. I/1, 154; ASBÓTH, SzlJsz. 89; SzófSz.). — Először XV. század első fele: MünchK. 29: *otromba*. Bár a MünchK.-ben fordul elő először, mégis korai ómagyar kori jövevényszavaink közé tartozik *m*-je miatt. A szót akkor vettük át, mikor az átadó nyelvben a nazális magánhangzó még megvolt, azaz a XII. század előtt. — KNEZSA (SzlJsz. I/2, 701) szerint az *otromba* fenti származtatása elfogadhatatlan, mivel egy *tr* szókezdet nem szokott egyébként mássalhangzós prothesist kapni, jelentésanilag pedig

¹ Tehát az *oskolá*-t nem tekinti nyelvjárási alaknak (nyilván nagy elterjedtsége miatt).

² Az ómagyar nyelvben rövid *o* nem volt, ezért idegen szavakban egy hozzá viszonylag közel álló magánhangzóval helyettesítették. Hosszú *ó* csak az ómagyar kor során keletkezett, tehát a XIV. század vége előtt a szóvégi *o* helyébe aligha léphetett. — Ha a magyar *istálló* mégis az olasz *stallo* átvétele, akkor ebben jelentkezik először az *o* → *ó* hanghelyettesítés.

azért, mert a magyar szó eredetileg 'durva' jelentésű, és csak tárgyról mondták (például *otromba posztó*), míg a szláv nyelvekben csak 'dumm; ostoba' a jelentése, és csak emberre vonatkozhatik. Szerinte a szónak ez a jelentése a szláv nyelvekben egészen újnak látszik, a régiségből még nem sikerült igazolni. KNEIÉZSA ezzel szemben felteszi, hogy *otromba* szavunk talán a szláv *otrōba* 'korpa' jelentésű szóval függ össze, amely nyilván már átvitt értelemben került át hozzánk. Bár a 'korpa' → 'durva' jelentésfejlődés, amit itt fel kellene tenni, különös nehézséget nem okozna, mégis nehézségekbe ütközik ez az egyeztetés is, mivel a magyarban a 'korpa', a szlávban pedig a 'durva' jelentést kimutatni nem tudjuk. — Véleményem szerint az első egyeztetés elfogadhatóbbnak látszik. A *tr* mássalhangzó-csoport magánhangzós prothesissal való feloldásának egyedülállósága pedig még nem elegendő bizonyíték ennek lehetetlensége mellett.

ő s t ő r 1. 'libatop-féle', 2. 'laboda' < keleti szerb vagy bolgár *štir* (KNEIÉZSA, SzlJsz. I/1, 365–6). — Először 1240 k.: *Ister?* (OklSz.), majd SchlSzej.: *ister*.

ő s z t ő k e < szlovák *styk* (KNEIÉZSA, SzlJsz. I/1, 366–7). — Az *ősztoke* talán az állandó *eke-ősztoke* birtokos személyragos szerkezetből válhatott ki. 'Eketisztító' jelentésben került át hozzánk, de már korán összekeveredett az *őszton*-nel, és részben annak jelentéskörét vette át. Ez annál is könnyebben megtörténhetett, mivel a kéznél levő eketisztító eszköz gyakran szolgált ökörhajtó eszközül is (KNEIÉZSA: i. h.). — Első adatok: 1275/1323: *Estuge* (OklSz.), 1279: *Estyuge* (OklSz.), 1566: *Ezteke* (OklSz.). — A mai magyar nyelvjáráásokban *e-s* és *ő-s* alakok egyaránt megtalálhatók, például: Vas megye Őrség, Dunavecse, Arad megye Majláthfalva, Bereg megye Som, Beregrákos vidéke: *ősztoke*; Bereg megye Som: *ősztok*; Dunántúl, Sopron megye Répce melléke, Balaton melléke, Pápa, Mezőtúr, Székelyföld, Háromszék megye Kovászna és vidéke: *észteke*, *eszteke*; Alföld, Bihar megye Fugyivásárhely, Szatmár megye Kömörő, Patóháza, Tokaj: *esztike* (MTsz.). Néhol *i-s* és *ü-s* alakok is előfordulnak, például Tokaj, Szilágy megye: *isztike*; Nógrád megye Szirák, Palócság, Heves megye Csépa, Bars megye, Borsod megye Sáta és vidéke: *üsztok* (MTsz.).

s k a r l á t < latin *scarlatum* (SzófSz.). — Először a BesztSzej.-ben: *scarlath*, de később néhány adatban magánhangzós prothesissal feloldott alakban, vö. RMNy. II, 214: *iskarlath* (NySz.); 1606: *eskárlát* (KárOkl. IV, 25). Más feloldást mutat a SchlSzej. *socorlath* adata.

u d v a r < szláv *dvorъ* (SzófSz.). — Az állami terminológiával vettük át a délszlávból, valószínűleg az óhorvátból. Az *udvar* szó eredetileg a fejedelem házat jelenthette (KNEIÉZSA, SzlJsz. I/1, 539–40). — Első adatok: 1075/1217: *hudwirdiensium* (MonStrig. I, 54); 1093: *Oduary* (KNEIÉZSA: MNy. XLV, 104); Anon.: *Hymusuduor*; 1193: *Ojduor* (OklSz.); 1203/1254: *Vyuduor* (OklSz.); 1204/1231: *Wduorhel* (OklSz.); stb. — Köznévként először a BesztSzej.-ben: *utuar*. — KNEIÉZSA (SzlJsz. I/1, 539) kételkedik a fent említett egyeztetés helyességében, tudniillik különösnek találja a *dv* szókezdet praevocalisatióval való kiküszöbölését. Arra is hivatkozik, hogy ugyanebből a szóból származó helynevekben nem mindig ez a szókezdő *dv* kiküszöbölése, például *Davorán*, *Davarcsány* (Nyitra megye). Felveti azt a lehetőséget, hogy talán egy *u dvorě* 'udvarnál' szerkezet átvételével van dolgunk. — Véleményem szerint az, hogy a *dv* szókezdet praevocalisatióval való feloldására ez az egy, egyedülálló példánk van csak a magyar nyelvtörténetben, még nem jelenti azt, hogy ilyen

lehetőség meglétében feltétlenül kételkednünk kell. (Ha *otromba* szavunk valóban a *trǫba* szóból származik, akkor ez a feloldási mód is egyedülálló.) A helynevek szerintem — éppen ellenkezőleg — bizonyítják a *dvorǫ* átvételét, például FEKETE NAGY ANTAL „Trencsén vármegye” című munkájában *Davorec* községnek a névváltozatai között 1510: *Dworecz*, 1455: *Odwarcz*, 1499: *Odworcz*, 1498: *Wdwarcz* alakok mellett 1499: *Daworecz* alakot is közöl. Mivel ezek a nevek egy községre vonatkoznak, a valószínűség szerint egy és ugyanazon szóból származhatnak, s mivel az *u* praepositíós alakból szinte lehetetlen lenne a *Daworecz* alakot megmagyarázni, az látszik valószínűnek, hogy *dv*-s szókezdetű alakból vettük át, s a helynév változatainál csupán többféle feloldási móddal van dolgunk. Kizárja még az *u dvorǫ*-ból való származtatást az *ě*. Mivel a szó körülbelül a XI. századból származhat, az *ě*-nek (illetőleg valamely folytatásának) ebben az esetben meg kellett volna maradnia.

u d v a r n o k < szláv *dvornikǫ* 'ua.' (SzófSz.). — Első adatok: 1092: *uduornicorum* (köznévként latinositva), 1268: *Vduornuk*, 1270: *Wdwornuk*, 1295: *Oduornok*, 1351: *Oduarnok* (OklSz.). — KNEZSA (i. h.) szerint azonban szolgarendű gazdasági munkát végző társadalmi réteg neve sehol, semmiféle szláv nyelvben nem volt *dvornik*. Ahol ez a szó megvolt, mindenütt mást jelentett. Az oroszban van egy 'Hausknecht' jelentésű *dvornik* szó, ez azonban nyilván újabb. Az állami terminológiában különben orosz eredetű szó aligha van. Az *u*-t itt is nehézségnek tartja. Szerinte nem lehetetlen, hogy nem is egy *dvornik*, hanem egy szláv *udvornikǫ* átvételével van dolgunk. (Az *udvornik*-hoz hasonló alakok néhány szláv nyelvből ki is mutathatók.) Ebben az esetben szerinte az *udvar* az *udvornok*-ból vonódott el.

HORGER (MNY. XVII, 78) ehhez a csoporthoz veszi *ispán* szavunkat. Nyelvemlékeink adataiból következtetve valóban feltehetőnek, hogy *ispán* szavunk egy szláv *špan* alakból származik (1269: *yspanlesuy*, 1282: *Spani*, 1322/1324: *Spantowa*, 1329: *Ispanlaka*, *Span*: OklSz.). A magyar *ispán* ~ *spán* alakokat azonban csak a magyarból magyarázhatjuk (bár van egy-két szláv nyelv, ahol *špan* alakok is előfordulnak, de ezekből a magyar *ispán* nemigen származhat). Magyar *ispán* szavunk valójában a szláv *župan*-ból származik. Ebből az *ispán* kialakulását BÁRCZI (Htört. 138) hangátvetéssel magyarázza. KNEZSA (SzlJsz. I/1, 224—5) szerint a magyar *ispán* alak az ómagyar *váriszupán*, *udvariszupán* állandó összetételekből vált ki (kezdetben legalább ebben a két összetételben szerepelt). Ezekben az összetételekben fejlődhetett *váriszupán*, *udvari-zsupán* alakokon keresztül *vári-spán*, *udvari-spán*. A *spán*, illetőleg *ispán* kiválása és önállósodása valószínűleg a nemesi vármegye kialakulásával függ össze. Ekkor ugyanis megszűnik a várispán a vár ispánja lenni. — HORGER (uo.) ugyancsak ide veszi *üzbég* 'szökött katona' szavunkat a cseh *zbeğ*-ből származtatva. Ez a szavunk azonban a délszláv *iz-begǫ* 'szökevény' (*iz* 'ex' + *begǫ* 'szökevény') szóból való, s így nem is tartozik ide (vö. KNEZSA, SlzJsz. I/1, 544).

5. Torlódás előtt fejlődött ejtéskönnyítő magánhangzóval oldódott fel a szóeleji mássalhangzó-torlódás néhány földrajzi nevünkben is. (Mellőzöm a helyneveket, amelyek a fentebbi szókkal függenek össze etimológiailag.)

Esztar (helység Bihar megyében) < szláv *starǫ* 'vetus' (MOÓR ELEMÉR, Die slawischen Ortsnamen der Theißebene: Zschr. für Ortsnf. VI, 108). — VárReg. 274.: 1215: *Yzthari*, XIII. század: *Star* (MNY. XXII, 358), 1464: *Zthar* (CSÁNKI I, 625). Mai alakjában először 1412: *Ezstar* (CSÁNKI I, 625).

Esztelnek (Háromszék megye) < szláv *stolnik*, a *stolb* 'asztal' származéka. 1332/1337: *Yzkuľnuk* (KNIEZSA, Keletmagyarország hn. 212).

Esztergető (Győr megye) < szláv *struga* 'fluctus, navigium' + *tő* 'torkolat'. A falu a nevét az ugyancsak a szláv *struga*-ból származó Győr megyei patak (a Dunába ömlik) nevéől kapta, amely egy 1231/1545-ből származó oklevelünkben *Striga* formában fordul elő (ÁÜO. I, 283). — Az *Esztergető* helynévvel gyakran találkozunk nyelvemlékeinkben egészen a XVII. századig. A név azt a falut jelöli, amely a patak dunai torkolatánál fekszik. Az első adat 1337: *Vzturgatw*, további adatok 1341: *Oztorgathw*, 1339: *Ustragatheu*, 1360: *Wzturgatu*, 1394: *Oztrogthw*, 1469/1471: *Estergathew*, 1511: *Izthergathew*, 1525: *Eztergethew* (KNIEZSA: AECO. II, 144).

Esztergom. 1146: *Estrigun*, 1213: *Estrigim* (EtSz.), *Esztergum* (Sylvester: CorpGramm. 10), *Esztergam* (SZIKSZF.), *Istrugamot* (ÉrdyK. 494) stb. (EtSz.) — A magyar *Esztergom* ~ latin *Strigonum*, *Strigonium*, *Stergonium* a szláv *Strigonъ* vagy *Stěrgonъ* személynév magyar megfelelőjéből származik (EtSz.; MELICH, HonfMg. 401). Kérdés, hogy *Strég* vagy *Strig* kezdetű név volt-e az alapja. A magyar adatok inkább a másodikra utalnak, ez a név azonban a szlávból nem mutatható ki. Az *Esztergom* név inkább *Strég* kezdetű névből alakult, mivel ilyen nevek minden szláv területen nagy számban találhatók. A szláv *ě* ~ magyar *i* megfelelés sem jelent különösen nagy problémát, mivel több szláv nyelvben az *ě* szabályosan *i*-vé fejlődött, azaz eredetileg zártabb ejtésű volt (KNIEZSA: Melich-Eml. 202). Ilyen zárt *ě*-re megy vissza például a magyar *ritka* *i*-je is (szláv *rědka*), vagy például a magyar *zsilip* < szláv *žlěbъ*, magyar *ebéd* ~ *ebíd* < szláv *obědъ* (KNIEZSA: i. h.; BÁRCZI, Htört. 76). — Hogy az Esztergom közelében beszélt szláv nyelvben az *ě*-nek zárt ejtése volt, bizonyítja a nem messze fekvő *Pilis* vár neve, amely egy szláv *Plěšb*-ből származik (KNIEZSA: i. h.).

Esztrémén (a mai *Strem* patak neve, amely a Pinkába szakad) egy szláv *Stremen* név átvétele (ez a szláv *stremen* 'kengyel' köznévből: MELICH, HonfMg. 383). — Első adatok 1265: *Ztremen*, 1157/XIII. század: *Ezturmen*, 1257: *Eztermeg*, 1284: *Izturmen* (EtSz.). — Az ómagyar *Stremen*-ből származik a német *Strem* < *Strém* (MELICH, HonfMg. 383).

Istál. Ma: *Alistál*, *Felistál* (Komárom m.). BÁRCZI (MNY. XXXII, 90) szerint ezen a helyen az ómagyar korban lotaringiai bevándorlók raktára és telepe lehetett, akik egy időben, mint királyi tárnokok teljesítettek szolgálatot. Erre mutat a falu eredeti neve is: 1268: *tavarnicorum*, 1296: *tawarnicorum*, 1331: *Tarnokystal*, s falujuk neve éppúgy, mint a Nyitra környéki *Staul*-é (1113: *Staul*) a lotaringiai *staul* (< *stal*) 'áruraktár' szóból származik. (A lotaringiai nyelvterületre jellemző, hogy az *st* *št*-vé lesz, a szóvégi *al* pedig *aul*-lá.) — Első adatok: 1268, 1296, 1311, 1331: *Staul*, 1356: *Olastar*, 1378: *Stal*, 1380: *Staal*, 1412: *Istal* stb. Mai *Alistál* először 1426: *Alistal*, mai *Felistál* először 1454: *Felystal* (BÁRCZI: i. h.).

Osztopán (helység Somogy megyében) < szláv *Stupan* személynév (ez pedig a *stupati* < *stopati* 'treten, schreiten' igéből). — Első adatok: 1229: *Oztupan*, 1284: *Ztupan*, 1299: *Wztupan*, 1348: *Ztupan*, 1317: *Stupuan*, 1353: *Vztupan*, 1396: *Oztopan*. Ettől kezdve mindig *o*-s alakokat találunk (CSÁNKI II, 633; KNIEZSA: AECO. I, 198).

Ozsdola (Háromszék megye) < szláv *Ždala*. A szláv név eredete KNIEZSA (Keletmagyarország hn. 212) szerint azonban nem világos. — 1332/1337: *Ysdula* (KNIEZSA: i. h.).

Szkulya (Temes és Torontál megye) < szláv *skulja* 'gödör' (KNIEZSA, Keletmagyarország hn. 291). — 1332/1337: *Scalla*, 1410: *Ozkolla* (uo.).

Sztrigy: a Maros mellékfolyója. Első adat: 1276: *Strig*, majd 1377: *Strigh*, 1387: *Strig*, 1431: *Sthrig*, 1454: *Strig* falwa, de 1406: *Istrigh*, 1455: *Izthgy*?, 1499: *Iztrugh*, 1495: *Hyzthrough* (MELICH, HonfMg. 160). — KNIEZSA (Erdély víznevei 27) szerint eredete bizonytalan. Mindenesetre az indogermán **streu* ~ **sreu* 'folyik' gyökre megy vissza, és a *Stryj* (galíciai), *Struma* (bulgáriai) stb. nevekkel függ össze, bár képzése nem világos. Az viszont kétségtelen, hogy szlávok közvetítették. (Másképp: MELICH, HonfMg. 160–3.)

Ehhez a csoporthoz vehető még az először a zabori apátság 1113-i oklevelében említett *Streca* helynév is. Ez a falu azóta eltűnt. Az ómagyar korban valahol Vághosszúfalutól északra lehetett a Vág mentén. Eredete nem egészen világos. Talán a *strojiti* 'szerkeszt' igéből való, valószínűbb azonban, hogy ugyanebből a töből képzett személynév az alapja. Később még kétszer fordul elő nyelvemlékeinkben, 1252-ben *Stroyka* és 1294-ben feloldott *Wztroyka* alakban. (KNIEZSA, A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei 9.)

CSÁNKINÁL (V, 348) Kolozs megye helynevei között egy *Sztána* helység nevére bukkantam. A következő adatokat találtam: 1288: *Zithana*, 1441: *Ezthan*, 1391: *Eztana*, 1469: *Ezthana*, 1444: *Stana*. — Véleményem szerint a helynév esetleg egy rumén *Stana* (< *stana* 'Schäferlei') névből származhat, s ilyenformán szintén ebbe a csoportba tartozik (de vö. KNIEZSA, Keletmagyarország hn. 224. 1.: *Stana* < *Stanislav* szn.!).

HORGER (MNY. XVII, 78) ide sorolja baranyai *Oszró* helynevünket, ami egyszer 1251-ben *Ztro* formában is előfordul. Ez a helynevünk nagyon sokfelé megvan: Csongrád megye: *Osztora*, Szatmár megye: *Esztró*, Bihar megye: *Eszteró*, Sopron megye és Nyitra megye: *Osztró* formában. TAGÁNYI (MNY. IX, 257), MOÓR ELEMÉR (Zschr. f. Ortsnf. VI, 33) és KNIEZSA (Melich-Eml. 196; Keletmagyarország hn. 215) szerint azonban ezek a helynevek a szláv *ostrov* 'sziget' (esetleg 'vízigát') származékai, s így az *ostró* 'éles' szóval rokonok. Tehát ezek szerint nem tartoznak ide. Így azonban problematikus marad az 1251-es *Ztro* és a Nyitra megyei *Osztro*-nak 1113-i *Stro*¹ alakja. Az utóbbit KNIEZSA (A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei 20) tót nyelvi elvonás eredményének tartja (*v Ostrove* > *vo Strove*), az 1251-i *Ztro* azonban még mindig kérdéses marad.

Problémát jelent ugyancsak a HORGER által ide sorolt *Zsadány* (Bodrogköz) helynév, mely 1224-ben *Ysdan* alakban fordul elő (MNY. II, 274). HORGER szerint eredetileg *zsd* szókezdet tehető fel az *Ysdan* alakból kiindulva. MOÓR (Zschr. f. Ortsnf. VI, 121) a *Zsadány* helyneveket a szláv *Židanŏ* vagy *Ždanŏ* személynévből származtatja (ezek a szláv *žida*, *žda* 'expectare, desiderare' származékai). Több *Zsadány* nevet is felsorol különféle megyékben. Ezek között említ egy Zemplén megye déli részén fekvő *Zsadány*-t is, ami — azt hiszem — a HORGER által említett bodrogközi *Zsadány*-nyalegy. Érdekes viszont, hogy az 1224-i adatról nem tesz említést. Szerinte 1239-ben fordul elő először a helység neve *Sadan* formában. — Ha MOÓR ELEMÉR etimológiája helyes, véleményem szerint feltehető, hogy az 1224-i *Ysdan* alak a *Židanŏ*-ból mássalhangzó és magánhangzó cseréje útján keletkezett, mint például a szláv *iskra*-ból a magyar *szikra* és talán a szláv *župan*-ból a magyar *ispán*, avval a különbséggel, hogy míg ezekben a szavakban az asszociatív érintkezési lehetőség

¹ Itt az *ou*-nak o-s írása francia sajtáság. A kérdéses oklevél egyébként is francia hatásra vall (BÁRCZI: MNY. XXXIX, 337).

hiánya ellenére is megmaradt a hangzócsere által keletkezett alak, *Zsadány* szavunk *Ysdan* alakja ugyanezen ok miatt nem tudott megszilárdulni.

Személyneveink közül magánhangzós prothesisel történt meg a mássalhangzó-torlódás feloldása az *István* névben. *István* nevünk a latin *Stephanus*-ból származik. Első előfordulásaiban még torlódásos, később *i ~ ě*-vel feloldott alakokat mutat: 1171: *Stephano*, 1240 k.: *Stephan*, 1322: Ernefya-*stephan*-pulia ~ 1331: *Estfan*fiapathaka, 1350: *Esthepan*folua, 1415: *istvan* (Oklsz.).

6. A felsorolt adatok alapján a torlódás előtt fejlődött magánhangzók minőségére vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg:

A) Ha a torlódást követő magánhangzó velaris volt, a járulékhang vagy megegyezett a következő szótag magánhangzójával, vagy pedig *i ~ ě* volt. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ejtéskönnyítő magánhangzó általában akkor egyezett meg a következő szótag magánhangzójával, ha az *a*, *o*, *u* volt (*oztol*, *Vzturgar*, *otromba*, *Vzturgatw*, *Wztupan* stb.), *á* hang előtt viszont mindig *i ~ ě* fejlődött (*Eztrak*, *Istallonak*, *istap*, *Yztari* stb.). — Kivételt képez ebben a korban *istoly* és *iskola*¹ szavunk, ahol *o* előtt is *ě ~ i* fejlődött. Későbbi szavaink közül például *észtor* 'deszkakerítés' (HORGER: MNy. XVII, 81), *islóg* (NySz.; ~ *sallang*), *isnór* (NySz.; ~ *sinór* > *zsinór*), *istrom* (NySz.; ~ *ostrom*), *isponyor* 'spanyolviasz' (MTsz.) stb. Ugyancsak későbbi szavainkban néha *a*, illetőleg *u* előtt is *ě ~ i*-t találunk: *izmat* (MTsz.; ~ *szamat* > *zamat*), *izstruc* (NySz.).

B) Palatalis hangok előtt mindig *i ~ ě* fejlődött. Olyan arányú illeszkedést azonban, amilyenel egyes velaris hangrendű szavainkban találkozunk, itt nem figyelhetünk meg. — Az első szótagban etimologikus *ü*, *ő* az általam tárgyalt szavak között nincs, s ilyent a későbbi szavak felsorolásánál (HORGER: MNy. XVII, 78) sem említ. Az *ester* ~ *östör*-féle alakváltozatok annyit azonban bizonyítanak, hogy az első szótag labializálódásával együtt a palatalis járulékhang is labializálódott.

A fentiekből annyi szabályosságot mindenesetre megállapíthatunk, hogy illabialis hangok előtt eredetileg mindig *ě ~ i* fejlődött. — Felmerül azonban a kérdés, hogy velaris labialis hangok előtt miért fejlődött egyszer velaris labialis hang, máskor pedig *ě ~ i*.² HORGER (MNy. XVII, 78) a problémát a következőképpen oldja meg: Az *asztal*, *asztag* stb. csoport szavai régebbiek, az *izmat*, *istrom*, *isponyor* stb. csoporté aránylag fiatalabbak, s többnyire nyelvjárási jellegűek (vagy igen szűk területre korlátozódó, ma is élő tájszók, vagy a nyelvtörténeti adatokban elszórtan felbukkanó alakok). Egy-két régebbi szó tartozik ugyan ebbe a csoportba, de azok sem régebbiek a XV. századnál. Úgy gondolja, hogy a XV. század előtt *a*, *o*, illetőleg *u* előtt mindig *a*, *o*, illetőleg *u* fejlődött, a XV. század után pedig a második csoport szavainak analógiás hatására az *a*, *o*, illetőleg *u* előtt is keletkezhett közvetlenül *ě ~ i*. Problemátikus marad azonban *iskola* szavunk, amely feltétlenül az ómagyar korba tartozik. E szavunknak azonban *iskola* alakja mellett első jelentkezésétől kezdve a mai napig volt *oskola* (~ *uskola*) alakja is. Azt azon-

¹ Az *istoly* szó problémájával HORGER (i. h.) nem foglalkozik. Talán azért, mert első (s egyben egyetlen) nyelvtörténeti adata már egészen az ómagyar kor végén bukkan fel, s e szavunk ma is igen szűk nyelvi területen él.

² Azokban a szavakban, ahol az első szótagban *á*-féle hang volt, fel lehetne tenni, hogy az *i ~ ě* előtéthang nem elsődleges, hanem későbbi elhasonulással keletkezett. A nyelvtörténeti adatok azonban nem ezt igazolják.

ban, hogy melyik volt az első, nem lehet eldönteni. HORGER (i. h.) úgy gondolja, hogy *iskola* szavunk — tudós szó lévén — sokáig volt használatos torlódásos formában (ezt igazolják a nyelvtörténeti adatok is). Szerinte a szó talán *oskola* alakban honosodott meg először, mikor azonban már számos *ěsk* ~ *isk* kezdetű szavunk volt, ezek analógiájára honosodott meg a XV—XVI. század folyamán az *ěskola* ~ *iskola* alak is. — Bár HORGERnek abban igaza van, hogy itt az analógiás hatással komolyan számolni kell, úgy gondolom, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy az *ě* ~ *i* közvetlenül (minden analógiás hatástól mentesen) is keletkezhetett.

Végezetül még külön megemlíteném *esztergár*, illetőleg *Esztergető* szavainkat, amelyekben először az első szótagban levő *u* hatására (*strugar*, *struga*) *u* előtét hang keletkezett, majd később a szóban levő *á* hatására elhasonulás következett be.

KESZLER BORBÁLA

Egy szokatlan hangátvetésről

1. Mindazok, akik eddig a Szabács Viadala *strumlottak*, *Strumlafth* szavaival foglalkoztak, úgy vélték, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldásának e szóban található módja szokatlan, sőt egyedül áll nyelvünkben. Ostrom szavunk történetével kapcsolatban legújabban (MNY. LXI, 28—35) HORVÁTH MÁRIA összegezte az eddigi szakirodalom megállapításait, és vizsgálta részletesen ezt a kérdést. Kutatásainak eredményeit ő így összegezi: „a *strumlottak*, *strumlást* formák több szempontból is csak a legnagyobb nehézségek árán iktathatók be az *ostrom* hangalaki előzményeinek sorába” (32), illetőleg: „az *ostrom* szó fejlődéstörténetének megrajzolásakor a feltártak alapján a *strumlottak*, *strumlást* alakot csak kérdőjellel venném fel az adatok közé” (35). Nyelvünkben kétségtelenül igen kevés példát találunk arra, hogy egy jövevényszóban szó elején növekedjék a mássalhangzó-torlódás. Így sem a régebbi kutatók, sem HORVÁTH MÁRIA aggályai nem alaptalanok a SzabViad. említett két adatával szemben.

2. Ahhoz, hogy e két adat nyelvtörténeti értékét illetően véleményt mondhassunk, az eddigieknél alaposabban meg kell vizsgálnunk, hogyan is alakulhatott ki a mai *ostrom* alak. A szó a XV. század második felében kerülhetett át a magyarba, jelentéséből kikövetkeztethetően minden bizonnyal hadi műszóként. HORVÁTH MÁRIA (i. h.) véleménye szerint az átadó nyelv kérdése nincs ugyan még teljes mértékben tisztázva, de a németből való átvétel nagyon valószínű. A szó hangteste a mássalhangzók szempontjából világos, az átvétel szókezdő *st* és szóvégi *rm* hangcsoporttal történt. A magánhangzó minősége azonban még további vizsgálatot igényel: a legkorábbi adatok ugyanis *u*-val jelentkeznek, a XVI. századból azonban már csak *o*-s formákkal találkozunk. Én nagyon valószínűnek tartom, hogy nyelvünkbe a szó *sturm* ~ *storm* változatokkal került át, de az utóbbi viszonylag rövid idő alatt kiszorította az előbbi. Nem elképzelhetetlen azonban az sem, hogy *u* > *o* nyíltabbá válás történt. HORVÁTH MÁRIA szerint ugyan „Ha eddigi ismereteink alapján feltesszük, hogy az *ostrom* a XV. század második felében bukkanhatott fel, ebben az időben már nem számolhatunk az *u* > *o* nyíltabbá válásával, tehát ez a magyarázat elesik” (i. h. 31), de ezt az érvelést aligha tekinthetjük teljesen meggyőzőnek. Igaz ugyan, hogy a tömeges *u* > *o* nyíltabbá válás erre az időre

már befejeződött, de ez semmiképpen sem zárja ki a szórványos, csupán egyes egyedekhez köthető $u \sim o$ megfelelés jelentkezését. Nyilvánvaló, hogy $u > o$ nyíltabbá válási tendenciáról ma sem beszélhetünk, de ennek ellenére például a *kommunista*, *Futura* (gabonafelvásárló szerv) szavak *komonista*, *Futura* nyelvjárási változatai mégis létrejöttek és élnek.

Az *ostrom* szónak rendelkezésünkre álló legkorábbi, a mássalhangzók szempontjából különböző hangalaki megoldású adatai a következők: 1464: MonHungHist. Dipl. XL, 31: *sturma*, *sturmam* (latin szövegbe ágyazott alak);¹ — 1476: SzabViad.: *strumlottak*, *Strumlafth*; — 1519 k.: DebrK.: *ostromlást*; 1526—7: ÉrdyK.: *ostromlya*; 1530—32: TihK.: *ostromlia*; stb. — 1555: LevT. I, 161: *Isthoromnak* (NySz.). A NySz.-ban található többi, mintegy harminc adat *ostrom* típusú. HORVÁTH MÁRIA idéz még egy korai adatot Corvin János latin nyelvű leveléből a *sturma* szóra, majd ugyanerre egy viszonylag későit, immár magyar szövegből: Arch. Rák. IX, 351: „az irruens *sturmától* sem tart-hat, mert ellenségnek nincsen *placza*” (i. h. 31), de az *istorom* típusú adatok számát az ő alapos kutatásai sem tudták növelni.

A mássalhangzó-torlódás feloldásának leggyakoribb módja nyelvünkben ejtéskönnyítő magánhangzó alkalmazása. A „legsabályosabb” eljárás tehát az volna, hogy a *sturm* \sim *storm* $>$ *ostrom* megfelelés esetében is ehhez a magyará-zathoz folyamodjunk. Ezt tette MELICH, aki *sturm* $>$ *istorom* $>$ **ustorum* $>$ **ostorum* $>$ *ostrom* fejlődési sort vesz fel, és HORGER, aki szerint viszont *sturm* $>$ **sturum* $>$ **storum* $>$ **ostorum* $>$ *ostrom* volt a hangváltozás menete. Ehhez a felfogáshoz csatlakozik HORVÁTH MÁRIA is (vö. i. h. 32). MELICH és HORGER elképzelése első pillanatra nagyon tetszetősnek és teljesen reálisnak látszik, ugyanis a hangfejlődésnek erre a menetére, a mássalhangzó-torlódás ilyen jellegű feloldására régi nyelvünk-ből bőven idézhetünk példákat. Alapo-sabb meggondolás után azonban az *ostrom* szóra vonatkozóan mégsem tart-hatjuk egészen megnyugtatónak. Aligha helyes ugyanis, hogy egy hangtani szerkezetében vitathatatlan eredetű, már a valószínű átvétel idejétől kezdve gazdagon adatolt szóban a XV. század végén, a XVI. század legelején pár év-tized alatt lefolyt hangváltozást a csillagos adatok sorával próbáljuk magya-rázni csak azért, mert ez felel meg az általunk ismert hangtörvények szerinti „szabályos” fejlődésnek. Elégge valószínűtlen, hogy a szó eredeti *sturm* alak-jára, ha latinosított (*sturma*) formában is, de maradjon ránk három adat a XV. századból, sőt pár évszázaddal később ugyanez az alak előkerüljön a Rákóczi-archívumból is, a *sturm* \sim *storm* $>$ *ostrom* sort közvetlenül összekötő, a hangfejlődés magyarázatában alkalmazott törvényt legjobban dokumentáló és igen népes **sturum*, **storum*, **usturum*, **ostorum* sorból pedig ugyanebből az időből egyetlen adat se maradjon fenn. A MELICH által feltett *istorom*-ra van ugyan példánk, de csak 1555-ből, tehát majdnem egy fél évszázaddal ké-sőbből, mint az *ostrom* típusúakra, s ez is csak egyetlen az utóbbiak tekintélyes számával szemben. S bár kétségtelen, hogy az egyes alakváltozatok felbukka-násának sorrendje nem feltétlenül azonos keletkezésük sorrendjével, az adott esetben nincs elég okunk arra, hogy a magános, viszonylag késői *istorom*

¹ A latin szövegbe ágyazott *sturma* alak feltehetően a szó latinosított formája, bár lehetségesnek tartom azt is, hogy az a szóvégi redukált mormolt a jelentkezik ebben az alakban is, mely több német jövevényszavunkban megtalálható, s melyet helyés-írásunk a -val szokott visszaadni (vö. KNEZSA: MNy. LX, 312). A viszonylag későn, a Rákóczi-archívumban is jelentkező *sturma* adatra vonatkozóan ez a magyarázat külö-nösen valószínűnek látszik.

formát a nagyszámú, jóval korábbi *ostrom* típusúaknál ősbibbnek tekintsük, már csak azért sem, mert a MELICH-féle magyarázatban is nélkülözhetetlen **ostorom*, **ustorom* alakra még egy ilyen késői egyetlen maradvány sincs. Azaz a MELICH felállította összefüggésben az *istorom* elé is joggal odatehetnők a **-ot*.

Mínthogy tehát a MELICH—HORGER-féle elképzelés realitása erősen kétséges, nézzük meg, lehetséges-e más magyarázat a *sturm* > *ostrom* hangfejlődésre.

3. Véleményem szerint mai *ostrom* szavunkban hangátvétéssel alakult ki a *str* hangcsoport. ASBÓTH felfogásával vitázva már KÁLMÁN BÉLA kifejtette, hogy bár az idegen szavak mássalhangzó-torlódásának megszűntetése nyelvünkben nagyon gyakran bontóhang betoldásával történik, majd a hangsúlytalan második szótag rövid magánhangzója kiesik (pl. *szolga*, *szerda*, *kalmár*), azokban a szavakban, amelyekben bontóhanggal ellátott változatot sem a régiségből, sem a nyelvjárásokból nem tudunk kimutatni, nincs jogunk kétségbe vonni a hangátvétel lehetőségét sem (MNYj. II, 59; 2. sz. jegyzet). Én teljesen megokoltnak látom KÁLMÁN véleményét, s ennek megfelelően a *sturm* ~ *storm*: *ostrom* megfelelést nem egy **sturum*, **storom* > **ostorom* sor közbeiktatásával magyarázom, hanem szerintem a szóvégi *rm* (esetleg *+l*) mássalhangzó-torlódást nyelvünk hangátvétéssel feloldotta, majd az így keletkezett *strum(l)*- ~ **strom(l)*- hangsorban a szóeleji mássalhangzó-torlódáson előtét-magánhangzóval könnyített: *sturm* ~ *storm* > *strum(l)*- ~ **strom(l)*- > *ostrom*. Ebben a sorba a SzabViad. adatai nemcsak pontosan beleillenek, hanem annak nélkülözhetetlen közbeeső — bár minden bizonnyal csak rövid életű, átmeneti — tagjai. Véleményem szerint tehát a SzabViad.-ban található szokatlan hangátvétel analóg példáját magában az *ostrom* szóban találjuk meg. Igaz, nem könnyű megmagyarázni, hogy a mássalhangzó-torlódást ebben a szóban miért nem a leginkább megszokott módon oldották fel XV—XVI. századi őseink. Valószínűnek tartom azonban, hogy ennek oka elsősorban a korabeli *ostor* ~ *ustor* szó egyes szám 1. személyű birtokos személyragos alakjával (*ostorom* ~ *ustorom*) való egybeesés elkerülésében keresendő. Homonimák létrejötte új jövevényszavak révén ugyanis a megértést igen nagy mértékben nehezítené.

Annak az elképzelésnek cáfolatára, hogy az *ostrom* szóban a *str* hangkapcsolat hangátvétéssel alakult ki, HORVÁTH MÁRIA idézi DEME megállapítását, amely szerint: „... a hangátvételre a mindenkor könnyebbesség keresése a jellemző, vagyis az adott artikulációs bázis begyakorlottságához való alkalmazkodás törekvése... Két típusa van: 1. könnyebben ejthető hangkapcsolatok elérésére, 2. nehezen való hangkapcsolatok feloldására való törekvés” (i. h. 29). DEME azonban azt is megállapítja: „Találunk azonban olyan példákat is, melyekben hangátvétel útján nem eltűnnek, hanem éppen keletkeznek ilyen hangkapcsolatok. A jelenség magyarázatát az egész szó vizsgálata adja meg.” (MNYTK. LX, 36—7.) E megállapítás utolsó mondatát én ritkítottam, azért, mert HORVÁTH MÁRIA a saját vizsgálata során éppen ezt a nagyon fontos szempontot nem alkalmazta. Ő csak azt ismerte fel, hogy hangátvétel esetén növekednék szó elején a mássalhangzó-torlódás, azt a tényt azonban, hogy ezzel csökken a torlódás szó végén, illetőleg szó belsőjében, már nem vette észre. A vizsgált kérdésnek ilyen atomizálása, az összefüggésekből való ilyen kiragadása pedig aligha hozhat megnyugtató eredményeket.

Megítélésem szerint a XV. századi magyarok számára — a DEME említette „artikulációs bázis begyakorlottsága” folytán — valószínűleg nagyobb nehézséget jelentett a szóvégi *rm*, illetőleg a szó végén vagy a szó belsejében előforduló *rml* mássalhangzó-csoport kiejtése, mint a szókezdő *str*-é. S az előbbi feltétlenül meg kellett szüntetni, akár az utóbbinak átmeneti létrehozása árán is. Azaz lényegében itt is a könnyebb ejtésre való törekvés érvényesült, csak nem a szóeleji, hanem a szóvégi mássalhangzó-csoport felől nézve. A szókezdő hármas (*str*, *spr*) mássalhangzó-kapcsolat a XV. században már megtalálható nyelvünkben: 1433: *Strucztol*; 1444: *Springselem*, 1457: *Nicolaus Sprenges* (OklSz.); BécsiK. 247: *strucokat*; Vitk. 64: *strófol*; megvan szó belsejében is: TihK. 49: *legistromba* (NySz.). Kiejtése tehát nem volt megoldhatatlan feladat a magyar artikulációs bázis számára.

Abban kétségtelenül igaza van HORVÁTH MÁRIÁNAK, hogy a XV–XVI. századból egyelőre nem tudunk még egy példát idézni a szóeleji mássalhangzó-torlódásnak hangátvetés útján történt növekedésére, sőt abban is, hogy szó elején hármas mássalhangzó-torlódásnak hangátvetés útján való keletkezésére későbből sem. Abból a néhány későbbi adatból azonban, amelyben minden bizonnyal hangátvetés folytán keletkezett a mássalhangzó-torlódás szó elején — *fürschneider* > *frisnadér* (HORGER: MNy. XVII, 80); *forspont* > *†rospont*, *pankrót* > *prankót*, *pántlika* > *plántika* és esetleg *térqyel* > *tréqyel* (?) (DEME i. m. 37) — azt látjuk, hogy mindig liquida, elsősorban *r* átvetése okozza a torlódást, azonkívül — DEME szavaival — „az így odavetett hang hármas mássalhangzótorlódást tesz kettőssé” (i. h.). A Szabács Viadala kritikus szavaiban pontosan ez a folyamat játszódott le. Vagyis a szó belsejében található hármas mássalhangzó-torlódás feloldásának ez a módja, ha szükségszerűen ritka is, nem példátlan nyelvünkben.¹ S aligha van jogunk feltenni, hogy ez a törvényszerűség a XV. századi magyar nyelvben nem érvényesülhetett. Abban, hogy szó elején hármas mássalhangzó-torlódások keletkezésére nyelvünkben más adatot nem ismerünk, nyilvánvalóan közrejátszik az is, hogy igen kevés lehet az olyan jövevényszavaink száma, amelyek *st*, *sp* mássalhangzó-csoporttal kezdődtek, s szó végén, illetőleg szó belsejében olyan nehezen kiejthető mássalhangzó-csoportot tartalmaztak, mint az *rm*, illetőleg *rml*. Olyan pedig, amelyben a mássalhangzó-torlódásnak ejtéskönnyítő magánhangzóval történő feloldása homonimát hozott volna létre nyelvünkben, valószínűleg egy sincs.

4. A *sturm* ~ *storm* > *ostrom* alakok közötti távolság áthidalása tehát kétféleképpen is elvégezhető. Fel lehet építeni a hidat a megszokottabb, „szabályos techniká”-val — ejtéskönnyítő magánhangzók betoldását, majd magánhangzókiesést téve fel —, amelynek helyes voltát sok más adattal igazolhatjuk. Az adott esetben azonban hiányzik a meglehetősen nagy számban szükséges tartó pillér: a közbeeső, átmeneti alakok sora. Ezek nélkül pedig a híd teherbírása nagyon bizonytalan.

¹ A szóbelseji hármas mássalhangzó-torlódásnak hangátvetés útján történő feloldására, s ezzel a szóeleji mássalhangzó-torlódás növelésére mai nyelvjárásainkból is idézhetünk példákat: *scoltok* 'colstok' (Izsap Csehszl.), *scaltok* 'ua.' (Old Baranya m.). De növekedhet a szóeleji mássalhangzó-torlódás más módon is: *stolstok* 'ua.' (Réte Csehszl.); *stellenc* 'ostortelek' (Bálványos Somogy m.), *plüver* (Agyagosszergény, Völcséj stb. Sopron m.). Sőt arra is találunk adatot, hogy a szóbelseji hármas mássalhangzó-torlódás szervesen hang betoldásával négyesre növekszik: *calstrok* 'colstok' (Velika Pisanica Jugoszlávia).[•] S aligha véletlen, hogy ebben is a kritikus *str* hangkapcsolat fordul elő. (Az adatok a Nyatl. anyagából valók; gyűjtők: Deme László, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos.)

El lehet végezni a szükséges áthidalást más módon is: hangátvetést, majd az így keletkezett hármas mássalhangzó-torlódásnak előtét magánhangzóval való felbontását téve fel. Ebben az esetben megvan ugyan a „híd”-hoz az egyetlen szükséges tartó pillér is, de maga a „technika” szokatlan, így az egész „építmény” bizalmatlanságot, kételkedést ébreszthet egyesekben.

A nyelvi változások azonban nem hangtörvények alapján folynak le, hanem a hangtörvényeket a nyelvi változásokat tükröző adatok alapján állapítjuk meg. S ezek a változások nemcsak tömegesen, sok adatban jelentkezhetnek, hanem különböző, többnyire nem is nagyon ismert okokból lehetnek egészen szórványosak, sőt teljesen egvediek is.

5. Az eddig elmondottak alapján én, ha az *ostrom* szó fejlődéstörténetét kívánnám megrajzolni — HORVÁTH MÁRIÁVAL ellentétben —, nem érezném azokat a „több szempontból” is fennálló, „legnagyobb nehézségek”-et, amelyek korlátoznának abban, hogy a Szabács Viadala *strumlottak*, *strumlást* adatait beiktassam az *ostrom* szó hangalaki előzményeinek sorába, s így nem látnék okot arra sem, hogy ezeket kérdőjellel ellátva vegyem fel az adatok közé. HORVÁTH MÁRIÁNAK azt az ötletét viszont, hogy a két adatot a SzabViad. szerzője, a Heltai Krónikájában olvasható *o-stromlás* elválasztás írásképeinek ösztönző hatására alkotta volna meg (vö. i. h. 31), kronológiai, művelődéstörténeti és nyelvtörténeti okokból még kérdőjellel sem tüntetném fel a némileg is valószínűnek minősíthető magyarázatok között.

6. KOVALOVSZKY MIKLÓSNAK a Rozsdatemető stílusáról írt bírálatához HORVÁTH MÁRIA a következő megjegyzést fűzi: „Kovalovszky már cikke elején megvallja: »... a tömegsiker és a divat keltette ösztönös gyanakvástól késleltetve olvastam el a Rozsdatemetőt...« — Nem szeretnék az oktalan belemagyarázás gyanújába keveredni, de — azt hiszem —, Kovalovszky ettől az ösztönös gyanakvástól nem tudott vagy nem is akart megszabadulni, s végül is ez határozta meg anyaggyűjtését, cikke egészének felépítését, ez irányította érveinek csoportosítását, és ebből adódtak következtetései is: igazolni akarta jogosnak vélt gyanúját.

Úgy vélem, ez az előlegezett gyanú megnehezíti, ha éppen nem teszi lehetővé a mű józan, tárgyilagos bírálatát.” (Nyr. LXXXIX, 166.)

Még annak idején elolvastva HORVÁTH MÁRIÁNAK „A Szabács Viadala szövegéhez” (MNY. LX, 180—91) című cikkét, majd később az *ostrom* szavunkról írtat, ugyanazok a gondolatok merültek fel bennem róla, amelyeket ő le is írt Kovalovszkyval kapcsolatban. Én szintén nem szerettem volna „az oktalan belemagyarázás gyanújába keveredni”, s ezért ezeket a gondolataimat nem vettem papírra. HORVÁTH MÁRIA ösztönzése Kovalovszky Miklóssal szemben azonban engem is felbátorított arra, hogy hasonló gondolataimat elmondjam HORVÁTH MÁRIÁNAK — saját szavaival.

IMRE SAMU

Régi nyelvünk egy képzőszerű utótagjáról

1. A régi nyelvünkben meglehetősen gyakran használt *szabású* 'talisfere, eiusmodi, pene eius concinnitatis' (MA.) elem két szempontból is érdekes. Egyrészt az *-ás*, *-és* képző fejlődésével kapcsolatos helyzete miatt (erről más alkalommal esik majd szó), másrészt az önálló szóból keletkezett melléknév-

képzőink csoportjával való sajátos kapcsolata miatt tarthat számot az érdeklődésre.

A mai, önálló szóból keletkezett, vagyis összetételi utótagból formanssá vált melléknévképzők: *-beli, -szerű, -rétű, -féle, -fajta, -forma* közül a 'valamihez hasonló' jelentésű *-szerű, -féle, -fajta, -forma* képzőkhöz áll közel a *R. szabású*. A rokonság lényege: a ma ezzel a négy képzővel kifejezhető jelentésnek XVI–XVIII. századi nyelvünkben a *szabású* volt fő hordozója, mint azt az adatok tömege bizonyítja.

A *szabású* elem hasonlóságot kifejező jelentésben már a XVI. század legelején (1506.) feltűnik: „chriřtufnak orczainak fenőfflegheřtől nem igekőzhetyk vala meghirnya, *my abrazw awagh m y z a b a s u* xpūs volna” (WinklK. 283: NySz. a.).¹ Jelentése itt többféleképpen is értelmezhető: az *ábrázú*-val egybevetve lehetne 'milyen alakú' (esetleg: 'milyen külsejű'); de lehet egyszerűen: 'milyenforma'. Inkább '-forma, -szerű: vmihez hasonló' jelentésű az előbbivel közel egykorú (1510.) Példák Könyve-beli előfordulás: „Az eletkerde az halalt mondan mychoda az akyt az te azzu kezeydhen tartaz egy felewl horgafnak es elewsnek teczyk mas felewl kedeglen *conka zabasu*” [kaszárol van szó] (51: NySz. a.). Az adatok a hasonlóságot kifejező jelentésnek az eddig említett két típusán (ti. a 'vmihez hasonló alakú' és a '-féle, -szerű stb.') kívül még egy harmadik típust is mutatnak: ez a 'valami tulajdonság kisebb mértékben való meglétét' kifejező jelentés, a *szabású* ebben az esetben tehát az *-s* melléknévképző egyik funkcióját tölti be. Legelőször Heltai Gáspár bibliafordításában (1551.) bukkan fel ez a jelentés: „Es annakutana ot a helyen *feier auagy veres szabasu* keleueny fakadand” (IDDD3: NySz.).

E jelentésárnyalatok között nincs éles határvonal. Néha nem is lehet pontosan eldönteni, hogy a kérdéses szó melyik jelentés-alcsoportba sorolható, csak az állapítható meg bizonyosan, hogy hasonlóságot fejez ki: „egy *csőbör szabasu* . . . réz fazéc” (1628. Prág: Serk. 708: NySz.) 'csőböralakú' vagy 'csőbör szerű, csőbörféle, -forma'; „[a' föld] nem gömbölyű, hanem tsak *gömbölyű szabású*” (1793. Segesvári: NSz.) 'gömbölyűforma, nem egészen gömbölyű' vagy 'kissé gömbölyű' stb. Hogy az egyes jelentéstípusok közül egy-egy szó esetében melyik érvényesül, nagymértékben függ annak a szónak a szófajától (és bizonyos fokig a jelentésétől), amelyhez a *szabású* kapcsolódik. A példák felsorolásában tehát figyelembe kell venni az egyes jelentéscsoportokon belül a kapcsolat előtagjának szófaját is. A *szabású* kapcsolódhat névszókhöz: (a XVI. századi adatok időrendjében) névmásokhoz, melléknemekhez, főnevekhez, a XVIII. századtól kezdve számnevekhez is, valamint igékhez. Az igés eseteket egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk. Az adatok nagy számára való tekintettel minden jelentéstípusból csak néhány példát sorolok fel.²

¹ NySz. a. = a NySz. adata alapján, de az eredeti forrásban vagy forráskiadványban ellenőrzött és onnan idézett adat. Ehhez hasonlóan NSz. a. jelöli a Nagyszótár gyűjtéséből származó, de annak forrásában is ellenőrzött adatokat. (A nagyszótári cédulákról idézett adatok jelzése: NSz.)

² A nyelvtörténeti adatokat a XVI–XVIII. (néha XIX.) századi szótárakból és nomenclaturákból (MURM., CAL., SZIKSZF., MA., PP. stb.), a NySz. *Szabású* és *Szabásún* szócikkeiből, a Nagyszótár cédulaanyagából, valamint a VARJAS BÉLÁTÓL közzétett „XVI. századi magyar orvosi könyv”-ből (Kolozsvár, 1943. Lencsés György orvosi könyve; vö. MNy. LVII, 173. kk., jele a továbbiakban: OrvK.) merítettem. A legutóbbit a készülő Etimológiai Szótár cédulái alapján idézem magából a forrásból.

A *szabású*-t tartalmazó, hasonlóságot kifejező névszói alakulatok jelentésárnyalatai tehát a következőképpen oszlanak meg:

I. Alaki hasonlóságot kifejező jelentésárnyalat ('alakú, formájú, -forma'):

1. Főnévi előtagúak: „Az lyugofokban fzepe elegy kőreç vaczoráló házac valanac, *torony fjabásók*” (1575. Helt: Krón. 169: NySz. a.), *Eek szabásu*, cuneatus a. (1585. CAL.; 1708. PP.), *Kés szabásu*, cultratus és cultellatus a., az utóbbinál „formaiu” is (CAL.) stb. Kivételesen az eredmény is főnév (főnevezített melléknév) Apáczai Csere J. néhány mértani műszavában (1655.): *langszabású* 'gúla', *toronyszabású* 'kúp', *oszlopszabású* 'henger' stb. (Apáczai Csere János: Magyar Enciklopédia II, Bp., 1961. 173, 188. stb.). Ebben a jelentésben összesen 17 adat található (15 típus, azaz 15 szó, kettő közülük két forrásban, vagy egy szótári forráson belül más latin megfelelővel ismétlődik). Időbeli megoszlás: XVI. sz. 6; XVII. sz. 7; XVIII. sz. 2; XIX. sz. 2.¹

Más szófajú előtaggal nem fordul elő.

II. Általában való hasonlóságot kifejező jelentésárnyalat ('szerű, -féle, -fajta, -forma'):

1. Főnévi előtagúak: „Satyrion: *Lilium sabaso fy*” (1533. MURM. 1457.); „Carabus: *Siger zabaso hal*” (MURM. 1152.; 1590. SZIKSZF. 81 Conchile a.); „*lagj kenē yr zabafu* legyēn” (1577 k. OrvK. 82); *Hay szabásu*, capillaceus a. (CAL.); *Hay fjabafu*, gyenge ua. (1604. MA. 1.); „*Hajnal szabásu*, ragyogo színű” (1673. Com: Jan. 63: NySz.); stb. Igen gyakori állat- és növénynevek után; pl. ilyen még: „*Egy fzilvafu fjabásu* tövifes czeméte”, *Albus spinus* a. (MA. 1.); „*Majom fjabafu* allat”, *Cállitrix* a. (MA. 1.); „*Őz és Ketske fjabásu* állatok” (1798. Sándor I.: NSz.); stb. Tulajdonnév után csak Bornemisznál: „es az Janos az *Ilyes fjabafu* ember” (Préd. 24, hasonlóan: 23: NySz. a.). Összesen 50 adat (40 típus): XVI. sz. 16; XVII. sz. 16; XVIII. sz. 15; XIX. sz. 3. Az adatoknak pontosan a felében (tehát 25) állat- vagy növénynév az előtag.

2. Melléknévi előtagúak: *conka zabasu* (1510. PéldK., I. feljebb); „*Igaz fjabafu*, hihető”, *Verisimilis* a. (MA. 1.; PP. 1.; 1795. k. TAKÁTS R., Told.: NSz.; 1809–1810. SIMAI; 1818. MÁRTON; 1832. KRESZN.); és: „azokkal ne éljünk, holott *igáz* [sic] *szabású* vélekedés az, hogy valamennyire ártalmasak és az valóságos igazság, hogy semmit sem használhatnak” (1772. Marikowzki: NSz.); „Gamorai és sodomai alma, mely kívül *megh ért szabásu*, belől hamuval és korommal teli” (1674. RendÉl. A8: NySz.); „Barna csákó *szemők szabású* ökör” (1688. Nyr. XXII, 251); stb. Összesen 32 adat (21 típus): XVI. sz. 7; XVII. sz. 9; XVIII. sz. 8; XIX. sz. 8.

3. Melléknévi névmási előtagúak: a) Kérdő névmás: *my zabasu* (1506. WinklK., I. feljebb). — b) Mutató névmás: „*Ű is oly szobásu* volt” (1580. Tel: Fel. 80: NySz.); „Hujusmodi fere” (Kreszn.); „sem nem igen híg, sem nem felette sűrű, hanem *olly szabású*” (1772. Marikowzki: NSz.); „*Ollyan szabásu*van leszen dolgok” (1577. Tel: Evang. I, 271: NySz. a., vö. Nyr. XXI, 150); „Az egyyc *ollyan szobásu* mint az eb szőlő” (1578. Mel: Herb. 52: NySz.); „*Illyen-szabású* (forma) tzégeres [sic!] vádolást kézzített ellene” (1803. SzD: MVir. 188). Összesen tehát 6 adat (4 típus): XVI. sz. 4; XVIII. sz. 1; XIX. sz. 1. (Az előfordulások csekély száma miatt valamennyi ide tartozó adatot közlöm.)

¹ XIX. századi adatként — néhány kivételt nem tekintve — a XIX. századbeli szótáraknak a korábbi szótáraktól átvett adatait sorolom fel, ezek azonban többségükben már nem tekinthetők élő alakoknak a múlt századi nyelvben.

III. A tulajdonság kisebb mértékben való meglétét kifejező jelentésárnyalat ('Kissé...'):

Melléknévi előtagúak: „*fejér auagy veres szabasu* keleueny” (1551. Helt: Bibl., I. feljebb); *Feiér szabásu*, albidus a. (CAL.), albidus, subalbidus a. (MA.; MA. 1.; PP. 1.); subalbus a. (TAKÁTS R., Told.: NSz.); „A búdós-banka tavaszkor *fejér szabásu*” (1702. Misk: VKert. 441: NySz.); *Sarga fjabáfo*, Suppallidus a. (MA. 1.), subpallidus és sufflavus a. (PP. 1.); „az a' nedvesség . . . *sárga szabású*” (1774. Juh-nevelés: NSz.); „a' romlandó pedig *sárga szabású*” (1792. Váli: NSz.); „a' lisztye *sárga-szabású*” (1793. Szabó J.: NSz.); *Edes zabassu*, subdulcis a. (CAL.; MA.; MA. 1.; PP.; PP. 1.; KRESZN.); „*szomorú szabásu*van mondgya vala” (1619. Forró: Curt. 670: NySz. a.), *Szomorú fjabáfo*, Subtristis a. (MA. 1.; PP.; PP. 1.); „*Szomorú-szabású*: fél szomorú” (SzD.² 206); *Rut zabassu*, subturpe (subturpis) a. (CAL.; MA. 1.; PP. 1.); stb. Összesen 97 adat (41 típus): XVI. sz. 12; XVII. sz. 33; XVIII. sz. 42; XIX. sz. 10. A *szabású* jelentésárnyalatai közül ez a legmegterheltebb. Ide tartozik a névszói előtagú előfordulásoknak körülbelül a fele, a típusoknak egyharmada. A szótárakban általában *sub-* praefixumos latin melléknév megfelelője.

Az adatok nagy számából (202) a *szabású* elem XVI–XVIII. századbeli viszonylag nagy gyakoriságára következtethetünk. Feltűnő a magas típusszám, vagyis a *szabású*-val szerkesztett szavak száma (121). Ez a vizsgált szerkesztésmódnak a jelzett korszakban való eleyenségét mutatja, míg az, hogy egy-egy ilyen képződmény többször is előfordul, azt bizonyítja, hogy többségük nemcsak ad hoc létrehozott alakulat, hanem a szókészlet állandósult tagja. (Elsősorban a szöveges forrásokból származó adatokra gondolok itt, a szótáraknak ugyanis ebből a szempontból nem perdöntő a szerepük, mivel egy-egy szótár szóanyaga — gyakran változtatás nélkül — forrásul szolgál a későbbiekhez, s ott az adat gyakorisága sem ítéltető meg.)

Ami a jelzett jelentéscsoportokat illeti, világosan látható a szófajhoz kötöttség például a 'vmihez hasonló a l a k ú' jelentés esetében. A *szabású*-nak csak főnevekhez való kapcsolódásaiban fedezhetjük fel ezt a jelentést, mégpedig olyan „konkrét” jelentésű főnevek esetében, amelyekkel kifejezett tárgyakkal igen fontos tulajdonsága a külső alak, forma. Lényegében tehát olyasféle jelenségről van itt szó, mint a képzőknél az alapszó jelentésének besugárzása, irradiációja. Hasonló ehhez a tulajdonság kisebb mértékét, fokát tükröző jelentés: csak melléknevek után fordul elő, sőt a melléknévi kategórián belül is főleg egy meghatározott jelentéscsoportra: az -s képzőhöz hasonlóan elsősorban az érzéki érzeteket (szín-, íz-, hő-, tapintásérzet) kifejező melléknevekre, továbbá lelkiállapotot, lelki tulajdonságot kifejező melléknevekre jellemző.

Mindezek alapján a *szabású*-t az idézett példák jó részében éppúgy képzőnek tarthatnók, mint a -szerű-t, a -féle-t és a többi hasonlítást kifejező melléknévképzőt. A többféle jelentésárnyalat megléte ugyanis a képzők poliszemantizmusával azonosítható jelenség, s a jelentésárnyalatoknak az alapszó jelentésével való szoros összefüggése az alapszó jelentésbesugárzásaként értékelhető.

Többé-kevésbé egybevág ezzel az a kép, amelyet a szóelemek kapcsolódási sorrendjének a szempontjait figyelembe véve kapunk. A hasonlító funkciójú *szabású* elem ebben a vonatkozásban az újabb, összetételi utótag eredetű melléknévképzőkhöz (-beli, -szerű, -féle, -fajta stb.) hasonlóan viselkedik, amelyek kivételképpen ragok és jelek: „birtokos személyrag, többesjel stb. után is következhet[nek]” (vö. MMNyR. I, 302). Az ide tartozó képzőknek ez a tulaj-

donsága jelzős összetételből való keletkezésük emléke. — A *szabású*-t tartalmazó adatok között összesen kettő ilyen akad csak, egyébként az eddig említett 202 előfordulás mindegyikében nominativusi alapszó + *szabású* a szerkezet. Ez a két adat inkább összetétel jellegűnek látszik, bár — ahogy a *-beli*, *-szerű* stb. képzővel kapcsolatban így van mai nyelvünkben — ez a szórványosan jelentkező kapcsolódási sorrendbeli eltérés még a képzői jellegbe is beleférhet. A két adat egyikében többesjel, másikában birtokos személyrag előzi meg a *szabású*-t: „A Cétha! fzáiából lámpáfok fzábáfu uilágofságok fzármaznak ki” (1565. Mel: Jóh. 101: NySz. a.); „Isten faja fzábafo fű” (MA. 1. Adónium a.) Az utóbbiban a birtokos szerkezet mint növénynév szerepel, az előtag tehát többé-kevésbé állandósult forma.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a *szabású* esetében a kapcsolódási sorrend nem lehet perdöntő az „összetétel vagy képzés?” kérdésfeltevésben, mivel az *-ú*, *-ű* képzős melléknévi összetételekre és szókapcsolatokra is az egyes számú, birtokos személyrag nélküli nominativusi előtag jellemző. Ha megnézzük például ELEKFI LÁSZLÓ „Az *-ú*, *-ű* képzős melléknevek helyesírása” című cikkének (MNY. LVIII, 92–103, 216–22, 371–8) példaanyagát, az egyetlen *magamszörű*, illetőleg *magunkszörű* (i. h. 376) példa kivételével, amelyben a birtokos személyrag a névmás szerves része, nem találunk olyant, amelyben az összetétel vagy szókapcsolat előtagja valamilyen raggal vagy jellel lenne ellátva. Mindez természetesen nem vonatkozik a közép- és felsőfok jelére, mivel az *-ú*, *-ű* képzős melléknevek egy részében az előtag fokozható (vö. i. h. és MMNYR. I, 529). — Itt említtem meg azt a ténytet, hogy a *szabású* korai előfordulásaiban közép- (és felső-) fokjeles előtagú egy sincs, de nincs példa a teljes egység szóvégi fokozására sem.

A *szabású*-nak tehát mind a jelentése, mind más szóelemekkel kapcsolatos viselkedése képzőszerű vonásokat mutat. Annak eldöntéséhez azonban, hogy mennyiben vagy mennyire tekinthető régi nyelvünk *szabású* eleme melléknévképzőnek, nem elég figyelembe venni az „elvont” jelentést és a jelentésárnyalatokat, valamint bizonyos alaki jellemzőket: meg kell vizsgálni saját alapszavával való kapcsolata eleveenségének kérdését is mint legfontosabb tényezőt. Ehhez elsősorban annak a fejlődésnek a felvázolására van szükség, amelyen keresztül a *szabású* eljutott a vizsgált szerephez.

A kiindulópont a *szabás* főnév eredmény jelentésű (nomen acti) használata lehetett, például az olyasféle szerkezetekben, mint jó (vagy: új stb.) *szabású ruha* (vagy az ilyenekben: a *ruha szabása*), amelyben a *szabás* szó a szabás folyamata által létrehozott alakot, formát, állást jelenti. Ennek az alakra vonatkozó jelentésnek vagy emberre vonatkoztatott, átvitt értelmű használatával kezdődhetett meg a változás, vagy olyan tárgyakkal kapcsolatban használták — szintén átvitt jelentésben — a *szabású*-t mint jelzőt, amelyeknek alakja, formája nem szabás eredménye. Az ilyesféle használat feltehető gyakorisága folytán előtérbe kerülhetett a jelentésnek a hasonlítást kifejező mozzanata, végül pedig elhalványult a hasonlításnak az alakra vonatkozó jellege, s a *szabású* a lehető legkülönbözőbb szempontú hasonlítás általában való kifejezője lett (‘vmilyen alakú’ → ‘vmihez hasonló alakú’ → ‘vmihez hasonló’), amikor olyan jelentésű névszókhoz is hozzákapcsolták, amelyek elvont fogalmakat stb. fejeznek ki (pl. *igazszabású*). Ezen a fokon alakulhatott ki a tulajdonság kisebb mértékét kifejező jelentésárnyalat (*sárgaszabású* = ‘sárgás’, vagyis ‘a sárgához hasonló, de azzal nem egészen azonos színű: egy kissé sárga’), a melléknévi alapszó jelentésbesugárzása következményeként.

Adatainkon a fent megrajzolt fejlődés nem követhető nyomon. A jelenség kezdete sem igazolható egyértelműen adatokkal. Lehetséges ugyanis egyrészt az, hogy az átvitt értelmű használat a *szabás* főnévben kezdődött, s onnan terjedt át a melléknévi származékra (így CzF., vö. a *Szabás* 4. jel.), a *szabás* főnévnek 'alak, forma' jelentésére azonban egészen a XIX. századig csak egyetlen egy — igaz, hogy az első *szabású* melléknévi előfordulásokat majdnem fél-századdal megelőző — adatunk van a Münchener Kódexből (1466.): „Marc ke. peldažtatot *orožlan zabafban*, mert égebečtol ielefben irt xcnak felkeléterol” (36). Feltehető másrészt, hogy az átvitt értelmű használat a *szabású* melléknévvel alkotott jelzős szerkezetekben indult meg, ehhez azonban a *jó, idegen* stb. *szabású ruha* típusú, a *szab* és származékai eredeti jelentését tartalmazó nyelvtörténeti adatok hiányoznak. (Természetesen mindkétféle adathiány véletlen is lehet.)

Akár így, akár úgy kezdődött el a változás, annyi bizonyos, hogy a XVI. század elejére—közepére, tehát az első *szabású* előfordulások időpontjára a folyamat lényegében befejeződött. A különböző jelentések nagyjából egyszerre jelentkeznek a forrásokban (vö. a jelentésárnyalatok első példáival, az adatári részben). A jelentés szempontjából csak annyiban mutatkozik időbeli sorrendiség az adatokban, hogy az első olyan előfordulások, amelyeknek kétségtelenül semmi közük sem lehet az alakra vonatkozó jelentéshez, csak a XVI. század közepén tűnnek fel. Ilyenek a tulajdonság kisebb mértékben való meglétét kifejező (III.) jelentésárnyalat legkorábbi adatai (1551-től), valamint: „Kokkinon, iegies karmasin szint, *vér szabasu szint*” (1568. Mel: SzJán. 407: NySz.) stb. Azonban a korábbi, több-kevesebb joggal 'alakú'-féle jelentésűnek tartható esetekben is inkább az alapszó szókategóriájának besugárzó szerepe határozza meg vagy befolyásolja a jelentés árnyalatát, semmint a *szabású* elem „eredeti” jelentése.

Mindent összevéve: az adatokkal nem a fejlődési folyamatot, hanem az eredményt, mint körülbelül két évszázadon keresztül lényegében — természetesen csak a *szabású* vonatkozásában — változatlan állapotot demonstrálhatjuk, annak ellenére, hogy az első előfordulás nem értékelhető egyértelműen, és hogy néhány esetben: amikor a tulajdonság kisebb mértékét kifejező -s képző, valamint az -ú, -ű melléknévképző után fordul elő a *szabású*, az összetartozás kevésbé szoros, s erősebb az utótag-jelleg. Összesen négy ilyen adat van: *Kékes szabásu*, liuidulus a. (CAL.); *lagyas zabafu* (OrvK. 33); *Setétes-szabású*, subobscurus (PP. I.); *Fodor hajú szabású*, subcrispus (PP., a latin—magyar részben azonban így: *Fodor szabású*, *Fodor hajútska*).

A *szabású* feltehető fejlődési útjával kapcsolatban is bizonyos képzőszerű vonásokat állapíthatunk meg. A *szabású* ugyanis jelentésváltozásai következtében elszakadt szócsaládjától, pontosabban annak jelentéseitől. Közelebbről: mind alapszavától, a *szabás* főnévtől, hiszen annak 'alak, forma; jelleg' jelentésének a folyamatossága nem igazolható, mind a *szabású* melléknév eredeti jelentésben való használatától (a *jó szabású ruha* típustól), s attól független, önálló jelentésű elemmé vált. Önálló jelentése kétségtelen: mindig egy meghatározott irányban módosította a vele összekapcsolt szó jelentését: a hasonlítás irányában.

Ezt az önálló jelentésmódosító funkciót mutatja az is, hogy a korabeli szótárírók magyar—latin szótáraiban külön címszóként szerepel, saját, a *szab* ige és származékai jelentésétől független jelentéssel. Első szótárokozója MOLNÁR ALBERT (nem önálló címszóként azonban már CALEPINUSban is számos elő-

fordulása található). A MOLNÁR ALBERT-adta jelentést ('Talis fere, Ejus modi, Pene ejus concinnitatis') veszi át PP., PPB., KRESZN., DANKOVSKY stb. szótára. BARÓTI SZABÓ DÁVIDNál így: *szabású*: formájú (SZD.¹, SZD.²), innen került a CZF.-ba: „*Szabásu, Szabású* (szab-ás-ú) mn. Alakú, szokottabban: féle, forma, pl. Szabó Dávidnál: »Csaknem olyan *szabásu* ember«, azaz olyanforma, olyanféle ember.” — A CZF. szerint „kivált a régiéknél” (vö. *Szabás*, 4. jel.) volt használatos. Tehát: a szótárak melléknévként közlik ugyan, de — ellentétben a többi -ú, -ű képzős melléknévvel, amelyek önmagukban természetesen nem szótári adatok — mint önálló jelentésű elemet.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az egyre újabb és újabb XVI—XVIII. századi előfordulások nem *n é v s z ó* + *szabás* fn. + -ú képző, hanem *n é v s z ó* + *szabású* szerkezetűek (annál is inkább, mivel az ide vonható jelentésű *szabás* főnévnek úgyszólván nyoma sincs az adatokban), tehát a *szabású*-t tartalmazó szavak szerkezetüket és a *szabású* „elvont” jelentését tekintve eltérnek az egyszerű -ú, -ű képzős melléknévi összetételektől a képzők irányában. Eszerint a családjától való jelentésbeli elszakadás alkalmassá tette a *szabású*-t arra, hogy önálló szóból (illetőleg: összetétel utótagjából) suffixummá váljék, megfelelve annak a kritériumnak, hogy „önálló használatában elavuljon, vagy legalább jelentés- vagy alakváltozás következtében elszigetelődjék egymástól egyfelől önálló, másfelől meg összetétel utolsó tagjaként való használata” (vö. HORGER, A nyelvtudomány alapelvei² 85., 198. sz.).

A suffixummá válás mégsem sikerült teljes mértékben, az eddig felsorolt tények és tényezők ellenére sem. Ennek okát a *szabású* alakjában, szerkezetében kereshetjük: három szótagnyi hosszúsága, világosan felismerhető kétszeresen képzett volta (*szab* ige + -ás deverbális névszóképző + -ú denominális névszóképző), az, hogy a jelentésbeli eltávolodás ellenére alakilag a *szab* szócsaládhoz kapcsolható, megnehezítette, sőt meg is akadályozta a folyamat töretlen befejeződését, a képzővé válást. — Ha megnézzük a *szabású*-val rokon négy, önálló szói eredetű melléknévképzőt, közülük ma csak a -*szerű* képzett volta ismerhető fel világosan, de alapszáva ennek is elavult; a -*fajta* elhomályosult képzésű, s a -*szerű*-vel együtt csak egy képzőelemet tartalmaz, míg a *szabású* kettőt; a -*féle* és -*forma* nem képzett szó. Szerkezetileg a négyhez hasonló a jelentésben távolabb álló -*beli* és -*rétű* képző is.

Az eddig elmondottakból tehát az következik, hogy a *szabású* a XVI—XVII. században átmeneti állapotban volt összetételi utótag és melléknévképző között, vagyis nem tekinthetjük képzőnek, csak képzőszerű utótagnak. Erre mutat egyébként az adatok ingadozó írásmódja is: különírt, egybeírt és kötőjellel összekapcsolt alakokkal egyaránt találkozhatunk. A magyar—latin szótárakban való előfordulása másrészről szintén ezt igazolja, hiszen nemcsak mint egyszerű -ú, -ű képzős melléknév, hanem mint valódi képző sem lehetett volna szótári címszó.

A *szabású* a vele rokonértelmű, önálló szói eredetű melléknévképzőink XVI—XVII., sőt XVIII. századi használatától nem abban tér el, hogy kevésbé tekinthető képzőnek, mint azok. Éppen ellenkezőleg: a mondott időben „képzőszabásúbb” mindegyiknél. Ha megnézzük például a legtöbbet tárgyalt -*szerű* elemet, a NySz.-beli adatai közül a mai képzői szerephez közel állót alig találunk: úgyszólván kivétel nélkül összetételek, amelyek a *szer* főnévnek egyrészt a 'sor; rét', másrészt 'rend, (főleg: társadalmi) csoport', valamint 'mód' jelentéséhez (NySz. szer 1., 2., 3., 8.) köthetők, s képzőszerű utótagnak inkább csak néhány későbbi, XVIII. századi példában látszanak (*íjjúszerű, azonszerű*;

stb.), a *szer* főnév különböző jelentéseivel való kapcsolat azonban még ezekben is elég jól felismerhető. [Vö. PAIS, Szer: NytudÉrt. 30. sz. 20. — P. D.]

A *-féle* is közelebb áll még az összetételekhez a névmási előtagú kapcsolatokban, erős összefüggést mutat a 'proximus' főnévnek névmásokkal alkotott birtokos szerkezeteivel; pl.: „Még a *maga-féle* [az ő vallásán levő] predikátorok is ellenzették” (Sall: Vár. 5: NySz. *féle*); „Nem voltac azoc tudatlan papistác; mivel hogy ezec, *magoc feleitul*-is, így ditsirtetnec” (Czepl: Japh. 43: NySz. *fél* fn.). MA.-nál azonban éppúgy önálló címszó, mint a *-bású*, jelentése: 'Ex tali, Ejusmodi'. (E két elemet BALÁZS JÁNOS is inkább összetételnek tekinti a tárgyalt korszakra vonatkozóan, vö. MNY. XLIX, 52—4.) [Vö. PAIS: MNY. L, 40—2. — P. D.]

A *fajta* képzői használatának, lévén maga a szó is viszonylag késői: XVII. századi keletkezésű, nyoma sincs a NySz.-ban. A *-forma* viszont a leginkább képzőszerű a négy elem közül. (Mivel D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 125—7. lapján csak a *-kora*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-réti* képzőt tárgyalja mint önálló szói eredetű melléknévképzőt, a *-formá*-t nem, ezzel a többinél részletesebben foglalkozom.) A NySz.-ban 5. jelentés alatt közölt adatok többsége a *forma* főnévvel szemben melléknévi szófajú, főnévvel vagy más névszóval együtt alkotott jelzői szókapcsolatokban erősen közel áll a mai képzői használatához: „Apró *köles-forma* fakadékok: herpes” (PPB.; PP. is); „*Ragya forma* esső is esett” (Monlrok XV. 399); „*Genetség forma* matéria jött belőlle” (401); „Igy küldött egy *török-forma* szekeret és négy egy-széltebeli lovakat” (KétMDipl. 144); „*Kora-forma* s reménytelen látogatás ez” (Fal: NE. 1.); stb. (NySz.); „*Insolentia sermonis*: Szokatlan, új *forma* szólás” (PP., a NySz. csak PPB.-ből idézi); „*Obelus*, . . . Az írásban *nyársatska forma* jegyzéseske” (PPL; MA.-nál így: „az írásban *nyafaczka szabafo* jegyeczke”). Amint a példák is bizonyítják, a jelzői szerepű *-forma* utótag funkciójában, jelentésében a képzői jelleg szempontjából nagyon közel áll a *-sabású*-hoz. Jelentését azonban még sok szál fűzi a *forma* főnévhez (vö. *forma* 4., 'modus' jelentésben és *formájú*: NySz.).

A *szabású*-nak négy társával való összevetéséből tehát az derül ki, hogy az adott korszakban a képzővé válás útján mindegyiknél előbbre tartott: bár egyes adataikban ezek is képzőszerűek, a szócsaládjától való jelentésbeli elszigetelődésben sem a *-szerű*, sem a *-féle*, sem a *-forma* nem ért el még arra a fokra, amelyre a *-sabású*, s az utóbbi megterheltsége is jóval nagyobbak látszik mindegyiknél. Az összehasonlíthatóság kedvéért csak a NySz. adataival számolva: *szabású* 50 adat; *szerű* 25 adat; *féle* 26 adat (*Féle* csz. 15, *Félék* csz. 11); *forma* 9 adat (*Forma* 5. jel.); *fajta* 0 adat.

2. Jelentés, funkció szempontjából az eddigiekhez hasonló, azonban nem képzőszerű a *szabású*-nak ragozott igealakok után való használata: ilyenkor a *formán* melléknévvvel azonos szerepű (vö. SIMONYI ZSIGMOND, *Bánom szabású és tarcabás*: Nyr. XLVII, 87; vö. továbbá „Levélszekrény” rovat: Nyr. LXXIV, 64). Többnyire szótárakban fordul elő, megtalálható azonban szövegekben (mégóhazá missilisekben, szakácskönyvben, naplóban, prédikáció-gyűjteményben) is.

Funkciójának részletesebb vizsgálatához először vegyük szemügyre a szótári előfordulások főbb sajátosságait. A szótárakban általában *sub-* praefixummos latin igék megfelelője: *Erzem szabafo*, *subsensio* (MA.; MA. 1.; PP.; PP. 1.; KASSAI IV, 345); *Felek zabassu* (*subtimeo* a. CAL.; *subtimeo*, *subvereor* MA., MA. 1.; PP., PP. 1.; *sub metuo* KASSAI uo.); *Haragsom-szabású* (SZD.²

206.; CzF. szabású a.; sub irascor KASSAI uo.; l. még a szöveges adatokat); *Maid iriglem zabasu*, subinuido a. (Cal.), *Iregylem f zabajo* (MA. 1.; PP.; PP. 1.). Összesen 36 adat, 14 típus (még: *bánom*-, *bántom*-, *értem*-, *kételkedem*-, *megforradok*-, *megtagadom*-, *nem akarom*-, *szégyenlem*-, *tagadom*-, *vádolom*-szabású).

A latin megfelelők alapján az adatok — mai nyelvérzékünk számára meglepően — mind igei jellegűeknek látszanak. A *sub*- kezdetű, 'kissé, egy kicsit, félig-meddig, vagy szinte, majdnem cselekszik vmit' jelentésű, magyarul csak körülírással visszaadható latin igéknek egyéb, nem a *szabású*-t tartalmazó szótári megfeleléseinek ige volta teljesen egyértelmű és világos. Ilyenek: *majd 'majdnem'*, pl. *subvereor*-*Maid felek* (CAL.), a *szabású*-val való együttes alkalmazására l. pl. *irigylem-szabású* alatt; *valamennyire*, pl. *subinvito*, *Valamennyire ingerlem* (MA. 1.); *kevésbé*, pl. *subblandior*, *Kevésé hizelkedöm* (MA. 1.); *mintegy*, pl. *subblandior*: *Mint-egy hizelkedem* (PP. 1.); stb. A névszók utáni előfordulásokban egyébként részben ugyanezek, részben melléknévképzők a *-szabású* szinonimái, pl. *subviridis*, *Valamennyire zöld*, *Zöld f zabajo*, *Zöldellő* (MA. 1.) stb. A *szabású*-val megadott esetekben ezzel szemben a szófajt csak a latinból állapíthatjuk meg egyértelműen.

Közelebb visznek a megoldáshoz a szöveges előfordulások: „mikor immár látod, hogy megfőtt és föl *akarnád szabásu* [így!] adni, csak akkor vess egy kis szerecsendió virágját belé és osztán add fel” (1580. Radv. Csal. III, 37, — a NySz.-ban nincs meg); „Sógorom az bátyád *haragszik szabásu* hogy az tiédet kérem tüle” (1599. IrtörtKözl. XI, 57: NSz. a.); „Melly zugolodáson mintha *meg bosszszonkodik szabásu* az cselédes ember” (1627. Zvon. Post. I, 406: NySz.); „mivelhogy *nehezenem szabasu*is csak szaz louással mennem, sokkal penigh karunkra is eshetnek az Török szomszedok miat” (XVII. sz. k. — IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei 275; részletesebb szövegkörnyezettel idézi BEKE: Nyr. LXXIII, 168, azonban *mennem* helyett hibásan *menne* szerepel az idézetben); „Szüret után ismét *recrudescalt* [rajta a hideglelés] *szabasnan*” [így közölve!] (1730. Kéziratos naplóból: IrtörtKözl. II, 157. Helyesen: *szabasuan*, vö. Nyr. XXI, 512). A szótárakban és a szövegekben összesen 42 adat (18 típus): XVI. sz. 5; XVII. sz. 12; XVIII. sz. 14; XIX. sz. (csak szótárakban) 11.

A szöveges adatokat elemezve kiderül, hogy a szókapcsolat igei alaptagja és egyben előtagja ezekben a mondatokban sem veszti el igei jellegét, vagyis nem főnevesül — még alkalmilag sem — a *szabású* névszó előtt, hanem igei állítmányi szerepű, akár főmondatban (*haragszik szabásu*, *meg bosszszonkodik szabásu*), akár mellékmondatban (*nehezenem szabasu*, *föl akarnád szabásu adni*) fordul elő. (A *recrudescalt szabasuan* adatot nehéz értékelni, mivel nem teljes mondatkörnyezettel közltek.)

A korábban nem idézett adatokkal¹ kiegészített szöveges előfordulások felsorolása tehát támogatja SIMONYinak, illetőleg — az ő nyomán — BEKÉnek azt a véleményét, hogy a *szabású* az igékhez mint igékhez kapcsolódik, éppúgy, mint az északkeleti nyelvjárásterületen használatos *formán* elem. (A *formán*-ra példákat l. az i. h.-eken és a SzamSz.-ban, a *formán* 3. jelentésnél, de ilyen az ÉrtSz. Móra-idézete is: „Már kezdődött *formán* a nyár”, vagy „Mikor *elkopik-formán* az asztarról” 'már-már elkopik': Hajdú m. ÚMTsz.; stb.). Az ÉrtSz. a határozóragos *formán* melléknévnek igék utáni használatát — éppúgy,

¹ SIMONYI és BEKE csak Zvonaries, illetőleg Zrínyi adatát ismerik.

mint a számnevek utánit — névutószerűnek mondja. A szófaji szempontokat figyelembe véve azonban inkább CSÜRY álláspontját fogadhatjuk el, aki a *formán*-t határozószónak minősíti (vö. SzamSz.). Ugyanez vonatkozik a *szabású*-ra is, amely igék után a *kissé, egy kicsit, némileg, félig-meddig, szinte, majdnem, mintegy* típusú határozószók (fokhatározószók) szerepében jelentkeznek, a mondatban határozó. A *szabású* tehát ilyenkor *f o k h a t á r o z ó s z ó s z e r ű*. Sajátos szórendje azonban (ti. mindig közvetlenül az ige után áll) nem a határozókhoz, hanem még leginkább az összetett igealakok kötött sorrendjéhez hasonlítható.

Ugyanebben az időben a *szabású*-hoz jelentésében, funkciójában eléggé hasonló, szintén ragtalan *-forma* elem is előfordul határozó(szó)i szerepben. Például Misztótfalusi Kis Miklós „Maga mentsége”-ben (1698.) igenév mellett: „Mindazonáltal a magyarok instálván, hogy elvegyem, mert másképp meg-szégyenlené magát az egész ország, és *asszekurálván-forma* [mintegy biztosítván] hogy ne féljek semmit . . ., elvevém a pénzt” (Bp., 1952. 30). Mai nyelvünkől pedig egy, ugyancsak az északkeleti nyelvjárásterületen elterjedt elemet hasonlíthatunk még a *formán*-on kívül a *szabású*-hoz: a *-fele* toldalékot, amely újabban nemcsak igekötős igék igekötőjéhez, hanem többek között közvetlenül igékhez is kapcsolódik (vö. SEBESTYÉN: MNyj. III, 35–51). Sürgetést kifejező jelentése (pl. *Egyél fele mán*: i. m. 50) és fejlődési útja azonban eléggé nagy mértékben különbözik a *szabású*-tól.

A *szabású*-val szerkesztett igés kapcsolatok igei tagjának jelentését tekintve azt mondhatjuk, hogy egy-két eset kivételével érzelmeket, lelkiállapotot és érzelmeken alapuló cselekvést kifejező igék után fordul elő a *szabású*. Funkciója egyrészt az igével kifejezett cselekvés stb. csökkent intenzitásának, mértékének a jelzése, hasonlóan a névszói előtagú képződmények III., a tulajdonság kisebb fokát kifejező típusához, másrészt a cselekvés nagyjából, körülbelül való megjelölésének ('majdnem', 'szinte', 'mintegy') a kifejezése. Ebben az utóbbi szerepben a névszós szerkesztésmód általában való hasonlóságot kifejező jelentésével ('-szerű, -féle stb.') rokon.

A XVIII. század végétől kezdve a *szabású* igés szerkezeteiben a mai köznyelvi nyelvérzéknek megfelelően viselkedik: csak főnevesült igékhez kapcsolódik. Ezt mutatja az is, hogy Zvonarics *meg bosszonkodik szabásu* adatát KRESZNERICS 'subindignabundus'-nak értelmezi (II, 199). Ugyanezt vehetjük észre a *bánomszabású* jelentésváltozásában és szófajváltásában a MA.-féle 'supponit' [egy kicsit bánom] jelentéstől (vö. még PP., PP. 1., KASSAI) a SZD.² idézte 'bánni látszatik', sőt a CZF.-beli 'aki bánni látszatik', illetőleg a SIMAI-féle 'dolorificus' jelentésig, amely utóbbiakban a *bánom*- előtag kétségtelenül főnévvé vált (természetesen csak ebben a kapcsolatban), s az egész kapcsolat ennek következtében melléknévvé lett. Ugyancsak főnévként használt igealak a NYSZ.-ban előforduló egyetlen igéhez kapcsolódó *formán* utótagú adat előtagja: „ne tsak *gondolom formán*, hanem tettében is” (Fal: UE. 483: NYSZ. *forma* a., a szólásokban).

A *szabású* melléknév tehát nyelvünk történetének körülbelül a XVIII. századig terjedő szakaszában kétfelé ágazó fejlődést mutat: névszókhoz kapcsolódva a képzők felé tolódott el, igékhez kapcsolódva pedig a határozószók felé. Ez az utóbbi, igei előtagú típus nyilvánvalóan a névszói előtagú (képzőszerű) használat *a n a l o g i k u s h a t á s á n a k* következménye. Erre mutat a *szabású* határozószószerű és képzőszerű használatának a jelentésbeli rokonsága, továbbá az igés kapcsolatok jellegzetes kötött szórendje, amelyet

a *szabású* bizonyára a névszói előtagú előfordulásokból hozott magával. (Ugyanezt elmondhatjuk a *formán* melléknév nyelvjárási határozószoji használatának a szórendjéről is.)

A SIMONYI-tól (i. h.) és BEKÉ-től (i. h.) ide vont, csak létigével együtt használatos nyelvjárási *tarcabás* (*tart* + *szabás*) szó elűt az eddigiektől; ez ugyanis nem a *szabású* elemet, hanem ennek alapszavát, a *szabás* főnevet tartalmazza, és bizonyára későbbi fejlemény, mint a fenti igealakok. (Sem SIMONYI és BEKE anyagában, sem az ÚMTsz.-ban nem található meg -ú képzővel ellátva. A NySz.-ban egyáltalában nem fordul elő.) Valószínűleg ma is megvan. Az ÚMTsz. cédulaanyaga szerint utoljára 1940-ben jegyezték fel Hajdúnánáson: „Odaki ety kicsit *társzabással* van” ’tartózkodással, óvatosan’ (Szilágyi László kéziratoss gyűjtése), s megvan egy 1898–1948 között készült kéziratoss gyűjteményben is *tarcabás*, *tartabás*, *tartomás* + létige alakban, ’fél, nincs mersz’ jelentésben; pl. „*Tartabás* vagyok elmönni a Zsuzsihoz” ’félek’ (Kiskunhalas, Nagy Czirok László feljegyzése: ÚMTsz.).

3. Meg kell még említeni az eddigiekhez kapcsolódva, hogy a *-szabású* képzőszerű használatát nem köthetjük egyetlen nyelvjáráshoz. Bár az adatoknak viszonylag magas százaléka (az igés kapcsolatokat is beleszámítva 42%), a forrásoknak körülbelül egyharmada Erdélyre utalna, s a helyhez köthető maradék egy része is a keleti, illetőleg az északi területekről származik, megbízható nyelvjárástörténeti következtetések levonására ez az arány nem elegendő.

4. A *szabású* történetében körülbelül a XVIII. századtól kezdődően fordulat állt be, amely a XIX. század folyamán teljesedett ki. A régifajta jelentések, illetőleg az azokat hordozó szavak kikoptak a használatból, s új, más jelentés-típusú szerkezetekben kezdték alkalmazni a *szabású*-t, eleinte részben még párhuzamosan a régebbi típusokkal.

Akad még a XVIII. század második felében és a XIX. század legelején is néhány példa a *szabású* képzőszerű használatára, ilyenek, mint: „a’ meleg miatt megsűrűdik sikerebb és *gyánta szabású* lesz” [gyantaszerű] (1808. Varga: NSz.). Egyre több azonban az olyan előfordulás, amely már a XIX. században uralkodóvá vált használati mód előfutára. Ennek lényege: a *szabású* nem képzőszerű, hanem csak összetételi vagy néha szókapcsolatbeli utótag. Az adatok világosan mutatják a két elem közti kapcsolat jellegének a megváltozását. Ekkor tűnnek fel a fokjeles előtagú példák: „a *gonoszabb szabású* késértekről” (1785. Mihálcz I.: NSz.); „Hegyallai Helységekben, . . . *apróbb szabású*, . . . marha terem” (1804. Muskatirovics: NSz.); sőt még határozórag vagy névutó is megelőzi a *szabású*-t: „Szél, nagy futt *napnyugotról szabasan* épen a templom felé” (1730. kéziratoss naplóból: IrtörtKözl. II, 157, az olvasatra vö. Nyr. XXI, 512: NSz. a.); „Csavarodott a láng *észak felé szabasan*” (uo.).

Az összetételi, illetőleg szókapcsolati jelleget azonban elsősorban nem ezek az alaki, hanem bizonyos jelentésbeli tényezők mutatják. Az újabb szerkezetekben és összetételekben erősen érezhető, hogy bennük a *szabású* melléknév a *szabás* főnév eredeti jelentésével kapcsolatba hozható átvitt jelentéssel szerepel. Ebből a szempontból átmenetinek látszanak például a következők: „üveg palatzkok, mellyeknek nyaka . . . *S szabásulag* kétszer megvan hajolva” (1800. Nyulas F.: NSz.); „*Hattyú-szabású* kezei” (108. Hosovszki I.: NSz.) továbbá az ekkor felbukkanó számnévi előtagos típus: „*Egy szabású* boldond emberek” (1789. Dugonics: NSz.); *Egy szabású* (1820. Dugonics: NSz.); stb.

Hogy már a XVIII–XIX. század fordulóján mennyire egyértelműen összetételnek tartották a *szabású*-t tartalmazó szavakat, mutatja a következő BARÓTI SZABÓ DÁVID-idézet is, amelynek *idegen-* és *ismeretlenszabású* adatai jelentésük miatt inkább a régi típushoz tartoznának: „nem olly *idegen-*, *ismeretlen-szabású*, *-himű*, *-szőrű* ez előttem, hogy utól v. fel ne érjem eszemmel” (1803. MVir. 132: NSz. a.).

A *szabású* tehát visszatalált szócsaládjához, s úgy látszik, mintha elülről kezdődnek az átvitt értelmű használat kialakulása. Szinte minden egyes vele alkotott szó esetében felismerhető az a gondolati út, amely az öltözék szabásától, állásától, vonalától vezet az emberi testalkat megjelölésére vonatkozó használatig, illetőleg ezen keresztül az ember (néha tárgy stb.) egyéb tulajdonságaira, egész jellegére való alkalmazásig, ugyanúgy, mint a rokon jelentésű *vág* igének a mai köznyelvi *-vágású* származéka esetében (*jóvágású*, *mandula-vágású*; *régivágású* stb.). Például: „épen az új *szabású* katonaság idomításával bajlódott” (1834. Széchenyi: NSz.); „egészen *új szabású* érzelgő modorban” (1858. Jósika: NSz.), vö. az eredeti jelentéssel, mint pl.: „*köntöse* *a' legújabb szabásuak* voltak” (1813. Ajtay S.: NSz.); „*a' régi szabású* . . . elvhez ragaszkodtak” (1847. Bajza: NSz.); „*régi szabású* jámbor nemesnek” (1866. Lévy J.: NSz.), „*régi szabású* ember” (1870. Vahot I.: NSz.); ezenkívül még 9 adat a NSz.-ből — köztük 3 a középfok jelével ellátva (*régibb szabású*); — „*agg szabású* magyar” (1832. Fáy A.: NSz.); „*ósvi szabású* magyar nemes” (1900. Vay S.: NSz.), vö. pl. „*régies szabású* fekete krispint viselt” (1898. Mikszáth: NSz.).

Az újabb szerkezetek és összetételek tehát — amint ezt az eddigi példák többsége is mutatja — a régi használattal ellentétben elsősorban emberre vonatkoznak, s az összetétel, szókapcsolat előtagja szinte kivétel nélkül melléknév: „*közönséges szabású* elme” (1811. Kis J.); „*az egyházi szabású* elmék” (1865. Erdélyi J.); „*divatos szabású* ember” (1875. Arany J.); „*vidéki szabású*, félszeg úrnak” (1886. Bródy S.); stb. (valamennyi NSz.) Vö. pl. az ilyen, alakra, testalkatra, vonatkozó esetekkel: „igen illett *szép szabású* Testére” (1790. Dugonics A.: NSz.); „*finom szabású* hosszu ujjait” (1882. Tolnai L.: NSz.); stb.; mindezek visszavezethetők az eredeti jelentésre: „*Jó szabású*. Bene aptatus, concinnatus, scissus” (SIMAI; KRESZN.) stb. Az előtag gyakran népnév (vagy népnévi eredetű melléknév): „*Góth szabású* hős terem” (1836. Bárány B.: NSz.); „*dalolok dalt phryg-szabásút*” (1885. P. Thewrewk E.: NSz.); „*a fényes teremek és selyemszőnyegek francia szabású* emberei” (1844. Nagy Ignác: NSz.); „*római szabású* jellem” (1864. Salamon F.: NSz.); — vö. pl.: „*a' római szabásu* [sic!] sasorr” (1838. Athenaeum II, 666: NSz.); „*orra római szabású* volt” (1886. Jókai: NSz.). Sz. eredeti jelentés: „*Magyaros szabású* minden öltözetem” (1847. Csapó D.: NSz.); „*se német se magyar szabású* formátlan kurta kabát” (1885. Tolnai L.: NSz.); stb.

Ugyanekkor megjelenik mellette a *szabás* főnév is a XVI. század óta adatolatlan 'alak, testalkat' jelentésben, bár előfordulása az immár egyértelműen összetételek vagy szókapcsolatok utótagjaként szereplő *szabású*-hoz képest viszonylag ritka, és minden bizonnyal másodlagos: „*a' kinek Izlése vagy neveletlen karja, vagy olvasatlansága, vagy régi szabása* miatt ki nem fejtözött, — még is ír” (1816. U. Tóth L.: NSz.); „*Ez volt a szabása* mind az úrnak, mind a ruhájának” (1855. Vas Gereben: NSz.); „*Ott állott Rhodopé* tiündöklő *testi szabással*” (1891. P. Thewrewk E.: NSz.); „*Amennyire ismeretlen az utolsó példában az első jelző szabása*, annyira használatos az utóbbié”

(1899. P. Thewrewk E.: AkÉrt. X, 326: NSz.). — Szótárban: 1838: „Szabás, fn. das Schneiden, Zuschneiden, der Schnitt, Zuschnitt; die Gestaltung, Form” (Tzs.); 1870: „Szabás 4. Valamihez hasonló állapot, alak, külalak, tulajdonság, pl. a hajósoknál a hajó szabása (Schnitt v. Belauf eines Schiffes” (CzF.)

A *szabású* képzőszerű elem története tehát éppen a leglényegesebb ponton tér el hasonló funkciójú és jelentésű társainak fejlődésétől: a teljes képzővé válás folyamata nem fejeződött be, sőt az efelé vezető lépések semmibe veszttek, a *szabású* visszakerült a szabályos -ú, -ű képzős mellékevek kategóriájába, amelyeknek azonos jelentésű főnévi alapszavukkal való kapcsolata világos és problémátlan. Sokféle oka lehetett a *szabású* régi jelentései, képzőjellegű használatra kihalásának. A legfontosabb talán az, hogy a *szab* szócsaláddal való etimológiai kapcsolata a legnagyobb jelentésbeli eltávolodás szakaszában sem szűnt meg végleg alakjának, szerkezetének világosan elemezhető volta miatt. Közrejátszhatott esetleg az is, hogy provinciálisnak tartották (l. a földrajzi megoszlás kérdését), bár ez nem bizonyítható. Végso soron minden bizonnyal a nyelvhasználatnak a XVIII–XIX. században: a nyelvújítás korában bekövetkezett tudatosabbá és középponti problémává válásával függ össze.

5. A *szabású* fejlődésének ebben a XIX. századi szakaszában keletkezett egyébként mai szókészletünknek az a két állandó tagja, amelyben a *szabású* az eddig tárgyalt szavakkal és szókapcsolatokkal rokon jelentésű: a *nagyszabású* és az *emberszabású* melléknév.

Kettőjük közül a *nagyszabású* a korábbi. A NySz.-ban nem fordul elő. A Nagyszótár cédulaanyagában található legrégebbi adata 1831-ből, pontosabban 1830-ból származik: Széchenyi István idézi 1831-ben megjelent „Világ” című munkájában (138) Dessewffy Józsefnek Széchenyi „Hitel”-éről írt „Taglalat”-jából (1830., 144) a következőket: „A’ Gróf tekinteti [. . .] *nagyobb szabásuak* és vitézebb lelkűek a’ hitelre nézve”. De előfordul a „Világ”-ban Széchenyi saját szövegében is: „Lesznek is tárgyak, mellyek haszna *nagyobb szabású*” (497: NSz.). Ezután 1837-ből idézhetjük: „az apró tárgyak körülötte *nagyszabásuak* kezdenek lenni” (Figyelmező I. 6.: NSz.), majd megint Széchenyitől: „a régi Tomory s később hajporos és Verbőczy-félénél egy kissé nemesebb . . . s *nagyobb szabásu* haladás volt jelszavam” (1844.: NSz.); személyre vonatkoztatva: „oly hibák maradtak fenn, minők *nagyszabású íróknál* nem igen szokványosak” (1856. Erdélyi J.: NSz.). Ettől kezdve tömegével sorolhatnánk az adatokat egészen máig. Múlt századi szövegekben előforduló viszonylag nagy száma ellenére (az idézettekén kívül csak a NSz.-ban 53 adat) XIX. századi szótáraink (CzF., BALL., Tzs. stb.) nem vették fel szóanyagukba.

Jelentése az első adatoktól kezdve ’nagy méretű, nagyarányú’, illetőleg (eleinte főleg személyre vonatkoztatva) ’nagy jelentőségű’. A *szabású* utótagú összetételek és szókapcsolatok közül viszonylag a termetre, testalkatra vonatkozókhöz áll legközelebb: „A második, a minn változást tenni szeretnék ez: Corinna *kis szabású*” [kis termetű, kicsi] (Csokonainak egy 1803-ban írott leveléből: ÖM. II, 745: NSz. a.). Alapszava, a *szabás* főnév is előfordul hasonló jelentésben, mértéket jelölő jelzővel: „minden számolás és háttér nélkül mindenbe kezdhetnénk *óriási szabásokkal*” (1832. Széchenyi: NSz.); „Széchenyi reformjai által . . . a’ közlekedést, a’ termelést, az ipart *nagy szabásokban* mozdította . . . elő” (1851. Kemény Zs.: NSz.); „Felségednek elég nervusa is van, Nero szerepét még tovább és ha kell még *nagyobb szabásokban* is elját-

szani" (1857. Széchenyi: NSz.). Ez azonban valószínűleg másodlagos keletkezésű a *nagyszabású*-ból, vagy legalábbis azzal párhuzamosan jött létre, és mivel csak Széchenyinél, illetőleg Keménynek egy Széchenyivel foglalkozó mondatában fordul elő (az utóbbi esetben bizonyára Széchenyi nyelvi hatásként jelentkezik), *parole* jelenségnek tekinthető.

A *nagyszabású* melléknév jelentése a késői *szabású* utótagos összetételek és szókapcsolatok átvitt értelmű használatának egy már keletkezése pillanatában speciális irányba tolódott esete. E szavunknak a jelentés szempontjából legközelebbi rokonát nem utótagja szócsaládjában találhatjuk meg, hanem a vele nagyjából azonos időben keletkezett *nagyszerű* melléknévben (1835. Vörösmarty; vö. NyÚSz. II, 533), amelynek jelentése a múlt század közepe táján 'nagy, nagyszabású' [!] (vö. MARTINKÓ: Nyr. LXXXIV, 162) volt. Szerepük s alighanem egyben létrejöttüknek oka is azonos: a *nagy* melléknévhez egy-egy átvitt értelmű -ű, -ű képzős melléknév (itt a -*szerű* sem képző, vö. pl. RUZSICZKY: Nyr. LXXXII, 205) kapcsolódott mint összetételi utótag, s ezáltal annak (ti. a *nagy*-nak) új, stilisztikailag kevésbé közömbös hangulatú szinonimái jöttek létre. Azóta a *nagyszerű* jelentésváltozása következtében eltávolodtak egymástól, a *nagyszerű* múlt századi 'nagyszabású' jelentésére mai nyelvünkben csupán a *kisszerű* jelentése utal.

Alighanem a *nagyszabású* melléknév korai analógiás hatására mutatnak a következő ellentétes jelentésű alkalmi alakulatok: „tanítással és jó tanáccsal szívesen szolgál, bármily *csekély* nevű és *szabásu* íróársának” [ti. Arany János] (1879. Lauka G.: NSz.); „Mózesnél . . . Bismarck, Cavour *kisebb szabásu* építő mesterek voltak” (1884. Mezősy L.: NSz.).

Az *emberszabású majom* műszóból ismertté vált, a korabeli adatoktól főnévi előtagjában különböző *emberszabású* melléknév a *nagyszabású*-nál is később, a XIX. század utolsó negyedében jelent meg. Erről bővebben l. az *emberszabású majom* állattani műszó történetéről szóló cikkben (megjelenik a Nyr. 1966. évi évfolyamában).

6. A *szabású* melléknévi utótagot mai köznyelvünk is felhasználja. A mai használat lényegében a XIX. századira vezethető vissza, bár több ponton eltér attól. Mai jelentése is 'alakú, formájú, jellegű' (vö. ÉrtSz. *szabás* 2. a.; a *szabású* nem szerepel külön szócikként). Előfordulása nem is túlságosan ritka — amint ezt az alábbi kis adateszor bizonyítja —, ellentétben a *szabás* főnévnek 'alak, forma, jelleg' jelentésben való használatával. Különösen az újságírás nyelvének kedvelt eleme.

A XIX. századi szóhasználat egyenes folytatását láthatjuk a *régiszabású* szónak és szinonimáinak esetében: „Még Simeon és Lévi is meglehetősen helyeselte a tervet, ha már a *régi szabású* hősködéssel rosszul jártak” (Thomas Mann: A fiatal József. Ford. Sárközy György. Bp., 1959. 217; első kiadása: 1922.); „szadok vagy néha ezredek alatt a népek minden *összabású* hagyományja és hagyatéka egyre kisebbedik” (Viski Károly: NéNy. II, 104); „a többi professzor lenézte kicsit *régi szabású* teológiai liberalizmusát” (Németh László: Kortárs 1965: 1125). Ugyanígy értékelhetjük a népvetet jelentő melléknévi előtagú szerkezeteket is: „Hát én majd amolyan *miletosi szabású* tarka meséket szövögetek neked” (Apuleius: Az aranyszámár. Ford. Révay József. Bp., 1924. 1); „ebéd szinte *brüt szabású* exkluzív klubokban” (Hans Habe: Halál Texasban. Amerikai tragédia. Ford. Vajna János. Bp., 1964. 101); „*amerikai szabású* Richelieu az elnök báty mellett” (Esti Hírlap 1964. szept. 11, 5. l.);

„Az USA úgy érezte, hogy Dominikában ismét *jenki-szabású* rend van” (Esti Hírlap 1965. máj. 18., 5. l.). Ugyancsak a múlt században kialakult típus él ma is általában a melléknévi és melléknévi mutató névmási, továbbá a számnévi előtagú szókapcsolatokban: „a film *e furcsa* nevű és *szabású* hősei” (Hétfői Hírek 1963. aug. 21., 4. l.); „[a dráma] látszólag szilárd, *klasszikus szabású* konstrukcióját” (Gábor Miklós: Tollal. Bp., 1963. 83); „Sajnos, sokunknak van *ilyen szabású* ismerőse” (Népszabadság 1965. máj. 15., 1. l.); „a Moldvában élő magyarok nem egyetlen földrajzi táj *egyszabású népe*” (Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság.³ Kolozsvár, [1941.] 238).

A *szabású* melléknév mai átvitt értelmű használatában egyrésztől abban különbözik a múlt századitól, hogy nagyon gyakran *főnévhez*, ezen belül is sokszor *tulajdonnévhez* (személynévhez, irodalmi mű címéhez) kapcsolódik: „túláságosan fénylő hajának feketesége még egy magafajtájú férfinak, *Anfuso-szabású* követnek is sok volt” (C. Malaparte: Kaputt. Ford. Lontay László. Bp., 1962. 437); „Egy *V. Frank-szabású* svájci nagybank segítségével fel is vette az örökség nagy részét — azt híresztelve, hogy az örökség szőrén-szálán eltűnt” (Esti Hírlap 1965. máj. 12., 5. l.). Másrésztől az jellemzi ezeket az új, minden esetben alkalmi szókapcsolatokat és összetételeket, hogy létrejöttükben nagy szerepet játszik az a két melléknév, amelyben a *szabású* mint állandósult összetétel utótagja szerepel: a *nagyszabású* és az *emberszabású*. A *nagyszabású* melléknév *analógias hatása* következtében az új alakulat jelentése nem egyszerűen ’... jellegű’, hanem ’... méretű’, és legtöbbször egyben ’... jelentőségű’, akár melléknév, akár főnév az előtag. Ilyenek például a következők: „nem volt *történelmi szabású* nagy férfiú, rendes asszony volt csupán” (Népszabadság 1963. márc. 24., 10. l.); „Akkoriban még nem tudtam, hogy az *európai szabású* költő [ti. József Attila] is a Gát utcában lakott” (Népszabadság, 1962. dec. 2, 9. l.); „mennél jobban kezdtem én magamat beleélni egy mindkét részről *felnőtt szabású* szerelem kissé operettes férfiszerépebe” (Vas I.: Kortárs 1965: 1087); „mint valami kihaltak vélt, *kontinensszabású* őshüllő” (Keszthelyi T.: Nagyvilág 1963: 1065); „hiányzik belőle az őseposz, egy *Kalevala, Beowulf, vagy Gilgamesz szabású* epikai mű” (uo. 1064); „a realizmus képzetét bennem leginkább a *Tolsztoj-, Martin du Gard-, Steinbeck-, Móricz Zsigmond-szabású* regényírás idézte fel” (Sükösd M.: Új Írás 1964: 219); „Ami igaz a nagy, *Saljapin-szabású* színészekre” (Film, Színház, Muzsika 1964. nov. 27., 18. l., fordítás). Ide sorolható a *nagyszabású* ellentéte is, a *kisszabású*: „a neonfényt még eléggé bátor-talanul és *kisszabásúan* használják” (Magyar Nemzet 1964. máj. 1., 13. l.), sőt a *szabás* főnévnek ilyenféle, egyszeri előfordulásai: „Gondoltam selejtesebb kalandokra is, afféle Filep Lajiné esetekre, csak *nagyobb szabásban*” (Tersánszky J. Jenő: Két zöld ász. Bp., 1963. 256—7; első kiadása: 1934.).

Az *emberszabású* melléknév analógikus hatásában mind az *emberszabású majom* szókapcsolatból ismert, mind ’az ember(é)hez hasonló, olyan, mint az ember(é); emberi’ (ÉrtSz. 2.) jelentése részt vesz: „az erkölcsi tökély *arkangyal szabású* megszállottja” (Urbán E.: Új Írás 1964: 174); „a szerkesztőségi sofőrök kissé dadogós, *medve-szabású* nesztora” (uo.: uo. 149); „a szerkesztőségi pilóták kissé dadogós, *mackószabású* nesztora” (uo.: Népszabadság 1964. jan. 5., 11. l.); „Szeretném, ha akkor a lovak törvényei *lőszabásúak* lennének, ezzel azt akarom mondani, hogy kedvezzenek a lovaknak és szolgálják a ló-társadalom javát” (Anatole France: A király iszik és más elbeszélések. Bp., 1956. 149. „A feddhetetlen bírák” című, ford. Kürti Pál).

A mai köznyelvben tehát a *szabású* utótag egyrészt a *nagyszabású* és az *emberszabású* melléknévben, másrészt alkalmi jellegű szókapcsolatokban és összetételekben fordul elő. Az utóbbiak részben a *szabás* főnévből, illetőleg a *szabású* melléknévből közvetlenül jönnek létre, azok átvitt értelmű használata révén, részben a *nagyszabású* és az *emberszabású* szó analógiájára keletkeznek. A kétféle ok természetesen gyakran összefonódik, a fentebb felsorolt példák egy része nem tartozik tisztán csak egyik vagy csak a másik kategóriába. S ha az újabb képződmények jelentése időnként emlékeztet is a képzőszerű használatban gyakori '-féle, -szerű stb.' jelentésre, azzal közvetlen kapcsolatuk már természetesen nincsen.

7. A '-féle, -forma stb.' jelentésű *szabású* elem fejlődésében, megtorpanásában, irányváltásában egy egyedi, nem tipikus eset történetét kísérhettük figyelemmel, egy olyan melléknévi utótagét, amely rokonértelmű társait megelőzve indult meg a képzővé válás útján, de velük ellentétben nem érkezett el a fejlődés végpontjáig, hanem különböző okok folytán elvesztve képzőszerű vonásait, visszacsúszott a melléknévi kategóriába. Ma már mint összetételei utótag is csak a *nagyszabású* és az *emberszabású* melléknévben él, alkalmi szókapcsolatokban azonban most sem ritka.

S. MEGGYES KLÁRA

Miskáról

1. A *miskáról* igének és a vele összefüggő nyelvi elemeknek a fontosabb szótörténeti adatai a következők:

A) 1840: Heves m.: *miskáról* (MTsz.); 1844: Hont m.: „*Miskáról*: a disznó heréjít, petefeszkait kimetszi” (Horvát J.: Vegyes Tájsz.: NSz.). L. még: CzF.; BALL.; UjIdőkLex. *Ivartalanítás* a.; BALASSA; SzegSz.; Mezőg-Lex. 1958.; ÉrtSz.; ÚjMagyLex.

B) 1895: Tokaj: „*miskovaló*: herélő” (Nyr. XXIV, 96).

C) 1896: Kassa: „*miskár*: herélő. A *miskárokat* nézik a realisták” (Nyr. XXV, 240).

D) 1909: „Lovassága hízon nyargal S hadakozik olyan karddal, Minőt visel a *miskáros*” (Borssz. Jankó 9: NSz.); 1928: Demjén Heves m.: *miskáros* (ÜMTsz.).

E) 1925/1957: „Mikor Szindbád [a tatrai fürdőhely bazárjában] megpróbálta a kalapot, érezte, hogy még csak újsággal sem kell kitömní annak bélését. Nagyon jól érezte magát a kalapban. — *Miskájér*-kalap — mondá most Szindbád fia. Ilyen kalapban szoktak faluról falura járni azok az emberek, akiket a kutyák veszettül ugatnak, mert megérzik kezükön az állatvért. A nemüktől fosztják meg a szegény állatokat.” (Krúdy Gyula, Szindbád. II. Bp., 1957. 212); 1929/1930: „Akármí legyenek, ha ezek nem »*Miskájerek*«, — mond az elnök [= „Falstaff” Pista, a terézvárosi adókiivető bizottság elnöke] a szomszédjának... Csak egy »*Miskájér*«-nek lehet ilyen cipője. [Bekezdés.] Az asztaltársaság tagjai már tudják vala, hogy »*Miskájerek*«-nek kiket szokott nevezni az elnök. Többnyire azokat a furcsa embereket, akik kettesével járnak a magyar országutakat és kutyabórtáskájukon mindenféle rézkarikák, drótok, kések csörömpölnek s foglalkozásuk szerint megfosztják az állatokat a nemüktől. Csikók és bikaborjúk örök ellenségei... Így nevezte az elnök a bizonytalan idegeneket.” (Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban... Bp., 1930. 194). A

miskájer előfordul Krúdy Gyulának „A hírlapíró és a halál” című, első ízben 1928-ban közzétett elbeszélésében is (I. Magyar elbeszélők III. Bp., 1961. 102, 105).

2. SIMONYI (Nyr. XXVIII, 2) egy szerkesztői jegyzetében a magyar *misková* és *miskárol* igét a szlovák *miškovat* 'herél' igéből, illetőleg a *miškár* 'herélő' főnévből származtatja, s arra enged következtetni, hogy e szlovák szavak a *Miška* személynévből keletkezhettek. Szlovák eredetűnek tartja a *miskárol*-t és a *misková*-t VALLÓ (Nyr. XXXIII, 566) is; l. még SzófSz. HORGER (MNy. XXXVII, 115) szerint a szlovák *miškár* főnév a magyarban igésítve *miskárol*-ként honosodott meg. LOVÁNYI (MNy. XXXVIII, 120) úgy véli, hogy a magyar *miskárol* nem a szlovák *miškár*-ból alakult, hanem egy cseh *miškařiti* 'herél' igének az átvétele; végső forrását a szanszkrit *mushkas* 'here' főnévben keresi. KNIEZSA (SzlJsz. I, 340) felfogása szerint a magyar *miskárol* „egy **miškár* 'castrator' [< szlovák *miškár*] szónak denominális verbum képzős származéka, bár ezt kimutatni nem tudjuk”. A szlovák *miškár* MOLNÁR NÁNDOR (A magyar emlős háziállatok neveinek történetéből. Gödöllő — Budapest, 1960. 17) szerint „talán a *Miška* személynévből való, különleges jelentésváltozással”.

A magyar etimológiai irodalomban tehát nincs egységes vélemény sem a *miskárol* keletkezésének részleteire vonatkozólag, sem pedig a szlovák *miškár* magyarázatát illetően. Ezeket a kérdéseket igyekszem a továbbiakban tisztázni.

3. A magyar *miskárol* stb. a következő szláv nyelvi szavakkal áll kapcsolatban: Szlovák *miškár* 'herélő, miskároló' (BERNOLÁK II, 1397; KÁLAL 335; HVOZDIK I, 498; SlSJ. II, 155), keleti szlovák *miškar* 'ua.' (BUFFA, Nárečie Dlhej Lúky 177), *miškariť* 'heréléssel, miskárolással foglalkozik' (BERNOLÁK II, 1397; HVOZDIK I, 498), *miškovat* 'herél, miskárol' (BERNOLÁK II, 1398; KÁLAL 335; HVOZDIK I, 498; SlSJ. II, 155), *mniška* 'kimiskárolt koca' (VÁŽNÝ, O jménech motýlů 172), *mníšit* '<nőstény disznót> kimiskárol' (KÁLAL 338; TVRDÝ² 281; HVOZDIK I, 503). — Cseh *miška* 'kimiskárolt koca' (1633: Com: Jan. 184: Jungmann II, 458; ma a morva, morvaszlovák nyelvjárások szava, l. KOTT, Třetí příspěvek 625 és MALINA, Slovnik nářečí mistřického 57), *miškář* 'herélő, miskároló' (Příruční SlJČ. II, 863), morvaszlovák *miškér* 'ua.' (MALINA: i. h.), a legkeletibb morva-sziléziai (lach) nyelvjárásban *miškoř* 'ua.' (KELLNER, Východolašská nářečí II, 224), *miškovati* 'herél, miskárol' (Příruční SlJČ. II, 863), a legkeletibb morva-sziléziai (lach) nyelvjárásban *myškovać*, *myšyc*, *mišic* 'ua.' (KELLNER i. m. II, 225). A cseh *miškařiti* 'miskárol, herél' (JUNGMAN II, 458; KOTT I, 1031) nem más, mint az elsőnek BERNOLÁKTól szótározott szlovák *miškariť* csehesített mása. — Lengyel régi és nyj. *mniska*, *mniszka* 'kimiskárolt koca' (LINDE² III, 142; Varsói Szótár II, 1017), *mniszyc* '<nőstény disznót> kimiskárol' (LINDE² III, 142; Varsói Szótár II, 998), *mišic*, *miszyc*, *miškovać*, *miškać* 'ua.' (Varsói Szótár II, 998), *mišiarz*, *misarz*, *mniszarz*, *miškarz* 'miskároló' (Varsói Szótár II, 998). BERNEKER (SlEtWb. II, 75) közöl egy lengyel *miszka* 'kimiskárolt koca' főnevet, a Varsói Szótár II, 1017 szerint azonban a *miszka* csak 'apáca' jelentésben használatos. — Ukrán nyj. *muukáp* 'miskároló', *muukyámu* 'miskárol' (BERNEKER, SlEtWb. II, 75). E két ukrán tájszó a lengyelből való.

A cseh *miškař*, szlovák *miškár* stb. a cseh stb. *miška* 'kimiskárolt koca' származéka. A *mn* kezdetű alakok (szlovák *mniška*, *mníšit* stb.) azt bizonyítják,

hogy a cseh stb. *miška* egy korábbi *mníška* (tkp. 'apáca') módosulataként jött létre (l.: KARŁOWICZ, SWO. 382; BERNEKER, SlEtWb. II, 75; BRÜCKNER, SlEt. 341; VÁŽNÝ, O jménech motýlů 172; MACHEK, EtSl. 298; helytelenül: MIKLOSICH, EtWb. 185, 198). A *k* nélküli szlovák *mníšiť* alapszáva a szlovák *mních* (tkp. 'szerzetes, barát'). A szlovák *mních* (: > *mníška* 'apáca') stb. az ófelnémet *munih* 'szerzetes, barát' átvétele; ez a népi latin **monicus*-on át a görög *μοναχός*-ra (tkp. 'egyedül élő, remete') megy vissza (l.: BERNEKER: i. h.; VASMER, RussEtWb. II, 143; MACHEK, EtSl. 302; KLUGE, EtWb.¹⁹ 485; FRISK, GrEtWb. II, 253; TAGLIAVINI, Storia di parole 334, 550).

A nyugati szláv nyelvek *mníška*, *miška* szavában tehát 'apáca' → 'kimiskárolt koca' jelentésképződés ment végbe, s így a szlovák *miškár* stb. tulajdonképpen 'apácacsináló'-t jelent. E pejoratív természetű jelentésképződésnek az a szemléleti háttere, hogy a paraszti értékrendben a termékeltenség, meddőség, magtalanság súlyos fogyatéknak számít. Számos más európai nyelvben is vettek föl 'apáca' vagy 'szerzetes, barát' jelentésű szavak 'ivartalanított, meddő háziállat'-féle jelentést. Vö.: középelfelnémet *nunne* 'kimiskárolt koca' (LEXER³¹ 153), *nunnen* 'kimiskárol' (LEXER³¹ 153), *münech*, *münech-phert* 'herélt ló' (LEXER³¹ 145), *münechen* 'herél' (LEXER³¹ 145); felsőnémet nyj. *Nonne* 'kimiskárolt koca' (Sprach-Brockhaus⁷ 473; l. még KLUGE, EtWb.¹⁹ 513), *Mönch* 'herélt ló' (Sprach-Brockhaus⁷ 445) | olasz *monaca* 'meddő tehén' (BULLE—RIGUTINI⁵ I, 488) | szlovén régi *mánih* 'herélt ló' (XVII. sz.: PLETERŠNIK I, 549) | magyar nyj. *apáca* 'szűz toklyó', *apáca-birka* 'meddő birka' (MTsz.; l. még: HERMAN, Pászt. 493; SzegSz. I. *apáca*, *apácabirka* és *apác-falka* a.). — A cseh nyj. *nunva* 'kimiskárolt koca' (: > *nunvár* 'miskároló, herélő': MACHEK, EtSl. 329), felsősorban *nunwa*, *nunwica* 'kimiskárolt koca' (: > *nunwić* 'miskárol, herél': MATZENAUER, Cizí slova 263) a németből származik.

A fenti szavak némelyikéből családnév is alakult; vö. német *Nonne(n)macher* szn. (J. K. BRECHENMACHER, Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn, 1957. II. 325), *Nonner* szn. (BRECHENMACHER i. m. II, 326); cseh *Nunvár* szn. (J. BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962. 220). Eredetileg ezek 'miskároló' (tkp. 'apácacsináló') jelentésű foglalkozásnevek.

4. A háziállatok ivartalanítását egészen a közelmúltig — Magyarországon éppúgy, mint másutt — ehhez értő, nagy kezűgyességű parasztemberek szokták végezni mellékkeresetként, sőt esetleg főfoglalkozásként; újabban ez már inkább az állatorvosok feladata. A hím- és nőivarú állatok ivartalanítása közül a nőivarúak petefészkének eltávolítása, tehát a tulajdonképpeni miskárolás kíván finomabb kezlet. (A népnyelv nem tesz mindennütt következetesen különbséget a *herél* és *miskárol*-féle szavak között az ivartalanítandó állat nemét illetően.) Egyes vidékek férfilakossága valósággal szakosította magát a herélésre, miskárolásra. Az Osztrák — Magyar Monarchia területén különösen híresek voltak a morva miskárolók.

Morvaország délkeleti részének a néprajzi és nyelvészeti irodalomban *Moravské Slovensko* (= Morvaszlovákia) vagy *Slovácko* a neve. Lakosai a morvaszlovákok, kik nyelvjárási és néprajzi sajátosságai zömével a Kárpátokon inneni szlováksághoz kapcsolódnak. A nyugatszlovák nyelvjárásoktól a morvaszlovák nyelvjárások jobbra csak abban különböznek, hogy a tisztán szlovák, úgynevezett írtványföldi nyelvjárások (szlovákul *kopaničiarské nářečia*, beszéli 21 község Strážnícétől északkeletre a morva — szlovák határon)

kivételével megvan bennük a cseh nyelvre jellemző ř hang. — Morvaszlovákiából, éspedig Uherský Brod és Vlašské Klobouky vidékéről (elsősorban Slavičín és Bojkovice községekből) származtak azok a morva vándormiskárolók, akik eleinte nyilván csak a szomszédos országrészeket keresték fel, később azonban már Németországba, Ausztriába, Magyarországra, Lengyelországba, Litvániába, Oroszországba, Romániába, Boszniába, sőt egyesek még Amerikába is elvetődtek. Tavasztól ősziig úton voltak, télire a keresettel hazatértek. Vándorútjuk alatt a falvakon keresztülhaladva ezt kiabálták: „Miškovat dajte, miškovat! Dajte miškovat, dajte miškovat, hé!” Sajátos szakmai zsargont alakítottak ki maguknak főleg új képzett szavakból, kisebb részben önkényes névátvitel segítségével; idegen nyelvi szavakat viszonylag ritkán kölcsönöztek. Ha odahaza egy-egy téli napon összegyűltek a kocsmában, az átbarangolt országok szerint csoportosultak: külön-külön asztalhoz ültek a *Němci* 'német-országiak', *Maďari* 'magyarországiak', *Rusi* 'oroszországiak', *Poláci* 'lengyel-országiak' stb. (A morva miskárolók néprajzi és nyelvi vonatkozásaihoz l.: V. JAGIČ: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1896. CXXXIII/5, 36—7; Moravské Slovensko. Svazek II. Redaktor L. NIEDERLE. [Národopis lidu československého. Díl I.] Praha, 1922. 426—8.)¹

Morva miskárolók magyarországi működésére hazai adataink is vannak. GUNDA BÉLA — szíves levélbeli közlése szerint — 1959. VIII. 4-én jegyezte föl hortobágyi (pentezugi) pásztoroktól a következőket: „[Az] Ohati gazdaságban a múlt század végén morvaországi miskárolók jártak, ezeket *kocaherélőknek* nevezték. Újabban Eger vidékéről jöttek. A morvák, egriek esetében 2—3 ember jött együtt és úgy dolgoztak.” A bakonyi Szentgálra is „Miskárolni morvák jártak, a nép *emseherélőknek* nevezte őket” (TÁLASI: Ethn. I., 24). Figyelmet érdemel az is, hogy az ormánsági „Vajszlón és környékén két laikus, a morva származásu, Sellyén lakó Sztaroba József és a vajszlói Horváth István végezte a [csődör]heréléseket” (IFJ. KODOLÁNYI: Néprajzi Közlemények I, 135).

A morvákon kívül szlovák vándormiskárolók is jártak az Alföldre, a Dunántúlra; számuk bizonyára felül is múlta a morvaországiakét. GUNDA BÉLA (A magyarság és a szlávok. Szerk. SZEKFŰ GYULA. Bp., 1942. 218—9) a szlovák vándoriparosok és kereskedők hosszú sorába helyezi be őket: „Árva, Trencsén megye zord éghajlata és terméketlen földje a legkülönbözőbb háziipari termékekkel állandóan távoli területekre kényszerítette a szlovák lakos-ságot. A híres árvai lenből férfiak, nők szövik a vásznat s maguk hordják szét az egész országba, a »gyócsos tótok« eljutottak Moldvába, Havasalföldre, ... sőt a Krimi félszigetre. A Vágon és Dunán nagymennyiségű zsindehyt, deszkát, faedényt úsztatnak le, de Zólyomból, Gömörből, Barsból, Nógrádból szekéren is hozzák. Az árvai szlovák bebarangolja az egész országot borovicskával, a henye fenyő gyenge ágaiból préselt olajjal, taplóval, stb. A múlt századból ismerünk arató, kaszás, vajas, sajtos, ablakos, szentképes, kulimászos, viaszkos, kosaras, gereblyés, fazekas, tilinkós, m i s k á r o l ó,² zsindehyes, ló- és juhkereskedő, stb. szlovákokat... A vándorló knyihár [= könyvkötő] rézvereteket készített a falusiak Bibliáira. Bars, Hont és Nógrád palóc népe még emlékezik a nyitrai tót sáfrányosokra, akik őszi, disznóölés előtt jelentek meg

¹ Ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki GUNDA BÉLának, aki néprajzi gyűjtőmunkája értékes eredményeivel és bibliográfiai adatokkal volt segítségemre.

² Én szedtettem ritkítva.

s hoztak magukkal a sáfrányon kívül majoránnát, borsot, köménymagot és más fűszereket is. A csipkások csipkével, ollóval, fésűvel, a Besztercebányán megfeszített sziléziai vászonnal házaltak az országban. Elsősorban Túróc megyéből jöttek az olajkások, akik a XVIII. század elején még csak olajat árultak, de később mindenféle »gyógyszerrel« végigkuruzsolták az országot és Svédországtól Törökországig Európát... A kalaposok Besztercebánya mellől a radványi kalapot a Bánátba, Szerbiába, Moldvába viszik. A rozsnjóiak, — akik között magyarok is voltak — a Bánátban, Erdélyben, a Kárpátalján szedik össze a viaszkot, a lépet, sonkolyt. A sonkolyosok a beregi magyaroknak szövőszékhez használatos bordát, kendermegmunkálásnál használt szőr- és vasesetet, kaszát adtak a viaszért.” — L. még: „A miskárolást, vagyis a nőtényjóság magtalanítását a kiskunsági pásztor vagy gazda sohasem végezte, ez a vándor, tót *miskárolók* munkája volt” (TÁLASI ISTVÁN, A kiskunsági pásztorkodás. [Néprajzi Füzetek 4. sz.] Bp., 1936. 91); „*Miskároló* 'vándorló herélő tót'” (MÁRKUS MIHÁLY, A bokortanyák népe. Bp., 1943. 107); „Vándor tót» miskárolók jártak a Fejér megyei nagy uradalmakba is még a két világháború között is. Magam is láttam őket dolgozni az 1930-as évek elején Ráczkeresztúr környéki uradalmakban. De hogy valóban »tótok« voltak-e, nem tudom. Az uradalmak béresei így tartották őket számon. Magyarul beszéltek a miskárolók s ketten voltak. Évről-évre megjelentek. Vándor miskárolókról tudok a Békés megyei tanyavilágból (Öcsöd, Békésszentandrás), de ezek heréltek is. A parasztok nem nagyon miskároltak.” (GUNDA BÉLA szíves levélbeli közlése.)

5. Körültekintve a magyar *miskárol* stb. szláv nyelvi megfelelőin és számba véve a néprajz tanúságtételét, az 1. pontban összegyűjtött magyar szavakról a következőket állapíthatjuk meg. A *miskár* a szlovák *miškár* átvétele. A *miskáros* a vele azonos jelentésű *miskár*-ból keletkezett -s foglalkozásnév-képző hozzáadásával; vö.: *babkáros*, *csapláros*, *csipkáros*, *esztergályos*, *furmányos*, *korcsmáros*, *mészáros*, *olajkáros* stb. A *miskovaló* a **miskoval* folyamatos melléknévi igenevéből főnevesült; ez utóbbi a szlovák *miškovat*-ból származik. A Krúdytól használt, parole-tény jellegű *miskájér* valószínűleg a magyar *miskáros* vagy *miskároló* — esetleg a szlovák *miškár* — tréfás átalakításával jött létre az -er képzős német foglalkozásnevek mintájára. A *miskárol* a szlovák *miškariť* 'heréléssel, miskárolással foglalkozik' (tkp. 'miskárolóskodik') átvételének látszik, bár a magyar ige jelentése nem egyezik teljesen a szlovákéval. Nem zárható ki ezért annak lehetősége sem, hogy a *miskárol* a magyar *miskár* denominális származéka; vö.: *kaszab* 'mészáros': > *kaszabol*; *mészár*(os) :> *mészárol*; *sakter* :> *sakterol*; stb. E feltevést azonban a kronológia nem támogatja; az inkább a szlovák igéből való származtatással van összhangban.

KISS LÁROS

Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével

1. A TIT budapesti szervezete 1965. április 6-án nagyszámú érdeklődő jelenlétében tartott vitaestet a „Zala megye földrajzi nevei” című, 1965 elején megjelent kiadvánnyal kapcsolatban. Az én ismertetése után a hozzá szólók egész sora méltatta és illette elismerésével a túlnyomórészt áldozatos társadalmi munkával megvalósult alkotást.

A mű különleges értékét konkrét mozzanatokkal is szemléltetni óhajtván, tájékoztatóm lezárásául néhány példán mutattam be, hogy a gyűjtemény bámulatos tömegű és kitűnően tált adatanyaga milyen gazdag lehetőségeket teremt a névtudományi vizsgálat számára. TIT-beli előadásomnak ezt a részét közlöm az alábbiakban.

2. A gyűjtemény méltatása végett 1964. május 7-én Zalaegerszezen tartott ünnepi összejövetelhez csatlakozóan került bemutatásra a Zalaegerszeg melletti, illetőleg vele összeolvadt *Ola* hely nevével foglalkozó értekezésem. Azóta megjelent a Magyar Nyelv 1964 szeptemberi füzetében (MNY. LX, 282–90). Azt fejtegetem benne, hogy valami lőféleséget jelentő török *ulay* ~ *ulā* közszből vált török személynév jutott a XI–XII. századi magyarsághoz, és annak körében keletkezett az ősi helynévadás módján a pusztá személynévből az Egerszeg nyugati szomszédosára vonatkozó helynév. Azt, hogy ezen a helyen olyan telepedés jöhetett létre, mely a lóval kapcsolatos tárgykörbe vágó nevet viselt, azzal is bizonyítom, hogy Olától nyugat–északnyugat felé a mai Gébárttól és Andráshidától részben délkeletre, részben közéjük eső tájékon már 1211-ben és utóbb is volt egy valószínűleg előbb *Lovász*, később *Lovászi* nevű helység, amely azután más környékbeli helységekkel, köztük Andráshidával kapcsolódott össze. Ennek a keleti feléből különülhetett ki új birtokká vagy helységgé egy rész, amely a lovászcsoporthoz tartozó tagjáról az *Ula* vagy *Ula*, illetőleg *Olá* vagy *Ola* nevet viselte. A bemutatásakor megjegyeztem, hogy az *Ola* névvel összefüggő feladatot bizonyára sikeresebben oldhattam volna meg, ha már rendelkezésemre állott volna az akkor és most méltatott földrajzi névgyűjtemény. — És nem is egy tekintetben igazam lett.

Gyűjteményünk (322–3) Zalabaksa belterületi részeinek a nevei között (14–5) adatolja a *Nagy Ola* és *Kis Ola* utcanéveket. — Tehát Zalának egy másik részén is feltűnik az *Ola* helynév. A most Baksához tartozó *Ola* (Kerka-) Kálócfa szomszédságában helyezkedik el. Mint már régebben is (MNY. XXX, 126), majd újabban (MNY. LX, 289) rámutattam, ezen *Kálócfa*, valamint az Egerszegtől észak felé eső *Kis-Kálócfa* neve egy mohamedán török népelemnek *kaliz* ~ *kaluz* nevéből ered, s ennek a török vagy törökös népelemnek jelentős része volt a felső Zala–Válicska–Cserta–Kerka vidéki, mondjuk: „göcseji” települési körzet alakulásában, főképpen — mint a nyugati országvédelem fontos tényezőjének — a szegek és Kerka-Kálócfa vidékén. Innen származhatott el Egerszeg–Andráshida körzetébe a török eredetű *Ula* vagy *Ola* nevet viselő személy, aki egy másik *Ola* helynek a névadója lett.

3. A másik mozzanat, amire dolgozatom készültkor — mint jeleztem is — felvilágosítást reméltem a gyűjteményből, az, hogy hol fekszik Egerszegnek *Csilla* nevű határrésze.

Nagy odaadással, indulásban is igen eredményesen foglalkozott Zala megye településtörténetével öcsém, PAIS LÁSZLÓ, akinek mint a háború áldozatának derékba tört munkásságából több kisebb közleményen kívül a Zala vízgyűjtőjének történeti vízrajza látott napvilágot és — talán elfoglaltság nélkül mondhatom — keltett figyelmet. Emlékezetem szerint tőle hallottam, hogy Egerszeg határában van *Csilla rét* a Pap utca végén, és ennek fekete homok meg vizenyő a talaja. Sajnos, öcsém elvesztése miatt csak egészen odavetett, ideiglenesnek szánt feljegyzéssel rendelkezem róla. — Pedig a név már jó ideje — *Olá*-tól függetlenül — érdekelt, mivel arra gondoltam, hogy

egy török eredetű *Csigla* név vagy *csigla* közszó van meg benne. — A 'sövény, fonat' jelentésű török *čigla* szóval kapcsolom össze a krónikáinkban a székelek menedékhelyéül szerepeltetett *Csigla-mező* nevét, továbbá az egykori gyeplő-, illetőleg országvédelem emlékeként az országnak különböző tájékain, Erdélynek bizonyos részein meg éppen tömegesen előforduló *Csigla* vagy *Cigla* földrajzi neveket. Ugyancsak a török *čigla* szóból valók szerintem bizonyos fűzfajták jelölőjeként több vidéken használatos *csigolya* ~ *cigolya* és *cigle* ~ *cęgle* növénynevek, amelyeknek az országban több felé jelentkező *Cigléd* ~ *Cegléd* helynevek lehetnek a -d képzős származékai.

A gyűjtemény meghozta az egerszegi *Csilla* névvel, illetőleg a határ-rész helyével kapcsolatos tájékoztatást. — A gyűjtemény szerint Zalaegerszeg (108—9) külterületi része (208) *Csilla-düllő* sík terület és vizenyős: szántó; azonkívül van szerinte (211) *Csillaji-ut.* A két egymással összefüggő határrész a város határának egészen a szélén jelenik meg Csácsbozsok felé. — Csácsbozsok (120—1) külterületi része (51) *Csilla* sík terület: rét. Az egerszegi és csácsbozsoki határrészek összeérnek a Válicka csatorna balpartján.

Amikor az *Ola* név körül vizsgáldtam, számba vehetőnek hittem, hogy ha a *Csilla rét* Egerszeg nyugat-északi határán terül el, akkor a névnek a *csigla* 'sövény, kerítés' szóval egyeztethető *Csilla* elemét kapcsolatba hozhatjuk azzal az 1431: *Sevenfalua*, 1437: *Sevenfalua*, vagyis a. m. *Sövényfalva* névvel, amely Andrásida és Ola környéki hely neveként merül fel, úgy, hogy „alio nomine” jelzést tesznek közéje meg a „Jegenye”, illetőleg „Louazy” helynevek közé (PAIS: i. h. 286—7).

De hát a keleti határon levő *Csilla* egy ilyen feltevésnek nem jól fekszik. Azonban jól fekszik egy másik — a gyűjteményben foglalt — egerszegi határ-név (177), amivel lehet valamit kezdeni a mi szempontunkból is. „*Csillag-rét* S r. Csillag nevű egykori tulajdonosáról” az adat, s a határrész Andrásida beszögellő határa közelében van feltüntetve a Zala folyó északi partja mellett a Szentmártoni patak (154) beömlése közelében.

De ez a név *Csillag-rét* és nem *Csilla-rét*. Ám ez esetben is kezünkre játszhatnak — és ez ad a gyűjteménynek kivételes jelentőséget! — a roppant méretű, számtalan helyről összehordott anyag előnyei. — Íme! Hóttó (116—7) egyik határneveként (58) szintén található *Csillag-rét*, ami sík terület: rét. Van a Hóttóval szomszédos Böde (114—5) külterületi nevei között is (60) *Csillag-rét* sík terület: rét, egy patak (57) mellékén. Azonban jó csomó olyan határnevet tartalmaz egyebünnen a gyűjtemény, amelyben a *csillag* szerepel. — Hogy ezek mind *Csillag* nevű tulajdonosokról lettek volna elnevezve, nagyon kevésbé valószínű. Az egerszegi *Csillag rét* határnévre vonatkozólag is igen mérsékelt ennek a lehetősége. Inkább feltehető, hogy korábban *Csilla* volt a rét neve, s ebből vált népi „értelmesítéssel” a *Csillag-rét*.

Mármost így fennforog az a lehetőség, hogy ez a *Csilla* határrész-név a 'sövény' jelentésű *csigla* szóval függ össze, s ennél fogva jelentés szempontjából, egyszersmind tárgyi tekintetben is köze lehet a XV. században Andrásida—Ola környékén felmerülő *Sövényfalva* névhez. Tárgyilag úgy, hogy a *Csiglák*-nak nevezett — esetleg az állattartással kapcsolatos — s ö v é n y szomszédságában létrejött települést a közeli tárgyról jelölték meg.

4. Okleveles és egyéb forrásokból való adatok szerint az *önt*, eredetiben *öt* ~ *ēt* igének elég gyakran előfordul *ētevény* ~ *ötevény* ~ *öttevény* származéka, s ez a 'töltés, halom, földhányás' vagy 'öntött kép' jelentéseken

kívül utak neveként, illetőleg bizonyos útféleség megjelölőjeként is használatos (PAIS: MNy. XXVIII, 119—20).

1329/1378-i oklevélből tudunk a Körmentől délkeletre fekvő Nagymizdóval kapcsolatban egy ilyen útról: „Peruenit ad viam magnam *Ettheuenuth* vocatam” (OklSz.; SZABÓ DÉNES: MNy. XXXIX, 299). PESTY FRIGYESNÉ (MgHn. 242) pedig ezt találjuk: „*Ötevényes-út*, római út, Nádasd határában Vas megyében”. Nádasd Nagymizdótól délnyugatra van. — 1265: „ad magnam viam, que vulgariter *Ehtteuen* dicitur . . . in eadem uia *Ettewen* uocata” a Zala vizétől — a Lövőhöz délen közeli — Irsa határáig terjedő tájékon (HazOkm. VI, 131).

Mármost ennek az útnak az emlékét őrzi a gyűjteménynek Zalalövő (100—3) egyik belterületi részére vonatkozó ez az adata (11): „*Ötevényi út* [Város végi út]”. — A Zalalövőtől dél felé levő (Kerka-)Kálócfa (302—3) egyik külterületi részének (41) a neve: „*Ötevény* [~]S, sz”. — Kerkabarabás külterületi részei között tűnnek fel (54, 59): „*Rómaji-út*: *Postaut Ű*” és közvetlenül a déli szomszédságában „*Etejin*: *Zetejin*: *Frimonház* [*Nagyetevény*] S, sz.” Az *Etejin*: *Zetejin* egy *Élevin* formából magyarázható változatok.

Gyűjteményünk idézett adataiból világosan kiderül, hogy az a bizonyos *Etevény*: *Ötevény* út Körmentől Zalalövőn át dél felé tovább haladt, s így azonos az Alsólendva felé menő országúttal, ami korábban csakugyan „postaút” volt. Sőt nekem is már korábban (i. h.) az volt a véleményem, hogy valóban egyik pannóniai római útnak felel meg, annak, amely Sabaria: Szombathely felől Körment—Zalalövő—Alsólendva—Csáktornya vonalon tartott délnek. Dráván túli folytatása Varazsdnál mutatható ki egy 1227-i oklevélben mint „magna via levata” vagy „levata via”. Az utóbbi jelenik meg a horvát nyelvi *Nazyp* olv. *Naszip* néven, aminek ’öntés, töltés’ az értelme (vö. PAIS: i. h.). Nekem az volt (i. h.) és most is az a nézetem, hogy a magyar és horvát szavak kifejezték a római utak jellegét két vonatkozásban is: a) egyrészt töltések, magasított építmények voltak; b) másrészt habarcsragasztékú, cementezett: öntött kövezetből készültek.

5. Ennyi — gondolom — elegendő lesz annak a bemutatására, hogy én — ha módom lenne rá — miképpen tudnám használni a gyűjteményt. És meg vagyok győződve, hogy mások — igen sokan — még különbséggel merítenek ebből a páratlan bőséggel áradó forrásból.

Tehát jó okkal fejezhetem be előadásomat azzal, hogy magam és jövőendő munkatársaim őszinte háláját nyilvánítom mindazok iránt, akiknek a gyűjtemény létrejöttében és közrebocsátásában részük volt.

PAIS DEZSŐ

A névadás ökonómiája a föld megnevezésében

(Névstatisztikai tanulmány)

1. A nyelv teljessége az idő egységében csak e kor társadalma egészének tulajdona, az embercsoportok és az egyének annak csak egy kis részét használják gondolataik realizálására. A gondolatok közlésére felhasznált nyelvkincs nagysága sok tényezőtől függ, de leginkább a beszélő műveltsége, egyéni adottsága, stilisztikai igénye, nyelvismereite határozza meg aktivizált nyelvének gazdagságát. Az emberek tudatában a nyelvkincs elsajátított állománya

nem egyforma realizációs értékű, egyes elemeket könnyen felidéznek, másokat nehezebben. A felidézés könnyedsége attól függ, hogy mennyire vannak begyakorolva az asszociációs pályák a gyakori használat folytán.

Az asszociációs pályák begyakorlása, vagyis „a szavak bevésése nem más, mint a nyomok kialakításának és felidezésének egyszerű aktusa” (A. N. LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái 423). E nyomok az ingerületi folyamatok utóhatásai (vö. Sz. L. RUBINSTEIN, Az általános pszichológia alapjai I, 449), amelyek megkönnyítik az újra végbemenő ingerületek lefolyását azáltal, hogy az idegi utakon ez az inger legalább egyszer már végbement. Többszöri ismétlés esetén, tehát a bevésés intenzitásának emelkedésével a felidezés meggyorsul. A jól begyakorolt utakon a nyelvi elemek könnyen felidézhetők, de amelyeknek az útja kevésbé vagy alig van kitaposva, azoké csak nehezen. Ezért érthető, hogy a beszélők gondolataik realizálására legszívesebben a jól begyakorolt nyelvi elemeket használják fel. A felidezés gyorsasága nagy jelentőségű a folyamatos beszéd szempontjából, éppen ezért vessünk egy pillantást arra, hogy milyen teljesítményt jelent élettani és lélektani szempontból az ember számára a nehezebben aktivizálható nyelvi elemek felidézése.

Első gondolatunk az lehet, hogy ezek realizálása fizikai értelemben több munkát kíván, és ez jelentősen emeli a szervezet energiafogyasztását. A szakkönyvekben azonban azt olvashatjuk, hogy a szellemi munka, tehát az erőteljesebb felidezés folyamata sem veszi igénybe különösképpen a szervezetet. Míg az erős fizikai munka 10—15-szörös emelkedést jelent az anyagszerében, addig a szellemi munka az alapanyagcsereit csak 3—4%-kal emeli, és az emocionális állapot is csak 10%-os emelkedést okoz (I. ÁDÁM—BÁLINT—FEKETE—HARSING, Az élettan tankönyve. Bp., 1963. 428). Élettani tekintetben tehát a halványabb emlékképek felidezésének aktusa csak kis mértékben terheli a szervezetet.

A beszélő akarati tevékenységén — tehát lélektani tényezőn — alapul elsősorban az emlékképek felidézése. A szavak (más elemek) bevésétségi fokától függően a beszélő kisebb vagy nagyobb akarati energiát mozgósít, koncentrálja akarati erejét a zökkenőmentes felidezés érdekében. A felidezés néha sikertelenül is végződhet, ha a beszélő ritkán használt szavakat, fordulatokat kíván felhasználni, és ilyenkor nagyobb akarati erő sikertelen koncentrációja után megszakadhat a beszéd folyamata (vagy csupán egyenletes tempója). Néha gondolatpótló szót használ ilyenkor a beszélő (vö. ÍMPLOM: Nyr. LXXXIV, 301 kk.), vagy könnyebben felidézhető szinonimát alkalmaz. Fáradtság esetén is hasonló jelenség figyelhető meg (a lélektani vonatkozásokra nézve vö. GERÉB GYÖRGY, Kísérletek a fáradtság lélektanának köréből. Bp., 1962. 17).

Mindebből érthető, hogy a beszélők legszívesebben az általuk könnyen felidézhető nyelvkincsből válogatnak, vagyis a felidezés könnyedsége bizonyos szűkebb határt szab a gondolatok nyelvi realizálásának. Mindez leginkább az élő szóban történő megnyilatkozásokra vonatkozik. Kevésbé érvényes azonban az átlagon felüli nyelvi műveltséggel rendelkezőknek (leginkább íróknak) azokra az írásos megnyilatkozásaira, amelyeket nagy műgonddal, esztétikai, művészi igénnyel alkotnak. A beszélők nagy többségének nyelvét azonban a jól begyakorolt és így könnyen felidézhető elemek gazdaságos felhasználása jellemzi. A gondolatok gyors és ezzel egyben hatásos közlésére való törekvés egy célszerű, standard (esztétikai szempontból nézve szürke, igénytelen) nyelv kialakulását támogatja. Ennek jellemzője, hogy a szókinész és más nyelvi elemek egy kis része igen nagy megterhelésű, más részét pedig

csak szórványosan használják fel a gondolatok közlésére. Ennek a jelenségnek a megnevezésére a *nyelvi ökonómia* műszót ajánlom arra alapozva, hogy e jelenség alapja a beszélők jól begyakorolt nyelvkincsének gazdaságos felhasználása a gyors kommunikáció érdekében.

Nem tartozik feladatomhoz, de messze is vezetne annak boncolgatása, hogy a nyelvi ökonómia lehet az elindítója a nyelvekben jelentkező egyszerűsödési folyamatoknak (erről és hasonló kérdésekről l. F. KAINZ, *Psychologie der Sprache* II. 1960. 223—55).

2. A nyelvi ökonómia elvének érvényesülése szembeötlően észlelhető a föld megnevezésében. A nyelvi elemek gazdaságos felhasználása két síkon mutatkozik: a névalkotó szókincs és a névképző elemek egy igen szűk rétege rendkívül nagy megterhelésű a névadásban, a szókincs és a képzők nagyobb részének a megterhelése viszont igen alacsony, s így jelentőségük igen csekély a névadásban. Ezt a jelenséget Makó tágabb vidékének névadását vizsgálva észleltem (l. INCZEFFI: a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963: 131—4), de érdemesnek tartottam más vidékről származó gyűjteményeket is elemezni ebből a szempontból azért, hogy a megállapítás általános érvényét felderítsem. Az egész nyelvterületre kiterjedő gyűjtemények hiányában ezt úgy valósítom meg, hogy az ország négy különböző pontjáról származó gyűjtemény neveit vizsgálom meg a statisztika módszerével a szókincs és a névképző elemek felhasználása tekintetében. Az a véleményem ugyanis, hogy ilyen módon az egész országra kiterjedő gyűjtemények elkészülte előtt is eléggé megbízható általános érvényű eredményekhez juthatunk.

3. Arra a kérdésre keresem tehát a feleletet, hogy az ország négy, egy mástól távoli területén milyen arányú a földrajzi neveket alkotó szókincs és a névképző elemek felhasználása, és mekkora e neveket alkotó „törzsszókincs” és képzők száma. Majd az egyes területeken kapott eredményeket összevetem és értékelem. Csak a mai nyelvérzék számára jelentéssel bíró közneveket vettem figyelembe, és a képzők közül csak a névalkotókat vettem számba. Tehát nem tekintem képzettnek például a *szállás*, *széles*, *tanító* szavakat, mert ezek már közszói szerepükben képzettek.

Vizsgálatom céljára a következő névgyűjteményeket használtam fel: „Makó és vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kéziratos dolgozatom adattárát az ország délkeleti területéről: Makó, Földeák, Óföldeák, Maroslele határának neveivel. Északkeletről KISS LÁROS „Régi Rétköz” című (1961.) dolgozatának névanyaga szolgált forrásomul. Az ország nyugati részének neveit „Zala megye földrajzi nevei” (Zalaegerszeg, 1964.) és Dél-Dunántúl neveit REUTER CAMILLO „Magyaregregy helynevei” című (különnyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1960”. című kötetéből. 1961.) gyűjtemények alapján tárgyalom.

A neveket alkotó elemek köznévi eredetének megállapításában általában a gyűjtemények szerzőinek magyarázataihoz igazodtam, ha nem keltette népetimológia gyanúját. Például ilyen a Zala megyei gyűjteményben: „*Pabdül* . . . Egyházi javadalmi föld volt” (237/39), tehát az előtag köznév; „*Olaszkérészt* . . . Olasz nevű család állíttatta” (176/71); tehát az előtagot személynévnek vettem. Ahol ilyen magyarázat hiányzik, ott csak azokat tekintettem személynévi eredetűnek (és ezért nem tárgyalom), amelyekre valami támpontom volt (ismert név): *Pusztapajszög* (Pusztapaiszeg); *Bakiódal* (Baki

oldal). Ezek hiányában köznévi eredetűnek vettem például a *Rózsa-hegy*, *Nemés-sűrű* stb. nevek előtagját. A névalkotók köznévi voltának megállapítása ezért néha téves lehet, de ez a statisztika végső eredményét nem ronthatja. Azonban óvatosság vezetett abban, hogy igen nagyszámú elemet soroltam az ismeretlen eredetűek közé.

Az egyes köznevek súlya a névadásban

I. **Makó vidékének** megnevezésére a közösség 299 köznevet használt, és ezek 1134 nevet alkotnak. Az egyes köznevek felhasználásának, megterhelésének szemügyre vételéből kiviláglik az a fontos tételünk, hogy a köznevek nagy része csak kevés név alapját képezi, egy kisszámú köznév viszont igen hatékony névalkotó, sok név alkotóeleme. Csupán egy-egy név eleme 142 köznév, az összes felhasznált köznevek 47,49%-a. Azonban a használati indexszám emelkedésével csökken a névalkotó köznevek száma. Két-két nevet 52, hármat 23, négyet 13, ötöt 8 közszóból alkottak. Összefoglalóan: a nevek e második csoportjában 2–5 nevet 98 közszó, az összes köznevek 32,77%-a alkotja. — A következő csoport terhelése: 38 köznév egyenként 5–10 földrajzi név alapját képezi. Ezeket részletezve: 6 köznév 13, 7 köznév 9, 8 és 9 köznév 5, 10 pedig 6 földrajzi név eleme. — A következő csoportba azokat a közneveket sorolom, amelyek e vidék névadásának törzsállományát alkotják, a legtermékenyebb névalkotók e vidéken. Ezek száma mindössze 21 (a névalkotó közszavak 7%-a), de egyenként 52 név alapjául szolgálnak. E nagy használati értékű köznevek száma az alábbi: 11 név alkotója 2, 12 és 13 névé 3, 15, 18, 19-é 1, 20 és 22 névben 2, 24, 33, 37, 38, 43 és 52 név közös elemeként ismét csak 1 közszó található.

A földrajzi neveket alkotó szókincs tárgyköre szerint igen sokféle. Egy részük fogalmi tartalma közvetlenül a területre vonatkozik (*domb, ér, hajlás, nagy*), tehát földrajzi fogalmak nevei leginkább, mások csak közvetve kapcsolhatók a földhöz (*hármás, kereszt, püspök*), tehát a földdel kapcsolatos fogalmak nevei, de olyanok sem ritkák, amelyek fogalmi köre a földdel kapcsolatba sem hozható, vagy csak igen laza kapcsolat fedezhető fel (*tyúkol, vaskapu*), tehát más fogalmak kifejezői. E három csoport elkülönítése azért vált szükségessé, mert a névstatisztikai vizsgálatból az derül ki, hogy felhasználásuk a névadásban különböző. A névadás természetéből következik, hogy a két első fogalmi körbe tartozó köznevek súlya a legnagyobb, a harmadiké pedig csak kisebb jelentőségű. Ez a szabály azonban csak nagy általánosságban érvényes (talán leginkább az első csoportra), mert igen sok tényezőtől függ valamely név használatának gyakorisága. Gyakran a terület jellege, továbbá társadalmi, lélektani és más tényezők határozzák meg valamely szó használatának gyakoriságát a névadásban. Ennek további kifejtését és figyelembevételét mellőzve, szabályunk, ha nem is a két kategória minden egyedére, de általánosságban elfogadható, mert a két csoportnak van egy olyan törzsállománya, amely neveink nagy számának alkotója. Makó vidékének leggyakrabban használt köznevei főleg e két első csoportból valók. Használati gyakoriságuk sorrendjében bemutatom e vidék leggyakrabban használt közneveit, a nevek után jelzem a velük alkotott nevek számát: *új* (15), *hegy* (18), *fok* (19), *tó*, *út* (20), *rét*, *töltés* (22), *sziget* (24), *halom* (33), *kert* (37), *hát* (38), *ér* (52). Csak néhány olyan földrajzi fogalmat és a földdel kapcsolatos fogalmat kifejező nevünk van, amely csak kevés, 1–2 nevet alkot. A fontosabbak: *árpás, barom, csapás*,

gerinc, halom, kaszáló, marha, sulymos, völgy, zsombó (1 név elemei), *alsó, csatorna, hosszú, kender, legelő* (2—2 név alkotói).

2. **Magyaregregy** határának 542 földrajzi neve 194 közszói elemet tartalmaz. A megterhelések összefoglaló áttekintése már világosan elénk tárja a kisszámú hatékony névalkotó köznév meglétét, mert 147 elem csak 221 (egyenként 1—3) név alapjául szolgál, ezzel szemben 47 elem 577 (egyenként 4—89) nevet alkot. Helykímélés céljából csak néhány példa bemutatásával kell megelégednem. 92 köznév, tehát a felhasznált elemek nagy része (47,42%-a) csak 1 név alkotója. Ilyenek például *alja, bánya, bagó, citrom, gyöp, gunyhó, köves, piros, róka, sarok, telep* stb. Ezek között a makói gyűjteményhez képest már valamivel több a földdel kapcsolatos fogalom neve. A legtermékenyebb köznevek így következnek: *gödör, vár* 15 név, *erdő* 19, *orom* 20, *völgy* 23, *tető* 24, *csörge* 38, *rét* 42, *út* 56 és *kút* egymaga 89 névben található. A statisztika magas számát természetesen a táj jellege is meghatározza. Ahol sok itatókút van, vagy sok út szeli át a határt, ott e fogalmakat jelölő közszavak megterhelése természetszerűen nagy. De e fogalmak megjelölésére más, általánosan ismert közszavakat is felhasználhatnánk (*ítató, gödör; csapás, járás*), azonban saját kutatási területemen szerzett tapasztalatom alapján állíthatom, hogy éppen a névadás ökonómiája folytán a nevek elemeiként minduntalan használt közszavak a szokásosnál nagyobb fokú általánosítást tartalmaznak, a szinonimák jelentésárnyalatait is magukban foglalják a névadásra leggyakrabban használt közszavak. A Dél-Alföldön például a *kút* a mesterségesen ásott vizesgödör, itatásra szolgáló vízállás, a folyó mélye stb. fogalmak megjelölésére egyaránt használatos, holott e fogalmak mindegyikére más köznevet is ismernek itt (*ítató, fenék, kopolya, csöppörke, tanka, tó*). Magyaregregyen — ha nem tévedek — forrást (i. m. 371), ásott vizesgödört (i. m. 352) és talán a döglött állatok elföldelésére szolgáló gödört (362) egyaránt jelöl a köznév a földrajzi nevekkben.

3. **A Rétköz** vidékének 6108 földrajzi neve 1458 köznevet tartalmaz. Ezek megterhelése is nagyon aránytalan, különösen az 1—3 nevet alkotóké. 607 olyan köznév van, amely csak 1—1 névben található (például *asszony, banya, daru, hab, pulyka*), 239 pedig 2—2 név alapjául szolgál (például *agyag, borsó, korhány*), 3—3 nevet alkot 240 köznév (például *bodon, kincs, mocsolya, nyárfa, szántó, tyúk*). E vidéken csupán 1—3 nevet alkotó köznevek száma tehát igen magas (1086), amely az összes köznevek 74,48%-át teszi ki. A 4—15 név alapjául szolgáló 275 köznév az összes köznevek 18,86%-át adja, tehát e termékenyebb köznevek az összes közneveknek csak 25,52%-a. E vidéken néhány közszo a vizsgált vidékek közneveinél jóval nagyobb számban alkot földrajzi nevet (mert gazdagabb a gyűjtemény), ezért csak a 100 néven felül előfordulókat említem meg. E termékeny köznevek száma minden csoportnál csak egy. 100 névben megtalálható a *halom* főnév, a továbbiak megterhelése: *föld* 102, *szőlő(s)* 105, *homok* 113, *út* 159, *lapos* 160, *kert* 183, *rét* 201, *dűlő* 256, *szeg* 296, *láp* 304, *ér* 333, *kis* 339, *tanya* 348, *nagy* 380, *sziget* 453, *hegy* 468, *tó* 524. Ezek e vidék legtermékenyebb névalkotói, és fogalmi tartalmuk szintén közvetlenül vagy közvetve a tájra vonatkoztatható. Röviden összefoglalva: a legtermékenyebb 11 köznév 3906 név (= 63,94%) alapjául szolgál. Ezek mellett a többi köznév jelentősége nagyon csekély e vidék névalkotásában.

4. **A Zala megyei** mintegy 30 000 nevet tartalmazó gyűjtemény 2342-féle köznevet foglal magában. Ezek felhasználása a névalkotásban szintén

nagyon egyenlőtlen, mert 927 olyan köznevünk van, amely csak 1—1 nevet (0,04%) alkot. Tovább végigtekintve a köznevek szerepén, az világlik ki, hogy 1098 köznév csak 1—10 név alkotója. A valóban hatékony köznevek száma csak 62, amelyek 101—1808 név részei. A 20 leghatékonyabb nevet bemutatok, mivel csak kevés a számuk. A köznév után jelzem, hogy hány földrajzi név eleme. Ezek: *irtás* 'irtás' (285), *felső* (290), *gödör* (298), *temető* (322), *mező* (368), *oldal* (375), *patak* (400), *alsó* (430), *hegy* (430), *berek* (443), *kút* (485), *nagy* (540), *völgy* (594), *alla* 'alja' (715), *árok* (769), *hegy* (901), *föld* (904), *erdő* (991), *út* (1182), *rét* (1667), *dűlő* (1808). Mindezek a föld közvetlen vagy közvetett megnevezései.

Ellenérvként itt is felhozható, hogy a vidék jellegzetességéből adódik, hogy sok az irtás, patak, erdő, út a tájon, azonban a felsorolt hatékony névalkotók között több olyan köznév is található, amelyek nem valamely táj sajátos vonásainak a megnevezései: *felső*, *oldal*, *alsó*, *föld*. Ezért a Zala megyei gyűjteményben is észlelt jelenség: a kisszámú hatékony névalkotó meglepte is az ökonomikus névadás bizonyítékának tekinthető.

A képzők jelentősége a névadásban

1. A földrajzi nevek összetételén kívül képzés útján is keletkeznek. Azokat a neveket tekintjük képzetteknek, amelyeknél egy köznév képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy annak részévé) válik, vagyis a képzőnek névképző szerepe van. Tehát a *nyíres* (a *Nyíres*, *Nagynyíres* nevekben) képzett név, de a *sorompó* nem az, csak képzett köznév, amelyhez a képző köznévalkotó céllal járult. E képzett köznév természetesen szintén alkotóeleme lehet valamely névnek. A névképzés elég változatos névalkotási mód, de a jelentősége csak csekély az összetételhez képest.

2. M a k ó k ö r n y é k é n e k 1134 nevéből mindössze 74 (6,52%) képzett név. Azért nevezhető viszont változatosnak ez a névadási mód, mert sokféle képző használatos névképzésre. Makó környékének nevei 13 képzőt tartalmaznak, ezek: *-ás*, *-és* (*csapás*, *járás*), *-i* (*Betéri*, *Lesi*), *-s* (*Árpás*, *Csókás*), *-cs* (*Bigecs*, *Kövecs*), *-ó*, *-ő* (*Csorgó*, *Szuszogó*), *-t*, *-tt* (*döglött*, *holt*), *-vény* (*Eresztvény*), *-d* (*falud*), *-at* (*hajlat*), *-i* melléknévképző (*vízi*, *házi*), *-ndó* (*járandó*), *-sd* (*Kövesd*), *-ly* (*Zugoly*).

A nevek képzésének e sokfélesége azonban a használatukra is kiterjedő statisztikai vizsgálat alapján egészen másképpen értékelhető. Ugyanis e sok képző közül csak egy, esetleg kettő nevezhető hatékony névalkotónak, a többi nem. A Makó körüli vidék összes képzett neveiből (74) 42-t (56,7%-ot) alkotunk a ma is eleven *-s* képzővel. Emellett még említésre érdemes az *-ás*, *-és* képzővel alkotott 9 név (12,1%), esetleg még a 8 nevet alkotó (10,8%) *-ó*, *-ő* képzőnek van jelentősége, a többinek névalkotó ereje azonban csak nagyon csekély. A játszi *-i* képzővel 3 nevet (4%) alkottak (*Betéri*, *Buki*, *Lesi*), és az *-i* melléknévképző is 3 név (*vízi*, *házi*, *hegyesi*) alkotója. 2—2 nevet képeztek a *-cs* (*Bigecs*, *Kövecs*) és a *-t*, *-tt* (*döglött*, *holt*) képzővel (2,7%), és mindössze 1—1 név a *-vény* (*Eresztvény*), *-d* (*falud*), *-at* (*hajlat*), *-ndó* (*járandó*), *-sd* képzőbokr (*Kövesd*) és az *-ly* képző (*Zugoly*).

3. M a g y a r e g r e g y képzett neveinek terhelése nagyon csekély, de az is aránytalan. Csak 35 származéknév van a gyűjteményben, és itt is az *-s* képző az uralkodó: 22 köznévhez járul, tehát a képzett nevek 62,85%-ához. Ezenkívül még az *-ó*, *-ő* igenév képzője jelentős, mert 6 köznévben (17,14%)

van meg. 2 név alkotója a *-gy* és a *-ság, -ség* képző (5,71%), csupán 1—1 köznév toldaléka (2,85%) a *-vény, -d, -dék* képző.

4. A R é t k ö z képzett nevei nagyon változatosak, több a képzett név. A gyűjtemény 548 képzett köznevet tartalmaz, de ezek megterhelése ugyanolyan egyenlőtlen, mint a többi vizsgált területé. A legnagyobb megterhelésű itt is az *-s* képző, mert 346-féle köznévhez járul, és így a származéknevek 63,13%-nak az eleme. Némiképp jelentősége még az *-ó, -ő* melléknévi igenévképzővel alkotott, főnevesült neveknek van itt is, mert 113 található belőlük a vidéken, amely 20,62%-ot tesz ki. A többi gyűjteményhez hasonlóan említésre érdemesek az *-ás, -és* (19 név = 3,46%), a *-t, -tt* (14 = 2,55%), a *-d* (9 név = 1,64%), a *-vány, -vény* (5 név = 0,91%), a *-ság, -ség* (4 név = 0,72%) és a *-t(a)lan, -t(e)len*, az *-ú, -ű* képzővel (3 név = 0,5%) alkotott nevek, amelyek legtöbbször másfelé is hasonló megterhelésű. Külön is érdemes megemlíteni e vidék *-ka, -ke* képzős neveinek viszonylag magas számát. Ilyenek például *mogyoroska, sebeske, szoroska* (23 név = 4,19%), amely e vidék jellegzetes névképzési módja. Csupán 1—2 nevet alkotnak a következő képzők: *-deg, -ly* (2—2 név = 0,36%), *-ny, -cs, -óc, -vány* (1—1 név = 0,18%).

5. A Z a l a m e g y e i hatalmas gyűjteményben 1058 képzett köznév névalkotó. Ezek megoszlása ugyanolyan aránytalan, mint a többi gyűjteményben. 564 köznévhez (53,30%) az *-s* képző járul névalkotóként. A soron következő, de már csekélyebb megterhelésű itt is az *-ó, -ő* (\sim *-u, -ű*) képző, amely 193 köznévvel (18,24%) alkot nevet. A többi képző felhasználásának gyakorisága: *-i* melléknévképző 91 (8,60%), *-ás, -és* 71 (6,71%), *-t, -tt* igenévképző 30 (2,83%), *-ka, -ke* kicsinyítő képző 20 (1,89%), *-d* képző 13 (1,22%). A többi képző felhasználása az 1%-ot sem éri el (*-sd, -cs* 9 név 0,85%; *-ú, -ű* 8 név 0,75%; *-at, -et* 7 név 0,66%; *-sdi* 5 név 0,47%; *-vány, -vény* 4 név 0,38%; *-tlan, -tlen, -kó, -kő, -ék* 3 név 0,28%; *-cska, -cske, -at, -et, -ság, -ség* 2 név 0,18%). Csak egy köznévhez járulnak névalkotóként a következő képzők: *-gy, -asz, -esz, -ese, -ce, -ncs, -ász, -ész, -di, -nc*. A képzők felhasználásának aránytalan-sága e gazdag gyűjteményben még jobban előtűnik.

6. A névalkotásra felhasznált köznevek és képzők aránytalan felhasználását mind a négy vizsgált területen táblázatban is bemutatom.

	Névalkotó köznevek száma	Csak egy nevet alkotó köznevek száma	A 10 leghatékonyabb köznévvel alkotott földrajzi nevek száma	
Makó vidéke	299	142 = 47,49%	278	
Magyaregregy	194	92 = 47,42%	318	
Rétköz	1458	607 = 41,63%	3701	
Zala megye	2613	927 = 35,47%	9971	

	Képzett nevek száma	A leghatékonyabb képzők megterhelése		
		-s	-ó, -ő	-ás, -és
Makó vidéke	74	42 = 56,7%	8 = 10,8%	9 = 12,1%
Magyaregregy	35	22 = 62,85%	6 = 17,14%	—
Rétköz	548	346 = 63,13%	113 = 20,62%	19 = 3,46%
Zala megye	1058	564 = 53,3%	193 = 18,24%	71 = 6,71%

7. Vizsgálatom eredményét az alábbiakban foglalom össze:

1. Általánosan érvényesnek látszik az a tétel, hogy valamelyik vidék névanyagában a legtermékenyebb közneveinek (törzsneveinek) száma igen csekély.

2. A legtermékenyebb névelemek a terület közvetlen vagy közvetett megjelölései; más fogalmi körbe tartozó nevek jelentősége a névadásban csak csekély.

3. A képzett földrajzi nevek hatékony képzőinek száma igen alacsony, leginkább csak egy.

A névadásnak ilyen szűk nyelvi területre való korlátozódása a nyelv gazdaságos felhasználására való törekvés következménye, és a névadás ökonomiájának nevezhető.

INCZEI GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hangszínképzés a gége szintjén

A beszédhangok hangszínének kialakítása a száj-, a garat- és az orrüregben történik. A múlt században egyes fonetikusok, így például A. GUILLEMIN (*Sur la génération de la voix et du timbre*. Paris, 1897.) azt tartották, hogy a gégetérségnek döntő szerepe van a magánhangzók színének kialakításában. Ezt a felfogást a gégefiziológia egyik úttörője, V. E. NEGUS határozottan elvetette (*The mechanism of the larynx*. London, 1929. 392). Később legfeljebb akörül folyt a vita, vajon a száj- vagy a garatüregnek kell-e nagyobb jelentőséget tulajdonítani, hogy a nyelvtárból vagy az üregek méretéből kell-e kiindulni (G. FANT, *Acoustic theory of speech production*. S-Gravenhage, 1960. 110—3). Újabban, VAN DEN BERG és ZSINKIN röntgen-rétegfelvételei nyomán ismét felmerült enyhített formában a kérdés: a toldalékosokban alakul-e ki maradéktalanul a beszédhangok színe, vagy van-e a gégetérségnek is némi szerepe ebben. VAN DEN BERG (*On the role of the laryngeal ventricle in voice production: Folia Phoniatrica VII* [1955.], 57—69) holland énekesekkel végzett kísérleteket. Azt tapasztalta, hogy öt képzett basszista gégetáskájának (*Ventriculus laryngis*) módosul az alakja különböző magánhangzók éneklése közben, egy bariton énekes és egy szoprán énekesnő esetében nem tapasztalta ezt. ZSINKIN orosz beszédhangok képzését vizsgálva jutott arra az eredményre, hogy az *u* ejtésekor kitágul, az *a* ejtésekor összeszűkül a Morgagni-féle táskák (Mechanizmi recsi. Moszkva, 1958. 280 kk.). R. HUSSON határozottan kétségbevetta a gégetásak aktív szerepét (*La voix chantée*. Paris, 1960. 48); Husson—Djian, *Tomographie et phonation: Journ. Radiol. Electrol. XXXIII* [1952.], 127—35).

Kétségtelen, hogy a Morgagni-féle táskának s általában a gégetérségnek igen jelentős szerep jut érzelmek hangos kifejezésében. Világosan tükrözik ezt a röntgen rétegfelvételek. Kísérleteinek folyamán az érzelmek okozta változásokat vizsgáltuk, s igyekeztünk ezeket más tényezőktől (hangszín, hangerő, hangmagasság) elvonatkoztatni (FÓNAGY IVÁN). Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén: Pszichológiai Szemle XX [1963.], 206—16). Később kiegészítettük ezt az anyagot, és azt igyekeztünk tisztázni, vajon különbözik-e a gégetáska alakja, mérete a magyar *á*, *i* és *ú* ejtésekor.

Három kísérleti alanyról készítettünk 1964-ben röntgen-rétegfelvételeket a Budapesti Honvédkórházban (Róbert Károly körút, osztályvezető főorvos Dr. Udvari Pál) Dr. Szabolcsi László röntgenológus szakorvossal. A kísérleti alanyok megadott hangmagasságban kitarva ejtették felváltva az *á*, *i* és az *ú* magánhangzót. Összesen 45 kiértékel-

hető felvétel készült. A felvételek látszólag HUSSONnak adtak igazat, aki szerint „a táskák alakja lényegében nem változik, amikor ugyanaz az ember különböző magánhangzókat azonos intenzitással ejt a mély hangoktól a magasak felé haladva”, viszont „ha különböző emberek ugyanazt a magánhangzót (azonos szinten és azonos intenzitással) ejtik, a gégetáska alakja egyénenként merőben eltérően alakul” (HUSSON i. m. 48). Az egyéni jegyek kétségtelenül feltűnőbbek a hangonként mutatkozó eltéréseknél.

Nem bízva első benyomásunkban, minden kiértékelhető rétegfelvételen planiméterrel kimértük a gégetáska területét.

Azt tapasztaltuk, hogy az *ú* képzésekor lényegesen nagyobb a kimért terület (0,762 cm²), mint az *a* képzésekor (0,497 cm²). E két hang között áll kiterjedését tekintve az *i* (0,574 cm²). S ha az általános tendencia ismeretében nézzük ismét a rétegfelvételeket, nyilvánvalóvá válik, hogy az egyéni ingadozás leplezi csak az egyes magánhangzók képzésével járó különbségeket. Az *a* ejtésekor valóban elkeskenyül a táskák (1. ábra), az *ú* ejtése közben pedig kiöblösödik (2. ábra), s valamivel keskenyebb ennél, ha *i*-t ejt a beszélő (3. ábra). Ha más anyanyelvű beszélőkkel végzett mérések hasonló eredményre vezetnek, válaszolnunk kell majd a felmerülő kérdésre: miért szűkül össze a gégetáska éppen a legnyíltabb képzésű beszédhang ejtésekor, miért éppen a magas, hátsó nyelvvállású *ú* ejtésekor a legöblösebb?

FÓNAGY IVÁN

A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása

I. „Súlyos kérdés Szalkai László glosszáinak helyesírása” — olvassuk KNEI ZSÓFIA ISTVÁN magyar helyesírástörténetében. Az ezzel kapcsolatos problémákat szerinte „a kódexnek alapos vizsgálata nélkül eldönteni nem lehet.” (KNEI ZSÓFIA, Hittört. 101.) Valóban, a kötet, illetőleg a glosszákat tartalmazó fejezet keletkezési körülményeinek, rendeltetésének pontos ismerete jól megvilágítja, hogy milyen hatások alapján írta magyar szavait éppen ilyen helyesírással a pataki iskola kisdiákjaként a későbbi humanista érsek.

A Szalkai-kódex (az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, jelzete: MSS II. 395.) nem más, mint különféle tananyagrészeket tartalmazó füzetek kolligátuma, amelyeket később kötöttek egybe. Mindegyik füzet tulajdonképpen a tankönyvet és a diákjegyzetet egyesíti magában, mint általában a középkori iskolaskönyv: a diákok lemásolták maguknak a tanár által rendelkezésükre bocsátott szövegeket, amelyeket azután az iskolai foglalkozások során „feldolgoztak”, közben a korábban leírt szövegeket kiegészítették, újabb betoldásokkal látták el. Az így kiformalódott szöveget kellett meg tanulniuk.

Kódexünkben a Theodolus eklogáját és a hozzá csatlakozó kommentárt tartalmazó részben találhatók a glosszák, a kötet lapszámozása szerinti 80/a—129/b. lapokon. Maga a füzet tehát önmagában is eléggé vastag: 49 lapos, illetőleg 98 oldalas volt.

A költemény szerzője, Theodolus a VI. század előtt élt, hexameteres művében bibliai és mitológiai történeteket állít párhuzamba egymással, a bibliai eseményeknek mintegy előképeiként, illusztrációiként ábrázolva azokat. (Például a paradicsomkert-i bűnbeesés és Jupiter lázadása Saturnus ellen, a vízözön és Deucalion, Dávid és Orpheus stb.) A kommentár (szerzője ismeretlen) részletesen kifejti a négy soros szakaszok tartalmát, feltárja szimbolikus erkölcsi mondanivalóját, de kitér az egyes kifejezésekkel kapcsolatba hozható földrajzi, csillagászati, növénytani stb. fogalmak magyarázatára is.

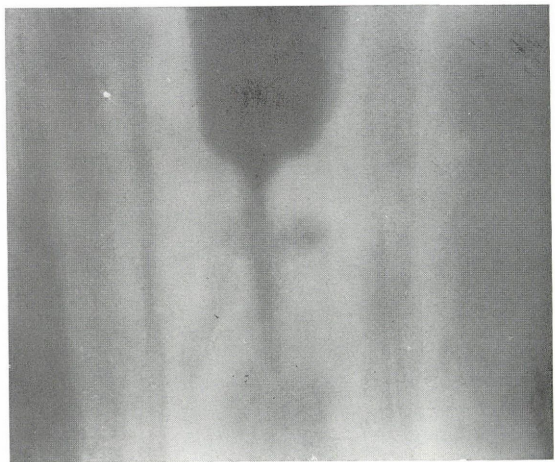
Szalkai László a sárospataki városi iskolában 1490 januárjában, a Vízkereszt utáni csütörtökön készült el a vers és a kommentár lemásolásával. „Finis per me Ladislaum de Zalka anno Domini 1490 feria quinta post festum Epiphaniae” — írja e füzet

1. ábra

2. ábra

3. ábra

záradékában (129b. oldal). Az iskolában azután ő is, akárcsak a többi tanuló, e saját füzetének szövegét követve hallgatta a tanár magyarázatait. A kommentár részletesebb tanulmányozása előtt azonban a grammatikai elemzésre került sor: a vers egyes szavait, kifejezéseit nyelvtanilag vizsgálták. Ezzel volt kapcsolatos az a feladat, amelynek a glosszákat is köszönhetjük: a költemény egyes szavaihoz szinonimákat kellett keresniük a tanulóknak, s ezeket a gyűjtött, hasonló jelentésű szavakat a vonatkozó szó fölé kellett írniuk. A tanulók ezt a feladatot vagy otthon végezték el, vagy pedig az iskolában, amíg a tanár a kisebbek, illetőleg a nagyobbak csoportjával foglalkozott. Jól dokumentálja ezt az Európa-szerte dívó oktatási módszert a krakkói Biblioteka Jagiellonska Theodolus-példánya (jelzete: Ms 1955.), amelyben szintén megtalálhatók az utólag beírt szinonimák, valamint a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kölni és lipcsei Theodolus-nyomtatványai (jelzetük: Inc 354., 229., 583.), amelyekben XV. század végi bejegyzéssel német nyelvű szinonimák, fordított részletek vannak.

Szalkai László azonban a feladat megoldása közben — bizonyára ezt tette a többi tanuló is — a szinonimák közé sok magyar szót is beírt, szülőföldjének, a Felső-Tisza vidékének *í-ző* nyelvjárásában. A költemény „veterem” kifejezése fölé például az „antiquum, wyn” szavak kerültek, a „torquebat” fölé pedig a „stimulabat, exagitabat, fwrdogalya vala, gyetry vala” kifejezések, a „erine” másképpen „pilos capitiš, haya-twl” s így tovább hasonlóképpen (124a oldal).

A kódex glosszáit SZAMOTA ISTVÁN adta ki a Nyelvtudományi Közlemények 1895. évi XXV. évfolyamában, a 452—9. lapokon. E szöveggözlésbe azonban sok hiba csúszott. Nemcsak a kódex hivatkozott oldalszámait jelezte sok helyütt tévesen a közlő, vagy a vonatkozó alapszavak kiválasztásában volt következetlen, de számos kifejezést pontatlan alakban írt le. A legjelentősebb javítanivalók a következők (zárójelben adva a helytelenül közölt formát): 21. *vetelkedissel* (*vetelkedessel*), 28. *venerichit* (*venerechit*), 34. *kyralnak* (*kyralanak*), 42. *kemenkedik* (*kemenkedek*), 73. *el vezth* (*el vezethe*), 74. *orok* (*örök*), 94. *te felesgyed* (*felesgyed*), 117. *ydessigith* (*ydessiget*), 118. *remólwin* (*remólwen*), 119. *viznek* (*vizeknek*), 140. *nedwessiges* (*nedwesseghe*), 155. *mwl* (*mwl*), 156. *eloztyb* (*eleztyb*), 178. *megh gyeze* (*meghgyéze*), 179. *egheth* (*eghet*), 201. *vidikeknek* (*videkeknek*), 210. *zerzō* (*zeerzō*), 216. *gly vers zerzō mester* (*gly vers zerzō*), 225. *rezzeth* (*rezzet*), 228. *en sorgalmatossaghom myath* (*en sorgalmatossaghomyat*), 235. *fűek* (*fűvek*), 245. *csüllag* (*csüllag*), 247. *fold ala vetteteth hydegh* (*föld ala vetteteth*).

2. KNEZSA szerint a glosszák helyesírásában a palatalisok és a *v, w, u*, valamint az *y* és *h* használata megfelel a kor magyar írásmódjának, az *s, z, ŝ, ž, c, ě, k, ő, ü* hangok jelölése azonban „ebben a korban részben különös, részben egyenesen érthetetlen” (HírTört. 101). A Szalkai-kódex e betűjeleinek rendszerét — a KNEZSÁNÁL közölt táblázatból kiemelve és a helyesbített szövegek alapján pontosabbá téve, valamint mellé helyezve a korabeli magyar jelölésmódot feltüntető táblázatot is — KNEZSA, HírTört. 89—101. alapján — a következők lapon közölt 1. táblázatban lehet vázolni.

Ha a táblázat adatait elemezzük, kitűnik, hogy az *s, z, ě, k, ő, ü* hangok betűjeleinek nagy száma elégséges alapot ad egyértelmű következtetések levonására, *ž* és *c* hangokat tartalmazó szó viszont kevés van. Elgondolkoztató az *ŝ* hang betűinek megoszlása: 112 *s* betű mellett 5 *ž* jel található. Ez utóbbiak esetében alighanem joggal gyanakodhatunk tévesztésre, tollhibára: nemcsak az ad okot erre a feltevésre, hogy a *nemez* szó *nemes* alakban is olvasható azonos jelentéssel (167., 184. szám), de három esetben egyazon kifejezésben *z* hang is, *s* hang is előfordul, ami megzavarhatta a leckéjét író diákot: 78. *zörnnyŝ zōnghyzytŝl*, 105. *gōzedelmez*, 141. *gabona vetyzyt, vetemynek zeryt*.

3. Theodolus eklogája az alapismereteken (olvasás, írás, elemi grammatika) túljutott tanulók ta nanyaga volt, Cato, Avianus, Aesopus után került sorra. Szalkai László

Hang	Jel	Előfordulás	%	XV. századi magyar
s	s	27	40,4	z (s)
	z	40	59,6	
z	z	39	100	z
š	z	5	4,3	s
	s	112	95,7	
ž	z	2	100	s
c	c	2	66	ch
	cz	1	34	
č	cz	6	100	ch
k	k	139	79,3	k (c)
	c	12	7,5	
	ch	23	13,2	
ö	o	156	100	ew, eu
ü	u	78	100	w

1. táblázat

tizennégy-tizenöt éves lehetett, amikor hexameterait tanulmányozta. (L. „Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben” című tanulmányomat: Filológiai Közöny 1964. 3–4. szám, 268–90.) Ebből következik, hogy a Szalkai-kódexben nyilvánvalóan nem a gyermek Szalkai helyesírási „elvei” érvényesülnek; ő természetszerűleg úgy írt, ahogyan azt tanárától — néhány évvel a kódex leírása előtt — megtanulta.

A sárospataki iskola tanára ebben az időben Kisvárdai János volt, kinek nevét Szalkai több helyütt is megemlíti jegyzetfüzeteiben. A Szabolcs megyei Kisvárdáról származó tanár 1481–1484 között a krakkói egyetemen végzett tanulmányokat, az itteni ars-fakultáson szerezte meg a bakkalaureátust (Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Edidit Adam Chmiel. Cracoviae, 1892. I, 250; JOSEPHUS MUCZKOWSKI, Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849. Cracoviae, 1849. 91). Nem tudjuk, hogy Kisvárdai János mikor jött haza lengyel földről, de a kódex csillagászati fejezetéből kitűnik, hogy 1486-ban már a pataki iskola tanára volt. Szalkai Theodolus-jegyzeteiben — ez aligha vitatható — az ő helyesírási gyakorlata tükröződik. Kisvárdai János helyesírási sajátosságait tüzetesebben vizsgálva ugyanis kétségtelenül lengyel hatásokat fedezhetünk fel, nyilván a krakkói egyetemi évek eredményeként.

A XV. század második felében már sok lengyel nyelvű kézirat látott napvilágot a különféle lengyel művelődési központokban, így Krakkóban is. Szűrőpróbaszerűen emel-

jünk ki néhány, Krakkóval kapcsolatos, javarészt iskolás jellegű emléket. Ezek: I. Nazwy Roślin (növénytani szójegyzék). II. Vocabula Rhetoricalia. III. Słowniczek wyrażen prawniczych (jogi kifejezések szótára). IV. Bogurodzica (egyházi ének). V. Psalterz Pulawski (zsoltárfordítás). — Az emlékek közlései: I., II., III.: WITOLD TASZYCKI, Najdawniejsze zabytki języka Polskiego. Wrocław, 1951. 165—9, 170—3, 173—4. — IV.: STANISŁAW SŁOŃSKI, Historia języka Polskiego w zarysie. Warszawa, 1953. 67—8. — V.: SZTEFAN VRTEL-WIERCZYŃSKI, Średniowieczna proza Polska. Wrocław, 1959. 82—7. — Táblázatunkat vö. a következő műben található táblázattal: ZENON KLEMENSIEWICZ, Historia języka Polskiego. Warszawa 1961. 101.¹

A 2. táblázaton nézzük meg, hogyan jelölték bennük a fentebb szóvá tett hangzókat.

Hang	I.	II.	III.	IV.	V.
s	s	sz, s	s	s	sz
ś	s	sz	s, sz	sz	s
z	z	s, z	z, sz	z, sz	z
ż	s	z, s	sch	sz	z
c	c, cz	cz	cz	cz	c
ć	cz	cz	cz	cz	cz
k	c, ch	k	k	k	k

2. táblázat

Ha e jelölésmódokat összevetjük a Sárospatakon papírra vetett glosszákkal, jól látjuk, hogy a magyar emlék problematikus betűjelei háromfélék.

Első csoportjuk elűt az a korbeli magyar írásmódtól, viszont megegyezik a lengyelrel: az s hang s jele, a ż hang z jele, a c hang c, cz jele, valamint a ć hang cz jele.

A másik csoportra az jellemző, hogy a lehetséges betűformák közül azokat használja, amelyek a magyarban is és a lengyelben is ugyanazok. Ilyen az ś hang s jele, a z hang z jele, valamint a k hang k, c, ch jelei.

A harmadik csoportba sorolhatók az ō és az ũ betűk. A lengyel nyelvben ō és ũ hang nincs, innen tehát nem származhattak. Német nyelvű szövegekben azonban a XV. század második felében már így írják ezeket a betűket. Nem tudjuk, hogy a lengyel földön írt és máig megmaradt XV. századi német nyelvű kéziratok közül melyeket írták Krakkóban. Az azonban kétségtelen, hogy a nagyobb méretekből meginduló krakkói nyomdászat első termékei között már voltak német nyelvű munkák krakkói olvasók számára. Az első krakkói nyomdász Kasper Straube volt, aki 1473—1477 között tevékenykedett itt, 1490—1492-ben pedig Szwajpolt Fiola nyomdája működött ebben az egyetemi városban (A. BIRKENMAJER, Rzut oka na historie drukarstwa krakowskiego w ciągu XV i XVI stulecia. É. h. n. 11—3; J. SERUGA, Jan Haller. Kraków, 1933. 86—9; H. SZWEJKOWSKA, Książka drukowana XV—XVIII w. Wrocław, 1961. 33—7; A. KAWECKA-GRYCZOWA, Rola drukarstwa polskiego w dobie Odredzenia. Warszawa, 1954. 19—20).

¹ Itt mondok köszönetet HANNA KUŹNIARSKA és JÓZEF POLTUŹICKY kartársaknak, a varsói Instytut Pedagogiky munkatársainak, akik segítségemre voltak az emlékek kiválogatásában, olvasásában és értelmezésében.

Már 1500-ban megjelenik egy amolyan kalendárium-féle, „Practica deutsch gemacht zu Krackaw” címmel, ami nem tudós könyv lévén, szélesebb olvasóréteget tételez fel (THEODORUS WIERZBOWSKI, *Bibliographica Polonica*. Warszawa, 1894. III, 10). Ezt bizonyítja az is, hogy 1508-ban új kiadást nyomtat belőle Jan Haller (*Polonia Typographica saeculi sedecimi. Fasc. IV. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1962. 45*). E szélesebb körű német nyelvtudást jelzi az 1505-ben kiadott lengyel és német nyelvű szertartáskönyv, az „Agenda latino et vulgari sermone polonico et alemanico” (K. ESZTREICHER, *Bibliografia Polska*. Kraków, 1875. 5); ebből is jelent meg második kiadás Hallernál 1514-ben (*Zasady Wydawania tekstów staropolskich*. Wroclaw, 1955. 147). 1508-ban viszont „Beichzettel”-eket, gyónócédulákat nyom ez a híres krakkói nyomdász, ismét a németül értők igényeit figyelembe véve (ESZTREICHER i. m. 6; Polonia

Hang	XV. századi magyar	Szalkai-kódex	XV. századi lengyel
s		s	s
	z	z	sz
z	z	z	sz
sz	s	s	s
			sz
sz	s	z	z
			s
			sz
c	ch	c	c
		cz	cz
č	ch	cz	cz
k	k	k	k
	c	c	c
		ch	ch
ü, ö	w, ew	ü, ö	ü, ö
		ü, ö	ü, ö
		XV. századi német	

3. táblázat

Typographica 45). Mindezek azt bizonyítják, hogy Kisvárdai Jánosnak bizonyára alkalma lehetett — e nyomtatványok megjelenése előtt két-három évtizeddel is — megismerkedni az *ö* és az *ü* németes jelölésmódjával, amelyet azután itthon is alkalmazott, s tanítványainak is megtanított.

De ezt más adat is bizonyítja. A Szalkai-kódex elején levő kalendárium nap- és holdszámítási adatainak közlési és feldolgozási módja szoros kapcsolatot mutat a híres német csillagász, Regiomontanus kalendáriumával. Kisvárdai János minden kétséget kizáróan forgatta ezt a könyvet. Annak német változatát 1474-ben nyomtatták Nürnbergben, amelyben már a fent említett alakban láthatjuk az *ö* és az *ü* betűket (fakszimile kiadása: *Der deutscher Kalender des Johannes Regiomontanus. Nürnberg, um 1474. Mit einer Einleitung von Ernst Zinner. Leipzig, 1937.*).

Szalkai egyébként könyvének más fejezeteiben a *c* betű fölé írt kisalakú *e* betűt a *re* szótag rövidítéseként is használja, egyéni módon alkalmazva a latin nyelvű kódexek szokásos félkörív alakú *r* jelét, de csak a *grecus* szóban: *g^ecus* (például a 22a, 170b, 181a, 192b, 231a oldalakon).

Tömegmérétekben csak később, a reformáció terjesztette el hazánkban ezt a betűformát, de már előzőleg is találkozunk vele magyar szövegekben, a Szalkai-kódexen kívül: a Königsbergi-szójegyzékben éppen úgy, mint a Magyi-kódex glosszáiban (KNIEZSA, HírTört. 95, 100).

Összefoglalva az elmondottakat, a Szalkai-kódex helyesírására gyakorolt hatások az előző lapon közölt 3. táblázatban szemléltettük.

Kisvárdai János helyesírásában, illetőleg a Szalkai-kódex glosszáiban tehát magyar, lengyel és német helyesírási sajátosságok ötvöződtek egybe, s e keveredést a pataki tanár több esztendő krakkói tanulmányai magyarazzák.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Comenius eredeti családi nevről, — a Szeges családnév történetéről

1. A Magyar Nyelvben (LXI, 89—91) közöltük azt az adatot, amelyben Comenius maga is megvallja, hogy családjának eredeti neve a Szeges név volt. A leghitelesebb tanú is vallott tehát erről, a Comenius-filológiában különben nem új, hanem régen vitatott kérdésről is. Valóban csak ezért fontos számunkra az újabban közölt adalék. Nem új „felfedezésről” van tehát szó, mint azt a Magyar Nemzet (1965. jún. 27. sz.) cikkírója állítja, hiszen a probléma igen régi, s a nemzetközi Comenius-bibliográfia eddig is több írást tartott számon Comenius eredeti családi nevének problémájával kapcsolatban is.

Már a nagy Comenius-kutató, JAN KVAČALA is azt írja, hogy sok probléma merült fel Comenius eredeti családi nevét illetően is: „... auch über den Familiennamen tauchten Zweifel auf.” (J. A. Comenius. Leipzig—Wien, 1892. I, 2.) A magyar Comenius-irodalomban is felvetődött ez a probléma. IVÁNYI EDE például ezt jegyzi meg: „... csodálatos, hogy e kiváló pedagógusnak legújabb időkig sem születési helye, sem neve nem volt teljes határozottsággal megállapítva, s Comenius tulajdonképpen i vezetéknévét teljes homály fedi.” (Comenius A. J. élete. Bp., 1906. 8—9.) Hogy a XVII. század nagy filológusának és pedagógiai reformátorának a Komensky név nem volt eredeti családi neve, bizonyítja több más tény, illetőleg adat is. Comenius fiatal éveiből származott leveleiben, írásaiban s munkássága első termékeinek címlapján nem használja sem a Komensky, sem a Comenius nevet, hanem helyettük igen változatos névadással él. A leggyakrabban használt nevek a következők: *Johannes Amos Marcomanno-Niwniczenus* (Problemata haec Miscellanea. Herbornae, 1612.), *Johannes Amos e Marcomannis Niwniczenus* (Sylloge Quaestionum Controversarum. Herbornae,

1613.) stb. A heidelbergi egyetem matrikulájába 1613-ban pedig ezt a nevet írja be: *Johannes Amos Nivanus Moravus*.

Hogyan jutott tehát Comenius a *Komensky*, illetőleg a *Comenius* név birtokába? Már a fentebb közölt nevekből is az tűnt ki, hogy az eredeti nevén *Szeges*-nek hívott család sarja földrajzi nevet, helyesebben szülőfalujának (*Nivnice: Nivanus, Nivnicenus, Nivnicensis*) és szűkebb hazájának (*Morava*, latinositva: *Moravia*) nevét használja fel arra, hogy megnevezze magát. A *Komensky* nevet is a *Szeges* család eredeti lakóhelyének, *Komna* falunak a nevéből formálta. A Komnából elköltözött *Szeges* családot, illetőleg Comenius Uhersky-Brodba költözött édesapját, *Martin Szeges*-t új lakóhelyükön a közösség, az akkori szokás szerint az elhagyott falu nevével is ellátja: *Komnansky* (komnai, Komnából származó) *Szeges Márton* stb. A *Komnansky* hangsor gyakran változik az egykorú protokolláris feljegyzésekben. Ilyen változatok olvashatók: *Kommiansky, Kommensky*. Comenius a rövidített szótestű *Komensky* hangsort vállalja a változatok közül. A *Comenius* név is ennek a változatnak latinositott formája.

2. A Szeges család Morvaországban, a régi magyar határ közelében, főleg az Olsava folyó partvidékén fekvő falukban élt. Hogy mikor kerültek és hogyan erre a területre, bizonytalan. Egyelőre az adatok hiánya, illetőleg hiányossága miatt csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Szeges család már a X—XIII. században elkerülhetett Morvába, az Olsava folyó partvidékére, hiszen az első magyar telepek már ezekben a századokban létesültek ezen a területen (vö. MELICH: MNy. XXX. 1—19 és HonfMg.).

A határvédő telepek egészen a XIII. századig fennálltak, így az áttelepülésnek hosszú idejű alkalmai nyíltak a Szeges család számára is, nem is szólva a későbbi, az Anjou-kori és a Mátyás korabeli kolonizációs lehetőségekről. Reméljük, hogy a brnoi levéltárakban folytatandó kutatásaim a közeljövőben ehhez a problémához is nyújtanak majd hiteles adatokat, hiszen erre vonatkozólag a helyszíni források magyar részről való tanulmányozása még nem történt meg (vö.: MELICH: MNy. XXXVI, 4—5; ERNYEI: Turul XXXIX, 6—15).

Az sem véletlen, hogy a Szeges család elsősorban azokban a falukban, illetőleg helységek közelében élt az Olsava folyó mentén, amelyeknek nevében¹ is szerepel az *uherský* 'magyar' jelző: *Uherský-Brod, Uherský-Ostroh, Uherský-Hradiste* (vö. még: MELICH: MNy. XXXVI, 6—7).

Természetesen a Szeges család egyre erőteljesebben asszimilálódott, s az asszimilálódás lassú folyamatában elhagyta eredeti *Szeges* családnevét, és használta helyette a megkülönböztető névül kapott s a fentebb idézett változatokat. — A *Szeges* család e névadási, illetőleg névváltozási folyamatáról különben több írást találunk a cseh Comenius-irodalomban is. Gondolunk itt elsősorban KAREL DOLINA, JAN JELINEK, de különösen FRANTIŠEK VYSKOČIL tanulmányaira. Ez utóbbi több cikkben, gazdag tényanyaggal bizonyítja azt, amit egyesek Comenius eredeti családi nevével kapcsolatban most „felfedezésnek”, illetőleg teljesen új momentumnak értékelnek.

3. Morva délkeleti részében keletkezett magyar telepeken letelepedett Szeges családhoz szélesebb rokoni kör kapcsolódott. Comenius családja hosszú ideig Komnában a bírói tisztség betöltője is volt, és *Komna* község hivatalos iratai, városi jegyzőkönyvei gyakran emlegetik őket. Az 1543-i városi jegyzőkönyvben például gyakran olvashatunk *Szeges* bíróról (*fojt Szeges*), 1547-ben *Jan Szeges*-ről, 1591-ben pedig *Stanek Szeges* bíróról (vö. FRANTIŠEK VYSKOČIL, Nejstarší zpráva o Komenských: Museum J. A. Komenského zpráva za, 3. 1959. 5—7). A komnai urbáriumokban is csak a *Szeges* név szerepel, s nem jelentkezik a *Komnansky* név sehol (vö. FRANTIŠEK VYSKOČIL, Komenští v Tyně...: Museum J. A. Komenského, zpráva 4, 1954. 3—4). VYSKOČIL egy másik értékes cikkében (Jan Komenský, synovec Jana Amose Komenského: Museum J. A.

Komenského, zpráva za 2. 1961. 7—11) utal arra is, hogy a régebbi cseh Comenius-kutatókat nagyon érdekelte Comenius eredeti családi neve, illetőleg a *Szeges* család életsora is, s különösen sokat foglalkoztak a Komnából Uhersky-Brodba költözött *Szeges Márton*, Comenius édesapja életsorával.

4. Az eddigi kutatások eredményeiből az is kitűnik, hogy a *Szeges* család tagjai nemcsak a morva vidékeken települtek szét szélesebb körben, hanem került belőlük Észak-Magyarország területére is. A mai Szlovákia területén is telepedett le a morva exulánsokkal együtt *Szeges* nevű család is. JAN KVAČALA közli azt a levelet, illetőleg dokumentumot, amelyben Comenius 1647-ben feljegyzi azoknak az exulánsoknak nevét, akiknek segítyt utalt át (Consignatio distributi beneficii inter Ministros, Ministrorum viduas, aliosque egenos e Fraternitate Bohemica per Poloniam et Ungariam exulantes: 1647.). Az „in Hungariam missum egyének között emlegeti Comenius *Szeges András* (*Andreas Szeges*) nevét is (vö. KVAČALA, Korrespondence Jana Amosa Komenského. v Praze, 1902. II, 194).

Kutatásaink nyomán meg is találtuk a *Szeges* név folytonosságát a magyar családnevek között is. Például a Magyarországi Tiszti Czim- és Névtára (1875. 224) regisztrálja a *Szeges Gusztáv* nevet. A név viselője Rimaszombatban volt joggyakornok. Magyarországi Tiszti Czim és Névtára (1884., 1886., 1893.) mellett a Magyarországi Fő- és Középiskolai Tanárok Évkönyvében (1885.) *Szegess Mihály* név is található. E név viselőjének születési helyül a Nyitra megyei Pobedim falut jelöli meg a kiadvány. Találkozunk a *Szegesdi* névváltozattal is (Magyarországi Tiszti Czim- és Névtára. 1889.); stb.

5. Már MELICH (MNY. XXXVI, 8) helyesen utalt arra, hogy a kelet-morva vidéken, az Olsava folyó mentén magyar nyelvi eredetű helynevek is találhatók. Az újabb adatok — így Comenius eredeti családi neve is — azt bizonyítják, hogy magyar nyelvi eredetű családi nevek is gyakran olvashatók e terület néhány helységének régi feljegyzéseiben. Nagyon hasznos kutatási feladat tehát számunkra is, hogy ebből a szempontból is átvizsgáljuk és összegyűjtsük a brnoi levéltárak s az Olsava környékén fekvő falvak régi protokolláris könyveinek, anyakönyveinek, urbáriumainak stb. ide vonatkozó adatait is.

6. SULÁN BÉLA „A cseh szókincs magyar elemeihez” című, kéziratban tanulmányozható doktori disszertációjában (MTA. Könyvtár kéziratára: 1848. sz.) nem érinti a magyar nyelvi eredetű családnevek problematikáját, pedig a cseh—magyar nyelvi kölcsönhatások szempontjából ez sem elhanyagolható probléma. SULÁN disszertációjában a régi morva állattartás szókincsébe került magyar elemekkel azonban részletesen foglalkozik. Azt gondoljuk, hogy Comenius eredeti családi neve etimológiáját tekintve még ebbe a sorba is beilleszthető: a *szeges* hangsor ugyanis ilyen vonatkozásban is számba jöhet.

Comenius eredeti családi nevének, a *Szeges* tulajdonnévnek etimológiáját tekintve úgy látjuk, hogy a *szeges* hangsor etimológiájának igen változatos formáit tarthatjuk számon. A *szeg* ~ *szég* ~ *szög* 'Nagel, Winkel; clavus, angulus, vicus' szó -s képzős alakja, a *szeges* ~ *szégēs* 'angulatus, angularis, clavatus, acris, mordax, aculeatus' ugyanis a legkülönbözőbb jelentésű, illetőleg viszonyokat tükröző szószervezetekben szerepel: *szeges süveg*, *szeges borsó*, *szeges tallér*, *szeges tányér*, *szeges laska*, *szeges buzogány*, *szeges dárda*, *szeges bot*, *szeges borona*, *szeges örv*; — *szeges írás*, *szeges beszéd* stb.

A *szég* ~ *szög* 'fuscus, brunus; sárgásbarna, sötétsárga' szónak -s képzős alakja ilyen szószervezetekben szerepel gyakran: *szeges ló*, *szeges galamb* stb. A Nyr. egyik közleménye (XXXII, 293) állatszíneket közöl a legkülönbözőbb tájegységekről, s e szín-elnevezések között szerepel a *szeges* is. Elsősorban a lószínnevek között tartja számon a közlemény a *szeges* hangsort, s így értelmezi: *szeges* = *szürke*.

Szerepel a *szeg* ~ *szég* szó több összetételben, így a *járomszég* összetett szóban is. A régi magyar nyelvben gyakori volt a *járomszégre von*, a *járomszégre vonó* 'széthúzó, fegyvelmezetlen, akaratos stb.' nyelvi képlet is. A *szeges* hangsnak ebben az összefüggésben is van szerepe. Mátyusföldjén magam is feljegyeztem, hogy azt az igavonó állatot (tinót, ökröt, tehenet), amelyik a fejét ki akarja vonni a járomból, s nyakát erősen a járomszegnek feszíti, a *szeges* jelzővel illetik.

7. Az bizonyos, hogy a *szeges* ~ *Szeges* ~ *Zeges* hangsor igen régi eleme a magyar szótári szókészletnek, illetőleg a magyar tulajdonneveknek. Ezt bizonyítja, hogy egy 1212-i oklevél (HazOkm. VI, 9) emlegeti a *Zeges* (*Szeges*) nevet is: „Ego Ipolitus dedi ecclesie mee quod est in honore omnium sanctorum Predium quod dicitur *Boroksa* cum duobus aratris boum et iijor mancipiis, quorum hec sunt nomina, *Zeges*, *Cheka* . . .”¹

8. A *Szeges* családnév történetének vizsgálata s a rá vonatkozó adatok hiányos volta is arra figyelmeztet bennünket, hogy sok még a tennivalónk a cseh-morva-magyar népi érintkezések kutatása terén is. Comenius eredeti *Szeges* családi nevének nyelvészeti vonatkozású kutatása is túlmutat a szűkebb nyelvtudományi vizsgálaton, és ezért van értelme annak, hogy e név történetének eddig ismeretlen vonatkozásait is minél alaposabban tárjuk fel.

BAKOS JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Jampec.* Márai Sándor az „Újság” 1928. november 28-i számába (m. s.) aláírással cikket írt egy annak idején nagy feltűnést keltett bűnügyről, amelynek szenvedő hőse Forgács Anna, az egykori Belvárosi Színház neves színésznője volt. A cikk címe: „Pesti gavallér 1925”. Főleg Erdélyi Béláról szól, a nagypolgár, munkakerülő, krakélór álüggyvédéről, Forgács Anna férjéről, aki feleségét egy ausztriai kirándulás alkalmából előre megfontolt szándékkal lerúgta Millstadtban egy hegytetőről a szakadékba, hogy megkaparinthassa utána az életbiztosítás nagy összegét. Forgács Anna azonban nem halt meg azonnal, a szerencsétlenség színhelyére siető emberek hazatámogatták, ahol a „gavallér” a „megmentett asszonyt veronállal megmérgezte, aztán külön megszínegelte a haldoklót, hogy gyorsabban és biztosabban meghaljon. A színegelés után ping-pongozni ment, táviratozott, hogy fizessék ki a felesége életbiztosítását és a jól végzett munka után derült hangulatban hazautazott” — írja róla Márai az említett cikkében.

A bűnügy 1927. augusztus 24-én került napvilágra (PINTÉR ISTVÁN—SZABÓ LÁSZLÓ, A század nevezetes bűnügyei. Bp., 1964.), de az akkori legfelsőbb bíróság, a Kúria csak 1931 végén tett pontot az első fokú bíróság ítéletére. A vádlott a tárgyaláson mindent tagadott, bár a felesége egy ízben így nyilatkozott róla még az osztrák bíróság előtt: „Lieber Béla, mir scheint, als du mich gestoßen hast” [= Kedves Bélám, úgy tűnik, mintha meglöktél volna]. — Később ugyan lényegesen módosította ezt a vallomását, az állandóan zsúfolt tárgyalóterem egyetlen tárgyalagos hallgatója előtt sem lehetett azonban kétséges, hogy egy elvetemült gyilkos ül a vádlottak padján, akinek cinikus viselkedése felháborította bírait is. Hazug és fölényes volt minden mozdulata, a nevetése, nem volt egyetlen őszinte és emberi hangja sem ennek az „arszlán”-nak (Márai

¹ „Boroksa” a Fejér megyei Baracska (CSÁNKI III, 318). Az oklevél szerint „Kenez-na” a. m. a Tisza melletti Kanizsa birtokon „uno seruo filio *Cega*, et alio, filio *Ceges*” is van (uo.). — P. D.

* E cikket KISS LAJOSnak, a Nyelvtudományi Intézet munkatársának ösztönzésére írtam. Hasznos tanácsaiért, útbaigazításaiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki neki.

jelzője), ha a dologról beszélt. „Az elnök nem tud mit kezdeni ezzel a fölénnel, nem is szigorú hozzá, csak leinti. Mit szigorúskodjon vele. Anyyira senki. A kitenyésztett *jampec*.” (Kiemelés tőlem. B. J.)

Márai, a jeles író a pesti éjszakák ismert alakját pompásan jellemezte ez egyetlen szóval. A *jampec* akkor telitalálat volt, és az életfogytiglani börtönre való ítélet kihirdetése után állítólag valaki azt mondotta,¹ hogy Erdélyi Béla fölött talán elszáll majd a tizenöt év is, de a *jampec* szó megmarad örökre a magyar nyelvben.

Felmerül a kérdés, honnan került ez a szó a magyar nyelvbe, mi az eredete? Nézzük meg először azt, mit mondanak róla szótáraink? Az ÉrtSz. Karinthy Frigyes műveiből vett idézettel is igazolja a *jampec* következő jelentéstartalmát: „Rendsz. nagyvárosi, léha, semmirekellő, feltűnően öltözködő és viselkedő, a legújabb nyugati divatot, szokásokat utánzó ifjú.” Az ÚjMLex. szerint a *jampec*: „divat-majmoló, rikító öltözkű és külön hajviseletű, feltűnően viselkedő léha fiatalember elnevezése jassznyelven; gondolkodásukra és magatartásukra többnyire a kispolgári sekélyesség és élvezethajhászás jellemző.”

A szó értelmezése mindkét helyen kétségtelenül helyes, de eredetéről nem tudunk meg semmit. Az „Idegen szavak kéziszótára” (szerk. BAKOS FERENC. Bp., 1958.) „jiddis”-nek jelzi ugyan a *jampec*-et, de nem adja meg, mire támaszkodik véleményében vagy inkább talán — megsejtésében.

Jampec szavunk népszerűsítéséhez Márai említett cikke jelentősen hozzájárulhatott; nyilvánvaló azonban, hogy használata régebbi időkre nyúlik vissza, ismert lehetett már századunk elején is mint a *dandy*, *arszlán*, *ficsúr*, *gigerli*, *stuccer* 'piperkőc', *divatbolond* (~ német *Modenarr*) szinonimasor modern tagja. A magyarba a jiddisből került.

A jiddisben a *jampec* a *jampoc* 'bolond, kretén' többes számú alakja. Az összetett szó második tagjának, a *poc*-nak a jelentése többé-kevésbé ugyanaz, mint a szláv *chuj* 'penis'. Ennek a népnyelvben olyan használata is van, mint a magyar *balfasz*-nak. „Er iz e grojser poc” — mondják a jiddisben (= Ő nagy számár, nagy Schwanz”). Nem egyszer hallottam gyermekkoromban az ilyen kifejezést is: „Caig mir de *pecele*” (= mutasd a penisedet). Gömör megyében a *pecerke* ismeretes hasonló jelentésben.

A szó különben jiddis, illetőleg germán eredetű. SIGMUND A. WOLF, Wörterbuch des Rotwelschen (Mannheim, 1956.) című könyvében a 68. lapon ez olvasható ezzel kapcsolatban: „*Butze(l)mann* 1. Spaßvogel; 2. Lump; — *Bützeilman*, Penis; *Butzelman*. — Dt. *bützel*n, plagen, wehetun, kränken, vexieren”. — A 259. lapon pedig: „*Puze* m., *Puzenjunge* m. einer, der sich von pervers veranlagten Männern gebrauchen lässt.” Ugyanezen szerző „Jiddisches Wörterbuch”-jában (Mannheim, 1962.) a 156. lapon ez áll: „*poz* m. (?), *pez* pl. penis; übertr. Dummkopf (vgl. mhd. *foetze* f. 'Vulva'; »du *Fotze*!« ist auch in der niederen Umgangssprache als Schimpfwort für einen beschränkten Mann gebräuchlich)”.

A *poc* ~ *pec* jelentése és eredete tehát nem kétséges. De mit kezdjünk a jiddis összetétel előtagjával?

A *jam* héber eredetű szó, jelentése 'tenger', és a jiddisben is meghonosodott. Az odesszai jiddisben ismert a *jampec* tükörfordítása: *morskoj poc*. Ez is azt mutatja, hogy a *jam* 'tenger' előtag itt nyomósító jellegű, mint a magyar *tenger* sok, *tenger* nagy stb. kifejezésekben. „Er fermugt e *jam gelt*” — mondják jiddisül (= nagyon sok pénze van). Így tehát a jiddis *jampoc* tulajdonképpeni jelentése 'nagyon nagy balfasz' lehet.

Más nyelvekből is igazolható, hogy valamely 'tenger' jelentésű szó néha nyomósító jellegű. A „Der Große Brockhaus”¹⁶ III (1953.), 14 szerint: „*Dalai Lama* (mongol.

¹ KARDOS PÁL szóbeli közlése.

Dalai 'Meer', tibet. *Lama* 'der Höhere'; großer Priester), Titel des Oberhaupts der Lamaisten. | *Dalai-nor* (mongol. 'Meer-See', d. h. großer See), mongol. Name des Baikalsees."

Így tehát a *dalai láma* neve is olyan szerkezetű, mint a *jampec*. Annyit jelent ugyanis, hogy 'tenger-láma', azaz 'főláma'. Ugyanígy — mint láttuk — hasonló felépítésű a Bajkál-tó mongol neve is. Különben a *jampoc*-hoz érdekes kommentárt fűz az odesszai jiddis, amely szintén a *jam* nyomósító jellegét hangsúlyozza és amely így hangzik magyar fordításban:

— Miért illesztik a *poc*-hoz a *morskoj* ('tengeri') jelzőt?

— Mert a szárazföldön ilyen *nagy* bolond nem található — hangzik a válasz.

Még egy érv a szó jelentéséhez:

N. STUTSCHKOFF „Thesaurus of the yiddish language” című hatalmas szótárában (YIVO, New York. 305) a *svanc-melamed* jelentése 'buta' (*svanc* 'penis' + *melamed* 'tanító').

A *jampec* eredeti jelentésétől, az 'igen buta'-tól a mai 'divatfi, divatbolond' jelentésig hosszú az út. A jelentésváltozás azonban gyakori jelenség bármely nyelv fejlődésében. Nem ritka, hogy egy idegen szó más jelentéssel honosodik meg az átvevő nyelvben, mint ahogyan azt az átadó nyelvben használták. Hiába keresnénk például a párizsi színházban a *garderobe*-ot, nem találjuk meg, mert a színházi ruhatárnak a francia neve *la vestiaire*; a *garde-robe* a franciában mást jelent: 'ruhaszekrény, szoba, amelyben valakinek a ruhái vannak, vagy pedig valakinek összes ruhái, fehérneműje' (I. BALASSA JÓZSEF, A nyelvek élete. Bp., 1938. 66).

A példák számát természetesen könnyen lehetne szaporítani, erre azonban nincs szükség, mert hiszen a *jampec*-ben nem homályosodott még el annyira az egykori eredeti jelentés, hogy fel ne ismernők: a divatnak minden áron való majmolása és az igen buta ember között nagyon szoros lehet az összefüggés.

BIHARI JÓZSEF

Furmint. BALASSA IVÁN a közelmúltban (Nyr. LXXXV, 94) a *furmint* szó eredetével foglalkozott. Legyen szabad ezzel kapcsolatosan felhívnom a figyelmet e szó etimológiai vizsgálata történetének egy eddig számon nem tartott adatára, amely talán — közvetve — egy lépéssel közelebb vihet a végső tisztázáshoz.

BALASSA, bizonyára helyesen, elfogadja BÁRCZI GÉZA (MNy. XXV, 338) eddigi eredményét, hogy a Hegyalja e leghíresebb szőlőfajtájának neve vallon eredetű, s a származtatásnak a szó kései, 1744-i felbukkanásában rejlt nehézségét négy korábbi (1623., 1624., 1629., 1632.) adat felkutatásával enyhíti. S elmefuttatásának eredményeként kimondja: „A végső ítéletet ebben a kérdésben nem lehet addig kimondani, míg a hegyaljai vallon telepítések történetén kívül a hegyaljai szőlőművelés és a borkezelés történetét, szókinsét és néprajzát alaposabban nem ismerjük.” Nos, mi az alábbiakban arra szeretnénk rámutatni, hogy ennél is tovább kell mennünk, s nem elégedhetünk meg csupán a Hegyalja vidékére szorítkozó vizsgálatokkal.

Mind GOMBOCZ ZOLTÁN, ki először foglalkozott tudományos nyelvészeti alapon a *furmint* szó eredetével (MNy. II, 149), mind BÁRCZI GÉZA fentebb említett tanulmányában a múltat idézve megemlíti SZIRMAY ANTAL magyarázatát, mely szerint a *furmint* szó a szőlőtermesztéséről híres Formi olasz város nevéből eredne (*uva formiana*), lévén szerinte Tokaj őstelepesei olaszok. Ám sem GOMBOCZ, sem BÁRCZI nem tud, vagy legalábbis nem tesz említést RUMY KÁROLY GYÖRGY és HORVÁT ISTVÁN e tárgyban 1817-ben lezajlott polémiájáról.

RUMY KÁROLY GYÖRGY, ez a hányatott életű polihisztor, aki ekkoriban a karlovici görög-keleti szerb liceum tanára volt, cikket írt a PETHE FERENC által szerkesztett

„Nemzeti Gazda” 1817-i évfolyamába, amelyben azt állította, hogy a *furmint* szó a Szerémség régi *Firmium* nevéből származik. HORVÁT ISTVÁN ezt ugyanitt megcáfolta, s a SZIRMAY-féle *Formio*-elmélet mellett tett hitet (a folyóirat IX., illetőleg XI. számában). RUMY a HORMAYR-féle bécsi „Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst” című folyóiratban válaszol HORVÁTNak (1817: 79., 80., 81., 82. szám), s terjedelmes választát magyarul is megjelenteti a Tudományos Gyűjteményben (1817. VIII. kötet 130–42). S utána mindjárt közölve van HORVÁT nem kevésbé terjedős viszonzválasza is (142–59). A vita lényegét a Tudományos Gyűjtemény cikkei alapján ismertetjük.

Mindkét fél jobb ügyhöz méltó hatalmas történelmi és filológiai apparátussal hadakozik. RUMY közli, hogy „a Múzsáknak egy tiszteletre méltó Baráttya Szirmiumba” felhívta a figyelmét arra, „hogy a Sirmium-hegyi, magyarul Formint, Serbusúl Fürmint, vagy Furmint szőlő nevének eredetét és származását nem szükség az Olasz Országi Formiótól venni, hanem Sirmiumtól, mivel a régi Sirmium hajdan Firmium vagy Firmum nevet is viselt.” Hivatkozik Justinianus császár 535-ben kelt novellájára, melyben a szerémségi érsekség megalapításáról intézkedik. RUMY szerint: „a Szőlő mivelés már Probus Császár alatt behozatott Sirmiumba; innét egyéb Pannonia részeire is elterjedett; nyilván a Sopronyi és Tokaji Szőlő is Sirmiumból vette eredetét, s evvel a Formint vagy Fürmint Szőlő-Nem is az ő neveztetését. . .”

HORVÁT ISTVÁN éleshangú válaszából megtudjuk, hogy a RUMY említette „músák baráttya”: „Egyházi Fő méltóság”, s a folyóiratnak egy másik helyéről (1817. III, 152) még azt is, hogy ez nem más, mint maga a karlovici érsek: Stratomirovich István. HORVÁT azonban nem hajol meg a *Firmium*-elmélet ily előkelő, szinte charizmatikus eredete előtt sem, váltig hangoztatja, hogy a *Firmium* csak íráshiba, vagy ha létezett is Firmium nevű város, az nem Pannoniában, hanem Illyricumban volt. Továbbra is SZIRMAY „Notitiá”-ja mellett tör lándzsát: „a Királyi Szőlő mives Olaszok, kik Szirmai hasznos munkája szerint már IV. Béla országlása alatt Sárospatak környékén laktak, Formio Olasz híres bor termő hegyből hozták magokkal kiköltözésekkor a Formint Szőlőfajta nevét.”

Persze, mi már jól tudjuk, a vita lényege nem azon fordul meg, hogy a Szerémséget hívták-e valaha *Firmium*-nak, mert nyelvtörténeti alapon semmiképpen sem eredeztethető ebből a szóból a *furmint* neve. RUMY-nak mégis van egy nagy érdeme, hogy ti. a *furmint*tal kapcsolatosan felhívja a figyelmet Szerémségre. Azt azonban már PAIS DEZSŐ-nek köszönhetjük, hogy kimutatta, hogy a Szerémségben is volt az Árpád-korban latin — minden bizonnyal francia-vallon — település. „Adalékok a *Gallicus*-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez” című cikkében (MNY. LIII, 453) írja: „Voltak Magyarországon olyan román telepek is, amelyeket a források nem foglalnak a *Gallici* és *Romani* elnevezések alá. Ezek a *Franci* vagy *Francigenae* neveket viselik. Például a Szerém megyei *Nagy-Olaszi*, ez az első keresztes hadjáratától kezdve emlegetett város a »Chronicon Hierosolymitanum« (1150 tájáról) szerint: *villa advenarum Francorum*, s a latin neve valamivel később *Francavilla*. Innen a város fölött emelkedő hegységnek a szláv neve is *Fruska-Gora*, azaz *Frank-hegység*. . .”

RUMY nyilván téved abban, hogy „a Sopronyi és Tokaji Szőlő is Sirmiumból vette eredetét, s evvel a Formint vagy Fürmint Szőlő-Nem is az ő neveztetését.” Az azonban nagyon is valószínű, hogy ha nem is maga a szőlő-fajta, de megművelésének és aszúborrá való feldolgozásának módja a korábbi településű Szerémségből terjedt el országszerte, mégpedig a XVI. század második felében, amióta a BALASSA által is idézett RAPAICS RAYMUND szerint („A tokaji bor és a furmintszőlő”: Természettudományi Közlemények LXIX, 591, valamint I. még „Magyar kertek” c. művét) a tokaji bor világhír-neve kibontakozni kezdett.

Sommázva az elmondottakat: véleményünk szerint a tokaji vallon-település időpontja és a *furmint* szó legkorábbi előfordulása közötti hiányzó láncszemet (helyesebben: szőlőszemet) nem annyira Tokaj, mint inkább a Szerémség környékén kellene keresni, kiterjesztve a vizsgálódást a szerb nyelv „furmint” vagy „fürmint” jövevényszavára is!

KUNSZERY GYULA

Moldvai csángó *puj* 'kukorica' < román *pui*. 1. A moldvai csángók körében megfordult kutatók majdnem mind megfigyelték, hogy e kis néptöredék a kukoricát *puj*-nak nevezi. Mint látni fogjuk, nem került el a szakemberek figyelmét a szó eredetének kérdése sem. A szóra és családjára vonatkozó adatok azonban az újabb kutatások eredményeire mérten meglehetősen hézagosságok. A régebben felszínre került adatok sorának kiegészítése mellett a szó jelentésfejlődésének kérdését is újból vizsgálat tárgyává kell tennünk, s a régebbinél gazdagabb adatanyagra támaszkodó, éppen ezért elfogadhatóbb magyarázatot kell keresnünk.

2. A szóra és családjára vonatkozó régebbi adatokat BALASSA IVÁN vette először számba (A magyar kukorica. Budapest, 1960. 94). Mivel az egybeállítás nem teljes, első lépésként a XIX. században és a XX. század első négy évtizedében felszínre került adatokat soroljuk föl: *puj* (IMETS 88;¹ SZARVAS: Nyr. III, 5; MUNKÁCSI: Nyr. X, 152, 204; BALLAGI ALADÁR: Földr.Közl. XVI, 11; SZINNYEI: Nyr. XXIII, 486; MTsz.; RUBINYI: Nyr. XXX, 65, 173, 175, XXXI, 144, XXXIV, 418; CsángSz.; CSÜRY: ErdMúz. XXXV, 171, MNy. XXIX, 320; LÜKŐ 145; DOMOKOS 223); *pujhaj* 'kukoricahaj' (CSÜRY: MNy. XXIX, 320); *pujliszt* 'kukoricaliszt' (CsángSz.; VERESS ENDRE: NéprÉrt. XXIII, 28); *puijsuga* 'kukoricacsutka' (RUBINYI: Nyr. XXX, 177); *puijsulák* 'Convolvulus arvensis' (CSÜRY: MNy. XXIX, 320); *puijszuszka* 'kukoricacső' (CSÜRY: i. h.); *puijtu* 'kukoricahaj' (RUBINYI: Nyr. XXXI, 85); *tejeszpuj* 'tejes kukorica' (CsángSz. 210).

A moldvai csángók körében az utóbbi két évtizedben végzett nyelvjárási, népköltési és néprajzi gyűjtések (vö.: SZABÓ T. ATTILA: MNy. V, 26—38; FARAGÓ—JAGAMAS, Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest, é. n. 7—8; SZABÓ—GÁLFFY—MÁRTON: NyIrK. VII, 215—28 és 6 térképmelléklet) a *puj* szóra vonatkozó ismereteket is tetemesen gyarapították. Így bebizonyosodott, hogy a szó a moldvai csángó nyelvjárás egészében el van terjedve, mindössze néhány ponton fordul elő önállóan vagy a *pui* szinonimájaként, párjaként a *törökbúza*, illetőleg a *kukorica* (vö. MÁRTON: NyIrK. IV, 286).² Két alakváltozatát (*pui* ~ *pűj*) térben nehéz körülhatárolni. A gyűjtők egyöntetű megfigyelése amellet szől, hogy mindkét alak előfordul a csángó nyelvjárás mindhárom alegységében, mindössze az északi csángóban gyakoribb a rövid *u*-val ejtett *pui* alak.

¹ Rövidítések: CsNyA = A moldvai csángó tájnyelvi atlasz kérdőíves és passzív megfigyeléssel gyűjtött anyaga; DOMOKOS = DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság. 3. kiadás, év és h. n. (az előszó: Kolozsvár, 1941.); FI = A kolozsvári Folklor Intézet részben magnetofonszalagra fölvevett és így őrzött, részben a helyszínen lejegyzett anyaga, valamint FARAGÓ JÓZSEFnek „Moldvai csángó népmesék és anekdoták” című három kötetes, kéziratos gyűjteménye; IMETS = Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1866. Maros-Vásárhelyt, 1870.; Kós = IFJ. KÓS KÁROLY kéziratos tanulmánya a moldvai csángók néprajzáról; LÜKŐ = LÜKŐ GÁBOR, A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal: Néprajzi Füzetek 3. sz. Budapest, 1936. — FARAGÓ JÓZSEFnek és IFJ. KÓS KÁROLYnak e helyen is megköszönöm anyaguk szíves rendelkezésére bocsátásában megnyilvánuló segítő készségüket.

² Az anyagunkban előforduló adatok ezek: *terębuzę* (Fruinósza), *tęrębuzę* (Pusztina), *tęrębuzę* (Szászskút, Prálea), *tęrębuzę* ~ *tęrębuzę* (Dormánfalva), *tęrębuzę* (Csüvés); *terębuzę* : *pűj* (Mojnest), *töröbuzę* : *kukuruz* (Vizánta); *pui* : [-*kukurica* : *törögubuzę*] (Ploszkucény), *pui* : *tęrębuzę* (Cserdák), *pui* : *terębuzę* (Ketris), *pui* : *terębuzę* ~ *tęrębuzę* (Szoloncka), *pűj* : *terębuzę* (Ilijecs), *pűj* : *terębuzę* (Tamás, Szlánikfürdő).

Felszínre került a szó alábbi egy származéka és huszonöt összetétele is: *pujos* ~ *pujassz* 'kukoricaföld' (CsNyA.); — *pujbab* 'fehérbab' (CsNyA.); *pűjsókány* 'kukoricaszár' (CsNyA.); *pűjeső* ~ *pűjcső* ~ *pűjscü* ~ *pűjšő* 'kukoricacső' (CsNyA.); *pűjsuga* ~ *pűj-suga* ~ *pűjšuga* 'kukoricakocsány' (CsNyA.); *pűjjíjók* 'a kukorica fattyúhajtása' (CsNyA.); *pűjföd* 'kukoricaföld' (Kós); *pűjháj* ~ *pűjháj* 'kukoricahaj' (CsNyA.); *pűjkas* 'kukoricás kas' (Kós); *pűjkásg* 'kukoricákása' (CsNyA.); *pűjliszt* ~ *pűjliszt* 'kukoricaliszt' (CsNyA.); *pűjmálé* 'puliszta' (Kós); *pűjmuhár* ~ *pűjmuhar* 'csalamádé' (CsNyA.); *pűjpilyi* 'kukoricaleha' (CsNyA.); *pűjsatyika* 'kukoricacsutka' (Kós); *pűjsuska* ~ *pűjsuskq* ~ *pűjsuskq* ~ [*~ pűjšúska*] ~ *pűjsuszka* ~ *pűjszuszka* 'kukoricacsutka' (CsNyA.); *pűjszáll* 'kukoricaszár' (CsNyA.); *pűjszedés* 'kukoricaszedés' (Kós); *pűjszem* 'kukoricszem' (CsNyA.; FI.); *pűjtakarítás* 'kukoricahántás' (CsNyA.); *pűjverő bot* 'a kukoricaszem kiverésére szolgáló bot (régén)' (Kós); *pűjverő lésza* 'fonott kerek kosár' (CsNyA.); *pűjvirág* 'kukoricavirág' (CsNyA.); *cşöpuj* ~ *cşöpuj* ~ *cşöpuij* ~ *cşöpuj* ~ *cşöpuj* ~ *söpuij* ~ *cşöpuij* ~ *cşöpuj* ~ *cşăpuj* ~ *csepuij* ~ *csepuij* ~ *söpuj* ~ *šëpuj* 'kukoricacső' (CsNyA.); *cşovespuj* 'csöves kukorica' (Kós); *suskapuj* ~ *suskapuj* ~ *suskapuj* ~ *suskapuj* ~ *szuszkapuj* ~ *szuszkapuj* ~ *szuszkapuj* ~ *szuszkapuj*

A szó elterjedtsége az egész nyelvújrásban, valamint összetételeinek nagy száma egyaránt amellet szól, hogy a csángó nyelvújrás szókincsének egyik fontos, alapvető szókincshez tartozó elemével van dolgunk.

3. A csángó nyelvjárás *pui* szavának román eredetére már SZINNYEI, majd utána a CsángóSz. is rámutatott. SZINNYEI szerint (Nyr. XXIII, 486) a szó a román nyelv *pui* „(= lat. *pullus*): 1) pullus; 2) granum, szem (Lex. Bud.)” szavával azonos. Ugyanígy eredezteteti a CsángóSz. is; a szó csángó nyelvjárásbeli ’kukorica’ jelentésének kialakulásáról azonban itt sem esik még szó. Mint ismeretes, a csángó nyelvjárás román kölcsönszavait BLÉDY GÉZA nem vette föl a magyar nyelv román kölcsönszavait tárgyaló, összefoglaló művébe (Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942.). BLÉDY mulasztását DRIMBA VLADIMIR pótolta (Materiale pentru studiiul raporturilor lingvistice româno—maghiare: Cercetări de Lingvistică V, 115—30), a CsángóSz. román kölcsönelemeinek szentelt fejezetben azonban (Compleetări și rectificări etimologice la dicționarul ceangău al lui Y. Wichmann) a szó jelentésfejlődésének kérdését ő sem vetette föl.

Eddigi ismereteink szerint a vizsgált román kölcsmőszó jelentésfejlődését először BALASSA IVÁN próbálta fölvázolni. Már idézett műve 94. lapján, WEIGAND GUSZTÁV egyik tanulmányára hivatkozva (Die Terminologie des Maises im bulgarischen, rumänischen und kleinrussischen: Jb. des Inst. für rumänische Sprache . . . zu Leipzig. XVII—XVIII, 361—75). BALASSA ezt írja: „A románban eredeti jelentése 'hajtás', majd 'kukoricacsó' és később az egész növényt is jelentette.” Mivel BALASSÁNAK a szó eredetére vonatkozó ez egyetlen mondatából nem tűnik ki pontosan, hogy a jelentésfejlődés felvázolt mozzanatai az átdó nyelvben mentek-e végbe vagy a csángóban, s mert az sem egészen világos, hogy a megállapítás milyen mértékben tekintendő a WEIGANDÉNAK és mennyiben a szerzőének, első lépésként ezeket a kérdéseket kell tisztáznunk.

WEIGAND BALASSÁTól hivatkozott megállapítása így hangzik: „Im Rumänischen haben wir für *Maiskolben* die Bezeichnung: puț, puțca pullus, *pulleus (eigentl. Junges), wenn er noch unentwickelt ist, păpușă, wenn er noch grün, und păpușoi (augm. Suff.), wenn er ausgereift ist, deren Etymologie bereits unter § 12 besprochen wurde.” Látható, hogy a német romanista mindössze a román nyelv *pui* szavának 'ki nem fejlett kukorica-cső' és eredeti 'pullus' jelentése közti kapcsolatot világította meg; arról azonban, hogy a szó a román nyelvjáráson valamelyikében „később az egész növényt is jelentette”, WEIGAND tanulmányában nem esik szó. A jelentéskéjlődés szóban forgó mozzanatára vonatkozó megállapítás tehát „A magyar kukorica” szerzőjétől ered.

4. BALASSA IVÁN kétségtelenül helyes úton indult el, amikor WEIGAND idézetét adatára támaszkodva feltette a 'kukoricacső' → 'kukorica' jelentésfejlődést (természetesen a csángóban), a rendelkezésünkre álló román nyelvi adatok azonban más, talán biztosabb talajon nyugvó feltevést is lehetővé tesznek. A *pui* szónak a mai román nyelv két szótárában (DLRLit.; DLRM.) megadott számos jelentése közül első helyen ezek állnak: 'madárfióka; csirke; bármilyen állat fiókája; gyerek becéző megnevezése'. Mindkét szótár számon tartja a szó számos összetételét is. Pl. *pui de pernă* 'kispárna', *puiul țigului* 'vásárfia', *puiul mesei* 'asztalfia', *puiul lăzii* 'ládafia'. A szó családja éppoly gazdag, mint a magyarban. TIKTIN szótárában (Rumänisch—Deutsches Wörterbuch. Bukarest, 1895.) elsősorban a *puțu* főnév 'növény oldalhajtása' s a *pui* ige 'letépi a kukorica fattyúhajtását' jelentése figyelemre méltó. SCRIBAN szótárából (Dicționarul Limbii Românești. Iași, 1939.) a szó 'alig kisarjadt fa, csemete' jelentését emeljük ki, CANDREA szótárából pedig (Dicționarul Enciclopedic Ilustrat „Cartea Românesacă.” București, 1931.) a *pui* ige 'letépi a kukorica fattyúhajtását' jelentést. Előfordul a szótárakban a *pui* főnév *puieț*, *puieți* 'csemete' származéka is.

Nem kevésbé fontos azonban számunkra a szó előfordulása és jelentésköre a román nyelvjárásokban. Az Atlasul Lingvistic Român Serie Nouă I. kötetének megfelelő térképlapjai alapján (l. a 92., 98., 103., 105. sz. térképlapokat) e kérdésről a következőket mondhatjuk: a *pui* szó egyik román nyelvjárásban sem él a kukorica neveként (vö. még MARIUS SALA: Fonetica și Dialectologie I, 180—7). Moldvában *popușoi* (ALR. SN. I, 92), NEIESCU¹ lejegyzésében pedig *popușoi* ~ *pușoi* ~ *papușoi* a neve. Meglepő, hogy a WEIGANDTÓL megadott 'még ki nem fejlett kukoricacső' jelentésben mindössze Munténiából, itt is egyetlen Bukarest melletti kutatópontról (769: Ștefănești) van a szóra adatunk (ALR. SN. I, 105). Lényegesen elterjedtebb ugyanakkor a szó 'a kukorica fattyúhajtása' jelentésben. Moldvában nem (itt *copkilieț*, *frățiuorî* < *fraț* > e fogalom neve), Erdélyben azonban mindenütt találkozzunk vele, sőt egyes bánsági pontokon is feltűnik (ALR. SN. I, 103). Ugyanott előfordul a következő, 'fattyúhajtást ereszt a kukorica' jelentésű kifejezésekben: *fișă pui*, *a fișă pui*, *o dat pui*, *o-n pui*. Moldvában: *dă copkilieț*, *o dat copkilieț*, *fași frațiuorî*, *buișești*, *rodiești* (ALR. SN. I, 98).

A felsorolt adatokat mindössze azzal egészítjük még ki, hogy Munténia egyik legkeletibb pontján (705: Piuș, Petrii) feltűnik a *pui* ige *să pui* conjunctivusi többes 3. személyű alakja 'tépjük le a kukorica fattyúhajtását' jelentésben (ALR. SN. I, 104). Másutt a jelzett munkamozzanatnak e neve sehol nem fordul elő.

A kérés tisztázása szempontjából különösen jelentősnek tartjuk végül TODORAN ROMULUS kartársunknak, a kolozsvári egyetem tanárának következő szíves szóbeli közlését: A román nyelvjárásokban meglehetősen elterjedt a földből kikelt, arasznyinál nem magasabb kukoricának *pui de cucuruz*, *pui de popușoi* neve. Ez egészen kézenfekvő, természetes, hisz a *pui* főnév még a román köz- és irodalmi nyelvben is jelölheti egymagában és összetételei révén az állat és növény fiókáját, illetőleg a sarját egyaránt.

5. A felsorakoztatott román nyelvi adatok alapján a szó jelentésfejlődésével kapcsolatban a következő megállapítások szűrhetők le:

A) Mivel a *pui* szó BALASSÁTÓL alapul vett 'kukoricacső' jelentése a románban csak kis területen, Munténia egy részében él, nem valószínű, hogy a szó csángó nyelvjárásbeli jelentése ezzel függene össze.

¹ NEIESCU PETRE, a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkatársa a csángó nyelvvel kapcsolatos kérdéseket a szóföldrajzi kérdéseit hat tiszta román, illetőleg vegyes lakosságú helységeiben kérdezte ki 1959-ben, hogy így a nyelvtérkép anyagában előforduló román kölesönyszók román nyelvjárásai megfelelői is a kutatók rendelkezésére álljanak. Kutatópontjai: Valea Seacă (Bogdánfalva), Vidrașca (Vidrácska), Orașul Gheorghe Gheorghiu-Dej (volt Onyest), Traian (Traján), Horgești, Malu.

B) Lényegesen elterjedtebb a román nyelvjárásokban a szó 'kukorica fattyúhajtása' jelentése, azonban ennek az alapul vételét is megnehezíti az a körülmény, hogy a moldvai nyelvjárásban nem fordul elő, csak Erdélyben és a Bánságban.

C) Sokkal biztosabb talajon mozgunk véleményünk szerint, ha a szó csángó nyelvjárásbeli jelentését a román *pui* egyik összetételéből, a TODORANTól jelzett *pui de cucuruz* (Moldvában *pui de popuşoi*) szóból magyarázzuk. A jelenség lélektani és nyelvi alapja egyaránt kézenfekvő a csángók fejlett kicsinyítő-becéző készsége, illetőleg a nyelvjárásnak erre a készségre visszavezető nyelvi elemekben való rendkívüli gazdagsága.¹ A jelentéskapadás bekövetkeztét a szó gyakori előfordulása mellett minden bizonnyal megkönnyítette az a tény is, hogy a románból bőven adatolható analitikus jellegű, *de* prepozícióval alkotott összetételek (pl. *maşină de scris* 'írógép', *faţă de masă* 'asztalterítő') még a nagy számú román kölönszót átvevő csángó nyelvjárásban is szokatlanok.

MÁRTON GYULA

A „gyorsételek” nevei. 1. *Agglegény* 'tésztaféle'. Dunántúli szó, amelynek *ablegény* és *hablegény* alakváltozatai arra vallanak, hogy újkeletű, a nyelvjárásokban csak nemrég meghonosodott jövevény (MTsz.).

Az *agglegény* valóban új szó, mert szótárainkban először a múlt század elején bukkán fel. Mártonnál a *Hagestolz* magyarjai ezek: 1799: „nőtelen. 2. nőtelenőreg”, 1803: „vén nőtelen legény, 50 esztendőn meghaladott nőtelen ember”, 1810: „vén nőtelen, *agglegény*, ridleg legény”; a magyar címszóanyagban az 1811. évi kiadással kezd szerepelni. 1808: „*Agglegény*, Aggnőtelen. Senex coelebs. Hagestolz” (SÁNDOR, Told.). 1820: „B a l t a f y. Nem értesz ahoz — *agg legény* vagy.” (Kisfaludy K.: Kérők II. felv. II. jel.) 1834: „Végre arra kérlek, írj nekem újságot, / Miskoltzon mint zárták-bé a' vigasságot? // Hány *agg-Legény* húzott tőkét² maga után? / A' kik is korokban vannak már dél-után.” (Gvadányi Donits Andrásához írt levelei 21—2; tulajdonképpen ez a legrégibb adat, mert Gvadányi 1801-ben meghalt.) A negyvenes évektől sűrűsödnek az adatok. 1843-ban CZUCZOR írt egy *Agg legény* című verset (1899-i kiadás II, 106). 1830 körül CZECH JÁNOS „Győri közmondásai” között található ez: „Örül, mint *agg leány* a' kontynak”; az *aggleány* a *vénkisasszony* elődje. Közös mintájuk az *agg nő*, *agg dada*, *agg kofa*-féle kapcsolatok, főleg pedig a KAZINCZY is használta *agg-lant*.

A tésztaféle közelebbi leírásai (Nyr. XXI, 518, XLIII, 314) arra mutatnak, hogy gyorsan elkészíthető és különösebb szakértelmet nem kívánó egyszerű ételfajta jelölnek vele. Első előfordulása EDVI ILLÉS PÁL 1835-ben megjelent értekezésében (Ethn. XL, 210), a második a Tsz. Egy 1900-ból való közlés szerint Körmenten a tojásos lepény neve *agglegény*. Megvan a Pápa vidéki és a bakonyalji nyelvjárásban is (NyF. 17. sz. 25, 34. sz. 41).

Lehetetlen vele kapcsolatban nem gondolnunk az olyanféle ételnevekre, mint *rezsdereje* és *lustamézes* (Nyr. LXXV, 71; MNy. XLVII, 80).

2. R é n y e 'rántotta'. A fent idézett körmenti adat jelentése átvezet a szintén dunántúli *vajrénye* szóhoz (1788: *Vaj-rénye* MÁRIAFI, Kis magyar frázeológia 152, vö.: GÁLDI, Szótir. 73; SzD.² 187, 189, 262; SÁNDOR, Told. 506). Őrségi neve *zsírostojás* (KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása 94). 1818: „*Rénye* a' Soprony és Vas vármegyei Magyar vidékeken annyit tesz, mint vajon, zsíron, vagy csergén sült tojás” (TudGyűjt.

¹ A csángó nyelvjárást ebből a szempontból SZABÓ T. ATTILA tette beható vizsgálat tárgyává (l. tőle: A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban: A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem [1945—1955]. Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó. 1956. 445—91).

² A *tőkét* húz kifejezésre l. LENGYEL: MNy. XXXIV, 327—8.

XI, 71), BOROS ISTVÁN 1820 táján készült dunántúli tájszójegyzékében „*Rénye* siron sült tojás” (Nyr. LXXXII, 84, 90). Utóbbi helyeken SzD.² hatása látszik. A Tsz.-ban *rényye* is van. KISS JENŐ közlése szerint a rábaközi Mihályiban kedvelt étel a *gomba-rényye* ’gombásrántotta’.

Az a véleményem, hogy ez a *rénye* szó a SzD.²-ban (189) ’túnya, reft, lufta’ értelmezésű *renyhe* alakváltozata, és olyan jelentéstani fejlődés eredménye, mint a fentebbi *agglegény* vagy a spanyol *olla potrida* ’húsfajták és zöldségfélék keverékéből készített spanyol nemzeti étel; mindenféle vegyesen’, amelynek tulajdonképpeni jelentése ’lusta fazék’ (WILH. LIEBKNECHTS Volksfremdwörterbuch 182). *H*-ját úgy veszté el, ahogyan Kónyi János Mulatságos Órájában a *kunyhó*: 1774: „[a’ pásztor] nyáját össze gyűjtven *kunyhója* felé téréngeté” (124). Vö. a *lanyha lany*a változatával és a székelységi *renyokedik*, *renyődik* igével (MTsz.). Szőlejei *r ~ l* váltakozást (vö. *lanyha*, *lomha*, kopácsi *londa* < *ronda*: Nyr. XVI, 285) mutat a SÁNDOR ISTVÁN ételnevei közt a „*Vaj rényé*”-vel együtt szereplő „*Lönye*” (Told. 504), amelynek első jelentése ’rest, lusta, henyéllő’. SzD.²: „*Lönye*: lepény’ neme; v. lomha ember. Te nagy lönye” (142). — CzF. magyarázata valószínűtlen (V, 505).

3. *Szegényvitéz* ’ételnév’. A feudális és kapitalista társadalmi rend fogalmazása szerint a ’tunya, dologtalan’ közel áll a ’szegény’ fogalmához. Ezért a SÁNDORNÁL (Told. 505) olvasható *szegény vitéz* ételnév is valami egyszerű ételre vonatkozott, mint például *kódís-leves* ’köménymagos leves’ vagy „*Szegényes-leves* ... nem egyéb, mint vöröshagymás, paprikás izzó zsírral ízesített, forralt sós víz. Betegnek adják.” (KARDOS i. m. 33.) A *szegényvitéz* CzF. szerint „tejből áztatott s tojásba mártott zsemlye- vagy kenyérszelet megpirítva, illetőleg kirántva. Erdélyi tájszó. Túl a Dunán: *katonabéles*.”¹ BALLAGI szerint „marhavelővel bekent, kirántott kenyérszelet” (TeljSz. *katonabéles* al.), lehet azonban, hogy e jelentésben névátvitellel van dolgunk, mert a találó szókat és kifejezéseket szívesen viszik át más tárgyakra is. Például a székely *tálbafőtt* egyik helyen ’(sárgarépa)főzelék’-et, másik helyen ’sóban főtt marhahús’-t jelent (Nyr. III, 28).

4. *Cigánybodag, csóri leves*. A *cigánybodag* a legegyszerűbb sütéssel előállított tészta neve Gombán (NéprÉrt. XXXIII, 221). Van *cigánypecsenye* is (i. h. 228), amely talán annyi mint *zsványpecsenye*. Ezek a nevek arra utalnak, hogy kevés előkészület és felszerelés kell hozzájuk. A SÁNDORNÁL szereplő ételnevek közül a *Tsóré* (506) szintén valamilyen szegényes, tartalmatlan, zsírtalan, esetleg feltét nélküli ételre vonatkozhatott, hiszen a *Tsóré árpa* is a. m. *meztelen árpa* (403). CzF. szerint a *csóréárpá*-nak „tar azaz szálkátlan feje van”, vö. *tarbúza*. A szó jelentéseire és származására l. EtSz., a *csóri leves*-re pedig KARDOS i. m. 45—6. A *csóré* szó eredetével összhangban van az 1731-ben cigány ember neveként felbukkanó *Csóréj* név (ILA, Gömör megye II, 428) és a fekete bőrű embert jelölő Hont megyei *Csoré* ragadványnév (Nyr. V, 286);

¹ Ez a *katonabéles* valamilyen tréfás eufémizmus lesz. Például feleségem családjában a zsíros piritós neve *színészepecsenye*; a fronton reggelire a kenyér mellé kapott gyümölcsölt (olcsó marmeládót), illetőleg műmézet *Hüller-szalonná*-nak neveztük, a *húszárrostélyos* pedig sima, üres kenyér volt megszóva, megpaprikázva. Északi szomszédainknál sok ilyen humoros ételnév található, mint GREGOR FERENC TŐL értesültem. Így a nyugat-szlovák és morva nyelvjárásokban a gyenge, tartalmatlan köménymagos leves neve *viszkocskura*, a. m. „ugorj ki, tyúk”. Az *agglegény* nevű tésztát a Balaton mellett *látatlan tik*-nak hívják (Tsz.). KATONA IMRE barátomtól, a kubikoság kiváló ismerőjétől hallottam, hogy a vihársarki kubikosnyelvben *kubikoszárm*a hajában főtt krumplit, a *patkolt baromfi* pedig lóhúst jelent. Ugyancsak tőle tudom, hogy a csongrádi *kubisfánk* (azaz *kubikosfánk*) név közönséges krumplipogácsát takar. A sort folytatni lehetne egészen a mai *hamis gulyás*-ig és *finom főzelék*-ig.

vö. Arany János *Csóri* vajdájával (A nagyidai cigányok). A *csóré* Tiszafüreden 'cefre' (Nyr. XLVIII, 157). — A szegénység, egyszerűség, igénytelenség szemléletét tükrözi a *mezüllábas leves* 'pirítatlan tészta-leves' elnevezés (ECSEDI ISTVÁN, A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen, 1935. 17).

5. *Lac suha* 'lebbences'. Az először 1796-ban Gvadányinál (NySz.) feltűnő *lacsuha* szó 'rendetlen öltözetű, piszkos, ronda, magára mit sem adó'-t, majd 'lomha, tespedt, dologtalan'-t jelent (MTsz.). Magam 'haszontalan, könnyűvérű, szemét nőszemély' jelentésben és *repcsuha* hangalakban hallottam. Lehetséges, hogy ez egy **leccsuha* alakból hasonult el, esetleg a *lepcses* hatására; valószínűbb azonban, hogy a szlovák *vlačuha* szó más irányban fejlődött átvétele (→ **lavcsuha* → **lapcsuha* → **lepcsuha* → *repcsuha*). A szó első jelentése azonban KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I, 300) megállapítása szerint 'csavargó, tekergő' lehetett. A MTsz. másik *lacsuha* szavát, melynek jelentése 'vastagra nyújtott és szélesre szaggatott tészta', KNEZSA helyesen vonta oda az elsőhöz, de a jelentéstani összefüggés megvilágításával adós maradt. A fentiek, azt hiszem, megadják a választ. A meghatározásban a *vastagra* nyújtás és a *szélesre* szaggatás a lényeges, vagyis azok a mozzanatok, amelyek a gondos munka hiányára utalnak.

6. *Pótye* 'lisztpép, dercepuliszka'. A fenti magyarázatokat a 'rest' → 'ételnév' jelentésváltozás zsinagógára fűztem fel. Ez a szó nem tartozik közéjük, de érintem, mivel KNEZSA idézett nagyértékű munkájában ismeretlen eredetűnek mondja (I, 923). — Nyilván belső keletkezésű szó, amely — a *locs* ~ *pocs*, *lüttyő* '(tréfásan) pálinka' (MTsz. *löttyő* al.) ~ *piüttyő* 'hígra főzött cukortalan szilvalekvár' Nagyrábé (s. gy.) alakpárokhoz hasonlóan — a *löttye* szóval tart rokonságot (I. MNy. XLV, 324).

Vízóvó. Az Élet és Irodalom 1965. október 2-i számában közölt „Kerengés az erdő körül” című cikkében PAIS DEZSŐ helyreigazítja a hetilap egy augusztusi számának amaz állítását, hogy az *erdő* ~ *ardó* alakpár olyan, mint a *kever* ~ *kavar*, *eped* ~ *apad*, *gömbölyű* ~ *gombolyag* hangviszony. Rámutat arra, hogy *Ardó*, régebben *Ordó* helyneveink a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint eredetibb *Erdőóvó* alakból keletkeztek, jelentésük pedig 'erdőőr'. Az augusztus 14-i számban megjelent cikk írója hallott tehát arról, hogy *Ardó*-inknak közülük van *erdő* szavunkhoz, de az előbbieket mélyhangúságát helytelenül magyarázta. PAIS DEZSŐ analógiaként az OklSz. nyomán a *disznó* 'disznóőrző' és *tömlőcő* 'tömlőcőtartó' szokat idézi.

Hozzáfűzhetjük a *vízóvó*-t is! 1270-ben a Torna megyei Szöllőssardó mellett fekvő Kovácsi földdel kapcsolatban tűnik fel „Buhte dictus Wyzouow”, azaz a *Vízóvó*-nak mondott Bőjte (ZichyOkm. II, 330). Kovácsi azonosításával kapcsolatban először a Hídvégárdó és Tornaszentandrás környékén fekvő mai *Kovácsipusztá*-ra gondoltam (vö. CSÁNKI I, 239), annál is inkább, mert közelében folyik a Bódva. A szöveg azonban Kovácsit határozottan Gömör megyébe helyezi, ezért az oklevélben említett „villa Hordo” csakis a két megye határán levő Szöllőssardó lehet, amelynek környékén nincs ugyan számottevő víz, de megtalálható az oklevélben említett Teresztenye és Égerszög (CSÁNKI I, 238, 240). Kovácsi vagy másként Égerszög ezek szerint Bőjtének használatra rendelt birtoka volt, de nem működési területe. Tevékenységét nyilván nagyobb vizeken kellett kifejtenie. Olyanféle funkciója lehetett, mint a mai halászati felügyelőknek, akiknek feladata a hal- és víziállat-állományoknak a kipusztítástól való megvédése.

III. András egy húsz évvel későbbi oklevele „Koach” földet mint „terram Buhte, exploratoris aquarum suarum” említi (i. h. 331), vagyis Bőjte a király vizeinek felügyelője, vizsgálója, felügyezője volt. Mivel a ZichyOkm. e kötete 1872-ben jelent meg, adatunknak szerepelnie kellene az OklSz.-ban. Csak valamilyen tévedésből,

megzavarodásból maradhatott ki, mert a 720. hasábon utalásként megvan. — Az oklevél hiteles (SZENTPÉTERY, KritJ. II/1, 79), és SZENTPÉTERY utalása nyomán hivatkozhatom az ErdOkI.-ra, amelyben TAGÁNYI KÁROLY a *vízóvó* szóval kapcsolatban pisztráng-halászatra gondol (I, 12). Említi e vízóvó családot ILA BÁLINT is (Turul LIV [1940.] 26).

Nem tanulság nélküli a *vízóvó*-ra való rábukkanásom. A PAIS DEZSŐ cikkének megjelenése utáni napokban a Turulban lapozgatva ráesett a szemem KUBINYI FERENC cikkében az *Újszavú* ragadványnévre (III [1885.], 179). Gyanús volt: miért új valakinek a szava? Meggyógyult némaságából vagy nyelvet cserélt? Nem téves olvasás-e ez is, mint *Hatekélű* a helyes *Hatökrű* helyett? (Vö. MNy. LIV, 560.) S amikor beigazolódott kétkedésem jogosultsága, nem mosolyogtam KUBINYI azon tévedésén, hogy jöllehet az oklevél kifejezetten megjelöli Bőjte foglalkozását, nem ismerte fel benne az *óvó* szót, s ezért helytelenül tagolta az összetétel elemeit. Nyolcvan évvel ezelőtt még rejtély volt, amit ma már a bölcsészhallgatók is könnyűszerrel megoldanak! Talán szabad remélnem, hogy újabb nyolcvan esztendő múlva a mi mai megállapításainkon sem fognak mindig derülni. De azért nem magyarázom az 1483-ból való *Wyzywew* nevet (MAKSÁI, Szatmár-megye 210).

MIKESY SÁNDOR

Bartina. A Vigilia folyóirat 1961. novemberi számában (696—7) olyasom, hogy Szekszárdon a Remete-kápolna szőlősdombját *Bartina*-nak nevezik. A cikkíró, DÉNES GIZELLA azt hiszi, hogy a vashegyi, vagyis pécsváradi bencések egyik lengyel származású *Bertalan* nevű tagja került ide és volt a hely névadója. Mennyiben állhat meg ez a vélemény? — A *Bartina* határnév valóban szláv eredetű, sőt szláv személynévvel függ össze. Azonban a személynév nem az egyházi latin *Bartholomaeus*, azaz a magyar *Bertalan* keresztnévnek a szláv formája, hanem a 'testvér' jelentésű szláv *bratr* : *brat* szóból való szláv személynévként alkalmazott *Bratina* képződményre megy vissza (vö. MIKLOSIC H, PON. 36). *Bratina* helynévként is előfordul, például Zágráb megyében (Hnt. 1873.). Egy szláv *Bratina* egész természetesen öltötte a magyarban a *Bartina* formát. A szekszárdi *Bartina* határrészt egyébként elnevezhették így egy ilyen nevű remetéről is.

PAIS DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Nagyszombati szótörténeti adalékok

Az alább következő szavakat Nagyszombat városának a XVI. század második feléből származó pénztárnaplóiából, úgynevezett „regesztrum”-aiból gyűjtöttem össze. A naplók érintik a város gazdasági életének minden olyan területét, amelyről pénz került a város pénztárába, például a különböző vámokból, a bérbeadott házakból, a só-, bor-, sör- és faeladásból stb., illetőleg amelyekre kiadásai voltak, példának okáért az iparosok által végzett különböző munkákra, a város kamarásainak, deákjainak, iskolamestereinek, őreinek, szőlőmunkásainak fizetésére és így tovább. Különösen szép számmal vannak benne szavak a szőlőmunka és a sürfőzés szókincséből.

A regesztrumok helyesírása nem egységes ugyanazon deák bejegyzésein belül sem, mégkevésbé valamennyi pénztárnapló-vezető deák beírásaiban. Sok helyesírási következetlenség mutatkozik írásukban, sőt elírások, tévedések és betűkihagyások is akadnak feljegyzéseikben. A könyvek helyesírásával másutt szeretnék foglalkozni.

Hangtani szempontból sok bennük a kettős alak: *üveg* ~ *üveg*, *fizet* ~ *füzet*, *sír* ~ *sér*, *kamrás* ~ *kamarás*, *füdeletlen* ~ *fedeletlen*, *szeplet* ~ *szeglyet*, *kő* ~ *kű*, *ser* ~ *sör*.

töl ~ *töly* ~ *tölgy*. Alaktani szempontból is akadnak benne bőven kettős alakok: *-ból* ~ *-bul*, *-tól* ~ *tul* stb.

A város már korábban is vezetett ilyen számadási könyveket. A XVI. század első felében latinul vagy latinul és magyarul, az említett század második felében magyarul, néhány évben pedig németül írták. A könyvek vezetésével általában az évenként választott kamara deákját bízták meg. A könyvek első lapjain rendszerint fel van tüntetve a városi vezetőség tagjainak a neve, vagyis a kamarásoké, a deáké, a városi tanács tagjaié, mégpedig az utolsó csoporté nemzetiség szerint. A tanácsnak 4 magyar, 4 német és 4 szlovák tagja volt. Nyilván tükrözi ez a képviselő nemileg a lakosság anyanyelvi összetételét is. Ezzel magyarázható, hogy a magyar nyelven írt szövegben fel-felbukkan egy-egy szlovák vagy német szó is.

A példamondatok nem mindig teljesek, kerekék. Különösen nem akkor, ha címként szerepelnek az eredetiben, vagy hosszú felsorolásból valók. A könyveket nem lap-számozták. A szavak összeválogatásában azokat az elveket követtem, amelyeket a Zay-anyagból közöltek elején is említettem (l. MNy. LV, 422–3).

ablakcsinálás. — 1597: „Attunk papirwfra az *ablak chinalafhoz* . . .”

ablakráma. — 1574: „. . . ýfmegh padokath es *ablak ramakat chinalth*.”

ablaksoportla 'ablakfüggöny'. — 1588: „fizettwnk az *zabonak hogý az tanach haznal egy ablak foporlyatol* . . .”

abroncsozás. — 1574: „. . . I Diofý pýnthernek az kadaknak *abröchiozafatul* fizettük d 76.”

adószedés. — 1574: „Elleo *adozede*skor 1574 Ezgtendeoben fizettunk az adolob. . .”

akolás 'hitelesítés (akó számra)'. — 1593: „Ittem az borok *Akollafathol* fizettünk az Pergh Meftereknek . . .” (—) L. még *megakól*.

akoló pénz 'hitelesítési díj'. — 1588: „. . . *akollo penzth* fizettwnk. . .”; l. még *akól*.

akolos pénz 'szőlőadó'. — 1593: „Ittem fizettünk *akolos pinzth* es *Chinýzth* az fýzölöktöl az bironak. . .”

aláhozás 'leszállítás'. — 1597: „. . . keth fýaal (értel: két tucat) — 20 szálf) *ala hozathol* fizettünk az ala hozoknak. . .”

alkuvás 'megállapodás, megegyezés'. — 1595: „fizetet . . . az *alkuwas* gerint. . .”; — de NySz.: 1592.

általában 'in toto; mindenért, az egész munkáért'. — 1593: „Marthonnak fizettünk *attaliaban*. . .; kithöl fizettünk *attalliaban*”. — Szinonimája: *szakmányban*. L. ezt is, továbbá: *egyáltalában*.

apad. — 1587: „. . . de meg ebbeöl ký kel twdný miwel hogý az kis meczel męrték bele es az eöreggel ký attak *apadoth* l. mwtoth.” — SzófSz.: XVI. e. f., de igekötős összetételben.

aprólékbeli 'kisebb, apróbb'. — 1575: „Koewethkeozik *aprolek belý* be Juuedealeom.”

aprószerű 'kicsi, apróbb'. — 1595: „Wettunk be hamarla Daniel uramtul l zal *apro zeroo* horona faerth. . .”

árok tiszttás. — 1591: „fizettunk az To asonak az *arok tiztúasthul* 15 napi zamot. . .”

asztalgýártó. — 1579: „. . . fizettünk Mý Camoráfok *asztalgýártho* farkafnak. . .”

aszúhal 'szárított hal'. — 1595: „fizettunk az *azýw halert*, kit piaczon wette nek. . .”; — de OklSz.: 1544.

aztán. — 1587: „. . . de hogý el ně fýwth, *ozton* azkor keölteöttwnk el. . .”

b á r á n y h á s. — 1588: „fizettwnk az melzaroffoknak tehen hwffterh es *baranj hwffterh*...”; 1595: „... fizettunk az Melzarosoknak tehen hufert, *Baran hufert* es Boriu hufert...”

b e b o c s á t á s 'leeresztés, leszállítás'. — 1574: „Ittem fuzettunk az korchiolafoknak .5. feozet leornek *be bochjatalatul*. 1. fl d. 22.”

b e c s i n á l á s 'bezárás, leföldelés'. — 1591: „wettunk az Dyosi Zeoleokhez az gyermek *be chinalasara* ganeit...”

b e f e d. — 1588: „fizettwnk alch gyerignek (!) hogý nagý egy haznal az lindelnek valo hazath *be feötte*”; 1597: „... fizettünk ezen alchnak hogj 2 Tornot *fethe be*...”; — de NySz.: XVI.: sz. I. f.

b e f ö d e l e z. — 1587: „fizettwnk az altfoknak kik az paztor hazath *feödeleztek be*...”

b e j ö n 'befolyik (pénz)'. — 1565 „Az mý *be Jüt* rendwel.”

b e j ö v e d e l e m 'bevétel'. — 1575: „Keowethkeozik aprolek belý *be Juuedelem*”.

b e j ö v é s 'bevétel'. — 1565: „Halas tokbol valo *be Jües*.”

b e j ö v e t e l 'bevétel'. — 1579: „Az nagyszombat varafának keözeönleges *bé iüüetelének* es ký Menetelének Regeftrüma.” — Valószínűleg tükörszó (vö. lat. *introitus* 'bejövétel, bevétel'). Igaz, előfordul a *bejön* ige is 'pénzt vesz be' jelentésben. L. még *kimenetele*. Az 1575. évi zárószámadási könyvben ugyanis *introitus*, *exitus* szerepel az első lapon.

b e l e e r e s z t 'dongát cserél, ~ javít'. — 1588: „fizettwnk Handl pinternek hogý egy hordoth meg fordith az pinczeben es mas dongath *ereztehe bele*.” — Mint műszaki szó érdemel figyelmet.

b é r e s h á z 'bérben használt ház'. — 1579: „Az waras *Beres hazaitül* es Boltoktül walo Jüüedelem rend fzerént keöüetkeözik.”

b e s z e d é s. — 1587: „Az verrazto pezne *be szedefze* rend szerint...”

b e t ö l t 'megtölt'. — 1591: „egi buza wermet meg zuppolt, es buzawal *be teol tet*...” 'megtöltött'.

b e v e s z. — 1575: „... ezen plebanofül wýzzötagh *wettunk be* [ti. pénzt]...”; „*wettunk be* Bornemýzza Georgýtul 3 feozet Seor arrath...”

b e v é t e l. — 1575: „Kewwethkeozik az Wýrrasto pýnznek *be wethele*.”

b í r ó s á g 'bírói tisztség'. — 1587: „... azerth mink fizettwnk meg Latkoczý Janos vramnak az eö *býroffagaban*...” — L. még hasonló jelentésben: *dézs másság*, *kamarásság*, *fertálymesterség* stb.

b i z o n y s á g o t s z e d 'helyszíni vizsgálatot tart, bizonyítékokat gyűjt'. — 1595: „... hogj kaptalan es kiral Embere egi gonoz teweo leanzora korompán *Bizonlagot zettene*...”

b o c s á t. — 1579: „... az kadakban Dügáth *botlátott*. Ifmeth *botlátott* beleýek 14 dügáth.” — Szinonimája ugyanebben az értelemben: *ereszt*. L. még *beleereszt*.

b o g 1. 'ua.'. — 1579: „... fizettünk Moric Mesternek hogý az hamútokban walo Iftrangokat adott az w raualza fzerént es hogý az *Bogot* meg tfinalta az w maga keötelebeöl...” — 2. 'órasúly, mérték'. — 1579: „Ifmet az Mertekeket wagý *Bogoth* wýonnán (!) wafazta...” ; 1. *mérték*.

b o g l y a. — 1579: „Wettunk be Waradý Zewchý Mihal wrätul 7 *baglya* zenaert fl 2 d 50.”

b o k á l y 'kehely, pohár'. — 1587: „Itt on mozdo medencze *bokhallijawal* vagyon...” ; — de NySz.: 1549.

b o l t b é r. — 1575: „Wettunk be... eztendeig walo *booth bert*...; azö eztendeore walo *booth berth* füzetet Weoreos Janos wafző aros az ew botýatul fl. 3.”; 1591: „Wettunk be Peölpek Janosnethul *bot beört* [!].” — Ez a szokatlan *-beört* „alakváltozat” többször előfordul.

boltoz. — 1595: „... kemencze feolet *Botozot*...; fizettunk keomiwes vinneze-nek hogj az ferdeo hazban *botozot* es fodozot...”; — de NySz.: 1592.

borárus 'borárusítás'. — 1591: „fizettunk Czaplár Palnak 290 ako *bor arulaftul*...”

borított pléh [zár?]. — 1579: „... az porofzlo hazában az garaditfon walo aýtóra pántoth es *Borított plehet* 2 kütfal tfinált...”

borjúfertály. — 1587: „fizettünk... l baranyerth d 48. Itt l. *boriw fertalyerth* d 79.”

borkóstolás. — 1588: „My Kamrafflok fizettwnk Philo Janofnak *bor kosto laftol*...”

borvevő 'borszívó, lopó'. — 1587: „Itt vettwnk az varas hazahoz egy *bor veweöth* p d. 10. Itt egy iczeth p d. 8.”

borvonó 'borszállító'. — 1598: „fizettunk *Bor wonoknak*, kik falukra Bort wontak...”

börerszeny. — 1588: „... egy beör *ergenijben* valamý *egwft gywreok*...”

börveder. — 1588: „Chinaltattwnk valamý *beör vedreketh*...”

börzsák 'börzacskó'. — 1587: „vettwnk... egy *beör zakoth* kwlchoknák valoth p d. 40.”

bujtás 'leföldelt szőlőág, új szőlőhajtás'. — 1565: „... *boytoft* (!) raktak”; 1574: „Item .8. karo wereonek kik az *bwijtas* melle karot wertek... fuzeteot d 80”; 1587: „... *pdikator* zeölieben karothe wertek es *bwitast* keöteöztenek...”; — de SzófSz.: 1510 k. — L. még *elbújtat*.

bujtáskötöző 'szőlőkötöző'. — 1574: „Item 12. *bwijtas keoteozeonek*... fuzetet d 60”; 1579: „... fizettünk 7 *bujtás keoteozeonek* l p d 5...”; 1595: „Item ez vinczelernek fizettunk 80 zemelnek *Butas keoteozeoknek*...”; 1597: „*Bwijtas kotöfoknek* (!) fizettünk p d 6...”

bujtásrakó 'bujtástakaró, -földelő'. — 1579: „... 4 *bujtás rakónak* es faýdolónak [! — ti. adtunk]...; Ifmet 12 *bujtás rakónak*...”

bujtásveremásó. — 1579: „*Bujtás werem afzónak* [! — ti. fizettünk]...”

bujtatás. — 1591: „fizettunk *buitatasert*, karoweresert, es lewelezefere...”

búzaaratás. — 1597: „Wettunk az *buzu aratafkor* az fertal Mefterek es tizede-fek etelere...”

búzaeladó. — 1595: „... az *Buza eladok* kwltettenek magokra...; Item az felöl *buza eladok* az *buzu arabul* kwltettenek magokra...”

búzaörzö. — 1574: „Keowethkeozik az *Buzu eorzeoknek* auagy cheöfzeöknek fuzeteleok”; 1593: „fizettünk az *buzu örzö* .6. chöfznek azö (!) hora walo fzolgalottio-kerth...”

búzásszekér. — 1591: „Wettunk az 2 Drabanthnak hogh az *buzus zekerek* mellet Pozomba menthenek...”

búza vetés. — 1595: „fizettunk egi Modordorfý cheoznek, ki az *Buza weteft eorzj*...”; — NySz.: MonOkm. XIV, 120.

cirkál 'örkődik'. — 1579: „... fizettünk az 26 werrafztonak... es az ket hirdeteonek hogý eýel wigyazzának (!) es *Cirkályak* [!].”; 1588: „My Camrafflok fizettwnk az 14 drabanthnak es keth hirdeteonek hogý eýel *Circalnak*.”

cirkáló 'éjjeliőr'. — 1565: „Az *thirkalok* fýzetese”; 1579: „Az werrafztóknak es *Cirkálóknak* kántorra walo fizetétek rend fzerént keöüetkeöznek”. — A NySz.-ban már korábban, de más jelentésben.

csáklya. — 1588: „... az menny vaffath vettenek az fertalý Mefterek, *csaklara* es az fzekerek valfzafzaffara (!).”

csap 'csapszög'. — 1587: „fizettwnk... hogy az varas hazan valamý zakallafokban valo *chapokath* chinalth...”

csaplár. — 1574: „... fizettunk (!) az *Chijaplaroknak* 1 akotul...”

cserep csináló. — 1597: „*cherep chinalonak* walo fizetés”.

csererdő. — 1587: „Itt mazsor az *chererdeöre*, harmadzor az fenyő erdeöre keölteöttwnk...”

csille 'szekér'. — 1579: „... Mindenik kapúra egy egy *tfilye* faérth d 20”; 1588: „Ité mindenik kapura egy egy *chellye* faerth regý zokas fzerinth adwā p d. 20”; 1591: „wettunk az ... Lowaknak 2 *chelle* zenat”; — de OklSz.: 1285/1358.

csordarekesztő 'csordapásztor?' — 1565: „... fýzetwnk 2 fzerkerkaroyerth az *chorda rekefztőnek*...”

csődör ló. — 1597: „Mý kamorafok fizettünk .2. *czódör loerth* Olafz Janofnak p fl. 22... fl. 44.”

csősz 'búzaőr'. — 1574: „Keowethkeozik az *Buzaeorzeoknek* auagy *cheőfzeoknek* fuzeleok”; 1579: „Mý Camorafok attünk az három *tfőfnek* wagý *Bűza e őrzőnek* Inyok walo pengre 60 d; attünk az egyik *tfőfznek* az ký az albo retet es az waras búzayáth eörzeotte fzolgalattyára...”; — a NySz.-ban tágabb értelemben, illetőleg *erdőör*, *rétör* jelentésben van meg.

csűrörző. — 1593: „fizettünk az *chw* *örző* .4. drabantnak hora walo fzolgalottio-kerth...”; 1597: „*Chwür örző* drabantoknak hora walo fizetese.”

deák ság 'a deáki teendőök ellátása'. — 1591: „fizettunk Daniel deaknak, wgi minth kamara *Deaksagaert*...”

derek köztőzés 'szőlőtőkötőzés'. — 1591: „fizettunk 168. azzon embernek az *derek ketezefutl* p. d. 7 tt... ft 11 d 76.”

délceg. — 1593: „Wettunk waras fzamara 2 *deczey* (!) lowat p fl 34”; — de NySz.: 1592.

derek regesztrum 'főkönyv'. — 1593: „Wettünk Regiftromnak .5. konc papiroffath kith *deregh* [!] *Regiftromnak* chinaltunk...”

deszkabolt-bér 'fűrészárus üzlet bére'. — 1587: „Vettwnk bę fziwiarto Thamaftol az .86. eztendeöre valo *dezka bolth berben* f 3.”

deszkaléc. — 1588: „Vettwnk verefkeőben (Pozsony megyei község) 200: *dezka leczeth* az tokra...”

deszkametelő 'deszkafűrészelő (ember)'. — 1593: „attunk ... az Veres kőüý *dezka Methelőnek* fzam uetes fzerint öregh *dezkaýerth* es Metelth leczekýerth [!]. ... — Hogi az Veres kőüý *dezka Methelőhöz* Menttünk költhöttünk...”

deszkásbolt 'depó, deszkaárusítással foglalkozó bolt'. — 1595: „... vettunk be kadas thamaftul az *Dezkas bótert*...”

dézs m á s s á g 'a dézsmaszedői tisztség időszaka'. — 1587: „fizettet (!) pifký Johane (!) meg az eő vra adoffagath mellyel *dezmassagaban* adoffa marath volt...”

dísz n ó l á b. — 1593: „fizettunk... feier kenierert *czipoert Dizno Labert*...”; — de OklSz.: 1544, 1587.

dob csináló. — 1593: „attunk egi *dob chinalonak* ký az Regz doboth megh buritotta”; 1597: „fizettünk egi *dob chinalonak* ... hagi három doboth meg bwrithott...”

égés 'tűzvész'. — 1587: „Itt varga martontwl veöttwnk bę vgýan azon *egefkor* ký oztatoth fa zerzam arraban...”

egy áll taláiban 'egészen, minden munkáért'. — 1593: „kith diofon chinalth az waras fzamara egi *attalliban* walo fzegotflégh fzerint (!).”

egy ház fi 'hívő'. — 1593: „Vettünk palffi diofon az *egýházfiakthol* .2. hordo borth...”

egy-más 'egy és más'. — 1593: „fizettunk az wafarbironak hogj *egýmaft* wafarlot

..."; 1597: „fizettunk az Pinternek hogj varas hazahoz *egimaft* pinterezet...”; — de NySz.: 1562.

egyre-másra. — 1587: „... ebedre keölteöttwnk *egjre mafra*...”; 1588: „... keth nap az Reftantia zedefben voltwnk keölteöttwnk *egre mafra* fl 1 d 12...”; 1598: „... az Langh hanz haza veget kwltettunk *egire mafra*...”; — NySz.: MonTME. I, 34.

éjjelkiáltó 'éjjeli toronyőr'. — 1597: „Ittem fizettunk *ez ejel kialtoknak*. Az *Ejyel kjalthoknak* wettwnk .4. fzür chwhath...”; szinonimája: *éjjel-órakiáltó*. L. ott. Vö. még: *megkiált*, *éjjelvigyázó*, *vigyázó*.

éjjelvigyázó 'éjjeli toronyőr'. — 1597: „Ittem fizettwnk *ez ejel wigiazok-nak*...”

eladogat. — 1595: „... apronkint *adogata el*...”

elbomlott 'tönkrement'. — 1591: „fizettunk... az To Asonak az felseő kapunal walo *elbomlot* teteft (! — töltést) chinalasathul...”

elbújtat 'leföldeli a szőlőágot'. — 1588: „fizettwnk hogj Spindlerj zeöleöth *el bojtatta*...”

elegyenlít. — 1591: „fizettunk az To Asonak hogh az kezen (közön!) az keweczeket *el egienlítette*, es az kerthek keozet az wtath chinalta...”

eligazít 'rendbehoz, rendet csinál'. — 1587: „... teöb vrainmoth kj vittek volth az Toth benedekkel valo vezeödeöft [!] *el Igazitanj*...”; — de NySz.: 1564 2. jel.

emberszám 'férfinapi munkája'. — 1591: „fizettunk metzeftul 101 *ember zamot* p d 10... fl 10 d 10; fizettunk második kapalaskor 140 *ember zamot* p. d 10 fl 14.” — L. még: *kapás-szám*, *lőszám*; de OklSz.: 1544 ('numerus hominum').

emlékezet 'följegyzés'. — 1587: „... az mj aplekoth vagj *ez nap* vagj *ez vtan* eztendeö által kezeben attunk, arrol valo *emlekezeth*”. — E cím után az átadott dolgok felsorolása következik.

erdőcske. — 1587: „wettwnk mas darab *erdeöchketh* hol chak teöl es cherfa volth...”

erdőispán 'erdőőr'. — 1574: „Keowethkeozik az *erdeo Ispannak* fizetefe.”

erdőörzö 'erdőőr'. — 1565: „Ismeg fjtettwnk az *erdö örjzonek* azw (!) fzolgala-tyára...”

ereszt 'vizen úsztat, szállít'. — 1588: „Itē az zalaffoknak hogj egy zalath Swrra *erezettek* fizettwnk...”

erszény 'golyóbistartó'. — 1597: „Vettwnk az pufka palatzkokhoz walo *erzenjeketh* kikben globifokath tartanak...”

erszenymetelő. — 1588: „Itē attwnk nekie hogj egy *erzenj meteleöth* kj velzeözeöth d. 25.”

esztendőbeli. — 1595: „... fizettunk... wgj mint az 94 *Eztendőbeli* hufwet-tul fogwaft, wgj 95 *Eztendőbeli* hufwetigh...”

facsap. — 1591: „Wettunk *facsapot* az hordokba.”

fafürészelő. — 1588: „It az *fa furezlöknek* mith adoth tegö d 30.”

faköppöly. — 1587: „Itt vettwnk nekie 150: *fa keöppeöltth* 1 p d 1.”

falapát. — 1595: „fizettunk 5 *fa lapatert*...”; — de OklSz.: 1535.

falubeli. — 1595: „Mj kamorafok wettunk be... wendegh Borok wam pinzt, melleket az keorniul walo *falubeliek*... ide be hoztak.”

famedence. — 1587: „vettwnk... keth *fa medenczeth* hordok ala p d 5.”

faragó szekerce. — 1597: „Wettwnk az Serr főző hazhoz .1. *fařago fze-kerczeth*...”

faszerszám 'faféleség'. — 1587: „... hogj Swrra menth az fakath, dezka-koth es egyeb: *fa zerzamoth* meg zamlalnj keölteöttek oth...”

fazék mosó. — 1587: „Itt az Tal, tanyer es *fazek moffoknak* attwnk . . . f 2.”
fehért 'meszel, fest'. — 1597: „Mý kamorafok fizettunk az keomiwefeknek
 hogj az varas hazan es Mezazrekben *feieritetek* . . .”; — de SzófSz.: XV. sz. m. f.: SermDom.
fej szenyél. — 1598: „Itt *fejze Nielert* . . . (ti. fizettünk)”.

fékemlő 'fékszár'. — 1587: „wettwnk ziwiarto Mihalytol az varas lowainak
 negy eöreg *fek emleöth* . . . mas 7. ap. *fekemleöth* . . .”

felakasztott. — 1565: „Ismeg fýzetwnk 4 fzekef fajert kýwel az *fel akasztot*
 afzont meg egetek.”

felbont. — 1565: „. . . fýzetwnk . . . hog az zab vermoket *fel bontota* . . .”

felette, felettében 'megfelelkezve, tévedésből'. — 1588: „fizettwnk
 Baranyáý Benedeknek, miwel hogý az varas bwzaiath *felettébé* meg arattatta volt az eöwe
 gýananth es adoth az aratoknak fl 3.”

félfülű 'kisebb füles faedény'. — 1588: „vettwnk az varas hazahoz hol mý
 aplekoth, vgý minth teöcherth, teknýeöketh, dezkakath, *félfüleöketh* es egyeb aplekoth”;
 1593: „Vettünk Saffoth fa kannath es *fel füleöth* . . .”

felkötöz 'szölet kötöz'. — 1565: „fýzetwnk 6 fazonembörnek kýk *fel kötöz*-
tek . . .”

felmér 'felszed'. — 1591: „. . . hogh az buzat *fel merthek*, az Zomzedok, az kik az
 waros Wermek mellett munkalkottanak. . . (ti. fizettünk)”.

felnyitás 1. 'szölnyítés' — 1588: „My Kamaraffok keölteöttwnk az kiraly
 hegý (helynév) zeöleönek *fel nyítalfara* . . .” — 2. 'kinyitás, lakatfeltörés'. — 1597: „. . .
 fizettwnk egý Lakath *fel Nításthol* . . .”

felszögez. — 1565: „Ismeg atwnk neký valamý fzege kýwel ramakat *fzegezöt*
fel . . .”

félte (fél-) 'félelem'. — 1595: „. . . melleket az keorniul walo falubelyék az
 Nimetektul valo *feltekben* ide be hoztak. . .”

fertőmelléki 'fertőkörnyéki bor'. — 1595: „Wettunk be 2 hordo *ferteomelleket*
 Borarat. . .”

felvon 'felhúz, felszállít'. — 1565: „Ismeg fýzetwnk az korcholafoknak . . . hog
 . . . az Ires hordot *fel wontak*.”

felvonás 'felszállítás (pincéből)'. — 1588: „. . . tezen az arra mind az *fel*
vonýalfawal egyetemben fl 10 d. 20.”

feneketlen 'mély, hosszú?'. — 1587: „. . . on tal karýmaia *feneketlen* . . .”

fenyődeszka. — 1587: „. . . eöreg *fenyő dezka* volth. . .”

fertalmester. — 1575: „adoth be Panczer tamas *fertal mester* az ew fertállýa-
 bol f 8”; 1588: „. . . hogý az *fertalý mesterek* chinaltattanak valamý karikakoth az laýtrak
 vegeben; hwfra, kenýerre es borra keölteöth az *fertal mestereknek* . . .”

fertálmesterség 'fertálmesteri időszak'. — 1587: „verrazto pength
 mellýel az eö *fertalý mestersegeben* adoffa maradoth volth (ti. vettünk fel) . . .”; 1591:
 „Wettunk be. . . Zabo Martonthul, az wirazto pingben az eö *fertal mestersegebul* . . .”

fiskus. — 1598: „Fizettunk 2 Mandathumert metlet az varas *phiscusa* varos
 dolgabá zerzeot. . .; *Fiscussal* iartunk Pofonban. . .”

fiskusság. — 1593: „fizettünk Daniél Wlhanak az ő keglme *Fiscussagara*
 miuel hogi *fel elztendeigh* fzigalt volna az *fiscussagban* . . .”

fogas 'akasztó'. — 1574: „. . . hogý az Tanach hazó az fzakallafoknak *fogast* . . .
 chinalt (értsd: fizettünk) . . .”

fogolytartás 'a foglyok eltartása'. — 1595: „fizettunk 3 *fogol thartastul* . . .”;
 — a foglyokat házakhoz adták, és eltartásukért fizetett a város.

fogvást 'kezdve, óta'. — 1595: „. . . fizettunk . . . wgj mint az 94 Ezgendöbeli
 hufwettul *fogwa't*, wgj 95 Ezgendöbeli hufwetigh. . .”

fok 'kapafok'. — 1593: „... 4. kapanak *fokoth* chinalth es fizettünk mindenefolt errettek...”

foldoz 'javítgat, foltoz, reparál'. — 1565: „Ismeg *fyzetwnk* alch Janosnak hog az varof hazan *fodozot*; ... az hayot *meg fodozta*”; 1588: „fizettwnk hogý vgýan oth az ablakokath *fodozta*; *meg foldozta* az Serfeözeö wíteöket.”

foldozás 'javítás'. — 1565: „*fyzetwnk* ... 4 ham tafkaýert három *fek fodozasatül*”; 1588: „fizettwnk az to affonak egy hallo *fodozaffatol*...”

foldozgatás 'javítgatás'. — 1587: „Itt az varas hazanal, walamý *fodozgataft* es pallaft... [ti. fizettünk].”

födeletlen. — 1587: „Itt on kanna 3 mefzeles vagyon *fedeletlen*...; Itt on kanna iczes *feödeletlen*...”

föle. — 1598: „... vettunk be ... 2 feozet Sernek az arat, kinek wolt 2 ako *feoli*.”

fölszedés 'összegyűjtés'. — 1579: „... fizettünk az *fzeölzeöüenyke feölzfedeletül* d 25.”

föltámogat 'föállít, megerősít'. — 1579: „az Ofzlopokath *feöl tamogatta* es az defzkakat *feöl zeögezte*”; — de NySz.: DebrK. 5.

fövenyhányó. — 1574: „Keowethkeozik az *fewen hanioknak* walo fuzetef. — 2. *fewen hanioknak* attunk d 24.”

fövenyhordás. — 1591: „fizettunk az masik olaznak 22 10 terhit *fewen hordastul*.”

fövenyvitel. — 1591: „Az *Fewen witelre* walo keolczek.”

főzés 'l főzet, 40 akónyi (sör)'; az a mennyiség, amennyit (pl. sört) egyszerre főztek. — 1565: „Ismeg mynden *föze/böl* atanak neký ket ako Sert vag meg Iza vag el agýa.”

főzőasszony 'szakácsnő'. — 1587: „... *feözeö aszoný* embernek, az ký *feözeöth*...”

fráing 'vásárcímer, vásárljelvény'. — 1598: „Item *fraingh* felteteleert... [ti. fizettünk]; Item Z. Jakab Napi lakadalom *fraingh* felteteletul [azaz: fizettünk]...”

fúrat. — 1591: „... wagion megh hordo bor waros Gazdaianal kit az Tanach Wrak zamara *furatot*.”

fürdőház. — 1565: „... fyzetwnk alch ferenchnek kýt mywelt az *förödözö hazban*...”

fürdőköd. — 1587: „Itt vettwnk 6. *feördeö kadath* l. p. d 80”; — de NySz.: 1549.

fürdőös 'balneator'. — 1591: „attunk *ferdeösnek* ... hogh az Nimeth pintert giodithon(!)...”

fűrészelés. — 1587: „Itt az fenýeö fa *fűrezleffert* haýtottwnk ký, (értsd: levontunk) d 21.”

fűrészelő. — 1587: „... vgýan akkor attwnk az *fűrezleönek* Ital penzth...”

fűszaggatás 'fűtépés', a szőlőművelési munkák egyike. Vö. *fűszakasztás*. — 1593: „... fizettunk Gabriel vrá által az diofý Blafko vinczelernek *fű zagगतaserth* 19. Napi fzamoth p d. 6. f l d 14.”

fűszakasztás 'fűszaggatás'. — 1591: „fizettunk az Dyosi Winczlernek hegiek tereftul es *few zakazastul*...; fizettunk az kiraliheghy Winczlernek *few zakazastul*...”

gallos gyölcs. — 1598: „fizettunk 1 vegh *Gallos gyölchert*...”; — de NySz.: 1532.

ganajbehordás 'ganajhordás'. — 1579: „... fizettünk 200 kas *gane behordástul*; 1591: „fizettunk 40 aýzon ember zamat *ganei hordastul*...”

gana j hordó. — 1588: „volth 28: *ganej hordo*”.

gana j hordó villa. — 1591: „Wettunk *ganei* es *zena hordo wellakat*...”

gantár 'ászkofa'. — 1599: „fizettunk nekie pinezekben walo *Gantharok china-lafatul* 3 legin Nap fizamot...”

gantárfa 'ászkofa, gerenda'. — 1595: „fizettunk egi Liptoi Embernek egj öreg^h *Ganthar faert*, mellet... chatornanak weot...”

gom bcsinálás 'tetőoromkészítés'. — 1592: „fizettünk kolompaar (= bádogos) Janofnak l. pleh *gomb chinalaferth* d 60.”

gyalogdob 'kisdob'. — 1588: „... Chinaltattwk meg pozomban az vrain akarattýabol az rez dobokath es *gyalog dobokath*”; 1595: „fizettunk az Dobofnak hogj az *gyalogh Dobokat* fodoztatta...”; — de OkSz.: 1584 [tympanum pedestre]. — Véleményem szerint kisebb, könnyebb dobót is jelentett, nemcsak gyalogsági dobót — ad analogiam: *gyaloghid*. Ugyanis sokszor előfordul a szó, de egyszer sem katonasággal kapcsolatban.

gyaloghidacska 'bürü, palló'. — 1588: „fizettwnk egý alchnak egý kis *gyalog hidacskaerth*...”

gyermekded ló 'csikó'. — 1591: „Tartottunk az *gyermekded lowak* mellett egy másik legin^h Bartoft...; fizettunk az Zekeres Mihalnak, á ki az *gyermekded Lowakkal* banik...”

gyógyítás. — 1598: „fizettunk... egj Zegin ember *giogitafatul* kýt az porozlo megh vagdalt...”

gyomláló. — 1579: „Ifmet wólt 27 *gyjomlálónak* l p d 6”.

hájaz 'kocsit ken'. — 1591. L. *meghájaz*.

hajóbér 'a hajón történt szállítás díja'. — 1593: „Ezen fzegekthől *haiobért* es vamo^hth fizettwnk pofonig f l d 16. (ti. szöget vásároltak Bécsben).”

hajt 'levon'. — 1587: „... volth az varas nek^{ie} ados 40. f. ... arra az adoffagra býro vrã akarattýabol *hajtottwnk* 10. f.” — L. *kihajt*.

halasház. — 1593: „Vettünk egi fzakoth az to *halashaz* fzwklegere d. 32.”

halászláda. — 1588: „attwnk az vallarbyraianak hogý az *halaz ladaknak* zwrkoth veth...”

haltartó 'haltenyésztő tó'. — 1565: „... fýzetwnk neký egý holnapra hog meg kalfalta mynd az neg *hal tartoban* az nadat...”

haltartó bárka. — 1593: „... az *hal thartho Barkath* megh chinaltha. Mý kamorafok hogý az *halnak walo barkath* fel zegeztek attunk lecz fzege az tho afonak d 12”; — de NySz.: C.

halteknő. — 1598: „fizettunk aztalgiartho Morieznak... hogj *Hal tekencoket* chinalt...”

hamtáska. — 1565: „fýzetwnk... 4 ham tafkayert.” — A lószerszám egyik része.

hamut 'hám'. — 1565: „fýzetwnk 2 *hamutert* az waros lowaynak...” Vö. a szlovákban: *chomut* 'ua.'; — de OklSz.: XV. sz. e. f.

hamutfoldozás 'hámjavíthatás'. — 1579: „Mý Camoráfok fizettünk az Nyereg gyartonak négy *hamút foldozáftul*...”

hamutigazítás 'hámjavítás'. — 1597: „fizettünk ez nereg^{ie}girthonak .l. wý neregirth *hamuth igazitafertth*...”

harangozás. — 1588: „Az harangozonac az Imadsagra valo *harangozastol* iar eztendeig f l 8.; ... fizettwnk az beöyth eleöy Sokadalom kýlbe *harangozastol*...”

harangozó. — 1565: „Ismeg fýzetwnk az *harangozonak* hog az fza^hbadfagot be harangozta”; 1588: attwnk az *harangozoknak* az... harangozastol...”; — de NySz.: 1336.

harangöntő. — 1591: „fizettunk... zálasert hogh az *Haranghentheo* hatodmagawal nala volt...”; — de OklSz.: 1393.

hárs 'háncs'. — 1587: „... keöteözny való *haffath* vettwnk...”; „... hogý zeölöben (!) karoth es *haffath* keötný veth...”; — de OklSz.: 1257.

hársdeszka. — 1587: „Has dezka volth raytok (ti. a szálakon); Itt az *has dezkanak* az arra...”

hárskötél 'hársháncsból készített kötél'. — 1591: „Wettunk egi *has ketelet* az lo labara...; wettunk 2 *has ketelet*...”; — de OklSz.: 1493.

házbér. — 1574: „fuzeteot (!) eztendeo által walo *haz beerth*...”; 1587: „Itt az *haz berben* attwnk...”; 1592: „... Marciuftol fogwan 1592 ełztendőben ełőben kith adoth *hazbérth* (!)...”; — de OklSz.: 1544.

hegyetvág 'kacsol, tetéz (szőlőt)'. — 1595: „fizettunk Dioffj vinczelernek 100 Miwes fiamot, akik karot wertek es *hegyet wagtanak* az zeolekben [!]....”

hegytörő 'szőlőkacsoló'. — 1588: „Itē volth 30: gyomlalo es *hegyteöreö*...; It volth *hegyteöreö* es gyomlalo 370.”

héjazás 'tetőfedés'. — 1593: „... rezech hozzanak az albo Torom (!) *heiazaſa-ra*...”

héjazó 'tetőfedő'. — 1593: „fizettünk az Rezzel *heiazonak* ky az albo kapw felőth valo kis Tornioth rezzel megh burítottani akartha...; fizettünk az chereppel *heiazonak*...”; — de OklSz.: 1519. — Szinonimája: *pléhező*, l. ott.

hévíz 'melegfürdő, fürdő'. — 1587: „vettenek... aiandekbā Bezperimý pispeöknak az peöftýený *hew wizben*...”

hidlás 'palló'. — 1599: „Mý kamorafok fizettunk aleh Martonnak hogh *hidlast* chinalt dezkaul az patakon a hon az halat aroliak...”

híja. — 1588: „kelleth volna lenny 33 000: findelnek de volt *heja*...”; — de OklSz.: 1553.

hirdető 'éjjeli toronyőr'. — 1574: „Keowethkeozik Wýrrastoknak kapun alloknak es *hýrdeteoknek* kantorra walo fuzetefeok”; 1579: „... fýzettünk 26 werralfztónak és 14 Drabantnak es az ket *hirdetönek* hogý eyel wigyazzának (!)...”

holott 'ahol, hol'. — 1587: „wettwnk... egy darab erdeöth *holoth*... teöly, cher es egyeb fa... volth.” — A NySz.-ban csak kérdőnévmásként szerepel.

hon — *hol* 'egyszer — máskor'. — 1595: „... fizettunk... Boriu hufert, mellet kwlemb időben *hon* aiandeokban *hol* penigh egieb waras zwklegere... attanak...”

hordás. — 1579: „70 kas ganetül hogý az Lingll fýzőleýbē wittek fizettünk az *hordástul*...”

hordópántolás. — 1593: „fizettünk *hordo patolasthol* [!] az pinternek...”

horpadozott. — 1587: „Itt on palazk *horpadozoth* tok nelkwł... N° 1. [ti. volt]”.

icés 'icényi nagyságú'. — 1587: „Itt on kanna *iczes* vagyon de hitwanok...”; — de OklSz.: 1533 (kn.).

igazán 'pontosan, éppen'. — 1588: „Ezzel eözwe azerth adoth *Igazan* kezwnk-hez býzer (név!) kełz penzth fl 53 d 72 1/2; ... tenne az arra *Igazan* fl 32. de adoth be fl 40”; Vö. NySz.: *igazán* 4. jel.

igazít 'javít, rendbehoz'. — 1591: „... hogh az reghi halot *igazitotta* fizettunk thule...”

iskolabeli. — 1591: „fizettunk az *oskola beli* Diakoknak 1554 eztendeöbeli konwentio gerint walo fizetft...”

iskolamester. — 1565: „Az *oskola mełtör* fýzetefe — Ismeg fýzetwnk ezen *oskola mełternek*...; fýzetwnk az *oskola mełtörnek*...”; — de OklSz.: 1544.

ispotálymester. — 1595: „Biro vram parancholattiaara attunk *Ifpotal Mester* vramnak. . .”; — de OklSz.: 1586.

ital pénz ’költőpénz, költség’. — 1575: „... wgian azoknak *ital pingth* adoth d. 19.”; 1579: „... az gazdaszonnak *Ital pénst* feőzfelyerth 20 d (ti. fizettünk)”; — de OklSz.: 1544.

ívás ’halikra, kishal’. — 1574: „wettünk az kew malommal walo toban. 653. *Iwaft* 100 p fl 1 d 40. . . fl 9 d 15”; 1579: „Az *Iűdferth* walo fizetés rend fzerént; . . . Matyás vram által fizettünk két méc *Iűváfnak* walo halérth; . . . wettünk az tohoz *Iwaft*, wgi minth 436 pont fiat kiert fizettünk. . .”; 1597: „fizettünk az tho afonak ký az *Iwaft* kifogta az Rofindely thobol. . .”; — de OklSz.: 1538.

jégverem. — 1593: „Mi kamorafok wettünk az *Jegh wermekre* .2. lakathoth”; — de OklSz.: 1544.

jegyzés ’főljegyzés, nyilvántartás’. — 1588: „az mith miwelth az eő *Jedzesse* fzerint az varafnak tezen fl 20 d 50.”

jövet ’jövén’. — 1565: „Az vton költöt fel es ala *Jüet* neged magawal. . .”; — de NySz.: 1557.

kályha ’csempe’. — 1599: „fizettünk fazokas vidanak hogj waras hazaban kemenezet wiobbã rakot es hogj *kachlakot* [!] Bechben weot”; — de OklSz.: 1522 (kn.).

kamaraláda. — 1595: „... kik Gabriel vramhoz *kamora ladat* wettek. . .”

kamarasság ’kamaráskodási időszak’. — 1587: „... mellyeth még az eő *Camrallagaban* veth volth fel [ti. összeget]”.

kannagyártó. — 1591: „Az *kannaiarthonak* fizeteze [!] — . . . fizettünk *kannaiartho* Jakabnak. . .”

kannaón ’kannának való ón’. — 1587: „Itt valamý kowachtol marath *kannaon*. . .”

kapánádolás ’kapaélesítés’. — 1588: „fizettünk 20 *kapa nadolaftul* p d 10 tt . . . fl 2”; 1597: „Item .15. *kapa nadolaftul* fizeteth az winzeler. . .”

kapanyél. — 1579: „Ifmet walamý *kapa Nyjelekérth* fizettünk. . .”

kapásszám ’egy kapás napi munkája’. — 1591: „... fizettünk 264 *kapas zamot*. . .”

karaj ’szél, part’. — 1593: „fizettünk hogý az varos feleth vala Tonal az öreg h fzaal fakath az Too *karajara* raktak. . .”; — de SzófSz.: XVI. sz. e. f.: RMNy. 216.

karóverő ’szólókaróverő, karózó’. — 1574: „Item az *karo werökre* es kapafokır wgý minth 63½ napý mywre . . . aduan. . .”; 1579: „fizettünk az Mogor peter fzeoleýben 9 *karouereonek*. . .”

karóverés. — 1595: „Item fizettünk *karo veresert*. . .; *karo veresert* fizettünk nekýe. . .”

karóvonás ’karó-kiszedés, karó-kihúzogató’. — 1591: „fizettünk az *karo woniaftul*. . .”

kaszakó. — 1599: „fizettünk 2 kazaert kalapachert *kaza keoert*. . .”

kémény. — 1588: „... hogý az varas hazan egý *kemelt* týztitoth meg. . .”; l. még *kéménytisztító*.

kéménytisztító ’kéményseprő’. — 1588: „Itē fizettwnk az *kemel* [!] *týztitonak* 7. kemelteöl hogj az varas hazan es toronybã meg týztította eöketh; fizettwnk az *kemeltýztitoknak* hogý . . . meg týztitottak az kemeleketh.” — Az ez évi zárszámadási könyvben csak l-es alak van, bár nagyon sokszor előfordul a szó; tehát nem lehet elírás.

kendő ’kocsikenőcs’. — 1588: „Attwnk az varas zekerwegeteöienek *keneöre* valo olaýra; attwnk az varas zekerwegeteöienek haýra [= háj] es *keneöre* valo olaýra.”

kendermagolaj. — 1593: „Vettünk . . . 15 itze *kender mag olaýath*. . .”; — de OklSz.: 1587.

kenőolaj 'kocsikenőcs'. — 1588: „Attwnk az varas zekerwezeiteienek *keneő olajra*...”

kenyér sütés. — 1598: „fizettunk egy eolfaert [!] mellet *kenir Swetfre* vet-tunk...”

készülés. — 1593: „... kiből Lowagh Zaglott chinaltattunk az haadban (!) valo *kezüleskor*...”

kétágú kapa. — 1565: „fyzötwnk az *ket agw kopakat* hog meg hegzötek...”; 1574: „Item ezen lzyes galspárnal wagiö .2. *agukapa* .20.”

kiadás 'pénzkiadás'. — 1595: „*Ki adalznak* [!] *Tablaya*.”; 1597: „Apronkint ualo *kij Adas*... Aprolekos *ki Adas*... Aprolekos kölchegnek *kij adasa*.”

kihajt 'levon, kivon, leszámít (pénzösszegeből)'. — 1587: „... *kij* kel *hajtanij* az fummabol...; Ittē az fenyēő fa fwreglefferth *hajtottwnk kij* d 21.”; 1588: „... kelleth lenny 60 zal borna (!) fanak, de volth rothath benne 16. *kij* kel ezth *hajtanij* beleöle; ... kelleth volna lenny 65 350. p Sindelnek, de nē talaltatoth chak 63 350 volna az arra fl 58 d 81 de *kij* kel *hajtanij* beleöle fl l d 98 [azaz a hiányzó mennyiség árát]”.

kihord. — 1588: „attwnk egy legennek *ký* az zwpokath *kýralý* hegýben *kij hordotta*...”; — NySz.: XVI. sz. e. f.

kimegy, *kimén* 'kiadásra kerül (pénz)'. — 1565: „Az *mý kijment* rendwel.”

kimenetel 'pénzkiadás'. — 1579: „Az nagyszombat varafának keőzeönleges bé iűtetelének es *kij Menetelenek* Regestrüma.” — Lehetséges, hogy a szó az ebben a jelentésben is használt *exitus* latin szó mintájára keletkezett. L. még *bejön*, *kimegy*.

kimer 'fölszed'. — 1565: „... fyzettwnk ... hog az zab vermeket fel bontota *kij merte* az zabot...”

kisbe. — 1588: „fizettwnk az lzeneth gyeörgy napý Sokadalom *ky fbe* harangozaf-tol...” — L. még *harangozás*.

kiteljesedik 'elfogy, véget ér'. — 1574: „Es ezzel az .40. forinttal az 200 forinth, *kýth* az urak fya tanullagara ... igertek wot eppen *kij tellijefedeoth*.”; — de NySz.: JordK. 96 — más jelentésben.

kitud 'levon (pénzt)'. — 1579: „... kéth eőregh lzegett nē adhatoth eleő az Alts, es 100 d akartak *kij tudj* (!) ereőtte...”

kiváltás. — 1593: „fizettünk az Vin alehnak az ő ruhaia *kj váltalara*...”

kivesszőz 'végrehajtja a vesszőbüntetést'. — 1588: „Itē attwnk nekie hogý egy erfzenýmeteleőth *ki vefzeőzeőth*...; Itē fizettwnk nekie hogý egy leianth *vezzzeőzeőth kij* fl 25.” — A vesszőzést mindig a hóhér végezte el.

kivesszőzés 'vesszőverés'. — A büntetések egyik neme. — 1595: „Item fizettunk neki egy lopo *ki wezzzeőzeőth*...”

kivonás 'kihúzogatózás, kiszedés'. — 1579: „Mind az 10 lzeoleonek (ti. szőlő-földnek) karoýa *kij wonýasátul* fizettünk f l d 48.”

kocsikas, *kas*. — 1588: „Itē vettwnk egy *kochij kalt* az waras lzwklegere. Itē wettwnk egy zekerre valo *kalt*...”; — de OklSz.: 1544.

kocsikötözés 'kocsivasalás'. — 1591: „fizettunk az *kochi ketezestul*...”

kocsioldal. — 1598: „Itt egi *kochj odalert* (ti. fizettünk)...”

kocsmáros. — 1587: „... attwnk az *kochma arofnak* egy akotwl”; — de OklSz.: 1558 (kn).

kolomáz 'kocsikenőcs'. — 1565: „Ismeg atwnk wý lora roftara *kolomazra*...”

kolompár 'bádogos'. — 1587: „fizettwnk az *kolomparnak* az *ký* meg foldozta az Serfeőzeő wfteőth.” Vö. ném. *Klämperer*, szl. *klampiar* 'ua'.

kólya. — 1565: „... fyzettünk az wý *kolýahoz* fýnorerth *ký* az fedelege [értsd: a szekérnek] Jw.”; — de OklSz.: 1434.

komlóggyökér-vétel. — 1593: „Item az Ser főzőnek attunk *komlo Giöcker vetelre* d 50.”

konfekció 'beszerzés, beszerzett dolgok'. — 1593: „Patikarius Thamafnak kwlömb kwlömb fele *Confectioerth* tentaert papirufferth viafzgerth fizettük. . .”

konfiskál. — 1595: „fizettunk ezen az Borert mellet *confiscaltak* wolt twle. . .”

konvenció 'megállapodás, határozat'. — 1588: „fizettunk az iskola beli Diakoknak 1554 eztendeöbeli *konventio* zerint. . .”

korcsolyás 'korcsolyával dolgozó'. — 1565: „Ismeg fýzetwnk az *korcholafoknak*. . .; Ismeg fýzetwnk az *korcholafoknak* az ket atalag bort hog be bochatak az Ires hordot fel wontak”; 1593: „Ismeg fýzetwnk az *korcholafoknak* hog komam borat fel vontak be bochatak”. . .; — de 1552: Helt: Bibl. IV. — Szűkebb értelemben azokat a szakmunkásokat hívták így, akik a korcsolyán pineébe eresztették vagy onnan felhúzták a sörös- és boroshordókat.

kőfaragás. — 1574: „kewfarago Anthoninak [!] Iöwendeo fizamadafig *kew faragafaerth* . . . attunk . . . fl 15.”

kőfaragó. — 1597: „fizettünk egy *kő faragonak* ký az Roftelnak walo likakath megh waýtta.”

kőhordás. — 1597: „az *kőhordalthol* adoth winzeler. . .”

kőmalom. — 1591: „fizettunk az To asonak hogh az *keo Malomnal* az zugonal miwelt. . .”

kőmalombeli. — 1565: „. . . atwnk az *kü malombelij* nemót [!] monarnak kölchön. . .”

könyvkötő. — 1588: „Itö fizettwnk az *keönywkeöteönek* három keönywteöl. . .”; 1597: „fizettünk *könyköthö* abrahamnak Regifromok chinalafaerth . . .”; „. . . fizettunk *kewwkeöteönek* [!] hogh az kamorara Regifromokat chinalt. . .”

kötél 'hosszmérték'. — 1593: „. . . fizettünk az To afonak hogý az *Kő Malomnal* az arkoth tizthitotta *kötél* fizamra es tiztitoth .8. *kötelnj* hofzfizat egithöl d 40 . . . f 3 d 20; — de OklSz.: 1095 2. jel.

kötélverő. — 1565: „Az *Kötél werő* fýzetese.” — 1579: „Az *keötélüereönek* walo fýzetes rend fzereth. . .”

köt 'vasal, abrónccsal lát el'. — 1593: „Az pinternek fizettem hogý az fer főző haznak feres altalagokath *köthött*. . .; 1. *kocsikötözés*.

kötés '25 öl', hosszmérték. — 1597: „fizettünk (!) az kötelwerő Lenhartnak .20. kötes gyöplöyerth egy *kötesben* lewin (!) .25. öl p d 25 . . . ft. fl. 5. — fizenttünk [!] nyilván elírás]; — egi *kötes* papirufertt kiből Regiftrumokath chinaltunk.”

kötni való fű 'szőlőkötöző sás'. — 1565: „. . . fýzetwnk *kötñj valo fyvert* d 35.” L. még *kötözni való fű*.

kötöz 'szőlőt kötöz'. — 1587: „. . . 72. alzony embernek kik leweleztek, es *keöteöztek* fizettwnk. . .”

kötözés 'szőlőkötözés, felkötözött szőlőtöke'. — 1574: „.3. embeornek fuzeteot hog wgiä azkor az *keoteozes* melle karokath wertek. . .”; 1588: „wettwnk az kiralý hegý zeöleök *keöteözellere* zwpoth.”

kötözni való fű 'szőlőkötöző sás'. — 1565: „fýzetwnk ezön fýölöktwl az *kötözñj valo fywert*. . .”

kötöző 'szőlőkötöző'. — 1574: „Legh eleofzeor fuzeteot .25. lewelezeonek es *keoteozeonek*. . .”; 1579: „Ifmet wólt 22 *keöteözönek* 1 p d 6.”

köz 'közbeeső hely'. — 1591: „fizettünk az To Asonak hogh az *kezen* az kewecze- ket el egienlitette. . .”

közel 'majdnem'. — 1598: „. . . hogi Kwbnik Tobiaffal pèrlettunk . . . es minden

naph prokatorokkal es egyéb gomzed feo Emberekkel kellet lennunk *keozel* egi hetik [!] kwl'tettunk. . ."

középszerű. — 1593: „vettünk .415. közep szerű dezgath. . .”; — de NySz.: 1591.

kövecs. — 1591: „fizettünk az To Asonak hogh az kezen az *keveczeket* el egienlittette. . .”; — de SzófSz.: XVI. sz. k.: GyöngySzt.

kúp. — 1565: „Ismeg fýzetwnk 2 *kwp* soýert. . .” — A sôt általában *kúp* számra vásárolták vagy árulták.

kupr [?]. — 1595: „fizettunk az wafarosnak *kupr* zegert. . .”

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

NYELVJÁRÁSOK

A *kell* segédige ragozásáról

1. Már az első nyelvjárási tárgyú közlések, tanulmányok a nyugati nyelvterületet jellemző sajátágként említik, hogy a *kell* segédige szerkezetekben nem a főigét, hanem a segédigét ragozzák (vö.: VASS: MNyszet. V, 125; HALÁSZ: Nyr. XIII, 72; stb.). A legújabb nyelvjárási irodalom szerint is csak a nyugati nyelvjárás, közelebbről Sopron megye körzete ismeri ezt a jelenséget (vö.: KÁLMÁN, MMNyj. 22; BENKŐ, Nyjtört. 104—5). Nyelv művelőink, stilisztáink a köznyelvbe való bekerülésétől félve feltétlenül kerülendőnek ítélték s óva intettek használatától (pl. LEHR: MNy. I, 130). Kialakulását általánosan elfogadottan német hatással, az *ich musß gehen*-féle szerkezetek analógiás hatásával magyarázták (HORGER, MNyelvj. 165; ERDÉLYI: NyK. XXXVI, 91; stb.). Nem tudjuk viszont — nyelvjárástörténeti adatok hiányában —, hogy mikor indult e változás és mikor fejeződött be (BENKŐ: i. h.). Nem tekinthetők lezártnak a *kell* ö-zésével kapcsolatos problémák sem (vö.: HORGER, MNyelvj. 77; BÁRCZI, Htört.² 58—60; VÉGH: Pais-Eml. 483; stb.).

2. Tekintettel arra, hogy az eddigi cikkek csak mutatóba közöltek egy-egy példát a *kell* ragozására, nem lesz haszontalan bemutatnom a teljes paradigmát. Ennek kapcsán szólok a jelenség szociális erősségéről és a vele kapcsolatos stilisztikai kérdésekről. Az itt mondandók a Rábaközre érvényesek, éspedig Mihályi, Kisfalud, Vadosfa, Beled, Vica községekre elsősorban, ahol az anyagot gyűjtöttem. A század elején — BEKE példamondataiból következőtve (NyF. 17. sz. 17) — Kemenesalján hasonló erősségű volt a jelenség, mint ma a Rábaközben. Napjainkban viszont Vas megyében szinte teljesen visszaszorult. A köznyelv egyre fokozódó hatására visszaszorulóban van a Rábaközben is. A felszólító módban pl. a *kell* segédige ragozott alakjai csak nagyritkán fordulnak elő. Megvan ugyan a teljes felszólító módú paradigma, de nem használják. Úgy gondolom, a felszólító módban soha nem is szorította vissza a ma köznyelvi típust (*nekem kelljen*) az újabb (*én kelljek*), mert a felszólító mód ritkább használata miatt az analógiás hatás abban szükségszerűen kisebb volt, így nem emelhette általános érvényűvé a kijelentő és feltételes módban egyébként már uralkodó új típust.

Kijelentő mód, jelen idő, alanyi ragozás: *köλλök, köllössz, küő (köll)*; *köλλünk, köllötök, köllenek*; — tárgyas: *köλλöm, köllöd, kölli; köllük, köllütek, köllik* | múlt idő, alanyi: *köllöttem, köllöttié (köllöttiél)*; *köllöttünk, köllöttetek, köllöttek*; — tárgyas: *köllöttem, köllötted, köllöttö; köllöttük, köllöttütek, köllöttik*.

Feltételes mód, jelen idő, alanyi: *köllenék, kölleni (kölleni), kiék (kEEK)*; *köllenünk, köllenütek, köllenének*; — tárgyas: *köllenim, köllened, kölleni; köllenünk, köllenütek, kölle-*

nik | múlt idő, alanyi: *köllöttem vuóna, köllöttié vuóna* stb.; — tárgyas: *köllöttem vuóna, köllötted vuóna* stb.

Felszólító mód, alanyi: *köllek, köllié, köllön; köllünk, kölléték, köllenek*; — tárgyas: *köllem, kölled, köllö; köllük, köllüték, köllök*.

Példamondatok: Kijelentő mód: *Mas tē köllessz ēgyünnyi mihozzánk. Mēk köllöm írnyi a leckét. Aszonták hom mink köllük lēmorszünnyi a kukoricát. Nēm gyütt rá, ēköllöttem neki magyaráznyi. Hom mit mēk köllött írnyi a zembérnek. Azok taval is korá ki köllöttik szēnnyi a krumpit. Ű is lē köllöttö tēnnyi nēm csak ién. — Feltételes mód: Mēk kiék tunnyi túlök. Beszünnyi köllenink velē. Ismernyi köllenüték mindenn aszt. Ha ién köllöttem vuóna megmondanyi bízstos megmontam vuóna. — Felszólító mód: Mind aszonygya, elüőre megvuót csinávo hoGY ién köllek odamēnnyi. Hogyisnē, hogyasztán mink köllük a hátunkat tartanyi. Űv vuót ēbaronávo hot tē köllié vünnyi mindēnt.*

3. A *kell* segédigés szerkezetek három, egymástól formailag is világosan megkülönböztethető változatát használják ma a Rábaközben. A változatok között jelentésárnyalati és stilisztikai különbségek vannak: A) A leggyakrabban az *én köllök* (*köllöttem, köllenik, köllek*) szerkezetet használják a köznyelvi *nekem kell*-nek megfelelő jelentésben. — B) A *nekēm köll* (*köllött, kék, köllön*) szerkezet jelentéskörét tekintve azonos az előbbivel. A választékosabb beszédben használják. Köznyelvi hatásra egyre inkább ez a forma hódít tért. — C) Az *én, te, ő, mi, ti, ők köll* (*köllött, kék, köllön*) szerkezetekben a cselekvő személy kiemelt, hangsúlyozott. Emfatikus mondatokban különösen gyakori.

KISS JENŐ

SZEMLE

A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus

(Helsinki, 1965. augusztus 23—28.)

A mintegy hetventagú (nyelvészekből, néprajzosokból, népzene kutatókból, archeológusokból és antropológusokból álló) magyar küldöttség számára a kongresszus valójában augusztus 22-én délután, a megérkezés perceiben kezdődött. Az az őszinte baráti fogadtatás és mindenre kiterjedő gondoskodás ugyanis, amelyben a finn kollégákkal való találkozás első negyedórájában részünk volt, alapvetően határozta meg az egyhetes együtt-lét egész időszakát, s emlékeinkben éppen olyan jellegzetes velejárója marad a kongresszusnak, mint az ebben az időszakban északon már szokatlan, szinte kánikulai meleg és ragyogó napsütés.

Pedig az ünnepélyes megnyitóra csak másnap, augusztus 23-án, hétfőn délelőtt 10 órakor került sor a Tudományos Társaságok Házában. Az egyik hatalmas, zsúfolásig megtelt auditoriumban PAAVO RAVILA professzor, a kongresszus elnöke mondott rövid megnyitó beszédet több nyelven, többek között — mindannyiunk örömeire — magyarul is. A finn állami szervek részéről JUSSI SAUKKONEN közoktatásügyi miniszter üdvözölte a résztvevőket, s kívánt sok sikert a kongresszus munkájához.

Közvetlenül a megnyitó ülés után megkezdődött a kongresszus tudományos programja. A résztvevők először teljes ülésen PERTTI VIRTARANTA professzor előadását hallgatták meg, amely a második világháború óta Finnországban folyó nyelvjárási gyűjtőmunkáról számolt be. Az előadás a munkamódszerek alapos ismertetésével és a számadatokkal egyaránt kitűnően illusztrálta azt a hatalmas és jól szervezett munkát, amelynek eredményét, az értékes és remélhetőleg közelesen szótárrá szerkesztendő cédulaanyagot később személyesen is módunkban állt megtekinteni. — Az előadást korreferátumok

kövezték. Ezek közül hadd emeljük ki LAKÓ GYÖRGY professzorét, aki a Magyarországon folyó hasonló munkálatokról adott rövid áttekintést; jelezve, hogy ezek egyikéről-másikáról (így például a Magyar Nyelvjárások Atlaszáról és az Új Magyar Tájszótárról) a kongresszuson külön előadás is hangzik majd el.

A kongresszusi munka egyébként a többi napon is teljes üléssel kezdődött. A kongresszus második napján a magyar küldöttség vezetője, ORTUTAY GYULA professzor tartott előadást a finnugor folklór-kutatások lehetőségéről és feladatairól. Referátumában ismét felvetette egy — sokaktól már régóta óhajtott — nemzetközi finnugor intézet felállításának gondolatát, és hangsúlyozta ennek az új intézménynek időszerű és szükséges voltát. — A harmadik nap fő előadása ismét nyelvészeti jellegű volt: BJÖRN COLLINDER, uppsalai egyetemi tanár beszélt az uráli nyelvek rokonsági kapcsolatairól. — Végül az utolsó előadási nap munkáját HARRI MOORA tallinni professzor tárgyi néprajzi előadása vezette be: az észtek és a velük szomszédos népek földművelésének történetéhez szolgáltatott adalékokat. — A fő előadások után minden esetben lehetőség volt hozzászólásra, vitára.

Az itt említett négy fő előadáson kívül körülbelül 150 húsz-, illetőleg tízperces előadás hangzott el (leginkább német, francia, angol, orosz, ritkábban finn vagy magyar nyelven), amelyeket a kongresszus szervező bizottsága a következő négy szekcióba sorolt be: A) Nyelvtudomány. — B) Néprajztudomány. — C) Archeológia. — D) Antropológia.¹

A szervező bizottság — szükség esetén — e négy fő szekción belül még további osztályozást is végzett. A nyelvtudományi szekciót például négy (a) Általános finnugrisztika; b) Balti finn nyelvek; c) Ugor nyelvek; d) Szamojéd nyelvek elnevezésű) alcsoportra osztotta. Az „Általános finnugrisztika” alszekcióba — mint ez az elnevezésből már természetesen következik — főként azok az előadások kerültek, amelyek a finnugor, sőt esetleg az uráli alapnyelvet érintő problémával foglalkoztak (mint pl.: BALÁZS JÁNOS, Az indouráli rokonság kérdéséhez; GÜLYA JÁNOS, A finnugor magánhangzó-rendszer kérdéséhez; A. KÖVESI MAGDA, A finnugor alapnyelv affrikáta suffixumainak kérdéséhez); valamint azok, amelyek a finnugor nyelvekre általában vonatkozó kérdéskört tárgyaltak (pl.: KÁROLY SÁNDOR, Az összetett szók kialakulása a finnugor nyelvekben; V. I. LYTIN, A finnugor nyelvek nem szókezdő szótagjának vokalizmusáról; K. MAJTYINSZKAJA, Névadások keletkezése nem névmási tövekből a finnugor nyelvekben). — Ide kerültek továbbá a finnugor nyelvtudomány történetével, illetőleg jelenlegi helyzetével foglalkozó előadások is (pl.: J. REYCHMAN, A finnugor stúdiumok Lengyelországban; T. A. SEBEOK, A finnugor nyelvek fonematikus atlaszáról). — Megjegyzendő, hogy az „Általános finnugrisztika” szekció bizonyos tekintetben negatív kategóriává lett a „Balti finn nyelvek”, „Ugor nyelvek”, és „Szamojéd nyelvek” pozitív csoportjaival szemben. A szervező bizottság ugyanis ide sorolta be mindazoknak a finnugor nyelveknek a problémakörébe vágó előadásokat, amelyek az utóbb említett három alosztály egyikébe sen illettek bele. Az „Általános finnugrisztika” címszáva alatt hangzottak el tehát a cseremis, mordvin, zürjén, votják és lapp nyelv valamelyik részletkérdését taglaló előadások is. (Csak hogy néhányat említsünk: BERECZKI GÁBOR, Az orosz kölcsönszók fontosabb hangtörténeti tanulságai a cseremis nyelvjárásokban; V. HALLAP, A moksa-mordvin fonológia problémái; E. ITKONEN, A lapp és finn helyhatározó eset őstörténetéhez; RÉDEI KÁROLY, Adalékok a permi nyelvek alakтанához.) Ebben a szekcióban került sor a betegsége miatt — valamennyiünk őszinte sajnálatára — távol maradt FOKOS-FUCH DÁVID előadásának felolvasására is, amely — stílusosan

¹ Mivel személyesen — természetesen — az előadásoknak csak egy részét volt módomban meghallgatni, alább következő rövid beszámolómban az előadások vázlatait magában foglaló kötetet hívtam segítségül, amelyet a kongresszus vezetősége már jóval a kongresszus időpontja előtt minden résztvevőhöz eljuttatott.

és szándékosan — a következő zürjén köszöntési forma elemzését választotta tárgyául: „*Viedža olannid!*” ’legyetek üdvözölve!’”. A „Balti finn nyelvek” csoportján belül mintegy húsz előadás hangzott el, amelyek tematikájuk szerint körülbelül így oszlottak meg: hangtani jellegű volt négy (pl. L. POSTI, A kvantitásrendszer az észtbén), alaktani egy (H. LESKINEN, Az analitikus imperativus nyomai a finnben), hang- és alaktani egy (T. ITKONEN, Az ősfinn hang- és alaktan néhány kérdése); mondattani témájú négy (pl.: O. IKOLA, A balti finn nyelvek tárgyának kérdéséhez; A. KASK, Az észti inessivus formáiról). Viszonylag nagy számban, négyen-öten választottak előadásuk témájául műveltség-történeti tárgyat (pl.: JU. SZ. JELISZEJEV, A balti finn nyelvek nyírfakéregre írott emlékei; M.-E. SCHMEIDLER, Agricola fordítástechnikájáról). Ezenkívül még egy-két névtani előadás (V. PALL, Néhány észti helynévtípus elterjedtségéről; P. ARISTE, A vót helynevekről), továbbá munkabeszámolók hangzottak el (pl.: M. MUST, Az észti nyelvjárási szótár munkálata; H. RÄTSEP, A strukturális és matematikai nyelvészet terén végzett munka a tartui állami egyetemen).

A nyelvtudományi szekció alosztályai közül a legtöbb bennünket, tehát a szó szoros értelmében vett magyar nyelvészeket érdeklő előadás természetesen az ugor nyelvek csoportjában hangzott el. Huszonhét előadás közül húsz a magyar nyelv rendszerét érintő témát választott; s e húsz közül tizenötöt a magyar küldöttség tagjai tartottak. Ezek után nem meglepő, hogy a kongresszuson a magyar nyelvtudomány aktuális kutatási kérdései legalább egy-egy előadás keretén belül szinte mind felvetődtek. Bepillantást nyerhettek a kongresszus résztvevői a magyar hangtani (BÁRCZI GÉZA, Néhány észrevétel a finnugor szókezdő zárhangok történetéhez a magyarban; KÁLMÁN BÉLA, A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulásához; PAPP ISTVÁN, A tővégi rövid magánhangzók sorsa a magyarban), alaktani (DEME LÁSZLÓ, A magyar főnévragozás rendszerének kérdéséről; NYÍRI ANTAL, A magyar -t, -tt melléknévi igenévképző történetéhez; stb.) és mondattani (NYÍRKOS ISTVÁN, A magyar tárgyas ragozásról) kutatásokba. — Kutatóinknak a magyar irodalmi nyelv kialakulása iránti érdeklődése itt is megnyilvánult; hárman is választották előadásuk témáját erről a területről (BENKŐ LORÁND, A protestantizmus szerepe a magyar irodalmi nyelv kialakulásában; MOLNÁR JÓZSEF, A magyar irodalmi nyelv XVI. századi történetéhez; SZATHMÁRI ISTVÁN, A XVII. századi magyar irodalmi nyelv történetéhez. — PAPP LÁSZLÓnak a magyar névkutatás aktuális kérdéseivel és O. NAGY GÁBORNak a frazeológiai egységekkel foglalkozó előadása tovább színesítette az előadások alapján a mai magyar nyelvtudományról kialakítható képet. — Néhány előadás segítségével tájékozódhattak a résztvevők a magyar nyelvtudomány egy-két nagyobb vállalkozása, például a Magyar Nyelvjárások Atlasza (IMRE SAMU), bizonyos lexikográfiai munkálatok (KELEMEN JÓZSEF), ezek közül részletesebben az Új Magyar Tájszótár (B. LÖRINCZY ÉVA) felől.

Bennünket különösen érdekelték az ugor nyelvek szekciójának azok az előadásai, amelyekben külföldi kutatók magyar vonatkozású témával foglalkoztak (így pl.: O. PENAVIN, Magyar nyelvjárási atlasz Jugoszláviában; A. M. ROT, A jelenlegi orosz-magyar nyelvi kapcsolatok). — Az obi-ugor tárgyú előadások közül hadi emeljem még ki K. SAL ÉVA előadását (A palatális labiális vokális kérdéséhez az obi-ugorban), amelyet — az általános gyakorlattól eltérően — hozzászólás is követett, mégpedig éppen a kérdés egyik legavatottabb szakértője, W. STEINITZ részéről.

A szamojéd nyelvek szekciójában viszonylag kis számú, mindössze hét előadás hangzott el, részben hang-, részben alak- és mondattani kérdésekről (pl.: N. SEBESTYÉN IRÉN, Hangváltozás a szamojéd igeőveken; J. JOKI, A duális a szelkupban; N. TYERES-SENKO, A nganaszán nyelv néhány szintaktikai sajátossága). — Itt hangzott el HAJDÚ PÉTERnek az uráli szókinsz feltehető méreteiről szóló érdekes előadása, amely jó példa a statisztikai, illetőleg a matematikai módszereknek a nyelvtudományi vizsgálatokban való józan és célravezető alkalmazására.

Talán érthető és vélhető, ha a kongresszusnak a néprajztudomány, az archeológia és az antropológia körébe vágó munkájáról csak kisebb részletességgel emlékezem meg.

A „Néprajztudomány” fő szekció öt alosztályra bomlott: a) Tárgyi néprajz. — b) Erkölc és szokás. — c) Népköltészet és néphiedelem. — d) Népzene. — e) Irodalom. — Ezek közül a legtöbb előadás a „Tárgyi néprajz” és a „Népköltészet és néphiedelem” című szekcióban hangzott el. Az előbbi körében különböző részletkérdések és elvi—módszertani problémák elemzésére egyaránt sor került (pl.: L. FEOKTYISZTOVA, Az észt szántó-eszközök népi elnevezései; T.-I. KAUKONEN, A lódenposztó finnországbeli szövéséről és ványolásáról; K. VILKUNA, A finn ekékről; K. ERIKSON, Egy feladat, amely együttműködést követel; KESZI-KOVÁCS LÁSZLÓ, Etnográfiai filmfelvételek és finnugor etnológiai kutatások). Az utóbbi csoportban több, a nyelvész résztvevőket is közelről érdeklő előadás hangzott el (pl.: M. KOVÁCS, A közmondások osztályozásának kérdéséhez; J. PEEGEL, A régi észt népdalok nyelvi vizsgálatainak feladatai).

Teljesen érthető, hogy az irodalmi szekció előadásait is sokan kísértük figyelemmel. A finn irodalom térhódítása Magyarországon (DOMOKOS PÉTER), a magyar líra Finnországban (O. KARANKO), Vörösmarty Szózatának és a finn himnuszának a kapcsolata (T. LXX) stb., mind olyan téma, amely a magyar nyelvi kultúrával foglalkozó szakembereket — még ha kissé távolabb eső kutatási területen működnek is — okvetlenül érdekli. Örömmel hallgattuk V. TERVONENNEK „A finn színház Magyarországon” című előadását, két okból is. Egyrészt, mert ezekről a kapcsolatokról eddig alig vagy éppen semmit sem tudtunk. Másrészt, mert az előadó minden tekintetben kifogástalan magyarsággal szólt hozzánk.

Az „Archeológia” szekcióból LÁSZLÓ GYULÁNAK „Az uráli őshaza alapkérdéseirhez” című előadását említjük meg; hiszen erről a témáról — mint ismeretes — már évek óta folyik hazánkban az érintett tudományzások körén belül izgalmas vita.

A magyar küldöttség a népzenei és az antropológiai szekció munkájából is kivette a részét. Tagjai közül az előbbiben SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY, VARGYAS LAJOS és VIKÁR LÁSZLÓ, az utóbbiban pedig LIPTÁK PÁL és TÓTH TIBOR képviselték előadásukkal a hazai tudományt.

A gazdag tudományos program mellett semmiképpen sem szabad említés nélkül hagyni a kongresszus változatos társadalmi összefüveteteit sem, amelyeken a vendéglátók kedvessége és páratlan áldozatkészsége folytán részt vehettünk. A finn állam miniszterelnöke, Helsinki város vezetősége, a szovjet és a magyar követség által adott fogadások, vagy a kongresszus vezetősége által rendezett ünnepi záróvacsora, továbbá finn kollégáink kedves egyéni meghívásai komoly megtiszteltetést jelentettek számunkra; s ugyanakkor bőséges lehetőséget nyújtottak a külföldi kollégákkal való megismerkedésre, illetőleg a már megvolt ismeretségek ápolására; s bizony nemegyszer: tudományos kérdések, együttműködési lehetőségek kötetlenebb megbeszélésére is. — Hasonló funkciót töltöttek be a kongresszus utolsó két napján Jyväskylä-be, Tamperebe és Turkuba, illetőleg Porvooba rendezett kirándulások is, amelyek azonban — természetesen — a látnivalók és a pihentető szórakozás terén is felejthetetlen élményt nyújtottak. Mód nyílt itt többek között a finn felsőoktatási rendszerbe való betekintésre, a tanszékeken folyó kutatómunkával, a jól felszerelt fonetikai laboratóriumokkal és szakkönyvtárakkal, illetőleg a könyvkiadás területével való megismerkedésre is. Mindez nem várt többletet jelentett számunkra azokon az élményeken túl, amelyekben a szó szoros értelmében vett kongresszuson részünk volt.

Noha a néhány perces záróülésnek már régen vége, s a kongresszus résztvevői szétszéledtek a világ legkülönbözőbb tájai felé (hiszen a szervező bizottság által róluk kiadott lista körülbelül 18 országnak mintegy 350 küldöttjét sorolja fel), a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tudományos jelentőségét ma még minden bizonnyal korai volna

lemérni. Erre talán inkább csak akkor kerülhet majd sor, ha a kongresszusi előadások anyaga nyomtatásban is megjelenik, s így alkalom nyílik elmélyültebb tanulmányozásukra, és a velük kapcsolatos esetleges reflexiókra is. Csak ekkor és csak így válhat eleven hatóerővé az érintett tudományzajok munkájában.

Mindenesetre mi, akik jelen lehattunk Helsinkiben, sok és sokféle élménnyel meg gazdagodva tértünk vissza. Az az érzésünk, hogy jelentős és eredményes tudományos megmozdulásnak voltunk részesei, továbbá, hogy — s ezt nem árt még egyszer kiemelni — a külföldi kollégákkal való személyes kapcsolatok terén ez alatt az egy hét alatt olyan előrehaladást tettünk, amelyet e kongresszus nélkül talán hosszú éveken át sem tudtunk volna elérni. Ezek az ismeretségek, barátságok pedig — legalábbis úgy véljük — a magyar tudományos élet szempontjából aligha kisebb jelentőségűek, mint a meghallgatott előadásokból, valamint a majdani kongresszusi kötetből meríthető közvetlen szakmai tanulságok.

R. LŐRINCZY ÉVA

KÜLÖNFÉLÉK

Rubinyi Mózes

1881—1965.

Rubinyi Mózes alapító és választmányi tagunk 1965. szeptember 26-án elhunyt. Temetésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége nevében Szépe György választmányi tag búcsúztatta. Szavai — a Magyar Nyelvőr szerkesztőségével való megállapodás alapján — a mi folyóiratunkban jelennek meg.

Rubinyi Mózes életének adataira vö. TERESTYÉNI FERENC és SZÉPE GYÖRGY írásait az akkor hetvenöt éves tudós születésnapja alkalmából (MNy. LII, 255—7, illetőleg Nyr. LXXX, 393—6).¹

*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a magyarországi nyelvészek szervezete utolsó üdvözlét hozom Rubinyi Mózesnek. Vele távozott Társaságunk utolsó életben volt alapítótagja és évtizedeken keresztül választmányi tagja. S a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének utolsó köszöntését is hozom Rubinyi Mózesnek, a Nyelvőr régi gárdája legidősebb tagjának.

Rubinyi Mózes professzor nemcsak az irodalomtudománynak és az irodalmi életnek, a közművelődésnek volt több mint fél évszázadon át számottevő személyisége, hanem ezzel egy időben és talán ez előtt a nyelvészetnek kiváló művelője, ismerője és tanítója volt.

Idén szeptemberben volt hatvanöt éve, hogy megjelent első nyelvészeti jellegű írása: beszámolója a moldvai csángók között végzett kutató útvjáról, ahova a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége támogatásával jutott el. Azóta szakadatlanul gazdagítja a magyar nyelvészeti folyóiratokat nagy nemzetközi tájékozottságáról, széleskörű tudománytörténeti ismeretekről és korszerű módszerek felhasználásáról tanúskodó nyelvészeti publikációi.

Rubinyi Mózes a magyar nyelvtudomány történetének egyik legkiválóbb kutatója volt: Révai Miklóstól kezdve Szarvas Gáboron, Budenz Józsefen, Vámbéry Árminon és Simonyi Zsigmondon át Balassa Józsefíg számos mély elemző írás és művészi értékű

¹ Műveinek bibliográfiája megtalálható „Emlékezések és tanulmányok” című könyvében (Bp., 1962. 217—34).

tudománytörténeti portré megalkotója. De nemcsak a nyelvtudomány történésze, hanem alkotó művelője is volt. Magyar nyelvjárástani munkásságán túl számos egyéb területét gyarapította a magyarországi filológiának és nyelvészetnek. „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című úttörő munkája ötvenöt év távlatából ma is a legjobb s egyúttal máig is ez az egyetlen kinyomtatott írói szótárunk. Az írói, költői nyelvről, a magyar stílusról szóló témérdek értékes írása kivétel nélkül elevenen ható ma is.

Nyelvészeti munkássága túlterjed a határokon: külföldi iskolázottsága kiválóan alkalmassá tette arra, hogy az erjedő modern nyelvtudomány számos új gondolatát ő szóltassa meg először magyar nyelven. Eredeti általános nyelvészeti elgondolásai pedig a hazai fórumokon kívül eljutottak a kontinens legrangosabb folyóiratainak hasábjaira is.

Rubinyi Mózes lelkesen és nagy szakértelemmel kivette a részét a nyelvtudomány szervezésének és terjesztésének nem mindig hálás munkájából is. Régi nagy folyóiratunknak, a Magyar Nyelvőrnek két emberöltőn át nemcsak egyik legjobb tollú munkatársa volt, hanem önzetlen — sokszor névtelen — segítője, szerkesztőségi lelkesítője és szerkesztőbizottsági tagja; — vállalva a nehéz időkben a haladó folyóirattal kapcsolatos nyelvtudományi és politikai harcokat is.

A tudomány terjesztésének munkájából más formában is bőven kivette részét. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezete nyelvi munkabizottságának első elnöke volt, s ebben a minőségében is a fiatal nyelvészek atyai tanácsadója. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő és Helyesírási Bizottsága keretében nyelvészeti, filológiai és irodalmi ismereteit kiválóan felhasználta ezen alkalmazott nyelvészeti ágak problémáinak megoldásához.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság történetének egy időszakában gyakorlatilag létét köszönheti Rubinyi Mózesnek, amikor ő a főváros tudományos és kulturális ügyeinek vezető intézőjeként rendkívüli anyagi támogatással lehetővé tette a Társaság legfontosabb orgánumának, a Magyar Nyelvnek folyamatos megjelenését.

S talán több a véletlennél, ha Társaságunk legrégibb és legöregebb választmányi tagját a választmány legfiatalabb tagja búcsúztatja el: Rubinyi Mózesre nemcsak a kortársak és közvetlen tanítványai emlékeznek, hanem emlékezni fognak a fél évszázaddal fiatalabb filológusok is, akik szintén maguk közé tartozónak érzik az eltávozottat.

Utolsó szavunk rokonszenves emberi egyéniségéről szól. Rubinyi Mózes, a jelentős tudós nemcsak meleg szívű és szerény ember volt egész életében, hanem mestere annak a ritka művészetnek is, hogyan lehet nagy és igaz ügyeket humánusan, kedvesen és szépen sikerre vinni.

SZÉPE GYÖRGY

Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára*

Tisztelt Társaság!

Társaságunknak és vele együtt az egész magyar nyelvésztársadalomnak ünnepe van. Ünnepelünk egy embert, akit mint embert, mint kartársat, mint vezetőt szinte mindnyájan régóta a szívünkbe zártunk, és ünnepelünk egy monumentális tudományos életművet, melyre mindnyájan csak hódolattal tekinthetünk. Pais Dezső tagtársunk 80. születésnapjához értünk, és ez az esemény alkalmat ad arra, hogy pár egyszerű szóban kifejezzük azt a szeretetet, melyet iránta mindig éreztünk, és azt a tiszteletet, mellyel páratlanul gazdag és változatos munkásságát nézzük és néztük évtizedek óta.

Valljuk meg, hogy ebben az ünneplésben sok az önzés. Pais Dezsőnek nyilván nem is kellemes, mert szemérmes egyénisége nem kedveli a szavakba öntött vagy éppen szemtől szembe kifejezett érzelmeket, másrészt anélkül is jól tudja, érzi a magyar nyelvészek

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1966. március 22-i felolvasó ülésén.

szívéből feléje áradó meleg nagyrabecsülést. Ha megkérdeznék őt, bizonyára határozottan kijelentené, hogy „viszonylag és aránylag ehhez éppen nem ragaszkodnék okvetlenül”. S jól emlékezünk rá, hogy tíz évvel ezelőtt a nevéből elnevezett impozáns könyv átadásakor ugyanolyan fanyar képpel fogadta az üdvözlő szavakat, mint most ezeket, és csak a kis képes Pais-album átadásakor derült vidáman ragyogóvá az arca. Most is, mi magyar nyelvészek magunknak gratulálunk, hogy megadatott nekünk Pais Dezső körül csoportosulni, közelről ismerni ezt a markáns, különleges egyéniséget és évtizedek során látni egy hatalmas tudományos munkásság folyton gazdagodó színes eredményeit.

Pais Dezső munkásságáról akármilyen szűkös vázlatot adni egy rövid köszöntő kereteiben lehetetlen. Tíz évvel ezelőtt a Pais-Emlékkönyvben megkíséreltem a számadást, és félek, hogy akkor sem sikerült e gazdag élet tudományos, oktató, irányító tevékenységéről hozzá akár csak megközelítően méltó képet adnom. Nincsen a magyar nyelvtudománynak olyan ága, legyen az mégoly kicsiny mellékhajtás, melyet Pais Dezső ne ápolott, fejlesztett volna. Aki etimológiával, régi személy- és helyneveinkkel, nyelvemlékekkel, magyar hangtörténettel, történeti alaktannal vagy mondattannal, leíró nyelvtannal vagy helyesírással, általános nyelvészettel foglalkozik (és sorolhatnám e részdiszciplínákat tovább), mindenütt találkozik az ő nevével, tőle tanul, az ő eredményeit használja, vele száll vitába. Maradandó eredmények és fontos új kezdemények, úttörések egyaránt jelzik pályájának minden lépését. Amikor szintézist készít, az sohasem a meglevő ismeretek egyszerű összegezése, ellenkezőleg, mindig oly módon fejleszti tovább tudásunkat, hogy szinte többet ad önmagából, mint amennyit elődeitől kapott. Elég, ha csak a régi személynévekről szóló mesteri tanulmányára hivatkozom, mely immár nyelvtudományunk klasszikus művei közé számít. Nem írt testes könyveket, de részlettanulmányai, melyekben átfogó tudás, ötletes lelemény és teremtő fantázia a legszerencsésebben ötvöződik egybe a mintaszerű filológiai pontossággal és anyagbőséggel, valamint minden bőbeszédűséget nélkülöző összegező tanulmányai összegyűjtve vaskos kötetek tekintélyes sorát adnák. S hány új diszciplínát, módszeres eljárást indított el, teremtett meg, melyet az utódok, tanítványok serege művel, mert a mester nemcsak utat mutatott, de az út feltárásához azonnal eredményesen hozzájárult. Tőle indult ki a szócsalád-vizsgálatok új módszere, ő kezdeményezte remekbe szabott tanulmányával az irodalmi nyelv történetének feltárását, ő adott példát az új, komplex kutatásokra, mielőtt e jelszó megszületett volna.

Pais Dezsőt, az oktatót igazán fölösleges jellemezni, hiszen itt sorainkban, de az országban szerte mindenütt seregestül találjuk közvetlen tanítványait, kiknek eredményes munkássága, melyből mai nyelvtudományunk jelentékeny része épül, nemcsak a tanítványt, hanem a mestert is dicséri. S aki nem az Eötvös Kollégium asztala mellett vagy az egyetem padjain hallgatta őt, az is mennyit tanult tőle, ismeretet és módszert, filológiai pontosságot, nyelvi szabatoságot, az eltérő nézetek tiszteletben tartását (ha e nézetek megérdemlik a tiszteletet), saját eredményeinek tárgyilagos megítélését! És mi sem mutatja jobban, mennyire hozzátartozik a tanítás az életéhez, mint az, hogy amikor az egyetem felkérte őt, gyümölcsöztessen hatalmas tudását és szuggesztív egyénisége erejét újra közvetlenül az előadói katedráról, a legkiválóbb hallgatók és az oktatók nagy örömeire készséggel vállalta e fárasztó feladatot, és órai ragyogó színt jelentenek egyetemünk életében. S azt sem kell külön hangsúlyozni, mit jelent Pais Dezső a magyar nyelvtudománynak mint szerkesztő s e szerkesztésen át mint a magyar nyelvtudomány irányítója.

Hogy egy tudós élet áldozatos munkájából mennyi marad meg, mint végleges, szilárd eredmény, azt csak a jövő mutatja meg. Úgy vélem, Pais munkássága e tekintetben is a legkiválóbbak közé fog tartozni. De e munkásság egésze, módszerével, példamutatásával, ösztönzéseivel, még ellentmondást kiváltó mozzanataival is ott fog élni nyelv-

tudományunk jövőjében, gyakran személytelenné finomulva, gyakran csak hatásában, következményeiben kielemezhetően. Ez a munkásság kitörölhetetlen korszak nyelvtudományunk egész történetében, jellegzetes szín, maradandó érték.

Kérem Pais Dezsőt, nézze el nekünk ezt az ünneplést. Az egész magyar nyelvész-társadalom az ő nagy családja, és ha akadt is e családban olykor egy-egy unokaöcs vagy unokahúg, akinek érzelmei netalán más irányba csaptak át (ilyen minden jobb családban akad), a család egészének szeretete töretlen. És e szeretet jogot ad, az ünneplés jogát.

Külön öröme mindnyájunknak, hogy Pais Dezső munkássága koránt sincs lezárva. Tanúság erre az elmúlt tíz év igen gazdag termése, mely akárhány érdemes nyelvész egész pályájának terméseként is tiszteletre méltó volna. Teremtő erejének teljében, tervekkel agyában, megkezdett, sőt csaknem kész munkákkal kínosan rendben tartott íróasztala fiókjában, Pais Dezsőnek nemcsak múltja és jelene, de jövője is van. Tőle még sokat vár és bizonyára sokat is fog kapni nyelvtudományunk. Így nemcsak az ő javára, de a magunkéra is gondolunk, mikor egy több, mint hatvan éves tudományos munkásság csúcán, további jó egészséget, hosszú életet, töretlen munkakedvet kívánunk Pais Dezsőnek, a szeretett Tosu tanár úrnak, kifejezve azt a reményünket — a hosszú élet reményét —, hogy közben végre nyomdába adja az ósvallást, sőt talán sort kerít a Pais-Emlékkönyv elolvasására is.

Ezzel fölolvadó ülésünket megnyitom.

BÁRCZI GÉZA

Szabó T. Attila hatvan éves

1. A hazai nyelvtudomány művelőinek talán a harmada sem ismeri személyesen Szabó T. Attilát, hiszen nem él közöttünk, sőt több mint két évtizede nem is fordult meg körünkben. Mégis aligha van a magyar nyelvtudománynak olyan munkása, akiben ne alakult volna ki többé-kevésbé éles kontúrokban valami kép róla mint tudósról, sőt némiképpen még mint a tudományt művelő emberről is, hiszen szakirodalmi tevékenysége, műveinek, cikkeinek sokasága bőven biztosította az akár személytelenül is közelebbi ismerettségét.

De még ha valaki rendszeresen figyelemmel kísérte is munkásságának eredményeit, illetőleg mindazokat az orgánumokat, amelyekben leggyakrabban nyilatkozott meg, szinte elámul e munkáságnak mind a mennyiségén, mind szerteágazó tematikáján, mind minőségi vonatkozásain, ha egy tömegben: egyenként és mégis összegezve tekint végig művein. Amikor e kis megemlékezés filológiai előkészítéseképpen sorra-rendre átnéztem nyomtatásban megjelent közleményeit, s végiggondoltam mindazon, ami ezek mögött munkában ott rejlik, engem is valósággal lenyűgözött a kép gazdagsága, pedig mint igen közeli szakmabeli társa, egykori tanítványa és későbbi — a távolból is mindig — barátja szakirodalmi olvasmányaimban valóban megkülönböztetett figyelemmel kísértem végig munkásságának utolsó negyedszázadát. A számos önálló mű, a sokszáz kisebb-nagyobb folyóiratcikk egy tömegű láttán rá is kellett jönnöm nyomban, hogy ez a rövidke méltatás közel sem lehet elegendő keret még a vázaltszerű és erősen válogatott bemutatásukra sem. Így — megalkudva a lehetőségekkel — csak egy-két részletmozzanat kiemelésére, valamint néhány általánosabb vonatkozás fölemlítésére szorítkozhatom.

2. Tudomásom szerint első nyomtatott munkája 1929-ben jelent meg „Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei” címen, az Erdélyi Tudományos Füzetek 20. számaként. Irodalomtörténeti tevékenysége, azon belül is elsősorban a régi magyar irodalom termékei iránti érdeklődése később sem szűnt meg; számos ilyen tárgyú közleménye közül ma is hasznos kalauzként szolgál például „Kéziratos énekes-

könyveink és verses kézirateink a XVI—XIX. században” című műve (Zilah, 1934.). Mégis, már a harmincas évek elejétől kezdve egyre inkább a nyelvtudomány területéhez tartozó kérdések kezdik foglalkoztatni.

Nyelvtudományi működésének elsősorban a folyóiratok a színterei. 1930-ban írja első cikkeit az Erdélyi Múzeumba, 1932-ben a Magyar Nyelvbe. Az előbbiben — 1947-ben történt megszűnéséig — több mint száz kisebb-nagyobb közleménye jelent meg. Az utóbbiban cikkeinek száma már a másfélszázat is meghaladja. „Középszamos-vidéki határnevek” című folytatásos adatközlése (MNY. XXVIII.) óta neve alig hiányzott folyóiratunk egyetlen évfolyamából is. A Magyar Nyelvnek manapság már ő az egyik legrégebb és föltétlenül a leghűségesebb munkatársa. Számos más folyóirat közül még a Magyar Nyelvőr, a Magyar Népnyelv, illetőleg a Magyar Nyelvjárások, valamint a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények és a Studia Universitatis Babeş-Bolyai adták közre legtöbb írását. Önállóan vagy önállóan is megjelent munkái legnagyobbbrészt az Erdélyi Tudományos Füzetek számaiként és az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában láttak napvilágot.

3. Szabó T. Attila a magyar nyelvtudomány számos részterületének nemcsak elmélyedt művelője, hanem több vonatkozásban kezdeményező szerepű előrevívője is.

Már tudományos működésének kezdetén felismerte és később is a tettek meggyőző erejével hirdette, hogy a nyelvtudomány haladásának egyik alapvető föltétele a nyelvi forrásanyag minél nagyobb tömegű összegyűjtése és a kutatás számára rendelkezésre bocsátása. Aligha járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a magyar nyelvtudománynak nem volt még olyan szorgalmas adatgyűjtője, mint ő. Sőt talán olyan szenvedélyes sem, hiszen köztudott róla, hogy milyen örömet leli e tevékenységben, milyen jól érzi magát a tőle oly kitűnően ismert levéltárak miliójében. Az az igen számos különböző rendű és rangú közlemény, a nagy könyvektől a kis cikkekig, amit eddig adatgyűjtő tevékenységéből közreadott, szinte csak töredéke a hosszú évek fáradhatatlan munkájával tőle összeszedett hatalmas méretű nyelvi anyagnak. Gyűjtőmunkájának két fő területét a földrajzinév-anyag, valamint a nyelvtörténeti szó- és kifejezőkészlet képezi. E tevékenységnek, illetőleg e gyűjteményeknek a módszerbeli vonatkozásai, problematikája, velük kapcsolatos elgondolásai — több más megnyilatkozás mellett — három nagyobb cikkében nyújt részletesebb bepillantást: Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése (MNY. LI, 468—76); Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései (Pais-Eml. 69—77); Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése (MNY. LIV, 503—9). Folyóiratunk „Nyelvtörténeti adatok” rovata is élénk tanúja, milyen sok becses régi magyar nyelvemléket hozott felszínre ez a kutatómunka. — E mellett a tudománytörténeti becsű gyűjtő tevékenység mellett módszerbeli jelentősége van annak is, ahogyan a sajátmaga gyűjtötte anyagot bármiféle nyelvészeti megnyilatkozásába, feldolgozásába, magyarázatába beépíti. Mindenkor a nyelvi tényanyag szilárd bázisára alapít, s szinte nincs olyan közleménye, amely mögött ne éreznénk a tárggyal kapcsolatos hatalmas anyagismeretet.

Szabó T. Attilának hervadhatatlan érdemei vannak a magyar földrajzinév-kutatás történetében. Ő volt az, aki ráirányította a figyelmet a történeti és jelenkori földrajzinév-anyag rendszeres gyűjtésének és feldolgozásának fontosságára, aki személyes példával járt elől e stúdium művelésében, s aki — bátran lehet mondani — iskolát alapított e műfajban. Noha ide vonatkozó széleskörű tevékenységéből igen nehéz bármit is külön kiemelni, néhányuk mellett mégsem lehet említés nélkül elmenni. „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” című cikke (MNY. XXX, 160—80) mintegy programadásnak számít, „A magyar helynévkutatás a XIX. században” című munkája (Kolozsvár, 1944.) pedig az előzményekbe ad részletes tudománytörténeti betekintést. A földrajzi nevek keletkezésével, életével, változásaival, rendszerével foglalkozó igen nagy számú részlet.

feldolgozása közül említsük meg itt csak az egyik legutolsót: Az *Isztambul*, illetőleg a *Malomba* típusú helynévkölcsonzás kérdéséhez (MNYj. VII, 3—22). — Erdély több vidékéről közzétett, a jelenkori és a történeti névanyag együttesét felölelő számos gyűjteménye élén ott díszlel a „Kalotaszeg helynevei” hatalmas kötete (Kolozsvár, 1944.). Módszere és eredményei a magyar földrajzinév-kutatóknak — köztük tanítványainak — egész sorát ihlették, s e stúdium művelői nem kis részben ma is az ő nyomdokain haladnak.

A földrajzinév-kutatás terén kifejtett munkálkodásához szorosan kapcsolódnak, mintegy abból fakadnak település- és népiségtörténeti vonatkozású művei. Több erdélyi város és község történetének ilyen jellegű feldolgozásai közül kiemelkedik „Kolozsvár települése a XIX. század végéig” című műve (Kolozsvár, 1946.).

A magyar nyelvjáráskutatás CSÜRY BÁLINT kezdeményezte megújításának, fellendülésének Szabó T. Attila volt az erdélyi úttörője. Nyelvjáráskutató elveiről „Szélgjegyzetek újabb népnyelvkutató irodalmunkhoz” című közleményében (MNY. XXXVI, 340—6) adott először átfogóbban számot. A gyakorlati megvalósítással sem késlekedett: munkatársaival együtt hamarosan közzétette egy nagyobb gyűjtőmunka egy részletét (Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből. Kolozsvár, 1944.), amely a magyar nyelvatlasz-kutatások első terméke. Azóta az ő kezdeményező, szervező, irányító tevékenysége révén, sőt részben aktív részvételével az erdélyi magyar nyelvjáráskutatók a keleti magyar nyelvterületnek nyelvtudományi szempontból különlegesen becses anyagában óriási méretű gyűjtőmunkát végeztek: elkészítették a megjelenésre váró moldvai csángó nyelvatlaszt, befejezéséhez közelítették az egész romániai magyarságra kiterjedő nagy atlaszmunkálatot. E tudománytörténeti jelentőségű munkálatokról Szabó T. Attila sok cikkben, tanulmányban adott számot; pl.: Az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdete (MNY. III, 305—13); A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelv-földrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében (MNY. XLIX, 508—14); A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése (NyIrK. I, 13—26); A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története (MNYj. V, 3—41); Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének felelőjén túl (NyIrK. VII, 35—55); stb. — A nyelvjárási anyag feldolgozása terén végzett sokrétű munkájából külön kiemelésre tarthat számot „A kicsinyítő-beecéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban” című közleménye (A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945—1955. 445—91).

Rendkívül kiterjedt munkásságának jelentős részét teszik ki nyelvtörténeti témájú megnyilatkozásai. A magyar nyelvtörténet számos részletéhez szólt hozzá alkotó módon a szó- és szólásmagyarázatoktól, a román jövevényszavak kutatásától a hang-, alak- és mondattörténeten át a nyelvelmékek, az irodalmi nyelv problematikájáig. Ez irányú munkásságából mutatóban álljon itt néhány cím csupán a legutóbbi évek termése alapján: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák (MNY. LIII, 335—51); Temesvári János deák (NyIrK. 97—120); A Páriz Pápai szótár-kiadások magyar szókinsésének román kölcsonszó-anyaga (StUnBB. 1960: 15—28); A magyar bilabialis *v* nyelvelmékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez (MNY. LVI, 31—43); Újabb adatok a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéseihez (MNY. LVII, 173—83); A magyar felező számnevek és ami mögöttük lehet (NyIrK. IV, 105—19); Eredmények és hiányosságok a magyar szókins román eredetű, feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában (StUnBB. 1962: 19—34); A magyar *ę* és *ä*-féle hangok történetéhez (MNY. LVIII, 10—20); A *felímeg*, a *fersing* és rokonságuk (MNYj. IX, 39—55); Újabb adalékok és jegyzetek a *felelin*-féle igealakokhoz (NyIrK. VIII, 77—92); stb.

Szakirodalmi munkássága azt is tanúsítja, hogy a nyelvtudomány speciális keretein túl is nézett és látott. Irodalomtörténeti, település- és népiségtörténeti, művelődés- és gazdaságtörténeti, néprajzi tárgyú vagy vonatkozású cikkeiből — melyekre itt nem lehet bővebben kitérni — e társtudományok bőven meríthetnek tanulságokat.

4. Kezdeményező, tudományszervező szerepe azért tudott oly jól kibontakozni, mert Szabó T. Attila nemcsak alkotó tudós, hanem egyszersmind — a szó szoros, valódi értelmében — tanár, nevelő is. Igaz embersége, rendíthetetlen igazságérzete és állhatatossága, korrektsége, színes, érzékeny lelkivilága, segítőkészsége, önmagával és másokkal szembeni igényessége, munkában való fáradhatatlansága s nem utolsósorban lobogó, olthatatlan tudományszeretete mind-mind olyan tulajdonságok, amelyek igen alkalmasak arra, hogy megkapják környezetét, vonzóvá tegyék egyéniségét, és felébresszék másokban az érdeklődést az iránt az ügy iránt, amit ő képvisel, az iránt a tudomány iránt, amit ő művel. Innen van, hogy több mint negyedszázados egyetemi tanári működése alatt nemcsak a tanárnemzedékek egész sorát nevelte föl, hanem a nyelvtudomány aktív művelésére is igen sokakat megnyert. Nemegy tanítványát a sors időközben elvette tőle vagy elvetette mellőle; mégis jelentős számban ma is körülötte vannak, hiszen az erdélyi magyar nyelvészek legnagyobb része őt vallhatja mesterének. Nyilvánvaló, hogy a fokozatosan megizmosodó, ma már oly sok szép eredményre visszatekintő romániai magyar nyelvtudomány megteremtése — mind saját magának, mind tanítványainak a működése által — nem kis mértékben az ő személyes érdeme, sőt e nyelvtudomány mai arculatát a tematika és a módszer tekintetében is jórészt az ő munkásságának fő irányai szabják meg.

Bőven lehetne méltatni tudományszervező tevékenységének egyéb mozzanatait, például szerkesztői ténykedését (Erdélyi Múzeum, Magyar Néprajz), több munkálát irányításában betöltött szervezeti szerepét stb., azonban erre sincs itt elegendő tér.

5. A hetedik évtized küszöbét azzal a tudattal lépheti át Szabó T. Attila, hogy fáradhatatlan munkálkodása már eddig is bőven meghozta a maga eredményeit, s ezekre az eredményekre örömmel, megelégedéssel tekintenek mindazok, akik az övével azonos tudományt művelik. Azt kívánjuk, hogy alkotókedve, munkaereje, ma is fiatalos lendülete még sokáig töretlenül tartson, s terveiből még nagyon sok mindent tudjon valóra váltani nyelvtudományunk hasznára. Hatvanadik születésnapja alkalmából igaz nagyrabecsülés-sel és szeretettel köszöntik őt a magyar nyelvtudomány művelői, folyóiratunk munkatársai, könyveinek, cikkeinek olvasói, személyes ismerősei, barátai, tanítványai, és közülük is külön meleg szeretettel, tanítványi ragaszkodással és hálával e sorok írója.

BENKŐ LORÁND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1965. március 2. Általános nyelvészeti szakosztály. O. NAGY GÁBOR, A lexéma funkciója és a rokonértelműség. — Az előadó azt a munkahipotézist fejtette ki, amelyre mint elvi alapra készülő Magyar Szinonimaszótára felépül. A rokonértelműség meghatározásában a lexéma funkciójából indul ki, azaz a szavak és az állandósult szókapcsolatok szemantikai, grammatikai és stilisztikai szerepét vizsgálja a szó közlésbeli szerepét meghatározó szöveggörnyezetekben. Azokat a lexémákat tartja szinonimáknak, amelyeknek említett három funkciója megfelel egymásnak. E megfelelést a lexémáknak több kontextusban való fölcserélésével lehet ellenőrizni. E módszer reális lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a nyelv szemantikai rendszerszerűsége lexikográfiailag ábrázolható legyen.

1965. március 9. Magyar szakosztály. BENKŐ LÁSZLÓ, Mondattani elemzési kísérletek. — A középiskolából kikerülő ifjúság nyelvtani, főleg mondattani tájékozatlansága,

* L. MNy. LXI, 380—4.

a Nyelvőr postája és más nyelvművelő fórumok tapasztalata egyaránt azt mutatja, hogy mondattani elemzésünk nem megfelelő. A mondat szerkezetének sokrétű kérdéseire sem a régi logikai, sem a modern formális, sem a különféle szempontokat keverő (iskolai) elemzési módszer nem tud kielégítő választ adni. Az elégtelenség okát a) a mondattani elemzés elhanyagolásában, b) az elemzési módok egyoldalúságában vagy rendszertelenségében és c) a hiányos mondatok problematikájának mellőzésében látja. A megodást véleménye szerint egyfelől a mondat mibenlétének egységes szemlélete (a predikatív szerkezet alapján), másfelől a tőle szintetikus elemzésnek nevezett módszer kidolgozása és alkalmazása, vagyis a mondatot és a mondat szerkezeteket determináló szempontok rendszeres, többoldalú vizsgálata hozná meg.

1965. március 16. A magyar és a szlavisztikai szakosztály közös ülése. KNEZSA ISTVÁN, Szláv jövevényszavaink néhány hangtani tanulsága. — Az előadó előtte való nap elhunyt.

1965. március 23. Orientalisztikai szakosztály. SCHÜTZ ÖDÖN, Az örmény írású oszmán-török emlékekről. — Előljáróban az erről a kérdésről eddig megjelent egyetlen összefoglalást, KRAELITZ—GREIFENHORST „Studien zum Armenisch-Türkischen” című tanulmányát ismertette és bírálta, majd vele kapcsolatban kitért az „örmény-török” nyelv(járás) problémájára. Ezután időben visszafelé haladva tájékoztatta hallgatóságát az örmény írású oszmán-török nyelvemlékekről. Szólt a jelentős múlt századi konstantinápolyi folyóirati és fordítási irodalomról. A XVIII. században az ezen írás-rendszerű irodalom legnagyobb részét a trieszti anyag alkotja. A korábbi időkből többnyire csak szórványok állnak rendelkezésünkre. Végül bővebben ismertette egy fontos korai szórványemlékben, a Simeon deák útleírásában szereplő oszmán-török szavak hangtani felhasználhatóságát.

1965. március 30. Germanisztikai és romanisztikai szakosztály. GÁLDI LÁSZLÓ, Az újlatin szabadvers nyelvi eszközei. — Mindeddig kevés próbálkozás történt a szabadvers, közelebbről az újlatin szabadvers formai jegyeinek és a nyelvi anyaghoz való viszonyának pontosabb meghatározására. Előadása, amely nagyjából azt a fél évszázadot ölelte föl, amely a francia szabadvers első kísérletétől (1873.) a román szabadvers első jelentős megnyilatkozásáig, Blaga Lucian „A fény dalai” című kötetéig (1919.) terjed, az idézett francia, olasz, spanyol és román példák lényegesebb ritmikai és nyelvi sajátosságait világította meg. Az előadás átdolgozott szövege a Filológiai Közönyben jelenik meg.

1965. április 7. Magyar szakosztály. KOVALOVSKY MIKLÓS, A stílusminősítés rendszerének kialakulása szótárainkban. — A szavak szótári stílári minősítésének fontosságát és hasznát ismertető bevezető után a stílusrétegeket, majd a minősítések rendszerének két- és egynyelvű szótárainkban való kifejlődését tárgyalta. Ezután az elvek gyakorlati megvalósításáról szólt, majd a stílári minősítés további finomításának lehetőségeit vázolta.

1965. április 13. Orientalisztikai szakosztály. RÓNA-TAS ANDRÁS, A csuvas hangtörténet néhány kérdése. — A mongol-csuvas nyelvviszony vizsgálata, de természetesen a csuvas nyelvtörténet szempontjából is fontos, hogy a csuvas nyelv török jövevényszavait elválasszuk az eredeti csuvas szavaktól. Az eddigi kutatásnak sikerült a csuvas nyelv tatár elemeit, illetőleg egy csoportjukat meghatározni. Az előadó néhány kritériumot kísérel meg felállítani a csuvas nyelv korai török jövevényszavainak a felismerésére, s ezzel kapcsolatban újra megvizsgálja a csuvas hangtörténet néhány kérdését.

1965. április 20. Általános nyelvészeti szakosztály. FODOR ISTVÁN, Az afrikai államok nyelvi problémái és a „nyelvi tervezés”. — L. Nyr. LXXXIX, 358—66.

1965. április 27. Nyelvoktatási szakosztály. HERNÁDI SÁNDOR, Helyesírás-tanításunk időszerű kérdései. — Miután ismertette azokat a területeket, amelyeken a helyesírás tanításában nehézségek mutatkoznak, részletesebben tárgyalta a helyesírási rendsze-

rünkből folyó problémákat, az oktatási módszerek hibáit, hiányosságait, korszerűségét és eredményességét. Ezután az eddig eléggé mellőzött lélektani szempontok közül főképp azokkal foglalkozott, amelyek a tanulás, illetőleg a hibázás körébe vágnak, majd az oktatásban felhasználható segédeszközökről mondott el egyet-mást. Végezetül rendszerezte a leglényegesebb mozzanatokat, és így kikerekedett a hallgatóság előtt a korszerűbb helyesírás-tanítás Hernáditól elképzelt arculata. Ehhez a képhez viszonyította az általa ismertetett tennivalókat.

1965. május 4. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának közös ülése. MARTINKÓ ANDRÁS, A stílusmodell és dialektikája. — A stílus a művészi jel(rendszer) működése során keletkezett formai többlet. A stílusmodell azt ábrázolja, hogy milyen tényezőkre kell tekintettel lenni a stílus létrejöttének magyarázatában. E tényezők négy szférába tartoznak, és mindegyikben három tényezőcsoport különül el. A) A valóság szférája: 1. a művészet anyaga, adott jelrendszere (például a nyelv); 2. a művészet korszerű technikája; 3. a fizikai környezet. — B) A társadalmi szféra: 1. a gazdasági, művelődési viszonyok; 2. a korízlás, korstílus; 3. a kollektív funkció. — C) A környezeti szféra: 1. a szituáció; 2. a kontextus, konfiguráció; 3. a műnem- és műfajtudat, műfaji környezet. — D) Az egyén szférája: 1. a tartalom; 2. a cél: a szubjektív és esztétikai funkció; 3. a közönségigény és -szemlélet. — Ezek a tényezők önmagukban is, a többi tényezőhöz viszonyítva is állandó mozgásban, fejlődésben vannak, egymást kölcsönösen feltételezik és befolyásolják: ezt érti dialektikájukon. Az előadó általánosan minden művészetre érvényes modell megszerkesztésére törekedett, de megkülönböztetett helyet biztosított a nyelvi művészetnek: az irodalomnak.

1965. május 11. Magyar szakosztály. RÁCZ ENDRE, Mancí. — A köznyelvben és a nyelvjárásokban a *Magdolná*-hoz, a *Máriá*-hoz és a *Margit*-hoz egyaránt kapcsolódó *Manci* ma nagyon elcsépejt névforma; köznévvé is vált (vö. *taximanci*). Első adataink rá — a *Manca* alakváltozattal együtt — a XVII. századból valók. Az eddigi megfejtési kísérletek nem megnyugtatóak. Az előadó szerint *-nci* képzőjű alakulat, s a *Mária* név *Manka* becézőjéből képzőcserével jött létre. (A *Manka* vagy a *Marinká*-ból rövidülhetett a név alak összerántásával, vagy az egy nyílt szótagú tőhöz *-nka* becéző járulhatott.) Mai becézőnév-rendszerünkben *-nci* képzőjű alakulatnak számít még a *Jonci* (*Jolán*) és az *Inci* (*Irén* vagy *Ilona*) is.

1965. május 18. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer — „kernel”. — SAUSSURE óta a nyelvtudomány központi feladata az egységes nyelvi rendszer kiépítése, amelyre a jelentős felismerések egész során át teremtdőött meg a lehetőség. Ennek a folyamatnak mintegy lezárulása a „kernel” fogalmának a kidolgozása. Ez a fogalom azonban korántsem egyértelmű, noha a kiépített nyelvi rendszer jellege a „kernel” fogalmának a függvénye. Az előadás célja a „kernel”-konceptió és a nyelvi rendszer összefüggéseinek a vizsgálata volt.

1965. május 25. Germanisztikai–romanisztikai szakosztály. KRAMMER JENŐ, A svájci német népnyelv néhány érdekessége. — Viszonylag szűk térségben, kis országban román nyelvű népekkel (francia, olasz, rétoromán) a legszorosabb életközösségben élve a svájci német népnyelv úgyszólván egy évezreden át megőrizte nyelvjárásainak rendkívül gazdag sokféleségét. Joggal tekintik ezt a német nyelvterületet nyelvészeti laboratóriumnak. A svájci német népnyelv három fő jellegzetessége: a) a sajátos kettősség, párhuzamosság a nyelvhasználatban: az alemann mint általános köznyelv és a német mint az iskola, az irodalom, a nem pusztán helyi jelentőségű megnyilatkozások, valamint a nemzetközi gazdasági és politikai tárgyalások nyelve; b) az archaikus nyelvi elemek továbbélése, különösen a magas hegyek között elzártn élőknel (Berglanddeutsch); c) a régmúlttól napjainkig tartó román nyelvi infiltráció. Az állandó román nyelvi beszüremkedés nem-

csak a svájci német népnyelvbe különböző korokban beivódott szavakon és kifejezéseken mutatható ki, hanem stilisztikai és ritmikai vonatkozásban is.

1965. június 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak közös ülése. SEBEOK TAMÁS (Bloomington, USA), Zoosemiotica. — A *szemiótika* műszó legkorábbi előfordulásakor azonos értelmű volt a szimptomatológiával. LOCKE vezette be a böleseleti műnyelvbe a XVII. század végén a korabeli tudomány három ága közül az egyiknek, a jelek elméletének nevéül. A szemiótikának a tudományok közti egyedülálló helyét, amely szerint nem csupán egy a többi közül, hanem minden tudomány eszköze, CH. MORRIS hangsúlyozta, s az ő 1938-ban tett javaslata szerint a szemiótika magában foglalná a logikát, a matematikát és a nyelvészetet is. 1946-ban MORRIS további finomításokat vezetett be megkülönböztetvén a tiszta szemiótikát, amely a jelekről való elméletet dolgozza ki, a leíró szemiótikát, amely a valóságos jelekkel foglalkozik, és az alkalmazott szemiótikát, amely a jelekről való ismereteket különféle célok megvalósítására használja fel. Később egy, a magatartással foglalkozó tudományok körén belül gyorsan fejlődő új ág megnevezésére megalkották a *zooszemiotika* műszót. Ez a diszciplína a szemiótika és az ethológia határán kristályosodik ki, és újabban „a magatartás biológiai tanulmányozása”-ként határozták meg. — Az állati közlést tanulmányozó hasonlít a rejtjelfejtőhöz, csakhogy neki még a feltételezett üzenetet közvetítő csatornát is fel kell derítenie. Mivel a fizikai energia terjedésének bármely formája felhasználható közlésre, az állati közlés kutatójának egyik feladata annak megállapítása, hogy a tőle megfigyelt üzenet kibocsátásában és felfogásában milyen érzékszerveknek milyen konstellációja került felhasználásra. Ezután sorra vette a zooszemiotika ágazatait (bioakusztika stb.), amelyeket a közlésnek az ember számára leginkább hozzáférhető aspektusa, vagyis a csatorna (hang-, szín-, szagérzet stb.) szerint különítettek el, majd az egyéb aspektusokat tárgyalták (feladó, üzenet, kód, kontextus, címzett). A zooszemiotika művelői a nem-verbális közlés elméleti elemzése során az állati kommunikációs rendszereket azoknak a reprezentációknak a segítségével vizsgálják, amelyek termékenynek bizonyultak az emberi nyelv mondatainak tanulmányozásában. Ez új magatartási tudomány kutatói ugyanúgy kódokkal és üzenetekkel, valamint megfelelő modellek megalkotásával foglalkoznak, mint a nyelvészek, távolabbi céljuk pedig az, hogy megbízható adatokat szolgáltatassanak a kommunikációs elemek — beleértve a verbálisakat is — kölcsönhatásának filogenetikus eredetére vonatkozó kutatásokhoz. Minden a nyelv eredetére és természetére vonatkozó életképes gondolatnak magában kell foglalnia a zooszemiotika eredményeit.

1965. június 2. A Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös vitaülése. Téma: Az összehasonlító finnugor néprajz- és nyelvtudomány perspektívái. Célja: a finnugrisztikai tudományok területén felmerült újabb felfogások megvitatása, mintegy előkészületül a II. finnugor kongresszusra. Az ülésen BÁRCZI GÉZA és ORTUTAY GYULA elnökölt. Előre sokszorosították „Az összehasonlító finnugor néprajztudomány perspektívái” című referátumot, és előre felkérték több hozzászólót, de a helyszínen is lehetett felszólalásra jelentkezni. GÁLDI LÁSZLÓ a metrikai—ritmikai kutatások fontosságát hangsúlyozta, GULYA JÁNOS az összehasonlító kutatásokban használt „nyelv” és „tájszólás” meghatározások javított értelmezését javasolta, RÉDEI KÁROLY az elvégzendő feladatok sürgősségi sorrendjével foglalkozott, RÓNA-TAS ANDRÁS egyes modern általános nyelvészeti elméletek hasznosságát, mások (pl. a glottokronológia) tévedéseit említette. BARABÁS JENŐ és VARGYAS LAJOS néprajzi, BARTHA ANTAL történettudományi problémákat tárgyalt.

1965. június 8. Nyelvoktatási szakosztály. JAROMÍR KLIMER, Über organisatorische Fragen der linguistisch—methodischen Forschung auf dem Gebiet des Fremdsprachenunterrichts. — Az első részben a csehszlovákiai tudományos dolgozók idegen nyelvi képzésével kapcsolatos törekvésekről szólt. A Cseh és a Szlovák Tudományos Akadémia külön tanszéket állított fel e kérdés tudományos kutatására, elvi tisztázására és tervszerű gyakorlati megoldására. A továbbiakban a Csehszlovákiában folyó rendkívül szerteágazó lingvisztikai—metodikai kutatás koordinálására irányuló kezdeményezéseket, a 14 kutatói központ megszervezését, sajátos feladatait s eredményeiket ismertette. Jelenleg a leg-erőteljesebben a lexikai és grammatikai minimumok kidolgozásán munkálkodik a Cs.T.A. nyelvi tanszéke, mert ez a feltétele a tananyag helyes kiválasztásának. Egyidejűleg az alkalmazott nyelvészet és pszichológia idevágó eredményeinek számbavétele is folyik, hogy az idegen nyelvek tanításának tudományos megalapozása szélesebb körűvé váljék. Az előadás azt a célt is szolgálni kívánta, hogy termékeny tapasztalatcserét valósítson meg a hasonló magyarországi törekvésekkel.

1965. június 11. Finnugor szakosztály. SEBEOK TAMÁS (Bloomington, USA), Egy cseremiszi varázsige elemzése. — A WICHMANN GYÖRGY által feljegyzett varázsigót szerkezeti és szemantikai szempontból vizsgálta. A struktúra elemzése során kiderült, hogy a varázsige tulajdonképpen verses formájú mondóka, a jelentéstani elemzés pedig arra az eredményre vezetett, hogy ez a varázsige is, mint a többi cseremiszi varázsige, visszavezethető egy egészen egyszerű formulára, amely két részből áll, s a kettő között a vonatkozás az úgynevezett logikai implikáció.

1965. június 15. Általános nyelvészeti és magyar szakosztály. BÜKY BÉLA, A magyar nyelvstatisztika eddigi eredményei, módszerei és tennivalói. — I. Az előadás témáját a Nyelvtudományi Intézetben kipróbálás alatt álló „nyelvstatisztikai gép” teszi aktuálissá. Nem lehet addig statisztikáról beszélni, amíg azon elemi részeket, egységeket illetően meg nem egyeztünk, amit statisztikailag fel kívánunk dolgozni: a nyelvi elemekről, a nyelvi szintekről alkotott kép megelőzi tehát a nyelvstatisztikát. II. A betű, a hang, a fonéma szintjén elég nagy az egyetértés, így tehát e téren a legfejlettebb a statisztikai kutatás (TOLNAI, TARNÓCZI, VÉRTES EDIT). A szótagok, hangzókapcsolatok terén is van eredmény (VÉRTES EDIT, NEMES ZOLTÁN, MIKES FERENC). A morféma megoszlás számbavétele még hiányos (NEMES, PAPP LÁSZLÓ, KELEMEN). A szóstatisztika terén ismét nagy haladás mutatkozik (NEMES, FÓNAGY, gyorsíráskutatók). A szókapcsolatok statisztikai felmérése teljesen hiányzik. A mondat szintjén szintén kevés az eredmény. A mondatnál nagyobb egység: a téma megoszlására vonatkozólag alig van munkálat (ZOLNAI BÉLA sejtései, BÜKY: Tudományos témaválasztási statisztika). Minden szintnek vannak stílusvonalatkozásai. A hang, a fonéma stílusvonalatkozásainak vizsgálata fejlett (GOMBÓCZ, FÓNAGY, HEGEDŰS, MOLNÁR IMRE, MAGDICS KLÁRA). Fejlett még a szókinésztatisztika stílusvonalatkozása is (főleg FÓNAGY). A beszédstílus-kutatás is számos statisztikai megállapítást tett (ZOLNAI, NOSZ GYULA, TÓTH BÉLA pszichológus, beszédszünetvizsgálatok). III. A módszert illetően a kutatók elsősorban az elemi statisztikára, inkább a kvantitatív mint a kvalitatív elemzésre, ritkán bizonyos átlagok megállapítására, legritkábban grafikus ábrázolásra hagyatkoznak. Gépek alkalmazása most indul. A nyelvtörténeti vonatkozású nyelvstatisztika elmaradt.

1965. június 18. Finnugor szakosztály. AUSTERLITZ ROBERT (New York), A hangok megoszlása a finnbén. — A formális hagyomány szerint valamely nyelv hangjait fonetikai tulajdonságaik alapján különböztetjük meg egymástól (pl. réshangok—zárhangok, labialisok—dentalisok, zöngések—zöngétlenek stb.). Ha azonban SAUSSURE megállapítását, miszerint *la langue est un système où tout se tient*, szigorúbban tolmácsoljuk, akkor egy adott nyelv hangjai tisztán disztributív módon is meghatározhatók. Ily módon a finn nyelv minden egyes hangja jellemezhető anélkül, hogy szükséges lenne az egyes

hangok fonetikai természetére hivatkozni. Például azt a kérdést tesszük fel, hogy egy adott hang (1) előfordul-e a szó végén, (2) geminálódik-e a szó közepén stb. A válaszokat + és - jellel jelöljük.

	t	h	k
(1)	+	-	-
(2)	+	-	+

Így minden egyes hang tisztán disztributív profilt kap, amely minden más hangnak a profiljától eltér. Ezt az eljárást mutatja be az előadó a teljes finn hangszerkezetre (*p, t, k; v, s, h; m, n; r, l; i, e; u, o, a; ü, ö, ä*) vonatkozólag (a *j, m* és *d* hangokat nem kell figyelembe venni, mert ezek más disztributív eljárás alapján kizárhatók). Befejezésül néhány ezzel összefüggő elvi kérdést és következtetést tárgyalt.

1965. július 6. Általános nyelvészeti szakosztály. BARTÓK JÁNOS, Hangváltozás és hangtévesztés az énekelt szövegben. — A végtelen számú nyelvi tényt, illetőleg a bennük felismerhető rendszert eddig túlnyomórészt önmaga autonóm funkcióiban vizsgálták. Azonban egy vagy több nyelvrendszert, különösen az egyes összetevő nyelvi tényeket vizsgálhatjuk olyankor is, amikor a nyelvi közlés valami másnak van alárendelve és ezt a másfajta kifejezést létrehozó erő oly nagy, hogy sajátos céljainak alárendeli a közönséges közlés eszközeit. Ilyen fajta vizsgálat például az ún. költői nyelv természetének vizsgálata. Még ennél is messzebbre vezet, ha megkíséreljük a nyelvi tényeket akkor megvizsgálni, amikor azok énekelt szövegek összefüggő részeként jelennek meg. Ismeretes tény, hogy amikor egy szöveget énekelve mondunk, vagy másképpen: amikor bármely dallamot, bármely szöveggel adunk elő, az emberi kifejezésnek ez a kétféle rendszere kompromisszum árán egyesül. Mind a dallam, mind a szöveg bizonyos változásokat szenved, hogy az elválaszthatatlan egységnek tűnő egyesülés a köznapi értelemben vett éneklésben egyáltalán megvalósulhasson. Az előadó a nyelvi tények elváltozásai közül csak egyes mássalhangzók különleges viselkedését és váratlan felcserélődését vizsgálta (magyar népdalok szövegein).

1965. szeptember 28. Orientalisztikai szakosztály. LIGETI LAJOS, Az „Ujgur—kínai szótár” kérdése. — A Ming dinasztia uralkodásának elején a kínaiak fordító- és tolmácsképző iskolát alapítottak. Ezekben a Kína területén élő különféle anyanyelvű tanárok tanították a kínaiakat az illető nyelvre. Egy ilyen kelet-turkesztáni fordító iskolában készült a kínai—ujgur szótár. Keletkezésének ideje 1407—1450 között, helye valószínűleg Khoco. Több kéziratos példánya ismeretes: Párizsban, Londonban, Berlinben, Leningrádban és Budapesten is van egy az akadémiai könyvtárban. A szótár 716 tételt, szavakat és kifejezéseket tartalmaz, tárgykörök szerint csoportosítva. A szöanyag a XIV—XV. századi ujgur nyelvet képviseli; erre mutat egyebek közt a benne előforduló régi ujgur számrendszer. Több későbbi korból származó okirat is van benne, ezek a kinaiból készült szolgai fordítások. A szótárt kiadta KLAPROTH (1820.), foglalkozott vele SCHMIDT, RADLOFF, MÜLLER, PELLIOU, GABAIN, LIGETI.

1965. október 5. Nyelvoktatási szakosztály. CZIGÓ TIBOR, Két új taneszköz a magyar nyelvtan és helyesírás tanításában. — A magyar nyelvtan és helyesírás tanítására készített két új taneszközét és ezek gyakorlati alkalmazását ismerteti, illetőleg mutatja be. Az egyik: sántábla (egyik oldalán számsorral, a másik oldalán cserélhető táblázatokkal). A másik úgynevezett ablakos táblázat, amely az előzőnek az elve szerint készül, de bonyolultabb feladatok megoldására alkalmas. Az eszközök egyszerűek, a megfelelő nyelvtani elemző táblázatokkal szinte valemennyi iskolatípusban az oktatási folyamat minden fázisában hasznosíthatók, kezelésük könnyen elsajátítható. Kérdéseinkre az osztály minden tanulója a saját nyelvtani feladatirányító táblázatának alapján, saját taneszközének beállításával oldja meg a feladatot. Mindkét eszköz igen egyszerű tech-

nikával átteszi a tanuló válaszait számképletbe. Felszólításunkra az egész osztály egyszerre mutatja fel az eszközt. A feladat megoldásának helyességéről a számképletek gyors áttekintése nyújt tájékoztatást. Például 5 kérdésből álló feladatnál 30 tanuló esetében 150 feleletről kaphatunk szinte egyidejű tájékozódást (igeelemzés 3–4 másodperc leforgása alatt). E módszer lényeges idő- és energiamegtakarítást jelent, és jobb eredményt biztosít az ismeretek és készségek megszilárdításában azáltal, hogy teljes osztályfoglalkoztatással, egyidejű osztályellenőrzéssel, önellenőrzéssel végzett tervszerűen ismétlődő, változatos begyakorlást tesz lehetővé. A módszer a számonkérést is meggyorsítja, megkönnyíti s egyben elősegíti a tanulók realisabb értékelését, osztályozását.

1965. október 25. Általános nyelvészeti szakosztály. TOKUNAGA YASUMOTO, A japán nyelv hovatartozásának kérdése. — A Tókiói Állami Egyetem professzora mintegy tíz elméletet ismertetett a japán nyelv eredetéről, genetikus kapcsolatairól. A számos elmélet közül, amelyek között megtaláljuk a tibeto—birmán és az ausztronéz eredetet valló nézeteket is, TOKUNAGA professzor a japán nyelv kontinentális eredetének ítélte a legnagyobb valószínűséget, és a japán nyelv altáji, sőt esetleg ural-altáji rokonsága mellett tört lándzsát.

1965. október 26. Finnugor szakosztály. FOKOS DÁVID, Két osztják rokonsági elnevezés. — Az „Osztják (chanti) Hőseinek” III. kötetének I. részében megjelent osztják énekek, melyet a felolvasó a REGULY—PÁPAY-féle hagyatékból adott ki, két olyan rokonsági elnevezés szerepel, melyet PÁPAY félreértett. A helytelen fordítás alapján alig érthető a szereplő személyek egymás közti rokonsági viszonya, és ez nagyban zavarja az egész cselekmény helyes megértését. A könyv egyik ismertetője — elfogadva PÁPAY téves fordítását — sikertelenül próbálta az említett rokonsági viszonyt tisztázni. A két elnevezés közül az egyiknek: az osztják *ali*, *alem*-nek, melyet PÁPAY 'ángy, ángyi, sógor-nóm'-nek fordít, helyesen 'feleség, feleségem' a jelentése, a másik szó (*legi*, *leki*, *ligi*), melyet PÁPAY — bár habozva (kérdőjellel) — 'sógor'-nak értelmez, nem egyéb, mint kicsinyítő képző, kedveskedő megszólításban alkalmazva. PÁPAY-nak és az ismertetőnek ezek a félreértései is mutatják, hogy mennyire fontos volna a még kiadatlan óriási becsű PÁPAY-féle anyagnak és a REGULY énekei alapján készülő REGULY-szótárnak a közzététele. A felolvasó kéri, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, mely oly nagy áldozatkészséggel támogatja a nyelvtudományi munkásságot, adjon módot ezeknek a munkáknak a megjelentetésére is.

1965. október 29. Orientalisztikai szakosztály. LŐRINCZ LÁSZLÓ, A szanszkrit mesegyűjtemények tibeti átvételének kérdése. — A tibeti mesegyűjteményekről mindez ideig azt tartották, hogy kevés változtatással megtalálhatók a nem buddhista szanszkrit irodalomban is. Az előadó azt bizonyította, hogy a tibeti mesegyűjtemények nem pontos fordításai a szanszkrit gyűjteményeknek, hanem ellenkezőleg, azoktól igen távol állnak: a tibeti irodalom önálló alkotásai. A szanszkrit és a tibeti mesegyűjtemények közti azonos és eltérő vonásokat elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a nem buddhista szanszkrit mesegyűjteményeket nem átvette a tibeti irodalom, hanem azonos mintára újjáalkotta őket.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszközök (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidí Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmző és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefy Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaelemzés. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmző Szótárában. Szerkesztette **Ország László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szövejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versitmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezéseit legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gynla: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érnek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PEŠTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHEŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Sótár I—II. Írta Csűry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft., kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.

LXII. ÉVF.

1966. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

438. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A nyelvi változások értékelése	129
<i>Benkő Loránd</i> : Az anonymusi hagyomány — és a <i>Csepel</i> név eredete	134
<i>Pais Dezső</i> : Részletek a határozós összetételek fejezetéből	146
<i>Károly Sándor</i> : A <i>cs</i> és <i>k</i> hang szerepe hangfestő szavainkban	151
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Kecsgtet	159
<i>Rásonyi László</i> : A Kiskunság középkori helyneveihez	164
<i>Vértes Edit</i> : Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához	171
<i>Kiss Lajos</i> : Műveltségszók, vándorszók, nemzetközi szók	179
<i>Pásztó András</i> : A Halotti Beszéd interpunkciójáról	188
<i>Papp Ferenc</i> : A magyar főnévragozás három modellje	194
<i>Zsilka János</i> : Pseudo-transzformációs csoportok	206
Kisebbségi közlemények. <i>Vértes O. András</i> : Mikor került a zs. betű a magyar ábécébe?	215
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Grétsy László</i> : Sestakert. — <i>Gulya János</i> : Ajtó. — <i>Inczei Géza</i> : Csipkés. Gyűrűs. — <i>Kiss Jenő</i> : Sodor, sedre 'kapkodó, szeles'. — <i>Kunszery Gyula</i> : Bergengócia. — <i>Mikesy Sándor</i> : Hatujjú. Milyen a vont szem? Pamlény. — <i>Reuter Camillo</i> : Pamlény: malom? — és akkor Pomnócpusztja?	216
Nyelvtörténeti adatok. <i>Papp László</i> : Marinith Horváth Ferenc végrendelete. — <i>Törzsök Gyula</i> : Egy kolozsvári ötvösműhely szerszám-készlete 1622-ben. — <i>Kovács István</i> : Nagyszombati szótörténeti adalékok	229
Szemle. <i>Fabircius-Kovács Ferenc</i> : Finnugrisztikai folyóiratok (1965.). — <i>Fehértó Katalin</i> : A német névtudomány két újdonsága	239
Különművelék. <i>Benkő László</i> : Mutatvány a Juhász-szótárból	248

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekkzámlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekkzámla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Posta Központi Hírlap Iroda* V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

A nyelvi változások értékelése

1. A minap egy szakmai vitán elhangzott egy összefoglaló munkámmal kapcsolatban az a bíráló megjegyzés, hogy a nyelvtörténeti változások, az adott esetben a hangváltozások értékelése „teljesen tudománytalan”. Nem ennek a minősítésnek talán nem éppen kollegiális hangja adja kezembe a tollat. A bírálót nyilván elfogta a kritika heve, s különben is az egyéni stílus mérlegelése nem a langue-, hanem a parole-nyelvészet körébe vág, ahová nem óhajtok a bírálóval kapcsolatban kirándulást tenni. Lehetséges, hogy a bíráló csak azt akarta mondani, hogy a nyelvi változások értékelése — szerinte — nem illik bele nyelvtörténeti tárgyú összefoglalásba, egyetemi tankönyvbe. De az is lehetséges, hogy ő valóban úgy véli, a változások értékvizsgálata nem tartozik a nyelvtudomány területére, csak esztétizáló kedvtelés, szubjektív játék. Nyelvtudományunkban a nyelvi jelenségek értékelése a nyelvújítás és az ortológus ellenhatás harcában igen fontos szerepet játszott, nyelvtörténeti tanulmányokban azonban valóban ritkán jutott szóhoz. Ez elvégre érthető, mert noha nyelvtudományunk talán sohasem hódolt be teljesen a szűk látókörű pozitívizmusnak, amely az értékelést természetesen kizárta, de újgrammatikus hagyományaiból csak fokozatosan bontakozott ki, s annyi egyéb feladattal kellett megbirkóznia, hogy ilyenféle szempontok nem kerültek előtérbe és nagyobb figyelmet nem keltettek mindmáig. Éppen ezért talán nem hiábavaló ennek az elvi kérdésnek szentelni néhány szót.

2. Az, azt hiszem, nem szorul különösebb bizonygatásra, hogy minden nyelvnek megvannak a maga jellemző sajátosságai mind a szókincs, ennek terjedelme és szembeötlő jellege (árnyaló képesség, kifejezésbeli pontosság stb.), mind a hangrendszer, mind pedig a nyelvtani fölépítés szempontjából. Azt hiszem, a tárgyilagos szemlélő azt is elfogja ismerni, hogy e sajátos vonások egy része értelmi és esztétikai szempontból előnyös, mert változatos és színes, tömör vagy világos fölépítésű stb. kifejezésmódokat tesz lehetővé, más jellegzetességek viszont kevésbé előnyösek. Minden nyelvnek, a legfejlettebbeket sem véve ki, megvannak a maga fogyatékososságai is, mint azt JESPERSEN megjegyző példákkal bizonyítja (Language. 1923.² 319) Persze minden művelt nyelv voltaképpen mindent ki tud fejezni, ami a beszélő vagy az író számára lényegesnek, kifejezendőnek látszik, de nem egyforma eszközökkel és nem egyforma hatásfokon. Egyik nyelv ezt, a másik azt tudja könnyedebben, színesebben szavakba önteni, egyik ilyen árnyalatokban bővelkedik, másik amolyanokban, egyiknek a zenéje ilyen hatású, másiké másféle stb. Aki valaha műfordítással vagy talán csak egyszerűen fordítással foglalkozott, annak ezt nem kell magyarázni, s azért nem lehet a fordítás sohasem hű tükörképe az eredetinek, még ha tartalmilag elég pontos is, sőt — ha művész a fordító — hangulatában

és zenéjében is megközelíti, bár más eszközök fölhasználásával, a tolmácsolandó szöveget. Ha a traduttore = traditore, azaz fordító = ferdítő kissé túlzó megállapítás, némi igazság van benne. De azt hiszem, mindez különben is köztudomású.

Úgy vélem, az is nyilvánvaló, hogy azok a nyelvi sajátságok, melyek tehát vagy előnyösek vagy kevésbé azok, a nyelv története folyamán, a szakadatlan változások eredményeképpen alakultak ki. S minthogy a mai nyelvállapot előidézői a múltban lefolyt nyelvi változások, azt hiszem, a józan ész is azt diktálja, hogy e változásokat előnyös vagy nem előnyös mivoltuk szempontjából is érdemes megvizsgálni. Alig férhet ahhoz például kétség, hogy a tárgyas igeragozás kialakulása a magyar nyelv tömörségét szolgálja, aki tehát a tömörséget értékes tulajdonságnak ítéli, az ennek az igeragozásnak a megteremtődését szerencsésnek fogja mondani, viszont sajnálni fogja ugyane szempontból néhány szép, tömör igenévi szerkezet pusztulását, az *ülettem*, *ületted* stb., *mondvám*, *mondvád* stb. alakokét.

Nem szeretek sem elvi, sem egyéb kérdésekben tekintélyekre hivatkozni, de minthogy a nyelvi jelenségek értékelésének éppen tudományos volta körül keletkeztek kétségek, talán szabad tanúul hívni egy-két olyan szerzőt, akinek tudós voltát nem hiszem, hogy valaki is kétségbe vonná, s műveiket a tudományból kirekesztené, talán még a szigorú bíráló sem. O. JESPERSEN szerint „In linguistics . . . one must constantly look on the human interest, and judge everything from that, and from no other point of view” (i. m. 324); sőt ugyanő szemére veti a nyelvészeknek, hogy e rendkívül fontos kérdésnek, a nyelvi jelenségek értékelésének nem szentelnek elég figyelmet (i. m. 320). F. BRUNOT nagy francia nyelvtörténetében nem egyszer értékeli a nyelvi változásokat, sőt például egy külön nagy fejezetet iktat be az ófrancia nyelv értékéről (Valeur linguistique de l'ancien français: Histoire de la langue française I, 348—57).

3. Lehet azonban, hogy az anatóma csak a hangtani változások értékelését sújtja. Egy-egy nyelv széphangzásának, zenéjének megítélésébe természetesen könnyen vegyülnek szubjektív elemek. Meggyőződésem azonban, és e véleményemmel egyáltalában nem vagyok egyedül, hogy keresni kell és találni lehet elég szép számmal olyan objektív szempontokat, amelyek alapján elfogultság veszélye nélkül elemezhetjük egy nyelv hangzását, hangállományával összefüggő kifejező erejét, merőben esztétikai tulajdonságait: a változatosságot, a hajlékony modulációk lehetőségét, a zenei elemek és zörejek arányát stb.

A bíráló megjegyzések minden egyes esetben valóban hangváltozások értékelését helytelenítették. Hogy az *ly* hang pusztulása mássalhangzó-rendszerünk szegényedésének tekinthető; hogy viszont nem éppen kár az ómagyar *γ* meg *χ* eltűnéseért. Hogy általában nem örvendetes néhány nagy nyelvjárásunkban és táji köznyelvünkben — így a debreceniben is, sőt sajnos a fokozatosan kialakuló budapesti nyelvjárásban és táji köznyelvben is — az *ē*-nek meg az *e*-nek a kiegyenlítődése, mely már nemzeti nyelvünket is veszélyeztet. Továbbá, hogy az ómagyar kori labialis utótagú kettőshangzó-rendszer eltűnése színtelenedés, ám e veszteséget ellensúlyozza e pusztulás közvetlen következménye: a hosszú magánhangzó-rendszer kiteljesedése és a hosszú magánhangzók állományának megnövekedése; hogy az *ú*, *í*, *ü* magánhangzóknak a Dunántúlról terjedő megrövidülése egyáltalában nem kívánatos; stb.; stb.

Igaz, ezek csak egy-egy kirívó jelenségre vonatkozó futó megjegyzések. De sem meggondolatlanok, sem megalapozatlanok; nem nélkülözik a kötelező objektivitást. Nem lehet kétséges, hogy a hangrendszer gazdagsága fontos és előnyös tulajdonság: lehetővé teszi, hogy a nyelv hangzása változatos, színes legyen.

Vegyük a mássalhangzókat. Mássalhangzóban fölötte szegény hangrendszerű nyelv, mit például a maori, lehet igen dallamos (éppen, mivel az erősen zenei hangok, a magánhangzók annyira túltengenek benne), de általában a hangrendszer gazdagsága nemcsak változatossá, színessé teszi a nyelv hangzását, hanem kifejező skáláját is sokkalta rugalmasabbá, gazdagabbá hangolja. E kérdést érdemes volna részletesebben megvizsgálni, de alig lehet kétséges, hogy az eredmény nagy vonalakban fedné a fenti megállapítást. Minden egyes hang — fonéma vagy akár variáns — egy-egy szint, árnyalatot jelent a beszéd zenéjében. (Ugyanez áll természetesen a magánhangzó-rendszerre is, talán még fokozottabb mértékben.) Természetesen a hangrendszer gazdagsága közel sem az egyetlen tényező, mely e kérdésben szerephez jut. Hogy egyébről — hangsúlyról, hanglejtésről stb. — ne is beszéljünk, az egyes hangok gyakoriságának aránya, kapcsolódásuk törvényszerűségei (ez maga is rendkívül összetett kérdés) stb. szintén különös figyelmet érdemelnek. De a nyelv színpompájának alapelemei a beszédhangok, s ha egy, egyébként zeneileg sem kellemetlen hang, mint az *ly* kifakul e skálából, az némi veszteség, ha nem is éppen súlyos. Az *ly*-yel kapcsolatban, minthogy a helyébe lépő *j* (*ȷ*) nem szaporítja meg aránytalanul a különben szintén zöngés és palatalis *j*-k számát, sőt az *i* utótagú kettőshangzók arányát előnyösen megnöveli, a veszteség valóban nem jelentékeny. De annyi kétségtelen, hogy hangrendszerünk egy hanggal szegényebb lett.

A mondottakkal látszólag ellentmondásban van, hogy az ómagyar γ és χ eltűnését nem tartom éppen veszteségnek, hiszen bárhogyan ítéljük is meg e hangok esztétikai értékét, pusztulásukkal a mássalhangzó-rendszer szegényedett. A γ azonban igen erősen hozzájárult a labialis utótagú kettőshangzó-rendszer átmeneti kialakulásához, közvetlenül tehát nem fakult el, csak átváltozott, más esetekben pedig eltűnése egyéb, nem hátrányos fejlődéseket (összevonásokat lehetőségét, lágy hiátustöltő mássalhangzók kialakulását) indított el. Mindkét kérdéses réshang elveszte azonban igen lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar artikulációban a szájüreg elülső részében képzett vagy színezett hangok erősen túlsúlyra jutottak. Nem értek ugyan egyet BAUDOUIN DE COURTENAYVAL, aki szerint az artikulációnak a fogak és az ajkak irányában való eltolódása a civilizációnak mintegy szükségszerű velejárója, és minden nyelvben a nyelv tökéletesedése során megfigyelhető jelenség (Vermenschlichung der Sprache. 1893.). E tétel általánosításának a tények ellentmondanak, de azt JESPERSENNEl együtt vallhatjuk, hogy a szájüreg elejében megvalósuló artikuláció előnyösebb, tisztább, érthetőbb, kellemesebb, mint a velaris. Ugyanezen okból nem sajnálhatjuk a velaris *i* eltűnését. Hozzátehetjük azonban azt is, hogy a velaris hangok teljes kiküszöbölődése megint csak nem volna kívánatos, mert színtelenedéssel járna, azonban az elől képzett hangok jelentős túlsúlya, s ennél fogva az ezt elősegítő hangváltozás előnyös. Igaz a χ viszonylag ritkábban palatalizáció, gyakrabban *h*-vá válás útján esett ki a hangrendszerből, és lehet, hogy a szubjektív ízlésnek része van abban, ha az érdes hangzású spirans helyébe lépő lehelletszerű *h*-t nem tartom előnytelen változásnak.

4. Veszteségnek könyvelhető el a labialis utótagú kettőshangzók egész rendszerének eltűnése. Abban a meggyőződésben, hogy ez az ítéletem sem szubjektív, megerősít BRUNOTNAK (i. m. 348) a véleménye, aki ugyancsak sajnálatos veszteségnek tartja az ófrancia labialis utótagú kettős- és hármashangzók eltűnését, pedig a megmaradt francia diftongusok még mindig kissé

változatosabbak, mint a miéink. Igaz viszont, hogy az ómagyar labialis utótagú kettőshangzók egyszerűsödése tette lehetővé a magánhangzók hosszú—rövid szembenállásának kiteljesedését, tehát fonológiaiag nem értéktelen változás. Mind a hosszú *ó*, mind a hosszú *ó* kialakulása, valamint az *ú*-k, *ű*-k nagyobb részének létrejötte a kettős magánhangzók egyszerűsödésének következménye. Így ha a nyelv hangzása esetleg színeket veszített, kifejező skálája talán még gazdagodott is, s ez a tény csökkenti, sőt talán semlegesíti azt a veszteséget, amit a nyelv zenéjének változatossága szenvedett.

Minthogy a magánhangzók hosszú—rövid szembenállását a magyar nyelv jellegzetes és egyszersmind értékes tulajdonságának tartom, s azt hiszem, más is annak tartja, érthető, hogy sajnálatosnak és veszdelmesnek ítélem a felső nyelvválású hosszú magánhangzók megrövidülését, mely nyelvjárási szintről kezd felszivárogni köznyelvünkbe és irodalmi nyelvünkbe is.

5. E néhány példával igyekeztem igazolni azt, hogy a nyelvi jelenségeket — a hangtaniakat csakúgy, mint a többieket — és az őket előidéző folyamatokat lehet objektív szempontok alapján értékelni. Lehet, sőt kell. Mert minden nyelvi jelenségnek és minden nyelvi változásnak megvan a nyelv funkciója, azaz létjogosultsága szempontjából a maga — pozitív vagy negatív — értéke. Minden nyelvi jelenséget ugyanis abból a szempontból kell tekintenünk, hogy miként szolgálja az embert gondolatai, érzelmei és akarata minél világosabb, minél hatásosabb, sőt minél gazdaságosabb kifejezésében. Legyen szabad GILLIÉRON bölcs szavaira is emlékeztetnem, aki szerint, ha a nyelvészek (értsd: az újgrammatikusok, kik ekkor már nem a haladást, hanem a korlátolt elmaradást jelentették) nem akarnak is róla tudomást venni, maga a beszélő igenis állandóan értékeli, igyekszik beszédét világosabbá, hatásosabbá, tetszetősebbé tenni, válogat a nyelvi eszközökben, és ez a tény egyik legfontosabb nyelvformáló erő, mely a hangváltozások alakulását is állandóan befolyásolja (GILLIÉRON—ROQUES, *Études de géographie linguistique* 74; DAUZAT, *La géographie linguistique* 60, 83 kk.). Maga a nyelvi patológia és terapeutika rendkívül termékeny gondolata is a nyelvi tények ösztönös értékelésén alapszik. — Persze, ezek a fenti példák a legáltalánosabbak, a legegyszerűbbek és a legproblémátlanabbak közé tartoznak; ezeknél már a hangtan terén is sokkal bonyolultabbak és tisztázatlanabbak is vannak. De talán tudományos (mert nem tudománytalan) diszciplínának nincsen ártalmára, ha problémái vannak.

6. Még egy hangtani kérdésről kell megemlékeznem, melyet azért hagytam hátra, mert vele kapcsolatban egy kis kitérést óhajtok tenni. Azt hiszem, nagyon kevés nyelvész és talán egyetlen nyelvesztéta számára sem kétséges, hogy a kétféle *e* egybeesése nem előnyös a nyelv zeneisége, sőt adott esetben esetleg jelentésmegkülönböztető szerepe szempontjából. Ez azonban olyan szegényedés, amely ellen még föl lehet venni a harcot. Persze, ha *e* harc a jövőben eredménytelennek mutatkoznék, ha *e* nem előnyös változás végül mégis előzőnlené egész nyelvünket, a magyar nyelv azért megmaradna és kiheverné *e* csapást, mint ahogyan más nyelvek ennél súlyosabb csapásokat is kihevertek, a veszteségeket (alaktanban, mondatban, szókinésben is) új eszközök teremtésével pótolták, bár a nyelvi romlás sok nyelv elpusztulására is vezetett. Az *e*-zés nyilván nem fenyegeti a magyar nyelv létét, de uralomra jutásával a nyelv egy értékes tulajdonsága halványulna el. Ezért föltétlenül helyes legálább megkísérelni *e* hang, *e* becses szín megmentését.

7. Igaz, a bíráló helytelenítette a nyelv fejlődésébe való beavatkozást, a fejlődés tudatos irányítását is. Nem tudom, hogyan vélekedik az egész nyelvújításról, melyben — *horribile dictu* — esztétikai szempontok is érvényesültek. Most mindenestre ellene van a kiejtés egységesítésének, s a nyelvjárási ejtések tarkaságát tartja kívánatosnak. Úgy látszik, csak a kiejtésben ennyire lokálpatrióta, mert írásban ő is azt az irodalmi nyelvet használja, mely ugyan-csak egységesítő folyamatnak az eredménye. Nem vitatható, hogy nyelvjárásaink mai állapotában a nyelvjárásias kiejtés nem veszélyeztetné a megértést (a nyelvjárások írásbeli használata sem, néhány tájszót nem számítva), leg-följebb furcsa volna például színpadon a színészeket különféle tájszólásokban hallani beszélni. De ha egy kissé körülnézünk a világban, azt látjuk, hogy ahol a nyelvjárások szabadon fejlődhettek, ott az egységes irodalmi és köznyelv nélkül nem volna lehetséges a kölcsönös megértés, nem alakulhattak volna ki nagy nemzetek, csupán apró mozaik-államocskák. Ez a veszedelem, ha kedvezőtlen körülmények a szétfejlődést elősegítik, mindenütt fenyegethet. Ha nálunk sajátos történelmi viszonyaink és nem utolsósorban azok a XVI. századtól kezdve megfigyelhető törekvések, melyek a nyelvjárások fölötti irodalmi nyelvet létrehozták, megakadályozzák, hogy nyelvjárásaink eltávolodjanak egymástól, ennek csak örülhetünk. A kölcsönös megértést így soha komoly veszély eddig nem fenyegette, a közös irodalmi nyelv és a közös kultúra különben minden magyarul beszélő embert nagy egységbe kovácsol. Bármilyen legyen is a magyarságnak és egyes részeinek a sorsa az elkövetkezendő századokban, amíg van egységes irodalmi nyelv, van magyarság is. Ha azonban megbomlanék az irodalmi nyelv egysége, ha a nyelvjárások gátlástalanul fejlődhetnének, a magyarság előbb-utóbb széttöredeznék. Ezt nyilván senki sem óhajtja.

De ha helyes az írott nyelv egységének a fenntartása, ha helyes e nyelv átalakulásának tudatos lassítása, akkor helyes az egység megteremtése a kulturált beszélt nyelvben is. A táji színezetű beszédnek a maga sajátos zamatával meghitt körben megmarad a funkciója, ezt senki sem óhajtja érinteni, de jogos törekvés, hogy az egységes irodalmi nyelvhez simuló választékos beszélt nyelv is egységessé váljék. S amint az írott nyelvet normák szabályozzák, akként az egységes kulturált magyar kiejtésnek is ki kell dolgozni a normáit. Ilyen normák persze máris vannak, csak egyrészt nagyon is lazák, másrészt nem érvényesülnek kellő szigorral ott, ahol ez szükséges volna. Nyilvánvaló, hogy ezzel az egységes köznyelvvvel egyik táji beszéd sem lesz egyenlő, ahogyan irodalmi nyelvünk sem egyetlen nyelvjárás írott formája. Normái tehát egyes táji kiejtésbeli sajátosságokat helyteleníteni fognak, nem a táji beszédben, hanem a magas szintű, egységes magyar beszélt nyelvben. Ha aztán a norma ellenére egy táji sajátosság elhatalmasodik az egész nyelvterületen, a norma — a kiejtés előnyére vagy hátrányára — meg fog változni. De amíg egy jelenség, mint például a hátrább képzett *t*, *d* csak elszórt táji kiejtésben él, ez a már eddig is meglevő normákkal ellenkezik, s alig hihető, hogy a kidolgozandó és hosszú időre szánt kiejtési normák között helyet kapjon, tehát jelenleg helyesnek nem tekinthető.

Kétségtelen, hogy a nyelv, minden szinten, állandóan módosul, és hogy minden magyar ember a saját beszédében és írásában, bármily szerény fokon is, nyelvalkító tényező. Helytelen szemlélet azonban az, mely ezt a jogot és képességet csak a legkevésbé iskolázott nyelvi rétegre korlátozza, és csak akkor ismeri el, ha az öntudatlanul érvényesül. A nyelv természetes fejlődésébe a

tudatos nyelvalkítás éppúgy beletartozik, mint a falu népének értékben és fontosságban egyáltalában nem lebecsülendő spontán alkotó készsége. Minden művelt nyelvben azonban a tudatos, célra törő alakítás igen fontos tényező, enélkül egyetlen nemzeti nyelv — értve ezen az egész közösség összekötő kapcsát — nem született volna meg.

Ennek az irányított fejlődésnek az alapja azonban a nyelvi tények értékelése, törekvés a kiváló és esztétikailag is becses kifejezésmódok fenntartására, valamint újak teremtésére. Hogy ebben a szélesebb nyelvi rétegek spontán nyelvalkító erejének színes produktumai is szóhoz jutnak, az elvben helyes; nálunk ez nagy mértékben így is történt és történik ma is. De a változásban tudatos gyakorlati és esztétikai értékelésnek is kell érvényesülnie.

Minden egyes nyelvi ténynek megvan tehát az értéke a nyelv sokszínű társadalmi funkciója szempontjából. S az értékelés érvényesül a nyelvnek akár ösztönös, akár tudatos fejlesztésében is. Kíváncsú tehát, hogy a nyelvész se tekintse méltóságán alulinak e kérdésekkel való foglalkozást, hanem keresse meg azokat az objektív szempontokat, melyek alapján nagyobb tévedés nélkül ítélni lehet is.

BÁRCZI GÉZA

Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete

I.

A n o n y m u s gestájának „De i[n]fula danubij” című, 44. fejezetét a következőképpen kezdi: „Poſt hec u[er]o eg[re]ſſus dux arpad de partib[us] illis u[bi] n[un]c e[ſt] caſtru[m] budrug et deſcendit iuxta danubiu[m] uſq[ue] ad infulam magna[m]. Et caſtra metati ſunt iuxta infulam et dux arpad fuiq[ue] nobiles intrantes infulam. uifa fertilitate et ubertate illi[us] loci. ac municionem aq[uarum] danubij. dilexer[un]t locu[m] ult[ra] q[ua]m dici poteſt. Et c[on]ſtituerunt ut ducalis eſſet infula. et unusq[ui]q[ue] nobiliu[m] p[er]ſonar[um] ſuam ibi haberet curia[m] et uillam. Statim dux arpad c[on]ductis artificib[us] p[re]cepit facere egregia domoſ ducales. et omnes eq[ui] ſuoſ longitudine dierum fatigatoſ ibi int[ro]ductoſ paſcere p[re]cepit. Et agaſonib[us] ſuiſ magiſtru[m] p[re]fecit. quendam cumanu[m] uiru[m] prudentiſſimu[m] no[m]i[n]e ſepel. Et p[ro]pt[er] ſepel magiſtrum agaſonu[m] in ibi morante[m]. uocata e[ſt] infula illa no[m]i[n]e ſepel uſq[ue] in hodiernu[m] diem.” (A FEJÉRPATAKY-féle faksimile-kiadás alapján; vö.: MHK. 441; SRH. 88—9.) — PAIS DEZSŐ magyar fordításában (MAN. 77): „Ezután pedig Árpád vezér elindult arról a vidékről, ahol most Bodrog vára áll és a Duna mentén a nagy szigetig haladt. Tábort ütöttek a nagy sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra. Mikor látták a helynek a termékenységét és gazdagságát, továbbá hogy a Duna vize milyen erőssége neki, kimondhatatlanul megszerették. Egyszersmind elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget s a nemes személyek mindegyike ott udvart meg majort kap. Árpád vezér azonnal mesterembereket fogadott és velük pompás vezéri házakat építtetett. Azután meghagyta, hogy a napok hosszú során át elcsigázott minden lovát vigyék oda és ott legeltessék. Lovászaí fölé mesterül egy igen okos kun embert tett, név szerint Csepelt. Minthogy Csepel lovászmester ott lakott, azért nevezték el ezt a szigetet Csepelnek egészen a mai napig.”

II.

1. Anonymus gestájának első kiadása (SCHWANDTNER—BÉL. 1746.) tette lehetővé, hogy a *Csepel* név eredetéről szóló anonymusi hagyomány már a felvilágosodás-kori magyar tudományosságban meggyökerezett, jobban mondva újra fölsarjadt, s ez időtől kezdve folyamatosan élt. Íme néhány korai példa: VÁLYI ANDRÁS írja *Csepel* szigetről és községről szólva: „Árpád Magyarok hajdani Vezérjének, itt lett megállapodásakor *Sepel* nevű emberre bízott lovának kipányváztatása, melly időtől oltá viseli a' *Csepely* nevezetet.” (Magyar országnak leírása. 1796. I, 403.) SÁNDOR ISTVÁN hasonlóan nyilatkozik: „*Tsepel*. Insula Danubii infra Budam. — *Tsepelnek* neveztetett az Árpád Lovászmesterétől bizonyos Kún embertől.” (Sokféle IX [1808.], 195—6.)

2. A név eredetének nyelvészeti problematikájára a századforduló óta terelődött fokozatos figyelem. A később elmondandók miatt nem lesz tanulság nélküli, ha e magyarázó kísérleteket kissé részletesebben tekintjük át.

Az OklSz. *Csepel* címszavának szócikke így kezdődik: „*Csepel?*: [quercus; eichenbaum?].” Majd az ide vonatkozó földrajzi névi adatok közlése után így záródik: „(Vö. *csepeles* MTsz.) (Vö. *csepe*).” Ebből következik, hogy az adatok gyűjtője, SZAMOTA ISTVÁN a *Csepel* földrajzi nevek köznévi eredetét, illetőleg más magyar köznevekkel való etimológiai kapcsolatát lehetségesnek tartotta, s véleményéhez csatlakozott a szótárszerkesztő ZOLNAI GYULA is.

A GOMBOCZ—MELICH-féle EtSz. állásfoglalása szó szerint ez: „Szerintünk *Csepel(y)* hn.-eink hasonló szn.-ből valók; hogy ilyen szn.-volt, arra szerintünk kétségtelen¹ tanú ANONYMUS (vö. SÁNDOR, Sokféle IX, 195 stb.). Hogy e szn. török (kún) vagy más eredetű-e, azt nem tudjuk eldönteni; az oszmán-törökben van *čäpäl* 'unrein' (KORAB. 155); 'dunkelfarbig, schmutzig, hässlich, niedrig, schlecht; die schlechte jahreszeit, die regenzeit' (RADL. III, 1995) köznév, tn.-i használatát azonban nem tudjuk kimutatni. — Másképp, de nem helyesen: OklSz. (a *csepe* 'quercus novella', *csepeles* 'quercetum' szavakra utal). — MELICH később (HonfMg. 6) — az anonymusi hagyományra utalva — *Csepel* sziget nevét ismét személynévi eredetűnek mondja.

BÁTKY ZSIGMOND (FE. III, 26) *Csepel(y)* földrajzi neveinket — Anonymusra hivatkozva — szintén személynévi eredetűnek tartja. A személynévet azonosnak gondolja 'fiatal tölgyfa' jelentésű *csepe*, illetőleg 'tölgyfás, bokros, irtásos hely' jelentésű *csepeles*, *cseples*, *cseprente* stb. szavainkkal, azon az alapon, hogy a *tölgy* és szinonimái személynévekül is használhatók.

PAIS DEZSŐ „Magyar Anonymus”-ának (Bp., 1926.) jegyzeteiben a *Csepel* nevet nem etimológizálja, csupán a kun lovászmesterre vonatkozó anonymusi hagyományra utal (III).

NÉMETH GYULA „Csepel” című cikkében (MNy. XXIX, 11—2) már bevezetőül ezt mondja: „Anonymus szerint... Csepel szigete nevét a kun, azaz kabar-kazár eredetű *Csepel* főlovászmestertől kapta. Anonymusnak e magyarázata igazolható¹, illetőleg a *Csepel* név török eredetű személynévnek elfogadható.” (I. h. 11.) Etimológiájának alapjává ő is az EtSz.-től említett oszmán-török *čäpäl* szót teszi, s ennek 'rút idő, viharos idő' jelentésében keresi az anonymusi lovászmester nevének gyökerét. Noha a szó személynévi használatát egyetlen török adattal sem tudja kimutatni, a török személynévi eredetet mégis igazoltnak gondolja azzal, hogy más török személynévek

¹ Ezeket én ritkítottam.

magyarázhatók hasonló jelentéskörből ('vihar', 'hólavina', 'villám'). Cikkét (i. h. 12) azzal végzi, hogy „többi *Csepel* helyneveink kétségtelenül ugyanczen személynévből keletkeztek.”

MIKOS JÓZSEF (MNY. XXXI, 165) a székesfehérvári keresztesek 1193-i oklevele névanyagának magyarázatában a mai Somogy megyei *Csepel* helység-név *chepeil* adatáról a korábbi véleményekre támaszkodva, de lényegesen kisebb meggyőződéssel nyilatkozik: „A helynév talán egy török *čäpäl* 'unrein' szó személynévi használatából ered, amint An.-nál elő is fordul személynévként (EtSz. I. 945).”

PAIS DEZSŐ (SRH. I, 89) — Anonymus nyomán — *Csepel* sziget nevét a kun lovászmester nevétől kapottnak mondja, magát a *Csepel* személynévet pedig 'confusus, turbatus, foedus, turpis' vagy 'tempestas pluvia, caenosa, violenta' jelentésű török szóra visszamenőnek tartja. — Ugyancsak PAIS „Csepreg” című cikkében (MNY. XXXVIII, 363—6) többek között (i. h. 363) ezt írja: „NÉMETH GYULA (MNY. XXIX, 11—2) valószínűsítette, hogy *Csepel* — Anonymus szerint Árpád kun főlovászmesterének és róla Csepel-szigetnek a neve — az oszmánli törökből adatolható *čäpäl* szóval függ össze.” A földrajzi név, illetőleg személynév e magyarázatától függetlenül, de lényegében ugyanerre a török szóra vezet vissza PAIS a *csepe*, *csepel*, *csepeles*, *cseplye* stb. szó-csoportot is, benne a 'piszok, mocsok' jelentésétől a 'tölgy' jelentésig menő, többrendbeli jelentésváltozást feltéve (i. h. 363). Arról azonban, hogy e szó-csoport bármelyik tagjából a magyarban földrajzi név vált volna, például hogy *Csepel* földrajzi neveink bármelyike innen venné eredetét, nem szól.

JÁN ŠTANISLAV Szlovákia középkori földrajzi neveiről szóló munkájában (Slovenský juh v stredoveku. Turčiansky sv. Martin, [1943.] II, 118—9, 237) érinti a *Csepel* név eredetének kérdését is. Hivatkozva arra, hogy Anonymus is említ ilyen nevű személyt, a földrajzi név előzményét hasonló hangzású szláv személynévekben véli felfedezni. Ilyen személynéveket a lengyelből és a csehől idéz, s előzményükül egy 'piszkavas, villa' jelentésű közszót tesz föl.

GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 122) szerint nem dönthető el, hogy *Csepel*-sziget nevének személynévi magyarázata P. magistertől magától származik-e, vagy pedig névmagyarázó népmondára vezetendő vissza.

A *Csepel* etimológiájának kérdése fölvetődött a magyar *ly* hang problémakörének vizsgálata során is. Magam (NytudÉrt. 1. sz. 29) a török etimológiát nem láttam bizonyíthatónak, s ezért az 1193-i oklevélbeli *chepeil*-t az ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű földrajzi nevek közé soroltam. Válaszul PAIS (NytudÉrt. 6. sz. 11) e helynévnek, egyszersmind *Csepel* sziget nevének a török *čäpäl* 'piszok, mocsok; gaz, dudva; stb.' szó alapján álló etimológiáját „elég megnyugtató”-nak mondja, s a vele való határozottabb számolást javasolja. Arról azonban nem nyilatkozik, hogy a török közszó és a magyar földrajzi név között magyar személynévet vagy közszót kell-e föltenni.

SZABÓ DÉNES (MNYTK. 85. sz. 42) a *Csepel* név eredetét bizonytalan-nak, illetőleg kettős lehetőségűnek tartja: „Származhatik régi, török eredetű személynévből . . . ; származhatik azonban közvetlenül magyar köznévből is.” Az utóbbihoz jegyzetben hozzáteszi: „Erre a lehetőségre PAIS DEZSŐ volt szíves figyelmeztetni.” Majd így folytatja: „A magyarban volt egy török jövevény *csepe* közszó . . . *Csepel* helyneveink legalább részben ezzel hozhatók kapcsolatba . . .” Noha a származtatás alapja itt is az EtSz. felvetette török szó, s a személynévi magyarázat itt is jelentős súllyal szerepel, mint látható,

a szóban forgó földrajzi név nem személynévi eredetének lehetőségére az OklSz. óta itt találjuk az első egyértelmű utalást.

3. A bemutatott szakirodalmi előzményekből kitűnik, hogy a *Csepel* földrajzi név magyarázatában az anonymusi hagyomány mindvégig központi helyet foglalt el. A hozzászólók többsége mint hiteles forrásból, ebből indult ki, ezt igyekezett igazolni, s részben még a többé-kevésbé más véleményen levők is valamilyen szállal ehhez kapcsolódtak. P. magister idézett részletén nyugodott a GOMBOCZ—MELICHTől fölvetett, NÉMETHtől továbbfejlesztett, majd másoktól is ismételt török személynévi eredeztetés, amely a *Csepel* név etimológiájában uralkodó nézetnek számított, s máig sem nyert cáfolatot.

Véleményem szerint a *Csepel* földrajzi névnek ez a személynévi eredeztetése, valamint a személynév török származtatása teljesen hibás, s egész sor módszerbeli tévedés eredményeképpen jött létre. Mivel az e magyarázat kiformálása során elkövetett tévedések egy része a névfejtő tevékenységben általános és elvi jelentőségű, érdemes lesz a következőkben az ide vonatkozó részleteket is kissé bővebben taglalnunk.

A kérdéskör áttekintésében természetesen Anonymus gestájából kell kiindulnunk, és legelőször a *Csepel* nevű lovászmester személyére vonatkozó dolgokat kell tisztáznunk. Az előbb mondottakból részben már kitűnhetett, hogy a *Csepel* földrajzi név személynévi eredetének egyetlen konkrét támasza Anonymusnak a lovászmesterről szóló elbeszélése; nem véletlen, hogy a személynévi eredet vallói is ezt használják fő bizonyítékként és ismétlik szinte refrénszerűen. Ennélfogva mint egyik kulcsproblémát vizsgálat alá kell fognunk az anonymusi hagyomány történeti hitelének a kérdését. Noha ennek taglalása során nem kerülhetjük el, hogy P. magister történeti forrásértékének néhány általánosabb vonatkozását is ne érintsük, elsősorban a jelen tárgy tekintetében fontos momentumokra igyekszünk a figyelmet fordítani. — A továbbiakban a *Csepel* névre vonatkozó anonymusi hagyomány problematikáját a névtan, illetőleg a névföldrajz szempontjából kell latra vetnünk, megvizsgálva olyan kérdéseket, hogy mit jelöl P. magister *Csepel* földrajzi neve, mi ennek a névnek a viszonya a többi azonos névhez, hogyan viszonyulhatnak ezek a fölhozott személynévi magyarázathoz stb. Mindezek keretében a kérdés történeti vonatkozásain túl már közelebb kerülünk annak nyelvtudományi-etimológiai oldalához. — Végül, hogy ne csak romboljunk, hanem építsünk is, előadjuk azt az etimológiai magyarázatot, amely szerintünk a török személynévi eredeztetésnél jóval kevésbé akadhat fönn a történeti forráselemző, valamint a nyelvtudományi vizsgálat szűrőjén, s amely jobban összhangban állhat a történeti és nyelvi tényekkel, illetőleg jobban következik azokból. E magyarázat egy kiterjedt magyar szócsalád nyelvtörténeti problematikájához vezet el, minek következtében a tulajdonnevek témaköréből a közszavak történeti-etimológiai kérdéseire kell majd átváltanunk.

Már itt előljáróban meg kell jegyezmem, hogy a *Csepel* földrajzi névnek tőlem előadandó magyarázata sem előzmények nélküli. Bizonyos részelemei föllelhetők az imént bemutatott etimológiai irodalomban, elsősorban az OklSz. állásfoglalásában. Némi szállal érintkezik PAIS, illetőleg SZABÓ DÉNES idézett nézetével is, amely ugyan a GOMBOCZ—MELICH-, illetőleg NÉMETH-féle magyarázat nyomán sarjadt, de attól — legalábbis variációs lehetőségként — elszakadt. Annak a magyar szócsaládnak az etimológiáját illetően azonban, amelyből a *Csepel* név is kisarjadt, a PAIS—SZABÓ-féle felfogástól is gyökeresen

el kell térnem. Ez a problémakör persze már elvezet Anonymustól, s cikkem befejező részeit képezi.

Most azonban egyelőre Anonymushoz kell visszatérnünk.

III.

1. Az az esemény, amelyet Anonymus *Csepel*-szigettel kapcsolatban leír, a valóságban nem történhetett meg. A história a nemesi személyek letelepítéséről, a vezéri házak építéséről stb. önmagában is hihetetlen és anakronisztikus a honfoglaláskori viszonyokhoz mérve. De ezen túlmenően az elbeszélés három vonatkozásából külön-külön is kiderül, hogy a krónikás itt is — mint annyi más esetben — korának viszonyaiból kiindulva konstruálta meg a történetet. Ezek a következők: A) *Csepel*-sziget csak a XII. században vált koronauradalommá; ettől kezdve az Árpád-házi királyok kedvelt vadászterületévé s különösen III. Bélának gyakori tartózkodási helyévé lett. A honfoglalás korában azonban efféle szerepe még egyáltalán nem volt; mint GYÖRFFY György kutatásaiból jól tudjuk, semmiképpen sem lehetett Árpád szálláshelye, nem lehetett az Anonymustól elképzelt „*insula ducalis*”. — B) Lényegében a *cumanus* népnév szerepeltetése is anakronizmus, hiszen a kumán-kipcsak népelem csak a XI. század közepe táján jelent meg Európában. Fel szokták tenni, hogy P. magister a magyarokhoz csatlakozott kazár-kabar népelemet nevezi *cumani*-nak, és hogy ehhez az azonosításhoz a kabarok egyik olyan régi elnevezése szolgáltatott alapot, amelyet a magyar hagyományok Anonymus koráig fönntarthatnak. E feltevés esetleges — de korántsem bizonyítottan tényleges — helyessége azonban egyáltalán nem mond ellent annak, hogy gestaírónk e név használatát is saját korának viszonyaira alapozta. A kunok a XII. században már lényeges szerepet játszottak a kelet—délkelet-európai térségben, s Anonymus gestaíjának több vonatkozásából (pl. a kunok, bolgárok és vlachok együttes szerepeltetéséből) kitűnik az azonkori helyzet ismerete és alapulvétele. — C) *Csepel*-sziget Anonymus korában volt a királyi ménes legeltető helye. (Mindezekre vö. pl.: CSÁNKI III, 296—7; PAIS, MAn. 111, SRH. I, 89; GYÖRFFY i. m. 109, 122, 124 stb.; stb.)

P. magisternek tárgyunkra vonatkozó megállapításait, utalásait tehát nem a honfoglaláskori viszonyok és események hiteles tükröztetőinek, hanem egyszerűen a korabeli viszonyok két és fél—három évszázados visszavetítéseinek kell tekintenünk. Ez a megállapítás — mint köztudomású — nemcsak a *Csepel*-szigettel kapcsolatos dolgokra vonatkozik elszigetelten, hanem beleillik az anonymsi történeti kép egészébe is.

2. Magától értetődik, hogy a meg nem történt eseményekhez élő, létező személy sem kapcsolódhatik; a kun lovász figurája tehát költött alak. Hogy ezt az előbbieken túlmenőleg is nagy valószínűséggel állíthassuk, arra Anonymus maga bőven szolgáltat közvetett bizonyítékokat. Mivel *Csepel* lovász személye a hasonló nevű sziget nevének magyarázatakor kerül elő, e bizonyítékok természetesen elsősorban P. magister földrajzi név-magyarázó elveiben, eljárás módjaiban keresendők. E vonatkozásban is a gesta egészének problematikája vet fényt egyik részletére is.

P. magister a gestaíjában szereplő földrajzi nevek egy részéhez semmiféle, a név keletkezésére utaló megjegyzést nem fűzött. E magyarázatlanul hagyott földrajzi nevek részben a legegyszerűbb, legvilágosabban érthető magyar közszói eredetű nevek közül kerülnek ki (*Almas, Gyogy, Egur, Ferteu, Gemel-*

sen, Houos, Copus, Couroug, Nyr, Racus, Saru, Tekereu, Warod stb.), részben a szláv vagy ismeretlen eredetű nevek közül (*Bolutun, Byhor, Drugma, Grön, Kenesna, Camarum, Morus, Nougrad, Paztuh, Zoloncaman* stb.).

A gestában szereplő földrajzi nevek másik, igen tekintélyes részét azonban P. magister valamilyen formában magyarázni igyekezett. Ezek — a kérdéses nevek keletkezésére vonatkozó — magyarázatai általában elbeszélésének színesítésére, valamint a történeti hitelesség igazolására irányuló törekvéseit szolgálták. Az ilyen törekvés, illetőleg e törekvés ilyen eszközökkel való szolgálata nem csupán Anonymus egyéni sajátága, hanem jól ismeretes vonása a középkori gesta- és krónikairodalom szerzőinek általában.

Magyarázó elvként természetesen kínálkozott számára a magyar földrajzinév-adás két alaptípusa: egyfelől a köznevekből, másfelől a személynevekből lett földrajzi nevek csoportja. E két típus alapján P. magister is egyes földrajzi neveket magyar (szláv) köznevekkel, másokat tulajdonnevekkel azonosított.

Az *Esculeu, Loponsu, Muncas, Zecuseu, Zeremsu, Scerij, Zenuholmu, Uertus, Surungrad, Heuyou = Topolucea* stb. földrajzi nevek magyarázatában az általa kiválasztott köznév magyar (szláv) nyelvi jelentése adja az alapot a tulajdonnév keletkezésének, az elnevezés okának megfejtéséhez. E fejtegetések szinte minden esetben kimerítik a naiv népetimológia kritériumait, hiszen a névadás alapjául feltüntetett mozzanatoknak a valósághoz aligha van közük: nem a tárgyi-történeti alapból következik az elnevezés, hanem az elnevezés vélt jelentéstanából a költött mese. Így van ez még azon néhány esetben is, amikor a kérdéses tulajdonnév valóban azonos vagy legalábbis azonos lehet azzal a magyar (szláv) köznévvvel, amellyel a krónikás vonatkozásba hozta (*Szeri, Színhalom, Csongrád* stb.). Nem is beszélve a többségről, amikor maga a köznévi azonosítás is téves.

A köznévi eredetű, illetőleg ilyeneknek képzelt földrajzi nevekkel kapcsolatos eljárásmod alapelvei jelentkeznek azoknak a földrajzi neveknek a magyarázataiban is, amelyeknek keletkezését P. magister személynévre vezeteti vissza. Ilyenek: *Borsod, Sunad, Gelou, Ketelpotaca, Lobarocy, Vrsuuru, Zobolsu, Tursol, Tosu, Boyta ~ Voyta, Zubur* stb. Mindez esetben valamely személlyel kapcsolatos eseményt (harc, halál, alapítás, birtoklás stb.) tesz meg a névadás alapjává. E fejtegetései is szinte mindig erősen népetimologikus jellegűek, hiszen a feltüntetett eseményeknek vagy semmi közük a valósághoz, vagy legalábbis anakronisztikus beállításúak. Elmondható ez még azokban az esetekben is, ahol a kérdéses földrajzi név valóban személynévi eredetű vagy legalábbis kapcsolatú lehet (*Borsod, Csanád, Őrsúr, Szabolcs, Tas* stb.); bebizonyított dolog ugyanis, hogy e névadások jó része a honfoglalásnál későbbi keletkezésű, s a kérdéses személyek köré Anonymus által költött történeteknek nem lehetett valóságos alapjuk, azok csupán különböző (legtöbbször birtoklásjogi) okokból végzett visszavetítések (vö. pl.: TÓTH ZOLTÁN: *Száz. 1945—1946: 27 kk.*; GYÖRFFY i. m. 109 kk.). — De az esetek egy részében az anonymusi történetkének még ennyi valóságalapjuk sincs: a népetimológiának arra a névtani és néprajzi irodalomból jól ismert és rendkívül gyakori változatára vezethetők vissza, amikor a képzeletben a földrajzi nevek ugyanúgy elnevezett személyekké elevenednek, és névmagyarázó mondák hőseivé válnak (vö. pl.: KÚNOS: *Nyf. XIII, 346 kk.*; SZENDREY: *Ethn. 1921: 45 kk.*). Így elevenedik Anonymusnál személlyé például a *Gyalu, Ketel, Laborc, Tarcal, Zobor, Vajta* stb. földrajzi név. Mint GYÖRFFY mondja: „A SZENDREY gyűjtésében talál-

ható *Milota, Ad, Balla, Mocsolya, Tasnád, Borchalom, Botahalom, Zákányrét* népetymológián felépülő népmonda meglepő szerkezeti, sőt tartalmi azonosságot mutat P. magister *Tarcal, Zobor, Gyalu, Ketelpataka, Tasvására* és egyéb névmagyarázaton felépülő elbeszélésével, és nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy Anonymus etymologikus elbeszéléseinek ugyanúgy nem szabad történeti értéket tulajdonítanunk, mint számtalan hasonló népetymológián felépülő népmondáknak.” (I. m. 22.) Igen érdekes és helytálló GYÖRFFYnek az az észrevétele is, hogy a helynevek alapján költött személyek egy részét P. magister még elbeszélése folyamán utód nélkül meghalattja (i. m. 21).

Hogy Anonymus sorozatban, mesterségszerűen követett el ilyesmiket, arra a mondottakon kívül még számos bizonyítékunk vagy gyanúalapunk van: A *Hung, Hungu, Hunguar (Ungvár)* földrajzi névből származtatja például a magyarok *Hungari* és országuk *Hungaria* nevét. — Különböző — nem földrajzi névi — indítékok alapján megteremti a valóságosan nem létező *Menu-morout*-ot, és a költött alakhoz színes történetet kerekít (vö. GYÖRFFY i. m. 17 kk.). — Az Álmos-mondát ugyan történetileg és valószínűleg névtanilag is hiteles személyhez fűzi, s magvát keleti népek totemisztikus népmondáiból meríti; mégis a csodás elemekkel fűszerezett történet lényegében az ő epikus kompozíciója: az *Almus* névnek köznévezonositásból kiinduló, képzelet szülte népetimologikus magyarázata (vö. pl.: SEBESTYÉN, MHonfMond. II, 60 kk.; NÉMETH, HonfKial. 68 kk.; TÓTH: Száz. 1947: 39 kk.; GYÖRFFY i. m. 38 kk.; stb.). — P. magister gestájában nagyon sok olyan személyt szerepeltet, akiket az események leírásában — a tárgyalt névcsoporttal ellentétben — nem hoz ugyan közvetlen vonatkozásba földrajzi nevekkal, de akiknek nevét valószínűleg korabeli földrajzi nevek alapján költötte: *Biuvia, Bucna, Dobuca, Eculsu, Heten, Ousad, Huhot, Vrcun, Vrcund, Zoloucu, Velec, Zumbor* stb. Ez esetekben többnyire akkor is a földrajzi név lehet az elsődleges, ha egyikükből-másikükből Anonymus korában vagy később személynév vagy nemzetségnév is vált.

A bőségesen kínálkozó analógiák további felsorakoztatása helyett idézzük inkább még egyszer GYÖRFFYt: „Mi vitte Anonymust arra, hogy költött alakokkal népesítse be Gestáját? Anonymus a XI. századi Gestában a honfoglalásról alig kétoldalmi terjedelmű szöveget talált; ő pedig erről a tárgyról terjedelmes Gestát írt. ... E hiány pótlására tehát a források nélküli történetnépszerűség régóta ismert eszközhöz nyúlt; költött alakokkal színesítette elbeszélését. Forrásai ebben a magyar helynevek és a magyar történet más lapjain szereplő személyek voltak.” (I. h. 22.)

3. Anonymus *Csepel* lovászmestere teljesen beleillik azoknak a személyeknek a sorába, akiket a gestairó korabeli földrajzi nevek alapján — igen gyakran még népetimologikus történeti körítéssel is — kitalált. Honfoglalás-kori létezését, szerepét — mint annyi más anonymusi személyét is — semmi sem bizonyítja. Sőt e képzelt személlyel, illetőleg névvel kapcsolatban még csak azt sem gyaníthatjuk, hogy ha nem is a honfoglalás idején, de P. magister korában élt ilyen nevű egyén, tehát hogy az ide vonatkozó földrajzi nevek mellett esetleg valóságos személynév visszavetítéséről is szó lehet; ennek a feltevésnek a teljes alaptalansága még bőven ki fog derülni a következőkből.

Az anonymusi *Csepel* lovász → *Csepel* sziget névmagyarázat tehát a személynévekből kiindulva „megfejtett” földrajzi neveknek az imént másodikkul említett, teljes egészében P. magister kitalálásainak minősíthető csoportjával tart szoros analogikus kapcsolatot.

A kun lovász alakjának földrajzi névből való megalkotására Anonymusnak — mint láttuk — a honfoglaláskori név- és eseményhiány, valamint a színezési törekvés miatt volt szüksége, illetőleg *Csepel*-szigetnek saját korában már fontos és különleges szerepe miatt volt lehetősége. Hogy mért tette meg lovásznak, arra — mint tárgyaltuk — *Csepel*-sziget saját korabeli viszonyai: lótartó és vadászó hely volta utalnak. Sőt arra is gyanakodhatunk, hogy mért tette meg kunnak. Része lehetett ebben egyrészt annak a szerepnek, amit a nomád kunok Anonymus korának magyarországi lótartásában játszottak; nyilván a királyi ménes *Csepel*-szigeti lovászhai között is jócskán működhettek kun fajú vagy kun származású legények. Része lehetett benne másrészt annak, hogy a magyarság keleti származásának és alkalmasint a kazár-kabar csatlakozás hagyományának bizonyítására, magyarázására (az utóbbira vö. GYÖRFFY i. m. 125) P. magister nagy előszeretettel, de legalább akkora anakronizmus-sal szerepeltet kunokat (művében összesen huszonhétszer szerepel a *Cumanus* népnév). A mondottak után már nem lehet véletlennek tekinteni, hogy kun „személyei” gyakran viselnek biztosan vagy valószínűleg földrajzi nevek alapján megalkotott, személynévként tehát kitalált neveket: *Tursol*, *Huhot*, *Voyta*, *Ousad*, *Ursu* stb.

Mint a *Csepel* név eredetét tárgyaló szakirodalom bemutatásakor utaltam rá, *Csepel* kun lovászmester személyének megalkotásával kapcsolatban GYÖRFFY GYÖRGY két lehetőséget említ: vagy P. magister anakronisztikus kitalálása a *Csepel* földrajzi név magyarázatára, vagy már P. magister maga is egykori névmagyarázó népmondából merített. Bár a két lehetőség a személy történeti hitelességét, pontosabban mondva hiteltelenségét illetően egy és ugyanazon alapmotívumú, illetőleg gyökerű, a fentebb elmondottak után — úgy hiszem — joggal következtethetünk inkább az előbbire: az egyenesen anonymusi leleményre.

4. Mindezekből kitűnhetett, milyen hiba volt az anonymusi névmagyarázó megállapítást valószínűségnek, sőt bizonyosságnak venni, s *Csepel* kun lovász meséjére mint szilárd alapra földrajzi név személynévi, közelebbről török személynévi eredetét ráépíteni. A kiinduló alapként, döntő bizonyítékként kezelt forrás valóságos történeti értékének, hitelének ez a számba nem vétele, a forráskritikai szempontoknak ez a teljes elhanyagolása volt a GOMBOCZ—MELICH-, illetőleg NÉMETH-féle névmagyarázat egyik nagy módszertani tévedése.

IV.

1. Anonymus a kun lovászmester nevéből magyarázott, pontosabban népetimologizált *Csepel* földrajzi nevet a ma *Csepel-sziget*-nek nevezett nagy Duna-szigetre vonatkoztatja. Ez félreérthetetlenül kiderül a 44. fejezetnek a cikk elején szóról szóra idézett szövegrészletéből éppen úgy, mint a gestának azokból a későbbi részeiből is, amikor még a szigetet szintén név szerint említi (l. 50. és 51. fejezet). Noha a 44. fejezetben szó van a vezéri házak építéséről, nemesi udvarok és majorok létesítéséről stb., majd később is Árpád és a főemberek házanépeinek, feleségeinek stb. itteni tartózkodásáról, ezt Anonymus kifejezetten a szigetre magára érti, *Csepel* nevű helységről név szerint nem szól. Mivel a szigeten ilyen nevű helység is volt és van, s ennek a viszonya a szigetnévhez tárgyunk szempontjából éppen nem közömbös, fontos e tényt már előljáróban leszögeznünk.

E tekintetben viszont igen érdekes körülményre kell fölfigyelnünk. A szigetet a XII. század közepétől kezdve egyre sűrűbben említik az oklevelek, gyakran mint keltezési hely is szerepel, megnevezésében azonban hosszú ideig nem akadhatunk a *Csepel* névre. A tömegesen előforduló adatokban a sziget mindig *insula*, *magna insula*, később néhányszor még *insula maior* megjelöléssel szerepel, akár szövegben való előfordulásról, akár keltezésről van is szó. Íme néhány adat: 1148/1253: „ad *insulam magnam*” (CD. II, 129); 1183/1326: „in *insula*” (ÁÜO. VI, 148); 1217: „ad *magnam insulam*” (ÁÜO. XI, 150); 1240/1253: „in *Insula*” (ÁÜO. VII, 104); 1259: „in *magna Insula*” (HazOkm. II, 7); 1263: „de *insula*” (CD. IV/3, 144); 1277: „prope *magnam insulam*” (CD. V/2, 388); 1283/1290: „in *magna insula*” (HazOkm. VI, 296); 1285/1376: „in *magna insula*” (HazOkm. VIII, 272); stb. (számos további adatra l. még pl. CSÁNKI III, 296). Igen jellemző, hogy még olyan viszonylag kései időre vonatkozóan is, mint amit az Anjoukori Okmánytár ölel föl, csak a *magna insula* névvel találkozunk, jöllehet a hét kötetben igen sokszor előfordul a sziget említése. A sziget *Csepel* névére utaló első kétségtelen adat feltűnően késői, XIV. század végi: 1391: „in *insula Chepel*” (ZalaOkl. II, 254).

Hogy a szigetet századokon át sohasem jelölik a *Csepel* névvel, az semmiképpen nem lehet véletlen. Oka csak az lehet, hogy a kérdéses terület élő nyelvi, magyar neve nemcsak Anonymus korában, de még utána is jó ideig általában *Nagysziget* (részben esetleg csak *Sziget*) lehetett, amit a latin nyelvű oklevelekben simán le lehetett fordítani. — Ezt bizonyítják egyébként közvetve másféle tények is. Még jóval később, az újabb századokban is a sziget gyakran nem *Csepel*, hanem más neveken szerepel: *Becse szigete*, *Ráckevi sziget* stb. (l.: CSÁNKI III, 296; EtSz. I, 946). *Csepel-sziget* déli csücskén túl a Dunánál feküdt például Szigetfő elpusztult település, mely a XIII. századtól adatolható. Ez természetesen a sziget *Csepel* elnevezésének előtérbe kerülésével is megtartotta eredeti nevét; vö. pl. 1454: „Poss. *Zygetfew* penes fluv. aque Danubii ex opposito *Chepelzygethe* adiacens” (CSÁNKI III, 351).

P. magisternek „*insula* illa nomine *sepel*” (44. §), „ad *insulam sepel*” (50. §.), „cum *insulam sepel*” (51. §.) kitételei tehát feltűnően egyedül állanak az egész Árpád- és Anjou-kor viszonylatában. Azt hiszem, e tényből túlzás lenne azt a következtetést levonni, hogy Anonymus szigetelnevezése nem lehet hiteles, hanem csak valami önkényes azonosítás a szigeten levő településnévvel. P. magister alapján legalábbis feltehető, hogy a szigetnek *Csepel*, illetőleg *Csepel-sziget*, *Csepel-szigete* neve sem lehetett teljesen ismeretlen már a XII. században. Az azonban aligha lehet kétséges, hogy nem ez volt az akkori közszájon forgó, általánosan használatos elnevezés. Arra gondolhatunk, hogy a megnevezés *Csepel* eleme Anonymusnál inkább csak amolyan „hivatalos” vagy méginkább „tudóskodó” azonosítás lehetett a többi Duna-szigettől való megkülönböztetés céljából. Bár, mint az okleveles gyakorlat egyöntetűen mutatja, a *Csepel* elem egyebütt a „hivatalos” használatban sem jön elő, jóllehet ezt értelmi okok, a pontos azonosítás, a más nagy szigetekkel való összevetés elkerülésére irányuló szándék nagyon is megkövetelhetnék volna. — Meg kell jegyezni egyébként, hogy az *insula* és *insula magna* megjelölés, *Csepel* jelző nélkül P. magister szövegében is többször előfordul (44., 46. stb. §).

Mindez fölveti a sziget, valamint a rajta levő egyik helység azonos elnevezésének, illetőleg a két név egymáshoz való viszonyának a kérdését. Az EtSz. (I, 946) erről a következőket mondja: „... a sziget az északi csücsán fekvő *Csepel* községtől vette nevét, e községre l. CSÁNKI, III, 322; hogy egy szigetet a

rajta levő faluról neveznek el, arra vö., hogy LIPSZKY, Rep.-a szerint *Csepel* más neve *Rácköve* v. *Ráckevi*, s hogy a mai rácalmási szigetet egykor a rajta levő *Zöld* faluról egyszerűen *Zöldnek* is hívták, l. HÓMAN B., Turul XXIX, 128, 129: »possessio *Zyld*«, ZichyOktár VI, 341: »quadam insula *Sywdl* vocata« stb.". Érdekes, hogy az EtSz. e vonatkozásban — a személynévi származtatás elfogadott tételétől eltérően — nem ad az anonymusi hagyományra, jóllehet abból kifejezetten más: a szigetelnevezés elsődlegessége következne. — MELICHÉKnek egyébként a *Csepel* helység → *Csepel* sziget sorrendiségben nyilván igazuk van. Ezt bizonyítják közvetlenül a szigetelnevezésről fentebb mondottak, s ezt látszanak igazolni közvetve egyrészt más Duna-szigetek magyar elnevezései, másrészt általában a sziget-elnevezések története, névtani tipológiája is.

A Duna-szigeti *Csepel* nevű helységre vonatkozó legkorábbi adatok: 1258: *Chepel* (ÁÜO. II, 299); 1271: „villam *Chepel*” (ÁÜO. VIII, 371); stb. CSÁNKI a helység első adatát csak 1378-ból közli (a további adatokat is l. CSÁNKI III, 297, 322). A helység *Csepel* neve és a sziget *magna insula* megjelölése nemegyszer egymás mellett is kifejezetten megkülönböztetve szerepel; vö. például 1347/1378: „hospes noster de *Chepel* uidelicet de *magna insula*” (HazOkm. II, 131). — A helység a szigetnek az Árpád-korban nyilván fő települése vagy legalábbis egyik fő települése volt, amellet helyzeti fontossággal is bírt, mivel a fő útvonalon, átkelőhelyen: Buda felől itt lehetett a szigetre jutni. Ez indokolhatja, hogy az északi csücsökben levő helység neve — sok más, a szigeten levő településnév közül kiemelkedve — átment a nagy sziget egészének megjelölésére. Ez a névátvitel — mint az imént már utaltam rá — korábban legfeljebb csak alkalmilag használt, „tudóskodóbb” jellegű, differenciatív szerepű lehetett a más Duna-szigetektől való megkülönböztetés céljából, s csak később erősödhetett lassan és fokozatosan általánosabb használatúvá.

2. A *Csepel* helység → *Csepel* sziget elnevezési sorrend jelzi, hogy P. magisternek az a magyarázata, mely szerint a lovászmester neve közvetlenül a sziget megnevezésére ment át, a történeti hitelesség már említett, több mint kétséges voltán kívül a névtan oldaláról nézve sem fedheti a valóságot. De ez utóbbi tényre még más névtani jellegű vonatkozások is rámutatnak, melyeket legalábbis futólag érinteni kell. Rámutat mindenekelőtt az, hogy a nagysziget-elnevezések nem szoktak személynévi eredetűek lenni, s a nagy Duna-szigetek magyar nevei között sem találunk ilyeneket (a *Margit-sziget* — mint ismeretes — nem az eredeti elnevezés). De tovább menve: ha a sziget megnevezése netalán mégis személynévi alapon történt volna, P. magister eseményleírása és névmagyarázata a névtan, pontosabban az elnevezés-lélektan szempontjából akkor is kiáltó ellentétben állana egymással. A magyar földrajzínév-adásban a földterület pusztja személynévvel való megjelölése a foglalónak, az első birtokosnak vagy a kérdéses hely életében egyéb vonatkozásban kiemelkedő személynek a neve alapján szokott történni. Az anonymusi elbeszélésben pedig *Csepel*-sziget elképzelt megszállása, „berendezése”, vezéri székhellyé tévése és honfoglaláskori, vélt központi helyzete a kiemelkedően lényeges momentum, amelyben a kun lovász személye — ha már az elnevezés személyi háttéréről van szó — eltörpült jelentőségű epizód szereplő a magyar főemberek, különösen pedig Árpád vezér mellett.

Mindezekkel az éppen nem lényegtelen nyelvtörténeti, illetőleg névélet-tani tényekkel, valamint elnevezés-lélektani momentumokkal szintén nem vett számot a GOMBOCZ—MELICH-, illetőleg NÉMETH-féle etimologizálás, amikor P. magister alapján a személynévi származtatást kritika nélkül elfogadta.

3. Az a *Csepel* név, amellyel az említett Duna-szigeti helységet, majd ehhez kapcsolódva magát a szigetet elnevezték, nem magában áll a magyar névrendszerben, hanem sok társa akad még. Mint a nyelvi elemeknek általában, megvan a maga közelebbi és távolabbi rokonsága. A közelebbibe lehet sorolni mindazokat az elnevezéseket, amelyek alakilag teljesen meg-egyeznek vele, a távolabbiakba azokat, amelyekben ugyanannak a szócsaládnak más alaki felépítésű elemei szolgáltak alapul magyar földrajzi nevek keletkezéséhez, melyből a *Csepel* név is keletkezett. Tételeink bizonyítására egyelőre elegendő lesz a szűkebb rokonságot képező földrajzi nevek keretei között maradunk. A *Csepel* névvel távolabbról, az alapul szolgáló köznévi családon keresztül összefüggő földrajzi nevek tüzetesebb tárgyalása nem is fér bele e cikk kereteibe, azonkívül a közszó-család szótörténeti-etimológiai kérdéseinek taglalása előtt sem lehetne kitérni rájuk. Ezért az utóbbiaknak csak néhány, ide kíváncszó vonatkozását érintem majd a közszói kérdéskör tárgyalása során, illetőleg után. Itt most egyelőre annak a leszögezése fontos, hogy a *Csepel* nevekkal a magyar nyelvterület földrajzi nevei közül közelebbiről-távolabbról még igen sok más név is összefügg.

A szigeti helységnéven, illetőleg a szigetelnevezésen kívül csupán az ómagyar kori névanyagban még a következő *Csepel* ~ *Csepely* földrajzi nevek találhatók, adataik feltűnésének időrendjében haladva (természetesen csak a korai, legszükségesebb adatok felsorakoztatásával): 1138/1329: *Cepel* (MNY. XXXII, 304); 1193: *Chepel*, *chepeil* (ÓMOLv. 53, 58); 1229: *Chepel* (PRT. I, 695); 1233: *Cepel* (MonStrig. I, 93); stb. (l. még CSÁNKI II, 597); mindig „villa”, ma Nagycsepely község Somogy megyében. — 1138/1329: *Cepel* (MNY. XXXII, 203), 1236: *Chepel* (MonStrig. I, 317); 1264: *Chepel* (MonStrig. I, 511); 1283: *Chepel* (MonStrig. II, 164); stb.: „villa” és „terra” váltakozva, elpusztult település a régi Hont megyében, az Ipoly mellett. — 1177/1500 k.: *Chepely* (GYÖRFFY, ÁRPMg. 294); 1346: *Chepel* (CSÁNKI II, 477); stb.: mindig „villa” vagy „possessio”, ma Drávacsepely Baranya megyében. — 1233: nemus *Chepel* (HazOkm. IV, 16; l. még CD. VII/1, 236): többször is „nemus”-ként emlegetve, valahol a Bakonyban („in silua Bakon”). — 1233: *Chepel* (HazOkm. IV, 16), 1276: *Chepel* (SZENTPÉTERY—BORSA, KritJegyz. II, 177); 1284: *Chepel* (HazOkm. IV, 68); 1332—7: *Chepel*, *Chepul* (ORTVAY, EgyhFöldl. 290); stb. (l. még CSÁNKI III, 225): „villa”, majd „terra”, elpusztult helység Veszprém megyében, ma pusztta Nagyvázsony mellett. Névtanilag valószínűleg azonos a „nemus *Chepel*”-l. — 1244: „ad montem *Cepel*” (ÁÚO. VII, 153): hegynév valahol a Dél-Dunántúlon, közelebbiről meghatározhatatlan. Névtanilag esetleg azonos vagy a Somogy, vagy a Baranya megyei helység nevével. — 1263: „magnum *Chepel*” (HazOkm. VI, 117); 1276: *Chepel* (ÁÚO. XII, 172); 1280: *Chepeel* (HazOkm. VIII, 207); stb. (l. még CSÁNKI I, 389): mindig „villa” vagy „possessio”, a régi Ung megyében, később *Csepely* és Nagykapos, majd Velke Kapusany (vö. ŠMILAUER, Vod. 261).

E földrajzi nevek egy része természetesen a későbbi időkből is bőven adathozható, részben kissé más hangalakokkal, illetőleg írásmóddal. Például az 1773. évi Lexicon Locorum egy *Csepel* és három *Csepely* helységnévet említ, az elsőt Baranya megyéből (28), a többit Pest, Somogy és Ung megyéből (166, 198, 290). LIPSZKY Repertoriumában négy *Csepel* és egy *Csepely* helységnév szerepel, az előbbieket Pest, Somogy, Veszprém és Baranya megyéből, az utóbbi Ung megyéből (107).

A *Csepel* földrajzi nevek bemutatását természetesen nem zárhatjuk le a

már az ómagyar kor óta kimutatható nevek fősorakoztatásával. E régtől fogva adatolható és jórészt máig élő földrajzi nevek mellett az újabb időkbeli is igen nagy számban lehet kimutatni a *Csepel* névnek, illetőleg közeli rokonságának földrajzi névi előfordulásait. Ide vonatkozó további adatok közlésére majd később, jobban odaillő keretben: a nevek alapjául szolgáló közszavak problematikájának tárgyalásakor keríték sort. — Az ómagyar kori adatok jelenlegi előre bocsátása csupán azt az itt megkívánt célt szolgálta, hogy e földrajzi nevek sorozatban való előfordulását tényszerűen bizonyíthassuk.

4. A földrajzi neveknek az a típusa, amikor ugyanaz a név a nyelvterület különböző részein ismételt, gyakran feltűnik, minden nyelv névadásában s természetesen a magyaréban is jól ismeretes. A névtanban már régóta tisztázott dolog, hogy az effajta nevek magukban hordják eredetük általános problematikáját, s lényegében két típusba sorolhatók: A) Egyik részükben köznév szolgált a névadás alapjául, mégpedig magától értődően nem akármilyen köznév, hanem olyan, amely jelentéstanilag alkalmas volt a földrajzi vonatkozású megnevezésre: térszinformanév, vízrajzi köznév, növényzeti név, településformát jelölő köznév, birtoklástörténeti köznév stb. A sűrűn ismétlődő földrajzi nevek nagyobbik része ebből a típusból kerül ki. E típus tulajdonsága, hogy a földrajzi nevekben szereplő köznevek nagyon gyakran szerepelnek alapalakjukban, tehát nem szóösszetételben, nem földrajzinév-képzős formában stb. — B) Másik részükben személynév szolgált a névadás alapjául, mégpedig megint nem akármilyen, hanem olyan, amely igen gyakran előforduló, közönséges eleme volt a kérdéses nyelv személynévi rendszerének. Abszolút mértékben vett jelentős számuk ellenére az e típusba tartozó nevek alkotják a sűrűn ismétlődő földrajzi nevek kisebbik részét. Bár éppen a magyar névadás speciális tulajdonsága, hogy személynév alapalakjában, puszta önmagában is gyakran szerepelhet földrajzi névként, elsősorban településnévként, mégis e neveknek az a jellemzőjük, hogy alapalakjukban való előfordulásuk mellett ugyanezen személynevek földrajzinév-képzős formában, de főként összetételben (*-laka*, *-falva*, *-háza* stb. utótagokkal) is sorozatban előszoktak fordulni.

E tipológiai vonatkozásokat meggondolva már eleve valószínűnek látszik, hogy sorozatosan ismétlődő *Csepel* földrajzi neveink aligha tartozhatnak a második csoportba. Ha azonban a kérdést a magyar személynevek oldaláról vetjük latra, mint ahogy ezt természetesen a második típus lehetőségének mérlegelésekor nem is lehet megkerülnünk, akkor a dolog teljesen világossá és egyértelművé válik. *Csepel* nevű személy létezésére Anonymus — mint láttuk — egyáltalán nem hiteles bizonyíték. De Anonymus gestáján kívül is hiába kereskedünk. Az Árpád-kor nagy tömegű, sok tízezer nevet magában foglaló személynévanyagában hiteles formában egyetlen egyszer sem találkozunk ilyen névelemmel. Sőt nincs ebben a névanyagban még olyan személynév sem, amely legalább rokonságba hozható volna tárgyalt nevünkkel; az elég szép számmal előforduló *Csepa* nevek is a R. *Csepán* ~ *Csépán* (< szl. *Ščepan* ~ egyh. lat. *Stephanus*) személynév becéző változatai. A „hiteles formá”-t az előbb azért említettem, mert az ÁÜO. I, 67 egy 1171-ből keltezett oklevélben említ egy *Csepel* (sic!) nevű szabad szolgát. Ez az oklevél azonban sokkalta későbbi keletű és hamis (vö. SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 39). Nincs egyébként ilyen nevű személyre példánk a későbbi magyar névanyagban sem. — Mivel ez állítólagos személynév török származtatása felmerült,

meg kell jegyezni, hogy ilyen névelem természetesen azok között az éppen nem kis számú személynévek között sem mutatható ki, amelyek a magyarországi kunsággal hozhatók közelebbi kapcsolatba.

A régi magyar személynévanyag adatszerű vallomása alapján tehát nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy *Csepel* nevű személy az Árpád-korban nem volt nálunk. (A köznévi vonatkozások tárgyalása során majd ki fog tűnni, hogy a jelzett földrajzi nevek alapját képező *csepel* szónak olyan a jelentéstana, amely a földrajzi nevektől függetlenül is alig tehetett volna lehetővé egy *csepel* köznévi → *Csepel* személynév alakulást.) Azt pedig teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy a sorozatban megjelenő *Csepel* földrajzi nevek magyarázatául szolgálható *Csepel* személynév nagyobb számban egyáltalán nem volt. Ezen a tényen még az sem változtatható voltna semmit, ha P. magister *Csepel* személye történetesen hitelesnek bizonyulhatott volna. A kun lovász magától értődően nem adhatott volna nevet az ország különböző, távol eső részein előforduló *Csepel* nevű helyeknek. De ha — tegyük föl — P. magister korában élt volna *Csepel* nevű személy, ez sem magyarázná meg a már kétségtelenül e kor előtt is többrendbelileg keletkezett ilyen nevű helyek névadását (pl. a Dömösi Adománylevélből adatolhatóké).

A mondottak értelmében minden alapot nélkülözőnek kell tekintenünk NÉMETH GYULÁNAK ezt a megállapítását: „Többi *Csepel* helyneveink két-ségtelenül ugyanezen személynévből [az anonymusi *Csepel* személynévből] keletkeztek, ha nem is állanak vonatkozásban ugyanazzal a személlyel.” (MNy. XXIX, 12.) Ugyancsak a mondottak értelmében persze azt is bizvást leszögezhetjük, hogy a *Csepel* földrajzi nevek nem személynévi eredetének tényét még az sem befolyásolhatná lényegesebben, ha — tekintve a GOMBOCZ—MELICH-, illetőleg NÉMETH-féle magyarázatot — Magyarországon kívül, valamely török nyelvből ilyesfajta személynév netalán kimutatható lenne. Jellemző azonban e török személynévi magyarázat fundamentumhiányára, hogy még ilyet sem sikerült találni (vö. NÉMETH GYULA idézett közleményét). — A földrajzi nevek tipológiájának, személynévekhez való viszonyának, az Árpád-kori magyar személynévanyag ide vonatkozó vallomásának stb. a teljes figyelmen kívül hagyása volt a *Csepel* földrajzi név török személynévi alapon magyarázóinak egy másik nagy módszerbeli tévedése.

A körülmények minden oldalú figyelembe vételével már eleve valószínű, hogy *Csepel* földrajzi neveinket magyar köznévi alapon lehet megfejtünk. Erről lesz szó a következőkben.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Részletek a határozós összetételek fejezetéből*

A *-t(t) | -andó, -endő | -va, -ve: -ván, -vén |*
tagadó képzős igenévi utótagú alakulatok

A határozós összetételeknek tölem nyújtott rendszerezésében:

2. faj. — Az utótag igenév.

B) alfaj. — Az utótag *-t* képzős melléknévi igenév.

* L. MNy. LVII, 266—73, 429—35.

Szórványokból: 1394: „Fabianus *Cheptul futamuth*... *Cheptiur futamuth*”: a pécsi püspöknek verekedős és erőszakoskodó jobbágya (ZichyOkl. IV, 554). A *Cséptül-futamut* a. m. *Cséptül-futamodott* ragadványnév kétféleképpen értelmezhető: 1. 'aki a cséppel való megveretés előtt megfutott, elmene-kült'; 2. 'aki a cséppel való munkából kivonta magát'. *Cséptül-futamut* Fábiánnak társa „Michael *Chaptas*”, vagyis *Csaptás*, akinek a nevében a *csapta* valami *csapás*-sal működő eszközre vonatkozhatott. — 1484: „Ladislaus *Arcelwagoth*”. Az *Arcél-vágot* a. m. *Arcul-vágott* név itt minden valószínűség szerint nem olyan valakire vonatkozott, akit mostani értelemben 'arcul- vagy pofonvágtak', hanem akinek az arcán vágástól eredő sebhely volt. Emellett szól, hogy a NySz. adataiban az *arcul*-lal kapcsolatban a pofozásra vonatkozólag a *vág* nem szerepel, csak a *csap*, *ver*, *üt*. Különben lehetséges, hogy az arcon ejtett vágás jogi természetű megbélyegzés vagy ismertető jel. Így magyarázható, hogy az OklSz. anyagában 1331 és 1469 között 7 „dictus” olv. *Vágot*, 1464-ben és 1469-ben pedig olv. *Vágot(t)*, *Vágot(t)* családnév fordul elő. 1408: „Johannem Fabry dictum *Archel Janus*” (ZalaOkl. II, 336); ennek a Zala megyei Szigliget vára környékén élő tolvajnak, akit nagy csomó gonosztevével együtt Zala megye közgyűlésében elítélnek, az *Arcél* ragadványneve az *Arcél-vágott* rövidülése lehetett, s a fent jelzett módon értelmezhető.

CAL. 82: „apostata: *Hittwl, szakat, hiti hagyot* | apostato: Hitemet, el hagyom”. A *hittül szakadt* határozós kapcsolat tehát a *hite-hagyott* tárgyias összetétel rokonértelműjeként jelenik meg. Vö. Pázm: Préd.: „Miért tűri, sőt rendeli, hogy a jámborok fején szántsanak az *istentül szakadt* gonoszak”.

Decsi: Adag. 596. 3988. szám stb.: „[olv.] *Fától szakadott* ember: Ex quercubus ac saxis prognatus.” A Baronyai Decsinél 1598-ban fölvetett és onnan tovább vándorló magyar szólásról, illetőleg latin előzményéről TOLNAI „Ágról szakadt, fától szakadt” című cikkében (MNY. VIII, 69) azt mutatja ki, hogy Homeros Odysseiája 19. énekének egyik sorára megy vissza: „Ὁ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἐστὶ παλαιφάτων, οὐδ' ἀπὸ πέτρης”. Tehát a szólásoknak 'bizonytalan eredetű' az értelmük. Összetartozik velük Decsi 3326. szám: *nem atiatól szakadtál te, hanem fától* 'szelidíthetetlen, fékezhetetlen, hajthatatlan, makacs'. PPB.-ba két helyen is be van iktatva: 78. l. „*Fától-szakadtt ember*: Prov. Ex quercubus ac saxis prognatus. ein grober Mensch, aus einer Eiche gehauen.” 81. l. *Fától-szakadt*: Marpesia genitus caute. hartnäckige; aus Holz gehauen, Felsen-hart.” Hasonló indítékú kifejezés Illyefalvi István 1597-ből való Jephtájában, vagyis Decsiével egykorú adatban: „Oh *kőszáltól szakat*, oh fa természetű vadoc teyén tartatot” (NySz. *szakad* szólások al., id. TOLNAI). A *szakad*-nak 'születik, származik' jelentésére vö. ÉrdyK. 567: „*Az-zon allattwl zakadot* magzatoknak felette”.

KASSAI JÓZSEF Szókönyvében (I, 127) található először: „*Ágról szakadtt ember* (Hegyaljai szólás). Az az, Tzudar [nyomorúságos], élheterlen, pimasz [henyélő] ember.” A Tzs. szerint német megfelelője: „ein zerlumpter, herge-laufener Mensch”. CzF. pedig így értelmezi: „jöttment, szegény, rongyos”. Lehetséges, hogy igaza van TOLNAI-nak, amikor a *fától-szakadt* és *ágról-szakadt* kifejezéseket összekapcsolja. Igaza van, de csak — valamennyire. Ezek valóban rokon természetűek, de hogy eredetükre vagy fejlődésükre nézve is közösség volna közöttük, az legalábbis nem kétségtelen. A *fától szakadt* a latin szólásból nőhetett ki, bár nem egészen szoros utánalakítással. Ellenben az *ágról szakadt*-ban belső magyar szüleményt láthatunk. — BEKE (Nyr. LXXI, 66) arra hívja fel a figyelmet, hogy a *miféle ágról szakadt* egy Balaton vidéki

mesében 'milyen származású' értelemben fordul elő, és utal a *Fától szakadot ember* szólásra.

MA., PP.: „*Bokorból ugrott*: Ex vepreto prosiliens, Homo novus.” Pázm: Kal.: „valami *bokorból-ugrot* nem tudom ki” | Prágai András: Serk. 1628.: „Kicsoda nem pókné az olyan attyákat, az kie valami nem tudom *bokorból ugrot* emberek kezekbe adgyác tanittani gyermekeket” | Kisv: Adag. 1713. 160: „*Bokorból ugrott* (új ember): ex vepreto prosiliens” | SzD: MVir.: „Bitang, *bokorból ugrott*, gézengúz” (NySz. *ugrott* al.) és SzD.² *bokor* al.: „*bokorból ugrott*: sohonnai.” | CzF.: „*Bokorból ugrott ember* = ismeretlen eredetű, egyszerre feltűnt új ember.” Dugonicsnál: „Te *bokorból ugrott* új lepény” (MARGALITS, Közm. 70). Eredeti magyar szemléletből támadhatott a kifejezés, amely valószínűleg valami ismeretlen nem kellemes, sőt veszedelmes személy (útonálló, rabló) hirtelen előtűnésére vonatkozott. Esetleg hasonló indíték megnyilvánulása volt az *ágról-szakadt* is.

A *földhöz-ragadt* és illetőleg *földhöz-ragadt szegény* kifejezést a szabad költözködés jogától való megfosztottság, a „glabae adstrictus” állapot emlékének szokták tekinteni, így GOMBOCZ (MNY. VII, 104 és Jelentéstan 79), valamint KERTÉSZ (Szokásm. 250—1). KERTÉSZ azonban feltűnőnek tartja, és annak is tarthatja, hogy régi emlékekben nem találkozunk vele. Legfeljebb Pázmány egyik prédikációjában mutat rá egy ilyen helyre: „De halljad az igazat te *földhöz ragaszkodott ember*”. Ámde ez nem rokonértelműje a *földhöz-ragadt*-nak, hanem olyan jelentés tulajdonítható neki, amilyen: „*földhöz ragaszkodik*: adhaeret terrae vel terrenis inhiat” (KRESZN. I, 172). KERTÉSZ véleménye: „A *földhöz ragadt szegény* pontosan megfelel a röghöz kötöttség latin, német és francia kifejezésének; természetesen, hiszen hasonló viszonyokból sarjadt, nem kell tehát idegenből való fordításra gondolnunk. Latinul a röghöz kötött jobbágy: *j. glabae adstrictus*, németül: *der Hörige*, franciául *serf attaché à la glèbe* (Larousse).” KERTÉSZ ellenében TOLNAK (MNY. XIX, 99) az a nézete, hogy a *földhöz ragadt* újabb, XVIII. századi jövevény a külföld jogi latinságából. Én azt gondolom, belső eredetű kifejezéssel van dolgunk, de hogy mint az idézett idegen nyelvi elemekhez hasonló jogi műszó a jobbágyvilág emlékei közül való volna, abban némileg kételkedem. Nem a szolgai, inkább a szegényi állapot jellemzőjét látnám benne.

SÁNDOR, Told. 1808.: „*Tűzről pattant, Tűzről ugrott*. Fervidus, Spirituosus.” (Id. KRESZN.) CzF. (III, 536) így ismeri: *Tűzről pattant gyerek, legény, leány*; én és ma általában így: *tűzről pattant menyecske*. A kifejezések keletkezésére szolgáló konkrét alap felé mutat ez a DUGONICS-féle adat (Példabeszédek és jeles mondások; id. Margalits, Közm.): *tűzről pattant gesztenye*.

KERTÉSZ MANÓTÓL (Szokásm. 48) idézzük: „A szép tiszta búza volt a régiségben a *szemenszedett búza*, bár természetesen nem szemenként válogatták össze: *Tiszta, mint a' szemén szedett búza* (Dug: Péld. 1: 234). *Szemenszedett búza*: das reinste Korn (PPB). *Szemen-szedett búza*: Triticum Selectissimum (Kassai, 4: 380). Pázmánynál már az 'igazság' jelzője a *szemen-szedett*: Csak *szemen-szedett igazság* vagyon az kalászbán (CseprSzégy., ÖM. 5: 182). Nem egyebet tanítanak a *szemen szedett tiszta szent Irásnál* (Pázm: Kal., ÖM. 3:149). *Szemen szedett igazságot* mondok (Kovács: Péld. 55). A 'szemen szedett tiszta búza' és a 'szemen szedett tiszta igazság' igen jól vág egymáshoz; a mai nyelvhasználatban azonban a 'hazugság'-gal kapcsolatosan csontosodott meg s csak így használatos: *szemen-szedett hazugság*.” Ezt TOLNAI (MNY. XIX, 99) annyiban helyreigazítja, hogy a *szemenszedett búza* bizony „szemenként válogatott”.

Azt hiszem, mind a kettejüknek igaza van: volt eset, mikor szemenként válogattak, volt, amikor az e nélkül is tiszta búzát jelölték így meg. — A KER-tésznél felsorolt adatokat még ezzel pótolhatjuk Komáromi Csipkéstől 1653-ból: „[olv.] Piperés és *szemen szedett* össze rakogattatott oratio” (NySz. *szed* szól.). Korai példa az „in pejus” irányban való jelentésfejlődésre. A *szemen* a. m. *szemenként* itt módhatározó.

KRESZN. (I, 337): „*Körmön fontt ostor*. Fortioris texturæ flagrum.” Vagyis 'valami erősebb fonatú ostor'. CzF.-nál (III, 1096) pedig ez olvasható a *körmönfont*-ról: „*K ö r m ö n f o n t*, (körmön-font) ösz. mn. Mondják különösen madzagról, melyet nem sodornak, hanem ágakra osztott kenderből fonnak össze, mely a sodrotnál tömörebb és erősebb. Mondják a fentebbi módon készített ostorról is. Átv. ért. *körmönfont beszéd*, mely a maga nemében eredeti, tiszta válogatott kifejezésekből áll. *Körmönfont magyarsággal írni*. Ellentéte az idegenszerű pongyola, hanyag, erő nélküli beszédnek. *Körmönfont hazugság*. *Körmönfont gazember*, am. czégéres, a maga nemében szertelen nagy.” (Vö. ZOLNAI GYULA: Nyr. XXVI, 276.) Valami különleges fonásmódból, amelyben a körömnek vagy körmöknek lényeges szerepük volt.

Arany egyik közismert forradalmi versének kezdő sorai: „Van-e olyan *hamvába holt* fiatal, | Aki mostan fegyvert fogni nem akar?” A MTsz. Csongrád, Békés, Szatmár megyei adatokból közli, míg Szegedről és Hódmezővásárhelyről ilyen adatai vannak: *hamvába-aludt*, *hamvába-dúlt*, *hamvába-fuladt*. Mindezeknek a jelentése: 'aluszékony, alamuszi, élheterlen, ügyetlen, rest'. A kifejezések eredeti jelentése a tűzre vonatkozik, amely már a hamujában sem lappang. — LEHR ALBERT (MNY. II, 219—20) Arany „Szent László füve” című költeményének „*Hamvából kialudt a barátság tüze*” sorában jelez hasonló indítékot: már a hamuban sincsen semmi tűz.

A *tökkel-ütött* ilyenféle fordulatból vált ki: SzD: MVir. 134: „eszétől el-bútsúzott. . . *tökkel ütötték a fejét*” vagy CzF. (VI, 391): *Tökkel ütötték a fejét*. A fejnek, mégpedig a buta, ostoba fejnek meg a töknek a viszonyából már a régiségben egész csomó kifejezés keletkezett (NySz. *tök* szól.), s több ilyen él a népnelylvben is. (A *fej kobak* neve a török *qabaq* 'tök' szóból származik.)

Hogy a *fejre-esett* miért kapta a 'buta, ostoba, nem rendes eszű' értelmet, nem kíván különösebb magyarázatot. Utalhatunk erre is: *feje lágyára esett* 'buta, ostoba' (CzF. II, 645).

MA.: „subverbusta g. foe. id est verubus usta: *Nyason egótt, Nyason pór-sólt*.” | PPB.: „Subverbustus: *Nyárson sült*.” — PP., PPB.: „*Rostélyon sült*: Craticula prunave tostus. (auf dem Rost gebraten.)” — Ezek még nem összetételek.¹ A mostani — igen új — *nyárson sült* és *rostonsült* ételnevek természetesen összetételnek számítanak. — Hasonlóképpen a Pázmánytól említett „*sóba főtt csuka*” esetében a két első szó jelzőként határozós szerkezet, ellenben az erdélyi részokról ismert *sóba(n)-főtt* 'főtt marhahús, leveshús' összetételnek tekinthető.

CAL. 258: „copta: Azzu kinyér, *ketczer swlt kinyer*” | MA., PP., PPB.: „Copta: *Ketszer sült aszszu kenyer*.”; a magyar—latin részben nincs meg. A *kétszer sült* ezekben nem összetétel, azonban ahogy ma egy téztafajtára (biscuit) alkalmazzuk, nyilvánvalóan az.

CzF.: *nagyrafermett*; *nagyrahivatott* és *nagyrahivatottság*.

¹ BALASSA (TMNy. 367) szerint — úgy látszik — ez a R. *nyárson sült* és CAL.: *paraszában sült* összetételek. Azonban ezek éppen úgy nem összetételek, mint az előtűk (uo.) felhozott *éhen holt*, *éhhel holt* sem azok.

Az első elem igekötő: MA.: *vetemedett* 'degenerans, degener, depravatus'. R. *el vetemedett* 'ua.' és a R. *meg vetemedett*, illetőleg *meg vetemet* 'ua.', az utóbbi a R. *meg-vetemedik* 'degenero' ige mellett. — „Nincs egy *megveszekedett* garasom se”. A R. *meg veszekedik* ige a. m. 1. 'corrumpor' és 2. 'megvész (eb)'; az utóbbival függ össze a N. 'megdühödik, megbolondul' jelentés, továbbá a göcseji 'erősen vágyódik rá': „Maj *mégveszekedik* érte” (saját tudomásom).

Néhány példa még igekötős alakulatokra a mai nyelvből: *elesett ember* 'reménytelen helyzetben levő, önbizalmát veszített' (*elesettség*), *kicsapott* (diák), *elcsapott* (kórista), *kiugrott* (pap), *lecsúszott*, *levitézlett*.

Példa arra, hogy az előtag határozói igenév: *mondvacsíndlt* (HelySzab. 1950. 158).

C) alfaj. — Az utótag *-a n d ó*, *-e n d ő* képzős melléknévi igenév.

Ilyen a *nagyramenendő* a. m. a *-t* képzős igenévi utótagú *nagyrafermett*. A *nagya mentség*-re adat Zvonarics Mihálytól 1626—1627-ből. CzF.-nál van *nagya menni*, *jutni*.

D) alfaj. — Az utótag *-va*, *-ve*: *-v á n*, *-v é n* képzős határozói igenév.

Felmerül a kérdés, hogy ennek a kategóriának a példatárába mit megokolt belevonni. A határozós összetételű igékből általánosságban képezhető határozói igenév, azonban ezek közül csupán azokat érdemes idevonni, amelyekhez valami sajátos jelentésváltozat fűződik.

Efféle jellegű kifejezések: VirgK.: *reggelre kelve*; DebrK.: *holtá kelve* ~ R. *holdá kelve* 'reggel'; R. *éjtszakára kelve*, R. *nyárra kelvén*, R. *télre kelve* és más hasonló időmegjelölések. A mai nyelvből: *magábanvéve*, *magából kikelve*.

Másrészt olyan alakulatok valók ide, amelyeknek nem volt, vagy ha volt, a jelen nyelvallapotban nincs verbum finitum megfelelőjük.

Ilyen természetű példa lehet a *vérbefagyva*. Tudniillik *vérbé* vagy *vérben fagy* határozós előtagú szerkezet vagy összetétel nincsen — most. A régiségből azonban ilyenek idézhetők: NagyszK. 86: „megfezűl, es mindőnstől fogvan keserőgven *veerben fagyot*” | ÉrdyK. 628: „nyakaat vagaak . . . lataak haat *vereeben fogywan* halwa fekyk” | a Báthori Gábor búcsúztatójában, 1613.: „*Verben fagiuan* fekszik teste” | Marosvásárheli G.: „*Vérbé fagyot* ruhayat zent testeről levonyak” | Keresszegi: Préd. 1640.: „Azon *vérben fagyva* téteték el”. Hogy pedig a *fagy* ige miképpen került bele a kifejezésekbe, mutatja a WinklK. 203—4: „[Jézust] *veerel* megh *veerhőteek* . . . Mert az ostorozaserth ees soksasos sebeyeerth ő neky ruhay testeethöz ees az sebőkhöz ragattanak es *fagtanak* vala” | PP., PPB.: „Hirsutae diriguer comae: Borzos hajai merőbe *fagytak*.” Tehát a *fagy* nemcsak a hidegtől okozott megdermedést, megmerevedést jelentette. — Csúzi: „Mi-keppen *hadgyuk vérben-fagyban*, nagy irgalmatlanul”. SzD.²: *vérbenn-fagybann hagyta*. CzF. (VI, 928): „*Vérben fagyban hagyni* valakit, annyira megverni, hogy vér ömlött testéből s félholtá lőn.” Ez a *vérben fagyva* kapcsolat elváltozásával jöhetett létre, úgy, hogy a szerkezet értelmének az elhomályosodásával a *fagyva* az előtte álló *vérben* alaktani kategóriájába lépett át (rokon eset a *magvaváló* > *magbaváló* változással). Tehát a kifejezésen olyan változás történt, amely egyszerre ártélmézés meg alakmódosítás. (Másképpen LEHR: MNy. VII, 288, XIII, 309.) — PP., PPB.: „Sangvis diriguit: *Megfagyott a' vére*.” Nem elég világos így, hogy ennek mi az értelme. Valószínűleg ez, valamint a CzF.-nál talál-

ható *vérfagyaláló* és a mostani *vérfagyasztó* vagy *megfagy bennem a vér* kifejezések egy motívumkörből származnak: az ijedség vagy rémület és az iszonyat érzésének egyik fiziológiai összetevőjére utalnak: arra, hogy az ilyen lelki állapotban valami hőmérsékletcsökkenés és megmerevedés jelentkezik.

Több olyan határozói igenes utótagú alakulat akad, amelyben az előtag az utótaggal etimológiai viszonyban álló képződménynek határozói funkciójú alakja.

MA: Tan.: „Mit bolondoskodunk azért *tudván tudva* illy igen, hogy meg nem maradunc az kétségnélkül való bizonyos jegy mellett”. Ez esetben lehetséges, hogy a *tudván* határozóként van alárendelve a rá következő *tudva* határozói igenének. Azonban fennforog egy másik lehetőség is: a *tudván* és *tudva* egymással mellérendeltségi viszonyban vannak. Emelett szólhat VirgK. 13: „Akaratomal és akaratom nekwl, *tuduan tudatlan*, ertuen ertetlen”. Amíg az utóbbi esetben ellentétet fejez ki a kapcsolat, a *tudván tudva* esetében a két párhuzamos jelentésű elem fokozó értelemben kapcsolódhatott össze.

Szóba kerülhet itt a *folyton-folyvást*. Még CzF. sem veszi fel a kapcsolatot, csak külön a két elemét. Magam nemrég még a *folyton foly* fokozó alakulathoz vonva egy feltett *folyton folyva* határozói, tehát alárendelő viszonyú szerkezetnek fogtam fel, amelynek a *folyvást* utótagját SIMONYIHOZ (MHat. I, 353, TMNy. 515) hasonlóan mint *folyva* és *folyást* elemek keveredésének az eredményét magyaráztam. Újabban a *folyvást folyvás* részét a deverbális -ás képző -vás változatának próbálom megfejtetni (erről bővebben másutt), s így a *folyton-folyvást*-ban két rokonértelmű és etimológiailag is összefüggő elem mellérendelő kapcsolatát látom. — MA., PP., PPB.: „*Folytonfolyo*: Profluus, a.”: a figura etymologica fokozó értelem kifejezésére alakult vagy gyártódott szótári igényből a latin „profluus” megfelelőjéül mint határozós viszonyú kapcsolat.

E) alfaj. — Az utótag tagadó igenév.

Decsi: Adag., Kisv: Adag., Matkó: „magával *jól tehetetlen*” | *jóvá tehetetlen*. PAIS DEZSÓ

A cs és k hang szerepe hangfestő szavainkban

(Etimológiai javaslatok)

I. A Magyar Tájszótárban a *kajla* címszó alatt ezt találjuk: „K A J L A (*csajla* Nagy-Kőrös...; Zemplén m. Szürnyeg...): 1. *kajla*, *csajla*: görbe, lekonyult (Vas m. Kemenesalja, Balaton mell., Pápa vid. ...; Kis-Kúnhalas ...; Nagy-Kőrös; Zemplén m. Szürnyeg). 2. *kajla*: szeles, vigyázatlan, elharmarkodó, könnyelmű (Tolna m. Paks ...; Pest m. Tinnye ...; Békés m. ...; Komárom m. Nagy-Igmánd ...) ...” A szótárszerkesztő ezek szerint a *csajla*-t a *kajla* alakváltozatának tekinti a megadott jelentésben, s ez a *csajla* a *cs* betűnél nem is szerepel. (Ott is van egy *csajla* címszó, de annak a jelentése 'piszkos, sáros'). A *kajla* szócikkből kiderül, hogy a két szóalak jelentésében nemcsak egyezés, hanem eltérés is van: a második jelentés csak a *kajla* alakhoz kapcsolódik. A MTsz. *cs* betűs szavai között találunk olyant, melyet a *kajla* szó *kaj*-tővéből való további származékkal (a származékokra vö. PAIS: MNy. XI, 405—6 és „Haj—huj—kaját”: Zenetud. Tan. VI, 143—7) össze lehet vetni: *kajkós* 'görbe, horgas, kampós' ~ *csajkos* 1. 'girbe-görbe'; 2. 'görbelábú, csámpás'.

A *kajla* ~ *csajla* etimológiai összefüggése — önmagában vizsgálva — nem elég világos, nem elég meggyőző. Nagyobb szóanyag egybevetése után azonban kiderül, hogy a magyar nyelvben a *k* ~ *cs* (vagy *cs* ~ *k*) megfelelés nem kivételszerű, hanem némileg szabályos jelenségnek látszik, elsősorban hangfestő-hangutánzó szavakban, szó elején. Szemléltetésül felsorolunk néhány *cs* ~ *k* váltakozást mutató szópárt: *csábul* : *kábul*, *csadar* : *kadarodzik*, *csahol* : *kahol*, *csajkos* : *kajkós*, *csalafinta* : *kalafinta*, *csámmog* : *kommog*, *csámporodik* : *kámporodik*, *csandargat* : *kandargat*, *csárog* : *károg*, *csatangol* : *katangol*, *csattog* : *kattog*, *csavar* : *kavar*, *cseng* : *kong*, *csiszeg-csoszog* : *kiszeg-koszog*, *csobak* : *kobak*, *csombó* : *komp*, *csóvál* : R. kóvál, *csuport* : *kuporít*, *csukorodik* : *kukorodik*, *csúszik* : *kúszik*, *csúszkorondik* : *kúszkorondik*, *csutak* : *kutak*. A nyelvünkre ugyancsak jellemző, fonetikai alapú *k* ~ *g* megfelelés révén ide utalhatók az olyan párhuzamok is, mint a *csaba* : *gabalyít*, *csabajkos* : R. *kabolggyás* : *gaborggyás*, *csajbatag* : *gajbatag*, *csombolyít* : *gombolyít*.

E szavak *cs* és *k* kezdetű változatának a jelentése sokszor pontosan megegyezik, néha árnyalatban eltér egymástól. Nemegyszer előfordul, hogy e szópárok töveihez más és más képzők járulnak, s ez újabb változatok ismét valamilyen újabb jelentésárnyalatot fejeznek ki. „Jelentésmegoszlás a *fon* szó családjában” című dolgozatomban (NytudÉrt. 38. sz. 59—67) összeállítást adok, amely bemutatja, hogy „a jelentések hogyan különülnek el a szavak morfológiai szerkezete és fonológiai, illetőleg morfofonematikai felépítése szerint, de mutatja azt is, hogyan kapcsolódnak, fonódnak össze. A felsorolt ötféle tőváltozat [*fon-* ~ *fony-*; *fon-*; *fo-*; *fony* ~ *fany-*; *fony* ~ *fonny*] mindegyikének más a főjelentése ma, és ez a főjelentés már a XV—XVI. század óta jellemző az egyes szóalakokra. Ezeknek a periferikus jelentései azonban átmenekeket mutatnak a régi nyelvi és a mai nyelvjárásokban. Az is kiderül az összeállításból, hogy a különböző tőalakváltozatok más és más képzőkkel vagy képzőcsoportokkal egyesülve állandósultak [pl. *fon-d-or-kodik*, de *fo-d-r-oz-odik*].” (I. h. 65—6.) A *fon* szó családjában tapasztalható jelentésmegoszlás észlelhető a *cs* ~ *k* változatú szavak esetében is.

Az alábbiakban az ide sorolható, sokszor csak feltételesen ide vonható szóalakpárok közül csupán néhányat vizsgálunk meg tüzetesebben. Ezekről megpróbáljuk kimutatni, hogy közös etimonjuk van: vagy a *cs*-s, vagy a *k*-s kezdetű alak az eredeti, s a másik hangtani változatként jött létre. Néha az elsőbbség eldönthetetlen: a *cs* > *k*, illetőleg *k* > *cs* változás nem a szabályos hangváltozásoknak a fonetikailag könnyen magyarázható esetei közé tartozik, mint például a nyíltabbá válás, affrikálódás, palatalizálódás, zöngésülés stb. E változások oka e hangok hangfestő természetében rejlik. A hangfestésben egyes hangoknak különös szerepük van; némelyek egy-egy jelentéskörben szinte nemzetközi elterjedésűek, mások inkább egy-egy nyelvre, nyelvcsoportha jellemzők. Jelen esetben a *cs* és a *k* egymást váltogató szerepéről van szó, amely — úgy látszik — a magyar nyelvre jellemző. Hogy más nyelvekben ez a váltakozás megvan-e, melyik jelentéskörben és milyen mértékű, annak felderítése a jövő kutatás feladata. A *cs* ~ *k* váltakozással létrejött szópárok, mint általában az alakváltozatok sorsa az, hogy: a) az egyik alakváltozat kipusztul; b) mindkettő megmarad, de a köznyelvbe csak az egyik kerül be vagy marad meg ott; c) mindkettő bejut a köznyelvbe, de közöttük jelentésmegoszlás lép fel; d) a jelentésmegoszlás természetesen a nyelvjárási alakváltozatok közt is bekövetkezhethet, különösen akkor, ha mindkét változat ugyanabban a nyelvjárásban fordul elő. Úgy gondolom, hogy a *cs* ~ *k*

megfelelésre való rámutatás nem egy esetben közelebb vihet ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavaink megfejtéséhez, s valószínű, hogy más hasonló, rendszeres vagy legalábbis gyakori megfelelések kimutatása hasonló eredményekhez vezethet. Nincs kizárva például, hogy a $p \sim k$ megfelelés nyomozása hasonló eredményre vezetne. Hangrendszerünknek — úgy látszik — vannak olyan sajátságai, amelyek az általános fonetikai ismeretek birtokában még nem hozzáférhetők. Tulajdonképpen nem is hangrendszeréről, hanem a szókészlet hangtani sajátságainak és összefüggéseinek a kérdéséről van itt szó. Szorosan kapcsolódik ez a probléma a magyar szavak hangstatisztikai vizsgálatához, amelynek a jövőben való kiszélesedése még sok újat hozhat. Hangsúlyoznom kell, amit BENKŐ LORÁND „Egy hangfestő igecsoport” című, e kérdéskörben alapvető fontosságú dolgozatában (MNY. L, 254—7) már régen kiemelt: „hangfestő szavainkat nem célszerű egyenként vizsgálni, hanem bizonyos vonatkozásokban összefüggő, egymásrahatásokat mutató csoportokat ajánlatos felölelni.” (I. h. 260.) Az alább tárgyalandó szó párok összefüggése kétsíkú: alaki tekintetben a $cs \sim k$ megfelelés, jelentés dolgában pedig a körbe mozgás vagy körféle görbe mozgás kifejezése. A szavak összefüggéseinek vizsgálatában tekintetbe kell venni, hogy hangfestő szavak esetében különös szerepet játszik: a) a jelentésváltozásnak az az egyébként ritka típusa, amelyet GOMBOCZ a szavak hangalaki hasonlósága alapján történő jelentésátvitelnek nevezett; b) a hasonló hangalakú szavak kontaminációja; c) a hangátvetés. Ezeken kívül itt is igen nagy jelentőségű az az általános, minden nyelvközösségre jellemző tendencia, hogy az alakpárok jelentése között különbséget hozzon létre, tehát a jelentésmegoszlás. Joggal hívta fel a figyelmet BENKŐ imént említett cikkében (i. h. 259) „hangfestő (és hangutánzó) szavaink egyik jellegzetes és eddig kellően nem hangoztatott” tulajdonságára: „a keveredésre és egymásra hatásra, egymásba való alaki és jelentésbeli besugárzásra való erős hajlamoság”-ukra.

2. *k á b a : c s á b a*, *k á b u l : c s á b u l*.

A *kába* és a *csába* összefüggésére már az EtSz. és a SzófSz. is rámutatott. Az utóbbi szerint a *csába* „valószínűleg a *kába* alakv.-a”. A két szó közül feltehetően a *k*-s változat az eredetibb. Erre elsősorban nem is abból következtekünk, hogy a *kába* szóra és egyes származékaira a kódexekből is vannak adataink, míg a *csába* és származékai csak a XVIII. századtól fogva adatolhatók, hanem inkább abból, hogy a *kábá*-nak jóval kiterjedtebb családjáról ad számot a NySz.: *kábaság*, *kábás*, *kábul*, *kábulás*, *kábít*, *kábálkodik*, *kábálkodás*, *kábálódik*, *kábálódás*. A *csába* származékai a régiségben csak a *csábaság*, *csábul*, *csábít*. A *kába* és a *csába* jelentése régen egybeesett: 'stultus, stupidus; Narr; bolond, esztelen'; a származékok is ebben a jelentéskörben mozogtak: *kábít*, *csábít* 'szédít, esztelenné tesz'; *kábul*, *csábul* 'szédül, esztét veszti'. A *csábít* és a *csábul* mai köznyelvünkben az eredeti jelentésből magyarázható, de attól eltérő 'csalogat, vonz; enged a csalogatásnak'-féle jelentést vett fel, a *kábít*, *kábul* megőrizte eredeti használatát. A nyelvjáráásokban viszont a *csába* és családja megőrizte a régi jelentését: *csába* 'bárgyú, bamba', *csábul* 'elámul', *el-csábul* 'elszédül, elkábul', *még-csábul* 'megbolondul', *csábulás* 'kábultság', *csábult* 'bágyadt; örült' (vö. MTsz.). A *csába* és a *kába* közti kétségtelen jelentésmegoszlásra első adataink a XIX. század elejéről valók.

Az elmondottak alapján majdnem biztosra vehető, hogy a *csába* és családja másodlagos a *kába* szóhoz és származékaihoz képest, s így etimológiát csak a *kábá*-hoz kell keresni. A *kábá*-nak és a *csábá*-nak annyi köze van a forgás

fogalomköréhez, hogy a *kábitás* szinonimája a *szédítés*. Aki szédül, azzal *forog a világ*. Vö. a *balgatatag* ~ *bolygatatag* és a *bolyong*, valamint a *kajla* és a *megkajdul* 'eszét veszti' kapcsolatát. Esetleg ezzel magyarázható a tájnyelvi *csaba* és *csabajkos* 'csámpás' jelentése (MTsz.).¹

3. *kajla* : *csajla*, *katangol* : *csatangol*, *csatakos*.

Fent idéztük a MTsz. *kajla* szócikkét és benne a *csajlá*-ra vonatkozó tudnivalót. A *kaj*-tőből való származékok igen gazdag családot alkotnak, ahogy ezt PAIS DEZSŐ (MNY. XI, 406—8) összeállításából² ismerjük. A *kaj*-tő finnugor eredetű, alakváltozata a *haj*-tőnek (SzófSz.).² A *kaj*-tő származékaira OklSz.-beli és NySz.-ból való adataink vannak: *kajács*, *kajcsa*, *kajla*, *kajlós*, *kajtár*, *kajácsul*, *kajdul*, *kajmó*, *kajmócs*, *kajmacsos*, *kajmacsság*, *kajsza*, *kajtárság*. A *kaj*-tővel összekapcsolható *csaj*-tőre régi adatunk nincs, ha csak nem vonható ide a 'piszkos' jelentésű *csajtos* (l. alább). A nyelvjárásban már több adatunk van a *csaj*-tőre. Ezek mind összevethetők *kaj* ~ *gaj*-tőalakkal: a *csajka* (-*bajka*) 'girbe-görbe' valószínűleg a *kajcsa* 'görbelábú' hangátvetéses változata, ugyanúgy, mint a *csajkos* 'girbe-görbe; görbe lábú' a *kajcsos* 'ua.' szónak. A *csajka* a *csajka-bajka* 'girbe-görbe' ikerszó *csajla-bajla* változatában kapta *csajba* alakját. A *csajbatag* 'féleszű' megfelel a *gajbatag* 'ua.' szónak, ez egy **kajbatag* változata, a *b* a *kaj*-tő után ki is mutatható: *kajbics* 'görbe, görbe hátú, ügyetlen'; a *csajtorús* 'görbe, görbe lábú, csámpás' egybevethető a *kajtor* 'kóborló, csapodár, kicsapongó' szóalakkal (PAIS: i. h. 407); a *csajbók* 'görbe lábú; esetlen; féleszű' (*csajbókás* 'féleszű', *csajbókos* 'görbe lábú, görbe karú; ügyetlen; féleszű; bolondozó') úgy viszonylik a *gajbatag*-hoz, mint a *pufók* a *pöffeteg*-hez; a *csajpota* a *csajbota* könnyen magyarázható változata, a *csajbota* meg a *csajboká*-é. A *csaj*-tőnek a családja tehát még így is szegényes a *kaj*-tövéhez képest, pedig még számba se vettük a *kaj*-egyéb, tájnyelvi adatait: *kajlad*, *kajmás*, *kajsza*, *kajtat*, *kajcs*, *kajkó* stb. A *csaj*-tövet az adott jelentéskörben tehát bizvást másodlagosnak tekinthetjük az elsődleges *kaj*-mellett.

Szólnunk kell valamit a R. (1618.) *csajtos* ~ N. *csajkos* 'piszkos, sáros', N. *csajt* ~ *csajh* 'lucok', és *csajla* 'piszkos, sáros' szavakról. Látszólag áthidalhatatlan jelentésbeli nehézségekbe ütközünk, ha ezeket az alakokat is a fentiekhez akarnók vonni. A 'görbe' és a 'sáros' jelentés összekapcsolása lehetetlennek látszik. Mégsem az. A *csatangol* ige *csatrangol* változatának a következő jelentéseit találjuk a MTsz.-ban: 1. 'csatangol, kószál, csavarog'; 2. 'sárban, vízben jár'; 3. 'alkalmatlankodik'. A *csatrangos* jelentése pedig: 'sáros, mocskos, rongyos, cafatos'. Az érintkezésen alapuló jelentésváltozás tehát kitapintható: aki ide-oda jár, bolyong, kószál, *kajtat* (!), az sáros lesz (különösen falun és még inkább régen). (Művelődéstörténet és jelentésváltozás!) De most már tovább is mehetünk. A N. *csajhos* 'lucskos, csatakos' ~ *csajtos* a *csajkos* változataként könnyen magyarázható *k* > *h* és *k* > *t* változással. A *csajhos*-ból és *csajtos*-ból vonódott el a *csajh* és *csajt* 'lucok' jelentésű szó. A *csajt* -*k* kicsinyítő képzős származéka a **csajtak*, amelyből a *j* kiesésével a *csatak*-ot kapjuk. A *csajtak* ~ *csatak* viszonya megfelel a *kajtat* ~ *katat* viszonyának (vö. PAIS: MNY. XI, 407). A *csatak* 'lucok, locs-pocs' jelentésben a népnyelvben elterjedt (MTsz.), származéka a köznyelvbe is átkerült *csatakos*

¹ A *Csaba* név: *csába* etimológiai lehetőségeire nézve vö. PAIS: Script Rer Hung. I, 93—4. — P. D.

² Vö. PAIS, Haj—huj—kaját: Zenetud. Tan. VI, 143—7, illetőleg 146. — P. D.

'lucskos, sáros'. A *csatak* kétféleképpen is magyarázható: -l igeképzős változata a *csatakol*, amely a *barangol*-al való kontamináció eredményeképpen a *csatangol*-t adja (1772.). A *barangol*-ra az első adat ugyancsak ebből a korból, a XVIII. század második feléből való. A *csatangol*-nak van *katangol* változata is. A másik magyarázat kiindulópontja a *katangol*, amely a *kajtat* ~ *katat*-ra megy vissza. A *katat* > *katangol* változást ugyancsak kontamináció válthatta ki. A *katangol* mellé jött létre a *csatangol*. Végső soron tehát igaznak bizonyult a SzófSz.-nak az a feltevése, hogy a *csatakos* és a *csatangol* hangfestő eredetű. A 'sáros, piszkos' és 'esőben, vízben jár' jelentés csak a cs-s kezdetű alakokhoz fűződik. Ez a jelentésmegoszlás a cs hangnak hangutánzó szerepével függ össze: az eső, víz képzetével társult szavakban a cs gyakori: *csepp*, *csöpgő*, *loccsan*, *fröccsen*, *csurom-víz*, *csurog* stb.

4. csúszik : kúszik.

A *csúszik* a XVI. század elejétől adatolt szó, igen kiterjedt családdal: *csuszmlik*, *csuszmik*, *csuszmás*, *csuszmékony*, *csuszmít*, *csuszmakodik*, *csuszmó*, *csuszmód*, *csuszmósság*, *csuszmodik*, *csuszmódás*, *csuszmát*, *csúszás*, *csuszdogál*, *csuszkál*, *csuszkálás*, *csuszkolódik*, *csuszkondó*, *csuszkorál*, *csúszó*, *csúszós*, *csúsztat* (vö. NySz.). Minden bizonnyal a *csúszik*-kal függ össze a *csoszog* és a *csiszol* annyiban, hogy a *csusz*- ~ *csúsz*- ~ *csisz*- ~ *csosz*-tő hangutánzó szerepű, a surlódással, horzsolással együtt járó mozgás kifejezésére. Éppen ez a hangutánzó jelleg különbözteti meg a *csúszik* használatát két szinonimájától, a *kúszik*-től és a *mászik*-től. Ez utóbbiak jelentése és a *csúszik*-é között van érintkezés, de van határozott különbség is: tárgykapcsolatban általában csak a *csúszik* használatos (*lecsúszik a szoknyája*, *kicsúszott valami a kezéből*), rovar mozgásával kapcsolatban csak a *mászik*, a növény észrevehetetlen mozgását pedig a *kúszik* igével fejezzük ki (*a bab felkúszott a karóra*, *kúszónövény*). Emberi, állati mozgás érzékeltetésére mind a három ige alkalmas (*odamászott*, *odakúszott*, *odacsúszott a fához*). (A három ige jelentéstartalmának a szétválasztásában így a cselekvést végző alany jelentésszótálya differenciáló szerepű.)

A *kúszik* igére a NySz. egyetlen önálló adatot sem közöl, s igénk a Magyar Tájszótárban sem található. A NySz. közöl egy főnévi összetételt, amelynek utótagja a *kúszik*, a *kúsz* ige volna: „*fa-kúsz*: pardalus.¹ A fakusz az orrával a dió héját megtöri: pardalus rostro nucleos frangit Com: Jan. 38.” Ez az adat mindenestre bizonytalan. A magyar nyelv természetével ellenkező főnévalkotási módra: főnév + ige kapcsolatára adna — a régi nyelvből talán egyetlen — példát. A múlt század végén vita folyt a Nyelvőrben — éppen ezért — helyességéről. Volt, aki mesterséges, Bugát-féle szónak tartotta. Arany János megvédte, mint olyat, amelyet ő Nagyszalonta vidékén hallott. (Vö. Nyr. VII, 456.) A szó valóban régebbi, mint a magyar természettudományi terminológia nyelvújítási jövevényei. De azt a vitázó felek közül senki sem állította, hogy a *fakúsz*-ban a *kúszik* igét kellene keresni. Véleményem szerint ez nem is valószínű; inkább valami népetimológiát sejtek a keletkezése okául. Az első biztos adat a *kúszik*-ra a XIX. század elejéről van: 1808: „*Kúszni*. Repere. Serpere” (SÁNDOR, Told. 214). Még néhány adat a Nagyszótár céduláiból: 1832: „a' bokorban elől *mászott*, az ... öreg utána *kúszott*” (Harsányi P.: *Mulattató* I, 75); ebben az adatban a *kúszik* a *mászik* szinonimája, szemmel

¹ A latin szó valószínűleg hibás, talán a *paroides* madárnévvel van összecserélve (vö. CHERNEL I., Magyarország madarai II, 683).

láthatóan a stílus változatossága kedvéért váltja egymást a két szó, ugyanazon szituáció kifejezésére; — 1851: „folyó indák *kusztak* a terembe” (Nagyenyedi Album 72); 1854: „*Kusz* a repkény” (Tompai M.: Virágregék 141); 1882: „derekadon | *Kúszik* a vérszopó hiuz” (Szemere M.: Munkái III. 237).

A *kúszik*-nak volna finnugor etimológiája: „cser. *kuz-* 'fölhág, kúszik', md. *kuzje-* 'mászik, fölhág', kétes megfelelőjük lp.” (SzófSz.). A magyar nyelvtörténet és nyelvjárások tanúsága azonban semmiképpen nem támogatja a finnugor etimológiát. Lehetetlen elképzelni, hogy egy finnugor eredetű szó ne forduljon elő sem nyelvemlékeinkben (a XIX. századig), sem a nyelvjárásokban. A *kúszik* másodlagos jellegét mutatja az is, hogy a grammatikai következetességgel előforduló származékokon (*kúszás, kúszó*) kívül a *kúszik*-nak nincsen családja. Minden bizonnyal úgy látszik, hogy a *kúszik* a XVIII. században keletkezett irodalmi alkotás a *csúszik* mintájára, a nyelvünkben analógiás erővel ható *cs ~ k* megfelelés alapján.

5. cs ó vá l : k ó vá l y o g.

A *csóvál*-ra első adatunk a XVI. század elejéről maradt fenn: JordK. 511: „Mynd karomlak vala hwtet, *czowaluan* hwt ffeydket” (NySz.). Alakváltozatok a NySz. szerint: 1552: „Feieket *chaualyák* Jerusalemnnek leányán” (Helt: Bibl. IV, 218); 1791: „A fejét *csaválta*” (Gvad: Orsz. 81. 192); 1713: „Farkal *csaválni*” (Kisv: Adag. 71). A fej- és a farokcsóváláson kívül a *csóvál* egyéb használata a Nagyszótár cédulái alapján: 1750: „Nuto, Dölengezek, ide 's tova hajladozok, tétovázok, hajlok, *tsóválom*” (WAGNER, Phras. 855); 1750: „Agito, Mozgatom, ingatom, lógatom, hanyom-vetem, forgatom: miveldegelem, *tsóválom*” (uo. 60); 1792: „*Tsóválni*: billegetni, lengetni, imid' amoda mozgatni valamit” (SzD.² 248); 1805: „a' fejem felett *tsóválván* fel-hajítottam a' levegőbe” (Mánx báró utazásai 148); 1808: „Segget *tsóválni*. Fluctuatim ire, Nates torquere, Crissare” (SÁNDOR, Told. 329); 1859: „Nem akarom olvasóimat oly hosszan *csóválni*, láttak elég ilyen dolgot” (Vas G.: Multak emlékei II, 56); 1883: „a faárnyak . . . Mintha felém *csóválná* Az őszi szél őket” (Kisteleki E.: Költ. 84). A *csóvál* alapjelentése ezek szerint 'ide-oda, jobbra-balra mozgat valamit'. Egyetlen ismert régebbi származéka a *csóválás*: WeszprK. 106: „Fejőknek *czowalasau* karomliak és neuetik uala ötet” (NySz.). Újabb, valószínűleg csak alkalmi származék: 1811: „Bodajkon . . . és Mooron olly *tsóvállódzások* tapasztaltattak, melyek a' falakban repedéseket is okoztak” (Kulcsár I.: Hazai Tud. II, 107). Ebben az adatban a *csóvállódzik* jelentése 'rázkódik, reng', amely szorosan összefügg az alapjelentéssel.

A *csóvál* mellett régóta használatos a *csóva* főnév. Első adatunk rá: 1702: „A cras, cras holló szava, de olly *tsóva*, mely sokakat megtsal” (Misk: VKert. 397). Néhány szótári adat: PPB.: „*Tsova*: Signum. Feld-Hut-Zeichen.”; 1794: „*Tsóva*: lengő, ingó pózna, ijesztő váz” (SzD.¹ 80); 1808: „*Tsóva*. Ijesztő váz a' kertben, v. Tilalom jel a' réten” (SÁNDOR, Told. 499). A MTsz. a *csóva* (~ *csáva* ~ *csava*) jelentéseit 3 fő csoportra osztja: „1. tűzgyújtásra való szalmacsutak v. szénából, gazból, csepüből csavart tekeres, a melybe tüzes taplót v. üszköt tesznek, azután kinyújtott karral sebesen föl s le lóbálják, hogy tüzet fogjon . . .”; „2. jelül (többsnyire póznára) kitűzött szalmacsutak” különböző híradási célokból és madarak ijesztgetésére; „3. jelül szolgáló egyéb vmi” (gödör, halom). A szó feltehető eredetere találóan mutat rá a következő magyarázat: „A tüzes taplót forgácsba takarták és csóválták, míg lobbort nem vetett; innen a *csóva* szó” (Tóth B.: Anekd. VI, 121). Tekintettel arra, hogy a *csóva* régi és általánosan elterjedt jelentéséhez hozzátartozik az ide-oda

mozgatás, mozgás, ingás fogalma (ez az eset a „madárijesztő” jelentésnél is), joggal tesszük fel, hogy a *csóva*, amely különben is később bukkan föl, mint a *csóvál* ige, az utóbbiból való elvonás. Van ugyan egy kérdőjeles személynévi adat az OklSz.-ban: 1458: „Stephano *Chowa* [a. m. csóva?]” (Lelesz Acta 69/27), de ennek értelmezése bizonytalan, s ha valóban össze is függne a mi szavunkkal, akkor sem cáfolná az elvonásos magyarázatot. A *csóva* szabályos származéka, a *csóvás* korábban adatolható a *csóvá*-nál az OklSz.-ból: 1581: „Ha valaki lovát vagy egyéb féle barmát a *csóvás* parlagon pásztoroltatja vagy rá köti sz. János napig, girán maradgyon” (SzékOkl. V, 126). „Minden tilalmasbeli *csóvás* szénafű, vagy parlag ha lészen, de senki semmi biradalmával rá nem mehet az bírák híre nélkül” (uo.) A OklSz. szerint: „[Vö. 1. *csóva*, 2. jel. MTsz.]”

A *kóvályog* (~ *kovályog*) első előfordulása a *koválygás* származékában található: 1616: „[erratio; das herumirren]. Ki mutattam hiában való *kovályogástoknak* [így?] és tévelygésteknek hamisságát” (Bal: CsIsk. 415). A *kovályog* adatai a NySz.-ból: 1641: „Név nélkül kösztűnc *koválygot*” (Ker: FelsK. Előb. 5); 1651: „Ki[t] *kovályogva* visz a lengedőző szél” (Zrínyi: ASyr. 194); 1670: „Csak az aerben *kovályog* a te miséd? (Czegl: Dág. II, 85); 1683: „Nem úgy repül s *kovályog*, mint a bujdosó madár” (Tof: Zsolt. 692. 29); 1694: „Az hasban megtartott *koválygó* szél” (Felv: SchSal. 6); 1695/1751: „A dárda nyelnek darabja a feje felett *kovályog*” (Hall: HHist. III, 232; Bethl: Élet. II, 47); 1779: „Ugy tsapott néki a kopasz nyakában, lelke-is *koválygott* Plutó országában” (Kónyi: HRom. 124).

A *kóvályog* (*koválygás*) a fenti adatok szerint a következő jelentéseket hordozza, az adatok sorrendjében: 1616: ember: 'tévelyeg' (átv. ért); 1641: ember: 'forgolódik'; 1651: ?; 'kavarog'; 'ide-oda mozog'; 1670: cselekmény: 'kavarog, tévelyeg' (átv.); 1683: madár: 'ide-oda röpköd, kering'; 1694: szél (a gyomorban): 'kavarog'; 1695: dárda: 'ide-oda mozog, inog'; 1779: lélek: 'tévelyeg' (átv. ért.).

A Nagyszótár fontosabb adatait jelentések szerint tagolva közöljük: 1. ember: 'ide-oda, fel s alá mozog': 1779: „Midőn Zrínyi' fya *fel* s *alá kovályog*” (Kónyi: Zrínyi 162); 1880: „A határozatlan irányban, *jobbba-balra koválygó* embertől fél a vad” (Cserszilvásy Á.: Vadászat 154); — 2. ember: 'csavarog, settenkedik' (pejoratív): 1843: „Elzárjuk házunkat a' sok henye, *koválygó* előtt” (Életk. II: VI, 534: Haraszthy S.); 1844: „többször láttam már körülöttes *kovályogni* ezen gazembert” (Életk. I, 229. Nagy I.); — 3. ember: 'forgolódik (céllal)': 1806: „a' bor kereskedésnek Európa északa felé terjesztése végett itt *koválygó* Orosz és Swed Urak, Badacsont a' világ tsudái közé számlálták” (Kultsár: Hazai Tud. 308); 1833: „Sok fiatal *koválygott* már az ő szivetskéje körül” (Uránia VI, 312); 1879: „én Kis-Ázsiában *kovályogtam*” (Teleki S.: Eml. I, 7); — 4. ember: 'tévelyeg' (átv. ért.): 1765: „a Syncrētismus, a' mellyben azok *kovályognak*, a' kik minden vallásból bizonyos tizkelyeket... ki-szedegnek” (Miháltz I.: Okosok hite 176); — 5. ember: 'bolyong, csavarog' (cél nélkül): 1879: „kénytelen voltam gazdátlan kutya módjára *kovályogni* az utcán” (Teleki S.: Eml. I, 54); — 6. szárnyas bogár: 'ide-oda röpköd': 1868: „a szobánkban *koválygó* dongó” (P. Szathmáry K.: A beszély elmélete 4); 1878: „a vizsla az orra körül *koválygó* legyet” (Bodon J.: Elb. 219); 1881: „*Kóválygnak* a méhek” (Vargha Gy.: Dalok 92); — 7. madár: 'ide-oda röpköd, kering': 1898: „feléjük *koválygó* keselyűt meglátják” (Pekár Gy.: Északon és délen I, 118); — 8. szél: kavarog: 1793: „Míg sűgva *kovályog* az estveli szél”

(Verseghy: Poézis 2); — 9. víz: 'kavarog': „a' hol a víz szüntelen háborog, és egy helybe *kovályog*” (Méhes I.: Kor. Nepos geogr. 116); — 10. fej: 'szédül'; 1856/94: „feje úgy *kovályogott*” (Jókai XVIII, 114); — 11. gondolat: 'fejében mozog, kavarog' (átv. ért.): 1883: „fejében minden ösméretek... összezavarva *kovályognak*” (Kritikai Lapok III, 135); 1897: „Juczi *kovályogott* a fejében” (Törmöckény I.: Jegenyék 175). A szótári adatok pontos értelmezése bizonytalan, mert nem tudjuk mire, kire vonatkozik a cselekvés: 1784: „*Kovályog*: — *Kavarog*, fel-alá tébolyog” (SzD.¹ 46); 1792: „*Kovályogni*: *koválygani*, kavarogni, fel-, alá-tsavarogni” (SzD.² 107); 1808: „*Kovályogni* — ['hajdan]' *Keveregni*” (Sándor I.: Sokféle XI, 144). — Esetleg a *kovályog* ige alakváltozataihoz számíthatjuk a NySz. *kavalyog*, *kávolyog*, *kavalygás* adatait is, bár ezek ugyanúgy lehetnek a *kavarog*, *csavarog* alakváltozatai is. 1668: nyelv: 'ide-oda mozog': „Fecsegő nyelv, a minemű a te inyjed alatt *kavalyog* (Matkó: BCsák. 213); 1668: ember: 'csavargat, kiforgat' (átv. ért.): „itéllyék-meg a jo logicusok, jó sáré ez *kavalygása* Sámhárnak” (uo. 220); ?/1860: állat: 'bolyong': „Vad ludak jövének az hideg tél után de csak *kávolyognak* [így] szegények az uczán” (Kecsk: Tört. II, 500). Ezen alakváltozatokat kiegészíthetjük a MTsz. három adatával: „*kávolygaós-eszű*: a ki egyik pillanatban egyet, másiban mást gondol... [vö. *kábolgó*]”; „*Kávolyog*: ok nélkül elégedetlenkedik”; „*Kábolgó*: szédülő, szédelő. *Kábolgó* a feje”. A *kábolgó* esetleg a *kába* vagy a *bolyong* szóval való kontamináció eredménye, de lehet a *kávolygó* hangtani változata $v > b$ cserével.

A *csóvál* és a *kovályog* a fentiek alapján közös nevezőre hozható: a *csóvál* cs-s alakjának k-s változata a *kóvál*. Erre van is egy régebbi adatunk a NySz.-ből az ettől kikövetkeztetett '[vagor, erro; herumstreichen, umherschweifen]' értelmezéssel: „Az német és cseh urak eleget *kóválának*, *kobzának* az szegénység között” (MonIrók III, 116). A NySz. jelentésértelmezése nem feltétlenül bizonyos. A *kóvál*-nak itt éppúgy lehet tárgyas jelentése, mint a *koboz* 'lop' igének: 'megcsal, becsap', s ez a 'csaló szándékkal ide-oda mozgat' jelentésből fejlődhetett; vö. a *csóva* egyik régi, fent idézett használatával: „*tsóva*, mely sokakat megtsal”. A *kóvál* úgy viszonylik a *kovályog*-hoz, mint a *csavar* a *csavarog*-hoz, vagy a *kavar* a *kavarog*-hoz. A -g ezekben gyakorító-intranszitiv képző. A *csóvál* és a *kovályog* alapjelentése megegyezik: a tranzitív *csóvál* 'ide-oda mozgat, ingat, lenget', az intranszitiv *kovályog* 'ide-oda mozog, ingog, leng'. Ebben a mozgásban nem lényegtelen mozzanat a jobbra-balra, ide-oda, fel-le stb., tehát két ellenkező irányba kitérő mozdulat, s láttuk, ennek a *csóvál* és a *kovályog* ige jelentéstartalmában is nagy szerepe van. A körkörös mozgás, a *kering* jelentéséhez való közeledés szavaink esetében csak mint járulékos, másodlagos jelentés jön számba. A *kovályog* ige tranzitív-műveltető képzős alakjának használatát megfigyelve a *csóvál*-énak: 1881: „A szél... *kovályogtatja* a hópihéket” (Véka L.: Kód előttem IV, 66), vö. a fenti adattal: a szél *csóválja* a faárnyakat. És fordítva: a *csóvál* intranszitiv képzős alakjának (*csóvállódzik*) a jelentése szorosan társul a *kovályog*-éhoz, ahogy fentebb láttuk.

A problémakört a tárgyalt szavakkal nem zártuk le. A közeljövőben néhány újabb szócsoporthoz összefüggéseit mutatjuk be.

KÁROLY SÁNDOR

Kecsegtet

A *kecsegtet* (~ *kecseget*) igét, amelyből a nyelvújítás *kecs* és *kecses* szavunkat alkotta, a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi, s a MUSz.-ban fölvetett finnugor származtatását — joggal — elutasítja. Azóta — tudomásom szerint — nem történt kísérlet a szó eredetének tisztázására. A következőkben a magyar szófejtésnek ezt a fehér foltját próbálom eltüntetni.

1. A l a k i t e k i n t e t b e n a két ismert alakváltozat ugyanannak a *kecseg* igének -et, illetőleg -tet műveltető képzős származéka.

A *kecseg* ige ismeretes a nyelvjárásokból: a MTsz. 'hízeleg' jelentésben Fehér megyéből idézi, de van rá adatunk Tolna megyéből is: „*Kecsegett* neki (hizelkedett)” (Nyr. XXVI, 426); ugyancsak Tolnából idézi Némedi Dezső is 'hízeleg, kedveskedik' értelmezéssel (Nyr. XXXII, 119); Somogyból is közöl adatot a Nyr. hasonló jelentéssel: „addig *kécségett* a lánynak, míg elcsábította” (XLIII, 372); ugyancsak Somogyból jelzi NYÍRI ANTAL is a *kecsög* alakot 'udvarol' értelmezéssel: „Addig-addig *kecsögnek* neki, hogy muszáj neki érosszúni” (A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 129). Az ÚMTsz. kéziratos anyagában, napjaink gyűjtéséből ugyancsak megtaláljuk Fejér és Somogy megyéből a *kecség*, illetőleg a *kecsög* alakot 'hízeleg' jelentésben. A Bukovinából áttelepült székelység mesekincséből idézi BEKE ÖDÖN: „Szól, *kécség* neki, kétszínkedik, gügyög, de a menyecske csak fordul falra tőle” (Nyr. LXXXV, 476). CzF. is fölveszi a *kecseg* igét mint „elavult gyak[orlatos] k[özép-igét], melyből *kecseget*, *kecsegtet* származnak”. Jelentését — tévesen — így adja meg: „Értelme: kedves, szép érzésben gyönyörködik.” — Az irodalomból a XIX. század elejéről van néhány adatunk a szóra.¹ Peretsenyi Nagy László Tibullus — fordításában (85), 1818-ban ezt találjuk: „A' szántókra remény; szántott ugarokra reménység | Nézve *ketseg* . . .”. A latin eredetiben: „Spes alit agricolas, spes sulcis credit aratis | Semina . . .” A kissé homályos szerkezetű mondatban a *kecseg*-nek 'biztat, hiteget' jelentést tulajdoníthatunk. (Peretsenyi Nagy itt voltaképpen a „Spes alit” 'remény táplál' kifejezést fordítja a 'hízeleg, hiteget, kecsegtet' értelmű igével.) A következő évből a szónak melléknévi igenévi alakját idézhetjük: „ábrázatját . . . *ketsegő* kökény fekete vidám szemek . . . diszesítették” (T. J. Szemérmes Ája. Pozsony. 1819. 14), s ugyanitt: „Szawne *ketsegő* kies patakja mellett . . . ülven” (18). Az első mondatban a „kökény fekete szemek” jelzőjének bízvást tulajdoníthatunk 'hízelgő, csalogató, csábító' jelentést; a második mondatban is elképzelhető hasonló jelentéssel a szó a patak jelzőjeként. 1804-ben előfordul a *kecseg*-nek névszói származéka is Fábchich Józsefnél: „Az szökevényt [ti. a szilaj patakot] . . . ezer *kecsegés* sem [tartja vissza futásában]” (Pindarus 274).

A *kecseg* igét már CzF. „gyakorlatos”, azaz gyakorító igének tekintette. Föltehetünk tehát egy *kecs(e)*-etimont, igetövet.

Erdélyi Jánosnak 1825-ben megjelent egyik versében ezt találjuk:

Osztogatja [a szerelmes nő] piros ajka'
Szédítő fórró hevét;
Úgy *ketserész*, mint jó dajka,
Ha emlízi kisdédét.

(Gyuntortzák 117).

¹ Adataim az Akadémiai Nagyszótár kéziratos cédulaanyagán alapulnak.

A *kecserész*-ben ugyanannak az etimonnak *-r* + *-ész* gyakorító képzős származékát láthatjuk, mint amelyből a *kecseg* is ered.

2. A *kecserész* Erdélyi versében meglehetősen konkrét, elsődleges jelen-tésében fordul elő, ilyesféle értelemben: „ajkával cuppogat, gügyörészik”. A *kecseg(et)*, *kecseg(tet)* mai jelentésének vizsgálatánál is ebben a képben kell keresnünk az eredeti konkrét jelentést. S hogy joggal indulunk ki ebből a kép-ből, arról meggyőző a *kecseg([t]et)* családja.

A MTsz. Kapnikbánya vidékéről közöl egy *csecseget* igét 'kecseget, gü-gyöget (gyermeknek)' értelmezéssel. CzF.-nál is megvan a *csecseget* ige, így értelmezve: „Betű szerénti értelemben: csecscsel csalogat, édesget, mint a gyermeket szokták. Köz értelemben: kecsegtet.” Ugyanitt megvan a *csecsege-tés* is, 'kecsegtetés' értelmezéssel. S hogy valóban e családba tartozik, s a *ke-csegtet*-tel rokon eredetű a *csecsegtet*, arról egyéb adataink is tanúskodnak.

3. A NySz. 'spem facio, Hoffnung machen' értelmezéssel a XVIII. század elejéről idézi a *csécségtet* igét: „De az ilyennel hiában nem *csecsegtetem* maga-mat” (Rák F.: Lev. V, 519). 1792-ben SzD.² (244) is közli a szót, hasonló értelmezéssel: „*Tsetsegetni*: *tsetsegetni*, *ketsegetni*, *kényeztetni*”. SIMAI KRISTÓF (I. VSzót. II, 77) a „*Tsetsegtetem*”-nél — tévesen értelmezve a szót — átutal a „*Szépítgetem*”-re. (Bizonyára SIMAI is — akárcsak később CzF. — a 'szép, csinos' jelentésű *csecse* dajka-, illetőleg gyermeknyelvi szóból eredeztették a *kecsegtet*-et. Ilyesféleképpen okoskodhattak a *kecs*, *kecses* szót elvonó nyelv-újítók is.) A *csecsegtet*, illetőleg a *csecseg* szintén igazolható az irodalomból. 1763-ból ez az adatunk van: „az Aszszonyok . . . *csetsegő* kérdezkedésekre felelni kényszerítettik” (Léstyán—Mafei: Szt. Ignácz 103); 1768-ból: „Anyák gyermekeknek *tsetsege* kedveznek” (Miháltz I.: Seneca 10); 1776-ból: „*Tsötsö-gesd* a' fiadat, és meg-rettent téged: jádzál véle, és meg-szomorít téged” (Mol-nár J. Levelei 179 [Sirák fia könyvének 30-ik részéből.]). A gyermekének *cse-csegő*, fiát *csöcsögető* anya képéből hangutánzó eredetű szóra következtethe-tünk, akárcsak a *kecseg(tet)* esetében; a 'kényeztet, hízeleg' jelentés szintén rokon emezével.

4. A *kecseg([t]et)* családját vizsgálva még egy szóra kell felfigyelnünk: A Csík megyei Gyimesbükk tájszókinéséből közölt 1959-ben GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA egy *kettyent* igét 'csettint (a nyelvével)' jelentéssel; ugyanott közlik az azonos jelentésű *kettyéktet* igét is (Nyr. LXXXIII, 327). Az ÜMTsz. cédulaanyagában megvan a 'hízkelvedve beszél' jelentésű *ketyereg* ige is a Zala megyei Kisdörgicséről, 1958-ból: „Addig-addig *ketyérgött* neki az a bűdös fattyu”. Ugyanott találtam a 'gügyögve, hízkelvedve beszél' jelentésű *ketye-rész* igét is Zalából: „Né *ketyérész* folton annak a gyerekek”.

S a *kety(e)*-többől alakult egy *ketyegtet* ige is, amelynek jelentése megfelel a *kecsegtet*-ének: „nem taláztatott az egész Országunkban egy . . . ki . . . duny-hás-ágyát, mellyben a' gonosz puhaságnak *ketyegtető* gondolatitól elragad-tatódva . . . hentereg . . . a' Spilbergi Várnak falaival fel-akarta volna tse-rélni” (Laczkovics: Beszéd 76). A példák talán eléggé meggyőzően mutatják, hogy a nyelv csettintésével kapcsolatos hangutánzó szavakkal van dolgunk, s hogy a *ketyereg*, *ketyerész*, *ketyegtet* mind eredetére, mind pedig jelentésére nézve rokon, párhuzamos a *kecseg*, *kecse-rész*, *kecsegtet*, illetőleg a *csecseg*, *csecsegtet* igékkel. (Eredete tekintetében és hang-alakilag is ide tartozik a nyelvjárásokból s az irodalom nyelvéből is kimutat-

ható hangutánzó *keceg(tet)*, *keccég(tet)*, *keccint* ige; jelentésbeli különfejlődése, eltérése miatt azonban e szócsaládot később, külön tárgyalom.)

5. A 'hízeleg valakinek' jelentésű *kecseg* műveltető képzős alakjai természetsszerűleg vették föl a 'hízelegve bánik vele, becézgeti, kényeztet' jelentést. Ma a *kecsegtet*-nek három fő jelentése mutatható ki nyelvünkéből. Lényegében már CzF. is azt a három fő jelentést adja meg, amelyet ma az ÉrtSz. (tárgyának megfelelően az ÉrtSz.-ban megadott jelentések sorrendjét itt megcserélem): 1. 'kényeztet valakit'; 2. 'kellemes megoldást helyez kilátásba; sikert, eredményt ígér'; 3. 'alaptalan reményt kelt vkiben, áltat'. Az Arany Toldijából ismert 'kényeztet' jelentést („Úgy anyám! *kecsegtess* ölbeli ebédet . . .”) a nyelvjárásokból s az irodalom nyelvéből egyaránt számos példával igazolhatjuk.

A NySz. adatai közül már az első, a Károlyi bibliafordításából való ide tartozik: „*Ketsegesed* fiadat és meg rőtten téged : lacta filium et paventem te faciet”. Ugyanígy ide tartozik a Czeglédi Istvánból való két idézet 1659-ből: „De csak oly *kecsegetve* szöllünk bűnös lelkünknek, mint régen Eli pap fiainak”; a másik, ahol a *kecsegtet* alak fordul elő: „Ne hidgyen hamar a *kecsegtető* szónak”. Egy századdal későbből, 1754-ből idézzük a következő adatot: „A' ki . . . kassongatva, *ketsegetve*, apolva neveli fiát” (Bertalanffi: Ker. Böltseség 275). Bessenyei Györgynél így fordul elő 1772-ben: „csak az ellen dühösködhethnek [az ellenségek], kit valamelly közönségesen tiszteltetni szokott kegyesség által *ketsegetni* látnak” (Hunyadi L. 7). 1777-ből ez az adatunk van: „gyanakodásom helyes; hijában igyekeznek hizelkedő *ketsegtéseid* aztat el-alutatni” (Bornemissza J.: Időtölt. 59—60). SzD.²-ben ezt találjuk: „gügyögtet: — édesget, gedélget, *ketsegtet*, hiteget, amit” (e felsorolás elég jól példázza a szó jelentéskörét, ill. jelentésfejlődését is). Széchenyinél is előfordul a szóban forgó jelentés: „a' nemzeti hiuságokat *ketsegtetőleg* olly nagy érdemű férfiak állnak elő mint Te” (Vil. 148). Arany Toldiját már idéztük; e jelentésre nincs későbbi irodalmi példánk. Mindmáig él azonban a nyelvjárásokban.

A MTsz. a *kecseget* alakot Békésből idézi 'kényeztet' jelentéssel KÁLMÁNY LAJOS gyűjtéséből: „Ez a kis barna lány *kecseget*; de hijába *kecseget*, úgy sem löszök, de soha sem a tized”. (Véleményünk szerint azonban itt inkább 'csalogat, hiteget' jelentés felel meg a szónak.) A *kecsegtet* alakot 'kényeztet' értelemben Kapnikbánya vidékéről közli a MTsz., *köcsögtet* alakban pedig az Alföldről. Ugyanebben az alakban 'dédelget, kedvében jár' értelmezéssel van meg a SzegSz.-ban is: „Nagyon *köcsögteti* a feleségít”. (Figyelemre méltó, hogy a *kötyögtet* alakváltozatot is ismeri a SzegSz.) Az ÜMTsz. gyűjtésében Zemplén megyéből is van adatunk, 'becéz, kényeztet' értelmezéssel 1950-ből: „Egyszer csak mondják nekem, hogy egy fiatalember igen *kecsegtette*, a kezét vállára tette, meg mi —”.

6. A szók 'kényeztet, becéz, babusgat, dédelget' jelentéséből közvetlenül fejlődhettek a 'bájol, hízeleg' s az 'áltat, hiteget, csalogat' jelentések, amelyekre szintén számos példánk van az irodalom nyelvéből s a nyelvjárásokból. A NySz. adatai közül ide tartoznak a következő adatok: 1702-ből, Debreczeni Ember Páltól: „Hizelkedve *ketsegetik*”, s ugyanebből az évből Miskolci Gáspártól: „Gonoszra *ketseget*.” Ide tartozik az az 1680 körüli évekből való adat is, amelyet Nadányi János leveléből ismerünk: „némelyeknek magához színes beszédi által való *kecsegetisivel*, egyiket az másik ellen gerjeszteni akarván, igyekezni nyugodalmunkat dissidiummal bontogatni” (ITK. X, 70).

Figyelemre méltó a következő századból az a két adat, amelyet Révai Miklósnál találunk: „Édesen *ketsegtető* volt az ő szépsége” (Fal. 188); s a másikat: „ő . . . kutyáját *ketsegtette* magához” (i. m. 215). (Jól megfigyelhető itt a második példán a 'magához csalogat, hívogat' jelentés kialakulása.) Ebben a jelentésben van meg a szó Csokonainak A reményhez című híres szép költeményében is, amelyből már CzF. is idézte ilyen értelmezéssel: 'Ilyetén [ti. gyönyörködtető] érzelmek felgerjesztése által csalogat, magához vonzani, édesgetni törekszik': „Sima száddal mit *kecsegtetsz*, | Mit nevensz felém?” (A „szájjal való *kecsegtetés*” mozzanata itt még elevenen emlékeztet a szó eredetére.) — Az ilyen 'csalogat' jelentésből fejlődött ki aztán a XIX. századi szépirodalom nyelvében oly gyakori 'vonz, bájol' jelentés: 1833-ban Eötvösnél: „külsője *kecsegtető*” (Ház. 57); 1837-ben Vörösmartynál: „Öltözzék ezentúl mértékletesebben; mert mondhatjuk: azok a természet elleni domborodások sem szépek, sem *kecsegtetők*” (Összes M. 1885. VII, 121). 1838-ban a Tzs. a *kecseget* alakot átutalja a *kecsegtet*-hez, s a ma is élő fő jelentéseket szótározza: 'locken, reizen; vorfpiegeln; mit etwas verträöften'.

A 'hiteget, csalogat' jelentésre bőven idézhetünk példákat a nyelvjárá-sokból. Az ÚMTsz. gyűjtésében Bihar megyéből, Szalontáról a következő adatot találjuk: „Az a barna kisján *kicséktet*” (Nyr. XLIV, 407); Hevesből Tiszánánáról, egy katonadalból idézi az ÚMTsz.: „Még én akkor tizenhat éves voltam, Mikor a lányt *kecsektetni* tanultam”; a Zemplén megyei Ricséről való egy másik adatunk: „Pedig ötet sok legény *kecsegteti*, De mégis csak Kis Imre kellett neki”; népdalból való ez a makói adat is: „Fehér cukrot röcsögtetött, engöm *odaköcsögtetött*”.

S bizonyára ide tartozik a *kecsegtető* nevű női ruhadarab is, amelyet Hajdú megyéből ilyen jelentésben adatol az ÚMTsz.: 'lányok testhez álló karton ujjasa, zsinórzattal, fodorral'.

7. A 'kényeztet → édesget → hízeleg → csábít → csalogat → hiteget → biztat (valamire)' jelentésfejlődés, illetőleg jelentésmegoszlás (mert hiszen mindezen jelentések oly közel esnek egymáshoz, s eredetük is közös konkrét mozzanatra megy vissza) eléggé korán megtörténhetett. A NySz.-ban a 'valamivel hiteget, áltat' jelentésre a XVII. század végéről van példánk Matkó Istvántól: „Persvasiós reménység az, a melly a formális papismusban idvességgel *kecseget*”. — A „*valamivel* (rendszerint reménységgel) *kecsegtet*” mellett leggyakoribb a *magát kecsegteti valamivel*: „Aprólék lopásrúl szokták *magokat* e világ fiai ezzel *kecsegtetni*, hogy azok igen kitsiny vétkek”: idézi a NySz. Otrókési Fóris Ferencről, a XVII. század végéről. A XVIII. században az irodalom nyelvében egészen általánossá — sőt amint látni fogjuk — szinte divattossá vált a szó ebben a jelentésében. A számtalan adatból csak néhányat ragadunk ki a NSz. gyűjtéséből: „*Magát* kétséges reménységgel *ketsegtetheti*” (Lampe—Bányai: Gileadi Balsamom. 1741. 67); Bessenyeinél: „Az ész, és szeretet . . . egymást *ketsegtetvén* egy tzelra fáradnak” (Emb. prób. 1772/1912. 52); „tsak *ketsegtet* az Országgyűlésnek . . . mézes madzagával” (Nagyváthy: Csill. forg. 1790. 8). SzD.-t már idéztük; SzD.²-ben ezt találjuk: „Gedéltetem: *ketsegetem*, *ketsegtetem*, hitegetem, biztatom”. A Magyarország Virágiban megtalálhatjuk a szó jelentésfejlődésének példáit is: „Édesget (*ketsegtet*, ámítt, gedél v. gedéltet) a' Világ, tsalárdságinak puhaságával” (93); „Igen köti az ebet a' karóhoz: *ketsegtet*, biztat, hogy ne féllyek” (287); „esdeklésemnek . . . bé-vételéről, [bé]-fogadásáról magamat biztatom, *ketsegtetem*” (354); „szédítettő, hódított, *ketsegtető* . . . beszéd” (58). MÁRTONNál 1800-ban s később is már csak

a ma általános jelentés szerepel: „*Ketsegtetni valakit*; Jemanden Schmeicheln, trösten, od. mit Schmeicheleyen trösten”. Ez a jelentés vált aztán általánossá az irodalom nyelvében és a köznyelvben: „félre család remény! többé nem *kecsegtetsz*” (KisfK: Kérők. 1820. 65); „*Kecsegtetőn* virít könnyehedést | Kereső szememnek a hüvös berek” (Vörösmarty Összes M. 1884. III, 28); „*kecsegtető* ajánlatok” (Jókai XIV, 100).

8. Összegezve az előadottakat: a mai köz- és irodalmi nyelvben élő 'hiteget, biztat, áztat' jelentésű *kecseg(t)et* hangutánzó eredetű: a nyelvvel való csettintést, csettintgetést utánzó hangnyalábból fejlődött, amelyből első fokon a dajkanyelvi, 'becéz, kényeztet' jelentésű *kecseg* alakult, s ebből *-(t)et* műveltető képzővel a tárgyalt ige. (Végső soron tehát — a *csecseget* alakon keresztül — közös eredetű a szintén hangutánzó dajkanyelvi *csecs* 'mamma' szavunkkal; így a mai nyelvhasználatban durvának érzett *csecs* s a finomkodó, irodalmias *kecs* végső fokon azonos töről fakad.) Eredet és jelentés tekintetében párhuzamos a nyelvjárásokból s az irodalomból is kimutatható *csecseget(tet)*, *ket(t)yeg(tet)* igékkel. A jelentésfejlődés az eredeti 'kényeztet, édesget, becéz, babusgat'-ból a 'hízeleg, csalogat, áztat' jelentésen át a 'biztat, hiteget' jelentésig jól nyomon követhető és igazolható.

9. A fent előadott megfigyelési lehetőség mellett még számba kell vennünk egy másikat is, amely lényegében közeli rokonságban van az előbbivel.

A hangutánzó eredetű *kecseg(tet)* 'becéz, kényeztet' mellett él egy hozzá hasonló alakú, ugyancsak hangutánzó eredetű állathívogató szó. A MTsz. a Székelyföldről ismeri: „*kēcég* . . . szájával csettegetve hí (malacot, kecskét)”; „*kēcégtet*: szájával csettegetve hajt (lovat).” Előfordul a szó ilyen használatban az irodalom nyelvében is. A székelyföldi Andrád Sámuel munkájában ezt találjuk 1787-ben: „Az Uri kotsisok pedig így: Hi Tsillag! No Paskos! fittyen-tenek, és . . . szájokkal *ketzegetnek*” (Válasz 14); a székely nyelvjárásokkal ismerős GYARMATHINál is megtaláljuk a szót *kecceget* alakban: „Ne *ketztzegess* a' lónak, . . . mert nagyot rug egyet” (Nyelv. II, 276). Az Udvarhely megyei Martonosról arra is van adatunk, hogy 'hiteget, biztat' jelentésben — tehát személyre vonatkoztatva is — élt a *kecceget* a székely nyelvjárásokban: „Szóval *keccegeti* | Szemmel integeti” (NépkGy. VII, 103). CzF. a *keceg* alakot szó-tározta; székely tájszónak tartja, bár nem határolja körül egész pontosan a jelentését: „Am. szájával *kecz* hangon csattog; továbbá perczeg, ketyeg, pl. az óra. Székely szó.” Az irodalomból kimutatható az azonos eredetű és jelentésű *keccent* és *keccint* változat is: „István *kecczentett* a szürkéknek [lovaknak]” (Benedek E.: Huszár A. 1894. 116); „Aval el is oldom [a csikót] a nyelvemmel *keccintek* egyet s vaj kéccer megkerüljük a piacot” (Csulak L.: Székely tört. 125). Megvan a szó az irodalom nyelvében *keccseget* alakban is: „[a kocsis] ötöse [ötös fogat] közé kényes hangon *keccsegetett*” (Délibáb Naptár 57 [Bernát Gáspár]).

VERSEGHY FERENC 1821-ben az akkor „nagyon felkapott” *kecseg(t)et* ígét ebből az állathívogató szóból magyarázta: „A' most nagyon felkapott *kecceget*, *keccegetet*, *köcsöget*, *köcsögtet* ígék, mellyeknek értelmét Páriz Pápai az allecto ígével fejezi ki, én előttem olly gyanúsak, hogy alacsony imitativumoknak tartom, mellyek a' házi állatokat csalogató *kecs* hangból támadtanak” (Lex. term. 132).

A *keceg(tet)*, *kecceget(et)*, *keccseget* állathívogató, illetőleg lóbiztató szó bizonyosan ugyanolyan eredetű, a nyelvvel való csettintgetésből kialakult

hangutánzó szó, mint a dajkanyelvi 'becéz, babusgat' jelentésű *kecseg(tet)*. A 'biztat, nógat', illetőleg 'hívogat' jelentésű *kec(c)eg(t)et* ~ *keccseget* állathívogató szóból is magyarázható volna tárgyalt szavunk ma általános jelene. Mivel azonban a nyelvtörténeti adatok a *kecseg(t)et*-nek legkorábbról dajkanyelvi 'kényeztet, becéz' jelentését őrizték meg, s mivel a csak ritkán adatolt regionális jellegű állathívogató *kec(c)eg(t)et*, *keccseget* alakilag is eltér a most tárgyalt igétől, inkább csak párhuzamosságot, illetőleg konvergenciát kell látnunk a két azonos eredetű hangutánzó szó jelentésének (ki)alakulásában.

SZILÁGYI FERENC

A Kiskunság középkori helyneveihez

Az alábbiak annak a hosszabb tanulmányomnak a kiegészítésére szolgálnak, amely erről a tárgyról az Acta Linguisticában (Les noms toponymiques du Kiskunság: i. h. VII (1957.) 73—146) és másutt (*Köncsög és Kötöny*: Pais-Eml. 435—41; A *-li, -li, -la, -le* képzős kiskunsági földrajzi nevek: MNy. LII, 52—61) megjelent. Érintettem még a *Törtel* nevet is (ALingu. XII, 53—4). A tárgyalt nevek zöme biztosan kun és későbbi kipcsaki eredetű, de vannak olyanok is, amelyeknél nincs biztos kritériumunk annak az eldöntésére, hogy — jöllehet első följegyzésük a kunok betelepülése utáni időkből való, — nem korábbi török népelemek emlékét őrzik-e. A névanyagban a térszín formájára (*Bugaz, Belcherhorhan*), jellegzetes állataira (*Kargala, Kwrkule, Vgule* stb.), növényvilágára (*Chengele*), egyéb jellegzetességére (*Kolpakorhana, Otar, Besotar, Kempecz*-) utaló nevek is vannak. Ezzel szemben a most itt sorra kerülő nevek mind — részben még az *Orgowan* is — személynévi eredetű településneveknek látszanak.

Bezther

1494: *Beztherhaza* (GYÖRFFY Gy., A kunok feudalizálódása: „Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez a XIV. században” c. kötetben. Bp., 1953. 275); 1517: *Beztherzallasa* (GYÁRFÁS, A jászkunok története III, 642). PESTY FRIGYES Helynévtára (XXII. köt.) Szabadszállásról szólva említi a Szalkszentmárton felé eső *Bösztör halom dülő*-t és azt, hogy „*Bösztör* vagy *Beszter* pusztából egy földdarab e dülő vidékén került 1675 körül Szabadszállás birtokába a Kunszentmiklóssal folytatott per következtében. A keleti végén van a *Bösztör halom*... kétségkívül emberi mű.”

A helynév alapjául szolgáló személynév a XIV. században másutt is előfordult. 1339, 1343: „Dominicus filius *Bestur*, *Bezter*” (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 497, II, 5). Ugyanebben az évszázadban Árpád fiktív genealogiájába is beleillesztették a *Bestur* nevet (SRH. I, 285).

Figyelembe véve azt, hogy a kunnak minősített nevekben az egyéb török -z-, -z helyén -s-, -s-et látunk (ez persze itt magával vonja a -d- zöngétlenülését is), s számolva az ómagyar labializálódási tendenciával, föltehetjük, hogy a szóban forgó személynév nem egyéb, mint a kipcsaki *büz*- 'usanmak' (Abû Hayyân—CAFEROĞLU) ~ karaim, oszmánli *büz*- 'Ekel haben' (RADL.) ~ kazáni tatár *biz*- 'elfordul, undorodik' (BÁL.) stb. ige -*dür*, -*dür* műveltető képzős származékának az egyes 2. személyű parancsoló módú alakja, amely az igetővel azonos: kazak, kirgiz *bezdür*- 1. 'надоедать; внушать отвращение'; 2. 'за-

ставлять отрекаться' (МАНМУДОВ, JUDAKHIN) ~ mai ujjur *bäzdür*- 'на-
доедать' (BASKAKOV—NASILOV) ~ kazáni tatár *bizder*- (BÁL.) ~ oszmánli
bäzdür- 'to make or let become disgusted' (REDH.) A *Bäzdür* > *Bestür* >
Beszter ~ *Bösztör* személynév jelentése tehát: 'Kelts undort!' Tipikus óvónév;
az ártó szellemek félrevezetésére mondja az apa az újszülöttnek.

A régi törökségben százával akadnak ilyen képzésű, vagyis parancsoló
módú nevek, közöttük például a *Satıl* 'Légy eladott!' (RÁSONYI, Les noms de
personnes impératifs chez les peuples turques: AOr. XV, 234—43). Ahogyan
a *satıl*- igéből képzett melléknévi igenevek, *Satılmiş* és *Satılyan* gyakran sze-
repelnek a török névkincsben, ugyanúgy a *bäzdür*-nek is látjuk az igenevét is:
1600: Обух Бездергенев (Материалы по Ист. Башк. I, 153).

Kalas

1436: „Johannes *Kalas* de *Kalaszallasa* ad sedem Comanorum Halas
spectans” (GYÁRFÁS i. m. III, 228, 597). Mint családnév, ma is előfordul. Ami
a törökséget illeti, előfordul a kazakoknál (Справочная книжка Самаркандск.
Области VIII, 106) és a kaukázusi tatároknál is (Сборник Материалов для
Мест. и Племен Кавказа VII/2, 98) mint orosz képzésű patronymikon: *Кала-
шев*. Van *Калаш* személynév az altáji tatároknál is, egy samánnak a neve;
ez azonban egy újkeletű orosz jövevényszóval, a 'fehérkenyér, kalács' jelen-
tésű *калач*-csal függ össze, s nincs köze a kun névhez (Никифоров: Аноск.
Сб. 149). A mi *Qalaş*-unk etimológiáját illetően két szó jöhet kombinációba.
Egyik a már Rabyúzinál (1310.) található *qalaş* 'hilflos, ohne Mittel zum
Lebensunterhalt' (RADL.), amelyet a mai ujjurban is regisztrálnak: *qalaş*
'Habenichts' (KATANOV—MENGE, Glossar II, 46). Ez a valószínűbb. — A
másik számításba jöhető szó az anatóliai nyelvjárási *kalas* 'szarv nélküli juh,
vagy kecske' (Söz Derleme Dergisi). Ellene szól az, hogy eddig nagyon kis
területről van igazolva. Mellette tanúskodik, hogy jelentéstani szempontból
ez is beleillik a török személynevek rendszerébe, s az, hogy van közszó is —
például a *bocs* szó (NyK. LI, 102) — és tulajdonnév is — például *Baydaş*
(ALingu. VII, 84—5) —, amely Magyarországon kívül — holott nálunk
kipcsaki eredetű — ma csupán Anatóliában igazolható. Ezzel kapcsolatban
felhozom, hogy a kunok 1328-ban említett *Olaas* nemzetségének a neve is
nemcsak az orosz évkönyvekben (ПСРЛ.; Летопись по Ипатск. сп. 434;
l. GYÖRFFY GY. i. m. 249, 273) szereplő *Улашевичу* (1185.) névvel vethető
egybe, hanem a türkmének *Bayındır* törzse III. Murád szultán korában (1574—
1595.) Tarsus környékén megjelenő *Ulaş* nemzetségének a nevével is (F. SÜNER:
DTCFDergisi XI, 336—7). Mint személynév is előfordult ugyanott, ugyan-
akkor (F. SÜNER: i. h.). Ma is él a yürükek *Ulaş* törzse; 1936. évi törökországi
útja alkalmával Bartók Béla is járt náluk (Bartók-Breviárium 287;
Nyugat XXX, 174).

Ketelegaska

A hét török név között, amelyet a Kiskunhalastól északra eső területen
egy 1451. évi határjárási oklevél említ, van *Ketelegaska* is (GYÁRFÁS i. m. III,
626). E név megfejtéséhez az segít, ha figyelembe vesszük az olyan típusú török
személyneveket, amelyeknél a név két összetevőjéből az első a jelzett személy
valamely testrészét vagy birtoktárgyát, a második meg e birtoktárgy vala-

milyen tulajdonságát fejezi ki, azaz a név két eleme: az egyes 3. személyű birtokos személyragos birtokszó + melléknév. Ilyenek például a következő, személynévből lett anatóliai helynevek: *Gözü kara* 'Szeme fekete', *Gözübenli* 'Szeme jegyes, foltos', *Ayağbüyük* 'Lába nagy', *Ağzıaçık* 'Szája nyitott' stb. (Meskûn Yerler Kilavuzu; Köyler nüfusu). *Başbüyük* 'Feje nagy' egy saruhani türkmén nemzetség neve (I. GÖKÇEN, Saruhanda Yürük ve Türkmenler. Istanbul, 1946. 80). *Boynuyaralı*, azaz 'Nyaka sebes' Mehmet pasa; 1578—1662-ben élt (I. GÖVŞA, Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi 1701). Az Aranyhorda kánjai között ismerjük a XIV. századi *Tinibek* 'Lelke erős' és *Janibek* 'Lelke erős' testvéreket, akik *Öz(ü)bek* (1313—41) 'Lényege erős' kán fiai (H. EREN, Türk onomastique'i hakında: Köprülü Armağanı 127—9). 1780-ban említ egy orosz oklevél baskir *Термылжыы* 'Élete jó'-t (МИБ. V, 116). — Legfontosabb számunkra a kazak *Atıqara* 'Lova fekete' és a kicsinyítő képzős *Atıgaray* (СККО. VIII, 223; Материалы... хозяйства в Семиреч. Обл. Собр. Румянцев. I, 156). Ha még figyelembe vesszük az *ö > e* hangváltozás sok kun személynévi példáját — például *Könčák > 1475: Kengcheg; Kötän > 1493: Kethen* stb. (Pais-Eml. 436—8)—, önként adódik a lehetősége annak, hogy az 1451-ben *Ketelegaska*-nak írott névben egy kun *Kötäliqaşqa* nevet sejtünk. A *kötäl* szót a csagatájából ismerjük: *كۆتال* *kötäl* 'vezetéklov' (Abuska. Csagatáj-török szó gyűjt. Ford. VÁMBÉRY Á. Pest, 1862. 91). A *qaşqa* szót már Kâşgarî, Rabûûzi és Abû Hayyân regisztrálták; nagyon elterjedt szó az egész törökségben. Jelentése általában 'fehér folt a ló (esetleg más állat) homlokán'. *Kötäliqaşqa* jelentése tehát: 'Vezetéklova hóka'. — *Aq-kötäl* személynév a karakalpakoknál fordult elő (Материалы по Ист. Кпков 153).

Orgowan

1. 1509: „descensus *Orgowan*” (GYÁRFÁS i.m.III, 728); 1559, 1567: *Orgovan* (VELICS—KAMMERER, Török kincstári defterek I, 125, 151); 1681: *Orgovan* (HORNYIK, Kecskemét város története II, 370); ma *Orgovány* község, Kecskemét és Kiskőrös között. Ez a helynév nem állítható biztosan személynévi eredetűnek. — Ismerjük azonban e nevet egy a Kunságból a horvátországi Kőrös megyébe átköltözött kun család nevéként is: 1466: *Orgarvan* (GYÖRFFY GY. i. m. 254). Az Oklevélszótár két személyt is ismer e néven: 1451: „Johannes dictus *Orgowan*”, 1529: „Nicolaus *Orgowan*”. Végül PESTY FRIGYES Helynévtára szerint Szentes határában, a Veker-ér partján van *Orgoványhalom*.

2. A magyar *orgovány* közszo a *Syringa vulgaris* tucatnyi neve közül az egyik: 'orgona, spanyolbodza, borostyánfa, szelencefa, *orgovány*, fedelenc, törökbodza stb.' (JÁVORKA, Magyar Flóra 818). Az orgonafajták elterjedésének története nem eléggé ismert. Hogy a *Syringa vulgaris* mióta honos Magyarországon, nem tudjuk. Eredeti hazája Kisázsia, a bíboros virágú *Syringa persica* meg az ettől keletre és délkeletre eső terület, például Beirut környékén az uralkodó cserje (IMMANUEL LÖW, Die Flora der Juden II, 251). A *Syringa Josikaea*, melyet a БОЛЬШ. СОВ. ЭНЦИКЛ. magyar orgonának (сирень венгерская) nevez (БСЭ. 39: 142), Erdélyben őshonos. — Hogy a magyar *orgovány* közszo milyen viszonyban van a szomszédos népek hasonló szavával, arról MIKLOSICH (Die türkischen Elemente in der südost- und osteuropäischen Sprachen I, 57), majd LOKOTSCH (Et. Wb. der europäischen Worte orientalischen Ursprungs 9) lényegtelen sorain kívül BERNEKER írt (EtWb. I, 454). Szerinte a szerb-horvát *jergovan*, *järgovan*, *jörgövan* 'Syringa vulgaris L., türkischer Flieder' az

oszmánliból, ez meg a perzsából van, a szlovák *orgován* pedig a hasonló forrásból származó magyar szó átvétele. Alaposabban foglalkozott a szóval KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. I, 363). Szerinte a magyar „*orgovány* alak egy feltehető szh. **orgovan* alakból való lehet, mert aligha valószínű, hogy a magyarság ezt a jövevénynevet közvetlenül a törökből vette volna át”; de „biztosan szh. a *járdovány* változat és az előbbtől független átvétel”. Ez Közép-Baranyában kimutatott tájszó. „A román *jorgovan* nem közvetlenül a törökből való, hanem a szh.-ból van átvéve. A szlovák *orgován* kétségtelenül a magyarból származik, ez azonban feltételezi, hogy a magyar szó nemcsak Baranyában volt ismeretes”.

3. Mielőtt tovább mennénk, nézzünk utána a szó török és perzsa alakjának. Miután megvannak ősi, előázsiai (héber, asszír stb.) előzményei is, az *arywan* szónak a perzsában eredetileg 'bíboros virágú fa' lehetett a jelentése, mely azután hol a *Cercis siliquastrum*-ra, hol a *Syringa persicára* szűkült. VULLERS szerint ارغوان *aryavan* 'arboris flos saturae rubedinis . . . Hac arbore designari videtur arbor Judae, i. e. *Cercis siliquastrum*'; JOHNSON és STEINGASS értelmezése szerint 'Name of a tree whose fruit and flower are of a beautiful red', vagyis *Cercis*, mert a *Syringának* nincs piros gyümölcse. SABETI (Determinology of the Iranian Forest Trees. Tehrán, 1948. 46) és a nagy perzsa értelmező szótár (۱۸۶۱ لغت نامه دهخدا) is *Cercis*-nek tartják. FERDINAND JUSTI, a kiváló irániista (Iranisches Namenbuch 22) szerint azonban az *arguwan* jelentése 'die Syringe'. A szó az oszmánliban is két jelentéssel szerepel. MENINSKI szótárában (Thesaurus. 1677.) a következőket találjuk: ارغوان *erghuván* . . . 'arbor saturae rubedinis flosque eius talis. *Syringa persica*'. — ZENKER szótárának zavaros értelmezése szerint *Cercis* is, *orgona* is. BARBIER DE MEYNARD a *Cercis*-nek fogja pártját, megjegyezve, hogy „on le confond dans le langage vulgaire avec le lilas”. SAMI BEY szerint „ارغوان *eryuván* 'szép, piros, ismert virág, mely az arabba is átkerülve ارچوان *erjuván*-nak mondatik”. A ma beszélt török nyelv szótára, a Török Nyelvtudományi Társaság által kiadott Türkçe Sözlük (1959.) REDHOUSE-t követi, s szerinte az *erguvan* perzsa eredetű és a *Cercis siliquastrum*-ot jelenti, a *Syringa* vulgarist viszont az arab eredetű *lejlák*. A szomszédos bolgároknál *orgovan* alakban jelentkezik a szó (KNEZSA: i. h.).

Ami a magyar nyelvjárási *járdovány*-t illeti, föltétlenül igaza van KNEZSÁNAK abban, hogy az az oszmánliból csak délszláv közvetítéssel kerülhetett át. Más a helyzet az *orgovan* > *orgovány*-nál. A tulajdonnévi adatok korábbiak annál, hogy nyugodtan oszmánli → délszláv eredettel számolhassunk. Bár a kunoknak voltak kapcsolataik a XIII—XIV. században a bolgár földdel, a kronológiai tényezők nem teszik valószínűvé a bolgár földről való kölcsönzést sem. Viszont maga KNEZSA is azon a véleményen van, hogy egymástól „független” kétféle átvétellel kell számolnunk. Fölvetem hát a kérdést, hogy míg a *járdovány* a déli úton került hozzánk, az *orgovány*-t nem északi, korábbi úton kaptuk-e.

Az orgonának a Fekete-tengertől északra, a steppei lovasnomádok klaszszikus földjén is, egészen a 66. szélességi körig megvannak az életfeltételei; Podoliában például vadon is nő (KÖPPEN, Die geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands. Spb., 1888. I, 577). Vadon tenyészik Krímben is a lakott helyek szomszédságában (Вулф: Флора Крыма III/1, 80—81). Még az sem lehetetlen (nem tudjuk másképpen magyarázni),

hogy a rendkívüli régiség ellenére is igaza van F. JUSTinak, amikor (i. h.) az ókori, a Dnyeper és Bug torkolata vidékén talált olbiai feliratos kőről ismert, föltehetően iráni nyelvű (szkita, szarmata) fejedelem elgörögösített *Ἀργούρα-γος* nevét, melyben az *-αγ* iráni kicsinyítő képző, az **argu(v)an* szóból „die kleine Syringe”-nek magyarázza. Ha ez bizonyítható lenne, az orgona fogalmának ott igen régi, két évezreddel ezelőtti meglétét igazolná. Ilyen messzire nem is kell visszamennünk. Az a tény, hogy például Krímben vadon nőve is leginkább a települések szomszédságában tenyészik, arra vall, hogy valaha tenyésztették. Viszont az ott egymást követő török népek virágjuk kedvéért aligha ültettek cserjéket. (Kivétel talán csak a kán bayčasarayi székhelye.)

4. Mivel az orgona a legkönnyebben és legtömegesebben iskolázható cserjék egyike, vajon nem iskolázták-e nyílvesztő-készítéshez? Nyílvesztőre ugyanis olyan nagy mennyiségben volt valaha szükség, hogy azt nagy erdőkkel nem bíró tájon s különösen nádasok nélküli szárazabb steppetájon — úgy hiszem — csakis faiskolázás révén lehetett fedezni. A kortárs Marco Polo szerint „a csatába menő tatároknak az volt a szokásuk, hogy mindenikük egy íjat és 60 nyílvesztőt vitt magával. Ezek közül 30 a könnyű, kicsi, éles hegygel a messzire lövéshez, . . . a másik 30 a nehéz” (The Book of Ser Marco Polo. Transl. by H. YULE. Revised by H. CORDIER. London, 1929. II, 460). Ilyenféleképpen lehetett ez a kunoknál, a besenyőknél, sőt a honfoglaló magyaroknál és avaroknál is. Egyfelől használták a nádat (*Phragmites vulgaris*), melynél a nyílfejlől szolgáló szeget könnyen illesztették bele a 60—70 cm hosszú nádszádba, másfelől meg különféle fákból és cserjékből előállított vesszőket használtak, melyeknek a felső végét a nehezebb köpüs nyílfej üregébe illesztették (Cs. SEBESTYÉN KÁROLY, A magyarok ijja és nyila. Szeged, 1934. 37—41). — Kâni szerint — más növényföldrajzi körülmények között — a törökök két fenyőféléseget (*Pinus laricio*, *Pinus abies*) s talán a szilfát (*Ulmus*), a cserkeszek a bükkfát (*Fagus*), másutt a tiszafát (*Taxus*) és a juhart (*Acer*) használták (JOACHIM HEIN, Bogenhandwerk und Bogensport bei den Osmanen. 2. Der Islam XV, 26, 39—41). — Ibn Fadlân úti beszámolójának 73. fejezetéhez írt excursusában Z. V. TOGAN több keleti forrásra való hivatkozással az Urál hegység vidékén a حلبج és a خندك-fát említi, mint olyant, amelyből nyílvesztőt készítenek, tehát a juhart és a nyírfát (*Betula*) (A. Z. V. TOGAN, Ibn Fadlân's Reisebericht. Leipzig., 1929. 211—5).

A kipszaki steppén és a magyar alföld nagy részében a nád mellett a fent említett fafélések helyett valami egyebet, merevebb, csőszerű vesszőt kellett használni. Ezért vetem fel a kérdést, nem lehetett-e ez a valami néhol az *orgovány*. Ha a Fekete-tenger északi partvidékein a XIII—XIV. században ismert volt a *Syringa*, annak a neve *arguvan* lehetett. A Codex Cumanicusból is látjuk, milyen sok perzsa eredetű műveltségi szó volt honos Kipszakban, s pusztán a kiskunsgági személy- és helynevek között is több a perzsa jövevényszó, így *arbuz*, *čängäl*, *kömpáz* és *qulpa* (RÁSONYI: ALINGU. VII, 142). A magyar *orgovány* hátraható illeszkedéssel *arguvan*-ból is fejlődhetett.

5. Az *arguvan* szónak személy- és helynévi használatát a törökségen kívül igazolni, a törökségnél valószínűsíteni lehet. A szó *arjuvân* alakban az arabokhoz is elkerült. Ezt a nevet viselte az a rabnó, aki azután al-Muqtadî kalifának (1075—1094.) lett az anyja (JUSTI: i. h.). Perzsa hatás alatt a középkori örményeknél is több férfi viselte az *Argawan* nevet (H. AČARIAN, Hajoč andznanneri bararan = Az örmény személynevek szótára I, 271. SCHÜTZ ÖDÖN közlése).

— Mint helynevet V. CUINET és SAMI BEY említik (La Turquie d'Asie II, 651; (Qâmûs ül-'alâm II, 110) *Aryuvan*-t, egy nagy fafűt az Eufrátesznél, az elázi vilájetben. Basileios bizánci császárnak 871—873. évi hadjárata alkalmával Kedrenos krónikája *Argaun* várost ismerte e helyen (HONIGMANN, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1935. 56, 60). A Meshedtől északra levő *Derbend-i Arghawan* helynév valószínűleg népetimológiával eredetibb (?) *Derbend-i Aryun*-ból lett (itt húzta meg magát 1281-ben a későbbi Aryun ilkhan). Mindenesetre az *arguvan* fogalmának itteni meglétét igazolja (P. MOLESWORTH-SYKES, A Fifth Journey in Persia: The Geogr. Journal XXVIII, 569).

A török népeknél nem tudom ugyan igazolni magának az *aryuvan*-nak a személynévi használatát, de egyéb cserjék és fák nevei szép számmal szerepelnek, nemcsak nőnevekben (vö. RÁSONYI, Der Frauenname bei den Türk-völkern: UAJb. XXXIV, 236, 238), hanem férfinevekben is. Például a labdarózsa (*Viburnum opulus*) kazáni tatár *balan* nevét látjuk az equativ-komparatív *-day*, *-tay* stb. képzővel megtoldva a következő személynevekben: 1724: „*Balan-tay* Bulayev” (МИБ. III, 227), 1737: *Баландай* (Алатырск. книги 136) stb. A kazak, kazáni tatár stb. *tal* 'fűz, Salix' szó is igen gyakori: 1629: *Талма-метка* (Г. Ф. Миллер: Ист. Сибири. 1941. II, 357), *Талбай* (Материалы... хоз. Кирг. Румянцева: Копалск. у. 72, 278), *Тальке* (Кирг. хоз. в Акмолинск. обл. Кокчетавск. уезд. 94). A *Qaratal* és *Bestal* (Feketefűz és Ötfűz) személynevek (Материалы. собр. Румянцев: Копалск. у. 180; Джарк. у. 54; Берненск. у. 16, 50. Кирг. хозяйств. Акмолинск. Обл. Омск. у. 70; Петропавловск. у. 26) azonban valószínűleg annak köszönhetik létüket, hogy a velük megnevezett újszülöttek a *Qaratal* és a *Bestal* kazakföldi folyók partján születtek. A kun *terek* 'arbor' (GRÖNBECH) ~ kazak, kirgiz *teräk* ~ kazáni tatár, csuvas *tiräk* 'nyárfa, Populus' szó személynévi használatának gyakorisága szembeötlő: *Тирек*, *Тиркей*, *Терек*, *Терекей* (Магницкий), *Терекнай*, 1645: *Бай-терек* (Кунгурск. Акты. Изд. Кузнецов 32), 1649: *Байтерек* (Акты Истор. IV, 87), 1658: *Байтерек* Чеплемишев (А. И. II, 3, 18, 21) stb. Az efféle példák számát meg lehetne sokszorozni.

6. Visszatérve a kiskunsági „descensus *Orgowan*”-ra, az kellős közepében van és volt kétségtelenül kun nevű helyeknek (*Köncsög*, *Bugac*, *Kaskantyú* stb.). A XV—XVI. századi descensus-nevek általában jóval korábban keletkeztek, tehát még nem lehet náluk szó oszmánli → délszláv hatásról. Ezért az *Orgovány* nevet preoszmánlinak, jelenlegi ismereteink szerint valószínűleg kun eredetűnek tartom.

Van még másutt is egy középkori földrajzi nevünk, amelyet a kiskunsági 1509: *Orgowan*-nal egyidejűleg ugyanígy írva találunk: 1518: *Orgowan* a Gömör megyei Alsópanit határában (ILA BÁLINT, Gömör-megye I/2, 576; III, 145). A hasonlóság már OTROKOSI FÓRIS FERENC-nek feltűnt (Origines Hungaricae. 1692, II, 84). Az ő megjegyzésére támaszkodva BARÓTI SZABÓ DÁVID (Kisded Szótár. 1792.) úgy vélte, hogy lehetett hajdan egy 'sík hely, sík mező' jelentésű közszó a magyarban. Ez a vélekedés minden komoly alapot nélkülöz. A Gömör megyei *Orgowan* 1336-ban „possessio *Vrhuuan*” és „fluvius *Urhuuan-pataka*”, végül 1291-ben *Orohwan*, *Orgovány* alakban volt írva (ÁÚO. X, 53; AnjOkm. III, 273; ILA: i. h.). A névben levő *-h-* szlovák eredetre utal. ŠMILAUER idevágó munkájában mégsem regisztrálja az *Urhuuan-pataka* nevet (Vodopis Starého Slovenska. 1932.), SZABÓ DÉNES pedig a magyar *orgovány* > szlovák *orgovan* 'orgona-fa' közszót véli itt látni (ami persze a magyar szó meglétét

már a XIII. században feltételezné), s vannak azonkívül Dél-Gömörben pre-kumán török helynevek is (pl. *Gömör, Tukay, Cheke* stb.: UJb. XV, 548—53). Mégis igaza lehet KNIEZSÁNAK, aki a nevet a szláv *orěch* 'dió' származékának föltett **Orechovany*-ból magyarázza (ILA i. m. III, 145). — A két *Orgowan* név egyezése tehát — hosszú voltuk ellenére is — véletlen.

Zomokzallasa

1493: *Zomokzallasa* (GYÁRFÁS i. m. III, 709). Egy 1690. évi oklevél arra mutat, hogy a Lacházához tartozó Galambos és a Kiskunfélegyházához tartozó Móriczgátja puszták helyén feküdt (GYÁRFÁS i. m. III, 335). A településnévben foglalt személynév kun **Sumaq*-ra mehet vissza.

Az OklSz. már 1435-ből közöl személynévi adatot: „Andrea dicto *Zomak*”, 1338-ból meg „lacum vulgariter *Zumakzeg*”-et említ. Ugyancsak az OklSz. korai adatokat közöl a szó értelmezésére: 1607: „Poculum coriaceum turcicum vulgo *zomok*”; 1670: „pocula vulgo *zomak*”. BARTAL (Glossarium IV, 51, 54; XII, 52) is idéz két XVI. századi adatot: „scyphos coriaceos, Turcis vulgo *zomacchus* appellatos” és „vasculum coriaceum, Turcis vulgo *zomacchus* appellatum”. Nem nagy eltéréssel így értelmezi REDHOUSE az oszmánli *sumaq* صوماق szót: 'a leather bottle for holding water'. A régiségben Naimâ krónikája — (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü II, 847) 'nyersbőrből készített víztartó'-nak értelmezi. Nem tudom ugyan a kipszaki, sem a kipszaki jellegű nyelvekhez tartozó szótárakban kimutatni a *sumaq* szót, de a magyar nyelvtörténeti adatok régisége mindenesetre preoszmánlinak mutatja, s az is figyelembe veendő, hogy autochton szónak látszik a törökségben. Töve a *su* 'víz' szó. A *-maq* denominális képző is; tárgy-, illetőleg eszköznevek képzésére is szolgált (NyK. II, 282—3). A *sumaq*-hoz hasonlóan denominális származék a *suñaq* 'víztartó' (XVI. sz.: T. Tarama Sözlüğü IV, 710; III, III, 642) és a *susaq* szó, amelynek szintén 'víztartó' a jelentése, s amelyre már a XIV. század óta vannak nyelvtörténeti adatok (T. Tarama Sözl. II, 849; El-Idrâk Haşiyesi 44: B. ATALAY, Ekler 236).

A törökség megszokott személynév-kategóriái között (l. RÁSONYI: UAJb. XXXIV, 231) több is van, amelybe a *Sumaq* > *Somoq* jól beleillik. Az omennevek egyik csoportját azok a személynévek alkotják, amelyek a szülőknek az újszülött kinézésével kapcsolatos, egyenesen vagy hasonlattal kifejezett kívánságát közlik a szellemvilággal. Ilyenek például: *Elif* '(legyen a leány olyan sudár és karesű, mint az) elif(betű)' (RÁSONYI i. m. 235); 1185: Князь половецкий Тарчук (Летоп. по Лавр. сп. 375; Летоп. по Ип. сп. 427), 1277: Thorzok comanus (GYÁRFÁS i. m. II, 429; ÁÚO. IV, 76—8) < kazak stb. *torsuq* 'Lederflasche zum Aufbewahren der Milch' (RADL.). — Rokონértelmű a kazáni tatár *Caĉa* (1739.), a kazak *Баїсаба*, a XII—XV. századi kun és mamlúk, a XV. századi román *Tokcaĉa* név (RÁSONYI: AECO. I, 237) < kazak tatár stb. *saba* 'Lederschlauch' (RADL.): azaz az újszülött legyen olyan pufók, gömbölyű, mint egy tele tömlő. Tartozhatik még a *Sumaq* a személynévek harmadik, az úgynevezett véletlen-nevek nagy csoportjába, az A) kategóriába (szembeötlő tulajdonság, valamihez való hasonlóság az újszülöttnél, sőt a B) kategóriába is, amelyet a gyermek világrajötte után elsőnek megpillantott tárgyak nevei alkotnak. Persze a személynévadás háttérében meghúzódó mágias képzetek szerint ezek a „véletlenek” tulajdonképpen a szellemek által adott indiciumok. — Akár így, akár amúgy, a *Sumaq* mindenképpen tipikusan török személynév.

RÁSONYI LÁSZLÓ

Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához

1. A hangutánzó, a dajkanyelvi és az indulatszavak több szempontból a szókincs igen sajátos rétegét képviselik. A nyelvhasznítás tudományos és módszeres megindulása előtt a szókincsnek ez a rétege csábította a nyelvi kérdések iránt érdeklődőket különféle eredetű nyelvek összehasonlítására. Azt a felismerést követően, hogy hangutánzó, dajkanyelvi és indulatszavak bármikor létezhetek, bármikor kihalhattak, majd újra keletkezhetek, kezdett úrrá lenni az a felfogás, hogy ezek a szavak az összehasonlító nyelvtudomány számára nem hasznosíthatók, mert meglétük teljes bizonyossággal csak addig követhető időbelileg visszafele, míg írásbeli emlékekkel igazolhatók. Ma minden nyelvész előtt világos, hogy ez a szóréteg nem azért tartozik valamely nyelv szókincsébe, mert hangot utánoz, vagy jelenséget hangokkal fest le, mert a kisgyermek gügyögéséből a környezete ezeket kiemelte és a gyermeknek és másoknak is mondja, mert indulatot fejez ki, hanem azért szavai valamely nyelvnek, mert az illető nyelv hangállományának hangjaiból állnak — esetleg kisebb mértékben a szokásostól eltérő módon (pl. szókezdő mássalhangzó-csoporttal a finnugor nyelvekben) —, és szociálisan elfogadottan kapcsolódik egy-egy jelölő a megfelelő jelölthöz (vö. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 30, La définition du mot: Cahiers Ferdinand de Saussure V [1945.], 36—7). Ebből a felismerésből következik, hogy e szavak éppúgy lehetnek ősiek, újak vagy jövevények, mint a nyelv többi szavai. Ha valamely nyelvcsaládban legalább a nyelvek egyikében hangtörvényszerű változás következett be egy expresszív eredetű szón, akkor ez az összehasonlító nyelvészet szempontjából is ma már csaknem ugyanolyan értékű ősi örökség, mint a közös eredetet bizonyító többi szó; például a finnugor szókezdő *p*-ből magyarázható *f* kezdetű expresszív magyar szavakat és rokon nyelvi megfelelőiket finnugor eredetűeknek tartjuk, vö. *folyik*, *fakad* (SAL: Pais-Eml. 370—3; EtSz.; SKES. 469b). Hangtani kritérium hiányában azonban többnyire nem lehet állást foglalni, hogy egy expresszív, dajkanyelvi vagy indulatszó ősi örökség-e vagy külön nyelvi fejlemény. Elszigetelt esetekben, állatok, növények stb. expresszív nevénél tárgy-történeti alapon lehet esetleg valószínűsíteni (de nem igazolni!) a régebbi eredetet, vagy a valószínűleg későbbi keletkezést, vagy az átvitelt.

A rokonságnevek közül, mint ismeretes, a gyermek által a legközelebbi családi kapcsolatokra használtak a világ igen sok, különféle eredetű nyelvben hasonló hangzásúak (vö. A. TROMBETTI, L'unità d'origine del linguaggio 43). Ezek az elemi rokonságnevek, különösen a kisgyermekre és közvetlen környezetére vonatkozóak. Ezek a gyermek gügyögő hangjainak az ismétléséből keletkezett gyermek-, illetőleg dajkanyelvi szavak, függetlenek a nyelvi környezettől, hiszen a gyermek első hangképzést próbálgató gügyögéseiből keletkeznek. Lehetnek hasonló hangzásúak nem közös eredetű, egymástól távol, esetleg más földrészekben élő népek nyelvében is. Hangtani kritérium hiányában a társadalmi formák változásának a története sem deríthet e szavak korára fényt. Néhány esetben azonban mégis lehet bizonyos kritériumok segítségével egyes dajkanyelvi szavak ősisége mellett állást foglalni. A következőkben *anya*, *apa* és bizonyos vonatkozásban még *atya* szavunkkal kapcsolatosan kísérelném meg valószínűsíteni, hogy e szavak a finnugor, illetőleg az uráli alapnyelvből örökölt szókincshez tartozhatnak.

2. Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó szavak szóvégi *a*-ja azonos eredetű, méghozzá külön nyelvi fejlemény, hiszen egyes ragok (*anyja*, *apja*,

atyjuk) és a kicsinyítő-nagyító képzők (*anyó, anyu, anyi, apó, apu, api, atyóka, atyus* stb.) ma is az *any-, ap-, aty-* szótőhöz járulnak, s nem a nominativussal azonos mai teljes tőhöz, mint a többi, részben testesebb, összetett és másodlagos rag és képző (*apának, anyához, anyai, anyaság, apátlan, atyáskodik* stb.). Ezt a szóvégi *a-t* többen kicsinyítő képzőnek magyarázták (SIMONYI: Nyr. V, 482, MNyelv¹ II, 86, TMNy. 90; BALASSA: NyK. XIX, 147; SIMONYI: AkNyÉrt. XIV/7, 45; MUNKÁCSI: Nyr. XIX. 148; MELICH: MNy. X, 152; EtSz.; TOLNAI, Nyúj. 50; ZSIRAI: MNy. XXXI, 350; B. LŐRINCZY, KTSz. 44, 90; BÁRCZI, Szótöv. 34; D. BARTHA, Szóképz. 111; IMRE, SzabV. 174). Ez a magyarázat azonban nem kielégítő; nem meggyőző érv, hogy a birtokos személyragozásban is az 1. és a 2. személyű birtokraggal a beszélő a saját és a beszélőtárs szülőjével kapcsolatosan következésképpen alkalmazta a becéző-kicsinyítő szóalakot — méghozzá csaknem minden rokonnal kapcsolatban —, a beszédben kevésbé érdekelt 3. személy szüleivel, rokonaival kapcsolatban pedig következésképpen nem.

Sokkal valószínűbb a másik magyarázat — hiszen a hasonló végződésű rokonságnevekkel kapcsolatban az affektív állásfoglalás nem is mindig annyira egyértelmű, mint a szülőkkel szemben (vö. *ipa, napa, báty(a), néne* stb.) —, hogy a rokonságnevek a testrésznevekhez hasonlóan gyakran fordulnak és fordultak elő birtokos személyragokkal, s így a 3. személyű birtokos személyragos szóalak idővel a nominativus helyére nyomult (KALMÁR [idézi: TOLNAI: Nyúj. 50]; MÉSZÖLY: MNy. XII, 8, 9, XXIX, 216, XXXII, 41, ÓmSzöv. 159; HORGER, NytAl.² 50; BEKE: Nyr. LVIII, 78, LXII, 114, LXXIV, 344; NYÍRI: SzegF. I, 301; SIMON: SzegF. II, 44—52; MOÓR: ALingu, II, 381; KÁROLY S.: ÉdAny. 348; KNIEZSA: NytudÉrt. 38. sz. 156). Ezt a felfogást TOMPA (TECHERT) (MNy. XXX, 17 kk.) régi nyelvtaníróinkra való hivatkozással igazolja (elsősorban SYLVESTER JÁNOSRA utal, aki egyrészt ismerte még e rokonságnevek egytagú nominativusi alakját is, másrészt pedig mind a magán-, mind a mássalhangzók hosszúságát gondosan jelölte). A legmeggyőzőbb érvelést a szóvégi *-a* birtokos személyrag (és nem kicsinyítő képző) volta mellett FOKOS tette közzé (Nyr. LIX, 244). FOKOS hivatkozik arra, hogy a többes 3. személyragos alak (*anyjuk, apjuk*) is szerepelhet — az egyes 3. személyűhöz hasonlóan — nemcsak megszólításként, hanem a további birtokos személyragozás alapjául is: *anyjukom, apjukom*. A többes 3. személyű személyragos alaknak a nominativus-vocativus helyére nyomulását zürjén analógiával is támogatja: *Mamnis, vašet, mun vadere* 'Anyjuk hajtsd ki [a tehenet] — eredj — a partra'.

3. Az *any-* 'Mutter', *ap-* és *aty-* 'Vater' rokon nyelvi megfelelőinek kutatását kezdjük az elsővel.

A) Ha az *anya* szó finnugor megfelelőinek összeállítását a jelentés a z o n o s s á g a alapján kíséreljük meg, kísérletünk feltétlenül zsákutcába jut. Sok finnugor nyelvben van hasonló hangalakú 'anya' jelentésű szó, de ezek a magyar *anya* szóval hangtani okokból nem egyeztetethetők. A vogul É. *añkw* 'anya' (MUNKÁCSI—SZILASI), KL. *oan̄khwä* 'anyja' (MUNKÁCSI—TRÓCSÁNYI), TJ. *ə̄nu*, TCS. *ə̄n*, KK. *ə̄an̄k*, P. *ə̄an̄k*, ÉVag. *ə̄nuku*, AL. *ə̄nukʰ*, FL. *ə̄n̄kʰ*, Szó. *ə̄nukʰ* 'Mutter; Elenkuh', TJ. *ə̄n̄k̄ä*, TCS. *ə̄n̄k̄i* 'Mutter (als Vokativform)' (KANNISTO, WogVok. 21) | osztj. DN. *ə̄n̄a3* ~ *ə̄n̄a3*, DT. *ə̄n̄a3e*, Kond. *ə̄n̄k3*, Trj. *ə̄n̄k̄i*, Vj. *ə̄n̄k̄ä*, O. *ə̄n̄gä*, V. *ə̄n̄k̄i*, Ni. *ə̄n̄k3*, Kaz. *ə̄n̄ḡi* 'Mutter' (KARJALAINEN, OL. 197) | ? votj. Sz. *añkaj* 'anyuska, mamuska' (MUNKÁCSI,

VotjSz., vö. *anëkaj, anakaj*) szavaknak a magyarból csak olyan szó felelhetne meg, melyben szóközépi *g* (és nem *ny*) van. A votj. Kaz., Jel. *anaj* 'anya' (MUNKÁCSI i. m.) viszont tatár jövevényszó (vö. MUNKÁCSI, VotjNyt. 116). A vót *enne* 'Mutter' (WICHMANN: FUF. III, 104—5) | lapp N. *aed'ne*, S. *ēdne*, J. *æadne*, K. *anna*, *jienne* (*jea*), Kild., Not. *ienn*, A. *jeinn* 'ua.' (GENETZ, KLpWb. 44. sz.) szavakkal való egybevetése ellen szól, hogy ezek szóközépi **n*-re utalnak, nem **ñ*-re — bár a zürjén *in*, *en* 'Weib, Frau' stb. (l. WICHMANN—UOTILA, FOKOS-FUCHS szótáraiban) idevonása esetén lehet finn-ségi denazalizációval is számolni (a magyar *ny* is lehet esetleg másodlagos), de ellene szól még a hangrendi megfelelés körül maradó tisztázandó kérdés is. További probléma volna, hogy miért egyeztethető egy kétségtelenül már az uráli korban is ismert fogalmat jelölő szó csak e g y finn-ségi nyelv szavával és az ennek megfelelő lapp szavakkal s esetleg még egy zürjén szóval.

B) Vizsgálódásaink teljesen más eredményre vezetnek, ha az uráli nyelvekből a mély magánhangzóval kezdődő szóközépi **ñ*-ből származtatható tőmássalhangzójú, valamilyen női rokont jelentő szavakat helyezzük egymás mellé. Az I. táblázatba MUNKÁCSI—SZILASI, MUNKÁCSI—TRÓCSÁNYI szójegyzékei, valamint MUNKÁCSI—KÁLMÁN (VNGy. III/2 254, 364) és KANNISTO (FUF. XIV, 56, JSFOu. XXX/8, 23) munkái alapján a vogul, KARJALAINEN (OL. 46, KARJ.—TOIV.) és PAASONEN (PAAS.—DONN.) szótáraiból az osztják adatokat, valamint WIEDEMANN, WICHMANN és FUCHS-FOKOS zürjén, és JUHÁSZ—ERDÉLYI mordvin szótárának adatait helyeztem GENETZ (Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte, 1800. sz.) és T. I. ITKONEN (Wörterburch des Kolta- und Kolalappischen 789a) lapp adatai mellé; BUDENZTől idézem az erza-mordvin adatot (NyK. VII, 18), — a szamojéd adatok közül a jurák LEHTISAHO szótárából (313b), a szelkup nyelvjárásiak CASTRÉN szójegyzékéből (104, 105, ill. 288) származnak.

C) Ha az I. táblázatba foglalt szavakat és *anya* szavunkat közös uráli gyermeknyelvi eredetűeknek tartjuk, akkor az 'anya; Mutter' alapjelentéséből (mely önálló szóban csak a magyarban őrződött meg) vezethető le az összes többi. Minthogy az uráli és a finnugor alapnyelvben 'anya' jelentésű szavak felesleges bősége állhatott a beszélők rendelkezésére (vö. m. *eme*, finn *äiti*, m., finn *mam(m)a*, továbbá ezek rokon s nem rokon nyelvi megfelelőivel) így az **añ*. többől származott uráli szavak jelentése a szinonimák bősége miatt könnyen módosulhatott. Átmehetett az ego helyett annak valamely hozzátartozójának anyja jelölésére: (l. oszlop), így a vogulban a nagyanyát (AL. *āñekān* 'nagyanyád': MUNKÁCSI, VNGy. III, 231) vagy közelebből az anyai nagyanyát (AL., FL.) jelenti; a zürjénben összetétel utótagjaként 'anya' jelentésű (V., Sz., Lu., Le., Pr., Pecs., I.), a permjákban 'a férj anyja'. E jelentésfejlődések a magyarból is kimutathatók, például a Dráva mellékiéknél *apa*, *anya* jelentése 'após, anyós' — a szülőket jelentő *ēdes apām uram*, *ēdes anyām asszony* megkülönböztetéssel szemben (BÁNÓCZI: Nyr. V, 379); arra is hozható fel példa, hogy az *anyós*, *após* c s a k a f e l e s é g szüleit jelöli, s ezek a magyar szavak a szlovákba ezzel a szűkebb jelentéssel mentek át (MELICH: NyK. XXV, 290). Manapság is megfigyelhető, hogy ahol fiatalabb házaspár és az egyik házastárs szülei közös lakásban élnek, ott az *anyós*, *após* helyett — legalább is megszólításban — a vő, illetőleg a meny ugyanúgy szólítja anyósát, apósát, mint házastársa a saját szüleit; továbbá az sem ritka, hogy ha három nemzedék él együtt, az *anya*, *apa* a gyerekek szüleit jelöli,

I. táblázat

Nyelv	Nyj.	Adat	1.	2.	3.	4.	5.	6.
			[Anya]	[Nagynéni]	[Nén]e	[Sógornő]	[Meny]	[Nő]
V o r o s	TJ.	āñiː		Frau des Vaterbruders = TJ.				
	TCs.	āñiː		nagynéne				
	T.	āñi		= T.				
	K.	ōñ(i)						
	AL.	āñi	anyai nagy- anya	meine Tante				
	KL. K.	uñi				ángya		
	FL.	āñiakiə	= AL.			ángy		
	É.	āñiː						
o s z t j á k	V.	pnāñi	Stiefmutter			Frau des älteren Bruders		
	Vj.	pnāñi	= V.			= V.		
	VK.	pnāñi				= V.		
	Vart.	pnāñi				= V.		
	Likr.	pnāñi				= V.		
	Mj.	pnāñi				= V.		
	Trij.	pnāñi	= V.	Frau des jüngeren Bruders des Vaters		= V. ⁴		
	Jg.	pnāñi				[sógornő] ¹		
	DN.	pnāñi				= V.		
	Fil. Cs.	pnāñi		Tante				
	C. Kr. Szog.	pnāñi	= V.			= V.		
	Ko.	pnāñi	= V.	[nagynéni?] ²		= V. ²		

Ni.	ānāʔa'	= V.								
Kaz.	ānʔʔ	= V.								
O.	pnāʔʔ	= V.								
V.	an	[-Mutter]								
AV.	oña									
Ud.	an oña/e oña/e uñe	= V.							Schwägerin Schwägerin ³	Schwieger- tochter = AV.
Sz. Lu. I.e. I. Pecs.	-an	= V.								
Pr.	-an	= V.								
P.	an	Mutter des Mannes								
E.	aña: nizana	nape, anyós a férjnek								
M.	anaka									
K. (T.)	vioñhe vupñhe									
O.	nējje									
NP.	oije				jüngere Schwes- ter der Mutter					
B.	ōñe				Tante, Mutter- schwester					
Taz.	ōña				= NP.					
Kar.	on(e)				= NP.					

¹ So wird die Schwiegertochter vom Bruder oder von der Schwester des Mannes genannt.

² So wird die Schwiegertochter, von allen denen genannt, die jünger als ihr Mann sind.

³ 'Brudersfrau, Mannesschwester'.

⁴ Még unokasógornó: 'Frau des (älteren als ego) Sohnes des älteren Bruders'.

⁵ Még unokasógornó: 'Frau des (älteren als ego) Sohnes der älteren Schwester der Mutter'.

mama, papa a szülők szüleit, azaz a gyerekek szájából 'nagymama', 'nagypapa' jelentésűek (az igaz, hogy itt a *mama* szón látható a 'Mutter' → 'Grossmutter' jelentésváltozás, s nem az *anya* szónál). A 'mostohaanya' jelentés — mely egyébként csak AHLQVIST feljegyzéseiből: *un, on, on, uniga* 'Stiefmutter' (MSFOu. II) és képzős osztják származékokból mutatható ki (vö. LEHTISALO, AblSuff. 367) — sem kíván közelebbi magyarázatot, hiszen a gügyögő gyermek, édesanyja esetleges korai elvesztése után, mostohaanyja megjelenését ugyanazzal a gögicséléssel fogadja, mint a másik apróság az édesanyját.

A 'nagynéni' jelentés (2. oszlop) többféleképpen is kifejlődhetett ugor (vog. T., K., AL., osztj. Trj., Fil., Kaz.) és szamojéd rokonszavainknál (jurák, szelkup). PAASONEN osztj. Ko. fordítása — 'so wird die Schwiegertochter von allen denen genannt, die jünger als ihr Mann sind' — nagynénire is vonatkozhatik, de a fiatalabb fivér sógornőjét, pontosabban bátyja, unokabátyja feleségét is jelentheti (vö. 4. oszlop). A 'nagynéni' jelentésváltozással kapcsolatban egyrészt a sororatus és a leviratus széleskörű elterjedtségére lehet a halász-vadász népek körében utalni, így a nagynéni virtuálisan rögtön a mostohaanya (HARVA: FUF. XXVI, 108—14; vö. KARJALAINEN: FUF. XIII, 215, 277; másképp STEINITZ: I. OK. X, 322, 328), de arra is gondolhatunk, hogy a szülők nőtestvérei a beszélni kezdő gyermek közvetlen környezetéhez tartozhatnak, s így a gyermek gögicselésére, gügyögésére az anya vagy pedig valamilyik nagynéni reagálhat, a dajkanyelvi szavak közül tehát az egyik könnyen a nagynéni jelölőjévé lehetett. A zürjén Ud. *uñe* 'Tante' esetében is lehet helyi jellegű jelentésváltozásról szó, de ennek a zürjén szónak a hangalakja és jelentése együtt arra vall, hogy vogul jövevényszó (WICHMANN: FUF. III, 106; MSzFgrE. *ángy* al. 1961. febr.—1962. máj.-i kézirat). A jurák-szamojédban a 'nagynéni' jelentés LEHTISALO adatközlői szerint az anya húgára vonatkozik; egy eljurákosodott osztják, az egyik tazi adatközlő, ettől eltérően a birtokragos *nejjimi*^a kifejezést úgy magyarázta meg, hogy a szótárba 'die jüngere Schwester meines Vaters' fordítással került bele (313b), ez lehet helyi jellegű vagy egyéni eltérés is.

Ha a nagynéni történetesen az anya nővére, akkor az anya a gyermeke használta szóval jelölheti saját testvérnőjét, s így jöhet létre a csak a mordvin moksa nyelvjárásából kimutatható jelentésváltozás (3. oszlop). Itt említendő két — a táblázatba fel nem vett — szamojéd tájnyelvi feljegyzés is: a jurák Nj. *ñëjjap* jelentése nemcsak 'jüngere Schwester der Mutter', mint a táblázatban közölt jurák O. szóé, hanem még 'Tochter des (älteren?) Bruders der Mutter, Tochter der (älteren?) Schwester des Vaters' (LEHTISALO: uo.), azaz 'unokanővér', s a jurák P. nyelvjárási adat jelentései is ugyanezek. A 'nagynéni' és az 'unokanővér' fogalmát szibériai rokonaink nem különböztetik meg úgy, mint mi: a jurák njalinai példamondat — *ñëjjettə mîënnjē* 'er beabsichtigt seine Tante (z. B. die Tochter der Schwester seines Vaters) zu heiraten' (LEHTISELO, JurWb. 313b) — fordításából ez világosan látható. A 'nagynéni' jelentéshez kell valószínűleg számítanunk a KARJALAINEN feljegyezte osztják Trj. 'Frau des (älteren als ego) Sohnes des älteren Bruders' jelentést, mert STEINITZ (i. h. 325) meggyőző rendszerezése alapján a finnugor rokonsági elnevezéseknél az egónál idősebb unokabáty az idősebb, a szülők generációjához tartozónak számít.

A 'nagynéni' → 'sógornő' jelentésváltozás tulajdonképpen nem is jelentésváltozás, hanem a 'nagynéni' → 'nénje' változáshoz hasonlóan a beszélő centrum megváltozása. Az a nőrokon, aki a gyermeknek nagynénje, az a szü-

lők közül az egyiknek sógornője. Az osztjások és a lappok gazdag rokonsági terminológiájára jellemző, hogy az **añ*- szóból levezethető 'sógornő' jelentésű szavak az *i d ő s e b b* fivér feleségét jelölik, a szakrális szövegekben is (vö. JSFOu. 65/3 10), tehát STEINITZ terminológiájával élve: a nálam idősebb, azaz az anya generációjához tartozó rokon (4. oszlop).

Az eddig számba vett jelentések (2., 3., 4. oszlop) a magyar *ángy* szónak az MTsz.-ban számon tartott jelentéseivel egyeznek. Még két elszigetelt jelentésfejlődés fordul elő a zürjénben (5., 6. oszlop). A 'meny' jelentés (AV., Ud.) a 'sógornő' jelentésből úgy származhatik, hogy a szülők átveszik gyermekeiktől azok sógornőjére, azaz saját fiuk feleségére a többi gyermeküktől azokra használt megnevezést. Végül az 'asszony, nő' jelentés (V., Ud., Sz., I., Pr.) elvonás eredménye (feltétlenül későbbi keletkezésű), hiszen valamennyi felsorolt rokonsági kapcsolatba a beszélővel csak nő kerülhet. Ez utóbbi, igen általános jelentés kifejlődésében a szó palatalis párjának a hatásával is *f e l t é t l e n ü l* számolnunk kell. WIEDEMANN zürjén szótárában — a nyelvjárás megjelölése nélkül — *enñ, añ, inñ* 'Frau, Weib, Gattin, Frauenzimmer, — Weibchen (von Thieren)' összeállítás található (a közelebbiről meg nem jelölt nyelvjárású *añ* címszó jelentése viszont, WIEDEMANN szerint, 'Schwiegermutter (der Frau)'). Az *enñ, inñ* szavak jelentése WICHMANN és FOKOS-FUCHS feljegyzései szerint pedig általában 'nőstény' (V., Ud., Sz., Lu., Le., Pr., Pecs., FV., I., P.), de önállóan vagy összetétel utótagjaként 'anya' (V., ill. Lu., Le., Pr., FV.), 'nagynéni' (V., AV., Ud., Sz., Lu., Le., Pr., FV.), 'dajka' (V., Ud., Sz., Lu., Le., Pr., FV.), vagy 'nő', 'asszony', 'nő-' (V., AV., I., P.). Az *enka, inka* származék jelentése WIEDEMANN és FOKOS-FUCHS feljegyzésében 'Schwiegermutter', WIEDEMANN szótárában kiegészítve '(der Frau)' megjegyzéssel, FOKOS feljegyzései szerint Ud. 'Mutter der Frau', de a nyelvjárások többségében 'Mutter des Mannes' (V., Le., Pr., FV.). WICHMANNnál a 'Mutter des Mannes' (V., Sz., Pecs., Lu.) és a 'Schwiegermutter (Mutter des Mannes od. der Frau)' (Ud.) jelentésen kívül még 'Stiefmutter' (Le.), 'Frauensperson, Frau, Weib' (P.), 'Frau; alte Frau' (V.) jelentés is szerepel, azaz kisebb az alapszó és származéka között a jelentéscsúszás.

D) Etimológiai megfontolásaink szempontjából közömbös, hogy a votják J. *añi* 'Hanfgarbe' e szócsaládba tartozik-e, mint WICHMANN gondolja (FUF. III, 105), mert ez a jelentésfejlődés a szó idetartozása esetén a votják nyelv külön életében következett be, esetleg orosz tükörszóként. Jelentősége csak annyi, hogy ez esetben szavunk a másik permi nyelvből is kimutatható.

E) A magyar *ángy* szó nyelvjárási jelentései alapján tökéletesen beleillik a táblázatban közölt adatok közé: 1. 'a testvérbátya felesége'; 2. 'a nagybátya felesége'; 3. 'az unokatestvér felesége'; 4. 'az öregapa testvérenek a felesége'; 5. 'az öregapa testvére fiának a felesége'; 6. 'a sógor második felesége'; 7. 'minden idősebb rokon felesége' (MTsz.). A szó idevonásának hangtani akadálya nincs. Háromféleképpen is magyarázható a szóvégi *gy* (az *-*n*- > -*n*- változás inkább csak az írásképző változásának tekinthető, az ejtés ma is *ánd*). A legvalószínűbb PAIS (MNY. XXVIII, 172) és ZSIRAI (uo.) magyarázata: „A birtokos-személyragozott *ányom, anyod, anya* formákból kettőztetési *ánnym, ánnymod, ánnyma* elváltozásokon keresztül fejlődött *nyny* > *nygy* hasonlatlanulással *ánygyom, anygyod, anygya*, s ezekből inkább csak elvont alakulatként *ánygy*.” Figyelmet érdemel az a felfogás is, hogy a -*gy* finnugor *-*ñts*, *-*ñts* denominális főnévképző, mellyel GYÖRKE (MNY. XXXVI, 34 kk.) foglal

kozott (MSzFgrE. idézett kézírata). HORGER magyarázata, mely szerint az *ángy* szóvégi *gy*-je *ny* után fejlődött inetimologikus hang (MNY. XXIX, 109), az előző két magyarázatnál kevésbé valószínű.

F) Nem most merül fel először az *anya* és az *ángy* közös finnugor származtatása. Már MUNKÁCSI (Nyr. XIX, 148) együtt vetette egybe — csak részben helyesen — obi-ugor megfelelőikkel; majd WICHMANN hasonlította össze e két szót a megfelelő finnugor szavakkal (FUF. III, 104—6), de finn tagot is vont ide; SETÄLÄ törölte az etimológia finn tagját, s kiegészítette a szamojéd tagokkal (FUF. Anz. XII, 19, JSFOu. XXX/5, 89; vö. még: KARJALAINEN: FUF. XIII, 215; ZSIRAI: MSFOu. 67. sz. 435; MSzFgrE. 1961. febr. — 1962. máj. és 1962. máj.—jún. kézírata). Az etimológia egybeállítása nem új, de GRÉTSY alapos, a szóhasadásra vonatkozó eredményei ismeretében új magyarázat adható. Az **ań* < *anya* / *ángy* kettős fejlődés szóhasadással magyarázható. Ha az *ángy* szóvégi *gy*-jével kapcsolatosan PAIS és ZSIRAI magyarázatát fogadjuk el, akkor a birtokos személyragos alakokból indulhatott ki a hasadás (vö. GRÉTSY, A szóhasadás 205—10, 227—31, 235—50, 255—8). Lehetséges ugyan, hogy a szóhasadás már az ugor korban megindult, de az is meglehet, hogy a vogul AL. *āń* 'anyai nagyanya' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 254, 364) ~ AL. *unńim* 'meine Tante' (KANNISTO: JSFOu. XXX/8, 23) az AL. nyelvjárás külön nyelvjárási fejleménye. A zürjénben az alakilag és jelentésileg egymástól eltérő szavak különböző nyelvjáráshoz tartoznak, tehát nem tekinthetők a szóhasadás tipikus eseteinek. Megjegyzendő, hogy a zürjén Ud. szókezdő *ö*, mely a velaris finnugor szócsaládból kéri, szabálytalan fejlemény (ITKONEN: FUF. XXXI, 291—2), esetleg a hasonló palatalis zürjén szó, *in*, *en*, hatására (l. fent 173. 1.). Ha viszont az *ángy* szó végződésében a *-gy* < **-ńts*, **-ńts* képzőt látjuk, akkor a rövid és a megnyúlt magánhangzós tő **ań-* ~ **āń-* származékainak régi divergens alaki és jelentésbeli fejlődésére példa az *anya* ~ *ángy* szópár (vö. GRÉTSY i. m. 94—9).

G) A zürjén *en*, *in* ~ *ań* palatalis-velaris szópár is bizonyos fokig utal a gyermeknyelvi eredetre, de mint a gyermeknyelvi szavak többségénél az **ań-* szóból származtatható finnugor szavaknál is könnyű hasonlókat nem uráli nyelvekből is idézni, vö. köztör. *ana* 'Mutter, Schwiegermutter', tung. *ani*, *ańi* 'Mutter' (HUNFALVY: MNyszet. IV, 204; BUDENZ: NyK. X, 76; SZINYEI: EPhK. VII, 215; HERMANN: SitzberEhstn. 1897. 120—1; MUNKÁCSI, ÁKE. 132; COLLINDER, ArUgrof. 54; EtSz.).

H) A fent vázolt jelentésváltozások indoeurópai analógiával is támogathatók: POKORNY összehasonlító szótárában a 3. *ma* Lallwort folytatóinak a különböző indoeurópai nyelvekben 'Mutter', 'Amme, Hebamme', 'Grossmutter, Mutterschwester', 'Mutterbrust', 'Pflegermutter', sőt 'Hexe', 'Onkel' és 'Gottheit Mamma' jelentése is van.

I) Végül még azt óhajtom az *anya* ~ *ángy* rokonságnevek közös finnugor gyermeknyelvi származtatása valószínűsítésének érdekében felhozni, hogy nem egyedülálló a finnugor nyelvek körében sem, mert az *apa* ~ *ipa* szópár esetében is gondolhatunk szóhasadásos származásra, bár ott — mint látni fogjuk — a problematika némileg másképpen alakul.

(Folytatjuk.)

VÉRTES EDIT

Műveltségzők, vándorszők, nemzetközi szők

I.

1. Elsőnek ERNST TAPPOLET (Die alemannischen Lehnwörter in den Mundarten der französischen Schweiz. Kulturhistorisch-linguistische Untersuchung. I. Straßburg, 1914. 53—9) svájci romanista rögzítette terminológiailag azt a különbséget, mely a jövevényszavak között szükségességük szempontjából mutatkozik. TAPPOLET szerint vannak luxus-jövevényszők: *Luxus-lehnwörter* és szükségletet kielégítő jövevényszők: *Bedürfnislehnwörter*. A luxus-jövevényszők tulajdonképpen nélkülözhetők volnának, mert az általuk jelölt tárgyat, fogalmat már azelőtt is nevezték valahogyan az átvevő nyelvben, meghonosodásuk tehát nem a nyelvközösség ismereteinek gyarapodását jelenti, hanem azt, hogy a szókincsben egy-egy, többnyire affektív jellegű szinonimával több lesz. A szinonimák később vagy differenciálódnak jelentésárnyalatilag, használati kör terén stb., vagy pedig küzdelmet folytatnak egymással, s ennek folyamán esetleg az új jövevény kiszorítja a régi sajátot. Példák a luxus-jövevényszókra: angol *to aid* 'segít' < ófrancia *aider* 'ua.' (vö. angol *to help* 'ua.', ez az ősgermán **kelp-* 'ua.' igetőre megy vissza) | magyar *templom* < latin *templum* (vö. magyar R. *egyház* 'templom') | német *Onkel* 'nagybácsi' < francia *oncle* 'ua.' (vö. német *Oheim*, *Ohm* 'ua.', ez a nyugati germán **awahaim-* folytatása) | román *vrème* 'idő; időjárás' < déli szláv R. *vrěmę* 'idő' (vö. román *timp* 'idő; időjárás', ez a latin *tempus* 'idő' folytatása) | szerb-horvát *hiljada* 'ezer' < újjörög *χιλιάδα* 'ua.' (vö. szerb-horvát *tisuća* 'ua.': az ősszláv **tysotja* 'ua.' folytatása); stb. — A magyar szakirodalomban MOÓR ELEMÉR (A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya. Bp., 1963. 30) a „felesleges” jövevényszavak és az idegen nyelvi pótszavak kifejezést alkalmazza a TAPPOLET-féle luxus-jövevényszők-nak megfelelő értelemben. MOÓR (i. m. 37) felfogása szerint „felesleges» jövevényszavak a nyelvben kettős értelmű vagy tabu-szavak vagy elszíntelenedett szavak pótlására vagy pedig eufemisztikus, meg pejoratív használatban verhettek gyökereit”. BÁRCZI (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 115) úgy véli, hogy „újkeletű idegen szavak... erősebb idegen művelődési hatás idején könnyen szorítanak ki különösebb ok nélkül is, merő divatból (esetleg az anyanyelv fogyatékos ismerete miatt), régebbi szavakat.”

~ Szükségletet kielégítő jövevényszókról akkor beszélhetünk, ha a szó-kölcsönzésnek fogalom-, illetőleg tárgykölcsönzés az alapja: a nyelvközösség új tárgyakkal, fogalmakkal ismerkedik meg, s az új tárgyakkal stb. együtt átveszi idegen nyelvi nevüket is. A luxus-jövevényszókkal ellentétben a szükségletet kielégítő jövevényszók mindenkor a befogadó nép ismereteinek bővüléséről tanúskodnak. Ez utóbbi jövevényszók két további csoportra bonthatók attól függően, kapcsolatosak-e az emberi társadalom által létrehozott anyagi és szellemi értékekkel. A térszíni formákra, vadon tenyésző növényekre, vadon élő állatokra stb. vonatkozó jövevényszók műveltségi szempontból közömbösek, semlegesek. Átvételük nem az átadó nyelvközösségnek az átvevőnél magasabb műveltségi fokát tükrözi, csupán azt, hogy az átvevő nép új természeti környezetbe került. A szükségletet kielégítő jövevényszóknak műveltségi szempontból semleges csoportjába sorolható például török jövevényszavaink közül a *bojtorján*, *bőlény*, *homok*, *kökörcsin*, *tűzok* stb., szláv jövevényszavaink közül a *borostyán*, *csíz*, *jegenye*, *luc*, *szikla* stb. Meglehet azonban

az is, hogy némelyikükre valójában nem is volt szükségünk, mert átvételük idején még volt egyenértékű saját szavunk, mely később kihullott a szókincs-ből anélkül, hogy bárki feljegyezte volna. — A szükségletet kielégítő jövevényszavak második csoportját a kölcsönzött műveltségyszavak alkotják. A műveltségyszavak a társadalom anyagi és szellemi kultúrájával függenek össze. Meghonosodásuk egyet jelent az átvevő közösség fejlődésével, ismereteinek tökéletesedésével, műveltségének emelkedésével. Terjedésük függőleges irányban halad a magasabb műveltségi szintről az alacsonyabb felé. Közéjük tartoznak mindazok a szavak, melyek ember által előállított eszközöket, technikai újításokat, termesztett növényeket, háziállatokat, állami, gazdasági stb. intézményeket, oktatásügyi, tudományos stb. fogalmakat, művelődési vívmányokat, távoli országokból származó termékeket, árucikkeket stb. jelölnek. Jövevényszavaink tekintélyes részét műveltségyszavak teszik ki. Ilyenek például: a) a török nyelvekből az *ács*, *bor*, *búza*, *kapu*, *köponyeg*, *szám*, *szatócs*, *tyúk* stb.; b) a szláv nyelvekből a *bab*, *csép*, *kapál*, *király*, *patkó*, *pecsét*, *pénz*, *szerda*, *vitrola* stb.; c) a németből a *borbély*, *céh*, *csűr*, *farsang*, *hámor*, *polgár*, *prém* stb.; d) a latinból a *cerúza*, *iskola*, *legenda*, *mártír*, *ostya*, *patika*, *prédikál*, *zsálya* stb. (A műveltségyszavak kérdéséhez l.: ALFRED SCHIRMER, *Deutsche Wortkunde. Eine Kulturgeschichte des deutschen Wortschatzes*. Berlin—Leipzig, 1926. 18—9; SEXTIL PUȘCARIU, *Die rumänische Sprache. Ihr Wesen und ihre volkliche Prägung*. Leipzig, 1943. 472—3; MARIO A. PEI—FRANK GAYNOR, *A Dictionary of Linguistics*. New York, 1954. 50 *cultural word* a.; JOHANNES HUBSCHMID: *Vox Romanica* XIV, 186.)

Műveltségyszavakról természetesen nem csupán a szókölcönzés kapcsán beszélhetünk, mért ilyenek a nyelv saját elemeiből is keletkezhetnek. Nyelvújítási alkotásaink jelentős hányadának például határozottan műveltségszó jellege van; vö. *elv*, *fogalom*, *folyóirat*, *gyár*, *irodalom*, *köztársaság*, *nyelvész*, *okmány*, *szenvedély*, *szobrászat*, *történelem* stb. Nyelvjárásainkba a nyelvújítási szavak csak lassan-lassan szivárogtak és szivárognak be (vö. SzamSz. I, 7—8).

2. A magyar nyelvészeti irodalomban a *műveltség* szó a német *Kulturwort* hatására, annak tükörfordításaként jött létre. Korai előfordulására l. 1893: „a vogul—osztják, zürjén—votják és magyar nyelvekben közösen vannak perzsa eredetű *műveltség*szók” (MUNKÁCSI: *Ethn.* IV, 49). Olykor a német *Kulturwort* részfordításaként keletkezett *kultúr*szó is használatos: 1899: „Keleti eredetű *kultúr*szavainkról” (KÚNOS: *AkÉrt.* X, 507. l. még SCHMIDT JÓZSEF, *A nyelv és a nyelvek*. [Bevezetés a nyelvtudományba.] Bp., 1923. 136). Vannak példáink a *műveltségi* szó (l. 1883: *Nyr.* XII, 482; l. még BÁRCZI, *Szók.*² 77), a *műveltség* szavai (l. 1885: *EPhK.* IX, 293) és a *művelődési* szó (l. BÁRCZI, *Szók.*² 47) kifejezésekre is.

II.

1. Bármely európai nyelv szókészletében nagy számmal találhatók olyan elemek, amelyeknek hangalak és jelentés tekintetében többé-kevésbé pontos megfelelői egymással közvetlenül nem érintkező nyelvekben is nagy területen használatosak. Az ilyen szavak túlnyomó része műveltségszó. (De nem mindegyik az. A magyar *csoma*; román *ciumă*; oszmán-török *çuma*; lengyel *dżuma*; orosz *чума*; stb.: 'pestis' például aligha tekinthető műveltségszónak.) Behatóbb vizsgálatukkal ELISE RICHTER foglalkozott *Fremdwortkunde* című (Leipzig—Berlin, 1919.) könyvének III. fejezetében (*Die internationalen Bildungen und die Wanderwörter*. 93—108). Minthogy RICHTER

munkája a magyar nyelvtudományban jóformán ismeretlen maradt (vö. mégis: ZOLNAI BÉLA: MNy. XIX, 36; ZOLNAI GYULA, Idegen szavaink és a nyelvújítás. Bp., 1937. 12), fejtegetései ma sem érdektelenek: „Azok a szavak, melyek nem csupán egyetlen egy nyelvközösségnek köszönhetik kialakulásukat, két csoportra oszlanak, de ezek tagjai nem mindig különíthetők el egymástól élesen. Az első csoport a vándorszavaké. Nem minden jövevény-vagy idegen szó vándorszó. Ezen inkább azokat a szavakat kell értenünk, melyek nem csupán átmennek valamely nyelvközösségből egy másikba, hanem egyféle körutazást tesznek. Vándorlásuk minden pontján valamit felvesznek, némileg megváltoznak, s végül mint félig idegenek térnek vissza hazájukba. E hazatérés azonban nem minden vándorszónak adatik meg. A jellemző az, hogy különféle kezek gyúrnák, különféle emberrétegek munkálják.”¹ (RICHTER i. m. 94.)

A vándorszavak rendszerint szóbeli átvétel útján, vándorló kereskedők, utazók, mesteremberek, katonák, külföldön tanuló diákok, telepesek stb. révén terjednek. Vándorútjuk során az egyes nyelvekben olyan hangalaki és jelentésbeli módosulásokon mehetnek keresztül, hogy összetartozásukat még a nyelvész szakember sem ismerheti fel mindig könnyen. (Vö.: ÉrtSz. VII, 236; ÚjMLex. VI, 604. A MEtSz. munkaközösségének álláspontjára l. MNy. LVIII, 300—1.) Etimológiailag például a magyar *gyöngy* ugyanaz a szó, mint az orosz *жéмыз* 'igazgyöngy'; a magyar *kátrány* végső fokon azonos a spanyol *alquitrán* 'kátrány' szóval, a magyar *tárkony* a francia *estragon* 'tárkony' szóval, a magyar *mester* a lengyel *mistrz* 'mester' szóval, a magyar *narancs* a francia *orange* 'narancs' szóval, a magyar *szamár* az újböög *самар* 'málhanyereg' szóval, a magyar *szekrény* az angol *shrine* 'ereklyetartó; szentély, oltár' szóval stb. Az effajta szavak teljes vándorútjának aprólékos felderítése nehéz, sokszor megoldhatatlan feladat a leggyakorlottabb etimológusok számára is. Egy-egy mozzanat tisztázásához a szótörténet mellett különösen a szóföldrajz nyújthat segítséget. Rendkívül érdekes például megfigyelnünk, hogyan csatlakozik a magyar *egres* izoglosszájához a szlovák *egreš* stb. izoglosszája (l. JOZEF ŠTOLC: Jazykovedné štúdie. II. Bratislava, 1957. 29—41 és térkép a 64. lap után).

Indított-e útnak a magyar nyelv is olyan szavakat, melyek a szomszédokon túl, de legtöbbször azok közvetítésével távolabbi népek nyelvében is meghonosodtak? Nem is éppen keveset. Egyikük-másikuk végső forrása nem a magyar ugyan, de széles körű elterjedésüket, vándorszói rangjukat a magyar-nak köszönhetik. Valamennyi balkáni nyelvbe átkerült *város* szavunk; vö. albán *varosh* 'a város falakon kívüli része; a város lakott része (ellentétben a kereskedőnegyeddel)'. A francia *hussard*, *shako*, *soutache*, *heiduque* és számos más nyelv megfelelő szava a magyar *huszár*, *csákó*, *sujtás*, *hajdú*-ra megy vissza. Az angol *goulash*, *paprika*, az orosz *шалаш* 'kunyhó, kalyiba', *шепеша* 'sor

¹ „Die Wörter, die nicht einer einzigen Sprachgemeinschaft allein ihre Bildung verdanken, zerfallen in zwei Gruppen, deren einzelne Vertreter sich aber nicht in jedem Falle scharf sondern lassen. Die erste Gruppe ist die der Wanderwörter. Nicht jedes Lehnwort oder Fremdwort ist ein Wanderwort. Vielmehr sind darunter diejenigen Wörter zu verstehen, die nicht nur von einer Sprachgemeinschaft in eine andere übergehen, sondern eine Art Rundreise machen. Auf jedem Punkte ihrer Wanderung nehmen sie etwas auf, werden in etwas verändert und kommen schließlich als Halbfremde in die Heimat zurück. Indessen ist nicht jedem Wanderwort diese Rückkehr beschieden. Das Kennzeichnende liegt darin, daß es von verschiedenen Händen geknetet, durch verschiedene Menschenschichten bearbeitet worden ist.”

⟨katonáké⟩', *uuuúák* 'csúcsos sisak', *mokáü(ckoe)* 'tokaji bor', a spanyol *coche* 'kocsi' legfontosabb előzménye a magyar *gulyás*, *paprika*, *szállás*, *sereg*, *sisak*, *tokaji*, *kocsi*. A magyar *pallos*-hoz és *szablyá*-hoz feltűnően hasonló és velük nyilvánvalóan összefüggő idegen nyelvi szavak (például német *Pallasch*, *Säbel* stb.) vizsgálatakor is számolnunk kell azzal a föltevessel, hogy esetleg a magyarból származnak.

2. A magyar nyelvészeti irodalomban a német *Wanderwort* vagy talán a francia *mot voyageur* mintájára megalkotott *vándorszó* viszonylag későn bukkant fel. Legkorábbi előfordulása — jelenlegi adataim szerint — BÁRCZI GÉZA tollából származik: 1931: „a *mušt*, *must*, *most*, *mosto*, *mustum* stb. a középkorban valódi nemzetközi *vándorszó* volt (mint különben akárhány más). Az ilyen nemzetközi *vándorszavak* nemcsak a mi korunk privilégiumai, s igen helytelen képet alkotunk magunknak a középkorról, ha azt hisszük, hogy a nehezebb közlekedési viszonyok az embereket teljesen otthonukhoz szegezték.” (MNY. XXVII, 124.) Közhasználatúvá elsősorban a SzófSz. tette, melynek *atlasz*, *bolt*, *bordély*, *darabont*, *dárda*, *must*, *mustár*, *selyem*, *tárkony* stb. szócikkében a *vándorszó*, *európai vándorszó*, *középeurópai vándorszó*, *európai és ázsiai vándorszó* stb. minősítés szerepel. A *vándorszó*-val mint terminológiai újítással azonban — úgy látszik — nem minden nyelvtudósunk barátkozott meg; az EtSz.-ben csak elvétve (például a *filigrán*, *flanél* szócikkében) találkozhatunk vele. MELICH JÁNOSnak a *tárkony*-ról szóló, 1963-ban közzétett cikkében (NytudÉrt. 38. sz. 142—50) is csupán a SzófSz.-ból vett idézet tartalmazza (i. m. 149). Erdemes összehasonlítani a műszavak szempontjából a *darabont* és a *dárda* szócikkét az EtSz.-ban (1925.) és a SzófSz.-ban: az EtSz. mindkettőben a *középeurópai katonai műszó* kifejezést, a SzófSz. pedig az elsőben a *középeurópai vándorszó*, a másodikban az *európai vándorszó* kifejezést használja. — A *vándorszók* — mint említettem — kevés kivétellel műveltségzők. Ennek folytán a *műveltségző* és a *vándorszó* kifejezés alkalmilag egymás helyett is használható (l. LIGETI: MNY. XLII, 1).

III.

I. Az európai nyelvek közös tulajdonában az imént tárgyalt vándorszavakon kívül még másféle szavak is vannak. RICHTER (i. m. 97) így ír róluk: „Hasonlíthatatlanul terjedelmesebb és jelentősebb [a vándorszavak csoportjánál] a második csoport, a nemzetközi szavaké. Azoknak a szavaknak végtelen sora ez, melyekben az európai művelődési viszonyok egymásra gyakorolt hatásai tükröződnek, melyek szülőföldjét alig lehet megállapítani, melyeknek az a rendeltetésük, hogy mindenütt otthon legyenek, melyek megalkotásában majdnem egyenlő részt vállal minden nép, s melyekre ennél fogva sem a német, sem a francia, sem az angol vagy a latin—görög megjelölés nem illik, hanem leghelyesebben »európaiaknak« volnának nevezhetők. Csakhogy ez az elnevezés túlságosan szűknek látszik, mert kirekeszti Amerikát; ha azonban figyelembe vesszük, hogy műveltség és nyelv szempontjából az Egyesült Államok — csupán az jöhet itt tekintetbe — mégiscsak Európához tartozik, elfogadható lehet az »európai« név. Az itt tárgyalandó szavakat mindenki ismeri: *telegráf*, *gramofon*, *szocializmus*, *miniszter*, *luxus*, *expressz*, *klerikális*, *esztétikus*, *analfabéta* stb.”¹

¹ „Unvergleichlich umfangreicher und bedeutungsvoller ist die zweite Gruppe, die der internationalen Wörter. Das sind die zahllosen Reihen von Wör-

Az utóbbi években számos külföldi kutató érdeklődése fordult a nemzetközi szavak felé. A kérdésnek egyre terjedelmesebb irodalma fejlődik, melyben elvi jelentőségű és kisebb fontosságú részletek egyaránt megvitatásra kerülnek. A továbbiakban sorra veszem a lényegesebb megnyilatkozásokat.

A. A. BELECKIJ (Київський Державний Університет ім. Т. Г. Шевченка. Наукові записки. Том. XIV. Вип. II. Збірник філологічного факультету № 8. Київ, 1955. 59—80) tanulmánya szerint a mai lexikológiában használatos *internacionalizmus* műszó fogalmi tartalma a következőkben összegezhető: „ugyanannak a morfémanak (például az *anti* praefixumnak, az *-ismus* suffixumnak) fonetikai variánsai és ugyanannak a szónak (például a *lámpá*-nak, *iskola*-nak, *kommunizmus*-nak) fonomorfológiai variánsai, melyek legalább három, egymással közeli rokonságban nem levő és (a beszélők számát tekintve) jelentékeny európai nyelvben használatosak” (i. m. 79). A maga részéről BELECKIJ nem tart szükségesnek semmiféle megszorítást a szóban forgó nyelvek területi elhelyezkedésében és a nyelvközösségek létszámában; az internacionalizmussal szemben csupán az a követelménye, hogy legalább három egymással közeli rokonságban nem levő nyelvben előforduljon.

O. B. ŠACHRAJ (Иностранные языки в школе 1955. 1. sz. 24) meghatározása szerint a nemzetközi szavaknak „közös az eredetük és hasonló a külső (írás- és hangzásbeli) alakjuk különféle nyelvekben, bizonyos fokig egyezik a jelentésük és mintegy közös tulajdonát alkotják a nyelvek sorának”. Hangsúlyozza, hogy „a »nemzetközi szókészlet« fogalmába nem tartoznak bele a genetikai rokonságon alapuló szóegyezések [angolul *cognate words*], azaz azok a közös forrásra visszamenő szavak, melyek megléte a nyelvek sorában e nyelvek rokonságának, egységes alapnyelvből való származásának eredménye (például a *мать*, *mother*, *Mutter*, *mère* stb. a mai indoeurópai nyelvekben)” (i. h. 24).

VILÉM FRIED (Časopis pro moderní filologii XXXVIII [1956.], 204—17, 284—94) cikke értékes hozzájárulás a nemzetközi szavak kérdésének tisztázásához. Definíciója szerint „A nemzetközi szavak és szóképző morféma (kölcsonzott) lexikális elemek kettőnél több olyan, különféle nyelvcsaládhoz [illetőleg ezen belül különféle nyelvcsoporthoz] tartozó európai nyelv rendszerében, melyek közül kettő szükségképpen világnyelv [tehát az angol, francia, német, orosz, olasz, spanyol, portugál közül valamelyik]”. Az ilyen szavaknak más és más lehet a külső — írás- és hangzásbeli — hasonlóságuk foka, szemantikai egyezésük vagy eltérésük nagysága pedig fordított arányban van azzal, mennyire alkalmazkodtak egy-egy nyelv rendszeréhez. A szakmai terminológiához tartozó szavak szemantikailag többnyire elszigetelt helyzetűek az egyes nyelvek szókincsében, de ugyanakkor szinte azonosak a többi nyelv

tern, in denen sich die Wechselwirkungen der europäischen Kulturverhältnisse spiegeln, deren Heimat kaum festgestellt werden kann, deren Bestimmung es ist, überall heimisch zu sein, an deren Bildung alle Völker fast gleichen Anteil nehmen und die daher weder als deutsch oder französisch oder englisch oder lateinisch—griechisch zu bezeichnen sind, sondern die am richtigsten »europäisch« genannt zu werden verdienen. Allerdings erscheint diese Bezeichnung zu eng, weil sie Amerika ausschließt; in Anbetracht dessen, daß aber kulturell und sprachlich die Vereinigten Staaten — diese allein kommen hier in Betracht — doch zu Europa gehören, könnte das Wort »europäisch« wohl gelten. Die Wörter, von denen hier die Rede sein soll, sind Jedermann bekannt: *Telegraph*, *Grammophon*, *Sozialismus*, *Minister*, *Luxus*, *Expreß*, *klerikal*, *ästhetisch*, *Analphabet* usw.”

megfelelő szavaival. Ezzel szemben a köznyelvi szókinszbe való teljes beilleszkedés rendszerint azzal jár együtt, hogy az illető szó jelentése eltér a többi nyelv megfelelő szavától.

V. V. AKULENKO (Труди філологічного факультету Харківського державного університету. Харків, 1958. VI, 99) jól átgondolt, kerekded meghatározása így hangzik: „nemzetközi szavak azok a helyesírási vagy fonológiai tekintetben a felismerhetőség fokáig hasonló, szemantikailag teljesen vagy részben egyező szavak, amelyek nemzetközi jelentőségű fogalmakat fejeznek ki, és legalább három olyan nyelvben megvannak, mely szinkronikusan egymás mellé állítható s nincs közeli rokonságban.” Foglalkozik AKULENKO (Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції 15–20 грудня 1959 року. Харків, 1959. 108–111) az ukránban meglevő nemzetközi szavak forrásnyelveivel is.

Ю. А. БЕЛ'ЧКОВ (Интернациональная терминология в русском языке. Москва, 1959. 3–4) a nemzetközi terminológia kialakulásának történelmi körülményeiről ezeket írja: „A nemzetközi terminológia történelmi jelenség, mely meghatározott körülmények között keletkezett és fejlődött, és pedig az újkori történelem korszakában, ... amikor bármely nép sikerei és eredményei közkinccsé válnak. E korszakot a tudomány, technika, kultúra páratlanul gyors fejlődése jellemzi.”

M. M. МАКОВСКИЈ (Вопросы языкознания IX/1, 44–51) célszerűbbnek tartaná az *internacionalizmus* műszó helyett a *regionalizmus* bevezetését. A regionalizmusok szűkebb vagy tágabb körre terjedhetnek ki; beszélhetünk például balkáni regionalizmusokról (l. a magyar *csobán* 'juhász', *kalyiba*, *kamat* stb. balkáni megfelelőit), európai–amerikai regionalizmusokról (*politika*, *konstrukció* stb.), de regionalizmusoknak számíthatók a török nyelvek, a perzsa, a tádzsik, az urdu, a bantu stb. arabizmusai vagy a japán, koreai, vietnami, ujjur stb. nyelv kínai jövevényelemei is. Mint láthatjuk, МАКОВСКИЈ regionalizmusaiban a vándorszavak és a nemzetközi műveltségsszavak összemósódnak.

A nemzetközi szavak mivoltáról vallott nézetek ismertetése után vizsgáljunk meg kissé közelebbről néhány olyan konkrét kérdést, amely velük kapcsolatosan felmerül. Általános szabályként állapíthatjuk meg, hogy a nemzetközi szavak alkalmazkodnak az egyes nyelvek hangtani, alaktani stb. rendszeréhez. Nemzetközi voltak tehát egyáltalán nem jelenti azt, hogy e szavak nemzeti kivüliek, nemzet nélküliek vagy nemzeteken felüliek volnának (vö. KALLÓS: Balassa-Eml. 65–9). A francia *bureau* 'íróasztal; iroda', *jury* 'zsüri' és *regisseur* 'színházi stb.' rendező' a szerb-horvátban *birō*, *žiri*, *režisér*, az oroszban pedig *бюро*, *жюри*, *режиссёр* alakban honosodik meg; a szláv nyelvekben ugyanis nincs *ü* és *ö* hang. A *herbárium*, *hidra*, *hiperbola*, *horizont* stb. az oroszban *гербарий*, *гидра*, *гипербола*, *горизонт* alakban jelentkezik (vö. azonban *хандбол* 'kézilabda', *хоккей* 'hoki'). Az idegen nyelvi *h* ~ orosz *z* megfelelés kijeve, ukrános ejtéssajátosságra megy vissza. Az *au*, *eu* diftongusból az oroszban *ae*, *je* lesz; vö. *автомобіль* 'automobil', *ефемизм* 'eufemizmus'. (A nemzetközi szavaknak az orosz nyelvbe való beilleszkedésére l. GERTA HÜTTL WORTH, *Foreign Words in Russian. A Historical Sketch, 1550–1800*. Berkeley—Los Angeles, 1963. L. még Л. Л. КУТИНА, *Формирование языка русской науки. [Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века.] Москва—Ленинград, 1964.*) A ma-

gyarban a shóvégi rövid *o* meg szokott nyúlni; vö. *eldorádó, eszkimó, eszperantó, rádió, televízió, tangó*.

A nemzetközi shavak egy része azonban az egyes nyelvekben bizonyos fokú „területenkivüliséget” is élvezhet, azaz mentesítést kaphat egy-egy szabályszerűség érvénye alól. Némelyik nyelvben például a görög—latin eredetű nemzetközi shavaknak görögös—latinos a többes számú alakjuk is; vö.: angol *phenomenon* (plur. *phenomena*) ’tűnemény, fenomén’, *analysis* (plur. *analyses*) ’elemzés, analízis’, *datum* (plur. *data*) ’adat’ | német *Lexikon* (plur. *Lexika*) ’lexikon; shótár’ | cseh *stadium* (plur. *stadia*) ’stádium’, *aroma* (plur. *aromata*) ’zamat, aroma’ | szlovák *centrum* (plur. *centra*) ’központ, centrum’, *lyceum* (plur. *lyceá*) ’líceum’ | lengyel *gimnazjum* (plur. *gimnazja*) ’gimnázium’, *muzeum* (plur. *muzea*) ’múzeum’. A szláv nyelvekben a shavak rendszerint nem kezdődhetnek *a*-val és *e*-vel, hanem csak *ja*-val, *je*-vel stb. Az újabb jövevényshavak s így a nemzetközi shavak is e tekintetben kivételek; vö.: szerb-horvát *akustika, entuzijazam* ’lelkesedés, entuzijazmus’; cseh *atom, elevator*; orosz *акробат, эпизод* stb. A gazdag esetrendszerrel rendelkező oroszban a *бордó, динамо, какао, кило, метр, радио, клише, колумбу* típusú nemzetközi shavak nem ragozódnak. Az orosz helyesírási szabályok értelmében *ж, ч, ш* és *щ* után nem írható *ю, я, ъ*, hanem helyettük *у, а, и* betű írandó; a *бровюра, жюпү* féle nemzetközi shavakra azonban e szabály nem vonatkozik. A magyar nyelv a jövevényshavakkal beléje került mássalhangzó-torlóadásokat fel szokta oldani, de nemzetközi shavakban még nagyobb artikulációs erőfeszítést kívánó mássalhangzó-torlóadásokat is meghagy; vö. *extra, expressz, absztrakció* stb.

A nemzetközi shavak az esetek többségében megkönnyítik az idegen nyelvű shövegek megértését, a fordítók munkáját. Olykor azonban kisebb-nagyobb tévedéseket, pontatlanságokat okozhatnak. Az ’évtized’ jelentésben is használatos angol *decade*, francia *décade*, német *Dekade* és a kizárólag ’tiznapos időszak, a hónap harmada’ jelentésű orosz *декада* összekeveréséből például olyan hiba keletkezhet, amilyet az *Acta Linguistica* fordítója vétett 1952-ben: „старинное областное слово в последние декады [helyesen: десятилетия] стало принадлежностью русского литературного языка” [„a régi tájszó az utóbbi évtizedekben bekerült az orosz irodalmi nyelvbe”] (*ALingu.* I, 258). Félreértésre adhat alkalmat az angol *record* főnév is, melynek legalább hat jelentése van, nemzetközivé azonban csupán sportnyelvi ’csúcsteljesítmény’ jelentésében vált. Megtévesztő lehet a ’beton’ jelentésű angol *concrete*, a ’szánalmas’ jelentésű angol *pathetic*, az amerikai angolban és a franciában ’milliárd (10⁹)’ jelentésű *billion*, a ’valóságos, tényleges’ jelentésű angol *actual*, a ’valóra vált, megvalósít’ jelentésű angol *actualize*, a ’dolgoz állása, viszonyok; összekötés’ jelentésű angol *conjunction*, a ’regény’ jelentésű angol *novel*, a ’(nyitott) lépcső(feljárat)’ jelentésű francia *perron* stb. Az efféle shavakat méltán nevezik a fordítók álbarátainak: „les faux amis des traducteurs”; „ложные друзья переводчика” (Vö.: *ŠACHRAL: Вопросы языкознания* IV/2, 107—11; *FRIED: i. h.* 215—7, 287—93.)

Nem minden európai nyelv fogadja a nemzetközi shavakat ellenállás nélkül. A világnyelvek közül különösen a németben, a kisebbek közül a magyarban, finnben, észtben, csehben, szlovénben stb. gyakran találunk helyettük — esetleg mellettük, velük párhuzamosan — saját nyelvi egyenértékűeket. Vö.: francia *automobile*, olasz *automobile*, orosz *автомобиль*, de: újjörög *авто-кльто(v)* [a görög—latin elemekből alkotott, hibrid nemzetközi shóban göröggel

cserélték fel a latin utótagot], német *Kraftwagen*, magyar *gépkocsi* | olasz *radio*, orosz *радио*, magyar *rádió*, de: német *Rundfunk*, cseh *rozhlas* | angol *theatre*, francia *théâtre*, német *Theater*, de: magyar *színház*, szerb-horvát *pózorište* és *kázalište*, szlovén *gledališče*, cseh *divadlo* | spanyol *gas*, olasz *gas*, orosz *газ*, magyar *gáz*, de cseh *plyn* | angol *music*, olasz *musica*, orosz *музыка*, de: magyar *zene*, szerb-horvát *glazba*, cseh *hudba* | francia *république*, német *Republik*, orosz *республика*, de: magyar *köztársaság*, finn *tasavalta*, lengyel *rzeczpospolita* | angol *university*, francia *université*, orosz *университет*, de: magyar *egyetem*, finn *yliopisto*, észt *ülikool*, szerb-horvát *sveučilište* | német *Kino*, lengyel *kino*, orosz *кино*, de: magyar *mozi*, finn *elokuvat* | angol *telephone*, olasz *telefono*, orosz *телефон*, de: német *Fernsprecher*, magyar *távbeszélő* | angol *television*, olasz *televisione*, magyar *televízió*, de: német *Fernsehen*, *Fernseh-*, orosz *телевизи́он* [a görög—latin elemekből alkotott nemzetközi szó latin utótagját orosz megfelelőjével cserélték fel] stb.

A nemzetközi szavak jelentős hányada latin és görög elemekből áll. Európa nyugati felén a tudomány nyelve nagyjából a XVIII. század végéig a számos görög jövevényt is magában foglaló latin volt. A görög—latin szókészlet azonban közös kezelésben levő kincsesbányájuk az európai népeknek azóta is, mióta a tudományokat nemzeti nyelveken művelik. Minden tudós, bármi is az anyanyelve, úgy gazdálkodhatik vele, mint sajátjával. Mégis természetes, hogy az ily módon alkotott új szavak másképpen illeszkednek be a latinból fejlődött román nyelvekbe, mint például a németbe vagy az oroszba. Sajátos az angol nyelv helyzete, mert HENRY BRADLEY megállapítása szerint a reneszánsz óta az egész latin szókincs potenciálisan angol lett („the whole Latin vocabulary became potentially English”; I. THEODORE H. SAVORY, *The Language of Science: Its Growth, Character and Usage*. London, 1953. 41). A modern francia, olasz, spanyol stb. szempontjából egy tudományos műszóvá tett latin kifejezés semmi esetre sem *i d e g e n* szó, hanem a franciának *mot savant*, az olasznak *voce dotta* vagy *latinismo*, a spanyolnak *palabra culta* vagy *cultismo* stb. Eppen ezért nem véletlen az sem, hogy az idegen szavak szótára mint külön szótár típus éppen a németeknél alakult ki (a legrégebb ilyen szótárt SIMON ROT készítette 1571-ben; I. HERMANN HIRT, *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache. Darstellung des deutschen Wortschatzes in seiner geschichtlichen Entwicklung*. München, 1909. 106), s ma is népszerű a németen kívül a magyar, szerb-horvát, lengyel, orosz stb. nyelvterületen, de ismeretlen az újlatin és angol nyelvterületen. (A „Dizionario moderno”-féle szótárak más jellegűek.) Az idegen szavak szótárainak törzsanyagát kitevő, latin—görög fogantatású nemzetközi szavak ugyanis e nyelveknél nem *i d e g e n* szavak szótárába, hanem a szótárba kíváncznak. Egy angolul, franciául, olaszul beszélő orvos nem tanácskozhat betege jelenlétében úgy, hogy a beteg meg ne értse, egy német, magyar vagy szláv nyelvű orvos azonban ezt nyugodtan megteheti, kivéve ha a beteg is szakmabeli és jártas a latin orvosi terminológiában (I. FRIED: i. h. 209).

Az európai nyelvek internacionalizálódásának jelenségeiről, egy „új-európai nyelv” („neueuropäisches Idiom”, F. A. WOLF [1759—1824.] kifejezése) felé való közeledésről, az új-europeizmus („neo-europäismus”, F. MIKLOSICH [1813—1891.] kifejezése) irányzatáról már a múlt században tudtak a kutatók. Az internacionalizálódás legszembetűnőbbben a nemzetközi szavak használatában mutatkozik meg, de megnyilvánul bizonyos szóképző elemek terjedésében (I. MIKLÓS FOGARASI, *Beiträge zur Geschichte der internationalen*

Bildungssuffixe des Russischen. Von den Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Bp., 1965.), valamint a frazeológiában és a szintaxisban is. (L. Cesty moderní jazykovědy. Jazykověda a automatizace. Szerk. PETR SGALL. Praha, 1964. 11—2.) A tükörszavak és tükörkifejezések szintén az európai nyelvek egymásbakapcsolódásának jelei (vö.: A. MEILLET, Linguistique historique et linguistique générale. II. Paris, 1936. 36—43; MELICH: MNyTK. 42. sz. 3—7, 29—33; L. DEROY, L'emprunt linguistique. Paris, 1956. 216—23). CHARLES BALLY (Traité de stylistique française.³ Nouveau tirage. Genève—Paris, 1951. I, 23) megkockáztathatónak tartja azt az állítást is, hogy ugyanúgy, ahogyan van európai gondolkodásmód, van „európai stilisztika” is, hiszen a stilisztikai kifejező eszközök még az egymással rokoni viszonyban nem levő európai nyelvekben is jórészt egyezők vagy hasonlóak.

2. Tekintsük át a *nemzetközi szó* mint szakkifejezés történetét s az általa jelölt fogalom fejlődését a magyar nyelvészeti irodalomban. — SZILY KÁLMÁN 1879-ben a nemzetközi terminusok jelölésére az *internationalis elnevezés-t* (Adal. 56) és az *internationalis műszó-t* (Adal. 58, 61), SZARVAS GÁBOR 1879-ben az *internationális szó-t* (Nyr. VIII, 16), SZABÓ JÓZSEF (Az idegen szók használás módja. Bp., 1891. 15) pedig 1891-ben a *nemzetközi elnevezés-t* használja. BÁRDOS RÉMIG (A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. 193) SZILYnek a természettudományi műnyelvről vallott nézeteit ismertetve már a *nemzetközi szó* megjelölést alkalmazza: 1896: „Ha a fogalomra nincs *nemzetközi szó*, használjuk rá az irodalomban vagy valamely tájszólásban divatos szók közül a leghatározottabbat s legvilágosabbat”. BALASSA JÓZSEF (A nyelvek élete. Bp., 1938. 72) az *egyetemes műveltség szavai*-nak nevezi azokat a műveltségszókat, „amelyeket a szellemi, politikai, társadalmi áramlatok hullámszája elvisz minden művelt nép nyelvébe”. BÁRCZI GÉZA (Bev. 55; Szók.² 47) a *nemzetközi szó-t* azonos jelentésűnek veszi a *vándorszó*-val, és e két kifejezést összefűzve a *nemzetközi vándorszó* nevet adja a *must*, *köntös*, *kaszárnya*, valamint a *magnetofon*, *rádió*, *telefon*, *televízió* típusú szavaknak egyaránt (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 126, 272, 320, 363).

A nemzetközi szók fogalmi körülhatárolását E. RIESEL (Abriß der deutschen Stilistik. Moskau, 1954. 137) nyomán FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERES-
TYÉNI (Stil. 52) kísérelte meg: „*Nemzetközi (internacionális) szavak*. — Ezek a fontosabb nyelvekben többnyire megtalálhatók. Tartalmukra nézve jobbra politikai, gazdasági, irodalmi, művészeti, tudományos és technikai fogalmakat neveznek, meg, nemritkán azonban a mindennapi életnek a dolgait fejezik ki szakszerű egyértelműséggel: *parlament, miniszter, konferencia, diktatúra, demokrácia, szocializmus; export, import; kultúra, realizmus, szimbolizmus; barokk, dráma, eposz; atom, energia; film, garázs, pedagógus, protekció, rádió, sport, telefon* stb.” (I. h.; l. még SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 447.) A nemzetközi szókat a METSz. munkaközössége különválasztotta a vándorszóktól: „A »*nemzetközi szó*« kifejezést azokkal a jövevényt-szavakkal kapcsolatban használjuk, amelyek főként nyelvünk újabb kori története folyamán, elsősorban az írott nyelven keresztül, a sajtó révén, a rádió, a film, a televízió stb. útján terjedtek el viszonylag rövid idő alatt az egész magyar nyelvben, és amelyek számos, egymással esetleg nem is rokon nyelvben hasonló vagy csaknem azonos hangalakban és jelentésben találhatók meg” (MNy. LVIII, 300). Ez a felfogás tükröződik az ÉrtSz.-ban is, ahol a *vándorszó* 2. jelentéseként ez olvasható: „(*ritk*) Olyan, rendsz. az újkori művelődés, civilizáció fogalomkincsével kapcsolatos és az írott nyelven keresztül megismert

jövevény-, ill. idegen szó, amelynek megfelelője csaknem azonos hangalakban és jelentésben számos nyelvben megvan; nemzetközi szó (pl. atom, gáz, szocializmus, telefon)” (ÉrtSz. VII, 236).

A METSz. munkálatai során szükségessé vált a nemzetközi szó fogalmának további tisztázása, szabatosabb meghatározása. A szerkesztőség állásfoglalása a következő: 1. A „nemzetközi szó” tulajdonképpen nem történeti, hanem — európai méretekben alkalmazott — szóföldrajzi kategória. A nemzetközi szók az európai népek műveltségének közös voltáról tanúskodnak. — 2. Átvitt értelemben a „nemzetközi szó” etimológiai kategóriának is tekinthető. Valamely szó nemzetközi elterjedtsége ugyanis a nyelvek műveltségbeli rokonságán alapszik. Ez a műveltségbeli nyelvrokonság (vö. SIMONYI: Nyr. XLVI, 249—52) a genetikai nyelvrokonsághoz bizonyos fókig hasonló, azt kiegészítő jelenségnek fogható fel. — 3. Valamely szó csupán akkor minősíthető nemzetközinek, ha az alábbi három követelmény mindegyikének megfelel: A) Nemzetközi fontosságú, nem pedig helyi érdekű tárgyat, fogalmat stb. jelöl. Ezért nemzetközi az *akadémia*, *tank*, de nem nemzetközi a *szamovár*, *balalajka*. B) Az egyes nyelvekben élő változatok írásképe (olykor hangalakja is) és jelentése annyira közel áll egymáshoz, hogy azonosságukat a nem szakember is felismeri. Ezért vehető a *dráma* nemzetközi megfelelői közé a német *Drama*, orosz *драма*, de nem vehető a *gigász* nemzetközi megfelelői közé a francia *géant*, angol *giant*. C) A világnyelveknek tekintett nagy európai nyelvek (angol, francia, német, olasz, orosz, portugál, spanyol) közül legalább három nyelvben megvan, és e három közül legalább kettő nincs egymással igen szoros genetikai rokonságban (pl. az egyik nyelv germán, a másik meg újlatin). A magyarba a németből került *akt* megfelelője megvan ugyan a csehben, lengyelben, bolgárban stb., nemzetközi szónak mégsem tarthatjuk, mert e nyelvek között csupán egy világnyelv van, a forrásul szolgáló német. A mezeten emberi test képzőművészeti ábrázolására a többi világnyelv más kifejezést használ: angol *nude* (*figure*); francia *nu*; olasz *nudo*; orosz *ню*; portugál *nu*; spanyol *desnudo*.

*

A műveltségszók, vándorszók és nemzetközi szók kérdéscsoportja igen gyakran egymásba fonódik. Olykor alig dönthető el, vándorszóval vagy nemzetközi szóval van-e dolgunk. Terjedésüknek, az egyes nyelvekben való meghonosodásuknak stb. tüzetes vizsgálata a romanisztika, germanisztika, szlavisztika, finnugrisztika stb. és az általános nyelvészet számára egyaránt tanulmányos lehet. Különleges figyelmet érdemel az e szavakra jellemző többszörös átvétel jelensége, melyet AL. GRAUR (*Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*. București, 1960. 67—77) *etimologie multiplă*-nak nevezi. Mindez nem is egy, hanem több terjedelmes, európai látókörű monográfiának lehetne tárgya.

KISS LAJOS

A Halotti Beszéd interpunkciójáról

1. A Halotti Beszéd első összefüggő szövegmémlékünk. Jelentősége nyelvünk történetének kutatásában óriási. Nyelvészek egész sora foglalkozott idáig is ezzel az értékes nyelvemlékkel, és szinte minden vele kapcsolatban felmerülő kérdésre feleletet adtak. Hangtani, szótani, alaktani feldolgozása

úgyyszólván teljes. Mondattani vizsgálatát azonban nagymértékben gátolta az, hogy interpunkció hiányában, mint azt eddig gondoltuk, a mondatok határainak és szakaszolásának egyértelmű meghatározása lehetetlennek látszott. Akik eddig értelmezték a Halotti Beszédet, az interpunkciót úgy oldották meg, hogy lényegében a nyelv mai szabályainak és a mai helyesírásnak megfelelően látták el a szöveget írásjelekkel. Első pillantásra valóban úgy látszik, hogy a nyelvemlékben interpunkcióról nem beszélhetünk, hiszen írója csak egyetlen írásjelet használ, a pontot, és a pont a szöveget csak kisebb-nagyobb szakaszokra bontja. Az értelmezések írásjelei, bár igen sok esetben megegyeznek az eredeti pont helyével, tulajdonképpen teljesen függetlenek az eredeti interpunkciótól, nem annak tekintetbe vételén alapulnak.

2. Tüzetes vizsgálat után gyanúnk támadhat, hogy a Halotti Beszédet írója ezzel az egyetlen írásjellel is pontos, a gondolatnak és a beszédszüneteknek megfelelő szakaszokra bontja: hogy tehát a Halotti Beszédben rendszeres írásjelezés van. Persze a dolog nagyon egyszerű volna, ha a szöveg csupa egyszerű mondatból állna. Akkor nyugodtan kimondhatnók, hogy a mondat végén pont van, ugyanúgy, mint nyelvünk mai rendszerében. De a mondatok nagy része összetett mondat, így a szöveg írójának a mondatközi írásjelezést is meg kellett oldania. Meggondolkoztató azonban, hogy a pont után hol kisbetűvel, hol pedig nagybetűvel kezd az új szakaszt, vagy így is nevezhetjük: az új mondatot. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a pontnak tulajdonképpen két fajtája van a Halotti Beszédben: az egyik, amelyik után nagybetűvel kezdődik a következő szó, ez tehát pont és nagybetű kapcsolata; a másik, amelyik után kisbetű következik, ez tehát pont és kisbetű kapcsolata. Így máris két írásjelünk van, amelyet az egyszerűség kedvéért elnevezhetünk kispontnak (pont + kisbetű) és nagypontnak (pont + nagybetű). A nagybetűnek ugyanis itt még egyetlen funkciója az, hogy a mondat kezdetét jelölje, hiszen a tulajdonnevek minden esetben kisbetűvel kezdődnek. Amint elkezdődik a tulajdonnevek nagybetűvel írása, a nagybetű megtartja ugyan helyét a mondat elején, de már nem egyedüli funkciója a mondatkezdet jelzése; s nem is egyetlen eszköze már a mondathatár jelölésének, hiszen lassanként kialakulnak és elkülönülnek egymástól a mondatközi és a mondatvégi írásjelek. — A Halotti Beszéd írásának idején azonban a nagybetű még csak az említett írásjelszerű funkciót tölti be.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy a nagypont értéke a Halotti Beszédben azonos a pont mai értékével, azaz a mondatokat zárja le. Csak kérdőnek vagy csak felszólítónak értékelhető mondat a Halotti Beszédben nem fordul elő, tehát azt egyértelműen megállapítani nem lehet, hogy a nagypont kérdő- vagy felkiáltójel értékben előfordul-e; de mondatzáró funkciója kétségtelen. A kispont viszont a mai mondatközi írásjelekkel egyenértékű. Rendszerint vessző értéke van, de állhat a mai kettőspont és pontosvessző helyén is.

A Halotti Beszédben tehát ennek a két írásjelnek a rendszeres alkalmazásával állunk szemben. És mivel rendszeres az alkalmazásuk, felállíthatjuk azt a rendszert is, amelynek alapján a szöveg írója írásjelezte a szöveget.

Nagypontot használ a következő esetekben: Mondatvégeken, feltehetően tekintet nélkül arra, hogy a mondat tartalma kijelentő, kérdő, felszólító vagy felkiáltó. (Kivételnek látszik a költői kérdés jellegű *Kik ozuk*. De utána akár kettőspontot is tehetünk, hiszen rögtön a felelet következik: *miű vogymuk*.)

Kispontot használ a következő esetekben: Az összetett mondatok tagmondatai között, tekintet nélkül arra, hogy a mondatkapcsolat mellérendelő

vagy alárendelő. (Még abban az esetben is, ha a mellékmondat egyenes idézet, mint például: *Gye mundoá neki mérét nüm éneik : isá ki nopun emdül oz gyimilstüül hálálnek hálálál holsz.*)

Felsorolások tagjai között, akkor is, ha és kötőszó van közöttük. Például: *... szent áxszin Máriát, és boydog Mixáel árxángyelt, és mēnd ángyelkut, hugy ...* Ha az és két azonos egyszavas mondatrészt kapcsol, nem kerül eléje vessző. Például: *... pur és xomu ... hálálnek és pukulnek ...*

Kispont van a felsorolás végén is a következő esetben: *... Ábrám, Izsák, Jákob, kebelében ...* A Jákob és a kebelében szavak közé azonban valószínűleg csak az előző felsorolások analógiájára került kispont. Azokban ugyanis a felsorolások után mellékmondat vagy pedig új tagmondat következik.

3. Most pedig hasonlítsuk össze az eddigi értelmezések írásjelezését az itt javasolt interpunkciós átértékeléssel. Az I. SZINNYEI, a II. MÉSZÖLY, a III. PAIS DEZSŐ olvasata, a IV. pedig PAIS olvasása szerint, de az eredetinek megfelelő írásjelrendszerrel, vagyis az új interpunkciós átértékelésben. Az olvasatokban mindenhol csak a fő kiejtésváltozatot tüntettem fel.

- I. Látjátuk, feleim, szümtükkel,
- II. Láttyátuk, feleim szümtükkel,
- III. Láttyátuk feleim szümtükkel, Sermo sup(er) sepulchrum
- IV. Láttyátuk feleim szümtükkel

- I. mik vogymuk! Isá pur és xomu vogymuk! Mēnyi milosztben
- II. mik vogymuk: Isá, pur és chomu vogymuk. Mēnyi milosztben
- III. mik vogymuk! Isá pur és xomu vogymuk. Mēnyi milosztben
- IV. mik vogymuk: isá pur és xomu vogymuk. Mēnyi milosztben

- I. terümtéve eleve miü isemüküt, Ádámüt és oduttá volá neki
- II. terümtévé elevé mü isemüküt, Ádámüt, és oduttá volá neki
- III. terümtévé elevé miü isemüküt, Ádámüt, és oduttá volá neki
- IV. terümtévé elevé miü isemüküt Ádámüt, és oduttá volá neki

- I. párädicsumot házóá. És mēnd.párädicsumben volou gyimilesiktül
- II. paradicsumut házová. És mēnd paradicsumben volöv gyimilesiktül
- III. párädisumut hazoá. És mēnd párädisumben volou gyimilesiktül
- IV. párädisumut hazoá. És mēnd párädisumben volou gyimilesiktül

- I. mundá neki élnie. Héon tilutóá üt igy fá gyimilesétül. Gye
- II. mundá neki élnie, hévon tilutová üt igy fá gyimilesétül, gye
- III. mundá neki élniē. Héon tilutoá üt igy fá gyimilesétül. Gye
- IV. mundá neki élniē. Héon tilutoá üt igy fá gyimilesétül. Gye

- I. mundoá neki, mérēt nüm éneik: „Isá, ki nopun ejndül oz gyimilcs-
- II. mundoá neki, mérēt nüm éneik: „Isá, ki nopun emdül oz gyimilcs-
- III. mundoá neki, mérēt nüm éneik. „Isá, ki nopun emdül oz gyimilcs-
- IV. mundoá neki mérēt nüm éneik: isá ki nopun emdül oz gyimilcs-

- I. tüül, hálálnek hálálál holsz.” Hädlává xoltát terümtéve Isten-
- II. tüül, hálálnek hálálál holsz.” Hädlává holtát terümtévé isten-
- III. tüül, hálálnek hálálál holsz.” Hädlává xoltát terümtévé Isten-
- IV. tüül, hálálnek hálálál holsz. Hädlává xoltát terümtévé Isten-

- I. túl, gye feledéve. Engede ürdüng intetvinek és évék oz tilvutt
- II. túl, gye feledévé. Engede ürdüng intetüinek és évék oz tilut
- III. túl, gye feledevé. Engede ürdüng intetüinek, és évék oz tilvut
- IV. túl, gye feledévé. Engede ürdüng intetüinek, és évék oz tilvut

- I. gyimilestüül és oz gyimilsben hálálut évék. És oz gyimilsnek uly
- II. gyimilestül és oz gyimilsben hálálut évék. És oz gyimilsnek úl
- III. gyimilstüül. És oz gyimilsben hálálut évék. És oz gyimilsnek ul
- IV. gyimilstüül, és oz gyimilsben hálálut évék. És oz gyimilsnek ul

- I. keserüü volâ vize, hugy turk(uk)ât migészokosztja volâ.
- II. keserűv volâ vize, hugy turkukat migészokosztja volâ.
- III. keserüü volâ vizé, hugy turkukât migé szokosztja volâ.
- IV. keserüü volâ vize, hugy turkukât migé szokosztja volâ.

- I. Nüm héon mugának, gye mënd üü fojánék hálálut évék.
- II. Nüm hévon mugának, gye mënd ű fojánék hálálut évék.
- III. Nüm hëon mugának, gye mënd üü fojánék hálálut évék.
- IV. Nüm hëon mugának, gye mënd üü fojánék hálálut évék.

- I. Horoguvék Isten és vetéve üüt ez munkás világbele, és lëün
- II. Horoguvék Isten és vetevé út ez munkás világbelé, és leün
- III. Horoguvék Isten és vetevé üüt ez munkás világ belé, és lëün
- IV. Horoguvék Isten, és vetevé üüt ez munkás világ belé, és lëün

- I. hálálnék és pukulnek fésze és mënd üü nemének. Kik ozuk?
- II. hálálnék és pukulnek fëze és mënd ű nemének. Kik ozuk?
- III. hálálnék és pukulnek fészé és mënd üü nemének. Kik ozuk?
- IV. hálálnék és pukulnek fészé, és mënd üü nemének. Kik ozuk:

- I. Miü vogymuk. Hugy és tiü látjátuk szümtükkel, isâ és nüm
- II. Mú vogymuk. Hugy és tû láttjátuk szümtükkel, isâ, és nüm
- III. Miü vogymuk. Hugy és tiü láttjátuk szümtükkel. Isâ és nüm
- IV. miü vogymuk. Hugy és tiü láttjátuk szümtükkel: isâ és nüm

- I. iggy embër mülxotja ez vermüt; isâ mënd ozhuz járou
- II. iggy embër mülhottya ez vermüt. Isâ, mënd ozhuz járöv
- III. iggy embër mülxottya ez vermüt. Isâ mënd ozhuz járou
- IV. iggy embër mülxottya ez vermüt, isâ mënd ozhuz járou

- I. vogymuk. Vimádjuk Uromk Isten këgyilmét ez lélikért, hugy
- II. vogymuk. Vimággyuk Uromk Isten këgyilmét ez lélikért, hugy
- III. vogymuk. Vimággyuk Uromk Isten këgyilmét ez lélik ért, hugy
- IV. vogymuk. Vimággyuk Uromk Isten këgyilmét ez lélik ért, hugy

- I. jorgossun üüneki és këgyidjën és bulcsássâ mënd üü bünét.
- II. jorgossun úneki és këgyiggyën és bulcsássâ mënd ű bünét.
- III. jorgossun üü neki és këgyiggyën és bulsássâ mënd üü bünét.
- IV. jorgossun üü neki, és këgyiggyën, és bulsássâ mënd üü bünét.

- I. És vimádjuk szën(t) äxszin Máriát és boudug Mikâël árkángyëlt
- II. És vimággyuk szent achszin Máriát és bôvdug Michâël árkángyëlt
- III. És vimággyuk szent äxszin Máriát és boudug Mixâël árkángyëlt
- IV. És vimággyuk szent äxszin Máriát, és boudug Mixâël árkángyëlt,

- I. és mēnd āngyēlkut, hugy vimádjonok érētte. És vimádjuk
- II. és mēnd āngyēlukut, hugy vimággyonok érētte. És vimággyuk
- III. és mēnd āngyēlkut, hugy vimággyonok érēttē. És vimággyuk
- IV. és mēnd āngyēlkut, hugy vimággyonok érēttē. És vimággyuk

- I. Szent Pētēr urot, kinek odutt hotolm oūdōniā és kētniē,
- II. Szent Pētēr urot, kinek odut hotolm óvdoniā és kētniē,
- III. szent Pētēr urot, kinek odut hotolm oūdōniā és kētniē,
- IV. szent Pētēr urot, kinek odut hotolm oūdōniā és kētniē,

- I. hugy oūdja mēnd üü bűnēt. És vimádjuk mēnd szentüküt,
- II. hugy óvgya mēnd ű bűnēt. És vimággyuk mēnd szentüküt,
- III. hugy ougyā mēnd üü bűnēt. És vimággyuk mēnd szentüküt,
- IV. hugy ougyā mēnd üü bűnēt. És vimággyuk mēnd szentüküt,

- I. hugy légyenek neki segéd Uromk szine eleütt, hugy Isten iü vi-
- II. hugy légyenek neki segéd Uromk színe eléütt, hugy Isten ű vi-
- III. hugy légyenek neki segéd Uromk színē eleütt, hugy Isten iü vi-
- IV. hugy légyenek neki segéd Uromk színē eleütt, hugy Isten iü vi-

- I. mádságuk miá bulcsássā üü bűnēt. És szoboduxxā üüt ürdüng
- II. mádságuk miá bulcsássā ű bűnēt és szobodúcha út ürdüng
- III. mádságuk miá bulsássā üü bűnēt. És szoboduxā üüt ürdüng
- IV. mádságuk miá bulsássā üü bűnēt. És szoboduxā üüt ürdüng

- I. ildetvitül és pukul kínzotviátüül és vezesse üüt párādicsum.
- II. ildetüitül és pukul kínzotujátül és vezesse út paradicsum
- III. ildetüitül és pukul kínzotujátüül és vezessē üüt párādicsum
- IV. ildetüitül, és pukul kínzotujátüül, és vezessē üüt párādicsum

- I. nyugulmábeli és odjun neki münyi uruszágbele utot és
- II. nyugulmábeli és oggyun neki münyuruszágbelé útót és
- III. nyugulmábeli, és oggyun neki münyí uruszágbelé utot és
- IV. nyugulmábeli, és oggyun neki münyí uruszágbelé utot, és

- I. mēnd jouben részēt. És keátsátok Uromkhuz xármul: Kirl.
- II. mēnd jóvben részēt. És kēássátuk Uromkhuz hármul: Kirl.
- III. mēnd jouben részēt. És kēássátuk Uromkhuz xármul: Kirl.
- IV. mēnd jouben részēt. És kēássátuk Uromkhuz xármul: kirl.

- I. Szerelmes brátim! Vimádjomuk ez szégíny embēr lilkiért,
- II. Szerelmes brátim, vimággyomuk ez szégín embēr lilkiért,
- III. Szerelmes brátim! Vimággyomuk ez szégín embēr lilki ért,
- IV. Szerelmes brátim vimággyomuk ez szégín embēr lilki ért,

- I. kit Ūr ez nopun ez homus világ timnücébeleül mente,
- II. kit Ūr ez nopun ez homus világ timnücébeléül menté,
- III. kit Ūr ez nopun ez homus világ timnücébeleül mentē,
- IV. kit Ūr ez nopun ez homus világ timnücébeleül mentē,

- I. kinek ez nopun testét tümetjük, hugy Ūr üüt kegylméhel
- II. kinek ez nopun testét tümettyük, hugy Ūr út kegylméhel
- III. kinek ez nopun testét tümettyük, hugy Ūr üüt kegylméhel
- IV. kinek ez nopun testét tümettyük, hugy Ūr üüt kegylméhel

- I. Ábraám, Ízsák, Jákob kebelében helyhözje, hugy bírságnop
- II. Ábrám, Izsák, Jákob kebelében helhészje, hugy bírságnop
- III. Ábraám, Izsák, Jákob kebelében helhözjé, hugy bírságnop
- IV. Ábraám, Izsák, Jákob, kebelében helhözjé, hugy bírságnop
- I. jutvá mend üü szentii és ünüttei küzikün jou
- II. jutvá mēnd ű szenti és ünüttei küzikün jóv
- III. jutvá mēnd üü szentii és ünüttei küzikün jou
- IV. jutvá mēnd üü szentii és ünüttei küzikün jou
- I. feleül joktotniá íleszje üüt. És tiü bennetük!
- II. felēül jochtotniá íleszje űt és túbennetük.
- III. feleül joxtotniá íleszjē üüt. És tiü bennetük! Clamate III. K.
- IV. feleül joxtotniá íleszjē üüt. És tiü bennetük.

(SZINNYEI: MNy. XXII, 169—70; MÉSZÖLY: ÓmSzöv. 111; PAIS: MNy. XXXVIII, 160—1.)¹

4. Ebből az összehasonlításból is látszik, hogy az eddigi olvasatok elég sok esetben eltértek az eredeti interpunkciótól. Ez az értelmezésben is eredményez némi változást. Vegyük most ezeket sorra.

Mindjárt a második sorban: az *isá pur és xomuy vogymuk* részt a szöveg eddigi értelmezői új önálló mondatnak tekintették, habár kisbetűvel kezdődik, és ez annak a jele, hogy szorosan hozzátartozik az előző mondathoz. Tartalma is azt támasztja alá, hogy tulajdonképpen az előző mondat magyarázata, tehát a kispontot kettősponttal helyettesíthetjük. Ez a magyarázat viszont gyengíti azt a felfogást, amely a korábbi olvasatokban tükröződik, hogy tudniillik az első mondat felkiáltó értékű volna.

Hasonlóképpen az *isá ki nopun emdül oz gyimilstüül, hálálnék hálálál* *holsz* rész, ami valószínűleg egyenes idézet, sem tekinthető külön mondatnak, hiszen nem a mondathatároló nagybetűvel kezdődik. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a Halotti Beszéd írója az idéző mondathoz szorosan hozzátartozónak érezte az idézett mondatot, és ezért kapcsolta össze egy összetett mondatba; idézőjel híján így érzékeltette a mondat idézet voltát. Nem látszik megokoltnak az, hogy az eddigi olvasatok úgy kezelték, mint külön mondatot.

Problematiskus kérdés még a *Hugy és tiü látytátuk szümtükkel, isá és nüm iggy embēr mulxottya ez vermüt, isá mēnd oxxuz jároū vogymuk*. Az eddigi értelmezések ezt különböző módon oldották meg. (Lásd fent!) SZINNYEI tartotta magát legszorosabban az eredeti interpunkcióhoz; MÉSZÖLY ezt a részt két, PAIS három önálló mondatra tagolja. Ezzel tulajdonképpen az első tagmondatot (*Hugy és tiü látytátuk szümtükkel.*) az előző mondathoz kapcsolja át értelmileg; a második kettőből pedig két felkiáltásszerű önálló mondatot csinál. Pedig a szöveg írója alighanem egyetlen összetett mondat három tagmondataként írta le ezt a sorozatot, amint a közéjük tett kispontok mutatják; mégpedig az elsőt a rákövetkező kettőnek mellékmondataként. Ezek szerint az az összetett mondat egy előre vetett mellékmondatból s ennek fölérendelve két, egymással kapcsolatos főmondatból áll.

A nyelvemlék értelmezésénél már PAIS megállapította, hogy egyaránt az *és*-ből származtatjuk mai *és* és *is* kötőszavainkat (MNy. XXXVIII.). Az *és*-nek

¹ Az értelmezés szempontjából vö. PAIS: A magyar próza könyve. 1942. 35—6.

is értelmezése vitathatatlan az ilyen esetekben, mint az ... *és nüm iggy embër Hugy és tiű láttjátuk szümtükkel . . .* Egy *is* értékű *és*-t kell látnunk, hiszen a HB. interpunkciója is ezt támogatja, az ilyen esetekben: *és lëjn hálálnék és pukulnëk fészë, és mënd üű nemének vagy jou feleül joxtotniä ileszjë üűt. És tiű bennetük.* Valószínűleg ezt gondolhatjuk a *kinek odut hotolm oüdoniä és këtnië.* esetében is, a mondatok értelme szerint. Ez az értékelés teljesen jogos akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a szöveg íróját még nem kötötte olyan szórendi különbség, mint amilyen a mai *és* és *is* között van. Neki még csak egy *és* kötőszóval kellett számolnia, amely magában foglalta a mai *és* és *is* jelentését is. Ezért e felsorolt mondatokat nyugodtan értelmezhetjük így: ... *és lön a hálálnak és pokolnak a fészke, az ő egész nemzetsége számára is.*, illetőleg: *Tibenneteket is . . .* A fenti utolsó mondatban pedig az *és*-nek valószínűleg *és* és *is* értéke van. Tehát így értelmezhetjük: *akinek hatalom adatott (adott a hatalom) oldani, és kötni is.*

Mint a fenti összehasonlításból is kitűnik, az itt javasolt interpunkciós megoldás az eddigi értelmezéseknek a mai helyesírási rendszer alapján történt írásjelezésétől nem sokban különbözik. Vagyis az eltérés a Halotti Beszéd interpunkciója és a mai interpunkció között nem nagy, s ez épp erősíti, támogatja az itt adott megfontolást.

PÁSZTÓ ANDRÁS

A magyar főnévragozás három modellje

„Ha a magyar főnévragozás nem lenne,
ki kellene találni!” K. L.

Ha nem rettentenének vissza a túlzott mértékben használt idegen szavak, a címben felvetett és alább tárgyalandó kérdést így kellett volna megfogalmazni: „A magyar paradigmatiszma főnévi alakok automatikus szintézisének három modellje.” Ez kissé részletesebben kifejtve a következőket jelenti.

A továbbiakban három móde l l t fogunk leírni, vagyis három olyan konstrukciót, amelyen bizonyos jelenségeket kívánunk vizsgálni (vö. Nyr. LXXXIX, 462—8). A vizsgált jelenségek: a magyar főnév ragos, jeles — paradigmatiszma alakjai, beleértve, amint ez hagyományos, bár nem vitathatatlanul helyes, az *-é* birtokjeles alakokat is. Kivált a második és harmadik modellben feltételezzük, hogy ezek az alakok nem rögtön, teljes egészükben adóttak, hanem a nyelv szabályait követve a beszélők alkalomról alkalomra létrehozák őket; csak így válik lehetővé, hogy eddig még nem hallott, de főnévnek minősülő szavakból ezeket a formákat automatikusan képezni tudják, hogy ilyen formákat azonnal megértenek, még ha ismeretlen főnevekből alkotottak is. E kettős folyamatból — a létrehozásából meg a megértéséből — az első oldalt kívánjuk modellálni: erre utal a fentebbi szintézis szó.

Kérdésünk tehát így fogalmazható meg: hogyan lehetne leírni (modellálni) azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az említett alakok létrejönnek? Amint az a címből is kitűnik, e folyamatra három különböző leírást (modellt) kívánunk itt ismertetni.

1. Az ÉrtSz. mintegy 30 000 magyar főnevet tartalmaz (vö. Nyr. LXXXVIII, 460—1). Fogadjuk el, hogy közülük minden egyesnek van külön-külön 714 ragos alakja (vö. ANTAL, A magyar esetrendszer 50). (Megjegyzendő,

hogy a mi „fogadjuk el” felszólításunk természetesen matematikai értelemben veendő: bár mi lényegében valóban egyetértünk ANTAL esetfelfogásával és így az említett számmal is, ténylegesen senkit sem kívántunk felszólítani a szó nyelvtani értelmében, hogy fogadja el akár ezt a számot, akár a mögötte meghúzódó felfogást és módszeres eljárást.) Alkossunk egy olyan listát, amely tartalmazza mind a 30 000 magyar főnév egyenként 714—714 alakját, a ragtalan alak mint címszó alatt csoportosítva. Az automatikus szintézis ebben az esetben igen egyszerű szabály szerint megy végbe. Ha az eseteket 1—714-ig végigszámozzuk, valamely főnév valamely esetét megkapni annyit jelent, mint a megfelelő címszó alatt (mely egyben a 001-es eset is) a megfelelő sorszámú alakot megkeresni és azt onnan kiírni. Például: *asztal* 2. = *asztalt*, *asztal* 689. = (mondjuk) *asztalaiméival* stb.

Rendkívüli előnye ennek az automatikus szintézisnek, hogy igen egyszerű szabály szerint működik: „vedd a kívánt címszót, és helyettesítsd azzal a betűsorrall, mely e címszó alatt a kívánt sorszám előtt áll”. Rendkívüli hátránya viszont mindenekelőtt terjedelmes és terjengős volta. Hiszen ha szerény számítás szerint egy-egy főnév átlagos hossza 8 betű (jelentsen most a betű n -t), egy-egy toldaléktömbé meg 5 betű, akkor egy-egy sorszámossal átlagos hossza 13 betű. Könnyű kiszámítani, hogy így az említett lista közel 7000 nyomtatott ív terjedelmű lenne, ha a címszavakat és szóalakokat spácium nélkül egymás után írnánk csupán; és ebben a terjedelemben azok a bizonyos sorszámok még benne sem foglaltatnak. Ez az adat mutatja a lista terjedelmességét. Terjengősségét meg inkább csak érezzük: nyilván van valami rend, ismétlődés az egyes alakok képzésében, kár tehát minden egyes szó minden egyes alakját teljesen leírni. — Persze, aki azt hiszi, hogy legalább a tövet nem kellene minden egyes toldaléktömb előtt megismételni, az téved. Ha minden szavunk *hajó* típusú lenne, vagyis olyan, hogy tövét a ragozás folyamán nem változtatja, meg lehetne így valósítani a dolgot. Ám jól tudjuk, hogy ez nincs így, hogy egyes tövek egyes toldalékok előtt megnyúlnak a ragtalan alak tövéhez képest, megrövidülnek, kivetnek egy hangot stb. Mindez a valóban automatikus szintézis számára ebben a modellben lehetetlenné teszi, hogy a tövet ne írjuk ki minden esetben, vagy hogy csupán egy egyezményes jellel, például hullámos vonallal helyettesítsük.

Talán még súlyosabb fogyatékoossága ennek a szintetizáló eljárásnak az, hogy segítségével csak éppen annak a néhány tízezer főnévnek az alakjait tudtuk megalkotni, amely az ÉrtSz.-ban volt címszóként: gépünk tehetetlen már az ÉrtSz.-ba felvett származékok esetén is éppen úgy, mint az ott egyáltalán nem szereplő főnevek, továbbá az ezután létrejövő új főnevek esetén, mert ezek az egyedek nem szerepeltek az említett méretű kiinduló lista címszójegyzékén.

Valószínűleg ezekre a fogyatékoosságokra gondolva támad bennünk önkéntelenül is az az érzés, hogy a magyarul beszélő nem ilyen módon hozza létre a főnévi alakokat (hiszen például az ő feje sem káptalan, hogy 7000 ív terjedelmű memóriakapacitást csak a főnévi alakokra lefoglaljon magának, ugyanakkor ne legyen képes jóval több főnév alakjait létrehozni stb.). Vagyis ez a modell igen gyengén imitálja azt a folyamatot, amely itt ténylegesen végbemehet.

2. Míg az előző modell teljesen lexikális, grammatika nélküli volt (pontosabban: egyetlen egyszerű szabályból állott a grammatikája), másodikként már egy „grammatikus” modellt kívánunk bemutatni.

Induljunk ki ismét az ÉrtSz. címszavakként szereplő főneveiből, vegyük őket ismét listára ragtalan alakjukban, de emellett utaljunk röviden tőtípusukra, az egyes alakok előtt felvett jellegzetes kötőhangzókra (tővéghangzókra — szempontunkból mindegy, hogyan szegmentáljuk a ragos alakokat). A hajó-féle főnevek kapják például az 1-es tőtípus-számot, az *alma*-félék (vö. *almá-t*, *almám* . . .) a 2-t stb. A kötőhangzó (tővéghangzó) egyértelmű megállapíthatósága szempontjából vegyünk három esetet: az egyes tárgy-esetet, a többes alanyesetet és az egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakot (*asztal-t*, *asztalo-k*, *asztal-a*), és immár — a tőtípus ismeretében — ne írjuk le ezeket az alakokat sem a maguk teljességében, hanem csak a végződést, kötőhangzóval együtt. Például: ha a tőtípusnak megfelelően kiválasztott tőalakhoz az *-at* járul, jelöljük ezt 1-nek, ha *-ot* — 2-nek, ha *-t* — 3-nak, ha *-et* — 4-nek, ha *-öt* — 5-nek, és ehhez hasonló módon a másik két kiválasztott alak esetén is (vö. MNy. LXI, 193 — ott ugyanezeknek az alakoknak kissé más sorrendben feleltettünk meg számokat, ez a lényegen természetesen mit sem változtat; sőt nem kellett volna okvetlenül számokat vennünk a rövidítésben, jelölhettük volna az *-at* ragot a tárgyesetrovatban *-a*-val, az *-ot*-ot *-o*-val, a *-t*-t nullával stb.). Világos, hogy listánk igen rövid lesz, nem hogy nem 7000 ív, de az ÉrtSz. terjedelmének is csupán egy tört része, a főnév-címszók, utánuk négy-négy további jellel (egy a tőtípus számára, három a ragokéra-jelekére).

Vegyük most ugyanígy listára azokat az egész toldaléktömböket is, amelyek a főnévi tövekhez járulnak. Tehát az ilyen elemeket, mint: *-t*, *-am*, *-ainkéival*, *-jeitekhez*, *-öt*, *-ja*, *-ünkkel* stb. Ezeket a toldaléktömböket lássuk el ugyanazokkal a sorszámokkal, mint amilyenekkel az egyes alakokat láttuk el az 1. alatt. Természetes, hogy ilyen eljárás mód mellett ugyanazt a sorszámot több tömb is megkapja. Például egyaránt 2-es sorszámúak lesznek a következő jelek: *-at*, *-ot*, *-t*, *-et*, *-öt*, vagy 689-es sorszámúak (l. I. — nem kezeskedünk érte, hogy valóban ez a 689. alak, csak példaképpen mondjuk): *-aiméival*, *-jaiméival*, *-eiméivel*, *-jeiméivel*. Összeállítottuk az így értelmezett toldaléktömbök teljes listáját: mintegy 3000 egyed van rajta.¹ Ez meg aztán, természetesen, még kevésbé terjedelmes lista, mint a főneveké volt: elfér néhány lapon. Elfér még akkor is, ha a következőt tesszük vele: Nem csupán sorszámmal látjuk el az egyes végzódásokat, hanem az előző bekezdésben alkalmazott rövidítés-rendszernek pontosan megfelelő módon jelöljük itt is, melyik tömb milyen tőtípus, kötőhangzó-típus stb. esetén lép fel. Így például az *-at* esetén utalunk arra, hogy ez akkor lép fel, ha a tárgyeset a fenti jelölés szerint 1-es alakú az illető tő mellett, az *-aiméival* akkor, ha a birtokos az illető tő mellett *-a* (és nem *-ja*, vagy *-e*, vagy *-je*) volt.

Miután mindkét lista — a főneveké is, meg a toldaléktömböké is — megvan, a következőképpen járunk el. Felállítjuk a szabályt: „Valamely főnév valamely alakját úgy kapjuk meg, ha az illető főnéven végrehajtjuk a tőtípusának megfelelő változtatást az adott végződés előtt; az illető sorszámú végzódások közül kiválasztjuk azt, amely a tőtípus, esetvégződés alapján a

¹ Ez a munka, a főnévi toldaléktömbök listája, részét képezi a mai magyar nyelv valamennyi toldaléktömbje számbavételének, melyet KÓCZIÁN ROZÁLIA okl. középiskolai tanár (Debrecen) készít elő, és mely a Magyar Szóvéghmutató Szótár függelékeként fog megjelenni. E toldaléktömbök ismeretében ugyanis ki lehet mutatni, mire végződhet egy magyar szóalak általában; maga a VégSz. törzsanyaga természetesen csak azt mutatja, mire végződhetnek magyar szavak kiinduló (szótári) alakjukban.

tőnek megfelel; ezt a végződést a megváltoztatott tőhöz spácium nélkül hozzáillesztjük; az eredményt leírjuk.” (A tő változtatása természetesen nulla-változtatás is lehet.) Ez a szabály már valamivel bonyolultabb, mint az 1. alatti volt. Aztán meg: ehhez a szabályhoz már bizonyos gondolkodás is kellett, hiszen meg kellett állapítanunk a tőtípusokat, a 714 eset közül ki kellett választani azt az egynéhányat, amelynek alapján az összes többi is képezhető stb. No de épp ilyen kérdésekkel foglalkozott eddig is a grammatika, nem volt tehát túlságosan nehéz megfelelni rájuk. Egyetlen külön munkának itt csupán az bizonyult, hogy a toldaléktömbök teljes listáját össze kellett állítani — tudomásunk szerint a mai magyar nyelvre vonatkozó ilyen jegyzékkel, bármilyen hihetetlenül is hangzik, eddig nem rendelkezünk.

Ez a modell már alkalmas arra, hogy segítségével gépi úton, a szó technikai értelmében is automatikusan létrehozzuk a bevitt főnevek bármely alakját. Amikor a főnevek nyelvtani információkkal együtt lyukkártyákon vannak (egy-egy főnév egy-egy kártyán), amikor a toldaléktömbök hasonló módon egy-egy kártyára kerültek, szinte már a lyukkártya-gépeken is tudunk főnévi alakokat szintetizálni (pedig ez majdnem olyan lehetetlennek látszik, mint nagy gőzkalapáccsal nyitott gyufaskatulyát becsukni). Az igazi megoldás persze az, hogy mind a szavakat a rájuk vonatkozó nyelvtani információkkal, mind a toldalékokat adataikkal együtt betápláljuk egy elektronikus gép memóriájába. Ez ma már igen egyszerűen megy (bár e sorok írásakor a hazánkban működő 13 elektronikus gép közül csak egy képes erre): a lyukkártyákról az adatok egészen automatikusan, ember beavatkozása és hibázása nélkül „konvertálhatók” a gép memóriájába. A gépnek pedig könnyű szerrel megmondhatjuk a fenti néhány soros szabályt mint parancsot, és akkor ő alkotja az egyes formákat. (Az előkészítő munkák e feladat megoldásához most folynak.)

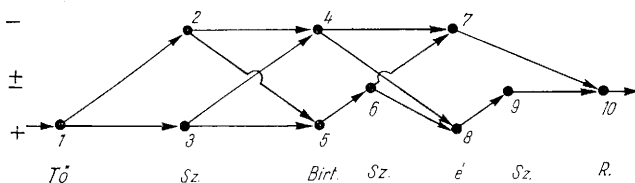
De azért ennek a grammatikus modellnek is megvannak a maga gyengéi. Még mindig bizonyos terjengősséget érzünk a ragok kezelésében, hiszen például az *-omat*, *-omnak*, *-ommal*, *-omtól*, *-omhoz* stb. sor érzésünk szerint egyszerűbben, ismétlődés nélkül is leírható. Még mindig kötve vagyunk a szokásoshoz: ha egy új főnév jön (akár mert valóban új — amilyen, mondjuk, a *szputnyik* volt még néhány évvel ezelőtt —, akár mert egyszerűen nem szerepelt az ÉrtSz.-ban címszóként, márpedig mennyi ilyen főnevünk van!), nem ismervén a tőtípust, a kötőhangzókat, nem tudjuk annak helyes alakját képezni. Vagyis még ez a modell sem imitálja a magyarul beszélő tevékenységét, a magyarul beszélő még mindig tud valami olyat, amit absztrakt automatánk (és az ezt imitáló konkrét automata) nem tud. *Szputnyik*—*szputnyikot*, *szputnyikja*; *beatles*—*beatlesek*, *beatlest* stb.: ahogy a magyarul beszélők egy-egy új szót meghallanak, egyöntetűen meg tudják állapítani számára a tőtípust, a kötőhangzókat stb., méghozzá épp a magyar nyelv szempontjából helyesen, így jöhetett létre a *beatlesek*-féle kettős többes. — Egyes új szavak egyes alakjaiban ingadozás van: *traktora*—*traktorja*, *baleket*—*balekot*. Ám ez az ingadozás pontos határok közé szorítható, pontos szabályokat követ, nem akármelyik új tő és nem akármilyen módon ingadozik. Ez a tény tehát nem mond ellent annak, hogy a magyarul beszélők az új szavakkal is „tudnak mit kezdeni”.

Nyelvészeti szemszögből nézve egyébként ez a modell indoeurópai módon intézi el a főnévragozást a magyarban. Van egy tő és ahhoz járulhatnak ragok, — de a ragokat egészeknek tekintjük. Jól tudjuk, hogy a

magyarban nem ez a helyzet: a ragokat több elemből összetettnek kell tekintenünk. (Ezzel egyben megszüntetjük az említett terjengősséget is az *-omat*, *-omnak* stb.-féle sorokban.)

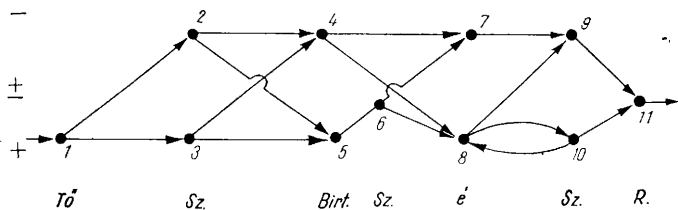
3. Építsünk tehát végül egy grammatikai modellt, mely a lehető leg-hívcebben tükrözi vissza a magyarul beszélő formaalkotó folyamatát, visszatu-krözi nyelvünk agglutináló rendszerét. Kíséréljük meg e modellben megoldani az új tövek kezelésének kérdését; — hogy ezt is csak itt lehet megoldani próbálni, az nyilvánvaló. — A 2. alatt ugyanis az egyes tövek mellett a kártyákon rögzítve voltak bizonyos grammatikai adatok is. Egy-egy új szó megjelenése ilyen rendszer mellett egy-egy új kártya nyitását jelenti, melyre a szót magát ráviszi egy kéz — ez megfelel annak, amikor az ember találkozik az újságban, beszélgetéskor egy új szóval —, de ki viszi rá e szó mellé a szükséges információkat? A 2. rendszer mellett az új szavakat tartalmazó kártyák hiányosak maradnának, épp a grammatikai információ hiányoznék róluk, s így a toldalékok közül nem tudnók a helyeset kiválasztani.

A magyar főnévragozással foglalkozó számos tanulmány, vita kétség-telenül járt annyi haszonnal, hogy valami egészen egyszerűt le lehet szűrni belőle. Ezt ugyan minden vita nélkül is tudtuk volna, de így legalább teljes plaszticitásában előttünk áll a kép, jól érezzük, hol vannak buktatói az egy-szerűségnek. Eszerint a főnévnek magának lehet egyes vagy többes száma, lehet egy vagy több birtokosa (a birtokos meg lehet 1., 2., 3. személyű), az egyes vagy többes számú, birtokos személyraggal ellátott vagy el nem látott főnévi tőhöz járulhat az *-é* elem, és végül az *-é*-s alakoknak az előzményektől függetlenül lehet ismét egyes vagy többes száma. — (Ebbe a képbe — mint látható — nem foglaltuk bele MELCSUK elméletét, amely a birtokos személy-rag előtt még feltételez egy „általános viszonyt jelölő” morfémát, vö. MNy. LXI, 269 kk.) Vagyis az egyes főnévi alakokat egy olyan automata hozza létre, amilyent az 1., illetőleg a 2. ábrán mutatunk be.

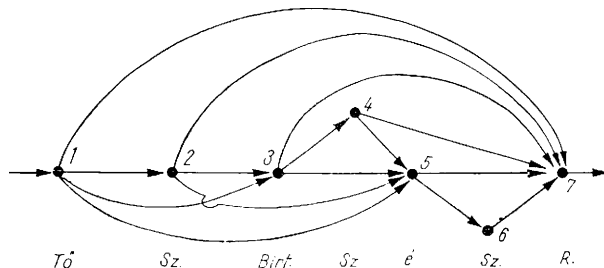
1. ábra

Jelmagyarázat: Tő = tő + utasítás arra, hogy milyen alak kell; Sz. = szám; Birt. = birtokos személyrag; é = *-é* birtokjel; R = esetrag. A „—” soron minden szimbólum értéke mindig nulla, a \pm soron nulla vagy nem nulla, a $+$ soron sohasem nulla.

1/a. ábra

Jelmagyarázat: mint az 1. ábrán.

2. ábra

Jel magyarázat: mint az 1. ábrán. Csak az R vehet fel 0 értéket, a többi szimbólum értéke sohasem egyenlő nullával.

Az 1. ábra sajátága az, hogy rajta az egymás alatt elhelyezkedő két-két pont (ha van egyáltalán kettő) ugyanazt a kategóriát jelenti, csak-hogy míg a felső sorban ez a kategória nullmorfémával realizálódik, addig az alsóban okvetlenül nem nullmorfémával. A pár nélküli pontok egy középső sorban helyezkednek el: ők vagy nullmorfémával vagy nem nullmorfémával realizálódnak. Eszerint egyetlen olyan elem van, mely mindig okvetlenül nem nullmorfémával realizálódik: ez a tő. Ha a többől (1.) kiindulva elmegyünk például a 2—4—7. ponton át a 10. pontig, ilyen alakokat kaphatunk: *asztal*, *asztalt*, *asztalnak* stb. — vagyis tő + rag (mely utóbbi vagy nullmorfémával realizálódik, vagy nem: ezért foglal helyet pár nélkül a középső sorban). Ha viszont az 1—3—4—7. pontokon keresztül kívánunk a végső állapotba jutni, az *asztalok*, *asztalokat*, *asztaloknak* stb. sort kapjuk — vagyis maga az *asztal* okvetlenül többesben van, a többi morfémák okvetlenül nullával realizálódnak, kivéve az esetvégződést, mely vagy nulla, vagy nem. A további lehetséges utak: 1—2—5—6—7—10: *asztalom*—*asztalunk* (attól függően, hogy a 6. nulla-e vagy sem), *-at*, *-mal/-kal* stb.; *asztalod*—*asztalotok*, *-at*, *-dal/-kal* stb.; 1—3—5—6—7—10: *asztalaim*—*asztalaink*, *-at*, *-mal/-kal* stb.; *asztalaid*—*asztalaitok*, *-at*, *-dal/-kal* stb.; 1—2—4—8—9—10: *asztalé*—*asztaléi* (attól függően, hogy a 9. nulla-e vagy sem), *-t*, *-nak*, *-val* stb.; 1—3—4—8—9—10: *asztaloké*—*asztalokéi*, *-t*, *-nak*, *-val* stb.; 1—3—5—6—8—9—10: *asztalaimé*—*asztalainké*—*asztalaiméi*—*asztalainkéi*, *-t*, *-val* stb.; 1—2—5—6—8—9—10: *asztalomé*, *asztalodé*...—*asztalunké*, *asztalotoké*, *-t*, *-nak*, *-val* stb. Vagyis az 1. ábra egy olyan automatát ábrázol, amelybe bemegy egy bizonyos betűsor (ez a betűsor tartalmazza a tő betűin kívül az utasítást is arra vonatkozóan, hogy melyik kategóriában nulla, melyikben nem az, és ha nem nulla, akkor a több lehetséges eset közül az egyes pontokban mi történjék vele — hányadik személy, milyen eset), és az egyes pontokba érve ezen a betűsoron bizonyos változások mennek végbe (beleértve a nulla-változást is). Ennek eredményeképpen a 10. után kijön egy betűsor, mely a kívánt alakot tartalmazza: *asztalaiméival*, *asztalainkhoz* stb. (vagy éppen csak *asztal* — ha az utasítás az volt, hogy mindenütt nullmorfémát vesz fel: akkor sem az jön ki, ami bement, mert az *asztal* betűsor végéről az egyes pontokban törölődtek azok az utasítások, melyek mindenütt azt mondták: nulla, nulla, nulla, nulla).

Ki lehet próbálni az automatát olyan módon, hogy csak a nyilak irányában szabad haladni pontról pontra, és az egyes pontokban csak azt végrehajtani, ami ott elő van írva; tehát: egyes számban hagyni — többesbe tenni;

birtokos személyrag nélkül hagyni — a megfelelő birtokos személyraggal ellátni stb. Így minden olyan alakot létre tudunk hozni, amely ANTALnál az említett helyen megvan és csak azokat. — Az elméletileg elképzelhető *éi(i)*-féle alakokat (pl.: *apáméiét*), melyek ANTALnál nem szerepelnek, ez az automata nem tudja létrehozni, ám egy igen kis változtatással arra is képes lenne (l. 1a. ábra).

Kissé más felépítésű gépet mutat be a 2. ábra. Az egyetlen, lényeges különbség e berendezés és az előbbi között abban van, hogy ez utóbbiban nincs megengedve a null-változtatás. Ha a betűsor valamelyik pontba belépett, akkor ott rajta okvetlenül végrehajtódik valamely változás (nem egyszerűen törlés, mint az 1. ábra alattiban). E gép valamivel bonyolultabb konstrukciójú, de kevesebb alkatrészből áll; a mindenkori cél, a lehetőségek, esetleg a technikai adottságok — ti., hogy milyen konkrét automatában realizáljuk absztrakt automatánkat — szabhatják meg, hogy ezt vagy az előbbi alkalmazzuk-e. A szabály itt is ugyanaz, mint előbb: a nyíl irányában kell haladni, és csak arra szabad haladni. Itt is csak az ANTAL által felvett alakokat generáljuk, de azokat mind; a végső, 7. állapot esetén meg van engedve a null-változtatás; vagyis az eset kategóriája nullmorfémában is realizálódhat, de csak az realizálódhat így, a többi egyszerűen megkerüljük, ha nincsenek külön morfémával kifejezve.

Az 1. és a 2. ábrán felvázolt automata más-más nyelvészeti koncepciót tükröz (azon belül, hogy mindkét koncepció számol a magyar nyelv agglutináló voltával). Nevezetesen: az 1. automata annak a felfogásnak felel meg, amely szerint a magyar főnév végén 4—5 nullmorféma van kiinduló alakjában (esetleg végtelen sok nullmorféma, ha a hipotetikus *éi(i)*-alakokat is felvesszük). A 2. viszont annak a többek által vallott felfogásnak (így SKALIČKA, ANTAL), amely szerint a magyarban, éppen agglutináló volta miatt, nem szabad ilyen sok nullmorfémát feltételeznünk, legfeljebb csak egyet: az esztragos alak — nem esztragos alak tiszta oppozíciójának megfelelő *asztal* + \emptyset nullmorfémát a kiinduló alakban. (A többi oppozíció ugyanis — SKALIČKA professzor szóban kifejtett álláspontja szerint — nem „tiszta”, szám tekintetében az *asztal* alak nem csupán a *asztalok*-kal, hanem az *asztalaim*-mal, *asztalaink*-kal stb. is opponál.) Megismételjük: véleményünk szerint mindenféle nyelvészeti állásfoglalás, ha egyébként egyaránt, híven tükrözi a valóságot, feltételes érvényű mind e kis esetben, mind általában: a felhasználás céljától, az igénybe vett berendezés technikai adottságaitól függ, hogy melyiket célszerű alkalmazni. A berendezések között, melyeket igénybe veszünk, ott szerepel természetesen az ember is, mint automata; az ő esetében didaktikai célszerűségről beszélünk, amikor számára ilyen vagy olyan koncepciót választunk alapul. Talán nem is kell mondanunk, hogy ez a didaktikai célszerűség is változhat attól függően, hogy a magyart mint anyanyelvet tanítjuk-e, hogy milyen anyanyelvűnek tanítjuk stb. (A különböző nyelvészeti felfogások ilyen értelmű viszonylagosságára vonatkozóan vö. még MELCSUK: i. h. 268.)

De térjünk vissza absztraktgépeinkhez. Akár az elsőt, akár a másodikat válasszuk is, még baj van velük, nem is kicsi. Nevezetesen: fentebb azt állítottuk, hogy bemegy — mondjuk — az *asztal* fő és utána leírva az, hogy melyik esetet akarjuk belőle képezni, a 10. állomás után pedig (a második gépen: a 7. állomás után) kijön a kész alak. Ez igaz lehet ugyan, de részletesen le kell írunk, mi történik az egyes pontokban. Vagy más szavakkal: ha nem vizs-

gálnánk meg alaposabban automatánk egyes állomásainak szerkezetét, eredményképpen nem az *asztalainkéval*-féle, egészen kész alakot kapnók, hanem csupán ezeknek az alakoknak a morfematikus leírását, például így: „*asztal* + + többes + 1. sz. + többes + é + instr.”, vagy, az egyes toldalék-morfémákat egy-egy betűvel vagy betűcsoporttal jelölve: „*asztal* + K + M + K + + É + V □ L”, ahol K = többes, M = 1. személy, É = é, V □ L = instrumentalis végződése.

Ahhoz, hogy a morfémák síkjáról a fonémák vagy a betűk síkjára áttérhessünk, még külön szabályokra, úgynevezett morfofonematikus szabályokra van szükségünk. Ezeknek a morfofonematikus szabályoknak a magyarban a következő tényezőket kell figyelembe venniük: tőtípus (az *asztal* esetében ez egyszerű volt, de már pl. az *alma* esetében meg kell határoznunk, mikor realizálódik ez a morféma azokban a betűkben, vagy az ennek megfelelő fonémákban és az azoknak megfelelő hangokban, hogy *alma* — pl. *almaként* — és amikor azokban, hogy *almá* — pl. *almák*, *almáim* stb.); hangrend és ezen belül a -- o, e — ö vagy egyes esetekben nullkötőhangzó (*gőzt*, *őzet*, *gömböt*, *házat*, *kalapot*); -j-s vagy anélküli birtokos alak (*lába*—*combja*). Tekintettel arra, amit a *sziputyk*, *beatles*-féle szavakról mondtunk, fel kell tennünk, hogy minden egyes szó betűállománya (fonémaállománya) meghatározza ezeket a tényezőket; — esetleg úgy, hogy két vagy több párhuzamos alakot is megenged, mint a *baleket* — *baleket*-féle alakok esetén.

Egy tényezőnek, a hangrendnek a megállapítása, ha nem is minden esetben egyszerű, de eléggé jól megvizsgált és ismert szabályok szerint megy végbe; ismereteseek még a nehezebb kivételek is (hogy pl. a *húsvét* mély hangrendű), ismeretes bizonyos fejlődési tendencia, mely ugyan nem nevezhető kíváncsnak, de van *notesze* a *notesza* helyett. Nos, ezeket a szabályokat, amelyek ismereteseek, a kivételekkel együtt algoritmikus formába lehet önteni, az algoritmust viszont programozni lehet, vagyis más szóval: erre meg lehet tanítani bármely tanulékony gépet is. (Az algoritmus fogalmára vonatkozóan l. Nyr. LXXXIX, 87—93.)

Nehezebb a helyzet a *kalapot*—*látat*, *lába*—*combja*-féle esetekben, mert bár e megoszlások törvényszerűségét a legutóbbi időkig többen vizsgálták, alig tudtak szabályokra bukkanni, vagy csak igen bonyolultakra egyes esetekben. (Más esetekben természetesen itt sincs probléma: csak *sasa* és soha **sasja*, csak *állatot* és nem **állatat*; — a „csak” a végződésre vonatkozik és nem a konkrét szóra.) Megnyugtató megoldást tehát e tekintetben csak szókincsünk lexikográfiai törzssanyagának lyukkártyás feldolgozása után várhatunk: az ott kapott listákból megállapíthatjuk a lehető legtöbb törvényszerűséget, ami meg azon kívül marad, azt felvesszük a kivételek listájára, mely a feldolgozott anyagra vonatkozóan teljes lesz (vö. Nyr. LXXXVIII, 461—2, MNy. LXI, 197—8).

Tekintettel arra, hogy a fejlődési törvényszerűségeket is ismerjük ezen a téren, algoritmusunkat felkészíthetjük arra az esetre, ha egy új szó jelenik meg a nyelvben: elemezze annak betűsorát, és ennek során maga állapítsa meg, milyen lesz a tőtípus, milyenek lesznek a kötőhangzók stb. Sőt, ilyen algoritmus esetén nem vagyunk az ismert szavakhoz kötve, csupán a szabályok kellenek és megfelelő nagyságú kivétel-lista. E szabályok és e lista segítségével (fel kell tenni, hogy ha jók a szabályok, a kivételek listájára mégis csak kevesebb szó kerül, mint amennyi a teljes lista volna) automatikusan képezhető bármely rendes vagy rendhagyó ragozású szó bármely alakja; a

rendhagyók azzal a megszorítással, hogy közülük — de csak közülük — csupán azok kapnak majd okvetlenül helyes alakokat, amelyek a kivétel-listán szerepelnek. Egy ilyen algoritmus programozása után gépünk úgy viselkedik, mint egy magyar kisgyerek: minden új szót annak külön előzetes fejben tartása, grammatikai információkkal való ellátása stb. nélkül jól el tud ragozni, a kivételek (rendhagyók) közül viszont csak azokat, amelyeket korábban már megismert. — Algoritmusunk a függelékben mellékelt formájában például még nem tartalmazza a *ló*—*lovat*-féle tőváltozást, így az ennek alapján programozott gép még azt fogja mondani: *lót*. Ezen természetesen a magyar gyermeknyelv ismerői fognak a legkevésbé csodálkozni. E hiba kijavitása a gépben egyébként épp oly egyszerű, mint gyermekeink nyelvében, az összes különbség talán annyi, hogy a gépnek csak egyszer kell megmondani a helyes alakot, azt ő, gyermekeinktől eltérően, egyszersmindenkora megjegyzi magának.

Egyébként nem kell kizárnunk annak a lehetőségét, hogy a 2. alatti módszer bizonyos fogásait kiegészítő eszközként itt is alkalmazzuk. Így előreláthatólag éppen szókincsünk törzsanyagában olyan sok és viszonylag egyenletes megoszlású lesz a *combja*—*lába*-féle, vagy *gőzt*—*őzet*-féle szeszélyesség, hogy nem lesz érdemes egyik lehetőséget sem mint szabályosat kiemelni, a másinak minden egyes tagját a kivétel-listára tenni. Valószínűleg gazdaságosabb lesz a lyukkártyákról e törzsanyag esetén bizonyos információkat az egyes szavak mellé átmásoltatni (kevesebbre lesz szükség, mint a 2. alatt) és az alakokat, bár morfémánként és nem egész toldaléktömbönként, de e szótári információk segítségével képeztetni. Az új szavak viszont feltehetően nem valamely színes, régebbi paradigma szerint viselkednek; így rájuk a szabályt egyszerűbben meg lehet állapítani, és velük a memória-részt nem kell terhelni. (Hogy mit kell új szónak tekinteni, azt megint a célszerűség dönti majd el.) Valószínűleg a magyarul beszélő ember is úgy jár el, hogy a gyakoribb szavak alakjainak képzési módját szavanként rögzíti a fejében, a ritkébbakat meg az újakat ezek analógiájára alakítja azután ki. Pontosan így fog az algoritmusunk szerint működő gép is eljárni.

A 3. modell előnyei tehát: nem kell szótár, illetőleg akkora szótárt viszünk be, amekkora célszerűnek látszik, minimális grammatikai információkkal; igen kicsi a ragtár: háromezer helyett húszegynéhány elemből mindent elő tudunk állítani, ha a gép is agglutinál és nem flektál, mint a 2. alatt. Az eljárás valószínűleg elég hűen modellálja azt a folyamatot, amely a magyarul beszélőben végbemehet. Hátrány viszont — ha ez hátrány —, hogy a szabályt itt már nem hogy egy rövid mondatban, de még néhány sorban sem lehet megadni. A szabály, amely szerint el kell járni, itt már néhány lapos algoritmus: ezt közöljük a Függelékben. Mint látható, algoritmusunk úgy készült, hogy mindkét, e pontban tárgyalt automatában — tehát a nullmorfémában is, meg a másokban is — megvalósítható. Bemennek tetszés szerinti tövek, utánuk írva az, hogy melyik alakjukat akarjuk képezni. Kijönnek a kész, helyesírásiilag jó alakok. („Tetszés szerinti tő” itt azt jelenti, hogy a gép vagy a memóriájából vesz elő külső vagy belső parancsra egy tövet, vagy mi viszünk be egyet.) A kimenet az említett két helyen még két alakot közöl: *comb(j)a* és *gőz(e)t*, ami azt jelenti: vagy *comba*, vagy *combja*; vagy *gőzt*, vagy *gőzet*. Említettük, hogy e zárójelek feloldása a lyukkártya-rendezés után válik lehetővé, amikor már egyértelmű alakokat tudunk majd létrehozni. (A zárójel mint jel akkor is megmaradhat

esetleg, de az egyaránt lehetséges alakok jelölésére, ott, ahol előre is tudjuk, hogy ingadozás lesz, tehát: *üveg(j)e*, vagyis vagy *üvege*, vagy *üvegje*.)

Ez az algoritmus formai szempontból olyan betűsorokon dolgozik, amelyek részben a rendes magyar ábécé kisbetűit tartalmazzák, részben nagybetűket. Az algoritmus feladata: addig formálni ezt a betűsort, amíg az csupa kisbetűből nem áll (a zárójel az említett okból kisbetűnek számít). A gép természetesen nem kisbetűkben és nagybetűkben gondolkodik, de az ember számára a feladat így megfogalmazva elég világossá válhat. Tartalmilag, funkcióját tekintve pedig ez az algoritmus biztosítja a magyar főnév paradigmatisztikus alakjainak automatikus szintézisét. Más szóval: ha például az orosz analízis eredményeképpen megkapom, hogy melyik szót kell a szótárból kikeresnem, valamint megkapom az orosz mondat nyelvtani elemzésének eredményeit — hogy tehát az adott szót a magyarban milyen esettel kell fordítanom, függ-e tőle birtokos névmás az oroszban stb. —, akkor az orosz szó magyar megfelelőjének és a jelzett grammatikai információknak a birtokában helyes magyar alakot tudok képezni. Épp ez a morfológiai szintézis feladata, ezt kell követnie a szintaktikai szintézisnek, hiszen a helyes alakoknak például helyes sorrendben (szórendben) is kell követniük egymást. (Az algoritmus nagyobb részét e sorok írásakor STEIN MÁRIA, a MTA Számítástechnikai Központjának dolgozója már programozta is egyik Ural-2-nkre, a programozott algoritmus-részeket sikeresen kipróbálta.)

A 2. alatti és az itt tárgyalt, 3. szintetizáló módszer — amint könnyen belátható — egymás vetélytársai. Nélkülözhetetlen alapjuk közös: a magyar szókinsz lyukkártya-rendszerű feldolgozása. De azután eltérnek egymástól, és nyilvánvaló, hogy bármely gyakorlati feladat megoldása során vagy a 2. (flektáló), vagy a 3. (agglutináló) módszerrel, modell szerint fogunk szintetizálni. E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy neki teljesen mindegy, melyik gyermeke győz, hiszen mindkettő az ő gyermeke (ha a 3.-at bizonyos könnyen belátható nyelvészeti okokból közelebb is érzi a szívéhez). Győzni, vagyis alkalmazásra kerülni nyilván itt is az fog, amelyik az adott viszonyok mellett, az adott gépi lehetőségek, társadalmi-termelési célok ismeretében a megfelelőbb. Sőt, az is nagyon meglehet, hogy akár e sorok írója, akár más (különösen MELCSUKTÓL és a MTA Nyelvtudományi Intézetének strukturális grammatikai csoportjától várható ez) egy további, jobb megoldást talál, s az majd „megfúrja” az itt ismertetetteket. Ezt a fúrást örömmel várjuk.

Függelék

(Algoritmus a magyar főnév paradigmatisztikus alakjainak automatikus szintézisére)

Az algoritmus célja: a) tartalmilag: a főnév szótári alakjából az analízis nyújtotta grammatikai információk alapján létrehozni annak bármely alakját; b) formailag: a grammatikai információkat, melyek vegyesen tartalmazznak nagybetűket és kisbetűket, át kell alakítani olyan módon, hogy azok csak kisbetűket tartalmazzanak, ezt az eredményül kapott betűsort kell a tőhöz illeszteni és azzal együtt folyamatosan kiírni.

Az algoritmus részei: A) egy szótár, mely a bemenő részen az egyes grammatikai kategóriák rövidített nevét közli, kimenő részen — azokat a nagybetűket tartalmazó adatokat, melyeket az algoritmusnak át kell alakítania; B) egy kontroll-

rész, mely a bevitt grammatikai információk helyességét ellenőrzi összeegyeztethetőségük szempontjából; C) az algoritmus töre vonatkozó része; D) az algoritmusnak a grammatikai információkat átalakító része; E) a magánhangzó-illeszkedést szabályozó rész.

Az algoritmusban egyetlen jelet használunk a nyelvi elemek jelölésén kívül, $a \rightarrow$ nyilat. Ennek értelme: 'a baloldali betűsort írd át a jobboldalivá'. Pl.: $AXB \rightarrow AYB =$ 'az AXB betűsort írd át úgy, hogy AYB '. A V magánhangzót, a C mássalhangzót, a v 'vagy'-ot jelent.

A) A grammatikai információk (továbbiakban: Ragok) négy csoportra oszlanak:

I. $SG \rightarrow \emptyset$	11 Az egyes ragoknak megfeleltetett két-
$PL \rightarrow K$	12 jegyű számok (11, 12; 21 stb.) értel-
II. $1PERS \rightarrow M$	21 mét l. a C) és D) részekben.
$2PERS \rightarrow D$	22
$3PERS \rightarrow \tilde{E}$	23
III. $POSS \rightarrow é$	31
IV. $ACC \rightarrow T$	41
$DAT \rightarrow nEk$	42
$INS \rightarrow WEI$	43
$CAU \rightarrow ért$	44
$FAC \rightarrow WÁ$	45
$SUP \rightarrow Őn$	46
$SUB \rightarrow rE$	47
$DEL \rightarrow rÓl$	48
$INE \rightarrow bEn$	49
$ELA \rightarrow bÓl$	50
$ILL \rightarrow bE$	51
$ADE \rightarrow nÁl$	52
$ALL \rightarrow hÖz$	53
$ABL \rightarrow tÓl$	54
$TER \rightarrow ig$	55
$NOM \rightarrow \emptyset$	61
$FOR \rightarrow ként$	62

B) A megadott információk helyesek, és az algoritmus további részei elkezdhetnek működni, a ha következő két feltétel teljesül:

1. I. típusú rag mindenütt állhat, kivéve önmaga és IV. után;
2. II., III., IV. típusú ragok csak nagyságrendben következhetnek egymás után; tehát: II—III—IV; II—III; II—IV; III—IV megengedett sorok, míg III—II; IV—III—II stb. nem megengedettek; ugyancsak megengedettek ezek 1. által megengedett kombinációi I-el, pl.: I—II; I—II—I; I—III—I; I—II—I—III—I.

C) Az algoritmus töre vonatkozó része a tő utolsó betűjét veszi figyelembe (u_1), mely négyféle lehet:

I. $a e$ } ezek, + az $Y, A, E, \tilde{E}, \tilde{O}, \tilde{O}, \tilde{U}, O$ jelek közös szimbóluma
II. $\acute{a} \acute{o} \acute{o} u \acute{u} \acute{e} \acute{o} \acute{o} \acute{u} \acute{u}$ } a D)-ben: V
III. $i \acute{i}$

IV. $b c \acute{d} g f$ stb. (mássalhangzók, jelük: C)

$Rag_{1-2} =$ a Rag első két száma (e számokat l. A) alatt, külön oszlopban). $T\tilde{O} =$ a szó-tárban talált alak.

A töre vonatkozó algoritmus:

1. Ha $u_1 = I$ és $Rag_{1-2}(r)$ $11 < r < 61$, akkor $u_1 \rightarrow u_1 u_1$
2. Ha $u_1 = V$ és $Rag_{1-2} = 23$, akkor $u_1 \rightarrow u_1 j$
3. Ha $u_1 = III$ és $Rag_{1-2} = 23 \vee Rag_{1-4} = (12 + (21 \vee 22 \vee 23))$, akkor $u \rightarrow u_i j$
4. Ha $u_1 = C$ és $Rag_{1-2} = 23 \vee Rag_{1-4} = (12 + (21 \vee 22 \vee 23))$, akkor $u_1 \rightarrow u_i(j)$

[Megjegyzés: ez a 4. szabály fogja kiadni a $sas(j)$ -a-féle alakokat.]

D) Az algoritmusnak a grammatikai információát átalakító része:

1. $K \rightarrow I$, ha \tilde{K} után $MvDv\tilde{E}$ áll (tehát: $KM \rightarrow IM$, $KD \rightarrow ID$ stb.)
 $K \rightarrow i$, ha \acute{e} után áll (tehát: $\acute{e}K \rightarrow \acute{e}i$)
 $K \rightarrow k$, ha M után áll (tehát: $MK \rightarrow Mk$)
 $K \rightarrow Ak$ minden más esetben
2. $M \rightarrow Yn$, ha utána k áll ($Mk \rightarrow Ynk$)
 $M \rightarrow Am$ minden más esetben

3. $D \rightarrow Et\ddot{O}$, ha utána Ak jön ($DAk \rightarrow Et\ddot{O}Ak$)
 $D \rightarrow Ad$ minden más esetben
4. $\ddot{E} \rightarrow Y$, ha utána k áll ($\ddot{E}k \rightarrow Yk$)
 $\ddot{E} \rightarrow \acute{a}/\acute{e}$, ha \ddot{E} után 41–55 rag jön
 $\ddot{E} \rightarrow a/e$ minden más esetben
5. $I \rightarrow Ei$, ha előtte C van ($CI \rightarrow CEi$)
 $I \rightarrow i$ minden más esetben
6. $T \rightarrow (A)t$, ha előtte $t\ddot{o}$ van
 $T \rightarrow Et$ minden más esetben
7. $V_2 \rightarrow \emptyset$, ha V_1 áll előtte, és ha $V_2 \neq i$ v \acute{e} (tehát pl. $ea \rightarrow e$, mert $V_1 = e$, $V_2 = a$, melyet meg kell semmisíteni, $\ddot{O}A \rightarrow \ddot{O}$ stb.)
8. $Y \rightarrow u/\ddot{u}$
9. $A \rightarrow O/\ddot{U}$
10. $\ddot{E} \rightarrow a/e$
11. $\ddot{O} \rightarrow o/\ddot{U}$
12. $\ddot{O} \rightarrow \acute{o}/\acute{ö}$
13. $\ddot{U} \rightarrow e/\acute{o}$, ha előtte $t\ddot{o}$, utána t v k van ($t\ddot{o}\ddot{U}k \rightarrow t\ddot{o}e/\acute{o}k$, $t\ddot{o}\ddot{U}t \rightarrow t\ddot{o}e/\acute{o}t$)
 $\ddot{U} \rightarrow e$ minden más esetben
14. $O \rightarrow a/o$
15. $W \rightarrow C$, ha C áll előtte ($CW \rightarrow CC$)
 $W \rightarrow v$ minden más esetben

E) Hangrend:

A 8–12. lépésekben kapott kettős eredményeket (u/\ddot{u} , O/\ddot{U} stb.) a következő módon kell megszüntetni:

1. A törtvonalaltól balra levő jel veendő (tehát: u , O stb.), ha a $t\ddot{o}$ utolsó V -je a d á v o v ó v u v ú;
2. A törtvonalaltól jobbra levő (\ddot{u} , \ddot{U} , stb.) veendő, ha a $t\ddot{o}$ utolsó V -je nem az 1. alatti.

Példa az algoritmus működésére:

Vigyünk be az *ember* tövet, és alkossuk meg ennek többes számú többes l. személyű birtokos, -é jeles többes instrumentálisát, vagyis:

$$\text{ember} + PL + IPERS + PL + POSS + PL + INS \quad (1)$$

mely az A) szabálycsoport alkalmazása után ilyen formát ölt:

$$\text{ember} + K + M + K + \acute{e} + K + WEL \quad (2)$$

A K az A) szabályok szerint I. típusú, az M II.-es, az \acute{e} III.-as, a WEL IV.-es, a 2. alatt kapott ragsor tehát I–II–I–III–I–IV sorrendű. A B) szabályok értelmében ez megengedhető magyar ragsor, tehát az algoritmus tovább léphet.

A C) szabályok közül a 4.-et kell alkalmazni, mert $u_1 = C$ (ti. -r : *ember*), és az A) alatti táblázatból leolvasható módon a Rag_{1-2} nem 23 ugyan, de a $Rag_{1-4} = 1221$ (mert a (2) képletben $K = 12$, $M = 21$, tehát $Rag_{1-2} = Rag_{K-M} = 1221$). Ezért a C/4. értelmében a $t\ddot{o}$ utolsó betűjéhez hozzá kell illesztenünk egy (j)-t, vagyis:

$$\text{ember}(j) \quad (3)$$

A D) szabályokat kezdjük alkalmazni a 2. képletben szereplő nagybetűkre, hogy rendre átalakítsuk őket kisbetűkké. Íme: $K \rightarrow I$ (a D/1. értelmében, mert utána M jön)

$I \rightarrow Ei$ (a D/5. értelmében, mert előtte C van: *ember(j)*)

$$Ei \rightarrow a/ei \text{ (l. D/10.)}$$

(itt bekapcsolhatjuk az E)-t):

$a/ei \rightarrow ei$ (mert az *ember(j)*) utolsó magánhangzója e , l. tehát E/2.), ez már nem tartalmaz nagybetűt, tehát részeredményként megjegyzendő:

$$K \rightarrow ei \quad (4)$$

Térjünk át a következő K -ra:

$K \rightarrow k$, mert M után áll (l. D/1.):

$$K \rightarrow k \quad (5)$$

És végül a harmadik K :

$K \rightarrow i$, mert \acute{e} után áll (D/1):

$$K \rightarrow i \quad (6)$$

És tovább:

$M \rightarrow Yn$, mert utána k áll (D/2),

$$Yn \rightarrow u/\ddot{u}n \text{ (D/8),}$$

$$u/\ddot{u}n \rightarrow \ddot{u}n \text{ (E/2), tehát}$$

$$M \rightarrow \ddot{u}n \quad (7)$$

é már kisbetűi, tehát marad: é

$$WEl \rightarrow vEl \text{ (D/15),}$$

$$vEl \rightarrow va/el \text{ (D/10),}$$

$$va/el \rightarrow vel \text{ (E/2), tehát}$$

$$WEl \rightarrow vel \quad (9)$$

A 4–9. alatt kapott eredmények a kiinduló szimbólumok sorrendjébe állítva:
ei-ün-k-é-i-vel, e soron még végre kell hajtani a D/7. műveletet, ebből:

$$ei \ddot{u}n k \acute{e} i vel \rightarrow ei n k \acute{e} i vel \quad (10)$$

A 3. alatti *ember(j)* alakkal a 10-et összeolvasva, kiírhatjuk a végeredményt:

$$ember(j)eink\acute{e}ivel \quad (11)$$

PAPP FERENC

Pszeudo-transzformációs csoportok

1. A valódi csoportok rendszere. — A mondatok bizonyos szókapcsolatait a transzformációs összefüggések alapján szorosabb egységeket alkotnak. Például az alábbi mondatban

$$\begin{array}{cccc} 1 & 2 & 3 & 4 \\ (Az \text{ asszony}) & ken & zsírt & a \text{ kenyérré} - a \text{ fiának} \end{array}$$

a mondat 3 első tagja szorosabb egységet alkot, ugyanis egy másik megfelelő mondatral váltakozhat:

$$\begin{array}{cccc} 1 & 2 & 3 & 4 \\ (Az \text{ asszony}) & keni & zsírral & a \text{ kenyeret} - a \text{ fiának.} \end{array}$$

Ugyanakkor nincs egy olyan mondat, ahol a 4. (*a fiának*) az első három taggal egyszerre menne át transzformációs változáson. Vagyis az 1 + 2 + 3 a 4-gyel szemben zárt organikus egységet alkot.

A mondaton belül a szavak bizonyos kapcsolatainak tehát a nyelvi rendszeren belül az objektív létezési módja a transzformációs keret. Az egymással transzformációs összefüggésben álló mondatok száma meghatározott; a csoporton belül a sorok száma zárt. A csoporton belül a sorok egymásutánja, sorrendje is meghatározott. A *ken* + *zsír-t* szintagmában például a tárgy (*-t*) tartalmilag egymással szoros kapcsolatban álló szavakat kapcsol össze; a „zsír” a „ken”-nek mintegy az anyagát, eszközét adja. Ez jut kifejezésre világosan abban, hogy a „zsír” a „kenyér” vonatkozásában a „ken” tartalmába feloldható: „(meg)zsiroz”. A tárgyban tehát van egy latens eszközhatározós komponens: *-t/*vel* — belső tárgy. A *keni* + *a kenyér-(e)t* szintagmában a tárgy tartalmilag egymástól idegen elemeket kapcsol össze: *-t* — accusativus objectivus. A tárgy hatóköre a tartalmilag egymástól független elemek összekapcsolása esetében (acc. obj.) tágabb, mint a belső tárgy esetében; az acc. obj. a belső tárgynál általánosabb viszonyt képvisel. A csoporton belül tehát az acc. obj.-t tartalmazó sor a belső tárgyat tartalmazó sornál általánosabb, fejlettebb alakulat. A csoporton belül a mondatok által követett formák sorrendje:

$$(1.) \quad \begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc. dir.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array}$$

Van egy másik, gyakran előforduló csoport is. Az alábbi mondatban például

$$(A \overset{1}{\text{kertész}}) \overset{2}{\text{metszi}} \overset{3}{a} \overset{4}{\text{gallyakat a fákról}} - \text{metszőollóval}$$

az első 3 tag egy másik megfelelő sorral váltakozik:

$$(A \overset{1}{\text{kertész}}) \overset{2}{\text{metszi}} (\overset{3}{a} \overset{4}{\text{gallyaktól}}) \overset{5}{a} \overset{6}{\text{fákat}} - \text{metszőollóval}.$$

És nincs olyan mondat, amelyben a 4. (= *metszőollóval*) az 1–3. kapcsolatában menne át transzformációs változáson. A két egymással váltakozó sor tehát transzformációs összefüggésben áll egymással.

A *metszi* + *a gallyak*-(*a*)*t* szintagmában a „gallyak” a „metszi” tartalmába a „fák” vonatkozásában feloldható: „(le)-gallyaz”. A *-t* tehát az előbbi csoport (1.) $I - F_1 (-t/*vel)$ -jéhez hasonló viszonyt képvisel: *-t/*vel*. A *(le)-metszi* + *a fák*-(*a*)*t* szintagmában viszont a *-t* tartalmilag egymástól független elemeket kapcsol össze. A *-t* tehát az előbbi csoport (1.) $I - F_2 (-t)$ -jével hasonló viszonyt képvisel: *-t* (acc. obj.). A mondatok által követett formák csoportja:

$$(2.) \quad \begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc. sep.}) \\ I + F_1 (-tól) + F_2 (-t) \end{array}$$

A csoportok maguk sem függetlenek egymástól. Mind az 1., mind a 2. szerkezeti csoportban az $I - F_1$ viszonya egy lényeges ponton egyezik egymással: mindkét csoportban az F_1 feloldható az I tartalmába az F_2 vonatkozásában. Másfelől az $I - F_1$ viszonya a két csoport között bizonyos különbségeket is mutat: az 1.-ben a belső tárgy egy eszközhatározóval, a 2.-ban egy lokális esettel áll transzformációs összefüggésben. Az $I - F_1 \left(\frac{-t/*vel}{-vel} \right)$ és az $I - F_1 \left(\frac{-t/*vel}{-tól} \right)$ úgy tekinthető tehát, mint egy átfogó $I - F_1$ viszonyosztály két alcsoportja:

$$\begin{array}{c} I + \quad F_1 \\ I + F_1 (a) \quad F_1 (b) \end{array}$$

Hasonlóképpen lényeges vonásban mutat egyezést mindkét csoportban az $I - F_2 (-t)$: az F_2 egyik csoportban sem oldható fel az F_1 vonatkozásában; a *-t* (acc. obj.) mindkét csoportban egymástól tartalmilag független elemeket kapcsol össze. Másfelől a két csoportban az $I - F_2 (-t)$ viszonyában bizonyos különbség is mutatkozik: az acc. obj. az 1.-ben egy lokális direktív, a 2.-ban egy lokális szeparatív mozzanattal váltakozik. Vagyis az $I - F_2 \left(\frac{\text{loc. dir.}}{\text{acc. obj.}} \right)$ és az $I - F_2 \left(\frac{\text{loc. sep.}}{\text{acc. obj.}} \right)$ úgy tekinthető, mint egy átfogó $I - F_2$ viszonyosztály

két alcsoportja:

$$\begin{array}{c} I + \quad \quad F_2 \\ I + F_2(a) \quad F_2(b) \end{array}$$

A $I - F_1(a)/(b)$ és az $I - F_2(a)/(b)$ összefüggéseit összefoglalóan ábrázolva:

$$\begin{array}{ccc} I + & & + \\ & F_1 & & F_2 \\ & \swarrow \quad \searrow & & \swarrow \quad \searrow \\ I + F_1(a) & & + F_2(a) \\ I + F_1(-t/*vel) & & + F_2(\text{loc. dir.}) \\ I + F_1(-vel) & & + F_2(\text{acc. obj.}) \\ & & & \\ & F_1(b) & & F_2(b) \\ I + & & + & & \\ I + & F_1(-t/*vel) & + & F_2(\text{loc. sep.}) \\ & F_1(-tól) & + & F_2(\text{acc. obj.}) \end{array}$$

A csoportok összekapcsolására korábbi kísérletet is tettem (MNy. LIX, 297–317 és NytudÉrt. 46. sz. 139–51). Ennek az alapja az volt, hogy az 1. szerkezeti csoportnak egy olyan fajtája is van, ahol az F_2 is az I -vel sajátos tartalmi viszonyban ($-t/**vel$) áll:

$$\begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + F_1(-t/**vel) \end{array}$$

Az 1. és a 2. szerkezeti csoportot erre a sajátos – feltehetőleg ősi – csoportra vezetem vissza úgy, hogy

$$\text{az 1. szerkezeti csoport az } I - F_1 \left(\begin{array}{c} -t/*vel \\ -vel \end{array} \right)$$

$$\text{a 2. szerkezeti csoport az } I - F_2 \left(\begin{array}{c} \text{loc.} \\ -t/**vel \end{array} \right)$$

viszonyának továbbbővítéséből jött volna létre:

$$\begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t/**vel) \\ \left. \begin{array}{l} I + F_1(-t/*vel) + \dots + F_2(\text{loc.}) \\ I + F_1(-vel) + \dots + F_2(-t) \end{array} \right\} \text{ (1. sz. cs.)} \\ \left. \begin{array}{l} I + \dots + F_1(-t/**vel) + F_2(\text{loc.}) \\ I + \dots + F_1(\text{loc.}) + F_2(-t) \end{array} \right\} \text{ (2. sz. cs.)} \end{array}$$

Vagyis az 1. szerkezeti csoport $I - F_1 \left(\begin{array}{c} -t/*vel \\ -vel \end{array} \right)$ -je és a 2. szerkezeti csoport $I - F_2 \left(\begin{array}{c} -t/*vel \\ \text{loc.} \end{array} \right)$

-a között lényeges fokozati különbséget véltem felismerni; a 2. szerkezeti csoport $I - F_1(-t/*vel)$ -jét a sajátos csoport $I - F_2(-t/**vel)$ -jével azonosítottam.

A kombinációban felhasznált megfigyelések utólag is helyesnek bizonyulnak: létezik például az 1. szerkezeti csoporton belül a sajátos csoport, és ez különös fényt vet a csoportok kialakulására. Az 1. és a 2. szerkezeti csoportban az $I - F_1$ viszonya valóban nem azonos. Ezeknek az elemeknek a kombinációja azonban utólag nem bizonyult pontosnak. A mostani kép lényeges eredményei: bár az 1. és 2. szerkezeti csoportban az $I - F(-t/*vel)$ nem azonos, de lényeges vonásaikban megegyeznek; az 1. szerkezeti

csoporton belül van egy sajátos csoport, ez azonban csak az 1. szerkezeti csoport egy különös formája, minőségileg lényegében az 1. szerkezeti csoporttal egyenlő értékű. A tények egy helyesebb csoportosításának alapja a tárgy természetének a megértése: a lexikalizáció fogalmának a kidolgozása, amely a csoportok előzményeinek pontosabb megértésén alapul. (L. Általános Nyelvészeti Tanulmányok III, 213–26.) Kiderült az, hogy a transzformációs csoportok szintjén a tárgy tartalmában nem három minőségi fokozat van:

$-t/*vel$: $-t/**vel$: $-t$,

hanem csak kettő:

$-t/*vel$ (belső tárgy) : $-t$ (acc. obj.).

Az utóbb említett cikkemben már ezt az újabb, véglegesnek tekinthető kombinációt írom le.

Vannak azonban olyan mondataink is, amelyek nem vonhatók be a transzformációs összefüggésekbe:

Odatámasztja a létrát a falhoz.

Utasítja az emberét a munka elvégzésére.,

illetőleg:

Feltöri kővel a diót.

Üdvözölték örömmel a vendéget.

Ezekben a mondatokban a tárgy ($I - F_1/F_2(-t)$) tartalmilag egymástól idegen szavakat kapcsol össze (acc. obj.); értéke az 1. és a 2. transzformációs csoport $I - F_2(-t)$ -jével egyenlő. Vagyis:

$$(3.) \quad \frac{I + F_1(-t) + F_2(\text{loc.})}{I + F_1(-vel) + F_2(-t)}$$

Ezekben a sorokban az acc. obj. mint le nem vezethető viszony egyszerűen oda van állítva. Másfelől láttuk: az acc. obj. a transzformációs csoportokban mint levezethető viszony van jelen. A magányos sorok tehát az acc. obj. körül a transzformációs csoportokkal összekapcsolhatók, és így mint a transzformációs csoportok szerves folytatásai vannak érvényben. Vagyis:

$$\begin{array}{lcl}
 I + & F_1 & + & F_2 \\
 \begin{array}{l} F_1(a) \\ I + F_1(-t/*vel) \\ I + F_1(-vel) \end{array} & \begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} & \begin{array}{l} + \\ + \end{array} & \begin{array}{l} F_2(a) \\ F_2(\text{loc. dir.}) \\ F_2(\text{acc. obj.}) \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} F_1(a) \\ I + F_1(-t/*vel) \\ I + F_1(-vel) \end{array}} \right\} 1. \text{ sz. cs.} \\
 I + & F_1(b) & + & F_2(b) \\
 I + & \begin{array}{l} F_1(-t/*vel) \\ F_1(-tól) \end{array} & + & \begin{array}{l} F_2(\text{loc. sep.}) \\ F_2(\text{acc. obj.}) \end{array} & \left. \vphantom{\begin{array}{l} F_1(b) \\ F_1(-t/*vel) \\ F_1(-tól) \end{array}} \right\} 2. \text{ sz. cs.} \\
 I + & \underbrace{\hspace{10em}} & + & \underbrace{\hspace{10em}} & \left. \vphantom{\underbrace{\hspace{10em}}} \right\} 3. \text{ sz. cs.} \\
 I + & F_1(-vel) & + & F_1(-t) + F_2(\text{loc.}) & \\
 I + & & + & F_2(-t) &
 \end{array}$$

2. Pseudo-transzformációs csoportok. — Vizsgáljuk meg a mondatok alábbi változását:

Rábízza az ügy elintézését barátjára.

Megbízza az ügy elintézésével barátját.

A két mondat váltakozása látszólag nem különbözik a fentebb ismertetett

<i>Ken</i>	<i>zsírt</i>	<i>a kenyérre</i>
<i>Keni</i>	<i>zsírral</i>	<i>a kenyert</i>

váltakozástól: mindkét esetben a mondatok a megfelelő formák változóinak azonos elemekkel való behelyettesítéséből jöttek létre; mindkét esetben — egymásnak megfelelően — az I — F_1 viszonyában tárgy és eszközhatározó, az I — F_2 viszonyában lokális eset és tárgy váltakozása figyelhető meg. A két mondat tehát látszólag transzformációs viszonyban áll egymással.

Másfelől azonban a megtévesztő hasonlóság mellett a két mondatváltkozás egy lényeges vonásban különbözik egymástól. A vizsgált transzformációs csoportokban (1., 2.) az F_1 közelebb áll tartalmilag az I-hez, mint az F_2 ; az F_1 az I-be — legalábbis potenciálisan — feloldható az F_2 vonatkozásában. Az *ügy elintézése* (F_1) viszont éppúgy nem oldható fel a *rá/meg-biz* (I) tartalmába a *barátja* (F_2) vonatkozásában, mint ahogyan megfordítva a *barátja* (F_2) sem oldható fel a *rá/meg-biz* (I) tartalmába az *ügy elintézése* (F_1) vonatkozásában. Ugyanazon két főnév közül hol az egyik, hol a másik kapcsolódik acc. obj.-ban a megfelelő igehez — a másik főnév vonatkozásában. Vagyis ugyanazok a lexikai elemek egyszerre alkotnak a 3. szerkezeti csoport két különböző magányos sora szerint szintaktikai kapcsolatokat:

<i>Rábízza</i>	+	+	az ügy elintézését	+	barátjára.
<i>Megbízza</i>	+	az ügy elintézésével	+	barátját.		

A kérdéses két mondat tehát a megfelelő lexikai elemek váltakozásával egyfelől úgy viselkedik, mintha szerves transzformációs viszonyban állna egymással. Másfelől azonban — a bennük levő tárgyi viszonyok alapján — feltétlenül külön-külön a 3. szerkezeti csoport egymástól független sorain alapulnak. Kérdés, ez az ellentét hogyan oldható fel.

Az a tény, hogy bizonyos sorok részint a transzformációs csoportok, részint a magányos sorok tulajdonságait egyesítik magukban, a kérdéses sorok kialakulásának sajátos történetével magyarázhatók meg. Ugyanis eredetileg ugyanazokból az elemekből a 3. szerkezeti csoport keretei között két, egymástól független sor jön létre. Az egyik főnevet $F(a)_1$ -val, a másikat $F(b)_2$ -vel jelölve, a két mondat által követett formákat a következőképpen fejezhetjük ki:

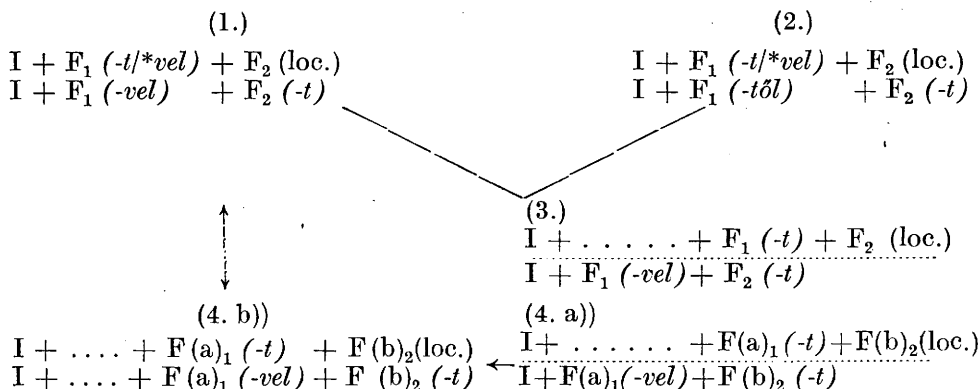
$$(4. a) \quad \begin{array}{l} I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) \\ I + F(a)_1 (-vel) + F(b)_2 (-t) \end{array}$$

(A 4. a) a 3. szerkezeti csoport különös formája.) Majd az így kialakult két sor — másodlagosan — a lexikai elemek átrendeződésével mint transzformációs csoport mutatkozik meg:

$$(4. b) \quad \begin{array}{l} I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) \\ I + \dots + F(a)_1 (-vel) + F(b)_2 (-t) \end{array}$$

A csoport átrendezése természetesen csak olyan transzformációs csoport hatására mehet végbe, ahol a két sor eredendően feltételezi egymást. Vagyis

a 4. a) > 4. b) csakis az 1. szerkezeti csoporthoz képest történhet meg, ahol is a belső tárgy $(-t/*vel)$ és az eszközhatározó csak az egymáshoz való viszonyon át van érvényben. (L. Általános Nyelvészeti Tanulmányok III, 213—26). A csoportok összefüggéseit az alábbiakban ábrázolhatjuk:

Az ábrázolt összefüggések kifejezhetők úgy is, hogy a 4. b) egy hipotetikus *4. b)-t tételez fel:

$$\begin{array}{l}
 I + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) \\
 I + F(a)_1 (-vel) + F(b)_2 (-t)
 \end{array}
 \supset
 \begin{array}{l}
 * [I + F(a)_1 (-t/*vel) + F(b)_2 (loc.)] \\
 [I + F(a)_1 (-vel) + F(b)_2 (-t)]
 \end{array}$$

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatok váltakozását:

Eltiltja az ivást a betegtől.
Eltiltja az ivástól a beteget.

Ezekre a mondatokra is jellemző, hogy sem a „beteg” nem oldható fel az „eltilt”-ba az „ivás” vonatkozásában, sem megfordítva: az „ivás” sem oldható fel az „eltilt”-ba a „beteg” vonatkozásában. Mind az *ivást*, mind a *beteget* tehát acc. obj. viszonyában kapcsolódik össze a megfelelő igével. Ez annyit jelent, hogy ez a csoport is másodlagosan jön létre a 3. szerkezeti csoportból. A kérdéses váltakozást megkülönbözteti az előbbi (4.) váltakozástól, hogy mondatai a 3. szerkezeti csoport ugyanazon során alapulnak. A csoport kialakulása ismét két mozzanaton belül megy végbe:

a 3. szerkezeti csoport valamely sora szerint két, eredetileg egymástól független sor jön létre:

$$\begin{array}{l}
 (5. a) \quad I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (-t\delta l) \\
 \quad \quad I + \dots + F(b)_1 (-t) + F(a)_2 (-t\delta l)
 \end{array}$$

(Az 5. a) a 3. szerkezeti csoport különös formája.) Majd utólag — másodlagosan — a lexikai szerkezet átrendeződésével:

$$\begin{array}{l}
 (5. b) \quad I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (-t\delta l) \\
 \quad \quad I + \dots + F(a)_1 (-t\delta l) + F(b)_2 (-t).
 \end{array}$$

Az 5. a) → 5. b) természetesen ismét csak egy olyan csoport hatására jöhetett létre, ahol a két sor genézisében tételezi fel egymást. Ez a csoport a fentebb ismertetett 2. szerkezeti csoport, amely az $I - F_1 (-t\delta l)$ és az $I - F (-t/*vel)$ szerves váltakozásán alapul. Vagyis a csoportok összefüggése:

$$\begin{array}{ccc}
 (1.) & & (2.) \\
 I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) & & I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) \\
 I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) & & I + F_1 (-töl) + F_2 (-t) \\
 & \searrow \quad \swarrow & \\
 & (3.) & \\
 I + \dots + F_1 (-t) + F_2 (loc.) & & \\
 I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) & & \\
 & (5. a) & (5. b) \\
 I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) & \rightarrow & I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) \\
 I + \dots + F(b)_1 (-t) + F(a)_2 (-töl) & & I + \dots + F(a)_1 (-töl) + F(b)_2 (-t)
 \end{array}$$

Ugyanez az összefüggés ismét kifejezhető egy hipotetikus csoport segítségével is:

$$\begin{array}{l}
 I + \dots + F(a)_1 (-t) + F(b)_2 (loc.) \\
 I + \dots + F(a)_1 (-töl) + F(b)_2 (-t)
 \end{array}
 \supset
 \begin{array}{l}
 * [I + \dots + F(a)_1 (-t/*vel) + F(b)_2 (loc.)] \\
 [I + \dots + F(a)_1 (-töl) + F(b)_2 (-t)]
 \end{array}$$

Az 1. és a 2. szerkezeti csoportban a két sor genezisében tételezi fel egymást: a sorok szintaktikai egysége és a csoport elválaszthatatlanul, belsőleg összetartozik. Ezzel szemben a 4. b) és az 5. b) sorai eredetileg egymástól függetlenül jönnek létre, és csak utólag viselkednek úgy, mint egy transzformációs csoport tagjai. A 4. b)-t és az 5. b)-t ezért az 1. és a 2. transzformációs csoporttal — mint valódi csoportokkal — szemben pszeudo-transzformációs csoportoknak nevezzük. A pszeudo-transzformációs csoportok a nyelvi rendszer egy egységes zónáját képezik:

A pszeudo-transzformációs csoportok fogalmának a bevezetése a csoportok összefüggéseit pontosabb megvilágításba helyezi, és az előbb már említett két cikkben adott képet lényeges pontokon korrigálja. Már abban a korábban adott képben is világos volt, hogy a két transzformációs csoport

$$\begin{array}{ccc}
 I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (loc.) & & I + F_1 (-t) + F_2 (loc.) \\
 I + F_1 (-töl) + F_2 (-t) & & I + F_1 (-töl) + F_2 (-t)
 \end{array}$$

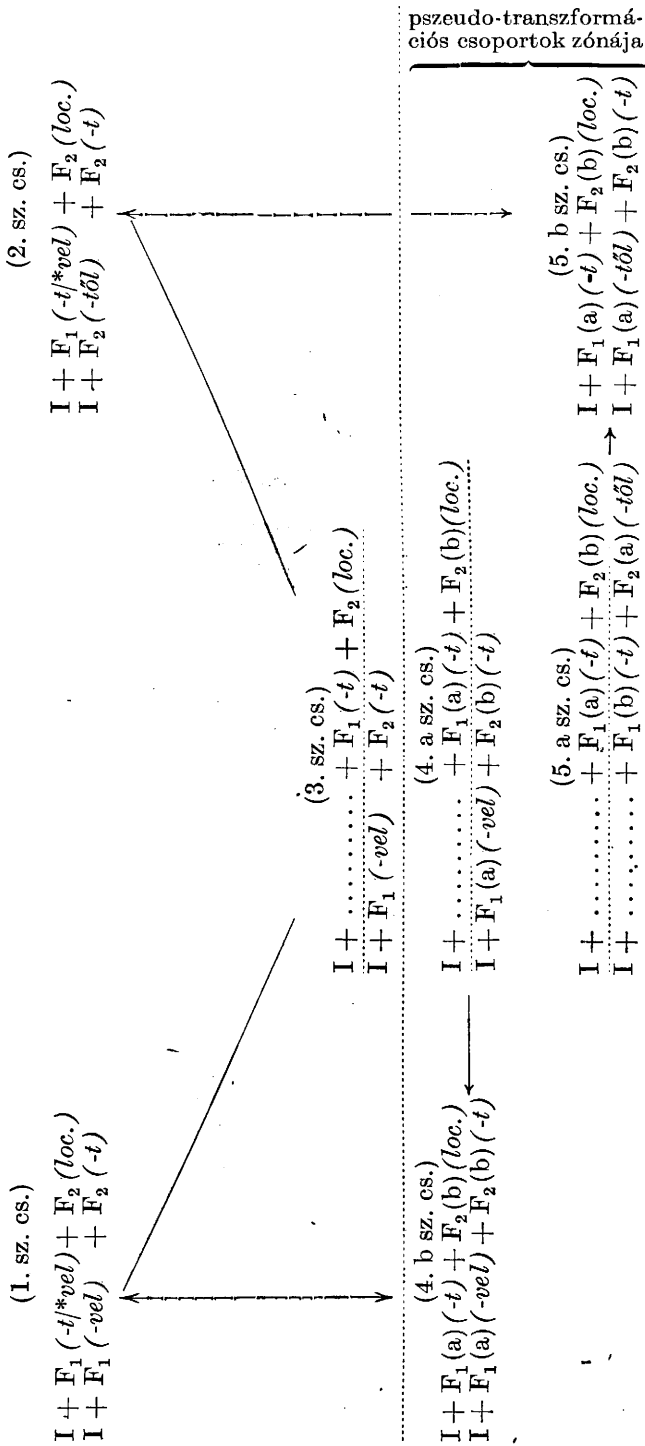
egymástól lényegesen különbözik, a rendszernek nem ugyanazt a szakaszát képezik.

Az $I - F_1 \left(\frac{-t}{-töl} \right)$ tartalmú csoport elhelyezése annak a megállapításán alapult, hogy az

$I - F_1 \left(\frac{-t}{-töl} \right)$ váltakozása a 2. (ill. 1.) szerkezeti csoport $I - F_2 \left(\frac{loc.}{-t} \right)$ váltakozásával

formálisan azonosnak tekinthető; az összekapcsolásuk plauzibilisnek látszott:

I	II	III	IV	V
$I + F_1 (-t/*vel)$	$+ F_2 (loc.)$	}		
$I + F_1 (-vel)$	$+ F_2 (-t/*vel)$			
$I + F_1 (-t/*vel)$	$+ \dots$	$+ F_2 (loc.)$	}	
$I + F_1 (-vel)$	$+ \dots$	$+ F_2 (-t)$		
$I + \dots$	$+ F_1 (-t/*vel)$	$+ F_2 (loc.)$	}	
$I + \dots$	$+ F_1 (loc.)$	$+ F_2 (-t)$		
$I + \dots$	$+ \dots$	$+ F_1 (-t)$	$+ F_2 (loc.)$	}
$I + \dots$	$+ \dots$	$+ F_1 (loc.)$	$+ F_2 (-t)$	

Ez az elképzelés azonban magyarázatra szorult volna a következő ponton: miután az acc. obj. kialakult a transzformációs csoporton belül ($I - F_2(-t)$), miért válik egy újabb transzformációs csoport kiinduló pontjává ($I - F_1(-t)$), amely nem vezet a tárgy egy újabb minőségéhez ($I - F_2(-t)$). Továbbá a minőségileg azonos két tárgy a rendszer két különböző pontján szerepelt, és a magányos sorok a rendszer két pontján váltak bekapcsolhatóvá:

I	II	III	IV	V
$I + \dots$	$+$	\dots	$+ F_1(-t)$	$+ F_2(\text{loc.})$
$I + \dots$	$+$	\dots	$+ F_1(\text{loc.})$	$+ F_2(-t)$
$I + \dots$	$+$	\dots	$+ \dots$	$F_1(-t) \dots + F_2(\text{loc.})$
$I + F_1(-\text{vel})$	\dots	$+$	\dots	$F_2(-t)$

Vagyis ez a megoldás nyitva hagyta a kérdést, hogy a magányos sorok vajon nem kapcsolhatók-e be a rendszerbe közvetlenül az 1. és a 2. szerkezeti csoport folytatásaként.

Az újabb kép — az 5. szerkezeti csoportot a 2. variánsaként értelmezve — az

$$\begin{aligned} (1.) \quad & I + F_1(-t/\text{vel}) + F_2(\text{loc.}) \\ & I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{aligned}$$

szerkezeti csoportnak is egy variánsát

$$\begin{aligned} (4.) \quad & I + F_1(-t) + F_2(\text{loc.}) \\ & I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{aligned}$$

adja, és a két csoportot (4., 5.) mint minőségileg azonos értékű alakulatokat helyezi el a rendszerben.

3. A mondatformák rendszerének mozgása. — Az 1. pontban a tárgyas igékkel szerkesztett mondatok formájának szinkrón rendszerét építettük ki. A rendszer alapja a tárgy fejlődéelmélete: a tárgyi viszony általánosulása alapján állapítható meg a transzformációs csoportokon belül a formák sorrendje, majd a transzformációs csoportok és a magányos sorok összefüggése. Így a szinkrón rendszeren belül a mondatformák egymásutánjának, mozgásának megvan a maga logikája. A mondatformák szinkrón rendszerében feltáruló logikának az alapja az a történeti folyamat, amelyen belül a mind általánosabb formák kialakultak. Vagyis a formarendszer logikáját feltárni annyit jelent, mint megragadni azt a szükségszerűséget, amely a mondatformák történeti kialakulásában jut érvényre. (L. Általános Nyelvészeti Tanulmányok III, 213–26.) A szinkrón rendszer lényege a történetében van, de ez a történet nem a szinkrón rendszeren kívül esik; a történet benne lüktet a szinkrón rendszer összefüggéseiben.

A pszeudo-transzformációs csoportok fogalma a szinkrónia és diakrónia egymásban létének még egy bonyolultabb képét mutatja. Az 1. pontban a mondatformák egyértelmű mozgását ábrázoltuk; a rendszer folyamatában egyirányúan mind általánosabb formák alakulnak ki. A pszeudo-transzformációs csoportok azonban arra utalnak, hogy a rendszerben ezzel az egyirányú általánosuló folyamattal szemben egy ellentétes irányú mozgás is megy végbe. Ugyanis a magányos sorokból szekunder úton a transzformációs csoportok viszonyai regenerálódnak. Vegyük még ehhez: a valódi (1., 2.) transzformációs soroknál is az ige igekötője az első és a második sorban gyakran különböző. Ez annyit jelent, hogy gyakran a „valódi” transzformációs csoportok valódi-

sága is látszólagos; úgy, ahogyan előttünk állnak, a 3. szerkezeti csoportból jöttek létre szekunder úton.

Eddig csak azt láttuk, hogy a szinkrón rendszerben a történet benne működik. Most azt látjuk, hogy a történeti folyamat legősibb összefüggései is a szinkrón rendszer legfejlettebb soraiból generálódnak újra újból és újból. Vagyis míg előbb azt hangsúlyoztuk, hogy a szinkrón rendszerben történeti összefüggések vannak jelen, most azt emelnénk ki, hogy a történet mozzanataiban is — úgy, ahogyan előttünk áll — a rendszer legújabb produktumai vannak jelen.

ZSILKA JÁNOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mikor került a *zs* betű a magyar ábécébe?

1. Helyesírásunk története során a *ž* hangértékű *zs* betű — KNIEZSA (A m. helyesírás tört. 1959.² 25, 34) szerint — először 1655-ben fordul elő, mégpedig Komáromi Csipkés György utrechti nyelvtanában: a „Hungaria illustratá”-ban. Az előző századokban a *zs* betű következetes használatára nincs példánk. Egy adatunk ismeretes a Birk-kódexből (1^b), egy meg a Döbrenteiből (84) (vö. KNIEZSA, Helyesírásunk tört. a könyvnyomtatás koráig 140, 161); a Döbrentei-kódexben a *zs* egyébként rendszerint az *sz* hang jele: 195: *kezs*; 254: *vzsnak*; 255: *izsiak vala*; 387: *Ezsaknak*; 415: *meg azs*; 450: *nem felelzs e*; 462: *Vizsnek vala*; stb. Úgy látszik, többé-kevésbé elszigetelt az Erdy-kódex *zs*-je is (395: *dwzfaa*).

2. Komáromi Csipkés leleménye-e a XVII. század közepén újra fölbukkanó *zs* jel? Aligha.

Mivel a „Hungaria illustrata” ábécéje a rovásírás alfabétumát követi, úgy gondolom, hogy e magyar nyelvtan *zs* jelének forrását a rovásírásos ábécé latin betűs átírásában kell keresnünk.

Komáromi Csipkés saját szavaiból (i. m. 23–4; vö. CorpGram. 343–4) tudjuk, hogy betűsorának alapja a rovásírásos alfabétum: „Literae [...] Quā propriē Hungaricē [ti. a rovásírásban] scripta sunt. 32. [...] Qua romanis characteribus expreffae, sunt 31. hoc ordinē. a. b. cz. cs. . . . v. z. zs.”

Komáromi Csipkés korában a székely rovásírás betűit többen is lemásolták, mégpedig a deák ábécé rendjét követve. Voltaképpen két alfabétumot írtak le: egy rovásírásos székelyt meg egy latin betűs magyart, tudniillik minden rovásjelnél latin betűvel tüntették föl a hangértéket. A filológus hajlamú lejegyzők nyilván arra törekedtek, hogy a rovásjegyek olvasása körül ne legyen félreértés; így határozottan meg kellett különböztetniük az \wedge (= *š*) és a ψ (= *ž*) hangértékét: erre szolgált az is, hogy a rovásírás ψ és \wedge jelét más-más latin betűvel írták át. A ψ (= *ž*) kiejtését nem egy másolat *zs*-vel jelölte: Miskolci Csulyak Istvánnak (1575–1645.) egyik rovásábécéjében a ψ fölött *ez*/ szerepel a jel nevéként (JAKUBOVICH: MNy. XXXI, 13 és a II. fakszimile), egy másik, 1680 tájáról származó másolatban pedig ugyane rovásjelnak egy változata alatt a *zs* betűt találjuk (SEBESTYÉN GYULA, A magyar rovásírás hiteles emlékei 112).

3. Komáromi Csipkés ábécéjében a Telegdi-félenek tükröződését sejthetjük, hiszen a „Hungaria illustrata” szerzője Németalföldön, 1653 márciusában

„Telegdi-féle betűkkel és Telegdi-féle szabályok szerint” írt le két rovásírást mondatot Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvébe (SEBESTYÉN i. m. 111).¹

Nem tudjuk határozottan, vajon Telegdi János Rudimentájának 1598-ban írt eredeti szövegében is megvolt-e már a ψ (= \dot{z}) hangértékének *zs*-vel való jelölése, de több körülmény szól amellett, hogy ez éppen nem lehetetlen.

1. Először is emlékeztetnünk kell a Telegdit követő — már idézett — két följegyzésnek, a Csulyak-félének és az 1680 körüli alfabétumnak a *zs* betűjére.

2. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a ψ -nek a székely ábécé némelyik másolatában előforduló latin betűs jele, illetőleg neve alighanem a *zs*, illetőleg az *ezs* romlott változata. Hickesnek Harsányi-féle ábécéje (a SEBESTYÉN i. m. 112 közölte faksimile szerint) *ezs*-et írt, Bél Mátyásnak Kapossi-féle betűsorában (i. m. 115 szerint) szintén ilyesmit látunk, a marosvásárhelyi kézirat Dési-féle alfabétuma pedig olyan betűt mutat a faksimilében, amelynek első eleme *s*, a második meg a *z*-hez (i. m. 117) hasonlít.

3. Mind Csulyak Istvánnak két betűsora (JAKUBOVICH: i. h.), mind a Rudimenta fogarasi kéziratának ábécéje (i. m. III. faksimile) szorosan a latin betűrendben halad:² ettől csak egy fontosabb eltérés van: Csulyak második alfabétumában a *z* után írja a \dot{z} rovásbetűjét, jóllehet hangját (latin betűkkel) *sch*-val jelöli; a fogarasi másolat leírója szintén utolsónak, a *z* után veti papírra a \dot{z} értékű jelet, ennek latin átírása azonban nála *Ss*. Aligha kockázatos tehát föltennünk, hogy a \dot{z} rovásírást jege azért kerülhetett a betűsor végére, mert hangértékének latin betűkapcsolattal való kifejezése az eredeti(bb) kéziratban az ábécé rendje szerint a *z* után következett. Mivel a *z* betűt ez alfabetikus rend szerint csak *z*-vel kezdődő betűkapcsolat követhette, és mert helyesírástörténetünk (KNIEZSA idézett két munkája) a *z*-vel kezdődő betűkapcsolatok közül a \dot{z} hang jeleként csak a *zs*-t ismeri, arra kell gondolnunk, hogy mind az *sch*, mind az *Ss* a *zs* betűnek romlott alakja. Következtetésünk érvényes Kapossi *ezs* betűjére (SEBESTYÉN i. m. 115: faksimile) és Dési *sz*-szerű betűjére is (i. m. 116: faksimile): ezek szintén az ábécé végén vannak, a *z* után.

Mindez valószínűvé teszi azt a föltevésünket, hogy a magyar rovásírással foglalkozó följegyzésekben körülbelül a XVI. század végétől használták a \dot{z} hangértékű *zs* betűt, amelyet — az ábécé rendjében — a *z* után iktattak.

VÉRTES O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Sestakert. 1. Az ország legnagyobb részében ismeretlen ez a szó, a Debrecen környékiek azonban (vagy azok, akik gyakran megfordultak, esetleg rövidebb-hosszabb ideig ott is éltek Debrecenben) jól ismerik. Igaz, nem közszóként, hanem földrajzi névként. A Sestakert ugyanis a debreceni nagyerdő és a város központja közti egyik városrésznek — szőlővel, még inkább gyümölcsfával beültetett kertvidéknek — a neve.

¹ Talán több pusztá érdekességnél az a körülmény, hogy ezt a rövid szöveget Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvébe írta: tudniillik ugyanebbe a könyvbe írt régi magyar rovásjelekkel Franequerában a következő év elején egy bibliai idézetet Csulyak Gáspár, Csulyak Istvánnak egyetlen életben maradt gyermeke, aki — JAKUBOVICH szerint — eltanulta apja székely írástudományát (vö.: JAKUBOVICH i. m. 14; SEBESTYÉN i. m. 111).

² Miskolci Csulyak azonban közvetlenül a *cz* után írja a *ch*-t, s a két *k* hangértékű jelet egymás mellé írja, jóllehet az egyiket *k*-val, a másikat pedig *chr*-rel írja át.

Az elnevezés a szépirodalomban is felbukkan. Mórícz Zsigmond Debrecenben játszódo, 1925-ben megjelent bájos kisregényében, a Pillangóban többször is találkozzunk vele. Az 1954-i kiadásból idézek; a keresett szót mindig dőlt szedéssel emelem ki: „A *Sestakert*, nagy szőlő-világ; lingő-lengő homokhát a Nagyerdő alján; ott volt Hitves Pálnak egy piciri kis háza.” (31); „Milyen jó, hogy ők éppen egy irányban laknak, mind a ketten *sestakertiek*.” 331); „Idefenn laknak a Poroszlai úton, a *Sestában*, egy gyönyörű szép villában” (63); „Itt a *Sesta-kertben* azelőtt télen át üresen állott húsharminc présház is a szőlőkben, nincs most üresen még a fatartó, meg a nyári kemence sem.” (78.) De előfordul a *Sestakert* szó számunkra lényeges első tagja Adynál is, mégpedig egy bennünket ugyancsak érdeklő összetételben. „A maradandóság városa” című verséből idézek:

Vajjon igaz, hogy Debrecenben
A Maradandóság lakik?
Én a Mulandóság fia vagyok
S azért siettem most ide,
Hogy megkeressek valakit.

Itt kell, hogy éljen valahol még,
csak elrejtik évek s falak,
Gyöngyvirágosan *Szeszta*-bort iszik,
Lecsacsizza az Életet,
Leányt úz, vagy verset farag.

A versben szereplő *Szeszta-bor* kifejezés minden kétséget kizáróan a *Sestakert* szőlőjéből készült bornak a megjelölője. Előttünk áll tehát a feladat, hogy válaszoljunk: Honnan ered, és mikor keletkezett a *Sestakert* elnevezés?

2. Az összetétel második tagjáról, a *kert* szóról fölösleges bármit is mondanunk. Annál érdekesebb a *sesta* elem. Én ezt összevethetőnek tartom a következő adatokkal: „*sesta* gyerek” (Baksay: Irod. dolg. I, 274: NSz.); *sesta* 'elemi iskolás kis gyermek' (Nagykúnsg: MTsz.); „*sesta* (*sesta* bogár) elemi iskolás. (Rimaszombat.) A *sestán* kívül más iskolásokat is titulálnak ily díszes nevekkkel, mint: a polgári iskolába járókat poloskának, a kereskedelmi akadémiába járókat czinkésnek” (Dobos József, A magyar diáknyelv és szótára. Bp., 1898.); *sesta* 'első osztályú elemista' (Kisújszállás: MNy. XIV, 212; Hajdú m.: ÚMTsz.); *sesta* 'iskolai első elemi osztály' (Hódmezővásárhely: ÚMTsz.); *sesta* 'első elemi osztály' (Hódmezővásárhely környéke: ÚMTsz.); „Ahogy a mise véget ért, Marcellusz intett a priornak, hogy várják meg a *szeksztának* nevezett officium-részt is.” (Gárdonyi: Isten rabjai. 1908/1964: 323).

3. Szerintem a felsorolt szavak egytől egyig a 'hatod(ik)' jelentésű latin *sextus* nőnemű változatával azonosak. A jelentéstani magyarázat egyik esetben sem nehéz. Az 'első osztályos elemista' jelentést föltehetőleg az iskolás korúvá lett gyermekek életkorára való utalással nyerte ez a szó, s a többi ezzel összefüggő jelentés ('elemi iskolás', 'első elemi osztály') már csupán az elsőnek a kiágazása. A Gárdonyinál olvasható *szekszta* a római katolikus egyházi nyelvben a breviáriumnak, a napi kötelező papi imának egyik részét, az ún. „kishorák” egyikét jelenti.¹ A *Sestakert* elnevezésben levő *sesta* pedig nézetem szerint „telekkönyvi” eredetű szó, s a jelzett földterület kiosztásának, felparcellázásának valamilyen ma már — legalábbis számomra — kideríthetetlen módosítására utal.

¹ ZIMÁNDI ISTVÁN szíves közlése.

Hangtani szempontból a Gárdonyi-féle adat nem szorul semmiféle magyarázatra. A *sesta*, *sęsta*, alak *s*-ező volta szintén természetes, vö. *sors*, *sekrestyle*, *fiskális* stb. (BÁRCZI, Szók.² 104). Az, hogy e szónak *s*-ező és *sz*-ező változata egyaránt van — gondoljunk az Adytól idézett *Szeszta-bor*-ra —, szintén nem példátlan jelenség, vö. *sakramentum* ~ *szakramentum*, R. *minister* ~ *miniszter*, R. *september* ~ *szeptember* stb. (FLUDOROVITS, LatJszHt.). Az egyetlen „szabálytalanság” a szóbelseji *xt* > *st* fejlődés. FLUDOROVITS ugyan csak arról beszél (MNY. XXVI, 374), hogy a latin *x* hangértéke a régi magyar helyesírásban *ks* és *ksz*, magyar megfelelője pedig jövevénytiszavainkban általában *ks*, ritkábban *gz*, újabban egyre inkább *ksz*, ennek ellenére természetesnek érzem a *seksa* > *sesta* fejlődést is. Szerintem itt az ejtést megkönnyítő hangkieséssel állunk szemben, körülbelül olyanai, amilyen a (német *buchsbaum* ~) osztrák-bajor *pukszpám* > *puszpáng* szóban ment végbe (HORGER: MNY. XXVIII, 140—5; KÁLMÁN: Nyműv. 53). De HORGER (i. h. 141) némileg más magyarázata ellenére ide kapcsolhatónak érzem a R. *ockstábla* > R. *okcstábla* > R. *okstábla* > *ostábla* fejlődést is (vö. GALGÓCZY: MNY. XXV, 203), továbbá szorosan ide tartozónak PAIS Dezső példáját (MNY. XII, 370): „Az 1273: Jacobum filium Sys (Hazai Okmt. VII, 141) eredhetett *Sisk*-ből a kicsinyítő *-k* elvonásával, vagy pedig egy *Sistus* változattól csonkulhatott becézővé.” PAIS tehát — minthogy cikkében az egyházi latin *Sixtus* keresztnév magyarosított változataival foglalkozik — *Sixtus* > *Sistus* fejlődésre utal. Ez hangtanilag pontosan megegyezik a *sesta* > *sesta* változással.

4. Persze; a *Sestakert* *sesta* szavának ez a magyarázata csak akkor lesz igazán meggyőző, ha valamivel bizonyítani is tudjuk a latin *sesta*-ból való származását. Sajnos, az a munka, amelytől pedig tárgyát tekintve elsősorban várnánk eligazítást (BALKÁNYI SZABÓ LAJOS, Debrecen helynevei. Debrecen, 1865.), nem tájékoztat bennünket a kérdésről. Kereken száz debreceni és Debrecen környéki helynevet magyaráz, köztük több szőlőskertnek a nevét is (pl. *köntös*, *tóczós*, *boldogfalvai*), s könyve befejezésül azt írja a szerző, hogy csak az érdektelen vagy az országszerte közhasználatú neveket nem vette föl gyűjteményébe, a *Sestakert*-ről azonban nem ejt szót. Ám mégis van bizonyítékunk a keresett szónak a latin *sesta*-ból való származására Debrecen egykori kitűnő ismerőjének, SZÜCS ISTVÁNNAK „Szabad királyi Debrecen város történelme” című, háromkötetes munkájában (Debrecen, 1871.). A város szőlőskertjeiről ezt olvassuk benne (I, 24—5): „Debreczen várost következő szőlős-kertek környezik: Köntös, hatvan-utczai, disznótúrás, posta, tóczós, téglás, varga, boldogfalvai, homok, csapó, sęta, *sesta*, új, vén és csige-nevű szőlőskertek. Ezenkívül a liba-kert nevű veteményes kert, valamint újabb időben több felfogott veteményes kertek is környékezik a város területét.” A szónak ez a csaknem egy évszázaddal ezelőtti *sesta* írásmódja megítélésem szerint kellően bizonyítja a latin származtatás helyességét.

5. Az első kérdésre, arra, hogy milyen eredetű a *sesta* szó, ezzel — legalábbis részben — válaszoltam is. Van azonban még egy feladat: arra felelni, hogy mikor keletkezett ez a debreceni illetőségű *Sestakert* elnevezés. A válaszhoz vallatóra kell fogni a Debrecenről szóló monográfiákat és helyrajzi munkákat.

Az első próbálkozások sikertelenek. A legfiatalabb munkában, BALOGH ISTVÁN „Debrecen” című, elsősorban a város műemlékeivel foglalkozó, gazdag tartalmú monográfiájában (Bp., 1958.) csak néhány általános megjegyzést találunk a kertkultúráról, mindennemű felsorolás nélkül. Hasonlóképpen keveset mond nekünk, s erről a kérdésről éppenséggel semmit a „Hajdúvármegye és Debrecen sz. kir. város adataira” című, hatalmas, több mint 600 lap terjedelmű monográfia (Debrecen, 1937.), valamint Debrecen egyik legkiválóbb ismerőjének, ZOLTAI LAJOSNAK „Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén...” című munkája

(Debrecen, 1925.) is. Amikor azonban a CSOBÁN ENDRÉTŐL szerkesztett, „Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye” című, szintén igen testes monográfiát kezünkbe vesszük (Bp., 1940.), már-már úgy érezzük, nyomra bukkantunk; ugyanis e könyvnek külön terjedelmes fejezete foglalkozik a „Kertgazdaság, gyümölcsstermesztés és értékesítés” kérdésével. Sajnos, a fejezet szemmel láthatólag nem önálló kutatáson alapul, hanem szinte teljes egészében SZÜCS ISTVÁNNAK már általunk is idézett munkájára épül, s ráadásul a szőlőskertek felsorolásából — ezt a részt fentebb már bemutattam — az idézés pontatlansága következtében éppen hiányzik a *Sestakert*, illetőleg a *sexta* elnevezés. Ám, ha ezek után ismét SZÜCS könyvéhez fordulunk segítségért, s nem sajnáljuk a fáradságot, egy-két érdekes adatra bukkanunk. A szerző egy helyütt (II, 633) a régi városi jegyzőkönyvekből közöl a város története szempontjából érdekes idézeteket, többek között ilyeneket: „A Mester utcán kívül szőlőskertnek való helyet kell kiadni” (1670-ből való adat); „Az alsó járásiak részére a téglavermeknél levő búzaföldet szőlőskertekül el kell osztani, egy nyilastól kell fizetni 1 frt 50 dénárt” (1671. szept. 12.); „A temetőn kívül lévő hegyes homokot kötéllel mérjék fel s illendőkép pénz nélkül osszák ki azoknak, kiknek nincs szőlőjük” (1675. ápr. 1.). Nos, ezek már csakugyan mondanak valamit a számunkra, azt tudniillik, hogy a debreceni szőlő- vagy gyümölcsöskertek egy része — például a fentiekből kikövetkeztethetőleg a *Tégláskert*, s talán a *Homokkert* — a XVII. század második felében keletkezett. Egy mozzanat azonban nem világos ezekből az idézetekből. Itt valamiféle földosztásról, kisebb-nagyobb földjuttatásokról van szó?

A választ a legjobban megint csak egy Debrecen-monográfia adja meg számunkra, KOMORÓCZY GYÖRGYNEK „Debrecen története a felszabadulásig” című (Debrecen, 1955.) könyve. A mű 21. lapján a XVII. századi földbirtokviszonyokról szólva ugyan elmondja a szerző, hogy a föld időszakonkénti kiosztása csak földhasználati, nem pedig tulajdonjogot jelentett a teljes jogú polgároknak — mások még ezt a földhasználati jogot sem kapták meg —, könyvének más helyén azonban mégis arról szerzünk tudomást, hogy a szőlőskertek újdonsült gazdái tulajdonuknak tekinthették a kapott vagy olcsón vásárolt telket. Az 51. lapon ugyanis azt írja, hogy magántulajdonba a város egészen 1774-ig „nem adott senkinek földet, kivéve a házasságteljeseket és a város körül fekvő szőlőskerteket”.¹ Helyben vagyunk; mi éppen ez utóbbit akartuk megtudni.

6. Feladatunk egy részét ezzel már megoldottuk. De még mindig nem tisztáztuk e kérdéskör két leglényegesebb mozzanatát. Az első: mikor alakultak az első szőlőskertek? A második: mikor keletkezett a *Sestakert*?

A tárgykörből a számunkra elérhető utolsó monográfiát vesszük kezünkbe, ZOLTAI LAJOSNAK „Ismeretlen részletek Debrecen múltjából” című (Debrecen, 1936.) 15 íves munkáját. A kérdés első részére máris megvan a válasz (29): „Bizonyos, hogy a város körül már az 1500-as évek dereka táján volt néhány szőlőskert: mégpedig nem a homokos [azaz a keleti] oldalon, hanem a várostól délre-nyugatra a kötött talajú fekete földön.” S a könyvnek — igaz, csak hozzátétőlegesen — útmutatása nyomán most már gyerekjáték megtalálnunk azt a cikksorozatot, amelyet „A kertművelés múltja Debrecenben — A szőlő- és gyümölcskertek keletkezése” címmel ugyancsak ZOLTAI jelentetett meg a Debreczeni Újság 1934. évi 78–80. számában. Ebben a szerző példamutató alaposággal (nem is csoda, hiszen a cikksorozat Debrecen helyrajzi története című, mindmáig kiadatlan, hatalmas munkájának egy részlete!) vázolja a szőlőskertek keletkezését. Felsorolja s egyenként tárgyalja a legrégebbeket, vagyis azokat, amelyek a XVI. században és a XVII. század első felében keletkeztek (*Tócóskert*, *Postakert*, *Hatvan utcai kert*, *Boldogfalvai kert*, *Köntöskert*, *Vénkert*, *Csigekert* stb.); külön beszél a XVII. század második felének és a XVIII. század első felének kert-„létesítmény”-eiről

¹ Én ritkítottam. — G. L.

(pl. *Homokkert*, *Csapókert*), s végül tájékoztatást ad az azóta alakultakról. E harmadik csoportban az 1844-i keletkezésű *Sétakert*-tel és még egy-kettővel együtt végre ráakadunk a bennünket legjobban érdeklő névre is. Ezt írja (80. szám 4): „A város és a Nagyerdő között elterülő szőlőskertek aránylag új keletűek. Közöttük legidősebb az Újkert, amely az ingatlanok bevallási jegyzőkönyveiben sűrűbben 1752 óta szerepelget. A Sestakertet 1811-ben osztották ki, nyilasonként 20 frtéért.¹ Négy dűlőben 242 és fél nyilasért így is 4848 frt folyt be a házipénztárba.”

7. Eddig a cikk. Hogy olvasóimnak érdemes volt-e egy-két nem is különösebben jelentős adatért velem együtt végigjárni az itt leírt, fáradságos, kerülőkkel teli utat, nem tudom. Nekem érdemes volt. S azt ezek után befejezésül már csak a „tudományos tárgyilagosság” kedvéért teszem hozzá az elmondottakhoz — remélem, senki sem nehezelt meg rám érte! —, hogy az a bor, amely a Sestakertben vagy bármely más debreceni szőlőskertben termett szőlőből készült, mindig is elég gyöngye minőségű volt. Ennek igazolására a sok közül hadd idézzek csupán egyetlen adatot, egy Townson Robert nevű angol utazónak a XVIII. század végéről származó sommás véleményét: „A városon kívül szőlős kertek is vannak, de nagyon silány bort teremnek” (BALOGH i. m. 23.).

GRÉTSY LÁSZLÓ

Ajtó. 1. Szavunkat az ősi műveltségünket tárgyaló kézikönyvek (l.: ZSIRAI, FgrRok. 45, 46; BÁRCZI, Szók.² 10 stb.) szókincsünk finnugor-ugor rétegébe sorolják. Ha azonban a szó pontos etimológiai megfelelőit akarjuk megtudni, csakhamar nehézségekbe ütközünk.

2. A) Az *ajtó* szót egyeztetésének kezdete óta a kutatók egészen a legutóbbi időkig az *aj*, *áj* 'Kerbe; Tal, Schlucht', *ajak* 'Lippe', *felajz* '(Bogen) spannen; aufregen, aufspreizen stb.' „szócsalád” tagjának vélték (MUSz. 721—2, 723, 725—6; SZINNYEI: Nyr. VIII, 97—102; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 256; PAIS: MNy. XLV, 269 kk., különösen 274 stb.; l. még: EtSz.; SzófSz.; BÁRCZI, TA. 48—50; KÁLMÁN: MNyTK. 40. sz. 158 stb.).²

Az egyes eltérő nézetek lényegében csak abban különböztek egymástól, hogy a „szócsalád” előzményeül milyen rokon nyelvi szokat tettek fel. Az *ajtó* szó magyarázataként a szakirodalomban szinte máig legvalószínűbb véleményként a következő rokon nyelvi szók egybetartozását tartották számon: m. *ajtó*; zürj. *es*: *ēdžes* 'Tür'; votj. *es*; ?lapp N. *uk'sá*; finn *uksi* 'Tür' (vö.: BUDENZ: NyK. VII, 16, MUSz. 723; TOIVONEN: Vir. 1916: 165—6, FUF. XVII, 281; UOTILA: MSFOu. 65.sz. 318; SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV. 121: ? m.; — E. ITKONEN, LpChr. 174: ? m.; — a tévesen idevont vog. *ūtəχ* szóról l. LIIMOLA: MFSOu. 125. sz. 304—7).

2. B) A szónak a finn *uksi* főnévvel és családjával való egybetartozása azonban súlyos alaktani nehézségbe ütközik. A magyar szó ugyanis „igei származéknak látszik [valamely] **ajt* igéből” (EtSz.; l. még: MUSz. 725; SzófSz.; RÉDEI: NyK. LXVII, 300). Az egyeztetést illetően nehézség mutatkozik hangtani szempontból is (l. RÉDEI: NyK. LXVII, 300; — l. még: FUV. 121; E. ITKONEN: i. h.).

2. C) E nehézségek láttán RÉDEI (NyK. LXVII, 300) — az *ajtó* szót elválasztva az *aj*, *áj* „szócsaládtól” — BUDENZ (MUSz. 723) nyomán úgy véli, hogy a szó a finnugor **ana*- (COLLINDER, CompGr. 410) ige származéka. A finnugor **ana*- szócsalád tagjai a következők: finn *avata* 'öffnen, aufmachen'; mord. E. *anšima* 'Wuhne'; osztj. DT.

¹ Az én kiemelésem. — G. L.

² Az *aj*, *áj* stb. „szócsalád” egybetartozása — nézetem szerint — rendkívül bizonytalan (l. még K. PALLÓ MARGIT: NyK. LXV, 180—4). A látszólagos egyezések legalábbis részben — kétségtelen — alaki egybeesés eredményeképp jöttek létre.

enhta 'losmachen, -binden'; V., Vj. *aŋeta* 'öffnen (einen Knoten)' ...; vog. TJ. *ǵŋk*... '(die Kleider) ausziehen, ablegen (die Schneeschuhe)' (RÉDEI: NyK. LXVII, 124–5).

RÉDEI magyarázata jelentésanilag nem meggyőző. Különösen ellene szól a finnugor **aŋa-* (~ finn *avata* stb.) szócsaládnak RÉDEItől származó finnugor **aŋa-* ~ magyar *old* 'lösen' egyeztetése (l. RÉDEI: NyK. LXVII, 124; l. még NyK. LXVII, 300). Az egyeztetésnek a magánhangzó tekintetében is akadálya van: az ősosztják **a*, ősvogul **ē* ~ *ǣ* (l. STEINITZ, WogVok. 194 stb.) nem illik az *ajtó* szó *a*-jához. Ily módon tehát RÉDEI magyarázata, bár a kérdés megoldását több tekintetben nagy mértékben előbbre viszi, szintén nem tartható fenn.

3. Van azonban ősi szókincsünkben egy ige, amellyel a magyar *ajtó* mind hangtani, alaktani, mind jelentésani szempontból összeillik. Ez a szó a R. *av-*: *avik* 'eindringen, sich hineinnehmen' ige. Rokoni nyelvi megfelelői: v o g. (MUNKÁCSI, VNYj. 132, 174; 228, 254, 296) T. *tqj-*; K., P., AL., KL. *tuj-* 'bemegy; hineingehen'; — (KAN-NISTO: FUF. XIV, 73) P. *tūj-* 'einkehren' | o s z t j. (KT. 1069) V. *lāŋa-* 'irgend-wohin gehen, hineingehen, treten (ins Haus, in die Stube)'; Vj. *jāŋa-*; Trj. *lāŋ(a)-*; DN. *tāŋ-* 'kriechen; eindringen (irgendwohin)'; Ni. *tōŋ-*, *tāŋ-*; Kaz. *lōŋ-*; O. *lāŋ-*; — (PD. 2370) Ko. *tāŋ-* 'hineingehen, hereinkommen, eintreten'; J. *lāŋo-* 'ua.' | m o r d. (PAAS.) E. *sovams*; (eSchir.) *suvas*, M. *suvas* 'eintreten, hereinkommen, hineingehen' | lp. N. (NIELS.) *suodnjāt*, *-nj-* '(with difficulty) creep into (e.g. into a cave)'; — (GRUNDSTRÖM) L. *suotnjat* 'durch eine Öffnung hindurch passieren (hinein od. heraus)'; Ko. (GEN. 949) T. *soañña-*, Kld. *soaññe-* 'eintreten' (vö.: SETÄLÄ: FUF. II, 253; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 254; s-Laute 20; Beitr. 29, EtSz.; SzófSz.; FUV. IV, 18; ITKONEN: UAJb. XXVIII, 62; COLLINDER, CompGr. 405; ERDÉLYI: NyK. LXVI, 393–4.)

3. A) Az *av-*: *avik* szó finnugor (? uráli) *sonj* alakra megy vissza (vö. COLLINDER, CompGr. 405, FUV. 143). Ebből teljesen szabályosan elő-magyar **oŋs-* (**āŋs-*) lett. Hozzá **t* képző járulván, alakult ki az **ajt-*, majd további *-ó* képzővel az *ajtó* hangalak. A **t* képző a tőhöz minden bizonnyal az **ŋ* > **ɣ* változás után járult, feltehetőleg az elő- vagy ősmagyarban. (Máskülönben ugyanis inkább **ŋ* + **i* > **ŋt* > **nt* > *d* volna várható. A **ŋt* > *j*-re nézve l. RÉDEI: NyK. LXVII, 300.)

3. B) Az alapul szolgáló ige ugor (finnugor) kori jelentése 'hineingehen, irgend-wohin eindringen; kriechen' lehetett, de a lapp alapján talán még 'herausgehen' jelen-téssel is számolhatunk. Az *ajtó* szó jelentésének magyarázatával kapcsolatban érdemes idéznünk az OrmSz.-nak az *ajtó* szó jelentésmegadását: „ház, kerítés stb. deszkából összeállított, sarkon forduló bejárója”.¹ Hasonlóképp valami eredeti 'bejáró-féleség' jelentésre utalnak a következő nyelvjárási adatok is: *ajtó* 'ványolóhordó nyílása, ahol a bőrt és a cserzőanyagot beteszik és kiszedik' (Szilágy m.); *ajtólék* 'nyílás a nagyobb (1–2 hektoliteren felüli) hordón elöl' (Veszprém m.); *ajtó* 'lék, amelyen a hálót a jégre kiemelik' (Balaton melléke) (ÚMTsz.); *ajtólék* 'a jég alatti halászatnál az a nagy lék, amelyen a hálót (beeresztik és) kihúzzák' (MTsz.; ÚMTsz.) (Veszprém m., Somogy m. Balaton melléke).

A nyelvjárási adatok között nemesak a 'bejáró' → 'ajtó' szemléletre van adatunk, hanem ennek „fordítottjára” is: *bemenő* 'a lésza része, ahol a hal bemehet', a *lészának* van *szárnya*, van *fala*, *fője* és *bemenője* (Bereg m., Szabolcs-Szatmár m.), *bemenő* 'a háló-varsa része' (ugyanazt a Balaton mellékén *ajtó*-nak hívják) (ÚMTsz.).

Eredeti 'bejáró' ≅ 'ajtó' szemléletről tanúskodnak a következő párhuzamok is: latin *jānuā* 'Türe' < indoeurópai **ei-* 'gehen' (POKORNY, IndEtWb. 293, 296); latin

¹ A kiemelés tőlem származik. — G. J.

portus 'Haustüre', *porta* 'Stadtter, Tor' < indoeurópai **per-*, **pera-* 'hinüberführen oder -bringen oder -kommen, übersetzen, durchdringen, fliegen' (POKORNY i. m. 816).

4. *Ajtó* szavunk eredetének a megnyugtató megoldására törekedve nem hagyjuk figyelmen kívül a szó művelődéstörténeti hátterét. A magyar népi építkezés, a vogul és az osztjáki lakóhely kutatásának eredményei alapján tudjuk, hogy őseinknek valamikor kétféle típusú „lakásuk” volt. Az egyik egy félig földbe vájt, föld feletti kiképzéssel is ellátott, állandó(bb) jellegű „téli” ház (? fgr. *kota*), ahol a „család” is lakott, a másik egy hol viszonylag stabilabb, hol egészen alkalmi jellegű, sátorszerű „nyári” lakás (? fgr. *lak(k)a*), melynek lakottságát részint az időjárás, részint a végzett gazdasági tevékenység (pl. vadászat, állatterelés stb.) határozta meg (irodalmi utalásul: *MsgNépr.* I, 124–243, különösen 136 kk., 141 kk., 227 kk. stb.; *SIRELIUS*, Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker: *FUF.* VI–IX, XI; *Зичу*, *MsgÖstört.* 13–4; *HAJDÚ*, *MKE.* 29; *KOROMPAJ*, A magyar ház háttéréből: *NyK.* LVI, 70–96; különösen pedig *З. П. Соколова* kitűnő dolgozatait, melyekből kettőt idézünk: К истории жилища обских угров. Кандидатская диссертация. Автореферат. Москва, 1957. és Из истории жилища обских угров. (CIFU. 334–48; stb.).

Az egész finnugorságra (sőt még a szamojédra) is kiterjedő 'ajtó' jelentésű szó — ha nem tévedek — egy van: a finn *ovi* és rokonsága. (Megfelelői megvannak a vogulban és az osztjákban is.) Az ugyancsak említett finn *uksi* és rokonsága finn-perminek látszik. Az osztjákban van még egy szó, mely e tekintetben figyelmet érdemel: (KT. 309) V., Vj. *kon* : *katkon* 'Rauchloch (mitten im Dach), Fenster (mitten) im Dach der Erdhütte' [*kat* 'Haus']; Trj. *kätkön* 'Fensteröffnung im Dach (der Winterjurte), Fenster in der Decke der Erdhütte, Fenster- und Rauchloch (der Sommerjurte)'; Ni. *хун*, *хотхун* = O. (?); Kaz. *хон* (folk.) 'Tür?, Gang?, (in Redensarten auch) Parallelwort von *ow* ['Tür']'; O. *хон* 'Fensteröffnung im Dach (solche „Fenster” werden nicht gebraucht; Wort unüblich)'. A szó (vö. Kaz.) feltehetőleg annak a félig földbe vájt, részben földdel fedett „ház”-típusnak az emléke, melynek a tető közepén csak egy nyílása volt, azon ment ki a füst, s jártak ki-be lakói.

5. A magyarban szembevetendő módon nincs meg a finnugorban (sőt ugorban is), általános **owe-* 'Tür' (finn *ovi*) szó, de hiányzik a más 'Tür' jelentésű szók megfelelője is. Helyettük egy másodlagos, általánosabb jelentésű, 'bejáró, bejárató, bejárat' szó, az *ajtó* lett a fogalom kifejező (illetőleg egyik változatának megjelölésére pl. jövevényszót használunk: vö. *kapu*, l. SzófSz. stb.). E jelenség magyarázatára két megoldás kínálkozik: 1. a magyar *ajtó* szóban talán a nem állandó lakás 'ajtájának, bejáratának' az emléke őrződött meg, vagy, ami valószínűbb, 2. a szó valamely általános 'bejáró' szemlélet alapján keletkezett akkor, amikor őseink a finnugor-ugor *ajtó*-t odahagyták.

GÜLYA JÁNOS

Csipkés. Makó határában, a várostól nyugatra, a Maros partján egy nagyobb terület neve; keleti része gyümölcsös, a nyugati fele pedig fűzfaerdő. A XVIII. század vége óta van rá levéltári adatunk: 1790: „*Csipkési* Cősznek (Csanádi Püspökség levéltára, a továbbiakban Csa. 1790/131); 1804: „*Marosi Csipkés partyán*” (Csa. 1810/10). *Csipkés* területének egy része már a XVIII. század végén fűzfaerdő volt, erre vigyázott a csősz, de a töltés is gondjára volt bízva. Az erdőt gyakran említik a múlt században: 1804: „*Sylvas Csipkés*” (Csa. 1805/5); 1805: „*Sylvas Csipkés . . . 19 Jug. 498 Org*” (a József Attila Múzeum térképéről); 1821: „*Csipkébe* őlefát vagatni” (Csa. 1820/15); 1832: „Az nagy templomnál lévő kutra az *tsipkésből* hoztam egy ágast” (Csa. 1832/207–306). Az erdő azonban a területnek akkor is csak egy részét borította, akárcsak ma, mert

a terület nagyobb az említett 19 holdnál. De ezt az erdőrészt is mesterségesen ültették; vö. 1857: „A mi a *Csipkési erdőt* illeti . . . ottan is a mostan fenn álló fűzfák nem magokban önként termettek, hanem annak előtte ott pusztá egyenes föld lévén” (Makói Levéltár, Templomok előtti publikációk, szám nélk.). Az erdőt a város ültettette valamikor a XVIII. század közepe táján, bizonyára a part megerősítése céljából, meg a fájáért is. — *Csipkés*-nek az erdőn kívüli területe a múlt században kaszáló volt; vö. 1864: „*Csipkésbe* . . . a nagy porondon anya Szénát kalzáltak” (uo. 1864—1865.). *Csipkés*-nek ezen a keleti, régen füves részén létesítették a mai szőlőt, gyümölcsösöt a Maros homokjában. Ott egy vízér torkollott a Marosba, amelyet betömtek, hogy a víz áradáskor be ne hatolhasson. Ennek pontos helye és alakja ismeretlen, a régi térképek nem jelölik. Ez volt a *Csipkésifok* (1821.). Ezenkívül a Maros folyó hajlatának jelölésére is ezt a nevet használták fel: *Csipkésihajlat* (1843.), valamint a terület mentén a töltést is ezzel a névvel jelölték: *Csipkésitöltés* (1814.). Ezt a töltést törte át a folyó régen gyakran áradáskor.

A névadás a terület régi növényzetén alapul. Régen *Csipkés* egész területén (a mai erdő és a szőlő helyén) bozótos legelő volt, amelyen vadrózsa, csipkerózsa (régi nevén *csipke*) termett. Ez azért válhatott földrajzi névvé, mert a csipkerózsa termése régen fontos gyógyszer és táplálék is volt. Ezért olvashatjuk régi írásokban: „*Galagonya* s *csipke* volt gyakrabban ebédében” (NySz.). Gyógyszerként is használták régen: „Az rossánac az *csipke*, a ki az virága vtán ott marad az vesekben kouet ront”; „Az rosanak az *chypke*iet törd meg es ha meg izzod, azzony embernek feier vere folyasa ellen iv” (NySz.). A gyógyító erejében való hitet az is támogathatta, hogy a bibliában az égő csipkebokorról olvashattak a névadók. A vadrózsa az Alföldön, tehát a mi vidékünkön nem gyakori, nagyobb bozótot alkotva nem fordul elő, inkább hegyvidéken él nagy területen. Errefelé csak néhány magányos bokor található. Azonban a lakosság számon tartotta azt a néhány bokrot is, mert fontos volt életében, és ezért vált a neve földrajzi névvé. Ma is jól ismerik a növényt, gyümölcsét gyógyszerként használják, teát főznek bogójából magas vérnyomás, érelmeszesedés ellen. Bizonyára a névadás korában is erre használták leginkább. Újabban a lekvárját is megkedvelték az alföldi városokban, de a lekvár főzéséhez szükséges gyümölcsöt hegyvidékről, leginkább a Mátra vidékéről hozzák, mert az Alföldön gyéren tenyésző bokrokról erre már nem telne.

Gyűrűs. Marosleletől délkeletre egy szántó neve. A levéltár iratai a XVIII. század utolsó negyede óta őrzik a nevet: 1782: *Gyűrűs* (Csa. 1805/35); 1789: „*Gyűrös* (Diverticulum)” (Csa. 1786/76). A terület régi növényzetéről csak annyit tudunk, hogy régen legelő, kaszáló volt; vö. 1825: „a *Gyűrűsön* termett . . . Bikának való Réti Széna” (Csa. 1825/2). A földrajzi névnek több, ma már kihalt szerkezete is előkerült a levéltárból: *Gyűrűs Ere*, *Gyűrűsháti Kaszállójába*, *Gyűrűsi rét*, *Kis Gyűrűs* (~ *Kiss Győrös*, *Kiss Gyűrös*), *Kisgyűrűsi fenék*, *Nagygyűrűs* (~ *Nagy Győrös*, *Nagy Gyűrös*).

A *gyűrű* növénynév, amelyből a földrajzi név keletkezett, ma itt ismeretlen. Másutt többféle cserjét jelöl (l. GOMBOCZ: NyK. XXXI, 243 kk.). Makó vidékén azonban bizonyára az *Acer tataricumot* nevezték így régen, amely pipafának nagyon alkalmas. Az öreg pipás emberek számon tartják itt e növényt, abból készítik ma is a jó pipaszárat, de csak *pipafa* néven nevezik már Makó körül. Azért gondolhatjuk, hogy ez lehetett a növény, mert a közeli Tápén ráakadtam a növény nevére is, de *gyűrűce* alakban, ugyanazt a pipának való cserjét jelölik ott e névvel. E cserje elterjedési területként a növénytan szakirodalma (Soó—JÁVORKA, A magyar növényvilág kézikönyve 374) általában az Alföldet is említi ugyan, de csak a Duna mellékét, Nagykőröst, a Tiszántúlt, a Nyírséget és az Északi-Alföldet sorolja fel lelőhelyként. A fentiekből azonban nyilvánvaló, hogy a Dél-Alföldön, a Tisza—Maros vidékén is élő növény, de régi nevére már csak szórványosan lehet rátalálni *gyűrűce* alakban. A múlt században azonban

még megvolt a növény eredetibb *gyűrű* neve is a földrajzi nevek tanúsága szerint. A név *gyűrűce* változata is kihalóban van, hiszen nagyon kevesen ismerik már, és tíz-húsz év múlva ez is a feledés homályába vész.

INCZEFI GÉZA

Sodor, sedre 'kapkodó, szeles'. 1. Egy finnugor származtatási kísérlete után (NyK. VI, 433) BUDENZ maga sem tekintette *sodor* szavunkat finnugor eredetűnek, a MUSZ.-ba ugyanis már nem vette fel. A rokonítással azóta sem próbálkozott senki. A SzófSz. a szót ismeretlen eredetűnek mondja. Véleményem szerint a *sodor* belső keletkezésű, éspedig hangutánzó szó. Lehetséges, hogy a rokon és nem rokon nyelvekben van a *sodor*-ral alak- és jelentéstanilag egybevethető szó. Az a valószínűbb azonban, hogy az esetleges megfelelés azonos szemléleten, nem pedig genetikai kapcsolaton alapul. Úgy gondolom, hogy a *sodor* és a nyelvjárási *sedre* szorosan összefügg egymással: egymás hangrendi változatai. A *sodor*-ból hangrendi átcsapással keletkezett a *sedre*. Lássuk, mivel bizonyítható feltevésünk.

2. A) A *sodor* a folyóvíz folyásakor (mikor az valamely útjába akadt tárgyat, pl. ágat ide-oda lökdösve, *for gat va* visz) hallható hangokat jelölhet legelőször. Az -r képző előfordul más hangutánzó szavakban is: *típor, teper, hadar* stb. A szó hangutánzó mozzanatok alig vagy egyáltalán nem tartalmazó származékai ebből alakultak. A hangutánzó szavak körében gyakori jelenség a hangrendi átcsapás: *dong ~ dőng, dobban ~ döbben, hadar ~ heder* stb. Ezekhez tartozónak gondolom a *sodor ~ sedre* alakpárt is (az ilyenek létrejöttét nagyban elősegítette a már meglevő, hasonló hangalakú alakpárok analógiás hatása).

2. B) Minthogy alaki szempontból nem lehet különösebb kifogásunk, a jelentés oldaláról kell igazolni állításunkat. A *sedre*-re és családjára vonatkozóan a következő adatokat ismerjük (az ÚMTsz. cédulaanyaga alapján): *sedre* 'sodor, pödör, csavar'; *elseder* 'elsiet' | *sedereg, sederég* 'sürög-forog, környékez, kerülget'; *södörög* 'sürögve jár-kél valami vagy valaki körül', *sedergőy fa* 'a kallantyú forgó nyelve' | *sederedik* 'bukfencet hány a levegőben pl. a galamb'; *sederődik* 'pöndörődik, oda ~ odapöndörődik, ott terem' | *sederez* 'az ártány a farát' | *sederít, sederít* 'sodorít, pöndörít; (haját) sodor; táncnál forgatja a lányokat; hederít': „rá s *sederít*” | *sederint* 'pöndörint' | *zsödör* 'sodor, pödör', *összezsödör* 'összesodor' | *cseder* 'csavar, teker', *csederint* 'erősen odavág' | *csadar* 'csavar' stb. | *sedre* 'szeles, kapkodó, szeleburdi, hebehurgya' (CzF.; ÉrtSz.) | *sedrel, elsedrel* 'elhamarkodva, szeleskedve csinál valamit; szeleskedéssel, hebehurgyasággal, hamar-kodással elront' | *sedrelkedik, sederkedik* 'szeleskedik', *sedrekedik* 'meggondolatlanul viselkedik' | *sedret* 'oldalt fordul, eloldalmaz' | *sedreférce* 'hányja-veti a csipejét menés közben' | *sedreférc, sedrefiérc* 'szeles, hebehurgya (leány)' | *sedre-bedre* 'szeles, hóbor-tos stb.', *sedre Fáni, sedre-kata* (MNY. XXXII, 253) | *sänderít* 'egyét fordít, csavarít, pöndörít'.

A *sedre* szócsaládjába tartozik a *zsödör, cseder* és *sänderít* is. Jelentéstanilag pontosan megfelelnek, alakbeli eltérésük könnyen megmagyarázható. A *sedre ~ zsödör* alakpárt az *s > zs* változás példái között említi már KNEZSA egyik lapalji jegyzetében (MNY. XXIX, 116). Ilyen *s > cs* változás ment végbe például a *senevész ~ csenevész, sér-, sir-* (MTsz.) ~ *cserény* stb. szavakban (BÁRCZI, Htört.² 163). Véleményem szerint ide tartozik a *sedre ~ cseder* és a *sikkan ~ csikkan* 'csusszan' (MTsz.) is. A *sänderít* szóban az *n* toldalékhang, ahogy pl. a (*pödör* >) *pönderedik*, (*lóg* >) *lóng*, (*pörlekedik* >) *pörlenkedik* stb. szavakban.

2. C) A *sedre* és származékai jelentésének a *sodor*-étól való eltérése nem kíván magyarázatot. Szembetűnő viszont, hogy a *sedre* jelentése mennyire elüt a *sedre*-nek és származékainak a jelentésétől. Hogy magyarázandó ez? Az kétségtelen, hogy a *sedre*

szóvégi *e*-je képző; szerintem igenévképző. Ugyanolyan, mint a *lenge*, *kerge*, *pörge* stb. szavakban. Mi okozta a *sedre* nagyfokú jelentéskülönbözőségét?

A hangutánzó-hangfestő szavak egyik leggyakoribb képzője az *-a*, *-e* (vö. BÁRCZI, Szók.² 28, 33). Ez tulajdonképpen igenévképző (BÁRCZI: i. h.), és eredetében azonos az *-ó*, *-ő*-vel. Nyelvjárásainkban se szeri, se száma a vele képzett szavaknak, főleg a csúfolódó, csipkelődő, gúnyolódó jelentésű melléneveknek. Zömében pejoratív, illetőleg pejoratív jelentésárnyalatú névszókat képez: *habra*, *güggye*, *titye-totya*, *kele-kóla*, *buszma*, *duszma* stb.

A *sedre*, amely tehát eredetileg 'sodró'-t jelentett, hangalakját tekintve tökéletesen beleillett az *-a*, *-e* képzőjű hangutánzó-hangfestő szavak sorába. A nyelvérzék oda tartozónak is érezte, és — az *-a*, *-e* képzős igenevek visszaszorulása után — a *sedre* jelentését fokozatosan az illető szócsoporthoz tartozó szavak jelentéséhez idomította. A *sedre* jelentésfejlődését így képzelem el: 'sodró-sodró' → 'nagyon mozgékony, túlságosan eleven' → 'ugra-bugráló, viselkedésében fegyelmezetlen' → 'jellemében, erkölcsében szabados'. — Elképzelhető persze az is, hogy a *sedre* sosem volt igenév, hanem eredetileg már *-e* képzős névszó. Ezt — jelentéstani okok miatt — kevésbé tartom valószínűnek.

KISS JENŐ

Bergengócia. DÖMÖTÖR SÁNDOR közelmúltban megjelent „*Girgácia*” című cikkében (MNY. LVI, 364—6) újból felbukkan nyelvünknek sokat vitatott, rejtélyes eredetű, mesés országneve: *Bergengócia*. Feleslegesnek vélem az eddigi különféle értelmezések, szófejtések elismétlését; e helyett mindjárt a tárgyra térek, jelezvén, hogy az alábbiakban a *Bergengócia* szónak két olyan magyarázatával óhajtok szolgálni, amelyekkel eddig nem találkoztam sem a MNY., sem a Nyr. hasábjain.

JÓKAI szerint (Dekameron III, 8) — amint ezt DÖMÖTÖR is idézi cikkében — „*Bergengóciának* neveznek pedig a debreceni diák műnyelvben minden olyan falut, aminek a nevét még a mappán sem találni.” — Nos, az első számú értelmezés szerint éppen hogy meg lehet találni a mappán *Bergengóciá*-t. Csak persze olyan régi földabroszt vagy glóbuszt kell elővenni, amelyen a tartománynevek még latinosan írvák; ahol például Svédországnak legdélibb tartománya, *Gotland* még *Gotia* néven szerepel, s vele csaknem egy magasságban, Skandinávia túlsó tengerpartján ott van Norvégia legnagyobb kikötővárosa: *Bergen*. E két földrajzi név egybeolvásásából keletkezhett a legendás *Bergengócia*. Ennek az elméletnek némi valószínűséget kölcsönöz az a tény is, hogy a rokon jelentésű klasszikuskori „*Ultima Thulé*”-t is ezen a vidéken, itt fenn a ködös északon keresték, s egyesek éppen a skandináv partokhoz közel fekvő Shetland szigetek valamelyikében vélték felfedezni (l. TÓTH BÉLA, Szájru! szájra 287). Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ezt a magyarázatot még diákkoromban hallottam néhai MARTÉNYI ELEMÉR tanáromtól, aki jeles földrajz- és történelemtudós volt, de tudtommal a fentebb említett ötletes szófejtését nyomtatásban nem publikálta.

A második számú szófejtés már saját feltalálású. S ehhez abból kell kiindulnom, hogy a *Bergengócia* jelentéstartalmába a távoliságon, általános meseszerűségen, fantasztikumon (s egyes magyarázók szerint még a hepehupásságon) kívül okvetlenül belejátszik a Tündérországhoz hasonló mesebeli boldogság képzete is. És akkor pedig nem annyira a borongó, zord északon, hanem inkább a derűs délvidéken kell keresnünk őshazáját. S meg is találhatjuk: a görög *Boiotia*, azaz latinosan *Beócia* tartományban. Ez a sziklás görög tartomány — miért, miért nem? — éppúgy a boldogság honaként szerepel már régóta a köztudatban, mint e tekintetben ikertestvére, a peloponnészoszi Árkádia. Talán azért, mert itt emelkedik a Helikon, a múzsák hegye. Latin neve is közrejátszhatott a hangulati velejáró kialakulásában (*beo*, *beare* 'boldogít, szerencsésít, gazdagít'). A rokokó

affektált mű-pásztorokodása is nagyban hozzájárulhatott, hogy a görög pásztorok és pásztornok honához az idillikus boldogság képzete fűződött. Találón fejezi ki az elvesztett boldogság felett érzett fájdalmat Offenbach „Szép Heléná”-jának egyik hőse, midőn így kezdi áriáját: „Voltam király Beóciában. . .”

De hogyan lett *Beóciá*-ból *Bergengócia*? — Hát így (mondhatnók így is: „hárgát írgígy”): a trefás kedvű debreceni diákok megnyújtották az első szótagját az úgynevezett „madárnyelv” szabályai szerint, s lett belőle előbb **Bergengócia*, majd könnyebb kiejtés kedvéért később *Bergengócia*. Hogy ez az „ergező” madárnyelv nem volt ismeretlen a debreceni diákság körében, azt az egykori debreceni diák ARANY JÁNOS bizonyítja, élvén vele a „Jóka ördöge” című „pórregében” (1851): „Turgudorgod mirgit forgogargadtárgál: — Argadörgósorgom margadargadtárgál? stb.” — Jelen sorok írója tehát egy ilyen fejlődési sort tételez fel: *Beócia* > (madárnyelvesített) **Bergengócia* > *Bergengócia*.

KUNSZERY GYULA

Hatujjú. Egykor cserkészisztiztemnek, most atyai barátomnak, a kilenc gyermekes Darvas Pál főmérnöknek egyik fia hat ujjal született. Persze sürgősen, néhány hetes korában megszabadította a sebészkes a felesleges ujjacskától. A jelenség nem gyakori, de nem megy ritkaságszámba. Egy Kr. e. I. században élt római filológusnak Volcatius *Sedigitus* volt a neve (Ókori Lex.). Ismeretes, hogy Boleyn Anna, VIII. Henrik angol király kivégzett második felesége állandóan zsebkendőt hordott, mert bal kezén hat ujjja volt. Születésekor hat ujjja volt mindkét kezén Adynak (ADY LAJOS, ADY ENDRE. 1923. 14–5). Az Árpádok hatujjúságára utal Makkai Sándor egyik regényének címe (Táltoskirály. Genius. 1934. 103., 111. l.).

Az OklSz.-ban ez az adat áll: „1509: Emerico *Hathwyw* (Múz. Forgách).” JAKUBOVICH EMIL 1914-ben a következő adatot tette közzé: „1509: »Emerico *Hathwyw*« (Múz. Perényi). Az OklSz.-ban nincs adat” (MNY. X, 81). JAKUBOVICH az utóbbi adatot *hatyú*-nak olvasta, s azért tette hozzá, hogy nincs az OklSz.-ban, mert ott valóban nincs *hatyú* név. Az *Emericus* keresztnév, valamint az 1509-i dátum azt sejtette velem, hogy tulajdonképpen ugyanazon adatot közli mind az OklSz., mind a MNY. A kérdés tisztázására ILA BÁLINTHOZ fordultam, s az ő szíves válaszleveléből veszem: A Forgách levéltári oklevél mai jelzete: DL 59982. Perényi Imre nádor közli benne a kalocsai káptalannal, hogy enyingi Török Imrének a Bodrog megyei Telek oppidumba állított officialisai, köztük „*Emericus Hathwyw*”, Pacsér birtokon hatalmaskodtak, és elrendeli a tanúvallatást. A JAKUBOVICH-féle Perényi levéltári oklevél mai jelzete DL 71108. Ugyancsak Perényi nádor tanúkihallgatást elrendelő parancsa a kalocsai káptalanhoz. Ugyanazon személyek hatalmaskodtak ez utasítás szerint is, köztük „*Emericus Hathwyw*” (JAKUBOVICH olvasata tehát hibás). ILA megtoldja e két adatot a Perényi levéltár DL 71107, 71109 és 71110 számú okleveleivel, amelyek mind a fenti erőszaktevéletről szólnak, és hatalmaskodók egyike „*Emericus Hathwyw*”, csak a DL 71110 jelzetű oklevélben áll „*Hatwyw*”. Mind eredetiek, és bár tárgyuk azonos, szövegük nem egyezik szó szerint, de a hatalmaskodó nem nemes officialisok és a teleki, illetőleg pacséri jobbágyságok nevei teljesen azonosak.

További adatok: 1521: „*Benedictus Hathwýw*” a Szabolcs megyei Pátróhán (ZichyOkm. XII, 348).¹ 1631-ben költözött Debrecenbe *Hatujjú* Gáspár (DebrKépKal. 1910. 107). Egy cigány ragadványneve (Nyr. V, 45). A mohácsi magyarok a Gadányi-családot *Hatujjú* melléknéven ismerik (Ete János mohácsi múzeumi tisztviselő szíves közlése). — A szó köznévi adatai: MA. 1604.: *Sedigitus* ἑξαδάκτυλος *Az kinec mind két kezén hathat uya vagy on* | PP.: *Sēdīgītus: Hat-hat-újú* | PPB.: *Sēdīgītus Hat-hat-újú* | MÁRTON 1818.: *Sēdīgītus* (sex et digitus) *hat ujjú*; sechs Finger habend Plin.

¹ Cikkem kiszedése után kaptam FEHÉRTÓI KATALINTÓL ezt a Zala megyei adatot: 1389: „*Andreas Hothwyw*” (ZsigmOkl. I, 114).

Végül még ennyit: *Seszták* Ágnes bölcsészhallgatónőtől hallottam, akinek apja Mátyócról származott le a Tiszántúltra, hogy a családi hagyomány szerint vezetéknévüket azért kapták, mert volt a családban egy hat ujjú fiú („táltos gyerek volt”). Ez a névmagyarázat bizonyára népetimológia (bár meglehet, hogy valóban volt hat ujjú családtag), hiszen van *Szedmák* 'heteske, hetedik' vezetéknév is, s ez a prózai számozó névadásmód más nyelvekből, főként a latinból jól ismert. Mindenesetre nem bizonyos a *seszták* 'hatos (pénz)' (KNIEZSA, SzJsz. I, 482) szóból való származás, mert már 1525-ben felbukkan vezetéknévként (FÜGEDI, Nyitra megye betelepülése 62).

Milyen a vont szem? A Kulturális Kapcsolatok Intézetének egyik gépkocsivezetője *Vontszemű* István. Nem írnék vezetéknévéről, ha mindazok, akiket csak megkérdeztem jelentéséről, nem azt mondták volna: 'ferde, mongolos szemű'. (Vö. székelyföldi *vont* szájú: Nyr. XXVIII, 95.) Más! Egy körülbelül százhatvan éves körözésből idézem: „Az jobbik szemének alsó része vonyt mintha ki volna fordítva” (SCHRAM: MNyTK. 108. sz. 16). A személyleírást a Nyitra megyei Ivánkán adták ki, s ez összevág azzal, hogy *Vontszemű* István a dunaszerdahelyi járásban fekvő Vásárútról származik. Vezetéknéve tehát azonos jelentésű a Zemplén megyei Tállyán feljegyzett *Kifordított szemű* ragadványnévvel (Nyr. IV, 566). Ennek a főként öregkorban előforduló rendellenességnek több oka lehet, de leginkább sorozatos kötőhártyagyulladás nyomán, illetőleg a szemhéj bőrének hegesedése, összezsugorodása következtében keletkezik. Szaknyelvi neve BALOGH KÁLMÁN Orvosi Műszótárában (1883.) *ectropium palpebrarum*, a Magyar–orosz Orvosi Szótárban (1951.) *ektropium palpebrae* (vö. PallLex. V, 826).

Pamlény. PAIS DEZSŐnek a címül írt nevet tárgyaló cikkét (MNy. LXI, 455 kk.) kívánom kiegészíteni egyrészt azzal, hogy a *Pamlén* személynév a Kritikai Jegyzékben a tőle idézett (I, 484) helyen kívül még 1277-ben is előkerül (II/2–3, 194), másrészt annak közlésével, hogy ez a szláv személynévből származó falunév a népnyelvben még tovább fejlődött. A Fejér megyei Mezőszilason (14), Székesfehérvárott (6), a győri járásban fekvő Kunszigeten (4), Győrött (1) és Budapesten (7) ugyanis ma is élnek *Pablényi* vezetéknévűek, s e név kétségtelenül *Pamlényi*-ből változott el. (Egy *Pamlényi* család címereslevele 1618. március 8-án kelt: KEMPELEN VIII, 158.) — Az *ml > bl* változásra példának idézhetjük a Szilágy megyei *Dabjon* nevét. A falu a Váradi Regestromban tűnik fel: 1219: „priftaldo Galus de villa *Domlun*” (113. §.) és 1220: „omnes villanos de villa *Domulim*” (186. §.), majd 1423-ban említik *Damlen* alakban (PETRI, Szilágy vármegye monográfiája III, 254). Egy 1472-i oklevél XVI. század közepi magyar fordításában „*damlemban*” helyhatározó fordul elő (SZABÓ T. ATTILA: MNy. LII, 369). További adatok: 1475: *Damlyon* (CSÁNKI I, 554), 1475 körül: *Damlyen* (PETRI i. m. I, 179), 1543, 1549: *Damljon* (i. h. III, 254), 1611: *Dablion* (i. h. III, 256), 1808: *Dabylon* aliis *Dabjon* vel *Doblyon* (LIPSZKY II, 33). A második szótag eredeti magashangrendűségét megőrizte a román alak: 1808: *Domjin* (LIPSZKY i. h.), mai hivatalos neve *Domnin*. Ha a tévesen a *malom*-hoz vont *Pamlény* is ezt az utat járta volna, amire elméletileg meg is lett volna a lehetősége, ma *Pablony*-nak vagy *Pabjony*-nak hangzanék. — A csallóközi *Pomlé* neve (Hnt. 1944.) olyan elvonás, mint *Szeremle* < *Szeremlén*.

A szláv *Pomnen* személynévnek tehát — REUTER CAMILLO alábbi cikkének adatait is felhasználva — a következő magyar folytatásait tarthatjuk számon: *Pablény*; *Palin*; 1268/1325, 1493: *Pamlén*; *Pamlény*; 1326: *Pamlin*; 1468: *Podmenó*; 1461: *Pomenin*; 1500: *Pomeninc*; 1500: *Pomenovic*; 1500: *Pomin*; 1440: *Pominó*; *Pominóc*; *Pomlé*; 1363: *Pomlen*; 1193: *Pomlím*; 1299, 1321: *Pomlín*; 1229: *Pomnen*; 1465: *Pomnenóc*. Az 1508-ban feltűnő *podmenovi* *Podmenovszky* család a XVII. században *pominovi* *Pominovszky* néven szerepel (NAGY IVÁN IX, 398–9).

MIKESY SÁNDOR

Pamlény: malom? — és akkor Pominócpusztá? Bár a helyes magyarázat helynevünkkel kapcsolatban már napvilágot látott (MNy. LXI, 455—8), mégis úgy érzem, szükséges a láncolat tökéletesítése végett a hiányzó szemet az alábbiakban ismertetnem.

A zalai és abaúji *Palin*, illetőleg *Pamlény* neve ősi helységnévadásunk szabályai szerint alakult a szláv személynévből pusztá alanyesetben. A helyreigazító tanulmány nem említi a történeti Magyarország területéről e személynévből alakult más helységnévet. Pedig van ilyen, mégpedig egy igen tanulságos, amely klasszikus példája a magyar—szlovák párhuzamos helységnévadásnak, s a vitát a MIKOS JÓZSEF—PAIS DEZSŐ-féle magyarázat javára már régen és kétségsbe nem vonható érvényességgel eldöntötte.

A volt Trencsén megye puhói járása Szedmeróc ~ Sedmerovce községe határában van *Pominócpusztá* (Hnt. 1907.). Egykor anyaközsége kettős nevet viselt *Szedmeróc—Pominócz* (Hnt. 1882.), s volt a Vág völgyében *Pominócz* nevű vasútállomás is (PodmaniczkyOkl. I, 564).

KNIEZSA ISTVÁN „A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából” című (1944.) rendkívül értékes munkájában (17) tárgyalja a Trencsén megyei helynevet. Kimutatja, hogy a Vág völgyét a magyarság a XI—XII. század folyamán szállta meg. „Természetes tehát — idézzük tőle —, hogy a személynévből származó helynévpárokból is a magyar nevek túlnyomó többségükben nem a későbbi összetett, hanem a régibb egyszerű típushoz, a pusztá személynévekből alakult helynevek típusához tartoznak.” A szerzőtől megszokott tömörséggel a következőket írja (a mondatban levő sajnálatos sajtóhiba kijavításával): „*Pomnen ~ Pominovce* (1229: *Pomnen* Tr. 171; < szláv *Pomneně* szn. 'akire emlékeznek')”. A személynév útját mutatja, hogy a cseh—morva határon bukkan fel. 1098-ban a Trencsén közelében fekvő báni uradalomba csehek is telepedtek (GYÖRFFY: Ethn. 428). Ha most felütjük FEKETE NAGY ANTAL „Trencsén vármegye” című munkáját (TörtFöldr. IV, 171), a kis községről a következő adatokat közli: 1229: „*Villa Pomnen*”; 1353: „*Poss. Pomnen*”; 1363, 1364: *Pomlen* (családnévben); 1440: *Pomyno* (csn.); 1453: *Pomnen* (csn.); 1461: *Pomenin* (csn.) és „*poss. Pomenin*”; 1465: *Pommenocz* (csn.); 1468: *Podmenow* (csn.); 1470: *Pomynow* (csn.); 1478, 1481: *Pominowecz* (csn.); 1500: *Pomyn*, *Pomynow* (csn.); 1500: „*Poss. Pomenowycz*” és „*Poss. Pomenyncz*”; 1500: „*poss. Pomenowycz*”; 1501, 1502: *Podmenow* (csn.); 1507: *Pomynocz* (csn.); 1508: „*Poss. Podmenow*”; 1515: „*Poss. Pomenowcze*”.

Úgy látszik, a szláv *Pomnen* személynév feledésbe merülésével és a közeli *Podmanin* helység közismert nevének hatására alakultak ki a *Podmenow* alakok: 1508: „*pred. Podmenow*, Steph. *Podmenowzky* de *Podmenow*” (PodmaniczkyOkl. I, 291; vö. i. h. 564). A magyar helynévadás *Pomnen* > *Pamlény* alakjának megfelel a párhuzamos helységnévadáson alapuló szlovák *Pominovce ~ 1515: „poss. Pomenowcze*” adat.

Nem lehet tehát vita arról, hogy a szláv *Pomnen* személynév használatos volt Magyarországon, és azzal mind a magyarok, mind a Trencsén megye területén lakozó szlovákok — nyelvük sajátosságának megfelelően — helységnévet alkottak.

A fenti helynévi adatot kitűnően kiegészíti az Abaúj megyei *Pamlény* adatsora: 1299: „*poss. Pomlyn*”; 1317: „*villa Pomlyn*”; 1319: „*villa Pomlin*” (GYÖRFFY I, 127), amely mintha arra mutatna, hogy a keleti magyar nyelvterületen az *n* > *l* hangváltozás előbb következett volna be.

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Marinith Horváth Ferenc végrendelete

1566. június 6.

Szulejmán császár 1566. évi utolsó hadjáratának legnevezetesebb, legismertebb eseménye Szigetvár ostroma. Ugyanezen hadjárat során esett el Gyula, Jenő és Világosvár is. Az alföldi főkapitány, Kerecsényi László volt a gyulai vár főparancsnoka, aki korábban (Horváth Márk és Zrínyi előtt) Szigetvár élén is állott. 1560-ban került Gyulára. Helyettese és magának a várnak a parancsnoka Marinith Horváth Ferenc volt. 1562. szeptember 5-én már ő is Gyulán volt, mert Kuchilith Péter aradi prépost az aradi prépostsághoz tartozó Papokfehéregyháza nevű falut minden jövedelmével átengedte neki mindaddig, míg Kerecsényi László kapitány Gyulán lesz (vö. OL. Barkóczy cs. lt. 1562. évi csomó). 1564. augusztus 7-én pedig Kerecsényi László előtt egyezés jön létre Péter prépost és Marinith Horváth Ferenc között az aradi prépostsághoz és az aradi káptalanhoz tartozó minden jószág tárgyában; ezeket a jószágokat évi 150 magyar forintért veszi árendába Horváth Ferenc. Az okmányt aláírta Kerecsényi László, Péter prépost, Marinith Horváth Ferenc és Géczy János, aki később Erdélyben játszott fontos szerepet (uo. 1564. évi csomó).

Horváth Ferenc 1566. június 6-án írta végrendeletét. Ehhez nincs szükség kommentárra. Csupán azt jegyzem meg, hogy a török július 1-én érkezett Gyula alá, a vár szeptember 1-én esett török kézre. Kerecsényiről tudjuk, hogy vasra verve szállították Nádorfehérvárra, és ott végeztek vele. Horváth Ferenc valószínűleg az ostrom alatt halt meg. Felesége, Ráskay Katalin később Barkóczy Lászlóhoz ment férjhez, s 1591. február 8-án „az Nemes Raskaý kata azzoný, mely előzer Marýnyth Horwath ferenczne volt, Mostan Barkoczy Lazlone” megosztozik fiával, Horváth Miklóssal (uo. 1591. évi csomó). — A végrendelet is a Barkóczy család levéltárában maradt fenn (1566. évi csomó). Közzétételével a négyszázados évfordulóról óhajtottam megemlékezni.

A végrendeletet betűhív olvasatban közlöm, de a / és 3 jelek helyett s és z betűket szedtettem. Világos virgulával (|) jelzem az eredeti sorvégeket (az első lap végét kettős || virgulával).

En horwath ferench Marýnyth Az Romaj Es Magiar | orzagj Chazarnak es kiral-
nak gwlaban | Capitania. Adom Mindeneknek twdasara az kiknek | Jllýk: hogi En Megh
gondolwan ez Mastan| Jdenek | Nagi haborwsagath ki Mastan ez zegin Magjar | orzagra
Jwwende, fw kepen Ez gwla warara es | warosara kikben¹ Ennekem az En feiemeth es
Jlethemeth | az wr Jsten segichigiwel, Jo kedwel kel zerenchere | wethnē, Az kezensiges
kerezteineknek elensige es | dichesige Elen, az terekeknek elene — ākokaerth En | tezek
Jlen Testamentomoth, Elwzer Aianlon az | Kegelmes es Jrgalmas wr Jstennek: az
En | Ielkemeth az En wram es Meg walthom altal | az Megh fezwłth Nazareth be Jesws
Christws | altal, Ennek wthana ha holthom tertinnek | En Minden fele marhamath
penzemeth Rwhajmath | es Ezwsth miwemeth es Minden Newen Newezth | Marhath
hagiō az En zerelmes hazas tarsomnak | Raska| Kathalin azzonnak: es az En zerelmes |
germekimnek kik Mastan ez wilagon wadnak | es annak es kith az wr Jstentwl ez
wilagra | waronk. Merth En Míndenth az mith az wr Jsten | Adoth Egiwth lelthem az
en zerelmes hazas tarsom | =wal, Twtorokath ezeketh hagiō Elezer kenergek | az En
kegelmes wramāk Maximjlianusnak Romaj | es magiar orzagi Chazarnak hogi Mel-

¹ E szóban a második k utólag van beszúrva.

tostasek Megh | otalmaznj az En arwajmath Mindeneknek elene | Anak wthana hagiõ
 fw twtorth draskowýth gergeth. wramat¹ | zabragi pispeketh, es az .N. kerecheni lazlo
 wramath | es draskowith gaspar wramath, es az .N. prinj | gabriel wramath, es Melith
 gergeth ferencheth | es Janosth minth býzoth wraýmath es athamfiajth || Es kerem Ew
 N. Es Ew kegelmeketh hagi Megh | tekenthwin az Jstenth es az En zolgalathomath |
 otalmazak es taplaljak az En arwajmath | wgi Az mith Jsten zerinth tarstok. Ez en
 testamõtõ | zerinth walo wasomath kezem Jräsawal | es pechethem wel megh
 Erwssitem, | Kelth gwlan 6 Junj Anno dõnj 1566

Franc[us] horwath

Marýnyth mp.

P. H.

(Eredetije egy összehajtott ívpapír 1—2. lapján. Kívül egykorú XVI. századi írással:)

1566 die .5. Jvnj | corā me ladislao kerechenj; Idem manu ppia kerechený.

PAPP LÁSZLÓ

Egy kolozsvári ötvösműhely szerszám-készlete 1622-ben

Laus Deo semper A(nn)o 1622 Die 23 Februarý.

Mý hwttõs Diuiforok² vgý mint Nýlas Galpar es Junck Andras adgiuk tudaf-
 sara | mindeneknek az kiknek ilik az mj leuelwnknek általa hogý tudnia illik hiuata |
 tunk egj felõl az mj beczwletes Vrunck Boncidaj Gergelj Vr(am)tol fellesege Tibureý
 Anna | Azzonj kepeben, másfelõl Neeb Marto(n) Vramtol fellesege Sophia Azzonj ke-
 | peben es az Iftenben el niugot Tothazj Eotues Mihalj vram gyermekj, Mihalj es | Jftok
 kj moftan annor(um) 12 ielen leteben es eõ kepekben ielen leuen Tothazj Aztalos | Iftuan
 Vram vgý mint Attýafi. Ennek okajert miuel hogý az Vriften Tothazj Mi | halý Vramat
 ez vilagbol kj ueõtte es gyermekj maraduan, Varosunknak io zokassa | es teõruenie
 zerent közöttõk Diuifiot celebrálnank, Zabo Andras Vramnakis prae: | factus leuen
 commifioja acceduluan: Ennek okaiert az eõ Klme melto keuanlagara | az Tothazj Mihalj
 Vram hazahoz Keõzep Vczaban el menue(n) es tiztwnk Berent | az mint kötelelegünkis
 tartýa így procedaltunk az mint rendel keõuetkezik.

Keõuetkezik az m[in]jemeõ Mw fzerek voltanak, melyeket Mihaly zamara
 [e]ngettenek.³

Vagýon egj teõke wleõ beczwltek f 2 d. — | Mas teõke wleõ f 1 d. — | Egj Zaruas
 wleõ f 4 d. — | Egj fél agu szaruas wleõ f — d 25 | Hat roß plancz uereõ f. 1 d. — | Egj
 eõregh homorito es Negj apro homorito f. 1 d. — | Hat roß apro uerreõk f. — d. 50 |
 Egj planch uas f. — d. 50 | Hét liukas uaffok együt f 2 d. — | Harom zaruas wleõ es
 ket konor wleõ f. 1 d. 50 | Egj réß Mofar mwheljben valo f. 1 d. — | Egj mérték keõ
 32 gyras egj serpeniõuel egiwt f. 4 d. — | Egj Talhoz valo Cirkalo(m) f. — d. 8 | Egj

¹ E szó a *gergeth* fölé van beszúrva.

² Kolozsvárt már a XVI. század végétõl megvolt az osztóztató bíróság intézménye. Haláleset alkalmával az osztóztató bírák (*divisor*-ok) a hagyatékban érdekelt atyafiság egybehívásával számba vették és az örökösök között törvényesen szétosztották az ingatlan és ingó javakat. Egy ilyen osztózás alkalmával összeírt ötvösműhely teljes szerszám-anyagának bemutatása oéjából szakítottam ki egy terjedelmes osztóztató levélbõl az itt közlendõ részleteket.

³ A 6 ívrét levél teljes 5 levelén és a 6. levél rectójának egy negyedén levõ osztóztató bizonyáglevélbõl ezúttal csak az ötvõs-műszerekre vonatkozó részt közlöm (10b—11a l.).

körom linea f. — d. 8 | Egj harapo fogo, Egj ollo, Lapis orru fogo No 6 | Hegies oru fogo No 7. Egj Cirkalo(m), egj | Pulkahoz ualo forma egywt ezek tt f. 1 d. 80 | Harom Iroffos fogo tt f. — d. 45. | Egj drot uono fogo tt f. — d. 50. | Egj keözepzereö Ank¹ tt f — d. 35. | Két Bomorlo uas egik nagioab az mafiknal tt f. — d. 24. | Egj furdanez² tt f. — d. 16. | Egj foglala (!) küseö (!) tt f. — d. 25. | Egj rapolj es egj eöreg rebeleö tt f — d. 12. | Egj eontö fogo tt f. — d. 20 | Egj lomancolo fogo tt f — d. 10. | Homorito ponczol (!) No. 6. Pikkel uago No 4 es | egj Planecz uago tt f. — d. 80 | Egj hozzu niako uereo tt f. — d. 10. | Egj teöke kwfeö tt. f. — d. 6 | Uagion dik (!) No. 6. tt. f. — d. 20 | Egj keözepzereö Serpenieo tt f. — d. 50. | Egj keözepzereö furu tt f. — d. 50. | Egj kwfföb furu tt f. — d. 20. | Egj drot uono zék Ziaual tt f. — d. 70

Az Tablat az hozzaia ualo Bekkel es egyeb | arolekal együtt tutuk tt f. 4 d. — ||

Es igy ez Diuifionak üege le[uen] Az mj penigh az be irt || iokat illetj kik ez Jnuentari[um]ba be uadnak irua azokat | Tiburey Anna Azzonak mostanj Boncidaj Gergeljne Azzoniom(n)ak jo gondülselefebe es Tutorfsagaban attuk melyreöl tartoz | ik eo klme ieuouendeöben Zamot adnj Hogj³ ha penigl(en) Jftokra Valamit keöld (!) arol io modgia | ual regeltromot tarczio(n) hogy Jeö | uendeöben eo klmek | amot vehelfe(n); | mely dolognak nagyob bizonsagara s' erőlseregere adgyuk zokot pechitünat, es leött in A(nn)o et Die supra annot(a)tis.

(Eredetije két felzetes, címeres nyomat nélküli viaszpecséttel aláírás nélküli Kolozsvár város ó-levéltári anyagában a kolozsvári Állami Levéltárban: Fasc. I. n. 119.)

TÖRZSÖK GYULA

Nagyszombati szótörténeti adalékok*

l a b a s. — 1593: „...kyerth vagio [!] zalogban egi egben iaro paraftz *labos* Magyél [!].”

l á b a s f a 'lábon álló, élő fa'. — 1587: „vettwnk byro vrã altal az egeth embereknek az vereskeöy erdeön *labas fath*...”

l a j t. — 1565: „Ismeg fýzetunk 7 *lajjtwl*...; Ismeg fýzetwnk pýnter farkafnak valamý *lajjtot* kötöt vot meg”; — de OklSz.: 1533.

l a j t o l á s 'hordószállítás'. — 1593: „Item *lajjtolaftol* fizettünk' az kjk Tooth diofon *laithoth* hordottanak...”; 1597: „... az 91. belý *lajjtholaftol* fizettünk...”

l a j t o l ó 'hordószállító'. — 1597: „*Lajjtoloknak* es hogý az kadakath ki wittek esmeg haza hoztak fizettünk...”

l a j t o z á s 'hordószállítás'. — 1574: „...*lajjtozafra*... az myth keoltheott fat...”

l a k a t o c s k a. — 1591: „Wettunk 2 *lakatoczkat* peselre... d. 20.”

l á m p á s b o r í t á s 'lámpásjavítás'. — 1597: „Attunk .3. *lampas buritaftol* az Mefzarofoknak mellýek az pattantiufnal vannak...”

l a n d s k n e c h t 'császári gyalogos katona'. — 1565: „...atwnk az vraym akaratyabol az *lanchkenejytöknak* az chazar parancholatya melet... kýt az tanach-hazban az *lanchkenejytöknak* [!] ký olztotanak...”. — A NySz. *lanckenet*, az OklSz. *lanckneht* változatát közli.

l á t v a l a m i h e z 'vigyáz, felügyel valamire'. — 1598: „fizettunk also kapun allo Starfinak hogj fa eladasahoz *lat* az egtendei zolgal:...””; „fizettunk felseo kapun

¹ Aug-ból vagy azzá javítva.

² E szóra nézve ez a legrégebbi eddig ismert adat (l. MNy. LVII, 350—2).

³ Innen a *vehessef(n)* szög a sor fölé, illetőleg a lap szélére utólag betoldva.

* L. MNy. LXII, 98—111.

Starfinak hogj az varas Serfêzeo hazhoz *lat'* es az Sindelhez Dezkahoz es egyeb fahoz . . ."; — de OklSz.: 1548 2. jel.

lebont. — 1565: „... az kapvt *le bontotak* ...”

leeresztés 'lebocsátás, leszállítás'. — 1588: „Ebbeöl terítettwnk meg az Serfeözeönek az *le erezteöel* [ti. a pincébe] minden altalagtol \hat{p} d 2; ebbeöl terítettwnk vizza az *le erezteöel* d 22.”

Lengyelország. — 1597: „... *lengyel orszagban* akartak menný az kiralne afzfzonnial.”

levág 'lekaszál'. — 1565: „fýzetwnk 215 kafzasnak ... kýk *le vagtak* az fýwet.”

levegő [?]. — 1579: „... fizettünk lakatýártónak Gyëorgýnek az plengérre walo *leüegeő* tfinalafátul ...”

levelez 'szólót kacsol'. — 1565: „fýzetwnk 6 afzonembornek [!] kýk *lewelezték* d 5 egyknek ...”; 1579: „Ílmet 21 afzonýembernek kýk *leüeleztenek* es keöteöztenek [értsd: fizettünk] ...”

levelező 'szólókacsoló'. — 1574: „Legh eleöfzeor fuzeteot .25. *lewelezeonek* es keoteozeonek ...”; 1579: „Ílmet ezen két fzeöleöben 24 *leüelezeö* 1 p d 6.”

lovásztó legény 'lovász'. — 1591: „Wettunk egi *lohaito leginthul* az ondraftul ... *as hordo bort*”; 1593: „Mihal *lo haythonak* hora walo fizetese.”

lórvos. — 1599: „fizettunk egi *lo Orvosnak* hogj Taborbeli lowakat ... *egh giogitot* ...”

lósám 'lóval, fogattal végzett napimunka'. — 1591: „fizettunk ezen olafznak feweniert wgi minth 286 *lo zamot* \hat{p} d 3 ... ft 8 d 58”; 1597: „fizettunk 127 *lo fzamtul* kik fat hordottak ...”

lovagzászló 'lovaszászló'. — 1593: „Wettünk egj *zaglonak* .3. Reff Veres dupla Tafotath kiböl *Lowagh zaglott* chinaltattunk ...”

lőcspénz 'fuvardíj'. — 1595: „Item fizettunk az korcholafoknak Bor föl wonafatol *leoch pinzel* es Ital pinzel ...”

lővő szerzsám 'faltörő ágyú'. — 1591: „attunk az pattantiusnak az *leweo zerzam* kerniul walo fzwkseges dolgainak megh wetelere ...”; 1593: „... attunk az Sebeftien drabantnak kj az *lőwő fzerzamoth* megh tiztitotta ...”

lúdhús. — 1595: „fizettunk az valarbironak czipoerth es *Ludhusfert* ...”

mája s. — 1595: „fizettunk ... kenierert czipoert Dizno Labert *Maiofert* ...”; — de OklSz.: 1544.

majorságbeli. — 1597: „vettunk be egj Werem buza arat tawalith *Maiofagbelit* ...”

malomfondáló 'malomépítő mester'. — 1597: „Az *malom fondalo*.” — L. *újkeresztény*.

mázsalás 'mérlegelés'. — 1588: „Az *mazalasbol* valo iüuedelem könetkezic.”

mázsaláspénz 'mérlegpénz, mérlegelési díj'. — 1588: „My kamarafflok wettwnk be Sos Janoftwl az menný *mazallas penz* kezéhez menth ...”; — szinonimája: *mázsalópénz*.

mázsalópénz 'mérlegelési díj'. — 1588: „wettünk be Sos Janoftwl *mazallo penzth* fl 1 d 8.”

mécvámpénz. — 1588: „vettwnk be Sos Janoftwl *mecz vam penzth* ...”

megakól 'hitelesít; megméri, hány akós a hordó'. — 1593: „... vizeth vonth az kuthbol mikor az Baraniaý keth hordoth megh *akollottuk* ...; Hogý az Pergh [*Berg helyett*] Mefterek az waras hazanal vízzel .2. barania [!] hordoth *meg akollottak* költöttünk ...”

megakolás 'hordóhitelesítés'. — 1597: „Ítt fizettunk Diofon 4 hordo bor-nak *megh akolafatul* ...”

megbélél 'ellát béléssel, kibélél'. — 1597: „fizettünk ... Menteje belliffyerth es tzeranerth miuel hogý az Wrak aýandekon *bellettek meg* Neký ...”

megborít 'befed, megjavít'. — 1593: „fizettünk az Rezzel heiazonak ký az albo kapw felõth valo kis Tornioth rezzel *megh burittani* akartha ...”; 1597: „fizettünk egi dob chinalonak ... hogi három doboth *megburithott* ...”

megdohlik 'megdohosodik'. — 1587: „fizettwnk vanýkonak [szlovák személy-név] egý napý miweth hogý egý vermeth ký týžitoth ký *meg dohloth volth* ...”

megedz. — 1565: „Ismeg fýzetwnk hog ket feýzet *meg egýzõtek* kófzõrwlték.”; — de NySz.: ÉrsK. 191.

megfoldoz 'megjavít, kijavít'. — 1565: ... „az hayot *meg fodozta*”; 1593: „egi fifakot *megh foltozoth* es fegezeth ...”

megfoldozás 'megjavítás'. — 1595: „fizettunk biro vram czedulaiara Reg dobnak *megh fodozaffatul* ...”

meggyóntat. — 1588: „Itð hogý az porozloth *meg gyontattak* mikor feieth akartak venny attwnk az papnak ...”

meghájaz 'megkeni a kocsit'. — 1591: „... hogh az kochit *meg haioztak* attunk ...; Hogh az kochit *haiasztak* wettunk haiat ...”

meghalász 'halász(ik)'. — 1591: „... az Bolmothi [= bajmóci] Toth *megh halazthak* fizettunk ...” — Vö. *halász*.

meghány 'átnéz'. — 1587: „fizettwnk 11. napý miweth hogý az varas wer-meith *meghanta*, ký týžitotta es ramolta.” — Vö. NySz. *meg-hány* 2. jel.

meghegyez 'megélesít'. — 1565: „fýzõtwnk az ket agw kopakat hog *meg hegzõtek* ...”

meghéjaz 'befed'. — 1593: „fizettünk alch Danielnek hogý az varas chwrenel walo fzeglyeth [!] baftiath hog *megh heiazta* ...”

megken 'megkeni a kocsit'. — 1587, 1591: „Hogy az eoregh zekeret *megh kentek* attunk haira ... Wettunk haiat hogh az kochit *megh kenthek* ...; wettunk haiat hogh az kochit *kenthek* ...”

megkiált 'jelez, bemond'. — 1597: „fizettünk ... az wirraýzthoknak kik az orath eýel *meg kialttiak* ...”

megköt 'megabroncsol'. — 1565: „Ismeg fýzetwnk pýnter farkafnak walamý laýtot *kõdõt vot meg* ...”

megmetsz 'szólót kacsol'. — 1588: „fizettwnk az Nemeth pdikator zeõiet [! zeõleiet helyett] hogý *meg meczetek* 27. napý Meweth. ...”

megmos. — 1565: „... az pagýmontomot *meg mostak* ...”

megnádol 'megélesít, meghegyez'. — 1579: „fizettünk az kouatfnak 3 tfakántül hogý *meg Nadáltha*”; 1588: „... keth agw kapath *nadoltattwnk meg*.”

megolvas 'megszámol'. — 1587: „... hogý oda ký menth volth *meg olwafnij* az fa zergamoth kith hoztanac [!] ...”

megõrlés. — 1574: „... fuzettunk az Bwehýaný Malomban .5. Seorfeozet fzalathnak *megh eorlefetul* 1 p d 30 fat. fl 1; fuzettunk az Monarnak .3. fzalathnak *meg eorlefzetul* [!] ...”

megpintérez 'abroncsokkal látja el a hordót'. — 1597: „Mý kamarafok fizettünk az pinternek hogý az waras boraýth *meg pinterezthe* ...” — L. *pintérez* 'ua'.

megpléhez 'bádogos munkát végez, pléhvel fed'. — 1597: „fizettünk az rezzel plehezõnek ký az albo kapwý thornioth rezzel *megh plehezý* ...”

megpléhezés 'pléhvel való befödés'. — 1595: „... fizettunk az albo kapun walo Toronnak *megh Plehezfere* ...”

megszeg 'kitõrik, eltõrik'. — 1588: „Attwnk býro vram akarattyabol az

zekerwezeetőnek kinek az laba *meg zegeth*." — A NySz.-ban csak tárgyas használatára vannak példák.

megtérít 'visszaad (pénzt)'. — 1587: „...mellys [!] kezwnkheöz Jwth de ebbeöl az korchma arofnak *terítettwnk meg mwñkaiérth* d 18."

megtisztítás. — 1591: „zamot wetettunk glezak Janiwal ... az pathak [!] ki az waroson althal fol, *megh tisztastaftul* ..."

megvarrás. — 1588: „adoth az Serfeözeőnek ežernara az zakok *megvarrafara* d 3."

megvasaz 'megvasal'. — 1593: „fizettwnk az kochi *megh valazafirth* az kowachoknak kith az Herczegnek *meg valasztak* ..."; — de OklSz.: 1542 2. jel.

megvasazás. — 1593: „fizettwnk az kochi *megh valazafirth* az kowachoknak ..."

megvendégel. — 1591: „Ismegh hogh az peöfpek wrakat az wrak *megh wendeglettek* [ti. fizettwnk] ..."

megvétél 'vételár'. — 1588: „Immar ežth az *meg veteleth* [!] ky twdwan Jwth ež Sernek nyerefegebeöl kezwnkheöz keřz penř fl 27 d 44; težen az *megvetele* fl 14 d 28."

megvonsz 'meghúz, megkondít'. — 1579: „...az kyk az takaro harán-goth [!] *meg wonřzák* ..."; 1587: „...kik az takaro harangoth minden eftwe *meg vonřzak* ..."

megzsindelyez. — 1588: „fizettwnk ... az zalados haztol, hogř *meg findeleste*; az toronř alath valo varas hazath *meg findeleste* ..."

megzsupol 'befed zsúppal'. — 1587: „egř legennek fizettwnk 3. např miweth ky *meg zwpolta* az vermeketh ..."

merítő vödör. — 1587: „vettwnk az Serfeözeő hazhoz egř kadban mafikbol valo *merítő vedreketh* negyeth 1 p̂ d 8 fāt. f... d 32."

mérték 'órásúly'. — 1579: „Ifmet egř keötélérth az hora *Mertekeyhez* [ti. fizettwnk]. Ifmet az *Merteket* wagř Bogoth vřonnán [!] wafaztha ..."

mészárlás 'húsvágás, húsarúsítás'. — 1595: „*Meřarlasbul* walo iowedelem. — Az 1594 eztendei *Meřarlasbul* walo iōwedelem. Jwt kezunkhez az *Meřarlasbul* walo iowedelem"; — de NySz.: C.

mészégető. — 1579: „fizettwnk ezen *Měřzegetőnek* ..."; 1587: „Az *mesz égetőne*c valo fizetes rend szerint." — 1591: „Attunk meřz egeteőnek 3 Ežben meřzert ..."

mészelyes. 'mészelynyi nagyságú'. — 1587: „Itt *meřzelyes* kanna hitwan ... [ti. volt]; Itt on kanna 3 *meřzelyes* vagon fedeletlen ... 1"; — de OklSz.: 1530.

metzés 'szőlőmetzés'. — 1587: „fizettwnk az keth diořfř zeöleők *meřz-czeřfeteöl* ..."

metző 'szőlőmetző'. — 1588: „voltak 102. *meřzeő*."

mezítelen lapát 'nyél nélküli lapát'?. — 1598: „fizettunk 20 *Meřetelen* lapatet per d 4."

mezőőrző. — 1565: „...fřzetwnk az *mező öřřzőnek* fl 1 d 50."

mindenfelé. — 1587: „...az kith az viz melle *minden fele* el kwldeöth hogř kereffe az zalath ... [ti. a víz elvitt egy tutajt]."

miniszter 'tisztviselő'. — 1587: „My Camrařfok fizettwnk Lwkach vrā altal pofomban az *Miniřternek* bor arath kith rowařra hordottanak ... teöle ...". — A NySz.-ban ugyan már korábban vannak rá adatok, de csak az egyházi étellel kapcsolatban.

moldavai. — 1591: „attunk řakach balinthnak hogh *Moldavai* waidanak wtat mwttatot ..."

mosó asszony 'mosogató asszony'. — 1591: „fizettunk egy *moso azzonnak* a ki talakat mosta...”

muská 'búzaféreg'. — 1565: „...az verombol valamű o buzat fel vontak meg szortak ha az *muska* meg bantota alyt latnak meg...”

mustra 'mustrálás, a hadbavonultak szemléje'. — 1587: „...hogý bende Mikloft býro vrā zeredbē kwldeõtte az *Mustrara* mikor az Jobbagyokath az vȳwar miwēre kwldeõttek... [ti. fizettünk].”

mustrál 'néz, szemlél'. — 1595: „...ezeket az kathonakat Sellen [ti. Vág-sellyén] *Mustraltatta*...”; — de NySz.: 1592.

mut '30 méc', űrmértékegység. — 1565: „...fȳzetwnk 3 *mut* es 20 metȳ buzayert; Ismeg atanak nekȳ az w lȳgalatȳara kȳnyrnek eȳztendeȳg buzat eȳȳ *mutot*.”

nadrágcsinálás. — 1593: „Item az zabonak Mente dolman es *Nadragh chinalasthol* attunk fl l d 45.”

nyereggyártó. — 1579: „Az *Nyereggyártóknak* walo fizetés rend lȳzerenth...; Mȳ Camoráfok fizettünk az *Nyereggyartanak* négy hamút foldozáftul...”

nyíró 'szabó'. — 1592: „attunk...hogi az *Nirõthõl* az polȳtoth kj walcha...”; 1597: „fizettunk Biro vram eȳedulara [1] *Nireonek* ozogarak ruhak meg Nirefetul...”

nyíróbolt-bér 'a szabó házának bére'. — 1587: „Vettwnk fel Swar Mihalȳ-twl az 84, 85 es 86 eȳztendeõre walo *nyreõ bolt berben*...” — A szó többször előfordul.

nyit 'szólót nyit'. — 1591: „...fizettunk... hogh az kyrali heghben [dülõ-név] az waros zeõleith, *nitottak*, mecȳettek, weniket lȳzettek, es elseo kapalaft wegez-thek...; ... 12. ember *nithoth*...”

nyomó 'szólósajtoló, szólópréselõ'. — 1579: „Ifmet wolt 13 püttonhordo es *Nyomo* p d 6... 78 d”; 1588: „It volth 3. *nyomo*.”

odajarat 'odamenet, odafelé'. — 1588: „Itt keõlteõttwnk *oda Jarath* hogȳ fel merettȳk az arpath...”

ónpalack. — 1588: „vettünk az varas zamara eȳȳ pincze tokoth 6 on *palazkal*...”

óracsináló. — 1579: „Ifmet az *hora chinalónak* adoth 25 icȳéth... Az polonȳ *hora tȳfinalónak* walo fizetés”; 1595: „fizettunk az *ora chinalo* lakatgiartho Jakab-nak... hogȳ az algȳukot megh igazitotta...”

órásmeister. — 1587: „fizettwnk az *oras Mefternek* f 3 (d) 50; fizettwnk az *oras Mefternek* hogȳ az toronybelȳ orath Igazgatta...”

óra mutatója. — 1593: „fizettünk az kep Ironak hogȳ... az *ora Mutatoiath*... megh araniozta...”

orgonás 'orgonán játszó'. — 1574: „Keowethkeozik az *Orgonafnak* fuȳetefe.”

orja. — 1595: „Item fizettunk eȳȳ Dizno *Oriáiert* kit Polomban az vrain wettenek wolt...”; — de OklSz.: 1527.

országgyűlés. — 1595: „Wettünk... halat hogȳ az vrain Polomban *Orzagh gyulefben* woltanak...”; — de NySz.: XVI. sz. m. f.

oszlopfaragó 'kõfaragó'. — 1597: „...az *ofȳlop faragokhoz* mentt”.

ottfenn. — 1597: „wttünk *othfen* Liphoban .2. lȳaaloth kȳ volth 20 veres fenio lȳaal...”; — de NySz.: ÉrdyK. 504b.

ökörlopó. — 1597: „...az *õkõr lopokath* mentt kerefnȳ es megh fognȳ.”

öl 'kõb õl' (kb. 1/3-dal több, mint a kõbméter). — 1587: „Miwelhogȳ az varas zenaia meg eȳeth, vettünk az varas lowainak 3. *eõlȳ* zenath l. p. fl. 2”; 1595: „wettunk l *eol* fath waras házában”; — de OklSz.: 1460, 1544.

õl 'hosszmérték, kb. 130 cm'. — 1579: „...az eõreg Saknak holȳza négy *eõl*”; 1597: „...eȳȳ kõtesben lewin .25. *õl*.” — L. még *kõtés*.

pádimentomoz 'padlózatot csinál'. — 1574: „l. Embernek kȳ az albo

kapw kuozith fegeteotte *pagymōtomoznŷ* fuzettunk ...; az *kŷ padimōtomoztha* az albo kapu keozith fuzettunk zolgalattaiert h fl 2."

padimentomozás 'padlózás, padlólerakás'. — 1574: „Keowethkeozik az Waras *pagymōtomozafatul* walo fuzetes; Pauol dlafniknak *pagimōtomozaserth* attük fl 2."

pádimentomozó mester 'padlózó mester'. — 1574: „Pauol Dlafnikal az *pagimōtomozo* mesterrel lzegeottek megh az wrak. — A *Dslanik* szó szlovák közszo, itt személynévként használva; jelentése 'padlózó mester'.

padlás. — 1597: „... az torombannes hogj *pallaŷh* fodozta [ti. fizettünk] ..."; — de OklSz.: 1517.

pálcika '(dob-)verő'. — 1595: „Dobokra walo *Palczikakot* chinalt ..."

pallérkodik. — 1588: „... fizettwnk keömiwes Sebestyennek ... hogj az varas hazanal *pallerkodoth*."

paráhol 'pároltat, főz'. — 1588: „wettwnk 2. kwp Soth az hol az zaladoth *parahollŷjak* ..."

pász [?]. — 1579: „... 21 Napi miuet hogj az waras mellett waló tonál es az kűmalomnál *paŷokat* raktak [értsd: fizettünk] ...; hogj *páŷot* raktak ..."; 1593: „az varas feleth valo thonak az karaŷath *palŷal* [!] megh rakta ..."

pataktisztítás. — 1592: „Ezen keth főzeth serbol adott az waras Gazdaia az tho alonak az *patak tisztitaŷhol* ..."; 1597: „attunk ... az *patak tisztitaŷho* [!] ..."

patikáriusné. — 1575: „Wettunk be owald *patikariŷuŷnetul* ..."

patkolás. — 1579: „Ezen kiűl az *patkolás* telzen ..."; 1597: „fizettünk ezen Miklos kowachnak elztendő althal walo *patkolastaŷol* ..."; — de OklSz.: 1544.

pecsétel (bort). — 1595: „fizettunk pechet pingzt hogj az Borokat *pechetlettek* ..."

pecsétpénz 'borpecsételésért fizetett díj'. — 1595: „fizettunk *pechet pingzt* hogj az Borokat pechetlettek ..."; — de NySz.: 1592, 'cerarium' jelentésben.

pergmester 'hegymester, hordóhitelesítő'. — 1593: „Hogj az *Pergh Mester* ... 2. barania [!] hordoth meg akollottak költhöttünk ..."; 1595: „Az *Pergh Mesternek* zamochnik [szlovák szó; jelentése 'lakatos, lakatgyártó'] adamnak fizettunk Nimet Predikator zöllőitül 3. Giergŷ adot ..."

pintérez 'megabroncsol, megvasal'. — 1593: „... fizettünk az Pinternek ... hogj az lŷŷwretre Hordokath *pinterezeth* ..."

pintérszerszám 'bognármű, -munka'. — 1587: „... egýeb *pinter* *gerzamoth* meg chinalgatoth ..."

pintes 'pintnyi nagyságú'. — 1587: „Itt on kanna *pintes* vagion N. 1"; — de OklSz.: 1558 (kn.).

pléhez 'pléhvel, rézzel fed'. — 1597: „fizettwnk Chok Mihalnak hogj az *pleheznŷ* walo Regeth ala hozta ..."; — Vö. *pléhező*.

pléhező 'bádogos'. — 1597: „fizettünk az rezzel *plehezőnek* kj az albo kapuŷ thornioth rezzel megh *plehezŷ* ..."

pogácsasütő. — 1587: „... egýket arolta *kŷ pogacha Swteő* Janos ..."; 1593: „Item wettünk ith valo *pagocha* [!] *Swthőthöl* .28 Metz arpath ..."

polyák 'lengyel'. — 1595: „attunk egj *polaknak* hogj lowak mellet ment az zekerefelekkel ..."

pómagranát 'gránátalma'. — 1587: „... bŷro vrã czedwlaiaara fizettwnk 16. narancherth es *pomogranaterth* kith vettenek aiandekban ..."; — de OklSz.: 1544.

pontyfi. — 1574: „wgian aző toban wettunk 547 *pontty fŷjath* 100. p fl 1 d 50 ... fl. 8. d. 20"; — de OklSz.: 1533.

porcsináló 'puskaporkkészítő'. — 1575: „Kewwetkewzŷk az *Por chinalonak* Fŷzeteŷe."

portapénz 'házhelyadó, portától fizetett adó'. — 1593: „wettunk be ez birotul *porta pinz*...; ez birotul wettunk be az *porta pinzbul*...”

portörő. — 1595: „fizettunk az Eztergárosnak ... hogj *Portereo* karikakat es Dobokra walo Palezikakat chinalt...”

postamester. — 1588: „Itē fizettünk nekie hogý az *posta mester* zolgaianak es chriftofnak feieth vette...”

prés 'szőlőprés'. — 1579: „... az wincelérnek w magának hogý az *preo-fzēot* [!] meg tilztýtotta d 6 [ti. fizettünk]”; 1597: „fizettunk egj alchnak kj az ... varas zwkfgere Bornak walot *preoffet* chinalt...”

présel 'szőlőt sajtol'. — 1565: „Ismeg fýzetwnk 2 embörnek ... akýk *presöltek* ...”; 1574: „az Modri [Modor, szlovákul Modra község]beli gazdanak hogý fzuretkor *preofelnj* [!] es egyeb fzwkfeles fzerfzamothe ad, attunk...”

préselő 'szőlősajtoló ember'. — 1574: „... Georgýel fzamothe wetwen az Modry fzeoleoknek fzedefenek keolchegereol, tudny ýllik az myth fzedekre, *preafeoleok*, puttó hordokra, laýtozafra ... az myth keoltheott fat ...”; 1579: „Ímet fizettünk két *preofzēolēonek* d 64”; 1597: „... *preffölőkre* fizettünk...”

présház. — 1588: „fizettwnk az alchnak hogý meg findeleste az *preos hazath*...”; — de OklSz.: 1587.

prokurátorság. — 1593: „fizettünk Wizkeletý Györgynek ... *procurator/agara*...”

puttonyhordó. — 1565: „Ismeg 7 *putton hordonak* fýzetwnk ...”; „Ít volth 9. *putton hordo*.”

puttonyos 'puttonyhordó'. — 1595: „fizettunk 18 *puttonofnak*, kik az gölot [!] ala hordottak...”

rablás. — 1599: „Item Tatar *rabla*skor hogj drabontokot wtolliaa Sellere bocsattunk volt ... [ti. fizettünk]”.

rámol 'takarít, rendet csinál'. — 1579: „... fizettünk my Camoráfok az wincelérnek hogý két ember *ramolt* az Lingli fzeoleýben ...” — L. még *verem-rámolás*.

regális papiros 'nagy formátumú papiros'. — 1588: „vettwnk *regalis papiroffath* az varas hazara leweleketh bele keötný...”

rekesztő 'vízszabályozó gát'. — 1593: „fizettünk az Vrak hagiafabol ... velzfzöyerth kith az ko [!] Malomhoz es az *Rekezhö*höz wettenek ...; Item az alfo kapūnal padlaft chinalt es az *Rekefztōnelis* hogý miuelt ... [ti. fizettünk]”.

rekordál 'dicsőítő, ünnepi beszédet mond'. — 1591: „... attunk az Diakoknak hogh *recordalthak*”; — de OklSz.: 1544. — Akkor is *rekordáltak*, ha becses vendége volt a városnak vagy az úrnak.

restál 'tartozik, adós'. — 1597: „wettunk be ... az 50 forint adosagara kiwel *restalt* ...”; — de NySz.: 1548: LevT. I, 55.

restancia 'adósság, tartozás'. — 1565: „... fzam adalkor *restanczjaban* hatwnk nala ...”; — de NySz.: 1547: LevT. I, 37, 55.

restancia könyv 'tartozások, adósságok könyve'. — 1587: „... adoth Swar Mihalýnak az eggyk bor teőtelekre 92: icze borth mely tező fl l d 84. ký az *restantia keönjuben* bę vagyon Irwa”.

restanciaszedés 'adóbehajtás, a tartozások beszedése'. — 1588: „... keth nap az *Restantia zedefben* voltwnk ...”

réz dob. — 1588: „... hogý chinaltattwk meg pozomban az vrain akaratytyabol az *rez dobokath* ...”; — de OklSz.: 1544.

rézlapát. — 1591: „fizettunk 8 *relz lapatert*, kiwel az tarazkokban port teornek ...”

réztölcsér. — 1597: „Wettünk egy *Refz thöltherth* [!] az Serrhez [!]...”
roráté 'reggeli ájtatosság'. — 1565: „Ifmeg fýzetwnk ezen dyakoknak hog
az *roratel* Inokelyk...”

rostélyos 'rácso'. — 1579: „Ifmet az porofzlo hazában az garadits wegén
egy aýtóth az fele *roftelyos* [ti. csinált]”.

rovás 'nyilvántartás, feljegyzés, registrum'. — 1565: „... fýzetwnk az kowach
görgnek azw *rovasa* fzerent...”

rozsliszt. — 1579: „Wettünk be ... vgýmint 14 Méc *Roz líft* arrában
mely az waras Molnaból Jütött...”

sáfocská. — 1588: „My kamraffok vettwnk az feördeö hazhoz 64. feördeö
Saffocskakoth...”

sája 'vékony posztó'. — 1587: „... attwnk meg Györgynek az zalakkal
Jwth volth 1 1/2 reff *Saiath*...”; — de OklSz.: 1522.

sajtol 'szőlőt présel'. — 1579: „Ifmet ezen fzeölöoben kýk *Sajdoltak* [!] négy embernek egýnek adúan d 14 [ti. fizettünk].” — A NySz.-ban nincs *d*-s változata.

sajtoló 'szőlősahtoló (ember)'. — 1579: „... 4 büýtás rakónak es *fajdolónak* [! — ti. adtunk]...”

salétromcsinálás. — 1597: „Wettünk az *Saletrom chinashoz* .2. vaas [!] lapathoth...”

salétromcsináló. — 1565: „Az *Saletrom chýnalo* fýzetese”.

sarkvas. — 1587: „... az eggýjk mezarzekre egy *fark vaffath* chinalth...”; — de OklSz.: 1517.

sínvas. — 1595: „fizettunk 2 *Sinn* [!] *wafert*...”; — de OklSz.: 1417.

sírásó. — 1588: „attwnk byro vrā akarattýabol az *ser affonak* hogý egý fzegeñy emberth temeteth el...”; 1593: „fizettünk az *fýr afonak* hagi keth emberth temetth [!] el...”

sógor. — 1587: „... hogý palfý vramoth az *fogorawal* Ide vartak vendeg-fegben...”

sokadalompénz 'vásárkor szedett vámpénz'. — 1587: „Vettwnk be az beöýt eleöý *fokadalom penzbeöl* az valarbýraitol...”

sónyereség 'a vásárolt só eladásából eredő többletpénz'. — 1597: „Soo *Nieresegbul* walo ioewedelem”.

sós uborka. — 1574: „... weoth rethkeoth es *foos wgorkath*...”

söpröget. — 1593: „Attunk az Raboknak kik Vr Napian az kerefzth elöth *Söprögettek*...”

sörfőzés. — 1595: „fizettunk az Molnarnak hogj zaladot erlet [!] az *Serfeozefre*”

sörfőzet. — 1574: „... fuzettunk az Bwehyaný Malomban .5. *Seorfeozet* fzalathnak megh eorlefetul...”

sörfőző. — 1565: „Az *Serfözö* fýzetese”; 1575: „... fuzettunk az *Seorfeozeknek*...; wettweñk az *Ser fewzewtöl*...”

sörház 'sörfőzőház'. — 1574: „Item azon *Seorhazhoz* wettunk...”; 1588: „... az *Serhaznal* az palankoth es findeltarto helth meg chinalta.”

sörös általag. — 1593: „Az pinternek fizettem hogý az fer főző haznak *feres altalagokath* köthött...”

söröspince. — 1593: „... az *feres pintze* aýtayan miuelth...”

spagát 'spárga'. — 1579: „Ifmet 12 *spagatoth* az halók keöteözny [ti. vet-tünk.]” — Az alakváltozat miatt jegyeztem fel.

spárga. — 1593: „Wettünk keth f *spargath* az halafzaskor”; — de SzófSz.: 1544.

spotolófa 'szégyenfa'. — 1588: „*spotolo faktol* fizettwnk...” — Vö. ném. *Spott* 'szégyen, csúfság’.

srotkapénz 'daraórlési munkadíj'. — 1591: „Serfeözenek [!] *Srotka pinz* fizetese... fizettunk az Serfeozeonek Zamot wetwen wele Egtendeo althal walo *Srotka pinzt* fl 7 d 49”; 1593: „fizettünk az Sēr főző Izolgaianak *Srotka pinzth*...”. — A *srotka* szó átvétel a szlovákból, de végeredményben német eredetű.

sütőasszony. — 1595: „fizettunk 108 kenierert *Sütheo Azzonioknak* per d 7”.

süveggyártó. — 1592: „...ő bor iczeýeth arulthak kÿ *fweghiartha* Giörgÿ es Faýtlÿ chaplar...”; 1597: Mÿ kamorafok vettunk be *Swveggiartotul*...”; — de NySz.: RMNy. III, 62.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

SZEMLE

Finnugrisztikai folyóiratok (1965.)

I. Virittjä 1965/I., 2., 3., 4. — II. Finnisch-ugrische Forschungen XXXV/3. — III. Ural-Altaische Jahrbücher Vol. XXXVI. Fasc. 1—2.

I. A Virittjä 1965. évi 1. számát PAAVO RAVILÁNAK Heikki Paasonenről szóló megemlékezése nyitja meg (Heikki Passonen ja hänen tutkijatyönsä = H. P. és kutatói munkássága: 1—8). A Finnugor Társaság 1964. december 2-i közgyűlésén hangzott el Paasonen születése századik évfordulója alkalmából.

A következő cikk (GÖRAN KARLSSON, Piirteitä suomen yleiskielen kehityksestä 1900-luvulla = A finn köznyelv XX. századi fejlődésének néhány vonása: 9—17) azt vizsgálja, miként szorulnak háttérbe egyes nyelvi jelenségek a finn köznyelvben, s miként váltják fel őket mások századunkban.

A soron következő cikk szerzője LAURI HAKULINEN. Cikkében (Muutamista sosiaalisien sanastomme käännöslainoista = Szociális szókincsünk egyes tükörszavairól: 18—29) finn anyagon tárgyalja a tükörszavak problémáit, s vizsgálja a tükörszavak létrejöttének társadalmi és történeti háttérét is.

ALPO RÄISÄNEN Ilmari Kianto finn író egyik művének népnyelvi elemeivel foglalkozik (Kainuun murteiden piirteitä Ilmari Kiannon „Ryssyrannan Joosepissa” = = Kainuu-i nyelvjárási vonások I. K. „Ryssyrannan Jooseppi” című művében: 30—47).

WEÖRES GYULA cikke (Suomen-harrastuksesta Unkarissa 1840-luvulla = A finnek iránti érdeklődés Magyarországon az 1840-es években: 48—55) a finn—magyar kapcsolatok történetéhez hoz újabb adalékot, s főként Ballagi Mór, Kállay Ferenc és Bugát Pál tevékenységével foglalkozik.

A szemlerovatból megemlíjtük AARNI PENTTILÄ professzor írását (Paul Ariste 60-vuotias = P. A. hatvan éves: 56—9). PENTTILÄ köszönti a nálunk is jól ismert kiváló észt nyelvészt, ismerteti és méltatja munkásságát.

A bibliográfiai rovatból két írást említhetünk meg: I. VILJO NISSILÄ, Tutkimus itämerensuomalaisesta henkilönnimistöstä (= Tanulmány a keleti-tengeri finn nyelvek személyneveiről: 78—89). Ez DETLEF-ECKHARD STOECKE „Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems” című (Hamburg, 1964.) munkáját ismerteti igen behatóan; 2. V. KIPARSKY, Lainasanatutkimuksemme amerikkalaisessa slavistiikassa (= Kölönszó-kutatásunk az amerikai szlavisztikában: 99—100). KIPARSKY professzor ebben az írásában MICHAEL SAMILOV „The Phoneme Jat’ in Slavic” (The Hague, 1964.) című munkájával foglalkozik. SAMILOV ebben a munkájában a jat’ rejtélyének felderítéséhez felhasználja a finn s a magyar nyelv szláv kölönszavait is.

2. A 2. szám első cikkében (Paikannimien paikallissijojen käytöstä = A helynevek helyviszonyokat jelölő eseteinek használatáról: 105—20) KUSTAA VILKUNA a finn *Turussa ~ Tampereella* [szó szerint: 'Turkuban ~ Tamperén'] jellegű párhuzamoság kérdésével foglalkozik. Kutatja annak okát, hogy miért használnak az egyik esetben

inessivust, a másikban pedig adessivust. Úgy véli, az adessivust akkor használják, ha a helynév eredetileg valamilyen természeti alakzat neve (luontonimi) volt. Az inessivus viszont akkor használatos, ha eredeti településről vagy valamilyen eredetileg körülhatárolt területről van szó. — Cikkéhez a szerző magyar analógiákat is felhasznál (pl. *Debrecenben ~ Budapesten*).

MATTI KUUSI egy múlt századi finn közmondásgyűjtemény terve körül kialakult ellentéteket, a tervezet megvalósításával kapcsolatos harcok történetét ismerteti és elemzi (Tieteellisen sananlaskukokoelman hanke 1883–1906 = Egy tudományos közmondásgyűjtemény létrehozására irányuló kísérlet 1883–1906 között: 121–35).

AARNI PENTTILÄ a régi finn irodalmi nyelv egy régies melléknévi igenévi alakjának a kérdéseivel foglalkozik (Vanhan kirjasuomen *tulluvat* 'tulleet'-tyyppinen partitiippi = A régi finn irodalmi nyelv *tulluvat* '[a] jöttek' típusú melléknévi igeneve: 136–44).

FANNY SIVERS módszertanilag érdekes cikke egy olyan jelenséget vizsgál bizonyos észt személyes névmásokkal kapcsolatban, amelyet eddig a rendszerből kiszakítva szemlélttek s emiatt helytelenül magyaráztak. A szerző a kérdéses jelenséget fonológiai oppozíciós okokkal magyarázza, ellentétben a régi felfogással, amely azt fonetikai okokra vezette vissza (Länsi-Viron persoonapronominien *oo-aines* = A nyugati észt nyelv személyes névmásainak *o* eleme: 145–57).

IGOR VAHROS a finn *laatia* 'zurechtmachen, veranstellen, verfassen' szóval kapcsolatban jelentéstani és kölcsönszó-problémákat vet fel, s szlavisztikai szempontból is érdekes eredményekre jut (*Laatia*-sanán originaalin merkityksenkehitystä = A *laatia* szó eredetijének jelentésfejlődéséről: 148–52).

KNUT BERGSLAND a finn *kansa* 'nép' szó etimológiájával foglalkozik. Cikkében (Suomen *kansa* = A finn nyelv *kansa* szava: 153–6) azt bizonyítja, hogy a lappban nem a *gaž'ze* 'household; (considerable) assembly of people' a finn szó megfelelője, miként eddig vélték, hanem a *guos'se* 'guest, stranger'. — Ez az új etimológia egyben érdekes szociál-antropológiai és történeti kérdéseket is felvet.

ERKKI HAKALA cikke (Väri- ja sävövääritymän vaikutuksesta foneettiseen analyyssikeeseen = Szín- és zörejtorzítások befolyása fonetikai elemző kísérletekre: 157–166) azt vizsgálja, miként korrigálhatók a kísérleti fonetikában használatos eszközök által okozott torzítások bizonyos típusai.

A szemlerovatban ERIK V. HERTZEN köszönti a lapp nyelv kiváló kutatóját, Eliel Lagercrantzot 70. születésnapja alkalmából (Eliel Lagercrantz 70 vuotta = = E. L. 70 éves: 167–8).

EEVA MARIA NÄRHI a finn névkutatás félvévszázados mérlegét vonja meg (Puoli vuosisataa järjestelmällistä nimistöntallennusta = A névanyag tervszerű számbavételének fél évszázada: 175–89).

ARTO INGERVO a finnugor nyelvek dániai főiskolai oktatásának a történetét tekinti át s kitér a magyar nyelv tanításának a kérdésére is. Cikkéből (Suomen ja sen sukukielten opetuksessa Tanskan yliopistoissa = A finn nyelvnek s a finnel rokon nyelveknek a dániai egyetemeken való tanításáról: 189–96) megtudjuk, hogy Hjelmslev is tanított magyart a koppenhágai egyetemen.

B. LÖRINCZY ÉVA a készülőben levő új magyar tájszótár előzményeiről s a munkálatok jelenlegi helyzetéről tájékoztat (Valmisteilla oleva Új Magyar Tájszótár = A készülőben levő ÚMTsz.: 196–200).

A szemlerovatban MIKKO KORHONEN ismerteti az „Általános nyelvészeti tanulmányok” II. kötetét (Matemaattista kielitiedettä ja kieliteknologiaa = Matematikai nyelvészet és nyelvi technológia: 225–8); PEKKA UUSIVIRTA pedig a Párizsban megjelenő „Études finno-ougriennes” 1. számáról ír (Uusi ranskalainen aikakauskirja = Egy új franciaországi folyóirat: 229–30).

A „Kielemme käytäntö” (= Nyelvünk használata) című rovatból említést érdemel AARNI PENTTILÄ professzornak a beszédtempóval foglalkozó tartalmas cikke (Puheen nopeudesta = A beszédtempóról: 232–6).

3. A 3. szám első cikkében (Nykyistä indogermanistiikkaa = A mai indogermanisztika: 241–54) MANFRED MAYRHOFER kifejti, hogy a történeti és összehasonlító jellegű indogermanisztikai kutatások továbbra is szükségesek. Az eddigi kutatások korántsem oldottak meg minden problémát, mint azt egyesek tévesen gondolják. Fel kell használni a szinkronikus szemlélet eredményeit, s a legaprólékosabban fel kell dolgozni az egyes indoeurópai nyelveket. Valójában csak az ilyen alapon elvégzett nyelvhasználat révén lehet majd megállapítani, hogy mi az ősi örökség az indoeurópai nyelvekben, s mi a különfejlődés eredménye. De a régi kutatások eredményeinek revízióján kívül egyéb feladatok is vannak. MAYRHOFER véleménye szerint ilyen feladatokat ad például a szubsztrátum-kérdés és a laringálisok elmélete is.

A soron következő cikkben MATTI SARMELA a népi kultúra térképezésének módszereiről, alapelveiről, terminológiájáról ír (Kansakulttuurin kartoituksesta = A népi kultúra térképezéséről: 255–79).

PEKKA UUSIVIRTA cikke az emfatikummal kapcsolatos kérdéseket tárgyal finn nyelvjárási anyagon, s igyekszik törvényszerűségeket megállapítani (Huomioita emfaattisuudesta = Észrevételek az emfatikumról: 280–88).

ALFRED SALMELA a finn *muha*, *muh* 'Schlamm(erde), Schmutz, Matsch' szó etimológiájával foglalkozik, s valószínűsíti, hogy a szó balti eredetű kölesönszó (Suomen *muha* ja *muh* = A finn *muha* és *muh*: 289–91).

TUULA RISTINEN két közép-finnországi (Savo) község nyelvjárását hasonlítja össze hangtani szempontból, s az egyiket jóval régiesebbnek találja (Ristiinan ja Juuan murteen välisiä äänneopillisia eroja = A Ristiina és Juva nyelvjárása közötti hangtani különbségek: 292–7).

A szemlerovatban számos cikk olvasható. — Az első DÉCSY GYULA nekrológja Paul Johansen professzorról, Észtország és a Baltikum történetének kitűnő ismerőjéről, aki 1965. április 19-én elhunyt (Paul Johansen: 298–300).

Ugyanebben a rovatban szerkesztőségi cikk közölte Alo Raun bloomingtoni professzort 60. születésnapja alkalmából; mellékelve hozzá Raun professzor publikációinak a jegyzéke is (Professori Alo Raun 60-vuotias = A. R. prof. 60 éves: 303–9).

M.-E. SCHMEIDLER a göttingeni egyetem finnugor szemináriumának az utóbbi tíz évben végzett munkáját ismerteti (Göttingenin yliopiston suomalais-ugrilaisen seminaarin kehitys v. 1955–1965 = A g.-i egyetem finnugor szemináriumának fejlődése 1955–1965 között: 309–14).

AULI HAKULINEN közli a továbbiakban ugyanitt finn fordításban a Washingtonban működő alkalmazott nyelvtudományi központ meghatározását arról, hogy ki tekinthető nyelvésznek (Mikä on kielentutkija = Ki a nyelvész: 315–6). — Ezt a meghatározást kívánatos volna magyar fordításban is közölni.

Ugyancsak itt olvasható a finn nemzeti tudományok fejlesztésének távlati tervezete is (Kansallisten tieteen kehittämisohjelma 1966–80 = A nemzeti tudományok 1966–1980 közötti fejlesztésének tervezete: 316–8). A tervezet szövege azonos azzal a memorandummal, amelyet a tervezet szerzői a múlt évben a finn közoktatásügyi miniszternek átnyújtottak. (A tervezet a finnugor nyelvtudomány és néprajz fejlesztéséről is szól.)

A bibliográfiai rovatból két ismertetést említhetünk meg: 1. PEKKA LEHTIMÄKI, „In honorem Paavo Ravila” (323–8); ez a Ravila-Emlékkönyvet ismerteti (MSFOu. 125. Helsinki, 1962.). — 2. HANNELE BRANCH LAKÓ GYÖRGYnek „A magyar hangállomány

finnugor előzményei" című (Bp., 1965.) munkájáról ír (Unkarin kielen varhaishistoriaa = = A magyar nyelv korai története: 333–4).

4. A 4. szám elején (349–51) EINO LESKINEN köszönti a finn és a finnségi nyelvek kutatóját, Ruben Erik Nirvit 60. születésnapja alkalmából.

A továbbiakban AULIS J. JOKI írását olvashatjuk (Kielisukulaisuuskysymyksiä = = Nyelvrokonsági kérdések: 352–8). JOKI professzor főként az egyes nyelvcsaládok közötti esetleges rokonság problémáival foglalkozik, elsősorban természetesen az uráli nyelvek szemszögéből.

MARTTI HAAVIO érdekes cikkében (Lemminkäinen: 359–72) kimutatja, hogy a Lemminkäinenről szóló karjalai elbeszélő költemény egyiptomi eredetű, s a finnekhez görög, illetőleg orosz közvetítéssel jutott el.

KUSTAA VILKUNA cikke (*Lahturi* ja *sima*: 373–83) a finn *lahturi* 'ein Holzgefäß; Schüssel' és *sima* 'Met' szavak etimológiájával foglalkozik. Mindkét szó germán (skandináv) eredetű kölcsönszó a finnben.

LAURI HAKULINEN cikke (Nöyrä: 384–6) a finn *nöyrä* 'demütig' szó eredetének s jelentésfejlődésének kérdéseit tárgyalja. A szó eredeti jelentése 'weich, geschmeidig, biegsam; dünn, schwach' volt. A jelentésfejlődés a középkorban ment végbe, valószínűleg svéd hatásra.

NILO IKOLA cikke (Älkää sureko = Ne bänkódjatok: 387–92) a *sure-* ~ *surra* ['bánkódni'] ige-típus történetének egy mozzanatával foglalkozik.

VEIKKO RUOPPILA a finn *maltsa* 'Melde; Vogelmiere' szó etimológiai problémáit tárgyalja cikkében (Suomen *maltsa*-sana = A finn nyelv *maltsa* szava: 393–8). A finnségi nyelvek adatai alapján arra a megállapításra jut, hogy a szót valaha melléknévként is használták, s jelentése hozzávetőlegesen 'weich' lehetett.

Ugyancsak etimológiai tárgyú a következő cikk is („Lahka Lalloi kotihin saapi” = „Mihelyt L. haza ér”: 399–402), melynek szerzője HEIKKI LESKINEN. A szerző a *lahka* 'sobald, wenn (nur), vielleicht' nyelvjárási szó eredetét törekszik felderíteni.

SIMO HÄMÄLÄINEN cikke (*Jotos*: 403–9) a finn katonai műnyelv *jotos* 'Spur, die von einem Spähtrupp udgl. im Schnee, auf einer Wiese, Heide udgl. hintergelassen ist' szavának történetét tárgyalja.

MATTI KUUSI cikke (Eljas Raussin *Loihto Runoja eli Sopina Lukuja* = E. Raussi „Loihto Runoja eli Sopina Lukuja” című kézírata: 410–19) egy régi varázsigéket tartalmazó kéziratot elemez.

AARNI PENTTILÄ cikkében (Sanojen ja sanaliittojen toistunnasta = A szavak és a szókapcsolatok ismétlődéséről: 420–5) olyan finn szavakkal és szókapcsolatokkal foglalkozik, amelyeknek a gyakorisága a beszédben igen nagy. Megkísérli osztályozásukat.

PAUL ARISTE a vót néphit egy gonosz szellemére vonatkozólag közöl adalékokat saját feljegyzéseiből (Vatjalaisten vesiämmä = A vótok *vizi anyó*-ja: 430–2).

T. I. ITKONEN névtani szempontból figyelemre méltó cikke lapp helyneveket ad közre egy régi gyűjtésből (Jaakko Fellmanin Sodankylästä ja Kuolajärveltä keräämiä paikannimiä = A Jaakko Fellman által Sodankyläből és Kuolajärviből gyűjtött lapp helynevek: 426–9).

Végül MARTTI RAPOLA közöl mutatóványt a régi finn irodalmi nyelv készüléken levő szótárából (Vanha kirjasuomen sanakirjan koeartikkeleita = Próbaszócikkek a régi finn irodalmi nyelv szótárából: 433–44).

II.

A *Finnisch-ugrische Forschungen* e számában az első cikk szerzője KÁLMÁN BÉLA. Cikkében (Die bejahende Antwort in den obugrischen Sprachen: 189—217) azt vizsgálja, milyen eszközökkel fejezik ki az obi-ugor nyelvek az eldöntendő kérdésre vagy a felszólításra adott igenlő választ. Osztályozza a típusokat, s igyekszik megállapítani, hogy közülük melyek tekinthetők ősieknak.

TERHO ITKONEN ismét a szandhi-jelenségekkel foglalkozik, ezúttal lapp, finn és finnországi svéd anyag alapján (Über einige Sandhi-Erscheinungen im Finnmark-lappischen, Finnischen und Finnlandschwedischen: 218—63). — A cikk általános nyelvészeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

SEBESTYÉN ÁRPÁD cikkében (Über das ungarische Postpositionssystem: 267—78) áttekinti a magyar névutókra vonatkozó korábbi nézeteket, a névutók kialakulásának a folyamatát, ismerteti és osztályozza a magyar nyelv névutóit.

GUNDA BÉLA a finnugorság egyes varsatípusai eredetének problémáival foglalkozik, s kritikailag átvizsgálja az eredetükre vonatkozó korábbi elméleteket (Einige Fragen der Entwicklung der finnisch-ugrischen Trompetenreusen: 279—98).

A „Besprechungen” rovatból főként az alábbiakra szeretném felhívni a figyelmet: RAIJA JOKINEN ismertetése (299—310) a következő két munkáról: 1. MUNKÁCSI B. — KÁLMÁN B., *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. IV. köt., 2. r. (Bp., 1963.); 2. Osztják (chanti) hőseinek. III. köt., 1. füz. Közzéteszi FOKOS DÁVID (Bp., 1963.).* — INGRID SCHELLBACH recenziója (310—2) a „Magyar Nyelvjárások” I. (Debrecen, 1951.) és II—X. (Bp., 1956—1964.) kötetéről. — Ugyanitt olvasható még ANTS VIRES összefoglaló áttekintése az Észtországból folyó néprajzi kutatásokról (Über die ethnographische Forschungsarbeit in Sowjetland: 334—49).

III.

Az *Ural-altaische Jahrbücher*nek kettős füzeté igen gazdag és sokrétű anyagot közöl.

Az első cikk (Contributions à une typologie de la versification finno-ougrienne: 1—30) GÁLDI LÁSZLÓ összehasonlító metrikai tanulmánya a finnugor verselésről. GÁLDI tipologizálja a finnugor versformákat, s fontos adalékokkal szolgál a finnugor verselés kialakulásának a történetéhez.

JOHN LOTZ [LOTZ JÁNOS] cikkében (An X-Ray Sound Motion Picture and Some Phonological Questions of Hungarian: 31—8) a magyar nyelv hangjairól általa készített s nálunk is bemutatott filmjét ismerteti, s értékes megfigyeléseket közöl a magyar nyelv fonémaállománya vonatkozásában.

KERESZTES KÁLMÁN a Lotztól „Implicative”-nak elnevezett *-lak* végződésű magyar igealak problémáival foglalkozik, s a kérdéses igealakat a „General”-nak nevezett alanyi ragozás rendszerében helyezi el (About the Problem of the Hungarian „Implicative”: 39—45).

PENAVIN OLGA azokról az újszerű fonetikai, morfológiai és mondattani jelenségekről számol be, amelyek a jugoszláviai magyar nyelvjárások kutatása során felszínre kerültek (Aus der Arbeit am Dialektatlas der ungarischen Sprache in Jugoslawien: 46—55).

A soron következő cikkben (Der Partitiv, der Nominativ und der Genetiv Singular als Objektkasus im Wotischen: 56—71) SZABÓ LÁSZLÓ tárgyal egy vót mondattani kérdést.

GUSTAV HASSELBRINK tanulmánya (Die Konsonanten im zentralen Südlappischen

unter dem Einfluss von Akzent und Silbenstellung: 72—103) szinkrón szempontból foglalkozik egyes lapp nyelvjárások mássalhangzó-rendszerével.

IVAR PAULSON terjedelmes tanulmányában (Grundzüge der wolga-finnischen Volksreligion: 104—35) kísérletet tesz a cseremiszek és a mordvinok ősi hiedelemvilágának megrajzolására.

ERNST LEWY az erzä-mordvin nyelv sajátos vonásait veszi számba cikkében (Kurze Betrachtung des Erdzja-Mordwinischen: 136—53).

ELAINE RISTINEN LEHTISALO, PROKOFJEV és TYERESCSENKO munkái alapján a jurák-szamojéd fonémarendszer kibogozására tesz kísérletet (On the Phonemes of Nenets: 154—64). — Ez a cikk igen fontos lépés a szamojéd hangrendszer jobb megismerése felé.

A „Berichte und Besprechungen” rovatban H. FROMM köszönti a kiváló finn-országi germanistát, Emil Öhmannt 70. születésnapja alkalmából (165—7).

Ugyanitt W. SCHLACHTER és G. DOERFER szól hozzá FOKOS-FUCHS D. R. „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft” című (Wiesbaden, 1962.) munkájához (Zur ural-altaischen Sprachverwandschaft: 167—78).

T. v. BOGYAY (Neuere Ansichten über die geographische Lage der finnisch-ugrischen Urheimat: 181—3) áttekinti a LÁSZLÓ GYULA őstörténeti munkája által kiváltott vitát, s ismerteti HAJDÚ PÉTER legújabb őstörténeti kutatásainak eredményeit.

K. H. MENGES írása (Zur Frage der Beziehungen zwischen den Finnougriern und Osseten: 183—4) AULIS J. JOKI egyik tanulmányát (Finnisch-ugrisches im Ossetischen ? : Commentationes Instituti Fenno-Ugrici „Suomen Suku” XXIII, 147—70. Helsinki, 1962.) tárgyalja.

GY. HELLENBART cikke (Stärken und Schwächen der ungarischen Sprache: 184—5) NÉMETH LÁSZLÓnak „A magyar nyelv ereje és gyengéi” című tanulmányát ismerteti. — Ugyancsak HELLENBART ír ismertetést GRÉTSY LÁSZLÓnak „A szóhasadás” című (Bp., 1962.) munkájáról is (185—7).

VÉRTES EDIT H. И. Терешкин „Очерки диалектов хантыйского языка. I. Баховский диалект” című (Moszkva—Leningrád, 1961.) munkáját ismerteti (Der Vach-Dialekt des Ostjakischen: 188—92).

Ebben a rovatban még a következő ismertetések tarthatnak számot érdeklődésünkre: 1. J. MÄGISTE írása (Eine neue Abhandlung über die germanisch-ostseefinnischen Beziehungen: 192—7) A. D. KYLSTRA „Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung” című (1961., Assen, Van Gorcum & Comp.) munkájáról; 2. E. v. HERTZEN írása (Über germanische Lehnwörter im Lappischen und Finnischen: 197—8) TRYGGVE SKÖLD két munkájáról (Einige germanische Lehnwörter im Lappischen und Finnischen. Uppsala, 1962.; Die Kriterien der urnordischen Lehnwörter im Lappischen. Uppsala, 1961.); 3. ERDŐDI JÓZSEF két recenziója (Ein neues tscheremissisches Lexikon: 202—4; Ein osttscheremissisches Handbuch: 204—8) két cseremisiz tárgyú amerikai munkáról (Concordance and Thesaurus of Cheremis Poetic Language by THOMAS A. SEBEOK and VALDIS J. ZEPS. The Hague, 1961.; TH. A. SEBEOK—F. J. INGEMANN, An Eastern Cheremis Manual. The Hague, 1961.).

E rovat legutolsó cikkében DÉCSY GYULA tekinti át a bloomingtoni Indiana-Egyetemen folyó uráli és altaji kutatások húszéves történetét, és méltatja Sebeok professzor érdemeit (Zwanzig Jahre uralische und altaische Studien an der Indiana-Universität: 208—11).

A „Bücher- und Zeitschriftenschau” című rovatban 54 uralisztikai vonatkozású cikk és önálló mű rövid annotálása olvasható.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

A német névtudomány két újdonsága

WOLFGANG FLEISCHER, Die deutschen Personennamen. Geschichte, Bildung und Bedeutung. Berlin, 1964. Akademie-Verlag. 238 l. (Wissenschaftliche Taschenbücher, Band 20. Reihe Sprachwissenschaft.)

TEODOLIUS WITKOWSKI, Grundbegriffe der Namenkunde. Berlin, 1964. Akademie-Verlag. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. — Vorträge und Schriften, Heft 91.)

1. A szomszédságunkban (l. pl.: JOSEF BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962.; VLADIMÍR ŠMILAUER, Úvod do toponomastiky. Praha, 1963.; N. A. CONSTANTINESCU, Dicționar onomastic romănesc. București, 1963.; JAN SVQBODA, Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964.), de különösen a német nyelvterületen megjelenő névtudományi kiadványokkal nehéz lépést tartani. JOSEF KARLMANN BRECHENMACHER „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen” című (I–II. Limburg a. d. Lahn, 1957–1963.) monumentális munkájával majdnem egy időben látott napvilágot FLEISCHER magas színvonalú ismeretterjesztés céljából írt könyve, melyet a magyar névtudománnyal foglalkozók elé példaképpül lehetne állítani: többek között ilyen névtudományi tájékoztatóra is szükségünk volna. Természetesen FLEISCHER csak BACH kézi-könyvének (ADOLF BACH, Deutsche Namenkunde I. Die deutsche Personennamen, Teil 1 und 2. Heidelberg, 1952–1953.) megjelenése után írhatta meg ismeretterjesztő könyvét, de ha már nekünk magyaroknak még nincs „Bachunk”, legalább lenne egy „Fleischerrünk”! — WITKOWSKI névtudományi szakszótára szintén hézagpótló, talán még inkább, mint FLEISCHER könyve. Mind a névtudománnyal foglalkozók, mind az érdeklődők számára egyaránt igen nagy segítséget nyújt.

2. FLEISCHER könyvének bevezető része (5–15) a név és a névadás összefüggéseiről, a személynév és a köznév, valamint a különböző névtípusok kölcsönös viszonyáról, a névadásban megnyilvánuló tiszteletadásról emlékezik meg, s fejtegetéseit a következő, mintegy mottóul választott mondatral zárja le: „Namen sind mehr als »Schall und Rauch«”.

FLEISCHER természetesen eltér BACH részletező tárgyalásmódjától. Céljának megfelelően leegyszerűsítve könyvét két nagy fejezetre osztja: 1. „Rufnamen” (16–75), 2. „Familiennamen” (75–186). A „Rufnamen” ’egyéni nevek, keresztnévek’ fejezet az ősi germán nevek, a középkori idegen nyelvi keresztyén nevek kialakulásával, jelentésével, történeti fejlődésével, időbeli, térbeli terjedésével, végül a keresztnévek fejlődésével foglalkozik a középkortól napjainkig. Figyelmet szentel az egyes korokban megnyilvánuló névdivatnak, különös tekintettel a napjainkban a filmek hatására eluralkodó idegen nevekre. A „Familiennamen” ’családnevek’ fejezet első részében a keletkezés, eredet kérdéscsoportján belül a *Beiname* ’ragadványnév, melléknév’ és a *Familiennamen* közötti kapcsolatot, a családnevek kialakulásának és terjedésének okait, a névadásban megnyilvánuló szociológiai különbségeket, a családnevek állandósulását és a névcsere kérdéseit tárgyalja. A második rész a családnevek képzését mutatja be a következő tagolásban: keresztnévekből (aus Rufnamen), származásra, lakóhelyre utaló nevekből, foglalkozásnevekből és ragadványnevekből (aus Übernamen) alakult családnevek. Hasonló beosztású a családnevek jelentését vizsgáló rész is. Külön foglalkozik a *Namenfeld* (l. lentebb) kérdésével, a keresztnévek és családnevek földrajzi elterjedésével, a nem német eredetű családnevekkel. Futólag kitér a szerző a népnevek etimológiájára és képzési módjaira is. A befejező rész (189–202) rövid történeti áttekintést nyújt a német személynévkutatásról, és megjelöli azokat a legfontosabb feladatokat, melyek kidolgozásra várnak, ismerteti a Német Demokratikus Köztársaságban névkutatással foglalkozó intézményeket, és közli a legfontosabb szakirodalmat azzal a megjegyzéssel, hogy könyvében csak a leglényegesebb kérdésekkel foglalkozhatott, s aki részletkérdésekbe akar mélyedni, az hasz-

nálja BACHOT. A BACH óta megjelent irodalomról és a korábbi alapvető kézikönyvekről rövid ismertetést ad tárgykörök szerinti beosztásban. Függeléként az 1957. évben a Német Demokratikus Köztársaságban érvénybe lépő, a személynévadással kapcsolatos törvény végrehajtási utasításából közöl néhány paragrafust. Az utolsó 33 lap névmutatót tartalmaz, ez jelentősen növeli a kis kötet használhatóságát.

3. WITKOWSKI névtudományi szakszótára azért vált szükségessé, mivel „Die Spezialisierung der Wissenschaften — man mag sie mit Bedauern verfolgen oder nicht — ist ein Kennzeichen unserer Zeit. Die Arbeitsbereiche der einzelnen Disziplinen werden immer umfassender, so daß tiefschürfende Forschung ohne Beschränkung auf ein Spezialgebiet nicht möglich ist. Dies gilt nicht nur für die Naturwissenschaften, sondern auch (in bescheidenem Maße) für die sog. geisteswissenschaftlichen Fächer, darunter die Namenforschung als ein Teilgebiet der Sprachwissenschaft.” Az egyes szerzők (BACH, SCHWARZ stb.) ugyanarra a fogalomra más és más elnevezést alkalmaznak. A KNOBLOCH által szerkesztett nagy névtudományi szakszótár (Sprachwissenschaftliches Wörterbuch. Herausgegeben von JOHANN KNOBLOCH. Heidelberg, 1961.) némiképp segítene a terminológiai zűrzavaron, ez azonban még csak az ábécé elején tart. A terminológiai problémák nemesak a német nyelvterületen, hanem máshol is — így Magyarországon — megoldásra várnak. WITKOWSKI könyve, mely a német és nem német nyelvű olvasók számára óhajtott segítséget nyújtani, a Német Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetében készült a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Onomasztikai Bizottságához tartozó Terminológiai Albizottság közreműködésével; ennek vezetője JAN SVOBODA prágai kutató. Az együttműködés a szláv névanyag gyakori idézésében is megmutatkozik. A szótár kb. 590 névtudományi kifejezést, fogalmat magyaráz meg. Egy-egy fogalom esetleg több szócikkben is előfordulhat, s ekkor megfelelő utalásokat használ a szerző. A címszavak kiválogatásakor egyik legfőbb szempontja volt a névtudományban használatos jelentés elhatárolása az általános nyelvészeti jelentéstől. Pl. az *Ableitung* 'származékszó' nem címszó, az *abgeleitete Namen* 'származéknevek' viszont az. A magától értetődő összetételeket, mint például *Glockennamen* 'harangnevek', *Klosternamen* 'kolostornevek', nem vette fel a szótárba. Tekintettel a német névtudományban használatos kifejezések igen nagy számára, a csupán egy-egy szerzőtől használt kifejezéseket csak akkor tette címszóvá, ha a megfelelő fogalomra nincs más megjelölés, vagy pedig olyan fogalomról van szó, mely a további névtudományi kutatásokra hatással lehet. Az egyes szócikkek kidolgozásakor az okozott nehézséget, hogy a definíciókat nem lehetett mindig kritikátlanul átvenni a szakirodalomból, vitatkozásra viszont a szócikk keretei között nincs mód. Az egyes definíciók általában BACH könyvében alapulnak.

A magyar olvasó számára egyrészt az eddig körülhatárolatlan fogalmak tisztázása, másrészt azoknak a kifejezéseknek a megismerése teszi a szótárt igen hasznossá, melyeknek a magyarban nincs megfelelőjük. — A *Namenfeld* 'névmező' kérdésével a magyarban leginkább PAIS foglalkozott „A névvonatkoztatás jelentősége és némi iránymutatás annak alkalmazásával kapcsolatban” című előadásában (NévtVizsg. 98—105). WITKOWSKI e címszó alatt előjáróban megjegyzi, hogy a fogalom megvilágítása még annyira sem történt meg, mint a *Wortfeld*-é ('szómező'). Van olyan felfogás, amely szerint a köznévi szókinccsel szemben álló tulajdonnevek összessége alkotja a névmezőt. Más kutatók névmezőnek tekintik a nevek olyanféle csoportjait, mint például a várnevek, kolostornevek stb., származásra utaló, foglalkozásnévből stb. alakult családnevek, tiszteletbeli nevek, személynév + *dorf* típusú helynevek stb. W. KASPER a *Namenfeld* helyett a *Sinngruppe* kifejezést alkalmazza, melyen az egy-egy szűk területen tömörülő, egymással tartalmilag összefüggő neveket érti. Ezek a nevek alapszavaikon és toldalékaikon keresztül kapcsolatban állnak egymással. W. MÜLLER *Namenbündel* kifejezést használ *névmező* helyett. — FLEISCHER fentebb ismertetett könyvében a következőket írja: „Unter einem

Namenfeld verstehen wir zwei oder mehr Namen, die in ihrem ursprünglichen Sinn bei der Namengebung aufeinander bezogen sind, durch eine Betrachtungsweise der Mitmenschen unter dem gleichen Blickwinkel zustande gekommen sind. So erstandene Gruppen oder Namenpaare sind bisweilen erst richtig verständlich, wenn man den einzelnen Namen nicht isoliert, sondern im Zusammenhang mit den dazugehörigen Gliedern betrachtet." (162.) Ehhez a felfogáshoz állhat legközelebb PAISNAK a névvonatkoztatással kapcsolatos nézete. — WITKOWSKI szerint FLEISCHER a névmezőt olyan nevek típusára szűkíti le, melyek helyileg állnak egymással kapcsolatban, s e kapcsolatról a névadónak vagy a névváltoztatónak tudomása van. Már két név is alkothat névmezőt. FLEISCHER „tematikai” és „asszociációs” névmezőt különböztet meg. A tematikai névmezőhöz meghatározott tárgykörű nevek tartoznak (egy városnegyedben például az utcanevek filozófusokról vannak elnevezve). Az asszociációs névmező egy névből nő ki hasonló szemlélet alapján. Eredetileg gyakran csak egy név létezik, és fokozatosan kapcsolódnak hozzá a többiek. A *Namenfeld* szócikkében WITKOWSKI a *Gruppenbenennung*-ra, a *Sinngruppe*-ra, a *Namentyp*-re és a *Namenbündel*-re utal.

Hasonlóan több felfogást ismertet a *primärer Ortsname* 'elsődleges helynév' szócikke: 1. BACH szerint elsődleges helynevek azok, melyek közvetlen elnevezésen (*direkte Benennung*) alapulnak: *Bornwald*, *Münchfeld*. A másodlagosak azok, melyek közvetett elnevezéssel (*indirekte Benennung*) jöttek létre: *Am Bornwald*, *Vor dem Münchfeld*. 2. S. ROSPOND lengyel névkutató nyomán a német szlavisztikában is gyakran különbséget szorítanak elsődleges és másodlagos helynevek között. Az elsődlegesekhez tartoznak, melyek képző hozzáadása nélkül, köznévből alakultak, tehát képző nélküli vagy egyszerű nevek. A másodlagos helynevek a képzők segítségével alkotott nevek. Ehhez jön még ROSPOND harmadik csoportja, az úgynevezett helyneveké. 3. W. TASZYCKI a funkció alapján csoportosít. Elsődlegesek azok a helynevek, melyek már eleve mint helynevek szerepeltek; a másodlagosak viszont eleinte nem voltak helynevek, hanem valamely vidék, község stb. lakosait jelölték (*Insassennamen*). — Megfelelő változtatással a 2. és 3. felfogás alapján beszélhetünk elsődleges és másodlagos személynevekről is. — A direkt és indirekt földrajzi nevek elkülönítésére a magyarban legutóbb INCZEFI GÉZA tett javaslatot (Szeg. Tan. Főisk. Tud. Közl. 1965: 125).

A „névszépítés” fogalomkörének felel meg az igen találó német *Geschmacksname*.

A *Doppelname* 'kettősnév' műszónak 11 jelentését különböztethetjük meg a szótár alapján, ami teljesen világossá teszi e fogalmat. De magyar olvasó számára már igen nehéz a családnév melletti egyéni nevet vagy keresztnévet jelölő *Rufname*, *Taufname*, *Urname*, *Vorname*, *Nebename* pontos megkülönböztetése. Ezek a nevek szinte csak árnyalatilag térnek el egymástól éppen úgy, mint a *Beiname*, *Übername*, *Zuname* és *Nachname*. Az *Übername* — mely ma és a középfelnémet korban is a családnév mellé bármilyen céllal adott név — körülbelül ugyanolyan funkciójú, mint a *Beiname*. Megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy egyre inkább pejoratív értelemben használják. — A német névtudományi szókinész bőségére mutat, hogy az *Übername* szócikkében a következő kifejezésekre van utalás: *Necknamen*, *Scherznamen*, *Ulknamen*, *Spitznamen*, *Stichelnamen*, *Spottnamen*, *Scheltnamen*, *Schimpfnamen*, *Ekelnamen*, *Schandnamen*, *Schmachnamen*. De még nincs is benne például a *Schleifname*, a középkori céhlegények gúnyneve, mely esetleg öröklődhetett is.

Lehetne a sort egyrészt a német nyelvterületen használatos speciális névtudományi kifejezések felsorolásával, másrészt a magyar megfelelőekkel folytatni, ez a rövid ismertetés azonban inkább csak ízelítőt akart adni egy okos és a mindennapi használatban célszerű kis könyvről.

FEHÉRTÓI KATALIN

KÜLÖNFÉLÉK

Mutatvány a Juhász-szótárból

A Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozására (röv. JuSz.) vonatkozó elvi és módszertani kérdések összefoglalását l. „A Juhász-szótár próbaüzetése”-ben: (I. OK. XVII, 307—20, uo. a szótárra vonatkozó, korábbi közlemények felsorolása). Az itt közölt részlet előzményeként vö. Szegedi Tanárk. Főisk. Évk. 1963: 45—71. Az idézetek a kritikai kiadás (Juhász Gyula összes művei 1—3. 1963.) szövegéhez igazodnak, számjelzésük az ottani versszám/sorszám. A szócikkek feldolgozásában ugyanazok az elvi szempontok érvényesülnek, amelyeket a JuSz. első tervezete (Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957: 5—26) megjelölt. A szócikkek kidolgozásmódja azonban lényeges változáson ment át, nemcsak az ugyanott megjelent próbacikkekhez, hanem még a legutóbbi mutatványhoz (i. h.) viszonyítva is. A változások főleg a jelölési rendszer racionalizálásában és a terjedelem lehető rövidítésében mutatkoznak meg. Ilyenek például a gyakoribb (jelentésenként 20-nál több) előfordulású melléknevek bizonyos jelentésének (jelentéseinek), illetőleg mondattani szerepének abc-rendben történő közlése (l. *boldog*), az 50-nél nagyobb előfordulási számú formaszóknak válogatással történő bemutatása, csak válogatást tartalmazó szócikkekben az előfordulási számok megjelölése (l. *be*). Az itt közzétett szócikkek száma elenyésző ugyan a szótár egészéhez viszonyítva, de — hihetőleg — elegendő ahhoz, hogy reális képet nyújtson nemcsak az egyes szócikkek feldolgozásáról, hanem a készülő szótár egészének jellegéről és arányairól is.

A mutatványban előforduló rövidítések a következők:

abc	=	ábécé rendbe sorolva	ritkán	=	használt nyelvtani
Al	=	alany	szerkezet,	=	kifejezési forma
Állaph	=	állapothatározó	gyak	=	gyakran, gyakori
allit	=	alliteráció (szókezdő hangok azonossága)	halm	=	halmaz, -sal kiemelve
Állítm	=	állítmány	hangf	=	hangfestő, -festéssel kiemelve
átv	=	átvitt értelemű, átvitt értelemben	hangh	=	hangsorral, hangok összetételével kapcsolatos zenei hatás
Birtj	=	birtokos jelző	hangut	=	hangutánzó, hangutánzás-sal kiemelve
biz	=	bizalmas, familiáris	hasonl	=	hasonlat (-ban előforduló szó)
Célh	=	célhatározó	Hat	=	határozó
c	=	cím, verscímekben szereplő szó	Helyh	=	helyhatározó
enjamb	=	enjambement, átívelés egyik verssorból a másikba	homály	=	többféleképpen vagy pontosan nem értelmezhető szó
Ért	=	értelmező	hsz	=	határozószó
felk	=	felkiáltás	ign	=	igenév
felsz	=	felszólítás, -ó mód	irod	=	(szép)irodalmi nyelvben
felt	=	feltételes mód	ism	=	ismétlődő, ismétléssel kiemelve
fig etim	=	figura etimologica (szótó ismétlése)	isz	=	indulatszó
fn	=	főnév	J	=	Juhász Gyula
Fokh	=	fokhatározó			
gramm	=	a köznyelvben nem vagy			

Je	= jelző	Sz	= szólás
kép	= költői képben előforduló rendszer át-vé való szó	szemb	= szembeállítás(sal kiemelve)
Képes	= képes helyhatározónak is nevezett állandó határozó	szimb	= szimbólum
képzet	= képzettársító hatású, kép- zelet felidéző	szimmetr	= egymást pontosan fedő, azo- nos szerkezetek
kérd	= költői kérdés	szinekd	= szinekdoché típusú szókép
költ	= csak költői használatban	szineszt	= szinesztézia (más érzékte- rületre tartozó vagy egy- mástól élesen elütő fogal- mak egybekapcsolása)
knyelvi	= köznyelvi	szn	= számnév
ksz	= kötőszó	sznévm	= személynévmás
m	= mondat	szókapcs	= szokatlan, kiemelkedő szó- kapcsolat (köznyelvben nem vagy kevéssé használatos)
mm	= mellékmondat	szór	= szórend (szokatlan)
megsz	= megszólítás	szrag	= személyrag
megszem	= megszemélyesítés	Tá	= tárgy
metaf	= metafora	tbsz	= többes szám
meton	= metonímia	tn	= tárgyatlan
mn	= melléknév	told	= a mondathoz mintegy utó- lag toldott szó
Módh	= módhatározó	ts	= tárgyas
Msz	= mondatyszerű, mondatot helyettesítő (mondatzó)	tul	= tulajdonnév
nép	= népi nyelvi, népies stílusban szokásos	ua	= ugyanaz a szó szerkezet más kontextusban
névm	= névmás	új	= újszerű (valószínűleg a köl- tőtől származó)
nu	= névutó	vál	= választékos
Ö	= szóösszetételek (igekötős igék), illetve szóképzések	VÁL	= válogatással összeállított, nem teljes adattárat nyújtó szócikk
párh	= hasonló szerkezetek egy- másutánja	vall	= vallásügyi, vallásias jellegű
rég	= régi, régies	vleg	= valószínűleg
rendszer	= rendszerint	(?)	= bizonytalan
rím	= szokatlan, különleges rím- fajttal kiemelve	(-)	= negatív értékű
ritk	= ritkán előforduló, szokatlan	-	= a címszó (esetleg más szó) ismétlésének jele; tilde
ritm	= erőteljes ritmusával kiemel- kedő		
style	= styl coupé (rövid, széttört rendszer hiányos mondatok)		

barna mn és fn

barnák

mn I. A feketéhez közelítő színű, olyan, amilyen a csokoládé színe (rendszer Je): *Idégen kép mered rám, Primitív, ócska, barna* 142/4 halm (Ért) | *A barna rögnék* 165/1 *Ó lusta, barna humus* 165/9 szí-
neszt halm | *Matt, barna butorok* 179/2 halm | *barna, szürke, fekete kötetben* 259/9 halm | *A barna lombok őszi ködben áznak* 460/12 ritm szemb | *Az ősi dómot, mely bar-*

nán ragyogva 470/7 szókapcs Állaph | *A föld mögötte barna, dús* 575/9 szókapcs halm Állítm | *barna hantok* 727/3 | *a barna föld ölén* 1048/8 | *a barna bronz* 694/9 | *a zöld És barna kis kapuban* 890/15 halm | *a barna tájtól* 899/13 | *barna alapon* 952/3 | *A nagy, barna falra* 1151/8 halm | *hamvas, árnyalt barna színe* 1226/III/5 halm | *Barna szemed* 1282/4 | *Ruhája barna, arca, gyász* 1344/6 ritm párh belső rím Állítm | *A: barna, E: fehér, I: bíbor* 1351/1 halm szemb azonosí-

tás írásképp Állítm | *Egy oroszánbőr barna foltozatján* 1368/10.

2. Barna hajú (rendszer a szökevel szemben rendszer Je): *Ragyognak szöke, barna lányfejek* 120/2 | *Szöke csodák, barna csodák* 241/9 241/13 | *Ó asszonyok, ti selymes takarók, Szép szőnyegek, ti szökek és ti barnák* 355/8 (Ért.) | *Ó, ti fiúk, barnák szökek* 613/15 (Ért.) | *barna lányka* 1200/10 | *Barna hajad* 1282/c 1282/1 | *Nagy, barna legény énekelget* 176/2 halm (lehet 3. is).

3. A nap hatására megsötétedett alapszínű (főleg emberi test, testrészek) (Je): *barna arcú* 208/10 | ua: 1030/6 | *barna homlokát* 890/6 | *az izmos barna kézben* 902/7 halm | *Parasztok, barnák, csöndes és komoly nép* 1060/3 (Ért.) || *a barna asztalok* 238/2 351/1 351/5 351/9 a) Fajtajánál fogva sötét színű(emberi bőr v. ember): *Pogány volt ősem is, a barna tűzimádó* 87/9 | *rokonom e barna csapat* 170/4 | *A sárga fényben a kövér banánok S a sárga tájon barna emberek* 796/26.

4. (átv költ) Sötét, komor (jelenség) (Je): *zimankós, barna éjben* 97/4 halm | *barna bánat, szürke kétség* 229/15 | *Kifáradt, barna árnyak* 244/17 színeszt halm | ua: 546/13 | 877/7 | *A barna árnyékok* 1009/9 | *azok a barna, borús, hideg esték* 317/8 allit halm | *barna alkony* 880/12 | *a nagy, barna pók* 344/1 halm | *a barna fellegből kilépve* 415/4 | ua: 1212 / 21 | *Borongó, barna felhők* 785/3 allit halm | *A barna felhők közt* 877/2 | *a barna strkert* 515/6 Tizenkét barna lovak 1031/2.

fn Barna szín: *A csúcsokon már tél barnája van* 337/4 szókapcs gramm Al.

Baumbach tul

Rudolf — : XIX sz.-i német költő: 1343/c.

be hsz (isz-szerű fokozó) (irod vál) (VÁL: 64)

1. (8) (Főként nagyságot, mennyiséget, vminek nagy fokát jelentő szavak, kifejezések mellett rendszer a csodálkozó, meglepetéssel járó fokozás kifejezésére) ilyen nagyon, mennyire, milyen: *Az élet ó be nagy, be mély* 211/16 ism | *Be sok ripacs* 892/5 | *be messze ment* 869/5 || *Be*

sokszor eszembe jut 794/2 || *ó be igen áttal* 299/3 | *Be kicsi, különös állat* 303/45 | *Be törpék lettek a szárnyak* 303/47.

2. (51) (Érzelmet v. érzelmileg színezett állítást, értékelést jelentő m-okban, fokozó szóként, néha-néha a csodálkozás árnyalatával mn v. mn-i eredetű Hat előtt) milyen, milyen nagyon, mennyire, de nagyon (gyak ism): (Tetszést, elismerést, örömet, elragadtatást jelentő kifejezésekben): *Örök hajlék, be jó tebenned* 192/10 | *Be jó a csönd, az óbor itt benn, Be jók e józan emberek* 203/12 | *Ó élet, messze táj, be szép és rég valál* 455/24 | *Pedig be szépek vagytok* 410/2 | *Be szép is Pest éjjel, Istenem, be szép* 1183/24 | *Be csodás vagy, csókók szülötte, élet* 320/4 || (Fájdalom, szomorúság, bánat kifejezésében): *Be bánatosak a tengeri családok* 276/8 | *Be szomorú az utolsó fényér* 280/7 | *Előtte ó be fájón megriad* 858/8 | *Be árván maradtál* 1173/1/13 || (Nemtetszés, borzongás, különösség kifejezésében): *Be rút brvénybe tévelyedtem* 591/8 | *Be szörnyű csönd ül e vén táj felett* 860/1 || (Értékelő, megállapító kifejezésekben): *Be római vitézség, Ó be gyönyörű érdem* 256/15 | *Be napos vagy s én oly borús, beteg* 247/4 | *Be könnyű, könnyű lesz majd Fehér zászlóval visszatérni* 494/11 | *Be egy a kedvünk, sorsunk és dalunk* 499/12 | *És hallgatom a lég zenéjét, Mint hegedűt, mely rég, (be régt)* 574/18. a) (Ige előtt) hogy, hogyan, milyen nagyon, mennyire, de nagyon (Vmely érzelem kifejezésében): *Hej, be örültök* 130/10 | *a tájak ó be fájnak* 159/9 | *Be elfáradtam* 173/9 | *Be féltem én, be féltem én ezektől* 173/15 | *Be fáj leszállani közéték* 192/16 | *Be irigyellek* 221/21 | *Ó Ember, Testvér, be szeretlek én* 658/22 || (Értékelés, megállapítás kifejezésében): *Elhantolt hangok, ó be újjonganak* 202/8 | *Be megfogyott fény és torony* 304/22 | *Valaki be sirat* 317/18 | *Őszünk be közeleg* 335/7 | *Csöndes kis utcát ó be ismerem* 837/14 | *S be megfogyott a régi regement* 869/6 | *Be kiszittam magam* 1230/4.

3. (5) (Felt-ú igével kapcs mn v. ige előtt fokozott óhajtás, vágy kifejezésében) hogy, hogyan, milyen nagyon, mennyire: *Be jó volna, túl gondokon Heverni e homokon*

170/14 | *Be jó is lenne szállani közétek* 914/2 |
Bölcsen és derűsen be szép volna élni 488/1 ||
Be megszépülne ez a vén föld 991/7.

Benő tul

Kormányos —; kortárs, bőbeszédűségéről ismert szegedi ügyvéd: *Sokat beszél az ember, míg Feje lágya benő, Az én nevem, ösmert nevem Kukorica, Kukorica Benő* 1159/24 (vö: Kukorica) szójátékos rím Al(v. Állítm).

boldog mn és fn

-an; -abb

mn 1. Sorsával, állapotával megelégedett, ennek érzésétől áthatott (személy, csoport, közösség): *Ha a nap ég, ha köd borong, Szomorúak voltunk vagy boldogok* 41/10 szemb Állítm (névszói) | *Boldog, ki tompa aggyal Utfélen összedül* 126/13 126/25 refrén költői(bibliai) és saját klisészerű Állítm | *Ó boldog az, ki él titokba jól* 308/14 o ism felk-szerű Állítm | ua: 136/6 139/4 718/1 1102/1 1305/7 1320/5 1350/5 | *Voltam gyerek, szomorú, boldog* 161/25 szemb (Ért) | ua: 788/8 || *Egy kis dicsőségtől nem leszek én boldog* 234/2 megállapító Állítm (névszói) | *Beato ... voltál boldog valaha* 269/4 allit kérd Állítm (névszói) | *Csak a bús csillagokra nézek És boldog nem leszek soha* 305/12 allit szemb nyelvi klisészerű Állítm (névszói) | *Ilyen boldog, ilyen messze Nem leszek, csak ha meghalok* 397/14 ism ritm halm Állítm (névszói) | *egyszer tán boldog leszek még* 671/4 nyelvi klisészerű Állítm (névszói) | *A holtak, ó, ők boldogok* 552/23 o ism felk-szerű Állítm | *ember legyen az ember, Szabad és boldog* 649/28 halm gramm homály (lehet Állítm v. Je) (Ért) | *Ne értsétek meg azt, ti boldogok* 655/26 felsz Al (Ért) | *millióknak ad jogot Vérért, verítékért cserébe, Hogy legyenek mind boldogok* 679/12 felk-szerű Állítm (névszói) | *Okulni fog, hogy boldogabb legyen* 968/VI/8 megállapító felk-szerű Állítm (névszói) | *akartad, hogy a nép boldog legyen* 1027/14 felk-szerű Állítm (névszói) | *Legyen mindenki boldog, aki él itt* 1103/12 felsz nyelvi klisészerű Állítm (névszói) | *boldoggá akartam tenni itt Mindenkit* 1117/6 nyelvi klisészerű Eredményh | *Köszön-*

telek, ti bátrak, Ti boldogok, kik az egekbe törnek 1143/10 halm megsz Msz (Ért) | *Igy leszünk mi boldogok* 1220/25 felk-szerű nyelvi klisészerű Állítm (névszói) | *hogyhá látlak, úgy vagyok én boldog, úgy vagyok én boldog* 1282/3 ism nyelvi klisészerű Állítm (névszói) | *A te szerelmes közeledben Boldog vagyok* 1328/2 megsz Állítm (névszói) | *Boldog a férjü, ki, mint Odysseus ... a honi révbe fut* 1345/1 hasonl Állítm | *biz, Isten Boldogabb százszor, mint én, a híros* 1355/17 nyelvi klisészerű Állítm || *Je-ként (abc): minden boldog apacs* 612/5 | *A boldog bambino* 482/5 | *Boldog bölcs* 1128/5 1128/12 | *Ifjak boldog csapata* 999/4 | *mint boldog Csipkerózsza* 1288/7 | *boldog emberek* 211/18 233/15 483/4 1118/15 | *e boldog építőket* 334/4 | *Ó boldog festő* 609/5 | *boldog fiút* 1043/13 | *boldog hallgatók* 304/5 | *Boldog halott* 63/1 704/c | *boldog Horácra* 770/9 | *Boldog magyarság* 873/18 | *Ó boldog mester* 609/1 | *Szabad népeknek boldog milliója* 1005/15 | *A boldog nép* 589/34 | 997/12 *Boldog Petőfi* 598/33 | *Boldog poeta* 1109/9 | *boldog rabod* 192/2 | *Ó látta Rafaelt, a boldogot* 1138/12 (Ért) | *Boldog szegénynek* 786/11 786/12 | *boldog Tarnay* 1278/27 *boldog vándorok* 1149/4 || halm Je-ként (abc): *boldog és dús áldozók* 782/3 | *boldog, balga gyerek* 1031/26 allit | *Te győző, boldog nemzedék* 352/21 | *messze, késő, boldog nemzeteknek* 772/10 | *A bánatok s a régi, boldog ősök* 928/9 | *új, boldog síhederek* 487/16 | *Ó idegeni boldog Szűzanya* 393/5 | *boldog, holt vitéze* 402/14 || (megszem dolog rendsz Je): *Boldog istenek* 205/1 | 507/15 | *jön egy május, mely nem tűnt, halott, Melyben a milliók nagy szíve boldog* 324/8 szókapcs kép színek Állítm | *Mikor a szívünk még Boldog s fiatal* 1309/16 halm színek felk-szerű Állítm | *Redő himezte boldog, büszke lelkem* 518/10 allit halm | *boldog lelked tiszta lángját* 721/15 | *Az ázsiai mély, nagy, Szilajbús, boldog méla, Pogány és büszke lélek* 785/16 allit halm | *Boldog szobor, te bronz vagy* 567/1 allit | (állat:) *a boldog fehér sirlály* 692/7 | *Az őz szeméből könny és vér szivárog, De boldogabb már, mint az emberek:* 855/20 felk-szerű nyelvi klisészerű Állítm.

2. —an: Ilyen állapotban (személy) (Állaph): *Megyünk egy tájon boldogan tova* 213/10 o ism | *Mint Terézia szerelmed nyilatól Tested sebéte viselte boldogan* 273/6 szókapcs told | *Vannak, kiket úgy von a csönd hona, Hogy itthagyják e zajt, szép boldogan* 325/12 szókapcs | *Lehet-e egyszer boldogan szétnézni* 492/7 kérd | *Talán e hajnal kantjukon ragyog. Ők majd nyugodtan, boldogan pihennek* 531/23 halm | *Csak meghalok, de nem tudom, hogyan, Melyik mezőn majd, o de boldogan* 623/14 told felk | *Szegények, szomorúak Üdvözlik boldogan* 732/8 ritm. told. | *Keresem én a mesék városát, Hol régen éltem, szépen, boldogan* 735/3 halm | *Előtte állok én kifosztva, árván És boldogan, ha ég viharja gyúl* 828/4 szembe | *Viharban, csöndben érzem boldogan, Hogy szívemben sir nyugalma van* 893/7 ritm | *Van, ki némán boldogan pőfékel* 956/12 halm | *száll büszkén az égi Szivárvány hídján boldogan dalolva* 995/13 kép | *Valaki jár közöttünk boldogan, Valaki áll fölöttünk gőgösen* 1019/9 párh told | *megyek a napra . . . Élő tömegben boldogan haladva* 1029/15 szókapcs | *boldogan gondolta, hogy most Egész világon béke van* 1135/13 o halm | *a borbély pályára lépett Tudatosan és boldogan* 1200/4 színeszt halm | *egész művelt világ vette boldogan a te komédiád* 1223/20 kép | *ahányszor két jegyes bolyong ott boldogan* 1325/18 o halm allit told || (megszem dolog, állat:) (rendszer kép) *Mikor nyílik boldogan mosolyogva Nyári rózsa, piros nyári rózsa* 62/3 o halm | *Borongva állok a zöld víz felett, Mely szilaj ifjúsággal boldogan, A mármárosi bércről most rohan* 133/3 allit szókapcs | *Mint csillagok ragyognak boldogan* 257/3 o ism hasonl | *Száz boldogan zengő és távoli harang* 501/17 (Fohh értékű) | *És alszanak a kertek boldogan* 680/6 told *Nagyságod ünnepén, mely tiszta és nemes fényt Sugárzik boldogan a nagy Emberiségre* 757/10 told | *E bucsuzó fény éljen boldogan S szelíden a szívemben* 829/5 halm enjamb | *A hó alól már dobban boldogan A föld nagy szíve* 853/5 o halm | *bánataim oly távol bolyongnak, A mennybe szálltak boldogan talán* 855/8 | *Ők jártak nálunk boldogan, fehérén, Az édes bús kísértetek* 947/14 halm | *A lelkiünk, boldogan repésve,*

Remény zenéjét hadd lobogja 1058/14 o ism | *Ballag a nyáj, elbődül boldogan* 578/5 allit told | *a kedves tücsökre, Ki nyugalmas boldogan zenél majd* 651/3 szókapcs | (Tehén) *A másik mélabúsan visszanez a rétre, hol ma boldogan delett* 890/12 a) (Hat mellett Állaph (Fokh) értékű Je-ként:) *három tanítvány, boldog halaványan* 207/9 | *Mindent feledni boldog elhagyottan* 660/12 | *ki sem ejtem, Mit boldog fájón rejt a lelkem* 672/2 | *balgán Velünk ballagna boldog könnyezőn* 703/12 allit | *Boldog nyugodtan ring e fájdalom* 724/14 | *beléd hamvadni boldog epedőn* 828/13 | *álltál boldog magasan fölöttem* 922/21 | *Párizsba indult, boldog győztesen Az új világnak indulója* 968/XII/2 || *szemük parázslott boldog izgalomban* 1030/8.

3. Ilyen lelkiállapotra valló (Je): *A Mester arcán boldog égi fény* 81/4 | *Szemében boldog könnyek* 887/7 | *az arany nyilak piros rést Hasítanak boldog, ifju testén* 480/15 halm.

4. A teljes megelégedettségnek megnyugtató örömeivel, eltöltő, boldogító: *Miért oly boldog ma az ősz, Mint áldozás után apáca* 403/9 szókapcs hasonl kérd Állítm | *Vén hárs alatt az ifjú szerelem Még mindig boldog-e és balgatóg* 818/20 allit halm kérd Állítm | *Még békebeli, boldog e kalács* 869/1 halm kép Állítm | *boldogok a békés naplementék* 998/12 allit szókapcs kép Állítm | *Alatta boldogabb a tyúkok álma* 1021/11 szókapcs kép Állítm | *Mindent, mi szép volt, boldog és derűs* 1083/12 halm Állítm || Je-ként (abc): *A boldog ágyat* 491/7 | *boldog áhitattal* 543/8 | *boldog alkonyat* 780/21 | *azt a boldog álmat* 24/1 383/7 | *boldog autóban* 962/6 | *Boldog béke* 224/13 618/10 708/16 1062/4 | *Ó boldog Betlehem* 754/16 | *boldog bódulat* 935/6 | *boldog bölcsességét* 560/31 | *boldog büszkeségét* 1006/9 | *Boldog csapások* 166/22 | *boldog csillagok* 482/19 1037/10 | *A boldog csillagsereget* 233/8 | *A boldog csók* 1347/12 | *boldog délutánok* 268/3 | *boldog délvidéknek* 968/IV/10 | *Boldog éden* 975/3 *A boldog égben* 270/14 | *boldog éke* 375/45 | *Nagy álmok, kedves semmiségek, De élet volt és néha boldog* 591/12 gramm halm Állítm esetleg Je (Ért) | *A boldog elmúlás* 1069/21 | *boldog emlék* 564/8 *a boldog ének* 866/12 | *egy*

boldog estvén 490/8 | *szomorúságok boldog éva-*
da 215/18 | *Egy boldogabb évezredet* 1314/16 |
boldog félelem 211/22 | *a boldog fiatalság*
 730/4 | *boldog föld* 708/24 | *boldog frigyet*
 420/16 | *a boldog gyerek* 1075/11 | *a boldog*
hant alatt 904/8 | *a boldog határban* 1221/3 |
boldog himnusz 962/22 | *boldog ige* 853/17 |
boldog ihlet 899/20 | *Boldog jövendő* 767/6
 767/13 929/8 955/18 1132/16 | *boldog káp-*
rázatok 1131/9 | *Boldog Kelet* 326/32 | *bol-*
dog kikelet 985/3 | *boldog lendület* 373/6 |
boldog magasba 920/11 | *a boldog majális*
 377/17 | *egy boldog májusról* 1010/8 *boldog*
menedékül 274/4 | *boldog messzeségből* 132/21
 | *boldog munka* 871/7 | *boldog nap* 301/54 |
a boldog órák 491/19 | 668/10 | *Egy boldog*
ország 768/44 | *boldog ragyogással* 901/12 |
Boldog révem 350/3 | *Ama boldog sugárnak*
 304/14 | *a boldog szenvedésnek* 1119/3 | *boldog*
szerелеmmel 70/18 | *boldog szerénység* 707/3 |
boldog szigeten 23/10 661/8 849/9 | *boldog*
szomorúság, 212/2 | *boldog táncba* 1352/9
 | *boldog tavasz-hirdetők* 809/8 | *a boldog*
televény 965/7 | *boldog temetőben* 906/13
 990/16 | *boldog titok* 933/6 | *boldog ünnep*
 371/3 1322/16 | *a boldog ütemet* 474/14 |
A boldog valóság 1262/8 | *boldog városában*
 262/1 | *boldog véget* 812/27 | *a boldog végte-*
lenség 401/11 | *a boldog vigasz* 1129/9 | *bol-*
dogabb világról 660/1 1092/5 | *boldog viru-*
lásban 946/1 | *boldog visszhang* 508/12 | *bol-*
dog zene 566/3 || (Je-ként halm v. alárendel-
telt Je-s szerk-ben gyak allit) (abc): *e*
sok, sok boldog álom 671/12 | *Ó, boldog,*
fényes, selymes annabál 487/10 | *boldog,*
esti bánattal 350/11 | *ősi, boldog bölcséjét*
 563/3 | *A boldog, néma csillagokra* 318/3 |
Boldog, békés csillagok 384/5 | *boldog nyár-*
éji derűben 435/14 *Aranykor édeni, boldog*
derűje 200/5 | *a szentiváni boldog éjjel* 65/9 |
szerelmes É's boldog éjjel 917/2 | *sok boldog*
éjszakába 858/11 | *boldog örök élet* 614/4
 73/4 *sok bus, boldog emlék* 436/11 | *a csöndes,*
boldog föld alá 455/5 | *boldog, büszke győze-*
lemben 1321/11 | *boldog, szabad hajók* 221/2 |
Boldogan bánatos hang 727/14 *Je-értékű*
Fokh | *A dús, a boldog, drága szép haza*
 799/25 | *Idegeni, boldog helyen* 397/7 | *régi,*
boldogabb időkben 1110/3 | *Fiataloknak bol-*
dog indulója 592/3 | *Boldog, vig bellehemi*

jászol 924/4 | *Egy szebb, igazabb, boldogabb*
jövőbe 257/16 | *A boldog, szép jövő elébe*
 1058/6 | *áldott vértanúi Egy boldog, vig jövő-*
nek 535/23 | *boldogabb és szabadabb jövőt*
Neki már nem merek ígérni 1015/18 | *boldog*
és bátor kalandja 251/22 | *A boldog, bátor*
márciusi láz 765/12 | *állatok mély, boldog*
mélabúja 694/6 | *az első, boldog forradalmi*
mámor 638/19 | *a mi boldog, áldott menedé-*
künk 1070/11 | *végtelen, boldog mezőség*
 221/11 | *új, boldog napok* 574/26 | *boldog és*
derős napok 721/6 | *távol, boldog Napkelet-*
ről 847/1 *gramm (távol lehet Helyh is)* | *tit-*
kokat megoldó boldog óra 84/3 | *A boldog*
esti órán 524/3 | *az első boldog óra* 918/12 |
Elefántcsontmivű Boldog palota 412/4 |
Bánatos, boldog pihenő 397/2 | *e boldog, szép*
regény 1252/6 | *A titkos, az áldott, a boldog*
semmiség 200/15 | *elmerült, boldog sziget*
 23/1 | *a távoli és boldog szigetekre* 425/13 | *a*
boldog Családi szoba 292/10 | *boldog déli tájat*
 520/3 | *bus boldog talánya* 232/5 | *egy*
boldog, büszke ünnep 1315/10 | *Valami bol-*
dog, bus, magyar varázs 1027/62 | *a szabad*
és boldog végtelennek 1046/13 | *A napvilág,*
a boldog nagy világ 481/7 ||a) -an: *Boldo-*
gító, meglegedettséget sugárzó állapotban
Állaph: malasztja Még vágyamat heviti bol-
dogan 252/5 *kép* | *Mint jelzőlámpák, Jövőbe*
hívtak boldogan 839/10 *hasonl* | *E bárányfel-*
hők a lány esti égen, E boldogan és búsan
lebegők 837/2 *allit szemb* | *A vásárhelyi*
sétatéren Muzsikál multam boldogan 971/6
told | *Az új tavasz először nem a vá-*
ros Borús zugába kukkan boldogan 1003/2
allit told | *Ne bántásokat a lombokat ..*
Hadd boruljanak össze boldogan 1016/9 *told* |
Állj boldogan és büszkén, ősi város 1052/13
allit halm (lehet meton is) | *ezer pacsirtadal*
Hirdette boldogan és büszkeséggel 1054/11
allit halm.

fn Boldog (szent) személy (lélek):
Magyar rögöt, hisze érte halt a boldog, Magyar
virágot, hiszen érte bomlott 184/10 *ritm párh*
rím Al | *igaz hazája Az arany menny, hol*
élnek boldogok 301/34 *o ism felk-szerű Al* |
Ő mosolyog, miként a boldogok 604/16 *o halm*
hasonl Al | *A boldogoknak messze szigetét*
 434/6 *Birtj*

boldogít ~ (boldogit) ige -ott

1. ts Boldoggá tesz vkit (Állítm): *mint férfi gög, Mely boldogított, mint a drága mérgék 840/15 kettős hasonl | legszebb, Hogy tűnt perc méze boldogít tovább 904/II/20 szókapcs kép | E kettő győzelemre visz, E kettő boldogít és lelkesít 1305/6 fokozó halm belső rím.*

2. ts (biz) Valamennyi ideig — vkit: vmennyi ideig feltartja, lefoglalja: *fia Boldogit most tégedet 1162/3/11 megsz knyelvi klisészerű Állítm.*

boldogító mn-ként

Olyan (személy, dolog), aki, ami boldogít: *Ó boldogító cészár, Josephus 1034/16 Je | Fölhangzott boldogítón, messze zengőn Az új világ parancsa 1079/31 szókapcs halm Módh.*

boldogság ~ Boldogság fn

1. A boldog (1) mn-vel kifejezett (érzelmi) állapot: *Mily boldogság is ott pihenni 1/19 felk-szerű knyelvi klisészerű Állítm | Lengjen körül dalok varázsa, Mik szólnak üdvörl, boldogságról 17/8 halm felk-szerű Képes | Nagy boldogság, nagy fájdalom Ne látogasson engemet meg 37/1 ritm szemb felsz Al | ott él minden szenvedésem És boldogságom az apróbb dalokba' 51/4 szemb enjamb Al | késő már a boldogság nekem, E rózsaujjú, ifjú idegen 63/17 metafor Al | meggyógyít a Tavasz és az Élet, A Szeretem, a Boldogság, a Fantom 107/26 halm felk-szerű íráskép Al | Nyolc boldogság jut itt csak a szegénynek, Meg a mennyország 108/21 halm közölés felk-szerű Al | Hegy oldalán feküdni . . . Ez a boldogság, szépem 188/12 megsz Al | Arany ifjalságom balgasága, Te boldogság; mely siratod magad 232/10 allit metafor megsz belső rím Al (Ért) | a boldogság örök S e tájon mind elmúló, ami jó 422/9 szemb Al | Oly messze az örök, A csillag és az Isten, A boldogság, az ég 440/15 halm Al | Könnyezve dalolnak Békességet, boldogságot Földi vándoroknak 565/8 allit halm Tá | Ó ki tudja, tán az a boldogság 612/12 kérd knyelvi klisé Al | És boldogságunk sáppad, mint a fogyó hold 660/5 szókapcs kép hasonl Al | nincs hja A boldogságnak: vár Utopia! 762/14 szókapcs*

íráskép Részesh | *A boldogságot akkor érezed meg, Mikor már nincsen 849/1 megsz Tá | A boldogság az, ami volt 849/6 metafor-szerű Al | borongok én a boldogságban is 865/4 allit szókapcs szemb Állaph | a boldogság mellettem elhaladt 940/10 szókapcs megsz Al | szeretném, ha a szeretet, A boldogság, a béke fénye égne 1116/13 allit halm Birtj | Az egyik dicsőségről álmodott, Boldogságról a másik, szerelemről A harmadik 1132/9 halm közölés Képes | Szépség, boldogság, öröm jár magával 1254/6 halm megsz Al | Életem a boldogságnak Elzokogott vágya volt 1301/3 Birtj | Ó hölgyek hölgye, emlékeknek anyja, Én boldogságom és én büszkeségem 1354/2 allit halm metafor megsz Msz | Az élet szép, a boldogság csak álom 1371/1 párh metafor knyelvi klisészerű Al.*

2. Vminek boldog (3) volta: szemében *Ifjú szüzesség boldogsága csillan 645/6 szókapcs kép Al | boldogsága hírmondója lesz A viola 1256/10 Birtj.*

boldogságos mn

1. (ritk) Boldog (3) (Je): *A boldogságos esték 354/6 | A boldogságos, békés délelőttön 796/23 allit halm | Eljövendő boldogságos Szent karácsonyra 565/23 halm | Régi rónák, messzi puszták Boldogságos mélabúját 781/3.*

2. (vall) Szent (Csak Jézus anyjával kapcs): *mosolyog keresztjén A boldogságos Miriám fia 103/6 Je.*

Boldogságos fn-ként

(ritk vall) A — szüz; Jézus anyja: *László vezér lova táltos, Vezeti a Boldogságos 178/14 szókapcs Al.*

boldogtalan mn

1. Olyan (személy), aki szerencsétlenné érzett sorsa, állapota miatt szenved: *Borongó szívvel boruljak a rögre, És boldogtalan legyek itt örökre 105/21 allit felk-szerű Állítm (névszó) | Boldogtalan az ég alatt: Talán még nekem is izen 1294/3/gramm (vleg én Je-je).*

2. Boldogtalanságot okozó: *a boldogtalan tegnapiért cserébe 1007/19 Je.*

boldogul tn ige -ni

1. Érvényesül, előbbre jut az életben, pályáján sikert ér el: *a remény Legyen*

benne, és boldogulni fogsz 9/IV/107 párh felk-szerű Állítm.

2. Sikerül elérnie célját, érvényesítenie akarátát; itt nem boldogul más, Csak aki alkot, aki munkás 679/23 felk-szerű Állítm.

boldogulás fn

Előbbre jutás az életben: több lesz a fény meg a pompa, Mint a boldogulás, haladás valóba 1286/32 halm belső rím Al.

borít ~ (borit) ts ige

-ják; -ották; -son; -va

1. (Takaró anyag) fed, burkol vmit: áttetsző és fényes selyembe Borítva minden, minden, ami fáj 371/2 allit enjamb Állaph.

2. (átv) Vmivel eláraszt: A virgácsok biborral borították a testét 803/6 allit szókapcs kép Állítm.

3. (átv) (Sírhint) úgy van fölötte, hogy teljesen eltakarja, elfödi (Állítm): összetörve, megalázva A sir borítson engemet 1/6 felsz | csak a testét kell itten keresni, Melyet a hant édes puhán borít 1027/50 szókapcs. a) Olyan sok van vmin, hogy szinte befödi, betakarja: a sirokon, Melyek a földet dúsabban borítják, Mint a vetés 1006/28 hasonl Állítm. b) (átv irod) Takar, rejt (Állítm): A város régi, ó de örök ifju Remények gazdag lombjai borítják 880/6 szókapcs kép | (szemfedőt) Borít rád a gyilkos, dőre gazság 968/III/12 szókapcs kép.

Ö: be-, el-.

borong tn ige -ok, -sz; -ott; -va, -ván

1. (irod) (Természeti jelenség) sötétlen mutatkozik, sötétlik vhol (Állítm): Mindegy! Ha nap ég, ha köd borong, Szomorúak voltunk vagy boldogok 41/9 ritm párh | Csak villám cikázott, Csak felhő borongott 169/14 párh style-szerű || Már szürkülnek a méla tanyaházak, A vonat füstje a földön borong 110/4 szókapcs párh.

2. (átv irod) (Személy) elmélázó, borús hangulatban van, gondolkodik mereng (Állítm); -va (Állaph): Plátó utópiáján gondolkoztam borongva 261/12 o halm told | Borongva állok a zöld víz felett 133/2 szókapcs || baljós, bajos bánat hajol rám Alkony-

órán, aggón borongván Emlékezem 104/14 allit szókapcs halm | Ez a fohász oly mélyből jön, Mint ezer esztendő maga, Lélekből, mely borong örökön 246/7 szókapcs kép | borongott S. M. kiasszony szerelmén 503/5 szókapcs gramm (vonzat) | Boldog szobor, te bronz vagy és öröklét, Némán borongsz e dult világ felett 567/2 megszem megsz | ua: 652/5 | borongok én a boldogságban is 865/4 o halm allit szókapcs | a győztes mosolygott és a vesztes Borongott 984/15 szemb belső rím | Ha egyik szemébe pillantok borongva 1035/3 szókapcs told Véres idők terhet hordozza borongva, lemondva E sereg 613/35 o ism halm. belső rím a) (átv ritk meton-szerű) (Érzés v. dolog) borús, merengő hangulatot kelt (szókapcs kép Állítm): Kudarcok árnya, multak álma borong 111/16 | Szép a magyar bánat, Mely erre borong 144/18 allit saját klisé | ua: 410/7 792/5 1017/10 | analom szürkén borong a rőt ugar felett 155/5 | beteg szivemben, mint a poklok Egy óriás és titkos kin borongott 544/6 | A piros abrosz és piros borok, Fiatalságunk bátor indulója, Fölöttetek fekete gyász borong 715/8 szemb | valami itt borong örökön A fényben, égen, földön, a tavaszban: Magyar gyász, titkos, átkos, halhatatlan 946/12 || Árván borongott a kis Tisza képe 193/2 A házak álmodók, Fehérek, csöndesek Csak a torony borong 250/9 o halm szemb | A takaródó trombita szava, Mint párját veszített vadgalamb az erdőn S túl tornyokon borong haza, 549/I/4 o halm hasonl | kolompja oly mélyen borongva borongott 833/15 o halm (vleg az akusztikai hatás miatt) Állaph | Királyok alkonya borong a földön 968/V/9 | sok kedves, régi táj, Fölrémlenek ragyogva és borongva 1068/7 szemb belső rím. b) (átv vál) (Lelki jelenség) borús, komornak, sejtelmesen szomorúnak mutatkozik: Borong az arcokon a meditáció 48/7 szókapcs kép Állítm.

Ö: el-, föl-.

borongásos mn (ritk)

Félhomályos, sejtelmes: A borongásos alkonyati órák 57/2 Je.

borongó mn-ként -n

1. Felhős, borús, homályos (időszak természeti jelenség): Mint napsugár ha

villan a tetőn, Holott borongón már az este jön 663/8 o halm szókapcs Állaph | Borongó, barna felhők 785/3 allit halm Je.

2. (átv vál) Szomorú, fájdalmas érzésekkel, gondolatokkal teli; ilyen érzéseket tükröző (személy, lelkiállapot) (rendszer Je): Mennek az utcán ballagva, sietve, Kinek hogy futja az ideje, kedve, Közönyösen, vagy vigan, vagy borongón 889/3 halm szemb Állaph | A lelke: lelkem. Mélázó, borongó 77/II/21 halm belső rím (Ért) | Borongó szívvel 105/20 | Borongó bánatuk 1212/21.

borongós mn

Borongó (2): borongós álmomra 362/8 Je Majd virágos, Majd borongós, bánatos 1304/70 allit halm szemb Állítm.

ború ~ (boru) fn (irod) -t, -ban, -ból, -n, -tól, -nak, -val; -ja, -ján

1. Barátságtalan, felhős, zivataros időjárás: éjjel, nappal, fényben és borúban Hallgatja 882/11 szemb párh Állaph | az ég derült, borult, Derűben és boruban rójja, rójja A trójai tízéves háborút 888/2—3 szemb fig etim Állaph | A csillagokat a nagy lámpagyújtó Fölgyújtja nekünk mindig, minden éjjel, Csak néha nem láthatjuk a borútól 1035/15 szókapcs kép Okh | Napsütésre gyakran száll boru És kitör az égi háboru 1244/15 szemb rím Al.

2. (átv) Komor, nyomasztó, szomorú kedélyállapot; búsongás, szomorúság (szókapcs kép): A mélyből jöttem árván, szomorún, Hogy átvergődjem az örök borún 73/10 Állaph | Lekervasztott vágyak, lekaszált

remények, Míg örök borúval tart e kurta élet 80/12 felk-szerű Állaph | bár köd és ború szürkén szívembe szállong 87/3/12 halm saját klisé-szerű Al | És hull a köd és száll a mély ború 583/6 ritm párh Al | Múltak borúja Már távol, távol 117/5 Al | ua: 117/9 | Hiába tör redm a ború és a vád 147/6 halm Al | A múlt, a bánatos, Régi borúja siromig kísér 306/9 megszemb Al | Kevés remény int és szörnyű ború 476/3 szemb közölés Al | szeretni kell borút és bánatot 479/2 allit halm Tá | Jövő ború felhője 598/21 Birtj | Szívembe csöndet és békét zenélj. Szódd át ezüsttel rajta a borút 599/15 felsz Tá | A szökeségük tört át száz borún 665/3 Állaph | sors boruja és öröm derűje A semmibe szelíden ellebeg 703/15 ritm szemb Al Az életem most épp így alkonyul: Minden borúján túl fények remegnek 764/10 Állaph | Vihar után, örök borúban... Egyetlen társa a magány 797/1 Állaph | Dicső cigánya színnek, fénynek, árnyak, Magyar borúnak és magyar derűnek 945/2 szemb Birtj | A mának boruja száll messze, tova 999/3 Al Ez a szomorú táj a tájunk, Magyar táj, búval és borúval 1233/2 allit halm Társh (Állaph) | szárnyas lelke küldje E nagy borúból az örök derűbe 1322/22 szemb Állaph.

3. (átv ritk) A hazát, a népet fenyegető bajok, nehézségek összessége: ezer év borúja, Felhője száll fölöttem 1304/44 halm kép Al | ua: 1304/48 1314/15 | Légy magyar hazánknak Hü oltalmazója, Fényben és boruban 1306/11 szemb Állaph.

BENKŐ LÁSZLÓ

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompai József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar ésetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtélék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájsgyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei *ő-ző* nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamoshegyi Sótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft, kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.

LXII. ÉVF.

1966. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

439. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Lotz János</i> : Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés.....	257
<i>Kovács Ferenc</i> : A hangtörvény fogalmának kialakulása.....	266
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Saussure magyar fordítása elé.....	279
<i>Deme László</i> : Egy meggyőző magyarázat a beszéd eredetéről.....	285
<i>Benkő Loránd</i> : Az anonymusi hagyomány — és a <i>Csepel</i> név eredete.....	292
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : Savanyú, savó — só	306
<i>Vértés Edit</i> : Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához.....	309
<i>Sima Ferenc</i> : A <i>lész</i> , <i>megy</i> -féle igetövek zárt <i>é</i> -jének nyíltabbá válása a Bécsi Kódexben és Nyitra vidékén	318

Kiseb b közlemények. *Fónagy Iván*: *Iga és ige*. — *Keszler Borbála*: Nyelvjárási és normatív jelenségek egy XVIII. századi regény nyelvében..... 323

Szó- és szólásmagyarázatok. *Biró Izabella*: Dalevező, dalgúzs. — *Moór Elemér*: Retesz — lánc. — *Prohászka János*: Egy furcsa ételnévről. — *Reuter Camillo*: Kukrejt. — *Szabó T. Attila*: Eltűnt-e az Árpád-kori erdélyi Filesd? 327

Nyelvművelés. *Bán Ervin*: Fordítás és nyelvhelyesség az iskolában..... 342

Nyelvtörténeti adatok. *E. Abaffy Erzsébet*: Chernel Tamás ítélmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból. — *Kovács István*: Nagyszombati szótörténeti adalékok. — *Papp László*: XVI. századi szótörténeti adatok.... 347

Szemle. *Kiss Lajos*: Névtudományi folyóiratok..... 361

Társasági ügyek. *Szathmári István* — *Bárczi Géza*: Megemlékezés Kresznerics Ferencről. — *Pais Dezső* üdvözlése. — *Mikesy Sándor*: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből..... 373

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahíropátalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Posta Központi Hírlap Iroda* V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés

BÁRCZI GÉZÁNAK*

Nagy élmény, nagy öröm számomra az, hogy itt a budapesti tudományegyetemen, ahol nyelvészeti ismereteim alapjait szereztem, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének meghívására a magyar nyelvről készített hangos röntgenfilmünket bemutathatom.

A film 1960-ban készült az American Council of Learned Societies (Amerikai Tudós Társaságok Tanácsa) uráli és altaji programjában az Office of Education (Egyesült Államok Nevelésügyi Hivatala) és a National Science Foundation (Nemzeti Tudományos Alapítvány) támogatásával. A magyar film volt a mintája a későbbi orosz, kínai és arab röntgen-hangosfilmeknek, amelyek azóta szintén elkészültek.

A filmet New Yorkban a Columbia-Presbiteriánus Orvosi Központban vettük fel, és a New-York-i Haskins Laboratóriumokban szerkesztették meg. A film röntgenológiai részét és a szereplők hangképző szerveinek a filmezésre való előkészítését WILLIAM B. SEAMAN professzor irányította, az előkészületek akusztikai-fizikai részét FRANKLIN S. COOPER professzor tervezte, a filmek összeállítását pedig ARTHUR S. ABRAMSON professzor végezte el. A nyelvi anyagot magam készítettem elő.

A film célja elsősorban tudományos volt: alkalmazni modern röntgentechnikai eljárásokat a beszédaktus dinamikus aspektusainak felvételére a beszéd egyidejű hangfelvételével együtt. Csak így lehetünk biztosak abban, hogy ugyanannak a beszédaktusnak kapjuk meg különböző komponenseit. Természetesen főként olyan hangképző szerveket vettünk figyelembe, amelyek leginkább alkalmasak röntgenfelvételre. Ilyen elsősorban a median-sagittalis (a test hossz tengelyén és középvonalán átmenő és a homlok síkjára merőleges) keresztmetszet, mely magába foglalja a száj-, a garat- és az orrüreget, és látni engedni a nyelv dinamikus mozgását a palatalis, velaris, uvularis és pharyngalis régiókkal való összefüggésükben. Hogy világos körvonalakat kapjunk a nyelvről és az orrüregről, bevontuk őket bariummal. A filmek tisztára elméleti céljain kívül abban is reménykedtünk, hogy segítséget nyújthatnak gyakorlati kérdésekhez is, például a beszéd felismerés és a nyelvtanítás vizsgálatához.

Két sorozat filmet készítettünk: optikai képeket és röntgenfilmeket, mindkettőt szinkronizált hanggal. A röntgenfilmre másodpercenként 60 képet vettünk fel. Ez azt jelenti, hogy a szokásos vetítéskor, amikor másodpercenként 24 képet vetítünk, a filmet lelassítva látjuk két és félszeres arányban. Egyidejűleg a megfelelő hangot megnyújtottuk egy a Haskins Laboratóriumokban

* Megkésztett köszöntésül hetvenedik születése napjára. — Az előadás 1963. május 30-án hangzott el.

készült 18 csatornájú Vocoderrel, amely lehetővé teszi a hangmagasság megtartását a hangnyújtás ellenére.

A beszélők, egy férfi meg egy nő, anyanyelvükként beszélték a magyar nyelvet, mégpedig annak azt a változatát, amely két *e* fonémát különböztet meg, a nyílt és zárt *e*-t, ahogy azt majd később leírjuk. Minden anyag tényleges anyag, semmiféle mesterséges anyagot nem használtunk fel.

A forгатókönyvet a következőképpen állítottuk össze. Két fő rész van benne: I. Szavak és II. Mondatok. Az első rész egyedi (külön álló) hangokat és hangcsoportokat mutat be. Az egyes hangokkal foglalkozó rész öt sorozatban mutat be magánhangzókat, nyelvháttal képzett zárhangokat és orrhangokat, affrikátákat, a (*h*) hang oralis változatait és a liquidákat; az *r*-et és az *l*-et. A második rész hangcsoportokat mutat be: homotopicalis (azonhelyen képzett), orrhang-zárhang kapcsolatokat, hármas mássalhangzó-csoportokat és példákat a hangrendre. A második rész három közmondást és két palindromot (mindkét irányban azonos fonémasorokat, pl. *a Sári írása*) mutat be.

Mielőtt bemutatnók a filmet, vizsgáljunk meg néhány fonológiai problémát, amelyek kapcsolatosak a filmen bemutatandó nyelvi anyaggal.

I.

1. Az egyedi hangokkal foglalkozó részt a magánhangzókkal kezdjük. Mint már említettük, a magyar nyelvnek azt a változatát választottuk, amely két *e* fonémát különböztet meg. Ezeket nem jelölik a helyesírásban, sőt a magyar köznyelvet beszélők többségének a kiejtésében sem találjuk meg őket. Jól ismert illusztrációja ennek a kétféle *e* fonémának az *m — nt — k* mássalhangzós keretnek négyféle kitöltése. (Az *e* „zárt”, az *ä* „nyílt” *e*-t jelöl.)

(ti) <i>mEntek</i>	(ők) <i>mEntäk</i>
(én) <i>mäntek</i>	<i>mäntäk</i> (mentesek valamitől)

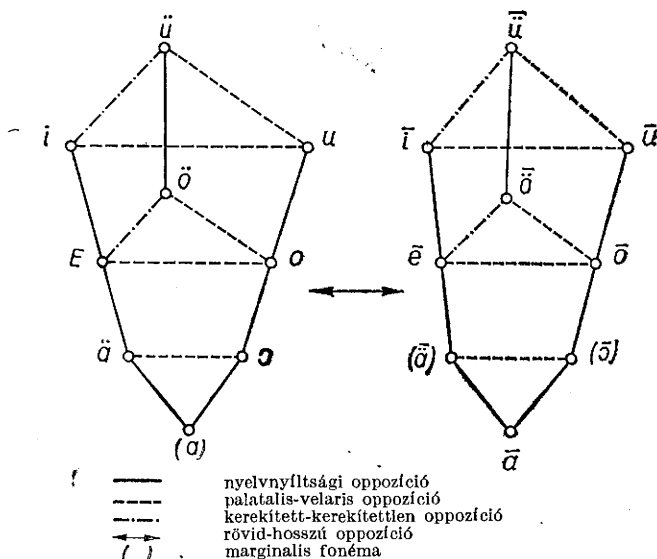
A magyar magánhangzókat fonológiaiilag egy négy dimenziós gráfon lehet szemléltetni: ezek közül három minőségi (kvalitatív) dimenzió: függőleges nyelvmagasság, vízszintes elülső-hátsó helyzet a szájüregben és ajakkerekítés; a negyedik dimenzió prozodikus, a hosszúság dimenziója. (L. az ábrát.) A gráfon előfordul még három marginalis fonéma zárójelben. Ezekről rövidesen fogunk beszélni. Az alapmagánhangzók: *i, e, ä, ü, ö, u, o, ɔ, ɪ, ē, ū, ű, ȓ, ā*.

Ezzel a gráfikus sémával kapcsolatban néhány probléma merül fel: A) Teljes-e a felsorolás, vagy vannak még más magánhangzó-fonémák is? B) Vannak-e még más hangdimenziók is? C) Lehetséges-e ezt a gráfot egyszerűbb szerkezetre redukálni? D) Általában mi az értéke a fonémák ilyen sematikus bemutatásának?

A) Az első kérdésre az a válasz, hogy vannak még más magánhangzó-fonémák is, de azok mind marginalisok, a nem kerekített *a*, a hosszú nyílt *e* és a hosszú *a*. Például én egy alacsony, ajakkerekítés nélküli *a*-t használlok az ilyen szavakban, mint *Svájc, ámen, pardon* és egy pár más szóban. A rövid *e* és *a* betű nevéül meg egy hosszú, nyílt magánhangzót használlok; például a kiejtésben különbséget teszek az *a-val* (*ɔvɔl*) és az *avval* (*ɔvvɔl*) szókezdő *a*-ja között, valamint az ezeknek megfelelő elülső formák között. (Ezek nem a nyelvjárási *ö*-ra vagy *ä*-re adott példák, amint azok a (*hɔt*), (*kä*t), (*ä*rä) szavakban jelentkeznek, és amelyek a magyar köznyelvi *halt, kelt, erre* szavaknak felelnek

meg.) A jelen megbeszélés során ezeket a marginales magánhangzókat nem vesszük a továbbiakban figyelembe. A gráfon ezeket zárójelbe tettük.

B) Ami a további dimenziókat illeti, LAZICZIUS, a kiváló magyar fonológus felvett még egy dimenziót, az érzelmileg telített beszédben használatos megnyújtott hosszúságét. Ezt az érzelmi helyzetekben előforduló hangsajátságot *emphaticum*-nak nevezte. Véleményünk szerint az emphatikus hosszúság abban különbözik a két fenti, rövid és hosszú dimenziótól, hogy variábilis, és nem különül el tisztán azoktól, ezenfelül a jel tükrözi a jelentés bizonyos tulajdonságait, a nagyobb hosszúság — ikonikusan — nagyobb érzelmi túlzást tükröz.

Tehát az *emphaticum*ok nem tartoznak bele a beszéd megkülönböztető fonológiai aspektusába, hanem a két elhatárolt kategórián belül érzelmi variációt képviselnek, amelyet gyakran hangszínbeli változások is kísérnek, például a *húzd rá*-ban a szóvégi *á* é színezetű lesz. Természetesen a magyar nyelv teljes leírásában fel kell ezeket is sorolni, de folytonos jellegük elválasztja őket a diszkrét megkülönböztetett kategóriáktól. Ilyen érzelmi megnyúlások előfordulnak például a túlkerekített és megnyújtott tartalmú német *schön*-ben is.

C) A sémának egy egyszerűbb szerkezetre való redukcióját illetően két lehetőség van: 1. redukálni az ellentétek számát; 2. redukálni minden ellentétet egyszerűbb binaris ellentétekre, és így az egész sémának szilárd binaris struktúrát adni.

Ami az utóbbi lehetőséget, azaz az egyetlen több tagú oppozíciónak, a nyelvmagasságának binaris ellentétére való redukcióját illeti, nincs semmi olyan a hangok fonetikai természetében, ami igazolna egy ilyen redukciót.

A tartalombeli ellentétek számának és a fonémák számának redukciójára vonatkozólag több lehetőség van, főként a hosszú-rövid oppozícióval kapcsolatban.

Az első lehetőség, hogy a hosszúság olyan sajátság, amelyet egy másik, alapvetőbb paraméterben kifejezve lehet megmagyarázni. Például az oroszban a hosszabb magánhangzók hangsúlyosak, a rövidebbek hangsúlytalanok, de az

elsődleges tényező a hangsúly; vagy a vogulban a nyílt szótagbeli magánhangzók hosszabbak, mint a zárt szótagbeliek. A magyarban a kvantitatív ellentétnek semmiféle ehhez hasonló redukciója nem lehetséges.

A második lehetőség az volna, ha a hosszú magánhangzókat a rövid magánhangzók geminátáinak tekintenők. Egy ilyen elemzés mellett a finnben jól lehetne érvelni, a magyarban azonban egy ilyen elemzés nem lehetséges, minthogy ugyanabban a helyzetben egyaránt előfordulhatnak hosszú magánhangzók vagy két rövid magánhangzóból álló hangsorok, például *nagyít* (*nod'it*) és *kocsiit* (*kočiit*). Hosszú magánhangzókat még hasonló rövid magánhangzók is követhetnek, például *fűül*. Ilyen hangsor-példák heteromorfemikusak, vagyis morfémahatár van a két magánhangzó között. További nehézséget okozna a magyarban a rövid és a hosszú magánhangzó-rendszer elemeinek az azonosítása, például az *ä*-nek és *ɛ*-nek az *e*-vel való azonosítása, amiről mindjárt bővebben is szólnunk.

Egy harmadik lehetőség az volna, ha úgy tekintenénk egy hosszú magánhangzót, mint olyan rövid magánhangzót, amelyhez hozzáadtuk a hosszúság tulajdonságát. (Logikailag ennek a fordítottját is feltehetjük. A hosszú magánhangzókat alapvető magánhangzóknak lehetne tekinteni, és a rövideket olyanoknak, amelyek a rövidség jelét hordozzák. Úgy látszik, ez az alternatíva érvényes a németben, az osztjákban és a kantoni kinaiban.) Ezt a megoldást javasolták is statisztikai érvekre hivatkozva. — Világos azonban, hogy a magyarban a hosszú és a rövid rendszer koordinációja csak önkényesen vihető véghez. Igaz ugyan, hogy az *i o u ö ü* és az *í ő ű ő ű* sorok szemben állnak egymással hosszúságban, és nincs köztük nagyobb ellentét hangszínben, ezért a magyar nyelvhasználatban „rövid *ó*”-nak, illetőleg „hosszú *ó*”-nak stb. hívják őket, de másképp állunk a többi magánhangzóval. A hosszú *á*-t gyakran azonosítják a rövid *o*-val, bár minőségben a marginalis *a* felel meg neki, A két *e* közül is a nyúltat azonosítják a hosszú *ē*-vel, bár ez fonetikai valóságban zártabb, mint a „zárt” *e*; az azonosításnak itt az lenne az eredménye, hogy ezt a hangot önkényesen lejjebb tennők a végleges egybefoglalt sémában. Annak a további statisztikai érvnek, amelynek eredményeképpen a gyakoriságnak egy egyöntetűbb disztribúciója jönne létre, kevés súlya van az egységeknek és kölcsönös viszonyuknak a meghatározásában. Kétségtelen például az, hogy *t'* és *d'* korrelatív mássalhangzópár, jóllehet például a szókezdő *d'* gyakori és a szókezdő *t'* nagyon ritka. Ezért nem fogadhatjuk el azt a megoldást, hogy a 15 magánhangzóból álló két sorozatot tekintsük úgy, mint amely 9 rövid és 1 hosszú fonémából áll, mint ahogy azt némelyek javasolták.

A negyedik lehetőség az volna, ha a hosszú magánhangzókat úgy tekintenők, mint amelyek egy rövid magánhangzóból meg egy mássalhangzóból, főleg egy félhangzóból (*j*-ből vagy *w*-ből) vagy *h*-ből állnak. Ezt a megoldást javasolták az angol magánhangzó-rendszer számára, de a magyarban nincs semmi jele annak, hogy ez a megoldás járható út volna.

A fenti megfontolások arra készítetnek bennünket, hogy megtartsuk elemzésünkben további redukció nélkül a rövid és hosszú magánhangzók két osztályát, és ne elemezzük tovább őket. Az természetesen nyilvánvaló, hogy hangtulajdonságaikban további azonosítások vannak.

D) Arra a kérdésre, hogy mennyit érnek a sematikus fonéma-struktúrák, megjegyezhetjük, hogy ezek nem ábrázolják teljesen elfogadható módon a nyelv hangjait. A sémát ki kell egészíteni egyrészt fiziológiai, másrészt fizikai, mérési adatokkal. (A film elsődleges rendeltetése az, hogy ilyen adatokat

szolgáltasson.) Azonfelül pszichológiai szempontok szerinti skáláris adatok is szükségesek, melyek jelenleg még kevésbé ismertek. A fonológiai séma legfeljebb rövidített képet ad e mellett a két valóság-struktúra mellett.

A film forgatókönyvében egyébként minden magánhangzó hasonló környezetben van helyezve: apicalis obstruens — magánhangzó — apicalis resonans. Ez megkönnyíti az összehasonlítást és a kiértékelést.

2. A következő rész a nyelv által létrehozott zárhangokkal foglalkozik (a labialis zárhangokat természetesen értelmetlen lenne röntgenfilmmel elemezni). Ezek a zárhangok magukba foglalják mind az oralis-occlusiv, mind a nasalis változatokat. A magyarban a következő zárhang-sorozatok vannak (ezeket az artikulációs hely hagyományos kategóriái szerint jelölik, és a száj „letérképezett” egymásutánjában sorolják fel a következőképpen: apico-dentalis, palato-coronalis és dorso-velaris zárhangok):

(p) t t' k
(b) d d' g
(m) n n' ŋ

Mind előfordulnak megkettőzve is, kivéve az η -t.

Itt az az érdekes probléma merül fel, hogy hogyan elemezzük az orrhangokat, az n -t és az η -t. Az ember „érzi”, hogy ezek összetartoznak, de elválasztja őket a közbeeső palatalis n' . A probléma az, hogy sem a hagyományos lineáris elrendezés (mint pl. a Nemzetközi Fonétikai Társaság közismert mássalhangzó-táblája, vagy MARTINET sor-elrendezése), sem egy módosított kétszer-kettős elrendezés (mint pl. JAKOBSON megkülönböztető jegyekre épülő elrendezése) nem engedné meg nekünk, hogy egyesítsük az n -et az η -nel a többi nasalissal szemben. Nem szándékozunk végigmenni azon az egész irodalmon, amely e probléma körül keletkezett; az oslói nemzetközi nyelvész-kongresszus óta a magyar nasalisok rendszerezésének kérdése világszerte ismert fonológia probléma lett. Elég annyit mondanunk, hogy a film támogatja azt a nézetet, amely szerint a palatalis-coronalis artikuláció abban különbözik az apico-dentalis és dorso-velaris artikulációtól, hogy az előbbi a nyelv peremének kiszélesítésével jár, míg az utóbbi kettő nem jár azzal; ezek alapvetően középiek, median-sagittálisok. Így szembeállíthatunk egy centralis-sagittális artikulációt, amely egybefogja az n -et és az η -et, az n' -nek, sőt a t' -nek és a d' -nek is a kemény inynél történő kitergetett artikulációjával.

Ez azt is mutatja, amit a (h)-nak lejjebb tárgyalt problémája is igazol, hogy az artikuláció helyének szempontja nem kielégítő a mássalhangzó-fonémakategóriák rendszerezésére, és ezért egy olyan bonyolultabb és finomultabb elemzésre van szükségünk, amely az artikuláció szabadságnak több fokozatát teszi lehetővé.

3. Ezután következnek az affrikáták. Az affrikáta-vita a magyar fonetika parádés fonetikai problémája körülbelül harminc év óta, amikor a vita megkezdődött rendszertani hovatartozásukról, hogy az affrikátákat a magyarban egyes fonémáknak vagy hangsoportoknak értelmezzük-e, minthogy az affrikáta egy zárhang és egy azonhelyen képzett réshang kapcsolata. A valóságban azonban még több lehetőséget vehetünk figyelembe. Lehetséges, hogy az affrikáták némelykor egyes fonémák és máskor hangsoportok. Végül azt is feltehetjük, hogy a kérdésnek nincs semmiféle tudományos jelentősége, hanem az egész csak álprobléma. (Ezt az utolsó nézetet támogatni lehetne azzal,

hogy felvetjük a logikából kölcsönzött teljesség és az ellentmondásnélküliség kérdését, mindkét nézet, azaz a monofonematikus és a bifonematikus értelmezés lehetővé tenné a magyarban az affrikátáknak teljes és nem-ellentmondásos leírását. Minthogy a logikus leírás harmadik követelménye, az egyszerűsége, nem tisztázott a nyelvészetben, egy ilyen relativista nézet védhető volna.)

Magam hosszú ideig a harmadik megoldás mellett álltam, a mellett, hogy az affrikáták némelykor hangcsoportok, máskor meg egyes fonémák. Véleményemet a magyar nyelv morfolonematikus szerkezetére alapítottam. Az olyan szónak, mint *léc*, az instrumentalis alakja *lécce*. Ebben az esetben csak a monofonematikus értelmezés tenne lehetővé egy olyan megoldást, amely egyéb mássalhangzós tövekkel összhangban van, így *ház*, *házza*. Másfelől egy olyan esetben, mint a *bont*, a felszólító módja *bonč* (a helyesírásban — *bonts*), a monofonematikus értelmezés következményeképpen fel kellene tennünk egy $t \sim \check{c}$ mássalhangzó-váltakozást; ez pedig ellentétben van a magyar nyelvtan többi részével, és egyedül álló kivétel volna. Csak akkor tisztázódott a helyzet, amikor felmerült a *bonts* helyes nyelvtani elemzése: hogy a *bonts* a nyelvtani rendszerben nem egyéb, mint a *bonč* tövváltozat + \check{c} módjel-változat, amely a kiejtésben a gemináták egyszerűsödésével *bonč*-ra csökkent, amint azt a tárgyias igeragozásbeli alak, a *bonč* + *d* is mutatja, amely a kiejtésben *bončd*-nak hangzik. Más, ezzel párhuzamos példák megerősítik ezt a megoldást; így *t*-tövek, *út*, *űš-š*, *űž-d*; a *vonz* is (*vonz* + *z*) fonemikusan *vonz* lesz és a *mond* (*mond* + *d*) *mond*. A magyar helyesírás — amely nagyon következetes a morfolonematikus váltakozások jelölésében — ebben az esetben következetlen. (Vö. a megfelelő főnévnek, a *roncs*-nak fonemikus helyesírásával.) Ez az elemzés tehát arra kényszerít bennünket, hogy fogadjuk el az affrikáták monofonematikus értelmezését azon az alapon, hogy csak ez az értelmezés teszi lehetővé a nyelv morfológiai sajátosságainak egyöntetű leírását, és ugyanakkor lehetővé teszi a fonetikai jellegzetességek értelmezését is. A megoldás megmutatja azt is, hogyan függ a fonemikus elemzés a nyelvtani tényektől.

Ez az értelmezés teljes összhangban van azzal az újabban felismert ténnyel, hogy az affrikáták nem zárhangok és réshangok kombinációi, hanem hirtelen kezdetű réshangok, szemben a lassúbb kezdetű réshangokkal. Ez magyarázza meg ezeknek a hangoknak bizonyos töcsoportokban, például a hangugrató csoportban való viselkedését is, ahol úgy viselkednek, mint egyes (egy elemből álló) fonémák, például *bokor*, *bokr-a*, *tűcök*, *tűčk-ä*. Megemlíthetnők itt azt is, hogy a \check{c} az *š*-sel rímel, nem pedig a *t'*-vel vagy *t*-vel, ami azt mutatja, hogy a fonémák közti távolságokat nem lehet lélektanilag abszolút lépcsőfokokkal mérni. Erre utaltam korábban a pszichológia-struktúráról szóló megjegyzésemben.

4. A negyedik képsor bemutatja a magyar hangoknak oralis palato-velaris változatait. Bár ezeket a hangokat megemlíti a magyar fonológiában, de ritkán tárgyalják őket kielégítő módon. (A régebbi magyar nyelvben ezek a hangok gyakoriak voltak, de később eltűntek, és a jelenlegi hangok újabb eredetűek.) Az ilyen réshangok vagy kötelező módon fordulnak elő, mint *íclät*, *šax*, *pexx*, vagy néha fakultatív módon, mint *dü* vagy *düx*. Előfordulnak érzelmileg telített beszédben, az úgynevezett emphaticumban is, mint a (*hižžätatlän*)-ben, a (*hihätatlän*)-nek egy alakváltozatában. Mindezek előfordulnak szóvégi helyzetben, mássalhangzók előtt vagy geminátákban, de másképpen nem. Minthogy a laryngalis *h* nem fordul elő ezekben a helyzetekben,

felmerül az a kérdés, vajon azonosíthatjuk-e ezeket a hangokat mint egy-azon fonémának a tagjait. Hogy ezt megtehessük, fel kell tennünk posztulátumként egy olyan hangsajátságot, amely egyedül álló módon elválasztja ezt a fonémát a magyar nyelv rendszerében meglevő minden más fonémától. Világos, hogy ha az artikuláció helye felől közelítjük meg ezt a problémát, nem sokra megyünk, minthogy nehéz elképzelni, hogy micsoda sajátság tudna egybefoglalni egy glottalis (nyelvi) artikulációt egy buccalis (szájbeli) artikulációval, amely egy elég széles területen megy végbe a száj hátsó felében. Ha azonban a vocalicus szűrő akcióval való kapcsolaton nézzük ezt a jelenséget, azt látjuk, hogy mindezek a hangok magánhangzó mellett fordulnak elő, és a következő módon foglalhatók egybe: magánhangzó előtt: gyenge laryngalis súrlódás; — másként: erős buccalis súrlódás. Mindkét esetben a hangszínt a magánhangzó határozza meg. A két hangot egybefoglaló sajátság a szűrő üregnek mássalhangzó okozta (átmeneti vagy frikcionális) zöreje. Ezért jogunk van egyetlen (*h*) fonémáról beszélni, amely magába foglalja mind a gégebeli, mind a szájbeli hangváltozatokat.

5. Az egyszerű hangokról szóló részt a folyékony mássalhangzók, az *l* és az *r* fejezi be. Mindkettő előfordulhat egyszerűen és megkettőzve. Figyeljük meg az *l* apicalis jellegét más és más környezetben és a szükséges kompenzáló mozdulatokat a filmen, valamint az *r* erős pergését különösen a női beszélő kiejtésében.

II.

A film második része hangkapcsolatokat és hangsorbeli összefüggéseket mutat be.

1. Az első szósorozat olyan orrhangokat és zárhangokat foglal magába, amelyeket ugyanabban az artikulációs helyzetben ugyanazokkal az izmokkal hozunk létre. Ezeket rendszerint homorganikus hangoknak hívják, de minthogy nem magára a szervre, hanem a hang képzési helyére utalunk, ezért homotopicalis, azaz egy helyen képzett hangoknak hívom őket. Ezek a következők: *nt*, *n't'*, *ŋk*, *nd*, *n'd'*, *ŋg*. Figyeljük majd meg a hangképzés-folyamatok virtuóz koordinációját: az uvula rövid időre kis mértékben megnyitja az orrgaratot, miközben elzárja a száj kijáratát, ezt a mozzanatot rögtön követi az orrgarat elzáródása és a száj kijáratának hirtelen szabaddá válása. Jegyezzük meg közben azt is, hogy a film le van lassítva, és a valóságban ez a művelet két és félszer gyorsabban megy végbe.

2. A következő képsor a magyarban előforduló három mássalhangzóból álló hangcsoportokat mutat be. A mássalhangzóknak morfémaokban való csoportosulása elég egyszerű, de a ragozás és a szavak összetevése következtében, amely a magyarban szoros junktúra révén megy végbe, elég komplikált hangcsoportok keletkezhetnek, például *ndn* vagy *ndr*, mint a *rendnél*, *rendre* szóban, a *rend* ragos alakjaiban. Ez a rész néhány példát akar bemutatni az ilyen három mássalhangzós hangcsoportokban történő artikulációra. Valamennyiben morfémahatár van.

3. A harmadik képsor ebben a részben példákat mutat be a hangrendre.

Amint ismeretes, mind a magyarban, mind a finnben a magánhangzók-nak egyszerű szavakban (tőszavakban és képzett szavakban) való előfordulása korlátozott; ennek következtében egy olyan korlátozott disztribúció jön létre,

amelyet hangharmóniának hívunk. A magyarban és a finnben is ezt a jelenséget rendszerint palato-velaris harmóniának nevezik. Ez a jelölés azonban egyáltalában nem szerencsés, minthogy mindkét nyelvben az *e*, *é*, *i* és *í* semleges a magánhangzók előfordulására vonatkozó korlátozás szempontjából, és ennek következtében nagy a szabály alóli kivételek százaléka. (Az „egyszerű” szó struktúráilag olyan morfémásor, mely egy gyökérmorfémával kezdődik, amelyet bármennyi képző és rag követhet.)

Helyesebb leírás volna annak a ténynek a megállapítása, hogy a magánhangzók hátsó csoportja, azaz *o*, *o*, *u*, *ā*, *ō*, *ū* nem fordulhat elő egy szóban a megfelelő elülső magánhangzókkal, azaz az *ä*, *ö*, *ü*, *õ*, *ű*-vel. Ilyen elemzéssel az elülső és hátsó magánhangzókat elvont archifonémákba lehetne párosítani, és csak egyszer, az egyszerű szó elején kellene jelezni, vajon a magánhangzó-párnak elülső vagy hátsó tagjára gondolunk-e. A finnben a párosítást maradék nélkül végre lehetne hajtani, a magyarban az *ā* volna az egyetlen hátsó hosszú nyílt magánhangzó. Így

o és *ā* = *A*

o és *ö* = *o*

u és *ű* = *u*

és a megfelelő hosszú fonémák. Ha a hátsó minőséget egy lefelé mutató nyíllal és az elülső minőséget egy fölfelé mutató nyíllal jelöljük, akkor a következő két szót így lehet átírni:

csalnak ↓ *całnak*
cselnek ↑ *całnak*,

hasonlóképpen a finn példákban is. Ez csökkentené a fonéma-leltárt, és akkor egy öt magánhangzós rendszerrel dolgozhatnánk, a három archifonémával, az *A*, *O*, *U*-val, valamint az *e* és *i*-vel. Lehetséges fizikai jelentést adni a „kulcsok”-nak; ↑ magasabb második magánhangzó-formansokat jelöl. Lehetséges volna a fentieket kifejezni akár oppozícióban levő, akár komponenciálisán megkülönböztető vonásokkal. Érdekes megjegyezni azt is, hogy a magyarban a hangrend progresszív jelenség, azaz a gyöker válogat a képzők és ragok különféle változatai között, míg a hangok mássalhangzós elrendeződése regresszív, azaz az utólagos elem nem változik, és az előtte levő alkalmazkodik hozzá.

A labialis harmónia a válogatás szempontjából különbözik a hangrendi illeszkedéstől. Ez csak a közvetlenül előtte levő magánhangzó minőségétől (ajakkerekítéssel vagy anélkül képzett magánhangzó) függ, és csak a zárt *e* és *ö* közti válogatásra vonatkozik: *könyvhöz*, *könyvemhez*.

III.

A filmnek a harmadik része az összefüggő beszédből mutat be példákat.

1. Az első három közmondás:

Pénz beszél, kutya ugat.

Sok lúd disznót győz.

Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.

Ezeket normális, eső hanglejtéssel ejtették ki.

2. Az összefüggő szöveg következő két példája palindróm, azaz olyan mondat, ahol a fonémák sorrendje azonos mindkét irányban: hátulról előre és előlről hátra:

A Sári írása.

Indul a pap aludni.

Ezeket azért vettük fel, hogy megvizsgáljuk, vajon a film visszafelé való lejátszásánál van-e különbség az észlelt beszédhangban. Hogy kiküszöböljük a mondat-hanglejtés hatását, amely a végén levő esésével rögtön elárulná a forgatás irányát, utasítottuk a kísérleti alanyokat, hogy használjanak monotón (ez nem egészen sikerült minden esetben) mondathanglejtést.

Kiderült, hogy ha a mondatban nincsen olyan hang, amelynek kiejtése az artikuláció megállásával jár, azaz nincs benne zárhang vagy affrikáta, akkor nincs különbség a szalagoknak előre vagy hátra való lejátszásában. Másfelől azonban egy zárhang azonnal elárulja az irányt. Érdekes, hogy a lelassított újra való lejátszásban ez az irány kevésbé vehető észre, mint a rendes beszédben. E kísérlet jelentősége abban rejlik, hogy megmutatja, hogy az észlelésben a hang átlagos kiegyenlítést nyer, és egy hosszabb időszak összefolyik a fülben.

Ez a két palindróm fejezi be a filmet.

IV.

A film „forgatókönyv”-e a következő: Először a magyar nyelvi anyag fonológiai átírásban, utána zárjelben ugyanaz magyar helyesírással. A fonetikai átírásnál egy kevésbé módosított BUDENZ-féle átírást használunk.

A) Szavak

a) Egyszerű hangok

1. Magánhangzó k: Rövidek: *tör* (tar), *tor* (tor), *sur* (szur), *säl*¹ (szel), *ser*¹ (szer), *sin* (szin), *tör* (tör), *sül* (szül). — Hosszúak: *tār* (tár), *sör* (szór), *tūr* (túr), *tér* (tér), *sír* (szír), *tör* (tór), *tūr* (túr).

2. Nyelvvel képzett zárhangok: *hitāl* (hitel), *hittāl* (hittel), *hidāl* (hidal), *hiddāl* (hiddal), *inō* (ina), *innō* (inna), *ot'ō* (atya), *ot't'ō* (atyja), *od'ō* (agya), *od'd'ō* (adja), *on'ō* (anya), *on'n'ō* (anyja), *sokāl* (sokal), *sokkāl* (sokkal), *sogol* (szagol), *soggol* (szaggal), *hong* (hang).

3. Affrikáták: *pāc* (pác), *lācc* (látsz), *pācol* (pácol), *pāccol* (páccal), *brinžo* (brindza), *božo* (bodza), *boč* (bocs), *öčč* (öccs), *rāčol* (rácsol), *rāccol* (ráccsal), *halonžo* (halandzsa), *hožo* (hodzsa).

4. (h) — variánsok: *lehāt* (lehet), *ihlāt* (ihlet), *pehh* (pech), *dü(h)* (düh), *sah* (sah), *potroh* (potroh).

5. Likvidák: *ara* (ara), *arra* (arra), *por* (por), *orr* (orr), *ir* (ir), *äläm* (elem), *ällän* (ellen), *äl* (el), *äll* (ell), *áll* (áll), *öl* (öl), *ül* (ül), *tol* (tol), *tül* (túl).

β) Hangsorok

1. Azonhelyi nasalis-oralis csoportok: *d'ön'd'* (gyöngy), *kon't'* (konty), *mint* (mint), *mind* (mind), *fānk* (fánk), *ing* (ing).

2. Hármasmássalhagzó csoportok: *d'ön'd'rä* (gyöngyre), *bonžd* (bontsd), *pēnst* (pénzt), *ingnēl* (ingnél), *ingrū* (ingre), *fānkra* (fánkra).

¹ Az á nyílt e-t, az E zárt e-t jelöl.

3. Magánhangzó-illeszkedés: *člādomtol* (családomtól), *čālēdēmtōl* (cselédemtől), *borulgōthōtōt* (borulgathatott), *tōrulgāthātēt* (törülgethett).

B) Mondatok

1. Normális mondatok (közmondások): *pēnz bāsēl* ✓ *kūto ūgt* ✓ (Pénz beszél, kutya ugat). — *šók lud* ✓ *dīsnot d'ōz* ✓ (Sok lúd dísnót győz). — *škinēmtudōrōbušul* ✓ *nēbāsējjenōrōbušul* ✓ (Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul).

2. Tükörmondatok (palindrómok), monotón hangon bemondva: *šāri irāšo* (A Sári írása). — *indul o pōp aludni* (Indul a pap aludni).¹

LOTZ JÁNOS

A hangtörvény fogalmának kialakulása

„Nur das Gesetzmässige und innerlich
Zusammenhängende lässt sich wissen-
schaftlich erforschen.”

CURTIUS (Grundz. d. griech. Etym.⁵ 80.)

1. Ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a nyelv lényegének, mondhatnám: természetének a kutatása a múlt század első éveitől kezdve indult meg a tudományválas útján. Az új tudománynak, az összehasonlító történeti nyelvészetnek súlyos örökséggel kellett megbirkóznia. Vállalta a korábbi, kezdetleges nyelvtudományok eredményeit, a nyelvre vonatkozó, rendkívül ellentmondásokkal terhelt „elméletek” racionális magyát. Az is igaz viszont, hogy az általános emberi megismerés objektív logikája alapján nem is tehetett mást; ugyanakkor az új elmélet és módszer, a nyelvtudományi historizmus talaján állva szükségszerűen szembe is került vele.

Ez a szembenállás többsíkú volt. Elsősorban — elvi és módszertani okokból — szükségképpen tagadta az addigi leíró nyelvtan jogosultságát, sőt tudományos jellegét is kétségbe vonta. Ugyanilyen könyörtelen kritikával fogadta a korábbi „nyelvelméleti” megállapításokat: a Biblia misztikus elközeléseit a nyelv eredetéről, a különböző nyelvek létrejöttéről, a LEIBNIZ-féle „Lingua Adamica” leegyszerűsített logicizmusát vagy a nyelv muzikálításának a talaján kialakított rousseaui nyelvelképzelést éppenúgy, mint a különféle naiv etimológiai kísérleteket, amelyekről VOLTAIRE — a maga módján — olyan tudomány képét rajzolta meg, ahol „a magánhangzók semmit sem számítanak, a mássalhangzók pedig nagyon keveset” (BRUNOT, Hist. de la langue fr. I.-ből idézi LOUIS KUKENHEIM, Esquisse historique de la linguistique française. Leiden, 1962. 38).

Az új iskola megalapítói a vázolt sokszínű és meglehetősen súlyos elméleti és módszertani hibákkal terhelt örökség engesztelhetetlen kritikájának a talaján alakították ki elméletüket és az ennek megfelelő metodológiát. Az új

¹ A film a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetétől kikölcsönözhető. (Külföldön a kölcsönzés a Psychological Cinema Register, College Park, Pennsylvania által történik.) — Az előadás megtartása után angol nyelven részletes jelentés készült a filmmel kapcsolatos kérdésekről: Hungarian X-ray Film (X-ray Sound Motion Picture in Slow Motion), Project No. 49 in Research and Studies in Uralic and Altaic Languages of the American Council of Learned Societies, xeroxed by Bell and Howell Company, Cleveland, Ohio. — Ugyancsak megindultak a film mérési vizsgálatai, melyekben rajtam kívül ERICA GARCIA és JAMES WADSWORTH vett részt.

elmélet és módszer jelentőségét, lényegét KARL BRUGMAN így foglalta össze: „A nyelvészeti kutatás századunk elején a korábbi időkhöz képest annyiban hatalmas lépést tett előre, hogy a nyelv lényegét történeti fejlődésében látta, és bevezette a történeti módszert...” (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strassburg, 1885. 31.; az én kiemelésem). Ez a felfogás a múlt század folyamán egyre inkább megszilárdult, az idő múlásával egyeduralkodóvá vált, és egy évszázad leforgása alatt valóban imponáló sikerekkel dicsekedhetett: „...feltárta, fő vonásaiban megrajzolta nyelvek és nyelvcsaládok egész sorának fejlődését, megmutatta, hogyan lehetséges egyáltalán nyelvek mozgását, változását, átalakulását tudományosan vizsgálni...” (TELEGDI ZSIGMOND: Általános nyelvészeti tanulmányok I, 1963. 295).

Az új irányzat, a nyelvtörténeti historizmus nem kisebb feladatra vállalkozott, mint az adott nyelvi tények összefüggéseinek a feltárása, azok sok évszázados fejlődésének egzakt igényű felvázolása, a fejlődés menetéből kihámozható objektív „rend”, „okos szabadság” (vernünfte Freiheit: J. GRIMM) megragadása és ezt az elméleti igényt kielégítő metodológia, az összehasonlító történeti módszer kidolgozása. Ez a szemléletmód, elméleti igény a nyelvet olyannak igyekszik felfogni, amilyen; a benne végbemenő változásokat, azok összefüggéseit a nyelv immanens sajátosságának tartja; a nyelvbűvár feladatát ezeknek a belső összefüggéseknek, szabályos megfeleléseknek, törvényszerűségeknek a feltárásában jelöli meg. Rendet keres a felszínes rendtelenségben, szükségszerűséget a véletlen megnyilvánulások tengerében, egyszóval a nyelvi tények „fizikai” összefüggésrendjét, magyarul a *nyelvi törvényeket* kutatja. Igaz az, hogy ez a nyelvi törvény-fogalom az adott korszakban elsősorban és alapvetően a *hangtörvény* kategóriára korlátozódott, de az is igaz, hogy ebben a kategóriában minden hiányosságával, túlzásaival együtt tükröződött mindaz, amit modern értelemben *törvény*-nek mondunk. Ilyen és csakis ilyen értelemben teszek egyenlőségjelet a *nyelvi törvény* és a *hangtörvény* közé.

2. A hangtörvény-fogalom kialakulása új fejezetet nyit a nyelvészeti kutatások történetében. A fogalom kialakulásának folyamata, a körülötte kialakult harc intenzitása és extenzitása nemcsak tudománytörténeti szempontból érdekes és értékes — ennek ismerete nélkül az összehasonlító történeti módszer létrejöttének a jelentőségét nehezen lehetne érdemben értékelni —, hanem általános elvi tanulságok levonásának a lehetőségét is ígéri.

A modern értelemben felfogott *törvény* mint filozófiai kategória az újkori tudományosság igényeinek a talaján született. Ezeket az igényeket ugyanis már nem elégítette ki a jelenségek felszínes megnyilvánulásainak az egyszerű, gyakorlati jellegű leírása, mivel az nem érzékelteti a dolgok, jelenségek, folyamatok valóságos, mélyebb összefüggéseit. A felszín mélyén meghúzódó lényeg feltárása, a tapasztalati megismerés alapján az általánosítás felé törekvés ösztökéli az újkor tudósait a jelenségekben, folyamatokban levő belső, lényegi, szükségszerű, állandó és ismétlődő jellegű összefüggések kifejezésére. Az ilyen értelemben vett törvény-fogalom „a materialista világ nézet talaján született, mint szerves része a determinizmusnak, a természet objektív okozatiságát, objektív szükségszerűségét valló világnézetnek”. (NÁDOR GYÖRGY, A természettörvény fogalmának kialakulása. Bp., 1957. 533.) Nem véletlen, hogy ennek a törvény-koncepciónak a létrejöttéhez a leg-

jelentősebb hatást a modern természettörvény-fogalom kialakulása gyakorolta, ami az újkorban vált a természettudományok központi kategóriájává. A NEWTON megalkotta klasszikus fizika, majd a darwini biológia fogalmazta meg a természettörvény azon lényeges vonásait, amelyek mindmáig jellemzőek a természettörvény fogalmára (objektív jelleg, a törvények az anyagi világ visszatükröződései, a törvény és lényeg összefüggése, a törvények rendszere stb.: i. m. 10).

Az új természettörvény-fogalom megtermékenyítőleg hatott a tudományok egész sorára, mivel azok „egyre inkább túlhaladják az egyes jelenségek regisztrálásának kezdetleges színvonalát, és az egyes jelenségek tapasztalati megismerése útján az általánosítás felé törnek” (i. m. 252). Ez alól a hatás alól a nyelvtudomány se vonhatta ki magát. A természettudományos szemlélet és módszerek térhódítása kitapinthatóan érzékelhető a múlt század első felében a nyelvtudományi munkálatok előrehaladásában.

3. Az új iskola, az összehasonlító történeti módszer születését 1816-ra, a huszonöt esztendőös BOPP „Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache” című (Frankfurt a. M.) munkája megjelenésének évére szokták tenni. Ehhez itt csak annyi megjegyzés szükséges, hogy nyolc évvel korábban SCHLEGEL „Über die Sprache und Weisheit der Inder” című (1808.) munkájában már felvetődik az indogermán nyelvcsalád és az összehasonlító nyelvtan gondolata. (KUKENHEIM i. m. 144.) Ez azonban nem homályosítja el BOPP érdemeit, aki elsőnek vázolta fel a nyelvhasználat elvi és módszertani kérdéseit a nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek adatainak a megszólaltatásával.

BOPP első munkájában még hiába keressük a *törvény, törvényszerűség* fogalmát, annál inkább találkozunk a *Willkür, Zufall, Verwechslung, zufälliger Verwandlung* kifejezésekkel (i. m. 57, 118, 119, 128, 138, 144). A *szabály* ebben a munkában szó szerint értendő (*Regel, Regelung*). Nyelvszemléletének a fejlődésére jelentős hatással volt párizsi tartózkodása, ahol megismerkedett az enciklopedisták eszméivel. Ugyancsak számottevő tényező az egzakt módszerek igényeinek a gyors előretörésében SCHLEGELLEL, GRIMMEL és nem utolsósorban HUMBOLDTTAL kialakított kapcsolata. (EDUARD WECHSSLER, *Gibt es Lautgesetze? Festgabe Suchier. Halle a. S., 1900. 395; KUKENHEIM i. m. 44.*)

A hangtörvény fogalmát (*phonetisches Gesetz*) ugyanis — a közfelfogás szerint — elsőnek HUMBOLDT formulázta meg 1826-ban egy BOPPhoz intézett levélben (WECHSSLER i. m. 392).¹

WECHSSLER meggyőző érvelése szerint ez a lépés HUMBOLDT egész tanításának szükségszerű következménye volt: „Ugyanis miután felismerte, hogy a hangjelenségek és változásaik a nyelvközösség természeti alkatától függenek, a változások törvényre való visszavezetése magától értetődő következmény volt.” (I. m. 392.)

HUMBOLDT hangtörvény-koncepciójának kialakításánál a természeti organizmusokkal, illetőleg a természettörvényekkel való összehasonlításból indul ki, összevetve az utóbbiak jellemző sajátságait az előbbiekével arról az

¹ KUKENHEIM szerint a hangtörvény gondolata már nyolc évvel korábban, 1818-ban előbukkan a dán RASMUS RASK munkájában. Mivel azonban a dán kutató anyanyelvén jelentette meg munkáját, hangtörvény-koncepciója sokáig hozzáférhetetlen és ebből kifolyólag ismeretlen volt az európai nyelvészek számára. (I. m. 44; BERTHOLD DELBRÜCK, *Einleitung in das Sprachstudium. Leipzig, 1880. 32–3.*)

alapállásról, ami egész tudományos habitusára meghatározóan jellemző: „Ha ki akarjuk fürkészni az alkotó természet alakulását, úgy nem kell ideákat belecsempésznünk, hanem úgy kell elfogadnunk, ahogy az magától megmutatkozik.” (Idézi STEINTHAL, *Die sprachphilosophische Werke Wilhelms von Humboldt*. Berlin, 1884. 191; WECHSSLER i. m. 392—3; az én kiemelésem.)

Itt jegyzem meg, hogy maga a köztudatba átkerült szakkifejezés: *Lautgesetz* BOPP alkotása. BOPP először átvette a korábbi *Wohllautsregel* terminust (Vergl. Zerglied. des Sanskrits . . . Abh. d. Berl. Akad. Phil.-hist. Kl. 1824. 118), ezt 1827-ig használta (*Ausführliche Lehrgebeude der Sanskritsprache*. 1827.). Azután a *Wohllautsgesetz* használatára tért át, aminek a születésénél nyilván a korábbi *Wohllautsregel* és a humboldti *Gesetz* játszott alapvető szerepet (Berlin. Jahrb. 1827: 733, 735, 736, 749). Végül a kettő összeházasítása és az első megrövidítése folytán született a *Laut-Gesetz* (Vergl. Zerglied . . . II [1825], 195). BOPP rövid ideig még használta a régebbi *Wohllautsgesetz* kifejezést is (Vergl. Zerglied . . . III [1826.], 69), később már egyértelműen a *Lautgesetz* használatára tért át (i. m. IV [1829.], 28, 30).

HUMBOLDTtal való kapcsolatának kiépítése és tudományos együttműködésük megszilárdítása folytán BOPP nyelvfelfogásában is egyre inkább eluralkodik a természettudományos szemlélet. „A nyelveket organikus természettestnek (Naturkörper) kell felfognunk, amelyek meghatározott törvények szerint képződnek, belső lényegük alapján fejlődnek . . .” — írja a *Berliner Jahrbücher* 1827. évfolyamában (251). A tudományosság igényével fellépő grammatika feladatát így határozza meg: „A grammatikának mélyebb, tudományos értelemben a nyelv történetének és természet-leírásának kell lennie; amennyire lehetséges . . . természettörténetileg különösképpen azokat a törvényeket kell követnie, amelyek alapján fejlődésük . . . végbement.” (Uo.) Természettudományos terminológiája ott és akkor mutatkozik meg a legvilágosabban, ahol és amikor azt a régebbi terminológiával szembeállítja: *Zergliederung der Sprachen; Sprachanatomie; anatomische Zerlegung oder chemische Zersetzung des Sprachkörpers; Physik oder Physiologie der Sprache; stb.* (Vergl. Gr.¹ I., VI., VIII., IX. l.; idézi DELBRÜCK i. m. 17.) Összehasonlító nyelvtana Bevezetőjének első mondatában „Beschreibung des *Organismus der Sprachen, physische und mechanische Gesetze*” terminusok olvashatók (i. m. I., III. l.; WECHSSLER i. m. 396—7; DELBRÜCK: i. h.).

A vázlatosan bemutatott részletekkel talán sikerült érzékeltetni a természettudományos szemlélet gyors térhódítását az új nyelvészeti iskola első markáns képviselőjének munkásságában. Ez a hatás elsősorban és alapvetően a természettörvény-fogalom adaptálásában mutatkozik meg a *nyelvi (hang-) törvény* fogalmának a megszületése alkalmával.

GEORG CURTIUS, a természettudományos szemlélet és módszer aktív képviselője még szintén árnyaltan fogalmaz: „. . . a hangok életében biztos törvények ismerhetők fel, amelyek megközelítőleg a természeti erők következtességével érvényesülnek” (*Einleitung zu Grundzüge der griechischen Etymologie*. Leipzig, 1858. 81; DELBRÜCK i. m. 102).

A hangtörvény itt még nem *természettörvény*. A nyelv tudományt még nem sorolják a természettudományok közé, de az utóbinak megtermékenyítő hatása az új nyelvészeti szemlélet kialakítására elvitathatatlan. A törvény különböző jelzőinek a gyakori használata (fizikai, mechanikai stb.) megítélésem szerint elsősorban metaforikus jelleget tükrö-

röz, éppen úgy, mint a *nyelvtest kémiai elemzése* ('nyelv-analízis') vagy a nyelvnek *organizmus*-ként való felfogása, ami BOPP szóhasználatában elsősorban arra utal, hogy a nyelv nem önkényes valami. Az új nyelvtudományi szak kifejezések — ha egyikén-másikán ma már mosolygunk is —, arról egybehangzóan tanúskodnak, hogy a természettudományos egzaktásra való törekvés milyen nagy méreteket öltött a század első felének a nyelvtudományában. De talán azt sem felesleges megjegyezni, hogy az ebben a korban kialakított nyelvészeti szakkifejezések közül némelyik olyan mélyen beivódott a nyelvhasználatba, hogy máig is fennmaradt: (*gyökér* >) *gyök*, *tő*, *asszimiláció*, *disszimiláció* stb.

4. Az első harcos „természettudós-nyelvész” AUGUST SCHLEICHER, a nagy természettudósnak, HÄCKELnek személyes jóbarátja, DARVIN tanainak aktív propagandistája.

Munkásságának első szakaszában még a „szellemtudományi” irányzat követője. Különösen a hegeli történetfilozófia periodizációs elmélete volt rá nagy hatással. Szerinte „a nyelv élete két teljesen elkülönülő periódusra oszlik: a nyelv fejlődéstörténetére: történelem előtti periódus és a nyelvi forma hanyatlásának a történetére” (Zur vergleichenden Sprachgeschichte [Zetazismus]. Sprachvergleichende Untersuchungen I. Bonn, 1848. 16). A hegelianus „nyelvfejlődés-elmélet” olyan mély nyomokat hagyott a fiatal tudósban, hogy későbbi elméleti rendszerébe is szervesen beépítette a nyelv „életének” két szakaszáról vallott hegeli tanokat.

1850-től kezdve egyre fokozódó mértékben eltávolodik a szellemtörténeti irányzattól, és — SCHLEIDEN, majd VOGT, HÄCKEL és nem utolsósorban DARWIN hatására — egyre inkább a természettudományos szemlélet és módszer hirdetője és művelője lesz. „A természetbúvárok által jutunk azon belátásra, hogy a tudományra nézt ['nézvést'] egyedül csak a biztos és szigorúan tárgylagos [objektív] megfigyelés által megállapított tény, s az erre épített helyes következtetés bír érvénnyel; oly felismerés ez, mely sok társamnak lehetne hasznára. A céltalan alanylagos [szubjektív] értelmezgetést, a tarthatatlan szófejtegetést . . . s egyáltalában mind azt, ami a nyelvtudományt tudományos szigorától megfosztja, s a belátó emberek előtt lealacsonyítja, sőt nevetségessé is teszi, — határozottan elkerülhetjük, ha a fönnebb jelzett józan megfigyelés álláspontjára támaszkodni megtanultunk. Csakis a szervvilág [organizmus], és élet-törvényeinek pontos megfigyelése, a tudományos tárgyhöz való teljes odaadás fogja a mi tanelvünk (disciplin) alapját is képezni . . .” (Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar, 1863. Magyarul: EDELSPACHER ANTAL fordításában: Darwin és a nyelvtudomány. Bp., 1878. 14—5; 1. még: WECHSSLER i. m. 411.)

A nyelvre vonatkozó elméleti tételeit és metodológiai elképzeléseit két rövid tanulmányban fejtette ki. Az egyik, a fent idézett, DARVIN munkájának első német fordítása (1860.) után három évvel íródott.¹ A másik: „Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen” (Weimar, 1865.).² SCHLEICHER első vitairata (Darwin) igen nagy vihart váltott ki, éppen

¹ A tanulmány öt évvel később franciául is megjelent. M. DE POMAYROL fordításában: La théorie de Darwin et la science du Language. Paris, 1868. Itt jegyzem meg, hogy a két tanulmány csak EDELSPACHER fordításában került kezem ügyébe, így az alábbiakban a magyar változatokból idézek, illetőleg azokra hivatkozom, „Darwin”, illetőleg „Term. tud.” megjelöléssel.

² Magyarul ugyancsak EDELSPACHER fordításában: A nyelvészet és a természettudományok. Bp., 1878.

úgy, ahogy HÄCKEL következetes darvinizmusa „a hitbuzgó napilapok haragját” vonta magára. SCHLEICHER imponáló bátorságát éppen az a tény tanúsítja a legbeszédesebben, hogy tudott a HÄCKEL elleni támadásról (i. m. 43), és tisztában volt azzal, hogy saját, következetes materializmusára hasonló sors vár, mégis közreadta fenti tanulmányát barátjához és harcostársához, HÄCKEL-hez intézett nyílt levél formájában (i. m. 11). A harcok filozófiai monizmus talaján tudatosan kialakított SCHLEICHER-féle „természettudományi nyelvfelfogás” az idealista tábor vad támadását váltotta ki, aminek a méreteire és intenzitására SCHLEICHER — említett tanulmányában lefektetett elvei „részletes okadatolására” szánt kiadványának — előszavából lehet következtetni: „Megtámadták tőlem azon jogot, hogy a nyelveket anyagi létek és reál természet lényeknek tekinthessem.” (Term. tud. 3.)

Mi a nyelv, melyek jellemző tulajdonságai, milyen kutatási módszerekkel tudunk lényegébe behatolni? Ezek tagadhatatlanul a nyelvtudomány legalapvetőbb kérdései. SCHLEICHER két vitairatában egyértelmű választ kapunk ezekre a problémákra.

Nyelv-definíciója egyértelműen materialista: „A nyelv a fül által hallható jelensége az agyvelő képzetbeli anyagi viszonyok összelete [!] és a nyelvszervek tevékenységének, az idegek, csontok, izmok stb. segélyével.” (Term. tud. 7.)¹ Ha ezt a kissé nehézkesen fogalmazott meghatározást (nem tudom, mennyi írandó a fordítás számlájára) mai terminológiánk segítségével hívásával elemezzük, nem kevesebbet olvashatunk ki belőle, mint: 1. a nyelv akusztikai jelenség — de ez még hagyján, ezt korábban se igen tagadták —; 2. fogalmak (itt még képzetbeli viszonyok) kifejezése az idegek és a „nyelvszervek segélyével”; 3. ha jól értem az, „agyvelő képzetbeli anyagi viszonyait”, itt a modern materialista értelemben felfogott fogalom lényegének a megragadásával állunk szemben: a fogalom az anyagi világ, az objektív realitás egy részének tudatbeli (agybeli) tükröződése. Ez már „töről metszett” materializmus! Itt már semmi keresnivalója sincs a korábbi mitikus, idealista nyelvmagyarázatoknak! A korábbi idealisztikus nyelvelméletek cáfolásával nem sokat törődik, egy határozott mondattal napirendre tér fölöttük: „Azon nézetek megdöntését, mely szerint a nyelv egyesek találmánya, vagy, hogy az az emberrel külsőleg közöltetett volna [isteni ajándék], fölösnek tartom.” (I. m. 17.)

Ilyen alapállásból kiindulva a nyelv leglényegesebb vonását már csak egyféleképpen lehet megrajzolni: a nyelv természeti produktum, o r g a n i z m u s, lényegét tekintve azonos a többi organizmusokkal, istentől, embertől [!] függetlenül létrejövő, fejlődő, természeti jelenség. „A nyelvek oly természeti szervek [Organismen], melyek emberi akarat nélkül keletkezve [!] bizonyos törvények szerint növekedtek és fejlődtek, s azután avúlnak és elhalnak; nekik is sajátjuk ama jelenségek sorozata, melyet »élet« szó alatt érteni szoktunk.” (Darwin 15.) Itt két dologra kell felfigyelnünk. Az egyik a nyelv igen fontos tulajdonságát, az egyes embertől való független voltát, o b j e k t í v j e l l e g é t hangsúlyozza. s ő t t ú l h a n g s ú l y o z z a, ami a nyelv objektív és ugyanakkor szubjektív jellege dialektikájának a fel nem ismeréséből fakadt, és később a nyelvi törvények jellemző vonásainak a megfogalmazásánál kibékíthetetlen ellentmondások forrása lett. A másik jelentős mozzanat: a nyelv természeti organizmusként való felfogása (most már

¹ Ez a gondolat már DIEFENBACHnál is megtalálható (Vorschule der Völker Kunde. Frankfurt a. M., 1864. 40).

nem metaforikus fogalmazásban), ami a szociáldarwinizmus első jelentkezése a nyelvtudományban, és a nyelvi tények fizikai-fiziológiai, ugyanakkor pszichológiai jellegének a fel nem ismerésén alapul, egyik oldalát abszolutizálja, ami szükségképpen újabb ellentmondásokat váltott ki.

A nyelvnek organizmusként való felfogását könnyen össze lehetett egyeztetni a hegeliánus történetfilozófiával. Amit HEGEL a társadalom fejlődő és hanyatló szakaszáról mond, lényegében egyezik az organizmusok legfőbb sajátosságaival, és valójában nem más, mint az organizmusok legjellemzőbb sajátosságainak a társadalom történetére való adaptálása. „A történelem keretében a nyelvek csak meghatározott törvények szerint öregednek úgy hangban, mint alakban. Azon nyelvek, amelyek általunk jelenleg beszéltetnek, valamint minden történelmileg fejlett nép nyelve, amennyiben általunk kellő mennyiségben ismeretesek, már rég óta, természetesen kisebb vagy nagyobb mérvben, hanyatló átváltozásnak néznek eléje. Az emberiség életfolyamában a nyelv-alakulás és a történelmi élet váltják fel egymást.” (Term. tud. 22.) Nem nehéz itt a darwini tanok hatását felfedezni, de erről maga SCHLEICHER is félreérthetetlenül nyilatkozik: „Darwin tételei és nézetei még sokkal nagyobb hatást keltettek bennem, midőn azokat a nyelvtudománnyal hozám összeköttetésbe. A nyelv szervezetéről dívó nézetek hasonlóak Darwinnak az élő lényekről való nézetéhez, s azon nézetek, a melyeket én részint általában, részint véletlenül, 1860-ban, tehát ugyanazon évben, amelyben Darwin művének német fordítása megjelent, a létért való küzdelem, a régi alakok kihalása, továbbá az egyes nemek elterjedése és különböztetéséről nyelvi tekintetben nyilvánítottam (Die deutsche Sprache. Stuttgart 1860), eltekintve a kifejezésektől, Darwin nézeteivel feltűnően egyeznek.” (Darwin 12—3.)

Ha a nyelv természeti produktum, természeti organizmus, akkor „a nyelvtudomány . . . természettudomány: módszere egészben és általában azonos a többi természettudományok módszerével” (i. m. 15—16; az én kiemelésem). SCHLEICHER ezeket az elméleti és módszertani megállapításokat igen fontosaknak tartotta, és egész tudományos tevékenysége legnagyobb érdemének azt tekintette, hogy a természettudományos módszereket a nyelvészeti kutatásban meghonosította (DELBRÜCK i. m. 42—3).

A nyelv kialakulását a vázolt elmélet és módszer alapján így magyarázza: „A nyelvek összehasonlító bonctana [!] azt bizonyítja, hogy a nagyobb szervezetű nyelvek, egyszerűbb nyelvszervezetekből egészen lassanként, valószínűleg igen hosszú időtartamok befolyása alatt keletkeztek. A nyelvészet mit sem tud azon föltevés ellen felmutatni, mely szerint a legegyszerűbb hang által való gondolat kifejezések, a legegyszerűbb alakú nyelvek, lassanként az állatok által is birtokba vett hangjelek és hangutánzatokból keletkeztek.” (Term. tud. 16; az én kiemelésem.) A vázolt fejlődésment metafizikus voltára nem kell sok szót vesztegetni, bár HEGEL ismerete folytán valamivel „modernebb” fejlődésrajzot is elvárhattunk volna SCHLEICHERTŐL.

5. A schleicheri tanítások a század második felében az érdeklődés közepontjába kerültek. Ha a nyelv természeti organizmus, a nyelvtudomány a természettudományok körébe tartozik, akkor a nyelv lényeges, belső tulajdonságait megmutató *nyelvi törvények* — elsősorban a *hangtörvények* — azonosak a *természettörvények*-kel, azaz az akkori természettudományos eredmények alapján kialakított vélemény szerint *vaskövetkezetességgel*, *kivétel nélkül érvényesülnek*.

Az első nyelvkuató, aki világosan kifejtette és viszonylag rugalmasan megfogalmazta, hogy a hangtörvények kivétel nélkül érvényesülnek, AUGUST LESKIEN volt. „A vizsgálatnál abból az alaptételből indultam ki, hogy egy esetnek [casus] a ránk maradt alakja sosem következhet be az egyébként várt hangtörvény nélkül. A félreértés elkerülése végett még hozzá kívánom fűzni: kivételen olyan eseteket értünk, amelyben a várt hangfejlődés bizonyos felismerhető okok miatt nem következett be, ahol tehát bizonyos mértékig az egyik szabály a másikat keresztezi, így tehát azt a tételt, hogy a hangtörvények nem kivétel nélküliek, természetesen nem lehet elfogadni. A törvény éppen akkor nem szűnik meg és hat a várt módon, ha más törvények ilyen vagy másfajta zavaró körülményei, hatásai nem érvényesülnek.” (Die Declination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876. XXVIII. 1.)

HERMANN OSTHOFF — KARL BRUGMANNnal együtt — az újgrammatikus irányzat egyik legfontosabb alapelvének tartja a hangváltozások kivétel nélkül érvényesülő törvényszerűségének a leszögezését. „Minden hangváltozás, amennyiben mechanikusan megy végbe, kivételt nem ismerő törvények alapján jön létre, azaz a hangváltozás iránya, az egy nyelvközösséghez tartozóknál mindig ugyanaz, kivéve a dialektológiai megoszlás esetét, és minden szó, amelyben a hangváltozásnak alávetett hang hasonló viszonyok között van, kivétel nélkül megváltozik.” (Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprache. Leipzig, 1878. I, XIII. 1.; az én kiemelésem.) A hangtörvények kivétel nélküli érvényesülését az egész nyelvtudomány alappillérének tartják. Aki nem ismeri el, azt szubjektívizmussal vádolják. „Csak annak lehet szilárd talaj a lába alatt, aki szigorúan ragaszkodik a hangtörvényekhez, egész tudományunk alappilléréhez. Aki viszont... elismer kivételeket... az szükségszerűen szubjektívizmusba esik, és az önkény hatása alá kerül.” (I. m. XIV—XV. 1.; az én kiemelésem.) A hangtörvény ~ alappillér gondolat többször előfordul náluk (i. m. 134, 1. még 137—8., ahol a hangtörvény a kivétel nélküiség mellett mint „mechanisch wirkender factor” szerepel). Végül a kivételnélküiség szükségszerűsége: „A hangtörvények vakon, vak szükségszerűséggel érvényesülnek.” (BURGMANTÓL idézi KUKENHEIM i. m. 68.)

A kivétel „látszata” — ami tulajdonképpen valóságos kivétel — BRUGMAN szerint is akkor következik be, ha két különböző törvény keresztezi egymást. „A kivétel látszata azáltal keletkezik, hogy két törvény egymás mellett hat.” (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strassburg, 1885. 55.)

MAX MÜLLER felolvasásaiban is a hangtörvények kivételtelenségét tartotta a nyelvészeti tudományos kritériumának. „Az új iskola megállapítja, mint magam is sok évvel ezelőtt, hogy a hangtörvények semmiféle kivételt nem engednek meg, mert ha ezt tennék, a nyelv nem lehetne valóban tudományos tevékenység tárgya.” (Die Wissenschaft der Sprache. Leipzig, 1892. X—XI. 1.)

PAUL már sokkal mérsékeltebben, árnyaltabban fogalmaz: „A hangtörvény nem azt mondja ki, aminek bizonyos általános feltételek mellett újból és újból be kell következnie, hanem adott történeti jelenségek egy bizonyos csoportján belül a hasonlóságot konstatálja... Ha mégis a hangtörvények következetes hatásáról beszélünk, ez csak azt jelenti, hogy ugyanazon nyelvjáráson belül minden egyes eset — hasonló fonetikai helyzetben [hangfeltételek esetén] — hasonló módon viselkedik.” (Prinzipien... Halle, 1898. 61.)

Az igazság kedvéért azt is jelezniünk kell, hogy a „vaskövetkezetesség”, „kivétel nélküliség” hívei is elismerték, hogy a hangtörvények érvényesülése időhöz kötött. „Az is rendkívüli módon megszívlelendő jelenség, hogy a nyelvben minden hangtörvény meghatározott időn belül érvényesül. Hangok és hangkapcsolatok, amelyek a hangtörvény érvényesülésének az időbeli határán kívül esnek, változatlanok maradnak.” (JOHANN SCHMIDTŐL idézi OSTHOFF: *Morph. Unters.* IV [1881.], 389.) Ugyanez a véleménye DELBRÜCKNEK is a hangtörvények helyhez és időhöz kötöttségéről: „... a hangtörvények egy adott nyelvben és időben lépnek fel, és csak erre érvényesek.” (I. m. 128.)

6. SCHLEICHER és követői (LESKIEN, OSTHOFF, de főleg BRUGMAN) szívosan harcoltak a „vaskövetkezetesség”, a „kivétel nélküliség” elvének elfogadtatásáért. A „nyelvi organizmusról” szóló schleicheri tanítás is sok követőre, de még több ellenzőre akadt. Ugyanez volt a sorsa a nyelvfejlődésről vallott kétperiodusos elméletnek is. A nyelvre alkalmazható (természettudományos) kutatási módszerekre és magára a nyelvtudomány hovatartozandóságára kialakított újgrammatikus elképzelésekre is hasonló sors várt.

A vitát GEORG CURTIUS kezdte „Bemerkungen über die Tragweite der Lautgesetze, besonders im Lateinischen und Griechischen” című cikkével (*Berichte der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Phil. hist. Kl.* 1870. 1—39). THEODOR BENFEY folytatta „Die Spaltung einer Sprache in mehrere lautverschiedene Sprachen” (*Göttinger Nachrichten* 1877: 533—58) címen, majd HERMANN COLLITZ, *Besprechung von OSTHOFF—BRUGMAN: Morphologische Untersuchungen I.* (*Anz. f. deutsches Altertum V* [1879.], 318—23). Ugyancsak az OSTHOFF—BRUGMAN-féle koncepciót bírálta ADALBERT BEZZENBERGER, *Besprechung von OSTHOFF und BRUGMAN: Morphologische Untersuchungen I.* (*Gött. Gel. Anz.* 1879: 641—69), valamint OTTO BRENNER, *Einleitung zur Deutschen Phonetik* (*Grammatiken deutscher Mundarten I.* Leipzig, 1893.).

A külföldiek is beleszóltak a vitába. Jelentősebbek: N. KRUSZEWSZKY, *Die Laute und ihre Gesetze* (*Prinzipien der Sprachentwicklung: Techmers Zeitschrift f. intern. Sprachwissenschaft I* [1884.], 301—4, II [1885.], 260—8, III [1887.], 145—70; a cikk egy Kazánban 1883-ban megjelent írás rövidített változata). PAUL REGNAUD, *Éléments de grammaire comparée du grec et du latin I. Phonétique* (Paris, 1895. XVII—XXV. l.). WILLIAM D. WHITNEY, *Further words as to Surds and Sonants, and the Law of Economy as a Phonetic Force* (*Proceedings of the American Philological Association* 1889. júl. XII—XVIII. l.). M. W. EASTON, *Analogy and Uniformity* (*The American Journal of Phil.* V [1884.], 164—77). MAURICE BLOOMFIELD, *On the probability of the existence of phonetic law* (i. h. 178—85).

A legélesebb kritikát és a leghatározottabb ellenvetéseket a „kivétel nélküliség” teóriája ellen HUGO SCHUCHARDTnak „Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker” című munkája tartalmazta (Berlin, 1885.). — SCHUCHARDT elismeri a hangtörvények meglétét, kivétel nélküli érvényesüléseket azonban tagadja. Ez még nem is volna baj, mert itt igazza van. Amellett se tör azonban lándzsát, hogy a hangtörvények alól vannak kivételek, hanem a dolog lényegét (törvények kivételekkel) megkerülve így nyilatkozik: „... vannak sporadikus hangváltozások” (i. m. 31). Ezzel persze nem mond semmi lényegeset vagy legalábbis semmi újat. A törvény, törvényszerű lényegét ezek szerint nem tudta megragadni, vagy pedig az „igazi” törvényszerű-n ő is a mecha-

nikus értelemben felfogott természettudományos törvényfogalom (kivétel nélkül érvényesülő, ható) realizálódását érti: „... így tehát a b s z o l ú t é s r e l a t í v t ö r v é n y s z e r ű s é g - r ől beszélhetünk” (i. m. 32). — SCHUCHARDT eléggé lekicsinylően nyilatkozik az újgrammatikusok hangtörvény-felfedezésének a jelentőségéről. „Röviden, az újgrammatikus principium felállítása a nyelvtudomány történetében — megítélésem szerint — semminemű olyan fordulatot nem jelent, amellyel egy biztosabb és gyorsabb előrelépés kezdetét vette volna.” (I. m. 33.)¹ Az sem felel meg a történeti hűségnek, hogy az újgrammatikusok eredményeit önkényesen leszűkíti hangtörvény-koncepciójuk Achilles-sarkára, a kivételnélküliségre. „Az egyetlen tétel, amit az úgynevezett újgrammatikus iskola kizárólagos sajátosságának tarthatunk, a hangtörvények kivétel nélküli való érvényesülése.” (I. m. 1.) Ennél azért valamivel többet köszönhet a nyelvtudomány az újgrammatikus iskolának! Éppen ezért igazságtalannak érzem az újgrammatikus hangtörvény-fogalom rendkívül merev, „dogmatikus” bírálatát is egy ilyen megfogalmazásban: „A hangtörvények kivételnélküliségéről szóló tanítást... sem deduktív, sem induktív módon nem lehet igazolni, aki ragaszkodik hozzá, d o g m a mellett áll ki.” (I. m. 2.)²

Amikor SCHUCHARDT a szubjektív idealizmus álláspontjáról élesen támadta az újgrammatikus törvény kivételnélküliségének elvét, lényegében a törvény-koncepció ellen lépett fel. (Ugyanígy GRAUR: i. h.) Ezt a magatartást annál inkább a rováására kell írunk, mert amikor nem az újgrammatikusok elleni elfogult düh alapján, hanem a józan mérsékletől vezettetve fogalmaz — n o l e n s - v o l e n s — egészen közel jut a modern értelemben felfogott nyelvi törvény gondolatához. „A kivételek, amelyekből a hangtörvények kivételnélküliségének az alapján el kell tekinteni, más hangtörvények keresztező hatása, nyelvjárási keveredés és fogalmi asszociációk folytán jönnek létre.” (I. m. 3—4.)

A n y e l v i o r g a n i z m u s r ől szóló újgrammatikus tanítás kibontakozását szintén heves viták követték. Míg a hangtörvények kivételnélküliségének a bírálatát a mechanikus materialista törvény-koncepció ellen irányította a fő tüzet, addig az organizmus-elmélet ellenzői — érthető módon — sikerrel szálltak szembe a természeti organizmusok jellemző sajátosságainak a nyelvre történő leegyszerűsített alkalmazásával. Az organizmus-vita változó intenzitással több mint három évtizedig dúlt, annak ellenére, hogy ez a természettudományos szimplifikáció, illetőleg munka-hipotézis a maga árnyoldalaival elég hamar bebizonyította a maga tarthatatlanságát. A vita méreteire jellemző, hogy VICTOR HENRY közel a századfordulóhoz még mindig igen szenvedélyes hangon polemizál az organizmus-tan hirdetőivel. „Ha ezt az entitást [a nyelv] élettel ajándékozzuk meg, az már önmagában is helytelen; de ha azzal az ürüggyel, hogy élettel ajándékoztuk meg, fel akarjuk benne lelteni az élet lényeges és megkülönböztető jegyeit, mint a születést, a növekedést, az asszimilációt, a halált, azaz mindazt, ami az élő organizmusra jellemző, akkor egyszerűen a stílus virágaival díszítjük a száraz, tudományos megállapítást, különben magát a tudományos megállapítást sem értjük.” (*Antinomies linguistiques*. Paris, 1896. 10; WECHSSLER i. m. 416.)

¹ Ugyanígy nyilatkozott később VOSSLER, az „idealista iskola” megalapítója. Ezt az álláspontot vallották a neolingvisztika képviselői is, amikor kijelentették, hogy az újgrammatikus koncepció határozottan káros a nyelvtudomány fejlődésére nézve. (AL. GRAUR, *Studii de lingvistică generală*. Variantă nouă. 1960. 235.)

² Ugyancsak dogmának bélyegezte az új hangtörvény-elméletet MEYER is CURTIUS-nak szentelt nekrológiájában és BLOOMFIELD is a kérdéssel foglalkozó fejtegetéseiben (uo.).

Az organizmus-elmélet körül kerekedett vihar — a dolog természetéből kifolyólag — megtépázta a hegelianus két periódusos elképzelést is. Nehezen is lehetett volna védeni ezt a — minden gyakorlati tapasztalatnak ellentmondó — hegeli tételt. A nyelvek fejlődését nem a természeti organizmusokra jellemző faktorok indukálják, „előregedését”, „halálát” sem „a természetes életnedvek kiapadása” okozza.

Az újgrammatikusok elleni vitában a legmesszebb DELBRÜCK jutott, aki a tapasztalt túlzások és leegyszerűsített adaptációk reakciójaként mindent tagadott, amire az újgrammatikusok esküdtek. A természettörvényekről a saját korában kialakított ismérvek talajáról tagadta magának a hangtörvénynek a létezését is. „A hangtörvények... nem mások... mint megfelelések... Kétséges, hogy ezekre a törvény kifejezés egyáltalán alkalmazható volna... A kémiai vagy fizikai törvényekkel ezeknek a történeti megfeleléseknek semmiféle hasonlóságuk nincs.” (I. m. 128.)

A heves támadások következtében az egyik legharcosabb újgrammatikus, BRUGMAN is kénytelen fellépni az új iskola tanításának egyik-másik tézise ellen. Elhatárolja magát a nyelvtudományt a természettudományokba sorolótól, és elveti a hegelianus periodizáció-elveit is, mindkettőt téves nézetnek bélyegezve. „Ezek közül a téves nézetek közül néhányat Bopp követőinek egy része valósággal szisztematizált. Ide tartozik például az a vélemény, hogy a nyelvtudományt a természettudományokba kell sorolni, és az az elképzelés, hogy a nyelvek a történelem előtti időkben organizálódtak és tökéletesedtek, és a történelmi korszakban elkorcsosodnak és kipusztulnak...” (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strassburg, 1885. 32.)

A hetvenes években feladták a „Zergliederung-elméletet” is. A neogrammatikus-ellenesek ugyanis joggal bírálták az „ősnyelvet” azért rekonstruáló eljárásmodot, hogy azt a hangokkal [betűkkel] való ügyes operációk alkalmazásával ismét elemeire bontsák [boncolják!]. Ezeknek az operációknak az eredménye egy elemeire széthullott képződmény, „gyökerek”, „tövek”, szuffixumok konglomerátuma, egymáshoz való kapcsolatuk, viszonyuk körvonalainak leghalványabb kirajzolódása nélkül. A rekonstruált ősnyelv rekonstruált elemei egymástól független részek halmaza lett, ahol az áttekintést az elemek — fonetikai helyzetüktől függő — szabályos viselkedése nyújtotta. Ez az izoláló szemléletmód természetesen nem segítette a nyelvtörténet valódi fejlődésmenetének a megrajzolását, és nem véletlenül váltotta ki a kortársak heves ellenzését és éles bírálatát. (WECHSSLER i. m. 417—8.)

Ennek a bírálatnak a következtében a beszélt nyelv, a különböző nyelvjárások vizsgálata egyre inkább a nyelvi vizsgálódás előterébe került, és fokozatosan kiszorította az ősnyelv őselemeinek a rekonstruálására törekvő szemléletmódot. Az új vizsgálati anyag új módszereket követelt. Az új módszerek új vizsgálati segédeszközöket kívántak. Így született meg és rohamos léptekkel fejlődött egy egészen új diszciplína, a *nyelvfiziológia*, más néven *fonetika*.

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy lassan — egymásnak teljesen ellentmondó nézetek viharos összecsapása következtében — a nyelvpszichológia i szemléletmód is egyre inkább előretört (OSTHOFF, BRÜCKNER, PAUL, DELBRÜCK, BRUGMAN, WUNDT), akkor világossá válik a „vagy hangtörvény, vagy analógia” alternatíva a fonetikai változások magyarázására.

A fiatalabb generáció vázolt alternatívája mellé még egy alapvető elvi és metodológiai újítás is született: a kauszális törvényének alkalmazása

a nyelvi változások (hangváltozások) magyarázatára: minden fonetikai változásnak megvan a maga szükségsszerű oka. A kauzalitásnak a nyelvi vizsgálódásba való bevonulásában látták a hangtan tudományos konszolidációjának lényegét. Az új szemlélet- és vizsgálódási mód követői azután — ahogy ez általában lenni szokott — a kauzalitás „szükségsszerű” oldalát abszolutizálták, és a „véletlen”-t teljes mértékben kiiktatták, mint a tudományban „megengedhetetlen faktort”. (WUNDT, Über den Begriff des Gesetzes mit Rücksicht auf die Frage der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze: Philosophische Studien III [1886.], 212; WECHSSLER i. m. 421.)

WUNDT a kauzalitás-törvény alapján elfogadta a hangtörvények kivételnélküliségéről kialakított nézeteket: „... a hangtörvények kétségtelenül ok-okozati viszonylatokon alapulnak...” (Der Begriff des Gesetzes in den Geisteswissenschaften. Logik II/2, 138).

A kivételnélküliségnek a kauzalitás alapján történő magyarázata ellen határozottan fellépett SCHUCHARDT: „Ezzel szemben én úgy vélem, a hangtörvények kivételnélküliségéről szóló tanításnak a kauzalitás törvénye alapján való magyarázata a tudomány előrehaladásának akadály.” (I. m. 33.)

7. A vita ismertetését, egyes fordulatainak, mozzanatainak az értékelését a végtelenségig lehetne sorjázni. Talán felesleges is arra emlékeztetni, hogy a múlt század második felében nem volt egyetlen valamire való nyelvész sem, aki ne vokolt volna vagy az újgrammatikusok mellett, vagy ellenük. A vita hőfokát egyik tábor részéről sem csupán az abban résztvevők temperamentuma határozta meg, hanem a vita tárgya: a nyelv mibenléte, a vele foglalkozó tudomány hovatarozandósága s a legcélravezetőbb vizsgálódási módszerek ki-munkálása. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy milyen erős ideológiai indítékok játszottak közre a polarizáció kikristályosodásában, akkor érthetjük meg igazán az első „nagy per” jelentőségét. Tekintélyek hullottak porba, tekintélyelvek dőltek meg egyik napról a másikra, megdönthetetlennek vélt axiómák és oltárok omlottak össze a rendet, a racionalitást kereső elme szigorú kritikáján. Annyi mindenről kiderült, hogy a nyelv lényegétől idegen a priori spekuláció, a nyelv állapotába, mozgásformáiba kívülről bevitt idea egy bizonyos eszme- vagy intézményrendszer szolgálatában.

A múlt század elejének, első felének nyelvtudománya a nagy próbálkozások, fényes sikerek, tragikus buktatók, az útkeresés, az orientáció korszaka, amely magán viseli a korabeli társadalomtudományok általános válságának minden lényeges tünetét. — A „nagy példakép” adva volt! A természettudományok imponáló eredményeinek lenyűgöző hatása alól a rendet, immansens viszonyokat kereső nyelvész se tudott szabadulni. De talán nem is akart! A newtoni világkép mechanizmusa csábító képlet (ma így mondanók: modell), mivel a „mindenséget” úgy igyekszik megismerni, ahogy az „önmagától megmutatkozik”, nem kell semmit elvenni belőle, de nem is kell hozzá tenni semmit!

Jó helyen kereskedtek az újgrammatikusok, amikor saját tudományuk tudománnyá tevésének érdekében, a nyelvi törvények lényeges vonásainak a kialakításáért vívott harcaikban a természettudományokhoz fordultak segítségért. — A természettudományok lombikjából kicsillanó természettörvény-idea megejtette a korabeli nyelvészt. A mítikus nyelveredet-magyarázatok, a primitív nyelvosztályozási próbálkozások (a görög rafinált, a latin praktikus, a német filozofikus mentalitás nyelvi tükröződése stb.) helyett megragadható „szemléletes” fogódzókat ígért. Nem tudott ellenállni a csábítás-

nak, és „rászabadította” a természettudományos szemlélet „szellemét” a nyelvtudományra. Ez a „szellem” aztán — kiszabadulva a természetbúvárok által körülhatárolt korlátok keretei közül — leigázta az újgrammatikusokat. Szemlélet- és vizsgálódási módjával, törvény-koncepciójával tagadhatatlanul pozitív irányba terelte a nyelvvizsgálati módszereket (egzaktság), és a nyelvről korábban kialakított „elméletek” könyörtelen kritikájára ösztönzött.

Nem vitás, hogy a természettudományos szemlélet és vizsgálati módszer minden változtatás nélkül való átvétele és alkalmazása elvileg és módszertanilag is hibás volt — nem is szólva az akkori természettudományok eredményeinek a korlátairól —, és elég hamar megmutatta a maga árnyoldalait.

A természettörvény fogalom fogyatékoságai pontosan felismerhetők a *nyelvi törvény* [hangtörvény] jellemző vonásait feltüntető szinopszisban.

Igazuk volt az újgrammatikusoknak, amikor a nyelvet a természet és a társadalom objektív fejlődésmenetének produktumaként fogták fel, születésénél semmiféle külső beavatkozást nem ismertek el (SCHLEICHER és követői), de abban már tévedtek, hogy egyenlőségelet tettek a természet egyéb termékei és a nyelv közé, s a társadalom létrejöttét és fejlődését — a nyelv kialakulásával és fejlődésével együtt — nem s a j á t o s „természettörténeti folyamatnak” (LENIN) fogták fel.

Csak elismeréssel adózhatunk azoknak a törekvéseknek, amelyek a nyelv fizikai, fiziológiai aspektusát vizsgálódásuk előterébe kívánták állítani, hiszen ezeknek a törekvéseknek az eredményeként született a hangfiziológia, a fonetika, de bírálunk kell ennek a vizsgálati módszernek az egyoldalúságát, a pszichikai tényező figyelmen kívül hagyását.

Egyet kell értenünk az újgrammatikusokkal, amikor az önkény, a véletlen egyeduralmát támadták, végül megdöntötték, és helyébe a szükségszerűt, törvényszerűt helyezték, de bírálunk kell őket azért, hogy a nyelvi megnyilvánulásokból a véletlent teljes mértékben kiiktatták a nyelvfejlődést előmozdító tényezők közül. Ezzel lényegében a szükségszerű jelentőségét csökkentették, hiszen a véletlent a szükségszerű rangjára emelték.

Csak helyeselni lehet azon törekvésüket, hogy objektív vagy olyannak látszó tényezőket kerestek a nyelvfejlődés rúgói között a szubjektív idealizmus követőinek nyelvmagyarázata helyett, de abban hibát követtek el, hogy a szubjektum szerepét nem ismerték el nyelvalkotó tényezőként.

A tudományos egzaktságra való törekvés vitathatatlan tanújele a kauzalitás elvének alkalmazása a nyelvi elemek különböző mozgásformáinak a magyarázatára, ugyanakkor metodológiai zavar forrása a kauzalitás egysíkú felfogása, annak a fel nem ismerése, hogy a nyelvi elemek sokféle és bonyolult fejlődési menetének a kibogozásában nem egyszerűen vagy csak ok, vagy csak okozat lehet, hanem ezek bonyolult láncolata, ami egyik aspektusból okozat, az lehet más szinten újabb jelenségeket kiváltó ok és így tovább.

Nem nehéz felismerni a nyelvi (hang-)törvények sajátságairól vallott korabeli nézetek fogyatékoságaiban a mechanikus természettörvény, a mechanikus materializmus korlátait. Az is szükségszerű következmény volt, hogy az ellentábor azonnal hevesen bírálta ezeket a fogyatékoságokat, és kialakult az a több évtizedes polémia, aminek a vázlatos bemutatására törekedtem, ö n k é n y e s e n kiválogatva a vitatkozóknak tengernyi sokaságából azokat a vitapartnereket, akiket a polémia legjellemzőbb személyiségeinek tartottam, és azokat a vitatott pontokat, amelyekben — mint cseppben a tenger — egyértelműen visszatükröződött a vita lényege. Ez pedig nem más,

mint a nyelvi törvény fogalmának az elfogadtatása. Az újgrammatikus túlzások elleni harc lényegében a modern értelemben felfogott *törvény* emancipációjának az akadályozása. Akik bírálták az újgrammatikus hangtörvény-fogalom valóban meglevő túlzásait, hiányosságait, nem tudtak — de ideológiai megkötöttségük folytán nem is tudhattak, vagy talán nem is akartak — helyette jobbat ajánlani. A „törvényellenes” habitus alapoka egyértelmű: vagy objektív törvény, vagy „valami más”. Az újgrammatikusok ezt a dilemmát a maguk számára egyértelműen oldották meg, amikor félreérthetetlenül a *hangtörvény* mellett szavaztak. Hogy ez a hangtörvény-koncepció a vázolt fogyatékokosságoztól terhes, az a maga kora tudományosságának a fehér foltjaiból szükségképpen következik, és ha mai ismereteink alapján bíráltam is ezeket a hibákat, azt az elvi bátorságnak és elszánt harcosságnak kijáró tisztelettel igyekeztem tenni. Ügyszintén hozzátartozik az igazsághoz, hogy az újgrammatikus iskola vitapartnerei annyiban jó szolgálatot tettek a tudománynak, hogy rámutattak az új nyelvtörvény-elmélet kisebb-nagyobb hibáira, és ezzel arra sarkallták a „törvényesek” táborát, hogy az ellenvélemények birtokában elméletüket pontosabbá tegyék, hibáitól, torzulásaitól megszabadítsák.

Az első „nagy pert” a történelem az összehasonlító történeti nyelvészet fényes sikerei alapján lényegében lezárta. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ma már mindenki egyértelműen ítéli meg ennek a harcok korszaknak a lényegét, a részletkérdésekről nem is szólva. Azt azonban már nehezen lehet vitatni, hogy a nyelvtudomány történetének ez a periódusa — a maga hibáival, túlzásaival együtt — nagymértékben hozzájárult a nyelvészeti kutatások valóban tudományossá válásához.

KOVÁCS FERENC

Saussure magyar fordítása elé*

1. Sajátos véletlen, hogy SAUSSURE nevezetes „Cours”-jának magyar fordítása éppen 1966-ban kerül nyomdába. Most kerekén hatvan éve ugyanis, hogy FERDINAND DE SAUSSURE a genfi egyetemen megkezdte azokat a nyelvészeti előadásokat, amelyeknek anyaga a később nagy jelentőségre szert tett s most már rövidesen magyar nyelven is hozzáférhetővé váló mű alapjául szolgált. — Annak pedig, hogy a „Cours de linguistique générale” Saussure tanítványainak jó igyekezete folytán franciául első ízben napvilágot láthatott, éppen fél évszázada.

A terjedelmes időköz láttán, amely bennünket a szóban forgó mű keletkezésének éveitől elválaszt, természetszerűen vetődhetik fel a kérdés: miért csak most került sor a magyar fordítás elkészítésére, amikor néhány más nyelven már régebben megjelent; illetőleg: ha eddig nem végeztük el ezt a feladatot, akkor mi tette most aktuálissá; sőt: aktuális-e ez még egyáltalán? Kicsit

* A cím alá tulajdonképpen még ez az alcím is oda kívánkoznék: „A fordító előszava — helyett”. Az itt következő közleményt ugyanis eredetileg SAUSSURE magyar fordítása elé szántam. Minthogy azonban ott különböző, rajtam kívül álló és jobbára technikai okokból erre nem kerülhetett sor, magában a könyvben csak néhány legszükségesebb gyakorlati eligazításra szorítkozhattam. Előszavamat tehát — mivel a benne foglaltak elmondásáról semmiképpen sem szeretnék lemondani — eredeti megfogalmazásában itt teszem közzé.

elkéstünk, pótolnunk kell valamit, amit elmulasztottunk — ilyesmi csendül ki TAMÁS LAJOSnak a magyar kiadáshoz írt előszavából is.

Bevallom, magam kissé másképp vélekedem. Szerintem amennyire véletlen, hogy a magyar fordítás éppen 1966-ra készült el, annyira nem az, hogy nem húsz, harminc vagy negyven évvel ezelőtt jelent meg. Mert igaz ugyan, hogy Saussure hatásának nyomai nyelvtudományi szakirodalmunkban már a húszas évektől kezdve felbukkannak, mégpedig nemcsak az ismertetés, bírálat szintjén, hanem az elméleti fejtegetések, sőt a gyakorlati kutatómunka területén is, ezek hosszú évtizedeken át mégis és igazán csak „nyomok” maradtak. Egyes kutatók egyéni és egymástól független, sőt elszigetelt kísérletei az új tanokkal való megismerkedésre és ezeknek hasznosítására. Nyelvészeink derékhada azonban valójában csak a legutóbbi tíz-tizenöt évben jutott el a saussure-i oeuvre alapos megismeréséhez. S elsősorban most sem magának a „Cours”-nak az egyéni vagy közösségben történt olvasása, elemzése, megvitatása útján, hanem sokkal inkább a nyelvtudományi kutatásokkal szemben kialakult új követelmények miatt. A nyelvi valóság reális ábrázolására való törekvés, amely tudományágunk legutóbbi időszakát alapvetően jellemzi, elkerülhetetlenül olyan felismerésekhez vezetett el bennünket, amelyekhez Saussure-nél igen sokszor találtunk öngigazolást. Ma már nemcsak tudjuk, hogy Saussure és mások szerint a nyelv jelek rendszere, hanem el sem tudjuk képzelni a nyelvi jelenségek vizsgálatát másként, mint egymással való kölcsönös összefüggésükben. A leíró nyelvészeti kutatások előtérbe kerülése, ezek sajátos törvényeinek megismerése és meg tapasztalása nyomán pedig — Saussure-től függetlenül is — vérünkkel vált már a szinkronikus és diakronikus nyelvészet önálló voltának tudata.

Sorolhatnám a példákat, de talán fölösleges. Alighanem ennyiből is nyilvánvaló: szerintem idejében, vagy pontosabban: még éppen idejében jelenik meg Saussure műve magyarul. Húsz-harminc évvel ezelőtt csak feladat, bírálendő olvasmány volt Saussure a nyelvészek, közöttük a magyar nyelvészek számára is. Aligha lehetett volna más. Ma viszont már sok tekintetben mintegy szintézisét találjuk benne azoknak a legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseknek, amelyek bennünket mindennapi munkánk kényesítő szükségére folytán a közelmúltban tőle függetlenül is különösen foglalkoztattak. — Elérkezett az ideje, hogy előrébb lépjunk: ezt olvashatjuk ki ma — véleményem szerint legalábbis — a „Cours”-ból, s erre vonatkozik a főntebbi „még idejében”. Célpont és kiindulópont egyszerre. Célpont, ahová — nagyrészt önerőnkől, de a mű alkotójának segítségével is — befutottunk, s ahonnan visszanézve tételeinek ismeretében könnyebben rendszerezhetjük elért eredményeinket; és kiindulópont, amely — különösen egyes kérdésekben — még hosszú időn át lesz jó támaszunk a továbbfejlődés lehetőségeinek mérlegelése közben. — Legalább nyelvi nehézség ne akadályozzon bennünket és utódainkat Saussure művének forgatásában: ezért vállalkoztam arra, hogy a „Cours de linguistique générale”-t magyarra fordítsam.

2. Saussure-t lefordítani anélkül, hogy az emberben az egészet vagy legalább egyes részleteket illetően reflexiók ne támadnának, aligha lehetséges. Munka közben magam is tapasztaltam hasonlót. E problémák, kérdések és kételyek azonban — úgy érzem — még nem higgadtak le és nem tisztázódtak bennem annyira, hogy már ez alkalommal felvethetném őket. Erre később óhajtanék majd sort keríteni. Most hadd maradjak meg a fordító személytelen szerepkörében, s hadd szorítkozzam fordítói gyakorlatom ismertetésére és

megokolására, valamint azoknak az ebből következő technikai tudnivalóknak a közlésére, amelyek az olvasó számára e mű magyar nyelvű változatának használata közben szükségeselek lehetnek.

A magyar fordítás a „Cours de linguistique générale” 1931-ben, Párizsban megjelent 3. kiadásának szövege alapján készült. Az azóta, 1949-ben, 1955-ben és 1961-ben megjelent újabb kiadások tudomásom szerint változatlan lenyomatok. — Miközben a fordításon dolgoztam, többen és többször megkérdezték tőlem: mennyire veszem figyelembe a Saussure-rel kapcsolatos szakirodalom tanulságait, de különösképpen ROBERT GODEL munkáját (Les sources manuscrites du cours de linguistique générale de F. de Saussure. 1957.), amely tudvalevőleg arra vállalkozik, hogy a tanítványoktól rekonstruált „Cours”-t és a rendelkezésre álló kéziratok forrásokat (Saussure saját feljegyzéseit, a tanítványok jegyzeteit stb.) pontról pontra összevesse. — Bár egy időben foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy fordításomban legalább GODEL leglényegesebb megállapításaira utalok, erről igen hamar letettem. Ez már — a legszerényebb keretek között is — egy kritikai kiadás, illetőleg egy ilyen jellegű fordítás igényével lépne fel, amelynek elkészítéséhez teljes részletességében kellene megismerkednem a Saussure-rel kapcsolatos gazdag irodalommal, tanulmányoznom kellene GODEL könyvét a legapróbb részletekig, s nyomán el kellene végezmem a „Cours” megfelelő pontjaival való egybevetéseket is. Ilyenféle, szinte már értékelő munka elvégzésére pedig — amellett, hogy időmből és erőmből sem futná — jó lelkiismerettel nem is mernék vállalkozni. Nem beszélve arról: kérdés, vajon ennek az aprólékos és ugyanakkor az illető problémákban abszolút jártasságot és biztos judíciumot kívánó munka eredménye megérné-e csakugyan a fáradságot. S amellett — hadd tegyem még hozzá — az ily módon jegyzetelt és kommentált mű már nem is lenne azonos azzal az eredetivel, amelynek révén a saussure-i gondolatok a nyelvtudomány művelőihez eljutottak, s amelyet — éppen nagy hatása és jelentősége miatt — a most megjelenő fordítás útján magyarul is hozzáférhetővé akarunk tenni. — Ezeknek a megfontolásoknak az alapján tehát fordításomban kizárólag a „Cours de linguistique générale” főntebb már megjelölt kiadásának szövegét vettem figyelembe.

Az első problémát, amellyel munkám során szembekerültem — úgy érzem — máig sem, több munkatársam segítségül hívása után sem sikerült megoldanom. Nem sikerült tudniillik a magyar kiadás számára igazán megfelelő címet találnom. Nehezen mondtam le arról, hogy a *cours* szó a magyar címből kimaradjon. Nemcsak azért, mert ez utal világosan arra, hogy a könyvben foglalt gondolatokat Saussure sohasem írta le, hanem csak előadta. Hanem azért is, mert a francia címnek ez az első tagja már elég erősen összekapcsolódott a tudatunkban Saussure nevével, szinte szakmai „tolvajnyelvünk” elemei közé számíthatjuk. Mivel a *kurzus* szó felhasználásáról a szó mai jelentései miatt feltétlenül le kellett mondanom, először ezt javasoltam: „Előadások az általános nyelvészeti köréből.” Noha erről — ma sem látom világosan, miért — többen is lebeszéltek, ma is ezt tartom — nem jónak, de a lehetőségek közül a legjobbnak. — A megkérdezettek javaslatai két típus: az „Általános nyelvészeti” és a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” körül polarizálódtak. Egyik sem jobb és egyik sem rosszabb a másiknál. És: mindkettőnek csak részben van köze az eredeti címhez. Annak, hogy végül is az utóbbi mellett döntöttünk, nemigen vannak elvi okai. Az utolsó pillanatban, amikor a döntést már nem lehetett tovább halasztani, az utóbbit valamivel jobbnak találtuk, mint az

előbbit. Sajnálom, hogy eredeti cím-elgondolásomat semmiképpen sem sikerült megvédenem.

Mint az előre látható volt, igen sok nehézséget jelentett bizonyos terminusok magyarra fordítása. Különösen a három nevezetes műszónak, a *langue*, *parole*, *langage* hármának a saussure-i tartalom szerinti lefordítása állított szinte megoldhatatlan probléma elé. Hosszú időn keresztül kísérleteztem például azzal, hogy e szavakat, mint terminusokat lefordíthatatlanul építsem bele a magyar szövegbe, jelezve ezzel, hogy Saussure ezeket olyan sajátos jelentéstartalommal ruházta fel, amelyet egyetlen magyar szóval sem lehet pontosan visszaadni. Talán mindvégig e mellett az eljárás mellett tartottam volna ki, ha a „Cours” szövegében minden esetben pontosan elkülöníthető lenne e szavak terminusként való használata a mindennapos jelentésükben való alkalmazásuktól. Erről azonban szó sincs, sőt: olykor még terminusként való használatuk körén belül is tapasztalható kisebb-nagyobb zavar, következetlenség. — Végül is tehát a következőképpen döntöttem: a *langue*, *parole*, *langage* szavak helyébe a magyar szövegben minden esetben a *nyelv*, *beszéd*, *nyelvezet* szókat állítom; ezeknek, de különösen az első kettőnek, mint a kérdéses terminusok megfelelőinek már van a magyar nyelvészeti szakirodalomban bizonyos hagyománya. Minthogy azonban ezek a szavak a magyarban korántsem sugározzák a saussure-i jelentéstartalmat, ezeket nem az illető terminusok fordításainak, pontos megfelelőinek tekintem, hanem csupán olyan segédeszközöknek, amelyeket mintegy a kérdéses terminusok nyelvi szimbólumaiként kezelhetünk. Helyettük akár A, B, C-t vagy X, Y, Z-t is mondhatnánk, ha mindig pontosan tudnánk, hogy mikor van szó A-ról, B-ről és C-ről, mikor pedig a köznapri értelemben vett nyelvről és beszédről. S ezzel visszakanyarodtunk az előbbi problémához: ha ezt tudnánk, akkor a *langue*, *parole*, *langage* terminológiai hármast bátran meghagyhattuk volna franciául is. — Az előbb hangsúlyoztam, hogy a francia szöveg *langue*, *parole*, *langage* elemeit minden esetben a *nyelv*, *beszéd*, *nyelvezet* szókkal adom vissza. Akkor is, amikor kétségtelenül terminusok, akkor is, amikor nyilvánvalóan köznapri jelentésben állnak, és akkor is, amikor mindkét eset lehetséges. Biztosítani kívántam olvasóimat afelől, hogy ha a magyar szövegben *nyelv* szó áll, akkor a franciában minden bizonnyal *langue*-ot találnak, és így tovább. A szöveg további elemzése és értelmezése már az ő tetszésükre van bízva. Éppen ezért, mivel olykor előfordul, hogy az említett három magyar szó valamelyikét más francia szók tolmácsolására is kénytelen voltam felhasználni (például az *idiome*-ot sem fordíthattam mással, mint *nyelv*-vel, a *discours*-t *beszéd*-del; olykor a *langage* helyébe csakis a *nyelv* kívánczolt stb.), ezt minden esetben jeleztem oly módon, hogy a magyar szó mellett szögletes zárójelben megadtam az érintett francia szót. Tehát például: *nyelv* [*idiome*], *beszéd* [*discours*]. Ilyenkor a francia szót függetlenül attól, hogy az eredetiben egyes vagy többes számban állt-e, egyes számú alakjában adom meg, hiszen ennek itt csupán figyelmeztető funkciója van. Ettől a gyakorlattól csak igen ritkán, kizárólag olyankor tértem el, amikor az egyes szám erőltetetten hatott volna. Például: *beszédrészek* [*parties du discours*].

E legfőbb és megnyugtató módon szinte megoldhatatlan terminológiai problémán kívül természetesen még más hasonló természetű kérdéssel is szembe kellett néznem.

A nyelvészeti és nyelvtani műszókat, ahol csak megfelelő magyar terminus áll rendelkezésünkre, általában magyarul adtam meg (tehát például

consonne double = kettős mássalhangzó, *futur* = jövő idő). Ezen a téren azonban szintén adódtak nehézségek.

Így például Saussure a *phonologie* műszót sajátos, ma általánosan elterjedt jelentésétől némiképpen eltérő értelemben alkalmazza. Éppen ezért például a német fordítás a *Phonetik* szót állítja a helyébe. Magam mégis Saussure szóhasználatát tartottam meg: a *fonológia* terminust fogadtam el. Úgy gondolom ugyanis, hogy a magyar szakirodalom ide vágó műszavai közül (mint például *hangtan*, *fonetika*) bármelyik legfeljebb csak ugyanilyen mértékben felelne meg az érintett fejtegetések tartalmának. — Nehéz volt megtalálni az *espèce phonologique* magyar megfelelőjét is. A német fordítás ezt kettős megoldással *Einzellaut*-nak, illetőleg *phonetische Spezies*-nek adja vissza. A magyarban is többféle lehetőség kínálkozott, például a *hangfajta*, *fonológiai egyed*, *fonológiai species* terminus. Magam végül is az első mellett döntöttem. Leginkább azért, mert a szövegbe való beillesztés szempontjából ez bizonyult a legalkalmasabbnak. Egyébként ugyanis a francia kifejezés tartalmát — legalábbis nézetem szerint — a három lehetőség közül egyik sem fejezi ki maradéktalanul.

Nehezen tudtam megoldani a nyelvföldrajzról szóló rész IV. fejezetében jelentős szerepet betöltő *intercourse* angol kölcsönszó visszaadását is. Ezzel különben, mint a francia kiadás 281. lapján levő jegyzetből kiderül, már a kiadók is bajban voltak. Végül is változatlanul hagyták a szót (amelynek a jelentése tulajdonképpen: 'társadalmi kapcsolatok, érintkezés, közlés'), az olvasóra bízva a Saussure-tól ebben az esetben neki tulajdonított jelentéstartalomnak magából a szövegből való kihámozását. — Hasonlóképpen jártam el magam is, azzal a különbséggel, hogy a szó latin *interkursus* változatát alkalmaztam; ennek a magyar szövegbe való beépítése ugyanis (pl. „az *interkursus* hatóereje”, „az *interkursusnak* ez a második formája” stb.) az angol formáénál könnyebbnek bizonyult.

Igen sok fejtörést okozott a mondanivaló illusztrálására szolgáló példák visszaadása is. Itt természetesen nem a szó szoros értelmében vett hangtani vagy alaktani példákról van szó; ezekben az esetekben habozás nélkül megtarthattam Saussure francia vagy éppen más nyelvekből vett példáit. Sokkal nehezebb volt azonban dönteni a „Szintagmatikus és asszociatív viszonyok” című V. fejezet példáiról a szinkronikus nyelvészetről szóló részben. Először megpróbáltam a szintagmák elemzésekor megadott francia példákat a magyarban megítélésem szerint nekik leginkább megfelelő magyar példákkal helyettesíteni. Így került a *re-lire* helyébe *meg-számolni*, a *contre tous* helyébe *velünk szemben* stb. Csakhamar kiderült azonban, hogy ezt következetesen végigvinni nem lehet. Számos esetben — éppen a magyar és francia nyelv szerkezeti eltérései miatt — lehetetlen a szövegben kifejezett tartalmat pontosan illusztráló magyar példát találni. Azonkívül még az a veszély is fenyeget, hogy a magyar példa önkényes megválasztásával túllépnék a fordító hatáskörén, és Saussure mondanivalóját már interpretálni próbálnám. Ilyen megfontolások alapján, valamint lektorom és szerkesztőm tanácsára is, Saussure eredeti példáit ebben a részben is megtartottam.

Még néhány mondatot a példákról, más vonatkozásban. Egészen bizonyos, hogy az 1931-i kiadásban szereplő szláv, germán stb. példák helyesírása nem minden esetben egyezik meg a maival; ugyanígy bizonyára vannak differenciák a fonológiai fejezetben előforduló jelek használatában is. Ezek az eltérések a mondanivaló lényegét sehol sem érintik, viszont módosításuk több szempontból sem látszott kívánatosnak. Elsősorban nem is azért, mert e példák

mai követelmények szerint való módosítása számomra, mint e területeken járatlan kutató számára, oly nagy utánajárást kívánt volna, amely aligha érne meg a fáradságot; hanem sokkal inkább azért, mert ily módon a magyar fordítás ebben a tekintetben szükségtelenül torzítva tükrözné a mű eredeti arculatát. Ezért tehát — mint ahogy nem modernizáltuk az ábrákat és táblázatokat — ebben a vonatkozásban sem hajtottam végre semmiféle változtatást.

Az eredetihez hasonlóan a magyar kiadás is ad tárgy- és névmutatót. Ez nem a francia fordítása, hanem attól függetlenül, a magyar szöveg alapján készült. Legfeljebb az összehasonlítás erejéig támaszkodtam az eredeti mutatóra: arra törekedtem ugyanis, hogy a magyar tárgy- és névmutató inkább több segítséget nyújtson, mint a francia, ugyanakkor viszont az, ami abban benne van, ebben is okvetlenül megtalálható legyen.

Az olvasó kényelmét szerettem volna szolgálni azzal, hogy tervbe vettem: a magyar kiadás lapjainak folyamatos számozása mellett az 1931-i francia kiadás megfelelő számát is mindig megadom majd. Vagyis — más-más szám-típussal szedve — mindegyik lapon két szám szerepelt volna. Sőt ezt a kettős számozást az egyes fejezetekben való utalások esetében, valamint a tárgy- és névmutatóban is meg akartam tartani. Saját tapasztalatomból tudom ugyanis, hogy ez — ha a magyar és a francia szöveg egybevetésére kerül sor (márpedig ez nyilván gyakran előfordul majd) — az eligazodást mennyire megkönnyíti. — Máig sajnálom, hogy erről a szándékomról különböző technikai akadályok miatt le kellett tennem.

S végül még két rövid megjegyzést: olykor a szöveg érthetőbbé tételére kénytelen voltam bizonyos magyarázó közbeszúrásokat tenni. Ezeket minden esetben szögletes zárójelben: [] közlöm, éppen úgy, mint a *langue*, *parole*, *langage* terminusokkal kapcsolatos figyelemkeltő kiegészítéseket (1. fentebb). — A szöveg közben említett tudományos művek címét mindig eredeti formájukban és nyelven adom meg. Ha tehát francia nyelvű munkáról van szó, akkor franciául, ha németről vagy angolról, akkor németül, illetőleg angolul. Az egyöntetűség kedvéért még akkor is így járok el, ha a francia eredeti valamely más, például német nyelven megjelent munka címét franciára lefordítva adja meg.

3. „Teljes mértékben tudatában vagyunk a felelősségnek” — írták a „Cours de linguistique générale” kiadói előszavukban. Én sem írhatok mást. Legfeljebb még annyit: bennem még több a munkámmal kapcsolatos kétely, és még nagyobb a jogos aggodalom, mint amennyire nekik saját munkájukat illetően okuk lehetett.

De mielőtt mondanivalóm végére pontot tennék, hadd mondjak köszönetet mindazoknak, akik munkámban segítségemre voltak. Így elsősorban Telegdi Zsigmondnak, aki tanácsaival elméleti és nyelvi problémáim megoldásához egyaránt közelebb vitt, s szinte elejétől végig a legnagyobb figyelemmel kísérte a fordítás folyamatát. Továbbá lektoromnak, Gáldi Lászlónak, akinek a már kész munkához fűzött értékes megjegyzéseit szinte kivétel nélkül hasznosítani tudtam. Kelemen Tibornénak, aki a francia szöveg nyelvi tekintetben való pontosabb megértéséhez segített helyenként hozzá. Nagy Géának és Vészits Ferencnének, a Gondolat Kiadó munkatársainak, akik egyrészt a jó szerkesztői munka, másrészt a kiadás segítőképz adminisztrálása útján nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget. S végül — de nem utolsósorban — a Gondolat Kiadó illetékes vezetőinek, akik a jó ügyet felismerve a „Cours” fordításának megjelentetésére vállalkoztak, nagy szolgálatot téve ezzel szaktudomá-

nyunk művelőinek és az iránta érdeklődő művelt nagyközönségnek egyaránt. Fogadják mindannyian hálás köszönetemet: nélkülük ma sem olvashatnók Saussure alapvető nyelvtudományi munkáját — magyarul.

B. LŐRINCZY ÉVA

Egy meggyőző magyarázat a beszéd eredetéről

GRACE ANDRUS DE LAGUNA, *Speech: its function and development*. Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics. Midland Books 50. Indiana University Press. Bloomington, 1963. Az első kiadás 1927-ben jelent meg.

1. A nyelv eredetének nyomozása hagyományos és sokszorosan bejárt zsákutcája a nyelvtudománynak. A számtalan próbálkozást, amelyeknek mindegyike hajótörést szenvedett, módszertani hibáik alapján két fő típusra oszthatjuk (nem említve persze a teljesen tudománytalan kísérleteket).

Az egyik az, amelyik nyelvről beszélve a mai nyelvekre gondolt, s azok anyagából visszakövetkeztetve próbált anyagszerűen rekonstruálni egy bizonyos ősalapotot. Felhasználva az összehasonlító nyelvtudomány által rekonstruált indoeurópai, uráli, altaji és egyéb alapnyelveket, ezeknek szálait próbálta retrospektíve összefonni urál-altajivá, s ezt ismét tovább, az indoeurópaival közössé; és így tovább. Ám kísérletével nem tudta áttörni a történelem mélyét megülő ősködöt, s eltévedt benne.

A másik típus, látván, hogy egyetlen pontból számtalan egyenes húzható — s hogy ráadásul itt nem is egyenesről van szó, hanem görbéről, amelynek egy darabig követhető haladásvonala nem határozza meg a folytatódási irányt —, a mai állapothoz mint egyik ponthoz keresett egy másikat, hogy a kettő közötti távolságot részben visszakövetkeztetésekkel, részben feltevésekkel hidalja át. E másik fix pont: a fejlődésnek állati foka, a nyelv viszonylatában az állati hangmegnyilatkozások rendszere; s a kettőt összekötő vonal a nyelv keletkezésének hipotetikus története.

Látszólag fix pont mind a kettő; s a kísérletek mégis kudarcba fulladtak. Mert a két összekötendő pont közül épp az a labilis, amelyik papírforma szerint a legszilárdabbnak látszik: a mai nyelv. Nyelv mint olyan ma sem létezik, csak nyelvek vannak; egyes konkrét nyelvek, amelyeket sem anyagukban, sem rendszerükben nem lehet távolabbra visszavezetni, mint amennyire az összehasonlító nyelvtudomány képes. S ha elvonatkoztatnánk is konkrét formáiktól, és csak azt tekintenők bennük, ami közös, tehát „nyelv”: a módszertani botlásnak akkor is csak formáját változtattuk meg, de tényét nem küszöböltük ki.

Mert a mai nyelvnek, ha anyagától elvonatkoztatunk is, azt az egyetlen definíciót adhatjuk a csonkítás veszélye nélkül, amely szemléletében funkcionális, és valahogy így hangzik: A nyelv a társadalomban élő embereknek konvencionális jelekből álló gondolatok közlő eszközzrendszere. Valóban: általunk ismert formájában a nyelv emberi, mélységesen és kizárólag emberi; közösségi úton kifejlesztett és társadalmilag rögzített a beszélő egyén számára; eltéphetetlen kapcsolatban áll a gondolkodással; de a gondolatok közlésének csak eszköze, nem formája;

olyan eszköz, amely elemeiben jelszerűen kapcsolódik a valóság elemeihez, de nem természetüket tükrözi, csak jelzi őket; olyan eszközökkel jelzi, amelyek egymással rendszerszerű kapcsolatot mutatnak, s e természetükkel is a jelölt valóság szerkezetét tükrözik.

A nyelv, ahogyan ma ismerjük, elválaszt bennünket az állatvilágtól, és csak elválaszt. Így sem a konkrét nyelvek, sem a nyelv mint olyan nem vezethető le az állati kiáltásokból, és semmiből, ami a fejlődés állati fokán már megfigyelhető volna.

De szerencsére a nyelv eredete tulajdonképpen nem is probléma. A nyelv a beszédből ered. A mai ember számára a beszéd, az aktuális gondolatközlés a társadalomtól készen kapott nyelvi eszközök felhasználása, az örökölt lehetőséghalmazból való válogatás az „ad hoc” közölnivalónak megfelelően. Ám történetileg ez a viszony épp megfordítva igaz: a nyelv mint eszközkészlet a gondolatközlés gyakorlatából vált ki, a praxis ismétlődő elemeinek szublimálódásával és standardizálódásával állt össze. Az ember előbb ítél, mint fogalmat alkotott; ítél már a kutya is, amikor barátságosan vakkant gazdájára, de dühösen megugatja az idegent; noha ezt az ítéletét nem tudja egymással predikatív viszonyba állított tagokra bontani.

A nyelv: a gondolatközlés eszköze. A beszéd: a gondolatközlés folyamata. A nyelv: jelek rendszere. A beszéd: jelzések egymásutánja. A tagolt beszéd jelekből szerkesztett valami, vagyis a nyelv felhasználásával születik. De beszéd már a tagolatlan rendszertől is, amelynek jelzésségei primérek, oszthatatlanok, szerkesztetlenek. Beszéd, azaz közlés fungálhat nyelv, azaz fogalmi tagoltság nélkül is; de nyelv nem fungálhat máshol, csak a beszédben, és nem is születhet másból, csak a beszédből, a gondolkodásunkból tükröződő valóságelemek fogalmi kicsapódásának rögzítő és felidéző eszközeként.

A nyelv elválaszt az állati foktól, és csak elválaszt; a beszéd összeköt vele. A nyelv eredetét nem tudjuk tovább vezetni visszafelé, csak a beszédig; a beszéd eredetét viszont össze lehet kapcsolni mindenféle élőlénynek mindenféle életmegnyilvánulásával: távoli elődként hozzá kapcsolható akár még az amőba mozgása is.

FERDINAND DE SAUSSURE, aki immár hatvan évvel ezelőtt tartott, de csak halála után megjelent előadássorozatában (*Cours de linguistique générale*) ezt a lényeges különbséget nyelv (*langue*) és beszéd (*parole*) között zseniálisan megsejtette, a két pólust a mai, a kifejtett forma felől nézte, s így nem látta meg világosan, hogy nem a Nap forog a Föld körül, hanem éppen fordítva. Így életművében (s még inkább utóéletében, azaz követőinek munkásságában) a nyelv került a vizsgálódások reflektorfényébe, ami genetikusan másodlagos; homályba taszítva a beszédet, amely pedig nemcsak genezisében előbbre való nála, hanem funkcionáló valóságában is. Hiszen a nyelv addig él, amíg használják, azaz beszélük; s a nyelvet azért tanuljuk, hogy beszéljünk rajta, és úgy tanuljuk, hogy beszélünk rajta. A nyelv csak potencia, — a beszéd a praxis. A nyelv csak a beszédig jut el hatókörében, de a beszéd mindenhová: átfogja egész életünket, minden tevékenységünket.

2. Az elmondottaknak kisebb részben kifejtett, nagyobb részükben inkább csak átélt és átgondolt megfontolásával juthatott el GRACE ANDRUS DE LAGUNA, 1927-ben még fiatal kutató, addig a gondolatig, hogy a nyelv eredetének ügyét a kérdésfeltevés megváltoztatásával rántsa ki abból a kátyúból, amelyikben eddig mindig megrekedt. Könyvének címe is világosan

mutatja kutatásának tárgyát és szemléletét: „Speech: its function and development.” A szerző tehát nem a nyelv eredetét, kifejlődését veszi nyomozóba, hanem a beszédét; s vizsgálatában a beszédnek nem formáját vagy szerkezetét tartja kiindulópontnak, hanem funkcióját.

Az a tény, hogy a könyv írója nem nyelvész, hanem antropológus (a szónak tágabb és teljesebb, az embert egészében magába foglaló jelentésében), a munkának csak előnyére válik: a beszéd eredete tulajdonképpen már nem nyelvészeti probléma (legalábbis e szónak ma járatos és sajnálatosan leszűkített értelmében), hanem nagyon is komplex: legalább társadalomtudományi, de ezen is túlmenően inkább fejlődéstani. A nyelvészek a maguk szokásos eszközeivel és módszereivel nyilván ezért is nem tudtak sohasem eljutni a kérdés legmélyéig.

Hogy a könyv tárgyalásmenetét és beosztását rövid summában érzékeltessem, a szerző bevezetőjéből idézném szó szerint a következőket:

„Eléggé gyakori dolog a nyelvet — megkülönböztetve az aktustól, amikor beszéljük — társadalmi jelenségnek tekinteni, amely a művészettel vagy a vallással vethető össze; s az embertan vagy a filológia történeti és összehasonlító módszerei segítségével tanulmányozni. De a beszédtevékenységet mindig is az egyéni élet jelenségének tartották, s az egyéni lélektan szemszögéből kezelték. Pedig világos, hogy bár az egyén az, aki beszél, a beszéd maga éppúgy a társadalom szervezett életének része, mint az adás-vevés vagy a fegyverviselés. E könyvben megpróbáltam a beszédet ebből a szemszögből vizsgálni, s mindenekelőtt azt nyomozni: milyen sajátos szerepet tölt be a társadalomban; meg hogy a beszélés mint társas tevékenység hogyan függ össze a csoporttevékenységek egyéb formáival. Reméltem, hogy így új megvilágításba helyezhetem a beszéd eredetének sokat vitatott kérdését, s ugyanakkor előkészíthetem ezzel az utat a beszédnek mint egyéni lélektani jelenségnek eredményesebb tanulmányozásához is.

Könyvem első része ennek megfelelően a beszéd társadalmi szerepével foglalkozik. E szemszögből veti össze a beszédet az állati kiáltással, s egy kísérletinek és nem teljesnek szánt feltevést vázol fel az egyiknek a másikkól való kifejlődésére. Mert bár fontos jellemvonásaikban különböznek, mindkettő ugyanazt az alapvető szerepet látszik betölteni: a csoporttagok tevékenységének koordinálásáét. Így az egyiknek a másikkól való kifejlődése mindjárt világos; amennyire nem az, ha hagyományos módon a beszédet gondolat kifejezésnek, az állati kiáltást pedig érzelm kifejezésnek tekintjük. E fejlődésre nézve fő meghatározó tényezőnek látszanak azok a körülmények, amelyek elsődlegesen a csoportnak csoportként való fennmaradását érintik, s csak ezen keresztül a csoporttagok életének fenntartását. Részletesen igyekszem bizonyítani, hogy a fán való életnek a földön lakásra való felcserélése a csoport szervezetének az addiginál jóval rugalmasabb típusát tette előnyössé, ha nem éppen kényszerűvé; s hogy talán ennek a célnak szolgálatában fejlődött ki a beszéd.

Persze a beszédről szólván elkerülhetetlen, hogy ne foglalkozzunk némi mértékben a beszélt nyelv struktúrájával. Ha a beszédnek, mint itt feltesszük, a csoport tevékenységének összehangolása az elsődleges funkciója, s ha az állati kiáltásból való kifejlődését az a szükség határozta meg, hogy ez a funkciója kiterjeszthető legyen és specializálódjék, akkor a nyelv struktúrájának erre bizonyítékokat kell szolgáltatnia. A vizsgálat azt mutatja, hogy ez így is van. Az alapstruktúráról, amely minden nyelvre nézve közös, a beszéd társadalmi

funkciójának fényében vizsgálva kiderül, hogy sajátosan e szerep betöltésére alakult. Nem vállalkoztam azonban a különféle nyelvtípusok struktúráinak összehasonlító vizsgálatára. Ez a jelenlegi kutatás céljától teljesen távol esik.

A könyv többi része pszichológiai. A III. rész, hogy ezt említsem előbb, a beszédnek az egyén életében betöltött szerepével foglalkozik, s különösen az intellektuális élet magasabb formáihoz való viszonyával. De hogy ezt a nagyon bonyolult témát érthetően tárgyalhassuk meg, szükségesnek látszott ezt megelőzően összefoglalni azt az általános pszichológiai sémát, amelybe ezeknek be kell illeszkedniük. A pszichológia ma eléggé zavaros állapotban van. Nincs olyan átfogó rendszer, amelyiket véglegesnek vehetnénk. Nyilvánvaló, hogy kifejtő megfogalmazása nélkül nem vállalhattuk volna azt a bihéviorista álláspontot sem, amelyet a II. részben dolgoztunk ki, ha kissé talán a könyv egyöntetűségének rovására is. Ez távol áll attól, hogy általános elfogadottságnak vagy akár csak általános megértésnek örvendhessen; s lényeges vonásokban különbözik a Watson-iskolának sokkal ismertebb bihéviorista rendszerétől. Mégis, mint ezt igyekszem bemutatni, alapvető jelentőségű a beszéddel való foglalkozás szempontjából. Ez a rész »A szellemi fejlődés aspektusai« címet viseli, részben mert elengedhetetlennek láttam a végzendő elemzéshez a genetikus megvilágítást; s részben, mert e könyv egyik leglényegesebb célja épp annak a bemutatása, hogy a beszéd megjelenése nem valamiféle megmagyarázhatatlan csoda, aminek a hagyományos pszichológia számára tűnt fel, hanem egy az ész általános fejlődésével. Következésképp a II. rész fejtegetései azt készítik elő, hogy a III. részben a beszédet az egyéni magatartás egyik formájaként kezelhessük, ami jól kiegészíti az I. részben kifejtett evolúciós teóriát.

A III. részben a két előző rész érvelésének fonala egybefonódik. A beszédnek az egyéni magatartás egyik formájaként való elemzését végig társadalmi funkcióját tekintetbe vevő korábbi vizsgálataink eredményei irányítják. Ugyanakkor itt a beszéd úgy jelenik meg, mint további kiterjedése annak az egyéni célok elérésében mutatkozó indirektségnek, ami az értelmes magatartást a kezdetektől fogva jellemzi. A szellemi tevékenység magasabb formái — fogalomalkotás és szándék, emlékezet és képzelet, hiedelem és gondolat — amennyire jellegzetesen emberiek, annyira szorosan a beszéd-től függenek. Eredetükben alapvetően társadalmiak, közvetve a párbeszédnek köszönhetőek, aminek — mint bizonyítjuk — elsődleges funkciója az összehangolt csoportcselekvések előkészítése, bármennyire igaz is, hogy az egyén közvetlen reakcióját távérzékelése készíti elő. A párbeszédről kiderül, hogy funkciójához alkalmazkodó sajátos struktúrája van, s ez a struktúra teszi lehetővé a gondolkodás szervezett tevékenységét, amelyben maga is tükröződik.” (A Bevezető IX—XII. lapjáról.)

3. A kijelölt kezdőpont tehát az állati kiáltás, amely funkciójában nemcsak kifejező értékű, hanem befolyásolja a többi egyed magatartását is. Csak egy-két példát ragadjunk ki a könyvből! A párhívó hang, az utód éhségkiáltása, a vészkiáltás és sok egyéb hangmegnyilatkozás mind egy-egy jellegzetes fiziológiai-pszichológiai állapot komplex kinyilatkoztatásának része, eleme; de a fajnak egy vagy több egyedére olyan hatással van, hogy számukra valamilyen reakciót kiváltó ösztönzésül szolgál. És persze nem is csak ösztönöz, hanem egyben tájékoztat is: a hangadó térbeli elhelyezkedéséről, neméről, koráról, esetleg személyéről, természetesen fiziológiai-pszichológiai állapotáról, sőt olykor szándékáról is (pl. a támadó oroszlán üvöltése).

A szerző mindezekben a társadalmi vonatkozást emeli ki, amelyet az

eddig vizsgálatait elhanyagoltak. S ezt az oldalt hangsúlyozza az emberi fejlődés felé való átmenet során is: a fáról való leköltözés, a felegyenesedés s ezzel a kéz felszabadulása, a szerszámok felhasználása, majd készítése, a vadászat beiktatása a hagyományos tevékenységek közé, az utódnevelésnek az új életfeltételek között megváltozott formái és követelményei, és sok egyéb körülmény, az addiginál jóval hajlékonyabb és hatékonyabb jelzésrendszert tettek szükségessé ahhoz, hogy a közösség fenntarthassa magát mint közösséget, szükséges mértékben koordinálva az egyéneknek mint csoporttagoknak cselekvéseit.

Lehetetlen volna ezt a nagyszerű fejtegetést fő vonalaira redukálva összefoglalni: a feltevések, érvelések, bizonyítások lépésről lépésre haladnak a kijelölt kezdőponttól: az állati kiáltástól a végpontig: az emberi beszédig. A főbb állomások: az eredetileg komplex funkciójú hangmegnyilatkozásoknak közlésre és parancsra való szétválása (abból kibontva, hogy az állati kiáltásban jelen van az információ és a cselekvésre való serkentés mozzanata egyaránt); majd a kérdés megjelenése (amely már nem fizikai cselekvésre serkent, hanem beszédbelire), s végül ennek kettéválása kiegészítendő és eldöntendő formára (melyek közül az utóbbi az elsődleges, az egyszerű bizonytalanság kifejezője; a kiegészítendő forma fejlettebb szerkezetet, predikációt feltételez).

Szerkezeti tekintetben a mondatszó, a tagolatlan megnyilatkozás az állati kiáltásból átvezető forma, melynek fajait először talán csak a hanglejtés differenciálja (közlés, parancs, eldöntendő kérdés), s az elhatárolódás csak később indul meg. Azután a mondatszó a természetes szituációban leszűkült szerepet kaphat: ha látható a tárgy, amiről beszélünk, az eredetileg komplex jelentésű elem annak jelzésére szorítkozik, amit mondunk a látható dologról (tulajdonságot, létet, mozgást); ha az attribútumokat teszi a helyzet világossá, a mondatszó ezek hordozóját jelzi csupán. Így válhat egy-egy mondatszó hol állítmánnyá, hol alánnyá. S amikor a szituációt mint valóságos kontextust a nyelvi kontextus váltja fel, megszületik a predikatív mondat: a mondat-szóból mint elemből mondatrész, mint közlési egységből szerkesztett mondat lesz. Tehát mind a tagolt mondat, mind a mondatrész a tagolatlan mondatból ered: az első funkciójában, a második anyagában folytatója a mondatciónak.

A tagolt beszédből születik azután a nyelv: az elkülönült részek kiválnak a mondatból, s állandósulnak. A beszéd tárgyát megjelölő alanyból főnév lesz; az ennek valamilyen sajátságát jelző állítmányfajtból melléknév; míg a létét, mozgását, változását jelentő állítmányfajta igeiként válik ki. S persze fejlettebb fokon megjelennek az ezek viszonyait jelölő elemek is. — Így csapódik ki lassan a nyelv, amely elemeivel a beszéd ismétlődő részleteit s ezekben a valóságok felismert darabjait és mozzanatait rögzíti.

Mert mindez nem más, mint a valóság fokozatos megismerésének eredménye. Ez a megismerés az aktív kölcsönhatás terméke. Az állat, a legfejlettebb is, csak közvetlenül és önmaga felől ismeri a világot: számára annak stimulusai kellemesek vagy kellemetlenek, megközelítendőek vagy elkerülendőek. Így a dolgoknak a primitív szemlélő számára nincsenek objektív sajátságaik, köztük nincsenek objektív viszonyok. Csak a közösségben élő ember az, amelyben az eszközhasználat, a világgal való közvetett bánás reális megismerést fejleszt ki; s így a dolgok az emberi megismerésben visszanyerik valóságos és objektív természetüket és viszonyaikat. A velük való sokoldalú bánás kifejleszti a közösségben és tagjaiban a tárgyak, tulajdonságaik, mozgásformáik és viszonyaik fogalmát; s e tapasztalatokat segít a beszéd meg a belőle kicsapódó nyelv rögzíteni és az utódokra örökíteni. Társadalmilag kiérlelt nyelvi formákra

meg a beszéd új alakjára, a párbeszédre épül — mint idéztük — a magasabb szellemi élet minden tényezője és mozzanata is.

4. A szerző nem nyelvész, s így a nyelvnek a beszédből való kicsapódását természetszerűleg elnagyolja. Ezzel izgalmas feladatokat hagy a nyelvtudósokra. Például: Hogyan illesszük be az általa tekintetbe vett mondatfajok sorába a felkiáltó és az óhajtó mondatot, amelyek értékükben és társadalmi funkciójukban nyilván az elsődleges reagálás maradványai, ám mai szerkezetükben már jórészt a tagolt, a predikatív mondat formáit mutatják? Hová illesszük a szerzőtől nem említett mondatrészeket és szófajokat? — S nem kevésbé volna érdekes összeállítani a nyelvekből mindazt, ami bennük szerkezetben és kategóriákban közös, azaz általánosan emberi, s így a nyelvet mint olyat jellemzi.

Roppant tanulságosak, bár tőlünk távolabb esőek, de a vizsgálat szempontjából valóban nélkülözhetetlenek azok a részek, amelyekben a könyv írója egy tágabb funkcionális rendszerbe illeszti magát az állati kiáltást, amelyből a beszéd kifejlődött. A magyarázat itt is közismert tényekben rejlik, csak megfelelő sorrendezéssel és súlypontoszással szóra kellett bírni őket. A kiindulás itt az élőlény reagálása a környezet stimulusaira. Primitív fokon ez típusreakciók formájában jelentkezik, melyek ha komplexek is, oszthatatlan funkcionális egésznek alkotnak. Ám mindegyikükben megjelennek ismétlődő elemek: már az amőba ugyanazzal az állábmozgatással végzi a kellemes stimulus megközelítését és a kellemetlennek elkerülését. Így válnak ki a funkcionálisan egésznek alkotó típusreakciókból a funkcionálisan független elemelek, amelyek több egésznek is válhatnak részeivé. Ilyen egésznek része az állati kiáltás is; de még beágyazott elemként jelenik meg. Csak amikor az egyéni tevékenység társadalmi jellege felerősödik, akkor válik a hangmegnyilatkozás beszéddé, a közös tevékenységnek olyan koordinálójává, amely a reagálásba új elemet hoz: a közös cél közös elérésének törekvését. A társadalmilag rögzített eszközökkel működő beszéd már olyasvalamire reagál, ami objektív, s így független a beszélő egyénnek hozzá való viszonyától. S így alakul ki maga a nyelv is, amely a beszélő egyén számára adott és objektív; amelyben az neveződik meg, ami a közösség számára jelentőséggel bír; s amely közös eszköz közös célok elérésére, közös szándékok végrehajtására.

Hogy mindez valóban így történt, azt persze bizonyítani nem lehet. De annak részletező felvázolásával, hogy egyik etap miért és hogyan fejlődhetett ki egy korábbiából, amelyben csirái adva voltak, s hogyan szolgált alapjául egy következőnek, amelynek sajátosságai implicite már megvoltak benne, a szerző mindig valószerűsíteni tudja elképzeléseit. Az olvasó gyakran elcsodálkozik egy-egy részletnél, hogy ezt miért nem így láttuk eddig. Hiszen rendszerint ismert tényeket látunk egymással összekapcsolva; csak éppen a könyv írója olyan aspektusait deríti fel és emeli ki, amelyeket eddig nem vettünk észre vagy nem méltattunk kellő figyelemre; s olyanokat redukál tényleges jelentőségük szintjére, amelyeket eddig túlbecsültünk.¹

5. Amiről még külön érdemes szólnunk, az a műben követett alapelv és módszer.

Ami ismeretelméleti kiindulópontját illeti, azt a szerző ebben a mondatban foglalja össze legpregnansabban:

¹ Aránylag vö. PAIS DEZSŐTŐL a „Két fejezet a mondattanból”, valamint a „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához”. — P. D.

„Az objektív világ, ahogyan a tudomány ismeri, rendszerszerű összefüggésekben álló dolgok világa, olyan világ, amely független a megismerőjétől, s közömbös annak szükségletei iránt. Kutatásunk fő problémája azt megmutatni, hogyan jön létre, illetőleg fedeződik fel ez a világ a pszichológiai fejlődés folyamatában.” (197.)

S ha ez a fogalmazás talán kétséget támasztana az olvasóban, hogy a „létrejön”-e a szimbolikusnak, s a „felfedeződik” a reálisnak szánt kifejezés, vagy megfordítva, akkor vegyük hozzá még ezt a részletet:

„A természetes világ, amelyikben az egyén él: objektív rend. A külső természet rendje, amelyik az egyén pszichológiai egységének forrása és eredete. Magatartásának módját mindenekelőtt úgy kell szerveznie, hogy az a dolgok rendjének megfelelően. S ezenkívül úgy, hogy megfeleljen a létező társadalmi rendnek is, amely maga is csak visszatükröződése a természet elsődleges rendjének.” (349.)

Amit a szerző a világ objektivitásáról és megismerhetőségéről s a tudatnak tükrözéses eredetű másodlagosságáról ír, az nem csupán deklaráció, hanem valóban szemléleti alap. Igaz: bihéviorizmusnak nevezi szemléletét, de maga is megjegyzi: annak ez sajátos és egyéni értelmezésű válfaja.

Ami pedig módszerét illeti, az röviden azzal jellemezhető, hogy minden újabb fejlődési fázist egy előzőből bont ki, annak belső kettősségéből, lényegéhez tartozó ellentmondásaiból. Módszerét a szerző nem nevezi meg, tételeit nem fejti ki, de következetesen alkalmazza. Tudományos magatartását egyetlen formulába sűrítve így jellemezhetnők: a szerző a tényeket, az objektív valóság tényeit vizsgálja, mégpedig saját valóságos természetüknek megfelelően. Így tulajdonképpen nem valamiféle teóriát állít fel, hanem a kutató gondolkodásban rekonstruálja azt a fejlődési folyamatot, amely kutatása tárgyában, a valóságban lefolyt.

A könyv egy sokszor kompromittált problémának, a nyelv eredetének vizsgálata. A kérdést a szerző egy ugyancsak sokszorosan kompromittált filozófiai irányzat, a bihéviorizmus felől közelíti meg, bár annak eléggé sajátos és egyénileg értelmezett válfaját fejtve ki. Mindezt egy ma már sokak által félretett és túlhaladottnak tekintett, de itt mégis fényesen igazolt szemléletmód, a nyelv funkcionális szemlélete segítségével viszi végbe. S mindezzel nemcsak tételeit és feltételezéseit bizonyítja be, hanem azt is, hogy azok számára, akik a tudományos irányzatokat nem rendszerekké és izmusokká akarják kerekíteni, hanem szemléleti alapot és módszert keresnek bennük a valóság megismerésére, — minden út Rómába vezet.

Hiszen az e könyvben foglaltak alapvonalaikban és eredményeikben pontosan egybevágunk azzal a rövidke értekezéssel, amelyet ENGELS FRIGYES írt — Darwin és a korabeli biológia és természettudomány eredményei alapján — ilyen címen: „A munka szerepe a majom emberré válásában”. Ezt a cikket az 1927-ben megjelentetett könyv szerzője aligha ismerhette: ENGELS 1876-ban írta ugyan, de 1925. évi első, német—orsz kétnyelvű megjelenéséig a fejtegetés kéziratban lappangott.¹ — Persze a részleteket meg a részletességet illetően —

¹ ENGELSnek ez a cikke magyarul „A természet dialektikája” című gyűjteményében található meg. Ennek teljes kiadása 1952-ben jelent meg a Szikra Könyvkiadó gondozásában. A keletkezés és első megjelenés időpontjára vonatkozó adatok a kötet bevezetőjéből, illetőleg a kísérő jegyzetekből.

akár az ismeretanyagot, akár a módszert vetjük egybe — a két mű születése közötti kerek fél évszázad nem telt el nyomtalanul. De az a tény, hogy a lényegét illetően egymástól függetlenül mindketten azonos eredményekre jutottak, nemcsak a kongenialitást jelzi, hanem az alkalmazott ismeretelméleti alap és kutatási módszer diadalát is. A mi terminológiánkban ennek a szemléletnek és ennek a módszernek más a neve: a szemléletet *m a t e r i a l i z m u s n a k* nevezzük, a módszert *d i a l e k t i k u s n a k*. Ám itt most nem a nevek a fontosak, hanem az a letagadhatatlan tanulság, hogy a tények igazsága csak egyféle lehet, és nincs nála hatalmasabb erő.

A könyv szerzője által nem ismert ENGELS és SAUSSURE munkái alapján, még az itt ismertetett mű olvasása előtt, indíttatást éreztem magam is egy hosszabb munkát megkezdésére, amelynek ezt a címet adtam: „Funkcionális parole-vizsgálat”. Úgy láttam ugyanis, hogy a nyelvnek funkcionális vizsgálatát csak a beszédnek funkciójában való szemléletén és vizsgálatán keresztül tudjuk előkészíteni. S ezzel talán fel tudjuk oldani mai nyelvtudományunknak azt a nagy ellentmondását, hogy a modern nyelvészeti irányzatok számára az ismertetésem elején idézett, jellegzetesen funkcionális szemléletű nyelvdefiníció a kiindulási alap, ám konkrét vizsgálódásaikban még nem jutottak túl a formális szemléleten, amely a nyelvet épp társadalmi szerepétől függetleníti.

Ebben a törekvésben nagy segítség számomra és mindannyiunk számára GRACE ANDRUS DE LAGUNA nagyszerű könyve. Bebizonyítja, hogy a nyelv nemcsak hogy a beszédért van, hanem a beszédből is keletkezett; s hogy a beszéd nemcsak eredetében társadalmi koordináló eszköz, hanem mai szerepében is társadalmi; azaz, hogy a nyelv nem önálló és önelvű rendszer, hanem funkcionális; és teljességében, igaz valójában csakis ilyenként közelíthető meg.

DEME LÁSZLÓ

Az anonymsi hagyomány — és a *Csepel* név eredete*

V.

1. Amint e közlemény IV. fejezetéből kitűnt, a *Csepel* ~ *Csepely* földrajzi nevek a magyar nyelvterületen már a régiségben is sorozatosan előfordultak. Ennek a ténynek az elemzése alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy e földrajzi nevek mögött a régi magyar nyelv valamely köznévi eleme áll, minden bizonnyal olyan, amelynek jelentése megfelelő alapul szolgált a földrajzi névi alkalmazáshoz.

E köznévi alapú földrajzinév-adás igazolása előtt természetesen körül kell tekinteniünk az e vonatkozásban számításba jöhető köznévi elemek sorában. Azért mondom „elemek”-et többes számban, mert ahogy a nyelv szóelemeivel általában lenni szokott, ezek a származás tekintetében sem állanak egyedül, elszigetelten a nyelv rendszerében, hanem legtöbbször etimológiai csoportok, családok keretei közé tartoznak, következésképpen csak ezekben a keretekben vizsgálhatók. Szóban levő földrajzi nevünk alapjául is olyan köznévi szolgálat, amely egy viszonylag nagy létszámú szócsaládból nőtt ki.

E szócsaládnak egyelőre azokat az elemeit mutatom be a legszükségesebb adatok felsorakoztatásával, amelyeknek az etimológiai összetartozása — hogy

* L. MNy. LXII, 134–46.

úgy mondjam — elsőfokú, azaz amelyek kétségek kívül egy tőről sarjadtak, s ezért etimológiájuk más összefüggésekbe nem vagy aligha állítható. Mivel e szavak földrajzi névi alkalmazása éppen e cikk problematikája miatt külön igazolást kíván, egyelőre adatbemutatásuknál csak a köznévi jelentkezésre szorítkozom.

A szócsalád tagjai közül a legkorábbi előfordulása az, amelyik legtöbbszörre *cseple* ~ *cseplye* alapalakban jelentkezik: 1597: „Gramen: *Cseplye*, perje, pasit, hass faio eb igen szereti” (SZIKSZF.²; vö. EtSz. I, 944). További alakváltozatai időrendben: *cseple*, *csēplye*, *csepely*, *csēpēly*, *csepje*, *csepej*, *csőpjű*. További jelentésváltozatai időrendben: ’új hajtás, sarjadzás’, ’fiatal, növendék erdő’, ’bozót’, ’cserje, bokor, csemetefa’, ’sűrű, egyenetlenül fejlődött palántacsomó’, ’egyfajta sás’, ’elmaradt növéssé, silány természetű’. (A szó adatait l. még: MA.¹; PP.¹; PPB.¹; SzD.¹; SzD.²; SI.; KRESZN.; DANK.; KASSAI V, 164, 171; Tzs.; CzF.; MTsz.; SzegSz.; NSz.; ÚMTsz.). A szó igen gyakori összetételekben: *cseplye-erdő*, *cseplyefa*, *cseplyeperje*, *cseplyebozót* stb. (SzD.²; Tzs.; CzF.; MTsz.; ÚMTsz.). Közvetlen származékai közül az -s képzős a legelterjedtebb: *cseplyes*, *csēplyēs*, *cseplyés*, *cseplyēs*, *csepjés*, *csepelyes*, *csēpēlyēs*, *csepeles*, *cseplés*, *csepülés* ’bokros, cserjés, bozótos hely’, ’fiatal tölgyes’, ’tarackos, perjés terület’, ’sűrű, fősarjadzott, egyenetlenül fejlődött (növény)’ (SzD., MVir.; TAKÁTS, Told.; SI.; KRESZN.; DANK.; Tzs.; CzF.; MTsz.; SzegSz.; ÚMTsz.); igen sok adat a három szótagos *cseplyes* ~ *csepeles* változatra is; ugyanezek gyakran a *cseplyes erdő* ~ *csepeles erdő* összetételben is (KRESZN.; KASSAI V, 164, 171; ÚMTsz.; stb.). További közvetlen származékok: *cseplyesedik*, *elcseplyesedik* ’(növény) fősarjad, szétbokrosodik, szétterjed’ (SzD.²; SI.; KRESZN.; DANK.; KASSAI V, 164, 186; CzF.); *cseplyeség* ’bokros sűrűség, bozót’ (Gvad. Orsz. 131: NySz.; ÚMTsz.).

A szócsaládba tartozó további elemek: 1792: „*Tseprente*: bokor, tövifs-bokor” (SzD.²); további alakváltozat: *csēprente*; további jelentésváltozatok: ’apró fajövés, sarjadzás’, ’bozót’, ’apró-cseprő’ (TAKÁTS, Told.; SI.; KRESZN.; DANK.; CzF.; MTsz.; ÚMTsz.) | 1792: „*Tsepöltze*: tsaté. Lásd, Bozót, és Sás” (SzD.²); *csepőce* ’bokor’, ’fiatal, sarjadék erdő’ (TAKÁTS, Told.; SI.; KRESZN.; DANK.; KASSAI V, 172; Tzs.; CzF.) | 1792: „*Tseplyeteg*. Alfzott *tseplyeteg*.” (SzD.²); *csepjeteg* ’bokros sűrűség, csalt’, ’sarjadék erdő’ (KRESZN.; KASSAI V, 164, 171; SIMAI; Tzs.; CzF.; ÚMTsz.) | 1795: „A Bokrokat, és *Csepőtéket* a szántó földek Közül... ki kell irtani” (Festetits Urod. Instr. 63: NSz.); *csepéte*, *csepőte*, *csepüte*, *csőpőte*, *csőpéte* ’cserjés, bokros, harasztos hely’, ’növendék, sarjadék erdő’, ’csemete, fiatal növény’, ’sarjadék tölgyes, cseres’, ’vesszőhajtás, vadhajtás’, ’erdei aljnövényzet’, ’gyermek’, ’csenevész, nyiszlett, apró’ (SI.; KRESZN.; DANK.; KASSAI V, 164, 170, 172, 230; Tzs.; CzF.; MTsz.; OrmSz.; ÚMTsz.); gyakori származéka: *csepítés*, *csepőtés*, *csepítés*, *csepitős*, *csőpítés*, *csőpőtés*, *csepütés* ’cserjés, bokros, harasztos hely’, ’fiatal, sarjadék erdő’, ’elmaradt növéssé, silány természetű’ (Tsz.; MTsz.; OrmSz.; ÚMTsz.); *elcsőpítésedik* ’elbokrosodik, elcserjésedik’ (MTsz.) | 1816: „*Tseplesz*: hitván” (GYARMATHI, Voc. 100 [p: 108]; *cseplész*, *cseplész*, *csepresz*, *csēplesz*, *cseplyesz*, *cseplez*, *ceflesz*, *csepjesz*, *csēpjesz* ’bozótos, bokros hely’, ’apró, fejletlen, csenevész’, ’apró, csenevész bokor’, ’sarjadzás, sarjadék erdő’, ’fiatal tölgy-erdő’, ’gyér, ritka (növény)’, ’vékony ágak, rózse’, ’perje, tarack’, ’félig fejlődött, sűrű kukorica’, ’kuszált hajú, kócos’, ’kisgyerek’ (KRESZN.; Tsz.; CzF.; MTsz.; SzamSz.; ÚMTsz.); származékban már 1794-ből: *elcsepleszedik* ’elburjánzik, elterjed’ (MNY. VIII, 272); igen gyakori összetételekben, főként növényzetfajták és növényfajták megnevezéseiben: *csepleszborzon*, *cseplesz-*

hanga, cseplezsmeggy, cseplezspintyő, cseplezrecefog (CzF.); *cseplezserdő, cseplezfű, cseplezgabona, cseplezshaj, cseplezszakáll* (MTsz.); *cseplezskender, cseplezsnád, cseplezgyerők, cseplezskölyök* (ÚMTsz.) | 1836: „*Tseprentze*: Idem cum Tseplye” (KASSAI V, 171): ’apró fajövés, sarjadzás’ (1. még ÚMTsz.) | 1832: „*Csepe* fa: így nevezik a’ csüggő makkot termő tölgy fát” (TudGyűjt. III, 70): ’fiatal tölgyfa’, ’tölgysarjadzás’, ’egyfajta tölgy’ (Tsz.; CzF.; MTsz.; ÚMTsz.) | 1832: „*Csepött*: tuskés: tuskés bokros hely, de különösen nevendék tölgyes” (TudGyűjt. III, 71); *csepett* ’sarjadék erdő’, ’apró, növendék (ember, állat, növény)’ (Tsz.; MTsz.; ÚMTsz.).

2. Bár témánk központi problémájára, a *Csepel* ~ *Csepely* földrajzi név eredetére nézve a fent bemutatott köznévi csoportnak elsősorban a szótörténeti és nem a szorosabb értelemben vett etimológiai kérdései szolgálatják a megoldás kulcsát, a szótörténet és az etimológia sok tekintetében elválaszthatatlan volta miatt a szócsalád életének, alakulásának tárgyalásához az eredet kérdése is hozzátartozik. Ezért szükségesnek látszik, hogy a tárgyalt szavakra vonatkozó eddigi etimológiai véleményeket, legalábbis azokat, melyek lényegesebbek vagy tudománytörténetileg tipikusabbak, röviden áttekintsük.

KASSAI (V, 171–2) a *cseplye, cseprente, cseprence, cseplyeteg* és *csepőte* szavakat — néhány más, ide nem tartozó szóval egyetemben — a ’nagyon kicsi, nagyon csekély’ jelentésű *csepp* ~ *csöpp*-ből eredezteti. — CzF. szerint: „*Csep*, elvont gyöke *cseplez, csepleg* vagy *csepejég, csepőte, cseprente, cseplye, csepű* szónak, és származékainak, melyek alapfogalomban sűrűn nőtt, vagy öszvebonyolódott növényi sarjakat, vagy állati szőrszálakat jelentenek.”

HALÁSZ IGNÁC (Nyr. IX, 260) egy **csepel* igét tesz föl a *cseplyeteg, cseplye* és *cseplez* szavak magyarázatára. — MUNKÁCSI (Nyr. XXIX, 106; ÁKE. 199) a *csepe, csepley, csepeles, csepőte* szavaknak különféle kaukázusi nyelvekben keresi megfelelőit, s némiképpen hasonló hangalakú (*tcipuri, sipri* stb.), ’bűk’ jelentésű szavakban véli azokat fölfedezni.

Az EtSz. (I, 943) a *csepe, csepőce, csepőte, cseplye, csepett, cseplyeteg, cseprente* szavak etimológiai összetartozását — noha alaktanilag nem látja világosnak — igen valószínűnek mondja, de magának az egész szócsaládnak az eredetét ismeretlennek vallja. Külön tárgyalja e csoporttól a *cseplez*-t (I, 950), de az előbbiekkal való származásbeli kapcsolat lehetőségét ennél is felemlíti. — GOMBOCZ (NyK. XLV, 20 a *cseplye*-t a *csepe* -ly denominális származékának tartja.

PAIS (MNy. XXXVIII, 363) a *csepe(fá)*-t korábbi **csepel*-ből vezeti le, s *csepeles, cseplye, csepőte* rokonságával, valamint a tőle szintén ide sorolt *csepelyeges* ’ragadós anyagtól összetapadt, összeköcsösödött (haj, szőr, szősz)’ szóval együtt a *Csepel* földrajzi név magyarázatában már korábban tárgyalt oszmán-török *čäpäl* ’piszkos, csúf stb.’ szóból eredezteti. A jelzett jövevényszónak, illetőleg családjának ilyen jelentésfejlődését teszi föl: 1. ’piszok, mocskos’ → 2. ’gaz, dudva’ → ’cserje, bokor’: ’hajtás, sarjadás’ → ’növendék, fiatal fa’ → ’fiatal tölgy’ → ’tölgy’. — A *cseprenté*-t e csoporttól határozottan elválasztja, és a *csöpp* családjához sorolja (i. h. 364). — SZABÓ DÉNES (MNyTK. 85. sz. 42) a feltett **csepel* közszóval kapcsolatban lényegében megismétli PAIS magyarázatát.

MIKESY SÁNDOR (MNy. LI, 315 j.) szerint a *csepőte* és *csepőce* talán a *csepű*-ből való.

Mint látható, a felsorakoztatott vélemények egy része megelégszik a kérdéses szócsalád több-kevesebb tagjának származási egybekapcsolásával,

de nem megy bele az etimon megadásába, illetőleg azt ismeretlennek vallja. Sajnos, az etimont is érintő vélemények közt egy sincs olyan, amelyikkel kapcsolatban a súlyos nehézségek ne ötlenének rögtön szemünkbe, vagyis amelyik alkalmas volna az eredetbeli probléma megoldására. A továbbhaladás szempontjából gyümölcsözőbb lesz, ha e vélemények egyenkénti részletesebb cáfolata helyett a bemutatott szócsalád adataiból leszűrhető következtetésekre, tanulságokra fordítjuk a figyelmet; ezek a tanulságok egyszersmind magukban foglalják egyes korábbi vélemények cáfolatának tényét is.

3. Mindenekelőtt mint vitán felül állót megállapíthatjuk, hogy az adataiban vázaltszerűen bemutatott szócsoporthoz *etimológiai szorosán összetartozik*. Nincs egyetlen számottevő hang-, alak- vagy jelentéstan okunk sem arra, hogy ezt kétségbe vonjuk. Mint láttuk, e szavak néhányának az eredetbeli összetartozását a szócsaládot vizsgáló kutatók eddig is magától értetődőnek tartották, noha egyszer-egyszer kétségkívül más etimológiai körbe tartozó szavakat is ide vontak. Az egybetartozás felismerésében az EtSz. megy a legmesszebbre, amely a jelzett szócsaládtól csak a *cseplesz*-t választja külön, a *csepett* ~ *csepött*-re és a *cseprencé*-re vonatkozó adatokat pedig — nyilvánvalóan megokolatlanul, azok nem kellő számú ismeretében — hajlandó esetleg csak sajtóhibáknak venni.

Nézzük meg, hogy a szócsalád általános kérdéseiről, közös problémáiról mit vallanak egyes elemei.

A) *H a n g t a n i* tekintetben a tárgyalt szavak első szótagi magánhangzójának a minősége látszik elsősorban fontosnak és problematikusnak. Az adatok tüzetes elemzése alapján kiderül, hogy e hangelem eredetileg minden bizonnyal nyílt *e* volt; korábbi adatokban e hang sohasem váltakozik *ö*-vel, a későbbi és mai nyelvjárási adatokban pedig határozottan *ö*-ző területekről is jobbra *e*-ző adatokkal rendelkezünk (számos megbízható följegyzés mellett tanú erre például az OrmSz. és a SzegSz. is). A múlt század első feléből való egy-két szórványos példán kívül a szócsalád tagjaiban az *ē* és az *ö* csak viszonylag újabban tűnedezik föl; főként CzF. közöl számos *ē*-ző formát, de ezek is jobbra nyílt *e*-zőkkel váltakoznak. — Persze e tények ellenére sem kell arra gondolnunk, hogy ezek az aránylag fiatal *ē*-ző és meglehetősen ritka *ö*-ző adatok föltétlenül valamiféle szótárírói önkény termékei. Ha egyiküknél-másikuknál naiv etimologizálási szándék, tudóskodó belemagyarázás eredményével számolhatunk is, lényegében itt az *ē*-zés és *ö*-zés tényleges behatolásáról lehet szó. Mint később látni fogjuk, ez a másodlagos behatolás nagyon is természetes jelenség, a szócsoporthoz más szócsaládokkal (*csēpű* ~ *csöpű*; *csēpp* ~ *csöpp*; *csēpēg* ~ *csöpēg*; *töppörödik* ~ *csöpörödik*; stb.) való érintkezésén, analógiás kölcsönhatásán alapszik.

B) *A l a k t a n i l a g* a tárgyalt szócsoporthoz világos képző-szembenállás van. E képzők mindegyike a magyar névszóképzők rendszerének ismert, analógiákkal bőven megtámogatható eleme. Részben egyszerű képzők; *csep-e*, *csepe-tt* ~ *csepő-tt*, *csepe-l* ~ *csepe-ly*; részben képzőbokok: *csep-lesz*, *csepő-lce*, *csep-éte*, *csep-lvetege*, *csep-rente*, *csep-rence*. Az egyszerű képzők közül az *-e* és a *-tt* lehet igenévképző, de lehet kicsinyítő képző, illetőleg az igenévképzővel valószínűleg azonos eredetű *-t* névszóképző (*csepet* > *csepett*) is. A képzőbokok első eleme részben az egyszerű képzőkben látottakkal azonos (*-e*, *-l* ~ *-ly*), részben új elemet is mutat (*-r*). A képzőbokok második eleme is ismert névszóképző (*-sz*, *-ce*, *-te*, *-(e)teg*).

Ebből a kis összeállításból két dolog szűrhető le. Az egyik az, hogy az önállóan ki nem mutatható, de biztosan kikövetkeztethető tő a hozzá járuló képzők természete alapján aligha egyértelműen nomen vagy egyértelműen verbum; legvalószínűbben a kettő együttese: nomenverbum. A másik az, hogy a szócsaládban néhány régi jellegű, aktivitását többnyire már sok évszázad óta elveszített képzőelem mutatkozik: *-l ~ -ly, -r, -sz, -te* stb. — Még kell itt jegyezni, hogy nyelvünkben igen sok olyan szócsalád van, amelynek önállóan ki nem mutatható (legfőljebb csak később, jórészt mesterségesen elvont) fiktív töve van: *villog : villan : világ* stb.; *dicsér : dicső : dicsekedik* stb.; *repül : repít : repdes* stb.; *piszkál : piszok : piszmog* stb.; *homlít : homlok : homorú* stb. Ismeretes, hogy ezeknek a töveknek vannak bizonyos közös tulajdonságaik: legtöbbszörre a finnugor, az ismeretlen eredetű vagy az onomatopoeitikus eredetű szavak sorába tartoznak, nyelvünknek tehát általában nem jövevény-elemei; nem egyértelműen igék, illetőleg névszók, hanem jórészt a nomenverbumok ismertető jegyeit hordozzák magukon.

A világos képző-szembenállítás, valamint a képzőelemek ismert volta miatt a szócsalád egyes tagjainak alaktanát nem érdemes tovább részletezni. Csupán a tárgyunk szempontjából legfontosabb tagnak, a *csepl(y)é*-nek az alakí viszonyairól kell még néhány szót szólni. Számos jel mutatja, hogy ebben a szóalakban *-l ~ -ly* névszóképző van, amely mind deverbális, mind denominális funkcióban járatos: *fogoly, lepel, szugoly, pehely* stb. A szó korábbi változata a *csepel ~ csepely* volt; a töváltakozás a gyakori származékokban indult meg és ment végbe a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével: *csepel(y)es > csepl(y)es, csepel(y)esedik > csepl(y)esedik* stb. Mint az adatokból láthattuk, a három szótagú *csepeles ~ csepelyes* formák máig is igen közönségesek. A *csepé*-n, valamint a *csepéte ~ csepőte* rejtett tövén kívül a tövéghangzót őrzi a *csepett* és a *csepölce* származék; a *cseplyé*-vel azonos módon, a két nyílt szótagos kiesés alapján vesztette el viszont a *cseplesz, cseplyeteg, cseprente* és *cseprence*. A *cseplye* alak végső *e*-je tehát nem független a töben végbement nyílt szótagi hangzókieséstől, de természetesen adaptációs jelleggel képző-szerepet kapott, sőt az sem lehetetlen, hogy valóságos képzőelem. Mindenesetre a *csepely : cseplye* típusú töváltakozás a magyarban általában is, de különösen *l (ly)* és *r* végű, illetőleg képzős szavakban gyakori, s bőven van példánk rá éppen *-l ~ -ly* képzős szavainkban is: *bogoly : boglya, szugoly : suglya, pehely : pelyhe, pelyhedék* stb. (GOMBÓCZ: NyK. XLV, 1 kk.); vö. még pl. *teher : N. terhe, szeder : N. szedre* stb. A régi *csepel ~ csepely* formák *cseplye* alakúvá fejlődése tehát közönséges és természetes jelenség.

A mondottakból látható, hogy tárgyalt szócsaládunknak a török *čapāl* alapján álló magyarázatát az alaktani összefüggések nem engedik meg. E török szó alapján — most csak pusztán alakilag tekintve — a *csepel(y) ~ csepl(y)e* elszigetelten éppen magyarázható lenne. De ez a szóelem nem áll elszigetelten, s a család egészének képző-szembenállításait a török szóalakból levezetni természetesen nem lehet.

C) Jelentéstani tekintetben a szócsalád szintén rendkívül egyöntetűen vall. Az egymáshoz viszonylag közel álló jelentések közül a 'fiatal, terjedő növényzet; sarjadzás' az, amelyik minden ide tartozó szó jelentésváltozatai közt közös jegyként, alapmotívumként jelentkezik. Ugyan-csak ez a jelentés az, amelyikből a többi minden nehézség nélkül, természetes fejlődésményként levezethető. Aligha lehet kétséges, hogy a szócsaládnak ez volt a kiinduló jelentése, azaz hogy a *csep-* tő mint feltehető igenévszótő a

'növény fölsarjad', illetőleg 'növényi sarjadás' alapjelentés hordozója. Egyébként az adatokból az is kitűnik, hogy ez az alapjelentés már eredetileg is eléggé pontosan meghatározott, körülhatárolt lehetett: a gyorsan növekedő és terjedő, a földből vagy kevéssel a földfelszín fölött elágazó, bokorszerűen kifejlődő sarjadzásra vonatkozott. Ismeretes, hogy az ilyen nagy intenzitású sarjadás jelentős mértékben a földfelszín fölötti vágás, tehát a nem tövestől, gyökérestől kitermelt erdőirtás nyomán, a földben maradt gyökérzet dinamizmusa következtében szokott jelentkezni, legerősebben éppen a tölgy- és cserfélésegeknél.

A szócsalád szinte minden tagjában ismétlődő 'növendék, sarjadék erdő', 'bokor, cserje', 'bozót, bokros sűrűség', 'fiatal növény, csemetefa' stb.' jelentések nyilvánvalóan az ímént tárgyalt alapjelentésnek aránylag csekély mértékben módosult variációi. E fejlődéshez jó jelentéstani analógiául szolgál egyébként az *ered, ereszt, eresz* stb. szócsalád, melynek 'kikel, kisarjad' jelentésváltozata tükröződik *erdő*, valamint 'növendék erdő, sarjadék' jelentésű *eresztvény ~ eresztvény* szavunkban. Az utóbbi elég közeli szinonimája is tárgyalt szócsaládunk majd minden egyes tagjának. — Nem szorul különösebb magyarázatra a család egy-egy tagjában jelentkező 'perjefű, tarack', 'nád- és sásfélése', 'sűrű palántacsomó', 'vékony ágak, rőzse' jelentés sem. A tarack- és perjeféléknek, valamint a nád- és sásféléknek a gyors sarjadás, a földnek, illetőleg földfelszínnek a kiirthatatlanságig való behálózása a legjellemzőbb tulajdonsága. — A több származékban is jelentkező 'tölgysarjadás', 'fiatal tölgyes, növendék tölgyerdő', 'fiatal tölgy' és ebből a *csepé*-ben még a tölgy bizonyos fajtájának megnevezése az előbb mondottak alapján magától értetődő. — Az 'elmaradt növesű, silány termetű, apró, csenevész, fejletlen stb.', valamint a 'bozontos, kuszált, kócos hajú stb.' melléknévi jelentések a szócsalád tagjainak főnévi jelzőként való alkalmazása, illetőleg melléknévképzős származékai alapján jöttek létre. Növényzetre vonatkozó használatukon kívül magától értetődően vonódtak át, illetőleg vonatkoznak élőlényre: emberre és állatra is. Ez különben a főnévi jelentések közt is tükröződik a *csepéte ~ csepőte*, valamint a *cseplesz* egyik jelentésváltozatában ('gyermek').

A fentiekből kitűnik, hogy a török eredeztetésben feltett, 'piszok, mocskos' kiindulással elképzelt jelentésfejlődéshez szócsoporthozunk nem szolgáltat reális alapot. Természetesen az egyébként is a naiv etimológia jellemző jegyeit magán viselő kaukázusi származtatásnak a jelentéstani alapja is hibás: a természetet ismerő népeknél a bükk és a tölgy összekeverése teljesen valószínűtlen, nem is beszélve arról, hogy tárgyalt szavainknak a 'tölgy', pontosabban 'fiatal, sarjadék tölgy' jelentése is minden bizonnyal másodlagos.

D) Tanulmányosak a szócsalád nyelv földrajzi vonatkozásai is, melyek részben a régi nyelvi adatokból, de különösen a nagy számban rendelkezésre álló újabb nyelvjárási gyűjtésekből meglehetősen pontosan kimutathatók.

Az adatok azt vallják, hogy a szócsalád — egészét tekintve — a magyar nyelvterület teljességére kiterjed, egyes tagjait tekintve azonban már nem; sőt az adataiban gazdagon képviselt családnak alkalmasint nincs egyetlen olyan szóegyede sem, amely nyelvterületünk egészén ismert lett volna. Mert például a *cseplye, cseplyes ~ csepelyes* stb. a nyugati és északi (főként palóc) nyelvjárástípusokban élt és él; a *cseprente* a keleti-északkeleti részek tájszáva; a *csepéte ~ csepőte* csak a dunántúli nyelvjárássok sajátja; a *csepe* nyugat—dél-nyugat-dunántúli szó; a *cseplesz* meg érdekes módon keleti (főként székely) és nyugati (főként nyugat-dunántúli) tájszó, de nem ismeretes a közbeeső

hatalmas területen (mindezekre vö. az MTsz., ÚMTsz., a regionális tájszótárak stb. lokalizált adatait).

E tények alapján aligha megokolatlan az a következtetés, hogy a szócsalád tagjainak legalábbis egy része korai időkben sarjadhatott szét közös tövéről, illetőleg hogy e szóegyedeket a magyarság korán hurcolhatta szét viszonylag nagy kiterjedésű települési területén.

4. A szócsalád elemzése során számos jel vallott arra, hogy itt egészében, illetőleg több egyedében régi magyar nyelvelemekkel állunk szemben. További kérdések tárgyalása során a vizsgált szavak régisége még más oldalról is meg-támogatható. Ezzel a következtetéssel formálisan némi ellentétben látszik lenni, hogy szócsaládunk közszói léte csak a XVI. század óta mutatható ki adatszerűen, sőt a legtöbb ide tartozó szóelem csak a felvilágosodás korában jut el az írásbeliség szintjéig. A magyar szótörténet problematikájának alaposabb ismerői előtt azonban nem kell bővebben magyarázni, hogy ezek az ellentmondások valóban csak látszólagosak. Kimutathatóan igen régi magyar szavak hosszú sora fordul elő az írásbeliségben viszonylag kései időben, részben jóval a XVI. század után is, nem szólva arról, hogy elsősorban névszókink tömegében a tulajdonnévi előfordulások évszázadokkal előzik meg a köznévieket. Ez utóbbi típusba tartozó szavakat tucatjával lehetne idézni éppen növényzeti neveink köréből. Visszatérünk még rá, hiszen e cikk fő témájába vág, hogy tárgyalt szócsaládunknak is a tulajdonnévi előfordulásai a sokkalta régebbiek. Egyébként köztudomású, hogy a felvilágosodás kora százszámra hozta felszínre a népi élőbeszéd szintjén régesrégóta élő szavakat, köztük számos finnugor eredetűt és honfoglalás előtti jövevényszót is. Tárgyalt szavaink mind ilyen népnyelvi jellegűek és gyökerűek; egyiküknél sincs semmi okunk vagy támpontunk arra, hogy mesterséges, nyelvújítási keletkezésükre gyanakodhatnánk.

Annak ellenére, hogy e szócsaláddal kapcsolatosan a finnugor egyeztetés lehetségei egyelőre nem méríthetők föl, nagy a valószínűsége annak, hogy egyrészt igen régi, másrészt nyelvünk saját, eredeti anyagából kitermelődött szóelemmel, illetőleg szóelemekkel állunk itt szemben, melyek keletkezhettek az ősmagyarban éppen úgy, mint akár a rokon nyelvi együttélés korában. Mindenesetre a szócsalád tövének, valamint jónéhány származékának alakj struktúrája erősen „finnugoros”, illetőleg „magyaros” jellegű, és semmiképpen nem vág össze jövevényszavaink alaktani tipológiájával. Ennek a jelentéstani oldal sem mond ellen, sőt támogatja: a szócsalád jelölte fogalomkör a kezdetleges viszonyok között élő, természeti ember ismeretkörének lényeges tartozéka.

Mindezeket valamilyen formális „gyök”-egyeztetés nélkül, például finnugor megfelelőik kimutatása nélkül is nyugodtan megállapíthatjuk. Egyébként is a szótörténetnek, a minden szempontú szóelemzésnek és az etimon szorosabb értelemben való keresésének elválaszthatatlan egysége, illetőleg az ilyen egységben való etimologizálás mai fejlettségi foka az efféle formális egyeztetések föltétlen kívánalmát és jelentőségét más, új megvilágításba helyezi. Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ha történetesen az itt tárgyalt szócsalád konkrét finnugor kapcsolatait meg lehetne majd állapítani, az nem volna jelentős eredmény.

5. A szócsaládba nemcsak az eddig tárgyalt elsődlegesen névszói, esetleg igenévi származékok tartoznak, hanem igei alakulatok is. Ezekről eddig szándékosan nem szóltam, mert a korábbi etimológiai irodalomban az

egybetartozás lehetősége föl sem merült, s a névszói elemek problematikájának előzetes fölfedése szükséges volt ahhoz, hogy ennek az egybetartozásnak a ténye igazolást nyerhessen.

Ezek közül az igei alakulatok közül a *cseperedik*: *felcseperedik* — adatainak sokasága és köznyelvi szintre emelkedése révén — központi szerepű. Az írásbeliségben való első előfordulása: 1781/1907: „Az ifju Klorindo hogy most *tseperedik*, Olyan mint rósa” (Ányos P. 81: NSz.). Első *fel-* igekötős adata ugyan 1807-ből való (SzD., MVir. 237: NySz.), mégis a korábbi adatok túlnyomó része igekötő nélküli, és az igekötősök csak a múlt század vége felé kezdenek nagyobb számban előjönni (vö. NSz.). Első *ē-ző* változata ennek is CzF.-nál tűnik föl: *csēpēredik* 'lassan növekedik', s újabban előbukkan egy-két *ō-ző* adata is. Jelentése az adatok nagy többségében 'felserdül, felnövekszik', néhány adatban 'keletkezik'. (Az adatokat az idézett forrásokon kívül l. még pl.: SzD.²; SI.; KRESZN.; Tsz.; MTsz.; SzegSz.; ÚMTsz.; stb.). — Ide tartozik még: *cseperít*: 1792: „*tseperítteni*, fel-alittani, galyabíttani” (SzD.² *Tseperedni* a.), később részben *fel-* igekötővel is, 'felnövel, felállít' jelentéssel, CzF.-nál *ē-s* jelöléssel is (l. még: KRESZN.; CzF., ÚMTsz.); — *cseperget*, *fölcseperget* 'felnevel', csak *e-ző* adatokban (MTsz.; ÚMTsz.).

Ezeket az igéket, pontosabban az ezek közül köznyelvi szintre emelkedett *cseperedik*-et CzF. óta a *csēpp* ~ *csöpp*, *csēpēg* ~ *csöpög* stb. szócsaládba tartozónak gondolják (l. pl.: EtSz. *csēpp* a.; SzófSz. *csepeg*, *csöpög* a.; PAIS: MNy. XXXVIII, 364; stb.). Az egybetartozás bizonyítékeként például arra is hivatkozni szokás, hogy a *cseperedik*-nek van 'esni kezd (az eső)' jelentése. Itt azonban egyszerű homonimiáról van szó. Az egy adathól (Nyr. XLII, 261) ismert ily jelentésű *csēpēredik* valóban a *csēpēg* családjába tartozik; vö. *csēpērēg*, *csēpērész*, *csēpērkel* stb. az *eső*. A 'felserdül, felnövekszik' jelentésű *cseperedik*-et viszont hang-, de főként jelentéstani okok miatt nem lehet e szócsaládba kapcsolni. Minden nehézség nélkül, igen jól beleillik ellenben a fentebb tárgyalt szavak etimológiai csoportjába.

A 'felserdül, felnövekszik' jelentésű *cseperedik* hangalakjának eredetibb *e* ~ későbbi, szórványos *ē*, *ō* viszonyában ugyanaz a folyamat zajlott le, mint a *cseplye*-csoportban, s a variálódás oka is részben ugyanaz (a *csēpēg* ~ *csöpög*, *csēpērēg* ~ *csöpörög* stb. szavaknak elsősorban alaki analógiája). De volt még a régiségben egy másik *csöpörödik* 'összeaszik, összeráncolódik, csökken' ige is (l. MA., PP. stb.), amely a *töpörödik* alakváltozata. Természetesen ez a *csöpörödik* sem élt magában, hanem családjába — a *töpörödik* megannyi változatán kívül — beletartozott például a *csöpevézik* 'elsenyved, elpusztul, elfajul' ige (először 1646-ból, l. EtSz.). Ezzel a *csöpörödik*-családdal a tőlünk tárgyalt *cseperedik* részben szintén összekeveredett, innen a 'felnövekszik' jelentésű ige *ō-ző* változatainak egy része.

Képzőbokrában (s természetesen társainak: a *cseperít*-nek és a *cseperget*-nek a képzőbokrában is) ugyanaz a mind denominalis, mind deverbalis funkcióban járatos s így ősi nomenverbum-képzőként is szereplő -r képzőelem van, amely egész sor ilyen jellegű igénkben szerepel (*kunkorodik*, *tekeredik*, *pöndörödik* stb.), s amely az előbb tárgyalt névszócsoporthoz — kiesett tővég-hangzó után — a *cseprente* és *cseprence* szóelemekben is megvan.

A *cseperedik* korábban önmagában, igekötő nélkül fejezte ki a növekedés, felfelé törés fogalmát; a *fel-* igekötő csak később, e fogalom nyelvi kifejezésének erősítésére csatlakozott az igéhez, feltehetően a köznyelvi szintre való emelkedésnek s egyúttal a korábbi etimológiai alapjától és környezetétől való teljes

elszakadásnak, illetőleg az 'apró' jelentésű *csépp* ~ *csöpp* beleértésének a következtében. A *-rodik*, *-rödik*, *-rödik* képzőbokr egyébként természetesen vitte tovább a *cseperedik*-ben is az alapszó 'sarjad, serdül, növekszik' jelentését, mint ahogy az efféle igék általában tényleges vagy fiktív alapszavuk jelentés-tartalmát hordozzák megukban; vö. *töpörödik*, *kanyarodik*, *domborodik* stb. Ha 'kicsi, apró' jelentésű alapszóból indult volna ki a képzés, az igének 'zsugorodik, töpörödik'-féle jelentését várnók, — a *cseperedik*-ben azonban *e n n e k é p p e n a z e l l e n k e z ő j e* mutatkozik. — A *cseperedik*, *cseperít* és *cseperget* igék teljes adatanyaga arra mutat, hogy ezek növény, állat, ember felnövekedésének a kifejezésére egyaránt használatosak voltak. Főként a köznyelvbe is behatolt *felcseperedik*-nek azonban egyre inkább az élőlényekre, azokon belül is az emberre vonatkozó használata került előtérbe. Mint láttuk, a jelentésfejlődésnek ugyanezek a mozzanatai mutatkoznak a szócsalád névszói tagjaiban is, de ott a növényzetre vonatkozás túlsúlyban maradt, s az emberrel kapcsolatos használat csak szórványosabban, illetőleg speciálisabb jelleggel fejlődött ki. Hasonló jelenség zajlott le az imént más vonatkozásban már említett *ered*, *ereszt* szócsaládban: ennek régen közkeletű és egyes névszói származékokban (*erdő*, *eresztvény*) megrögződött 'növény ered, fakad, sarjad' jelentése fokozatosan háttérbe szorult más, élőlényekre és tárgyakra vonatkozó jelentések mellett. De ugyanilyen fejlődés tapasztalható a *sarjazik*, *sarjad* stb. családjában is, melynek használata az adatok tanúsága szerint korábban csak növényekkel volt kapcsolatos (vö. *sarjú* is).

6. A szavak és szócsaládok — mint ismeretes — nem elszigetelten, önmagukban élnek nyelvi életüket, hanem kölcsönhatásban fejlődnek a hozzájuk alaki vagy jelentéstani tekintetben hasonló, azonos vagy eltérő etimológiai gyökerekből fakadó más szavakkal és szócsaládokkal. Az analógiás kölcsönhatás nemegyszer oly erős, hogy az így érintkező nyelvi elemek között nagymértékű keveredést, elvegyülést is eredményez. Ez a szótörténeti folyamat természetesen a kérdéses szavak, szócsaládok etimológiai vonatkozásaira is visszahat, s többrendbeli következménye van az etimológiai kutatások módszerére nézve is: arra figyelmeztet, hogy az egyes szavaknak, de gyakran még az egyes szócsaládoknak az eredetbeli vizsgálatát sem lehet önmagában, az érintkező „szómező”-től elszigetelten végezni; hogy az etimológiai „szómező” problematikájának tisztázása nélkül a mégoly világosnak látszó egyedi magyarázat sem tekinthető megnyugtatónak; hogy a szavak és szócsaládok etimológiája gyakran többértelmű, s a felmerült lehetőségek esetleg nem a „vagy-vagy”, hanem az „is-is” viszonyában vannak egymással; stb.

Tárgyunktól magyon messze vezetne, ha ezeket az etimologizálás elveibe vágó kérdéseket e helyütt tüzetesebben boncolgatni akarnám, vagy az e tekintetben felmeríthető kíváncsiságokat akárcsak a most vizsgált szócsalád vonatkozásában is következetes részletességgel végigvinném. Az azonban nyilvánvaló, hogy a tárgyunkhoz kapcsolódó etimológiai szómezőről tudomást sem venni nem lehet. Ha csak röviden is, ki kell hát térnem a valamilyen jelleggel ide kapcsolódó szóelemek problematikájára.

Itt van mindjárt *apró-cseprő* ikerszavunk kérdése. Ez a szó először 1598-ban bukkan föl: „Mind *apróstól czeprőstől*” (Decsi: Adag. 257: NySz.). Ennek utótagja mind alaki, mind jelentéstani tekintetben nyugodtan lehetne a *cseperedik* ige más származékok alapján is igazolható *cseper-* tövének igeneve; az ikerszó tehát 'kicsiny' + 'növendék, sarjadék' jelentésű elemekből tevődött volna össze. Könnyen lehetséges, hogy tárgyalt szócsaládunknak tényleg van

etimológiai köze ehhez az alakulathoz. Az ikerszónak a régiségben előforduló nagyszámú alakváltozata (*apró-töprő, apró-töppő, apró-csöppő, apró-cseppő, apró-csepp, apró-cserép* stb.: l. pl.: NySz.; NSz.; EtSz.) azonban arra figyelmeztet, hogy az alakulat etimológiája aligha ítéltető meg egyértelműen, s utótagjának kialakulásában elsősorban a *töppörödik ~ csöppörödik* 'összeaszik, visszaesőkken' ige családjának, ezenkívül a *csöpp ~ csöpp, sőt a csöppő ~ csöppő* családjának is szerepe volt, — ami természetesen nem zárja ki a *cseperedik*-kel való részleges kapcsolatát sem. Egyébként az *apró-cseppő* utótagjának gyakori *ē*-ző és *ö*-ző változatai (*csöppő ~ csöppő, csöppő ~ csöppő* stb.) is közrejátszottak analógiás visszahatásként abban, hogy a *csepel(y) ~ csepl(y)e* családjában az alapszó korábbi nyílt *e* hangja később részben *ē*-re és *ö*-re is átváltott. — Körülbelül az *apró-cseppő* utótagjával vehetők azonos etimológiai elbírálás alá olyan szavak, mint a *csepredék ~ csöpredék* 'apróság' (adatai SzD.²-től), *csöperég* 'apró' (MTsz.) stb. — Van egyébként 'csurran-csöppen, valami kevés jut belőle' jelentésű *csöppörödik* is (először 1573: *cijpporodnek*: PAPP LÁSZLÓ adata); ez azonban a *csöpp, csöppő* család sarjadéka lehet, és semmiképpen sem tartozik a mi szócsaládunk *cseperedik* szavához, de valószínűleg a *töppörödik*-nek *csöppörödik* változatához sem.

Van néhány olyan egybetartozónak látszó szavunk, amelyben az 'összegubancolódik, bozontosodik, kócosodik' jelentés dominál. Ilyenek: *csepzett* 'összebonyolódott, kusza, kócos (haj, szőr, gyapjú stb.)'; *csepzik* 'összebonyolódik, gubancolódik (haj, szőr, gyapjú stb.)' (mindkét szó először: SzD.¹ 85); — *csepelyeges ~ csepejeges* 'összetapadt, összebonyolódott hajú; kócos' (először Tsz.); *csepelyeg* 'összegubancolódott haj, gyapjú stb.' (először CzF.); — *még-csöppösödik* 'összekócosodik, összegubancolódik'; *még-csöppösül* 'ua.' (MTsz.); — *csepékes* 'kusza, csapzott (szőr, haj)'; *csepes* 'borzas hajú' (ÜMTsz.). Az utóbbi kettőn kívül — melyeket nem ismer — a többiek az EtSz. (I, 946, 956) a *csöppő* származékainak tartja. — E szavak tárgyalt szócsaládunkkal is kapcsolatban lehetnének vagy esetleg vannak is, hiszen családunk névszói tagjaiban — mint láttuk — a 'gubancos, kuszált, kócos hajú' jelentés, mint kétségkívül másodlagos fejlődés eredménye, megvan. Mégis óvatosan kell e kérdést megítélnünk. A *csepzik* és *csepzett* például aligha lehet független a *csapzik ~ R. csapozik, csapózik, csapódzik* 'összefonódik, összeverődik, összeáll (haj, szőr)', *csapzott* 'összeállt, összefonódott (haj, szőr)' szavaktól, melyek alkalmasint a *csap* ige származékai (vö. EtSz. I, 856, 857, 4. *csap* a.). A *csepelyeges, csepesedik, csepesül* stb. szavakat sem lehet a *csöppő*-től feltétlenül elválasztanunk. Meggondolkoztató az is, hogy mindezen szavakban csak nagyon leszűkített, egyértelmű jelentés szerepel, nyoma sincs bennük tárgyalt szócsaládunk jelentésbeli gazdagságának s főként a növényzetre vonatkozó alapjelentésének. Feltehető, hogy ezeket a viszonylag fiatal keletkezésűeknek látszó szavakat is többrendbeli alaki és jelentésbeli analógiák hozták létre. Sőt, ismerve az efféle szavak bonyolult kölcsönhatásait, az sem lehetetlen, hogy e csoport jelentésanalag hatott, illetőleg visszahatott a *cseplye, cseplesz, cseprente* stb. csoport szavaira, s elősegítette azokban a természetes jelentésfejlődés keretében is meginduló 'bozontos, kócos' jelentés kialakulását.

A *csépanyos* 'gazos, elfüvesedett' (MTsz.) is tartozhatik a *cseplye*-csoport-hoz; az egyetlen adat azonban természetesen nem alkalmas a biztosabb állásfoglalásra.

Érdekes kérdéseket vet föl ellenben az a szócsoporthoz, amelyet általában a *csiperke (gomba)* címszó alá szoktak vonni. A *csiperké*-t az EtSz. tisztázatlan,

a SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja, KNEIÉSA (SzlJsz. I, 614) pedig a kétes eredetű szavak közé sorolja. Szerintem az EtSz. helyesen tapintott rá a lényegre, amikor azt vallotta (I, 1085—6), hogy e szóban, illetőleg a *csapirka*, *csuporka*, *pecsérke*, *pecsér*, *cseperke*, *csöpör* stb. változatokban különböző eredetű szövelemek estek egybe konvergencia alaki és jelentésbeli fejlődés alapján. És semmiképpen nem lehet igaza KNEIÉSÁNAK (i. h.), hogy az ilyen jelenség valami csodálatos véletlen volna, hisz az efféle konvergencia fejlődésre a magyar szótörténetből tucatsszám lehetne a szebbnél-szebb példákat idézni, az e sajátságot tömegesen tükröztető onomatopoeitikus eredetű és jellegű szavakon kívül is. A másféle (pl. < szláv *pečurka*) eredeztetések mellett (és nem föltétlenül ellenében!) gondolnunk kell vagy legalábbis lehet arra, hogy tárgyalt szócsaládunknak is szerepe lehetett e szó kialakulásában: a *cseperke* típusú változatok ugyanis mind hang-, mind alak-, mind pedig jelentéstani szempontból kifogástalanul megmagyarázhatók szócsaládunk *csep-* (**cseper-*) alapszavából. A gombafajta megnevezése a korai adatokban mindig *cseperka* és *cseperke*, a többi változat viszonylag igen kései felbukkanású. A 'sarjadzik, sarjadzás' alapjelentés is teljesen érthető gombaelnevezésben. A régi magyar *Cseperka* személynevek (l. OklSz.) természetesen lehetnek a gombaelnevezéssel etimológiailag ugyan azonos, de a névadás jelentéstani háttérére nézve attól független nyelvi alakulatok is, 'sarjadék, ivadék, növendék stb.' „jelentés”-sel.

A BesztSzj. óta kimutatható *csepesz* szavunk, amelynek két fő jelentése 'recésháj' és 'főkötő', aligha van ugyan közvetlen etimológiai kapcsolatban tárgyalt szócsaládunkkal, később azonban bizonyos érintkezésbe, kölcsönhatásba került vele. E szó valószínűleg a szláv *čepcъ* 'recésháj, főkötő' átvétele (KNEIÉSA, SlzJsz. I, 126; vö. még EtSz.), de a bélen elterjedt hájra vonatkozó használatában igen korán hangalaki bővülésen ment keresztül, *l* került a szótestbe: 1533: „*Cheples* gaay [ɔ: haay]” (MURM. 728); 1597: „*Czeplez* haay” (SZIKSZF. 48; vö. EtSz. I, 947); stb. Már KOVÁCS MÁRTONNAK [SIMONYINAK] (Nyr. XXXV, 231) az volt a véleménye, hogy ez az alaki változás a *csepely* ~ *cseplye* etimológiai családjába tartozó *cseplesz*, *cseplyes* szavaknak az analógiájával magyarázható. KNEIÉSA (SzlJsz. I, 126) ezt a kérdéses szavak kései adatszerű felbukkanása miatt nem tartja valószínűnek. Pedig itt nyilván SIMONYINAK van igaza: a *csepesz* > *cseplesz* változás mással, mint a tőlünk tárgyalt szócsoporthoz, közelebből pedig éppen *cseplesz* és *cseplyes* ~ *cseplyes* tagjainak a ráhatásával, aligha magyarázható. Ezzel viszont minden nehézség nélkül, hiszen az analógia érvényesülését a nagyfokú hangalaki hasonlóságon kívül jelentésbeli érintkezés is elősegítette: a *cseplesz*, *cseplyes* ~ *cseplyes* stb. szavak jelentésbelileg is alkalmasak voltak a bélen elharapózó, szétsarjadó fodros, recés háj megnevezésére. Az analógiának ezt a működését egyébként a *csepleszháj* alakon kívül egyéb, későbbi és mai alakváltozatok is jelzik: 1808: *Tseplyes* háj (SI.); *cseplesháj* (ÚMTsz.) stb. A *csepely* ~ *cseplye* családjának egyéb vonatkozásokban is bőven megtámogatható régiségét ez a *cseplesz*-re gyakorlott, viszonylag korai alaki ráhatás is alátámasztja.

VI.

1. A közszavak témakörébe való szükségszerű elkalandozás után ideje, hogy visszatérjünk kiindulási pontunkhoz, a *Csepel* földrajzi nevek eredetének, közelebből az anonymsi elnevezésnek a kérdéséhez.

A magyar nyelvterületen sokfelé előforduló *Csepel* ~ *Csepely* földrajzi nevek az előbbieken bemutatott köznévi csoport tulajdonnévi tagjai. Etimo-

lógiailag azonosak a *csepel* ~ *csepely* ~ *cseple* ~ *cseplye* köznévvvel, ennek volta-képpen az eredetibb, régebbi alakí változatát képviselik. Hogy földrajzi nevek-ben a köznevek eredetibb alakí változata szerepel, illetőleg őrződik meg, az termé-szetes jelenség, és számos analóg példával igazolható (vö. pl. a *Körtvélyes* földrajzi neveket nyelvterületünk számos vidékén, ahol ma a köznév alakja *körte*). A földrajzi neveknek, azokon belül pedig különösen a jogilag, birtoklás-ügyileg, később közigazgatásilag is rögzített helységneveknek emez általá-nos alakí archaizmusán kívül a *Csepel* ~ *Csepely* esetében az eredetibb alakot a tulajdonnévi és a köznévi használatnak részben eltérő alaktani vonatkozásai (pl. képzési, jelezési, ragozási rendszere) is magyarázzák. A *Csepel* ~ *Csepely* helységnevekhez ugyanis az élőbeszédben nem vagy csak ritkán járultak azok a formások (-t, -k, -s stb.), amelyekben a nyílt szótagi hangzókiesés végbemehe-tett volna; a megfelelő köznév használatában ellenben ezek mindennapiak voltak, s a *csepelyet* > *cseplyet*, *csepelyek* > *cseplyek*, *csepelyes* > *cseplyes* stb. révén a *cseplye* változat könnyebben kialakulhatott. Persze ez az alakí szétvá-lás a kérdéses nyelvi elem köznévi és földrajzi névi alkalmazásai között koránt-sem ment teljesen végbe, hiszen — mint láttuk — a köznévnék is megmaradt a *csepel(y)es*, sőt részben a *csepel(y)* formája is, és a földrajzi nevekben is meg-találjuk a torlódásos tőváltozat-típust; pl.: *Cseple* (Hnt. 1895.), *Cseplyepusztá* (Hnt. 1944.), pusztá Hont megyében; *Cseplyeg* hegy Fejér megyében (FE. III, 26); stb.

A növényi és növényzeti neveknek a földrajzinév-adásban betöltött igen jelentős és magától értetődő szerepe folytán egészen természetes, hogy tár-gyalt szócsaládunk névszói tagjai nagy számban vannak képviselve a magyar földrajzi nevek között. Nem akarnám közleményemet az itt felsorakoztatható újabbkori adatok tömegével nyújtani, ezért igazoló példákat csak egy helyről, a nemrég megjelent „Zala megye földrajzi nevei” című gyűjteményéből hozok, de még innen is kizárólag a minket legközelebből érdeklő *csepel(y)* ~ *csep-l(y)e* földrajzi névi alkalmazására: Kútfej: *Csepe*; *Csepel*; az adatközlő meg-jegyzése: „Sok *csepefa* 'fiatal tölgyfa' volt ott” (415) | Csöde: *Csepelés* (111) | Lendvadedes: *Csepelés* (391) | Dobri: *Csepelés* (452) | Külsősárd: *Tüske-csepe-lés* (361) | Páka: *Papcsepelés* (383) | Kerkateskánd: *Mester-csepellüs* (393) | Kerkakutas: *Csepli* (301) | Bázakerettye: *Csepli-düllő*; az adatközlő meg-jegyzése: „Sok *csepefa* 'fiatal tölgyfa' volt itt” (443) | Kútfej: *Csepli-erdü* (415) | stb. (Az *ë-ző* nyelvjárástípusból följegyzett ezen adatokban is figyelemre méltó a többeli vokálisok nyílt minősége.) Az így elnevezett helyek egy része ma is erdős, bokros terület, más része persze már kaszáló, szántó stb. (l. i. h.-ek).

Nyilvánvalóan sarjadék erdők, bokros, bozótos területek, növendék tölgyesek stb. voltak azokon a helyeken is, ahol a közleményem IV. részében idézett ómagyar kori *Csepel* ~ *Csepely* földrajzi nevek keletkeztek. A magyar településnevek rendszerének, kialakulásának, jelentésának ismeretében egészen természetes, hogy ezek az eredetileg növényzeti köznevek részben településnevekké is váltak; az efféle folyamatot sokszáz analógiával lehet igazolni nyelvterületünk egészéről. Egyébként érdekes, hogy néhány esetben a régi *Csepel* ~ *Csepely* nevekre vonatkozó adatokban magukban is tetten lehet érni ezt a területrésznév → helységnév fejlődést: mint láttuk, a Veszprém me-gyei *Csepel* helységnévnek ott szerepel a valószínű névtani előzménye, a „nemus *Chepel*”, s a dél-dunántúli „mons *Cepel*” is feltehető névtani előzménye volt vagy a Somogy, vagy a Baranya megyei *Csepely* helységnévnek.

Igen érdekes és fontos körülményre figyelhetünk föl a *csepel(y)* ~ *csep-*

l(y)e köznév és a *Csepel(y)* földrajzi név nyelvföldrajzi vonatkozásainak egybevetésekor. A *Csepel(y)*, *Csepel(y)es* nevek nemcsak az újabb magyar földrajzinév-anyagban, hanem az adatszerűen részletesebben idézett ómagyar kori földrajzi nevekben is viszonylag jól meghatározhatóan a magyar nyelvterület északi és nyugati részein fordulnak elő, keleten és délen sohasem. P o n t o s a n u g y a n e z az elterjedési terület rajzolódik ki a *csepel(y) ~ csepel(y)e* köznév újabb, lokalizálható adatai alapján is. Ez az egybeesés a mondottak alapján természetesen nem véletlen, s nemcsak a tárgyalt köznévi — tulajdonnévi azonosítást támogatja egy újabb oldalról, hanem a történeti nyelvföldrajz vonatkozásában is jelzi, hogy a *csepel(y) ~ csepl(y)e* köznév már sok évszázaddal ezelőtt is kizárólag északi és nyugati nyelvjárásaink valódi tájszava volt.

2. A tulajdonnevek etimologizálásának nehéz és kényes voltát, a gyakran egy-egy névvel kapcsolatban is felmerülhető sokféle lehetőséget tekintve nem volna túlságosan sok értelme, s amúgy sem adna hozzá sokat felvetett témánkhoz, ha — a viszonylag biztosan etimologizálható *Csepel(y)* földrajzi nevek részletesebb tárgyalásán túl — akárcsak a régi magyar földrajzi nevek közül is tüzetesen bemutatnám vagy éppen részletesebben elemezném azokat, amelyek *Csep* alakúak vagy *Csep-* kezdetűek, és így tárgyalt köznévi családunkból fakadók is lehetnek. Csak futólag említek néhányat: 1257: „Terra *Chep*”, Komárom megyében feküdt (CSÁNKI III, 497); 1281/1324: *Chepus*, elpusztult falu Borsod megyében (GYÖRFFY, ÁrpMg. 767); 1283: „*Chepteluk* in magna insula”, ma *Csép* (Szigetcsép) Csepel-szigeten (CSÁNKI III, 322); 1300: „*Chepusteluk*, elpusztult falu Bihar megyében (GYÖRFFY, ÁrpMg. 608); 1307: *Chepch*, elpusztult falu Bodrog megyében (CSÁNKI II, 196; GYÖRFFY, ÁrpMg. 716); 1328: „terra *Chepen* inter Waag et Duduaag” (AnjOkm. II, 349); 1386: „Poss. *Chep*”, ma *Csepi* pusztja Veszprém megyében (CSÁNKI III, 225); 1393: „*Chepe* al. nom. Theleký”, ma *Csepe* falu Ugocsa megyében (CSÁNKI I, 432); stb. Ezeknek többféle lehetőséget magában hordó taglalása helyett csupán egy névelemmel foglalkoznám kissé részletesebben: a Sopron megyei *Csepreg* helység nevével.

BÁTKY ZSIGMOND (FE. III, 26) a *Csepreg* nevet — *Csepeleg ~ Csepleg* előzményt föltéve — a *csepe*, *csepefa* 'tölgyfa' családjába tartozónak mondja. — PAIS a *Csepreg* helységnevet magyarázó közleményében (MNY. XXXVIII, 363—6) két lehetőséget vet föl: szerinte a név vagy a *csépp*, *csépég*, *csépérég* stb. családjába tartozó *-eg (-ég)* képzős névszóból lett; vagy a m. *csépű*, illetőleg *sépű* török előzményeinek családjából ered, s 'pizok, szenny', illetőleg 'csepű, kóc' jelentésű török szóból személynéven keresztül vált földrajzi névvé. A két lehetőség közül a másodikat tartja valószínűbbnek.

Bár BÁTKY etimológiája a részletekben nem helyes, az alapkérdést illetően szerintem igaza van, vagy legalábbis ráhibázott a helyes megfejtésre. Annak, hogy e földrajzi név személynévi előzményre menne vissza, csekély a valószínűsége, hiszen ilyen személynevet nem lehet kimutatni. A szóvég szempontjából hangtanilag amúgy sem kifogástalan török származtatás pedig jelentéstanilag feltételezi a személynévi előzményt. De miért is kellene m a g y a r h e l y s é g n é v megfejtésében török magyarázat után kutatnunk, amikor e név kifogástalanul megmagyarázható magából a magyarból, mégpedig egy olyan szócsaládból, amely földrajzi neveinkben jelentésénél fogva igen számottevő szerepet játszik. A *Csepreg* helységnév tárgyalt szócsaládunknak legközelebből az *-r* képzőjű elemeivel (*cseprente*, *cseprence*, *cseperedik* stb.) tarthat

rokonságot; -g képzőjére pedig vö. a *cseplyeteg* köznevet, a Fejér megyei *Cseplyeg* hegynévet, valamint a *Homorog* típusú helységneveket (az utóbbiakra l. PAIS: MNy. XVI, 68). — A *Csepreg* helységnév legkorábbi adatai egyébként három szótagiak: 1255: „Terra *Chepereg*”, 1257/1270: „Hospites de *Chepereg*” (CSÁNKI III, 590). Nagyon valószínű, hogy ezek az eredetibbek, nem is annyira az adatok időrendje miatt, mint inkább azért, mert a névben nyilván az ilyen struktúrájú szavakban rendkívül gyakori nyílt szótagi hangzókiesés történt (mint tárgyalt szócsaládunk annyi más tagjában is), és nem a szóközépi két mássalhangzó nyelvünkben szokatlan feloldása. — Eszerint *Csepreg* helységnévünk valóban közelebbi rokonságban lehet a *cseperedik* igével, mint ahogy első, tőle kevésbé valószínűnek tartott magyarázat-variációjában PAIS is gondolta, csak nem a *csépp*, *csépég* alapján. Különbösen nincs is a helységnévre vonatkozóan egyetlen nyomunk sem arra, hogy első szótagjában etimologikus zárt *ë* lenne. — A kérdésre vö. még, hogy a *Csepreg* helységnévnek *l*-es adata is van: 1382: „prope villam *Chepleg*” (AnjOkm. VII, 372). Az *l* itt vagy egyszerű változata az *r*-nek (vö. pl. *világ* ~ *virág*), vagy a *cseple* analógiás hatásának eredménye.

3. Amennyire kiterjedt a vizsgálati körünkbe vont köznévi család földrajzi névi alkalmazása, annyira hiányoznak azok az adatok, amelyek az ide tartozó szóelemek személynévvé válását jeleznék. Ez azonban megint csak magától értetődő jelenség: tárgyalt szavaink alapjelentése, illetőleg régebbi, növényzeti fogalmakra vonatkozó jelentésköre nemigen volt alkalmas arra, hogy személynéveknek alapul szolgálhasson. Az ilyen jellegű köznevek gyakori földrajzi alkalmazásuk mellett nem is nagyon szoktak személynévesülni; nincs vagy alig van példánk a magyar személy-, illetőleg családnévadásban — mondjuk — *Eresztevény*, *Berek*, *Liget*, *Pagony*, *Csalit* stb. névelemekre vagy éppen a *Tölgy*-re (az amúgy is ritka *Berek* személy- és családnév is alkalmasint a *Bertalan* becezője). Az a lehetőség tehát, hogy a *csepel(y)* ~ *csepl(y)e* köznév személynéven át vált volna földrajzi névvé, s így P. magisternek legalább részben igaza lett volna a sziget-elnevezést illetőleg, szinte teljesen kizárható.

4. Most már csak egyetlen kérdés vár válasza: ha a *csepel(y)* ~ *csepl(y)e* köznév ismert volt Anonymus korában is, gestaírónk miért nem ismerte föl a *Csepel* földrajzi névvel való azonosságát. E tekintetben két eset lehetséges. Az egyik az, hogy tekintve e szónak már az ómagyarban is feltehetően valódi tájszó voltát, nem is volt meg anyanyelvjárásában. Ha ez a körülmény állna fenn, akkor érdekes adalékot kapnánk P. magister származására vonatkozóan: a keleti vagy a déli területeken születettnek gondolhatnánk. — De ismerve Anonymusnak a közlemény III. fejezetében tárgyalt névmagyarázó eljárásmodját, a szándékos tudomásul nem vevés lehetősége sem kizárt. Mint láttuk, ő az egyszerű, maguktól érthető magyarázatokra, így például a növényi vagy növényzeti nevekre (*Almas*, *Gyogy*, *Egur*, *Gemelsen*, *Couroug* stb.) ügyet sem vetett. A gestaírói színezéshez, valamint történeti koncepciójához, a kun eredet bizonyításához szüksége volt a romantikára, ezt pedig egyszerű, prózai dolgok nem szolgálhatták.

BENKŐ LORÁND

Savanyú, savó — só

1. A magyar *savanyú* szó etimológiájának problémáival legutóbb és legbehatóbban TECHERT (TOMPA) JÓZSEF foglalkozott (MNY. XXVII, 111—8). Mintaszerűen világos és igen meggyőző cikkének végső konklúziója az, hogy a *savanyú* a *savó* szóval egyetemben nem finnugor eredetű, miként azt korábban vélték, hanem a magyar nyelv külön életében, hozzávetőlegesen a XV. században keletkezett a *só* ~ *sava*- 'Salz' szóból.

Érvei a következők: 1. A finnugor egyeztetés ellen szól mindenekelőtt az a tény, hogy az első biztos adat a *savanyú* szóra 1470-ből való. Ez már csak azért is szembeszökő, mert a szónak — jelentése alapján — a helynévadásban (források, kutak neveiben) fontos szerepe lehetne. — 2. Ha feltesszük, hogy a *savanyú* aránylag kései eredetű, azt is fel kell egyszermind tennünk, hogy a régi nyelvben volt valamilyen 'sauer' jelentésű szavunk. — 3. Árpád- és Anjou-kori okleveleinkben a *Borkút* az egyik olyan név, amely kétségtelenül a források vizének savanyú ízére utal. Feltehető, hogy az oklevelek *Sóskút* nevet viselő forrásainak, kútjainak egy része is savanyú vízü volt. — 4. Következésképpen a *Sóskút* névben a *sós* 'salzig' szónak lehetett 'sauer' jelentése is. — 5. Erre bizonyíték más oldalról egyebek között a latin *acetosa* és a német *Sauerampfer* magyar neve, a *sóska*, továbbá a *sósdí* és *sós lórom* növénynevek, melyekben a *sós* kétségtelenül az illető növények jellegzetes savanyú ízére utal. Hasonlatosképpen kétségtelenül 'sauer' a jelentése a *sós* melléknévnek a *sós tej* kifejezésben. Ide vonható továbbá a NySz. *meg-sósul* 'acesco; sauer werden' szava is a *meg-sózódik* 'salsum saporem contraho; salzig werden' szóval egyetemben. Valószínűleg ugyanígy ide tartoznak a *sózó-körte*, *sózó-szilva* 'vadkörte, vadszilva' kifejezések is. Ezekben a *sózó* igenév bizonynyal a gyümölcs fanyar, savanyú ízére vonatkozik. A SchlHort. glosszái közt (2185. sz.) előforduló „*saualu alma* = amaruscha” — melynek valószínű olvasata *savalu* (~ *savaló*) *alma*, jelentése pedig '(fanyar ízű) vadalma' — szintén ide tartozik.

Okfejtését TECHERT a következőképpen összegezi (116): „Az eddigiek alapján bizonyítottnak tekinthetjük, hogy *savanyú* szavunk előtünéséig (tehát a XV. század második feléig) nem volt olyan szavunk, amelynek a jelentése kizárólag 'savanyú; sauer' lett volna. Nyelvünk ugyan két szót is használt ebben az értelemben, de mindkettőnek más volt az alapjelentése. Ezek: 1. a *bor* 'wein' szó (t. i. a *borkút* 'savanyúkút' kapcsolatban); 2. a *só* 'salz' szó egyes származékai, elsősorban az -s nomen possessoris képzős alakja: *sós* (alapjelentése 'salzig'; vö. *sóskút*, *sóska*; későbbi adatokkal igazolható csak: *sóstej* és *megsósul*). — Kétségtelen, hogy a *sós* szónak 'salzig' → 'sauer' jelentésváltozása kevésbé volna elgondolható, ha ugyanabban az időben lett volna már nyelvünkben egy pusztán 'sauer' jelentésű szó (t. i. a finnugor eredetű *savanyú*!).” — Kissé odább (117) még ezeket írja: „Nézetünk szerint a szó a XV. században keletkezett nyelvünkben, és *só* (teljesebb töve *sava*-) 'sal' szavunknak denom. -ny + denom. -ó képzős származéka.” — S végül (118): „Ugyancsak a *só* ~ *sava* 'salz' származékának tartjuk a *savó* 'molke; serum' szót. Noha már a SchlSjz.-ben is, tehát a *savanyú* szónál négy-öt évtizeddel korábban előfordul, a finnugor eredet a fentiek alapján ez esetben is fölöttébb kétesnek látszik. A jelentésfejlődésre nézve vö. *sóstej*: 1. 'colustrum'; 2. általában 'savanyú tej'; a denom. -ó nomen possessoris képzőre l. NyH. 7 97.”

2. Nézzük meg mindenekelőtt, hányadán állunk a *savanyú* és a *savó* finnugor származtatásának a lehetőségével. Vajon TECHERT érvei feljogosítanak-e bennünket arra, hogy ezt a lehetőséget végérvényesen elutasítsuk?

SZINNYEI (NyH.⁷ 27, 38) a következő összeállításban adja a két szó etimológiai kapcsolatait: *savanyú* (vö. *savó*) ~ osztják *šou-* 'megsavanyodik'; *šouä-*, *tšouvmä-* 'savanyít' | vogul *šēβ-*, *sāβ-* 'megsavanyodik'; *sāβl-* 'savanyít' | | zürjén *šom*, *šem* 'savanyú, savanyúság'; *ňän-š.* 'élesztő'; *šomes* 'dagasztó teknő' | votják *šumes* ua. | cseremis *šapē*, *šopo* | mordvin M. *šapama*, E. *tšapamo* | finn *happame-* | lapp S. [FRIS] *šipare-* 'összefut (a tej)'.

Ezek közül a cseremis, a mordvin és a finn szó kétségtelenül összetartozik egymással. Közös alapalakjuk **tšappa-* lehetett (vö. Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja 56). Ugyancsak összetartozik egymással a zürjén és a votják szó is. A vogul és az osztják szó szintén összetartozik egymással. A permi szavak eredeti szókezdő **š-ük* miatt sem a finn—volgai, sem pedig az obi-ugor szavakkal nem függhetnek össze, mivel a vogul és az osztják szó szókezdő mássalhangzója szintén **tš-re* megy vissza. Bizonytalanná teszi az obi-ugor és a finn—volgai szavak összetartozását a szóbelseji konzonantizmus, mivel a vogul és az osztják szó szóbelseji mássalhangzója csak **-p-re* mehet vissza, geminátára semmiképpen sem. A lapp szó részint konzonantizmusa, részint pedig vokalizmusa miatt egyik szócsoporthoz sem tartozhatik össze.

Így a SZINNYEI-féle összeállításból elesik a *savanyú* és a *savó* etimológiai megfelelései közül a lapp, a zürjén és a votják szó. Mivel pedig a *savanyú* és a *savó* *v-je* — éppúgy, mint a vogul és az osztják szó szóbelseji mássalhangzója — nem lehet finnugor **pp* folytatója, legalábbis problematikussá válik a két magyar szó összefüggése a finn—volgai szavakkal.

Ily módon valóban nyomós hangtörténeti érvek szólnak a *savanyú* és a *savó* finnugor eredete ellen. Nem okvetlenül kell azonban elutasítanunk az u g o r eredet lehetőségét.

A két obi-ugor nyelvben a következő szavakat találjuk: vogul (MUNKÁCSI—SZILASI) KL., P. *šäwi* 'sauer werden', KL. *šäwenti* 'ua.', É. *sawi* 'ua.'; (KANNISTO, WV. 201) AK. *šäöym*, KK. *sēm*, FK. *sēm* 'muffig (vom Mehl)', ÉVag., DVag., AL. *šēβ-*, FL. *sāβ-* 'säuern' | osztják (KARJALAINEN—TOIVONEN 927) Vj. *tšəytä* 'sauer werden gären (der Teig)', Trj. *tšəyṭä* 'dumpfig werden (Mehl); gärend aufgehen (der Teig)', Kaz. *šəyṭi* 'sauer werden', O. *səyṭä* 'sauer werden, gären (der Teig)'.

Ezeknek az alapszava hangtani és jelentéstani szempontból — bár a vokalizmus nem problémátlan — egyaránt egyeztethető a *savanyú* és *savó* *sava-* ~ *sav-* alapszavával. Ekként vélekedett TOIVONEN (FUF. XX, 137) is, aki az ugor szavak alapalakjául egy **tšsβs-*, illetőleg egy **tšsvs-* formát következtet ki. (Vö. még: LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 27.)

Egyébként a tárgytörténeti megfontolások amellett szólnak, hogy az ugarságnak ismernie kellett a savanyú ízt, a savanyodás, az erejedés folyamatát. — Persze, mindennek ellenére megvan annak az elméleti lehetősége is, hogy az ugor közösségből kivált magyarság elveszítette a savanyúság fogalmára vonatkozó eredeti szavát. Ennek a valószínűsége azonban igen csekély.

Mindebből tehát — ha jó nyomon járunk — az következik, hogy a magyar nyelvben l e h e t e t t egy ugor korból örökölt **sāβ-*, **soβ-* tő a „savanyúság” fogalmának a jelölésére.

3. Tegyük most egy kitérőt, s nézzük meg, hányadán állunk *só* szavunk eredetével. Többen (LINDSTRÖM: Suomi 1852: 87; MUSZ. 345; TOIVONEN:

FUF. XXVIII, Anz. 252; JSFOu. LVI/1: 21; Virittjä 1953: 19) a következő szavakkal egyeztették: vogul (MUNKÁCSI—SZILASI) É. *šäχ*, T. *čič* 'só', (KANNISTO, WV. 35) TJ., TCs. *tšič*, AK., ÉVag., DVag. *šäχ*, KK. *šäχ*, FK. *šäχ*, P. *šēχ*, AL. *šēχ* 'Salz'; szelkup (TOIVONEN: i. h.) *sak*, *seak*, *šak*, *šeäk* 'Salz'.

A vogul és a szelkup szó egyaránt palatalis hangrendű, s ezért a vokalizmus miatt bajosan tudnók őket s a magyar *só* szót egy közös alapalakra visszavezetni. (A konszonantizmus nem volna akadálya e szavak összetartozásának. — Ezt a kérdést még tüzetesebben meg kell vizsgálni. A mi szempontunkból azonban ez nem döntő.) A közös alapalak rekonstruálása különben is azt jelentené — s TOIVONEN (i. h.) így vélekedett! —, hogy már az uráli alapnyelvben volt egy 'Salz' jelentésű szó. Ez nem valószínű (vö. ezzel kapcsolatban: MOÓR: ALingu. VII, 352—3; továbbá: COLLINDER, Fennougric Vocabulary 137).

A finnugor nyelvek közül csupán a finn—permi csoportnak van közös — feltehetően indoeurópai eredetű — szava a sóra (vö. COLLINDER: i. h.). Ezt értelmezhetjük úgy, hogy a finnugor ősnép finn—permi és ugor csoportra való felbomlása után ismerkedett meg a finn—permi ősnép a sóval. A három ugor nyelvnek nincs közös szava a sóra, hiszen az osztják (KARJALAINEN—TOIVONEN 886) *šät*, *šöl*, *šöl* nem függhet össze a 'Salz' jelentésű magyar és vogul szóval. Az osztják szó valószínűleg permi eredetű kölcsönszó (vö. MOÓR: i. h.). Ebből viszont arra következtethetünk, hogy az ugor népek az ugor egység felbomlása után, külön-külön ismerkedtek meg a sóval.

Nézzük most meg, hogy a magyar nyelvtörténet milyen adatokkal szolgál a *só* szóra vonatkozólag: 1138/1329: „In uilla *Sahtu* funt Allatores Salis” (MNY. XXXII, 203); An. 17.: „Usque ad fluvium *Souyou*” (SRH. I, 58); 1240 k.: *Sov* (Oklsz.); 1291: *Sohtteluk* (uo.); 1319: *Sow* (uo.); 1395 k.: *sov* (Beszt-Szj. 341); 1466: „T^v vattoc ke' földnc *fau*” (MünchK. 10 v.). A nyelvtörténeti alakváltozatokhoz idevehetjük még a népnyelvi *sojtalan*, *sajtalan* származékokat is.

Ezekből a következő tőváltozatok elemezhetők ki: *sou-* ~ *säv-* ~ *säχ-* ~ *soχ-* ~ *soj-* ~ *saj-*. — Hogyan állottak elő ezek a változatok? Mi volt az az alapforma, amelyből létrejöttek?

A *Sahtu*, *Soht*-alakváltozatokban a *h* lehet a mediopalatalis spiransnak (*γ*) a grafikus jele, illetőleg jelölheti ennek a spiransnak a *t* előtt zöngétlenült variánsát (*χ*). Kiindulásként tehát feltehetünk egy **säγ-*, illetőleg egy **soγ-*féle alakot. A szóvégi *γ* ezekben először vokalizálódik, s ily módon diftongus jön létre, amely aztán monoftongizálódik. A fejlődés menete tehát ez lehetett: **säγ*, **soγ* > **säy*, **soy* > *só* (vö. BÁRCZI, Htört. 134—5). A *só* ~ *sava*-alakpár. Másrészt a *χt* hangkapcsolat (*Sahtu*, *soht-*) *χt* fokon keresztül szabályosan *jt*-vé fejlődött (*sojtalan*, *sajtalan*; vö. BÁRCZI i. m. 110). A *Sahtu*, *Soht*-t je nyilvánvalóan képző (erre vonatkozólag l. D. BARTHA, Szóképz. 105—6).

Mindennek a lényege a következő: ha a *só* szó eredetét nyomozzuk s átvétel lehetőségével számolunk, akkor átadóként olyan nyelvek jöhetnek számításba, amelyekben a *só* neve a **säγ-*, **soγ-* alakhoz közel áll. Ilyenféle szavak egyes kaukázusi nyelvekben vannak, s ezért talán alaposabb megfontolást érdemel MUNKÁCSI (ÁKE. 541) nézete, amely szerint a *só* valamilyen kaukázusi nyelvből került a magyarba (vö. kabardin *šugh*, sapszug *šugu*, abház *šuggu*, abazdeh *šughö*, *šu'uö*, *šurrö*).

Másrészt az eddigiekből az is nyilvánvaló, hogy ilyenformán az ómagyar kor elején a magyar nyelvben két egymáshoz igen hasonló szó vonatkozott

egyrészt a „savanyúság”, másrészt pedig a „só” fogalmára. Az előbbi ugor eredetű szó volt, a másik pedig egy ismeretlen — esetleg kaukázusi — eredetű szó. Más szóval: két különböző eredetű szó vált a magyar hangtörténet során egymáshoz igen hasonlóvá, illetőleg esett teljesen egybe alakilag.

4. A helyzet ezek szerint — úgy látszik — bonyolultabb lehetett, mint ahogyan azt TECHERT gondolta. Ha ugyanis az elmondottak alapján elfogadjuk, hogy a magyar nyelvben volt egy ugor kori **sova-*, **sáva-* tő a „savanyúság” fogalmára, továbbá egy ismeretlen — esetleg kaukázusi? — eredetű *sava-* ~ (só) 'Salz' szó, akkor nem egyébről van esetünkben szó, mint homonimiáról. Vagyis más szóval: a *só* ~ *sava-* egyaránt jelenthette azt is, hogy 'savanyú; savanyúság', s azt is, hogy 'Salz'. Ha ez igaz, akkor például a *sós* származék is egyesíthette magában a 'sauer' és a 'salzig' jelentést. Az így létrejött homonímia bizonyos esetekben igen zavaró lehetett. Olykor szükség volt a *sós* és a *savanyú* pontos nyelvi megkülönböztetésére, s talán ez a szükségesség hozta létre a félreérthetetlen *savanyú* 'sauer' alakot.

5. A *savanyú* és a *savó* egyébként egyaránt denominális képzésnek látszik (képzésmódjukra vonatkozólag lásd D. BARTHA i. m. 108, 110—1). A *savanyú* -ny képzőeleme D. BARTHA szerint szinte már az ómagyar kortól kezdve megszűnt eleven képző lenni. Ez a körülmény mindenesetre gyöngíti TECHERT-nek amaz érvét, amely szerint a *savanyú* késői (XV. századi?) alakulat.

Elképzelhető egyébként, hogy a *savanyú* azért nem fordul elő a források, kutak neveiben, mert a homonímia zavaró volt akkor is, amikor a *savanyú* és a *sós* vizeket meg kellett különböztetni egymástól. A *savanyú* vizek jelölésére ilyen okokból lehetett alkalmasabb a *bor* szó.

Az elmondottak alapján a TECHERT által idézett *sóska*, *sósdí*, *sós lórom* növénynevek, a *megsósul* 'acesco; sauer werden', a *sózó-körte*, *sózó-szilva*, *savalu-alma* is úgy értelmezhetők, mint a „savanyúság” fogalmára vonatkozó szótő származékai.

6. A kérdés, hogy a *só* ~ *sava-* 'Salz' származéka-e a *savanyú*, *savó* vagy nem, ma már nemigen dönthető el. A magam részéről az elmondottak ellenére sem tartom lehetetlennek, hogy TECHERT-nek mégis igaza van. Viszont az ugor eredet lehetősége sem utasítható el minden további nélkül.

Ily módon két lehetőség áll egymással szemben, s nézetem szerint mégis talán az ugor eredet tartható valószínűbbnek.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Adalékok daikanyelvi szavaink kormeghatározásához*

4. A) A II. táblázatban a középső oszlopban láthatók az *ipa* szóval egyeztetett vogul, osztják, cseremisiz, finn és lapp szavak; az amúgy is csak kérdőjellel ide vonható, nagyon is esetleges szamojéd megfeleléseket a vokalizmusra vonatkozó vizsgálatok mai fejlettségi fokán még nyugodtan elhanyagolhatjuk. Ha a felsorolt rokon nyelvi adatoknak *ipa* a magyar megfelelője, akkor ennek régebbi **ip(a)* alakból kellett fejlődnie, s így a többi finnugor eredetű **i* > *i* első szótagbeli magánhangzót tartalmazó magyar szavak finnugor megfelelőivel — vagy legalábbis azok egy részével — némi hasonlóságot kell a vokalizmus szempontjából találnunk. Az összehasonlítás könnyű és gyors elvégzése

* L. M.Ny. LXII, 171—8.

o s z t		c s e r.		finn S.					
Kr.	iōzəh	iä'niŋŋa	ton	hót	w'p	zu'ɛ	pu't	χäŋiä	päi
Ko.	iōzəh	iä'niŋ-	ion	hót	u.p, ũp	zu'ɛ	pü	χäi-	poi-
Ni.	iūzəf	iä'siä'	ɬn'	h'ɛ	u'p'	zu'ɛ	pu'ɛ	χäŋiä'	
Kaz.	iōpəa	iä'nsɛ	Ar'p'	hə'a	u'p'	zu'a	pu'ɛ	χäŋiä'	
O.	iōyəl	iə'siä'	lən	hə'i	u'β	zu'ɛ	püt	χäŋiä'	
KH.	ja'ngəž U. jonež	jü'am U. ŋuq'm	šin M. šin	— nə'iž	ə'βä J. ə'βo	kol U. kol	— pat, pot	ko'dam U. ko'dam	
		jousi	juoda	suoni	nuoli	appi	kala	kadota	palaa
Vefs.		juuket			nyg'ä'ɛ	wyöape	kuw'lie		
L.	juoksa	juukat		nyuolla	vuacppa-	kuolle		kuotzi	puollet
N.		jukkät	suodnä	nyuollä	vuop'pä	guolle		guodđet	buollet
I.		jūhəð		nuolŋ	vüöpp'ä	ku'läi		kuwəðid	pyellid
Nrt.				nuoll	vuohp				puoille-
T.	jēksä	jukki-			vēhp	kille		kütte-	pille-

Nyelv	v o g u l					falék	hagy	fog
	nyj.	ti, to	iszik	tn	nytl	ipa ~ apa	hal	
T.	jeut jaut	aii			éza	ápá	kot	pót
K.	jout	ajji			hēa	upam	kul	pūt
É.	jaut	ūji		tān	Szo. nāl	up	hal	pūd
V.	ijōjēl			lanj	halj		ku'j	pu'j
Vj.	ijōpāl'	ia' n'ia		ianj	na'j		ku'j	pu'j
Trj.	ijū, 3, 4	ie' n' tōs		āā'	na' ā	'ōp, 'ūp'	ku' ā	p'ūj
Jg.	iauj	ijh-		lān ~ lūnam	hāj ~ hūllam	ōp ~ ūppam	ku' -	pūt
DN.	ijōjēl	ia' n'ia		io'n	hō'j	ū'p	ju' t	pu' t
Kos.	ijōjēl	ianiaj		tōn	hōt	m̃p	ju' t	pūt
Fil.	ijōjēl	ianāšā		tōn	hōt	ūp	ju' tš	pūt
C.	ijōjēl	iania		tō'n	nōt [o:h-]	ūp	ju' t	pūt
Szog.	ijōjēl	iania		tōn	hōt	ūp	ku' t	pūt
Cs.	ijōjēl	iania			hōt	m̃p	ju' t	

j á k

végezt a táblázat első négy oszlopába írtam *nyíl*, *ín*, *iszik* és *íj* ~ *ív* szavaink rokon nyelvi megfelelőit a SKES., illetőleg KARJALAINEN és PAASONEN osztják szótára és STEINITZ vogul átírása (WogVok.) alapján. Az összeállításba adatokat csak azokból a nyelvekből és lehetőség szerint csak ugyanabból a nyelvjárásból vettem be, melyből az *ipa* megfelelőit ismerjük. Kiegészítésként mindössze az osztják a V. — Vj. adatokat közlöm, minthogy ezeknek, mint igen konzervatív hangállományú nyelvjárásoknak, STEINITZ felfogása szerint, a finnugor vokalizmus vizsgálatával kapcsolatban döntő a jelentőségük. E négy szó vokalizmusának az irodalma is meglehetősen jelentős. A magyar *i* általánosan elfogadott vélemény szerint **i*-ből fejlődött (BÁRCZI, Htört.² 28, 33). A kikövetkeztethető finnugor magánhangzó tekintetében már nem egységes a kutatók véleménye. STEINITZ (FgrVok. 37, 58, 135) többszörös fokváltozással számol az alapnyelvben, s így magyarázza valamennyi egymástól eléggé eltérő mai rokon nyelvi származék létrejöttét. E. ITKONEN vizsgálatai tulajdonképpen csak a finn-permi előzményekig nyúlnak vissza (FUF. XXIX, 305, XXXI, 161, 165, 166, 170, 190, 215, 224, 225, 248, 251, 287, 296, 324), de ennek ellenére, mint az alábbi összeállításból látható, meglehetősen összhangban vannak a COLLINDER (UrGr. 406, 408, 409, 411) kikövetkeztette uráli alakokkal.

	<i>íj</i> , <i>ív</i>	<i>iszik</i>	<i>ín</i>	<i>nyíl</i>
STEINITZ:	—	—	* <i>a</i> ~ * <i>u</i> ~ * <i>o</i> ~ * <i>i</i>	* <i>a</i> ~ * <i>u</i> ~ * <i>o</i> ~ * <i>i</i>
ITKONEN:	* <i>o</i>	* <i>jūγ</i> -	* <i>ō</i>	* <i>ō</i>
COLLINDER:	* <i>jōŋksō</i>	* <i>jōγō</i>	* <i>sōnō</i> , * <i>sōōnō</i>	* <i>hōlō</i> , * <i>hōōlō</i>

Az *ín* és a *nyíl* vokalizmusa, mint a II. táblázat adataiból és az előzményekre vonatkozó kikövetkeztetésekből egyaránt látható, jól megfelelnek egymásnak; az *iszik* megfelelőinél tapasztalható eltéréseket ITKONEN a szókezdő *j* hatásának tulajdonítja (FUF. XXXI, 248, 225; hasonló nála a *nyíl* cseremiszi megfelelőjében az *ō* magyarázata az *n* hatásával: i. h. 215, 251). Nyilván ugyancsak a szókezdő **j*-vel indokolható az *íj*, *ív* és az *ín*, *nyíl* megfelelőinek az eltérése.

B) Az *ipa* szó megfelelői azonban — szórványos lapp nyelvjárási egyezést nem tekintve — mindenütt másutt, azaz a vogulban, az osztjákban (vagyis a két legközelebbi rokon nyelvben), a cseremiszen és a finnben egyaránt más magánhangzót mutatnak az első szótagban, mint a *nyíl*, *ín*, *iszik*, *íj* ~ *ív* megfelelői. Ezzel szemben könnyen találhatók olyan szavak, melyeknek vokalizmusa az *ip(a)* rokon nyelvi megfelelőivel teljesen vagy nagyrészt azonos. A *hal*, *fazék*, *hagy*, *fagy* alapnyelvi első szótagbeli magánhangzója STEINITZ (FgrVok. 33, 34, 36) szerint **a* ~ **u* ~ **o* volt; ITKONEN (FUF. XXIX, 320, XXXI, 157, 158, 190, 193, 250, 279, 322) finn-permi előzményül **a*-t következtet ki; ugyanez található a COLLINDER (406, 408, 406, 413) kikövetkeztette alapnyelvi alakokban is: **kala*, **pata*, **kað'a*-, **pal'a*-. A *hal* és *fazék* szó megfelelőinek a vokalizmusa a II. táblázatban szinte teljesen azonos a *ipa* szóhoz kapcsoltakéval, s a *fagy*, *hagy* esetében sincs nagyobb eltérés — s az is csak a vokalizmus tekintetében legkevésbé „szabályszerű” obi-ugor nyelvekben — mint amekkorát egy palatalizált mássalhangzó szomszédsága indokolhat. Más, a mai magyarban első szótagbeli *a*-t tartalmazó szó (pl. *ad*, *gyalog*, *falu* stb.) vizsgálata során is hasonló az eredmény. Felvetődik a kérdés, nem kell-e ez esetben is első szótagbeli *a*-t keresnünk a középső oszlop finnugor szavainak magyar megfelelőjében, azaz nem kell-e i n k á b b *apa* szavunkat vagy *apa*

szavunkat is idevonunk — bár a jelentések alapján kétségtelenül *ipa* szavunk idetartozására gondolunk első sorban. A finn *appi* szót ITKONEN (FUF. XXXI, 156, 193, 250) és COLLINDER (UrGr. 410: **appō*) a többi **a*-ból levezethető vokalizmusú szó csoportjába sorolja; COLLINDER (i. h. 154) *ipa* szavunkkal kapcsolatosan **a > *y > *i* fejlődésről beszél. STEINITZ (FgrVok. 38) viszont, *in* és *nyil* szavunkhoz hasonlóan, **a ~ *o ~ *i ~ *u ~ *ɔ* váltakozást tesz fel.

C) Az *apa* és az *ipa* szó közös finnugor származtatása ugyanúgy nem új gondolat, mint az *anya ~ ángy* szavaké. (Vö.: SAJNOVICS, Demonstratio 113, 115; GYARMATHI, Affinitas 65, 115; BUDENZ, MUSz. 807. sz.; AHLQVIST, Kulturwörter 209; MUNKÁCSI, Votják nyelvtanulmányok 115, ÁKE. 131—2, vö. még NyK. XXV, 269; GENETZ, Vähäisiä kirjelmä XXX. sz. 4; KARJALAINEN: FUF. XIII, 228. — L. még PAIS: MNy. XXVIII, 172.)

Az *apa* és az *ipa* szó közös eredete kérdésében azonban csak akkor foglaltunk megfontoltan állást, ha egyrészt az *apa* és az ezzel többnyire egyeztetett, a II. táblázatban nem szereplő '*apa*', 'medve' jelentésű obi-ugor szavak összefüggésének kérdését, másrészt a magyar *apa* és *ipa* kölcsönös viszonyát kellőképpen tisztázni tudjuk.

D) Az *apa* és a vele egyeztetett obi-ugor szavak viszonyával másutt részletesebben foglalkozom majd. Ottani vizsgálódásaim alapján úgy vélem, *apa* szavunknak sem ugor, sem finnugor származtatása esetén nem lehet osztják '*apa*', 'medve' stb. jelentésű megfelelőjéről szó, mert a keleti osztják adatok (V., Vj. *vpa*, VK. *apa*, Vart. *âpâ* 'Vater': KT. 66a) lehetnek — mint ahogy többen fel is vetették már — tatár vagy szamojéd jövevények, lehetnek dajkanyelvi eredetű újonnan keletkezett szavak, de nemhogy finnugor vagy ugor, de még ősosztják eredetük is hangtani okokból, a szóközepi *p* miatt igen valószínűtlen. A nyugati osztják adatok pedig mind származékszók, s alapszavuk és képzőjük az északi és a déli nyelvjárások területén egyaránt ismeretlen; ezzel szemben az *a l a p s z ó, a k é p z ő k s a k é p z e t t s z á r m a z é k o k* is megvannak az északi és a nyugati vogul nyelvjárásokban, ahonnan amúgy is több osztják jövevényt szór származik, tehát a Ni. *âpărâs* '[nemzetség]' stb., Kaz. *ɔpəɬ* '(isten, ég)' stb. az osztjákba átkerült vogul szavak közé sorolandó.

A vogul '*apa*, 'medve' szavak Vag., L. *ōp*-, Szo. *op*-töve hang- és jelentés-tanilag is egész kifogástalanul lehet az altaji *aba* 'Vater' szó átvétele. Ezzel az *apa* — *ipa* összetartozásának útjában álló akadály obi-ugor oldalról megnyugtatóan ellenne hárítva. Minthogy azonban a vogul szavak finnugor **āp* ~ **āp*-előzményből ugyanúgy fejlődhettek, mint a tatár *aba* szóból, ezt a lehetőséget is számba kell még vennünk. A vogulban éppúgy, mint a magyarban, létrejöhett a szóhasadás. A szóhasadás létrejöttét hangalak szempontjából elősegíthette a magánhangzó-váltakozás; KANNISTO szerint ugyanis volt **ā*, **a* ~ **o* ~ **ū* váltakozás (WogVok. 194—5; vö. STEINITZ, WogVok. 151 vog. É: *a ~ o*), s így az **ōp*-'*apa*' (→ 'medve') változataként *up* 'após' szó könnyen magyarázható. Tekintettel arra, hogy a vogul *up* 'ipa' szóra csak kevés és csak fonetikailag nem megbízható feljegyzések állnak rendelkezésünkre, ezért a kérdés részletes taglalásába nem érdemes bocsátkozni. Análógiaként azonban lehet arra is hivatkozni, hogy az osztják Ko. nyelvjárásban, PAASONEN feljegyzése szerint az *up* szó alaki és jelentésárnyalatbeli elkülönülésével, finomulásával a szóhasadás éppen folyamatban lehetett a századfordulókör: *ūp* 'Schwiegervater, Vater meiner Frau, Vater meines Mannes' (PD. 2817.); ezen általános 'após' jelentésű szó származéka az *ūpə* 'älderer

Bruder der Frau' (uo.), azaz' sógor' (de STEINITZ rendszerezése alapján, mint-hogy idősebb sógor a szülők nemzedékéhez tartozik); az „alapszó” palatalis párja szűkebb jelentésű: *ŷp* 'Vater meines Mannes' (2859.). Az osztják Ko. *ŷp* 'após' ~ *ŷp* 'apósa a nőnek' a velaris ~ palatalis szóhasadás (GRÉTSY i. m. 99—111) tipikus esete.

E) Ha a fentiek alapján elfogadjuk annak valószínűségét, hogy *apa* szavunknak ugyanazok a finnugor megfelelői, mint *ipa* szavunknak, akkor az *apa* ~ *ipa* szópárnak a *szalad* ~ *szilaj*, *szalú* ~ *szilánk*, *arat* ~ *irt*, *sajog* ~ *csillog*, *arány* ~ *irány* stb. *a* ~ *i* (* < *i*) váltakozást mutató szópárokhoz való viszonyát is meg kell vizsgálnunk. Anélkül, hogy a szóban forgó etimológiák részletkérdéseinek vitatásába belebocsátkoznám, a következő megjegyzéseket tartom szükségesnek ezekkel kapcsolatban megtenni.

HORVÁTH KÁROLY (NyK. LIII, 252—6) meggyőzően állította fel *szalad* szavunknak ugor etimológiáját, s a *szalad* ~ *szilaj* alakok összetartozását is lehetségesnek tartja, bár a kikövetkeztethető osztják **savâl*- és vogul **sul* egyeztetésében a vokalizmus szempontjából némi kétségei merültek fel. E kétségek nemcsak a mai osztják Trj. *a* ~ *u* váltakozásra hivatkozva csökkenthetők, ahogy HORVÁTH vélekedik, hanem szinte el is oszthatók. A déli adatok nélkül megállapított vogul *sul*- (~ *sol*-) szótó vokalizmus szempontjából ugyanis ugyanúgy viszonylik a *szal(ad)* ige tövéhez, mint a *hal*, *fazék*, *hagy* stb. vogul megfelelői. Az osztják vokalizmussal kapcsolatosan HORVÁTH (i. h. 254) megállapítja, hogy „STEINITZ kutatásai szerint a keleti és déli nyelvjárások *a*, *â* hangjai ősosztják **a* hangra, az északi nyelvjárások **i* hangra utalnak, a Trj., J. és Kaz. magánhangzóváltakozások ősosztják *a* ~ *i* (esetleg *a* ~ *i* ~ *u*) váltakozásra utalnak, vö. OstjVok. 96—109. Az alaphang (KARJALAINEN, STEINITZ: *G r u n d v o k a l*) **a* volt”. Ehhez annyit hozzáfűznék, hogy a *szalad* keleti osztják megfelelőinek magánhangzója *in* és *nyil* szavunk osztják megfelelőivel azonos, s így az osztják *a* ~ *i* váltakozáson kívül még ez a körülmény is a *szilaj* szó idetartozása mellett vallhat.

A *szalú* ~ *szilánk* stb. szavaknál — mint PAIS DEZSŐ (NyK. L, 337—47) cikkéből látható — már BUDENZ óta számon tartják a kutatók a szócsaládban az *a* ~ *i* (< **i*) váltakozását. Az ide vont szavakat — mint az etimológiának PAIS összeállította történetéből is kiviláglik — egyesek közös, mások különböző finnugor szavakkal vetik egybe. A kérdéssel legutoljára LIIMOLA (Vir. 1960 : 345—7) foglalkozott: szerinte a *szalu* ugor és nem finnugor eredetű, a *szilánk* finnugor eredete pedig kétséges. Ha tekintetbe vesszük, hogy a *szilánk*, *szilány*, *szilács* stb. szavakat BUDENZ óta az ugor eredetű *szel* igével is kapcsolatba hozták, akkor óvatosan csak annyi állítható, hogy a nyelvünk ősi örökségéhez tartozó *szalú* szavunknak vagy a magyar nyelv külön életében, vagy esetleg már régebben bizonyos kapcsolata lehetett a *szilánk* stb.: *i* (< **i*)- tövű szavakkal.

Az *arat* és *irt* közös eredete ma már elfogadott (HORGER: MNy. XXXVIII, 11—6; GERGELY: MNy. XXXIX, 377; BÁRCZI: MNy. LVI, 241; LIGETI: NytudÉrt. 40. sz. 234; MSzFgrE. 1963. márc. kézírata). A hangalaki és jelentésbeli elkülönülés nemcsak a magyar nyelvtörténeti adatok tanúsága, de művelődéstörténeti okok miatt is csak a magyar nyelv külön életében következhetett be. Az *irt* finnugor, illetőleg uráli etimológiája alapján (TOIVONEN: FUF. XXI, 97 a régebbi irodalom ismertetésével; vö. COLLINDER, Fgr-Voc.) STEINITZ (FgrVok. 23) finnugor **õ* hangot, COLLINDER (UrGr. 123, 406) pedig uráli **šurtz*- szót következtetett ki.

A *csillog* ~ *sajog* szópár közös eredetének gondolata már BUDENZnél részben megtalálható (MUSz. 390. sz.), de valójában GOMBOCZ (MNY. IV, 418, XVI, 9) óta elfogadott (SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 298; PROHÁSZKA: Nyr. XLIV, 357—9; BÁRCZI, TA. 38, Htört.² 31, 33, 116, 163; BENKŐ, Nyjtört. 68). A szópárt a *csillog* finnugor megfelelőihez szokták kapcsolni (WICHMANN: FUF. XI, 192, további irodalmi utalással, XV, 26; TOIVONEN: NyK. L, 451); a rokon nyelvi megfelelések alapján **j* következtethető ki az első szótagra (BÁRCZI: MNY. XLVI, 228), s megjegyzendő, hogy a finnugor szó expresszív eredetű (vö. MSzFgrE. 1961. jún. — 1962. nov.-i kézirat).

Az *arány* ~ *irány*, *aránt* ~ *iránt* stb. mély és vegyes hangrendű szavak a nyelvtörténeti adatok és a mai népnyelv tanúsága szerint csak az irodalmi és köznyelvben váltak el egymástól; ez az elkülönülés pedig a nyelvújítás tudatos működésének eredménye (KISPÁL: NyK. LIV, 236). A szócsalád *ir-* ~ *ar-* gyökének közös finnugor származtatása BUDENZ óta szerepel ugyan nyelvészeti irodalmunkban, de állandóan módosult, változott (KISPÁL i. h. 239—45), s teljesen megnyugtató etimológiája még ma sincs. A KISPÁL: összeállította obi-ugor *j* kezdetű és szóközépi (ill. egytagú szóvégi) *r*-et tartalmazó palatalis és velaris szópárok egy részének összetartozása a vogulban, az osztjákban, sőt valószínűleg az obi-ugor alapnyelvig visszamenően kétségtelen. A magyarból azonban csak az *ir-* közös eredete látszik valószínűnek az obi-ugor *j* kezdetű szavakkal, mert szókezdő finnugor **j* eltűnésére csak olyan biztos példáink vannak a magyarból, melyekben ma a szó *i*-vel kezdődik (*ij* ~ *iv*, *ideg*, *iszik*). Van ugyan egy analóg eset, melyben magyar *a* (< finnugor magánhangzós) szókezdetnek vogul *j*-s szókezdet felel meg (m. *al* ~ vog. T. *ia* ~ Szo. *jöl*-stb.: vö. SKES. *ala* al.), de ebben az esetben a vogul *i* látszik másodlagosnak s eddig kétképpen meg nem magyarázottnak; osztják *i* kezdetű szónak, tudtommal, egyetlen biztosan jó etimológiájú szóban sem felel meg a magyar *a* szókezdet. Az *arány* ~ *irány* obi-ugor megfelelőinél esetleg az obi-ugor nyelvekben történhetett hangrendi átcsapás. A magyar *ir-* az obi-ugor velaris szavakkal jól egyeztethető. Nem látszik azonban még ma sem teljesen lehetetlennek a magyar *ar(ány)* töve és obi-ugor *ur* ~ *vor* hangalakú szavak egybevetése (a régebbi irodalomból említ ilyeneket KISPÁL: i. h. 239—40), hiszen a szókezdő *v* — különösen labialis magánhangzó előtt — lehet másodlagos; vö. magyar *úszik* és finn *uida*, de vogul *ujam* ~ *vujam* (AHLQVIST: MSFOu. II, 63), továbbá KANNISTO feljegyzésében is Vag. *uijäläs* 'ich schwamm' ~ P. *βuijēläni* 'er schwimmt hin und her' (FUF. XIV, 66, 73); azonkívül az osztjákban is V. *o'ttä*, DN. *u'ttä* stb. magánhangzós szókezdettel szemben a Kaz. *u'o'tši* 'schwimmen' (KARJ. — TOIV. 96a). Az igaz, hogy ezzel szemben a finnugor **v* kezdetű szóban is eltűnhetik a *v* labialis magánhangzós szókezdet hátrahagyásával: magyar *vaj* ~ finn *voi* — osztják. V. *u'o'i*, de DN. *ui* (KARJ. — TOIV. 6b); magyar *öt* ~ finn *viis* — osztják *uet* stb. Amíg a szókezdő **v*, **j* eltűnésének vagy magánhangzós kezdetű szavaknál másodlagos szókezdő *v*, *i* kifejlődésének okait, körülményeit, finnugor hátterét, esetleges földrajzi megoszlását ki nem vizsgáltuk, addig minden e kérdéskörbe tartozó etimológia esetében ajánlatos a fokozottabb óvatosság. Így közelebbi, behatóbb vizsgálat nélkül az *ar(ány)* ~ obi-ugor *ur*, *vor*-féle egybevetések sem vethetők el. Elképzelhető, hogy az *irány* ~ *arány* stb. esetében az *ir-* < **išr-*, az *ar-* pedig **sr-* előzményű (ez utóbbinál a rokon nyelvek egyikében vagy másikában másodlagos *v*-s szókezdettel), s két különböző eredetű finnugor szócsalád talán

az alaki és jelentésbeli hasonlóság miatt a magyarban keveredhetett. A kérdés feltétlenül további vizsgálatot kíván.

Az $a \sim i$ hangváltozást mutató szópárok rövid áttekintése alapján annyi megállapítható, hogy ezek egy részénél az a ($< *a$, vagy más velaris hangból) biztosan finnugor vagy ugor eredetű szóban van (*szalad, szalú*), s az i -t tartalmazó, hozzá kapcsolható szó esetleg már a magyar nyelv külön élete előtt alakulhatott ki. Más ugyancsak velaris eredetű szóban az $i \sim a$ -t tartalmazó szavak elkülönülése biztosan a magyar nyelv külön életében ment végbe (*irt ~ arat*). Az $*i$ -ből származtatható tőhangzójú expresszív *csillog* mellett a *sajog* változat régebbi vagy újabb voltáról nehéz volna állást foglalni. Végül a szinte csak mesterségesen kettéválasztott *irány ~ arány* esetében is csak annyi valószínű, hogy ősi örökség, s a kettősség is talán ősi, mindenesetre nagyon régi. Utalhatunk még a *farat-firtat, billeg-ballag, dirib-darab, fireg-farag* stb.-féle ikerszavakra is, melyekben többnyire a velaris szónak van palatalis vagy vegyes hangrendű párja i -vel az első szótagban.

Mindezek után hangtani szempontból semmi akadályja sincs annak, hogy a finnugor szavakkal kitűnően egyeztethető *apa* szavunk mellett az *ipa* szót annak másodlagos, melléktermékének tartsuk; az *apa ~ ipa* alakváltozatok már igen régen, de azért valószínűleg csak az ugor közösségből való kiszakadás után a magyar nyelv külön életében keletkezhettek az $a \sim i$ és az $i \sim a$ váltakozást mutató szópárok és ikerszavak mintájára. Később az alaki kettősséghez jelentésbeli különbség is járulhatott, s így jöhetett létre a szóhasadás.

F) Meg kell még az *apa ~ ipa* szópár és finnugor megfelelői viszonyát a jelentések szempontjából is vizsgálnunk. Az ide vont vogul szavak jelentése (MUNKÁCSI, VNGy. II, 0733; vö. MUNKÁCSI—SZILASI, MUNKÁCSI—TRÓCSÁNYI, AHLQVIST) a cseremisiz, finnségi és lapp szavakéhoz hasonlóan 'após'. Az osztjákban is megtalálta PATKANOV, KARJALAINEN és PAASONEN valamennyi nyelvjárásban, ahol az *up* szót feljegyezte, ezt a jelentést; a Ko. $\dot{u}p \sim \ddot{u}p$ jelentésárnyalati eltérésére fentebb már utaltam; a korlátozottabb értelmű jelentésre vö. még Ko. Jg. 'Vater meines Mannes', Serk. 'Vater der Frau' (STEINITZ, OstjChr.), amint KARJALAINEN (FUF. XIII, 228) a Trj., Kr., Kaz. jelentéseket is így adja meg (a szótárában másképp). Az osztják nyelv kutatói azonban még más jelentéseket is feljegyeztek; a) 's ó g o r': C., Trj., O., Kaz., Serk. 'älterer Bruder der Frau', Ko. $\ddot{u}p\ddot{a}$ 'ua.' Kr. 'älterer Bruder des Mannes', Trj. 'Sohn des Schwiegervaters', Jg. 'Bruder meines Mannes' és a PATKANOV feljegyezte déli 'a férjnél idősebb sógor'; b) 'a s ó g o r f i a': Kr., Kaz. 'Sohn des älteren Bruders der Frau'; c) 'a z a p ó s, a n y ó s f i v é r e': Trj., Kaz. 'Bruder des Vaters der Frau', továbbá még Kaz. 'Bruder der Mutter der Frau'. Ha nem vesszük is tekintetbe az *up* elő- vagy utótagú összetételeket (KARJALAINEN: FUF. XIII, 228) — hiszen ottan a szó összetett volta következtében nyilván módosulnia kell a jelentésnek —, akkor is látható, hogy az osztjákban 'após' és 'különböző, többnyire idősebb férfirokona a házastársnak' a jelentés. KARJALAINEN (FUF. XIII, 229) szerint 'Vater der Frau' az osztják szavak alapjelentése, míg a többi finnugor nyelvben egységesen 'após' (esetleg csak a 'feleség apja': SKES. *appi* al.). A jelentések gazdagodása az osztjákban külön nyelvi fejlemény lehet (vö. VÉRTES E.: JSFOu. 65/3: 11). A finnugor szavak jelentésének nem a nekik hangtanilag megfelelő magyar *apa*, hanem a mellékhajtásnak látszó *ipa* jelentése felel meg tökéletesen. Ennek magyarázata azzal adható meg, hogy az *apa ~ ipa* szópár létrejöttékor és már a szóhasadás megindulásakor is a beszélők tudatában természetesen nem

élt a szó története. Lehetett egy kor, melyben egy $ap(a) \sim ip(a)$ 'Schwieger-vater, Vater' jelentésű szópár létezett. Minthogy az após a házastársak egyikének apja, s fordítva: az egyik apja a másiknak apósa, így az alaki és jelentésbeli elkülönülés csirája a szó kettős alakjában és a két házastárs között folyó beszélgetéskor a beszélő centrum váltakozása szerinti kettős jelentésben adva volt. A gyermeknyelvi, világsszerte ismert *ap*, *apap*-féle gügyögés hatására a szóhasadaskor könnyen kapcsolódhatott a 'Vater' jelentés a gyermeknyelvi, de egyúttal a finnugor szavaknak hangtanilag tökéletesen megfelelő $ap(a)$ szóalakhoz, s az $*ip(a)$ változat élt tovább a finnugor alapnyelvből örökölt 'após' jelentéssel. Nem kell tehát a valószínűtlennek látszó 'após' \rightarrow 'apa' jelentésfejlődéssel számolnunk.

5. Az *atya* \sim votj. Sz. *ataj* 'atya' (MUNKÁCSI, VotjSz.), J., MU. *atai* 'Vater' (WICHMANN, VotjChr. 45: szerinte votj. < tatár *ätej*; vö. MUNKÁCSI, VotjNyt. 117, MSFO. 21. sz. 36) | ? cser. KH. *ä'tä*; U., B. *a.tšq* 'Vater' (WICHMANN, TscherT. 43), K. *a.tša* 'Stiefvater' (PAASONEN—SIRO) (? < csuv. *atše*, vö. RÄSÄNEN: MSFOu. 48. sz. 75) | mord. E. *ala*, M. *ale* 'Grossvater'; Greis' (PAASONEN, MdChr. 61) | finn *ati* 'Schwiegervater', *ätti* 'Vater'; észt *ätt*, *ätt'ua*. || szam. Jen. *at'a* 'Vater! (in der Anrede)' | tvg. *t'a* 'ua.' (CASTRÉN, WörtverzSamSpr.; vö. EtSz., SKES, MSzFgrE. 1961. júl.—1962. jan. kézirat) esetében, a már idézett hasonló altaji szavakon kívül még több indoeurópai hasonló jelentésű szó (görög *ἄτα*, latin *atta*, gót *atta* stb.) is ide kívánczik. Így ismét a dajkanyelvi eredetre kell utalnunk; de valamennyi finnugor szó összetartozása már enélkül is igen kevésbé valószínű. Ennél az egybevetésnél csak a palatalis és velaris finnségi szavak közös eredetét lehet mind dajkanyelvi szópárokat felvetni (vö. az expresszív finn palatalis—velaris szópárokra vonatkozóan SAUKKONEN: Vir. 1962: 342—4). Ezzel a magyar szó idetartozásának a valószínűsége azonban aligha növekszik.

6. A fentiekkel arra igyekeztem példákat bemutatni, hogy a dajkanyelvi eredetű rokonságneveknél az expresszív szavaktól eltérően nemcsak hangtani kritériumok segítségével lehet a szó ősi voltát valószínűsíteni. A gügyögni, beszélni kezdő gyermek környezete különböző tagjait azonos vagy nagyon hasonló gügyögő szavacska (Lallwort) produkálásával üdvözölheti. A gyermektől környezete ezeket a gügyögéseket dajkanyelvi szavakként átveszi, s az alakváltozatokat más-más rokon megjelölésére alkalmazhatja. A beszélő centrum változtatásával — a gyermek helyett valamelyik felnőtt-höz viszonyítják a megjelölt személy rokoni viszonyát — a szó jelentése kiléphet a dajkanyelvi szavak fogalomköréből. Ily módon már ősidőkben is létrejöhetett szóhasadás. Ha olyan, alakilag és jelentésileg dajkanyelvi szavak mellett, mint *any(a)*, *ap(a)*, velük hangtanilag és jelentésileg is azonos, közös előzményekből magyarázható, de nem dajkanyelvi szavak élnek, mint *ángy*, *ipa*, akkor ezek tanúságtétele alapján a dajkanyelvi párhuzamos szó ősi volta is valószínűbbnek tartható, mint olyan dajkanyelvi szavaknál, melyeknek nincs szóhasadással magyarázható melléktermékük.

VÉRTES EDIT

A *lész*, *mëgy*-féle igetövek zárt *ë*-jének nyíltabbá válása a Bécsi Kódexben és Nyitra vidékén

1. A Nyitra vidéki Kolonban lettem rá figyelmes, hogy a község normálisan *ë*-ző tájszólásában — melyben tehát megfelelően *észik*, *észnek*, *ëttem*, *ëttek*; *lësszék*, *lësték*, *lëgyenek*-et mondanak — a várt *ehet*, *lehet* helyett *ehet*, *lehet* járja. Eleinte azt hittem, hogy urbanizmustal van dolgom, a jelenség később azonban rendszertaninak bizonyult. (ARANY A. LÁSZLÓ, Kolon nyelvj. fonológiai rendsz. nem említi.) Kiviláglott továbbá, hogy nemcsak ebben a két szóban ejtenek Kolonban a *-het* képző előtt *ë*-t helyett *e*-t, hanem néhány másban is — ezeket a továbbiak során szintén felhozom —, és nemcsak Kolonban, hanem a nyelvjárasterület még két másik községében, Gímesen és Barslédecen is.

A jelenséggel aztán a BécsiK.-ben szintén találkoztam. Közben IMRE SAMU egy értekezésében (A m. huszita helyesírás néhány kérdése 53—4) kitért ugyan a *-het* képzőnek a BécsiK.-ben tapasztalható hasonító hatására, de mivel nem nyújtott kimerítő képet és kielégítő magyarázatot a jelenségről, érdemesnek találom az én vizsgálódásom eredményeit is közölni.

2. IMRE SAMU értekezésében, melyben a BécsiK. egyharmadát kitevő I. kezének az anyagát vizsgálta meg az *e*-félék jelölése szempontjából, a *-het* képző hasonító hatása mellett rámutat az *-(e)nd* jel és a *-tet* képző hasonló viselkedésére is. Az *észik*, *lész*, *tész*, *mëgy* igék tövbeli *ë*-nek a *-het* képző előtti nyíltabbá válását kivétel nélkülinek tartja. Az *-(e)nd* futurumjellel kapcsolatban — az ő szavaival — „valami hasonlót látunk” (i. m. 54). Itt a nyíltabbá válást már nem mondja kivétel nélkülinek, sőt ellenpéldákat hoz fel: „De például 3: *lëlëndem*; 6: *mënënd*; 77: *zërzëndëz* (8 adat)” (i. h.), majd folytatja: „A *-tet* képzőre a fenti tövek mellett kevés adatunk van, de a nyíltabb tövhangzó itt is jelentkezik: 91: *tëttëtnë*, *tëttëtnōc*; bár ugyanakkor: 97: *ël vëttëtn c vala*” (i. h.). — Ennyit IMRE SAMU a jelenségről a BécsiK.-ben.

3. Jómagam a jelenség vizsgálatának szempontjából kicéduláztam az egész BécsiK.-et, tehát a 2. és a 3. kéz részét is. Először közelebből ismertetem a szerzett anyagot, majd leszűröm a mondanivalóját.

A kódexben 47 adatban fordul elő nyíltabbá hasonulás a *-het* képző hatására. Ezekben az igékben:

1. *ehet*. 1 adatban fordul elő, az I. kéz anyagában: 35: *ëhëtëm*.

2. *lehet*. Az I. kéznél 5-ször: 15, 16: *lëhëtuala*; 15: *lëhët vala*; 38: *lëhëtñi*; 87: *iollëhët*. A 2. kéznél 7-szer: 114: *lëhëtñèc*; 136: *lëhëtëllën*; 213: *lëhëtetuolna*; 213, 267, 291, 319: *iollëhët*.

3. *tehet*. Az I. kéznél 18-szor. A 97: *tëhëtè* adatot kivéve mindegyje a valamilyen toldalékkal ellátott 'virtus' jelentésű *tëhëtëg*, például 14: *tëhëtëg-gël*; 15: *otëhëtëgenc*; 19: *tëhëtëget*; 20: *tëhëtëgnëllköl*; továbbá még: 22, 30 3-szor, 38, 39 2-szer, 41 2-szer, 42, 46, 98, 100. A 2. kéznél 10 adathból 6-szor szintén a toldalékolt *tëhëtëg*: 115 2-szer, 140, 218, 260, 267. Továbbá: 114, 116: *tëhëtñèc*; 142, 241: *tëhëtèc* (3. tb.).

4. *vehet*. Csak a 2. kéznél, 4-szer: 113: *ëlnë vëhëtìc*: „neque auferre possunt”; 127: *kì uëhët*: „potest eripere”; 201: *vëhëtìuc*: „debemus accipere”; 248: *në vëhëtìtec kì*: „non auferetis; 268: *vëhëtìuc*”.¹

¹ Adataimat ezzel az utolsóval KÁROLY SÁNDOR, A BécsiK. nyelvtana (122) utólagosan kezembe került műnek az alapján egészítem ki. Megjegyzendő, hogy az adat alakja itt eltér a MÉSZÖLY-féle kiadásban találhatóétól: *vëhëtìuc*; az adat latin megfelelője: „accipere possumus”.

5. *mehet*. Csak az 1. kéz anyagában: 58: *mèhètèc bè*.

A 3. kéz részében egyik igére sem találtam adatot, s a 2. kéz adatai — mint látjuk — ugyanúgy kivétel nélküliek, mint az 1. kézé.

4. Az *-end* nyíltabbá tevő hatását szintén a már ismert igetöveken, illetőleg azok egy részén tapasztalhatjuk a kódexben. Azoknak csak egy részén azért, mert az *észik* igető ezzel a toldalékkal ellátva a kódexben nem fordul elő, a *mēgy* igetőben pedig *-end* előtt az *ë* zárt marad.

1. *lënd*. Az 1. kéznél 2-szer találjuk: 5: *lënd*, 39: *lëndnç*. A másodiknál 5-ször: 265, 268: *lënd*; 166, 225, 260: *lëndnèc*.¹

2. *tënd*. Az 1. kéz adatai: 35: *tëndi*; 101: *tèiendètèc* (így!). A 2. kézé: 113: *tèiënd*, ez kijavítva *tënd-re*; 169, 221: *tëndem*; 169: *tëndè*; 191, 218, 271: *tënd*.

3. *vënd*. Az 1. kéznél: 2: „kikèt *vëndoc* vattoc: quos sortiturae estis”; 8: „Mvðon . . . *mēgvëndèd*: Quando emeris”; 21: *mvdon . . . vëndic*: dum . . . exceperint”; 285: „*vëndoc*: suscepturus”; 289: „Ha . . . *vënd*: Si tulerit”. A 2. kéznél: 111: „*ēsmeg* mikor *èluëndic*: iterim cum receperint”; 115: „*vëndoc*: recipiendum”.²

A szemléltetett adatok kizárólag az 1. és a 2. kéz szövegéből valók. A 3. kéz szövegében 1 ilyen *-end*-es adatot találunk, arról is hiányzik a nyílt *e* jele: 324: *lëndnèc*. Ha figyelembe vesszük, hogy a kódexben jócskán előfordulnak íráshibák (l. egyelőre legalább a fentebbi *tèiendètèc* adatot), és hogy a nyílt *e* és zárt *ë* jelölése tekintetében a 3. kéz a legkevésbé következetes, ebben az adatban nem láthatunk ellenpéldát. Nem láthatunk ellenpéldát a *mènènd* alakban, s még kevésbé a *lèlèndem*, *zèrzèndèz*-félékben sem, mint ahogy IMRE SAMU. Ezek — előrebocsáthatjuk — máshová sorolandók.

5. Az *-end*-es igék egyszótagúak. Úgy hiszem, nem fér hozzá kétség, hogy a tövéghangzó az *-end* hatására előbb nyíltabbá vált, és csak azután állt be a két szomszédos magánhangzó kontrakciója. Emellett tanúskodik az 1. kéz *tèiendètèc*-je, meg a 2. kéz *tèiënd*-je, és szépen szemléltetik a folyamatot a kódex *fejedelem* szavának adatai, például: 12: *fèiedèlmèkèt*; 14, 21: *fèie-dèlmèc*; 17: *fèiedèlmènc*; 50: *fèiedèlmèknèc*; 98: *fèiedèlminknèc* | 1: *fèiedèlm-kednç vala*; 29: *fèiedèlmè*; 50: *fèiedèlmèc*; 51: *fèiedèlmè*; 97: *fèiedèlmèkèt* | 117: *fèdèlmenèc*; 117, 118: *fèdèlme*; 120: *fèdèlmètøl*; 129, 142: *fèdèlm*; 154: *fèdèlmèknèc fèdèlme*; stb. — Mondanunk sem kell persze, hogy a kontrakció eredménye hosszú nyílt *è*.

Végül leszögezhetjük, hogy az *-end* nyíltabbá tevő hatása a megfelelő fonetikai helyzetben szintén kivétel nélküli a Bécsi Kódexben.

6. Nyitra vidékén — mivel az *-end* képző ma már sem az irodalmi és köznyelvben, sem a népszerűben nem használatos — természetesen csak *-het* képzős adatokat találunk nyíltabbá válásra. Az adatok tanúsága szerint a nyíltabbá válás itt is kivétel nélküli, de benne nemcsak a BécsiK.-ból ismert mind az öt igető vesz részt, hanem eggyel több, a *szèd* is. Ilyen konkrét koloni (= K), gimesi (= G) és barsléceci (= L) adatokat jegyeztem fel: *ehet* (K, G), *ehetõ* 'ehetsz' (G), *mēgehetèd* (G), *mēgehedd* 'megeheted' (K); *lehet* (K, G, L), *lehetetlen* (K), *leheccsígèss* (K, G); *tehetèk* (G, L), *mèkتهetèd* (G), *mèkتهhedd* (K),

¹ KÁROLY SÁNDOR (i. m. 78) csak két adatról ad számot: az 5. és a 166. lapról valóról.

² KÁROLY SÁNDORNÁL (i. m. 122) hiányzik: 2; 285; 115.

mékتهتي (L), *mékتهتتم* (G); *vehet* (G), *vehetníték* (L); *meheték* (K, G, L), *mehecc* (K), *mehetét vóna* (K), *mehet* (G), *elmehecc* (G); *lészehedd* (K), *főlszehetyi* (K), *szehet* (L).

7. Hogy tovább folytassuk, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy többtagú ige-tövekben nem mutatkozik nyíltabbá válás sem a *-het*, sem az *-end* toldalék előtt. Például: 75: „miképpén ez *télléfedhètnec bè*”; 113: *zerez-hètnèc*; 122: *megièlentèd*; 141: *megièlentèndi*; 142: *megièlentèndèd*; 153: *nèuèkedèndnèc*; 167: *bètèllèfedèndic*; 167: *tiztelèndp*; 218: *eneklènd*; stb. Vagy pedig: K: *lètelepèthet*, *rebdèshet*, *èhèszhètték*, „*mèkkèrdèszhet tőle*”, *mèk-pényíszlèthet*; G: *veszekèthetnek*, *elvèrèshèthet* 'elpirulhat', *lètèszhet*; L: *dicsekèthet*, *hèntèrèkhet*, *szígyèlhetèd*; stb. De viszont akármilyen egytagú ige zárt *è-jét* sem teszik nyíltabbá, például: 3: *lèlèndem*; 41: *lèlèndic*; 58: *lèlèndèz*; 77: *zèrzèndèz*; 129: *meg lèlhètnoc*; 144: *lèlhètnèc*; 146: *zèrzènd*; stb. Nyitra vidékén: K, G: *csènkhet*, *rènkhet*.

8. Ha nem válnék nyíltabbá a *mègy* és a *szèd* ige zárt *è-je* is, azt mondhatnók, hogy csak az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igék magánhangzója viselkedik így. A jelenség lényegének a megkapása ennek ellenére — vagy épp ennek köszönhetően — nagyon egyszerű. Elég, ha nem hagyjuk figyelmen kívül a következő tényeket.

A *-het* képző előtt a *mègy* ige magánhangzója nyílt a BécsiK.-ben, az *-end* futurumjel előtt viszont zárt: 2: *menèndèz*; 6: *mènènd èl*; 58: *bèmènèd*; 229: *felmenèndnèc*; 318: *menèndnèc*; stb. A koloni és léceci nyílt *e-s* *szehet*-nek is megvan a maga zárt *è-s* ellenlábasa a gimesi *szèthet*-ben. Lédecen az egyik kérdezett asszony *szèthet*-et felelt, de egy szempillantásig tartó megütközés után kijavította magát, hogy tulajdonképpen nem is *szèthet*-et, hanem *szehet*-et mondanak. A különbség ezek szerint nyilvánvaló: A *mèhèt* és a *szehet* úgy viszonylik a *menènd*-hez és a *szèthet*-hez, mint az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igék a többi szemléltetett akár egytagú, akár többtagú zárt *è-s* igékhez: az előbbieket töve magánhangzóra végződik, az utóbbiaké mássalhangzóra. A jelenség lényege tehát abban rejlik, hogy nyíltabbá csak a magánhangzóra végződő ige-tövek zárt *è-je* hasonul a toldalék nyílt *e-jéhez*, a mássalhangzóra végződőké nem.

9. Tehát csak a magánhangzóra végződő ige-tövek zárt *è-je* hasonul a rákövetkező toldalék nyílt *e-jének* a hatására nyílt *e-vé*. Persze, nem akármilyen toldalék nyílt *e-je* van rá ilyen hatással. Ha közelebbről szemügyre vesszük a nyílt *e-t* tartalmazó toldalékokat, amelyek az *észik*, *lész*, *tész*, *vész*, *mègy* és *szèd* igék magánhangzós végű tövéhez járulnak — nincs belőlük sok —, látjuk, hogy a kérdés szempontjából két csoportra oszlanak.

Az egyik csoport első tagja, amelynek nyílt *e-je* hasonító hatással van a *tő* zárt *è-jére* — az *-end* —, magánhangzóval kezdődik. Így a két morféma magánhangzói között szerkezetileg nincs semmilyen akadály(hang), a hasonulás beállásának eleve megvannak a jó feltételei, nem állhatja semmi útját. A csoport második tagja — a *-het* — a maga morfémakezdő *h-jával* szintén nem állít lényeges akadályt a két magánhangzó közé, mert a *h-nak* mint mássalhangzónak — és így akadályhangnak — létrehozó akadály a gégefőben jön létre. A szájjüregben viszont nyílás alakul, akárcsak a magánhangzóknál. Ez a nyílás hozza létre ebben az esetben is az akadálytalanságot és ezáltal a hasonulás fonetikai feltételeit.

A második csoportba tartozó toldalékok, amelyeknek nyílt *e*-je nincs hasonító hatással az előtte levő tővégi zárt *ē*-re, szájuregbeli akadályhanggal kezdődnek. Ez a körülmény pedig, mint azt a koloni, gimesi, lédeci *ēgyek*, *lēgyek*, *tēgyek*, *vēgyek*; *ēnne*, *lēnne*, *tēnne*, *vēnne*; *ētet*, *tētet*, *vētet*; *ētem*, *tētetek*, *vēttek* és a BécsiK.-ból például az olyan: 5: *ēgēl*, 58: *egētec*; 25: *legētēc*, 83, 98: *lēgēnc*, 114, 115, 122: *legēnc*; 3, 9, 36: *tēgē*, 69: *tegēnc*, 98, 303: *tēgētēc*; 2: *vēgēm*, 89: *vēgēlēc*, 98: *vēgētēc*, 129, 177: *vegēd*; 9: *lēnnē*; 18: *tēnnē*-félék is bizonyítják, nem teszi lehetővé a nyíltabbá hasonulást.

10. IMRE SAMU szerint (idézem az elején) a *-tet* képző előtt is jelentkezik az említett tövekben nyíltabbá válás. Adatként a kódex 91. lapján szereplő *tēttēnnē*-t és *tēttēnnōc*-öt említi.

A *-tet* képző a számba jöhető öt, illetőleg hat igető közül összesen háromhoz járulhat, akárcsak a már tárgyalt *-end* futurumjel. Kettő egyezik is az *-end* igével, egy eltér: csupán az *ēszik*, *tēs*, *vēs* vehet föl *-tet* képzőt.

Ezzel a képzővel ellátva az igető *ē*-je elképzelhetően vagy zárt marad (rövid vagy hosszú fonetikai realizációval, ami a kódex grafikájából nem vehető ki, de ez nem is lényeges), vagy nyíltabbá válik. Zárt többeli *ē* esetén vagy jelöletlen *e*-vel, vagy ponttal jelölt *ē*-vel kell a szövegben az igéknek előfordulniuk; nyílt többeli *e* esetén pedig vagy geminátlan *t*-vel vagy geminált hangzóközi *tt*-vel.

Vegyük sorra az egyes *-tet*-tel képzett igéket.

1. *vetet*. Csak kétszer fordul elő, mind a kétszer a 2. kéznél és csak zárt *ē*-vel: 116: *meg etēttēnnēc*. Latin megfelelője — nem árt ezentúl rendszeresen idézni az egyes latin megfelelőket, mert hasznát vesszük —: „comeduntur”. A másik adat: 174: *megetētūē*: „comesta”.

2. *tētet*. Egyetlenegy adatot tudunk kimutatni a kódexből, ennek is a tővéghangzója zárt *ē*: 165: „*Megtēttēttētet*: perpetrata est”.

Az IMRE SAMU felhozta *tēttēnnē* és *tēttēnnōc* nem tartozik ide. IMRE SAMUNAK elkerülte a figyelmét, hogy jelentésük nem ’tétet’, hanem ’színlel’. Az első adat mondatkörnyezete — ha az ember csak a magyar szövegre hagyatkozik — valóban megtévesztő: „hog *tēttēnnē* étet az áldozatoknac hufiból mikent kiral parāloltuala”. A másik adat pedig, úgy látszik, közel van ahhoz, hogy az első megtévesztő hatására tulajdonképpen értelme el ne sikkadhasson.

Szóval az első adat jelentése nem az, hogy: ’tétetne étet, azaz ételt (ámbár ebben az értelemben inkább: *étet* lenne) az áldozatoknak húsaiból...’, hanem, hogy: ’tétetne, azaz színlelné étet, vagyis evést...’. A latinban tudniillik „ut simularetur manducasse” áll. Így ez a *tēttē* az elavult *tetik* ’látszik, feltűnik’ ige származéka (Szófsz. 309).

Szintén *tetik* alapigével van dolgunk a másik adat esetében: „mert nem illic mýmto életōckēt *tēttēnnōc*: Non enim... dignum est... fingere”.

A *tētet* igének tehát nincs nyílt *e*-s változata a BécsiK.-ben.

3. *vetet*. A kódexben nem találunk egy geminátlan *t*-vel és nyílt *e*-vel írt adatot sem, de annál több zárt *ē*-vel írottat, összesen 20-at,¹ és — egyelőre alakja felől tekintve — vagy félszáz nyílt *e*-s, geminált *tt*-s adatot.

11. Noha a zárt *ē*-sek ténylegesen a *vēs* ige továbbképzései és a nyílt *e*-sek, geminált *tt*-sek pedig a *vet* igéjé, mégsem problémamentes az elhatárolásuk.

¹ A műveltető igék számában köztem és KÁROLY SÁNDOR között nincs eltérés.

Nézzük meg előbb a *vetèt ~ vétèt*-nek írt adatokat.

Az 1. kéznél: 47: „fzētec napinac zamaba *vétètètétic*: in numero sanctorum dierum accipitur”; 69: „z azoetol ɣiauoc èlnē *vétètètēnc*: nec eorum ab illis direpta substantia est”; 97: „mēllēc èl *vétètētēnc* vala a tēplombol: quae ablata fuerant de templo”; 100: „kienç zèllètēc *èluètètètètèt* ɣurocbol: quorum spiritus acceptus est a visceribus suis”; 315: „z a varos *megvétètètètetic*: et capie-tur civitas”.

A 2. kéznél: 112: „Menden aroual *vetètètēc*: Ex omni pretio emta sunt”; 143: „z ɔ diLofege *èluètètēc*: et gloria eius ablata est: 147: „Es Daniël a vè-remböl *ki uetètètètuē*: eductusque est Daniel de lacu”; 148: „z *èluètètètètèt* földröl: et sublata est de terra”; 149: „*èluètètètetvolna* hatalma: ablata esset potestas”; 149: „ɔrɔc hatalm ki èlnē *vetètètetic*: potestas aeterna, quae non auferetur”; 151: „hog *èluètètètēssēc* ɔ hatalma: ut auferatur potentia”; 164: „z a tőkellētes aldozat *èluètètètetic*: et auferent iuge sacrificium”; 167: „mi-kor *èluètètètètēndic* a tőkellētes aldozat: cum ablatum fuerit iuge sacrificium”; 167: „Theodocius zerzefeböl *vétètētēnc ki*: de Theodotionis editione translata sunt”; 187: „*Elvetètèt* ɔtɔlloc: ablatus est ab eis”; 196: „mel èlnē *vétètètetic*: quod non auferetur”; 218: „Midēmem *èluètètètètètetic é* a tɔr a földröl: numquid auferetur laqueus de terra”; 225: „*èluètètètetic*: auferetur”; 248: „*vétètètetic* tv reiatoc pelda bèzed: sumetur super vos parabola”.

12. Amint látjuk, az adatok több mint a felének latin megfelelője a 'visz (vesz)' alapjelentésű „ferre” ige valamilyen továbbképzése. De a többi latin megfelelő is lényegében ezt az alapjelentést fejezi ki.

A *vètèt*-nél azonban nem ilyen egyértelmű a jelentéstani helyzet. Az ese-tek messze túlnyomó részén a „ponere” és „iacere” alapigék osztoznak, amelyeknek kifogástalan magyar megfelelője a kódexben alkalmazott *vet* alap-ige. Két esetben azonban a *vet* alapigéjű szó ellentmondásban van a latinnal, méghozzá annyiban, hogy inkább 'vétet', mint 'vettet, dobat' a jelentése. Felvethető ezért a kérdés, hogy ezekben a *vettet*-ekben nem kell-e tulajdonkép-pen a *vétet* ige alakváltozatát látnunk.

Nézzük meg közelebbről az adatokat.

A 133. lapon ezt olvassuk: „Ez èddeglen nīnlēn az heberec kōnuebē z mellèkèt vèttonc Theodocius zerzefeböl *vètètètēnc ki*: Hucusque in Hebraeo non habetur; et quae posuimus, de Theodotionis editione translata sunt”. A „ferre” alapszavú „translata sunt” szerint a *vétet* ige alakváltozata volna is. Sőt, ha a kitéltet egybevetjük a 167. lapról már idézettel, látjuk, hogy itt valóban *vétettenek ki* a „translata sunt”.¹

Ezek szerint az adat nem a sokszor előforduló 'iacere, ponere' jelentésű *vet*¹ alkalmazása, ami a *vettet* és a *vétet* (*vétet*) igék főképp igekötős: *elvetet* — *elvétet*, de még inkább: *kivettet* — *kivétet* továbbképzett alakjában jelentés-tani, illetőleg stílusértéki közelségénél fogva nem volna éppenséggel lehetetlen. Talán eléggé valószínűsíti gondolatunkat ez a példa: 242: „*Eluètètètè* te zēmēidnç zēmeletɔl: Abiectus sum a conspectu oculorum tuorum”.

Tehát az adat nem értékelhető minden kétséget kizáróan a *vètètētēnc ki* alakváltozataként. A már említett mozzanaton kívül nem engedi annak minősíteni egyedüli volta és a két szóval korábban szereplő *vèttonc*: „posui-mus”-nak a közelsége: ez is hozzájárulhatott a szó alakjának elírásához,

¹ A 133: *vètètètēnc ki* KÁROLY SÁNDORNÁL (i. m. 124) a *vettetik* alatt.

vagy akár a *vétettenek* ki fölcseréléséhez. Az elírás lehetőségét nem szabad szem elől tévesztenünk, annál is inkább nem, mert a BécsiK.-ben a hibák és az elírások elég gyakoriak, például: 14: *vèzèdelmõcbèn*; 16: *zèmèlè*; 63: „*orzagõnac fèlèt*: *dimidiam partem regni mei*”; 102: *megèmlèkèznèc*; 195: „*èn mèntem*: *ego transivi*”; stb.

13. A másik adat latin megfelelője szintén „*ferre*” alapigéjű, de ennél sem elegendő a kérdés egyértelmű eldöntésére, sőt nem feledkezvén meg a két alapige jelentéstani közelségéről, a *vet*-ből képzett magyar szót megfelelőnek kell találnunk: 178: „*Kikbèn kèdeg vðq èliqoq nè vèttètìc a cimerlètbbèn*: *in quibus autem tempus non praefertur in titulo*”.

Amint látjuk, a *-tet* képző előtt nincs nyíltabbá válás a BécsiK.-ben. Ebben is párhuzamos a helyzet a három Nyitra vidéki község nyelvjárásában tapasztalható tényállással, ahol a tövéghangzó zárt marad: csak *ètet*, *vètet*, *tètet* használatos, illetőleg Kolonban és Lédecen az *itet*, *vítet*, *títet* is. Megjegyzendő még, hogy geminált *tt*-s adatokat nem tudunk ezeknél az igéknél kimutatni sem a BécsiK.-ben, sem Nyitra vidékén, de az irodalmi nyelvből és a többi magyar nyelvjárásból sem. (Vö.: ÉrtSz.; MTsz.)

14. Összegezve az egészet, azt mondhatjuk, hogy a BécsiK.-ben a *-het* és az *-end*, Nyitra vidékén a *-het* toldalék előtti nyíltabbá válás csak a tövégi *è*-t érheti és hozzá maradéktalanul.

A *-tet* képző előtt nincs nyíltabbá válás.

A *-het* és az *-end* előtt azért jön létre nyíltabbá válás, mert e két toldalék között és a tövéghangzó között nincs szájüregbeli akadály(hang).

SIMA FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Iga és ige

Kétféle *i*-hang a magyarban?

Közös tanulmányutunk során SZÉPE GYÖRGY vetette fel a kérdést: vajon azonos-e az *ige* szó *i*-jének és az *iga* szó *i*-jének akusztikai szerkezete, van-e valamiféle specifikus különbség az elől képzett *i* és a hátul képzett *y* /*u*/ hang mai képviselői között.

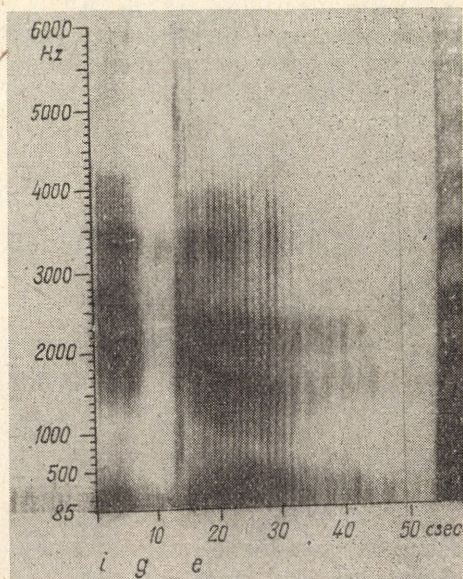
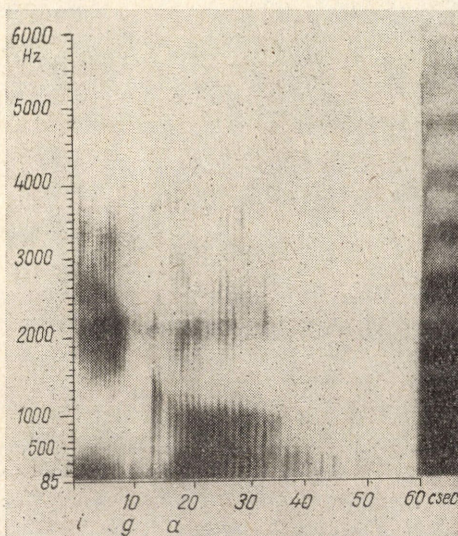
Két köznyelvi beszélő ejtésében vizsgáltam meg az *ige* és az *iga* szó hangsúlyos *i*-jének hangszínképét. 40–40 adat alapján a következő táblázatban szereplő átlagokat kaptam¹ (F 1, 2, 3 = a magánhangzó első, második, harmadik formansa; a táblázatban szereplő számok a formansok frekvenciájának középértékét jelzik, Hz-ekben).

A második (és harmadik) formáns mintegy 100 Hz-cel fekszik magasabban az *ige* szó *i*-jében, az első formáns pedig egy árnyalattal mélyebb. A hátul képzett *y* utóda tehát — JAKOBSON disztinktív jegyeit alkalmazva — tompább („grave”) és — az F 1 és F 2 közötti távolság megnövekedése következtében — „diffúzabb”, mint az eredeti elől képzett *i*. Ez a hangszínkülönbség arra utal, hogy az *iga* szó *i*-jének képzésekor a nyelv gyakran valamivel hátrébb húzódik és enyhén leereszkedik.

¹ A sonagramok az Osztrák Tudományos Akadémia Phonogram-Archivumának Kay Co. Sona-Graphján, a felvételek a Phonogram-Archivum hangcsillapított studio-helységében készültek. A formansok helyét amplitúdó-keresztmetszetek segítségével határoztam meg.

Az <i>ige</i> <i>i</i> -je		Az <i>iga</i> <i>i</i> -je
F 1	347	358
F 2	2166	2041
F 3	3466	3381

Ebből nem következik szükségszerűen, hogy az *iga* *i* hangja megőrzött valamit eredeti velaris jellegéből. Röntgenfelvételek és nyelvtörténeti tények egyaránt azt bizonyítják, hogy nemcsak az egymással érintkező hangok hasonulnak egymáshoz. Hatással lehetnek egymásra közvetett szomszédok is. Az alacsonyabb nyelvállású, velaris *a*-ra való készülés befolyásolhatja az artikulációt az *i* képzésekor.

FÓNAGY IVÁN

Nyelvjárási és normatív jelenségek egy XVIII. századi regény nyelvében

1. A XVIII. század végén Győrffi József veszprémi ügyvéd, aki a felvilágosodásnak lelkes híve volt, lefordította a felvilágosodás terjesztése és a társadalmi visszaságok bírálata céljából Holberg dán író európai hírű fantasztikus regényét „Klimius Miklósnak föld alatt való útja” címmel.¹

A regényt a pozsonyi Patzkó-nyomdában nyomtatták 1783-ban, s bár a nyomda híres volt sajtóhibáiról (elsősorban időtartamjelölési ingadozások jellemezték), ezek

¹ Győrffi Józsefnek még egy művéről emlékeznek meg az irodalomtörténészek: „A Napra forgó virág”-ról, melyet Szaicz Leó protestánsellenes támadásaira írt. Ezt azonban sehol sem találtam!

a mű nyelvének tanulmányozásakor nem okoztak különösebb gondot, mivel az Országos Széchényi Könyvtárban megtaláltam a kézirat cenzúra-példányát, s ez a gyanús esetekben eligazított.

Megjegyzésre méltó, hogy a kézirat két kéztől származik. A mű nyelve és helyesírása azonban egységes.

2. A regény nyelvének vizsgálatakor nagy nehézséget okozott a magánhangzók időtartamának megállapítása, mivel az író ezen a téren rendkívül hanyagul járt el.

Egyáltalán nem különböztette meg a rövid *i*, *ö*, *ü* hangokat hosszú párjuktól. Az *i* ~ *í*-t egyöntetűen *i*-vel, az *ö* ~ *ő*, *ü* ~ *ű*-t egyöntetűen *ö*, *ű*-vel írta.¹ Az *o* ~ *ó*, *u* ~ *ú* hangok időtartamát jelölte ugyan, de itt is sok következtelenséget találunk. Nehéz eldönteni, hogy csupán hanyagságról vagy nyelvi ingadozásról van-e itt szó.

3. A fordítás nyelve erősen nyelvjárási jellegű, bár a nagyszámú kettősségből az derül ki, hogy az író legtöbb nyelvi jelenség esetében többé-kevésbé tisztában volt az irodalmi norma követelményeivel, s legtöbb esetben küzdött beszélt nyelvének sajátosságai ellen.

Ha az egyes kulcsjelenségeken belül megvizsgáljuk a nyelvjárási és a normatív adatok arányát, a különféle nyelvi jelenségeknél nagy százalékos eltérést találunk.

Ezért a nyelvi jelenségeket három csoportba osztottam. Az elsőbe soroltam azokat, melyeket kizárólag nyelvjárási alakban használ az író. A másodikba azokat, melyeknél nagy számban (megközelítőleg egyforma arányban) fordulnak elő provincia-lisztikus és norma szerinti formák. A harmadik csoportba azokat vettem, melyeknél a normatív alakok túlnyomó többségben vannak, a nyelvjárásiak aránya pedig viszonylag kicsi.

Találtam olyan nyelvjárási jelenségeket is, melyek csupán egy-két szóban, s csak néhány esetben jelentkeznek, például a tárgyrag *-t*-jének geminációja ötször, a *-képpen* képző *p*-jének rövidülése háromszor, az *-at*, *-et*, *-tat*, *-tet* képző alakja *-üt* után háromszor *-at* stb. Ezeket azért is nem vettem külön csoportba, mert feltettem (tekintetbe véve a kézirat sok következtelenségét és hibáját), hogy itt is csupán elírásokról van szó.

4. Az első csoportba a következő nyelvi jelenségek tartoznak:

1. Az *-s* képzős melléknevek *s*-ének magánhangzóközi megnyúlása.

2. A többes szám 3. személyű birtokos személyrag magánhangzójának nyíltabbá válása (*körmök*, *erejeket*, *magokkal* alakok).

3. A *mely*, *mily*, *oly*, *ily* névmások tövégi mássalhangzójának nyúlása (magánhangzóközi helyzetben és szó végén egyaránt).

4. Az *utána* határozószó *n*-jének és a *közül*, *közé* határozószó *z*-jének geminációja.

5. A *rossz* szó *ssz*-ének rövidsége.

6. A *schol* határozószó *fohol* (~ *fohól*) alakja.

Mivel az *ö* ~ *ő*, *ü* ~ *ű* hangokat Györffi nem különbözteti meg, a szóvégi *ö*, *ű* időtartamát nem lehet pontosan eldönteni.

Nehéz a helyzet a szóvégi *ű*-vel is. Igaz ugyan, hogy hosszú *ű*-t találunk olykor szó végén, de csupán három-négyszer az egész regényben. (A regényfordítás 433 lap terjedelmű!) Ez vagy a szóvégi *ű* rövidülésével függ össze (a dunántúli nyelvjárásnak megfelelően), s az egy-két hosszú *ű*-s alak az irodalmi norma hatására született (ebben az esetben az *ű* helyzetéből következtethetünk az *ő*, *ű*-jére is!), de lehet esetleg az *u*-s írás az *ű* hang jelölésének a következménye.

¹ A nyomtatott szövegben minden *ö* ~ *ő*, *ü* ~ *ű*-t *ö*, *ű*-vel szedtek, nyilván a magyar típusú betűk hiánya miatt. Az adatok közlésekor a nyomtatott szöveg jelölését fogom használni.

Ugyanez a helyzet a hangsúlyos szótagbeli *i*, *ú*, *ü*-vel is. Az *i*, *ü* jelöléséből nem tudunk meg semmit. Az *u* azonban egy-lét esetet leszámítva (ezek egy része nyomdai sajtóhiba) mindig rövid. Itt tehát körülbelül ugyanazt a következtetést vonhatjuk le, mint a szóvégi *ó*, *ú*, *ü*-nél.

5. A második csoportba sorolhatók:

1. Az *á* utáni *o*-zás. Elvértve találhatók téves visszaütéses alakok is: *álmat* (353), *jármát* (357), *gyáfzas* (371), *tudóffak* (357), *vírad* 'várod' igealak (előljáró beszéd) stb.

2. Az *-ít* képző kétféle *-it* és *-itt* alakja. (Sajnos az *i* időtartamát teljes biztonság-gal megállapítani nem lehet. Az *-it* valószínűleg a normatív *-it* lehet!)

3. *Jobbágyim*, *tselekedeti* többes jeles formák.

4. Az egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyrag *meisterjéről*, *ékefségjek* alakjai.

Magánhangzóközi helyzetben viszont olykor kiesik a *j*: *femmie* (118), *evedzőü* (175), *elméüknek* (27) stb.

5. Az *l* nyújtó hatásának érvényesülése: *vóltam* (2), *hóld* (10), *hólt* (42), *nyóltz* (63), *dólgct* (282), *tóldoz* (394) stb. (Ez a XVIII. század második felében norma-jelenségnek számított!)

Néha megnyúlik az *ul* határozórag *u*-ja is: *balúl* (44), *rabúl* (19), *józanúl* (120) stb.

Egyszer-egyszer hosszú *ú* van a *tanul* szóban is.

6. Ide tartozik a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* hangalakja is. Itt bizony különleges tarkaságot találunk (sajnos, az *ö*, *ü* időtartama itt is nyílt kérdés marad). Leggyakrabban fordul elő a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* alak, van azonban *-bol*, *-tol*, *-rol*, *-bul*, *-rül*, *-rül*, s elvértve néhány *-búl*, *-rül*, *-túl* is. Itt is nagyon nehéz eldönteni, hogy nyelvi ingadozásról vagy a magánhangzók hanyag ékezéséről van-e szó.

Az alábbi táblázattal szemléltetem a különféle formák előfordulási arányát.

A <i>-ból</i> , <i>-ből</i> változatai	A <i>-tól</i> , <i>-től</i> változatai	A <i>-ról</i> , <i>-ről</i> változatai
<i>-ból</i> , <i>-ből</i> (<i>ö</i> ~ <i>ó</i> ?) 69%	<i>-tól</i> , <i>-től</i> (<i>ö</i> ~ <i>ó</i> ?) 59%	<i>-ról</i> , <i>-ről</i> (<i>ö</i> ~ <i>ó</i> ?) 65%
<i>-bol</i> 3%	<i>-tol</i> 7%	<i>-rol</i> 20%
<i>-bul</i> , <i>-bül</i> (<i>ü</i> ~ <i>ű</i> ?) 27%	<i>-tul</i> , <i>-tül</i> (<i>ü</i> ~ <i>ű</i> ?) 33%	<i>-rül</i> , <i>-rül</i> (<i>ü</i> ~ <i>ű</i> ?) 13%
<i>-búl</i> 1%	<i>-túl</i> 1%	<i>-rül</i> 2%

Érdekes, hogy a nyelvjárási alakok nem egyenletesen oszlanak el a szövegben. A regény elején nagyobb számban fordulnak elő, mint a normatív alakok, de később egyre fogynak, s az utolsó 50 lapon már alig-alig találunk egyet-egyet. (Talán az író megszokta idővel a beszélt nyelvtől eltérő *-ból*, *-ből* stb. használatát, s ezért tévesztette el kevesebbszer.)

6. A harmadik csoportba sorolhatók:

1. Az *ly*, *j*, *l*, *t*, *ny* hangok magánhangzóközi (néha tövégi) geminációja:¹ *király-lyokhoz*, *személylek*, *helyben*, *mélly*, *személly*, *héjján*, *híjjában*, *tíjjokról*, *ujj*, *szóllamlott*, *tökileteffen*, *beszéllésébül*, *üllnek*, *hallasztottam*, *törvénnyei*, *tudománnyára*, *könnyvet*, *kemény-nyen*, *jénnyre*, *nevetségre*, *ismerettségire* stb.

¹ Szórványosan más hangok geminációja is előfordul főképp magánhangzóközi helyzetben.

2. Hasonulások *ö-zés*: *bővölködik, csőtörtökön, gyözödelmi, pötsétölt, örömost* stb.
 3. Többséji *n > ny* palatalizáció (olykor tövégi is!): *fonyóknak, idegenysége, kenyőtsével, kényesőnek, vony* stb.

4. Tövégi *ny > n* depalatalizáció: *men, híván, alatsón* stb.

5. Az *l*-ezés *ly*-lyel szemben: *heleivel, korhelek, borbéljaink, dölős, vízfázkodások* stb.

6. Az *ó* szóvégi rövidülése (valószínű azonban, hogy ez csak az *ó* pontatlan jelölésének a következménye): *hinton, tudósak, szánto, hajoba* stb.

Érdekes dolgokat állapíthatunk meg a regényből egyes formansokról, ige- és névszótövekről.

A *-be* illativus-ragban és ige kötőben, a *-nek* ragból keletkezett határozószókbán, a *-beli* képzőben a ma használatos *e* helyett *é-t* találunk: *földébe* (237), *bé-vezetének* (55), *néki* (41), *nékem* (22), *tanátsbéliék* (5) stb.

Az *sz szel* bővülő *v-* tövű igékben legtöbb formans előtt hosszú *é-t* találunk: *tévő* (24), *lévő* (16), *tégyetek* (392), *vévén* (28), *vészen* (244), *tétetett* (69), *tétéért* 'tettéért' (30) stb.

Még egy figyelmet érdemlő jelenséget tapasztaltam néhány *v-* tövű névszóval és igével kapcsolatban. A szerző a *v-s* teljes tövet nemcsak régi ragok és képzők előtt használja, hanem néhány formans nélküli alakban is: *böv* (előjáró beszéd, 144, 173), *miv* (362), azonkívül fiatalabb ragok, jelek képzők előtt is: *bövség* (145), *hévőség* (248), *lévre* 'lére' (346), *róvtam* (206) stb.

A többi nyelvi jelenség esetében Győrfi az irodalmi norma szerint jár el.

7. A felsorolt adatokból világosan kitűnik, hogy a mű nyelve erősen nyelvjárási jellegű, magán viseli a dunántúli nyelvjárás sajátosságait. Kivételek a *bé, néki* stb. alakok, melyek ma csupán a keleti nyelvterületen használatosak. Nem lehetetlen azonban, hogy a XVIII. század végén még a Dunántúlon, a Balatontól északra is éltek.

A mű szerzője az irodalmi norma követelményeit többé-kevésbé ismeri, de beszélt nyelvi állapota más megoldásokat sugall. Ezért, bár a normára való törekvés megvan nála, tudata alatt sok provincializmus beszüremkedik. Ezért sok vaglyagosság, kettős megoldás található a regény nyelvében. Helyesírásáról megjegyezhető, hogy olykor nagyon hanyag, sok hibát vét, pontatlanul jelöli a magánhangzók időtartamát. Ezt azonban nem nagyon vethetjük szemére, hiszen korának egyik jellemző sajátossága ez.

KESZLER BORBÁLA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Dalevező, dalgúzs. 1. E két szó származása idáig megfejtetlennek látszik. 1907-ben GOMBÓCZ ZOLTÁN (MNy. III, 155) valamely török szóban keresi a *dal* szó eredetét, főleg földrajzi okokból, amennyiben ennek származékaira az Alföldről vannak adatok. (Nyilván a török hódoltság idejére gondolt; azonban a SchlSj. vagy százötven évvel azelőtt följegyezte a *dal* alapszót. Erre GOMBÓCZ itt nem hivatkozik.) 1912-ben GOMBÓCZ (BTLw. 215) a bolgár-török jövevényszók között említi: „*dal, dali* 'die ruder oder schaufeln an den rudern' < (mong. *dali* 'der flügel eines vogels')”. — Hangtani és jelentéstani nehézséget lát a török származtatásban az EtSz. idevágó cikke. PAIS (I. OK. XII, 267) nem foglal állást, bár hajlik afelé, hogy a török származtatást mérlegelje. — BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) nem említi a két szót.

2. Ha megvizsgáljuk a két szó jelentését, a következő kép tárul elénk: SchlSj. 768: „ampluster: *dal eueze*”. A latin szó maga is problematikus alakjára és jelentésére nézve egyaránt. MA. 1604. adatai: „*Dalevező: Tonfae.*” | „Amplútre, generis neutri: *Hajoi*

ekkeffeg.” és „Aplústre, g.n. *Hajoi ékeffeg.*” — CAL. 315: „tonsae: *Evező dal evező*” (így, vessző nélkül; úgy látszik, mintha az evező és a dalevező nem ugyanaz a tárgy volna). Vagyis MA. szerint az „ampluster” és „a(m)plustre” szó — a SchlSzj.-kel ellentétben — nem *evező*, CAL. pedig „tonsae”-val értelmezi a *dalevező*-t és az *evező*-t.

FINÁLY latin—magyar szótárában (1884.): „*amplustria* l. *aplustria*” — „*aplustre*: (költ) a hajónak felfelé görbült hátulsó része, az ékítményekkel együtt (lobogókkal, vitorlákkal, kötelekkel stb.).” — MLSz.: „*Ampluster*, (Du C. *amplustre*) *navis gubernaculum; dalevező*. (kormánylapát). *Ruderschaukel*.”

Néhány külföldi adat: DU CANGE (1883.): „*amplustre*, *Navis gubernaculum* . . . Festus: *Amplustria*, *Navium ornamenta*, quae quia erant amplius, quam essent necessaria usu, etiam *Amplustria* dicebantur . . . *Amplustra*, ornamenta vel armamenta navis.” — JOHANNIS HENRICI DRUMELII, *Lexicon Manuale* (1781.): „*Aplustre*, is, f. *Aplustrum*, i, n. f. *Aplustria*, ium, 'das kleine Fähngen oder Wimpel, welches zu oberst auf den Mastbaum eines Schifs gesteckt wird, al. die Zierathen eines Schifs hinten am Spiegel, worauf auch noch wohl ein Fähngen, Federbusch u.d.g. gesteckt ward. *Lucan*.” — KLOTZ, HWB d. lat. Spr. (1858.): „*aplustre* . . . gew. in der Mehrzahl *aplustria* . . . : das gebogene Hintertheil des Schiffes mit seinen Verzierungungen u. Flaggen . . . (Die Schreibung *amplustre* . . . beruht auf einem Irrtum . . .)”.

Mint látjuk, az *ampluster* stb. szó jelentései közül az evezőt, illetőleg a kormánylapátot a SchlSzj.-en kívül csak DU CANGE ismeri, és az MLSz. tőle veszi át. Mindazonáltal nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a jelentés is megvolt, mert DU CANGE két eléggé meggyőző példával igazolja.

Az adatokat szaporíthatnám, de a szótárak ismétlik egymást, a kisebbek egyáltalán nem is foglalkoznak vele.

3. Közelebb jutunk a megfejtéshez, ha a *dalgúzs* adatait vizsgáljuk. — Ez a szó CAL.-nál továbbképzett alakban jelentkezik: 290: „*decemscalmus: Tíz dal gúszos*”. — Önálló alakban szótározta MA. 1604.: „*Dalgús: scalmus*.” | PP. 1708. ugyanígy: „*Dalgus: Scalmus*.” De már a szótárak latin—magyar részében a „*scalmus*” szó értelmezése: MA. 1604.: „*Evező gus ragasztója*.” | PP. 1708.: „*Evező gús ragasztója*”. — Vagyis a latin szó értelmezésében nem használják a *dalgúzs* szót. Maga CAL. sen, holott a „*decemscalmus*” szót olv. *tíz dalgúzsos*-nak fordítja; a „*scalmus*” értelmezése nála is: „*Evezőgus ragasztója*”. Úgy látszik, a *dalgúzs* nem volt annyira közkeletű szó, hogy vele értelmeztek volna; viszont mint a nyelvben élő szót a magyar—latin részbe fölvtették. Tehát a latin „*scalmus*” szó jelentése 'dalgúzs', illetőleg 'evezőgúzs ragasztója'.

Ez a jelentés szótáraink egybehangzó tanúsága szerint nem kétséges. Erről egyébként meggyőzhetnek minket néhány külföldi megbízható szótár idevágó szócikkei is. Íme néhány adat: KLOTZ, HWB. d. lat. Spr. (1858.): „*scalmus: 'Pflock, worin sich das Ruder bewegt, Ruderpflock*’.” GEORGES, Lat.-dt. HWB. (1880.): „*scalmus: 'das Holz an der Seite des Schiffes, worin das Ruder geht, Ruderholz, D o l l e*’.” MENGE latin szótárában (1911.): „*scalmus 'Ruderpflock, D o l l e . . .*’ átv. ért.: 'Kahn, Fahrzeug’.” HOFMANN, Lat. etym. Wb. (1954.): „*scalmus 'Ruderpflock, D o l l e*’.”

4. Ezek után az utóbbi latin szótárakban jelentkező — ritkítással kiemelt — német *Dolle* szó érdekelhet bennünket különösebben. — GRIMM szótárában *Dole* 9. alatt található ez az adat: „*dolle 'scalmus, lignum teres, cui struppis alligantur remi*’ . . . *dollen, duellen* pl. 'pflocke, zwischen welchen die ruder gehen, *scalmi*’.” KLUGE, EtWb. (1963.): „*Dolle 'Pflock, mnd., dolle, nl. dol(le), afries. tholl . . .*’ bedeutet *Ruderpflock . . .*” (Szerinte a szó a litván *tulis* és a görög *τύλος* legközelebbi rokona.) — A *scalmus* jelentése tehát az egybehangzó adatok alapján világos: 'evezőszeg, evezővilla' a mai nyelvben, németül *Dolle*.

5. Nem eshetik messze a föltevés, hogy itt keressük a *dalevező* és a *dalgúzs* eredetét. Jelentéstani nehézség aligha van: CAL., MA. és PP. adatai szerint „scalmus” annyira mint ’evezőgúzs ragasztója’; KLOTZ, GEORGES, MENGE, HOFMANN latin szótárai szerint „scalmus = Dolle”. Eszerint „az evezőgúzs ragasztója” és a *dalgúzs* nem egyéb, mint az *evezőszeg*. A *dalevező* olyan evező, amely a *dal*-hoz, vagyis a pecekhez van erősítve, azon forog. Ez lehet kormánylapát is, mert hiszen a primitív vízi járműveket egyszerűen egy külön erre a célra való evezővel kormányozták, s ez csakugyan oda van erősítve a jármű hátsó széléhez. Az összetétel módjára nézve vö. *kardbojt*.

Bizonyos földrajzi és kronológiai szempontok mérlegelése is szükségesnek látszik, ha figyelembe vesszük, hogy a mai németben általánosan használt *Dolle* szó alnémet származású, és főleg fríz, angolszász és egyéb északi germán nyelvjárásokból adatható a régebbi időkben. Azonban ezek a nyelvtérületek messze esnek hazánktól, úgyhogy közvetlen átvételre aligha gondolhatnánk, ha nem volna középfelnémet adatunk is. Ilyen azonban van egy, és pedig egy összetétel. LEXER középfelnémet szótára (1869–1872.) regisztrálta a *dol-kiste* szót, idézve egy folyóiratból (Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins IX. kötet. 1858.), amely közölt bizonyos okiratokat és rendeleteket a hajózásra vonatkozólag. Egy ilyen okiratban, 1464-ben szerepel a szó. A rendelet utasításokat tartalmaz a vámhatóságok számára, hogy hogyan legyenek a hajók felszerelve, hogy meg lehessen vizsgálni a tartalmukat. A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy mire szolgál ez a láda, de világos, hogy a hajónak egy alkatrésze, a közreadó MONE megjegyzése szerint: valószínűleg a hajón elől vagy hátul levő zárható fedélzet, amelyben a hajósok szerszámaikat tartják.¹ Felmerülhet az a kérdés, hogy miért éppen az evezőszögek ládájának nevezték ezt a szekrényt. Nos, ez cseppet sem látszik meglepőnek, ha figyelembe vesszük, hogy ez a szekrény ott található, ahol a két gúzsbakpánt (*Dollbaum*) a hajó elején vagy hátulján található. Ha csak a hátulsó fedett szekrényt jelenti, akkor a kormánylapát szege alatt van, s ez növeli a *dalevező* ’kormánylapát’ jelentésének valószínűségét, illetőleg a SchlSj. *ampluster* adatának helyességét. De a német *dolkiste* jelentésének részletesebb vizsgálata nem feladata a magyar szókutatásnak. — Annyit még hozzátehetünk, hogy a magyar hajósnyelvben is *ládá*-nak nevezik a hajó orrát és farát védő deszkát (TANOS, Belhajózástan 141.).

A *Dolle* szó alakjáról is szólhatunk néhány szót. Az egytagú alak — *dol* — önállóan is előfordul az alnémetben, mint KLUGE szótárában láttuk, azonkívül a német összetételekben is mint előtag mindig egytagú, például *Dollbord* ’hajópárkány’, *Dollbaum* ’gúzsbakpánt’, *Dollhölzer* ’evezőszögek’; tehát a magyar *dalevező* és *dalgúzs* szavakban sem lep meg az egytagú alak.

Az *o > a* hangváltozásra talán nem is szükséges külön kiterjeszkednem; ez elég gyakori jelenség már a középkori magyarban.

BIRÓ IZABELLA

Retes — lánc. 1. Azon műveltségi tárgyak közé, amelyekkel Európa népei a rómaiak révén ismerkedtek meg, tartozik a lánc is, bár latin *catena* elnevezése az európai nyelvek közül a francián és angolon kívül csupán a német *Kette* szóban él tovább. — Őseink a honfoglalás előtt természetesen szintén nem ismerhették ezt a tárgyat, és úgy látszik, valahol a Felső-Tisza mellékén a szlovákok révén ismerkedtek meg vele, mégpedig véleményem szerint még a X. század folyamán. Erre a tárgyra vonatkozott a régiek-

¹ Íme a szöveg: „Item die verechter-schiffe sollen haben vor der dolkisten einen fuß und deckel; der deckel sol abe sin von der dolkisten, das der beseher darin gesehen moge...” — Ez adat felkutatásában segítségemre volt Klappenbach Ruth és Petermann Heinrich (Berlin), akiknek e helyen is köszönetet mondok.

nél a manapság 'tolózár, rigli' jelentésű *retez* > *retesz* szavunk,¹ amelynek a megfelelője ma is a „lánc” tárgyának legelterjedtebb elnevezése nyugati szláv nyelvekben (vö. KNEZSA, SzJsz. I, 464). Szavunk KNEZSA szerint a 'lánc' jelentésű XI. századi ószlovák **retaz* alak átvételének volna tekintendő (mai alak: *retaz* 'lánc'). Ebben a megállapításban csupán a kormeghatározást tartom kétséges helyességűnek. Hihetetlen ugyanis, hogy ezzel a tárggyal őseink csak a XI. század folyamán ismerkedtek volna meg, amikor a tárgyat a X. században nemcsak a szlovákok ismerték már, hanem *veriga*, *veruga* néven a bolgárok és a pannóniai szlovének is. KNEZSA szavunk esetében csupán azért gondolt XI. századi átvételre, mert a szlovák szó ősalakjának a germán jövevényszónak látszó ószláv *retędzę* szóalak tekinthető. Márpedig a denazalizáció a szláv nyelvekben 1000 körül következett be, a magyar szóalak viszont kétségtelenül egy denazalizált szlovák szóalak átvételéből származik. Csakhogy persze a denazalizáció szláv nyelvekben sziszegő hangok előtt általában korábban következett be, mint más helyzetekben (vö. W. VONDRÁK, Vgl. Gramm. I², 140), vagyis ugyanúgy, ahogy ezt a jelenséget a szlovákra vonatkozólag *guzsaly* és *pereszlen* szavaink esetében is megfigyelhettük (vö. MNy. LXI, 148–9). A *retesz* szó ősi meglétét nyelvünkben ez esetben az a körülmény is határozottan tanúsítja, hogy szavunk a dunántúli népnyelvben, valamint az erdélyi csángó nyelvjárásban régi népnyelvi alakban van meg (*retec*).

Nem lehetetlen, hogy őseink a láncot mint tárgyat már a fordítós ekével kapcsolatban is megismerték (a kakatszég például láncon szokott lógni és a guzs helyett láncot is szoktak használni), bár az is valószínű, hogy ennek a tárgynak a Kárpát-medence szláv lakói sem lehettek a magyar honfoglalás korában bővíben. Ezért a régiéknél a láncot leginkább ajtók és kapuk elzárására használták; ennek az lett a következménye, hogy amikor a láncos zár helyett nálunk kapuk, helyiségek belülről való elzárására a tolózárt vagy riglit kezdték alkalmazni, erre az akkoriban nyilván új szerkezetre a régi 'lánc' jelentésű szót tovább használták.² Ez már a korai Árpád-korban következhetett be, mert hisz a *retez* szó a BesztSzj.-ben már kizárólagosan 'tolózár' jelentésben van említve, bár a szó 'lánc' jelentésére még a XV–XVI. századból is vannak adatok.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy őseink a 'lánc' jelentésű *retesz* szó előzményével elsősorban is mint a szlovákoknál is használt ajtózárral ismerkedtek meg, akkor szavunk nyilván egy nyelvi rétegbe tartozik a lakáskultúrára vonatkozó régi szlovák jövevényszavakkal. Ezek közül — azt hiszem — a legnevezetesebb a 'poloska' jelentésű régi *palacka* szavunk, amely azt tanúsítja, hogy a magyarok föld feletti boronaházakkal az Alföld szegélyterületein lakó szlovákok révén ismerkedtek meg. Mindenesetre mind a *retesz*, mind a *palacka* megvan dunántúli és székely nyelvjárásokban is (vö. Nyr. LXXXVIII, 24–5).

Akármi volt is ez, arra nézve a felhozottak alapján semmi kétségünk nem lehet, hogy a *retesz* szó nyelvünkben huzamosabb ideig kettős értelmű volt, amennyiben 'lánc', valamint 'tolózár' jelentésben is használatban volt, ami különösen akkor válhatott kellemetlenné és félreértések okozójává, amikor a 'lánc' mint tárgy mind nagyobb jelentőségre tett szert a gazdasági élet különböző ágazataiban.

2. A XVI. század után a *retesz* szó 'lánc' jelentésben — úgy látszik — már nem volt használatban; ennek megfelelően manapság még a népnyelvben sincs sehol adat ilyen értelmű használatára; általánosan a *lánc* szó lépett a helyébe, amelyre azonban az első biztos adat csak 1425-ből való (vö. OklSz.). — Azok a dunántúli helynévi adatok,

¹ A *retesz* alak bizonyára a *retezt* > *reteszt* tárgyesetből származott.

² A 'lánc' jelentésű délszláv *veriga* szó is egy 'zár' jelentésű *ver-* ige származéka. A délszláv nyelvekben tehát fordított irányú jelentésátvitel következett be, mint a magyarban.

amelyeket az OklSz. megkérdőjelezve szavunkkal kapcsolatba hoz, mindenképp más származásúak, mert elképzelhetetlen, hogy egy „fluvius”-nak *Lanch*, vagyis 'Kette' lett volna a neve (1263.). A folyóvíz környékén lehetett a *Lanch*-nak nevezett erdő (1296.), a forrását pedig — úgy látszik — *Lanckuta* néven (1304.) említették. Arravaló tekintettel, hogy dunántúli helynevekről van szó, ez a név esetleg összeállítható a szlovén *Klanc*, horvát *Klanac* helynévvel, amelyben valami 'via angusta' jelentésű szó látszik lappangani (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. Nr. 216), ha ugyanis a fenti magyar helynévben a *ch* *c*-nek és nem *č*-nek olvasandó.

KNIEZSA szerint „a *lanc* szó *c*-je világosan szláv eredetre mutat”. Ez az első ránézésre tényleg valószínűnek mondható. De már ő is megjegyezte, hogy a kaj-horvát *lanc* bizonyára a magyarból származott, és ez nyilván a vend *lanc* szóalakról (FLISZÁRNÁL) is elmondható. HADROVICS szerint (NytudÉrt. 50. sz. 30) pedig a magyar származású *lanc* alak kimutatható a szlovákból, ukránból és románból is, sőt szerinte a csupán újabb forrásokból ismert szerb *lanac*,¹ bolgár *lanec* és szlovén *lānec* szóalakok a magyar *lānc*, illetőleg a magyar származású kaj-horvát *lanc* szóalak analogikus átalakításának tekinthetők. Sőt szavunk újabban ugyanilyen módon a csehbe is behatolt *lanec* alakban a magyar-szlovák *lanc* átvétele révén. Ezek szerint az ismeretlen eredetű magyar *lānc* szó a német kivételével az összes szomszédos nyelvekbe elszármazott. — Mielőtt HADROVICS fejtegetéseit megismertem, magam is úgy gondoltam, hogy *lānc* szavunk a létrás szekér terminológiájának keretében szlovén jövevénytől tekintendő (vö. StudSl. II, 95).

Az, hogy a magyarban 'Kette' jelentésben egy új szó jelent meg, könnyen érthető, mivel a korábbi szó — a *retesz* — nyilván már régen kettős értelművé vált. A szomszéd nyelvekben azonban a mai napig is megmaradt a „lānc” tárgynak valami régebb elnevezése is, úgyhogy arra lehet gondolnunk, hogy ezekben a nyelvekben a magyar *lānc* szó eredetileg valami új jellegű vagy újféle célra való *lānc* megnevezésére szolgált. — Meg kell jegyezni, hogy a *lānc* semmi esetre sem valami egyszerűen előállítható holmi — bár készítésének technológiáját pontosan nem ismerem —, tehát készítésére minden falusi kovács minden további nélkül aligha vállalkozott volna. Ezért lehetségesnek tartom, hogy a legrégebb időkben *lānc*félek kereskedelmi áruként külföldről is kerültek hazánkba. Azután pedig nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy vasbőség nélkül a legrégebb időkben egyáltalán nem lehetett szó.

3. Mivel *lānc* szavunk a délszláv nyelvek újkeletű 'Kette' jelentésű, felsorolt szavaiból semmiképpen sem származtatható, sőt inkább ezek valók a magyarból, HADROVICS (i. h.) *lānc* szavunkat bizonyos, az északi szláv nyelvekben található szóalakokkal hozta kapcsolatba. Ezek: cseh *lancouch*, *lancuch*, lengyel *łańcuch* stb., régi orosz *lancuga*, orosz egyházi szláv *lančuchъ*, *lancugъ*, ukrán *lančuh*, *lančúg*, fehér-orosz *lančuh*. HADROVICS e származtatásának azonban alapvető hibája, hogy ez a szóalak nemcsak a délszláv nyelvekből hiányzik, hanem még a szlovákban sincsen meg, vagyis a csehet nem tekintve azokban a szláv nyelvekben nincsen meg, amelyekben jövevénytőlként a magyar *lānc* megfelelőjét megtalálhatjuk. Ez határozottan arra mutat, hogy a rejtélyes *lancuch* szó eredetileg valami új *lānc*féle megnevezésére szolgált, amely Németország felől terjedhetett el, mert hisz a felsorolt nyelvekben a „lānc”-nak mint tárgynak megnevezésére régi elnevezések is akadnak. Ezt az új szót BERNEKER (EtWb. 689) közép-német **lannzug* szóalakkal származtatta, amit elfogadott többek között ERÜCKNER és VASMER is. HADROVICS ezt a magyarázatot nem tartja kielégítőnek a német *g* ~ orosz *g*, ukrán, lengyel *ch* megfelelés miatt. Ebben a kifogásban azonban egyáltalán nem láthatunk a származtatásra vonatkozólag akadályt, mert hisz a szóvégi *g*-t a középfel-

¹ Már a HASz. is a magyarból származtatta, amit azonban KNIEZSA helytelenített.

német korban a középnémet nyelvjárásokban részint γ -vel, részint χ -val ejtették. Mármost a γ -t szláv nyelveken beszélők helyettesíthették g -vel vagy ch -val. Ami pedig a feltehető középfelnémet **lannzug* összetétel jelentését illeti, az — mivel a középfelnémet *lanne* magában is 'lánc'-ot jelentett — nyilván a középfelnémet *zuc*, *zug* szó jelentésétől függ. E szónak a LEXER (Mittelhochd. Taschenwörterbuch) szerint eléggé változatosak a jelentései, de egy 'lánc' jelentésű szóhoz mint egy összetétel első tagjához leginkább a 'Vorrichtung zum Ziehen, Aufziehen; Ziehgerät' jelentés látszik illeni. Feltehetőleg a bányák felvonó szerkezeteit, a várak hídjainak, kapuinak felvonására szolgáló szerkezeteket, meg talán a láncos kutak felhúzó szerkezeteit emlegették ezen a néven. Azután a németekkel szomszédos szláv népeknél a középnémet nyelvjárásokat beszélő bányászok, várépítők és kútesinálók tevékenysége nyomán ismertté válhattak ezek a szerkezetek, amely népeknél azután ezeknek a nevét legfontosabb alkotórészükre, a hosszú, erős láncokra — aminőket ők korábban nem is ismertek — ruházták át.¹ Ami pedig Magyarországot illeti, közismert, hogy nálunk a bányászat és várépítés terén különösen a tatárjárás után főként középnémet származású kézművesek tevékenykedtek.² Ezek szerint *lánc* szavunk éppúgy származhatott valami középnémet **lancux* ejtésű **lannzug* szóalakból, mint *fánk* szavunk a német *pfannkuchen* szóból; amennyiben a HADROVICS által közölt 1553-i *lanchorwl* adat mint hapax legomenon nem elírás eredménye, akkor az átmeneti alak *láncó* lehetett, amelynek ó végződését — azt kicsinyítő képzőnek fogva fel — elhagyhatták. Valami szláv közvetítő alak feltevésére már csak azért sincs *lánc* szavunk esetében szükség és lehetőség, mert a szlovákban a felteendő *lancuch* szóalak nincsen is meg.

Valami bajor-osztrák **lannzuc* szóalakból persze látszólag még egyszerűbben volna a magyar *lánc* szó levezethető, minthogy a magyar beszélők a **láncuk*-ot birtokos személyragos vagy többes számi alaknak értelmezve, könnyen elvonhatták volna ebből a nominativusi *lánc* szóalakot; csak hogy a délbajor nyelvjárásokban nagyon korán $a > o$ hangváltozás következett be, úgy hogy ez esetben az átvételnek legkésőbb a XII. században kellett volna már bekövetkeznie. Ezenkívül sem a délszláv nyelvekben, sem bajor—osztrák nyelvjárásokban semmi nyoma annak, hogy a **lannzuc* összetétel meglelt volna a bajor—osztrák nyelvjárások területén is. A **lannzug* szóalak középnémet nyelvjárásokban is — úgy látszik — inkább csak bányászmnészó volt eredetileg.

4. Az előadottak szerint őseink a római eredetű láncsal mint tárggyal még a X. század folyamán ismerkedtek meg a szlovákok révén. Mivel a lánc nálunk a középkor folyamán többnyire mint ajtó- és kapuzár volt használatban, *retesz* elnevezése a tolózárra is átruházódott. A középkor folyamán azután középnémet származású bányászok és kézművesek révén használatba kerültek nálunk is láncos felvonó szerkezetek, amelyeknek *lancux*-nak ejtett elnevezéséből elvonás útján jött létre nyelvünkben a *lánc* szóalak, amely a *retesz* szó 'lánc' jelentését csakhamar teljesen kiszorította a használatból. Feltehetőleg a magyarok révén a felvonós láncos szerkezetek csakhamar a szomszéd népek körében is elterjedtek a hosszú láncokra átruházott magyar *lánc* szóval együtt.

MOÓR ELEMÉR

¹ Hogy ez a szó szláv nyelvekben keleti eredetű volna, amit HADROVICS a HASz.-ban kifejezett „sejtés” nyomán lehetségesnek látszik tartani, ez szerintem kizártnak mondható. A „lánc” mint tárgy Európában a római kultúrából származik, és az oroszok számára eredetileg annyira idegen, illetőleg nyugati jellegű valami volt, hogy a láncot mint tárgyat az oroszban „német vasak” elnevezésen emlegették (vö. SCHRADER — NEHRING, Reallex.² I, 578).

² Az OklSz.-ban is találunk néhány adatot ilyen láncos felvonó szerkezetekre vonatkozólag. Így 1597: „Fel vonio lancz”; „kapu felvonios lancz” (OklSz. 276, 452); 1637: „Mely hídon taláitunk egy le vono gémet lanczaval” (OklSz. 571).

Egy furcsa ételnévről. 1. Mikszáth Kálmán „Galamb a kalitkában” című remek írásának olvasása közben a következő mondat ötlött a szemembe: „Eszti kitett magáért, ízletes, pompás ebéd volt: csigaleves, egy pár benne uszkáló gombaszilánkkal, *tehénhús kukrejt*tel, rösztölt lével, csuka tormával, malacz-pecsenye és kapros metélt. Ilyen lakomát csaphattak hajdanában az istenek az Olympuson.” (Munkái, Jubileumi kiad. XI, 48.) A „pompás ebéd” fogásainak felsorolásában az egyes ételek — a *tehénhús kukrejt*tel kivételével — talán mind érthetők. De felcsigázta kíváncsiságomat, hogy mi lehet az a *kukrejt*, amely a tehénhús (a mai marhahús)nak a kísérője, kiegészítő járuléka. Természetesen elsősorban RUBINYI MÓZES Mikszáth-szótárát vettem elő, de ott csak magát a szót és a tőlem idézett mondatot találtam meg minden további felvilágosítás nélkül. Jóllehet RUBINYI szerint szótárában „az adatok beszélnek maguktól” és „a példamondatok a legjobb magyarázók” (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 105–6), mindamellett ezzel nem elégedhettem meg, mert hiszen éppen a példamondat *kukrejt* szava szorul közelebbi magyarázatra.

A NySz.-ból megtudtam, hogy e furcsa szó a régi nyelvben előforduló egy mártásfajtának a neve, mégpedig a zsályaszószé, amelynek a PPB. egyértékesesül a latin „*intinctus salviatus*” megfelelőt adja, s ehhez a NySz. a német ‘*salvei-sauce*’ értelmezést veszi fel. A NySz. példamondatul egy folyóiratból a következőt idézi: „*Kukrejt*tel *tehénhús pecsenye*. Az szép tar pecsenyét süssed meg, mess vörös hagymát reá, sállyát; sáfránt, borsot, gyömbért vess bele (XVI. sz. elejéről, Vasárnapi Ujság. Képes Folyóirat I. 53.)”

A *tehénhús kukrejt*tel nevű ételt a NySz.-nak emez egyetlen adatán kívül megtaláljuk a XVI. századból való legelső magyar szakácskönyvünkben is, az erdélyi fejedlem udvari szakácskönyvében. Ezt GUNDEL KÁROLY, a kiváló szakácsmester így ismerteti: „*Tehénhús kukrejt*tel. Nyárson megsüti a »tarpecsenyét«, belevagdálja egy fazékba, »hogy a leve el ne menjen, mert annak ez az ézi (íze)«, tehénhús levet vagy abállást reá, — ha ez nincs, tiszta vizet —; ezzel főzi, tajtékát eltisztítva (habját leszedve) — »mert ennek ez az abállása«. Vereshagymát, leveles sállyát, törött fenyőmagot. Ha megfő, kevésbé ecetezi, sáfrányozza, borsozza, gyömbérezzi.” (A magyar vendéglátóipar története. Szerk. Ballai Károly. Bp., 1943. I, 307.) GUNDEL KÁROLY idéz ugyanebből a szakácskönyvből még két *kukrejt*-es ételleírást; ezek azonban nem tehén-, hanem tyúkhússal kapcsolatosak: „*Kukrejt*es tyúk: Egészben sütvé fazékba teszi, masolát hozzá és »triczenetet«, »hadd száradjon be valamennyire, így sűrű májas színű leve leszen«. Végül fűszerezi.” (I. h. 315.) — *Kukrejt*es [tyúk] másképpen: „Megsüti, felibe vágja, kirántja, édes bort tölt reá s »triczenetet«, megsáfrányozza” (uo.). — De nem hiányzik a *kukrejt*es *tehénhús* későbbi szakácskönyveinkből sem. Így a „Szakács mestersegnek könyvetskéje...” című, három azonos kiadásban megjelent könyvben (Kassa, 1763.; Nagy-Szombat, 1785.; Kolosvár, 1793.) is megtaláljuk. Ezt a leírást szintén GUNDEL KÁROLY ismertetésében közöljük: „*Tehénhús kukrejt*tel: A húst nyárson jól átsüti, felvagdálja; metélt vereshagymát, sállyával és kockára vágott kenyérrel, ecettel (ha ez nincs, vízzel) főni teszi. Ruháskába kötött megtört fenyőmagot főz vele. Végül bors, gyömbér, sáfrány, s feladja.” (I. h. 346.)

2. Az idézett ételleírások kétségtelenné teszik, hogy a marhahúshoz vagy tyúkhúshoz zöldségféléből, vöröshagymából, de főképpen zsályából készített mártalék tulajdonképpen a zsályás mártás, a zsályaszósz. SIMONYI, aki a NySz. szerkesztése közben, majd később erről s szóról BALLAGI MÓRRAL folytatott vitájában behatódobban foglalkozott a zsályaszósz mivoltával, többek között azt írta (Nyr. XIX, 470), hogy a „*kukrejt*es *pecsenye* fogalmában a zsályát tartották fő ismertető jegynek, tehát Bod Péter nagyon helyesen értelmezte ‘*intinctus salviatus*’-nak. Az a konyhai recipe ugyanis, mely szótárunkban [a NySz.-ban] van idézve, további folyamában egyenesen meg-

mondja, hogy a zsályának ebben a mártásban nemcsak ízéről és szagáról, hanem alakjáról is fölismérhetőnek kell lennie. Az ide vonatkozó részlet így hangzik: »Mess vörös hagymát reá, sállját, de meg ne metéllyed az sállját, hanem az mint az levele vagy on; ha meg akarod metélleni is, csak kettő vagy három [olvasd: három, azaz 'csak kettő, vagy három, csak két vagy három felé'], hogy megismerjék, hogy sállja; fenyőmagot is törj belé annyit, hogy meg ne keserítse.»

3. A Mikszáth-regénybeli *tehenhús kukrejt*tel nevű ételnév jelentését az elmondottakkal és a felhozott idézetekkel — úgy véljük — megvilágítottuk, de fölmerül a kérdés, hogyan került ez a furcsa szó írónk szókincsébe és mit akarhatott vele. Föltevésünk az, hogy amikor Mikszáth szóban forgó regényében valami rendkívül ízletes ételt, valami nem mindennapit akart olvasói elé tárni, a „pompás ebéd” fogásainak felsorolásába beletette ezt a furcsa és olvasói előtt ismeretlen ételnevet, amelyet valahonnan, valami régi szövegből pécézett ki, avagy emlékezetéből vette, ahol reminiscenciaként élhetett valami régi olvasmányából. Mindenesetre' szüksége volt olyan ételre, amely a pompás ebédet az olimposzi istenek lakomáihoz méltóvá teszi.

4. A különös ételnév elfogadható magyarázata után hátra van még mintegy mellékes megemlíttése annak, hogy ez a szó a múlt század kilencvenes éveiben szerepet játszott egy érdekes — főntebb már említett — nyelvészeti vitában is, amely BALLAGI MÓR szótáríró és a NySz. szerkesztői között folyt le.

A vita megindulására az adott okot, hogy BALLAGI német szótárában a *kukrejt* szónak 'Schlupfwinkel' értelmezést adta, Teljes Szótárában pedig tájszónak jelölte meg 'rejtekhely, búvóhely' jelentéssel. Kifogásolta, hogy e jelentést a NySz. nem vette föl. — SIMONYI, aki a *kukrejt*-et a NySz.-ba beiktatta, kifejti (Nyr. XIX, 177, majd 278—80), hogy tájszó nem lehet, mert hazánk egyetlen vidékéről sincs kimutatva, viszont a régi nyelvben nem 'rejtekhely', hanem 'zsályaszósz', a jelentése. A 'rejtekhely' jelentés eredete PÁPAI PÁRIZ szótárának BOD-féle német nyelvű kiegészítésében keresendő, ahol az 'intinctus salviatus' jelentésen kívül a 'verborgene höhle, schliefwinkel' is megtalálható. BALLAGI a Budapesti Szemle 1890. júniusi számában SIMONYI érvelésével szemben fenntartja ama felfogását, hogy a *kukrejt* jelentése 'schliefwinkel', az ételnemű neve pedig nem *kukrejt*, hanem „*kukrejt*tel: tehenhús pecsenye”. DANKOVSKYRA és CzF.-ra hivatkozva tovább vitatja a német értelmezés helyességét. SIMONYI véleménye szerint őket is ugyanaz a megtévesztés indította az adatnak minden kritika nélkül történt átvételére, amely BOD PÉTERT, hogy tudniillik „a *kukrejt* két szótagja a kukucsolás vagy kuksolás s a *rejt*-őzés képzetét keltette föl” bennük.

A vitába SZARVAS GÁBOR is bekapcsolódott. SIMONYI fejtegetése után a Nyr. ugyane helyén (280—5) ő is megteszi felvilágosító észrevételeit, majd az érdekes vita anyagát a következőkben foglalja össze: „... négy dolog áll tisztán előttünk: a) hogy a *kukrejt*-nek eredetije a német *kuchenkräutel*; b) hogy a Nyelvtörténeti Szótár s a Pápai—Bod *kukrejt*-je egy és ugyanazon szó; c) hogy a Pápai—Bod lat. 'intinctus salviatus' s ném. 'verborgene höhle, schliefwinkel' két egymással meg nem férő jelentés közül az előbbi, a lat. 'intinctus salviatus' a helyes, vagy mindenesetre helyesebb, az utóbbi pedig 'verborgene höhle, schliefwinkel' helytelen; s végül d) hogy Simonyi nem követett el halálos bűnt, midőn a 'schlupfwinkel' jelentésű *kukrejt* szót nem vette föl a Nyelvtörténeti Szótár hiteles szavainak sorába s nem fogja fölvenni e szótár pótlék füzetébe se Ballaginak eme fölháborodásáról tanúskodó szava ellenére se: »A z t k é r d e m m á r m o s t , s z a b a d v o l t - e *kukrejt*-n e k e z t a (schlupfwinkel) j e l e n t é s é t a N y e l v t ö r t é n e t i S z ó t á r b ó l k i h a g y n i ? «”

Befejezésül csak annyit, hogy most már csupán az a kérdés marad megoldatlanul,

hogy Mikszáth Kálmán a bizonyára emlékezetéből vett *tehenhús kukrejt*tel nevű „pompás ételt” honnan szerezte, mely „rejtekhely”-ből ásta ki. Ez azonban alighanem örök titok marad.

PROHÁSZKA JÁNOS

Kukrejt. 1. E szavunk első szereplése a nyelvészeti irodalomban még a NySz. körüli háborúsággal kapcsolatos, amelynek során BALLAGI szótárának 3. kiadásában szereplő *kukrejt* szónak 'der Schlupfwinkel' értelmezését kifogásolják, meglehetősen erős személyi élel, rámutatva a félreértésen alapuló fordítás gyökerére. Jeliz egyszersmind, hogy DANKOVSKY is a PPB. hibás német fordításába keveredett, amikor azt írja, hogy „*Kukrejt* (ukreyt, ukrit, boh. sl.) latebra, latibulum, der Schlupfwinkel.” (SIMONYI: Nyr. XIX, 177 és 278—30; SZARVAS: i. h. 280—5.)

E vita folyamán bukkan fel először a szó megfejtésére irányuló kísérlet is. BALLAGI szerint: „... az voltaképen nem is *kukrejt*, hanem *kukrejt*el; ez pedig nem egyéb, mint a német *kuchelkräut*, *kuchelkräuter* = zöl d s é g szónak magyarosodott változata”. SZARVAS (i. h. 284) úgy módosítja ezt, hogy az alanyeset nem *kukrejt*el, hanem *kukrejt*, s az a német tájnyelvi *kuchnkräutl* alakból való, s az értelme a következő volt: 'zöltségkeverékből (amelynek, amint három régi példa bizonyítja, egyik alkotórésze a z s á l y a vala) készült mártalék'.

2. Igen érdekes az a feltevés, hogy a szó helyes alakja *kukrejt*el volt. Ez a félreértés — amely mást is tévútra vezetett — azon alapszik, hogy Misztótfalusi Kis Miklós által nyomtatott (SZTRIPSZKY 2160/366), 1698. évben Kolozsvárott megjelent „Szakats Mesterségnek Könyvetskéje” I. rész 5. lapján „*Kukrejt*el” ételcímet hoz. Ez azonban sajtóhiba „*Kukrejt*tel” helyett. Bizonyítom ezt az alábbiakban. E kis szakácskönyv nagy sikert érhetett el, mert ismerjük 1742., 1755., 1763., 1774., 1785., 1793. stb. kiadásait is. Az 1742. évi nagyszombati kiadás A lap hátlapján „Tehen-Hús *Kukrejt*el” szerepel, a 6. lapon csak *Kukrejt*el jelenik meg. De a könyv végén lévő „Mutatótábla” helyesen *Kukrejt*tel néven hozza. Az étel megnevezése hasonló a következőkhöz: „Tehen-hus petresélyemmel” (13. lap), utána „Murokkal” (14. lap), „Répával” (14. lap). Így találjuk Apor Péter 1736-i adatában is. Tehát a szó *kukrejt*el alakját kizárhatjuk a létezők sorából. BALLAGI félrevezethette az is, hogy ez a feltételezett alak jobban volt kapcsolható az általa javaslatba hozott *kuchnkräutl* szóhoz.

SIMONYI (i. h. 470) a NySz. *kukrejt* 'zsályamártás' adatát kívánja megerősíteni azzal, hogy további részét közli a NySz.-ban (II, 465) felvett adatnak. Sajnos ezzel kapcsolatban megint rámutathatunk a NySz.-nak egy születése óta kísértő hibájára, hogy adatait bizonyításra, érvelésre csakis ellenőrzéssel szabad elfogadni. Jelen esetben is a NySz. forrásjelzete (Vasárnapi Ujság. Képes Folyóirat I. 53) nyomán megtalálható nem volt. A [pesti] Vasárnapi Ujság 1854. évi I. évfolyamában nem találtam meg, az [erdélyi] Vasárnapi Ujság I. évfolyamában a jelzett helyen BÜKY BÉLA kereste sikertelenül. Nem is szólva arról, hogy a Nyr. i. h. közölt részletből megállapítható, hogy a NySz. megcsönkítve, rövidítve idézi.

A következő kutató MELICH JÁNOS volt, aki először „Német vendégszók” című dolgozatában (Nyr. XXIV, 301) foglalkozott szavunkkal. Azonban ő is *kukrejt*el alakot vesz fel, s ezt írja: „**kukrejt*el: zöltség (NySz.). — ném. *kuchelkräuter*: olera, herbae culinariae. Vö. Nyr. XIX, 284.” 1900-ban megjelent „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” című munkájában (159 — 60) is *kukrejt*el alakot szerepeltetve címszónak azt írja, hogy a magyar szó *kukrejt* és *kukrejt*el alakban maradt fenn, SZARVAS azonban a *kukrejt*el alakot tartotta helyesnek, és a *kukrejt* alakot sajtóhibának vélte,¹ minthogy nem ismerte a szó cseh *kuchrecht* ~ *kukrecht* ~ *kukrechta*

¹ MELICH tévesen tulajdonít SZARVASnak egy ilyen nézetet. — PAIS DEZSŐ.

alakjait. Kimutatja, hogy a cseh *kukrecht*, *kuchrechta* szó azonos a német *küchenkraut* ~ *küchenkräuter* 'olera, herbae culinariae' szóval. MELICH szerint a *kukrejt* a csehen át jutott a magyarba, a teljesebbnek tartott *kukrejt*el pedig a német *küchenkräutel* közvetlen átvétele.

Már bizonyítottam, hogy szavunknak *kukrejt*el alakja nincsen, s amit annak gondoltak, az félreértésen alapul, egy sajtóhiba következtében. A magyarban csak *kukrejt* élt, ennek eredete fejtendő meg.

A SzlJsz. I/1–2. része szavunkat nem tárgyalja. Mindenesetre részletesebb vizsgálatot érdemel az, hogy a közvetítőül felhozott cseh alakok jelentése élesen elüt a német elemétől, a magyarban pedig a cseh jelentéseknek semmi nyomát nem találjuk. Az ilyen művelődéstörténeti jelentőségű szavaknál (MELICH, DOLw. 305 „Speise, trunk etc.” alá sorolja: „kukrejt”¹) ez figyelmen kívül nem hagyható. A cseh közvetítés lehetőségének végleges eldöntése szláv nyelvészeinkre tartozik.

Néhány évvel MELICH után GOMBOCZ ZOLTÁN is megkísérelte (MNY. I, 166–7), hogy szavunknak magyarázatát adja. Ő már a helyes *kukrejt* alakból indult el, s a következőkben szerinte a magyar *kukrejt* alighanem közvetlenül a bajor–osztrák *küxn kreits* alakra vezethető vissza. MELICH nyomán GRIMM (V, 2504) alapján a *küchenkräuter* 'olera, herbae culinariae' szóval veti össze jelentés tekintetében, de megjegyzi, hogy 'olla putrida'-félét is jelenthetett.

Az azóta eltelt hatvan év alatt nem mutatkozott érdeklődés e szó iránt, amiből talán helyesen következtek arra, hogy GOMBOCZ megfajlásában, magyarázatában kutatóink megnyugodtak.

Most azzal óhajtanám megtörni a csendet, hogy a növénytan, művelődéstörténet oldaláról kísérlem meg új megvilágításba helyezni szavunkat. Természetesen ehhez szükséges volt a régi adatokat felülvizsgálni, s közlöm kutatásom közben előkerült számos újabb adatokat és megfigyelésemet.¹

3. A d a t t á r 1. 1527: „Assaturas ad *kukrejt*h” (OL. Nádasdyana 49. OklSz. Az OL. szíves közlése szerint a jelzet elégtelen az újra felkereséshez.)

2. XVI. sz. eleje: „*Kukrejt*el tehenhus pecsenye. Az szep tar pecsenyét süssed meg, mess vörös hagymát reá, sállyát; sáfránt, borsot, gyömbért vess bele.” (Vasárnapi Újság. Képes Folyóirat I, 53: NySz. II, 465; mint már megjegyeztem: a [pesti] Vasárnapi Újság 1854. évi I. évfolyamában nem találtam meg; az [erdélyi] Vasárnapi Újság I. évfolyamában a jelzett helyen BÜKY BÉLA kereste sikertelenül.) „Mess vörös hagymát reá, sállyát, de meg ne metéllyed az sállyát, hanem az mint az levele vagyon; ha meg akarod metélleni is, csak kettő vagy hárma, hogy megismerjék, hogy sállyá; fenyőmagot is törj belé annyit, hogy meg ne keserítse.” (Nyr. XIX, 470.)

3. XVI. sz. vége: a) „*Kukrejt*es tyuk. (Susd meg a² tyukot s tegyed o²tan egéslen[!] egy fazekban s tölcz malosat hozza | s jo Triczenetet, had szaradgyon be valamenyere, így sűrű [!] majo² színű leve lesz², | fed be, fű f²er²lamo²zd a² mint az fűk²segh kívannya, jo tehetseged f²erint.” b) „Mas formaja ennek. Susd megh a² tyukot, mesd ket hasonló ref²re, ranc² megh Tölcz ede² bort hozza, hinc² triczenetet rea, saffranyozd megh, nem fűk²segh kenye-| ret bele tenni, így el készűl.”: OSzK. Quart. Hung. 1422. f. 33 verso mikrofilm felvétele után (közölte — de nem betűhíven — Radv. Szak. I, 101).

4. 1603: „Thehen hust lib 25 per d 4 facit f 1 ×² *Kuchreitre* lib 4 per d 4 fac. f—/16 × ... Consignatio Ciborum × ... 7. *Kuchreit*”: OL. Arch. fam. Thurzó (E 196) Irreg. fasc. 12.

¹ Érdekes, hogy most egyszerre két kutatónk figyelme is ráirányult erre a különös régi nyelvelmünkre. — A SZERK.

² A szorzójel új sor.

(115. csomó) 499. verso oldal. Uo.: „Consignatio Cibor \times ... 8. *Kuchreijth* \times ...”: uo. 501 verso oldal (kiadva¹ Radv. Szak. i. h. 383, 386, de ismét nem betűhív közlésben).

5. XVII. sz.: „3. Tehen hust *Cukreital*. Az tehen hust félig megsütni, és levesen felmetelni, hagymát bőven bele: (némelyek almát is adnak hozzá). Sályát, tárkont, bort eczetet, vizet a mennyi elég: fenyő magot is hozzá adni egy keveset, és jól megfőzni: némelyek borsot, sáfránt vetnek belé.” (TörtT. 1881: 368.)

6. 1655: „Az Urak konyháján ha *kukrejtet* főznek, / melyet tehenhusból Szakátsok készítenek, / egy kis Fenyő magot ha belé nem tésznek, / nem mondhatták még azt igazán *kukrejtnek*.”: Oroszhegyi Mihály: Az fenyőfának hasznos voltáról, es az sendely tsinálónak kellemetes es hasznos munkájokról — való Historia. H. n. [Lőcse?], 1656. (RMK. I. 910=Bibliogr. univers. silviculturae. Hungaria. I. k. No. 4791.) A kolozsvári egyetlen példány mikrofilm felvétele után. 46. versszak.

7. 1698: „*Kukrejtet*. A' Nyers Tehén húst ízépen mosd- / meg, nyárfon süfd-meg, jó leve- / fen vond le a' nyársról, metéldfel dara- / bonként, rakd fazékba: azután metéll/ vereshagymát, fállyát, és egy darab fe- / jár kenyeret kotzka módő, borral, etzet- / tel, /: ha bor eczet nints /: vízzel tedd- / fel, föld-meg. Egy kevés fenyő-magot- / is meg-törvén, ruhátskába kötik, és úgy főzik bēne, és mikor fel-akarja adni, ak- / kor kiveti. Ezek így megléven, bors, / gyömbér, sáfrány, 's add-fel.”: Szakáts mesterségnek könyvetskéje stb. Kolozsvár, 1698. (SZTRIPSKY 2160/366. MTA könyvtárában lévő példányból másolva.)

8. XVII–XVIII. sz. fordulója/1736: „Régi magyar étkek ezek valának: . . .tehen-hús polyékával, *kukrejt*tel, árpa kásával, de abban soha az előtt citrom levét nem töltötték.”: báró Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae (Bp., é. n. Rózsavölgyi kiadás).

9. 1742: „Tehen-Hús *kukrejt*tel” — A₂ hátlapján. 6. lapon: „*Kukrejt*tel. A' Nyers Tehén húft ízépen mosd-meg, nyárfon süsd-meg, jó le- / vefen vond le a' nyárfíró, metéld-fel / darabonként, rakd fazékba : azután metéll vereshagymát, sállyát, és / egy darab fejár kenyeret koczka / módon : borral, eczettel /ha bor-eczet nints/ vízzel tedd-fel, föld- / meg. Egy kevés fenyő magot-is / meg-törvén, ruhátskába kötik, és / ugy főzik benne, és mikor fel-akarja / adni, akkor ki veti. Ezek így meg-lé- / vén, bors, gyömbér, sáfrány, 's-add- / fel.” Mutatótáblán: „*Kukrejt*tel.”: Szakáts Mestersegnek Könyvetskéje stb. Nagy-Szombatban, 1742. (OSzK példánya után Oec. 1562. 316965). — Amint látjuk, ez az 1698. évi kiadás másolata; az 1755., 1763., 1774., 1785., 1793. évi kiadásokhoz, az 1795. évi „Új szakáts-könyv stb.” és az 1801. évi „Uri és közönséges konyhákon meg-fordult szakáts-könyv stb.” munkákhoz hozzájutni vagy mikrofilmjüket beszerezni nem tudtam. A könyvek az OSzK-ban megvannak.

10. 1767: „*kukrejt*: Intinctus salviatus; verborgene Höhle, Schlieff-Winkel.” PPB. 1767.

11. 1785: „*kukrejt*tel, *kukrejtnek való*”: MÉSZÁROS VILMA (Nyr. IX, 71–4, 170) ismerteti, illetőleg említi ételnevünket a „Szakáts mesterségnek könyvetskéje stb.” Nagy-Szombatban 1785. évi — a 9. pontban már említett — kiadása alapján.

12. 1865: „*Kukrejt*, (*kuk-rejt*) ösz. fn. Szűk rejtekhely, hol valaki meghúzza, s mintegy kuksolva guggon ülve elrejtí magát.”: CzF. III, 1190.

13. 1873: „**Kuk-rejt*, fn. rejtekhely, búvhely.”: a * tájszót jelent: BALLAGY. 1873. II, 138.

4. A régi és részben eddig nem közölt újabb adatok környezetének tanulmányozása alapján azonban — úgy látom — SZARVAS GÁBOR, MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN megoldása mellett más magyarázat is lehetséges. Az ismert adatok közül — mint az alábbi táblázat is mutatja — a 2., 4., 5., 6., 7. és 8. számú a *kukrejt*-et *tehenhús*-sal hozza kapcsolatba.

A hozzávaló meg- nevezése	Az adattári szám									
	1.	2.	3. a)	3. b)	4.	5.	6.	7.	8.	10.
tehénhús		+			+	+	+	+	+	
(<i>kukrejt</i>)					+					
tyúkhús			+	+						
vöröshagyma		+				+		+		
zsálya		+				+		+		+
sáfrány		+		+		±		+		
bors		+				±		+		
gyömbér		+						+		
alma						±				
tárkony (<i>Artemisia</i>)						+				
fenyőmag (<i>Juniperus</i>)		±				+	+	+		
mazsola			+							
tricenet			+	+						
édes bor				+		+		+		
ecet						+		±		
fejér kenyér				—				+		

Jelmagyarázat: + szükséges, — nem szükséges, ± ízlés szerint.

Felmerült bennem az a gondolat, hogy a *kukrejt* név első része nincs-e összefüggésben a német *Kuh* 'tehén' szóval.

A közölt adattár adatai közül igen lényegesnek tartom az 1603. évi adatot, ahol a konyhakiadások között szerepel a következő kifizetés: „*Kuchreitre* lib 4 per d 4 fac —/16”. Vagyis a *kukrejt*-et, legalábbis a XVII. század elején, még úgy vásárolták a konyha számára, és ára ugyanannyi volt, mint a tehénhúsnek! Ez az adat arra mutat, hogy ekkor még nem volt ételnév.

Így szavunk megfejtendő lenne a német *Kuhkraut* növénynevből is. Ez a németben egyrészt a *Vaccaria* genus neve, amelynek magyar megfelelője *tinóöröm*, *tehénfű* (JÁVORKA, MFlóra I, 334), másrészt *Kuhkraut*-nak nevezik németül a másképpen *Bingelkraut*-nak ismert *Mercurialis perennis* L., magyarul *szélfű* nevű növényt (Brockhaus Lex.¹⁵). Nehézséget csak az okoz, hogy az említett *Vaccaria*-ról nincs adatom, mely szerint azt emberi táplálkozásra (esetleg gyógyításra) használták volna. — Ellenben a *Mercurialis annua* L. HEGI (Flora von M.-Europa V/1, 126—9) szerint „Durch Kochen geht die Schärfe verloren und das Kraut kann als Gemüse, das leicht abführt, genossen werden. Das Vieh meidet die Pflanze in frischem Zustand ihres unangenehmen Geruches wegen. Auch wird die Milch der Kühe durch den Genuss blaugefärbt.” Hasonlóan ír HEGI (i. m. V/1, 129—33) a *M. perennis* L.-ről: „Die Pflanze, die anscheinend dieselben chemischen Bestandteile wie *M. annua* L. besitzt (methylinamin, früher als *Mercurialin* bezeichnet), aber bedeutend kräftiger wirkt, wird im Volksgebrauche in gleicher Weise wie jene [*M. annua* L.] angewandt.” A Sprach-Brockhaus (1935.) a *Bingelkraut* gyűjtőnév alatt felemlíti a *Hundskraut*-ot, 'Echium', amelyről tudjuk, hogy „früher Volksmedizin gegen Epilepsie und Blutreinigungsmittel, jung wie Spinat verwendbar.” (Brockhaus Lex.¹⁵ III, 214).

MOLLAY KÁROLY volt szíves figyelmemet a növénnel kapcsolatban még a következő adatra felhívni: „In Hartliebs »Buch aller verbotenen Kunst« (1456) wird die Hexensalbe aus sieben Kräutern gemacht. Die Hexen »prechen yeckliches kraut an einem tag, der dann demselben kraut zugehört; . . . am mitwochen mercurialem [*Bingelkraut*] . . .«” (Hwb. d. dt. Aberglaubens VII, 1702.) Ez MOLLAY szerint utalás a szerdának *dies Mercurii* nevére.

Mintha azonban a magyarban nyoma volna annak, hogy *tehenhús*-hoz különféle mezei növényt fogyasztottak. VESZELSZKI ANTAL — ez a rejtélyes életű magyar botanikus írja,¹ hogy a *Hedera terrestris*-t (ma 'Glechoma hederaceum L.') „petreselyem helyett tehenhushoz teszik kivált Májusban”. (Fűszéres könyv 243). LALANGUE IVÁN „Medicina ruralis (Vračtva ladanjska za potreboču mužev i siromakov horvatskoga orsaga)” című, 1776-ban Zágrábban megjelent munkájában írja (301. lap): „Kopitnjak trava, drugač mesečnjak diački Haedera terrestris, nemški Gundelrebenkraut, raste po vrtu je hasnovita. (A kopitnjak, másképen mesečnjak, deákul H. t., németül G. nevű fű... hasznos)” (Száz. 1915: 615—41). — Ugyancsak VESZELSZKI (i. m. 331) említi, hogy az *Ornithogalum vulgare* Pannonicum et verius, majus et minus flore albo et luteo-t „Főve tehen-hus' levében vér-has ellen hasznosnak módják[!]”. A ma is érvényes növénynevekkel e meghatározást nehéz összevetni, de nem reménytelen. A genus neve ma is *Ornithogalum*, s az említett HEGI-féle munka (II, 250) róla a következőket írja: „Da mehrere Vertreter früher (z. T. heute noch) in Mitteleuropa als Zier- oder Heilpflanzen in Gärten gezogen wurden, ist das ursprüngliche Vorkommen einzelner Arten in Mitteleuropa nicht immer mit sicherheit nachzuweisen.” Csapody István hívta fel figyelmemet a következőkre. VESZELSZKI az említett név alatt érthetett egy, de több fajt is. GOMBOCZ E. (MBot. tört. 102) alapján leginkább az *O. umbellatum* L. fajra gondolhatunk (i. m. 213), amely LIPPAY JÁNOS „Posoni kert” című (T. k. IX. r. CXIV.) munkájából is ismert, ahol a következőket írják e növényről: „Sárga is találattik, kinek gyökerét parás hamuban megsütvén, ecettel, olajjal, megesszik a' parasztok.” (Gombocz i. m. 142.) E fajta közönséges, gyakori, étkezés céljára nagyobb mennyiségben gyűjthető volt.

Nedelici Vályi (~nediliczi Váli) Mihály „Házi Orvos Szótáratska stb.” című (166. l.) — Melius Juhász Péter munkájából másolt — munkácskájában ezt találjuk: „Tik taréj nevű fünek a' neve Deákul Ornithogalum. Ezen fű a' gabonák között szokott teremni, a' szegény emberek, és szűkölködő aszszonyok kenyérrel öszvefőzik, és úgy eszik; a' gyökerét-is megesszik mind nyersen, mind főve. Ha tehen hus lében, vagy tyuk hus lében meg-főzi az ember, és úgy él vele, hasznos orvosság a' vérhas ellen.” — E munkácskában (103. lap) azt olvashatjuk még, hogy „Klárís füvet... igen egészséges tehen hussal főzni és enni, mig gyenge.” E növény mai növénytani nevét nem ismerem.

Amint ez adatokból látjuk, mind a német nyelvterületen találunk növényfajokat, amelyek a *Kuhkraut* nevet viselik, mind pedig a magyar orvos-botanikai irodalomból idézhetünk adatokat arra, hogy egyes növényfajtákat ismételten javaltak *tehenhús* mellé.

Ezek erősítették meg abban az elgondolásomban, hogy szavunkat ebben az irányban kereshetjük. Szavunknak régi adatai — mint közöltem őket — ezt csak támogatták.

Háttra volt még magyarázatottnak nyelvészeti ellenőrzése. MOLLAY KÁROLY volt szíves kérésre velem közölni, hogy „A *Kuhkraut*, pontosabban a bajor—osztrák *kuakrai*T, *kuakrai*T! (többesszám) szóból való származtatás germanisztikai szempontból is sokkalta meggyőzőbb. A *Küchenkraut* a bajor—osztrákban *kuçkra*iT (többes szám); ebből a magyar *kukreja* nem magyarázható.”

Dolgozatomat azzal teszem le a magyar szófejtés asztalára a *kukreja* utolsó vizsgálatának hatvan éves évfordulóján, hogy talán sikerül az érdeklődést ismét ez étel-nevünkre irányítani.

REUTER CAMILLO

¹ Vö.: ALFÖLDY FLATT KÁROLY, Veszelszki A. multszázadbeli magyar botanikus: TermTud. Közl. XXVI. köt. 3. és 4. pótfüz. 133—6; GOMBOCZ ENDRE, MBot. tört. 210—5; REUTER C., A rábavidéki nyelvjárás egy XVIII. századi emléke. Veszelszki A. Sopron megyei botanikus nyelvezete: Soproni Szemle 1963. 4. sz.

Eltűnt-e az Árpád-kori erdélyi Filesd? I. ICZKOVITS EMMA az erdélyi Fejér megye középkori települései sorába iktatott, előbb „silva”-, majd „terra”-ként emlegetett Filesdet¹ — nyilván egy 1293-ból való oklevél tájékoztató adatai (l. alább) alapján — „eltűnt falu”-ként az Ompoly és az Ompolyica összefolyása vidékén keresi (ICZKOVITS, Az erdélyi Fehér megye a középkorban: Település- és Népiségtörténeti Értekezések 2. sz. 1939. 54—5). Minthogy a helynév- és szótörténeti kutatás közben elém került levéltári anyagban magam is találkoztam e település nevével, ICZKOVITSnak a szóban forgó település eltűnt voltára vonatkozólag a kiadott forrásanyag alapján kifejtett véleményével kapcsolatban az itt alább következő észrevételeket tehetem.

A Fejér megyei Filesd neve először Péter erdélyi püspöknek egyik, a gyulafehérvári káptalani birtokokra vonatkozó, 1276-i bizonyáglevelében erdőnévként olvasható így: „... quendam montem, in silua capituli, *Filess* (!) vocata” (CD. V/2, 370—1). Nyilvánvaló azonban, hogy a kiadott szövegben tőlem felkiáltójelezett és dőlten kiemelt településnévalak vagy elírásból vagy sajtóhibából kerülhetett bele a kiadványba, hiszen az oklevél latin nyelvű regesztájában „in silua *Filesd*” szerepel (ICZKOVITS is — szerintem helyesen — ezt az alakot idézi!). Ennek és nem a *Filess* formának helyességét bizonyítják az írástörténeti megfontolások mellett az összes későbbi adatok is. *Fylesd* alak fordul elő egy 1293-i határjáró-oklevélben is (l. Urkb. I, 264; id. ICZKOVITS i. m. 55 is). Figyelemre méltóak az Árpád-kor utolsó évtizedéből, 1299 tájáról — sajnos — csak többszörös átírásban, a XVI. és XVIII. század végéről való másolatban fennmaradt határjáró-oklevelek ide vonatkozó részletei is. Ezek között magának Filesdnek töredékesen ránk maradt határjáró-levele elég pontosan körülírja „terra *Fylesd*” (~ *Filesd*) helyét. Íme, a határjáró-oklevélnek Filesd helyrajzi fekvésére nézve tájékoztató részlete: „Mete autem sive distinctiones terre *Fylesd* a parte Sard incipiunt super lapide Zywrkw vocato, ubi Ompaycza cadit in Ompoy, super quo lapide sunt due mete terree, que dividunt inter Sard et *Filesd*, deinde protenditur et venit in Elesberch, ubi sunt tres mete terree, que dividunt inter Sard, Igen et *Filesd*, que est capituli, hinc in vertice eiusdem montis procedendo venit ad duas metas, quarum una est lignea, altera vero terrea, que dividunt inter *Fylesd* et Iguen . . . inde ad locum qui vocatur Chynerma,² ubi terminatur terra hospitum de Iguen et terra *Filesd* . . .” (TelOkl. I, 24—5; ugyanez a határjáró-oklevél ugyanilyen töredékes formában megvan 1754-ből fennmaradt másolatban az „Ompolyitzai Határ íránt a Fejérvári Káptalanból kivett Metalisok Transumtumának [!] Copiájá”-ban a Toldalagi lt. 20. kötegében.) Elénk kerül *Fylesd* mint a fejérvári káptalan birtoka Kisfalud határjárásában is (TelOkl. I, 24). Említi e települést ugyancsak a káptalan birtokában levő „terra”-ként a vele tőszomszédos Bocsárd (később: Borosbocsárd) határjárása is így: „[meta] ascendit in Chemerne hawasa, ubi finitur meta hospitum de Iguen et incipitur tenere metam cum terra *Philesd*, que est capituli” (TelOkl. I, 28). — E határleírások alapján az eddig eltűntnek tartott Filesd valóban az Ompoly és az Ompolyica egybefolyása táján keresendő. A határjárásokból annyi legalább kétségtelen, hogy Filesd határa Borosbocsárd, Magyarigen, Ompolyica (később: Kisompoly) és Sárd határával közvetlenül érintkezett.

Mindössze ennyi az, amit a rendelkezésre álló kiadványokból ICZKOVITS az Árpád-korbeli Filesdre nézve ismerhetett. Ennek alapján érthetően nem lehetett az egykori Filesdet csak az eltűnt Fejér megyei települések: Bedőtelke, Bekenszeg, Csatár, Csebi,

¹ Minthogy e település neve sem a közép-, sem az újkori említéskor nem fordul elő *Fülesd*-nek olvasható, tehát *ü*-s alakban, magam — ICZKOVITSsal ellentétben — az *i*-s forma használatát látom indokoltnak.

² Így a kiadványban! De lásd — talán helyesen — alább a Bocsárd határjárásából idézett részletet.

Damasaföldje, Dorozsmán, Fahid, Hilértelke vagy Ravaszlik, Ivántelke, Jakabpataka, Jobostelke, Kach, Makótelke, Medvés, Pálfalva, Ringelkirch (később: Lengyelkék), Somogytelek (l. ICZKOVITS i. m. 51 kk.) eléggé népes sorába iktatni.

2. De mint annyiszor, itt is nem a meglehetősen néma középkori, hanem a jóval beszédesebb újkori levéltári darabok tájékoztatnak arra nézve, hogy e település a XIII. századi említés után nem tűnt el, hanem korunkig folytatódó életével kell számolnunk.

Tagadhatatlan, hogy az előbb jelzett, viszonylagosan korai említés után évszázadokig nem találkozunk az okleveles anyagban *Filesd* nevével. Hosszas lappangás után e település végre abban az 1620-ban tartott vallatásban jelenik meg ismét, amelyet — Bethlen István parancsára az „Ompajitza” és „Methesd” közötti határvillongás eligezítése céljából — Debretzeni János fejevári káptalan (requisitor capituli) és két-két név szerint megnevezett igeni, illetőleg sárdi nemes személy a peres hely színén tartott. A tanúk közül a másodiknak vallomása elé ugyanis — a kialakult szokás szerint — a vallatók így jegyezték oda a tanú személyi adatait: „Providus Rása Ianul Annor(um) octoaginta in *Filesd* Commorans Jobbagio Serenissimi Domini Domini Principis”. Nyilván elírásból vagy másolási hibából bekerült és a harmadik tanú személyi adatait rögzítő „Providus Putza Petrik in eadem *Filek* [!] . . . Annorum Nonaginta” szövegrészlet *Filek* formában közölt neve is — az „eadem” miatt — csak erre a településre vonatkozatható (ezek az adatok egy 1754-i hitelesített átírásból az Erdélyi Helyrévtörténeti Adattárban). Minthogy az első adalékban említett, Filesden lakó tanút a fejedelem jobbágynak mondják, minden valószínűséggel feltehető, hogy eredetileg a fejevári káptalan birtokában levő *Filesd* az egyházi javaknak 1556. november 25-én országgyűlésileg kimondott elvilágiasítása alkalmával kerülhetett a fiskális falvak sorába. Ez lehet az oka annak, hogy nem szerepel az 1587–1589-i erdélyi dézsmajegyzékekben a dézma alá vetett Fejér megyei falvak között (l. JAKÓ ZSIGMOND, Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához: Erdélyi Történelmi Adatok V/2. 20 kk.). Mindebből — a történeti földrajz számára így sem lényegtelen megállapításként — csak annyi kétségtelen, hogy az érdeklődési körünkbe került település *Filesd* néven még 1620-ban is szerepelt, és éppen fejedelmi (vagy talán inkább fiskális) birtok volt.

3. Egy, mintegy félszázaddal későbből, 1677-ből fennmaradt vallató-jelentésből¹ azonban már döntően tájékoztató adatokat jegyeztem ki a *Filesd* név további sorsára vonatkozólag is. Ekkor ugyanis „Nagy Enyedi Szabo Keresztellj”, Fejér vármegyének egyik főbírája, Alvintzi Vas Mihály, ugyanazon vármegyének viceispánja, Gyarmati István fejevári egyik „Captalan”, Zárosi² András és „Semsei Mihalj” sárdi nemes személyek és „a fejedelem őnagysága fejevári törvényes székének hűtös assessorai” jelentik a fejedelemnek, hogy fejedelmi vallató-parancsolattal a „Zalaknai Ioszágbéli ugj mint *Filesdi* (alias *Fenesi*)”³ és a Fejérvárhoz szolgáló Metesdi jobbagyoknak az Havason levő egy resz controversiában forgo határok eligazítására ad *Faciem Loci*” kimentek és a jelzett ügyben vallatást tartottak. A vallatók a környező falvakból megidézett tanúknak egyebek mellett a következő két kérdést tették fel: 1. „Tudode bizonyosan hogy az a darab hellj fen az Havason”, mely felett „versengesik vagyon a Fenesieknek a Metesdiekkel . . . melljik Falu határához tartoznak?” 2. „Tudode lenni Felesdheze (!)”⁴ vagy Metesd-

¹ Tartozom annak hálás megemlékezésével, hogy erre, a *Filesd* azonosítása szempontjából oly döntő levéltári darabra DANI JÁNOS akadémiai főlevéltáros volt szíves felhívni figyelmemet.

² Nyilvánvaló elírás *Sárosi* helyett.

³ A *dólt* kiemelés itt és alább tőlem.

⁴ Ez a tőlem felkiáltójelezett névalak a másoló tolláról kétségtelenül a rákövetkező *Metesd* hangalaki hatására kerülhetett bele a vallatólevélbe.

hez, es melljikhez biratott eleitől fogva"? — A hely színére gyűjtött szomszéd falusiak egyik csoportjának vallomását a vallató jelentés így foglalja magába: „Tudjuk azt hogy it az Kalabala nevű hellnél az Egeni,¹ *Fenesi* et (!) Metesdi határ égyb(e) ütközik.” — A vallató jelentés bevezető formulájában és a vallató kérdésekben a váltakozó „*Filesd* alias *Fenes*” kettős névvel szemben itt tehát a tanúk már csak a *Fenes* nevet használják, és ezzel a névvel él végig a vallatás többi tanúja is. A vallatások alapján a határvillongás ügyében döntésre kiküldött fejedelmi emberek — a bevezető formula kettős névhasználatával szemben — a deliberatumban már maguk is csak a *Fenes* nevet említik. Minthogy ugyanis — szerintük — sem a „Litterale documentom”-ok, sem az „élő bizonyságok” vallomása alapján nem ítéltették a „Controversiaban forgó határt vagy egyik vagy másik felnek”, és „mivel mind a két reszről Fiskalis Jobbagyokis” a két villongóban levő falu lakói, a fejedelmi emberek úgy döntöttek, hogy „ezen darab peres határt, a ket Falubéliek tudniillik a Fenesiek es Metesdiek egyenlőkeppen birják és ellyek Marhájokat rajta legeltessenek, egyik a másik Marháját ne hajtogassa es ne Satzoltassa...” (Két, 1754-ben kiadott hitelesített átírásból való kijegyzés az EHAd.-ban).

4. Az elmondottak alapján a következő megállapításokat tehetjük:

Az Árpád-kori *Filesd* törlendő a nyomtalanul eltűnt Fejér megyei falvak sorából, hiszen régi nevén még 1620-ban is szerepel. Minthogy azonban egy 1677-ben tartott vallatás alkalmával a régi nevet ugyan alias-névként egyszer említik, de már a tanúk vallomásában, illetőleg a deliberatumban kizárólag az újabb *Fenes* névvel élnek, nyilvánvaló, hogy valamikor 1620 és 1677 között az Árpád-kori *Filesd* név helyett, nem tudni mi okból, ugyanannak a településnek újabb *Fenes* neve keletkezhetett. Ez az újabb név aztán rövid félszázad alatt olyan általános és hivatalos használatúvá vált, hogy 1677-ben már éppen csak említik, de alig-alig használják a régi *Filesd* nevet.

5. Az Árpád-kori *Filesd* tehát nem tűnt el, hanem minden kétséget kizáróan azonosítható a Zalatna és Metesd tőszomszédságában ma is meglevő *Fenes* településsel.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS

Fordítás és nyelvhelyesség az iskolában

1. A Magyar Nyelvőr közölt már cikket a műfordítás nyelvhelyességéről (HORVÁTH MÁRIA, Pontosan vagy szépen?: LXXXVII, 62—9). Van azonban a fordításnak egy másik területe, amelyen sokkal több ember „működik”: az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos fordítás. Az iskolában minden gyermek tanul legalább egy idegen nyelvet; felnőttek tízezrei foglalkoznak idegen nyelvvvel tanfolyamokon, és lehet, hogy számuk százazekre fog nőni.

Veszélyezteteti-e anyanyelvünk érdekeit a hatalmasra duzzadt nyelvtanulási kedv? Régen erre a kérdésre sokan feleltek határozott igennel, így Bajza József. Ezt azonban a magyar nyelv akkori viszonylagos gyengesége, kedvezőtlen helyzete okozta. Természetes, hogy ma kevésbé kell aggódnunk. A nyelvnek erősebb bázisai vannak. Különben Bajza is csak a némettől féltette a nemzeti nyelv érdekeit, a francia, az angol és a nemzetiségi nyelvek miatt nem látott okot az aggodalomra (Nemzetiség és nyelv. 1846.: Bajza József Munkái IX, 213).

¹ Később: Magyarigen.

Természetes, hogy az idegen nyelv tanulásának vannak veszélyei. Erre majd szó kerül. De kár lenne meghúzni a vészharangot. A napjainkban elszaporodott magyartalanságok nem annak köszönhetik létüket, hogy sokan foglalkoznak idegen nyelvvel. Akik a nyegle *egyből* szót használják, rendszerint nem is tudnak az angol *at once*-ről, az *átfedés* sem a francia *se recouvrir* ige ismerete miatt került a nyelvhasználatba. Fontosabb ennél az a nagy nyelvvédelmi lehetőség, amelyre nyelvtanulás közben alkalom adódik. Ennek objektív oka van. A magyar és az idegen nyelv egybevetése — fordítás alkalmával — felhívja a tanuló vagy hallgató figyelmét az anyanyelv bizonyos sajátosságaira, tudatosít benne számos ténytet és összefüggést. S amit így észrevesz, nagyon meglepő lehet számára, ezért könnyen megjegyzi. A magyar nyelvtan tanulása közben ezek a tények esetleg elszürkülnek, vagy fel sem tűnnek, mert az összehasonlítás veti őket felszínre. Az iskolában minden tanár köteles a magyar nyelv érdekeivel törődni. A főiskolai, egyetemi hallgatók — a tanárjelölteket kivéve — nem részesülnek nyelvvédelmi oktatásban, a tanfolyamokra járó dolgozók még kevésbé. A fordítás azonban alkalmat ad nyelvhelyességi felvilágosításokra. — Van még aztán szubjektív, személyes oka is annak, hogy a fordítást fontos tudatosítási és nyelvvédelmi alkalomnak tartjuk: az idegen nyelvet tanító tanárok és lektorok nagy részének magyar a másik szaktárgya. Kitől várhatnók inkább anyanyelvünk érdekeinek védelmét, mint tőlük?

Hogy mennyire szükséges a tanár gyakori közbelépése a nyelvvédelem érdekében, arról könnyen meggyőződhetünk. A tanulók, hallgatók általában közömbösek a nyelvhelyesség iránt. Lefordítják az idegen mondatot magyartalanul, s meg sem moccan a lelkiismeretük. (Ezt csak részben magyarázza, hogy a birkózás az idegen nyelvvel, a felelőssel járó izgalom légkörében erre már „nem futja”). A sikeres fordítás után eszükbe sem jut, hogy a magyartalanságokat kijavítsák, ha a tanár fel nem szólítja vagy rá nem szorítja őket. Ott maradnak a csikorgó mondatok a dolgozatokban, sőt érettségi dolgozatban is, amikor idegen nyelvről fordítanak magyarra. S ekkor jelentkezik a nyelvszakos tanár feladata: rá kell ébresztenie a tanítványok kötelességérzetét, lelkiismeretét az anyanyelv tiszteletére és védelmére.

Sokat tehet az iskolai nyelvtanítás — főként a felsőoktatási lektorátus — a szaknyelv érdekében, amelyet a nyelvvédelem kevésbé tud szemmel tartani, s amelynek kapui tárva-nyitva vannak a külföld felé, mert egyre nagyobb tömeg idegen szakmunka özőnlük hozzánk.

A fordítás nem az idegen szöveg átmásolása magyarra, még iskolai formájában sem. Az elolvasott, megértett és elemzett idegen nyelvű mondatot meg kell fogalmazni magyarul. Ha ezt helyesen végezzük, olyan magyar nyelvi gyakorlásra találunk alkalmat, amely sokszor legalább egyenrangú a nyelvtankönyvekben található gyakorlatokkal.

2. Ez a cikk elsősorban az aktív nyelvhelyességi törekvés esélyeit keresi, s csak másodsorban veszi számításba a defenzív teendőket, az idegen nyelv részéről fenyegető veszélyt. Csak az iskolák nyelvi óráin, a nyelvtanfolyamokon történő fordítás sajátos helyzeteit vesszük figyelembe. Nem beszélünk arról, hogy általában miként kell magyarosan fordítani, hogy ne használjuk magyartalanul a határozatlan névelőt stb. Arról természetesen nem lehet szó, hogy minden lehetséges problémát feltárjunk, ez az idegen nyelvi tankönyvek tüzetes és egyenkénti feldolgozását kívánná. Csak egy kis példatárt adhatunk: valahogyan így kell fordítás közben felhívunk tanítványaink figyelmét a magyar nyelv egy-egy sajátosságára.

A) Kezdjük a személyes névmással.

A magyar a személyes névmási alanyt csak bizonyos esetekben használja, az idegen nyelvek jóval gyakrabban. Még az orosz is, amely pedig nincs ráutalva ezeknek

a névmásoknak, „flexion par avant” szerepére. Ezt az orosz szöveget: „... леса хищнически вырабатываются даже, где они необходимы для защиты почвенного покрова...” a nyelvi nehézségekkel viaskodó és másra gondolni sem tudó főiskolai hallgató így fordítja: „... az erdőket rabló módon kiirtják ott is, ahol *ők* szükségesek a talajvédelem szempontjából”. Értésére kell adnunk, hogy az *ők* helytelen, legjobb elhagyni, esetleg *azok* névmással helyettesíthetjük. — „George Henry Wood is an Englishman. He is 40, married...” A legtöbb hallgató így fordítja: „G. H. Wood angol ember. Ő negyven éves, nős...” Ugyanígy akkor is, ha a személyes névmási alanynak másféle magyar mondatrész felel meg: „Mr. White is always friendly... He has many friends.” A „*Neki* sok barátja van...” fordításból az következik, hogy valaki másnak nincs, erre azonban az idézett szövegrész nem utal. — Ám használjuk a személyes névmási alanyt, ha helyénvaló: „Land! land! land!« they also cried.” „... kiáltozták *ők* is.”

A javítással felhívjuk tanítványaink figyelmét — ha nem is magyarázgatjuk —, hogy a személyes névmási alanynak a magyarban határozott szerepe van: nyomósít, szembeállít, elhatárol. Tudatosításra törekszünk tehát; ezzel a fordítási hibával kapcsolatosan alig van más teendőnk. A személyes névmási alany felesleges használata előfordul ugyan a beszédben, de ritkán, írásban még ritkábban.

Már inkább találkozunk a névmási tárgy felesleges használatával; főleg az *azt* bukkan fel olyankor is, amikor nem lenne rá szükség. Oka, hogy a beszélő nem érzi a tárgyas igeragozás szerepét. Ebben a tekintetben tehát bizonyos aktív nyelvvédelmi szerepe lehet a fordítás magyarosságának. A javításra bőven akad alkalom, mert a nálunk tanított idegen nyelvekben tárgyas ragozás nincs, a személyes névmási tárgyat a szövegből nem lehet kihagyni. „План этот рассчитан на 15 лет. Осуществив его...”: „Ezt a tervet tizenöt évre számítják. Ha megvalósítják *azt*, akkor...”; helyesen: „Ha megvalósítják, akkor...”. — „Tu es bien poli de ne pas le dire”: „Nagyon udvarias vagy, hogy nem mondd meg”; — a diák rendszerint hozzácsapja: *azt*. — „Where can I find my slippers? I can't find them.” — „Hol a papucsom? Nem lelem.” Az *azokat* nemcsak felesleges, hanem helytelen is: páros testrészhöz tartozó ruhadarab, egyes számban kell használnunk. A fordítás kedvező alkalom arra, hogy tanítványaink figyelmét felhívjuk a magyar nyelvhelyességre erre a gyakran megsértett szabályára.

A magyar nyelv szívesen használja az *őket* névmási tárgyat nem személyre vonatkozóan is. Különös, hogy a tanulók erre nem szoktak gondolni, mert a lefordítandó idegen szó rendszerint a személyes névmás tárgyesete: *ux, them, les* stb. Az *őket* ilyen használatára a fordítás figyelmeztető és gyakorlási alkalom: „... les produits de l'agriculture et de l'industrie ne sont pas toujours utilisés là où on les a obtenus...”: „... ahol előállítják *azokat*...” — fordítja a diák; helyesebb így: *őket*.

A prepozíció + személyes névmás kapcsolatot a tanuló, hallgató ragos mutató névmással szokta fordítani, bár a személyes névmással kapcsolatban álló határozószó többnyire jobb: „... a boy picked up a football and ran with it during the game...”: „... egy fiú felkapta a labdát, és szaladt *vele*”; — sokkal jobb, mint *azzal*.

B) Az idegen szöveg birtokos névmásairól ugyanazt mondhatjuk, mint a személyes névmásokról. A magyar ritkábban használ névmási birtokost, mint a többi nyelv, mert a birtokviszonyt főként a birtokos személyrag fejezi ki. Mostanában mintha jelentkeznék a névmások felesleges használata a birtokviszony jelölésével kapcsolatban, bár „tetten érni” nehéz, a nyomtatott szövegekben még nem bukkant fel. A helyes fordítás segíti ennek a potenciális veszélynek a visszaszorítását, és hasznos a magyar nyelvtan idevágó szabályának tudatosítása szempontjából is. „He is 40, married, his wife, Ágnes Szabó, is 32.”: „Negyven éves, *az ő* felesége, Szabó Ágnes, harminckettő”; — helyesen: „... felesége, Szabó Ágnes pedig harminckettő”. — A következő mondat kissé komikus színezetet kap, ha beleerőszakolják a névmást: „... cries George H. Wood and kisses

his wife good-bye”: „... és búcsúzóul megcsókolja az ő feleségét”. Az angol szöveg szerint félreérthetetlenül a „*saját* feleségét”, a szóról szóra lefordított mondat ebben a tekintetben némi kétséget hagy...

C) Nagy a különbség a magyar és a tanított idegen nyelvek szórendje között. A nagy nyugati nyelvekben a szórendnek fontos mondattani funkciója van. A magyar szórend a közvélemény tudomása szerint „szabad”. Az iskolai nyelvtanításnak és nyelv-védelemnek el nem hanyagolható kötelessége, hogy ezt az illúziót eloszlassa. „A mondatot építő szavak vagy több szavas szerkezeti egységek a mondatban nem tetszőleges, hanem eléggé meghatározott rend szerint állnak.” (MNYR. II, 471.) A szórend szabadnak látszik, ha az angol vagy francia szórenddel összehasonlítjuk, de a magyar nyelv belső rendjében megvannak a szabályai. A „szabad szórend” illúzióját az kelti, hogy „... a szórend nem grammatikai kötöttségű, s... az egyes szavak vagy nagyobb részek elhelyezési rendje általában nem is nyelvtani jelölő eszköz.” (Uo. 472–3.)

Manapság a magyar beszédben, sőt írásban gyakran vétenek a szórend ellen. A hangos bemondóból ezt halljuk: „Vonat indul 16 óra hétkor” („A vonat 16 óra hétkor indul”). „Az osztályfőnökök növendékeiket ellenőrzik az iskolai tanműhelyi és az üzemi foglalkozásokon.” (A szegedi Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium félévi nevelő-testületi határozataiból, 8. pont, 1965. január.) A határozat ellenőrzést követel, helyes megfogalmazása tehát így volna: „Az osztályfőnökök ellenőrzik növendékeiket...” — Egy levelező hallgató magyar dolgozatából (Kecskemét, Berkes Ferenc Közgazdasági Technikum): „A századforduló elején [...] hazánkban is a kapitalizmus rohamosan fejlődött”; — helyesen: „... hazánkban is rohamosan fejlődött a kapitalizmus”.

Van tehát tennivalója az iskolának és a nyelvművelésnek a magyar szórend érdekében.

Nagy gondja a szórend a műfordításnak is. NÉMETH LÁSZLÓ írja: „Az én javításaim kilencven százaléka szórendi javítás, s bizony ha nem volna tilalom, sokszor még a korrektúrát is felforgatnám.” (A kísérletező ember. 1963. 320.)

Tanítványaink legkönnyebben talán éppen a magyar szórend szabályai ellen vétenek fordítás közben. A kényelem itt a legnagyobb kísértés. Ám a magyar szórend gyakorlására a fordítás kitűnő alkalom lehet, ha a tanár résen van. Ellenkező esetben a fordítás a nyelvrontást segíti; nagy és — mint láttuk — állandóan tapasztalható az a veszély, hogy a magyar beszédbe, szövegbe idegen nyelvek szórendje furakodik. „Là aussi la différence entre les deux formes sociales se manifeste.”: „Ebben is a két társadalmi rend közötti különbség megnyilvánul” — halljuk a felelőtől, mert pontosan követi a francia mondat szórendjét. Javítsuk ki: „Ebben is megmutatkozik a különbség...”. — „These rivers are not so wide as the Danube in our country.”: „Ezek a folyók nem olyan szélesek, mint a Duna hazánkban.” Más országokban nem széles a Duna, csak hazánkban? S a hasonlatban az a lényeges, hogy hazai példát akarunk idézni. A helyes szórend tehát: „... mint hazánkban a Duna”.

A magyar szórend a mondatrészek fontossági sorrendjét is mutatja. Az idegen szórend másolása azzal a veszéllyel jár, hogy a mondat értelmi súlyelosztása megváltozik. „J'ai lu ce passage de Pierre Nozière justement hier soir.” Az „éppen tegnap este” a mondat legfontosabb része a közlés szempontjából, a magyarban tehát nem maradhat a mondat végén, hanem az állítmány elé kell tennünk. — „Notre industrie lourde se présente sur le marché mondial avec ses locomotives électriques, ... et ses trains à moteurs diesel”. Az a lényeges, amivel Magyarország a világpiacon jelentkezik, tehát: „Nehéziparunk a világpiacon villanymozdonyaival ... és Diesel-motoros vonataival jelentkezik.”

Az idézett példák angol és francia nyelvűek, de idézhetnénk az orosz nyelvkönyvekből is, bár az oroszban jórészt mások a szórend szabályai. „... talán semmiféle

nyelv fordításának sem olyan érzékeny pontja a szórend, mint az oroszoknak" (NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 321.). Ezt mondja a műfordító, és szavai az iskolai fordításra is érvényesek.

D) A mondatok zsúfoltsága, a mondat szerkezet bonyolultsága egyre több gondot okoz azoknak, akik a magyar nyelv ügyét szívükön viselik. Lehetőséges, hogy ebben a tekintetben idegen nyelvek hatása is szerepet játszik. Így a nyelvtanításnak közvetlen rossz hatása lehet, ha a tanár nem gondol az anyanyelv érdekeire. Az iskolában, tanfolyamokon általánosan tanított nyelvek sokkal jobban tudják bonyolítani a mondatot, mint a magyar, anélkül, hogy a szerkezetek emiatt túlsz föltak lennének. Sokszoros összetétel, igenévtől, sőt névszótól függő bővítmény sokkal inkább elfér az orosz, francia stb. mondatban. Ez részben az indoeurópai jellegből következik, például az egyezés összetartja a szavak bizonyos csoportjait. A mondatok túlzott vagy megokolatlan bonyolultságára bőven találunk példát az újságokban, folyóiratokban. „Az alapvető felépítés szintjén háttérbe szorítja a befejezetlen, azaz kialakulatlan személyes pályák útját, bizonyos mértékig az alkotó egyéniségek karakterizálását is, sőt — ismétlem, a felépítés szintjén — azokat a tartalmi-világnézeti-esztétikai sajátosságokat is, amelyek a folyamat elvi értelemben vett jelenidejűsége, fentebb körvonalazott kibontakozatlansága miatt nem is emelhetők — főként kézikönyvben — alapvető szerkezeti meghatározókká.” Ha az ember elolvassa ezt a mondatot, a fordító nevét keresi a cikk alatt: a szöveg olyan bonyolult, olyan nehezen áttekinthető, hogy az olvasó fordítást, sőt nem is talpraesett fordítást sejt benne. Pedig a mondatot magyar irodalmi folyóiratban találjuk (Kritika 1965/9: 18; Tóth Dezső cikke).

De még a Magyar Nyelvőr lapjairól is idézhetnénk bírálható mondatot: „Rácz Endre 1959-ben a Pécsen megrendezett nyelvművelő konferencián a vonatkozó mondatok helyes használatával kapcsolatban különösen az egész mondat teljes tartalmára vonatkozó *ami* névmással kezdett mondatok problémájára hívja fel a figyelmet.” (Nyr. LXXXVIII; 17; dr. Kollányi Teréz cikke.) Három és fél nyomtatott sor — egyszerű bővített mondat! Benne három igenév: *megrendezett*, *vonatkozó*, *kezdet*, mindegyik bővítménnyel.

Ha az idegen szöveg bonyolultságát feloldjuk fordítás alkalmával, nemcsak a rossz példa veszélyét csökkentjük, hanem jó gyakorlási alkalmat is találunk a magyar mondat szerkezetítésre. „C'est une petite ville de 6000 habitants à 40 kilomètres au nord de Paris, célèbre par son château (bâti vers 1560), par son parc et ses forêts.” Nem hosszú mondat, megértése sem nehéz, mégis bonyolult a szerkezete, főleg azért, mert egy névszónak saját határozója — mégpedig testes határozója — van. A magyaros fordításhoz elegendő, ha a mondat egyes szavait, szócsoportjait átrendezzük. Talán így: „Kis, hatezer lakosú város ez Párizstól 40 kilométerre északra; kastélyáról (1560 körül épült), parkjairól és erdőiről híres.” — Nem boldogulunk ilyen könnyen a következő mondattal: „Ces voies navigables se composent d'abord des fleuves navigables, assez profonds et assez lents pour qu'ils puissent porter des bateaux, ensuite des canaux construits afin pour unir les fleuves entre eux, et enfin d'autres canaux navigables, parallèles aux fleuves non navigables.” Valahogyan fel kell darabolni a mondatot, hogy ne legyen értelmetlen szóhalmaz: „Ezek a hajózható útvonalak elsősorban hajózható folyók, amelyek eléggé mélyek és lassú folyásúak ahhoz, hogy hajók járjanak rajtuk. Vannak továbbá csatornák, melyeket azért építettek, hogy összekössék egymással a folyókat. Végül egyéb, a nem hajózható folyókkal párhuzamos csatornák tartoznak a rendszerhez.”

S most nézzük a következő, főiskolai orosz szakszövegből vett mondatot: „Известно много несчастных случаев от взрывов смесей с воздухом рудничного газа или угольной пыли в шахтах, или счести воздуха с мучной пылью на мукомольных мельницах.” Úgy vélem, ezt a mondatot nem is lehet lefordítani, annyira zsúfolt (névszótól függő

határozószók, egymás alá rendelve), hanem meg kell fogalmazni magyarul. Próbáljuk így: „Tudjuk, mennyi szerencsétlenség történt a bányákban, mert a bányalég vagy a szénpor összekeveredett a levegővel, és felrobbant, vagy a malmokban, amelyekben a lisztpor és a levegő keveredése okozott robbanást.”

E) Az angol és a francia nyelv tanára vigyázzon, hogy a magyar szövegbe át ne csússzék a kiemelő szerkezet; sajnos, elég gyakran előfordul a mindennapi beszédben, a szónoklatokban, sőt halljuk a rádióban is („én voltam az, aki . . .”). „Ce sont les oeuvres de ces écrivains que nous portons si péniblement sous le bras.” „Ezeknek (vagy: éppen ezeknek) az íróknak a műveit cipeljük most . . .” A helyes fordítás itt sem pusztá védekezés az idegenszerűséggel szemben, hanem alkalom is, hogy a figyelmet a nyomatékozás magyar módszerére irányítsuk.

F) A magyar igéket mindig egyes szám 3. személyű alakkal írassuk a szótár-füzetbe. (A szótárakban is ezt az alakot találjuk.) A főnévi igenév „szereplése” az igével kapcsolatos helytelen, magyartalan szemléletre nevelne. Sok iges kifejezés nem is fordítható le másként, mint 3. személyben; például *to be worth* — *megéri*.

4. A cikkben kijelölt feladat talán kissé elavultnak látszik, minthogy a modern nyelvtanítás igyekszik a fordítást mellőzni. Ennek megvitatása szakdidaktikai kérdés, nem tartozik ide. Bizonyos azonban, hogy egyelőre elég sokat fordítanak a tanulók, s hosszú ideig lesz még a fordításnak kisebb-nagyobb szerepe. Egyes tanítási formákban, például a főiskolai, egyetemi lektorátusi orosz nyelvórákon éppen a fordítás a cél. A TIT nyelvtanfolyamain szervezeti okok miatt nem kaphat helyet olyan módszer, amely a fordítást mint feldolgozási és ellenőrzési módszert teljesen mellőzni tudná. Éppen ezért az idegen nyelvek oktatóinak nem szabad szem elől téveszteniük a nyelvvédelem érdekeit, és meg kell adniuk magyar szakos kartársaiknak azt a támogatást, amely minden tanárnak lelkiismereti kötelessége, de amelyről, sajnos, sok tanár megfélemedezik.

BÁN ERVIN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Chernel Tamás ítélőmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból

HÁZI JENŐ „XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából” című munkájában a Csernelházi Chernel család tagjai közül Chernel Ambrus özvegyétől, Déghy Annától egy levelet, Chernel Tamás özvegyétől, Bakóczy Katától pedig egy Chernel Páltól aláírt elismervényt közöl. Egy levélben Chernel Pál özvegyéről történik említés, Tamásról pedig két neki szóló irat címzésében olvashatunk. A családról egyébként röviden a következőket tudjuk: NAGY IVÁN (Magyarország családai III, 23) ősrégi családnak tartja, mely még az Árpád-korból veszi eredetét, s melynek főfészke Csernelháza és Damonya volt; CSÁNKI (III, 641) és NAGY IMRE (Sopron vármegye története II, 447) oklevéladatai valóban már a XV. századtól kezdve Csernelházáról jelzik a családot. A NAGY IVÁN-féle leszármazási táblázat bennünket érdeklő része: Bálint fia, Ambrus ítélőmester (1550.), felesége Déghy Anna s ezek fia, Tamás szintén ítélőmester (1582.) és Sopron vármegye követe, felesége Bakóczy Kata. Tamás testvére Pál, aki 1586-ban a megyei főkelő nemesség vezére volt.

Amint látjuk, a Chernel család fontos szerepet töltött be a megye életében, különösen Tamás, akitől viszont egyetlen levelet sem közöl a HÁZI-féle kiadás. Ezért

talán nem lesz érdektelen, ha saját gyűjtésemből — melyben több soproni család XVI. századi magyar nyelvű levelezése található (így a Csóron család több tagjáé, Cziráky Mózesé stb.) — kiegészítem a HÁZI-féle kiadás szép anyagát azzal az öt, Chernel Tamástól származó magyar nyelvű levéllel, melyet részben az Országos Levéltár misszilisei között (Batthyány-Levéltár), részben pedig a Szombathelyi Állami Levéltárban találtam. Az én megállapításom szerint az alábbi levelek közül csak az 1584. január 22-i sajátkezű, a többi más kéz írása.

*

1. Csernelháza, 1576. május 4. Chernel Tamás levele Batthyány Boldizsárhoz arról, hogy mehet hozzá, mert lovait mind „fűre csapta ki”:

Zolgalatomath ayanlom Nag:nak mýnth Býzodalmas wrammak. Ma efthwe fele | adak megh az Nagh:god leweleth, melben Nagh:god azon ker, hog ez Jeóweó | hetthffere mýerth hog Nagh:nak akkor lefznek Nemethwýwarath walamý | theórwený oda mennek Nagh-hoz, Býzon hog Nag fzýwem fzerent fzolgalnek | Nagh:nak, es ennekwthannaýs fzolgalok, de eg az hog' en magamnakýs | wannak moftan walamý Jeles dolgaým kýketh addýgh el kel wegeznem, | Mas az Penýglen hog býzonýara chýak eggýethlen eg lowam fýnchen ýth | ben, fem fzekeres lw, fem parýpa mýnd az fewre bochýattatham ewketh. | azth gondolwan hog moftanaba femmý ol wtham nem lefzen kýerth | ýth ben kelleth wolna tarthanom ewketh, az mýnth Penýglen az Nagh:god | lewelebewl erthem holnap reggel el kellene ýndwlnom, ýllýen herthelen | be nem hozattathathom, mert ha ez eleóth Nagh:god twtthomra attha | wolna, gondoth wyfelthem wolna rea be hozattham wolna lowaýmath (s mas dolgomatis el hallaztottam wolna)¹ es eóreomefth fzolgaltam wolna Nagh:nak. Az Wr Ithen tarcha | megh Nagh:dath mýnden Jawaýual. Datum in Chernelhaza 4 May, 1576

Seruitor

Magifter Thomas Chernel

prothonotarius

Idem Thomas Chernel *Seruitor*.

(Jelzete: OL. Batthyány cs. lt. 9178.)

2. Csernelháza, 1576. május 26. Chernel Tamás levele szarvaskendi Sibrik Istvánhoz jobbágyainak ügyes-bajos dolgában:

Kezenetemeth es fzolgalatomath ayanlom keg:nak mýnth ýo Wramnak es Attýamffýanak. | Towaba Jeówe en hozzam eg Jobagýom felelege ký eleób Toth pethernel wolth, es hog' | a' megh holth wolth menth wolth wtholfszor eg' Nemeth Takachhoz kýnek herýngh Pether | Newe, mert ýmmar harom Wra wolth, ez az wtholo [!] walamý bwdofo wolth fohwlth femmý | marhaýa nem wolth, chak hog' fzalloth wolth oda az azzon' a' mel' hazba lakoth az azzon' | wthan, monda azth hog' ez az wtholfo Wra weth wolth oth Bofokon keg:med Jozagaba | walamý Borokath, es mýerth hog' megh nem adhattha a' borok arrath, leth wolth | kezes erethe, a' keg:med Takachýa Sýmon mefter ký oth Bofokon lakýk, a Borokath | a' Takach jolleheth hog' ew maga arwltha ký, es eóthzer ýzbe wýth megh Bofokra | az arraba, de Immar hog' az Budofalth megh fzoktha wolth ýfneýglen el fzeókeoth | Nem Thwggýak howa wagýon, azth fem thwggýa az azzon ha adothe megh az | arraban wag nem, es howa tetthe, merth az azzon' femmý keözýth Nem akartha | a' bor arwlтатаfhoz arthaný, Immar penýglen a' ký kezes wolth erethe a' | bor arrath az azzon' marhaýabwl, es az eleóbbený keth wra arwaý marhaýabwl |

¹ A két zárójel közötti rész a sor fölé írt beszúrás Chernel saját írásával. Sajátkezű a második aláírás is.

akarja megh wenny, mel' femmýkeppen nem leheth Merth a' mýnth feöllýevlýs | megh ýrtham annak a' bwdofó Takachnak ew maganak fohwl femmý marhaýa | nem wolth, A mý kewes wthefe penýglen es egýeb marhachkaýa Wagýon az | fzeigen azzonnak, ahoz annak á Takachnak az ele [az ele kihúzza] femmy keözý nem wolth, | mert ký az eleóbbený Wraýthwl maradoth, kýth penýglen azok penzebewl es | marhaýabwl fzerzeth, Annakokaerth kerem keg:deth mýnth ýo Wramath es | Athýamffýath, hog' haggýa megh k. az keg:med Jobagýanak a' Takachnak | hog legýen bekefeggel ne haborgaffa az fzeigen azzonth az ew marhaýawal, | merth a' lehetethlen dologh hog' az arwak marhaýabwl elegechýek megh | az Takach adoffagaerth kýnek fohwl femmý marhaýa az azzonnal nem maradoth | hol penýglen keg:med azth kýwannýa hog' a keg:Jobagýa fe maraggýon karba, | haggýwnk eg' napoth neký es laffak megh ha mý marhaýa annak a' | Takachnak maradoth abbwl elegechek megh a k. jobbagýath bathor, de azth | kýwanom hog, az arwak marhaýa bekefeggel maraggýon, thewlek a' Takach | adoffagaerth el ne ýdegeneggýek, merth ezeknek ahoz femmy keözýk nýnchen, | Towaba attham wolth en annak a' Takachnak a' ký el fzeókeóth walamý wafznoth hog Abrozth fzewteffen [ez a szó lehúzza] fzewýen beleóle, mýerth hog' ew neký annýra | walo fzerzama nem wolth hozza, wg erthem hog' annak a' keg-med Jobagýanak | a' Takachnak attha wolth megh fzewný, Jolleheth hog' a' mýnth ew maga montha | ýmmar felenel theóbbýth megh fzewtthe, de ýmmar á theóbbýth nem thwdom mý | okbwl nem akarja megh fzewný, kerem annakokaerth keg: hog' keg: haggýa | megh Neky hog' wegezze el, fzewýeó megh, Merth ýmmar fzyñthe ýgaz ýdeýe | Zenth gergel papa Napýathwl fogwa megh fzewný. Iften tarcha megh k. | mynden Jawaýwal. Datum in Chernelhaza 26 die Maý 1576.

Magifter Thomas Chernel

prothonotarius

[Címzés:] Egregio domino Stephano Sýbrýk de Zarwalkend Domino et affinj obseruandissimo.

(Jelzete: OL. Batthyány lt. 9179.)

3. Csernelháza, 1577. június 6. Chernel Tamás elismervénye Szelestei Leo számára:

En Chernel Thamas wallom az en lewelemnek Rendýben hogý Zeleftheý | Leo vramnak az mýnemw Zenth Gýewrgý feoldeon walo Rethe | wolth Thýzenketteod fel forýnthban Azzonýomnal Anýamnal es | Nalunk zalogban, Vgan azon penzth moftan megh átta Zeleftheý | Wram Azzonýomnak es mýnekwnk, melý Retheth mýs Megh | Erezttetwnk Nekýe, Melýnek Býzonfagara adom az en | Lewelemeth Pechetemwel, es kezem Irafawal megh | Ereofýthwen, Datum In Chernelhaza 6 die Juný Anno Domini 1577

Magister Thomas Chernel

manupropria

(Szombathelyi Állami Levéltár Szentgyörgyi Horváth cs. 1. sz. csomó fasc. AA. N° 2.)

4. Csernelháza, 1577. szeptember 19. Chernel Tamás levele Batthyány Boldizsárhoz egy jobbágya ügyében:

Magnifice domine et patrone mihi obsuandime atque confidentissime feruitorium meorum | commendam Jeóweó en hozzam eg' fzentmýhalý Jobagýom Tholnaý Benedek | panaszokodek hog' weth wolth eg' Twngh Mészeth penzen felfeór keórneken | mellýeth a' Nagh:god fafara Wýwarot lakoza mellýeth horwat fafarnak hýnak | thewle el weth nem thwggýa mý okbwl Annakokaert Nagh:dat kerem mýnth | býzodalmas Wramath, | hog' Nagh:god á fzeigen embernek adaffa megh a' thwngh | mézeth, hol penýglen Nagh:nak wagýon á Mézre fzewkfege, Nagh:god | adaffa megh neký az arrath a' mýnth ew megh

wetthe wolth, ne maraggýon | fzeigen karoffa, Nagh:nak megh fzolgalom, Az wr Ifthen tarcha megh | Nagh:dat mýnden ýawaýwal. Datum in Ch...za [ki van szakadva!] 19 die Septembris, Anno dnj 1577.

Eiusdem dictae Vestrae Magnificentiae

Servitor

Magister Thomas Chernel etc.

[Címzés:] Magnifico domino Balthafaro de Batthýan, dapiferorum Magistro et Confiliario S. Caesareae et Regiae [Maiesta]tis etc. Domino et patrono mihi obferuandissimo atque confidentissimo OL. Batthýány lt. 9180.

5. Csernelháza, 1584. január 22. Chernel Tamás levele testvéréhez, Pálhoz az új naptár bevezetése idején:

Egregie dne fr chariffime, Salutē et oñem felicis annj Noui fuceffum, Thowaba hala iftennek Mý Mýnden | hozzank thartozokal egýetemben Jo egfegben Vagýonk, | Az kis legenýekis gýwrko es iftok iften keg'elmefsegebel | Jo egfegbe vadnak, fem Rwhazathbol fem egýebböl | Nýnchen zewkfegek, mýnd az kettheonek wý Rwhaýa | wagýon, ez wthanis az vr iften migh eltet, mýnd az | kettheore eg' arant valo gondom lezen Nem lezen | fem Rwhazathbol [!] fem egýebböl zewkfegek, [Thowabba kerlek enjs, Azzonýom Anýamis keer, hogh | migh megh Jewz ýde haza, ýrý gýakortha, | Merth en Immar eghnýhan lewelet ýrtham, kýre femý | valaszt Nem Irtal, Arrol welem hogh egýeth | fem attak Megh benne, Iften Tarchon Megh | Mýnd Jowal, Datum In chernelhaza, 12 | die Januarij Juxta vetus Calendarium, Nam | Juxta Nouu calendariu hodie est 22 die | Januariý, Beatj Vincentý feltum Anno dní 1584.

Magister Thomas Chernel

manupropria

[Címzés:] Egregio domino Paulo Chernel | de Chernelhaza fratri meo chariffimo. (OL. Batthýány lt. 9181.)

*

Ha nem kétségtelen is, hogy mindegyik levél Chernel kézírása, a bennük előforduló jelenségek minden bizonnyal a XVI. századi rábaközi nyelvjárás sajátjai. Lásunk belőlük egypárat: Gyenge *i*-zés: *egynihány*; illabialitás: *keszenetemet*, *ötszer* és *hétfére*. A 3. személyű személyes névmás *ű* alakban használatos. A *ló* szó *lű* ~ *lovaím* tótípusban szerepel. A *-ból*, *-tól*, *-ról* ragok zártabb alakban gyakoribbak: *bűl*, *-bűl*, *-tűl*, *tűl*, *rűl*, *-rűl*. Szórványosan jelentkezik a szóvégi magánhangzók labializációja szóbelseji labialis hatására: *Jövő én hozzám* ('jöve'). Az *á* utáni *o*-zás található meg a *vásznót* szóban. A mássalhangzók terén egy dologra hívhatjuk fel a figyelmet: ejtett hosszú mássalhangzót kell látnunk az *elhallaszt* igében. Mindezek a sajátságok azért különösen érdekesek, mert azt mutatják, hogy a rábaközi nyelvjárás mai jellegzetességei már a XVI. században is megvoltak.

Érdemes még megemlíteni egy pár régies kifejezést: *ötszer izbe*, *sohul*, *sohult*. Valószínűleg tájszó volt a XVI. században is 'hordó' jelentésű *tung* szavunk.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Nagyszombati szótörténeti adalékok*

s z a b a d s á g 'adómentességet élvezők?' — 1565: „Ismeg fýzetwnk az harangozonak hog az *szabadlagot* be harangogta...”

s z a g o s f ú 'bazzsalikom'. — 1587: „Ítt hogý az vrain az varas hazan voltanak attwík *szagos fúre* 2 d.”

s z á k 'halászó eszköz'. — 1593: „Wettünk az tho halazafra egy *szakoth*...”

s z a k á c s a s s z o n y. — 1587: „Ítt hogý az varas hazan az *szakach afzonijok* feöztek... [ti. fizettünk]”.

s z a k á c s k o d í k — 1597: „...vettenek hogj vton az vrain kernýul forgolodik es *szakachkodik*...”

s z a k á c s s á g. — 1597: „fizettünk mi kamorafok *szakach* palnenak *szakatfagaerth*...”

s z a k á l a s c s i n á l ó. 1565: „Az *szakalos chýnalo* fýzetese.”

s z a k á n y 'akkordmunka, bér munka'. — 1574: „Item az fzeoleoknak *szakuanban* [!] walo meg metzefetul fuzetot fl. 2. d. 20; fýzetwnk hog be hortak 370 kos [!] ganaýt *szakmanban*”; — 1593: „fizettwnk az Tooth alchnak Hogý az halas ladaknak dezakabol hazochkath chinalath *szakwanban*...; fizettünk az Marczin [!] alchnak hogý az Nemeth Pdikathor hazan *szakwanbã* miuelth kiben vgi fzegöttünk volth meg vele...”; 1597: „fizettünk az to afo zanizlonak az ... tonal walo *szakwanara*...”

s z a k á l l a s c s i n á l ó. — 1565: „fýzetwnk ezen *szakalos chýnalonak*...”

s z a l a d 'maláta'. — 1565: „Az *szaladtul* walo fýzetes”; „fýzetwnk az kýs Jakab monaban 78 lak *szaladtul* egy kraychart egy faktwl...”. — Átvétel a szlovákból; vö. szl., cs. *slad* 'ua.'.

s z a l a d o s h á z 'malátafőző ház'. — 1588: „fizettwnk alch gyerignek [!]... az *zalados haztol*, hogý meg findeleste es gerendazta...”

s z a l a d ő r l é s. — 1594: „fizettunk Buthain Molnarnak 5 feozet *zalad Eörleltul*...”

s z á l a s 'tutajos, faszállító'. — 1588: „Ité az *zalassoknak* hogý egy *zalath Swrra* [Vág menti község] ereztettek fizettwnk...”; 1591: „...fizettunk az *zalasoknak*... kik waros zamara *zalatokat* hozthak...”

s z á m 'munka'. — 1591: „fizettunk 40 azzon ember *zamat* ganei hordaftul p d 6 tt fl 2 d 40.” — Vö. *em berszám*, *l ó s z á m*.

s z á m á r a. — 1591: „fizettunk az *zalasoknak*... kik waros zamara *zalatokat* hozthak...”; 1598: „fizettunk Czipoert kýt ezen herczegh Vramek: zamara vette nek...”.

s z á m t u d á s 'elszámolás, számvetés'. — 1579: „Slegl Matýas vram által fizettünk az kepirónak hogý az waras hazában walo erkelt Irtha *szám tudáfig*.”

s z á m v é t e l 'elszámolás'. — 1595: „Item *zamwetelkor* adott...”

s z á m v e t é s 'elszámolás'. — 1575: „Teglawetheo lükach adoth woth az adof sagert *szamvetes* fzerenth...”; — de OklSz.: 1550.

s z á m v e v ő. — 1588: „az *szam veweő* vrainnak Serth adot; keölteötwnk magwnkra es az *zam veweő vramra*...”

s z a p p a n f ő z ő n é. — 1575: „Wettewnk be *zappan feiwzwenetul*...”

s z e c s k a. — 1587: „Ítt fizettwnk az zwpertth kith *zechkanak* vettek neký volth 7. kepe adwan l. p d 12”.

s z e c s k a m e t é l ő 'szecskát vágó (ember)'. — 1587: „Ítt fizettwnk egy *zechka meteleőnek* ký az varas hazan miwelt...”

* L. MNy. LXII, 98–111, 231–9.

szedő 'szüretelő'. — 1574: „... tudny jllik az myth *fzedeokr* preofeoleokr, puttő hordokra ... az myth keoltheott fat...”; 1588: „It volth az keth dioffon [azaz Szlovákdíson és Németdíson] 46. *zedeo*.”

szedőlapát. — 1591: „Wettwnk Serfeőzeo hazhos [!] egi *fzedő lapatot*...”

szekérhájazás 'szekérkenés'. — 1593: „... hogi az wraim pofombā kezwl-tek attā *fzeker haiozasra* d. 6.”

szekérkas. — 1591: „Wettunk 2 eoregh *zeker kast*...”; — de OklSz.: 1493.

szekérkerék. — 1598: „... fizettunk Maroffon ez *zeker kerekert* ... miwel-hogj ... el teret wolt...”

szél 'hely'. — 1597: „fizettunk az alchnak, hogj varas zamara miwelt Mezar-zekben es egyéb *zeleken*...”. — A szó ismert már korábról. Szerintem itt új jelentése van. Többször előfordul hasonló összefüggésben.

szénahordó villa. — 1591: „Wettunk ganei es *zena hordo wellakat*...”

szíjszerszám. — 1597: „fizettunk žigiarthonak tawali reftanciat lowakhog valo ži *zerzamert*...”; — de NySz.: 1560: LevT. I, 381.

szobácska. — 1588: „fizettünk az keőmiweleknek hogj ... daniel deiak *zobachkaiath* meg fodozgatta es vakolta...”

szódamester. — 1593: „fizettunk ezen *foda Mesternek*.” — A SzófSz. 1845-ből ismeri az előtagot.

szollicitál 'szorgalmaz, könyörög, intéz'. — 1587: „... kwldeöttwnk [ti. pénzt] Bende Miklos altal Nitray Lwkach deaknak Bechben hogj az varas dolgath *žollicitalla* often [ti. a császárnál]...”

szollicitátor 'ügyintéző, közbenjáró'. — 1587: „Az prokatoroknac es *sollicitatoroknac* valo fizetēžec [!]”. — L. *szollicitál*.

szögcsináló. — 1591: „fizettunk az *fzegh chinalonak* 4000 zegerth...”; 1595: „fizettunk *zegh chinalonak*, ki az alfo kapun walo Toronnak megh Plehežefere zegeket chinalt 500 zegert ... d 50”.

szögletbástya. — 1597: „fizettünk egy gomboth az *fzegleth bastiara* ...; az win alchnak hogj az *fzeglyeth* [!] *bastianal* miuelth...”

szőlőkötözés. — 1574: „... az *zeoleo keoteozefr* keolth...”

szőlőkötöző. — 1595: „Item fizettunk ez vinczelernek az *zeleo* [!] *keoteo-zeknek* [!] 400 zemelnek per d 6.”

szőlőmetszés. — 1574: „... attunk neki *fzeoleo Metzefr* žzam adafigh...”

szőlőmetsző. — 1597: „fizettünk az rowafok žzerinth 142 *žzőlő Mecžő-nek*...”

szőlőnyitó. — 1597: „... fizettünk 20. *žzőlő nitoknak* fel napj žzamoth p d. 3.”

szőlőnyomó 'szőlősajtoló(ember)'. — 1595: „Item 2 *zeoleo Niomonak* per d 6 [ti. fizettünk]...”; 1597: „Item 4. *žzőlő Niomonak* attunk p d 6...”

szőlőörző. — 1587: „az *žeoleo eörzeőknek* adott ... d. 40; attwnk az keth dioffj *žeoleo eörzeőknek*”; — de NySz.: BécsiK. 183.

szőlőpástor. — 1593: „Az *žzőlő pažtornak* fizettünk...”

szőlőszedő 'szüretelő'. — 1597: „Tooth diofon fizettünk az žzwrethkor 45 *žzőlő žzedőnek*...”

szőlőnyom 'szőlőt sajtol'. — 1595: „fizettunk 3 leginnek kik az Gad-ban [!] *zeoleot Nyomtanak*...”

szőlővenyige. — 1579: „... fizettünk az ... *žžölőuēnyjke* feől *fzede-fétül* d 25.”

szuperfluitás 'nyereség, többlet, a kiadás és bevétel között mutatkozó különbség'. — 1588: „Tefžen az *superfluitaffa* megis 9 fl 34 1/2 d.”

szuplikál 'kér, könyörög'. — 1595: „fizettunk az hirdeteonek Tanathnak parancholattiatwl az mint *Supplicalt* Rwhazattýara...”

szűgyelő. — 1565: „...fýzetwnk egy *[szűgyöllyert [!]]* ...”; — nyilván *-gyöllyerth* helyett. Alakváltozata miatt jegyeztem föl. Egyébként OklSz.: 1462.

szükség hely 'árnyékszék'. — 1579: „Ifmet az tanáts haznál az *Szükség helynél* walo aýtótul [ti. fizettünk]... d 60”.

szűr 'szűrposztó, szűrnamez'. — 1595: „fizett [!] egi wegh *Zwrent*, kibul waras lowaira pokroczoht chinaltanak...” — de OklSz.: 1528.

takarodó 'esti harangszó'. — 1588: „Ismeg fýzetwnk az ket výrafztonak kýk az toromban az nag [!] egyháznak az *takarodot* harangozýak... Ismeg fýzetwnk akýk *takarodot* harangoznak...” — L. még *takaró harang*.

takaró harang 'esti harang'. — 1579: „Ifmet az két werrafztonak az kýk az *takaro harangoth* [!] meg wonfzák es eýel az túzre wigýáznak [értsd: fizettünk]...”; 1588: „...kik az egyház tornýan meg wonzak az *takaro harangoth*...”

talicska. — 1568: „Ismeg fýzetwnk az *talijchkajert* mert egý sem volt...; fýzetwnk 18. *talijchkajert*...” — de OklSz.: 1538.

taligakerék. — 1591: „Wettunk egi *taliga kereket* Waros hazahoz... d 6”; — de OklSz.: 1557.

tálmosó. — L. *fazékmösó*.

tányérmosó. — L. *fazékmösó*.

tányértörölő. — 1587: „*tanýer teörleö* hitwä kezkenyeö vagon No 1.”; — de NySz.: Radv: Csal. II, 406.

tárnokszék. — 1587: „fizettwnk... hogý a *tarnok zekben* voltak...”

tatár 'török'. — 1598: „fizettunk Czipoert kit *Tathar* keowetnek aianédkoztak...”

tavalý. — 1595: „Mý kamorafok fizettunk az waras Pinternek, ki *Taval* miwelt az waras fýamara, miwelhogj *tawal* kamoras Vraim megh nem fizettek wolt nekýe...” — de SzófSz.: 1560.

tégely. — 1595: „Ez borbul kwltettenek magokra etelre gyértiara *teglekre* es egieb zwkfegre...; ...kwltettenek magokra Etelre, gyértiara, *teglekre*...” — de SzófSz.: 1544. — Toldalékos alakja miatt vettem föl (hangzóugrató tő).

téglacsínáló 'téglavető, tégláégető'. — 1565: „Ismeg fýzetwnk az *tegla chýjnalo* sýmonak [!].”; „fýzetwnk az *tegla chýjnalo* mýclosnak 37 eýör teglaýert fl 1 d 20 eýörit”.

tégláégetés. — 1592: „Wettwnk be tegla wetheo faýtlihtol .4. kemenceze *tegla ígetefthöl* Minden kemenczethöl adwan...”

tehenbőr. — 1593: „Wettúnk be egý *tehen búr* arrath kith az Vamon egy Sidothol el veth az Vamos...”

tehenhús. — 1588: „fýzettwnk az mezaroffoknak *tehen hwfferth* es barány hwfferth”; — de OklSz.: 1544.

tekert nyelű. — 1587: „...keth *tekerth nyelű* kalan”; — 1588: „volth az ladaban... *tekerth nyelű* eýwft kalan.”

teknőcske. — 1588: „vettwnk hol mý aþlekoth az waras hazahoz vgýminth *teknýeöchkeketh*, fafothkakoth es egieb zwkfegeth...”

termett. — 1575: „Waras fýeöleýben *termeth* borokbol ualo Juuedeolem.”

tiszafa. — 1597: „Egý drabantnak attunk ký az *tiza faath* örzötte...” — de OklSz.: 1250/1392.

tisztogat. — 1588: „attwnk nekýe 8. napý, miweth hogý az vermeketh *týztogatta* es fel hanta...”

tóásó legény. — 1591: „fizettunk 2 *to aso* leginnek...”; „fizettunk az *to aso* legineknek 16 napi zamot...”

tógát. — 1597: „Ezeketh miwelthe az kö Malomnal walo *thoð Gathon*

tóhalászás. — 1588: „Itē fizettwnk hadnagý vramnak az mennyith keöl-teöth az eö penzebeöl az *To halaza/kor...*”; 1593: „Wettűnk az *tho halaza/fra* egy fzaakoth...”

tómester 'tóásó mester'. — 1587: „...az *Tos mesternek* ký vëlek keth nap miwelth fizettwnk...”

tölgyfavödör. — 1565: „...fýzetwnk neký vý *tölfa vodorert* [...]...”

töredék. — 1587: „My Camraffok fizettwnk az keömiwelleknek hogý az mefzar zeken valamý *teöredéketh* raktak bę es megis mezeltek...”; — de OklSz.: 1548.

törés, hegytörés 'a szölőhajtások végének letördelése; kacsolás'. — 1591: „fizettunk az Dyosi Winezlernek *hegiek tereftul...*”

tűz 'tűzvész'. — 1597: „Wettűnk fázlonak walo wafznatth ... hogi megis chinaltak, kith *tűz kor* ký fázokoth tenni az Toronbol az trombitas awagi az wirrazfto.”

tűzoltás. — 1597: „fizettűnk ... kýk az *tűez* [...] *oltafon* voltanak.”

tűzoltó. — 1587: „...fizettwnk kenyererth, kith veth volth teöle az vafar-býraia [...] az *tűz oýtoknak*, mikor az fwtheö vlcza meg egeth...”

tyúkfi. — 1598: „...fizettunk ... kenierert es *tíkfiakert...*”; — de OklSz.: 1544.

ugyanakkor. — 1574: „.3. embeornek fuzeteot hogý *wgiã azkor* az keoteozes melle karokath wertek...”

ugyanaz. — 1587: „Itt on tal *vgiyan ezteöl* marath...”

újítás 'javítás, rendbehozás'. 1593: „Vettűnk egy kemencze Mefzet az keretes es || es gradichok *wijtafara...*” A NySz.-ban csak képes értelemben vannak rá példák.

újkeresztény 'anabaptista'. — 1597: „kwldöttek az wrak az *wj kerefz-tienirth* ki az Malmoth fondalna...”

útcsinálás. — 1588: „Itē hadnagý vrã akarattýabol valamý *vth chinala/ftol* az to affonak fizettwnk 1 napý miweth d. 16.”

Úrgehegy. — Dülönév Nagyszombat egykori határában. — 1593: „fizettűnk egy *úrge hegben* waló fzőlő örzőnek...”

üveggyártó. — 1587: „fizettwnk az *Iweg Jartanak* ký az varas hazan chinalth az ablakokban 853. Iweget...”

üvegablakgyártó. — 1565: „...fýzettwnk az *Iweg ablak gartanak* hog az oranal valo ablakot megfodozta”; — de OklSz.: 1520.

vakol, megvakol. — 1588: „fizettwnk az keömiwelleknek hogý az varas hazaban daniel deiak zöbachkaiath *meg* fodozgatta es *vakolta* fl 5.”

vánkos. — A szölőprés egyik alaktrésze. — 1593: „Item .1. *vankofth* chinalthattunk kywel az presben az fzőlőth ala Niomtattiak.”

városbeli. — 1595: „Item wettunk be az *varasbeli* fzőmfzedoktul...”

vásárlás. — 1595: „fizettunk ... kenierert hwfert es egjeb fele arolekos *wafarla/faerth...*”; — de NySz.: 1592.

vasszőg. — 1595: „fizettunk az wafarosnak *was zegekert...*”

vásáros. — 1565: „vgiyan azon napon atwnk *wafaros* balýnt vramnak hog výhelben kýltek az vraým az vafert...”; 1587: „az bechý *was arofnak* Hanz Hartman-nak marattak volth adoffa”; — de OklSz.: 1522 k.

vászónáros. — 1575: „Wettunk be Somogý Imrehtul *wafzõ aroftul* eztendeig walo booth bert...; ...füzeteot Weoreos Janos *wafzõ aros* az ew botýatul fl. 3.”

vászónáros-bolt. — 1575: „...az *wafzon aros botoknak* keldetik el...”

vasék. — 1565: „...fýzetwnk ezön görg kovachnak 3 *vos ektiül...*”

vasgereblye. — 1565: „...fýzetwnk egý *vas gereblyeyerth* az tokhoz...”
vaspuska 'pénzszekrény?'. — 1597: „fizettunk ez Lakathgiarthonak hogj *waspuſkat* chinalt pinznek...”; „fizettunk ez Lakathgiarthonak *was puſka* pinznek walo chinallafatul...”. A *puska* szó többször megvan ez új, pontosan ki nem hámozható jelentésében.

vedercsináló. — 1597: „fizettünk ... az beöref *weder thinalowal* vgmínth .60. wý *weder thinalafthol*...”

végett. — 1597: „...hogj lowak *veget* iart Pofomban...”; „hogj Pofombã iart varos dolgabul lowak *veget* keowet vrainnak...”; 1598: „Item fizettunk egj mandatumert mellet Jakab deak Żwarcz Janos haza *veget* hozot...”; „fizettunk Drabantnak kwltfeget hogj Beztercze varabã iart Sindel es fa *veget*...”; — a SzófSz. 1678-ból közli első előfordulását (OkISz.).

vendégbor 'idegen, nem saját termésű bor'. — 1592: „*Wendegh Borok* ký Arwltatasabol walo Jöwedelem”; 1595: „*Wendegh borok* wamiabul walo iöwedelem.” — A város engedélyt adott néha más községbelinek, bortermelőnek is borárúsításra. Ilyenkor adót, vámot szedett belőle. Ezt a bort nevezték *vendégbor*-nak.

vendégeskedik. — 1598: „...midön eo kñetek Býro vramnal tiztre valagtottak es Biro vramnal *vendegeskethenek*... [ti. adtunk].”

vendéglés 'vendéglátás'. — 1595: „fizettunk az zakachnak ki az *wendegleskor* es ízamveteskor feozet...”; — de NySz.: 1575.

venyigefölszedés. — 1579: „...*wenyike fēol szēodefre* az wincellérnek [ti. adtunk]...”; 1588: „attwnk az *venike fel zedeftiwl*...”

veremcsináló. — 1597: „fizettwnk az *Verem chinalo* Chabraczkinak...”;
veremlátó 'veremellenőrző, -ellenőr'. — 1597: „fizettünk az *werem lathonak*...”

veremrámolás 'verem-rendbehozás, veremtakarítás'. — 1579: „Lingll fžēolejeben az *werem ramoláfra* [ti. fizettünk...]”; 1593: „...fizettünk az diofý Vin-czelernek *Verem Ramolafirth* attalaiaban...”

veremtöltő. — „Ít *werē teölteők* voltanak 60.”

veremzsúpoló. — 1587: „attwnk az *werē zwpoloknak* kik az zabnak valo vermeth zwpoltak...”

vésző. — 1593: „fizettünk ... *vefzžfőyerth* kith az ko [!] Malomhoz es az Rekezhthőž wettenek...”; — de OkISz.: 1564; összetételben már 1344-ből ismert.

vigyázó 'őr, éjjeli toronyőr'. — 1593: „Mý kamorafok fizettünk az Eýel kialthoknak awagj *vigiazoknak*...”

világtalan 'vak'. — 1587: „Ítt byro vrã akarattýabol az *velagtalã* alich gyeörgýnek egý Žwrre es egý farwra attwnk...”; — de OkISz.: 1544.

vincellérkedik 'szőlőt gondoz'. — 1588: „My Kamraffok fizettwnk blafkonak [a *Balázs* név szlovák becéző származéka] az eö zolgalattýara hogý *venczelerkedig* [!] mind az keth dioffon”; — a NySz.-ban 1568-ból, de átvitt értelemben.

virginál 'cimbalmos játszik'. — 1591: „fizettunk Virginas Janosnak hogh az keo Malomban az uraknak *Virginalt*...”

virginás 'cimbalmos'. — 1592: „fizettünk *Wirginafnak* es Hegedwínek keth izben hogi zolgaltnak mikor az urakath vendeglettek fl 2.”

virrasztópénz 'az éjjeliőr fizetése'. — 1565: „...adot be hamar Imröh *výrafzto penzt* az első fertalbol...”; 1575: „Kewwethkeozik az *Wýrrasto* [!] *pýjnznak* be wethele.”

viszszakozás 'megadás, megtérítés'. — 1595: „iöwedelem... Kultsegnek [!] *vizža hozassabul*”.

vizahús. — 1595: „Biro vram czedulaiara fizettunk 41 funt *wiza hufert*...”

víz árok. — 1565: „fyzetwnk ... hogy az kw malomnal az wjz arkot tyfz-tytota...”

vizet von 'vizet húz (kútból)'. — 1593: „fizettünk Egi Embernek kj *vizeth vonth* az kuthbol mikor az Baraniaj keth hordoth meg h akollottuk...”

víz folyás. — 1588: „fizetwnk egy molnarnak hogj az keo malomnak valamj *viz folyafnak* valo chiatornath chinalt...”

víz hordó kanna. — 1587: „My Camraffok vettwnk az Serfeözeo hazhoz egy *viz hordo kannath*...”

víz kifolyás. — 1588: „fizetwnk ... hogj az *viz kj folyaffon* valamj roftelth chinalth...”

vörösfenyőszál. — 1597: „wettünk othfen Liphoban .2. fzaaloth kj volth 20 *veres fenio fzaal*...”

zúgó 1. 'zsilip'. — 1565: „Ismeg fyzetwnk az kiv faragonak az *zugora* valo kwektwl [1] fl 6. Ismeg fizetwnk az *zugohoz* valamj oreg fzegert...”. — 2. 'kisebb halastó'. — 1565: „fyzetwnk to gatyan es az *zugon* hogy halafznj sygytotek [!]; — az OklSz.-ban már korábban.

zsemlyes üdő. — 1565: „Ismeg fyzetwnk az *semlije fjtönek*...”

zsilip 'csatorna, lefolyó'. — 1595: „fizettunk egi keomiwefnek hogj Serfözeo haznal *Selepet* chinalt, kin az arparul wjz el menne...”

zsindelyszög. — 1565: „...fyzetwnk lech fzegert es *fjndel/fzegert* kjt morvabol hozatwnk az chyrnek”; — de NySz.: 1555, 1556: LevT. I, 148.

zsindelytartó hely. — 1588: „...hogj az Serhaznal az palankoth es *findeltarto* helth meg chinalta...”

zsup. — 1579: „...egj kepe *supért* [értsd: fizettünk]...”

zsupol 'zsúppal befed'. — 1587: „...kik az zabnak valo vermeth *zwpoltak*...”

KOVÁCS ISTVÁN

XVI. századi szótörténeti adatok

Levéltári gyűjtésem túlnyomóan nagy része XVI. századi magyar nyelvű iratokat tartalmaz. Ezt az anyagot azonban eddigi munkáimban majdnem kizárólag csak hangtani, nyelvjárástörténeti kérdésekkel kapcsolatosan idéztem. Azokban a munkákban viszont nem állt módomban a szótörténeti szempontból is érdekes adatokat bővebb szöveggörnyezettel, a szó jelentését, használati körét megvilágító példamondatokkal idézni. Egyszer ugyan közöltem már szótörténeti adatokat (MNY. LV, 546–51), de azok a gyűjtésemben igen kis részt elfoglaló XVIII. századi iratokból kerültek ki. — Azt hiszem, szótörténeti vonatkozásban is sok új adat van a NytudÉrt. 44. számaként megjelent munkámban, első-sorban latin jövevényszavainkat illetően, sajnos azonban nem készítettem a dolgozathoz szömutatót. (Az ott szereplő latin elemek közül néhányat most is közlök, bővebb szöveggörnyezettel, mint ott.)

Az alábbi közleményben csak XVI. századi adatokat mutatok be. Egy más természetű anyaggyűjtő munka melléktermékeként írogattam ki a példamondatokat. Természetesen nemcsak az abszolút első előfordulásokra „vadásztam”, hanem a jelentéseknek, alakváltozatoknak, bizonyos származékoknak az eddig ismertnél korábbi előfordulásait is igyekeztem számba venni. Sok esetben talán csak olyan értelemben tudok újat adni, hogy példamondatom világosabbá tesz egy-egy eddig is ismert jelentést, hozzájárul a szó életének jobb megismeréséhez. Arra törekedtem, hogy fölösleges adatokkal ne terheljem folyóiratunkat. Ezért mindig megnéztem a NySz., OklSz. és SzófSz. megfelelő cikkei.

A közlésbe csak közszói adatokat vettem be, s ha idézek is földrajzi vagy személynevet címszóként, általában közszói kapcsolatuk miatt idézem őket. Jelentést csak ott nem adok, ahol pusztán az alak miatt közlöm az adatot. A teljes betűhűségtől csupán annyiban térek el, hogy a f és z helyett mindenütt s-t és z-t szedtettem, és hogy a pont nélküli — egyébként anyagomban ritka — i helyett pontos i-t írtam. Forrásjelzésül megadom azt a rövidítést, amelynek segítségével a feldolgozott irat előkereshető a megfelelő levéltári állagból. Az OL. az Országos Levéltár jelzése. Ahol csupán az állag megnevezése áll forrásként (pl. Kölcsény cs. lt. = a Kölcsény család levéltára), az anyag évréndben van rendezve, minden év anyagát külön palliumban őrzik, s kikérni is az év jelzésével lehet. A Debreceni Jk. a debreceni tanács XVI. századi jegyzőkönyveinek megfelelő kötetét és lapszámát jelzi.

abszolvál 'felment'; *abszolútus* 'felmentett, mentes'. — 1599: „Ha penegh az Theorweny az Deregnieketh *absolualia*, *absolutosok* legienek es az caüsa soha Theobbe Ne Moüealthath hassek, se prosequaltahassek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

ahol. — 1573: „ha oth annyera ualo nem uolna masut *ahun* adhat ky telýeseche az harmad Resz féldeket” (OL. Kende cs. lt.).

ahonnán. — 1586: „Es Jnterim mynd azzonýo dolgos Anna azzoný, es feleségem, s az Twthor wrajm, az *honnagh* leheh, Isten Zerýnth Zaporgassak, Es olthalmazsak, Ne Jussó Ragadomanýra, az En kewes Morhá, se Zegjn posteritasom gýalazathos Zegjn-segre” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

alattvaló. — 1575: „es mjnd szolgajok es Jobagok az *Eó alattok valokot*, Ez vigezis vtan kik ben faluokban volnanak, mjnd nemessekot, es nemtelenekot Eló allasanak” (OL. Kölcsény cs. lt.).

alj l. talp alja föld.

alkalmatos 'alkalmas, megfelelő'. — 1574: „Melj felol meg irt Zemeljek mi hozzák vizza iöuen Hit Zerent mj nekwnk meg bezellek hogi ök mj modon *alkalmatos* wdöbe az ide ala meg irt tanökot Hozzaiok hittak volna” (OL. Hanvay cs. lt.).

alkalmatosság 'alkalom'. — 1586: „mýkor az wristen, az En fjamnak daroczj ferencznek, oly *alkolmathossagoth* Ad az dologhoz akor keresse, awagh Teob gyermejm akor keressýk, mýkor Elegsegések leznek Rea” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

alkudtatás l. összealkudtatás.

alkuszik l. megalkuszik.

alkuvás 'megegyezés, megállapodás'. — 1590: „hapenigh mý eszekett megh Nem allanank es ezt az mý *Alküüasunkott* megh Akarnank bontaný, wagj fel bontanank, wel Jn toto, wel Jn parte” (OL. Kende cs. lt.).

áll 'érvényes, érvényben van'. — 1573: „de ez mý ez orzagban teorwýn az *al* meg býzonýtom hogý ennekem athýamtwl Maradot kedwem ellen atta el es Wer wagýok benne” (OL. Mándy cs. lt.).

álló marka 'ingatlan vagyon'. — 1573: „az mi mostoha anianküal löt úala oszlas minden marhaban penzben araniban ezwstben es egeb Jngo bingo marhaban es *alo marhaban*” (OL. Kende cs. lt.).

almafa l. pónyik almafa.

által. — 1585: „Iol lehet hogý Ennekem kende mathewal, wýfalwsý pether *Alh* Illýen wegezesem wagýó, hogý. . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 7.).

amen nyi. — 1581: „az *Menýe* Rezebé az Mý Jozagunkra az per fwgh” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 29.).

anya l. nagyanya.

a n n y i. — 1586: „*annije* Idejgh Elthethy”, „Eoys Chjak *annije* Rjzen Eligeggjek megh” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.). Vö. még *annijera ahol a*.

a p e l l á l 'fellebbez'. — 1586: „Es az azzonj Zjrmajne *appellalth*, s az Transmissio Nalam wagiö” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.). — L. még *proponál*; vö. *súlyos*.

a r a n y v á l t ó megkülönböztető név. — 1578: „*Araniualto* Zabo Miklos” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 21. sz.). — Ugyanez a személy 1580: *Zabo Mjkklos* (uo. 22. sz.).

A r a d helynév Ung megyében. — 1599: „Az chycerj Vraim Molnanal, melj vagiö az laborcz Neweo viszen, *arad* Neweo pwzta Telekjeknek hataraban, Vnghwar megieben, meli malom mosthan keozeonseges Newel Vajani Malomnak hÿwattatik” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

a r b i t e r 'fogott bíró'. — 1568: „ez wÿthezew Nemes zemelyek keozeoth, . . . jÿth thyban *Arbiterek* wolthwnk wolna” (OL. Kende cs. lt.); 1580: „mÿ vgÿ mÿnt mÿnd az ket felnek Egÿenleo akarattÿabol *arbitereok*” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 22. sz.).

á r e n d a „haszonbérlet”. — 1591: „awagy ha az *arenda* ki telikis, az en ot walo Josagomot mind adik kgmd kezeben Eresztem Migh az kgd penze ki nÿ telik” (OL. Kende cs. lt.).

á r n y é k 'oltalom, védelem'. — 1586: „oltalmazakh mjnd addjgh az En posteritasimoth, Mjgh az wristen Eo kegjelmeketh Ez wjlagban Elthethy, hogÿ Eo kegjelmek *Arnÿkaban* Es o l t a l m a slath lÿwj, gÿermekjm mÿlthatlanul Ne Njomoroggjanak Megh” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

á r u l l. *megárul*.

a s s z e k u r á l 'biztosít'. — 1591: „ez en lewelemmel mind eo kÿgmeth smind maradekÿth *assecuralom*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 35.).

a s s z o n y n é p 'asszony'. — 1599: „az mint ö kemetol az dolgot Ertem minden dolgokat ert. (mert az *Azzonj nipeknel* nem mindenkor al megj az titok.)” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 2. N. 43.).

a t y a l. *mostoha atyja*.

a z a z. — 1586: „ha penÿgh az wristen kÿth El Tawozthassö Ez mosthanÿ Atthjaffj-sagh Tegzes Sandor wrä Es keozthem megh walthoznek, *az az* hogÿ az En Zereljmes leanyomnak daroczj Borbalanak Tegzes Sandornenak holtha Teorthjnnnek, Tehath. . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.). — L. még: 1586: *nyomás*; *szeret a*.

b a k s a vagy *B a k s a?* — 1573: „az *Baksa* meghet eÿ Jrtas feoldet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 7.). Vö. EtSz. I, 245—6.

b a l k á n 'vizállásos hely'. — 1572: „az Mint Mostan az rekez vagÿon az belsö felit az *balkan* felöl valo felit hasson fellit hituel vallotta fejÿes istuan hogi atyam foglalasa” (OL. Kölcsy cs. lt.).

b á n y a 'Bergwerk'. — 1563—1564: „Towaba swliok ferencz vrmnal eÿ ladam vagon kÿben pez es ezwt mw vagon vgian ot az atÿa fiaknal kwz pez a nagy musaÿ *Bania* Ieuedelme vagon fl. XV” (OL. Kende cs. lt.).

b a r o m l. *lábás barom*.

b a r o m a k o l. — 1570: „kende andrastul az w dizno ola es *barom akla* hun vagon azt mel helen rigen kes mate lakot kende tamastul” (OL. Kende cs. lt.).

b é c s 'kis értékű pénz'. — 1591: „Az Hust penig mostantul foguā [szeptember 19] barany Mecczesnek ideieÿg, az mesterek így az Hentesekis Egy penzen es egy *beczien* merhessek fontiat” (Debreceni Jk. 4: 295).

b e r e k. — 1567: „18 terras arabiles in locis pap eoruenie ac giüla *Berke* appellatis” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 3.); 1579: „Zabo palnal vagon Tiükos *beregben* szaz pinzbe”, „Masik Mezöre az *berek* keozt eÿ szantho feold Jakab leorincznel” (OL. Kölcsy cs. lt.); l. még *dülö*. — Vö. NytudÉrt. 50. sz. 15.

bitang 'gazdátlan'. — 1599: „az mel lowat az kathona az fianak Adott volt hogj az biro kezehez Aggja az lowatt, az bironak Nē Atta, hanē az Menesre hajtotta *bitangha* teottek es el vettek” (Debreceni Jk. 5: 666).

bizonynos. — 1580: „mely Jozagoczka *bizomos* okokkal, Seraphin Vram bocziatoth volt Vas Marthon Vram Batiam kezebe” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 1.).

bízást. — 1591: „hogý penýgh kēgmeýs ez en peremnek gongýa wýseleseth *býzwasban* obealhassa, . . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 35.).

bocsát, bocsátás l. *megbocsát, megbocsátás*.

bojtos. — 1580: „fodor *boitos*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.). — Ez az irat erősen rongált, ezért nem tudok bővebb szöveggörnyezetet adni.

bolttömlőc 'hörtön, tömlőc'. — 1587: „in carcerem Wernacula lingua, *Both Themlec* appellatum” (OL. Hanvay cs. lt.). — Vö. NytudÉrt. 50. sz. 92.

bor l. *ürmös bor*.

horjú. — 1590: „chiak az *bornýű* dellonel valo ket foldet nem tuggia”, „[a]z *börnýű* delore Jaroban birth kettoth” (OL. Dobos cs. lt.).

bükkmakkos. — 1586: „Es az Zeoleosj *Býk Makkos* Erdeonek, kýth Tarczal hegjenek hjnak Týzed diznanak El wjthelejrth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

capa 'Schagrin'. — 1594: „egi lora valo *czia*pa sersamott eszusteöst araniast, ki meg Jr masfel zaz forintoth” (OL. Kende cs. lt.).

cédula. — 1573: „kýknek ket Resze Szennýesý Andrasnal maradot, harmadýk Resze Eorsebet Azzonnak Jutot, per sortem *Cedula* Szerent” (OL. Kende cs. lt.). L. még továbbá.

Cegléd vagy *cegléd*? — 1588: „Az *Czeglednel* walo molnoth” (OL. Csoma cs. lt.).

cseléd 'család, háznép'. — 1586: „Ha penýgh eo kegýelmýnek Jo akarathja mýkor walamý Wjonnā walo Rendelesth akar az En *Chjeledem* kezeoth zerzený, az eo Jawokra, kj Nem Jozagba Iaro dologh, . . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.); 1595: „es ennekefelette felesegemeth Daroczý Christinath ez eo kegýe hugáth, az maga *cheledewel* illendeokeppen el tarcha” (uo. Fasc. 42. N. 19.).

csendes. — 1586: „kjnek igē io úolna hog lene bar az úege *chendezb*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 52. N. 3.).

Csille családnév. — 1559: „Jtem Fodor thamas Nag szekeresý hwt szerint vallotta hog 26 volt de azon esköt pogan görg hog Nem tud töbet Az patakot monta hog eggiket el mosta *chille* Antale Melle” (OL. Kende cs. lt.).

csináltat. — 1577: „komýathi tamas es miklos valazonak eg Nemes wdwarnak valo heleth ahol eok akarýak es ex communi sumptu bonorű *Cýnaltassonak* hasonlo epulest Rajta, az mýnemw ezen vagió” (OL. Kende cs. lt.).

csűr. — 1577: „ez mostaný epulest mýnd hazat *Chwrth* es kerteth beocheollýeonek meg” (OL. Kende cs. lt.).

csűrös kert. — 1570: „Touaba kende andrastul az *Churos kert* helit mellet most zolos kertnek fogot” (OL. Kende cs. lt.).

darabont. — 1556: „Es Thowaba az war tharsara [!] illýen zerzes wagion keoztewk hogý azoný angion [!] az harmad rezre tartozýk hat *drabátot* tarthaný, es az keth porkolabok kýk xý lowal wadnak azoknak ýs az harmad Rezre azonýom fýzessen, es egy wýraztoth azonýom Ew penzewel tharchon” (OL. Hanvay cs. lt.).

dekrétum. — 1577: „ahoz kepest mý azt talalthwk az tripartitű *decretom*[i] elseo Rezenek Negwenedýk titulusanak Con[ti]nenciaia zerent”, „zaz zaz forent keotelbe Adak magokoth, Jllien modon hog walamýt az vr Jstennek Jgasaga zerenth, es az *decre-*

tomnak tartasa zerent, az eo dolgokban talalonk, es Jsmereonk Jgaznak lenny, Aban meg maradnak" (OL. Kende cs. lt.).

deliberál 'határoz'. — 1597: „az tanach igj *deliberalt* feleola" (Debreceni Jk. 5: 293).

derék marha 'derékpénz, készpénz, tőkepénz'. — 1554: „Towabba vegeztek hog az *Derek morhat* ami kezen vagyon, es az Adossagot A kiwel mas tartozik, es aztis a kiwel masnak tartoznanak kozma ferencz pinkest Napýara ele Agýa" (Debreceni Jk. 1: 507).

derékalj. — 1580: „Nýg *diríkal* hiastúl" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

derekim vagy *derekin* '?'. — 1599: „Az Mý penegh az *Derekimbe* valo fakath illethý azok az chýcerý erdeoreol legienek, Merth azok ott Thalthatthnak megh." [Vízimalom része.] (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.). — Ung megyei adat.

deszerál 'elhagy, cserbenhagy'. — 1599: „mas Monoth kezdenenek epeýthený es az chýcerý Vraimoth ebben e malom Epeýtesben *deseralný* es modo supra scripto az Deregný Jobbagiokkal segetettný es Epeýtettný Nem akarnak. . ." (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.). — *Dezertál* és *dezantor* szavainkhoz.

diák dúlónévben. — 1579: „*Dýak szege* eleot vagjon szanto feold en Magam váltottam Meg Vgjan oth *Dýak foka* eleoth Maior benedektwl chiereltem Mas feoldeon" (OL. Kölsey cs. lt.).

dicser 'jóváhagy, megfelelőnek tart'. — 1573: „az Thanach hozza latoth es az Býro teotte tewrwýnth *dýchýrte* es helyn hatta" (OL. Mándy cs. lt.).

differál 'elhalaszt'. — 1576: „Az Negýwen fltnak penigh az masik hwz forinthýanak Meg fizetesett Sub cert[is] Conditionib[us] *differaltak* volna Olah Andrasnak haza Jeowesere" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

disznó. — 1557: „Jtem geregelnek az *distopastornak* totozom [!] niolcz pinz hýan harom forintual" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 31.); 1574: „es oda varadda hath forýntot kwlttem benne az *dýszto* valtsagbol" (OL. Kállay, cs. lt.). — L. még *bükk-makkos*, *verődisznó*.

disznóól l. *baromakol*.

domínium 'örökségbírás, uralom'. — 1593: „eo kegme es maradekj eo Jure et dominio biriak es tarchýak az mely *dominióval* es proprietasval en birtam: az felul megh Neuezeth Jobagioth" (OL. Kende cs. lt.); 1596: „magok zamara valo *Domjnimot* eüel a birodalomüal ne vendicallionak. semjнемó Color aüagj pretextüs [!] alat", „kezekbe es *Dominiomokban* hattúk" (OL. Barkóczy cs. lt.).

dönögő dúlónévként. — 1573: „Onnan azon nap kelethre az kýskaposra, kýth *dpongónek* es nyerges hathnak ýs hýnak" (OL. Ibrányi cs. lt.).

dúló — 1572: „vgýan az mellet az kodor amborýus földnek az *dweýjn* egi chonto-rag feöldechke azýs órők földunk; berek között egi hold föld. . . vgýan azon mellet ket föld özue *dübl* baliko benedeket ki elligýtetem bellöle" (OL. Kölsey cs. lt.).

egész. — 1567: „mýnd Mýnekunk, smýnd az *Egez* hegýesýeknek keoz Eleo féldeunk legýen" (Debreceni Jk. 2: 181).

egyaránt. — 1573: „hyteok le týwýn mýnd *eg Arant* Wallaliak hogý wk twgýak hogý" (OL. Mándy cs. lt.).

egyes 'egy akaraton levő'. — 1586: „ha holthom Teorthjnýk, Nem kel eoketh Banthaný Eddjges megh Zerzeotthē volna welek, de Nem *Eggjesek* Egýmassal, s az En karomýrth sem akarnak semýth Adný" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

egyes fővel 'egyedül, egymagában'. — 1594: „minek utanna ugj mint *eggjes* feowel engem az Wr Jsten az en szwleimteol arwaul meg maraztotth uolth, mas

atiambiaj es tutorim býrodalmok ala Juthuann, sok niomorusagokba fogiatkozottul woltham" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 8.).

egyik. — 1586: „Egy Transmissio, es keth Nouñ Judiciù *Eggýk* Expiralt Wolth az Nouñ Judiciomnak" (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

egy kenyéren 'közös háztartásban'. — 1583: „egj fel heljes Jobagjmot daroczbá, ongwarmegjeben meljen laknak, koniw mjhalj es konjw yakob, *egj kiniren walo* athjafyak" (OL. Kende cs. lt.). — L. még *külön kenyérre*.

(Folytatjuk.)

PAPP LÁSZLÓ

S Z E M L E

Névtudományi folyóiratok

(Mindegyikből az az utolsó évfolyam, amelyik 1966 áprilisában már hiánytalanul rendelkezésre állt.)

I. NoB. = Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Under medverkan av EILERT EKWALL, VALTER JANSSON, HUGH SMITH, ADOLF BACH, HARRY STAHL och PER HÖVDA utgiven av JÖRAN SAHLGREN. Uppsala—Köpenhamn. LII [1964.] /1—4 [megjelenési év 1965.]. — II. BzN. = Beiträge zur Namenforschung. In Verbindung mit ERNST DICKENMANN herausgegeben von HANS KRAHE. XV [1964.] /1, 2, 3. Heidelberg. — III. RIO. = Revue Internationale d'Onomastique. Noms de lieux. Noms de personnes. Fondateur ALBERT DAUZAT. Directeurs P. FOUCHÉ, R. SCHMITTEIN. XVII [1965.] /1, 2, 3, 4. Paris. — IV. Onoma = Onoma. Bibliographical and Information Bulletin. Bulletin d'information et de bibliographie. X [1962/63.] /1 [megjelenési év 1964.], 2 [megjelenési év 1964.], 3 [megjelenési év 1963.], Annex [megjelenési év 1964.]. Louvain. — V. Names = Names. Journal of the American Name Society. XII [1964.] /1, 2, 3—4. Joungetown, Ohio. — VI. Onomastica = Onomastica. Pismo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu. X [1965.] /1—2. Wrocław—Warszawa—Kraków. — VII. ZMK. = Zpravodaj Místopisné komise ČSAV. VI [1965.] /1, 2, 3, 4, 5 + Příloha. Praha.

*

A két világháború között, de még inkább a második világháború után a személyneveknek és a földrajzi neveknél a vizsgálata Európa-, sőt világsszerte nagymértékben fellendült. ERNST DICKENMANN a névtudományt már önálló, a nyelvtudománnyal egyenrangú társadalomtudományi diszciplínának tartja: „Die Namenforschung... hat sich — gleichsam vor unseren Augen — aus der untergeordneten Stellung einer Magd der Sprachwissenschaft zu einem neuen, selbständigen Forschungszweig mit eigenen Aufgaben ausgeweitet" (= A névkutatás — szinte szemünk láttára — a nyelvtudomány szolgálóleányának alárendelt helyzetéből új, önálló kutatási ágga nőtte ki magát saját feladatokkal: BzN. VI [1955.], 122). A névtudományi kutatók 1938-tól kezdve kilenc nemzetközi onomasztikai kongresszust rendeztek (1938: Párizs. 1947: Párizs. 1949: Brüsszel. 1952: Uppsala. 1955: Salamanca. 1958: München. 1961: Firenze. 1963: Amszterdam. 1966: London). A további kongresszusok időpontja és helye a tervek szerint a következő lesz: 1969: Bécs, 1972: Szófia, 1975: Svájc, 1978: Oslo. Az International Committee of Onomastic Sciences (I. C. O. S.) ~ Comité International des Sciences Onomastiques (C. I. S. O.) tömöríteni igyekszik valamennyi ország legjobb szakembereit. Szaporodnak a névtudományi folyóiratok. Ott ugyanis, ahol az onomasztika felpeszdl,

a meglevő nyelvészeti stb. folyóiratok nem tudnak többé helyet biztosítani a gazdag névtani termésnek, ezenkívül pedig a névtudomány művelői saját folyóirat indítására törekcsenek azért is, mert stúdiumaik elmélyítésének és összehangolásának, céljaik megvalósításának hathatós eszközét látják benne.

A folyóiratok ismertetésében azt a sorrendet követem, hogy a legrégibb idő óta megjelenőtől haladok a legújabb felé.

I.

A világ első toponomasztikai folyóirata, az 1913-ban alapított *Namn och Bygd* [= Név és táj] a névtudomány klasszikus földjén, Svédországban jelenik meg.¹ Kezdetről fogva JÖRAN SAHLGREN (szül. 1884-ben) szerkeszti, aki 1950-ig az uppsalai egyetemnek volt a professzora. A NoB. címe a néhány évvel korábban, 1909-ben indult *Wörter und Sachen* [= Szavak és dolgok] címéhez hasonlóan programot ad. JÖRAN SAHLGREN megfogalmazása szerint a földrajzi név tulajdonképpen nem más, mint a legrövidebb formájú leírás, s ezért valamely földrajzi nevet csak akkor érthetünk meg igazán, ha ismerjük az általa jelölt földrajzi objektumot. A „név és táj” elve értelmében a kutatónak lehetőleg a helyszínen kell meggyőződnie arról, milyen sajátossága alapján kapta nevét ez vagy az a földrajzi objektum. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazásáról tanúskodnak a NoB. cikkeinek szövegét kiegészítő fényképek, rajzok, térképvázlatok. A cikkek zöme a skandináv földrajzi névanyaggal foglalkozik svéd nyelven (angol rezümével), de akadnak nem svéd nyelvű és nem skandináv tárgyú közlemények is.

A NoB. LII. évfolyama a következő cikkeket tartalmazza: HARRY STÅHL: *Saklig ortnamnsforskning* [= Konkrét helynévkutatás: 1–14]; GUNNAR PELLJEFF: *Tornedalska ortnamn* [= Torne-völgyi helynevek: 15–20. ERIK WAHLBERG, *Finska ortnamn i norra Sverige* = Finn helynevek Észak-Svédországban című doktori disszertációjának bírálata]; EILERT EKWALL: *Some Notes on West Riding Place-names* [= Megjegyzések Yorkshire nyugati járásának helyneveihez: 21–34]; HERBERT LAGMAN: *Inbyggarnamnens bildning i Nuckömalet* [= Lakosnevek képzése földrajzi nevekből Nuckö szigetén: 35–49; az észtországi Nuckö szigetnek 1944-ig svéd lakossága volt]; CARL-ERIC THORS: *Några österbottenska namn* [= Néhány név a Botteni-öböl keleti partvidékéről: 50–60]; INGEMAR OLSSON: *Gotland i blickpunkten* [= Gotland a képsík középpontjában: 61–89]; LARS ALFVEGREN hasonló című könyvének bírálata terepen készített fényképekkel illusztrálva]; PER EDVIN SKÖLD: *Studier kring ortnamnet Oxie* [= Az Oxie helynév vizsgálata: 90–104, térképvázlattal]; KARIN CALISSENDORFF: *Helgö* [= A Helgö helynevek eredete: 105–52, számos térképvázlattal]; ALLAN ROSTVIK: *Skinnskatteberg* [= A Skinnskatteberg helynév eredete: 153–63, fényképekkel illusztrálva].

A recenziók közül a következőket emelem ki: BO WICKMAN: *Björn COLLINDER, Ordbok över Sveriges lapska ortnamn* [= Svédországi lapp helynévtár: 164–5]; GUNNAR PELLJEFF: *TERHO ITKONEN, Nimestäjän opas* [= Útmutató helynévgyűjtők számára]; VILO NISSILÄ, *Suomalaista nimistöntutkimusta* [= Finn névtan]; TERHO ITKONEN, *Keidas*. *Erään maastotermin vaiheita* [= *Keidas*. Egy térszíni forma nevének fejlődése: 165–7]; J. SGN: ÅKE GRANLUND – KURT ZILLIACUS, *Svenska ortnamn i Finland* [= Svéd helynevek Finnországban: 173].

Mint láthatjuk, a rendkívül magas színvonalú NoB. nem egy közleményének vannak finnugor, különösen finn és lapp vonatkozásai.

¹ Hálas köszönettel tartozom Björn Thomasson úrnak, a budapesti svéd követség attaséjának lekötölező figyelméért és segítőkérségéért, mellyel lehetővé tette, hogy hozzájussak a *Namn och Bygd* LI. és LII. évfolyamához, valamint az I–L. évfolyam mutatójához. A budapesti könyvtárakba e folyóirat – sajnos – nem jár.

II.

Az első világháború utáni korszakban a német névtudomány folyóirata az 1925-ben indult *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* (ZONF. München–Berlin) volt. Címe 1937-től, a XIV. évfolyamtól kezdve *Zeitschrift für Namenforschung*-ra (ZNF. Berlin) módosult. A cím megváltozása azt jelentette, hogy a folyóirat a személynévkutatásnak is orgánuma lett. 1943-ban, a XIX. évfolyammal a ZNF. megszűnt. Utódja az 1949-ben alapított BzN., melyet HANS KRAHE tübingeni indoeuropeista szerkeszt a szlavista ERNST DICKENMANN közreműködésével.

A BzN. XV. évfolyamában a következő cikkek jelentek meg: HANS KRAHE: Über einige Flußnamen-Komposita auf alteuropäischer Grundlage [= Néhány összetett folyónévről óeurópai alapon: 1–10], Idg. **enebh-* in europäischen Flußnamen [= Indo-európai *enebh-* európai folyónevekben: 10–6], *T*-Erweiterungen der Basis *al-/el-* in Fluß- (und Orts-) Namen [= *T*-vel bővült *al-/el-* tövek folyó- (és hely-)nevekben: 17–8], *Bingium* 'Bingen' [város a Rajna mentén a Nahe torkolatánál: 19–20], Zwei elsässische Flußnamen [= Két elzászi folyónév 20–1], Kleine Bemerkungen zu alten Flußnamen [= Kis megjegyzések régi folyónevekhez: 299–302]; MAX KOCH: »Lückenform« statt »Klammerform« [terminológiai észrevételek a *Salzburg* tkp. 'sósvár' <: **Salzachburg* tkp. 'sós folyóvár', *Ratsteig* tkp. 'tanácsköz' <: *Rathaussteig* 'tanácsházköz'-féle középen csonkolt összetételekre vonatkozólag; a köznévi összetételek közül vö. *Ölzweig* 'olajág' <: *Ölbaumzweig* 'olajfaág': 22–6]; THEODORA GEIGER: Die ältesten Gewässernamen-Schichten im Gebiet des Hoch- und Oberrheins (Fortsetzung zu Bd. 14, S. 213–29) [= A Boden-tótól Bázeliig terjedő Rajna-szakasz és a felső Rajna-vidék legrégibb víznév-rétegei: 26–54, 123–41]; GÉZA ALFÖLDY: Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia [= Az őslakosság névadása Dalmatia római provinciában: 55–104]; ERNST HIRSCH: Flurnamen im Vorfeld des provenzalischen Sprachgebietes Piemonts [= Határrésznevek a piemonti provençal nyelvterület előtti vidéken: 141–52], Die Lösung des Problems des gaskognisch–pyrenäischen Namengutes im oberen Chisoneetal [= A felső Chisone-völgyi gascogne–pireneusi névanyag problémájának megfejtése: 303–7]; PAUL QUENTEL: La »Britania-in-paludibus« de l'Anonyme de Ravenne [= A ravennai Névtelen »Britania-in-paludibus«-a: 153–6]; HANS KUHN: Wüstungsnamen [= Elpusztult települések nevei: 156–79]; WILHELM EILERS: *Kyros*. Eine namenkundliche Studie [= *Kyros*. Névtani tanulmány: 180–236]; JÜRGEN PRINZ: Slavisch-baltische Entsprechungen bei den von **berž-* 'Birke' abgeleiteten slavischen und baltischen Orts- und Gewässernamen [= A **berž-* 'nyírfá' töből képzett szláv és balti helység- és víznevek szláv-balti megfelelései: 247–60], Der Reflex des baltischen Substrats in von **berž-* 'Birke' abgeleiteten russischen Orts- und Gewässernamen [= A balti szubsztrátum visszatükröződése a **berž-* 'nyírfá' töből képzett orosz helység- és víznevekben: 261–81]; HELMUT RIX: *Bedesis* oder *Bedens*? Zu Form und Überlieferung eines Flußnamens [= *Bedesis* vagy *Bedens*? Egy folyónév alakjához és áthagyományozásához: 281–6]; WOLFGANG LAUR: Namenübertragungen im Zuge der angelsächsischen Wanderungen [= Nevek átvitele az angolszász vándorlások folyamán: 287–97]; RÜDIGER SCHMITT: Ein neuer iranischer Bergname in Kleinasien [= Új iráni hegynév Kisázsiaiában: 297–8]; RICHARD GERBER: Wege zu Gottfried Kellers letztem Namen. Ein Versuch über dichterische Onomastik [= Utak Gottfried Keller utolsó nevéhez (a »Martin *Salander*«-hez). Kísérlet a költői névadás kutatása terén: 308–30].

A XV. évfolyam tizennégy könyvbírálata közül megemlítem a következőket: ERNST SCHWARZ: MAURITS GYSELING, Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226) [= Belgium, Hollandia, Luxemburg, Észak-Franciaország és Nyugat-Németország földrajzi névtára (1226

előtt): 115–7]; KARL OLZSCHA: HELMUT RIX, Das etruskische Cognomen [= Az etruszk cognomen: 237–41]; HERBERT BRÄUER: MAX VASMER, Wörterbuch der russischen Gewässernamen [= Orosz víznévtár: 241–2]; HORST NAUMANN: HEINRICH DITTMAYER, Rheinische Flurnamen [= Rajnai határrésznevek: 337–9]; ERNST DICKENMANN: WOLFGANG FLEISCHER, Namen und Mundart im Raum von Dresden, II. [= Nevek és nyelvjárás Drezda térségében, II.: 339–40].

Cikkem kéziratának lezárásáig a BzN. XVI. [1965.] évfolyamának még csak az 1., 2. száma érkezett meg a budapesti könyvtárakba. Az 1. számban MOÓR ELEMÉRnek van cikke „Noch einmal zum Hunnenproblem” [= Még egyszer a hunproblémához: 14–22] címmel.

III.

A francia névtudomány első folyóiratát, a párizsi Onomastica-t ALBERT DAUZAT (1877–1955.) alapította 1947-ben. Mindössze két évfolyamot ért meg; 1949-ben a RIO. lépett a helyébe. A RIO. hely- és személynevekkel foglalkozó cikkeket, valamint recenziókat, beszámolókat stb. közül francia nyelven, olykor angolul is. A cikkeken stb. nemcsak a franciaországi, hanem a Franciaországon, sőt Európán kívüli névanyagról is szó van.

A RIO. XVII. évfolyama magában foglalja a következő cikkeket: RENÉ LAFON: Inscriptions en caractères ibères de Perpignan [= A perpignani ibér betűs feliratok: 1–6], Noms de lieux et noms de personnes basques et ibères: état actuel des problèmes [= A baszk és ibér hely- és személynevek: a problémák jelenlegi állása: 81–92]; ERNEST NÉGRE: Le suffixe *-anicum* en pays d’oc [= Az *-anicum* képző a langue d’oc területén: 7–32]; RAYMOND SCHMITTEIN: *Sangatte* [franciaországi község Boulogne környékén: 33], Le nom de Brest Litovsk [= Breszt-Litovszk neve: 146], Lutetia et les Parisii [= Lutetia és a parisiusok: 275–88]; HENRI POLGE: Appellations de domaines antiques dans le département du Gers [= Antik birtokmegnevezések Gers megyében: 34–40]; XAVIER RAVIER: Le traitement du *-n-* palatal intervocalique dans certains toponymes de la Basse Bigorre [= Az intervokális palatalis *n* vizsgálata néhány Basse Bigorre-i helynévben: 41–8]; EUGÈNE LOZOVAN: De l’onomastique de l’Orient Latin [= A Latin Kelet onomasztikájáról: 49–60]; WITOLD MAŃCZAK: À propos d’une nouvelle étymologie de *Kiev* [= *Kijev* újonnan előterjesztett etimológiájával kapcsolatos észrevételek: 61–4]; GEORGES RAILLIET: Index alphabétique des lieux-dits cités dans les toponymies d’Archon, de Marle et de Rozoy-sur-Serre (arrondissement de Laon, Aisne) [= Archon, Marle és Rozoy-sur-Serre községek (Aisne megye Laon járás) toponímiájában közölt határrésznevek betűrendes mutatója: 65–76]; VÁCLAV DAVÍDEK: G. W. Leibniz [1646–1716.] oriundus Lipnický [a nagy német tudós családnévéről: 93–8]; PIERRE-F. FOURNIER: Saint Coudieu [egy galloromán kori szobor nevééről: 99–100]; FRANÇOIS REYNIERS: De la Grèce à la Celtique: notes de géographie et de toponymie antiques [= A görögtől a keltáig: jegyzetek az antik földrajzzal és toponímiával kapcsolatban: 101–15]; MELITINA-A. BORODINA: Quelques observations faites sur des relevés de lieux-dits du département de la Moselle [= Néhány megfigyelés Moselle megye határrészneveinek jegyzékeire vonatkozólag: 147–50]; JOAN DUFFIEUX: Saint-Pal ne serait-il qu’un faux saint? [= Nem hamis szent-e Saint-Pal?: 161–72]; Y. E. BOEGLIN: Quelques traces de celt. **gaba* en Yougoslavie [= A kelta **gaba* néhány nyoma Jugoszláviában: 173–83], Sur quelques noms en *Vid-* des Balkans Slaves [= A balkáni szlávok néhány *Vid-* kezdetű nevééről: 183–4]; ANDRÉ SOUTOU: Le nom de lieu *Compilibat* (Aveyron) et la pratique de l’écobuage [= A *Compilibat* (Aveyron megye) helynév és a torzsmáglyaégetés mint talajjavító eljárás gyakorlata: 185–90], Compléments à *Sclacrup/Sclacrop* [= Kiegészítések a *Solacrup/Solacrop*-féle helynevekhez: 247–52]; CHARLES ROSTAING: Un livre terrier du XVIIe siècle (Commune de Saint-Mitre-Les-Remparts Bouches-du-Rhône)

[= Egy XVII. századi urbárium (a Bouches-du-Rhône megyei Saint-Mitre-Les-Remparts község): 191–208]; FR. GOURVIL: Les noms de famille bretons d'origine toponymique [= A helynévi eredetű breton családnevek: 209–24]; JACQUES CHAURAND: Un toponyme cartusien: *la Cerrerie* (Correria) [= Egy karthauzi helynév: *la Cerrerie* (Correria): 241–52]; JEAN BLOTTIER: Toponymie du canton de Meulan et des communes de Gargenville, Juziers, Oinville-sur-Montcient et Séraincourt (S.-et-O.) [= A meulani kanton és Gangenville, Juziers, Oinville-sur-Montcient, Séraincourt községek (Seine-et-Oise megye) helynévanyaga: 253–66]; JOSHUA H. NEUMANN: Some Acronymic Surnames [= Kezdbetűk egybeolvasásából keletkezett családnevek (pl. *Katz* <: héber Kohen TZedek tkp. 'az igazságosság papja'): 267–74].

Értékesek a RIO. szemléi, melyek egy-egy ország, nagyobb földrajzi egység stb. névtudományi irodalmát tekintik át, mint pl.: LIONEL GALAND: Afrique du Nord et Sahara [= Észak-Afrika és a Szahara: 127–45]; EUGÈNE LOZOVAN: Onomastique roumaine et balkanique [= A román és a balkáni névtudomány: 225–36]. — A Notes et Discussions [= Jegyzetek és viták: 116–26, 289–304] című rovatban bíráló megjegyzések vannak a RIO. korábbi cikkeihez. — A kritikai rovat (Comptes rendus) közleményei közül megemlítem: BERNARD POTTIER: GUTIERRE TIBON, Onomástica Hispano-americana [= Spanyol-amerikai névtan: 157]; RAYMOND SCHMITTEIN: M. LASINSKAS — J. MACEVICIUS — J. JABLONSKIS, Lietuvos TSR upiu kadastras [= A Litván SzSzK folyóinak katasztere: 307–9], Lietuvos TSR upiu ir ežeru vardynas [= A Litván SzSzK folyó- és tónevei: 309–12], JOACHIM GÖSCHEL, Die Orts-, Flur- und Flußnamen der Kreise Borna und Geithain [= A bornai és geithaini kerület helység-, határrész- és folyónevei: 313–7]; RAYMOND SINDOU: LOUIS MOULINIER, Quelques hypothèses relatives à la géographie d'Homère dans l'Odyssée [= Néhány feltevés Homérosz odisszeai földrajzára vonatkozólag: 312–3]. — A folyóirat beszámol a Société Française d'Onomastique [= Francia Névtudományi Társaság] felolvasó üléseiről (151–6, 305–6). Hírt ad egy-egy fontosabb névtudományi mű megjelenéséről, így pl. ERNST FÖRSTEMANN ónémet személynévtárának új kiadásáról (Altdeutsches Namenbuch. Band I. Personennamen. Wilhelm Fink Verlag. München—Allach), amely a még FÖRSTEMANN-tól gondozott 2. kiadás alapján készült, de tartalmazza HENNIG KAUFMANN pótlásait is (304).

IV.

Az Onoma-t az I. C. O. S. végrehajtó szerve, az International Centre of Onomastics (I. C. O.) ~ Centre international d'Onomastique (C. I. O.) [= Nemzetközi Onomasztikai Központ] adja ki Leuvenben, az ottani Instituut voor Naamkunde [= Névtudományi Intézet] révén. Az I. C. O. igazgatója H. J. VAN DE WIJER professzor, aki egy személyben az I. C. O. S. főtítkára is. Ez a kiemelkedő belga tudós irányítja tehát a névtani kutatók nemzetközi együttműködését, amely névtudományi kongresszusok stb. rendezésén kívül elsősorban az Onoma szellemi előállításában nyilvánul meg. Az 1950-ben megindított Onoma bibliográfiai és tájékoztató folyóirat. Munkatársi hálózata a világ nagy részét átfogja. A névtani cikkeket, műveket kurrens bibliográfiája mellett retrospektív nemzeti bibliográfiákat, I. C. O. S. híryanagot, társasági stb. beszámolókat, évfordulókkal kapcsolatos megemlékezéseket, nekrológokat stb. szokott közölni. Az I. C. O. S. híryanaga mindig két nyelven, angolul és franciául jelenik meg; a többi közlemény egynyelvű: angol, francia vagy német.

Az Onoma X. évfolyamának bibliográfiai része ekképpen tagozódik: A) Az 1960. év névtudományi bibliográfiája országok (nyelvterületek) stb. szerinti elrendezésben: Albánia (13–6), Belgium (17–24), Bulgária (25–9), Kanada (30–1), Dánia (32–3), Németország—Ausztria (34–52), Egyiptom (53–5), Spanyolország (56–9), Észtország

(60–4), Finnország (65–8), Franciaország (69–81), Nagy-Britannia (82–4), Görögország (85–8), Izland (89), Írország (90–1), Izrael (92–3), Olaszország (94–8), Lettország – Litvánia (99–101), Luxemburg (102), Hollandia (103–5), Norvégia (106–7), Lengyelország (108–13), Portugália (114–5), Románia (116–9), Oroszország (120–4), Svájc (125–7), Dél-Afrika (128), Svédország (129–34), Csehszlovákia (135–42), Törökország (143–4), Ukrajna (145–6), Magyarország [MIKESY SÁNDOR összeállítása; a bio-bibliográfiai rovatban 7, a helység- és határrésznevek rovatában 28, a személynevek rovatában 27 bibliográfiai tételt foglal magában] (147–50), Egyesült Államok (151–4), Jugoszlávia (155–66), Afrika (167–70), Latin-Amerika (171–2), Ázsia (173–6), Óceánia (177). — B) Az 1961. év időszaki névtudományi kiadványainak (kongresszusi akták, folyóiratok) bibliográfiája a cikkek stb. címeinek megadásával (179–94). — C) Kiegészítések az 1961. év névtudományi bibliográfiájához (195–212). — D) Lengyelország névtudományi bibliográfiája az 1960. évvel bezárólag. II. rész (109*–250*). A korábbi kötetekben már megjelentek a következő nemzeti bibliográfiák: Belgium, Bulgária, Dánia, Németország–Ausztria, a ptolemaioszi Egyiptom, Finnország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország (I. rész), Portugália, Románia, Oroszország, Svájc, Csehszlovákia (I. 337). — E) Az 1963. év időszaki névtudományi kiadványainak bibliográfiája (Annex 1–15). — F) A 1964. év időszaki névtudományi kiadványainak 1964. október 15-ével lezárt előzetes bibliográfiája (Annex 17–23). — G) Az 1963. és az 1964. év névtudományi publikációinak (önálló művek stb.) bibliográfiája 1964. október 15-ével bezárólag (Annex 25–51).

Érdeklődésre tarthatnak számot a „Forschungsberichte” [= Beszámolók a kutatómunkáról] rovat közleményei: J. S. RYAN: Toward an Australian Place-Name Society. Techniques to be employed in a New-World Context [= Egy ausztráliai toponomasztikai társaság felé. Az Újvilág helyneveinek vizsgálatában alkalmazandó módszeres eljárások: 247–57]; K. PUCHNER: Das Historische Ortsnamenbuch von Bayern [= Bajorország Történeti Helynévtára: 258]; HUGO STEGER: Die Neuherausgabe des Altdeutschen Namenbuches [= Az Ónémet Névtár új kiadása: 259–60], Die Namenforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1951–1964 [= A névtani kutatások a Német Szövetségi Köztársaságban 1951-től 1964-ig: 261–8]; R. FISCHER: Zum Slawischen Onomastischen Atlas [= A Szláv Onomasztikai Atlaszhoz: 269–72], 9. und 10. Jahrestagung der Leipziger namenkundlichen Arbeitsgruppe [= A lipcei névtudományi munkacsoport 9. és 10. évi ülésezése: 273–4], 10 Jahre Leipziger namenkundliche Arbeitsgruppe [= Tízéves a lipcei névtudományi munkacsoport: 275–6]; M. MULON: Le centre de toponymie des Archives nationales [= Az Állami Levéltárak toponomasztikai központja: 277–8]; L.-F. FLUTRE: La toponymie de Madagascar [= Madagaszkár helyneveinek kutatása: 279–82]; ANTENOR NASCENTES: L'anthroponymie au Brésil [= A személynevek vizsgálata Braziliában: 283–6]; MURAD KAMEL: L'onomastique à l'Institut d'Égypte [= Az Egyiptológiai Intézet onomasztikai tevékenysége: 287–8]; ÉAMONN DE HOIR: Creation of a Placenames Society in Ireland [= Helynévtudományi Társaság alapítása Írországbán: 289–91]; The American Name Society [= Az Amerikai Névtudományi Társaság: 292–4].

Az Onoma X. évfolyamában találhatók még I. C. O. S. hírek (211–35, 335–6), jubileumi megemlékezések (237–45) és nekrológok (295–334). Melich Jánosról (303–4) MIKESY SÁNDOR írt nekrológot.

V.

A Names [= Nevek] az 1951-ben alapított American Name Society folyóirata. Első évfolyama 1953-ban jelent meg. Közleményei — melyek az európai névtudományi folyóiratok cikkeihez képest általában könnyedebb, népszerűbb stílusúak, olvasmányo-

sabbak — a nevek minden fajtájára, így a földrajzi, személy-, hajó-, márka- stb. nevekre figyelemmel vannak.

A X. évfolyam nagyobb cikkei a következők: ROBERT PLANK: Names of Twins [= Az ikrek nevei: 1–5]; JOHN R. KRUEGER: Beer Brand Names in the United States [= A sörfélések márkanevei az Egyesült Államokban: 6–9]; C. A. WESLAGER: *Hockessin*: Another Delaware Place-Name Puzzle [= *Hockessin*: újabb delaware-i helynévrejtvény: 10–4]; MORTON BENSON: The Compilation of a Dictionary of Russian Personal Names [= Orosz személynévtár készítése: 15–22]; ASSAR JANZÉN: Scandinavian Place-Names in England: VII [= Skandináv helynevek Angliában VII: 23–41]; HILDEGARD MUST: Trends in Estonian Name-giving from 1900 to 1945 [= Irányzatok az észt keresztnévadásban 1900-tól 1945-ig: 42–51. A magyar keresztnévek közül az *Ilona*, *Arpad* és *Bela* bukkan fel elvéve a vizsgált névanyagban: 48]; HAMILL KENNY: Place-Names on the Moon: A Report [= Helynevek a Holdon: tájékoztatás: 73–81]; RAVEN I. McDAVID, JR. — SAMUEL R. LEVIN: The *Levys* of New Orleans: An Old Myth and a New Problem [= A *Levy* családnévűek New Orleansban: egy régi mítosz és egy új probléma: 82–8]; WELDON N. NIVA: „No-Names” in Literature [= Tagadásos nevek az irodalomban: 89–97. Ilyen pl. az *Oður* 'Odüsszeusz költött neve', tkp. 'senki', *Utopia* tkp. 'sehol sem levő hely' stb.]; J. L. DILLARD: Spanglish Store Names in San Juan, Puerto Rico [= Spanglish, azaz hibrid spanyol-angol üzletnevek a Puerto Ricó-i San Juanban: 98–102]; HERMAN IVENTOSCH: *Orinda*, California: Or, the Literary Traces in California Toponymy [= A kaliforniai *Orinda*: avagy irodalmi nyomok Kalifornia helynévanyagában: 103–7]; PHILIP L. BARBOUR: Toponymy in the Service of Biography [= A helynévtan az életrajz szolgálatában: 108–18]; NATHANIEL WEYL: National Origins of the Phi Beta Kappa Membership [= A Phi Beta Kappa, azaz a legrégebb és legmagasabb színvonalú amerikai egyetemi és egyetemközi tudományos társaság tagjainak származása nemzetiségek szerint: 119–22]; JOSEPH M. BACKUS: „I Never Done a Burgess!” Three Unpublished Letters from Booth Tarkington Touched Off by His Use of a Name [= „Soha ki nem toltam egy Burgess-szel!” Booth Tarkington három kiadatlan levele, melyet az váltott ki, hogy használt egy nevet: 137–53]; ALAN K. BROWN: San Mateo County Place-Naming [= San Mateo megye helynévadása: 154–84]; JOHN P. PAULS: River Names in the Pripet Basin [= Folyónevek a Pripjaty vízgyűjtő területén: 185–96]; DEMETRIUS J. GEORGACAS: From the River Systems in Anatolia: The Names of the Longest River [= Anatólia vízrendszereiből: a hosszabb folyók nevei: 197–214]; J. B. RUDNYC'KYJ: *Samo* — the Name of the First Ruler of the Slavs [= *Samo* — a szlávok első uralkodójának neve: 215–9].

A folyóirat rendszeresen ismerteti az új névtudományi munkákat. Külön rovata van a társasági, kiadói hírek, valamint a nekrológok számára is.

A Names XIII. [1965.] évfolyamából még csupán az 1., 2. és 3. szám jelent meg. Szerzőjének magyar voltánál fogva, de tartalmánál fogva is figyelmet érdemel a következő cikk: ZOLTAN J. FARKAS: The Challenge of the Name *America* [= A vitákat kiváltó *Amerika* név: Names XIII, 11–8]. A szerző szerint az olasz Amerigo Vespucci — akiről Amerikát elnevezték — a magyar szent Imre nyomán kapta germán eredetű keresztnévét; ő ugyanis az egyetlen ilyen nevű szent.

VI.

Az Onomastica, a lengyel névtudomány folyóirata 1955 óta áll fenn. Főszerkesztője WITOLD TASZYCKI krakkói nyelvészprofesszor, a lengyel névtudomány vezető személyisége, a füzetenként közzétételre kerülő ólengyel személynévtár (Słownik staropolskich nazw osobowych) szerkesztője. A folyóirat szerkesztő bizottságának többi tagja

is mind polonista, szlavista. TASZYCKI felfogása szerint az onomasztika a nyelvtudomány szerves alkotórésze és mindenekelőtt a nyelvészeknek, főleg a nyelvtörténészeknek a kutatási területe; a tulajdonnevek és az appellatívumok egy egészbe tartoznak, vizsgálataukhoz ugyanazok a mó. szerek használatosak; más-más tudományág hatáskörébe való utalásuk több kárral járhat, mint haszonnal (vö. TASZYCKI: *Onomastica VIII* [1963.], 1–18). A folyóirat közleményeinek többsége lengyel vonatkozású, de nem kevés az egyéb szláv nyelvek névanyagával foglalkozó cikk sem. Ez utóbbiak oroszul, bolgáru, szlovákul stb. szoktak megjelenni. Elvértve találkozhatunk egy-egy nem szláv tárgyú cikkel is.

Az ismertetendő X. évfolyam legterjedelmesebb, 235 lapot kitevő rovata a „Rozprawy i materiały” [= Tanulmányok és anyagközlések] címet viseli. HANNA POPOWSKA-TABORSKA cikke (Polskość okolic Zielonej Góry i Sulechowa w świetle zachowanych zapisów nazw terenowych = Zielona Góra és Sulechów környékének lengyel jellege a fennmaradt határrésznev-feljegyzések megvilágításában: 1–31) több mint 300 dűlőnevet idéz az Odera középső folyása mentén fekvő Zielona Góra (Grünberg) és Sulechów (Züllichau) vidékéről. E határrésznevek XIX. századi német kataszteri térképekről valók. Nyelvészeti elemzésük alapján megállapítható, hogy a Zielona Góra és Sulechów környékén beszélt régi lengyel nyelvjárások a nagy-lengyelországi nyelvjárasterülethez kapcsolódtak. — WOJCIECH PASTERNAK dolgozata (Nazwy terenowe powiatu nowosolskiego i sulechowskiego = A Nowa Sól-i és sulechói járás határrésznevei: 32–44) mintegy 700 határrésznevet mutat be; ezek zömét 1945–1946-ban alkották meg a lakosságcseré során ide települt lengyelek. Érdekes a határrésznevek jelentés szerinti megoszlása: a társadalmi–gazdasági viszonyokkal összefüggő „műveltségi” nevek (nazwy kulturowe) 64%-ot, a tulajdonviszonyokra vonatkozók viszont alig 2%-ot tesznek ki. Alaki szempontból többségben vannak a *Za Drogą* (tkp. 'az út mögött'), *Pod Lasem* (tkp. 'az erdő alatt') típusú prepozíciós kifejezések. — MARIAN JURKOWSKI cikke (Jeszcze o nazwach miejscowych typu *Białystok*, *Górnystok*, *Poniktystok* = Még egyszer a *Białystok*, *Górnystok*, *Poniktystok* típusú helynevekről: 45–9) W. PAŁUCKI korábbi közleményét (*Onomastica VII* [1961.], 45–81) egészíti ki újabb víznevekkel. — JÓZEF BUBAK tanulmánya (Nazwy przeniesione w polskiej toponomastyce. Część I = Átvitt nevek a lengyel helynévanyagban. I. rész: 50–73) azokkal a helynevekkel foglalkozik, melyek lengyelországi (pl. *Warszawa*, *Zak pane*) vagy azon kívüli földrajzi objektumokról (pl. *Ameryka*, *Berlin*, *Jer z lima* 'Jeruzsálem', *Kanada*, *Kcrea*, *Parvz*, *Rzym* 'Róma', *Syberia*, *Wenecja* 'Venecia'), esetleg nem valóságos helyekről (pl. *Piekto* tkp. 'pokol', *Raj* tkp. 'paradicsomkert; mennyország') vonódtak át más földrajzi objektumokra. — JORDAN ZAIMOV „Принос към проучване на самоковската ономастика (местни и лични имена от Шишманово, Калково и Горни Пазарел). Част I” (= Adalék a szamokovi névanyag vizsgálatához [Sismanovo, Kalkovo és Gorni Paszarel hely- és személynevei]. I. rész: 74–108) című tanulmánya annak a három bolgár községnek a névanyagát dolgozza fel szótári formában, amely a Szamokovtól északra létesített Iszker víztároló helyén feküdt, s melynek lakosságát 1954-ben telepítették szét. — S. A. КОПОРСКИЙ cikke (Очерки по топонимии. I. Имена-ориентеры. Часть I. = Toponomasztikai vázlatok. I. Eligazító nevek. I. rész: 109–131) a mikrotoponimiai anyag (határrészek nevei, a helységek belterületi nevei: utcanévek, épületnevek stb., a közlekedési vonalak megállóhelyeinek nevei stb.) osztályozását kísérel meg. Felosztása a következő: A) Eligazító nevek. Olyan köznevekből alakultak, melyek az illető objektumok szemmel érzékelhető sajátosságait nevezik meg. E nevek tehát segítenek felismerni, megtalálni az általuk jelölt helyeket. B) Emocionális–expresszív nevek. Személynevekből keletkeztek. Olykor — talán nem egészen pontosan — ideológiai neveknek is mondják őket. E nevek „belső formája” emóciókat vált ki belőlünk. C) Jelszerű nevek. Sem eligazítást, sem értékelést nem tartalmaznak. A Szeliger-tó környéki Mezsnyiki kolhozfalú

határának eligazító neveit KOPORSKIJ jelentéstanilag csoportosítja: a) a domborzati viszonyokkal kapcsolatos nevek; b) a talaj jellegére és minőségére vonatkozó nevek; c) a növényzettel kapcsolatos nevek; d) a határreszen található tárgyakra utaló nevek; e) a határ rész alakjával és elhelyezkedésével összefüggő nevek. — EWA KAMIŃSKA-RZETELSKA „Kaszubskie nazwy terenowe pow. chojnickiego na XIX-wiecznych mapach katastralnych” (= A chojnicei járás kasub határrészei a XIX. századi kataszteri térképeken: 132–50) című cikke hangtanilag és szóképzéstanilag vizsgálja az összegyűjtött délkasub névanyagot, majd összehasonlítja az északabbra fekvő s'upski járás szlovenc jellegű névanyagával. — ALEKSANDER WILKOŃ cikke (Nazwy miejscowe typu *Tuczępy, Tumidaj* w języku polskim = A *Tuczępy, Tumidaj* típusú helynevek a lengyel nyelvben: 151–8) azokat az összetett helyneveket vizsgálja, melyeknek előtagjuk a *tu* 'itt; ide' mutató névmási határozószó. — ZYGMUNT ZAGORSKI „Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego” [= A régi Brzesko-Kujawy vajdaság helynevei: 159–75] című cikke a XVI. századi Brzesko-Kujawy vajdaság helyneveit osztályozza és magyarázza. — ZDZISŁAW STIEBER (Trzy nazwy wodne = Három víznév: 176–9) az *Orava* 'Árva', *Wdzydze* [az egyik legnagyobb kasub tó neve] és *Łaba* 'Elba' etimológiájával foglalkozik. Az *Orawa*-t szláv alapon próbálja megfejteti, és a következő szavakkal veti össze: orosz *opamy* 'ordít, üvölt'; kasub *myce ųeųe* 'morajlik a tenger'; felső-szorb *worawa* 'képzeletbeli női alak, aki erős vihar idején a levegőben száguldozik'. Eszerint az *Orawa* tulajdonképpen jelentése 'zúgó, morajló folyó' lehetett. — JERZY KURYŁOWICZ (L'élément hypocoristique χ du slave = A szláv χ mint hipokorisztikus formans: 180–5. Les suffixes romans -*iccus*, -*ittus* etc. = A latin -*iccus*, -*ittus* stb. képző: 186–90) az onomasztika számára fontos szóképzéstan kérdéseket vizsgál indoeurópai alapon. — JÓZEF RECZEK (Z zagadnień polskiego nazewnictwa osobowego = A lengyel személynévek problémáiból: 191–5) az idegen személynévek meghonosodásának különféle módjait tárgyalja. — MOJŻESZ ALTBAUER (Dublety imion biblijnych w polszczyźnie = Bibliai nevek dublettjei a lengyelben: 196–203) az olyan alakpárokat vizsgálja, mint a görög–latin közvetítésű *Samuel* és a lengyelországi zsidóktól átvett *Szmul*. — STANISŁAW GAWOR cikke (O funkcjach nazw osobowych i miejscowych w twórczości Ignacego Krasińskiego. Część I = A személy- és helynevek funkciójáról Ignacy Krasiński [1735–1801.] műveiben. I. rész: 204–23) a lengyel írói névadás tanulmányozásához nyújt anyagot és szempontokat. — VASIL DENČEV (Лични и фамилни имена в град Шумен [Коларовград] през XVIII и XIX век. Част I = Sumen [Kolarovgrad] város kereszt- és családnévei a XVIII. és XIX. század folyamán: 224–35) betűrendben sorolja fel az egyházi anyakönyvekből, síremlékekről stb. összegyűjtött névanyagot.

A „Recenzje i polemiki” [= Recenziók és polémiai: 237–50] rovatban WŁADYSŁAW LUBAŚ, HUBERT GÓRNOWICZ és EUGENIUSZ PAWŁOWSKI ismerteti egy-egy könyvet, éspedig: V. N. TOPOROV–O. N. TRUBAČEV, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья [= A Felső Dnyepervidék vízneveinek nyelvészeti elemzése]. Moskva, 1962.; M. KARPLUK, Słowiańskie imiona kobiece [= A szláv női nevek]. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961.; H. STAMIRSKI, Zarys rozwoju miasta Piwnicznej (lata 1348–1807) [= Piwniczna város fejlődésének vázlata (1348–1807.)]. Nowy Sącz, 1961.

A „Stan badań nazewniczych” [= A névtani kutatások helyzete: 251–308] rovat a következő összefoglalásokat, beszámolókat tartalmazza: DIMITR KRANĐZALOV: O rumuńských vlivech na Podhalí [= A román hatásokról a lengyel Tátraalján]; L. I. ROJZENZON–I. M. РОДГАЈЕСКАЈА: Исследования по русской поэтической ономастике. (Обзор литературы послевоенного периода). Часть I [= Az orosz költői névadás vizsgálata. (A háború utáni időszak irodalmának szemléje). I. rész]; WITOLD TRUSZKOWSKI: Zagadnienia toponomastyki rumuńskiej w pracach i periodykach pozarumuńskich. Część I [= A román toponomasztika kérdései a Románián kívül megjelent művekben és időszaki kiadványok-

ban. I. rész]; MIECZYŚLAW KARAŚ: VIII Międzynarodowy Kongres Onomastyczny. Amsterdam 27–31 VIII 1963 [= A VIII. nemzetközi onomasztikai kongresszus. Amszterdam, 1963. VIII. 27–31], Zagadnienia onomastyczne na V Kongresie Slawistów. Sofia 17–23 IX 1963 [= Onomasztikai kérdések az V. szlavista kongresszuson. Szófia, 1963. IX. 17–23]; A. V. SUPERANSKAJA: СОВЕЩАНИЕ ПО МИКРОТОПОНИМИИ [= Mikrotoponimiai tanácskozás].

W. T. [= WITOLD TASZYCKI] „Uzupełnienia do Bibliografii onomastyki polskiej” [= Kiegészítések A Lengyel Onomasztika Bibliográfiájához: 309–36] című közleménye az 1959–1960-ban közzétett munkák jegyzékével bővíti a nagy lengyel onomasztikai bibliográfiát (Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie. Opracował W. TASZYCKI przy współudziale M. Karasia i A. Turasiewiczza. Kraków, 1960. XXII + 335 lap).

A 337–40. lapon a kötet első rovatában levő cikkek nagyobb részének rövid tartalmi összegezése található franciául vagy lengyelül; a többi cikk rezüméje a következő évfolyamban jelenik meg.

VII.

Az 1960-ban indult ZMK. a Csehszlovák Tudományos Akadémia Helynévbizottságának értesítője. A Helynévbizottság az Akadémia nyelvtudományi kollégiumának van alárendelve, de nyelvészeken kívül — a cseh hagyományokhoz híven — történész és geográfus tagjai is vannak (I. ZMK. V [1964.], 289). Elnöke 1964 óta a nálunk is jól ismert kiváló cseh nyelvtudós, VLADIMÍR ŠMILAUER. (Munkásságát hetvenedik születésnapja alkalmából IVAN LUTTERER méltatta: Onoma X [1962–1963.], 239–42. Legújabb könyvéről, az „Úvod do toponomastiky”-ról I. ismertetésemet: Nyr. LXXXVIII, 486–90.) A ZMK.-t ŠMILAUER és JAN SVOBODA szerkeszti FR. ROUBÍK közreműködésével. SVOBODA tollából nemrég jelent meg a „Staročeská osobní jména a naše příjmení” [= Az ócseh személynevek és családneveink. Praha, 1964.] című monográfia, mely a szláv személynévkutatás eddigi legjobb teljesítménye.

A ZMK. szerkesztősége elsődleges feladatának olvasói tájékoztatását tekinti, mert úgy véli, hogy a szakirodalom alapos ismerete nélkül nem lehet újabb munkatársakat nevelni és az onomasztikát kellő színvonalon tartani. Beszámol a csehszlovákiai névtudomány eredményeiről, a kutatások, gyűjtőmunkák állásáról, a külföldön napvilágot látott munkák közül pedig főleg azokra hívja fel a figyelmet, melyek új szempontokat érvényesítenek és szélesítik az onomasztikai látókört. A magyar tudományt ŠMILAUER kíséri szemmel. Munkánkat sokra értékeli: „Idestova negyven éve vallo, hogy intenzíven figyelnünk kell a magyar nyelvtudományra: nemcsak tematikai közelsége, hanem magas színvonala miatt is. A sajátos helyzetű nyelv, melyben a finnugor elemek többszörös török-tatár, többszörös szláv, német, román stb. hatásba ütköztek, módszertani elmélyülésre és pontosságra készített. A nyelvtudomány Magyarországon mindenkor része-sült a nyilvánosság érdeklődésében és jóindulatában, s ezt a pártfogást meg tudta őrizni ma is: legfőképp azért, hogy mindig világos, közérthető maradt és került az elzárkózást. Ennek az állapotnak jótékony hatását állandóan tapasztaljuk: a 7400 lapos nagy magyar értelmező szótár (A magyar nyelv értelmező szótára) alig négy év alatt (1959–1962.) jött ki a nyomdából hét kötetben, s valamennyi kötete a megjelenés után fél éven belül elfogyott. A nagy akadémiai nyelvtant (A mai magyar nyelv rendszere) két 580 lapos kötetben két év alatt tették közzé. És nagyon magas színvonalú művekről van szó. — A károk, melyek a többi nemzet nyelvészetére a magyar irodalom nem ismeréséből hármanak, mindenfelé észlelhetők (gyakran emlegette ezt M. VASMER.)” (ŠMILAUER: ZMK. V. [1964.], 46–7.) Érdemes felidéznünk ŠMILAUERnek nemes tárgyilagosságtól

áthatatott mondatait is annak a közleményének végéről, melyben visszautasította ONDREJ R. HALAGA szlovák történésznek GYÖRFFY GYÖRGY művéről (Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza. I. Bp., 1963.) írott bírálatát: „A recensens kíváncsian... »a komoly bűvárlat, mely nem hagyja el a tudomány állásait és nem kalandozik át a misztika, fantázia és nacionalista ábrándozás mezejére«. Élénk helyesléssel csatlakozom. E szavakat ismételtetni fogom. Mindenekelőtt saját soraink irányába.” (ŠMILAUER: ZMK. V [1964.], 156.)

A földrajzi nevek vizsgálata elválaszthatatlan a személynevektől: a cseh — és nemcsak a cseh — helynevek jó része személynevekből jött létre. A ZMK. ennek megfelelően a földrajzi nevek mellett a személynevekkel is foglalkozik.

Évente a ZMK.-nak öt fürete jelenik meg. Nem nyomdai úton, hanem sokszorosítással állítják elő kis példányszámban (eleinte 200, jelenleg 450). Előfizetni nem lehet rá, díjtalanul küldik az érdeklődőknek, főleg intézményeknek. (Expediálja: Sekretariát Ústavu jazyků a literatur ČSAV, Praha 1, Valentinská 1.) Őszintén óhajtuk, hogy a rendkívül tartalmas, nagy informatív értékű ZMK. mielőbb nyomdai úton készüljön, nagy példányszámú nemzetközi onomasztikai folyóirattá alakulhasson át. A máris kivívott megbecsülés, valamint a szerkesztők nagy erudíciója és fáradhatatlan szorgalma a siker biztos záloga.

A ZMK. VI. évfolyamának öt száma nem teljesen azonos felépítésű: az 1. és 3. számban a terjedelmesebb cikkek vannak többségben, a 2. szám kétszáz onomasztikai hírből és megjegyzésből áll, a 4., 5. számban pedig egyaránt vannak hosszabb cikkek is, glosszák is. A folyóirat rovatai a következők: Stati [= Cikkek]; Diskuse [= Vita]; Referáty [= Referátumok]; Třináctá. . . [stb.] stovka onomastických zpráv a poznámek [= Onomasztikai hírek és megjegyzések tizenharmadik stb. század csoportja]; Zprávy [= Hírek, tudósítások].

A nagyobb cikkek közül álljon itt mutatónak néhánynak a címe: ALEXANDR BERNDORF: Polesí chejlavské a vznik hradištského statku na jeho území [= A Chejlava erdővidék és a területén keletkezett Hradiště birtok: 4–9]; JINDŘICH V. BEZDĚKA: Rybníky kolem Stěžova na Příbramsku ve starých jménech [=A Příbram környékén levő Stěžov melletti halastavak a régi nevekből: 10–4]; JAROSLAV KRMAŘÍK: Ukázka lidových etymologií názvů obcí v Eichlerově sbírce [= Péládák a községnevek népetimológiájára az Eichler-féle gyűjtésből: 19–21]; EVA MILAVCOVÁ: Nejstarší domovní jména na Starém Městě pražském do roku 1436 [= A legrégibb háznevek a prágai Óvárosban 1436-ig: 21–30]; VLADIVOJ ZLATOHLÁVEK: O možnostech strojového zpracování toponomastického materiálu [= A toponomasztikai anyag gépi feldolgozásának lehetőségeiről: 35–40]; GUSTAV HOFMANN: Několik zeměpisných jmen na dobříšském panství ze sklonku 16. století [= Néhány földrajzi név a dobříšsi uradalom területén a XVI. sz. vége felé: 133–4]; IVAN HONL: Slavkovský les [= A Slavkovi erdő [hegység Karlovy Vary és Mariánské Lázně között]: 138–40], Městské erby a toponomastika [= A városok címerei és a toponomasztika: 266–9]; JOSEF JEJKAL: K pomístním jménům v Českém středohoří [= A Cseh Középhegység helyneveihez: 140–4]; ŠTEFAN KŘÍŠTOF: Pomístný názov Balát a jeho varianty = A Balát [*magyar Balát* < szlovák *Blato* tkp. 'mocsár'] határresznév és variánsai [szlovák nyelven]: 145–9, Osobné mená v čajkovských zápisniciach z rokov 1644–1768 [= Személynevek a csejkői (Čajkov, község Lévától északra 8,5 km-re) jegyzőkönyvekben 1644–1768 között (szlovák nyelven): 199–208], Miestne a pomiestne mená v Čajkovských zápisniciach [= Helység- és határresznevek a csejkői jegyzőkönyvekben (szlovák nyelven): 270–80]; VLADIMÍR ŠMILAUER: Nejstarší místní jména na území Prahy [= A legrégibb helynevek Prága területén: 150–61]; SLAVOMÍR UTĚŠENÝ: O rozlišovacích přízviscích u častých příjmení v obci (Na materiálu z Kounova v Orlických horách) [= A faluban gyakori családnevekhez járóul megkülönböztető ragad-

ánynevekről (Az Orlicei hegyekben fekvő Kounov anyagán): 162–3]; MIROSLAV FRYDRICH: Příspěvky ke jménům západočeských řek I [= Adalékok a nyugat-csehországi folyók nevéhez I: 194–8].

A Vita rovatban tovább folytatódik az előző évfolyamban (ZMK. V, 215–24) kezdett polémia a *Jablonec*-féle hegyvidéki helységnevek eredetéről. Feltűnő a *Jablonica*, *Jablonka* stb. helységnevek gyakorisága a Kárpátok gerincének közelében, a cseh–lengyel határ mentén stb. A történészek VÁCLAV CHALOUPECKÝ óta arra gondolnak, hogy az így jelölt helyeken régen határvédő berendezések vagy vámsorompók lehettek. LADISLAV HOSÁK történész a *Jablonec*-féle nevek etimológiáját is ezen a vonalon keresi, és a középkori latin *gabella* 'vámstedő hely' szóval véli összekapcsolhatónak. A nyelvészek elfogadhatatlannak tartják ezt az egyeztetést, és ragaszkodnak az 'almafa' jelentésű *jabloň*-ből való származtatáshoz. Ez utóbbi magyarázat viszont tárgyi oldalról nincs eléggé megalapozva; tisztázásra vár, miért kaphatták e települések az almafáról nevüket, noha magas hegységekben az almafa nem is tenyészik. Talán valami régi szimbólumnak, esetleg valami ősi (kelta?) szokásnak az emlékei? A ZMK. VI. évfolyamában JINDŘICH V. BEZDEKA (41), JAROMÍR SPAL (42–3) és ROSTISLAV VERMOUZEK (281–2) szól hozzá a kérdéshez, mely még mindig nincs lezárva.

A Referátumok rovatban MIROSLAV FRYDRICH „Vodní jména v Čechách” [= Csehországi víznevek: 44–52] című kandidátusi értekezéséről számol be, JAROMÍR SPAL (Plan a teze práce „Místní jména obyvatelská”: 52–5) pedig „A lakosokra utaló helységnevek” című munkájának vázlatát és tételeit teszi közzé. S. UTĚŠENÝ megjegyzéseket fűz (55–8) a Словарь названий жителей (РСФСР) = A [földrajzi nevekből keletkezett] lakosnevek [pl. москвич 'moszkvai (ember)', волжанин 'Volga vidéki (férfi)', кубуряк 'szibériai (ember)'] szótára (Oroszországi Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság) című könyvhöz, mely 1964-ben jelent meg Moszkvában. A referátumok közül különösen kiemelem azt a kettőt, melyet ŠMILAUER írt (165–7, 171–8) HENRYK BATOWSKI könyvéről [Słownik nazw miejscowych Europy środkowej i wschodniej XIX i XX wieku (Współczesne i historyczne nazwy miast i innych najważniejszych miejscowości w 24 językach) = Közép- és Kelet-Európa XIX. és XX. századi helységneveinek szótára (A városok és más fontosabb helységek nevei 24 nyelven). Warszawa, 1964.], illetőleg KНИЕЗСА ISTVÁN utolsó önállóan megjelent munkájáról (A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. Sokszorosított kiadvány.). KНИЕЗСА rendszerezését ŠMILAUER nagyon értékesnek tartja a fejlődő szlovák antropolingvisztika szempontjából, s ezért bő kivonatot ad belőle. MIROSLAV FRYDRICH ismerteti az amerikai Names folyóirat XII/2. és XIII/1. számát (214–6), és táblázatban foglalja össze a cirillbetűs szláv írásrendszerek tudományos célokra alkalmas átírását latin betűkkel (217). FRANTIŠEK MATĚJEK tájékoztat a morvaországi földrajzi nevek szervezett gyűjtésének megindulásáról (218–9).

A ZMK. legérdekesebb, legváltozatosabb rovatát ŠMILAUERnek (és újabban néhány más munkatársnak is) százas csoportokban adagolt onomasztikai glosszái alkotják. (A VI. évfolyamban összesen négyszáz glossza található a tizenharmadik százastól kezdve a tizenhatodik százas csoporttal bezárólag.) ŠMILAUER sokat olvas; szinte mindenről értesül, ami az európai, sőt az Európán kívüli névtudományban történik. Ebből a széles körű tájékozódásból azonban nemcsak magának van haszna, hanem a köznek is: olvasmányai-val kapcsolatos észrevételeit, reflexióit rendszeresen följegyzi és közkinccsé teszi. Glosszáit tematikailag szokta rendezni: I. Általános onomasztika; II. Nem indoeurópai onomasztika; III. Indoeurópai onomasztika; IV. Szláv onomasztika; V. Csehszlovák onomasztika. A glosszák sokrétűségéről képet kaphatunk a bennük szóba hozott magyar művek, cikkek alapján: Zala megye földrajzi nevei (69, 221, 224); HOLUB JÓZSEF: Zala megye középkori vízrajza (289); KÁLMÁN: XVI. századi jobbágynéveinkhez (289); KISS: A szláv népnév és

rokonsága (232), Az albánok elnevezései a magyarban (84); BÜKY: Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban (69); LADÓ: Családnevek kiejtési nehézségei (70); stb. Megkülönböztetett figyelemmel kíséri ŠMILAUER a földrajzi nevek gyűjtését. Az a meggyőződése ugyanis, hogy a földrajzi névanyag összegyűjtése sürgősebb minden elméleti töprengésnél, fontolgatásnál, és hasznavehető elmélet csak konkrét anyaggal való foglalkozás során születhetik (vö. 89).

A Zprávy rovatban egyebek között tudósítást olvashatunk a „Szlovák onomasztikai bizottság” megalakulásáról (180–1) és az 1965. június 2-án Lipcsében lefolyt onomasztikai konferenciáról (181–2). Értesülünk arról is, milyen kiegészítések váltak szükségessé a csehországi helynevek gyűjtési utasításához (332–9). A határrésznév stb. összeírását helyi erők végzik a Helynévbizottság irányításával. A helynévgyűjtő akció előkészítése 1962 szeptemberében kezdődött. Az összegyűjtött névanyagot a Helynévbizottság gondozza.

A ZMK. VI/5. számához annak a bensőséges ünnepségnek az anyagát csatolták mellékletként, melyet 1965. december 7-én az onomasztikai szemináriumban rendeztek VLADIMÍR ŠMILAUER (szül. 1895. december 5.) hetvenedik születésnapja alkalmából (Oslava 70. narozenin universitního profesora dr. Vladimíra Šmilauera DrSc v onomasztickém semináři 7. prosince 1965 v Ústavu jazyků a literatur ČSAV. 8 lap). Az ünnepségen JOSEF BENEŠ (akinek „O českých příjmeních” című könyvéről lásd ismertetésemet: MNy. LX, 122–5) a Šmilauer családnév etimológiájával is kedveskedett a jubilánsnak: cseh Šmilauer szn. < német Schmilauer szn. <: német Schmilau hn. < cseh Smilov hn. (község Jihlava ~ Iglau és Havlíčkův Brod ~ Deutschbrod között) <: cseh Smil szn.

*

Magyarország földrajzi helyzetéből és a magyar névanyag összetételéből adódik, hogy a magyar névtani kutatóknak mindenekelőtt a szomszédos Csehszlovákia névtudományi folyóiratát, a ZMK.-t kell tanulmányozniuk, de természetesen figyelemmel kell kísérniük a többi is. (A névtudományi folyóiratokra, évkönyvekre, sorozatokra stb. l. még: ŠMILAUER, Úvod do toponomastiky 14–6; Onoma X, 229; ZMK. VI, 64.) Látóköriük szélesítéséhez, onomasztikai gondolkodásmódjuk formálásához, tematikájuk gazdagításához, módszertani eljárásaik csiszolásához, munkakedvük ébresztéséhez és fokozásához valamennyi ismertett névtudományi folyóirat bőségesen hozzá tud járulni.

KISS LAJOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Megemlékezés Kresznerics Ferencről

A Celldömölki Járási Tanács és Hazafias Népfront — a Zongor Ferenc általános iskolai igazgató vezette „Kresznerics Ferenc” honismereti szakkör lelkes közreműködésével — emlékünnepeket rendezett a Kemenesaljai Napok keretében 1966. május 18-án az alsósági (ma: Celldömölk II. körzeti) iskolában Kresznerics Ferenc, nagy szótárírónk születésének kétszázadik évfordulója alkalmából. Az emlékünnepeken Szathmári István, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára méltatta Kresznerics Ferenc érdemeit, a temetőben pedig Bárczi Géza, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke helyezte el emlékező szavak kíséretében Kresznerics Ferenc sírjára a Magyar Tudományos Akadémia és Társaságunk koszorúját.

A két megemlékezést a következőkben közöljük.

I.

Tisztelt ünneplő Közönség! Kedves Kollégák!

I. „Nehéz munka valakit jól ismerni, helyesen leírni, 's méltólag dicsérni. Mindenki legközelebb áll önmagához; még sem könnyű a' valót előadnia elméje', tehetsége, szíve' járása 's munkássága' köre felől. A' nagy elmét, emelkedett szívet 's jeles embert pedig épen az bélyegzi, hogy útját, mellyen az járni szokott, senki le nem rajzolhatja. . .” Így kezdi SZILASY JÁNOS, a tanítvány egykori tanárának, mesterének, Kresznerics Ferencnek az életrajzát (megjelent KRESZNERICS szótára második kötetének a bevezetésében, Buda, 1832.). S most, amikor arra vállalkoztam, hogy nyelvtudományunk ezen kimagasló egyéniségének az életművét — legalábbis nagy vonásokban — bemutassam, önkéntelenül is ezek a sorok jutottak eszembe. Igen! Nehéz vállalkozás, de szép feladat: nyomtatott és kéziratos munkákból, levelekből, apró, látszólag semmitmondó megjegyzésekből, kortársi megemlékezésekből elibénk idézni egy tudóst, egy embert, aki annyira szerette anyanyelvét, és az azt beszélő népet, hogy egész életét e nyelv tanulmányozására, szavainak, kifejezőkincsének az összegyűjtésére szentelte. Igenis szükség van arra, hogy megidézzük régi nagyjainkat, nemcsak azért, mert ezzel önmagunkat, nemzetünket becsüljük meg, hanem azért is, mert megismerve a tegnapot, jobban megértjük a mát, és a példák nyomán biztosabban építhetjük a jövőt. . .

Amikor a Celldömölki Járási Tanács és Hazafias Népfront meghívta a Magyar Nyelvtudományi Társaságot a Kresznerics Ferenc születésének kétszázadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségre, Társaságunk e meghívásnak — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával egyetemben — a legnagyobb készséggel és örömmel tett eleget. Hiszen egyfelől — mint ismeretes — Kresznerics egyik első tiszteletbeli tagja volt az Akadémiának (SZILASY így emlékezik meg erről: „A' Magyar Tudós Társaság. . . 1831ben Febr. 15kén az alrendű Egyháziak közül egyedül őt választá tiszteletbeli tagnak.” I. h. XVII. l.). Másfelől: a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-ben, megalakulása idején éppen azokat a feladatokat tűzte ki célul maga elé (a magyar nyelv művelése, nyelvtörténeti és néprnyelvi adatok gyűjtése, értekezések és monográfiák megjelentetése stb.; I. BÁRCZI GÉZA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: MNy. LXI, 4—12, különösen 4, 7), amelyeknek a valóra váltásáért Kresznerics egy életen át fáradozott. Egyébként a Magyar Tudós Társaság is ezt mondta ki fő alapszabályának: „Mindenek előtt kötelessége e Társaságnak a honni nyelvet művelni és gyarapítani”.

De szerves tartozéka mai ünneplésünk és minden ehhez hasonló megemlékezés a mai magyar nyelvtudománynak is. Nyelvtudományunk tudniillik — anélkül, hogy elhanyagolná a nagy hagyományokra visszatekintő történeti jellegű nyelvi vizsgálódásokat — az utóbbi évtizedekben eddig nem tapasztalt mértékben fordul a gyakorlati élet, a jelen nyelvhasználat vizsgálata felé. Ennek következtében az érdeklődés és a kutatások középpontjába kerültek, vagy legalábbis elfoglalták az őket megillető helyet a gyakorlatibb jellegű nyelvészeti tudományágak, mint a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelv művelés stb. Mindezt igazolja olyan hatalmas, egyszerre tudományos és gyakorlati munkáknak a megjelenése, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” vagy „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtan — hogy csak a legfontosabbakat említsem. Igazolja továbbá az a körülmény, hogy annyi tudományosan megalapozott, de a — jó értelemben vett — népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó leíró nyelvtani, stilisztikai, helyesírási, nyelv művelő stb. munka, tanulmány, cikk még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. Mindez azt is jelenti, hogy nyelvtudományunk, Társaságunk készséggel és közvetlenül támogatja a nyelvi—nyelvészeti ismeretterjesztés minden formáját, akár a múlt nagyjairól való megemlékezésről, akár a honismereti szakkörök nyelvi emlékeket, tájszavakat, földrajzi neveket gyűjtő munkájáról van szó. (Csak mintegy zárójelben

jegyzem meg, hogy a „Zala megye földrajzi nevei” című, csaknem 750 lapos, igen nagy jelentőségű mű is az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők, valamint a nyelvészek közös erőfeszítéseinek az eredménye.)

És végül legyen szabad még egy személyes vonatkozást megemlítenem. Magam az elmondottakon kívül azért is vállalkoztam szívesen a Kresznericsről szóló megemlékezés megtartására, mert a legutóbbi években irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeti, XVI–XVII. századi szakaszával, közelebbről a SZENCZI MOLNÁR ALBERT, GELEJI KATONA ISTVÁN, PERESZLÉNYI PÁL, KÖVESDI PÁL, TSÉTSI JÁNOS stb. nyelvтанában és műveiben jelentkező nyelvi normákkal foglalkoztam, tehát azokkal a munkákkal, amelyeket Kresznerics is felhasznált szótár- és nyelvтанírói tevékenységében.

2. Ez alkalommal nincs terünk arra, hogy a korba beleágyazva részleteiben bemutassuk Kresznerics Ferenc életútját. Ezt egyébként is kitűnően elvégezte HORVÁTH FERENC, a lelkes Kresznerics-kutató (HORVÁTH FERENC, Kresznerics Ferenc. Szombathely, 1943.; 1. továbbá GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 378–409, különösen 379–82). Csupán arra szorítkozhatunk, hogy kiemelünk néhány olyan mozzanatot, amely különösen hozzájárult a nyelvészet számára fontos három munkájának létrejöttéhez.

Kresznerics Ferenc származása, nevelkedése, tanulmányai s egész életpályája, továbbá a kor, amelyben élt — a XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmada: a felvilágosodásnak, a Martinovics-mozgalomnak, a nyelvújításnak és a reformkor kezdetének az ideje —, és nem utolsósorban teljes egyénisége, mind-mind ebbe az irányba hatottak. 1766-ban született a kis Vas megyei faluban, Iváncon, az ottani iskolamester és jegyző fiaként. Ivánc fontos szerepet játszik életében. Mint GÁLDI LÁSZLÓ rámutatott (i. m. 381–2), már itt felébredt benne a régiségek, a könyvek, és a nyelv iránti szeretet, a gyűjtőszemély. Talán elsősorban éppen édesapja hatására, aki már 1788-ban megajándékozta egy 1641-i latin, magyar, cseh és német szótárral, SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Nomenclaturájának névtelenül megjelent bécsi kiadásával. Ettől kezdve szinte megállás nélkül gyűjti élete végéig nyelvünk legkülönbözőbb szavait, kifejezéseit. Az „Emlékezet Segítségére” című, már 1791-ben befejezett, kéziratban maradt effajta munkáját például hat részre osztja: „első helyen írván a' válogatott közmondásokat, másodikra a' tulajdon társneveket, harmadikra a' szép nevezeteket, negyedikre a' rejtettebb szóeredést, ötödikre a' ritka szavakat, hatodikra a' philologiai elmés gondolatokat” (SZILASY i. m. XII. 1.).

Ivánc, a szülőfalujába való gyakori visszatérés azonban mást is jelent számára. Egyrészt a mind szorosabbá váló kapcsolatot az egyszerű falusi néppel, másrészt racionalista, a felvilágosodás eszméjéért lelkesedő gondolkodásának a megszilárdulását. Jó barátság fűzte ugyanis Ivánc földesurához, a Martinovics-mozgalomban való részvétel miatt kivégzett Sigray Jakabnak a testvéréhez, Sigray Józsefhez, akitől nyilván sokat hallhatott Martinovicsékről s az új eszmékről (l.: GÁLDI i. m. 360; MÁRKI SÁNDOR, Kresznerics Ferenc leveleskönyve. Bp., 1914.).

Kresznerics Ferenc igen sokoldalú egyéniséggé fejlődött. Korán felébredt benne a más nyelvek iránti érdeklődés. Már a szombathelyi, majd a soproni iskolában s később a pozsonyi papi szemináriumban eltöltött évek alatt igen eredményesen foglalkozik a németen kívül — amelyről szellemesen jegyzi meg a következőket: „A' német nyelv ha nem nyelvemre, legalább bőrömre ragad.” (SZILASY i. m. III. 1.) — a görög, a héber, a latin, a francia és az olasz tanulmányozásával.

Ezenkívül — s ez már korántsem mondható az előbbiekhöz hasonlóan természetesnek — ugyancsak hamar kiemelkedik társai közül igen jó matematikai és természettudományi érzékével, képességeivel. Ilyen irányú tanulmányokat is folytat, s amikor 1793-ban felállítják a szombathelyi liceumot, hároméves papi tevékenységét megszakítva őt bízzák meg a következő tárgyak oktatásával: „betűszámvetés”, „méréstudomány”,

„polgári építéstudomány” (architectura civilis), „vízi építés”, „erőművtudomány”, „légmérés”.

A tanári munka még jobban kifejleszti amúgy is erős gyakorlati érzékét. Ennek köszönhető, hogy már 1788-ban egy kis görög nyelvtani kivonatot és szótárt állít össze, s 1790-ig elkészül egy ehhez hasonló francia és olasz munkával, valamint — később tárgyalandó — magyar nyelvkönyvével. Az oktatás szeretete sugallta három matematikai jellegű kézikönyvének a megírását is. (A felsorolt kéziratok munkák adatait l. HORVÁTH i. m. 61—3.)

Kresznerics egész életművére rányomja bélyegét a múlt szeretete. Ez tereli figyelmét szombathelyi tanárkodása alatt és három évi bécsi nevelősködése idején a római pénzeknek és emlékeknek, valamint a régi könyveknek a gyűjtése és szakszerű tanulmányozása felé.

Nyilvánvalóan még tovább is sorolhatnók Kresznerics egyéniségének jellemző vonásait, bővíthetnők azoknak a szakterületeknek a számát, amelyekkel ez a neves polihisztor tudós pályája során kapcsolatba került. Egyet azonban nem szabad elfelejtenünk. Azt, hogy egész életében, tehát az alatt a két évtized alatt is, amikor a szombathelyi iskolából eltávozván, itt, Ságón papi hivatását gyakorolta, a legszívesebben nyelvünk szókincsével és kifejezőkészletével foglalkozott. Érthető tehát, hogy ennek kapcsán alkotta meg három maradandó értékű művét, amelyek közül — sajnos — csak a szótár látott nyomtatásban napvilágot.

3. Kresznerics Magyar Szótára — teljes címén „Magyar Szótár gyökérrenddel és deákozáttal. Készítette Kresznerics Ferencz szombathelyi megyebéli pap, bölcselet doktor, sági plébános, kemenesali esperes, szent széki bíró, és a’ Magyar Tudós Társaság’ tiszteletbeli tagja. Kiadták a’ magyar nyelv’ és a’ szerző’ néhány barátjai” — 1831—1832-ben jelent meg Budán. A szótáriró azonban csak az első kötetnek örvendhetett. „A nagy aggságom is már meg szűntt, kész most a kéziratom, sőt már nyomtatják is, Sághy Ur írta a napokban és azt is, hogy a 2dik Rész (L—Z) nyomtatásával is készen lesznek Februárius végével” — ezekkel a szavakkal vette kezébe életének nem mindennapi gyümölcsét. A „nagy aggság” azonban előbb „utolérte”: 1832. január 18-án elköltözött az élők sorából, hátrahagyva a magyar örökséget.

Hogy Kresznerics érdemeit s e munka értékét felmérhessük, hallgassuk meg azt az indokolást, amelynek az alapján — nyilván Kresznerics barátja és mecénása, Z á d o r (S t e t t n e r) G y ö r g y javaslatára — a Magyar Tudós Társaság 1833 novemberében megjutalmazta a Magyar Szótárt: „Vezették pedig a’ Társaságot ítéletében a’ következő okok: Minden eddigi magyar szókönyveink között legbővebb, gondosan és ítéletesen igyekszik használni mindennemű kútforrásainkat s’ azokra pontosan hivatkozik; továbbá magyarázataiban a többiek közt leghelyesebb és határozottabb; etymologiai rendszerében (tehát tudományos formájában) nem csak első, hanem szerencsés; végre közmondásokban, tájszavakban, sajtáságos kifejezésekben gazdag, s ekként a’ magyar szótári literatúrában kitűnő jelenet.” (MTT. Évk. II, 6.)

SZILASY JÁNOS, a tanítvány valamivel később így nyilatkozott: „... a’ magyar Szótár az, mellyre valamint ő legnagyobb gondot fordíta; úgy nekünk illő leginkább figyelnünk. Ha Révai érdeme a’ Grammaticára, Kazinczyé a’ szép tollra nézve halhatlan; illyen Kresznericsé tekintvén a gyökér rendbe szedett Szótárt. Nagyobb önáldozáttal, gondosabb szorgalommal, csüggedetlenebb fáradtsággal a’ magyar szavakat s’ szójárásokat senki nem gyűjtötte.” (I. h. XVI—XVIII. l.)

És hogyan értékeli ma GÁLDI LÁSZLÓ a felvilágosodás- és reformkori magyar szótárirodalmat tárgyaló alapos és szép monográfiájában (amelyre egyébként is támaszkodtunk): „... Zádor György és barátai örök hálára kötelezték a magyar nyelvészetet azzal, hogy hozzáférhetővé tették ezt a rendkívül gazdag, bár kissé nehezen kezelhető adattárt,

amelyhez annyiszor kell folyamodnunk, hiszen sem CzF., sem a NySz. nem tette feleslegessé" (i. m. 408).

E nyilatkozatokban a lényeg hiánytalanul benne van. Arra talán mégis mutassunk rá néhány szóban, hogy Kresznerics műve a magyar szótáriródalom történetében miben jelentett újat. Újat jelentett mindenekelőtt abban, hogy — főként HERBERT követve (I. GÁLDI i. m. 382—6) — megalkotta a nálunk addig csaknem teljesen hiányzó úgynevezett gyökérrendes szótárt. — A gyökérelmélet lényege nagyon röviden az, hogy minden egyes szó egy tovább nem elemezhető gyökérszóból jött létre bizonyos „apró szócskák”-nak (értsd: képzőknek) a hozzáadásával. A gyökérrendes szótár szerkesztője tehát úgy jár el, hogy ábécérendbe szedi a nyelv valamennyi kikeresett gyökérszavát, összeállítja a lehetséges képzők listáját, s ilyenformán a valóban élő származékokat az illető gyökérszó mint címszó alatt felsorokoztatja, az odatartozó összetételekkel, szólásokkal, közmondásokkal együtt. — A gyökérrendes szótárszerkesztés — minden negatívuma ellenére (etimológiailag össze nem tartozó szavakat von egy gyökérszó alá; megnehezíti az adattár kezelését; stb.) — az előzőknél kétségtelenül sokkal teljesebb szó- és kifejezőkészlettel, valamint nagyobb rendszerezettséggel járt együtt.

Többletet jelentett Kresznerics szótára a feldolgozott lexikai anyag diakrón és szinkrón jellegét illetően is. GÁLDI megállapítása szerint „Kresznerics szeme előtt nemcsak kora nyelvhasználatát megőrkítő, hanem bizonyos értelemben történeti szótár lebegett, hiszen — amint mondja — Cicero sokra becsülte a latin nyelv múltját, s a magyarnak is »szent mind az, a mi Régi — et quae Libitina sacra vit — Régi vitézsége, régi szabadsága, régi hazája, régi törvénye, régi ősei, régi szokásai, régi szovai« (a szótár Bé-vezetése XLIX.)” (I. m. 386.) Kresznerics forrásanyagában ennek megfelelően ott találjuk a XIII. századi okleveleket, a kéziratot és nyomtatott történeti munkákat, a XV—XVI. századi nyelvemlékeket, a XVII—XVIII. századi szótárakat s e kor irodalmát stb. De felhasználja kora különböző nyelvi rétegeinek anyagát is: merít a korabeli társalgási nyelvből, a nyelvjárársokból (elsősorban a Vas és Zala megyei népnyelvből), és szótározza — józan mérlegeléssel — a nyelvújítás életrevalónak látszó alkotásait, valamint az akkor még közkeletű idegen szavakat, bár — talán éppen azért, mert annyira elmerül a régi magyar nyelv lexikai elemeinek összegyűjtésében — kissé háttérbe szorul nála mint forrásanyag a korabeli szépirodalom nyelve.

Végül emeljük ki szótárának valóban tudományos jellegét, ami a következetesen alkalmazott rendszeren kívül a forráshelyek pontos megjelölésében is megnyilvánul. (A szótárra vonatkozó tudnivalókat részleteiben l.: GÁLDI i. m. 378—411; HORVÁTH i. m. 39—61.)

4. Szótárához szervesen csatlakozik 1808-ban elkészült, de kéziratban maradt, több mint tízezer közmondást, továbbá szólást, népi hasonlatot, babonát és tájszót tartalmazó hatalmas közmondásgyűjteménye: „Magyar közmondások, Bötű-rendbe szedte Kresznerics Ferencz királyi oktató, 1808.” A gyűjtést igen korán, még soproni éveiben megkezdte, és lankadatlan szorgalommal folytatta szinte élete végéig, bevonva a munkába tanítványait is: „azok kerestére — írja SZILASY (i. m. XIII. l.) — tanítványit szinte kényszeríté, személy szerint majd 3, majd 4 közmondás' felkeresését's beadását rendelvén.” A szótár anyagához hasonlóan kiterjesztette a gyűjtést a régi forrásokra, a korábbi szólás-gyűjteményekre, szótárakra — mindig jelezvén a lelőhelyet a címszók alá besorolt egyes frazeológiai egységekkel kapcsolatban — és természetesen az élő nyelvi anyagra. Bár Kresznerics nem rendezte véglegesen sajtó alá kéziratát — hogy például művét a szólások, közmondások nyelvi struktúráját, stilisztikai és művelődéstörténeti értékét is tárgyaló bevezetéssel akarta ellátni, azt több feljegyzése igazolja (l.: HORVÁTH i. m. 30—9; SZILASY i. m. XII. l.) —, gyűjteménye így is felbecsülhetetlen értéket képvisel. Viszont örömmel

jelenthetem, hogy modern szempontú értékesítése megkezdődött: anyagát O. NAGY GÁBOR beledolgozta nemrégiben nyomdába adott szólásgyűjteményébe.

Külön tanulmányt érdemelne mind a tudománytörténet, mind az irodalmi nyelv vizsgálata szempontjából Kresznericsnek ugyancsak kéziratban maradt nyelvtana: „Magyar-Nyelv-Könyv, írta Gyakorlás-képpen Kresznerics Ferencz még mint kis-pap a Pozsonyi Várban. 1790.” — BENKŐ LORÁND a felvilágosodás korának első szakaszát mint a magyar nyelvtanirodalom fellendülésének, sőt legnagyobb virágzásának az idejét jelöli meg (Felv. Ir. 322 kk.). Ebbe a „virágzásba” tartozik bele szervesen Kresznerics 266 lapos nyelvtana is. Bár Kresznerics e munkáját „a’ magyar nyelvtanítók’ s tanulóknak hasznára”, tehát nem elsősorban tudományos műnek szánta (I. SZILÁSY i. m. III. l.), Bod Péterhez s másokhoz hasonlóan (I. Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 187 kk.) ő is felismeri, hogy a magyar nyelv „szabályait”, azaz szabályait részletesen és alaposan kidolgozó nyelvtanra van szükség, s hogy ezt a nagy munkát csak egy egész tudós társaság végezhethetné el. „Egy helyes Nyelv-könyvet fszerezni, mellyel mind az Író, mind a’ nyelv bőtfülete, tet valjon, úgy vélem nem lehet egy magános ember munkája, — egy egész Tudós Tárfalágoth kíván ez a’ dolog...” — írja a Bé-vezetésben. Ugyanitt hasznos gyakorlati tanácsokat ad a tanítóknak a nyelvtani szabályok megalkotására, majd előbb a helyes olvasás kérdéseit, azután — „Szó-ragasztás” címen — a gyökérméleten alapuló alaktant, végül pedig „A’ szavak el rendelése” címen a mondatant tárgyalja. Kiemelném mint feltétlen értéket a nyelvtan gyakorlati jellegét, magyar nyelvű terminológiáját, különösen az alaktani résznek a rendszerességét és bizonyos fokú újszerűségét, valamint az egész mű tudományos közlésmódját (a források bírálata, az ezekre való hivatkozás stb.). — És még valami! Kresznerics sok közvetlen megjegyzést tesz a korabeli hangtani és alaktani normákra, például az -ét ~ -ű képző, a -túl ~ -től rag, a zárt é, az ő-ző formák, a szüve ~ szive tőtípus-változat stb. használatára vonatkozólag. Mindenesetre elég csupán egy futó pillantást vetnünk Kresznerics nyelvhasználatára, s azonnal megállapíthatjuk, hogy egyrészt milyen sokat közeledett Kresznerics nyelve a mai irodalmi norma felé, például az ide nem messze vidékre, Sopron környékére való KÖVESDI PÁL nyelvhasználatához képest (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXI, 428—36), másrészt hogy Kresznerics egyáltalán nem tartozik az erősen provinciális nyelvhasználatú grammatikusok közé, akik pedig ebben az időben nagy számban szerepeltek éppen a nyugati magyar nyelvterületről származó nyelvtanírók között (vö. BENKŐ, Felv. Ir. 329—30).

Végül most már csak éppen utalok arra, hogy Kresznerics nyelvtanában és egyéb műveiben igen jól hasznosítható megjegyzéseket tesz a névtudomány, különösen a földrajzi nevek vizsgálata, valamint a történeti stilisztika számára (I. például „Magyar Helységek Nevei a Régi Kicsinyezővel. Bötü rend szerént elő-adta Kresznerics Ferencz.” Kézirat).

5. Tisztelt ünneplő Közönség!

E szükségképpen vázlatos megemlékezésnek a végére értem. De a vázlatosság ellenére talán mégis sikerült megidéznem két évszázad távolából Kresznerics Ferenc nemes alakját. Legyünk folytatói az ő örökének: szeressük anyanyelvünket, népünket úgy, ahogyan ő szerette, s gyűjtsük múltjának és jelenének értékeit olyan odaadással és szorgalommal, ahogyan ő gyűjtötte!

SZATHMÁRI ISTVÁN

II.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tolmácsolom azt az őszinte kegyeletet, mellyel a társadalmi tudományok, a magyar művelődés minden munkása adózik Kresznerics Ferenc emlékének. Mi, a magyar nyelv-

tudomány mai művesei, mélységes tisztelettel tekintünk elődeinkre, akik egy nyomasztó, sötét korszakban, elszigetelve, társtalanul, egy-egy ritka rokonlélekkel legfőljebb gyér levelezésben érintkezve, megingathatatlan hittel és féltő szeretettel tanulmányozták a magyar múltat, gyűjtögették a nyelv veszendő kincseit, s rendületlen reménnyel munkálkodtak a jövőért. De Kresznerics Ferenc nemcsak mint nyelvünk rajongó szerelmese, a múlt értékeinek buzgó mentője, a jövő lelkes építője tarthat számot kegyeletünkre, hanem munkájának eredményei, magas tudományos színvonala föltétlenül különös tiszteletet parancsolnak. Tiszteletet parancsol minden iránt érdeklődő szelleme, magas és sokrétű műveltsége; de ahhoz, hogy a maga kitűzte feladatnak oly sikeresen meg tudjon felelni, kellett még valami különös tudományos hivatottság, filológiai érzék, mely nyilván vele született, egyéniségének fontos összetevője volt, s mellyel kortársai között úgy kimagaslott. Szótára, gyűjtései a magyar nyelvtudománynak ma is teljes értékű munkaeszközei, s azok lesznek a jövőben is. Amíg lesz magyar nyelvtudomány, Kresznerics Ferenc neve élni fog.

Megilletődve teszem le a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság koszorúját Kresznerics Ferenc síremlékére. Legyen az ő emléke mindannyiunk számára élő tanulság, mert amely nemzet nem törődik a maga múltjával és nem becsüli meg egykori nagyjait, az nem bízik a saját jövőjében.

BÁRCZI GÉZA

Pais Dezső üdvözlése

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság 1966. március 22-én együttes felolvasó ülést tartott.

Az ülés tárgyául PAIS DEZSŐNEK „*Ál, álnok, alak* (A magyar mulattatók történetéhez)” című előadása volt jelezve.

Az ülés elején BÁRCZI GÉZA és ORTUTAY GYULA üdvözölték PAIS DEZSŐT születésének nyolevanadik évfordulója alkalmából.

BÁRCZI GÉZA köszöntője megjelent folyóiratunk 1966. márciusi jelzésű számában (MNY. LXII, 117–9).

2. Amit ORTUTAY GYULA mondott, itt következik:

„Igen tisztelt hallgatóim! Bár Pais tanár úr már szólásra kívánt emelkedni, én mégis megelőzőm őt. Legalábbis néhány pillanatra kérem türelmét, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság mellett a Magyar Néprajzi Társaság nevében is őszinte tisztelettel és szeretettel köszöntsem ezen együttes ülésünkön, hiszen ha nem is tagja formálisan a mi társaságunknak, a miénknek érezzük, a miénknek tudjuk őt, mi is tanítványaként ülünk mindig könyvei, tanulmányai előtt, ülünk az asztalánál.

Azt hiszem, nemcsak azért, mert Bárczi Géza igen tisztelt barátom elmondta előttem a javát a mordandóknak — kényerem javát megette, ahogy mondani szoktuk —, tudjuk mindnyájan, hogy jelentőségét nem csupán a nyolevan esztendő adja ennek az életnek és ennek az életműnek, bár Goethe, aki mindenről mindent elmondott, és némi jogos autopsziával kijelentette, hogy bölcsen megöregedni már a zsenialitás egy bizonyos jele, tehát ezt a nyolevan esztendőt már önmagában is ünnepelhetnők, de ez az élet nemcsak ezt engedi nekünk. Néhány rövid szó hadd szóljak én is a Magyar Néprajzi Társaság és minden magyar néprajzkutató nevében.

Számunkra — hadd mondjam először ezt — emberi személyisége, annak a nagy nevelő, nagy tanító egyéniségnek az ereje volt jelentős, amit élete példájával, munkájával adott. Az a következetesen felépített emberi személyiség, jellem, amely erkölcsi igényességű és szinte finnyás tisztaságból, az igazsághoz való ragaszkodásból és az igazság szen-

vedélyes kutatásából állt elsősorban, — ez adta a nevelői példát nekünk, ez adta azt a tudósi éthoszt, amit mindenki igyekezhet tanulni tőle, ha ezeket a csúcsoakat, ezt a teljességet el nem is érheti.

Ebből az emberi személyiségből mindnyájunk számára a legjelentősebb volt az a szigorú szeretet, a barátnak az a szigorú szava, amely egyszerre tudott szeretni és ugyanakkor engesztelhetetlenül tudta bírálni a hibát, megértve az emberi esendőséget, de soha sem engedve semminemű hibának, engesztelhetetlenül harcolva mindig a maga tudományos igazáért, meg nem állva semminő látszattekintély előtt, de önmaga tekintélye előtt sem akart megállni, mint valami saját maga által kreált bálvány előtt, — amire annyira hajlandók kuttatóink, amire annyi készség van mindnyájunkban, — soha sem kívánta magát bárminő bálványnak tekinteni. Barátaihoz mindig a szigorú szeretet szavával tudott szólni. Ez a nagy nevelő személyiség valóban maradandó, egész életünkre szóló és nemzedékeknek szóló nagy nevelői példaadás.

Ugyanígy jelentős számunkra, a magyar néprajztudomány különböző területén dolgozók számára az, amiről Bárczi Géza igen tisztelt barátom is szólt: a komplexitásra való törekvés, amely pályája indulásától máig él benne, aki irodalomtudósként kezdette volt, és úgy tért át a nyelvtudományra. Egész életében mindig komplex módon érdekelték a kérdések. Mi, néprajzi kutatók ezért is tanulhattunk fejtegetéseiből. Mi is várjuk vallástörténeti fejtegetéseit, nyelvészeti fejtegetéseit: a sámánexitázis kérdéseitől kezdve a szólás-kutatás ezernyi ágáig, a vallásos képzetek történetének legkülönbözőbb problematikáját, és sorolhatnám még a néprajz egyéb területeit is. Mind tanulhatunk ebből a komplexitásra törő igényességből, amely soha sem fáradt kérdezni, soha sem fárad ki a kérdésekre választ adni, és soha sem fárad ki abban, hogy magának és másoknak nézeteivel is vitatkozzék, saját régebbi állításait is újból és újból kritikai vizsgálat alá vegye, és mindig törekedjék újabb, teljesebb, még igényesebb, még igazabb választ adni.

Ezt a soha meg nem elégedést, ezt az örökös kérdezni tudó kíváncsiságot, ezt a teljességre törekvést is tanulni kell tőle a tanítvány hűségével és alázatával. Azt hiszem, Pais Dezső igen tisztelt barátom a maga bölcs derűjével valóban elviseli ezeket az ünneplő szavakat is, amelyeket mi — úgy gondolom — teljesen őszinte átérzéssel mondottunk volt néki ezen az évfordulón, és szeretnénk még néhány évfordulón ünnepelni őt magunk között. Tamás Lajos barátunk nem állotta csupán száz esztendőben kijelölni azt az időt, amikor újra meg újra köszönhetjük őt.

Nem kívánom tréfára fordítani a szót, de mégis befejezésül hadd mondjam meg, érzem én azt, hogy mi, Bárczi Benő, — bocsánat, Bárczi Géza igen tisztelt barátommal — úgy állunk itt előtte, mint két „á l, á l n o k a l a k”, mert hiszen éppen azért hívtuk őt, hogy tartson előadást az *ál, álnok, alak* szókról, és egy szót se szóltunk arról a célunkról, hogy *b i z t o s a n i t t l e g y e n k ö z t ű n k*, amikor ünnepelni akarjuk őt. Azért sikerült ez a szervezés így. Azt hiszem, éreznie kell, hogy nemcsak a kortársak, azok, akikkel együtt növekedett, együtt harcolt, együtt küzdött, hanem a fiatalok és az egyre fiatalabbak nem csökkenő szeretete veszi körül. Az ő életének egyik szép példája tán az, hogy mindig új és fiatal nemzedék ült le asztalához, és hallgatta szeretettel, és itt hallgatóink között a fiatalok ugyanolyan derűs örömmel, szeretettel és tisztelettel tekintenek rá, mint mi öregebbek, akiknek évtizedekig volt módunk tanulni tőle. Őszinte tisztelettel és szeretettel üdvözljük, és most már felkérem előadásának megtartására. (Hosszan tartó, nagy taps.)”

3. PAIS DEZSŐ így válaszolt az üdvözlésekre:

„Hálámat fejezem ki az igen tisztelt jelenlevőknek, — azt hiszem — javarészt közelebbiről vagy némileg távolabbról kedves barátaimnak, hogy együtt éreznek velem mostani, több szempontból szomorú helyzetemben. Hálámat fejezem ki — külön megjelölve — azoknak, akik az együttérzés nyilvánítására alkalmat adtak: Bárczi

Géza és Ortutay Gyula kedves barátainak. Azt írtam ide: igen köszönöm, hogy voltak szívesek megemlékezni rólam a dátum alkalmából, amely befördített a kilencedik évtizedbe, az életnek ebbe a nyilván nem túlságosan üde szakaszába. (Derűtség.) Ami kettejük ajkáról elhangzott felőlem, mind szép és jó. Azonban van egy fogyatékosága: nem teljesen felel meg az igazság kritériumának. A barát, illetőleg a barátok szíve lüktet ki belőle, és nem a mérlegelő tudós tárgyilagossága mutatkozik meg benne. (Derűtség.) De hát a jubileumok megrontják, sőt rongálják az embert (derűtség), — kit emígy, kit amúgy.

Munkásságomnak nem ritka tökéletlenségei egyébként — gondolom — megmutatkoznak most ismertető dolgozatomban is, azonban mégsem tartom egészen haszontalannak, haszon nélkül valónak nyilvánosságra hozatalát, mint több más hasonló munkálatomét sem, mivel a tökéletlenségek — szerintem — gyakran előkészítői, feltételei lehetnek a tökéletesedésnek.

Még szintén egy ilyen problematikus köszönetet mondok a két társaságnak, amelynek a vezetősége, nem mondom, hogy *álnok*, de később kiderül, azt merném mondani, hogy *alajos* módon valóban becsalt ebbe az ünnepléskarámba. (Derűtség.) Tehát ahogy tetszik, úgy magyarázzák ezt a felfogásomat. (Taps.)"

4. BÁRCZI Géza felkérése után PAIS DEZSŐ ekként vezette be előadását:

„Ezek után tehát megkezdhetem.

Egy felolvasás kereteihez a dolgozat meglehetősen nagyméretű. Ezért csak szemelvényesen ismertetem most, minthogy nem akarok visszaélni az igen tisztelt közönség türelmével, amint különben magam sem vagyok szerfőlött kedvelője a hosszú előadásoknak."

5. BÁRCZI GÉZA zárószava:

„Megköszönöm Pais Dezső rendkívül érdekes, tartalmas előadását, amellyel mintegy régi szokásához híven mutatkozott be, a mi szerény üdvözlő szavainknak halk és jelentéktelen zenéskéjéért arannyal fizetett, a tudomány aranyával, amely mindnyájunknak okulására szolgált. Még egyszer nagyon megköszönöm Pais Dezsőnek ezt az igazán szép előadását, amellyel számunkra mintegy feltette a koronát erre az ünneplésre. Nem tehetek egyebet, mint hogy megismételjem még egyszer azt a már sokszor kifejezett jókívánságot, amely nem egészen önzetlen, hogy adjon neki a sors még sok-sok évet, munkás, derék éveket mindnyájunknak javára és örömére. (Derűtség és taps.)"

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1965. november 2. A magyar és az általános nyelvészeti szakosztály közös ülése. BALÁZS JÁNOS, Az indo-uráli nyelvrokonság kérdéséhez. — Az indo-uráli nyelvrokonság kérdését eddig inkább csak az újgrammatikusok kutatási módszereiben uralkodó hangtani, alaktani, valamint szóképzései szempontok szerint vizsgálták. Új lehetőségeink nyílnak azonban, ha a problémát mondattani nézőpontból igyekszünk megközelíteni. Így legkielegítőbb választ tudunk adni arra, hogy e két nagy nyelvcsalád egyáltalán meddig lehetett egymással rokonságban.

1965. november 9. Finnugor szakosztály. GULYA JÁNOS, *Hodu* vagy *hadu*? (A nagy pör felújítása.) — A mai magyar köznyelvi *a*—*á* ellentét a késő ugor korra megy vissza. Az *a* hangnak az ősozttjában **a*, az *á* (*ǣ*) hangnak pedig **ǣ* (*~*o*), illetőleg másodlagos *o** a megfelelője. A magyar *a* (*ǣ*) magánhangzó kialakulásában több tényező játszott

* L. MNy. LXII, 122—8.

közre. Ezek: a) az ugor labialis — velaris sor rendszerűség hozta kiegészülése (**u*, **o*, *ø* → **u*, **o*, **ä*), mely jelenségnek pontos párhuzamát a vogulban és az osztjákbán is megtaláljuk; b) ugor labializálódási irányzat (**a* > **ä*) (vö. őssosztják **o*); c) a kétféle kvantitás-sor kialakulása (vö. őssosztják **ä*). A mai magyar velaris magánhangzó-rendszer a következőképp alakult ki:

1. (ugor):	<i>u</i> <i>i</i>	2. <i>u</i> <i>i</i>	3. <i>u</i> (<i>ú</i>) (<i>i</i>)	4. <i>u</i> — <i>ü</i>
	<i>ä</i> — <i>o</i>	<i>o</i>	<i>o</i> (<i>ó</i>)	<i>o</i> — <i>ö</i>
	<i>a</i>	<i>ä</i> <i>a</i>	<i>ä</i> <i>á</i>	<i>a</i> <i>á</i> .

1965. november 12. Orientalisztikai szakosztály. CZEGLÉDY KÁROLY, A délnyugat-szibériai steppe történetének egy kevésbé ismert fejezetéről (Kang országának története). — Az előadás Kang országának történetét és történeti földrajzát tárgyalta nagy vonalakban. Az ide vonatkozó adatok az utóbbi időben erősen megsaporodtak, s kitűnt belőlük, hogy a tokhár vándorlás alkalmával i. e. 129—128-ban Sogdiana és Bactriana Kang vezető törzse, az *asi* (*asiani*) uralma alá került. Később, az i. u. I. században az *asi*-k egy másik ága az alán törzsekkel együtt kiterjesztette hatalmát a Kaukázus előterére. Az *asi*-k fővárosát, amely a közép-iráni hagyományban is nagy szerepet játszik, szovjet régészek nemrég stratigrafikusan feltárták. Az előadó megkísérelte e régészeti eredmények és az írott források tanúságának eddig meg nem történt egyeztetését. A kaukázusi *asi*, illetőleg az alánok törzseként említett *dukhs-ās* az egykori kang területen később *tukhs* néven tűnik fel.

1965. november 16. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Programozott nyelvtanítás a Dolgozók Iskolájában. (Kísérlet.) — Az 1964–1965. tanévben a dolgozók iskolájának általános iskolai 8. osztályában három vidéki és két budapesti iskolában a magyar nyelvtant programozott módon tanították. A kísérlet célja arról való tapasztalatszerzés volt, hogy milyen körülmények között válik be a felnőttek oktatásában a programozás alkalmazása. A kísérlet vezetője, az előadó a mondatnyi tananyagot 17 fejezetben dolgozta fel. Beszámolt a programozott tankönyv megszerkesztésének tapasztalatairól (a lépések hosszúsága, az információközlés logikai rendje, a fejezetek és a feladatlapok viszonya, a fejezetek egymásra-épülése és összefüggése, a nyelvi megformálás, a tanulhatóság, a tanulás technikája). A kísérlet során a program az aktív tanulás eredményes eszközének bizonyult, noha eleinte hiányolták a felnőttek megszokta hagyományos módszereket. A tanári vezetés még ebben az oktatási „technológiá”-ban is szükséges. A programozás és a „magyar nyelvtan” néven ismert tantárgy szerkezetének összefüggései arra utalnak, hogy a programozásra alkalmas anyagnak a feldolgozása világosabbá teszi a tantárgy egyes részeinek a körvonalait és egymáshoz való viszonyukat.

1965. november 23. Általános nyelvészeti szakosztály. BÜKY BÉLA, A beszéd-dekódolás folyamata és nyelvpedagógiai tanulságai. — Újabb modellek készítése helyett a kommunikációs folyamat egy-egy részletének alaposabb tanulmányozását tartja a soron következő feladatnak. Ezúttal a dekódolás részmozgásaival foglalkozik, s a következő öt fázist különbözteti meg: a) az esetleg beszédhelyzetté válható helyzet „készenléti célzatú” észlelése; b) a helyzet észlelése akkor, ha részvételünkkel rövidesen beszédhelyzet jön létre; c) a beszédkezdet észlelése; d) a beszédtevékenység folyamatos észlelése; e) a beszédtevékenység alatti változások, önkorrekciók észlelése. Foglalkozott azzal is, hogy a beszéd-észlelés, illetőleg a beszéd-dekódolás során milyen a beszélőtől eredő vagy nem tőle származó megfigyelési mozzanatok jönnek számításba, melyik fázisban, milyenek, és milyen erősséggel. Azonkívül érintette az egyes megfigyelési mozzanatok egymásra hatásának és kölcsönhatásának tematikáját. — A megállapításokból számos, idegen nyelv

oktatására vonatkozó következtetés fakad: nemcsak a beszéd-dekódolás a) és b) fázisának elsajátítását kell tanítanunk, hanem figyelmet kell szentelnünk az c) és d) fázisok, valamint az e) fázis adatainak az értékelésére is. A nyelvi megnyilatkozásokon kívül el kell sajátíttatnunk tanítványainkkal a paranyelvi, illetőleg a kinezikai formában való megnyilatkozás értelmezését is. A nyelvi helyesség irányelveit — amennyiben más szabályozás nem áll rendelkezésünkre — a beszéd céljától kell függővé tennünk.

1965. november 30. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Homoszintaktikai szerkezetek. — A mondatformák egy része transzformációs csoportokat alkot. Minden csoport zárt rendszer. Vannak magányos sorok, amelyek transzformációs összefüggésekbe nem vonhatók be. A transzformációs csoportok és a magányos sorok összekapcsolhatók egymással, ezek az összefüggések alkotják a nyelv szintaktikai-memoriális síkját. Bizonyos sorok csak az említett teljes sorokhoz képest vannak érvényben: implicit sorok. A teljes és implicit sorok pedig kiegészíthetők valamely transzformációs összefüggésekbe be nem vonható elemmel: anorganikusan bővült sorok. A felsorolt formák a nyelvi rendszer magját alkotják. A nyelvi mag ismeretében a mondatokból a homoszintaktikai formák sora vonható el. Ezek a formák, bár csak egy bizonyos szinten bizonyulnak reálisnak, a nyelv objektív összefüggéseit képezik. A nyelvi mag a beszédaktusokban csak a homoszintaktikai sorokon át működik.

1965. december 7. Magyar szakosztály. TOMPA JÓZSEF, Kölcsey archaizáló stíluspróbái. A felolvasó ülés előtt Lőrincze Lajos szakosztályelnök meglepő szavakkal köszöntötte Tompa Józsefet hatvanadik születésnapja alkalmából. — Kölcseynek legmerészebben régies műve a töredékes Iliász-fordítás. Voss német tolmácsolását akarta így követni, s a Halotti Beszéd korabeli kifejezések használatára törekedett — alighanem Szemere tanácsára. Kivált két nyelvtani alakja meglepő. Az egyik a RÉVAI kikövetkeztette „ősi” tárgyias elbeszélő múlt: *hagyája — állítájak*; olvasói ezt aligha érthették igazán. A másikra is RÉVAI hívta fel a figyelmet, de hiteles adatokkal. Ez a *bizakodvád* típusú igenév. Kölcsey később egy bírálatában másnál ezt is erőltetett, elterjeszthetetlen régiességnak minősítette. (Régies epikai stílusunkban soká megmaradt.) A másik archaizáló szöveg a pénzéhes csodavárás ellen küzdő, racionalizmust sugárzó novellába, „A kárpáti kincstár”-ba van beleillesztve mint a rejtett kincsről tudósító 1599-i feljegyzés. Ennek régiesítése igen sokoldalú, mégis cikornyátlan, művészi. Így valószínűbbé teheti, hogy a hős annyira hitt neki, azaz stílusával fokozza a lélektani motivációt.

1965. december 10. Orientalisztikai szakosztály. RÓNA-TAS ANDRÁS, Beszámoló csuvas tanulmányutamról. — A Csuvas Autonóm Köztársaságban 1965 őszén tett tanulmányútjának eredményeit ismertette. Beszámolt a gyűjtés körülményeiről, a gyűjtött anyag szókészleti, fonetikai és alaktani sajátosságairól, bemutatott néhány hangfelvételt, végül pedig kitért a csuvas nyelvmélekek felkutatása során szerzett tapasztalataira.

1965. december 14. Magyar szakosztály. MIKESY SÁNDOR, Néhány vezetéknév-magyarázat. — Bevezetőül tervezett „Magyar Vezetéknévszótár”-a célját, módszerét és munkálatainak állását ismertette. Összehasonlította külföldi hasonló munkákkal, majd néhány címszavát mutatta be, olyanokat, amelyek megítélése szerint a hallgatóság érdeklődésére leginkább számot tarthatnak (*Bőr, Bodgál, Bonkáló, Budenz, Bugát, Csindom, Grétsy, Héjj, Holdvilág, Juhay, Kabók, Karaffa, Kerényi, Kitaibel, Kodály, Loványi, Melis, Mikkelyi, Nékám, Pajtényi, Páricsy, Püsök, Rémiás, Sahin, Seregi, Szedelgyi, Szunoman, Töröcsik, Virizlay, Vita*).

1966. február 8. Nyelvoktatási szakosztály. ÉDER ZOLRÁN, Audio-vizuális eszközök és eljárások a magyar nyelv oktatásában. — Azon az audio-vizuális eljárásokat ismertette, amelyek a helyes magyar kiejtés és beszéd iskolai oktatásában hasznosíthatók, és amelyek az idegennyelv-tanítás gyakorlatában beváltak. Minthogy a nyelv elsősorban beszéd,

és egyben szokások rendszere, az anyanyelvi oktatásban is helyet kell biztosítani a hallás alapján való helyes beszéd elsajátításának. A preskriptív, deskriptív és produktív nyelvtanítási módszer közül túlnyomórészt a produktívat kell előnyben részesíteni. A helyes és szép beszéd gyakorlására kidolgozott eljárásokról adott tájékoztató után szervezési kérdésekről szólott (szemléltető anyagok előállítása, továbbképzés, tanterv, nyelvtani érdemjegy, érettségi vizsga).

1966. február 11. Orientalisztikai szakosztály. BESE LAJOS, A burját ige problémái. — A burját ige meghatározása. Idő és mód a burjátban. A határozói igenevek körül kialakult vélemények és új felosztásra javaslat.

1966. február 15. Finnugor szakosztály. LŐRINCZ JENŐ, Vannak-e ugor kori iráni jövevényszavaink? — Bár az eddigi kutatások nagy vonásokban már tisztázták a finnugor és az indoiráni népek történeti és nyelvi kapcsolatait, a részletekre vonatkozóan sok a hiányos és bizonytalan ismeret. A nemzedékről nemzedékre hagyományozódó nézeteket ezért érdemes és szükséges újólag megvizsgálni. Az ugor kori iráni hatás hiteles nyelvi emlékeként tartják számon *hét* és *tegez* szavunkat, valamint rokon nyelvi megfelelőiket, az *ara*, *bír*, *holló*, *títok* szokat pedig föltételelesen tekintik ugor kori indoiráni jövevényeknek. Az idézett szók eredetének tüzetesebb vizsgálata azonban arra az eredményre vezet, hogy a felsoroltak egyelőre nem fogadhatók el ugor kori iráni jövevénytárából. Történeti megfontolások alapján úgy véli, hogy az ugor kor elején indoiráni, középen ósiráni, a legvégén pedig esetleg már óiráni nyelvi hatás érvényesülhetett.

1966. február 22. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés hatása a szlovákokra. — Egyes kutatóknak azt a nézetét vitatva, hogy tudniillik a honfoglalás utáni századokban — az erős szláv hatás következtében — a magyarság kétnyelvűvé vált, e folyamatnak a fordítottját vizsgálja meg magyar-szláv viszonylatban, jelen alkalommal a nagyállattenyésztés területén. Az általa összegyűjtött történeti és nyelvjárási adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy e téren csak a XIII. századtól kezdve számolhatunk magyar hatással, de ez számottevővé csupán a XVI–XVII. századra válik.

1966. március 1. Magyar szakosztályunknak és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak közös felolvasó ülése. BÓTA LÁSZLÓ, A Madách–Rimay kódexek szerelmes versei. — A Madách–Rimay kódexek filológiai vizsgálata alapján a Rimay-életmű tisztázatlan és lezáratlan kérdéseihez szól hozzá. Eckhardt Sándor a Madách–Rimay kódexek korábban is Rimaynak tulajdonított darabjait a bizonyíthatóan hiteles művek és a Balassa János éneke kivételével a költő unokaöccse: Madách Gáspár szerzeményének véli (Rimay János összes művei. Bp., 1955. 163–5). Az előadó ezzel szemben azt állította, hogy a szóban forgó szövegeknek egy része mégis Rimay-műveket őrzött meg számunkra. Állítását a kódex tizenöt szerelmes versének sokoldalú és mélyreható vizsgálatával bizonyította. A vitatott költemények többi részét illetően részben csatlakozott Eckhardt véleményéhez, hogy tudniillik azok valóban Madách Gáspár vagy valaki más, ismeretlen szerző művei lehetnek, részben — a paráznaságról írt terjedelmes prózai értekezést illetően — Eckhardttal szemben kizártnak vélte, hogy azt Madách Gáspár szerzeményének tekintsük. Az előadást széleskörű vita követte, amelyet Pirnát Antal és Szathmári István felkért hozzászólók nyitottak meg.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

14. **Tompai József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Incefi Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büki Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztiák nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtemék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg ige-kötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat-szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferencia. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szi J Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,—Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
 Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
 Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
 Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
 Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
 Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft.,
 kötve 26,— Ft.
 Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
 A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
 A Magyar Nyelv és a Magyarosán egyes régebbi számai.

LXII. ÉVF.

1966. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

440. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

Felölős szerkesztő:

PAIS'DEVSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ PÉTER, KISS LAJOS,
MOLNÁR JÓZSEF, NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : Az idő és társai	385
<i>Hexendorf Edit</i> : Kellő közepe, kellős közepe	399
<i>Rácz Endre</i> : A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól	408
<i>Szabó T. Attila</i> : Egy harnis ómagyar kori dési kiváltságlevelél helynévszórványainak hiteléhez	420
<i>Károly Sándor</i> : Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről	425
<i>Pais Dezső</i> : Részletek a határozós összetételek fejezetéből	436
<i>Mikola Tibor</i> : A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez	441
Kisebb közlemények. <i>Vértes O. András</i> : Kájoni x betűje. — <i>Fehértői Katalin</i> : Az úgynevezett ragadványnevekről	461
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő</i> : Csűnik ~ sýnylik ~ senyved ~ szenved ~ sanyarog ~ suny ~ szuny. — <i>Kiss Lajos</i> : Lazsíroz, lazsál. Lazukál, lazukál. — <i>Kunszery Gyula</i> : Milimári. Smárol. — <i>Mikesy Sándor</i> : Grizeldisz. — <i>Scheiber Sándor</i> : Kár a benzinért! — <i>Sipos István</i> : Lacsuha — lecska. — <i>Szabédi László</i> : Ékes. — <i>Vas József</i> : Kőszeg magyar neve	465
Nyelvművelés. <i>Klaniczay Tibor</i> : A régi magyar családnevek helyesírása. — <i>Fábián Pál</i> : A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1772 és 1832 között	480
Nyelvtörténeti adatok. <i>Domokos Pál Péter</i> : Magyar nyelvmemlék Czenstochowában 1501-ből. — <i>Szabó T. Attila</i> : Egy mezősegi nyelvjárási emlék 1552-ből. — <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Magyar diák bécsi levele 1543-ból. — <i>Papp László</i> : XVI. századi szótörténeti adatok	489
Szemle. <i>Szathmári István</i> : Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról	504
Különnfélék. „A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvész-kongresszus határozatai	511
Levélíszekrénny.	512

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az *Akadémiai Könyvesboltban*, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612; a *Posta Központi Hírlap Iroda* 1. számú *Hírlapboltjában*, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159—450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Posta Központi Hírlap Iroda* V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXII. ÉVF.

1966. DECEMBER

4. SZÁM

Az idő és társai

1. Nemrégiben BALÁZS JÁNOS egyik jeles cikkében (Mennyi idős az idő?: MNy. LXI, 404—12) arra a megállapításra jutott, hogy *idő* szavunk korábban javasolt török származtatása nem kielégítő, minthogy „az egész szófejtés végeredményben csupán feltevéseken nyugszik, s elfogadásához megfelelő jóakarát és hit kívántatik”.

Az elvetett török etimológia helyett újat javasolt, eszerint az *idő* ~ *ideje* ~ *idén* az *e-*, *i-* mutató névmási tő ragos fejleménye volna. Okfejtésében világos logikával következtetésről következtetésre haladva megnyerő előadásban próbálta bizonyítani feltevését. Igaz, új magyarázatához hamiskásan én is hozzáfűzhetném, hogy „elfogadásához megfelelő jóakarát és hit kívántatik”. Ám én ezt a jóakaratot és hitet az új magyarázattól nem vonnám meg, ha belső magyar fejlődés bizonyos kérdéseiről volna szó csupán (és ha nem téves premisszákból indulna ki a magyarázat). De a szerző úgy érezte, hogy első lépésként el kell takarítani az útból a régi etimológiát; e célból el is követett mindent, hogy megtépázza a török magyarázat hitelét. Ezúttal azonban nem győzött, nem is győzhetett meg, mert a cáfolatra felhasznált korábbi török anyag felett alaposan eljárt az idő.

Éppen ezért, úgy gondolom, nem lesz felesleges, ha a következőkben újra napirendre kerítem a hajdani török etimológiát és néhány turkológiai megjegyzést fűzök BALÁZS JÁNOS gondolatébresztő fejtegetéseihez; ahol az elkerülhetetlen, a magyar szó történetét is érinteni fogom. Mielőtt azonban ezt megtenném, legyen szabad előrebocsátanom néhány bevezető megjegyzést.

2. A jeles szerző szerint az *idő* török származtatását hangtani nehézségeken kívül komoly általános meggondolások is gátolják. Ezt írja: „Nehéz elképzelnünk, hogy őseinknek a legelemibb időfogalom kifejezésére a török népekkel való érintkezésig, tehát i. sz. V. századig egyáltalában nem volt szavuk, vagy ha volt is, azt a törökségtől átvett szó teljesen kiszorította, sőt elenyészett.” (I. h. 405.) E meggondolás alapja szerinte: „A 'tempus' jelentésű szavak ugyanis a különféle népek nyelvének szókincsében általános tapasztalat szerint majd mindig eredetiek, vagy legalább belső keletkezésűek, s éppen ezért nem sorolhatók a jellegzetes műveltségi szavak közé.” (Uo.)

Soha senki nem vonta kétségbe, hogy az elemi időfogalmak kifejezésére szolgáló szavak nyelvünkben szókészletünk ősi elemei közé tartoznak, illetőleg egy részük belső keletkezés útján jött létre. Úgy látszik, inkább a körülhiányzik az egyetértés, hogy mit tartsunk elemi időfogalomnak. Nyilván ezek közé tartozik a *nap*, *reg*, *est*, *éj*; nyilván még mindig az a *teg-nap*, *hol-nap*, *ma*, *most* és sok más hasonló szavunk.

Nem magától értetődik viszont, vajon elemi időfogalmak közé tartozik-e például az *éjfél*? Akár igen, akár nem, érdemes felvetni: nem volt-e meg a régi magyarban az *éjfél* (*éj fele*) mellett a *napfél* (*nap fele*), mint az obi-ugor nyelv-

vekben (KISPÁL MAGDOLNA, A napszakok nevei az ugor nyelvekben: MNy. XXXIV, 425—8), vagy a mongolban (*udur düli* 'nap-fél, nap-közép, dél', *söni düli* 'éjfél': KOWALEWSKI III, 1917—8), sőt a törökben (*kün orta* 'napfél, dél', *tün ortazı* 'éj-fél': RADLOFF I, 1064)? Ha valóban megvolt a 'napfél', akkor még a honfoglalás előtt azt „teljesen kiszorította, sőt elenyésztette” az idegenből jött *dél* szó.

Bizonyosan nem tartozik az elemi időfogalmak közé a *hét* 'semaine'; időegységként való felismerését ugyanis csak bonyolult csillagászati ismeretek tették lehetővé. Ezekre az ismeretekre kevés nép jutott el a maga erejéből. Hogy más ne mondjak, a kínaiak is aránylag későn, az i. sz. VIII. század táján ismerkedtek meg a hét-számítással, mégpedig iráni közvetítésre. Érdekes megfigyelni, hogy ennek ellenére a magyarban ennek az időfogalomnak a jelölésére az ősi szókészletből választottak szót, sőt a hét napjainak a nevei közt is akad kettő, amely magyar eredetű (ha a hét ismerete lényegesen régebb a honfoglalásnál, akkor a szerdától szombatig terjedő napok ma ismert nevei helyett más, azóta elenyészett elnevezéseket használtak).

Aligha szorul bizonyításra, hogy az általános 'idő', a 'tér'-rel és az ilyen jellegű többivel együtt, nem az elemi, de a legejelethebb, elvont fogalmak közé tartozik, melyek nyelvi megjelölésére meglehetősen későn került sor. (HORVÁTH JÁNOS, Tér, idő, téridő; terek és mezők: Magyar Tudomány 1966: 601—13.) Ebből következik, hogy a 'tempus' jelentésű szavak, ugyanúgy, mint a későbbi keletkezésű konkrét időfogalmak szavai (vö. *hét*; megjegyzendő: a kunban is *yeti* a. m. 'septem' és 'hebdomada': vö. GRÖNBECH, KomWb. 123), tartozhatnak a szókincs ősi rétegébe, vagy a későbbi, belső keletkezésű szavak csoportjába, a legtöbbször oly módon, hogy korábban meglevő szavakra terhelik az új jelentést; de természetesen idegenből is keríthetnek rá megfelelő szót.

Ezúttal nem kutatom, hogy a nyelvek többsége saját szókészletéből vagy kölcsönzés útján elégítette-e ki ilyen irányú szükségletét. De talán nem lesz felesleges, ha egy pillantást vetünk a bennünket itt közelről érintő török nyelvekre, és röviden áttekintjük a 'tempus' jelentésű szavak főbb csoportjait.

3. A mai orosz—török szótárakban a 'время; idő; tempus' címszó alatt a következő szavakat találjuk török megfelelőként (az 'idő' alapjelentésen kívül figyelembe vesszük a kérdéses szavak mellékjelentéseit is, ezért az orosz—török szótárakon kívül idézzük a párhuzamos török—orosz szótárakat is, ha ez szükséges, vagy lehetséges).

A) csuv. *văxät* 'время; idő' (DIMITRIEV, Russko-čuvaszkij slovarj 79), *văxät, vărät* 'idő' (PAASONEN 200); tkm. *vagt* 'время, эпоха; час, срок; определенная пора; грам.; idő; korszak; óra, időpont; meghatározott időpont; nyelvt.' (BASKAKOV—ЧАМЗАЕВ, Russko—turkmenskij slovarj 87); azer. *vaxt* 'время, срок; idő, határidő' (Azerbajdzansko—russkij slovarj 37); oszm. *vakit, vakti* 'time' (HONY 383); kar. T. *vaxt* 'Zeit' (KOWALSKI 278), kar. L. *wacht* 'ua.' (MARDKOWICZ 63); nog. *vakit* 'время, определенная пора; idő, meghatározott időpont' (BASKAKOV, Russko—nogajskij slovarj 98); balk. *waxit* 'Zeit' (PRÖHLE: KSz. XV, 207); kmk. *vagti* 'idő, meghatározott időpont' (БАММатов, Russko—kumykskij slovarj 112); kaz. tat. *vakit* 'idő' (Russko—tatarskij slovarj I, 131); bask. *vagit* 'ua.' (Russko—baskirskij slovarj 101); kkalp. *uagit, uaq* 'idő; időpont' (BASKAKOV, Russko—karakalpakskij slovarj 102, 504); kirg. *ubaq, ubagti, ubagit* 'idő' (JUDACHIN, Kirgissko—russkij slovarj 797); kzk. *uagit* 'idő; óra; határidő' (SAURANBAEV, Russko—kazachskij slovarj

99), 'time (to go); moment, period, date' (SHNITNIKOV, Kazakh—English Dictionary 221); özb. *vaqt* 'idő; időpont, időszak, korszak' (BOROVKOV, Uzbeksko—russkij slovarj 102); szal. *vaxt* 'temps' (KAKUK: AOr. XIV, 194); turki *vaqt*, *vāqt*, *vaqit*, *vaxt*, *vāx*, *vaxt*, *vax* 'time, epoch' (JARRING, An Eastern Turki—English Dictionary 331), mod. ujj. *gaχ*, *gāχ* (MALOV, Ujgurskij jazyk 145), nyj. *vaq(i)t*, (MALOV, Ujgurskie narečija 102).

< ar.-per. *vaqt* 'appointing a time; time season, hour, especially fixed for doing anything; opportunity; adversity, distress' (STEINGASS 1475); ar. *waqt* 'temps, heure, instant, moment, saison' (BELOT 959).

B) csuv. *saman*, *samana* 'idő, kor' (PAASONEN 114; SIROTKIN, Čuvašsko—russkij slovarj 313); tkm. *zaman* 'idő; nyvt.' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS. 27); azer. *zaman* 1. 'idő, időpont'; 2. 'időszak' (ARS. 88); oszm. *zaman* 'time; period' (HONY 409); kar. T. *zaman* 'Zeit' (KOWALSKI 278), kar. L. *zaman* 'Zeit, Termin' (MARDKOWICZ 70); nog. *zaman* 'idő, korszak, óra, időtartam, időpont' (BASKAKOV, RNS. 98, 452); kmk. *zaman* 'idő (meghatározott időpont)' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *zamān* 'idő' (RTS. I, 131); bask. *zaman* 'ua.' (RBS. 101); kkalp. *zaman* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 102); kirg. *zaman*, *zamana* 'idők, korszak; súlyos idők, nehéz helyzet' (JUDACHIN, KRS. 287); kzk. *zaman* 'korszak' (SAURANBAEV, RKS. 99) ~ 1. 'time'; 2. 'epoch, era, times' (SHNITNIKOV 114); özb. *zamon* 'idő; nyt.; korszak (ritka)' (BOROVKOV, URS. 99); szal. *zaman* 'temps' (KAKUK 196); turki *zamān*, *zeman*, 'time period, era; epoch, age' (JARRING 335), mod. ujj. *zaman*, *zamana* 'idő' (MALOV, Ujj. jaz. 151).

< ar.-per. *zamān* 'time, season; an age; tense; a season of the year, of which, like the people of India, they recon six each of two month's duration; the world; fortune, chance' (STEINGASS 620); ar. *zamān* 'temps, époque, âge, moment' (BELOT 298).

C) csuv. *tšyx* 'idő' (PAASONEN 188), *čux* 1. 'во время, когда'; 2. 'пока, раз'; 3. 'вместо того, чтобы'; 1. 'idején, amikor'; 2. 'amíg, ha egyszer'; 3. 'ahelyett, hogy' (SIROTKIN, ČRS. 543); tkm. *čag*, *čak* 'időszak' (BASKAKOV—CHAMZAEV 537); azer. *čay* 'idő, időpont' (ARS. 227); oszm. *çağ* 'time; age, period; stature' (HONY 58); nog. *šak* 'időpont, időszak' (BASKAKOV, RNS. 452); kmk. *čaq* 'meghatározott időpont' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *čak* 'idő, időpont, nap, év idő(szaka)' (RTS. I, 131); bask. *saq* 'idő' (RBS. 101); kirg. *čak* 'idő; nyelvt.' (JUDACHIN, KRS. 835); kzk. *šaq* 'ua.' (SAURANBAEV, RKS. 99 ~ 1. 'term (time), age, time, period (of 8 month, date, etc.); 2. 'hardly enough, just enough' (SHNITNIKOV 231); özb. *čoy* 'idő, pillanat' (BOROVKOV, URS. 528); sz. jög. *čay* 'idő' (MALOV, Jazyk želtych ujugurov 138); turki *čay*, *čaq* 'occasion, a count, time, moment' (JARRING 63), mod. ujj. *čag* 'idő (ritka, rendesen: *gaχt*)' (MALOV 192); tuvai *šag* 'idő; korszak' (PALJMBACH, Tuvinsko—russkij slovarj 82).

A szót — *čag* alakban — eredetinek tartják sokan, bár feltűnő, hogy a legrégebbi török emlékekben ismeretlen, s az ujugurban is a mongol kortól fogva mutatható ki (vö. LIGETI: AOr. XIX, 149; de hozzá: Tefs. *čay*, Bor. 355). A szó a mongolban általánosan ismert, a mai nyelvekben csakúgy, mint a régi emlékekben; alakja itt *čay*.

D) kaz. tat. *māl* 'idő' (RTS. I, 131); bask. *māl* 'ua.' (RBS. 101); kkalp. *mahel* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 102); kirg. *māl* 1. 'idő, pillanat'; 2. '-szor, -szer, -ször' (JUDACHIN KRS. 507); özb. *mahal* 'ua.' (BOROVKOV, URS. 257); turki *mehell*, *mell*, *mahall* 'place of abode, place, time, opportunity' (JARRING 190), mod. ujj. nyj. *maχal* 'helyzet, állapot, idő' (MALOV, Ujj. nar. 136).

< ar. -per. *maḥall*, *maḥal* 'descending, lighting off a journey, staying, dwelling; place of abode; etc. delay; time, opportunity' (STEINGASS 1189).

E) tkm. *dövr* 'эпоха; korszak' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS 87); azer. *dövr* 1. 'кыр, оборот'; 2. 'период, эпоха: 1. 'kör, fordulat'; 2. 'időszak, korszak' (ARS. 74); oszm. *devir*, *devri* 'rotation; revolution; cycle, circuit; tour; period, epoch' (HONY 80); kmk. *devür* 'idő (korszak)' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *däver* 'időpont, időszak' (RTS. III, 190); kkalp. *davir* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 544); kirg. *dör* 'század, korszak' (JUDACHIN, KRS. 1907); özb. *davr* 'kor, korszak, század' (BOROVKOV, URS. 117).

< ar. -per. *daur* 'time, age; a revolution, period of years; a period of 360 solar years; evil times; etc.' (STEINGASS 542).

F) tkm. *mövsüm* 'idő, meghatározott időpont' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS. 87); azer. *mövsim* 1. 'az év ideje'; 2. 'évszak, időszak, idő' (ARS. 143); oszm. *mevsim* 'season; proper time for anything; the between seasons, spring and autumn' (HONY 240); kkalp. *mausim* 'idő' (BASKAKOV, RKkS. 102); kzk. *mausim* 'idő, meghatározott időpont' (SAURANBAEV, RKS. 99), 'time, season, etc.' (SHNITNIKOV 141); özb. *mausum* 'évszak, időszak; az év ideje; periodus' (BOROVKOV, URS. 214).

< ar. -per. *mausim* 'time, season, etc.' (STEINGASS 1344).

G) balk. *sayat* 'Stunde, Zeit, Augenblick' (PRÖHLE: KSz. XV, 249); kmk. *sayat* 'idő' (BAMMATOV, RKS. 112); nog. *saat* 'óra, időtartam' (BASKAKOV, RNS. 98); bask. *säyat* 'idő (beszélt nyelvi szó)' (RBS. 101); kkalp. *saat* 'idő' (BASKAKOV, RKkS. 103).

< ar. -per. *sā'at* 'an hour; a little while; a watch, a clock; the time present' (STEINGASS 641).

H) kkalp. *pursat* 'időpont, időszak' (BASKAKOV, RKkS. 544); kirg. *bursat* 'idő, határidő' (JUDACHIN, KRS. 161); turki *forsät*, *pursät*, *pursat* 'opportunity, time' (JARRING 102).

< ar. -per. *fursat* 'occasion, opportunity, convenience; a time, turn, etc.' (STEINGASS 919).

Nem törekedvén teljességre, mellőztem azokat a szavakat, amelyek csak egy vagy két török nyelvben járatosak.

4. Bár bizonyosra vehető, hogy egy sereg más nyelvben a 'tempus' jelentésű szavak leginkább az ősi szókészletből kerültek ki, nem vitás, hogy a török nyelvek e tekintetben nagy mértékben támaszkodtak az idegen nyelvek szókészletére.

Az általános tanulságon felül ez a körülmény megmagyarázza azt is, hogy miért ütközik olyan nehézségekbe *idő* szavunk feltett eredetijének a kitapintása a törökben.

5. GOMBOCZ (BTLw. 85) a kétkedés legcsekélyebb jelét sem nyilvánította az *idő* etimológiájával kapcsolatban. Igaz, a szó forrásául feltett ócsuvas **öd-äy* nem igazolható sem a mai csuvasból, sem a többi török nyelvből, de mint a török régiségben kellően adatolt *öd* 'idő' -*k* (-*g*) képzős származéka jól elképzelhető. BÁRCZI (SzófSz. 131) tehát helyesen ítélte meg a helyzetet, amikor a török szó eredetét csak valószínűnek tartja, mert az **ödäy* nem mutatható ki, de mégis valószínűnek, mert „a kérdéses képző a török nyelvekben igen általános és eleven”. BÁRCZI fenntartása nem jelentett elutasítást, mert az *idő*-t továbbra is számon tartja régi török elemeink között (Szók.² 77; MNyÉletr. 47).

Legrégibb török jövevényszavaink között nincsenek *n é v m á s o k*, *nincsenek s z á m n e v e k*, sőt nincsenek *h a t á r o z ó s z ó k* sem. Ez joggal

tűnhetett fel BALÁZS JÁNOSNAK, s nyilván ez indította arra, hogy az *idén*-t, — az *idő*-vel együtt, — megkísérelje visszavezetni az ősi finnugor szókészlet alap-elemei közé.

Magam az *idő*-t a vitás etimológiák kategóriájába soroltam évekkel ezelőtt, amikor rendszeresen áttekintettem régi török jövevényszavaink anyagát, s megkíséreltem felmérni: mi is az, ami a korábbi magyarázatokból kifogástalannak tetszik, mi az, ami módosításra szorul, mely magyarázatokat kell elvetnünk, melyek helyett javasolhatunk újakat, s végül, melyek azok, amelyek útjából a nehézségeket továbbra sem lehet elhárítani. Gyakorlati megfontolásokból az átvizsgált etimológiákat e három csoport valamelyikébe soroltam: 1. kétségtelen; 2. vitás; 3. helytelen szófejtések. (Vö. LIGETI, Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése: Pais-Eml. 336—40.)

A második kategóriába, azaz a vitás (voltaképpen problematikus) etimológiák közé került a legtöbb szómagyarázat. Nemcsak azok, amelyek török eredetében kételkedni lehet, vagy kell, hanem az olyanok is, amelyeknek valamely részletkérdése hangtani, jelentéstani vagy más szempontból magyarázatra szorul. Ide kerültek azok a szófejtések is, amelyekhez valamilyen hiányzó adatot hipotézissel kell pótolni, még akkor is, ha a hipotézis mégannyira magától értetődőnek is tűnik.

6. A nehézségek egy részének a kiküszöbölése szinte magától kínálkozik, hála az újabban előkerült régi és új török anyagnak. A nehézségek más része viszont makacsul ellenáll, sőt gyakran nem is igen megközelíthető a korábbi sablonos magyarázatok eszközeivel.

A nehézségek jó része változatlanul a török oldalon jelentkezik (*ocsú*: MNy. LV, 45—7), ebben a tekintetben nem dicsekedhetik valami kivételes helyzettel a magyar oldal sem (*borjú*, *gyapjú*: HORGER magyarázata nem kielégítő); a legtöbbször persze egyszerre ütközünk nehézségekbe mindkét oldalon (*bilincs*: MNy. LXI, 281—9).

Ezúttal nem bocsátkoznám a nehézségek részletes elemzésébe, helyette magyar oldalon mutatkozó bizonyos problémákra utalnék, azokra, amelyek nézetem szerint közvetlenül érintik jövevényszavainknak azt a kisded csoportját, amelybe az *idő* is tartozik.

7. Közismert dolog, hogy a török szó eredeti alakja az átvétel időpontjáig hiteles csak, az átvétellel merőben új élete kezdődik: már ekkor módosulhat hangalakja, hangsúlya, beleilleszkedik a magyar nyelv szótípus-hálózatába, igazodik az új szótő-rendszerhez, ragozása, képzése ezentúl a magyar nyelv szabályai szerint megy végbe; végül pedig a tökéletesen akklimatizálódott jövevényszó a következő századok során ugyanúgy részt vesz a nyelvfejlődés minden folyamatában, mint a magyar nyelv többi, ősi elemei.

Arról azonban kevesebb szó esett eddig, hogy a befogadó magyar nyelvnek ez a mindent átható, átformáló hatása nem egyformán jelentkezik minden szófaj-kategóriában.

A dolog ott kezdődik, hogy nem minden magyar szófajnak vannak török jövevényszavai; pontosabban: török jövevényszavaink csak három szófaj területén találhatók. Ezek: a) *fő n e v e k*; aránylag jól megőrizték egyedi különállásukat, közülük csak a legrégebbiek fejlesztettek ki maguk köré népes szócsaládot; — b) *m e l l é k n e v e k*; az előbbiektől való különállásuk megglehetősen bizonytalan; — c) *i g é k*; a régiek itt is mélyebben épültek az ősi ige-rendszerbe, mint az újak; a magyar nyelv belső fejlődése különben itt érezteti

legjobban a hatását. Számszerűen a legnépesebb a főnevek tartománya, legsegregényebb a mellékevevé; nem jelentős az ígék száma sem.

A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Igaz ugyan, hogy török jövevényszavaink közt nincsenek ragtalan határozószók, de van néhány olyan török eredetű főnevünk, amely ragos alakjában igen korán belépett a határozószók elsőprőn finnugor jellegű kategóriájába, és részesévé lett az ottani káprázatos gazdagsággal burjánzó morfológiai stb. hálózatnak. Ha mindezt figyelmen kívül hagyjuk, megmagyarázhatatlanul rendhagyónak tűnik e néhány török jövevényszónak a hangtani stb. alakulása.

Hogy az időhatározószóknál maradjunk, a kiindulópontul szolgáló időfogalmat kifejező török jövevényszavaink közül az alábbiakban röviden megvizsgáljuk az *idő*-n kívül a *kor*-t. Figyelmen kívül hagyjuk a jelen kérdések szempontjából közömbös *dél*-t, viszont szót ejtünk a csak közvetve, török háttérén keresztül ide tartozó *késő*-ről, forrásával, a *késik*-kel együtt.

idő, idén

8. Előbb tekintsük át a szó szemantikai megterhelését a régi magyar szókészletben, valamint egy-két fontosabb alakját, képződményét.

1. 'tempus, chronos' (CAL.: NySz.), 'Zeit' (PPB.: NySz.): „harom horanyi *ydd*” (JordK. 628: NySz.); „neminemw *idwn*” (VirgK. 25: NySz.); 1525: „*ydw* yarthaban” (OL. D. 24774: OklSz.).

2. '[tempus, circumstantia; Gelegenheit, Lage, Umstände]' (NySz.): „*Üdöhöz* képpes” 'pro tempore' (CAL.: NySz.); „Szoros *időben*” [szükségben] (Tof: Zsolt. 230: NySz.).

3. 'aetas' (CAL., MA.: NySz.), 'die Zeit jedes Alters' (PPB.: NySz.); '[Alter]': „Atyauual *eg idey*” (NádK. 317: NySz.); „Nag *idey*: senex” (Sylv: ÚT. I, 316: NySz.).

4. 'tempestas' (CAL., MA.: NySz.); 'Witterung' (PPB.: NySz.); '[Wetter]': „*hew ydewn*” (ÉrdyK. 476b: NySz.); „hideg *idwert*” (VirgK. 60: NySz.); 1597: „szaraz *ide*” (OklSz.).

5. '[annus; Jahr]': „Sok *ydd*t es napot aad embernek” (ÉrdyK. 521: NySz.); „Naprol napra, hetról hetre, *idről időre*” (GuaryK. 21: NySz.); „Het szaz hetven het *idd*” (Valk: Gen. 4: NySz.); „az eldt egynihány *iduel*” (EszT.: IgAny. 438: NySz.); „Ezer hatszáz negyven negyedik *időben*” (Czezl: Sion. Előb. 15: NySz.).

6. '[hora, Stunde]': „etelnek *ydeyen*: hora comestionis” (JókK. 84: NySz.); „harmad *idő* koron” ('circa horam tertiam'), „*eg ideiglen*” ('una hora') (MünchK. 50: NySz.).

9. A NySz. külön alcímszónak vette fel az *idén*-t (mutató névmás nélkül). Eljárásával a mai nyelvhasználathoz igazodott, melyben ez a szó már elszakadt az *idő* 'év'-től, és megkövült régi, használaton kívül rekedt paradigmatis alakjában új pregnáns jelentés hordozójává vált. A megadott értelmezés: 'hoc anno' (Kr.), '[in diesem Jahre, heuer]' szintén a mai nyelvhasználathoz igazodik. Ez az értelmezés azonban a megadott példák tanúsága szerint téves, és az *idén* jelentése a valóságban: 'anno; im Jahre'; a 'hoc anno; in diesem Jahre' megfelelője helyesen *ez idén, az idén*. (A NySz. téves értelmezését átvette BALÁZS, sőt azt új magyarázata alappillérvé tette; vö. i. h. 408–9). Íme a példák.

Ide tartozik mindenekelőtt a NySz. *idő* címszavának jelentését illusztráló példák közül: „*Ez időn* lészen neked kis fiad, más esztendőre is egy leányod”

(Fort-Szer. H: NySz.). Ide tartozik továbbá a NySz. valamennyi *idén*-re felhozott példája: „*Ez idén: harno*” (CAL.); „*Ez idén nem sok borunk leszen*” (LevT. I, 60; RMNy II, 278); „*Nag meleg időt ielentnek ez időn*” (KBártf. 1583. Bv4) „*Az idén*” (Land: ÚjSegíts 156, Mik: TörL. 112).

Az OklSz. már helyesen *ez idén* címszót vesz fel, ezt kifogástalanul '[hoc anno; in diesem Jahre, heuer]' értelmezéssel kíséri; példája: 1553: „*Waghyon egy halastho, kyth ez idén el bochathothak, hogh meg epecehek gaththyath, sylpeth, zugoyath*” (OL. L. III. 16. 17).

A nyelvemlékekben gyakran előkerült az *idén*, *időn* mutató névmás nélkül is, ilyenkor azonban jelentése nem 'hoc anno; harno', hanem egyszerűen 'anno'. Íme: „*Harmad idén*” [a helyette álló *ielén* sajtóhiba] ment vala Váradra” (MonIrók. XV, 36: NySz., az 5. jelentés utolsó példája). Ilyenek még: 1608: „*Buzával, borral, jóval ez mult idén [azaz nem akármelyik múlt évben, hanem az éppen elmúltban, tavaly] is béséggel látogatott [Isten] ő felsége*” (MA. NLI. 254: OklSz.); 1643: „*Valaki egy idén, kíváltképpen három idén, szőleit metszetlen, és kapálatlan hagyja, az földesurakra száll*” (GazdtörtSzemle VI, 471: OklSz.); 1653: „*Valaki három idén szőlőjét meg nem metszi és meg nem kapálja, az olyan szőlő urra szállott*” (uo. I², 32: OklSz.).

Az *idő*-nek *idén* (*időn*) alakjával az 'év, esztendő'-n kívül a többi jelentésében is találkozunk a nyelvemlékekben. Íme: „*Mondad, hog valamel yden az bynes ember megforduland, hog ew bynet meg bochathod*” (GyöngyK. 41: NySz.); „*Neminemw idwn tevrtenek ilien dolog*” (VirgK. 15: NySz.); „*Az nyaar fa kyknek arnyekozasok hywöntőzeesre nagy kedwet teeznek embereknek yelewsewl hew ydewn*” (ÉrdyK. 476b: NySz.); „*Az harang szó ha hallic czendez üdön esőt jelent*” (Cis G2: NySz.); „*Igen hamar idwn iuta nagi isteni gondolatnak malaztyara*” (VirgK. 83: NySz.); „*Reuid idén leyendő, hogy le tegyen*” (Beythe: Epist. 233: NySz.); „*Íme ezenkwzbe haynal ydwn lata ala zallani egi twzes angialt*” (VirgK. 33: NySz.).

10. A nem kis számú képzett és ragos alakokból itt csak kettőt emelnék ki. Az egyik *idétlen*, *időtlen*, *üdütlen*: 1. 'immaturus, abortivus' (MA.), 'unreif, missgeboren, zu früh geboren' (PPB.); 2. '[intempestivus, ineptus: unzeitgemäß, unpassend]'. A másik *idétt*, *idéttém*, *ydettewnk*, *üdüttök*: 1. '[mature; zeitig, früh]'; 'idejében' (SzD.), 'tempore, aetate, aevo' (SI.); 2. '[zur Zeit des —. in der Zeit]'. (Mindkettőre vö. NySz.)

11. Most pedig lássuk a fontosabb török adatokat. Az ótörökben (gyakorlatilag a türkről és az ujjurról van szó) GABAIN (Alttürkische Grammatik 322) az *öd* szót a következőképpen értelmezi: 'Zeit, Zeitpunkt; (räumliche) Gegenwart; Stunde, Periode, Jahreszeit'. Nem kevésbé tanulságos ugyane szónak ugyanitt olvasható oszmán-török értelmezése: 'vakit, an, huzur; saat, devir, mevsim'. A régi szövegekből e jelentéseket a következőképpen igazolhatjuk:

1. 'idő, időpont; Zeit, Zeitpunkt'; „*alqu ödtä*” 'zu allen Zeiten' (RACHMATI, Türkische Turfan-Texte VII, 52: 128); „*(törtünē) ayay-ly bolmaq dyan saqinē ödin ayu birälim*” 'viertens wollen wir die Zeit für die Meditation durch die man geehrt wird, mitteilen' (BANG—GABAIN, TTT. VA, 10: 98—9); „*ödüngdä. kün tngri qaitsisi açilti yarudi*” 'in deiner Zeit ist der Sonne Glanz aufgegangen und erstrahlte' (BANG—GABAIN, TTT. I 6: 6—7); „*kim-ning qurtulmaqlı ödin qolusın otıyuraq bilsär*” 'wessen Erlösungszeitpunkt er genau kennt' (GABAIN, TTT. X, 22: 273—4); „*tözün oylum amti savıy sözüg king alqıy*

sözlägülük *öd qolu*” ’mein edler Sohn, jetzt ist nicht die richtige Zeit, um die Angelegenheit weit und breit auseinanderzusetzen’ (i. h. 10: 24—7); „ölüm *ödi*” ’die Todesstunde’ (F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* III 43: 28); „ol tiši bars-ning toyrıyuluq *ödi*” ’die Stunde des Gebärens für die Tiegerin’ (i. h. 69: 17—8); „ärtmiş *öd*” ’vergangene Zeit’, „kälmäduk *öd*” ’zukünftige Zeit’, „közünür *öd*” ’gegenwärtige Zeit’ (F. W. K. MÜLLER i. m. I, 12); „bir *öd*” ’mit einem Male’ (F. W. K. MÜLLER III 5: 4—5).

2. ’térbeli jelenlét; räumliche Gegenwart’: „[üč] ärdni *ödintä* bayrın yatıp qı(lmıš)” ’sich vor den drei Kleinodien auf den Bauche legen’ (BANG—GABAIN, TTT. IVA, 4: 5—6; vö. még 14. l. jegyz.); „burxan-lar *ödintä*” ’a buddhák elött’, „arxınt-lar *ödintä*” ’az arhantok előtt’ (F. W. K. MÜLLER i. m. II, 79: 48—9); „burxan nom bursang quvray üč ärdini *ödintä* ökünürbiz bilinürbiz” ’(alle) bereuen wir im Angesicht der drei Kleinodien des Buddha, der Lehre und der Gemeinde, und bekennen sie’ (BANG—GABAIN, TTT. IVB, 14, 63—4).

3. ’óra; Stunde’ (12 órából áll a nap, egy ilyen óra a mi időszámításunk szerint kettőnek felel meg): „yont yıl bišinč ai yont kün yont *ödindä* toymış kiši” ’ein Mensch, der im Jahre des Pferdes, im fünften Monat, am Tage und in der Stunde des Pferdes geboren ist’ (RACHMATI, TTT. VII, 36: 24—5); „sıčyan *odindä*” ’in der Stunde der Maus’ (i. h. 36: 25); „tünlä toquzunč *ödtä*” ’des Nachts in der neunten Stunde’ (i. h. 20: 32).

4. ’évszak, időszak; Jahreszeit, Periode’: „tört *öd*” ’a négy évszak’ (LIGETI: AOr. XIX, 189); „[kičä k]üntüz iki *ödtä*” ’bei Nacht und bei Tage, zu beiden Zeiten’ (RACHMATI, Heilkunde II, 8: 32); „kim yiti grı-lar kiz-läyü umaz bädiz-in. *öd qolu*-lar itigin yaratmış-lar ol” ’damit die sieben Planeten ihr Bildnis nicht verbergen können, bereiten sie Zeit-Instrumente’ (GABAIN, Biographie 13: 130—3); „künli aili qarišu qavišu yoriyur. ötrü yaili qışli tört *öd* bolur. tört *öd* içintä yana ikirär *öd* adrılur. säkiz yangi kün bolur” ’Sonne und Mond treffen und vereinigen sich, sodann entstehen Sommer und Winter (und die übrigen) der vier Jahreszeiten. Innerhalb der vier Zeiten wiederum teilen sich je zwei Zeiten ab, und die acht Neutage entstehen’ (GABAIN, TTT. VI, 42: 324—6; a *säkiz yangi kün-röl* l. LIGETI: AOr. XIX, 149, s. v. *säkiz čay*).

5. ’időjárás; Wetter’: „*ödi qolusi* tumlıy” ’éghajlata, időjárása hideg’ (GABAIN, TTT. VI, 13: 106—7; először ’Jahreszeiten’-nek értelmezi az *ödi qolusi*-t, később azonban, kérdőjellel, ’Klima’ értelmezést javasol).

ödün ’időben, időn (R. *idön*): zur Zeit’: „ol *ödün*” ’az időben, abban az időben’ (BANG—GABAIN, TTT. IVB, 12—45); „üč küz-ät *ödün*” ’zur Zeit der dritten Nachtwache’ (BANG—GABAIN, TTT. VA, 10: 99); „kün ortu *ödün*” ’zur Mittagszeit’, szó szerint ’nap-fél időn’ (i. h. 10: 88); „yuz klp üč asanki *ödün* bärü” ’seit hundert kalpas und drei asamkhyeyas’ (BANG—GABAIN, TTT. VB, 35, jegyz.); „uzun *ödün*” ’lange Zeit hindurch’ (F. W. K. MÜLLER i. m. III, 4: 2); „kič *ödün*” ’lange Zeit’ (i. h. 8: 5); „ür kič *ödün*” ’ua.’ (i. h. 14: 12); „qop *ödün*” ’alle Zeit’ (i. h. 8: 5); „bir *ödün*” ’zu einer Zeit’ (i. h. 79: 10). Mint az előbbi példákból látható, nincs semmi ok arra, hogy RADLOFF és MUNKÁCSI *ödün* alakját elvessük (legfeljebb nem ’immer, alle Zeit’, hanem ’zur Zeit’ értelmezést kell hozzá fűznünk); a helyette javasolt (GOMBOCZ, BTLw. 85; BALÁZS: i. h. 405) *ötün* ’tout à fait, absolument’ egyszerűen ismeretlen a törökben. Az *ödün* szabályos alakja az *öd* ’idő’-nek; az -n az instrumentalis rag, amely időhatározói funkcióban igen gyakori még az olyan török nyelvekben is, amelyekben mint instrumentalis rag különben már rég elenyészett. (Vö. *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 763.)

ödsüz 'idétlen, meg nem felelő időben; időtlen (= örökkévaló); unzeitig (zu ungünstiger Zeit); zeitlos, der Zeitlose (nämlich Zärwan)'; „qutluγ qiwliγ bolur. *ödsüz* ölmäz” 'er wird glücklich (Hend.) sein und nicht eines unzeitigen (Hend.) Todes sterben' (BANG—GABAIN, TTT. I, 126: 154, jegyz.); „tngirim siz törüsüz-ün *ödsüz-kä* kntü [özüngüz] yaz-(i)nsar siz” 'Majestät, wenn Sie Ihrerseits selbst sich gesetzlos gegen den Ewigen vergehen' (BANG—GABAIN, TTT. IIA, 6: 8—9).

Az *öd* egyébként a következő török nyelvekből mutatható ki:

ótör. *öd*, l. fent; Käsγ. *öd* 'Zeit', „*öd* soγuṣdī” 'es wurde kalt', „*öd* yayıqtı” 'es wurde Frühling' (BROCKELMANN 131); Tefsir *öz* 'idő; pillanat' (BOROVKOV 242); QB *öd* 'ua.' (MALOV, Pamjatniki 405); Rabγ. *öd* 'die Zeit, der Zeitpunkt' (RADL. I, 1259); IM *öy* 'zaman' (BATTAL 56); tuvai *öy* 'pillanat, idő, évad' (PALJMBACH, TRS. 319); alt. tör. [= ojrot] *öy* 'idő, időpont; idejénvaló, időre-szabott' (BASKAKOV, ORS. 118); tel. *öi* 'die Zeit, der Zeitpunkt' (RADL. II, 1172). Származékok: Käsγ. *ödläk* 'Zeit' (BROCKELMANN 131); AB *ödläk*: *öd* *ödläk* 'idők' (MALOV, Pamjatniki 405); csag. *öylä* 'l'heure du midi' (PDC. 88); IM *öyle* 'günün ortası' (BATTAL 56); Leid. Névt. *öylän* 'Mittag' (HOUTSMA 58); oszm. *öilä* 'der Mittag, die Mittagszeit', *öiläyin* 'um Mittagszeit', *öilälik* 'die Tagereise' (RADL. I, 1175—6).

A török szó megfelelői a mongolban: Mong. titk. tört.: *üde* 'Abend, abends, spät', *üdeši* (HAENSCH 158); kínai—mong. szój. Hy *üdeši* 'soir' (LEWICKI 84), Tk. *üdeši* 'ua.' (8a); MA *üdeši* (POPPE 373); prekl. mong. „*üde* manayar” 'este és reggel' (LIGETI: MongNyelveml. I, 79: 44); kl. mong. *üde* 'midi', *üdesi* 'soir', *üdele*- 'faire la sieste, faire une halte; déjeuner' (KOWALEWSKI I, 516—7); kalm. *üdü* 'Mittag, Mittagstunde', *üdüš* 'abends' (RAMSTEDT 455); ojr. nyj. *üd*, *üddü* 'midi' (KARA 167); ord. *üve* 'midi, repas du midi', *üveši* 'soir' (MOSTAERT II, 747—8); üdzs. *üv* 'midi' (KARA 40); hal. *üd* 'dél', *üdeš* 'este' (LUVSANDËNDËV 475); bur. *üde* 'dél', *üdeši* 'este' (ČEREMISOV 500). Mongolból: tel. *üdü* 'das Rasten (auf der Reise am Tage)'; alt. *üdü* 'ua.' (RADL. I, 1869).

12. Tanulságos a magyar és a török szó jelentéstani fejlődése; nyilvánvaló, hogy a kettő egymástól függetlenül alakult párhuzamosan, és a magyar jelentésbeli árnyalatok nem a törökből valók.

A török adattár lényeges bővülése belátható időn belül nem várható. Az *öd*-nek és származékainak elenyészése a mai török nyelvek zömében, mindenekelőtt a csuvasban, lehetetlenné teszi az etimológia adatszerű igazolását; éppen ezért a végső magyarázat — bizonyos pontokon — továbbra is csak feltevés jellegű lehet. E feltevések azonban — úgy vélem — a szükséges biztosítékokkal kellően körül vannak bástyázva.

Ami a török származtatás hangtani oldalát illeti, a szókezdő tekintetében korábban sem GOMBOCZ, sem BÁRCZI, sem más részéről nem merült fel olyan mozzanat, amely akadályt vagy akár nehézséget jelentett volna az etimológia útjában. BALÁZS (i. m. 408) azonban úgy véli, hogy nem szókezdő ü-ből, de i-ből kell kiindulni, minthogy BERRÁR JOLÁN (Az *üdü* ~ *ideje* tótípusról: MNY. LVII, 31—9) szerint e szó legrégebb alakja nem **ödäy*, de **idäy*. BERRÁR ragyogó kis cikkében meggyőzően mutatta be, hogy a szó — talán más szavakkal együtt — az első szótagban másodlagosan fejlesztett ü-t a szóvégi ő hatására, a ragozásban azonban megmaradt az i, ha a második szótagban e jelentkezett. A jelenség a XV—XVII. századi nyelvemlékekben, bizonyos nyelvjárásokhoz köthetően mutatható ki.

Nos, nézetem szerint a magyar *idő* török származtatását ezen az alapon elvetni nem lehet. Nem azért, mert az **idäy > üdö ~ ideje* csak az egyik lehetséges magyarázat (a másik ugyanis: **ödäy > üdö ~ üdeje > ideje*: ez utóbbi kategóriába tartozik BERRÁR „gyanúba vehető” szavai közül a *gyűrű* [*< *jürüy*] és *gyűszű* [*< *jüksüy*]). Nem azért, mert a magyarban az *ü > i* fejlődés igen régi (BÁRCZI, Htört.² 34–6). Nem azért, mert az *idő* legrégebbi i-s adatait hétszáz esztendő választja el az átvétel időpontjától, akkor is, ha az átvételt a VIII. századra tesszük. Hanem azért, mert még egy VIII. századi ómagyar **idäy* (*< *üdäy*)-nek is nyugodtan lehet egy török **ödäy* a forrása. BÁRCZINAK és tanítványainak az ómagyar *ü-* és *i-*nyelvjárásokról végzett kutatásai után erről a kérdésről — azt hiszem — itt fölösleges bővebben szólni.

A szóvég tekintetében továbbra is fennáll GOMBOCZ feltevésének a lehetősége, amely szerint az *idő* az *öd* egyik származékára, az **ödäg-re* vagy **ödäk-re* megy vissza; mint láttuk, az *öd*-nek a törökben valóban vannak származékai (*ödläk, öylä, öylän* stb.), azonban a feltett alakok egyike sincs köztük.

Úgy vélem, az **ödäg* alakot felesleges volna tovább keresni, vagy akár feltevésként is megtartani. Östörök (és ótörök) szempontból ugyanis csak **ödäk*-ből indulhatunk ki, ahol a *-k* (*-q*) valóban jól ismert kicsinyítő képző (ez a funkciója különben igen korán elhomályosodott). Megtalálható az ótöröktől az oszmán-törökig a legtöbb török nyelvben (vö. Fundamenta I, 788 és LIGETI: MNy. LIV, 448).

De még az **ödäk*-ről sem gondolnám, hogy valamikor is a török szókészlet általánosan ismert és elterjedt elemei közé tartozott volna; mai ismereteink szerint csak periferiálisan élhetett ez a származék. Ilyen periferiális nyelv éppen a csuvas is. Valóban, megállapítható, hogy a csuvasban a *-k* (*-q*) kicsinyítő képző lényegesen nagyobb szerepet játszott és játszik, mint a többi török nyelvben: e nyelvben számos török szó (főnév) csak kicsinyítő képzős alakban hagyományozódott tovább. A mai csuvasban ez a képző különben kettős alakban realizálódott: vagy megmaradt (*-k, -χ*), vagy eltűnt (*-ø*): *šüze* 'rojtok' ~ török *saçaq < saç*; *varak* 'völgyecske' ~ török **özäk < öz* (vö. BENZING: Fundamenta I, 716). Ennek megfelelően az ócsuvas **ödäk* folytatása a mai csuvasban vagy **vara*, vagy pedig **varak* volna.

A sajátosan csak csuvasban jelentkező kicsinyítő képző számos példája közül való: *taläk* 'álm' ~ köztörök *tüş*; *täläχ* 'árva' ~ köztörök *tul*. Különösen tanulságos a köztörök *ai* 'hold; hónap' csuvas megfelelője, az *ujjəχ*; megvan e szavunk *ayjəχ* alakban a kámai bolgár feliratok dátumaiban is (vö. V. G. EGOROV, *Étimologičeskij slovarj čuvašskogo jazyka* [1964.] 270).

Ebbe a sorba kifogástalanul beleillik a feltett ócsuvas **ödäk* is, amelyből a magyarban — nyilván **ödäy > *üdäy* fokon keresztül — végül is *idő* keletkezett, éppúgy, mint az ócsuvas **jüräk*-ből (csuv. *širek*) magyar *gyűrű*-(fa).

kor, korán

13. GOMBOCZ (BTLw. 98–9) e szavunkat is „bolgár-török”-nek tartotta, és forrásául egy ócsuvas **kur* [ɔ: *qur*] alakot vett fel. Az egyeztetést elfogadta BÁRCZI is (SzófSz. 170; Szók.² 77; MNyÉletr. 47), s azóta sem akadt senki, aki cenzori szigorral újra megvizsgálta volna és kétségbe vonta volna ezt a magyarázatot. Pedig itt sem vagyunk híján rendhagyó jelenségeknek, amelyek feltűnően emlékeztetnek az *idő* hasonló jelenségeire.

14. Mindenekelőtt szembetűnő a magyar szó szemantikai és morfológiai gazdasága. Mindez azonban jól érthető, ha meggondoljuk, hogy az időfogalmak egyikét jelölő szóval állunk szemben ezúttal is, amely bejutván határozószavaink közé, ősi szavaink módján rendkívüli új hajtásokat hozott, melyek között még rag is akad. Törökből jött *kor* szavunk magyar fejlődése kis monografiát érdemelne. E helyett azonban most meg kell elégednem — mintegy emlékeztetőül — néhány fontosabb adatának a felidézésével.

A NySz. a *kor* szónak két alapjelentését különbözteti meg: 1. 'tempus, spatium temporis' (MA.), 'aetas' (PPB.), '[Zeit, Zeitalter]'; 2. '[conditio; Zustand]'. A szó számos összetételben használatos: *ebéd-kor* '[tempus prandii; Mittag, Zeit des Mittagessens]'; *éjfél-kor, éjféli-kor* '[Mitternacht]'; *estve-kor* '[occasus solis; Sonnenuntergang, Abendzeit]'; *idő-kor* 'aetas, occasio, tempestivitas, opportunitas' (SI.), '[Zeit, Alter, Zeitpunkt]'; *óra-kor* '[hora; Stunde]'; stb. A ragos alakok, illetőleg határozószók közül kiemelném: *kor, kort, koron, korán, korban* '[tempore; zur Zeit]'.
Magyar fejlemény a *kora* 1. '[magnitudinis, aetatis; so gross wie, so alt wie]'; 2. 'tempestivus, maturus' (SI.), '[zeitlich, früh]'. Ebből: *korán* 'tempestive' (MA.), 'zu rechter Zeit' (PPB.); '[zeitlich, früh]'; *koránt* '[tempestive; zeitlich, früh]'.
15. A törökben meglepően gyéren van adatolva e szó. De ez talán nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy a *qur* is azok közé a szavak közé tartozik, amelyeket az arab—perzsa 'tempus'-szavak egész sor török nyelvből kiszorítottak.

A megmaradt adatok jelentése: 'idő; kor; alkalom'. Gyakori az -n ragos instrumentalis, külön is, kifejezésekben is. Végül érdekes, hogy a *qur* mind eredeti, mind származékos alakjában '-szor, -szer, -ször' jelentésben is használatos.

Legfontosabb adataink ezek:

Tefs. *qur* 'время; возраст; idő; életkor' (BOROVKOV 217); Raby. *qur* 'die Zeit, der Zufall, Umstand' (RADL. II, 918); AH *qur* 'yaş, akran ve emsal' (CAFEROĞLU 82); bu *qurdaşdur* 'bu akrandır' (CAFEROĞLU 82); óoszm. *kur* 1. 'mevki, derece, had, mertebe, pâyе'; 2. 'akran, emsal' (TTS. I, 497); jak. *kur* 'годовой, одного году; прошлогодный, старый; évi, azonos évű, tavalyi, régi' (PEKARSKIJ I, 1240); sz.-jög. *qor* 'раз, очередь; время; -szor; sorrend; idő' (MALOV 59); kirk. *qur* 'idő; -szor', „bir *qur* baldar” 'egyidős gyerekek', „üç *qur* keldim” 'háromszor jöttem', *quraq* 'idő; pillanat; életkor', *quraqlaş* 'egyidős egyén', *qurdaş* 'ua.', *qurdaı* 'idő; -szor' (JUDACHIN, KRS. 449); kzk. *qārbi* 'coeval (person), equal, a person of the same age', *qārbidas* 'coevals', *qārdas* 'coeval' (SHNITNIKOV 281).

qurun 'időn, koron': csag., kirk. *qurun* 'zur Zeit' (RADL. II, 931). Összetételben: tar. *kāş-qurun* 'Nachmittag' (RADL. II, 1183); kirk. *keçkurun* [= *keç-qurun*] 'este, estefelé', *keçkurum* 'ua.'; [beszélt nyelvi] (JUDACHIN, KRS. 385); kzk. *keşqurım* 'kései, késő' (SAURANBAEV, RKS. 557); kkalp. *keşkurın* 'est' (BASKAKOV, RKKS. 74); szárt *keçkurun* 'este' (NALIVKIN 65); turki *keçqurun*, *keçqun* 'late in the day, late in the evening, at nightfall, twilight' (JARRING 168).

qurla '-szor, -szer, -ször': Husrāw *qurla* 'raz' (ZAJĄCZKOWSKI 141); Tefs. *qurla* 'ua.' (BOROVKOV 218); kun CC. *qurla* 'mal' (GRÖNBECH 204); óoszm. *kurla* 'kerem, ket, defa, derece' (TTS. I, 498); kar. T., L. *qurla* 'mal' (RADL. II, 943).

Valószínűleg ide tartozik, jelentéstani nehézségek ellenére is: ötör. *qur* 'Reihenfolge' (GABAIN, AlttürkGramm. 331;); Kāšy. *qur* 'Rang', *qurām* 'dem Range nach' (BROCKELMANN 164); QB, tar. *qur* 'die Reihe, Linie' (RADL. II, 917).

A mongolból idézhetjük: MTT *qurumut*, *qorumut* 'kurze Zeit' (HAENISCH 73), *qorom* 'kurze Zeit, einstweilen' (i. m. 67); kl. mong. *qurum* 'temps fort court, un clin d'oeil, moment, instant', *qurumqan* 'le plus petit espace de temps, un clin d'oeil, moment, instant' (KOWALEWSKI II, 966), *qur* 'that which has been in the same state for a year or more' (LESSING 987); kalm. *qur* 'seit Jahren, vom vorigen Jahr her' *qurm* Ö 'eine Weile, eine Sekunde, kurze Zeit', *qurmχon* 'nur einen Augenblick' (RAMSTEDT 197, 198); *qur* 'qui est déjà depuis plusieurs années ou depuis un temps considérable dans le même état' (MOSTAERT I, 370); hal. *chur* 'tavalýi' (LUVSANDÉNDÉV 565; vö. VLADIMIROV, Sravn. Gramm. 342); bur. *chur* 'ua.' (ČEREMISOV 593). A *qur* idevonása RAMSTEDT javaslata ellenére is vitás. A *qurum* meglehetősen korai jövevényyszó a törökből; *qurumqan* mongol kicsinyítő képzős további fejlemény.

A *qur* török származtatásában tehát továbbra sincs okunk kételkedni.

késik; későn

16. Ennek a szómagyarázatnak alapvető fogyatékoságát már GOMBÓCZ (BTLw. 95) jelezte: a magyar *kés-ik* feltehető török forrását, a **keč-* igét nem lehetett kimutatni. A hiányzó ige helyett, ugyanabban az értelemben, viszont általánosan ismerték:

Tuhfat *kečik-* 'elkésik' (ATALAY 190); AH *käčik-* 'ua.' (CAFEROĞLU 48); tkm. *gijik-* 'опоздать'; késik' (AB. 207); azer. *gejik-* 1. 'опаздывать'; 2. 'медлить, задержаться'; 1. 'elkésik'; 2. 'késlekedik, időzik' (ARS. 119); oszm. *gecik-* 'be late' (HONY 117); tar., tel., csag., turki, kar. T. *käčik-* 1. 'spät bleiben, sich verspäten'; 2. (tel.) 'Abend werden' (RADL. II, 1146); kaz. tat. *kičik-* 'sich verspäten, säumen, zögern, lange bleiben' (RADL. II, 1381); bar. *kizik-* 'lange bleiben' (RADL. II, 1384); kirg. *kečik-* (JUDACHIN, KRS 383); kzk. *kešik-* (SAURANBAEV, RKS. 456); bask. *kisek-* (BRS. 263); kmk. *gečik-* (BAMMATOV, RKS. 563); nog. *kešik-* (BASKAKOV, NRS. 165); kkalp. *kešik-* (BASKAKOV 438); özb. *kečik-* (BOROVKOV, URS. 211). Továbbképzett alakja nem kevésbé általános: kun CC. *kečiktir-* 'zurückhalten, verhehlen' (GRÖNBECH 135); tkm. *gijikdir-* 'késleltet' (TDS. 170); azer. *gejikdir-* (ARS. 118); oszm. *geciktir-* 'to cause to be late, be slow in doing something' (HONY 116); kar. T. *käčiktir-* 'aufschieben' (RADL. II, 1146); tar. *käčiktür-* 'jemanden aufhalten, warten lassen' (uo.); kaz. tat. *kičiktir-* 'hinhalten, aufhalten, verspäten lassen, verzögern, ablegen' (RADL. II, 1381); bar. *kiziktir-* 'aufhalten, zögern lassen' (RADL. II, 1384); kirg. *kečiktir-* (JUDACHIN, KRS. 383); kzk. *kešiktir-* (SAURANBAEV 453); bask. *kisekter-* (BRS. 263); nog. *kešiktir-* (BASKAKOV, NRS. 164); özb. *kečiktir-* (BOROVKOV, URS. 211).

17. A török származtatás útjából ezt a nehézséget ma már el tudjuk takarítani. A *keč-* ige ugyanis azóta előkerült a törökben.

Megtaláljuk a szót már az uigurban, bár ott a szövegek kiadói még nem ismerték fel, s csak közelebbről nem elemzett *kičmätin ara* 'alsbald' kifejezésben jegyezték fel szójegyzékeikben (GABAIN, AlttürkGramm. 314; 145). Szövegekben: „*kičmädin ara* bu yirtinčü yir suvda burxanlıy kün tngri toɣqai sn” 'in Kürze wirst du als der Buddha-Sonnengott dieser Welt (wieder) geboren

werden' (F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* III, 26: 16—8), *kičmädin ara* 'bald' (i. h. 31: 1; 63: 17; 78: 11 'in kurzer Zeit'); *kičmädin ara* 'bald' (i. h. 46: 19). A helyes fordítást a párhuzamos kínai szöveg biztosította, de értelmezése a törökből is világos: a *kič-* 'késik, késlekedik', a *-matin* (*-mätin*), *-mädin* (*-mädin*) megtagadó konverbum (tagadó igei határozószó) (vö. GABAIN, *AlttürkGramm.* 124, 235. §). Egy másik ujjur szövegrészben megtaláljuk a *kič-* igéből képzett *kičür-*t is: „arqis tirkis *kičürmätin* idyuluγ ol” 'der Bote ist unverzüglich zu entsenden' (F. W. K. MÜLLER i. m. 29: 11). A *kičmätin* tehát a. m. 'késedelem nélkül', a *kičürmätin* pedig 'késleltetés nélkül'.

A szó más forrásokból is kimutatható: Käsγ. *kič-* (vagy *kēc-*, hosszú zárt *e*) 'sich verspäten' (BROCKELMANN 107); Abū Haiyān *kič-* 'tabiyetiyle geç kaldı' (CAFEROĞLU 48); Bulgat *käč-* 'spóznic sie' (ZAJĄCZKOWSKI 59); Leid. Névt. *kič-* 'träge sein' (HOUTSMA 95); Ibn Muhannā *kič-* 'yavaş davranmak (geri kalmak)' (BATTAL 41; a kiadó a neki ismeretlen *kič-*et az ismerős *kičik-*re javította, indokolatlanul).

A *kēc-* származékai: kun CC. *kečöv* 'träge' (GRÖNBECH 135) < **kečig*; boszn. *käčlä-* 'sich verspäten' (RADL. II, 1149); Käsγ. *kičür-* 'verzögern', *kičil-* 'verspätet werden' (BROCKELMANN 107).

18. A törökben az ige mellett azonos hangalakú névszót is találunk, amely általánosan elterjedt a régi és mai nyelvekben; ennek nem ártott az arab—perzsa terminológia térhódítása. Íme:

Ótör. *kič* 'lange' (GABAIN, *AlttürkGramm.* 314); Käsγ. *kič* 1. 'lange Zeit'; 2. 'spät' (BROCKELMANN); Tefs. *keč* 'kései, későn' (BOROVKOV 177); QB *käč* 1. 'spät, lange (von der Zeit)'; 2. 'der Abend' (RADL. II, 1142); Tuhfat *käš* 'este' (ATALAY 196); tkm. *gĩč* 'későn' (AB. 266); azer. *gej* 'későn; kései' (ARS. 119); oszm. *geç* 'late' (HONY 116); tat. kaz. *kič* 1. 'der Abend'; 2. 'spät' (RADL. II, 1378); bask. *kis* 'est' (BRS. 263); tar. *käš* 'die Nacht' (RADL. II, 1181); kmk. *geč* 'est; késő' (BAMMATOV, RKS. 79, 697); nog. *keš* 'este; késő' (BASKAKOV, NRS. 164); kkalp. *keš* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 531); kirg. *keč* (JUDACHIN, KRS. 383); kzk. *keš* 'ua.' (SAURANBAEV, RKS. 557); özb. *keč* 'est; késő(n)' (BOROVKOV, URS. 211); alt., tel., boszn. *käč* 'ua.' (RADL. II, 1142); bar. *kic* 1. 'der Abend'; 2. 'spät' (RADL. II, 1384); ojr. (alt.) *keč* 'est; késő' (BASKAKOV, ORS. 81); sz. jög. *keš* 'este' (MALOV 67); turki *keč* 'late in the evening, late, toward the evening' (JARRING 168); csuv. *kaš* 'est' (PAASONEN 61).

Származék: alt., tel. leb. *käčki* 'abendlich' (RADL. II, 1148); kaz. tat. *kički* 'ua.' (i. m. II, 1383); bar. *kicki* 'ua.' (i. m. II, 1384).

A származékok közül különös figyelmet érdemel: ótör. *kičä* 'Abend, abends, Nacht' (GABAIN, *AlttürkGramm.* 314); Käsγ. *kičä* (vagy *kēcä*) 'Nacht' (BROCKELMANN 107); Tefs. *käčä* 'este: éj' (BOROVKOV 177); Husrāw *kečä* 'noc' (ZAJĄCZKOWSKI 95); Leid. Névt. *kečä* 'Nacht' (HOUTSMA 101); Qawānīn *käjä*, olv. *käčä* 'est' (TELEGDI 313); AH. *käčä* 'ua.' (CAFEROĞLU 43); Tuhfat *keče*, *keše* (ATALAY 190); tkm. *gĩje* 'éjszaka' (AB. 188); azer. *gejä* 'ua.' (ARS. 119); oszm. *gece* 'night; last night; tonight; by night' (HONY 116); kar. T. *käče* 'die Nacht' (RADL. II, 1144), *keča* (KOWALSKI; 314); kar. L. *käcä* 'ua.' (RADL. II, 1153); kmk. *geče* 'est; éj' (BAMMATOV, RKS. 79; 512); nog. *keše* 'éj' (BASKAKOV, NRS. 164); kkalp. *keše* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 74); kaz. tat. *kičä* 'gestern' (RADL. II, 1150); bask. *kisä* 'tegnap; este' (BRS. 269); tar., alt., tel. *käčä* 'gestern'; (tar.) 'der Abend' (RADL. II, 1144); ojr. *keče* 'tegnap' (BASKAKOV, ORS. 81); sör, leb. *käjä* 'ua.' (RADL. II, 1150); szag. *kejä* 'ua.' (uo.); bar. *kizä*

'ua.' (RADL. II, 1384); kirg. *keče* (JUDACHIN, KRS. 383); özb. *keča* 'éjszaka; tegnap' (BOROVKOV, URS. 211); sz. jög. *keče tüne* 'éjjel', *kiče* 'este: éjjel' (MALOV 67–8); turki *kiče*, *keče*, *keče*, *kiča* 'night, evening, in the night' (JARRING 170);

Származékok: tel. *käčäyi* 'gestrig' (RADL. II, 1144); leb. *käjägi* 'ua.' (RADL. II, 1150); QB *käjägi*, olv. *käčäki* 'nächtlich' (uo.); kaz. tat. *kičägi* 'gestrig' (RADL. II, 1380); bar. *kižägi* 'ua.' (RADL. II, 1384); Husrāw *kečäki* 'éji' (ZAJĄCZKOWSKI 95); kaz. tat. *kičiräk* 'sehr spät am Abend' (RADL. II, 1382); kar. T. *käčelik* 'das Nachtquartier' (RADL. II, 1153).

19. GOMBOCZ (BTLw. 95) szerint a magyar *késik* ~ *késő* viszonya a török *keč* 'késő' ~ *kečik* 'késik'-hez morfológiai tekintetben nem világos. E kétség nyilván a török *keč*- ige hiányából fakadt elsősorban. Ebből a szempontból a helyzet ma gyökeresen más.

Ami a török *kečik*- 'késik' igét illeti, már GOMBOCZ feltette, hogy az a *keč* 'késő' származéka. Így magyarázza a *kečik*-et: GABAIN, AlttürkGramm. 91. §; RÄSÄNEN, Morphologie 146; DENY, Grammaire 843. §; például *ičik*- 'belép, meghódol' < *ič* 'belső rész'; *tariq*- 'szűknek lenni' < *tar* 'szűk'; *ačiq*- 'éhezik' < *ač* 'éhes'; stb. E magyarázattól — jelentéstani okokból — magam sem térnék el, noha elvileg szóba jöhetne a deverbális intensivum- és passivum-képző *-k* (*-q*) is (vö.: GABAIN i. m. 160. §; RÄSÄNEN i. m. 164). (A *keč*- ~ *keč* nomen-verbum problémája nem érinti mostani mondanivalónkat.)

Ezzel szemben figyelmet érdemel a *kečä* < *keč* képződmény. A török (idő)határozósók (és névmások) képződményeiben nem ritka a „szabálytalan” jelenség. Arról van szó, hogy régi, olykor fossilis ragos alakulatok önálló szókká válnak.

Ezek közé tartozik a *kečä* 'későn; est; éj', ami nem más, mint a *keč* 'késő, későn' melléknév (és határozószó) dativus-locativusi (temporalis) *-a*, *-ä* ragos alakja (vö. RÄSÄNEN, Morphologie 60). Ilyenek még: *bašqa* 'más; kívül' < *baš* 'fő'; *özgä* 'más' < *öz* 'maga'; ilyen végül még a *tünä* 'éj' < *tün* 'ua.'.

Itt kell szólnunk még a casus adverbialis szórványosan jelentkező *-la*, *-lä* ragjáról: *tünlä* 'éjszaka, éjjel', *ertälä* 'reggel, korán', *taŋgla* 'reggel, hajnalban', — és persze *qurla* 'szor', *birlä* 'együtt', *öylä* 'délben; dél' stb. (vö. RÄSÄNEN, Morphologie 66–7).

20. A török ige előkerülte óta a magyar *késik*: *késő* magyarázata egyszerű: a *késő* a *késik* ige melléknévi igeneve. Igaz, a beszélő nyelvi tudatában a *késik*: *késő* csak az egyik reláció, amely egyazon ige származékait tartalmazza. Van — többek között — egy másik reláció is, amely a *későn* határozószó kategóriáját jelenti, s amely magában foglalja a *korán*-t, *idén* (R. *időn*)-t stb. Ezek a határozószók hatottak egymásra. Már SIMONYI (Hat. II, 354) így ír a *korán*-ról: „eredetileg személyragos forma, mint *idején*, de utóbb szemr. jelentése elhomályosul s *-n* ragos melléknévnek érezték, minő a párja: *későn*: így lett *korábban*, továbbá a *kora* mn. . . s belőle *korít*. . . Másfelől, midőn a *korán* hat. szó lett, ilyen alakja is támadt: *koránt*, *korántabb*. . .”

Végül a török *öd*, *qur*, *keč* (vagy ezek származékai) mint élő nyelvi reláció — bilingvizmus esetén — hatott-e nyelvünk megfelelő szavaira? A kérdés felvetése nem megokolatlan, de mai eszközeinkkel megnyugtató feletetet adni rá bajos volna.

LIGETI LAJOS

Kellő közepe, kellős közepe

1. A *kellő közepe, kellős közepe* kifejezéssel az eddigi nyelvészeti szakirodalom nem sokat foglalkozott. Szótári adatokat CALEPINUSTól, szövegbelieket Pázmánytól kezdve ismerünk rá, de az eddig nyilvántartott adatok száma nem valami sok. Ez az érdekes, színes *s* — mint látni fogjuk — eredeti értelmére szerint szemléletes szókapcsolat régebben is elsősorban az érzelmileg telítettebb, nyomatékosításra, fokozásra, túlzásra hajlandóbb, a leghatásosabb, legkifejezőbb eszközöket választó élőbeszéd fordulata lehetett, nem annyira az írott nyelv. Eredetének magyarázatával mai igényeinket kielégítő szótárakban nem találkozunk: az EtSz. nem jutott el a *k* betűig, BÁRCZI Szófejtő Szótárának pedig nem címszava a megvilágítást kívánó *kellő(s)* előtag, amely valóban nem tartozik szókészletünknek alapvetően fontos elemei közé.

Nyelvészeti folyóirataink mutatói alapján úgy látjuk, nem is lett volna számottevő alapja egy szótári összefoglalásnak. Csupán a Nyelvőrben (LVII, 72—3) foglalkozott a kifejezéssel KÖRÖSI SÁNDOR, de ő sem a *kellő(s) közepe* magyarázatával általában, hanem csupán a *kellő* és *kellős* alaktani változatok egymáshoz való viszonyával, mégpedig az újabb *s* végű forma nyelvhelyességi „megvédése” céljából. Elfogadható véleménye szerint az *-s* képző ugyanolyan fokozó funkcióval járult a *kellő*-höz, mint az *-ó, -ő* képzős igenevekből alakult *harapós, kapós, sietős* stb. szavak esetében.

2. Szótörténeti és etimológiai irodalmunknak ez a hiánya annál feltűnőbb, mivel a kifejezés eredetének megfejtéséhez nincs is szükség valami különösebb szófejtő találékonyságra: a régi nyelvi és népnyelvi adatok maguk vezetnek rá az egyszerű magyarázatra. Elsősorban azokra az adatokra gondolok, amelyek az utótagot személyrag nélküli formájában tartalmazó *kellőközép* szónak régi szaknyelvi alkalmazását mutatják. Ez a *kellőközép* 'középpont' jelentésben a mértani középpontnak, különösen a kör középpontjának jelöljeként elég hosszú időn át mint a matematika, illetőleg a geometria magyar nyelvű terminológiájának eleme szerepelt. A *középpont* kifejezés előzményeként tartja nyilván SIMONYI ZSIGMOND (NyÉrt. XIV/8, 15) és SZILY KÁLMÁN (NyÚSz. 192), Apáczai Csere János 1653-ban megjelent Encyklopaedia-jából idézve rá az első adatot, *kellőközép*, illetőleg *küllőközép* olvasattal. KERESZTESI MÁRIÁNAK „A magyar matematikai műnyelv története” című munkájában (Debrecen, 1935.) a következő minket érdeklő anyagot találjuk: a *centrum circuli* jelölői között (69): *koelloekoezép* (Apáczai Csere. 1653. V. p. 50.), *kellőközép* (Pethe. 1812. II. p. 28.), *küllőközép* (Math. Műsz. 1834.); az *angulus ad centrum* jelölői között (59): *kellőközépi szegelet* (Pethe. 1812. II. p. 34.); a *radius circuli* jelölői között (161): *fentő* (Molnár. 1777. p. 113.), *küllő* (Kerekes, Mért. 1827. p. 96.), *körfentő* (Bresztyenszky: Math. Műsz. 1834.); a *radius curvaturae* v. *osculi* jelölői között (uo.): *görbülés küllője* (Győry: Math. Műsz. 1834.). — Mint matematikai műszó került be a *kellőközép* a Mondolatba is, valószínűleg Pethe Ferenc Mathesiséből (GÁLDI, Szótir. 311). A tudományok nyelvének reformkori magyar anyagát számba véve foglalkozik vele KOVALOVSKY MIKLÓS is (RefNy. 300). A kör középpontjának sajátos népi szemléletre valló elnevezései között említi a „*kellőközép* és a *küllőközép*” szót. Amit a kör sugarának *küllő* nevére mond, abból világos, hogy a *küllőközép* előtagjában a kerék küllőjének nevét látja, s valószínű — bár az *és*-sel való kapcsolás alapján nem egészen vehető bizonyosra —, hogy a *kellőközép*-et csak a *küllőközép* hangalakváltozatának tartja.

Alább látni fogjuk, hogy a *kellő(s)* közepe kifejezés *kellő*, *kellős* előtagjának és a *küllő* szónak összekapcsolása régebbi szótáríróink némelyikénél is felmerült már. Mindeddig azonban nem került sor arra, hogy ezt a sok jó és sok rossz szófejtési kísérlet tömegében elrejtőző magyarázatot újra előássuk, közelebbről megvizsgáljuk, megerősítsük vagy megcáfoljuk.

3. A *küllőközép*, *köllőközép* változatok alapján, továbbá figyelembe véve a *küllő* szónak a 'kör sugara' jelentésben való alkalmazását, valóban joggal kereshetjük a kifejezés előtagjában a *küllő* főnevet. A *küllő közepe* birtokos szerkezet, illetőleg a *küllőközép* jelöletlen birtokosjelzős összetétel eredetileg a kerék küllőinek találkozási pontját, helyét jelölhette. Ez a hely a kör alakú kerék esetében a mértani középponttal, illetőleg ennek közvetlen környékével azonos, így érthető, hogy a *valaminek kellőközepe* kifejezés jelentése 'valaminek éppen, pontosan a közepe' lett. Némi ingadozás után az előtag *küllő* ~ *köllő* ~ *kellő* változatai közül a *kellő* állandósult, s a szó a *küllő* formában megállapodott főnévtől elszigetelődött. Az elszigetelődés következtében a *kellő* és a *közép* elemek birtokos jelzős viszonya elhomályosult: a *valaminek a közepe* és a *valaminek kellőközepe* kifejezések jelentéskülönbsége alapján a beszélők tudatában a *kellő* előtaghoz a fokozás funkciója társult, sőt a szó a melléknévi igenevekéhez hasonló végződés alapján átcusúszott a melléknevek kategóriájába. Ennek az utólagos, nyelvérzék szerinti elemzésnek felel meg a *kellő közepe* különírása is. A melléknévként vagy melléknévi igenévként felfogott *kellő*-nek *kellős* változata is létrejött, nyomósító szerepű -s képzővel. Az újabb *kellős közepe* a fokozás szempontjából kifejezőbb lévén, lassanként ez a forma került uralomra, s vele szemben a *kellő közepe* ritkább használatúvá, kissé régissé is vált.

Az alábbiakban igyekszünk a *kellő(s)* közepe kifejezésnek, a szórványosan más kifejezésben is szereplő *kellő* előtagnak és ezek változatainak életét minél teljesebben bemutatni, s a *kellő*-nek az itt előadott származtatását megerősíteni. A kifejezés eredetét és múltját illető legfontosabb tudnivalókat egyrészt azért bocsátottam előre, hogy megfelelő szempontjaink legyenek az adatok szemléletéhez és értékeléséhez, másrészt pedig azért, hogy előzetesen megokoljam, miért emelek ki különös hangsúllyal egy-egy hangtani változatot, s miért idézem helyenként a megfelelő forrásból a *küllő* szó adatát is.

4. Régi szótári adatokat sorolunk fel:

CAL. 180: „centrum — *Kellő közepi*” | MA. 1604.: „Céntrum ... *Küllő közepi*, circalomzasnak közepin valo pontya, Szege, lika” és: „*Küllő* az Kerékbe: Radius rotæ” | PP. 1708.: a latin *centrum* csak „Középpont, Közepi valaminek”, de a magyar—latin részben: „*Kelü közepi*: Centrum”. A szótárban a *küllő* négyféle hangalakban fordul elő: „Radius ... Kerék *külü*”, „*Kelü*: Radius rotæ”, „*Kölü* a' keréken: Radius rotæ”, „*Küllő* a' kerékben: Radius rotæ”. | SzD. 1784. (47 a 144. szó és jegyzete): „*kelü*: *köllő*, fentő” | SzD. 1792.: „*Kelü közepe*. *Köllős*- v. *kellős-közepett*: éppen közepett” | SI. 1808.: „*Kellő közepe* valaminek. Centrum”, „*Kellős közepett*. In ipso centro”.

5. Régi szövegadatok a NySz.-ból (II, 460): 1636: „Setét étszakának *kellő közepin* jöve e világra a mindenható ige” (Pázm: Préd. 101) | 1636: „Én istenem, jó akaratomból, szívemnek *kellő-közepiből* áldozatúl adom magamat” (Pázm: Préd. 468) | 1639: „Az pórnek *kellő közepetté*: litis intermedio” (Ver: Verb. 293) | 1645: „A kertnek *kellő közepiben*” (GKat: Titk. 58) | 1673: „Keregédé circalmozás, melynec a közepi *köllő közép*: circulus, cujus mediætas centrum” (Com: Jan. 164) | 1696: „Mint a *köllőközepe* a körülvalóságnak” (Illy: Préd. I, 495).

6. Az akadémiai nagyszótár kéziratos gyűjtésében található adatok gazdagsága és változatossága alapján célszerűnek látszik, ha ezt az anyagot egyrészt válogatással: az azonos típusú kifejezések érdektelenebb példáinak mellőzésével, másrészt a kifejezés változatainak megfelelő rendszerezésére törekedve mutatjuk be.

A) *kellő közepe*:

a) Az utótag alaktani változataival:

kellő közepe és ragos formái:

1748: „Kristus az egész Szent Irásnak veleje, és ennek kerületinek *kellő közepe*” (Bod: Sz. bibl. hist. 4) | 1794: „*Kellő*, vagy *köllő* vagy *köllös közepében*” (Böjthi A.: Magy. nyelv 303) | 1799: „[Gyöngyös városáról] némelyek vélekedések szerint, Magyar Országnak a’ *kellő közepén* [épen a közepén] állítatik fekvése” (Vályi A.: Magy. Orsz. II, 82) | 1805: „Bár a sűrű Tser erdőknek *köllő közepe táján* Lappangjak, ... Velem lappang ... a’ bú” (Majzik I.: Kisd. Múza 75) | 1808: „*Köllő közepe*. Centrum. — [‘hajdan’] Kellő közebb helye valaminek” (Sándor I.: Sokféle XI, 145) | 1840: „A lak a tagbirtok’ *kellőközepén* áll” (Szemere B.: Utaz. II, 164) | 1842: „a’ ligetnek *küllő-közepéből* emelte ki kopasz fejét egy ... dombocska” (Kliegl I.: 19. Jablanczy) | 1843: „a’ buczkós Nyír’ *kellő közepén* Regélőt nem látunk” (Athenaeum II, 104) | 1844/1872: „A tartomány *kellő közepére*” (Nyr. I, 21, Petőfi János Vitézéből) | 1853/1905: „legfőlebb mosolygok rajta, hogy én akkor amúgy mir nichts dir nichts bevágtam az irodalom *kellő közepébe*” (Lehr: Arany: TE. 14, Arany levele Tompához) | 1854: „a boldogság *kellőközepébe* ragadtál” (Kemény Zs.: Szer. 142) | 1855/1886: „a nagy ebédlőre nyíló szobákban készen állt a banda azon keserves nóták egyikével, melynek hallatára a nevetés *kellő közepén* is elszomorodik az ember” (Vas Gereben I, 66) | 1862: „A sóstó *kellőközepén* virit egy vízi-tők” (Merényi L.: Saj. népm. I, 163) | 1868: „a nagyvilági hiuság *kellő közepén* gyakran jut az asszony népnek eszébe a színház, mint a templom” (Vértesi A.: Tíz besz. II, 121—2) | 1877: „Egy jó-módu... kisbiró lakik ott a falu *kellő közepében*” (Falusi Könyvt. X, 26) | 1883: „egy pajkos diák... jól irányzott vizsugarat lövelt épen a tál *kellőközepibe*” (Arnóthi: Erki pap 8) | 1886: „Egy Keszthelyről frissen haza szabadult »praxi« huzatta magának a nagy korcsmában a füle *kellő közepébe*” ’egészen, közvetlenül a fülébe’ (Rákosi V.: Verőfény 50) | 1890/1917: „Magyarország *kellő közepén* ... három főbb területen laknak a jászok és kunok” (Baksay: Irod. dolg. III, 235) | 1898: „A vígjátékos évek az ... abszolutikus aera *kellőközepére* esnek” (Irod. Közl. VIII, 396).

kellőközép:

1809: „*Kellő-közép*: Centrum” (Simai Kr.: VSzót. I, 121) | 1813: „*Kellő-közép*. Centrum” (Mond. 70) | 1863: „Méltánylatát ne osztogassa rögtön, És járjon e nézt a *kellő közepén*” (Kazinczy G. — Molière: Tart. 105). E legutóbbi adatban a kifejezés a mértéktartás arany középútjára vonatkozik; a *kellő* jelentése ’illő, helyes’, azaz a *kell* igenevét érezhette bele a szerző. De a kifejezés egésze mégsem független a *kellő közepé*-től, l. alább az ÉrtSz. irodalmi példáit.

kellő közepett és ragos formái:

1794: „azután béléit, a’ melly... Rejtve vagyon *köllő-közepett*, szedegesd-ki belőlle” (Baróti Szabó: Par. maj. 159) | 1817: „Kartus..., ott helyben *kellő közepettek* elaludt” (Czövek: Hír. Zsiv. II, 270) | 1845/1892: „Tél havának *kellő közepette* Olyan tavasziak az idők” (Petőfi: II, 199).

kellő közepű:

1816: „a' nélkül, hogy az oldalhúrokat, az egy *kellőközepű* keréktalpakat felkötözné” (Pethe F.: Időprófeta 42). Az adat a kerékkal kapcsolatos *kellő-közép* miatt érdekes és tárgytörténeti vizsgálatot kíván.

b) Az előtag alaktani változataival:

legkellő közepe:

1793/1844: „a pokolnak *legkellő közepén* egy vas kandallóba bábút” (Csokonai: Tempefői 606).

legeskellő közepe:

1858: „Bele is néztem ízibe *Legeskellő közepibe* [szemednek]” (Szerelom Könyve 220, Lisznyai Kálmán), azaz nagyon mélyen a szemébe nézett.

kellős, kellődös közepe: l. külön B) alatt.

c) Az előtag mint más utótagként szereplő szó determinánsa:

kellő csúcsa:

1825: „a' Mátra *kellő csúcsára* mászván fel ... orditoza” (Fáy: Mes. aph. 86) | 1832: „Egy szűk ajtócska még feljebb vezetett innen, *kellő csúcsába* a' toronynak” (Fáy A.: Béteky I, 270).

kellő teteje:

1811: „[Egy rózsafának] éppen a' *kellő Tetejében* mozgatott Egy piros Rózsát a' szellő” (Terhes Sám.: Ziza. 64).

kellő középpontja:

1793: „Egy Madárban sem helyeztetek [a tagok] a' Test nehézségének éppen a' *kellő Közép-pontyára*” (Segesvári: Physico-Theologia 541). A kifejezés a súlypontra vonatkozhat.

kellő pont:

1836/1839: „a' gönczöl' szekere képezi a' *kellő pontot*” (Jósika M.: Abafi II, 155). A gyűjtő értelmezése: 'központ'.

B) *kellős közepe:*

a) Az utótag alaktani változataival:

kellős közepe és ragos formái:

1759: „[három vesszőnek] a' felső végét szúrom a' Kőpű tetejének *kelős-közepiben*” (Szattmáry Király Gy.: Méhes kert. 44) | 1770: „így nyilván kijelenték, hogy a' lenne ez egész Földnek *kellős közepe*” (Fejérvári HB. Sz. Papm. 44) | 1775: „mellynek [az égnek] az egész Föld *kellős közepe*” (Aranka Gy.: Ker. lél. orvosságai I, 151) | 1775: „Talám el felejtetted azt a szerencsétlent, a kit ... inségének *kellős közepében* hagytál el” (Báróti: Erk. levelek 187) | 1776: „A' Napnak *kellős közepén* lévő Ponttól, (Centrumtól) fogva” (Sófalvi: Erk. elmélk. 68) | 1790: „minthogy születésekkor a' bába ... a' hasatskájok *köllős-közepében* a' köldököket vágta vólt el” (Andrád S.: Anekdoták II, 394) | 1790: „A' Világnak *köllős közepéről* Bétsből” (M. Kurir 273) | 1794: „magát Európának *kellős közepében* lenni gondolta” (Gyarmathi S.: Robinzn 213) | 1796: „a'ki ... a' világ *köllős közepéből*, Bétsből való meg-érkezésit jelentette volna” (M. Kurir II, 289) | 1800: „A' víz ennek a' tsűts tetejének a' *köllős közepéből* ugrik ki” (Nyulas F.: Borvizek II, 5) | 1800: „a' víz ennek a' kösziklának *köllős közepéből* ugrik fel az ég felé” (Nyulas F.: Borvizek II, 40) | 1859: „Távol, a rengeteg *kellősközepében*... Sötét rablócsapat üte föl tanyáját” (Thaly K.: Zengő I. I, 118) | 1862: „beveztek a sóstó *kellős közepére*” (Merényi L.: Saj. népm. I, 165) | 1863: „Én elményék ... Magyarország *köllős közepibe*” (Krizsa: Vadr. 109, Homoród vid.) | 1863: „én az Ótnak *köllősközepibe* belécsubbanék” (Krizsa: Vadr. 431, Háromszék) | 1874: „az egész lakosság ott

volt a piacon, melynek *kellős közepén* kellett a Don Quijote szekérének áthaladnia" (Győry V.: Don Quijote II, 423) | 1879: „Így a Laczfiak itt, fenn a király népe Behatolnak a vár *kellős közepébe*" (Arany J.: TSz. X. é. 101) | 1883: „ez a főpap... beszédem *kellős közepén* itt hagy" (Szász K. — Theruiet: Becsv. 58) | 1895: „Meg [mernék] én [állani], a grófi udvar *kellős közepén* is" (Ágai A.: Tört. 43) | 1898: „A páva valószínűen a legtöbb részt követelte belőle, mert ott helyezkedett el a táplálék *kellős közepén*" (Csapodi: Elfáradás 243) | 1899: „Batárom szépen áthatolt Az ellentábor *kellős közepén*" (Ábrányi E.: Cyrano 240) | 1899: „Mi jó, hogy zaklatott a vágy, üzött innét ebből a fekete világból, im, itt vagyok a fehér világ *kellősközepén*" (Benedek E.: Csöndes órák 12) | 1900: „A szépséges bárói park *kellős közepére* építették" (Abonyi Árp.: Száz. gyerm. 38).

kellősközép:

1840: „S indulának; de *kellősközépben* Vőn fel Kristus isteni erőt" (Remény 135).

kellős közepett és ragos formái:

1777: „a' jobb szemem héján, Nézd, *köllös közepett*, mely tsúnya goromba tsomózat, Melly kelevény támadt" (Baróti Szabó: Új mért. vett versek 61) | 1813: „Öt Vulkán... A' vér-ontásnak *kellős közepette* halálra- 'Sárgúltt artzával színelte" (Baróti Szabó: Virg. Énéis II, 124).

b) Az előtag alakítani változtatával:

kellődös közepe:

1810: „tusakodva ki-tollyuk Dárda' hegyével otromba szemét, melly egy vala mérges Homloka' *kellődös-közepénn*" (Baróti Szabó: Virg. Énéis I, 122).

c) Az előtag mint más utótagként szereplő szavak determinánsa:

kellős hegye:

1827: „S onnan, szokott örvendezésed' *Kellős*, verőfényes *hegyéről* Onnan tekintgetsz-fel homályos ablakomra" (Batsányi J.: Versei 55). (Másik értelmezési lehetőség: *kellős* 'napsugaras', l. alább.)

kellős kezdete:

1875: „nagyságod *kellős kezdetétől* fogva kivette szavaim értelmét" (Győry V.: Don Quijote III, 89), a jelentés: 'legkezdetétől'.

kellős teteje:

1774: „hogy boldogságomnak *kellős tetejéről*... toszitsanak a' szerencsétlenségnek mélységes fenekére" (Báróti: Kassándra III, 190), ugyanebből a műből még három hasonló adat van a szótári gyűjteményben | 1788—9: „Ő volt Anyosnak-is kalaúzza a' M. Helikonnak *kellős tetejére*" (M. Museum I, 111).

d) Az előtagnak mellérendelt rokon értelmű szóval bővült szerkezet:

kellős pont közepe:

1794: „Tengelyt, melly által-hatolna Világnak *Kellős pont'* közepénn... állattak" (Baróti Szabó: Par. maj. 55). (Másik értelmezési lehetőség: *kellős pontjának közepén*, a kifejezés a középpont és a *kellős közepe* kontaminációján alapulhat.)

7. Eddig megjelent nyelvjárási szótáraink nem sok kiegészítést nyújtanak az idézett adatok alapján kialakult képhez. A régi Tsz. (1838.) székely adatként közli a következőt: „*Köllös közepe*, a' centruma valamely czélnak avvagy dolognak". A MTsz. a *kellős*-nek *köllös* változatát dunántúli helyekről is idézi. Egy szamosháti községben a *kellőüs-közepi* kifejezés előtagja felcserélhető

a kellemes szóval: „A nagy örszágut *kellemes közepébe*” (SzamSz.). A SzegSz. adata: „*köllös közepe* ... 'legközepe valaminek'. Másként *köllő közepe*.” — Az Új Magyar Tájszótár kéziratosa anyagában a korábban nyilvántartott nyelvjárási változatokhoz képest jelentős többletet találunk: egyrészt láthatjuk, hogy a köznyelvben háttérbe szoruló képzőtlen előtag a nyelvjárásokban viszonylag elevenebb — egyébként *kellő, kellü, köllő, küllő* változatokban került feljegyzésre —, másrészt pedig a *kellős közepe, köllös közepe* változatok mellett *küllös közepe* szerepel több helyen is: „Megállok a kocsmának a *küllös közepén*” (Eger), *küllös közepe* (Makó), *küllösközepe* (Tiszabábolna).

8. A következőkben összeállítjuk, hogy szótárainkban milyen kísérleteket találunk a *kellő közepe, kellős közepe* származtatására, illetőleg hogy az eredet kérdésében milyen állásfoglalást árul el a szófejtés szándéka nélkül is a kifejezés szótári helyének megválasztása.

BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárának 2. kiadásában (1792.) a mai köznyelvi *küllő*-vel foglalkozó cikk: „*Kelü: köllő, fentő a' kerékbenn. Kelü' közepe. Köllös-v. kellős-közepett: éppen közepett.*” — KRESZNERICS (1831.) a *kell* ige családjához tartozó *kellő* igenévvel alkotott kifejezések között veszi számba a *kellő közepé*-t is, a szócsalád *kellős* tagja alatt a *kellős közepett* szókapcsolatot. — DANKOVSKY (1833.) szintén a *kell* ige családjához kapcsolja a *kellő közepe* kifejezést. — KASSAI (III. cs., 1834. 132) a *kél* v. *kel* ige családjában az összetételek közt tartja nyilván a *Kellő-közepe valaminek* szókapcsolatot. Ugyancsak a szócsalád keretében tárgyalja a *kelő ~ kelü ~ küllő* szót. A *kelő* igenév 'radius rotarum' jelentéséhez írt jegyzetből idézzük (132): „A' kerék' agyából úgy kelnek-ki a' keréknek fogai, Zápfogai, Küllői, és Erdélyiesenn szólva, Fetőji [!], mint az ember' agyából vagy fejéből kelnek-ki a' fogak (dentes); és mint a' napból kelnek-ki a' sugárok (radii solares). Azért ezek *Kélők, Kikélők*. Székelyesenn a' húzást elhagyva, és a' mellette lévő mással hangzó betűt megkettőztetve lett előbb *Kellő*, azután *Küllő*.” — CZUCZOR—FOGARASI szótárában egy *kellő* címszó van ugyan, de a 3. jelentés alatt a *kellő közepe* kifejezés előtagjaként szereplő szót a szerzők eredetére nézve elkülönítik a *kell* igtől, s eredetibb **kerlő, *kürlő, *körlő* alakot véve fel a *kör* szóból származtatják. A *kellős* külön címszó. Előkerül a *kellő közepe ~ küllő közepe* a *küllő* alatt is; eredetére nézve a szerzők itt is megismétlik, hogy a *kellő ~ küllő* e kifejezésben a *kör* származéka, nem függ össze a — szerintük a *kül*-höz kapcsolható — *küllő* főnévvel. — BALLAGI (é. n. [1867.]) a *kellő* melléknévnél a következő jelentéseket tartja számon: 1. 'tetsző'; 2. 'illő'; 3. *valaminek kellő közepe*: 'éppen a középpontja'. A szó származékai közt: *kellős* mn.: *kellős közepe*: 'kellő közepe'; további származék: *kellösködik* 'kelleti magát'. Tehát a kifejezés alap- és továbbképzés szempontjából a *kell* ige családjába van beépítve. — BALASSA (1940.) szintén a *kellő* melléknév jelentései között, a 4. helyen említi és értelmezi a *valaminek kellő* (v. *kellős*) *közepe, közepén* szókapcsolatot. — Az ÉrtSz.-ban a *kellő* 1. jelentése ez: „Vmely ismert, szokásos mérték teljességéhez szükséges, annak megfelelő, arra alkalmas, azt kielégítő; olyan, amilyen kell; annyi, amennyi kellene.” E jelentés mellett a. árnyalatként találjuk a ritkának és régiesnek minősített „*Vminek a ~ közepe: kellős közepe*” kifejezést. Irodalmi példák: „*Egy öreg szék is volt a kellő közepén*. Ar. Éden fái közt E két sudar fát a kellő közepén Megátkozom, aztán tiéd legyen. Mad.” (Mellékesen megjegyezve: nem találjuk szerencsésnek, hogy mindkét példában olyan idézetre esett a választás, amely a ma már szokatlan személyrag nélküli változatot tartalmazza.) A *kellős* a szótárban külön címszó: „<Fokozó szó-

ként csak ebben az állandó szókapcsolatban: > *vminek a ~ közepe*: *vminek éppen, pontosan a közepe*.”

Amint látjuk, a szerintünk helyes származtatás, illetőleg az ennek megfelelő szótári elrendezés először SZABÓ DÁVIDnál található meg. Nyilván nem véletlen, hogy e származtatásra olyan egyén gondolt először, akinek az anyanyelvjárásában a *küllő* szónak *e-ző*, *kelű* alakváltozata élt. KASSAINál szintén a *küllő*-nek — a szótárban PÁRIZ PÁPAITól is idézett — *kelű* alakváltozata alapján került a *küllő* és a *kellő közepe* egy szó családjába. A *küllő*-nek a *kél* igéből való származtatása egyébként mai véleményünk szerint éppúgy elfogadhatatlan, mint a CzF. szótárban található magyarázat. Ez azonban nem érinti a *küllő* és a *kellő közepe* előtagjának összetartozását, az összetartozás felismerését.

Sokkal gyakrabban találkozunk a *kellő közepe* előtagjának a *kell* igéből való magyarázatával, a *kellő* igenévvel való azonosításával. Az erről tanúskodó szótári elrendezés a *küllőközép* geometriai szakkifejezés múltjának feltárása és előtagjának helyes magyarázata után, annak ellenére is mindmáig uralkodó jellegű. A *küllő*-tól való elszigetelődés után a *kellő* előtag magyarázatára, értelmesítésére valóban önként kínálkozó lehetőség volt a többek között 'szükséges, illő' jelentéssel rendelkező igenév. Bizonyos esetekben keveredhetett is a két szó egymással. Kétségtelenül ilyen népetimológias alapon létrejövő keveredésről tanúskodik a fentebb idézett példák közül a mértéktartásra, a középútra vonatkozó tanács: 1863: „Méltánylatát ne osztogassa rögtön. És járjon e nézt a *kellő közepén*” (l. fent), továbbá a kifejezésnek a nyelvjárás: SzamSz.: *kellemes közepe* változata.

9. Az adatok alapján megerősíthetjük a SZABÓ DÁVID óta fel-felbukkanó, de kevés figyelemre méltatott, részletesebben ki nem fejtett magyarázatot.

Ami a hangtani kérdéseket illeti:

A *küllőközép*, *kellő közepe*, *kellős közepe* előtagjának az első szótagban *ő-t* és *ü-t* tartalmazó változatai a *küllő* főnévvel való azonosíthatóság mellett szólnak. A *küllő* főnév felől közeledve a kérdéshez nem találkozunk-e a származtatásnak ellentmondó mozzanatokkal? A szó ismeretlen eredetű; az első szótagbeli magánhangzó eredeti minősége bizonytalan. Az *ē ~ ö ~ ü* váltokozást mutató nyelvtörténeti és nyelvjárás adatok alapján (vö. NySz., MTsz.) azt mondhatjuk, hogy a *küllő* mai köznyelvi *ü*-jének és a *kellő(s)* *közepe* első szótagbeli mai köznyelvi *e*-jének szembenállása nem akadályozza az egyeztetésnek. Igaz ugyan, hogy a mai köznyelvi *kellő(s)* *közepé*-nek pontosan megfelelő *kellő* alakkal nem találkozunk a *küllő* szó eddig kimutatott adatai között, de rövid *l*-et tartalmazó *ē-ző* alak PÁRIZ PÁPAITól kezdve többször is előkerül. — Az *l* hosszúsága a főnévben másodlagos; erre vall a számos egy *l*-lel írott régi adat mellett a *küvő* forma is (OklSz., MTsz.), amelyben a *v* az egyszerű *l* kiesésével keletkezett hiátus helyére került. A *kellő(s)* *közepe* régi adatai között szintén szerepelnek egy *l*-es formák.

Ami a jelentést illeti:

A *küllő* a NySz. példáiban mindenütt kerékküllőre vonatkozik. Geometriai műszóként a kör sugarára vonatkoztatva 1787 óta találkozunk vele (Nyr. I, 95). 1816-ból egy *sugár*-ral azonos értékű, egyébként nem egészen világos jelentésű példa van a Nagyszótár gyűjtésében: „annyi *sugárt vagy küllőt* botsát, a'mennyit elegendőnek íté” (Pethe F.: Időpróféta 24), 1857-től kezdve pedig számos adat van 'napsugár' jelentésre ugyancsak a nagyszótári anyagban. A gyűjtésben a *küllős* melléknév sokszor napsugárral, sokszor sugaras elren-

dezéssel kapcsolatban szerepel, van továbbá *küllőz* ige és *küllőzet* főnév: a fény sugárzásával kapcsolatban fordulnak elő. Látjuk tehát, hogy a *küllő* szó jelentései, illetőleg alkalmazási területei részben megegyeznek a *sugár*-éval. Egyébként az utóbbinak geometriai alkalmazása 1812-től van kimutatva (KERESZTESI i. m. 161). Ugyancsak a kör sugarának magyar megjelölői között szerepel a *fentő* (1777-től, l. uo.) régi nyelvi és nyelvjárási szó, amely többek között 'kerékküllő'-t is jelent. A szaknyelvi alkalmazás mindhárom szó esetében kései fejlemény. Az eredeti jelentésekhez képest kései fejlemény a fényjelenséggel kapcsolatos alkalmazás is, mind a *küllő*, mind a *sugár* esetében (ez utóbbi eredeti értelme származtatása szerint 'suhogó vessző, vesszőszál' volt; vö. SzófSz.). E szavak szaknyelvi alkalmazását és az eredetinel kevésbé konkrét jelentések kialakulását konkrét jelentésben való széleskörű használatuk előzte és alapozta meg.

Amit elmondhatunk a *küllő* jelentésfejlődéséről és alkalmazási területének kiszélesedéséről, az részben a *kellő közepe* esetében, a kifejezés történetének kezdeti szakaszára nézve is helytálló. Az eredet nyomára vezető szaknyelvi alkalmazás ebben az esetben is későbbi fejlemény, s nyilván párhuzamos a *küllő*-nek ilyen alkalmazásával, bár sokkal korábbról kimutatható. Az eredeti jelentés a származásnak megfelelően a 'kerék küllőinek találkozási pontja, helye' lehetett. Ebből kiindulva jelölhette a szókapcsolat előbb kerek tárgynak, körnek, kör alakú helynek, később bármilyen alakú síkbeli térnek, helynek, tárgynak a középpontját, közepe táját, illetőleg pontosan a közepét, éppen a közepét. Ezt a jelentést mutatják a legkorábbi szótári adatok. — A továbbiakban a *kellő közepe* alkalmazási köre többféleképpen is kibővült. Helybeli vonatkozásban: a térbeli viszonyok háromirányúságának megfelelően kialakult a '<testnek, tárgynak> legbelseje' jelentésárnyalat. Időbeli vonatkozásban: egy bizonyos időszaknak felezőpontját jelöli, időben folyó történéssel, cselekvéssel kapcsolatban a kezdéstől és befejezéstől egyaránt messze eső szakaszt, a javában folyó, lehető bonyolultságának teljes fokáig kifejlődött folyamatot jelzi és jellemzi a *kellő közepe* kifejezés. A szövevényes helyzetek, az egymást követő és egymásba fonódó események sodra, forgataga olyan jelenségek, amelyeknek leírása, elbeszélése alkalmat ad az eredetileg jóval szűkebb keretek közt használatos szókapcsolatnak különféle átvitt értelmű alkalmazására. A legkorábbi szövegadatok már a fejlődésnek előre haladott voltáról vallanak: 1636-ban már időről: az éjszaka *kellő közepé*-ről van szó, a szintén 1636-i *szívemnek kellő-közepiből* annyi mint 'szívemnek legmélyéből, igaz szívemből', 1639-ben a *pörnek kellő közepette* azt jelenti, hogy 'amikor már javában folyt a per'.

A szókapcsolatnak az eredeti jelentéstől való eltávolodása és a *kellő*-nek a *küllő* szótól való hangalaki elkülönülése folytán az előtag önálló jelentést tartalmát elvesztette, pusztán a fokozás, nyomósítás eszközévé vált. A további nyomósítás eszköze az előtagnak megfelelő alaktani elemekkel való továbbformálása volt (*legkellő*, *legeskellő*, *kellős*, *kellődös*). Az így létrejövő variánsok közül az -s képzős forma kiemelkedett és olyannyira megszilárdult, hogy idővel háttérbe is szorította a képzőtlen változat használatát. Az előtag fokozó szóvá válásának következménye és bizonyítéka az is, hogy nemcsak a *közép* szóval alakított kapcsolatban találkozunk vele, hanem szórványosan más szó mellett is, főként térbeli jelenség szembeötlő pontjának jelölésében: *kellő(s) csúcsa*, *hegye*, *kezdeté*, *teteje*, továbbá hogy más kifejezésekkel való kontamináció révén ilyenféle pleonasztikus, pusztán a fokozás céljával megokolható szó-

kapcsolatok is jöttek létre: *kellő középpontja*, *kellős pont közepe*. A fejlődésnek a végső fokán a *kellő*, *kellős* voltaképpen jelentést nem hordoz már, nem több, mint a *leg*- prefixummal azonos funkciójú elem.

Mint már előjában említettük, a *kellő közepe*, *kellős közepe* nem tartozott a múltban sem az írott nyelvben gyakran alkalmazott kifejezések közé. Használatának voltak és vannak korlátai. Kezdetben talán szemléletes volta is határt szabhatott alkalmazásának, később, eredetének elhomályosulása után pedig azoknak a fokozást, nyomósítást szolgáló kifejezéseknek a sorába került, amelyeknek használatát a mértéktartás, a tárgyilagos megítélés, a túlzásoktól való tartózkodás korlátozza. Nem véletlen tehát, hogy elsősorban az érzelmileg telítettebb, a fokozás, túlzás eszközehez gyakrabban folyamodó élőbeszédben fordul elő. De itt sem alkalmazzuk ma már akármilyen helyzetben, hanem általában olyasmivel kapcsolatban, aminek a feltűnő helyzete vagy időpontja megütközést, bizonyos fokú felháborodást kelt, aminek nemigen illenék helyet foglalnia vagy megtörténnie talán még a *kellőközépen* kívül sem. Példák: „Az összesöpört szemét ott éktelenkedett a szoba *kellő közepén*”, „Az útesten *kellős közepén* megállt és kotorászni kezdett a tárcájában”, „Ott álltak a tél *kellős közepén* tüzelő nélkül”, „Az előadás *kellős közepén* egyszerűen felállt és hangosan kopogó léptekkel eltávozott”. Ezek a mondatok távolról sem idézik fel számunkra a kerék küllőinek képét. Úgy érezzük azonban, hogy a *kellő* vagy *kellős közepe* szókapcsolaton keresztül a beszélő megütközése sokkal hatásosabban jut kifejezésre, mint ha a *kellő*, *kellős* helyén az azonos értelmű, de stílusértékét tekintve sokkal közömbösebb *éppen* vagy *pontosan* állna. Tehát a *kellő közepe*, *kellős közepe* eredeti szemléletességéhez képest elszürkült kifejezés, de nem elkoptatott. Kifejező erő s az ezzel összefüggő stílusérték szempontjából ma is hatásosan alkalmazható, csak hogy stílusértékének alapja most már nem szemléletességében, hanem erősen fokozó jellegében és viszonylag ritka alkalmazásában rejlik.

10. Az előtag eredetére és szerepére vonatkozó vizsgálat a *kellő közepe*, *kellős közepe* kifejezés történeti megvilágításán kívül általános tanulságokkal is szolgál. 1. Szótörténeti szempontból: a hasadásnak egy különleges, szélsőséges példáját láthatjuk itt, a *küllő* és a *kellő* egymástól való elszigetelődésének különösen kedvező körülményekkel: a *kellő* esetében alakilag egy ritka hangalakváltozat rögződésével, jelentésbelileg a tárgyfogalmat jelölő főnévtől messzire való eltávolodással, szintaktikailag szókapcsolatbeli kötöttséggel. A *kellő*-nek egyszerű formaszóvá való fejlődését csak ez a szókapcsolatbeli kötöttség akadályozta meg. — 2. Szótártani szempontból: fokozott óvatosságra int a *kellő közepe* példája a jelentésárnyalatként vagy homonimaként való megoldás kérdésében. Kellőképpen meg nem vizsgált kifejezések, illetőleg jelentésárnyalatok esetében helyesebb az önálló címszóként való kidolgozás. Sokkal kisebb hibát követünk el azzal, ha a leíró szempont fokozottabb érvényesítésével külön szóvá önállósítunk közös eredetű, divergens fejlődéssel elkülönült változatokat, mint azzal, ha megokolatlanul egy szóként fogunk össze fejlődésük során alakilag egybeeső, különböző eredetű elemeket.

A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól

1. Ismeretes, hogy a régi magyar becéző nevek, familiáris névváltozatok — s ezekből kialakult családneveink — egy része az alapnév megrövidítésével, a névalak végső hangjainak elhagyásával jött létre (MELICH: MNyTK. 15. sz. 11; TOLNAI: MNy. XXIII, 173; VARGA KATALIN, Becéző keresztnéveink 8; BENKŐ: Nyr. LXXIV, 22; stb.). A becézésnek ez a módja szinte „nemzetközi” eljárás: előfordul egyebek között a németben (BACH, Deutsche Namenkunde I/1, 97, 134; GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde³ 51; stb.), egyes szláv nyelvekben (vö. KНИЕЗСА: АЕСО. I, 190), az angolban és a spanyolban (TOLNAI: i. h.). Nálunk azonban csak a XIV. századig volt általános, e század második felétől kezdett kimenni a divatból (vö.: BENKŐ, A régi magyar személynévadás 13; Uő.: MNy. XLVI, 233, Msn. XVII, 71; RÁ CZ: ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 69).

2. Érdekes, hogy néhány nyelvjárás mégis fenntartotta vagy esetleg újból kifejlesztette a névrövidítéses becézést. A szakirodalom azonban a nyelvjárási rövidített becézők közül eddig jobbra csak az olyan névtípusokat tartotta számon, amelyeket BENKŐ LORÁND (MNy. XLVI, 230) egytagú nyílt és egytagú zárt rövidüléseknek nevez. Ezek kivétel nélkül a keleti nyelvjárásokból valók.

A halmágyi nyelvjárásszigeten való előfordulásukra már KRIZA JÁNOS fölfigyelt: „A halmágyiaknál van csak egy nálok divatozó szokás, mely szerint a keresztnéveket s néhány más két tagu szót is megrövidítnek, úgy hogy az utótagot egészen kihagyják, pl.: *Ján* = János, *Pié* = Péter, *Győ* (György), *Il* = Ilona, *Ka* = Kata, *Sá* = Sára, *An* = Anna, ilyen a sok más helyt is szokásos: *bá, ángy* sat. Megszólításkor a keresztnévek után odateszik e szócskát: *hej: Pié hej! Ka hej! Sõe hej!*” (MNGy. XII, 359.) — HORGER (NyK. XXXI, 384—5) is megemlékezik róluk a halmágyi nyelvjárásszigetről írt tanulmányában: „A szótó változásai már több érdekes megjegyzésre adhatnak alkalmat. Feltűnő először is, hogy a rokonsági nevek és keresztnévek megrövidülnek, ha megszólításképpen használatnak. A *bá* bácsi, bátya és *nén* néni (Halmágyon *nüön* is) a Székelyföldön is használatosak, de Halmágyon *any* anya, *ap* apa, *mák* (*mákyó*) anyai részről való nagyapa, *mány* (*mányi*) anyai részről való nagyanya, *suo* sógor, *tá* társ, is megrövidülnek. A keresztnévek közül: *Ist* István, *Ján* János, *Győ* v. *Győr* György, *Andrá* András, *Mijá* Mihály, *Il* Ilona, *Ka* Kata, *Sá* Sára. Pl. 'Any, aggyon álmát!' 'Félküötjél-é tá?' 'Hua mégy Ján?' De már ragok előtt megmarad a teljes tő. Pl. 'Mom mők *Kátának*'. A keresztnévek a jelzői használatban is megrövidülnek. Pl. 'Ménny él *Győr bátyádn*'. 'Mégmondta-é Il *nüönüödn*?' — Hogy Halmágyon e névrövidülések ma is élnek, igazolja BENKŐ LORÁNDnak az 1956. évi nyelvatlaszgyűjtő útján szerzett tapasztalata: „Sok régiességük közül alaktani tekintetben talán legjobban feltűnik régies keresztnév-használatuk: a *Katalin* nevű gyerekre azt mondják: *Ka*, az *Anná*-ra: *An*, az *István*-ra *Ist*, a *János*-ra *Ján* stb.” (Nyr. LXXX, 465.)

GÁLFFY MÓZES szerint KRIZA Felső-Fejér megyéből, Kőhalomszékről és Barcaságból is említ névrövidítéseket (Keresztnéveink becéző alakjai a Borsavölgyén 12). Azon a helyen azonban, amelyre hivatkozik (MNGy. XII, 342—3), ilyesmiről nincsen szó, de másutt sem; KRIZA — mint mondtuk — csupán Halmágyon talált egytagú rövidült becéző neveket. Más közlésekből azonban valóban értesülünk Halmágyon kívüli előfordulásukról is.

Maga HORGER hasonló neveket figyelt meg a szakadati nyelvjárásszige-
ten. Ezt írja róluk: „Egyes szórészek elveszésének legérdekesebb esete az, hogy
a rokonsági nevek és keresztnevek vége a megszólítás alkalmával elmarad.
Pl. *Any, kërök kinyeret! Hêj, ap, fusson innet! Te Pi (Pista)! Te Pé! Te Já!
Te Kê (Këta, Kata)! Jöszide te I, v. II! T'Ann!*” (MNY. VI, 208—9; vö. még:
VÁMSZER GÉZA, Szakadát 94.) „A magyar nyelvjárások” című munkájában
(121) pedig HORGER a következőkkel egészíti ki halmági és szakadati adatait:
„Ugyanez észlelhető Alsófehér m.-ben is, különösen Becén, Istvánházán,
Bükkösön. (Itt állatneveken is). Pl. *Hêj Pi! hêj Ká! (Kati), hêj Má! (Marci),
hêj Bá! (Bodor), hêj Pá! (Pajkos), hêj Ré! (Rendes), hêj sá! (sógor)*. Egyes
ilyenek néha Udvarhely m. délibb községeiben és a csángó Hétfaluban is hall-
hatók, sőt az ugyanilyen eredetű *bá* és *né~nén* mindenütt járatosak az egész
Székelyföldön, mégpedig már nemcsak megszólítások, hanem egyébkor is.”
— MIKECS LÁSZLÓ idézi „A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása”
című művében (90) a *Kiska* családnevet, melyben szerinte a *Kati* (<: *Katalin*)
rövidült le *Ka* szócskára. MIKECS véleményét SZABÓ T. ATTILA (Nyr. LXXXI,
115) is támogatja: „Amint 1949 nyarán végzett csángó kutatásunk alkalmá-
val megfigyelhettem, az ilyen *Já* (János), *Ka* (Kati)-féle rövidült névalakok
szórványosan még ma is használatosak a moldvai magyarok között.”

Mint említettük, a felsorolt névrövidítéses becézők megőrzött régi ala-
kulatoknak is tekinthetők (vö.: HORGER: i. h.; VARGA i. m. 8; BENKŐ: i. h.).
Feltűnő azonban, hogy HORGER (MNY. XVI, 135 j.) tíz évvel szakadati közlése
után is azt írta, hogy tudtával csak Halmágyon őrződött meg az a szokás, hogy
a neveket becézés céljából megrövidítik. A szakadati neveket annak idején
alkalmasint azért nem tartotta ilyen jellegűeknek, mert csak megszólításban
szokásosak. Valószínű azonban, hogy a nem megszólításban — például jelzői
használatban — szereplő halmági névrövidítések is a megszólításbeliekre
vezethetők vissza. Erre mutat az a jelenség is, hogy a rövidült nevekhez ragot
nem függesztenek. A régi becézők viszont aligha voltak ilyen természetűek,
hiszen — bár ragos alakjukra szórvány-jellegük következtében nemigen tud-
nánk példát találni — névképzőket nagy számban fűztek hozzájuk, mégpedig
rövidült formában való önálló használatukkal egyidejűleg, s egyébként is nem
megszólító, hanem megnevező funkcióban fordulnak elő. — Más fenntartá-
saink is lehetnek azzal az elképzeléssel szemben, hogy az idézett egy szótagos
névrövidítések az Árpád- és Anjou-koriak folytatásai volnának. Ez utóbbiak
ugyanis jórészt zárt szótagúak, nyílt szótagos alig akad közöttük, s az is dif-
tonguson végződik; ráadásul a képzővel megtoldott úgynevezett becéző tő
is régente szinte törvényszerűen mássalhangzón végződő, azaz zárt szótagos
volt (l. részletesebben: RÁCZ: ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 70—4, Nyr.
LXXXVI, 342). A mai nyelvjárási példák között viszont — mint láttuk — szá-
mos egytagú nyílt rövidülés is szerepel: *Győ (Gyö), I, Já, Ka (Kê), Ma, Pé
(Pié), Pi, Sá*.

Megjegyezhetjük még, hogy egy régi egytagú zárt rövidülékes névforma
a köznyelvben is megmaradt, mégpedig a *Móric*-ból rövidített *Mór*. Ez azon-
ban napjainkra önálló névvé vált. Igaz, a *Móric*-tól függetlenül is létrejöhetett,
a latin *Maurus*-ból; de az előbbi magyarázatnak legalább ekkora a valószínű-
sége (vö. RÁCZ: ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 75). Érdekes, hogy BÜKY
BÉLA a *Mór* és a *Móric* közül az utóbbit érzi „vidámabb, tréfásabb, ked-
veskedőbb alaknak, mintsem az etimológiailag csonkább *Mór* változatot,
amely komoly, sőt kissé komor hangulatú” (NytudÉrt. 26. sz. 27. j.).

3. Napjainkban érdekes módon ismét divatba jöttek az egytagú névrövidítések becézők. Míg azonban a régi és a ma is élő nyelvjárási névrövidülések között az összefüggés vitatott ugyan, de elképzelhető, addig ezek az új egy szótagos becenevek kétségtelenül tőlük független módon alakultak ki. Elsősorban a városi, főleg a nagyvárosi nyelvben használatosak. Jóllehet már a második világháború előtt feltűnedeztek (TOLNAI és BÁNKÚTY ERNŐ alább közlendő adataira gondolok), az utóbbi években váltak gyakoribbakká. Eddig a következőkkel találkoztam:

Il <: *Ildikó* (E. SOMLÓSI ANTÓNIA, A budapesti középiskolások szólítónevei. Kézirat. 1966. 40; nem diáknyelvi, de budapesti adat).

Krisz <: *Krisztina* (uo.; 2 diáknyelvi adat).

Sa <: *Sándor*. TOLNAI írja 1927-ben, csupán a köznyelvi becéző nevekkel foglalkozó cikkében: „Előfordul a tő magában is, mint becézőnév, pl. *Tibor* > *Tí*, *Sándor* > *Sa* (ragozva: *Sat*, *Sanak*, *Saé*)” (MNY. XXIII, 173).

Tí <: *Tibor* (uo.).

Zo <: *Zoltán*. Bóka László egyik regényében ezen a beceneven szólítják a Budapesten született és élő főszereplőt. Hogy a név hangulatát is érzékeltessem, idézem a rá vonatkozó legjellemzőbb részletet: „Ám Anna egy bizalmas mozdulattal a karjára tette szép kezét, és nagyon kedvesen azt mondta: »Köszönöm, *Zo*, azt hiszem, tényleg az a legjobb, ha elmész« — és becsukta az orra előtt az ajtót. Ezt úgy mondta, mintha azt akarná mondani, hogy neki, *Benedek Zoltánnak* jó az, ha elmegy. Ez ugyan képtelenség és értelmetlenség, de mégiscsak kedvesen hangzott, és úgy szólította őt, ahogy valaha Gabi [az öccse] szólította: *Zo*. [Bekezdés.] »*Zo*, adj kölcsön tíz fitset...« — zengett vissza a múltból szívfájdítóan Gabi hangja.” (Alázatosan jelentem. 1965. I, 174; l. még: I, 282—3.)

Zsi <: *Zsigmond* (*Zsiga*). A Népsport (1961. máj. 30. 2) egyik cikkének a „»*Zsi*« — a mester” alcímet viselő részletéből idézem: „A szorítóban Vona és Sebők II. kesztyűzik. A semleges sarokban Adler *Zsiga* áll. *Zsiga* bácsi, ami táborias rövidítésben így hangzik: »*Zsi* — a mester« ... »*Zsi*« azonban elégedetlen.”¹

Zsó <: *Zsófia* vagy *Zsóka*. Magam az *Erzsébet*-ből alakult *Zsóka* becéző rövidüléseként találkoztam vele, 1959-ben, a szegedi egyetem hallgatói között. Már BÁNKÚTY ERNŐ (Msn. V, 156) is említi — eredeztetéséről nem szólva — szerinte „nyakatekert” becéző lánynevek sorában, amelyeket az 1935—36-i tél báli névsoraiból gyűjtött össze.

Zsu <: *Zsuzsanna* (*Zsuzsa*). Először Szegeden figyeltem föl rá, 1960-ban. A pesti nyelv is ismeri. Az Esti Hírlap riportere egy *Zsuzsa* nevű fiatal lányt beszélt a következőképpen: „Laci lekísért a sarokig. Ott azt mondta: *Zsu* — mert így hívott: *Zsu* — most visszamegyek a nőhöz ...” (1963. márc. 23. 4.) Úgy látszik, valamennyi rövidítés közül ez tett szert a legnagyobb népszerűsége: E. SOMLÓSI 7 adatát ismeri (i. m. 40), sőt *Dzsu* változatát is közli (i. m. 44).

¹ A *Zsi* név előfordul az *Erzsi* becézőjeként is. Ez azonban másféle rövidítéssel, a névalak elejének, nem pedig a végének az elhagyásával jött létre. Az ilyen típusú rövidítésekkel nem foglalkozom. TOMPA JÓZSEF részletesen megvizsgálta mai előfordulásukat (MNY. LX, 89); idézett példám is e cikkből való. Egyébként E. SOMLÓSI ANTÓNIA is ismeri a budapesti diáknyelvből, számos hasonló képzésű társával — például az így is származtatható (*Erzso*: >) *Zsó*-val — együtt (i. m. 49).

Mint láttuk, példáink jó része megszólításból való, de azon kívül is él ez a névhasználat. Nagyon valószínű, hogy a felsoroltakon kívül más neveket is rövidítenek így, főleg a modern élet iránt vonzódó nagyvárosi fiatalság körében, amely — mint tapasztaltuk — különösen kedveli őket. Túlnyomórészt az egytagú nyílt rövidülések közé tartoznak, egytagú zárt rövidülés a fentiek sorában csak kettő (*Il, Krisz*) akadt. Bár számolhatunk azzal is, hogy létrejöttükben az ősi, szunnyadó becézőnév-alakító ösztön föléledése is közrejátszhatott, alig lehet kétséges, hogy közvetlen mintáik nem magyar, hanem idegen, elsősorban angol becéző névrövidítések voltak (vö. például a *Zsu* becenévnek „angolosított” *Dzsu* változatával); s távolabbról a köznevek hasonló csonkításaival (vö. MNyR. I, 467) is rokoníthatók.

A névrövidítésnek ez a fajtája nemcsak a keresztnevekkel kapcsolatban figyelhető meg. FEHÉRTÓI KATALIN szívességének köszönhetem a következő érdekes idevágó adatot. Csák Gyula egyik írásának ez a címe: „Majd felhívlak, *Muc!*” (Élet és Irodalom 1965. 27. sz. 11.) A címben szereplő furcsa megszólítás a *Mucus* formából rövidült; vö.: „A férj nem szeretted, ha *Mucusnak* szólították, de már megszokta” (uo.). Mindamellett itt nemcsak pusztán névrövidítésre, hanem az *-us* képző elvonására is gondolhatunk. — A pesti diáknyelvben nagyon kedveltek a családnévből rövidített megszólítások is (ezek között, a keresztnévrövidítésekkel ellentétben, éppen a zárt szótagosak a gyakoribbak): *Cik* (<: *Czikora*), *Csu* (<: *Csuka*), *Kriszt* (<: *Krisztman*), *Pik* (<: *Pikola*), *Prek* (<: *Prekuta*), sőt az effélék sorában nemcsak egytagú, hanem kéttagú rövidülések is szerepelnek (E. SOMLÓSI i. m. 55). Velük a továbbiakban részletesen nem foglalkozom; mindenesetre érdekes dokumentumai napjaink névrövidítő hajlamának.

4. Ami a két szótagos névrövidítéseket illeti, itt élesen elkülönül a két altípus problematikája: a kéttagú nyílt és a kéttagú zárt rövidítéseké (ezek a műszók is BENKŐ LORÁNDTÓL VALÓK: MNy. XLVI, 230).

A kéttagú nyílt rövidítések túlnyomó részét — az *a*, *e*, *i* végűeket — olyan képzett formának is tekinthetjük, amelyben az egytagú, zárt becéző tőhöz *-a* ~ *-e*, illetőleg *-i* képző járult. MELICH ugyan a *Kata*, *Juli*-féle neveket rövidüléssel alakultaknak fogja fel (MNyTK. 15. sz. 11); BERRÁR JOLÁN is a két szótagos nyílt rövidülésekhez sorolja a régi magyar *Kata*, *Else*, *Mari* stb. női neveket, de hozzáteszi: „lehetséges azonban, hogy ezek — egészen vagy részben — egyszótagos zárt rövidülések *-a* ~ *-e* (*-i*) kicsinyítő képzővel” (MNyTK. 80. sz. 54). Magam a rövidüléssel becézés kihalásának folyamatát XIV. századbeli névanyagon vizsgálva, a következőket figyeltem meg: „A kéttagú nyílt rövidüléstípusba tartozó nevek ... az egész század folyamán virulensek, sőt használatuk mintha erősödnék. Ezt a jelenséget — egyes nevek említett divatjától eltekintve — elsősorban az a körülmény okozza, hogy a kéttagú nyílt rövidüléssel nevek nagy része alakilag egybevág a rövidített és képzett becéző nevek egyik fajtájával, az *-a*, *-e* (*-i*) képzős becéző nevekkel ... Ezért a század második felében való gyakori előfordulásuk csak látszólag cáfolja a rövidüléssel névalakítási mód kihalásáról vallott véleményt, valójában éppen azt mutatja, hogy e nevek csupán azért tarthatják még ekkor is magukat, mert már nem pusztán névrövidítéseknek, hanem képzős becéző neveknek tekintik őket.” (ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 82.) A későbbi időkre vonatkozólag még jogosultabb ez a felfogás, így hát csak részben érthetünk egyet KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMONDDAL, aki „Személyneveink 1500-tól 1800-ig” című tanulmányában „feltehetőleg pusztán rövidüléssel alkotott becéző alakválto-

zatok"-nak mondja egyebek között a *Berta* (férfinév), *Magda*, *Deme*, *Rozali*, *Dani*, *Béni* (!) nevet; igaz viszont, hogy a *Magdá*-t az *-a*, *-i* képzősek között is említi, a *Katá*-t, *Zsuzsá*-t, továbbá a *Judi*-t, *Juli*-t, *Mári*-t pedig csak ez utóbbiak sorában (NytudÉrt. 28. sz. 112).

Ezért igazában nem nevezhetjük a mai köznyelvi vagy diáknyelvi, illetőleg nyelvjárásbeli *Iza* (<: *Izabella*; vö. *Izi*), *Kata* (<: *Katalin*), *Magda* (<: *Magdaléna*; de a *Magdolna* formához viszonyítva mindenképpen képzős változat), *Sala* (<: *Salamon*), *Tiha* (<: *Tihamér*), *Zsuzsa* (<: *Zsuzsanna*), illetőleg *Adri* (<: *Adrienne*), *Atti* (<: *Attila*), *Bali* (<: *Bálint*), *Boldi* (<: *Boldizsár*), *Brigi* vagy *Brigyi* (<: *Brigitta*), *Ceci* (<: *Cecília*), *Cipri* (<: *Ciprián*), *Dani* (<: *Dániel*), *Edi* vagy *Édi* (<: *Edit*), *Emi* (<: *Emília*), *Ferdi* (<: *Ferdinánd*), *Flóri* (<: *Flórián*), *Izi* (<: *Izidor* vagy *Izidóra*), *Jáci* (<: *Jácint*), *Juli* (<: *Juliana* vagy *Júlia*), *Juszi* (<: *Jusztina*), *Kami* (<: *Kamilla*), *Kriszti* (<: *Krisztina*), *Kuni* (<: *Kunigunda*), *Lidi* (<: *Lidia*), *Livi* (<: *Livia*), *Luci* (<: *Lúcia*; de vö. *Luca*), *Mári* vagy *Mari* (<: *Mária*), *Meli* (<: *Melinda*), *Oli* (<: *Olivér*), *Otti* (<: *Ottília*), *Póli* (<: *Paulina* vagy *Polixéna*; de vö. *Paula*), *Régi* (<: *Regina*), *Szilvi* (<: *Szilvia*), *Tóbi* (<: *Tóbiás*), *Zsófi* (<: *Zsófia*) neveket (vö. túlnyomó többségükre VARGA i. m. 17 kk.; továbbá E. SOMLÓSI i. m. 16—25, 26—7, ő — szerintem is helyesen — *-a*, illetőleg *-i* képzőseknek tekintti őket). Egy részüket már csak azért sem foghatjuk fel pusztá rövidítésnek, mert bennük az alpnév első szótagbéli magánhangzója megrövidül (például a *Bali*, *Dani*, *Juli* [<: *Júlia*], *Lidi*, *Livi*, *Mari* becézőben), illetőleg megnyúlik (így az *Édi*, *Régi* becézőben); ez pedig inkább a képző előtti becéző töben szokott előfordulni (vö.: TOLNAI: MNY. XXIII, 172; VARGA i. m. 9; stb.).

Mindamellet manapság is találkozni olyan véleménnyel, hogy a felsorolt névváltozatok kéttagú nyílt rövidüléseknek számítanak: ilyen alakulásmódúnak tartja például PENAVIN OLGA (Nyr. LXXXII, 481) a kórógyi *Judi* és *Juli* becenevet. Annyit mindenesetre el kell ismernünk róluk, hogy — noha ma a képzővel ellátott (és rövidített) becéző nevek rendszerébe illeszkednek be, s túlnyomórészt valóban ezen az úton is keletkeztek — alapnevükhöz való viszonyukat tekintve mégis hozzájárulhattak ahhoz, hogy a névrövidítés mint becéző eljárás, illetőleg az erre való hajlam lappangó módon egészen napjainkig meghosszabbíthassa életét.

S valóban: egy-két névváltozat mai nyelvérzékünk számára is aligha minősülhet másnak, mint kéttagú nyílt névrövidítésnek. Így az *a* végűek közül a *Barna* (<: *Barnabás*) (TOLNAI: MNY. XXIII, 171): itt a *barna* közszó is belejátszik abba, hogy a végződést ne tekintsük képzőnek; továbbá a *Bea* (<: *Beatrice* vagy *Beáta*): ebben az esetben a név végső *a* hangja azért sem lehet képző, mert az *-a* képző magánhangzó után nem szokott állni. Egyébként a *Bea* — alapneveitől elszakadva — kezd önállósulni, s talán nem független idegen mintáktól (vö.: BÜKY i. m. 27—8; E. SOMLÓSI i. m. 26). — Az *i* végű becenevek sorában az *Ildi* az *Ildikó*, az *Eri* az *Erika*, a *Moni* (*Móni*) a *Monika* (*Mónika*), a *Franci* pedig a *Franciska* alpnévből a képzőnek felfogott *-kó*, *-ka*, illetőleg *-ska* végződés elvonása útján is létrejöhetett (vö.: BÜKY: i. h.; E. SOMLÓSI i. m. 23); esetleg hasonló lehet az *Emő* (<: *Emőke*) kialakulása (E. SOMLÓSI i. m. 40), ez viszont az *-ő* becéző képzős nevek társaságába illeszkedik be. A vélt képző elvonása ugyan valójában nem becéző rövidítés, de mégis arra emlékeztető alakulásmód.

Még több joggal tarthatunk pusztá rövidüléssel létrejöttek néhány *e* végű becenevet, hiszen *-e* becéző képzővel a mai magyar nyelvben már alig számolhatunk (az MNyR. nem is említi; vö. mégis például az *Erzsébet* névnek *Erzse, Örzse, Pöre, Csöre* stb. becézőit). Ilyen lehet a *Demeter*-ből a *Dëme* (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 76; régi előfordulásaira nézve vö. ASzeg.: Népr. és Nytud. III—IV, 77); bár itt a szóvégi *e* ma esetleg képzőnek is elemezhető, hiszen másként nem is tudnók felfogni a (*Dömötör*: >) *Döme* (SZegSz.; vö. BÓDISS JUSZTIN: Nyr. XXVII, 555 j.) változatban. Mindenképpen pusztán rövidült forma azonban a *Rebeka* névnek nyelvjárási *Rëbë* becézője (Vác: NyF. 10. sz. 24); végső zárt *ë*-je aligha lehet képző. Ugyancsak inkább a rövidülésekhez húz a köznyelvi *Ele* (<: *Elemér*) is.

Egyéb végződésű neveink közül itt lehetne említeni a *Samu*-t, de ez a *Sámuel* névtől már szinte teljesen elvált. Egyébként a *Samu* is beilleszkeszhetné a képzős becézők rendszerébe; van ugyanis *-u* becéző képzőnk is (MNyR. I, 403; nyelvjárásbeli gyakoriságára vö. SZINI PÉTER közléseit: Nyr. XXV, 190—1,526). Emiatt vitatható, hogy a diáknyelvi *Agu* (<: *Augusztá*) valóban pusztá rövidülésnek számít-e, ahogy E. SOMLÓSI (i. m. 40) gondolja. — Csupán egy mássalhangzó maradt el a HORGERTŐL (NyK. XXXI, 385) Halmágyról közölt *Andrá* (<: *András*) név végéről. Hasonló eseteket nem mindig tekintünk rövidítésnek: például a HORGERTŐL (i. h.) ugyaninnen említett és szintén rövidítésnek felfogott *Mijá* (<: *Mihály*) aligha becéző névalakítás, hanem hangátvetés eredménye, s a *Mihá, Gergé*-féle nevekből (VARGA i. m. 77, 48) sem névrövidítési szándék következtében maradt el a szóvégi mássalhangzó.

Találkozunk végül olyan nem két, hanem három szótagos, magánhangzón végződő névváltozatokkal is, amelyek alapnevükhöz viszonyítva rövidítésnek is vehetők ugyan, de a fentebb említett *Kata, Juli* típusú nevekhez hasonlóan inkább a becéző képzős nevek rendszerébe tartoznak. A legtöbb ilyen név *i* végű: *Amáli* (<: *Amália*) (SZamSz.; Lozsád: Ethn. V, 246; székelység: MNGy. XII, 63; stb.); a székelységben *Amáli* változatban is él: HORGER közlése az EtSz.-ban); *Rozáli* (<: *Rozália*) (vö.: KARÁCSONY i. m. 112; SZABÓ T. ATTILA: MNy. LVI, 327); *Terézi, Terézsi, Terezsi* (<: *Terézia*) (Dunántúl: MNyszet. V, 98; Göcsej: Nyr. XVII, 507; Kézdivásárhely: Nyr. XXX, 446; vö. SZABÓ T. ATTILA: i. h.); *Zakari* (<: *Zakariás*) (székelység: MNGy. XII, 62). Ide vonható a szóeleji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével három szótagúvá lett *Folóri* (<: *Flórián*) (Szigetköz: NyF. 38. sz. 45; SZegSz.); ezzel éppen ellenkezőnek látszik HORGER szerint (MNy. XXV, 257 j.) a *Terézsi* > *Trézsi* (VARGA i. m. 92) alakulás (másképp: NAGY GÉZA: Ethn. XXI, 330; szerinte a *Trézsi* „szlávós” forma). Két vagy három szótagos egyaránt lehet a budapesti diáknyelvi *Klaudi*, amely a *Claudiá*-ból alakult (E. SOMLÓSI i. m. 17, 19). A (*Monika* :>) *Moni*-félékre emlékeztet, azaz a képzőnek vélt végződés elhagyásával keletkezhett a palóc *Ángyeli* (Nyr. XXIII, 71), amennyiben valóban az *Angelika* volt az előzménye. — Az *-ó* képzős becéző nevek sorába illik be az *Apollóniá*-nak a pusztá rövidítés gyanújába is vehető *Apolló* (EtSz. *Apalín* címszó alatt; SZegSz.) változata.

Megjegyzendő még, hogy az *e* pontban tárgyalt nevek egyikéről-másikáról másképp vélekedik SZABÓ T. ATTILA. A *Zsófi* nevet nem tekinti sem pusztá kéttagú nyílt rövidülésnek, sem *-i* becéző képzős formának, hanem a *Zsófia asszony* szókapcsolatból magyarázza, a névvégi *a* hang kivetésével; s nem tartja lehetetlennek azt sem, hogy a *Juli, a Mári, a Rozáli* és a *Terézi* > *Trézi* név-

változatok is hasonló módon jöttek létre (MNY. LVI, 322, 327). Erre később térünk ki részletesen, mégpedig az 5. A) és az 5. B) pontban.

5. A két szótagos zárt rövidülések mai megléte már kevésbé problematikus, mint a kéttagú nyílt rövidüléseké: kétségtelen példáink vannak rá egyes nyelvjárásokból. Érdekes azonban, hogy míg az egytagú névrövidítéses nyelvjárás becézést szakirodalmunk — mint láttuk — számon tartja, a kéttagú zárt rövidülésnek ilyen továbbéléséről alig tesz említést, annak ellenére, hogy nyelvjárás monográfiáink, szótáraink stb. számos idevágó névváltozatot közölnek. Ezeknek tüzetesebb vizsgálatában is el kell különítenünk olyan al-típusokat, amelyekben az alapnévvel szemben álló rövidebb forma keletkezése a becéző névrövidítésen kívül más indítékokkal is magyarázható.

A) A legnagyobb gondot az *Ilona* : > *Ilón*-féle névváltozatok minősítése okozza, azaz az olyan neveké, amelyeknek alapalakja *a*-val végződik, s a becéző változatban csupán ez az *a* marad el az alapnév végéről. Ismeretes, hogy hasonló jelenséggel találkozunk néhány női keresztnévünk „hivatalos”, nem becéző alakjának, például a *Katalin* (< : *Katalina* < *Katarina*), *Margit* (< : *Margita* < *Margarita*) névformáknak létrejöttével kapcsolatban is.

Az efféle nevek végső *a* hangjának elmaradására több magyarázat is van.

MELICH (MNY. XXXVI, 152) úgy véli, hogy a megfelelő latin név *a* végződését nem tükröző női keresztneveink — akárcsak a latin *-us* végződést elhagyó férfi keresztnévek — a latin függő esetekből való kikövetkeztetéssel jöttek létre, de nem tagadja azt a lehetőséget sem, „hogy egy-egy esetben ne alakulhatott volna az elvonás a magyar *-a* képzős becenevek hatására”. Így, a becéző képzőnek felfogott névvégi *-a* elhagyásával magyarázza a *Katalin* típusú neveket már MELICH előtt, SÁGI ISTVÁN (MNY. X, 222—3); továbbá VARGA KATALIN (i. m. 8), felhasználva MELICHnek korábbi nézetét a férfinévek eredeti *-us* végződésének elmaradásáról (MNYTK. 15. sz.). Hasonlóképpen látja a dolgot BERRÁR JOLÁN, hozzátéve, hogy „ritkább esetekben a szóvégi *-a* hiánya német közvetítés folyamánya is lehet (pl. *Krisztin*)” (MNYTK. 80. sz. 54—5). Legújabban SZABÓ T. ATTILA (MNY. LVI, 322) a *Katalina asszony*-féle jelzős szerkezetekben történt hangkivetést tartja a vizsgált jelenség egyik valószínű okának, anélkül, hogy mereven szembelyezkednék az eddigi véleményekkel. „A névtörténet sok-sok tanúsága szerint — írja (i. h. 327.) — egy-egy névalakulat más-más földrajzi és időbeli határok között nem egyszer más-más nyelvi változásnak alakilag egybeeső eredménye lehet.” SZABÓ T. ATTILA egyébként jórészt XVI—XVII. századi vagy még régebbi anyagon vizsgálja meg az ide tartozó női neveket, mégpedig nem csupán azokat, amelyeknek mai hivatalos formájáról hiányzik az eredeti *a* végződés, hanem olyanokat is, amelyeknek közhasználatú alakja ma is *a* hanggal zárul. A két névtípust, tehát a *Katalina* : > *Katalin* és az *Ilona* : > *Ilón*-féleket valóban nehéz egymástól elválasztani. Mai nyelvérzékünk számára azonban az utóbbiak *a* nélküli előfordulásukban nem hivatalos, hanem becéző, illetőleg familiáris változatnak minősülnek, s így *a*-juk elmaradása az említett okokon kívül becéző névrövidítés eredményének is tekinthető (l. különösen alább, az *Ilón* névnél).

A következőkben felsorolom a napjaink vagy a közelmúlt névanyagából idézhető *Ilón* típusú változatokat:

Borbál (< : *Borbála*) (SzegSz.); *barbār* (< : *Barbara*) (CsángSz.). SZABÓ T. ATTILA (i. h. 325) XVII. századbeli *borbalazon*, *Borbarazonj*-féle adatok felsorakoztatása után ezt írja: „Habár a *Borbár* alakot a rendelkezésre

álló forrásokból nem tudom kimutatni, [Borbári] származéka és a fenti hangkivetéses alakok ismeretében a névforma egykori megléte bátran feltehető. (Emlékezetem szerint mintha magam is hallottam volna a Székelyföldön.)"

Débor (<: *Débora*) (székelység: MNGy. XII, 63; vö. EtSz. *débora* címszó alatt).

Gizél (<: *Gizella*) (Kemence: MNyj. I, 75); van *Gezel* változata is (Szigetköz: Nyr. XL, 282).

Ilon (<: *Ilona*) (Kórógy: Nyr. LXXXII, 481; Gyulaj: ASzeg.: Népr. és Nytud. V—VI, 79; Szécsény vidéke: Nyr. XXXIX, 187; SzegSz.). XVII. századbeli adatokat közöl rá SZABÓ T. ATTILA (uo.), s ugyanebből a korból valókra utal VARGA KATALIN (i. m. 54); a XVI. századból ismeri KARÁCSONY (i. m. 112), s *Ilonazzonj* formában SZABÓ T. ATTILA (uo.) is. Az *Ilon* formát becéző névrövidítés produktumának tekinti TOLNAI (MNY. XXIII, 171); így vélekedik KARÁCSONY (i. h.) és PENAVIN OLGA (Nyr. LXXXII, 481) is. ÖRDÖG FERENC (ASzeg.: Népr. és Nytud. V—VI, 79) szerint is lehet ilyesmiről szó az *Ilon* névvel kapcsolatban, „ám ez a forma az *Iloná*-ból nem föltétlenül becéző rövidítéssel jött létre, hanem a név végén levő *a*-nak más indítékú elvonásával” (ÖRDÖG itt VARGA, MELICH és SZABÓ T. ATTILA idézett nézeteire hivatkozik). MELICH (MNY. XXXVI, 152) az *Ilonká*-ból való elvonás lehetőségét is fölveti; erre alább, az 5. C) pontban visszatérünk.

Jusztin (<: *Jusztina*) (köznyelv: VARGA i. m. 64). Aligha magyarázható a *Jusztin* férfinév hatásával, mert a *Jusztina* népi név (vö. SzegSz.), a *Jusztin* férfinév pedig nem az.

Kalár (<: *Kalára* < *Klára*). VARGA (i. m. 66) idézi a Pesti Hírlap 1930. febr. 9-i számából; s egy 1661-ből való *Kallár* adatra (LevT. II, 345) is utal.

Krisztin (<: *Krisztina*) (TAKÁTS LAJOS, Az apátfalvai nyelvjárás 50). BERRÁR (MNYTK. 80. sz. 32) a XIV. századból közöl rá adatot, német úrnő nevéként.

Rébék (<: *Rebeka*) (TOLNAI: MNY. XXIII, 172). Ismeretes Arany Jánosnak „Vörös Rébék” című költeményéből is, amely nagyszalontai népmondai töredéket használ fel (Összes művei I. 1951. 366, 548—9).

Szerén (<: *Szeréna*) (KALLÓS EDE, Nevek és napok 345).

Egy-két esetben az *a* végű és az *a* nélküli névváltozat egyaránt tekinthető hivatalos formának, így a *Hermína* és a *Hermin* (vö. KÖNNYE NÁNDOR: Nyr. VII, 239), valamint a *Karolina* meg a *Karolin* (JANKÓ JÁNOS, A Balaton 396; VARGA i. m. 64); a rövidebb forma német mintára is létrejöhetett (KALLÓS i. m. 209). — Talán a megfelelő férfinév hatására alakult ki a *Mariánna* mellett a *Marián* (VARGA i. m. 74). A két utóbbi név rövidebb formája nem két, hanem három szótagos.

Arra is találunk példát, hogy becéző képzős változat végéről maradt el az *a* hang. Így jöhetett létre az *Orsolya* névnek *Orsika* becézőjéből az *Orsik* (Apátfalva: TAKÁTS i. m. 50). Az *Orsik* régente nagyon kedvelt név volt (vö. NAGY GÉZA: Ethn. XXI, 332): VARGA KATALIN (i. m. 81—2) több olyan adatra hivatkozik, amely a XVI. és a XVII. századból való, ugyanebből a korból ismeri KARÁCSONY (i. m. 112) is. Az *a* elhagyását mindenekelőtt SZABÓ T. ATTILA elgondolása szerint (ő ugyan ezt a nevet nem említi), de ezenkívül képzőelvonással vagy pusztán becéző rövidítéssel is magyarázhatjuk. E két utóbbi lehetőséget támogatja az *Erzsébet*-nek *Erzsik* becézője is (székelység: MNGy. XII, 63; vö. még CSEFRÓ: MNY. XXIV, 44), amely az első módon nem származtatható, s — *Örzsik* változatával együtt — szintén népszerű lehetett

több száz évvel ezelőtt (vö.: VARGA i. m. 42; KARÁCSONY i. m. 112). Mindamellett mind az *Orsik*, mind az *Erzsi* ~ *Örzi* más úton is létrejöhetett: *-ik* becéző képzővel (így magyarázza KARÁCSONY i. m. 113). — Az *Orsik*-hoz hasonlóan rövidülhetett a budapesti diáknyelvi *Julcs*, amelynek tehát ugyancsak becéző képzős név: a *Julcsa* volt az előzménye (E. SOMLÓSI i. m. 40).

B) Női neveinknek egy másik csoportjában úgy alakult ki a rövidebb változat, hogy az alapnévről az *-ia* végződés maradt el. Így lett például a *Rozáliá*-ból *Rozál*. Persze ez a névalakulás is magyarázható elvonással: miután a *Rozáliá* névről a végső *a* hang az előbb említett indítékok valamelyikének következtében elmaradt, az így létrejött *Rozáli* forma végén levő *i*-t becéző képzőnek fogta fel a nyelvérzék, és elhagyta. (Mint említettük, a *Rozáli*-féle neveken ma joggal keresünk becéző képzőt, de fordított folyamat eredményeképpen: egy rövidült *Rozál*- becéző *tő* + *-i* becéző képző képleteként.) A *Rozália*: > *Rozál* típusú névalakulás mindenestre nagyon emlékeztet a *Demetrius*: > *Demeter*, *Egidius*: > *Egyed*, *Mauritius*: > *Móric*-félékre a férfinevek körében (vö.: MELICH: MNyTK. 15. sz. 28; BENKŐ: MNy. XLV, 77): BOD PÉTER névlajstromában is a latin *Briccius* magyar megfelelője *Beretzki* (PPB. I. 1767. 612).

Mindamellett a *Rozál*-szerű női nevek csupán együtemű alakváltoztatással: pusztán becéző névrövidítéssel is létrejöhettek alapnevükből, s így kéttagú zárt rövidüléseknek is tekinthetők. Különösen a következők érdemelnek figyelmet:

Amál (<: *Amália*) (Jászberény: CSOMA i. m. 76; Beregszász: Nyr. XXV, 191); van *Amál* változata is (Kézdivásárhely: Nyr. XXX, 445).

Cicél (<: *Cecília*) (Jászberény: CSOMA i. m. 76). A régi nyelvből *Cicély* formában ismeretes (PPB. I. 1767. 612: *Tzitzély*). A *Cicel* egy *Cicélia* alakon kívül az alapnévnek egyéb változataiból is levezethető: így csupán az a elmaradásával (vö. az 5. A) ponttal) a *Cicella* (SzegSz.) formából; ezenkívül — ami a legvalószínűbb — a *Cicellé*-ből (EtSz.). Ez utóbbi esetben becéző névrövidítéssel való magyarázata még az eddigieknél is jogosultabb; bár az is megtörténhetett, hogy a *Cicelle* végső *e*-jét becéző képzőnek felfogva hagyták el.

Emerenc (<: *Emerencia*) (SzegSz.). E rövid forma — a többtől eltérően — nem két, hanem három szótagos.

Kornél (<: *Kornélia*). Budapestről és Szegedről ismerem. Kaffka Margit hol *Kornélia*, hol *Kornél* néven említi „Hangyaboly” című regényének egyik leányszereplőjét. Minthogy ez jellegzetesen városi név, a rövid forma létrejöttével kapcsolatban joggal gyanakodhatunk a *Kornél* férfinév analógiás hatására is.

Melán (<: *Melánia*) (köznyelv: VARGA i. m. 76).

Rozál (<: *Rozália*) (Apátfalva: TAKÁTS i. m. 50; Bény: NéprÉrt. XIV, 37; Borsod m.: Ethn. VII, 172; Beregszász: Nyr. XXV, 526); van *Rozá* változata is (Jászberény: CSOMA i. m. 76). BOD PÉTER névjegyzékében *Rosály* alakban szerepel (PPB. I. 1767. 613). KALLÓS szerint (i. m. 332) ma már inkább csak faluhelyen járatos. Móra Ferenc például „A föld” című versében egy öreg parasztasszonyt szerepeltet ezen a néven (Endrődi—Bókay: A magyar költészet kincsesháza 296—7). Felbukkan azonban a budapesti diáknyelvben is (E. SOMLÓSI i. m. 40).

Valér (<: *Valéria*). SOLTÉSZ KATALIN (Nyr. LXXXVIII, 291) paraszti szereplők neveként idézi Tömörkénytől; hozzátehetjük, hogy Móra is kedveli: egyik novellájában például a Szeged vidéki tanyasi nagylány neve *Valér*

(Kincses halottal. 1957. 92 kk.). A faluhelyen ismeretlen *Valér* férfinév nem lehetett hatással a kialakulására.

Viktor (<: *Viktória*) (SzegSz.; Kézdivásárhely: Nyr. XXX, 446). *SOL-TÉSZ* (uo.) a *Valér*-ral együtt említi a Tömörkény kedvelte paraszti nevek sorában. A *Viktor* férfinévhez aligha lehet köze.

Itt szólhatunk a *Terézia* ~ *Teréz* névpárról is; ám ebben a rövidebb forma a hosszabbal teljesen egyenrangú, hivatalos névváltozatnak minősül köznyelvi szinten is (vö.: VARGA i. m. 91; BÜKY i. m. 66), s alkalmasint nem is *Terézia*: > *Teréz* alakulással kell számolnunk, hanem a latinos *Terézia* mellett a francia *Thérèse* közvetlen vagy közvetett átvételével, lisieuxi szent *Teréz* kultuszával kapcsolatban. — Kevés a valószínűsége annak, hogy a *Teréz* a *Teréza* változathból jött volna létre (ez esetben az 5. A) pontban említettek közé tartoznának).

C) Van még egy lehetőség arra, hogy egy hosszabb alapnévnek rövidebb — s nem képzős — változata ne becéző névrövidítéssel, hanem más módon alakuljon ki, mégpedig a *-ka* becéző képző vagy az ennek felfogott szóvégzződés elvonásával. Ilyesmire gondol az *Ilona* névvel kapcsolatban MELICH (MNy. XXXVI, 152); szerinte „*Ilon* lehet *Ilonka* elvonása is”. SZABÓ T. ATTILA nincsen megelégedve ezzel a magyarázattal. A következőket írja róla (MNy. LVI, 325): „Az, hogy ... az *Ilon* az *Ilonka* beceal elvonásából keletkezett volna (i. h.), véleményem szerint kirekesztendő a névalakulási lehetőségek közül, hiszen maga az *Ilonka* beceal is nyilván egy *Ilon* forma származéka.” Csakhogy nagyon is elképzelhető, hogy egy régebben kialakult *Ilonka* becézőből, amely a kéttagú zárt becéző tő és a *-ka* képző összekapcsolásával jött létre (akárcsak például a *Krisztina* névnek *Krisztinka* becézője), később újból elvonták magát az *Ilon* (illetőleg a *Krisztin* stb.) tövet.

Arra, hogy a tényleges vagy vélt *-ka* képzőnek efféle — a névrövidítésre emlékeztető, de vele nem föltétlenül azonos — elvonása valóban lehetséges, más példáink is vannak. Ilyen mindenekelőtt a köznéből *-ka* képzővel — esetleg az *Aurélia* magyarításaként is — alkotott *Aranka* mellett az *Aran* (köznyelv: VARGA i. m. 25), illetőleg az *Arany* (palócság: MNy. XVIII, 44), valamint — a latin *Prisca* népetimologikus fejleményének is felfogható — *Piroska* mellett a *Piros* (TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás 31; Makó és környéke: INCZEFI, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Kézirat. 1965. 318; ismeretes a budapesti diáknyelvben is: E. SOMLÓSI i. m. 40), továbbá az *Ibolyka* mellett az *Iboly* névváltozat (pl. Veres Péternek „Rossz asszony” című kisregényében a főszereplő neve hol *Ibolyka*, hol *Iboly* alakban fordul elő). Az *Iboly* mindamelllett az *Ibolyá*-ból is elvonódhatott vagy rövidülhetett (vö. az 5. A) pontban említett nevekkal), s minden bizonnyal az *Ibolya* ~ *Iboly* névpár analógiájára jött létre a budapesti diáknyelvben a *Viola*-ból a *Viol* (E. SOMLÓSI i. m. 40). — Ide tartozik az *Etelká*-ból rövidített *Etel* (Szécsény vidéke: Nyr. XXXIX, 187; Mezőberény: Nyr. IV, 528). Népi névként használja Móra: így hívják az „Ének a búzamezőkről” című regényének egyik főszereplőjét; Szegeden egyébként az *Étél* mellett az *Étel* forma is használatos (SzegSz.). — Hasonlóképpen jött létre a latin *Angelica*-nak magyar *Angyalka*, *Angyelka*, *Angyilka*, *Angyélka* fejleményeiből az *Angyal* (köznyelv: VARGA i. m. 23), *Angyel* (Szigetköz: Nyr. XL, 282), *Angyíl* (Jászberény: CSOMA i. m. 76) és *Angyél* becenév (pl. Móra „Négy apának egy leánya” című regényében a főszereplő neve *Angéla*, de többnyire *Angyél* alakban találkozunk vele). E becéző névváltozatokkal kapcsolatban egyébként az alapnévnek más variánsaira is gondolhatunk: az *Angeliká*-ra és az *Angélá*-ra. Az előbbit föltéve, a képzőnek

felfogott *-ika* végződés elhagyásával is számolhatunk (ez két lépcsőben is történhetett; vö. a 4. pontban idézett *Angyeli* becenévvel). Ha pedig az utóbbiból indulnánk ki, akkor nevünk az 5. A) pontban vizsgáltak sorába illenék. — S említsük meg végül a *Veronika* névnek sok helyütt ismert *Vëron* (Borsod m.: Ethn. VII, 172; Terbeléd: Nyr. XXIII, 71; stb.), *Vërony* (Apátfalva: TAKÁTS i. m. 50) változatát! Az akadémiai leíró nyelvtan szerint a *Vëron* a *Veronika*-ból a képzőként felfogott *-ika* végződés elvonásával keletkezett (MNYR. I, 461); persze alakulhatott a hangkivetéssel is magyarázható *Veronika* > *Veronká*-ból is (úgy, ahogy az *Aranká*-ból az *Aran*), ezenkívül természetesen pusztá névrövidítés is lehet, nem beszélve arról, hogy alapnévének *Verona* változata is volt (VERSEGHY, Anal. II, 83).

D) Az A), B) és C) pontban felsorolt, tehát az *Ilona* :> *Ilon*, *Rozália* :> *Rozál* és *Aranka* :> *Aran* típusú névalakulási folyamatok — mint láttuk — nem csupán becéző névrövidítéssel magyarázhatók. Találkozni azonban napjaink vagy a közelmúlt nyelvjárási, illetőleg köznyelvi névanyagában olyan névváltozatokkal is, amelyek kétségtelenül a becéző rövidítés produktumainak: kéttagú zárt rövidüléseknek tekinthetők. Ilyennek minősülnek az alábbi nevek:

Apol (<: *Apollónia*) (Jászberény: CSOMA i. m. 76; székelység: EtSz. *Apalin* címszó alatt, HORGER közlése). Egy Hont megyei népdalban is szerepel: „Édesanyám, gyűjjön csak ki, | az ajtóját nyissa csak ki. | Itt hozzák a legszebb menyit, | Boldog *Apol* kökény szemit.” (A mi dalaink? 23.)

Bényám (<: *Benjámin*) (Becsölgye: LÖRINCZE: MNYj. I, 90).

Emány (<: *Emánuel*) (Kisköre, illetőleg Tarnaszentmiklós: MIKESY: MNY. XLIII, 146).

Emer (<: *Emerencia*) (SzegSz.). Szegedi írók is használják, népi szereplők megnevezésére, így Tömörkény (SOLTÉSZ: i. h.) és Móra (Négy apának egy leánya. 1965. 315—6). ELEKFI LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése szerint egy hegy-aljai származású budapesti asszonyt is így szólítanak a családban.

Ézzséb, *Özzséb* (<: *Erzsébet*) (székelység: MNGy. XII, 63).

Folór (<: *Flórián*) (Jászberény: CSOMA i. m. 76).

Honor (<: *Honoráta*) (Záhony: MIKESY SÁNDOR szíves szóbeli közlése).

Ipol (<: *Hippolyta*) (Szigetköz: Nyr. XL, 282).

Juhák (<: *Joachim*) (palócság: MNY. XVIII, 44; nyilvánvalóan egy *Juhákim* változatból).

Petrony (<: *Petronella*) (palócság: MNY. XVIII, 44). E nevet — *Petron* formában — a XVII. századból ismeri KARÁCSONY (i. m. 112); VARGA (i. m. 85—6) is egy XVII. századi adatára (LevT. II, 345) hívja föl a figyelmet.

Néhány kéttagú zárt becéző rövidülés már régebben önállósult, hivatalos névformává lett (vö. VARGA i. m. 8), így az *Andor* (<: *Andorjás*; vö. EtSz.) és a *Gábor* (<: *Gábríel*; EtSz.). Érdekes, hogy KARÁCSONY megfigyelése szerint az *Andor* név a XVI—XVIII. században jobbra a szolgaréteg körében volt használatos (i. m. 112, 114). — Aligha vehető kéttagú zárt rövidülésnek az *Ágoston* név *Ágost* változata; ez a németből való kölcsönzés lehet (vö. német *Augustin* ~ *August*).

Mint a felsorolt *Apol*-féle nevek bizonyítják: kéttagú zárt rövidülésnek tekintendő névváltozatok ma is élnek. Ezeknek világánál az A), a B) és a C) pontban felhozott, tehát az *Ilon*, a *Rozál* és az *Aran* típusú neveknek — vagy legalábbis egy részüknek — magyarázatában szintén nem mondhatunk le a pusztá becéző névrövidítés lehetőségéről. Különösen akkor nem lehet elvá-

lasztani egymástól alakulásmódjukat, ha egy tömbben, egy nyelvjáráson belül figyelhetők meg. S bár felsorolt neveink nagyon elszórtan fordulnak elő a magyar nyelvterületen, mégis világosan kirajzolódnak a kéttagú zárt rövidítéses becézést kedvelő gócek. Ilyen mindenekelőtt Szeged vidéke (innen idézett neveink: *Angyél, Borbál, Emer, Emerenc, Étél ~ Étel, Ilon, Kornél, Piros, Rozál, Valér, Viktor*), amelyhez hozzászámíthatjuk (vö. SzegSz. I, 8) Apátfalvát is (*Krisztin, Orsik, Rozál és Vërony* adataival). Ugyancsak kedveli a vizsgált névtípust a székelység (*Ámál, Apol, Bãrbãr, Dëbor, Êzssëb ~ Özssëb, Viktor*) s különösen a palocság (*Apol, Arany, Êtël, Gizël, Ilon, Juhák, Pëtrony, Rozál, Vëron*; vö. GÁRDONYI JÓZSEF: MNy. XVIII, 44), továbbá a jászság (*Ámál, Angyíl, Apol, Cicël, Folór, Rozá*; 1. mindezeket: CSOMA i. m. 76; talán ide vonható az ugyanitt említett *Márcé* < *Marcell* név is, mert ez aligha férfinév, hanem valószínűleg a *Marcella* változata).

Nem lehet kétséges, hogy mai kéttagú zárt rövidítéses becéző neveink alakulásmódjukat tekintve a régi, XII–XIV. századi kéttagú zárt rövidüléseknek (vö.: BENKŐ: MNy. XLVI, 231; BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 54; RÁCZ: ASzeg.: Népr. és Nytud. III–IV, 80) egyenes folytatásai, hiszen — tüzetesebb anyaggyűjtés nélkül is — nem egy idevágó névnek XVI–XVIII. századbeli előfordulásaira is tudtunk példákat idézni, főleg VARGA KATALIN és KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND adataiból. Az is bizonyosra vehető, hogy a becéző névváltozatok országos összegyűjtéséből más ilyen típusú nevek is kerülnének elő.

Ki kell zárunk a kéttagú zárt rövidülések közül az olyan névváltozatokat, amelyek egyetlen szóvégi mássalhangzó elhagyásával jöttek létre, mint például az *Álber* (Nagymon: MNny. III, 208), *Bálin* (Kisújszállás: MNny. V, 70), *Matil* (Rábagyarmat: Vasi Szemle V, 263). Ilyen még a *Gellért* mellett a *Gellér*, a *Menyhárt* mellett a *Menyhár* stb., ez utóbbiakat MIKESY a tárgyragként fel fogott *t* végződés elhagyásával magyarázza (MNy. XLIX, 406); BERRÁR régebbi hasonló esetekben a kicsinyítő képzőnek vélt *t* végződés elmaradására gondol (MNyTK. 80. sz. 54–5). Mindamellet a felsorolt névváltozatokkal kapcsolatban egyszerű hangkivetéssel is számolhatunk; vö. *Ferenc*, de: *Ferembá* (MNGy. XII, 61); az *Álber* és a *Bálin* név idézett adatai is mássalhangzón kezdődő szó előtt fordulnak elő.

6. Látjuk tehát, hogy a névrövidítés mint becéző eljárás — bár korántsem a régi hatékonyságában — ma is megfigyelhető. Amikor azonban a rövidüléssel keletkezett becéző nevekről beszélünk, nem csupán a kedveskedő megnevezésekre gondolunk. Megismételném erre vonatkozólag egy régebbi megállapításomat: „A közelmúltban több szó esett arról, hogy a becéző név alakok igen sok esetben nem kedveskedő funkciójuk, hanem csupán familiáris vagy hasonló jellegű változatai alapnevüknek, vagy pedig egyenesen indifferens megnevezésül használatosak. A »becéző név« idestova csupán alaktani terminus lesz: az alapnévnek az előbb jelzett utakon-módokon létrejött, de nem föltétlenül kedveskedő szerepű származékait jelöli” (NévtVizsg. 147; itt az elmondottakkal kapcsolatban NÉMETH GYULA, GALAMBOS LÁSZLÓ, GÁLFFY MÓZES, LŐRINCZE LAJOS, BERRÁR JOLÁN, PAPP LÁSZLÓ és B. LŐRINCZY ÉVA kutatásaira hivatkozom).

Ami mármost a rövidüléssel becenevek tényleges funkcióit illeti, e tekintetben különbséget kell tenni az egyes típusok között. A keleti nyelvjárásokban használt egytagú nyílt és zárt, *Ka* és *Il*-féle rövidülések — mint láttuk — többnyire valóban kedveskedő szerepűek, ezenkívül azonban van bizonyos vocati-

vusi jellegük is. A városi, főleg nagyvárosi nyelvben s elsősorban a fiatalok között terjedőben levő egy nyílt (ritkábban zárt) szótagos, tehát a *Zsu* (*Krisz*) típusú rövidülés kimondottan becéző, kedveskedő jellegű. — A több nyelvjárásban élő s nem egy esetben köznyelvi szintre emelkedett kéttagú zárt rövidülések — amelyeket több altípusuk közül legjellegzetesebben az *Apol*-féle nevek képviselnek — az eddigiekkel szemben inkább familiáris vagy indifferens megnevezésül használatosak, sokszor a valódi alapnév helyébe lépnek. Mint láttuk, az *Andor* és a *Gábor* már régen önálló névvé lett, sőt a *Teréz* is hivatalos változattá lépett elő, a *Terézia* mellett. Az egyes nyelvjárásokban még inkább így lehet ez, a SzegSz. például a *Viktória* címszó alatt a következőket jegyzi meg: „A közbeszédben *Viktor* járja. *Viktor* *nénivé* beszélgettem. Becéző alakjai: *Viktorka*, *Viki*, *Vikike*, *Viktus*, *Vittus*.” — Legnehezebb nyilatkozni e vonatkozásban is az úgynevezett kéttagú nyílt rövidülésekről, hiszen az ide is vonható névváltozatok egyúttal — mint láttuk — túlnyomó többségükben a rövidített tőből képzett, tehát képzővel ellátott formáknak számítanak, azaz a legkedveltebb becézőnév-alakítás produktumainak tekinthetők. Az ilyen, tehát a *Zsuzsa*, *Mari*-féle nevek igen gyakoriak, országszerte el vannak terjedve, s hogy mely esetben minősítendőek valóban kedveskedő megnevezésnek, illetőleg mennyiben számítódnak a familiáris, esetleg az indifferens, már önállósuló névváltozatok közé, az az időtől és a helytől függ, koronként és vidékenként változó (vö.: PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 454; LŐRINCZE: MNyj. I, 86; GÁLFFY MÓZES, Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén 7, 18; BÜKY: NytudÉrt. 26. sz. 26 kk.; stb.). Úgy látszik azonban, hogy a képzősek közé be nem sorolható, valódi kéttagú nyílt rövidülések közül azok, amelyek a köznyelvben megszokottá váltak — így a *Barna* és a *Bea* —, az alapnévtől való elszakadás, az önállósulás útjára léptek.

RÁCZ ENDRE

Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez

1. Nagyon kevés olyan viszonylag késői, Árpád-kor végi szórványemlékünk van, amelynek olyan sok kiadása volna, és amelynek helynévtörténeti adalékait olyan sokan használták volna fel, mint a legutóbbi időkig István ifjabb királytól kiadottnak tartott, 1261-ből keltezett dési kiváltságlevélnek. A tőlem ismert kiadások közül a legrégebbi, a FEJÉR GYÖRGYÉ Károly Róbertnek egy 1310-ből való megerősítő leveléből csak hiányosan és éppen a számunkra most legfontosabb helynév-szórványok kihagyásával adja az oklevelet (CodDipl. VIII/6, 95—6). A kiváltságlevél hiányos, illetőleg hibás kiadásainak tekinthetők a következő kiadványokban olvashatók: SCHULLER, Archiv für die Kenntniß von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart. Hermannstadt, 1841. 66; TEUTSCH—FIRNHABER, Urkundenbuch. Wien, 1857. I, 73—5; MÁNZAT GHEORGHE, Monografia Oraşului Dej. Bistriţa, 1926. 23. — Jóllehet a kiváltságlevélnek teljesen hibátlan kiadása nincs,¹ az itt felsorolandók

¹ Például több kiadásban s ezek nyomán több helynévtörténeti fejtegetésben előforduló hiba az, hogy a kiváltságlevél egyik nevezetes szórványát magába foglaló *fağum* *Kalál* szövegrészlet első tagját *pagum*-nak olvasták, és ennek megfelelően egy eltűnt települést kerestek a mai Kádübükke vidékén. Az olvasat helyesbítésének szükségességére már KÁDÁR JÓZSEF felhívta a figyelmet (Szolnok-Doboka mon. III, 215).

— a szükséges óvatossággal — használható szövegeket adnak; íme: WENZEL, ÁÚO. VIII, 9—11; ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch I, 84. Az ÁÚO.-ra hivatkozva újra közli a kiváltságlevelet DENSUȘIANU MIKLÓS (1. a HURMUZAKI-féle Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1887. I, 297—8), meg az ÁÚO.-ra és az Urkb.-ra való hivatkozással, de kihagyásosan KNIEZSA ISTVÁN (a „Magyarok és románok” című gyűjteményes műben: I, 302), s — úgy látszik — az eredetiből MOTOGNA VIKTOR (Articole și documente. Cluj, 1923. 32) is. Közelebbről a kiváltságlevél hasonmását — körültekintő írástörténeti vizsgálódásai eredményeinek egyidejű közlésével — közreadta JAKÓ ZSIGMOND (Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltságleveleinek kritikájához: Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai Tom. III. [1958.] Nr. 8. Ser. IV. Fasc. 2. Historia. A 36—53. lapon közölt dolgozat 2. melléklete).

2. Noha a kiváltságlevél hitelessége tekintetében SZENTPÉTERY IMRE már régebben kifejtette alapos kételyeit (Száz. LV—LVI, 82—4; KritJegyz. 1784. sz.), mégis e, legalábbis óvatosságra készítő, illetőleg kötelező vélemény sajnálatos figyelmen kívül maradásával a kiváltságlevelet és a belefoglalt helynév-szórványokat hitelesen 1261-ből valónak tekintette eddig az adalékokat felhasználó minden helynévtörténeti kutató. Mi tagadás benne: köztük — nem megvetendő társaságban — magam is (1. tőlem: Dés helynevei: ErdTudFüz. 101. sz. és Szolnok—Doboka magyarsága. Dés—Kolozsvár, 1944. 132). Mindezt csak nagyon csekély mértékben mentheti az, hogy a kiváltságlevelet több történész még újabban is hiteles oklevélként használta fel (erre nézve I. JAKÓ: i. h.). Minthogy azonban JAKÓ közelebbről megjelentetett alapos oklevél-kritikai dolgozatában (1. előbb i. h.) — a Dés város levéltárában levő eredeti gondos megvizsgálásával — a hamisítást részletes megokolással kétségtelenné tette,¹ a helynévtörténészeknek a kiváltságlevél helynév-szórványait illető véleménye is — úgy ítélem — elengedhetetlenül felülvizsgálásra szorul. Hogy milyen értelemben és milyen mértékig, azt kívánom az alábbiakban — már személyi érdekeltségemnél fogva is — röviden előadni.

3. Mielőtt ezt tenném, ajánlatos előbb utalni azokra a fejtegetésekre, amelyek a szóban forgó oklevél helynévi adalékaira vonatkoznak. Ugyanis nemcsak az oklevél kiadásával, hanem a helynévszórványok azonosítási és helynévtörténeti kérdéseivel eddig már többen foglalkoztak. A századunkbéli dési helynévanyag egyes elemeivel való azonosításukat előbb MÂNZAT és MOTOGNA kísérelte meg (i. h.). Az olyan könnyen azonosítható helyneveket, mint amilyen a „fagus Kald”, *Gurtanus*, *Gekenus*, *Turpen*, *Cantus*, *Zomus*, „mons *Bela*”, „terra *Kazarvar*” mindketten elfogadhatóan azonosítani tudták (1. tőlük fentebb i. h.), a többi helynévadat (*Vzreew*, *Nimigeholma*, *Melsed*, *Bolta*, *Balvanku*, *Licoshatar*, *Ilmod*) azonosítására azonban vagy egyáltalában nem tettek kísérletet, vagy ha tettek, helynévazonosításaik — a helynévtörténeti adatok, a nyelvtörténeti tények és a helyszín ismeretében — ma már bizonyos módosulásra szorulnak. A vizsgálódás pillanatában gazdagnak mondható történeti és a viszonylag teljes korunkbeli helynévanyag birtokában magam már régebben csaknem mindenik helynevet azonosítani is tudtam (i. h.; 1. még MNy. XXX, 317—8, XXXIII, 173—6.). A kiváltságlevél

¹ Az oklevelet már előbb SZENTPÉTERY-re hivatkozva a hamis oklevelek (documente false) közé sorolja: Documente privind istoria României. Veacul XIII. C. Transilvania. II, 483.

helynévi adalékaival KNEZSA is foglalkozott (Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. Bp., 1963. Mut.; Száz. LXXIII, 177 és főként: Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok I, 302). A kiváltságlevél két helynév-adaléka, a *Kald* és a *Bolta* azonosítási és értelmezési kérdésében DRĂGANU MIKLÓSSAL szemben TAMÁS LAJOS és KNEZSA más álláspontot képviselt (l.: DRĂGANU, Româniile în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii. București, 1933. Mut.; uő. Vechimea și răpîndirea Românilor pe baza toponimiei și onomasticeii. Vălenii-de-Munte, 1934.; TAMÁS: Száz. LXVIII, 211—21 és főként: Rómaiak, románok... Dacia Traianában. Bp., 1935., franciául is; KNEZSA i. h.; l. még tőlem: i. h.). Egyik szórványról más kapcsolatban futólag még PAIS DEZSŐ is nyilatkozott (MNy. XXV, 124).

4. Vajon a hamisítás tényének megállapításával nem tekintendő-e hiábavalónak mindaz a buzgólkodó igyekezet, amelyet eddig az 1261-ből keltezhetőnek tartott oklevél helynév-azonosítására és magyarázataira fordítottunk? Erre a kérdésre a már előbb gyanúba fogott oklevél hamis voltának megállapításával és a JAKÓTÓL tett nemleges felelet egyidejű megemlékezésével (i. h. 41) — a következőkben előterjesztendő megokolással — magam már eleve is nemmel felelhetek. Már előbb hivatkozott dolgozatában JAKÓ meggyőzően rámutatott arra, hogy egy ugyancsak hamisnak bizonyult 1236-ból keltezett dési kiváltságlevéllel együtt az 1261-re datáltat is DÉS város bizonyos, addig — hihetőleg valóságosan sohasem is létezett — kiváltságainak bizonyosságára a XIV. század elején hamisíthatták. Az ez ügyben forgolódóknak azonban nyilvánvalóan nem állott érdekükben, hogy a DÉS városa szózállításbeli kiváltságának bizonyítására hamisított oklevélnek határjáró részébe a határpontokként idézett helynevekül más, mint akkor, tudniillik a hamisítás időpontjában, azaz a XIV. század elején már valóban általános használatú, a désiek és a környező érdekelt települések lakosságától ténylegesen használt helyneveket iktassanak. Itt ugyanis a szózállítás kiváltságának bizonyítása volt a cél: ezért éppen az oklevél hitelességének erősségeként a határpontoknak akkor már valóban többé-kevésbé közzismert helynévi megjelöléseit kellett az oklevélbe beleiktatniuk, másrészt meg a désieknek elsődleges érdekeit látva szem előtt, óvakodniuk kellett attól, hogy a szomszédos települések lakosságának érdekeit a határvonalnak az egykorú helyzettel csak valamennyire is nem számoló megváltoztatásával megsértsék, és így a szomszédok ellenérzését kiváltva a kiváltságlevél ellentmondás nélküli elfogadtatását veszélyeztessék. Ellenkezőleg: az 1261-i évszámmal hamisított kiváltságlevél immár XIV. század elejéről származónak bizonyult helynévszórványai kétségtelen hiteléhez szó sem férhet. A hamisított kiváltságlevél szórványait tehát már ilyen megfontolásból is a helynévtörténeti kutatásban bátran fel lehet használni, nem ugyan az 1261-i, hanem mintegy fél-háromnegyed századdal későbbi helynévállapot bizonyosságul.

5. E pusztán elméleti megfontolást határozottan támogatják — hogy úgy mondjam — belső: helynévtörténeti érvek is. Éppen mivel ez oklevéllel többen foglalkoztunk, a több oldali vizsgálódás eredményeképpen a kiváltságlevél határjáró részében előforduló helynévszórványok legtöbbszörének kérdései tisztázottnak tekinthetők.

A kiváltságlevél helynévszórványait három csoportba sorolhatjuk:

A) Meglepően sok a hamis kiváltságlevélben a mai helynevekkel pontosan azonosítható név. A határjárók útját követve ilyen a *Zomus* (*Szamos*)

folyónév mellett a *Gurtanus* (*Gyertyános*),¹ a „*fagus Kald*” (*Kádbükke*), „*fluvius Gekenus*” (*Gyékényespataka*: az előtag egy Déssel szomszédos település neve), *Turpen* (*Szekeres-törpény*: szomszédos településnév), „*fluvius Cantus*” (*Kántus*, *Kántuspataka*), a „*mons Bela*” (*Bélahegy*) és a „*terra Kazarvar*” (*Kozárvár* településnév) helynévi adalék. Valóban ritka az olyan más XIII. századi határjáró levél, melynek ennyi helynévszórványát lehetne mai helynevekkel azonosítani. Még kevesebb az olyan egykorú, akár kétségtelen hitelű oklevél is, amelyben az előforduló helynevek történeti folytonossága korunkig olyan kétségtelen bizonyossággal követhető volna. (Az egyes itt és alább említendő helynévszórványok azonosítási kérdéseit részben már a Dész helyneveiről szóló monográfiácskában felhasznált történeti és jelenkori adalékok, részben meg a dési városi levéltárnak ilyen szempontból újabban kicédlázott helynévanyaga ismeretében meglehetősen bizonyossággal dönthettem el.)

B) Külön csoportba kíváncsiak azok a helynevek, amelyeknek korunkig való életében történeti folytonosságot nem állapíthatunk meg, de amelyek valamelyes bizonyossággal mégis ma vagy az újmagyar kor előbbi századaiban használatos helynevek jelzette területre vonatkozhattak. Ezek közé tartozik az *Vzrew*: ez még 1785-ben is előfordul *Uszröv* alakban. Ide vonható a — meglehetősen valószínűséggel — mai Deberke patakával azonosítható — *Melsed* (olv. *Mélséd*), a későbbi *Irmespataka* (1563), *Irmogy* (1700), *Irmény* (1724), *Ürmőspataka* (1898 körül) névelődje, az *Ilmod*, meg a XVIII. században még emlegetett *Bolta* név.

C) A határjáró levélnek mindössze három helynévi adalékát kell a mai vagy a történeti névalakokkal pontosan nem azonosítható helynevek csoportjába sorolnunk. Ezek közé tartozik az egykorú *Nimigeholma*, a *Baluanku* és a *Licoshatar* név. Ezekre nézve a kérdésben forgó kiváltságlevélben való egyszeri előforduláson kívül mind ez ideig nem került elő egyetlen okleveles adalék sem. Minthogy azonban — az előadottak alapján — az A)–B) csoportba tartozókat kétségtelen hitelű XIV. század eleji dési helyneveknek lehet, sőt kell tartanunk, a C) csoportba tartozók hiteléhez is alig férhet kétség. Az, hogy az e csoportba tartozó helynevek egyszeri feltűnés után véglegesen eltűntek, egyáltalán nem meglepő. Ezek közül az előtagjában hihetőleg személynévi eredetű *Nimigeholma* eltűnése talán a terület eredeti birtokosára vonatkozó emlékképek elhalványulásával, illetőleg a birtoklásban beálló változással magyarázható. Az eredetileg hihetően pogány vallási-kultikus mozzanatok hatására keletkezett *Baluanku* (*Bálványkú*) név elhalása az ómagyar kori egyház pogányellenes magatartása következményeként jól érthető. Közelebbről nem megokolható esetlegességnek tekinthető a *Licoshatar* (*Likoshatár*) elavulása, hiszen az a határrész, amelyre a helynév vonatkozhatott, ma is találóan viselhetné e nevet (l. Dész helynevei 42).

6. Az itt elmondottakból egy szűkebb és egy tágabb vonatkozásban érvényesíthető módszери tanulságot vonhatunk le.

A) A szűkebb érvényű magára a paleográfiai meggondolásból kétségtelenül hamisnak nyilvánított dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hitelére vonatkozik. Amint már előbb is kifejtettem, tekintetbe véve azt, hogy egyrészt a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy

¹ ()-ben az azonosított mai név áll.

a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe, a dési 1261-ből keltezett, de XIV. század elejének bizonyult kiváltságlevél helynévszórványait a XIV. század eleji dési helynév-helyzetre nézve bátran kétségtelen hitelű adalékoknak tekinthetjük. Természetesen semmi esetre sem tekinthetők azonban ezek a szórványok a hamisított keltezés időpontjára vonatkozóan hiteles helynévi adalékoknak. Az eddigi helynévtörténeti megállapítások kronológiai vonatkozásban tehát ezek szerint jó fél-, szűk háromnegyed százados kiigazításra szorulnak.

B) A tágabb értelemben vett módszertani megállapítás az egyetlen oklevéllel kapcsolatos felismerésből levont módszери tanulságból adódik. Az előre bocsátottak után a hamisított oklevelek helynévadalékai hitelének kérdésében elfoglalható álláspontot így fogalmazhatjuk meg: A hamis vagy egyáltalán a hamisítás gyanújába került oklevelek határjáró része helynévszórványainak hitele kérdésében mindig körültekintő vizsgálattal kell dönten. Ha ugyanis az oklevél hamisítására nem határvillongás adott okot, hanem mint a dési kiváltságlevél esetében is, a hamisítás — feltehetően — más célból történt, megítélésem szerint maga a hamisítás ténye nemhogy csökkentené, de az előbb jelzett értelemben még növeli a helynévszórványoknak természetesen nem a hamis keltezés, hanem a hamisítás időpontja tájára vonatkoztatott hitelét. A határvillongásból adódó hamisítás esetén már jóval óvatosabban kell a helynévszórványok hitelének kérdésében állást foglalnunk. Pusztán elméleti meggondolás alapján persze itt is hivatkozhatnánk arra, hogy a határjáró levelet hamisítóknak meg éppen ügyelniük kellett a határjárás időpontja táján bizonyos település keretei között és ennek környékén valószínűleg forgalomban levő egykorú helynévanyag kizárólagos felhasználására, hiszen a határjáró levél ellentmondás nélküli érvényére, illetőleg legalábbis a hamisítás tényének eredményes leplezésére csak úgy lehetett valamelyes valószínűséggel számítani. Sietek azonban megjegyezni, hogy a hamis oklevelek helynévadalékai helynévtörténeti hitelének kérdésében csak mindig egyrészt a hamisítás okának minden egyes esetben való külön-külön megvizsgálása, másrészt pedig a helynévadalékok olyanszerű ellenőrzésével lehet dönten, mint ahogy ez fentebb a dési hamis kiváltságlevél helynévszórványai hitelének megállapítása esetében történt.

7. Számomra a dési, 1261-re keltezve hamisított kiváltságlevél hamisított voltának végleges megbizonyosodása után halaszthatatlan feladat volt eddigi vizsgálódásaim előbbi értelemben vett helyesbítése. Megítélésem szerint azonban ezen túlmenően talán nem volt felesleges ezt megtennem az általánosabb érvényű módszери meggondolások megfogalmazási lehetősége miatt sem. Mikor e vizsgálódás rendjén a konkrét esettől elvonatkoztatva feltehetőleg elfogadható helynévkritikai megállapításokhoz juthattam el, valamelyest megnyugtatót az, hogy egyben jóvátehettem azt az előbbi mulasztásomat is, amelyet akkor követtem el, mikor egy, a felhasználás pillanatában már legalábbis gyanús oklevél szórványadatait — másokkal együtt — olyan korra nézve tekintettem hiteleseknek, amelyre nézve ilyenekül nem fogadhatók el.

Szolgáljon ez az egyébként nyilván nem egyedül álló eset egyben intésül, okulásul minden határjáró levéllel élő helynévtörténész számára a tekintetben, hogy a felhasználandó oklevéllel kapcsolatban feltétlenül szükséges az előzetes forráskritikai vizsgálódás.

SZABÓ T. ATTILA

Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről*

1. Berzsenyi nyelvszemlélete a legszorosabb kapcsolatban fejlődött költői gyakorlatával és e gyakorlat igazolására kikristályosított esztétikai felfogásával. Berzsenyit költői gyakorlata közben a legnagyobb fokú tudatosság jellemzi, ahogy ezt HORVÁTH JÁNOS kitűnő Berzsenyi-tanulmányában hangsúlyozza (Tanulmányok. 1956. 146). Ez a tudatosság, mint látni fogjuk, nemcsak a költői, esztétikai magatartás általános irányát, hanem a nyelvhasználat, stílus számos kérdéskörét is érinti. Ezt a tudatosságot azonban el kell választani a teoretikus béklyózottságtól. Ezen a ponton ellentétben áll szigorú kritikussával, Kölcsyvel, akit a teória jobban kötött. Berzsenyiben az eredeti tehetség intuíciójával, ízlésével formálódott ki a költői gyakorlatnak egy bizonyos iránya, amelyet nyomon kísért az elmélet. Esztétikai olvasmányaiból, melyek részben a klasszikus görög, részben a korabeli német filozófusok, írók, esztéták műveiből kerültek ki, Berzsenyi nem kész recepteket vett át, hanem azt, ami az ő gyakorlatát, ízlését igazolta. Elméleti munkáiban éppúgy fellelhető a klasszikus örökség és a korabeli romantika együttes hatása, mint költészetében. Mai szemmel nézve csak csodálat illeti a nagy költőt, hogy nyelvszemlélete, sőt sok tekintetben esztétikai szemlélete is mennyire helytálló, a mai tudomány mértéke szerint is mennyire igaz.

Mivel Berzsenyi nyelvi nézetei általában esztétikai elveinek szerves folyománya, az utóbbiak rövid ismertetéséből kell kiindulnom. Ezt megteszem már csak azért is, mert irodalomtörténetírásunk is adós vele. Legfőbb esztétikai munkájában, a Poetai Harmonistica-ban kifejtett esztétikai-erkölcsi felfogására, szépségeszményére általánosságban rámutattak.¹ E nézetek rendszeresebb elemzésére azonban nem került sor. E munka elvégzését természetesen én itt nem vállalhattam, de az esztétikusnak sem jelentéktelen Berzsenyi legfőbb költészetelméleti téziseit megpróbáltam összeállítani, nem a költő által előadott sorrendben, hanem belső összefüggésük ökonómiája és dolgozatom célja szerint.²

2. A) Berzsenyi esztétikai szépségideálja az „arany középszer”, a „nil quid nimis”: „semmit ne fölöttébb” horatiusi elve. Az az értelmezés, amit Berzsenyi ad ennek az elvnek, egyáltalán nem statikus, és semmiesetre sem jelent egyhangúságot; belefér abba a romantikusan feszülő erők ellentéte, gazdagsága, de magasabb szempontok alá rendelve: különbözőségek egyeztetését, harmóniáját, dialektikus feszültség feloldását jelenti. A költői mű szépségét eszerint az egésznek a harmóniája szabja meg. Mivel harmónia „különféleséget” tesz fel, „a szép annyi mint a harmóniás különféleség — harmóniás különféleségü egész; a nemszép pedig annyi mint egyformaság és harmóniátlan különféleség vagy tarkaság” (157). A nemszép tehát mindig valamilyen egyoldalúság vagy szélsőség, túlzás. A szépség viszont a különböző erővonalak összhangja, egy irányba mutatása. A poézis — Berzsenyi szavaival — arra

* A költő születésének százkilenevenedik évfordulójára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1966. május 10-i ülésén tartott előadás.

¹ Vö.: HORVÁTH JÁNOS i. m. 151–2; NÉMETH LÁSZLÓ, Berzsenyi. 1937. 119; MERÉNYI OSZKÁR, Berzsenyi Dániel. 1966. 385–6.

² A költő esztétikai és nyelvi nézeteinek az áttekintése csak a teljes Berzsenyi-oeuvre alapján lehetséges, tehát nemcsak a legfőbb esztétikai műve, a Poetai Harmonistica alapján. Az idézetek utáni lapszám „Berzsenyi Dániel prózai munkái” című (Kaposvár, 1941.), MERÉNYI OSZKÁR által szerkesztett kiadásra utal.

való, „hogy mind értelmünket, mind érzelmünket és képzeletünket oly egy irányú¹ derületbe hozza, hogy a poétai gondolatot ne csak értsük, hanem egyszersmind érezzük és lássuk, a mi pedig annyi, mint legfőbb értés² (196).”

B) A költői mű harmóniájának, a sokféleség egyeztetésének, az alkotásnak mint egésznek a kiemelése mellett Berzsenyi nem győzi eleget hangsúlyozni a változatosság elvét. Ezért nem is tartja jónak a régi definíciót: „egység a különfélekben”, mert az *egység* szó nem fejezi ki jól azt, amit ő akar: „a harmónia valamilyen a szeretet — írja, egyesítve a klasszikus és keresztény életet — nem egységet akar és tesz föl, hanem csak *összeegyezést*”³ (157). Ismét romantikus, nem klasszikus vonás nála, hogy az esztétikum élményét nagyobb szabású költői munkában a különböző jellegű részek „vegyítése” által látja biztosítva inkább a gondozatlan angol parkhoz hasonlítva az ilyen művet, mintsem a francia parkhoz, amelyet hamar megununk. A „szép nem egy színben és hangban, hanem a ’külömbféle színek és hangok’ harmoniás vegyületében áll” (43). Kevesen tudják, hogy a romantika kedvelt túlzó jellemábrázolásának a kánonját is Berzsenyi hirdette meg: „mennél nagyobb a költész genie, annál szebb angyal alakokat teremt, és annál rútabbnak festi a gonoszt, hogy amazokat szeresd, ezt pedig gyűlöld. . .” (188). A változatosság elve az ellentétes érzelmek kiegyensúlyozottságát is megkívánja: „Az igazi poézis, ez a tündér világtűkör, minél inkább poétai világtűkör, annál inkább nem egyes színeit, hanem mindenkor egészét mutatja az életnek; az élet pedig nem csupa szomor, nem csupa vígság, hanem csak ezeknek vegyülete, és épen az a ’valódi poésis, melly a valóság’ tarka vegyületét harmóniás vegyületté formálja” (202). A görög tragédia is vegyes érzelmeket kelt, innen van nagy hatása. Lesújt, ugyanakkor felemel és „resignatiora szoktat”.

C) Berzsenyi esztétikájának további fontos tétele, hogy a költészet ellentétes, de egymást kiegészítő, kiegyensúlyozó tényezőkből áll, s ezeknek nem egyszer hierarchiájuk van. Ezek a tényezők:

¹ A kiemelés tőlem. — K. S.

² Berzsenyi „egyirányú derület”-e megfelel a JOHANNES PFEIFERNÉL és MAX KOMMERELLNÉL található *rhangoltság* (Gestimmtheit) fogalmának. „A költemény akkor szép, ha nincs benne semmi, ami ne olvadna bele ebbe a hangulatba” (MAX WEHRLI, Általános irodalomtudomány. Studium könyvek 21. 1960. 78). Ennek az „egyirányúságnak” kibernetikai jellegű megfogalmazását olvashatjuk PAPP FERENC egyik dolgozatában (Esztétika és kibernetika: Valóság 1965/7; 37–8): „A szép . . . olyan alakzatok sajátsága, amelyek az ember tudatában úgy tükröződnek, hogy az őt alkotó egyes objektumok kölcsönösen erősítik egymást.” Majd a továbbiakban: „Sőt, valószínűleg egy további kritériuma a szépségnek, hogy az őt alkotó vonásoknak nem szabad túlságosan triviálisan, »könnyen felfedezhetően« erősíteniök egymást, mert akkor a legsebbe egy ríktó színekkel telepettyegetett szoknya, vagy egy könnyen érthető dallamú sláger lenne. Ugyanakkor túlságosan bonyolult (»cikornyás«) sem lehet az, ami szép, sőt sokszor a legmegdöbbentőbben szép dolgok éppen egyszerűségükön fogva azok . . .” — Nos, a triviális egyszerűségről és a „cikornyáról” Berzsenyi így nyilatkozik: „mind testi érzékeinknek, mind lelkünknek legkedvesebbek az oly közepeszerű benyomások, melyek mind az igen erős, mind az igen erőtlén illetéstől egyiránt távol vannak, s melyek sem egyformasággal, sem szertelen különféleséggel nem fárasztanak, hanem e részben is középszer tartanak” (159). THEODOR M. GREENE (The Arts and the Art of Criticism. Princeton, 1940.) a művészetek következő konstans tényezőit mutatja ki: sokrétűség (complexity), összesítés (integration), ritmus (rhythm). Nem nehéz a három tényezőt párhuzamba állítani Berzsenyinek a fentebb idézett definíciójával: a szép *harmóniás különféleségű egész*, amelyben egész = összesítés, különféleség = sokrétűség, harmóniás = ritmikus.

³ A kiemelés tőlem. — K. S.

- a) természet — fantázia
meghatározottság — szabadság
- b) test — lélek
- c) érzés — értelem; — képzelet
- d) egyén — társadalom
- e) játék — valóság

Ad a) Aristoteles — mondja Berzsenyi — a poétai szépet a természet követésében látja. De mit jelent ez? Utánzást? Nem. „Mert a természetet szépen követni, mi egyéb mint szebbítve követni? s mi egyéb, mint a szebbítésnek és követésnek középléte?” (160.) Ez Berzsenyi esztétikájának egyik sarkalatos pontja, s mi más ez, mint Arany János „hűtlen hívség”-e, „mely szebbít, nagyít”. „Nem a való hát: annak égi *mássa* Lesz, a mitől függ az ének varázsa” — mondja Arany Ars poetikájában, majd később: „Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet: Egy szóval. . . a költészet”. A szép: természet és alkotó fantázia, vagy másoldalú megvilágításban: meghatározottság és szabadság „harmóniás középléte”. A poétikus lélekben a kettő között egyensúly van; megnyilvánulása az ének, tánc, poézis: ezekben az ember részben szabadon idealizálja a természetet, részben alája veti magát annak és követi, mint ti. a legfőbb okok és célok kívánják (162). Ebből az egyensúlyi helyzetből két irányban lehet kibillenni. Ha a természet felé billenünk, akkor ma j m o l á s és u t á n z á s, vagy szélső esetben m á s o l á s lesz. Ha a másik, a természettől való elszakadás irányába lendülünk, akkor ez a nagyon erős szebbítés m e s t e r k é l t s é g e t („hazugságot”, mert: „Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak”), szélsőbb fokon p e d i g t e r m é s z e t e l l e n e s s é g e t szül. (73) Nem feladatunk, hogy ezen a nyomon tovább haladjunk, de tudjuk, hogy az út itt a mai művészet legalapvetőbb kérdéseihez vezet el: a realizmus és a formalizmus problémájához.

Ad b) A következő antinómia: a test és a lélek (persze a régi dualisztikus felfogás terminológiájával; ma biológiai és pszichológiai létformát mondanánk helyettük). Az ember „szép testben öltözött és testén uralkodó szép lélek” (172). Berzsenyi szerint az egész görög mitológiában harmonikusan valósul meg az, hogy a testi tárgyak szép emberi lelket, a lelki tárgyak szép emberi testet kapnak: „a Görögnek minden szál fü élt és szólt és minden idea legszebb testben jelent meg” (173).

Ad c) A szép emberi lélekben az érzés és értelem harmonikusan kiegyensúlyozza egymást. Ezeknek van alávetve a képzelet.

Ad d) A szép emberi lélek harmóniában van „az, emberiség legfőbb karaktereivel és céljaival”, azaz az okossággal (= tudománnyal), erénnyel (= erkölccsel) és religióval, ma úgy mondanók: a társadalmi létformával, a társadalmi tudatformákkal, mégpedig úgy, hogy ezeknek van alárendelve.

Ad e) A játékoság is alaptermészete az embernek, ha „rossz cultura vagy nyomorúság azt el nem komolyítja, egész életét játékká szereti tenni” (182). Ezért „poétai szép annyi, mint a játéknak és valóságnak harmóniás középléte” (183). A szép játék célja hasznos és célirányos, ez különbözteti meg a gyermeki játéktól. A poézis a fantázia játéka. (Nem tartom lehetetlennek, hogy Berzsenyi *játék* szavát „munká”-vá is át lehetne terminologizálni. Amit ugyanis e magasabb rendű társadalmi hasznosságú játékról mond, az funkciójában munka. Igaz, az osztálytársadalmak „kint és szenvedést” jelentő munká-

jának nem felel meg, de annak megfelel, amivé a szocializmus akarja a munkát átférfmáltni.¹

D) Berzsenyi a költészetet nem tudja elképzelni társadalmi hasznosság nélkül. Sokratesre hivatkozik, aki szerint: „vesszen el, ki a szépet a hasznostól legelőször megkülönböztetni merészelte; és az illy lélek mondja ezt Platónal: az olly művésznek, ki hasznosra nem ügyel, ha Charisok' kezeivel hinti is virágait, töltünk illatokat fejére és küldjük tovább” (184). A „hasznosra nem ügyelő művész nem használni, hanem csudáltatni akarván, a józan és szép középről, csak hamar rút különösségbe, fölöttibbségbe és különféle cél-talan végletekbe bukik” (uo.). Majd ismét ezt olvashatjuk: „Nem szerettetni, nem használni, hanem bámultatni akarunk: s nem az ifjuságnak és népnek énekelünk, kiknek használhatnánk, hanem tudós terminologus[ok]nak, kiknek már nem használhatunk” (193). „Mert főntebb cél a többséget lelki világba emelni és teremteni, mint a már ott lévőket gyönyörködtetni” (198). Berzsenyi e szavakkal Petőfiék programját hirdette meg: daloljunk a népnek. A költészetnek társadalmi programját népnevelő szerepében látta. „A poésis Hellásban népreligio volt, nálunk pedig népképzet [= népművelés]” (197)

E) Berzsenyi műfajelméletében is a harmónia játssza a döntő szerepet: „a legfőbb költészet nem csupa lyra, nem csupa dráma és epos, hanem ezeknek harmóniás vegyületü középlete, oly középlet, melly a lyrai muzsikát, drámai szobrozatot és eposi festeményt egy alakban” egyesíti (198). A legfontosabb műfajnak a lírát tekinti: „a lyrai lélekömlet a poesisnak lelke és legfőbb hangja” (199). Modern irodalomelméleti munkák is arra az eredményre jutnak, hogy a műfaji sajátságok tisztán sohasem jelentkeznek. Berzsenyi a három fő műfajt éppúgy belső formának, stílusjegynek tartja, mint például EMIL STAIGER (*Grundbegriffe der Poetik*. Zürich, 1946.). A líra központi jelentőségének kidomborítása is megtalálható modern irodalmi elméletekben.

Ezzel végére értünk Berzsenyi esztétikai nézetei ismertetésének, anélkül, hogy e témát kimerítettük volna. Talán sikerült ezzel is igazolni, hogy „Berzsenyi az esztétikus nem méltatlan a költőhöz” (NÉMETH LÁSZLÓ i. m. 119), s hogy „énektanárnak» sem lett korántsem olyan szűklátókörű, aminőnek el van híresztelve” (HORVÁTH JÁNOS i. m. 151).

A következőkben ezen ismertett esztétikai nézetekből próbáljuk levezetni a műalkotás nyelvére vonatkozó felfogását. Költészettani elveiről még csak annyit, hogy azoknak filozófiai alapjai természetesen idealisták. Ki lehet mutatni például, hogy ismeretelmélete kantianus volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy tanítása haszontalan. Idealizmusát éppúgy talpára lehet állítani, mint Hegelét.

3. A) Berzsenyi esztétikai tanulmányainak középpontjában — mint láttuk — a harmónia, az egyensúly, a szélsőségek és túlzások kerülésének a gondolata áll. Ez az egyensúlyi helyzet mindig a mű egészére vonatkozik: az egész az, amely a részt megszabja és nem fordítva. Ez az egész jelen esetben esztétikai alkotás, s mint ilyen különbözik a közönséges beszéd-től. A két-féle beszédmű közti különbséget világosan látja Berzsenyi, s a nyelvnek az

¹ Vö. még J. HUIZINGA *homo ludens* fogalmát. (*Homo ludens*. Leyden, 1938.) A játék és a munka között lényeges különbségnek látszik, hogy a játék szabad cselekvés. De a munka nagyobb kötöttsége a társadalmi szervezettség helyzetétől függ, nem abszolút. S a legbonyolultabb munkának, a tudományos munkának a játékos, azaz szabadabb jellege nyilvánvaló.

ebből adódó funkcióbeli különbségét is. A költői nyelvhez emelkedettebb stil tartozik. S az a nyelv, amelyet a költő használhat, szűkebb körű, mint a mindennapi beszéd nyelve, „mert mennél alantabb a' Poézis, annál tágabb annak mezeje mind az ideákra [= fogalmakra] mind a' kitételekre nézve, 's mennél fentjáróbb, annál szűkebb mindenikre nézve; mivel az alantabbhoz tsak nem minden, de a' fentebbhez tsak a' fentebb ideák és szavak illenek, melyekben természet szerint mind főnk mind nyelvünk, még most, szegényebb mint a' mindennapiakban” (55). Ez a funkcionális nyelvszemlélet, mert bátran nevezhetjük így, lehetővé tette, hogy a költő az ő szabadságával — a harmonisztika megszabta határokon belül — tudatosan, tehát szabadabban élhessen. Ezt írja Kölcsénynek feleletül: „Az olly expressiók, mint: *Dithyrámok' lángköre*, 's *gőztorlatok alpesi*, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem; de valljon hideg szemmel kell-e azokat nézni? valljon nem válik-e az egész Poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vagynak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, az az, az exaltált képzelődésnek exaltált képei.” (40.)

A költői mű nyelvét — Berzsenyi felismerése szerint — a tárgyszerűség, a műfaj és célszerűség határozza meg. A tárgyszerűség az érzelmekhez való igazodást is jelenti. Megnyilvánul ez például a kiválasztott szavak hangalaki természetében. De ismét figyelmeztet Berzsenyi, hogy a poéta „a külhangnak a belsőt föl ne áldozza . . . mert a poésis csak ugyan a szavak' lelkében van, nem pedig azoknak hangjában” (197).

Az érzelem heve, a mű egységes hangulati hatása a szavaknak jelentés és a jelentéshez fűződő szóhangulat szerinti válogatását is megkívánja. Remek példákön mutatja be a költő, hogy ugyanazt a tartalmat hogyan lehet egyszerű és hogyan kell azt emelkedettebb hangulatú szavakkal kifejezni: „*Az Atridák' ragyogó dagáillyát tarka pórázon mosolyogva nyögni*, az az: a' nagyok' fényes kevélységét tzipra rabkötélen mosolyogva túrni . . . *Hamvedrek' mohait bíborral festeni*, az az: a' mulandóságnak, halálnak képeit vidám színbe öltöztetni. A' moha a' régiségnek, a' hamveder a' halálnak, a' bíbor a' vidámnak, szépnek jelképe 's mindenik szükséges az egész gondolatnak kimerítésére, még szükségesebb pedig annak poétai festésére.” (41.)

Állandó, örök érvényű szabályok azonban nincsenek, vallja és tanítja Berzsenyi, s a műfaj is változik az időben. Az óda sem egészen ugyanaz, mint volt a klasszikus korban, „mert természet szerint már mi tsupa Hellenekké nem lehetünk. Hogy legyen tehát a' stil egy, ha annak szünet nélkül változnia kell?” (44). Mindezt csak azok nem látják, „kiket vagy a' *sanda theoria*, vagy a' mostoha természet a' dolgoknak egy oldalú szemléletére szorított” (43).

B) Berzsenyi esztétikája alaptételének: a különféleségek harmoniája gondolatának most a másik oldalát vegyük szemügyre a nyelvhasználat szempontjából: a változatosság elvét és annak túlzásait. Kíváncsot kerülni szerinte monoton hangzású szavakat: „Az előre érzésnél szebb az előre érzés, ennél szebb az előézés, még ennél is szebb pedig az előézet, s így van a dolog ezekkel is: *végezés, végzés, végezet és végzet*. S vajjon poéta-e az, ki a legszebb helyett a legrutabbat választja? — Így az örömkönyűre nézve is, nem szembetűnő íztelenség-e a három ö ö ö mellé még egy negyedik ü-t is szükség nélkül és szokás ellen élékololni?” (102.) Az egyhangúságot a lexikológiai rendszerben is kerülni kell lehetőség szerint; így a sok egyhangú képzőt;

„mert ki nem érzi azt, hogy a sok *ás, és, ság, ség* nyelvünket igen nyersíti, s hogy azokat minden lehető módon fogyasztanunk illik?” (82.)

VARGHA BALÁZS Berzsényi-monográfiájában (Berzsényi Dániel. Bp., 1959.) említi, hogy Berzsényi sok ragrímet használ s hozzáteszi: „A kor rimelési elméletében felmerült ugyan már az a gondolat, hogy szebb a különböző szófajokból, eltérően ragozott szókból álló rím” (119). Nos, ez a gondolat Berzsényinél is megtalálható: „az olly hangegyezetek, vagy rímek, melyek a beszéd' különféle részeiből valók, szebbek, mint azok, melyekben ez a különféség nincs” (157). Igaz, Berzsényi a saját gyakorlatában nem igazodott ehhez a követelményhez. Ezt Kölcsey bírálata tárgyává tette. Berzsényi nem védi saját gyakorlatát Kölcseyvel szemben, de nem is tartja nagy bűnnek. Szerinte „az illy törvények nem a' Művészetnek, hanem csak a' mesterkélésnek törvényei. Az illy törvényeket pedig, a' mesterkélés századiban inkább fojtanunk, mint terjesztünk illik.” (68.) Tegyük ehhez még hozzá, hogy Berzsényi itt is összhangban van egész önmagával: „Ez a szó illyen, amaz amollyan, ez a rím avagy metrum jó, amaz nem jó s így egész kritikánk csak külkritika, a mi pedig belkritika nélkül nem adhat egyebet egyoldalú ítéletnél... Innét van, hogy az illy kéregkritika [!] mellett poéziánk' külműve előbbre ment ugyan, de annak belműve, az egészen külre függesztett figyelem miatt minden bizannyal bukott... a poézis muzsikál ugyan a fülnek is, a mennyire a lélek' fennebb céljai engedik, de azért korántsem fűlmuzsika, hanem legbelsőbb lelki muzsika.” (101.) Lehetetlen itt nem Petőfi „Rongyos vitézek” című versére gondolnunk: „Föl tudnám én is öltöztetni | Szép rím- s mértékbe versemet, | Amint illő meglátogatni | A társasági termeket. | De eszméim nem henye ifjak, | Kik élnek, hogy mulassanak, | Hogy felfürtözve, keztyűs kézzel | Látogatóba járjanak. | ... Rongyos legények, de vitézek, | Mind bátran harcol, bátran vág, | S a katonának bátorsága | Teszi diszét, nem a ruhák.” Berzsényi még tovább is megy egy kicsit, és végeredményben a szabadvers útjának törvényességét egyengeti, amikor előbbi gondolatmenetét így zárja le: „a fűlmuzsika... csak olly elmaradható külség, melly nélkül a poézis egészen el is lehet, mert minden rím és metrum nélkül lehetünk nagy poéták, s lehetnek még olly nemzetbeliek is, kiknek nyelve egészen muzsikátlan” (101). — Tévedünk azonban, ha Berzsényi nézeteinek az elbírálásánál nem vesszük tekintetbe, hogy értékeléseit nem önmagukban, hanem egy értékrend-szerbe helyezetten kell mérlegelnünk. Az előbbi megállapításaihoz ugyanis tüstént hozzáteszi: „Ne véld azonban innét, hogy én a nyelvnek és versnek küldseit, kevésre becsülném; sőt igen is nagyra teszem azokat, hanem csak azt ohajtanám, hogy a lelket azokon még is felül emelnők” (102).

Amint a költészet Berzsényi esztétikájában az értelem, az érzés és képzelet harmonikus együttműködése, úgy a beszédet is az értelmesség, az érzelmesség és a szemléletesség (nála képletesség) együtt jellemzi. Akármelyiknek az elhanyagolása vagy eltulzása távolodás az igazi költészettől. A gondolat egyoldalú uralma a költészetet „a hetedik égbe li német metaphysikába” süllyeszti (196), az érzés egyoldalúsága a poézist szentimentalizmussá, üres muzsikává, a képzelet túltengése csupa festménnyé korcsosítja; „mert valamint mindenben, úgy a nyelvben is legrútább a természetlenség” (uo.). A költészetnek a hangok, képek és gondolatok hármasságában mint az irodalmi mű megjelenési formáiban való megragadása (amely hármasság lényegében a hang-, szó-, mondat nyelvi egységeknek felel meg) a modern esztétikának és stílusvizsgálatnak is a módszeréhez tartozik.

A test és a lélek antinómiájában a léleké a vezető szerep Berzsenyi érték-rendszerében. Ennek megfelelően a nyelvi jelben az értelmi oldalt tartja a fontosabbnak: „a szónak lelke és tökélye a határozott értemény, s jobb új szót nem csinálni mint értelem zavaró rosszat” (182). Ha a költő „a tárgy’ lelkét legszebben kiejtő szavak helyett, a külhang kedvéért helytelenebb érteményüket választ; akkor sokkal többet vesz mint nyer, mert a poésis csak ugyan a szavak’ lelkében van, nem pedig azoknak hangjában” (196).

A nyelv nagy veszélyének tartja a homonimákat. A „szónak valamint leglételibb tökélye a határozott értelem, épen úgy leglételibb hibája a kétértelműség” (82). Ezért jobb a következő szavakat elkülönített alakban használni: *mell* ~ *mely*; *boto* ~ *botoz* és *botlik*; *kitör* és *kitörök*, hiszen a múlt idejű alakok között is különbséget teszünk: *kitört* és *kitörött*. Különösen kerülni kell a homonimiát, ha ezzel a jóhangzást is elősegítjük. „Igy p. o. nyer a nyelv ha e helyett: *szemekén* azt mondjuk: *szemükön*, mert így mind a monotonia mind a kétértelműség orvosoltatik; de ha e helyett azt mondjuk: *szömökön*, akkor még csufabb monotoniát csinálunk és a kétértelműséget sem orvosoljuk, az az tehát nagy következtelenségbe bukunk” (133). A homonimia kerülésére való törekvés jogos nyelvújító elv, mert megfelel a nyelvi változásokban észlelhető tendenciáknak, gondoljunk a jelentésmegoszlás általános törvényszerűségére. Ezért, bár minden nyelvben sok homonima van, s a homonima nem valami beteges jelenség a nyelvben, ahogy ezt R. A. BUDAGOV szovjet romanista is hangsúlyozza (Összehasonlító szemasiológiai tanulmányok. Moszkva, 1963. 242), ST. ULLMANN (Language and style. Oxford, 1964.) nem tartja szükséges univerzálénak, hanem úgynevezett statisztikai univerzálénak, amelynek nagy a valószínűsége. Mindamellet Berzsenyi tévedett, amikor még a grammatikai homonimákat is veszélyesnek látta. Például alaki megkülönböztetést kívánt a *megette* 'hat gegessen' és a *mögötte* 'hinter ihm' között (habár a későbbi elkülönülés őt igazolja), vagy a *tisztelő*-i képzős melléknév és *tisztelőji* jeles főnév között. A homonimák között még a lexikológiai természetűek is csak akkor zavaróak, ha azonos szemantikai mezőbe tartoznak, ha azonos szituációban szoktak használni őket.

Berzsenyi nyelvészeti nézeteinek, az ezekből következő költői gyakorlatának és kritikai tevékenységének talán legérdekesebb és legtanulságosabb területe a szavak szemantikájának és hangulati értékének a megfigyelésével kapcsolatos. A költő szerint a szókészlet jellemző tulajdonsága a poliszémia és a homonimia. A poliszémia mellett számolni kell azzal is, hogy az egyes szavak más és más szituációs szférába tartoznak, más és más eszmék, képzetek fűződnek hozzájuk, más és más a hangulatuk. A költői mű harmóniája megkívánja, hogy a kiválasztott szavak úgy szolgálják a mű mondanivalóját, „fő ideáját”, hogy az egyes szavak „mellékideája”, „mellékérteménye”, azaz a társadalmilag hozzájuk fűzött képzetek, szemantikai mezejük, hangulatuk ne kerüljön ellentmondásba a „fő ideával”, a mű egészének hangulatával. Azt is világosan látta Berzsenyi, hogy a szó jelentését szövegkörnyezete határozza meg véglegesen, s ugyanaz a szó más és más funkciót tölthet be különféle kapcsolatokban. Az ilyen látszólagos ismétlés voltaképpen tehát nem ismétlés, hanem az ismétlésben különbözőség, tehát változatosság is. A legfrappánsabb példákat ezekre a „Kritikai levelek”, a „Bírálatok” és az „Észrevételek Kölcsény recenziójára” szolgáltatják. Lássunk ezek közül néhányat.

A *Velőm lobog* kifejezést egy Szemere-szonettben nem tartja helyénvalónak, mert az agyvelőgyulladás juttatja eszébe. A következő sorban *S küzdel*

keblemben minden érzemény, a frekventatív igeképző ellen van kifogása. „Himfy-nél: »szivem' kedves kányája«, nagyon szép, ha Prometheus' kányájára emlékezünk, megszünik ellenben szép lenni, ha a tikölő kányát juttatja eszünkbe, s mind mind amugy nyilván érezteti velünk a mellék képzeletek' nagy befolyását” (113). „Igy midőn Dobozi' lováról a hab feje *rongyként* szakad, nem érzed-e, hogy a nagyon igaz hasonlat mellett is a rongy ideája a kép' nagyságához nem illő?” (114). „Igy midőn Vörösmarty az egyéberánt pompás dalban ezt mondja leánykájának: *tégy velem jót*, nem jut-e eszedbe mikor és kiknek szokás ezt mondani?” „Illy nemű hibának nézem én azt is, midőn Kazinczynk a kellemetlen beszédet *bajuszos magyarságnak* csúfolja; mert nálunk még a bajusznak mellékideái: a férfi és magyar, ezek pedig a férfiak és magyarok előtt szintolly fenn ideák, valamint Szpartában az öregség” (114). „Báró Wesselényi Miklós-nál ezen szólás: »*elfacsarják* igazi értelmét« nagyon bevett szokás ugyan az írói nyelvben; de mivel a dunai nyelv a *facsarást* és *csavarást* igen jól megkülönbözteti olly formán, hogy a *facsarás*on valami nedvesség' kinyomás, a *csavarás*on pedig elfordítás, eltekerés van értve; tehát ugy gondolom az írói nyelvben is jó lesz az értemények' ezen határozottságát megtartani; melly szerint pedig így kell szólni: *kifacsarta titkomat, elcsavarta beszédemet*” (116). Berzsenyi javaslatai általában megfelelnek a mai használatnak, ami a költő zseniális érzékére vall.

Kölcsey a szavak, kifejezések ismétlését, visszatérését hibáztatja Berzsenyinél, mert ezek — úgymond — gondolatszegénység jelei. Berzsenyi válasza: Igaz, hogy ezekben: *az elmének aetheri szárnya*, *az embernek aetheri része*, *lantnak aetheri hangja* egyaránt előfordul az *aetheri* szó. De ugyanazt jelenti-e? Nem, mert első esetben *az elmének magas fellengéséről*, a másodikban *az emberi lélekről*, s a harmadikban *a poézisnek égi hangjáról* van szó. Ugyanígy: *Lethe virányai*: elyzium; *reggelikor virányai*: ifjúság vidám élete; *badacsonyi virány*: itt a *virány* szó szerinti értelmű (53).

C) A következőkben arról lesz szó, hogyan látta Berzsenyi a nyelv társadalmi funkciójának, az egyéni nyelv, a közös irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyának a kérdését.

Berzsenyi esztétikai elveinek fejtegetésekor megtudtuk, hogy ő a magába zárkózó, csak keveseknek szóló elefántcsont-torony költészetnek nem volt barátja; „én a' Poézis' publicumát nem egy két Pedántban láttam, hanem a' *közönséges, középszerű emberiségben*” (46). Ezért nyelvi ideálja is a mindenki által érthető nyelv: „a 'dalokban a' szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáknak pedig a' tárgy' természete szerint harsogtam: a' ki az ódák' lelkét meg tudja tekinteni, láthatja, hogy azoknak nagy részében még szembetűnőbb a' tsupa gyermeki értelem és gyermeki gondolkozás, mint ezen együgyű dalokban” (46). A költői nyelv nem távolodhatik el messzire a mindennapi nyelvtől. „Minden valódi poétai nyelv csak valami nemesebb természetes nyelv; mely... megromlott, mihelyt a poéták zabolátlankodni, különködni és tudóskodni kezdének” (196).

Berzsenyi a költői nyelvtől is megkívánja a világosságot, az érthetőséget, mert „ettől függ a' bényomásnak elevensége” (62). Ez a nyelv az egész nép számára érthető legyen, nemcsak a függőleges, hanem a vízszintes tagozottság szerint is. Ezért a szélsőséges provincializmusokat el kell kerülnie, de mértékkel fel lehet, sőt fel kell használnia a nyelvjárási szavakat, ha azokkal a költői nyelv gazdagodhat. Ugyanez a mérséklet jellemezte az elavult és új szavak felhasználását is: „az avult és új szóknak s a különféle idiotizmusnak

írói nyelvbe vétele, vigyázattal történjék, különben zavarékot nem poétai nyelvet alkotunk" (132). A provincializmusok felvételét a költői nyelvbe a szó hangalakja szépsége és jelentése indokolhatja. Így ajánlja a *méh* helyett a nyelvjárási *méhe* szót, „mert minden bizonnyal szebb a *méhe*, *moha*, *kehe*, *terhe* mint a' *méh*, *moh*, *keh* és *terh*, melyeket a Magyar ki se tud mondani. De nem csak az *euphoniát* lehetne így nevelni, hanem a' szónak lételes hibáját is meg lehetne oly formán orvosolni, ha a' *méhe* apis, a' *méh* pedig uterus lenne, mely szerint mind az értelem, mind a' hangzás nyerne. Így van a' dolog a' *pirholagosban* is, mely mind értelmére, mind hangzására nézve jobb és szebb, mint a pirossas, melyben három kemény *s* van együtt." (45.) (*Pirholagos* ugyanis 'piros hólyagos, piros habos', „mely nem egészen annyi mint: *vereses* és *pirosas*, hanem a' pirossasnak külön speciese, melynek természet szerint különös nevezetének is kell lenni. Mert mennél többféle ideáknak tudunk neveket adni, annál tökéletesebb nyelvünk, a' Poézisban pedig mennél határozottabb a' szín, annál elevenebb és szebb." (45.)

S tegyük fel most a kérdést: ismerve Berzsenyi szemléletmódját, harmóniára, kiegyenlítésre való törekvését, s tudván, hogy a költészetet az egész magyarság nevelési ügyének tartotta, vajon mi lehetett az álláspontja az egyes nyelvjáráásoknak, a tájnyelveknek mint egészeknek az értékelésében? Nyilván nem lehetett más, mint ami volt: „Az Író nyelve nem dunai, nem tiszai, hanem a' magyar *Schriftsprache*.« *Igen*. De mi a' *Schriftsprache*? — Kétség kívül nem egyéb, mint a' grammaticai *Igazságnak*, czílos *Okosságnak* és *Izlésnek* serpenyőjében felolvasztott, elválasztott és destillált magyar nyelv. Ennek hazája tehát a' tanuló szoba, provinciáji pedig a Duna, Tisza, Erdély, st. Ezek közül akármelyikhez ragaszkodni az Igazság, Okosság és Izlés' világos parancsolatja nélkül — *Provincialismus*." (Levél Kazinczynak 1811. június 5. Nikla.) „Én így gondolnám — írja egy másik levelében —, hogy a' ki a' magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a' Dunára, a' másikat pedig a' Tiszára fűgessze, és nem a' nagy Dunát, de még a' kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórtt tagjait egyéb eránt, igen egyoldalú lészen ismerete. A' ki pedig azt nem csak ismerni, hanem művelni is akarja, az ezen elszórtt tagokat még inkább fel keresse, öszve szedje és el rendelje." (Levél Kazinczynak 1811. február. 15.) — Ezek a józan és rendkívül pozitív elvek nem a légüres térnek szóltak, megvolt a maguk konkrét oka és célja: abban az időben ugyanis a mérleg elbillent a tiszántúli írók, az ő ízlésük javára. Ennek a kiegyensúlyozására propagálta Berzsenyi a dunántúli nyelvet. „A' magyar nyelv oly szűk, hogy csaknem minden iparkodásunkat annak bővítésére kell fordítanunk. Azt az ő legkisebb provinciájára, a' Tiszahátra szorítani annyi, mint az ő legtermészetibb élelmének legegyszerűsebb segédforrásait bé vágni" (uo.). Nemzeti karakterünk fő hibáját látta meg Berzsenyi, amikor a „veszedelmes részre hajlás" ellen emel szót, amely elfojtja a „vizsgálódás lelkét", s nem azt kérdezi, hogy valami jó-e, vagy rossz, hanem azt, hogy tiszai-e vagy dunai. „Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől mind attól örömmel tanúlok és mind ezt, mind amazt tanítani akarom" (uo.). S hogy Berzsenyi az objektív szemléletnek erre a magaslataira fel tudott emelkedni, annál csodálatra méltóbb, mivel igazi vérbeli dunántúli volt, aki úgy érezte, hogy amikor enged a tiszántúliak javára, nagylelkűséget gyakorol. Hiszen — írja — „a' dunai nyelv bővebb, részint tapasztalom, részint gyanítom. . . Itt voltak 's vagynak leg főbb városaink, itt laktak minden királyaink, itt volt és itt vagyon a'

kereskedés, itt volt mindenkor a' magyar nagy világ, itt volt és itt van a' népnek színe, itt a' földnek és életmódjának különbfélesége, melyek mind annyi forrásai a' nép ismereteinek — s' szavainak. — A' tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a' természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél." (Uo.) Felvilágosult, minden nacionalizmustól mentes nyelvszemléletet árul el, amikor kifejti, hogy a tiszai nyelv nem „tisztabb”, mint a dunai, mert — mint mondja — „minden nyelv zavarék, a' görög úgy mint [a] cigány”, s minden nyelvre hatottak más nyelvek. A kiejtésben sem áll előbbre a „szóhúzó” és „hanghúzó” tiszai. „Egész Répcze' és Rába' mellékét, Kemenes allját és egész Bakony kebelt olly tiszta és csinos magyar néplakja, mellyhez hasonlíthatót hasztalan keresnék Hazánkban. Ez a' nép pergő nyelvű és neveti a' hanghúzókat.” (Uo.) A „hanghúzás”-nak pszichológiai és műveltségbeli magyarázatát is adja: „Vizsgáljuk meg az egyes embert, és látni fogjuk, hogy minél elevenebb és virgonczabb az ember, annál gyorsabb és pergőbb nyelve” (uo.); „az Urak mindenütt pergő nyelvűek, és a' parasztok minél durvábbak, annál hangnyújtóbbak” (uo.).

Noha Berzsenyi egész költészeti elmélete a közösségi célok szolgálatában áll, világosan felismerte az egyéniség szerepét, az egyéni nyelv jelentőségét, változékonyosságát: „A dolog' természetében van az — írja —, hogy számtalan szavainkat, számtalan szólásformáinkat s azoknak még számtalanabb helyzeteiket, változataikat mindenkor ugyanazon egy szempontból nem tekinthetjük, nem minden ember, de még ugyanazon egy ember sem . . . A' miből természet szerint csak az következik, hogy ha a nyelvtudomány' minden alapjaiban egészen egyezünk is, de mégis beszédünk soha egy nem lehet, mert szellemünk' legbelsőbb természete szerint az örökké változni fog.” (79.) Ezért úgy látja, hogy a nyelvi viták és harcok csak úgy végződhetnek, mint a „szeretők pere”, amely a megbékélést készíti elő.

D) Berzsenyi nyelv művelő tevékenységéről, szóajánlásainak sikeréről vagy sikertelenségéről részletesebben nem akarunk szólni, ez külön téma. Ami elveit illeti, azokat viszont az eddigiek során már megismertük. Nem lesz azért felesleges, ha most pontokba szedve summázatukat adjuk.

1. Cél az átlagos műveltségű magyar ember nyelvi kultúrájának emelése. Ez a feladat párhuzamos az értelem és az érzelem művelésével, finomításával. — 2. A szélsőséges stílusirányok, akár a nyelv hangalaki oldalát fejlesztik a gondolat rovására, akár fordítva: elhanyagolják a szép és egyszerű külsőt, sőt, a szemléletes képeket, és száraz doktriner elmélkedéssé egyoldaliasulnak, kerülendők a költészetben. — 3. A nyelvi közlésnek még művészi szinten is legfőbb ismertetője a világosság, az értelmesség. A szavak használatát elsősorban ez szabja meg. E célból kell kerülni a homonimákat, s kell állandóan gazdagítani a szókincset. — 4. A szókincs gazdagítására a nyelvjárások bő lehetőséget adnak, de analógiák alapján új szavakat is alkothatunk. Mindebben azonban kellő mérséklettel kell eljárunk, különben újításaink a megértés rovására mennek. — 5. A szavak mondattá fűzésében a szavak hangulati velejárójára, stílusértékére is ügyelnünk kell. — 6. A beszéd a fülnek is szól, ezért a szavak hangalakjára is tekintettel kell lennünk. Itt fő elv a változatosság. (Mindehhez csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a *művészet* és *költészet* szavak Berzsenyi érdeméből váltak általános érvényűvé a magyar nyelvben.)

Az elmondottak mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy Berzsenyi valóban nemcsak mint énekmondó volt nagy, hanem mint „énektanár” is. Nyelvszemlélete a legtöbb ponton bámulatosan világos és még ma is tanulságos.

Csak kevés olyan tézise volt, amely később kihullott az idők rostáján. Ilyen volt a klasszikus mértékű rimes verselés irányában képviselt negatív álláspontja. Itt talán erősebben befolyásolták korabeli német esztéták nyilatkozatai is. De ez a terület már közelebb van a verstanhoz, mint a nyelvészethez. VARGHA BALÁZS Berzsenyi nyelvészeti tevékenységét elsősorban az etimologizálásban látja. „Ivekre menő nyelvészeti jegyzetei — melyeknek nyoma kiütközik a Poétai Harmonistika szép *szi-ép* etimológiájában is — legfeljebb tévedéseiben tanulságosak” — írja monográfiájában (259). Mi ezekről az etimológiákról nem is teszünk említést. Költőket, írókat mindig izgatott a nyelv, s az a kérdés, hogy miért éppen az a szó jelenti azt, amit, tehát az etimológia. Így volt az Berzsenyi idejében, így van ez ma is. De ezeket a kísérleteket komolyan venni — általában — nem lehet. Berzsenyi nyelvészkedésének a megítélése nem ezek alapján, hanem sokkal inkább a nyelvhasználatra vonatkozó nézetei — mondhatjuk úgy is: általános nyelvészeti nézetei — alapján lehetséges. Ezek a nézetek pedig elsősorban nem tévedéseikben tanulságosak, ahogy ezt — úgy gondolom — sikerült bizonyítanom.

4. Berzsenyi esztétikai és nyelvészeti nézeteinek „abszolút” értelemben is van értékük. Igazi megértésükhöz és méltánylásukhoz azonban csak akkor jutunk el, ha abba a korba helyezzük őket, amelyben születtek. Ez akkor a magyar nyelv és magyar irodalom felfrissülésének, megújulásának a kora volt, a kísérletezők kora. Ilyen időkben pedig „könnyen el lehet hajítani a súlykot”. Berzsenyi önfegyelme és józan ízlése a helyes fejlődés irányába mutatott. Elvei és gyakorlata a legnagyobb magyar költőknél találta meg folytatásukat, azoknál, akiknél a költészet szebb, több volt, mint verscsinálás mestersége. S ami ellen Berzsenyi harcolt, amit a „mesterkélés századai” termékének tartott, a holdvilágos, finomkodó biedermeier-költészet, az valóban nem állta ki az idők próbáját.

Berzsenyi nem írt stilisztikát. De az ő költészet-elmélete messze fölemagasodott a korabeli iskolás stilisztikáknak, például Verseghy egyébként kitűnő „*Usus Aestheticus*”-ának. A trópusok és figurák használatával ő is tisztában volt, de nem azokban látta a költészet lényegét. S ebben is egészen modern volt. A műalkotást az alkotóval való szerves egységben tudta nézni: „a poétai expressziók mik egyebek mint megtestesült poétai érzelmek és gondolatok?” (56.) S az alkotás elemeit mindig a mű egészének szempontjából ítélte meg, nem önmagukban: „a dolgok magokban sem szépek, sem rútak” tanította (113); „egészen más az egyes szó, más a’ költői kitétel. Az egyes szavak és ideák tsak szereai a’ festésnek, de a’ költői kitétel már festmény, az az, meghatározott, megoszthatatlan értelmű és érzelmű gondolat” (57). Íme, olyan gondolatok, amelyek mai stilisztikai, poetikai munkákban szinte szóról szóra megtalálhatók. V. V. VINOGRADOV, a költői nyelv és stílus kiváló szakértője ezt írja: „A költői beszéd lényege nem a metaforák, hasonlatok és más trópusfajták mennyiségében van, de még nem is csak ezek minőségében, hanem a „valóság” szóbeli érzelmes-szemléletes kifejezésében ilyen vagy amolyan esztétikai feladatok és követelmények szolgálatában . . . Ugyanaz a metafora különböző értelmet kap a szövegtől függően.” (Stilisztika. A költői beszéd elmélete. Poetika. Moszkva, 1963. 157—8.) „A költői szó alapján véve reflexiót kifejező szó . . . Ez a költői reflexió megeleveníti a nyelvben a holtat, motiválja a nem motiváltat.” (G. O. VINOKUR, Válogatott tanulmányok az orosz nyelvről. Moszkva, 1959. 390.)

Berzsenyi a költészet legfőbb értelmét társadalmi funkciójában látta. De nem a szórakoztatásban, hanem a legtágabb értelemben vett nevelői hatásban. Eszménye a szenvedélyeken felülemelkedő, az objektivitást megközelíteni igyekvő, „harmónikusan emelkedett lelkületű” ember, aki minden fájdalom és elragadtatása mellett is érezze és éreztetni tudja: „et mihi res, non me rebus submittere conor”. S a költészet „mutathat hánykódó tengert, csak a poéta felül lebegjen a hullámokon lelki tridenszével, s ha születik Venusz, intsen a haboknak” (109).

Kevés olyan problematikus alakja van a magyar irodalomnak, mint Berzsenyi. Kevés, akit annyira félre is lehet magyarázni. Részben így vagyunk művészi nézeteivel is, ha azokat összefüggéseikből kiragadjuk. E nézeteknek az akkori magyar társadalmi élettel való összefüggéseit sem könnyű megtalálni. Kézenfekvő volna például Berzsenyi életeszmenyét konzervativizmusával, az élettől való menekülési vágygal, forradalomellenességgel magyarázni, s hasonlókkal. Nem tartom feladatomnak, hogy a kérdést bogozgassam, de megjegyzem, hogy az ilyen magyarázatokat vulgárisnak érzem. Vulgárisnak, mert nem illenek szervesen bele abba a Berzsenyi-képbe, amelyet költészete, elvei és élete egyformán és szervesen kirajzolnak élénk.¹

Tíz év múlva lesz a költő születésének kétszáz éves évfordulója. Az akkori dátum kötelezni fog mindnyájunkat az ünneplésre. A mai nem kötelez, de éppen ezért alkalmasabb arra, hogy kegyeletünket kifejezze. A Festetics Györgyhez írt ódáját mi őhozzá intézve idézhetjük:

Nagy rész Te munkád, a' Te eszed s erőd.
Mely példa voltál! Esmeri nemzeted,
Mennyit köszönhet Néked e nép,
Nyelv, tudomány, magyar ősi erkölcs.

KÁROLY SÁNDOR

Részletek a határozós összetételek fejezetéből*

3. faj. — Az utótag *nomen actionis*.

Ezen: „*nomen actionis*” itt olyan főnév értendő, amely jelentésében még cselekvés- vagy történés-, azaz változás-mozzanatokat őriz.

A) alfaj. — *-ás, -és* képzős utótag.

a) ágazat. Az előtag *h a t á r o z ó r a g o s*, esetleg *n é v u t ó s n é v - s z ó*.

1297 : „*qui de ecclesie nostre familys mixtim quod wlgo Fyunwztas dicitur, agros vineas, seu aliqua iura ab antiquo possederunt usque modo*”

¹ Dolgozatom, amely Berzsenyi nézeteinek az ismertetésére szorítkozik, nem teszi feleslegessé a következő, általam alig érintett témák kidolgozását: (1) Berzsenyi esztétikai és nyelvi szemléletének a kialakulása a költői életrajz keretében. (2) Berzsenyi nézeteinek filológiai előzményei. (3) Berzsenyi nézetei és a kortársak szemlélete. (A két utóbbi témával kapcsolatban a Berzsenyi-irodalom több részletet már eddig is megvilágított.) Fő célom az volt, hogy rámutassak a Berzsenyi felfogásában ma is időszerűnek, sőt érvényesnek mutatózó, vagy pozitív irányban ható elemekre.

* L. MNy. LV, 181–4, LVII, 266–73, 429–35, LXII, 146–51.

(Oklsz. *fűvön-osztás* al.). A magyar földközösség egyik műszava: *Fyunwztas* olv. *fiünusztás* a. m. *fűvön-osztás*. A kifejezéssel, illetőleg annak tárgykörével többen foglalkoztak (TAGÁNYI, A földközösség története Mg.-on: Gazdtört.-Szemle I, 199—238; ZOLNAI: Nyr. XXIV, 181—3 és Oklsz.; JUHÁSZ JENŐ: NyK. XLVII, 463—6). Nem sikerült ugyan teljesen tisztázni a *fűvön-osztás*, *fű*, *fűkötél* vagy a latin *herbalis*, *herbaliter*, *funiculus* kifejezések tárgyi háttérét és vonatkozásait, azonban a velük kapcsolatban többször jelentkező „mixtim” mindenesetre közös birtoklásra utal, a *fű* pedig arra, hogy a közös birtok szét-darabolt részeinek a megművelés céljából való megjelölésében és szétosztásában valamilyen módon a *f ü v e t* alkalmazták, valószínűleg az egyes darabok körül meghagyott pázsitesikok formájában. A *kötél* éppúgy, mint a *vessző* és a *pálca* hosszúság mérésére használt mértékegység is volt: jelzi TAKÁTS SÁNDOR is (MNY. III, 33).

MünchK. 208: „*ada arcoliapaft iesusnac: dedit alapam*”; R. *arcu* *csapdosás*; Kód.: *arcu* *verés*; R. *nyakon csapdosás*.

R. *helyre* (*helyére*) *állatás* ~ *helyreállítás*, *helyreigazítás*. R. *félben-hagyás*, R. *félben szakadás*, R. *félben szakasztás*, *félbeszakítás*; R. *félrelépés* | Tzs.: *félreértés* és *félremagyarázat* a *félreért* és *félremagyaráz*, valamint a *félreismer* igék mellett. SZILY (Nyr. XXIX, 26) úgy nyilatkozik, hogy a *félre*-a XVII. században vált élő igekötővé a *félen*- vagy *félfelé* helyébe. Ugyanő (NyÚSz. 88) mutat rá, hogy a *félre*- igekötőt átvitt értelemben Faludi honosítja meg, így rá megy vissza a *félreért*, *félremagyaráz* is (adatok Nyr. XXV, 344—5). A *félreismer* Kisfaludy Károlynál 1819. (NyÚSz. 453). R. *ketté vágás*.

CAL.: *hátra hagyás* 'repulsa: elutasítás' | MA.: *jóváhagyás*; *helybenhagyás*. CAL. és Zvonarics: *hajón járás* 'navigatio'.

Kár: Bibl. és MA: Bibl.: *szemre való hányás* ~ Kónyi: *szemre hányás*; vö. ÉrdyK.: olv. *szemében hány*, bűnökkel kapcsolatban ~ CAL.-tól kezdve R. *szemére*, *szemedre hány*.

Lépes: Pokol. 1617. és Mikes: MulN.: *nagyra való vágyás* (vö. Matkó: „A felsőségre való vágyás”) ~ újabb: *nagyravágyás*.

Melius, CAL., MA., Pázm., Káldi, Apácai, Faludi: *kétségbe(n) esés*.

A *való*-s alakulatok eredetibb volta korántsem bizonyos, sőt még csak nem is valószínű. A XVII. század folyamán a bővebb, öblösebb kifejezésre való hajlamosság szülhette az ilyeneket, esetleg belejátszhatott a létrehozásukba valami akkoriban felmerült iskolai tan is, hogy főnevet közvetlenül nem előzhet meg határozó. — Mindenesetre érdekes, hogy GELEJI KATONA (CorpGramm. 315) szerint: „A' sok *való* sem kellene mindenütt. Mint: *Kétségben*, vagy, *bűnben való esés*; *gonoszul való élés* etc. mert szintén elég volna így mondani: *kétségben esés*, *bűnben esés*, *gonoszul élés*.” (Vö. KLEMM, TörtMondt. 314.)

A ThewrK. 80 Mária-énekében: „*zam ky wetesnec meg bodogitoya*” | uo. 90: „*my ez zamkyweesnek wölgheben lezewnk*”. Igés szerkezetben: DebrK. 61: „*houa sok kereztiénők vetettenek uala zankiue*” | uo. 72: „*pathmos zigeteben zankiuettete a čazar*” és „*ő akarattiabolh vettetót uala zankiue*” | ÉrdyK. 171 b: „*dyoclecianosth az romayak zanky veeteek*”. Ezekben a *szám kivé* vagy *szám ki* rész mint névutós kapcsolat határozója a *vet* igének, illetőleg az ige *vetés* származékának.

β) ágazat. Az előtag *h a t á r o z ó s z ó* vagy *ig e k ö t ő*.

CAL.: *környül állás* vagy R. *körül állás* 'circumstantia' | CAL.: *környü írás* 'circumscriptio' | CAL.: több *környül* előtagú alakulat. — CAL.: *közbe*

hagyás 'intermissio' | CAL.: *közbe vetés* 'interiectio' | CAL.: *közbe szólás* 'interlocutio' | CAL.: *közbe járás* 'intercessio'. — CAL. ismételten: *összve foglalás*. R. *összve verés* | R. *összve veszés*. — R. *fel magasztalás* és CAL.: *föl magasztalás*. — R. *lenézés*. — Fal.: *belétekintés* 'intuitio' és R. *hátratekintés*.

CAL. 853: „procursus: *Ele futas* | procursio: *Ele futamas* | procurso: *Ele futamodom*”: Kód.: *elfutamik*. — R. *elő menés* 'haladás'. — CAL. 831: „praecurro: *Elől futok* | praecursus: *Elől futas* | praecursio: *Elől futas* | praecursor: *Elől futo hopmester*”. — CAL. 831: „praedico: *Elől meg mondom hirdetőm, prédikálom inuendőlőm* | praedictio: *Iwendőles elől meg mondas*.” MA., PP., PPB.: „Progymnasma: *Elől maga gyakorlás, Előre-való gyakorlás*.” CAL. 867: „prouideo: *Elől meg latom meg gondolom, hozza latok* | prouisus, -us: *Hozza latas* | prouisio: *Hozza latas* | prouidens: *Hozza lato, ez es conduiselő*” (vö. most: *hozzálát valamihez*). A *hozzá lát* és *hozzálátás* ilyen értelemben való használatára már a kódexekben vannak adatok. A régiségben az *eleve[é] lát* és *el-lát*, az *eleve ellát*, *elől ellát*, *előre ellát* 'provideo, curam habeo' jelentéssel, továbbá az *eleve ellátás* a. m. 'providentia', sőt vallási műszóként 'praedestinatio' voltak járatosak. Az előző kifejezésekkel függenek össze a mostani *ellát valakit valamivel* és *ellátja a baját meg az ellátás*. Egyébként a kifejezéskör tagjait a Tzs.-ben megtalálható *előrelátó* és *előrelátás* váltotta fel. Hogy a HelySzab.¹⁰ ezeket egybeírta, magától értetődik, de nem olyan mértékben természetes az *előre láttuk*-nál kívánt különírás (l. MNy. LV, 182). — SZILY (Nyr. XXIX, 26) jelzi, hogy az *előre-* a XVIII. században lett igekötővé (régebben *elől*, *eleve*, *előve*), s a NySz.-nak a rá vonatkozólag közölt XVI–XVII. századi adatai mind hibásak.

B) alfaj. — *-t, -et ~ -at, -tel ~ -tal* képzős utótag.

a) ágazat. Az előtag határozóragos névszó.

R. *helyben lét*. — CAL. 1002: „stabulatio: *Istalloba, zallason valo letel*”. PP. I.: „Principis aditum *emercari: Ajándékal vinni végbe a' Fejedelemmel-való szembe-lételt.” Bercsényi: olv. *szemben való létel*. CAL. 374: „essentia: *Allat [a. m. állat] valósággal valo letel*”. Com: Jan.: *rosszul létel*.

R. *észbevétel és észrevétel*. R. *kézhez vétel*. — R. *félretétel* 'mellőzés'. R. *jól tétel*.

Kód.: *mennybe menet és R. mennybe menetel*.

β) ágazat. Az előtag határozószó vagy igekötő.

CAL. 841: „praesens: *Ielen valo* | praesentia: *Ielem letel*”. Uo. 8: „absentia: *Tauulualo létel* | absento: *Tauul vagyok, auag meg tselekezem hog tauul legek*”. R. *távol lét*. R. *túl lét*. 1586: *meszsze való létel* (LevT. II, 71). Ozorai: olv. *mindenöt való létel*. Pázm.: olv. *egyedül létel*.

CAL., MA.: „intercalatio: *Közbe vetés*”. PP.: „Intercalatio: *Közben-tétel, vagy közibe számlálás*.”

Helt., CAL.: *kikelet* 'tavasz: az az idő, amikor a növények kikelnek'. — Kód., R. *meg gondolat* a. m. *meggondolás*. — BécsiK. 237: „sèrègenec *éluitèle*: transmigration exercitus”: *vitelet* JordK. 357 is.

BécsiK.: *bemenet* és uo.: *bemenetel*; BécsiK., Münch.K., AporK.: *ki menet* (BécsiK. 12: olv. „*ki menetben: in expeditione*”; uo. *kimenés* is 'ua.') és R. *kimenetel* 'succensus' is; BécsiK. 15: *felmenet* és R. *felmenetel*. R. *alámenet* és R. *alámenetel*. BécsiK.: *által menet* és R. *általmenetel*. Kód.: *elő menet (ment)* 'haladás, siker, haszon' és R. *elő-menetel* 'ua.'. R. *be jövet* (uo.: *ki menet* is!) és R. *bejövetel*; R. *ki jövetel*; R. *vissza jövetel*. R. *bevétel* 'befogadás' és Com.: a mai gazdasági értelemben is; R. *kivétel*; CAL.: *elől vétel* 'praesumptio'. R. *föltétel*;

R. *letétel*; R. *megtétel*; Tzs.: *összetétel*. CAL. 351, MA., PP.: „effectus: *Meg letel*, véghez viues”. — A *kivitel*-re: Tzs. 1835.: „Ausfuhr: *kivitel*, kihordás.” | Tzs. 1838.: „*Kivitel*: das Aus-, Heraus-, Hinaustragen; die Ausfuhrung; Ausfuhr, der Ausgang.” (tehát téves a NyÚSz. megjegyzése, hogy ’véghezvitel’ értelemben csakis BALLAGI 1854-től kezdve van szótárban). A *bevitel*-re Tzs. 1835.: „Einfuhre: *bevitel*, *behordás*.”; megvan uo. *Einführung* alatt is | Tzs.: „*Bevitel*: die Einfuhre; das Hineintragen.” A *vitel* az AporK.-ben jelenik meg. — Széchenyi Hitelében (1830.) található „(bornak) másunnan való *be hozata*”. CzF.: „*Behozatal*: Kereskedelmi értelemben; külföldi áruk beszállítása”. A *hozatal* MA.-nél. CAL.: *hozatás* van, R. *hozatalás* is.

Egyadatban bukkan fel *elfoglalatosság* ’elfoglaltság’ értelemben (MonTME. után NySz. I, 890). A *foglalatosság* ’occupatio: elfoglaltság’ a kódexektől kezdve több adatban mutatkozik; a *foglaltos* ’occupatus: tennivalóval elfoglalt’ meg éppen gyakori a kódexektől kezdve. Hogy az *el* igekötő miként jutott a *foglalatosság* elé, nem világos. Az akkor már esetleg meglevő (csak a Tzs.-ből adatolható) *elfoglalt* vagy (CzF.-től adatolt) *elfoglaltatás*, *elfoglalt-ság* hatására?

A *nomen actionis* utótagú és határozós előtagú alakulatok keletkezéséhez.

Amit bizonyos határozószóknak az igékhez való szorosabb csatlakozásáról, illetőleg ezzel összefüggésben igekötőknek a keletkezéséről előbb (MNy. LV, 181–2) mondtunk, azzal itt újra előhozakodhatunk — némi módosítással. — A deverbális névszói származékok jó része az ígére jellemző változás értelem eleveisége következtében vonhatott és vonhat magához határozói bővítmenyt, s ezzel együtt alkothatott és alkothat határozós szerkezetet, illetőleg ebből vált határozós összetételt. Az is gyakran megtörténhetett, aminek a lehetőségeire az igekötők; illetőleg igekötős igék keletkezésével kapcsolatban mutattunk rá (i. h. 183–4): az igei alapszóból képződött névszók a bennük levő igei jelentésüknél fogva egy őket a beszéd menetében, illetőleg a mondat szerkezetében megelőző szerkezetből vontak magukhoz határozót, kiváltképpen névutót. Ilyen példára hivatkozhatunk: BécsiK. 15: „ira... mendénéhez *kikén által ménèt* *lèhètuala* hog mégfogalnac a hégécnèc *felménètèt* *kic által vt* *lèhèt* *vala* Ierusalembe: scripsit... ad universos. per quos viae transitus esse poterat, ut obtinerent ascensus montium, per quos via esse poterat ad Ierusalem”. Az idézetbeli *kikén által ménèt* részlet a latin „per quos viae transitus” megfelelője. Hogy benne az *altal* az előtte álló *kikén* elemhez húz-e inkább, vagy az őt követő *ménèt*-hez, bizonyára nemcsak a jelenlegi értelmező számára kétséges, hanem valószínűleg az volt a fordító „nyelvérzéke” szerint is, aki egyébként itt az eredetit magyarul tömörebbre fogta. A *menet* „főnév” meg a *ment* „igenév” a BécsiK. nyelvallapotában vagy nyelvrendszerében meglehetősen közel eshettek egymáshoz, sőt át is játszhatott egyik a másikba. Márpedig a *ment* jelentésének erősen igei jellege tűnik ki az efféle példából: BécsiK. 3: „Hog *o vele* zerzette volna *mentet*: quod decrevisset secum pergere”. Ezek: ÉrdyK. 577 b: „*Hozyaa menetewnkön ewrwl*” és VirgK. 105: „*Az w oda menetire...*” a *menet* főnév igei jelentésének eleveisége mellett tanúskodnak, ami különben a mostani — határozót kifejező — *hozzá menet*, *oda menet* vallomása szerint sem igen csökkent. Az előzőkhöz képest feltehetően ilyen fordulatok: „Soká vártunk *oda be menetet*.” | „Hogyan találtak a *vadonból ki menetet*?” — A fentebbiek alapján tehát nyilvánvalónak mondhatjuk, hogy

deverbalis eredetű: -ás ~ -és, -et ~ -at, -tel ~ -tal képzős főnevek vehettek magukhoz határozót, s az ilyen határozós szerkezetekből fejlődhetnek összetételek.

Azonban az imént tárgyaltaktól eltérően magyarázható esetesoport is van. Tudniillik az esetek jelentékeny hányadában a nomen actionis utótag meg a határozói előtag kapcsolódása nem összetételi indítékból ered, illetőleg az összetételi indíték nem velük összefüggésben hatott, hanem már előbb érvényesült: a kapcsolatban szereplő ige jött létre összetétel útján. Így tehát a nomen actionis utótagú alakulat igéből: összetett igéből való szóképzés eredménye.

Persze azt már legtöbbször alig lehet határozottan megállapítani, hogy amúgy vagy így melyik — másik alakulat keletkezett. Hogy például a CAL: *föl nevelés*, *föl nevelő* az ugyanott fölvett, de már korábbi is adatolható *föl nevel* igéből képződött-e, vagy pedig a *föl* + *nevelés* kapcsolatból lett-e, amelynek *nevelés* része szintén megvan CAL.-nál a *nevel* és *nevelő* mellett, — arra nézve a döntést elhárítanám magamtól.

A viszonylagosan látszat vagy ál összetételek eseteivel tehát a határozói előtagú alakulatok körében természetesen éppenúgy számolnunk kell, mint ahogy számoltunk az összetételiség mozzanatának a bizonytalanságával az alanyos és tárgyas összetételek körében is.

A keletkezés szempontjából bizonyos figyelmet érdemelnek az alábbi alakulatok. 1528: „*Vyzreereztheketh ad molendinum*” (Oklsz. 1099) | BécsiK. 220: „felémelnéc tvtőkét es tv *megmaradektokat* forro fazokakban: levabunt vos in contis, et reliquias vestras in ollis ferventibus” (Amos 4 : 2.). Az elsőben egy főnév ragos alakja, a másodikban egy igekötő járul -ék képzős igei származék elé. Ez meglehetősen elszigetelt jelenség lehetett, mivel az igéknek -ék képzős származékai nagy általánosságban korábban létrejöttek, mint ahogy igekötőink kifejlődtek. Ugyanezt mondhatjuk a következőkre is: R. *el feledékeny* (NySz. I, 808): két adata közül az első Musztafa budai pasának Rudolf királyhoz írt 1578-i levelében (RMNy. II/2, 254).

Az ÉrdyK.-tól kezdve több adat a *megváltás*-ra; a budai pasa 1578-i levelében pedig ez van: „vtannok siet az *meg segítsegre*” (i. h.). Hogy miképpen jöttek létre — a R. *megvált* és R. *meg-segít* igéből-e vagy a *meg* igekötőnek a *váltás* és *segítség* névszók elé tételével, esetleg a *megvált* és *megsegít* ige hatása alatt —, bizonytalan.

Rokon jelenségre utalhatunk az összetételek köréből is. Veresmarti 1639-i Levelében *ide s tova ágazó bogazó utak*-ról beszél; Medgyesi Pál 1660-i „6 jaj”-ában pedig *El-ágazott bugázott nagy fa* van. Az utóbbi (jeleztük már: MNy. XLVII, 148—50) a második *bugázott* elembeli á-nál fogva kevert forma, azonban az összetétellel kapcsolatban azt is megjegyezhetjük, hogy az elején az *el-ágazik*, *elágazott* hatására kaphatta az *el* igekötőt.

NádK. 25: „*nehezen vetkőzet*” a. m. 'súlyos bűn' (id. KLEMM, TörtMondt. 311); vö. VitkK. 10: „*meg gondoluan, mel' nehez bűnököt tétel*”: KLEMM szerint a főnév ebben és más hasonló esetekben a határozós bővítményű igéből, vagyis a *nehezen vétkez* kapcsolatból van képezve.

A nomen actionis utótagú és határozós előtagú alakulatok külön- és egybeírásához.

Ide illeszthetünk be néhány megjegyzést a nomen actionis utó- és határozós előtagú alakulatok külön- és egybeírásáról. SIMONYI (MNyt.² 90) szerint:

„Sok határozós igét csak olyankor veszünk egy szónak, mikor az egész kifejezésből névszót akarunk képezni; p. *nagyra vágy: nagyravágy-ás, nagyravágy-ó; tudni vágy: tudnivágy-ás, -ó; szemrehány-ás, nemtud-ás, férjhezmenetel, idejövétel...*” Ez így nem helyt álló. Az, hogy „egy szónak vesszük”, nyilván azt akarja jelenteni, hogy összetételnek vesszük. Márpedig az összetétel jelleg bizonyára nem azon fordul meg, hogy ige-e az utótag vagy nomen actionis értelmű névszó. A HelySzab.¹⁰ 176. a 161. pontra utalva ekként rendelkezik: „A határozós igék főnévi származékai közül azokat, amelyek alkalmi vagy hosszabb határozós kapcsolatokat alkotnak, két szóba írjuk; *albértelbe adás, gyarmattá változtatás, házhoz szállítás, pellengérre állítás, vendégül látás* stb. — A határozós igéknek azokat a főnévi származékait, amelyek a gyakoribb használat következtében összeforrtak, egybeírjuk: *bérbeadás, férjhezmenetel, nagyravágyás, vízbefúlás* stb.” Ez — legalább egyelőre — elfogadható, de korántsem elvi, hanem csak gyakorlati alapon. A szabályozásnak javára írható, hogy a főnévi származékok egybeírásával kapcsolatban nem ezeknek összetétel voltáról beszél, hanem a gyakoribb használatról. Persze a szabályozandó és végrehajtandó esetek írásában a visszasságokat, következetlenségeket nem mindig tudja kikerülni a HelySzab. Egy-két példa. A *férjhez megy* külön és a *férjhezmenetel, férjhezmenés¹, férjhezmenő (leány)* egybeírásában megnyilvánuló megkülönböztetés nem egészen megokolt, minthogy ez esetben a névszói tartozékokkal együtt a *férjhez megy* igés kifejezés szintén összetételnek számíthat, amint a *férjhez ad* is. Vagy ott van az idézet példái között *albértelbe adás*, ellenben *bérbeadás*: bajos eldönteni, hogy a „gyakoribb”-ság a korviszonyok változásai szerint melyik irányban nyomatékosabb; az *albértelbe adás* különírása mellett tehát inkább csak a két szótagnyi többlet szólhat.

PAIS DEZSŐ

A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez

1. A Magyar Nyelv 1965-i évfolyamában (LXI, 276–81) BÁRCZI GÉZA megjegyzéseket fűzött „A -t tárgyrag eredetéhez” című írásomhoz (NytudÉrt. 46. sz. 57–62). E megjegyzések rám nézve nem éppen kedvezőek; ennek ellenére el kell ismernem, hogy BÁRCZI GÉZA cikke még ebben a formájában is hasznos volt: több helyütt felhívta figyelmemet kifejezéseim pontatlanságára, gondolatmenetem hiányosságaira. Ha most úgy érzem, hogy sokkal világosabban látom tárgyragunk és tárgyas igeragozásunk kialakulásának folyamatát, abban BÁRCZINAK is nagy része van, s ezért köszönet illeti meg. Köszönetem kifejezésével egyidejűleg azonban szeretnék cikkének néhány állításával vitába bocsátkozni. Ennek során módomban lesz a NytudÉrt. 46. számában egészen röviden vázolt álláspontomat részletesebben kifejteni.

2. „Ilyen fokozatos változások, módosulások útján bontakoztak ki a tárgyas igeragozás és a tárgyrag kialakulására vonatkozó azon nézetek, melyeket a magyar nyelvészek jelentékeny része ma is vall. E nézeteknek több pontját — különösebb megokolás nélkül (Kiemelés tőlem. — M. T.) — tagadja MIKOLA TIBOR egy tanulmányában...” (I. h. 276.)

¹ SIMONYI (Nyr. IV, 483) szerint a *férjhez menés* ebből: *férjhez megy*.

Emlékezetem szerint idézett cikkemben felsoroltam azokat az okokat, amelyek arra késztettek, hogy a jelenleg széles körben elterjedt nézet néhány pontját más módon próbáljam magyarázni. Az egyik pont az, amely szerint a korábban determináló értékű *-t* azért vált a tárgy (először csak a határozott tárgy) ragjává, mert a finnugor gondolkodásmód egy különös sajátosságánál fogva a tárgy határozottságát fontosabb volt jelölni, mint más mondatrészekét. A különös, sajátoságos gondolkodásmódra való hivatkozás, legalábbis nekem, már eleve gyanús. Amellett nyitva hagyja azt a kérdést, hogy miért is volt éppen a tárgy határozottságát olyan fontos jelölni. Nem kevésbé problematikus a Bárczi képviselte magyarázatban az sem, hogy hallgat arról, hogy mivel determináltak elődeink akkor, amikor a *-t*-vel már nem determinálhattak, a határozott névelővel pedig még nem.

Itt jegyzem meg, hogy a nyelvtörténet azon tanítását, mely szerint első nyelvemlékeink korában még nem volt határozott névelő, én valóban „minden különösebb megokolás nélkül” tagadtam, a lap aljára apró betűvel odavetett egy mondat nem elegendő. Erre nézve tehát jogos Bárczi Géza megrovása, bár – mint később kiderül – az én álláspontom a határozott névelő dolgában nem indokolatlan. A határozott névelőről különben még részletesen szólok alább.

Visszatérve a determinálásra, furcsának, sőt éppenséggel lehetetlennek tűnt fel számomra, hogy egy nyelv több száz éven át meglegyen determináló eszköz vagy eszközök nélkül. Minden uráli nyelv ismer valamilyen determinálási módot, a legtöbb a birtokos személyragokat használja föl erre a célra. A finnbén a birtokos személyragoknak nincs meg ez a szerepe, nincs benne határozott névelő sem. Az egyes mondatrészek (s nemcsak a tárgy) határozottságát azért ki tudja szükség esetén fejezni. Az egyik ilyen lehetőség a nominativus és accusativus szembeállítása a partitivusszal: *Maito on pöydällä*: 'A tej az asztalon van.' *Pöydällä on maitoa*. 'Az asztalon tej van.' | *Juon maidon*. 'Megiszom a tejet.' *Juon maitoa*. 'Tejet iszom.' A szórend megváltoztatása tesz lehetővé egy másik determinálási módot: *Missä ravintola on?* 'Hol van a vendéglő?' *Missä on ravintola?* 'Hol van egy vendéglő?'

A *se* és *tuo* névmás is előfordul ebben a szerepben. AARNI PENTTILÄ megkülönbözteti a mutató és a determináló névmásokat. A determináló névmásokról így ír (Suomen Kieloppi 514): „Determinatiivipronominit ovat äskeisen ryhmän sanojen esiintymiä, jotka viittaavat seuraavaan määritteeseen taiseen saneliiton määritteeseen, johon ne kuuluvat. Tav. on kysymys se 3:n esiintymistä.”

Ezek az okok indítottak arra, hogy felülvizsgáljam a kérdést, s végeredményben ugyanazt mondjam, mint például Bárczi, de megpróbáljam kiküszöbölni azt a két fő nehézséget, amit így lehetne megfogalmazni: 1. Miféle finnugor gondolkodási vagy lelki sajátosság az, amelyik a tárgy határozottságának jelölését megkívánja (egyéb mondatrészekét nem). 2. Miért „szünetel” a determinálás évszázadokon át a magyarban a *-t* determináló értékének megszűnte és a határozott névelő kialakulása közötti hosszú korszakban?

3. „A nyelv és a gondolkodás szorosan összefügg. (Ez talán jóval több is, mint föltevés.) Ennélfogva a nyelv visszatükrözi a gondolkodás sajátosságait . . . ” (I. h. 276.), „A nyelvi jelenségekből tehát rendszerint következtetni lehet a beszélő közösség gondolkodásmódjának bizonyos általános és különleges vonásaira . . . ” (Uo.) „A gondolkodásnak ily módon megállapított egy-egy

sajátos vonása, melyre nyelvi jelenségekből következtetünk, viszont a nyelvi jelenségek keletkezésének, kialakulásának magyarázatára szolgálhatnak. Ez nem circulus vitiosus . . . ” (Uo.)

Nézetem szerint azonban mégiscsak az. A gondolkodás sajátosságait Bárczi azonosítja az egyes nyelvek sajátos szerkezeteivel, kifejezőmódjaival, ragozási különlegességeivel. A nyelv és a gondolkodás olyan szorosan összefügg, hogy esetleg így is föl lehet fogni a gondolkodás sajátosságait. Ezzel azonban nem jutunk előbbre. Ilyen alapon fölösleges különbséget tenni nyelv és gondolkodás között. Így nem a nyelvből következtetünk a gondolkodásra és viszont, hanem a magyarázandó nyelvi tényt kinevezzük gondolkodási sajátosságnak, és megmagyarázzuk vele saját magát.

A filozófia szerint a gondolkodásnak olyan sajátos folyamatai vannak, mint az absztrakció, analízis, szintézis, meghatározott feladatok kitűzése és megoldásuk megtalálása, hipotézisek, eszmék felállítása stb. A szaktudomány tehát másképpen értelmezi a gondolkodás sajátosságait, mint Bárczi. A fenti értelmezés semmiképpen nem engedi meg, hogy a határozott tárgy problémáját odakapcsoljuk.

4. „Természetesen azonnal fölmerül az a kérdés, hogy ha a gondolkodásnak az a sajátossága, mely a tárgyas ragozás kikristályosodására vezetett, megelőzte a két ragozási rendszer tényleges kialakulását [A kiemelés tőlem. — M. T.], hogyan érvényesült akkor, amikor még nem volt tárgyas igeragozás, . . . ” (i. h. 277), „ . . . ha esetleg kisebb nyomatékkel, de a mondat tárgyán is lehet jelölni a determináltságot ” (uo.).

De Bárczi szerint magát a tárgyragot is ez a gondolkodási sajátosság szülte. Bárczi abból a tényből, hogy egy folyamat egy meghatározott eredményre vezetett, arra következtet, hogy ez az eredmény valamilyen formában (gondolkodási sajátosság) mint cél megelőzte és kiváltotta a folyamatot. A tárgyas ragozás azért alakult ki, a -t determinatívum azért lett a tárgy ragja, mert már korábban megvolt ama lelki, gondolkodási sajátosság, hogy a határozott tárgy különösen fontos volt az ősmagyar lélek számára. Most már csak azt kellene tudni, miképpen, hol volt meg ez a sajátosság, amikor még sem tárgyas ragozás, sem tárgyrag nem volt. Mert Bárczi szerint akkor is létezett, sőt, nagyon is aktívan létezett. Nyelvi alapja nem volt, az nyilvánvaló. De miféle gondolkodási sajátosság az — a Bárczi féle értelmezésben —, amelynek nincs nyelvi alapja? Nem valóságos sajátosság az, hanem eszmei, szellemi. Az eszme megelőzi és előidézi a dolgokat, ide vezet „a gondolkodás sajátos habitusa”. Mindez persze veszedelmesen emlékeztet a teleológia, azaz célokság régen megcáfolt elméletére.

De pusztán nyelvészeti szempontból nézve is önmagába visszatérő görbe ez a magyarázat. Miért lett tárgyrag és tárgyas ragozás? Mert az ősmagyaroknak volt egy különös lelki sajátosságuk. Miből gondoljuk azt, hogy a gondolkodásmód eme sajátos vonása létezett? Abból, hogy van tárgyas igeragozás. Ez a „módszer” korlátlan hatalmat biztosít nekünk a magyar nyelvtörténetben. Miért van az például, hogy a magyar külön raggal fejezi ki a superessivusi, delativusi, inessivusi . . . *n*-i viszonyt? Mi sem egyszerűbb, már mondhatjuk is a választ: Az ősmagyar (ómagyar) léleknek megvolt az a különös vonása, hogy fontosnak tartotta a superessivusi, delativusi, inessivusi . . . *n*-i viszony külön raggal való megjelölését.

Milyen értelemben lehet a nyelv fejlődésében célszerűségről beszélni? Nagyon-nagyon tág értelemben. Talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nyelv fejlődésének „célja” a kölcsönös megértés legnagyobb fokát a legkisebb erő kifejtéssel lehetővé tevő nyelvi rendszer kialakítása. A kibernetika ezt valahogy úgy fejezi ki, hogy a tényleges állapot és a kívánatos állapot közti különbség a kívánatos állapothoz való közeledést előidéző okká válik. De hogyan válik ez a különbség okká? Egyfajta nyelvi kiválasztódás útján. Asszociációs, artikulatórikus és más természetű, általában nem tudatos, a nyelvi fejlődés egészét tekintve egyedi, véletlen okok mindig létrehozhatnak a beszédaktusok során az adott időpont normájától kisebb-nagyobb mértékben eltérő változatokat. Az eltérések a nyelv funkciója szempontjából hol negatívak, hol pozitívak. Az egyes beszéd folyamatok „eredményessége” vagy „eredménytelensége” a beszélők tudatában vagy tudata alatt emlékképek formájában rögzítődik mindazoknak az emberi testben végbement folyamatoknak az emlékképével együtt, amelyek az illető beszédaktus fiziológiai alapját képezték. A beszédhelyzet emlékképe szintén rögzítődik. Az emberben gátlás alá kerül minden olyan folyamat, amely élettevékenysége szempontjából, jelen esetben a nyelv funkcióinak szempontjából nem előnyös. Ezért a normától való eltérések nagy része kiküszöbölődik. Az ismételten „sikert” hozó eltéréseknél más a helyzet. Tudjuk, hogy az egyidejű észleletek emlékképei között kapcsolat van, az egyik fölidézheti a másikat. Így kapcsolat jön létre egy adott beszédhelyzet, egy sor, a beszédaktust alkotó fiziológiai folyamat és a siker, a megelégedettség érzését kísérő vagy inkább alkotó fiziológiai folyamatok emlékképe között. Egy-egy beszédhelyzetben általában fölidéződnek a hasonló beszédhelyzetekhez fűződő emocionális és kinezetikus emlékképek is: egy esetleges korábban sikert hozott eltérés megismétlődik mindaddig, ameddig eredményre vezet. Ugyanígy zajlik le, mutatis mutandis, az előbb említett gátlási folyamat is. Így egyes eltérések normává válhatnak, a nyelvben végbemegy egy célszerű változás. De a célszerűségnek ez az értelmezése valami egészen más dolog, mint amit Bárczi fejteget. A tárgyas ragozás kialakulását nem előzte meg a tárgyas ragozás gondolatának kialakulása. Csak a minden beszédaktusban, minden pillanatban jelen levő, jobb, pontosabb, könnyebb kifejezésre való „törekvés” (a fönti értelemben) bábáskodott a tárgyas ragozás kialakulásánál, de egyúttal minden egyéb nyelvi változásnál is.

5. „Maga a tárgyas igeragozás már az egyes nyelvek külön életében alakult ki más-más eszközökkel, de alapja, a gondolkodásmód sajátos vonása, mely e külön ragozás kialakulását elősegítette, sőt előidézte, közös örökség volt. Aligha volna ugyanis elképzelhető, hogy egymástól függetlenül, merő véletlenségből alakult volna ki tárgyas ragozás több, egymással genetikusan összefüggő (de akár össze nem függő) nyelvben.” (I. h. 276-7.)

Bárczi ezt nyilván cáfolhatatlan érvnek tartja, pedig nagyon egyszerű cáfolni. Egy-egy nép nyelve az illető nép természeti és társadalmi környezetét, az embereknek a természethez és önmagukhoz való kölcsönös viszonyát tükrözi. Hasonló viszonyoknak a tükrözése hasonló eredményt ad, persze nem a nyelv egyes anyagi elemeinek hasonlóságára kell gondolnunk, hanem mindekelőtt a nyelv szerkezetére, ha úgy tetszik, struktúrájára.

VALTER TAULI írja „The Structural Tendencies of Languages I” című művében (28 kk.): „Despite all sceptic opinions, it has to be admitted that (1) the languages of preliterate peoples have some common structural features. (2) that these features are explicable by the way of living and mentality of

these peoples. The most prominent of these features is a certain concretism. HAVERS, basing his statements on KNABENHAUS, has pointed out that this linguistic phenomenon is due to the way of living of the preliterate peoples, especially of collectors and hunters." — „Concretism manifests itself especially (1) in a wealth of details in expression resulting in a great abundance of concrete categories, and (2) in the circumstance that objects and actions which in reality are always connected with some person or object are expressed only together with the latter." — „A general phenomenon in the language of preliterate peoples is the wealth of deictic and local particles and demonstrative pronouns expressing different degrees of distance." „It is generally considered that another distinctive feature of the languages of the preliterate peoples is their abundance of forms and their complicated character."

Lehetne szaporítani az idézeteket. A nyelv és társadalom nyilvánvaló kölcsönhatása persze csak nagyon közvetetten nyilvánul meg a nyelvek szerkezetében. A szókészletben a változások aránylag gyorsan végbemehetnek, de az alaktani változások csak évszázadokban mérhetőek, s egyes szerkezeti elemek évezredek át megmaradhatnak. — Genetikusan összefüggő nyelvekben természetesen az anyagi elemek is sok egyezést mutatnak. Ezek az egyezések különösen nagyok a nyelvközösség szétválását követő időkben, aztán fokozatosan csökken a számuk.

Egészen természetes, hogy az egyes nyelvi változások előidézésében résztvevő tényezők, bármik legyenek is azok, a hasonló közegben, struktúrában hasonló módon érvényesülnek. Az volna a furcsa, ha ez másképp lenne.

6. „MIKOLA úgy véli, hogy a determináló elem egyaránt volt használatos bármely determinált mondatrész mellett. E szerepét azonban főlegessé tette a határozott névelő kialakulása. A nyelv azonban, mielőtt egy funkcióját vesztett elemet kivetne magából, »megnézi«, mire lehetne használni. Ezért lett az -l, -sz időjelből személyrag, s ezért vehette föl a determináló elem a tárgyrag szerepét. [Új bekezdés.] Amint ezt itt leírtam, kissé meginogtam. Szükség van-e itt még cáfolatra, ellenérvelésre? Elég-e például azt mondani, hogy az -sz, -l azért lett személyrag, mert mint időjel elavult?" (I. h. 278.)

Az a benyomása az olvasónak, hogy az idézetben szereplő „megnézi” szót Bárczi tette idézőjelek közé annak jeleként, hogy nagyon szerencsétlennek tartja az általam használt kifejezést. Én azt hittem, idézőjelben „elmegy”. De úgy látszik, nem. Ezután majd pontosabban fogalmazok. Bárczi professzor megingása pedig abból adódik, hogy úgy látszik, félreértette cikkem egyik mondatát. Nyilván félreértette, mert pontatlanul adja vissza. Én ugyanis soha sehol le nem írtam azt, hogy az -sz, -l azért lett személyrag, mert időjelölő funkciója megszűnt. Én azt írtam, hogy azért lehetett. Egy ható ige és egy nem ható ige között azért van némi különbség. Nyilvánvaló, hogy ha az -sz, -l továbbra is a jelen idő jele maradt volna, nem alakulhatott volna belőle személyrag. Az időjel-funkció elavulása feltétele, de nem oka a személyraggá válásnak.

Mit akartam a „megnézi” szóval kifejezni? Nyilván nem konkrét értelemben használtam, azért is tettem idézőjelbe. Az -sz, -l egy a maitól eltérő igeidő-rendszerben a jelen időt fejezte ki. (Az -l efféle magyarázatát nem tartom meggyőzőnek, de én sem tudok jobbat.) Később az igeidő-rendszer akképpen alakult át, hogy a \emptyset morfémával jelölt jelen idő kiszorította a föltehetőleg egyébként sem általános használatú -sz, -l-t. Az -sz, -l funkcióját elvesztve eltűnhetett volna nyelvünkől. Az időjel-funkcióból következik, hogy eredeti-

leg minden személyben egyaránt használatosak voltak. A *tesz, vesz, lesz* és más igék ma is őrzik ennek a rendszernek a nyomát. Az *-sz, -l* legtovább föltehetőleg az egyes szám 2. és 3. személyben tartotta magát, ahol az alanyi ragozásban nem volt külön formális kitevője az alany személyének. Így a *-d* 2. személyű és a *-ja, -i* 3. személyű tárgyas igeraggal egyaránt \emptyset morféma állt szemben az alanyi ragozásban. Az *-sz, -l* visszafejlődése idején ez a \emptyset morféma hol a tényleges igetőhöz, hol az *-sz, -l*-es igetőhöz „járult”. A 2. személy eredeti ragtalan-ságát őrzi a *méggy, vagy* igealak. Tehát két funkciót (2. és 3. személy kifejezése) két formans (\emptyset és *-sz, -l*) látott el fölváltva. Közismert, hogy ilyen esetekben alak- és funkciómegoszlás szokott végbemenni. Ilyen megoszlás eredményezte azt, hogy az *-sz, -l* egy időtől kezdve egyre inkább csak a 2. személyre korlátozódott, most már nem mint időjel, hanem mint az egyes szám 2. személyű alanyi személyrag. Ez a funkció aztán megmentette az *-sz, -l*-t a pusztulástól.

Csak egészen vázlatosan fejtettem ki álláspontomat, a kérdés alaposabb vizsgálata nem tartozik szorosan a tárgyhöz. Ezért a 3. személyben jelentkező *-n* ragot (*vagyon, megyn*, továbbá a felszólító mód) nem vettem tekintetbe. Azzal is számolni kell, hogy eredetileg a *-d* alanyi és tárgyas értékű is volt egyszerre. A magyar igei személyragok keletkezésének számos részlete nincs még kielégítően tisztázva, s én sem tudnám itt a problémákat eloszlatni. Hogy vázlatosan szoltam róluk, annak az az oka, hogy miképpen az *-sz* és *-l* csak azzal párhuzamosan válhatott személyraggá, hogy a jelen idő jelölésének egy új módja alakult ki, úgy a determináló *-t* is csak azzal párhuzamosan fejlődhetett tárgyraggá, hogy a determinálás új módja jelent meg.

7. „A *-t* determináló funkciójának megszűnése — bármi volt is e megszűnés oka — még semmiképpen sem magyarázza, hogy miként lett tárgyraggá. E »magyarázat« voltaképpen megkerülése a magyarázatnak. De a benne foglalt állítás megkíván néhány sort. E föltevés szerint a határozott névelő jóval a tárgyrag kialakulása előtt keletkezett volna, azaz az ősmagyar kor első felében sok száz évvel a honfoglalás előtt.” (I. h. 278.)

Ez az állítás valóban megkíván néhány sort. Tudniillik Bárczi olyan nézeteket tulajdonít nekem, amelyeket én nem vallok, és idézett cikkemben sem vallottam. Én sehol nem írtam le azt a nyilvánvalóan hibás állítást, hogy a határozott névelő jóval a tárgyrag kialakulása előtt keletkezett. Én azt írtam, hogy „... valamely determináló elem használata csak azzal párhuzamosan szűkül le egy bizonyos esetre (tudniillik a tárgyesetre), hogy más esetekben viszont egyéb determinálási módok jelennek meg” (NytudÉrt. 46. sz. 61). Tehát nem előtte, hanem párhuzamosan, és ez valami egészen más dolog. A továbbiakban részletesen lesz róla szó.

Miből kell kiindulni a határozott névelő eredetének kérdésében? Nyilván nem a mai határozott névelőből, mint Bárczi teszi, hanem abból a determinálási módból, amely a határozott névelő kialakulását megelőzte. Azt Bárczi is elfogadja, hogy több rokon nyelvünkhöz hasonlóan a magyarban is megvolt az egyes 2. személyű birtokos személyrag determinatív használata. Ebből később tárgyrag lett. Azt azonban már nem hiszi, hogy a tárgyraggá válással párhuzamosan más determinálási mód jelent meg. Bárczi ezt a két elválaszthatatlan folyamatot elválasztja egymástól, pedig a nyelv struktúrája összefüggő egész, amelyben minden rész „elmozdulását” a szomszédos részek mozgása kíséri, hangsúlyozom: kíséri, nem követi, főleg pedig nem évszázadok múlva követi. Ha tehát valamely nyelvi elem használati köre elszűkül, akkor egy másiké viszont kibővül.

Meglepő, amit állítani fogok, de ennek az elvi fejtegetésnek a magyar nyelvemlékek nem mondanak ellent. Még akkor sem, ha Bárczi ellenvetéseit akceptálva lemondok a szolgai fordításra való hivatkozásról. Nem szabad megfélekednünk ugyanis arról, hogy a birtokos személyraggal való determinálás, amelynek helyére fokozatosan a határozott névelővé váló mutató névmás lépett, távolról sem volt olyan széles körben használt, mint a mai határozott névelő. Ezt a ma is birtokos személyraggal determináló rokon nyelveink világosan bizonyítják. Én tehát nem vagyok köteles kimutatni első nyelvemlékeinkből egy mai értelemben vett határozott névelőt. Csak ott kell keresni határozott névelőt, ahol rokon nyelveink általában determinatív birtokos személyragot használnak. A determinatív birtokos személyragok használata pedig nem általános, nem kötelező olyan esetekben, amikor a szó egyébként is valamilyen módon határozott. A következő esetekben fölösleges külön determinálni a szót: 1. ha birtokos személyraggal van ellátva; 2. ha valamilyen jelzője van; 3. ha a dologból elvileg csak egy van. Mielőtt a rokon nyelvi bizonyító anyagot felsorolnám, szeretném megjegyezni, hogy ha az említett három esetet nem tekintjük, márpedig nem kell tekintenünk, akkor sem a Halotti Beszédben, sem az Ómagyar Mária-siralomban nem volt szükség a határozott névelő előfordulására. Csak ott kellett volna előfordulnia, ahol rokon nyelveinkben a determinálás használatos: egy ismételten megnevezett, sem birtokos személyraggal, sem jelzővel meg nem határozott, több példányban létező dolog esetében.

Kérdés, helyes-e egy ilyen szűk körben használt determinálási móddal kapcsolatban határozott névelőről beszélni. Hogy hol végződik a mutató névmás, és hol kezdődik a határozott névelő, azt nagyon nehéz lenne megmondani. Hogy én mégis határozott névelőről beszélek, az abból ered, hogy rokon nyelveink determinatív birtokos személyragjairól ilyen kijelentéseket olvashatunk: „durch dieses wird oft schlechtweg der bestimmte Artikel ersetzt” (CASTRÉN, SamGr. 221). BEKE (Nyr. LX, 63) szerint: „A finnugor nyelvekben a determinálás nemcsak a mutató névmás segítségével történhetik, mint a mordvinban vagy a magyarban, ahol a hasonló szerepű határozott névelő (*a, az*) szintén mutató névmásból fejlődött, hanem a birtokos személyragokkal is.” BEKE tehát nem lát elvi különbséget a mi határozott névelőink és a determinatív birtokos személyragok között. FOKOS (NyK. LXII, 232) idézi BUDENZ szóhasználatát, aki „affigierter Artikel”-nek nevezi a szóban forgó nyelvi elemet. FOKOS maga így ír (i. h.): „Már gyakran rámutattak arra, hogy a 3. személy birtokos személyragja a finnugor nyelvekben . . . csupán determináló értékű, mintegy a hátravetett határozott névelő (artikulus) szerepét tölti be.”

Nézzük meg ezek után közelebbről az említett három esetet, ahol ma határozott névelő van, de ahol a determinatív birtokos személyrag általában nem használatos. Hogy egy különben is birtokos személyraggal ellátott szó nem vesz föl még egy birtokos személyragot, az eleve valószínűnek látszik. Igaz ugyan, hogy a permi nyelvekben és a cseremiszenben ilyen esetek is vannak, de a magyarban nem volt ilyen széleskörű a *-t* determinatív használata, hiszen a birtokos személyragok egy része után ma sem kötelező a tárgyragot használni. Helyesebb más rokon nyelveket, elsősorban a szamojéd nyelveket vizsgálni ebből a szempontból, hiszen ezek az uráli nyelvcsaládon belül a legarchaikusabb szerkezetűek.

Ezen az alapon szükségtelen a határozott névelő a HB. és az ÓMS. ilyen helyein, mint például: *zumtuchel, miv isemucut, Scemem, scepssegud* stb.

Mint említettem, általában elmarad a determinálás akkor, ha a szónak jelzője van. Erre nézve először is az erdei jurákból hozok példát. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy ebben a nyelvjárásban olyan folyamat megy végbe, amely sok tekintetben hasonlít a magyar tárgyrag kifejlődésére: egy birtokos személyrag számos esetben a határozott tárgy jelölője lett, majd onnan áterjedt a határozatlan tárgyra is. BO WICKMAN részletesen vizsgálja ezt a folyamatot „The Form of the Object in the Uralic Languages” című sokat idézett kitűnő munkájában. Művének 103–4. lapján a következőket olvashatjuk: „Besides having the »normal« function of indicating that something is owned by or belongs to somebody, the Forest Yurak Px3sg seems to exhibit a tendency towards functioning as a kind of accusativ ending, replacing the ancient accusativ ending -m, which has been lost in this dialect. It is not more than a tendency, the exceptions being not inconsiderable in number, and the tendency seems to make itself felt mainly in objects consisting of simple nouns without attributes. [A kiemelés tőlem. — M. T.] The reason for this phenomenon is probably that the addition of an attribute in front of the object causes the latter to be felt as sufficiently determined already without the extra addition of the Px3sg at the end.” A bizonyító anyag a megjelölt helyen megtalálható.

A lapp nyelv is tanúként idézhető az ügyben. A 36. lapon WICKMAN ezt írja összefoglalva az accusativus használatát: „1. An indefinite object is in the nominativ plural. 2. A definit object may be in the nominativ plural or the accusativ plural. If it is in the accusativ plural, this often implies that certain individually defined units are referred to, whereas the nominativ plural often refers to a collective group. (Ez még fontos lesz a továbbiakban.). 5. An object that has a genitiv attribut is mostly in the nominativ plural, unless it also has a demonstrativ pronoun for an attribut; in the latter case it may be in the accusativ plural.” A 3., 4. és 6. pont a névmásokra, a névmási és számnévi jelzőkre vonatkozik.

Az elmondottak értelmében nem várható határozott névelő az ilyen esetekben, mint például *terumteve istentvl*. Itt különben más szempontból is fölösleges a határozott névelő, mert ez a kifejezés besorolható a kivételek következő, harmadik csoportjába is.

Nem kötelező a determinálás akkor sem, ha a szóban forgó dolog csak egy példányban fogható fel, s így határozott. Sokszor ilyen esetekre is áterjed a determinálás, de a régebbi állapot világos nyomai több helyütt megmaradtak. Az előbb idéztem WICKMANNnak egy megállapítását a lappra nézve, amelyből kiderül, hogy a lapp a kollektív értelemben használt szavakat az indeterminált szavakkal azonos hánásmódban részesíti. Nyilván nem azért, mert a kollektív megjelölés indeterminált, hanem azért, mert formai megjelölés nélkül is determinált.

Vagy nézzük a mordvint. A 48. lapon ez van WICKMAN könyvében: „In some examples belonging to this group the English translation must have the definite article attached to the object. Such nouns as 'the sun' and 'the moon' in Mordvin may evidently be regarded as a kind of general notions and put on the same level with indefinite notions.” A példák: *nať č i p a s veltas da lopasonzo* 'so it has covered the sun with its leaves'; *master acaš korencinde, č i p a s ekšems lopasundo . . . k o v - p a s ekšems sulejdinde* 'it covered the earth with its roots, it shaded the sun with its leaves . . . it shaded the moon with

its shadow'; *uš č i - p a s kēkševš taracondo* 'it has covered the sun with its branches'.

A szamojédban is megfigyelhető ez a jelenség. A *num* 'ég, isten' címszó alatt olvashatjuk LEHTISALO szótárában: *num jādīmz pā* 'das Wetter fing an warm zu werden'; *šit num lētambāje* 'Gott behüte dich'. A *jirī* 'hold; hónap' címszónál ez áll: *jirījō sewan adīme* 'der Mond wurde sichtbar'. A *-jō* nem determinatívum, hanem augmentatív képző. Determinálásra ilyen jelentésű szavaknál a *-da* egyes szám 3. személyű birtokos személyrag szolgál.

A 3. személyű birtokos személyraggal való determinálás nyomai megtalálhatók a magyarban is. A továbbiakban erre még visszatérek. A magyar *-t* ilyen szavaknál nemigen lehetett használatos, mint ahogy rokon nyelveinkben sem áll ilyen esetekben 2. személyű determináns. Következésképpen innen nem is kellett a *-t*-t kiszorítani. Hangsúlyozni kell azt is, hogy az efféle szavak determinálása távolról sem általános.

Ezek szerint viszont nem kötelező a határozott névelő használata ilyen esetekben sem, mint például: *paradisumut, isten, urdung*. Az első két szó egy példányban meglevő dologra vonatkozik, a harmadik pedig kollektív értelemben áll. Hogy eredetileg ennél a szónál fölösleges volt a határozott névelő, az abból is látható, hogy ma viszont a beszédhelyezettől szinte teljesen függetlenül kötelező! Az Értelmező Szótár helyesen így értelmezi az ördögöt: „1. (*Vall*) Gonosz szellem, a rossz oka, az embert bűnre csábító hatalom”. Az ördög, tehát a gonosszal egyenlő értékű, s mint ilyen, minden esetben határozott. Erre utal a ma általános határozott névelő. Viszont éppen ebből következik, hogy eredetileg nem volt szükséges determinálni. Az ördög a rokon nyelvekben is determinálatlan marad. Egy jurák példa (LEHTISALO 22, 20): *ṇāni' ṇīlika xānawīda* 'wieder hat der Teufel sie weggeführt'.

A nyelvelmékeket tovább nem vizsgáltam, mert a Gyulafehérvári Sorokban, a következő nyelvelmékekben már előfordul a határozott névelő. Megjegyzem, hogy Bárczival ellentétben BERRÁR nem fogalmaz olyan kategorikusan a határozott névelő dolgában. (A magyar nyelv története II. rész, 147): „A HB. oz alakjai még valószínűbben hangsúlyos mutató névmások.”

A Bécsi Kódexre nézve rendelkezésünkre áll IMRE SAMU tanulmánya (MNY. XLIX, 348–59). Amit ott olvashatunk, az mindenben alátámasztja a határozott névelővel kapcsolatban fentebb kifejtett nézetemet. IMRE megállapítja (359): „A köznevek és a köznévként használt más névszók közül azok előtt, amelyek a faj egy már ismert egyedét vagy részét jelölik, a névelő használata már majdnem általánosnak mondható.” Mint korábban említettem, éppen ebben az esetben szokásos, bár korántsem általános a finnugor nyelvekben a birtokos személyraggal történő determinálás. Hogy első nagyobb nyelvelmékeinkben a határozott névelő már sok tekintetben túllépte eredeti alkalmazásának határait, az a névelő nagy régiségére vall.

8. „Talán az is föltűnő, hogy minek keletkezett határozott névelő, ha már volt a *-t*” (I. h. 278.)

Azt hiszem, itt az ideje, hogy részletesen kifejtsem nézeteimet a tárgyrag eredetéről. Tárgyragunk az általános felfogás szerint az egyes szám 2. személyű birtokos személyragból keletkezett. Rokon nyelveinkhez hasonlóan a magyarban is megvolt a birtokos személyragok determinatív használata (a fentebb vázolt eseteket kivéve). Mivel a finnugor nyelvekben a determináló birtokos személyragok nemcsak a nominativusban és accusativusban használatosak, nem lehet kitérni annak föltevése elől, hogy az ősmagyar *-t* is használatos volt a

ragozott alakokban is, bár csak kisebb mértékben. N. SEBESTYÉN IRÉN írja (ALingu. III, 312): „Es verdient beachtet zu werden, dass in einzelnen Dialekten auch das nach Kasussuffix gebrauchte Possessivsuffix der 2. Person Sing. -t in determinierender Rolle vorkommt: Arch. *tādībe tētant šiw ŋačekēda* 'der Zauberer-Wirt hat sieben Burschen'; *tādībe tētānt sābuxū' jō'mēdu* 'zu den unreinen Schlitten haben sie „verloren“ den Zauberer-Wirt'; Taz *ŋarka xabinta jādama ŋaŋi' pāda* 'die Spur des grossen Ostjaken begann er wieder (aufzunehmen)'; Taz *wesoku šūdēxanta mā* 'der Alte sagte zu dem Riesen.'”

További példák a birtokos személyragok különféle esetekben való előfordulására: LEHTISALO 38—1: *šiw tibe xab īnt ŋopoi pariku jāntōda* 'Der Siebenklafter-Ostjake hat einen schwärzlichen dünnhaarigen Hund.' 58—212—3: *xejānt lanġan lġkārād* 'An dem Steilufer des Strudels verstecke dich!' TERESCSSENKO 1—81: *he нгацекэнĉ ирѹда яѹзнга*. Szó szerint 'a leány gondolata megy.' LEHTISALO 57—51, 52: *ñ ē r m a d ā n d a jītamda so'o* 'Aus der Wuhne schöpfte er für sich Wasser.' 48—11: *puŋuce t u m t a tūn'eda* 'das Mütterchen zündete das Feuer an'; TERESCSSENKO (Nenecko-russkij slovar): *тѹку яла' нумда сава* 'сегодня хорошая погода'.

BUDENZ idézi a vogulból (Ugrische Sprachstudien II, 59): *egvaten tarmätäue, ojk äten almijäue* 'von der Frau wird es (das Kind) niedergesetzt, von dem Manne wird es aufgehoben'. Mindkét determinált szó lativusban áll. Szenvedő ige mellett a vogulban lativus fejezi ki az agenszt.

Az erzä-mordvinban a determinálás az egész ragozásra kiterjed, (vö. pl. PAASONEN, Mordwinische Chrestomathie 1—3).

Érdekes lenne megvizsgálni ezt a jelenséget részletesen is, de erre — sajnos — most nincs módom. Egy futólagos tájékozódás után úgy tűnik, hogy bizonyos eltérés figyelhető meg a 2. és a 3. személy determinatív használata között. A 2. személy ragja általában akkor használatos, ha valamely korábban megjelölt szó újra előfordul, s nominativusban, accusativusban és genitivusban szokott jelentkezni. A jelentése ilyenféle lehet: 'az az ember, asszony, dolog, amelyről beszélek neked'. A 3. személy ragja egyébként is meghatározott fogalmak nevéhez szokott járulni, mint például: 'ég, idő, hó' stb., azonban mint korábban hozott mondataim bizonyítják, nem kötelező érvénnyel. Ez a személyrag a ragozott esetekben is többször megfigyelhető, bár nehéz a tulajdonképpeni birtokviszonyt jelölő és a determinatív használatú példákat egymástól elkülöníteni.

Hogy a fönti fejtegetés lényegében helytálló, az megítélhető abból, hogy W. SCHLACHTER nagyjából hasonló eredményre jut „Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen” című terjedelmes monográfiájában. Mint már említettem, a zürjénben a birtokos személyragok determinatív használata kiterjedtebb, mint a szamojédban. Az ősmagyar viszonyok közel állhattak a mai szamojéd és obi-ugor állapotokhoz. Ezért is vettem a szamojéd nyelvek tanulságait előre. Nem lesz azonban haszontalan, ha idézem SCHLACHTER néhány megállapítását. — A 144—5. lapon statisztikát közöl a 2. személyű birtokos személyrag determinatív használatáról. A 198 előfordulás így oszlik meg: alany 107, tárgy 47, egyéb esetek 46. A 97. lapon a 3. személyű ragot vizsgálja, s az eredmény a következő: alany 26, tárgy 26, egyéb esetek 9. — A 125—6. lapon írja a 2. személyű ragról: „Die Funktion des Px lässt sich für die einschlägigen Stellen folgendermassen umschreiben: die dem suffigierten Wort entsprechende Vorstellung ist bekannt, kurz vorher erwähnt, steht zu Erzähler und Hörer nicht in vertraulichem Verhältnis, hat aber aus meist inhaltlichen

Gründen ihr Interesse.” — A 93. lapon ezt olvashatjuk a 3. személyű raggal kapcsolatban: „Sehen wir uns unter diesem Gesichtspunkt die Belege an, so finden wir, dass tatsächlich in knapp der Hälfte der Beispiele Vorstellungen wie Erde, Wasser, Berg, Himmel, Tag, Teufel u. a. das Suffix annehmen.”

Valószínűnek látszik, hogy az ősmagyarban nemcsak a 2., hanem a 3. személy ragja is használatos volt determinálásra. БЕКЕ (Nyr. LX, 63—4) a *nyárára, télire, őszire, hajnalára* alakokban a birtokos személyragot determináló elemnek tartja. Mindez egybevág azzal, amit főntebb a 2. és 3. személy különbségéről mondtam: ezek is önmagukban többé-kevésbé határozott szavakból alkotott ragos alakok.

A határozott névelő és a tárgyrag kialakulása előtt tehát egy elég bonyolult rendszer látta el a szavak determinálását. Az alany, a tárgy és a birtokos jelző határozottságát a 2. személy ragja, kisebb mértékben (főleg az imént említett fogalmak esetében) a 3. személy ragja jelölte. A különféle határozóragoknál inkább a 3. személy lehetett használatban, de ilyen esetekben igen gyakori lehetett tényleges rámutatás nélkül, azaz determinatív szerepben az *ez*, az *az* mutató névmás is. Jelzők előtt is a névmás jelentkezett többször, bár távolról sem volt kötelező a kitétele. A mutató névmás efféle használata rokon nyelveinkben is ismert, ragozott alakokban és jelzők előtt sokszor föllelhető. Példákat tetszés szerint lehet idézni: Jurák (КУПРИЯНОВА, Епи́сские песни nencev 60): *тукы хасарёхонанд ылыка яңгысеты* 'Abban a mocsárban ördög nincsen'; (LEHTISALO 1—23, 24) *šēdanfētumtei jāvēnta ņadimgarwa jā ņ-šī ņimne ņadime. tāda tīkī šīw ņe pakal* 'Beim Kommen des siebenten Tages wurde er oberhalb der Erdöffnung sichtbar. Dann ging er durch dieses Loch hinein'; (2—4, 5) *jā ņāmta pēncērtā mēwī. tīkī pēncērtā ņā* ... 'nahm seine Zaubertrommel aus Mammuthorn. Mit dieser Zaubertrommel ...'; (58—216, 231-3) *šīw ņē xāmīd* ... *tīkī šīw ņem tanōŋkatatu' māl* 'sieben Frauen liessen sich herab ... die (!) sieben Frauen an den Zöpfen alle erfasste er sie'; (58—135-37) *ņērnta ņā' pōsawa salm manē, tīkī pōsawa salm tāda lādāda* 'vor sich sieht er einen morschen Baumstumpf. Diesen morschen Baumstumpf schlug er dann.'

Ez a rendszer eléggé bonyolult, de nem egészen logikátlan. Vannak ugyan átfedések, azonban az is látható, hogy a három determinálási mód minden egyes fajtájának megvan a maga speciális területe is. A nyelvben ilyen esetekben egy bizonyos letisztulási folyamat szokott végbemenni: a többé-kevésbé párhuzamosan használt kifejezési lehetőségek közül az egyik lépésről lépésre kiszorítja a többi. A magyarban a mutató névmás aratott győzelmet a birtokos személyragok felett. Nem úgy állt a dolog tehát, minden valószínűség szerint, hogy egy időben a 2. személyű birtokos személyrag monopolhelyzetet élvezett volna determinálás terén. A mutató névmások kezdettől fogva konkurenciát jelentettek a *-t*-re és a 3. személy ragjára is.

Miért éppen a névmás lett a győztes? Alighanem a magyar névszóragozási rendszer gyökeres átalakulása döntötte el illetéknéppen a versenyt. A névmások leginkább a határozóragos alakokban szerepeltek, a *-t* pedig az alany, tárgy és birtokos jelző esetében. A birtokos szerkezeteknek egy jelentős része névutón át raggá vált, a *-t* teret veszített, a névmás terjeszkedett. A primér ragok egyre inkább háttérbe szorultak. Mindez maga után vonta a határozóragok és a birtokos személyragok sorrendjének fölcserélődését. A birtokos

szerkezetben, amelyből a végén ragos főnév lett, a személyrag a birtokosszón volt, s a névutó raggá válása után is ott maradt. A határozóragok sorrendje egy ideig kétféle volt: határozórag—birtokos személyrag és birtokos személyrag—határozórag. Ez utóbbi típus egyre általánosabb lett, s végül ez a sorrend alakult ki minden rag esetében (vö. erre nézve HAJDÚ, A magyar nyelv finnugor alapjai 84—5). Csak a névutók (*mellettem, alattam* stb.) őrzik a régi szerkesztésmód emlékét.

A birtokos személyragok bekerülése a szó belsejébe azt hozta magával, hogy a determinánst a szó belsejébe kellett volna alkalmanként rakni. Az ilyen determinálás nehézkes, nem is terjedt el a nyelvekben. Így aztán csak a ragtalan egyes nominativus és accusativus őrizte meg egy ideig a determináló birtokos személyragot, majd oda is kezdett behatolni az immár túlsúlyban levő névmás, s a *-t* sokszor elmaradhatott. Ekkor az volt a helyzet, hogy a *ház* indeterminált alany- és tárgyeset volt egyszerre, ugyanakkor a determinált alany és tárgy fölváltva lehetett *a ház* és *a házat*.

Létrejött az ismerős helyzet: két alak lát el fölváltva két funkciót, majd alak- és funkciómegoszlás következik be. A *-t* rag használata a határozott tárgy jelölésére szűkül le, majd áttérjed a határozatlan tárgyra is. Ezzel párhuzamosan a *-t* nélküli alak csak nominativus lesz.

A tárgyrag eredete tehát misztifikáció nélkül is megoldható. Ismét csak azt tudom írni, amit korábban írtam: nem azért jelentkezik a tárgyrag először a határozott tárgyon, mert azt különösen fontos volt jelölni, hanem azért, mert az az elem, amelyből később tárgyrag lett, már eleve csak determinált szavakhoz járult. Mielőtt még elhangzanék az az ellenvetés, hogy a *-t* mégsem a nominativus ragja lett, hanem a tárgyé, mégis csak fontosabb a határozott tárgy jelölése, megjegyezném a következőket: Ha két jeltelen dolog közül az egyik jelet kap, akkor azzal *m i n d k e t t ő t* egyformán pontosan meghatároztam. De mégsem véletlen, hogy a *-t* tárgy- és nem nominativusrag lett. Ennek azonban semmi köze a determináltság—indetermináltság problémájához, az ok a nominativusi, illetőleg accusativusi jellegben rejlik. Ha egy nyelvben különbség van nominativus és accusativus között, akkor általában a nominativus marad ragtalan. Azért kapja az accusativus a ragot a nominativusszal szemben, mert kevésbé fontos, mint a nominativus (ha persze egyáltalán lehet fontossági sorrendet felállítani az esetek között). Ez így célszerű. A nominativus a leggyakrabban használt alakja a névszóragozásnak, célszerűtlen lenne a testesebb, több figyelmet, energiát kívánó alakot nominativusszá tenni. Az accusativus lényegesen ritkább. A célszerűségről mindig a korábban megadott értelemben beszélünk.

Mellesleg e módon lehet magyarázni azt a korábban vizsgált kérdést, hogy miként lett az *-sz*, *-l* a 2. s nem a 3. személy ragja. Mert a 3. személy sokkal általánosabb.

9. „MIKOLA föltevése tehát, nyelvészeti zsargonban szólva, ingyen hipotézis, azaz olyan föltevés, mely egy másik föltevés támogatása kedvéért született, a tényektől azonban teljesen független. Úgy látom tehát, hogy az új föltevés, mely igazában meg sem kíséri a tulajdonképpeni magyarázatot, abban is, amit ad, jóval kevésbé illeszthető hozzá a tényekhez, mint a régi.” (I. h. 279.)

Hogy melyik magyarázat független a tényektől, azt az eddigiek alapján az olvasó is eldöntheti.

10. „De MIKOLA cikkének nagyobb részét, címe ellenére, nem a tárgyragnak szenteli, hanem a tárgyas ragozás kialakulásának. Itt is szembehelyezkedik a tőlem is vallott, de talán eléggé általánosnak mondható fölfogással.” (I. h. 279.)

Hogy a tárgyrag eredetével foglalkozó cikkemben részletesen kitértem a tárgyas ragozásra is, az nem az én bűnöm, hanem azé a felfogásé, amely elválaszthatatlanul összekapcsolta ezt a két egymástól független dolgot, azt állítva, hogy mindkettőnek oka egy finnugor lelki sajátosság volt, amely megelőzte és létrehozta mind a tárgyragot, mind a tárgyas ragozást. Erre nézve korábban kifejtettem álláspontomat, fölösleges lenne az ott elmondottakat a tárgyas igeragozással kapcsolatban is megismételni.

11. „Az, hogy más nyelvekben a tárgyas személyragok valamely névmási tárgyat tartalmazzanak, természetesen nem sokat jelent.” (I. h. 279.)

Bárcei két mércével mér. Hogy ő a törökben a magyarhoz hasonló viszonyokat vél fölfedezni, az lényeges (Bárcei: i. h. 277 török példákkal érvel a tárgyraggal kapcsolatban), hogy én több nyelvből, többek között a finnugor nyelvekből hozok példákat, az „természetesen nem sokat jelent”. A török tehát még úgy-ahogy csak megjárja, de a finnugor lehetőleg kerülendő.

12. „Nos, ha esetleg kisebb nyomatékkal, de a mondat tárgyán is lehet jelöltni a determináltságot.” (I. h. 277.)

Bárcei tehát úgy látja, hogy a tárgyas ragozás a határozott tárgy még pontosabb megjelölése érdekében jött létre. Kissé furcsa, hogy amikor a finnugor nyelvek többsége amúgy is megjelöli a határozott tárgyat, akkor még egy olyan rendkívül bonyolult rendszer is kialakul, mint amilyen a magyar, a mordvin, az obi-ugor és a szamojéd tárgyas igeragozás. Ez éles ellentétben áll mindazzal, amit a nyelvi fejlődésről, annak célszerű, ökonomikus jellegéről tudunk.

Nem a mindenáron való ellentmondani akarás késztet arra, hogy itt is eltérjek Bárcei véleményétől. A tárgyas ragozás nem azért alakult ki az igeragozás rendszerének nagy mértékű bonyolultabbá válása árán, hogy fölösleges dolgokat végezzen el. A tárgyas ragozás azért előnyös, azért vált életképessé, azért terjedt messze túl eredeti jelentkezési körén, mert szükségtelené tette egy korábban megnevezett dolog névének, illetőleg egy arra mutató névmásnak az állandó ismételtetését, ha az a dolog többszörösen előfordult tárgyi szerepben. Tehát nem ilyesféle mondatokban alakultak ki a tárgyas igealakok, mint például: *Látom a házat*, hanem ilyenekben: *látom, látod, kéri, nézte* stb., tudniillik azt a korábban megnevezett dolgot. A tárgyas igealakok csak később kerültek fölhasználásra olyan mondatokban is, amelyekben egyébként is benne volt egy főnévi vagy névmási tárgy, annak alapján, hogy egy idő után a nyelvközösség számára nyilvánvaló volt a szóban forgó igealakok és a tárgy határozottságának a kapcsolata. A rokon nyelveinkben ez a folyamat a mai napig sem zárult le. Nézzünk meg néhány példát.

STEINITZ írja „Ostjakische Grammatik und Chrestomathie” című munkájában (75): „Die bestimmte Konjugation kommt nur vor, wenn es sich um ein bestimmtes Objekt handelt, jedoch ist sie nicht obligatorisch. Insbesondere erscheinen die Formen der unbestimmten Konjugation oft, wenn das bestimmte Objekt unmittelbar vor dem Prädikat steht, z. B. *jintet estamtos*’ er liess seine Bogensehne los.”

WICKMAN írja (i. m. 65) a vogulra nézve: „When the object is in the accusative, the verb is in the objective conjugation almost throughout, but some of the examples seem to have an indefinite object.” A vogulban tehát már előbbre haladt a tárgyas igealakok behatolása a tárgyat is tartalmazó mondatokba, mint a különben is régiesebb osztjákban, de kivételek azért itt is akadnak.

Az ugyancsak archaikus szamojédből tetszés szerint lehet idézni olyan mondatokat, amelyekben határozott tárgy mellett alanyi ragozás áll. Példák felsorolása helyett idézem N. M. TERESCSENKO megállapításait (*Materialy i issledovanija po jazyku nencev* 114): „Если во фразе логическое ударение падает на прямое дополнение, то переходный по своей семантике глагол изменяется по непереходному типу спряжения. Если же логическое ударение падает на сказуемое, выраженное переходным глаголом, то этот глагол присоединяет к своей основе личные показатели переходного типа спряжения. Например: *нисяв тикы газетам толаби* 'мой отец читает эту газету'. *Нисяв тикы газетам толабида*. 'Мой отец читает газету.'

В качестве случаев наиболее отчетливо выраженного логического ударения, падающего на сказуемое, могут рассматриваться следующие: а) когда прямой объект в данном предложении отсутствует и указание на него заключается лишь в форме глагольного сказуемого; б) когда прямое дополнение, на которые переходит действие сказуемого, выраженного переходным по своей семантике глаголом, помещается не на своем обычном месте (т. е. непосредственно перед сказуемым), а отдельно от него другими эту членами предложения.”

Mindezek a tények szöges ellentétben állnak Bárczi hipotéziseivel. A szamojéd és az osztják nyelv pontos egyezése a tárgyas ragozás használatában nyilván ősi örökség, már ami a tárgyas ragozás kiindulópontját, az egyes 3. személyt illeti. Hogy az alapnyelvben meglehetett az említett személyben a kétféle ragozás különbsége, azt nem én mutattam ki, hanem HAJDÚ (vö. i. m. 92—3). Bárczi által kritizált írásomban én csak azt fejtegettem, hogy a magyar, osztják és a többi nyelv egyes 3. személye accusativusi értékű névmást tartalmaz, én azonban párhuzamos külön nyelvi fejleményre gondoltam, mert láttam, hogy ha az alapnyelvre tárgyas igealakokat teszek föl, akkor az alapnyelvi igeragozásra vonatkozó nézeteket nagy mértékben felül kell vizsgálni. HAJDÚ elvégezte ezt a feladatot, s amennyire a tankönyvről rendezett országos vita hozzászólásaiból következtetni lehet, az alapnyelvi igeragozás új megvilágításba helyezése általában pozitív fogadtatásra talált. Szerintem feltétlenül szükséges volt.

Visszatérve az idézetekre, azt láthatjuk, hogy a tárgyas ragozás használata kitett határozott tárgy mellett egyáltalán nem a tárgy határozottságát van hivatva jelölni. TERESCSENKO külön kiemeli, hogy ha a logikai hangsúly a tárgyon van, akkor éppen nem használnak tárgyas igealakot. Hogy tudja ezt Bárczi beilleszteni gondolatmenetébe? TERESCSENKO megállapításai világosan mutatják, mikor szükséges a tárgyas igealak: ha a különben határozott tárgy hiányzik a mondatból, vagy pedig az állítmánytól messze helyezkedik el, s ezért szükséges külön utalni rá. Mindez a legteljesebb összhangban van azzal, amit korábban a tárgyas igealakok első jelentkezési körülményeiről mondtam, s nem utolsó sorban a legteljesebb összhangban van a nyelvi fejlődés törvényszerűségeiről, célszerűségéről vallott nézeteinkkel.

13. „Ha nem is éppen valószínű, de elvégre nem teljesen lehetetlen, hogy a 3. személy ragjában tárgyra mutató névmás van, míg az 1. és 2. személyben az *-m* és a *-d* nem a tárgy, hanem az alany volt eredetileg. Ebben az esetben is meglepő volna, hogy az *-m* és a *-d* előtt (vagy akár után) teljesen hiányzik a 3. személyű tárgyat képviselő névmás. . .” (I. h. 280.) — „Semmi képpen sem lehet tehát kibújni az alól, hogy az 1. és 2. személyű tárgyas személyraggá váló névmás eredetileg az állítmány alanya volt és nem tárgya, hogy ezekhez az adatokhoz a határozott tárgyra mutató funkció csak ráértéssel kapcsolódhatott. Ha az 1. és 2. személyben ez így és csak így folyhatott le, semmi okunk sincsen a 3. személyre más folyamatot tenni föl.” (Üo.)

Én nem akartam kibújni annak elismerése alól, hogy az *-m* és a *-d* eredetileg az alany személyét jelölte. Szórol szóra ezt írtam: „... a tárgyas igealakokban egy accusativusi értékű névmás nyomát kell keresnünk. Nem minden egyes alakban, hanem csak a 3. személyűben.” (I. h. 58.) Tény, hogy az 1. és 2. személyben hiányzik az accusativusi névmás. A mordvinban például nem hiányzik: *pala-sa-(n)* 'csókolom őt', a *-sa* accusativusi értékű 3. személyű névmás. Az 1. és 2. személyű tárgyra is infixálással történik utalás, például *pala-ta-n* 'én csókollak téged'. Hogy a mordvinban minden személyben agglutinálódott a tárgyat jelölő névmás az igehez, a magyarban pedig csak a 3. személyben, az nem véletlen. A magyar nyelvben az agglutinálódási tendencia nem volt olyan erős, hogy egyszerre két névmást is be tudott volna olvasztani az igebe. A tárgy értékű névmás ezért csak a különben ragtalan 3. személyben vesztette el önállóságát. A mordvinban ez a tendencia sokkal erősebb. A mordvinban például határozóragos főnevek is fölvehetnek igei személyragokat. Néhány példa M. N. KOLJADENKOV „Struktura prostogo predloženiija v mordovskich jazykach” című munkájából (230—1): *майгасан 'я в тайге'*, az alapszóhoz inessivus-rag + 1. személyű igei személyrag járul. *Мая столъ эжисель*. 'мая за столом была', itt a 'mögött' jelentésű névutó vett föl múlt idejű, egyes 3. személyű igeragot. Semmi meglepő nincs abban, hogy egy ilyen jelenségeket mutató nyelvben a tárgyat meg az alanyt jelölő névmás is agglutinálódhatott. A magyarban más volt — részben — a helyzet.

Bárczi hibámul rója föl, hogy másképp magyarázom a fejlődést a 3. személyben, mint az 1.-ben és a 2.-ban. Hogy a 3. személy és a többi személy között különbséget kell tenni, az nem tőlem származik. Ez az általános fel fogás. BERRÁR ezt írja egyetemi tankönyvében (54): „A két egymás mellett használt, eredetileg teljesen azonos jelentésű harmadik személy közül a hosszabbra egy idő múlva ráértették egy határozott harmadik személyű tárgy fogalmát is: *аджа (азт), néзи (от)*. Megindult az alanyi és tárgyas ragozás elkülönülése.” Másrészt Bárczi így ír (i. h. 279.): „Az igeragozás kialakulása során a személyragok igen nagy bősége keletkezett.” Vagyis sok személyrag volt, de a két ragozás elkülönülése csak akkor kezdődött el, mikor a 3. személyben is kialakult a kettősség. Sok kérdésre válaszoltam már, hadd kérdezzek én is valamit: Miért nem különültek el a személyragok már korábban? Elvileg ez lehetséges lett volna, hiszen többféle forma állt rendelkezésre az esetek nagy részében. Miért kellett bevárni a 3. személyt? A Bárczi által képviselt nézet ezt a kérdést nyitva hagyja. Ha viszont a 3. személy *-ja*, *-i* ragjában eredeti accusativusi névmást látunk, a probléma megoldódik. Nem is beszélve arról, hogy más tények is, amelyekről még szó lesz, a *-ja*, *-i* eredeti accusativusi értéke mellett szólnak.

Elvileg sem helyes Bárczi kategorikus kijelentése arról, hogy ha az 1. és 2. személyű személyrag így és így keletkezett, akkor a 3. személyű sem keletkezhett másképp. Hogy az igei személyragoknál maradjunk, abból, hogy az *-sz*, *-l* ráértéssel vette föl az alanyt jelölő szerepét, következik-e az, hogy például az *-unk*, *-ünk* is ráértéssel jutott ehhez a funkcióhoz? Az alanyi személyragok sem egységesek tehát keletkezésük szempontjából. Sok esetet lehet említeni arra, hogy egy-egy paradigma tagjai különböző úton keletkeztek. Határozóragjaink között vannak olyanok, amelyek legalábbis részben ráértéssel nyerték jelentésüket, mások viszont önálló szóból keletkeztek

14. „MIKOLA okfejtésében van egy komoly érv: az *engem*, *téged* mellett használatos alanyi ragozásra való hivatkozás.” (I. h. 280.)

Bárczi szerint tehát a többi érv, amely ezzel kapcsolatban elhangzott — s melyeket említésre méltatlannak tart —, semmit sem ér. Pedig ezeket nemcsak én vallom, hanem mások is. Közülük egyik legfontosabbat, SZEREBRENNYIKOVNAK a permi és cseremiszi igeragozásra vonatkozó nézeteit egyébként RÉDEI közvetítésével vettem át (MNy. LVIII, 434). Nem is az érvek komolyságával van itt baj, hanem azzal, hogy Bárczi a finnugor nyelvhasználat tanulságait — úgy látszik — nem tartja alkalmazhatónak az ősmagyar nyelvi rendszer rekonstruálásában, holott legutóbb RÉDEI is kifejtette:

„Magyar (különösen ősmagyar) nyelvtörténeti vizsgálatainkban nem elegendő csupán a magyar nyelv jelenségeire és a magyar nyelvtudomány eredményeire támaszkodnunk, hanem feltétlenül tekintetbe kell vennünk a rokon nyelvek hasonló jelenségeit és a finnugor nyelvtudomány eredményeit is.” (I. h.)

Bárczi tehát nem az egyetlen komoly, hanem az egyetlen magyar érvet ragadja ki, s felfogásából következően „lélektani” alapon cáfolja.

Szeretném röviden megismételni egyik-másik általa nem említett érvemet.

15. RÉDEI idézi SZEREBRENNYIKOV egyik megállapítását, amely a tárgyias ragozás csíráit mutatja ki a permi nyelvekből és a cseremiszből. Hogy ezekben a nyelvekben a tárgyias ragozás nem bontakozott ki, az különösen alkalmassá teszi őket arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőlük más nyelvek tárgyias ragozásának kezdeti szakaszára. Ahol a tárgyias ragozás kiterelődött, ott természetesen a nyomok is elmosódtak, nem tudhatjuk, hol alakult ki a tárgyias igealak természetes úton, s hová terjedt át ráértéssel.

A zürjénben az egyes 3. személy ragja a múlt időben *-s* és \emptyset , a jelen időben \emptyset . A múlt időben a két rag használata akképp oszlik meg, hogy tranzitív igéknél mindig megvan az *-s*, az intranszitivoknál viszont gyakran elmarad: *muni* 'ment', *kuli* 'meghalt' stb. Önként adódik a föltevés, hogy az *-s* a tranzitív igékből került át az intranszitivokra. A tranzitívoknál viszont nem a múlt időt jelölte eredetileg, mert akkor más személyekben is meglenne, s a múlt idő különben is ki van fejezve a múlt idő *-i* jelével. Ha az alanyt jelölte volna, akkor tárgyias és tárgyatlan igékben egyaránt megvolna. Mivel tehát az *-s* nem jelölte az alanyt, és nem jelölte a múlt időt, s mivel nyilvánvalóan a tranzitív igékről terjedt át az intranszitivokra, nem gondolhatunk másra, csak arra, hogy az *-s* az ige tárgyát jelölte.

Miért van meg az *-s* a múlt időben; és miért nincs meg a jelen időben? Mielőtt választ adnánk a kérdésre, mérlegeljünk néhány dolgot. Nem számoltam meg, de úgy vélem, tranzitív ige sokkal több van, mint intranszitiv. A tranzitív igék lehetnek folyamatos cselekvést jelölők (*írok*, *nézek*, *látok* stb.)

és befejezett cselekvést kifejezők (*megírok, megnézek, meglátok, átlépek* stb.). A folyamatos tranzitív igék állhatnak tárgy nélkül, a befejezettek mindig kapnak tárgyat. Mondhatjuk azt, hogy *írok, nézek, látok* tárgy nélkül is, de a *megírok, megnézek, meglátok, átlépek* feltétlenül megkövetel valamilyen tárgyat. A folyamatos jelentésű ige bármilyen időben mondható, a befejezett jelentésű viszont értelem szerint csak múlt vagy jövő időt jelölhet. Gondoljunk például az orosz befejezett igékre! Milyen igéknél volt tehát a legnagyobb az accusativusi névmás agglutinálódásának valószínűsége? A befejezett jelentésű igéknél! S mivel a befejezett ige nem fejezhet ki jelen időt, csak múltat vagy jövőt, ezért nem meglepő, hanem éppen ellenkezőleg, egyenesen várható, hogy a szóban forgó -s éppen múlt időben és éppen tárgyas igéken fog jelentkezni.

Ha mindehhez hozzáfűzöm, hogy a jelen időtől eltérően a zürjén jövő időben is megvan az -s (például *munas* 'menni fog' stb.), hogy a votjában a viszonyok teljesen hasonlóak (pl. *baste* 'vesz', *bastiz* 'vett', *bastoz* 'venni fog'), akkor a fönti magyarázatot helyesnek kell elismernünk.

Az eddig elmondottakat a cseremisiz nyelv is igazolni látszik. A múlt időben a cseremisizben kétféle rag használatos. Az -em típushoz tartozó, túlnyomó többségükben tranzitív igék -š ragot vesznek föl, míg az -am- tövű, általában intranszitiv igékben ez az -š nincs meg, például *widaš* 'vezetett', de *toľš* 'jött'. E. ITKONEN (SUST. CXXV, 113) ezt az -š-t az -š múlt idő-jelből eredezteti, s fölteszi, hogy a tagadó igéből terjedt át az állító igealakok egy részére.

A permi nyelvek imént tárgyalt jelenségei arra intenek, hogy más magyarázatot keressünk. A cseremisizben a szókezdő *s, *š és *š egybeesett, s a felsorolt három hang szó belsejében is gyakran átmegy egymásba (erre nézve vö. COLLINDER, CompGr. 163). Ezért valószínű, hogy a múlt időben jelentkező -š az alapnyelvi *se névmásból származik, olyan módon, mint a zürjénben és votjában.

Az eddig leírt esetekben tehát világos összefüggés mutatkozik a *se névmás agglutinálódása és az ige tranzitív jellege között. A *se névmás a befejezett tárgyas igéken jelentkezik először, hiszen ezek az igék mindig megkívánják a tárgy kitételét. Mivel az ilyen ige jelen idejű nem lehet, ezért a jelen időben az -š nem mutatkozik, legalábbis az indicativusban nem. A cseremisiz desiderativusban például megvan a *se: *widaneža* 'vezetni akar'. Hogy az *s folytatása itt ž, az a magánhangzóközi helyzettel magyarázható. A múlt időben az -š a 3. személyben szó végén állt, s onnan terjedt át a többi személyre. Azonban a cseremisiz -ne módjel, a magyar -na, -ne, -ná, -né pontos megfelelője, korábbi mozzanatos képzőből alakult ki (vö. BERRÁR i. m. 23), s így a névmás itt is befejezett értékű igéhez járult eredetileg. A 3. személyű névmás egyébként is, a tárgyas ragozást nem ismerő finnugor nyelvekben is olyan igemódokban jelentkezik csak, amelyek tulajdonképpen jövő értékűek (imperativus, conditionalis).

Az ige cselekvésminőségének és az igeidőnek a kapcsolata nem orosz specialitás. A nagyon régies s finnugor szempontból ezért nagyon fontos számjéd nyelvekben ma is lehet ugyanaz az időjel nélküli igealak hol jelen, hol pedig múlt (jövő) idejű a cselekvés minőségétől függően, például *uľedm* 'élek', *xarđm* 'elmentem'. A magyar is őrzi ennek a rendszernek a nyomait: *lők ~ lék* 'levék', de *megyek*.¹ Ezzel magyarázható az -nd mozzanatos képzőnek jövő

¹ Erre GYÖRKE JÓZSEF már régen rámutatott (NyK. LI, 54 kk.).

idő-jellé válása is. Az eddigiekből láthatjuk, hogy az ige cselekvésminőségének figyelembe vétele nemcsak az igeidők, hanem a tárgyas igealakok magyarázata során is szükséges.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a finnugor nyelvekben a 3. személyű személyes névmás már eleve a tárgy jelölése céljából kapcsolódott az igetőhöz, hiszen csak olyan nyelvekben jelentkezik, ahol tárgyas ragozás is van. Ha pedig olyan helyen mutatkozik, ahol tárgyas ragozás nincsen, akkor kimutatható a **se* elem kapcsolata az igealak tárgyas jellegével. Ez utóbbi esetekben a beolvadt névmás accusativusi szerepe egészen világos.

16. Nagyon röviden megismétlem egy másik érvmet is. A keleti osztyákban TERJOŠKIN nyelvtana szerint az egyes 3. személyben *-mā*, *-mā* a tárgyas igei személyrag: *вэрлум* 'csinálok', *вэрлун* 'csinálod', *вэрлāmā* 'csinálja'. Ez a *-mā*, *-mā* nem lehet azonos az 'ő' jelentésű *лōγ* személyes névmással, tehát nem is jelölhette az alany személyét. Nem azonos a 3. személyű birtokos személyraggal sem, mert az viszont *-л*: *āн'ул* 'nővére'. A *-mā*, *-mā* ragot csak a *мум'ез'*, *мом'аз'* mutató névmásokból magyarázhatjuk, akképpen, hogy a *-mā*, *-mā* eredetileg 'ezt, azt' értékű volt. Erre már STEINITZ is rámutatott (ÖEST. XXX, 696–7).¹

Hoztam bizonyítékot a kamasz szamojédból is, de mivel ennek a nyelvnek a története eléggé homályos, nem óhajtok újlag hivatkozni rá. Egy másik érvt azért kissé részletesebben óhajtok kifejteni.

Jelenleg az az egyöntetű álláspont, hogy a 3. személyben az agglutináció később történt meg, mint az 1. és 2. személyben. A magyarázat erre az szokott lenni, hogy a 3. személyben bármely főnév vagy mutató, határozatlan stb. névmás lehet alany, s ezért az 'ő' jelentésű névmás ritkábban fordult elő az ige mellett, mint az 'én' és a 'te' jelentésű. Ez minden bizonnyal igaz, de ebből következik valami, amiről kár lenne megfeledkezni. Amikor az 1. és a 2. személyben megvolt az *-m*, *-d* rag, akkor már a 3.-ban is megvolt a \emptyset rag. Az 1. és a 2. személy meghatározásával egyértelműen meghatározzuk a 3. személyt is. Ha tehát az *-m*, *-d* rag kialakulásáig is csak ritkán fordult elő a 3. személyben az alanyi értékű 'ő' névmás — ha ugyan egyáltalán előfordult hangsúlytalanul az ige mögé helyezve —, akkor ezután még kevesebb oka volt előfordulni. Ha egy nyelv személyragokkal kifejezi az alany személyét, akkor magát a névmást már csak hangsúlyozott helyzetekben teszi ki, legalábbis az általános gyakorlat ez. A hangsúlyos 'ő' jelentésű névmás pedig nyilván nem az ige után, hanem eléje került. Kivételek persze akadnak, de az mindenestre tény, hogy ha maga az ige kifejezi az alany személyét, kevésbé fontos a személyes névmás kitétele, mint ellenkező esetben.

Itt elő lehet állni a következő ellenvetéssel: a birtokos személyragoknál a 3. személyben mindenütt agglutinálódott az 'ő' jelentésű névmás, pedig a birtokos sem csak 'ő' lehet, hanem lehetnek főnevek és más névmások is.

A főnevek és az igék között azért nem lehet teljesen párhuzamot vonni. Sok finnugor nyelvben az 'ő' jelentésű **se* nem olvadt be az igebe, ugyanakkor mindegyikben beolvadt a főnévbe. A főnévhez pedig nem annyira a birtokos személyének a jelölése végett tapadt oda a névmás, hanem inkább determinálás céljából. A 3. személyben elmosódik a határ személyes és mutató névmás között. A személyes névmás mutató névmásból lett, s hogy az elkülönülés

¹ Tudniillik arra, hogy a *-mā*, *-mā* elem mutató névmásból való.

sokáig csak nagyon viszonylagos volt, az abból is megítélhető, hogy olyan közeli rokon nyelvek, mint az észt meg a finn más-más személyes névmást használnak 'ő' jelentésben: a finn az alapnyelvi *s kezdetű, az észt pedig a *t kezdetű mutató névmásnak a leszármazottját. Rokon nyelveinkben ma is nagyon nehéz különbséget tenni a 3. személyű birtokos személyrag determinatív és birtokviszonyt jelölő használata között. A birtokos személyraggal igen sokszor csak a korábban megnevezett dologra utalnak vissza, minden igazi possessiv viszonyítás nélkül.

Több neves nyelvész a 3. személyű birtokos személyrag determinatív funkcióját tartja elsődlegesnek. Ezen a nézeten van például FOKOS (NyK. 232—4), aki mások ide vonatkozó megállapításait is idézi. FARKAS (UAJb. XXVI, 57) így ír: „Die Bedeutung, bzw. Funktion dieses pronominalen Suffixes blieb noch geraume Zeit schwankend, besonders in der 3. P., da das Besitzverhältnis in der 3. P. selten durch formale Elemente ausgedrückt wurde und daher das zum Suffix gewordene Personalpronomen 3. P. seine urspr. determinierende Funktion lange, zur Zeit bis heute, bewahren konnte”. GRÖNBECH (Der türkische Sprachbau 92, 100) a névelőszzerű, illetőleg teljesen névelő jellegű determináló, tehát mutató névmás eredetű szerepet tartja elsődlegesnek, a birtokos személyrag szerepben pedig csupán a determináló szerepnek egy speciális esetét látja.

Az említett esetleges ellenvetés tehát kivédhető. A 3. személyű birtokos személyrag azért általános, mert a determináló szerepben gyakori személyes-mutató névmási 'ő, az' rejlik benne. Ha a birtokos személyét jelölné csupán a rag, akkor a 3. személyben alighanem \emptyset morféma lenne ma a birtokos személyragozás paradigmájában.

Mindebből megállapítható, hogy az igeragozás 3. személyében nem volt szükség az alany személyére utaló 'ő' névmásra, az -m, -d személyrag kialakulása után még kevésbé, mint korábban. Ha időnként elő is fordulhatott, semmi esetre sem olyan gyakran, hogy agglutinálódhatott volna. Ezzel szemben a tárgyi értékű, 'őt, azt' egészen szokásos lehetett. Ez nem hipotézis, hanem nyilvánvalóan következik abból a tényből, hogy mindazok a nyelvek, amelyekben nincs tárgyas ragozás, egy az ige után (vagy elé) tett accusativusi értékű névmással utalnak vissza a már ismert tárgyra; *Ich sehe es*; *I saw it*; *я знаю его*; stb. Az ilyen szerkezetek olyan gyakoriak, hogy a névmás sokszor teljesen egybeolvad az igével: német *Ich hab's*; francia *je l'aime*; orosz *мысль себя*; stb. (vö. még TAULI, The Structural Tendencies of Languages 99—102).

A tárgyas igeragozás kialakulása előtt a magyarban, vogulban, osztjákbán és más nyelvekben sem lehetett másképp. Az esetleg gyéren előforduló hangsúlytalan, nominativusi értékű 'ő, az' névmással szemben egészen sűrűn jelentkezhetett az accusativusi értékben használt 'ő, az'. Ez volt a tárgyas ragozás kialakulásának előfeltétele, alapja. A gyakori használat következtében a tárgyi értékű névmás agglutinálódott az igetőhöz. Azokból a rokon nyelvekből, amelyekben a tárgyas ragozás kifejlődése elakadt, arra lehet következtetni, hogy az 'őt, azt' jelentésű névmás először a befejezett tárgyas igéken jelentkezett a múlt és a jövő időben, illetőleg múltra és jövőre vonatkozó igemódokban. Később áttért a jelen idő kijelentő módra is, nagyon sokáig azonban csak a 3. személyre korlátozódott az alanyi és tárgyas igealak megkülönböztetése. Ez érthető, hiszen amint HAJDÚ (i. m. 92—3) kimutatta, a 3. személyben már az alapnyelvben megvolt az alanyi és tárgyas ragok kettős-

sege, a többi személyben viszont a szerkezeti elemek teljesen eltérnek egymástól az egyes nyelvekben, s így nyilvánvalóan külön nyelvi fejleménynek tekinthetők.

Az alanyi és tárgyas ragozás áttekintése a többi személyre akkor vált lehetőséggé, amikor különféle okok miatt a többi személyben is két vagy több személyrag alakult ki. Erre az időre az igetőhöz tapadt accusativusi személyrag a szó végén már annyira megkopott, hogy az önállóan használt névmással való azonossága teljesen homályba került. A nyelvtudat számára csak annyi volt világos, hogy a 3. személyben az igének két alakja van, s hogy az egyikkel kényelmesen lehet utalni egy már korábban megnevezett tárgyra, a főnév vagy egy arra utaló névmás állandó ismételtetése nélkül. Mint korábban részletesen kifejtettem, a tárgyas ragozás előnye ebben állt, s nem a mondatban amúgy is megnevezett tárgy még nagyobb meghatározásában. A megnevezett határozott tárgyat tartalmazó mondatokra olyan esetekben kezdett el a tárgyas ragozás áttekinteni, amikor a tárgy el volt választva az állítmánytól, s azért hasznosnak látszott újra utalni rá. A tárgy határozottságának a tárgyas igealakokkal való összefüggése a nyelvtudat számára világos volt, hiszen a tárgyas igealak mindig egy korábban már említett, tehát határozott tárgyra vonatkozott. Ez lehetővé tette, hogy a tárgyas ragozás több nyelvben minden olyan esetre kiterjedjen, ahol határozott tárgy előfordult.

Az is föltehető azonban, hogy már az agglutinálódás előtt is voltak olyan szerkezetek, amikor a főnévvel már megnevezett tárgyra még egyszer visszautaltak egy az állítmányhoz függesztett névmással. Így ezek a szerkezetek is tárgyas igealakokká sűrűsödhettek, a tárgyas ragozás tehát nagyjából egyszerre alakulhatott ki határozott főnévi tárgyat tartalmazó és határozott főnévi tárgyra csak visszautaló mondatokban.

17. A finnugor nyelvekben gyakori, hogy egy főnévvel megnevezett mondatrészre névmással utalnak vissza ugyanazon a mondaton belül is. Fokos (NyK. LVIII, 90—3) több példát hoz erre a jelenségre. Lássunk mi is néhányat: vogul *taw kūr-pāḡāt*, tot *ti l'ül'i* 'ő a kemence oldalánál, im ott áll', *sāmīn kwol kwon'i-pālt pupi' morsin akw' ēn tot pattāln!* 'a szögletes ház külső részén bálványt megillető egy éjjeledet ott töltsd el'; osztják *sērēn āu sērēlna toḡa lāl'tal* 'a sarkos ajtó sarkához odaáll'; jurák *mokōdañin-sārmān tā-ḡewodawonta* 'an der Bindestelle der Rauchöffnung dort hörte man ihn anhalten'. Elsősorban énekekben találunk ilyen szerkezeteket.

Ez utóbbi lehetőség is nagyon csábító. Ebben az esetben tehát a tárgyas igealakok egy része már eredetileg is egy egyébként is megnevezett tárgyra utalna vissza ugyanazon a mondaton belül. A részleteken lehet vitatkozni; én magam sem hallgattam el semmi kételyt, ami fölmerült bennem saját elgondolásokkal kapcsolatban. Az viszont világos, hogy ha esetleg ez a második megoldás állna is közelebb az igazsághoz, akkor sem következtethetnénk belőle a határozott tárgy különleges fontosságára, hiszen az idézett példákban látjuk: ilyen visszautalás más mondatrészeknél is megtörténhetett. Nem áll ellentétben ez az utóbbi lehetőség azzal a tételemmel sem, hogy a beolvadt névmás accusativusi értékű volt. Végül az is kétségtelen, hogy nem az esetleg ilyen egy mondaton belüli visszautalás útján keletkezett tárgyas igealakok képezték a tárgyas ragozás életerejét. Ettől a tárgyas ragozás elpusztult volna. Az igazi haszna abban állt, hogy akkor is utalt a tárgyra, ha a tárgy nem

volt kitéve. Persze a korábban ismertetett osztják és szamojéd nyelvbeli tények (a közvetlenül az ige előtt álló határozott tárgyat alanyi ragozású ige követi) inkább az első föltevés mellett szólnak.

18. Visszatérünk a tárgyas ragozás 1. és 2. személyre való áttérjedésére. A beszélők tudatában tehát már elhomályosult a 3. személyű tárgyas személyrag összefüggése az önálló névmással: egy idő után már nem tudták például az ősz- és ómagyarok, hogy a *-ja*, *-i* tulajdonképpen tárgy. A gyakorlatban azonban mind a kétféle alak hasznosnak bizonyult, azért aztán, amikor más személyekben is több alak jött létre különféle okok folytán, mely alakok eleinte fölváltva látták el azt a két funkciót, amelyet a 3. személyben a \emptyset , illetőleg a *-ja*, *-i* pontosan elhatárolva látott el, végbement az 1. és 2. személyben a nyelvek életében oly gyakori alak- és funkciómegoszlás. Az egyik rag fokozatosan csak határozott tárgy esetében lett használatos, míg ezzel párhuzamosan a másik rag előfordulása leszűkült az intranzitív és a határozatlan tárgyra vonatkozó tranzitív igékre.

Részletekbe fölőseleg belemennem, az alanyi és tárgyas ragok elkülönülésének folyamata világosan meg van írva RÉDEI KÁROLY kitűnő dolgozatában (MNy. LVIII, 421–35).

19. „... még jobban örülnék, ha fiatal nyelvészeink nem jól megalapozott föltevések ellen lépnének sorompóba kevésbé jól megalapozott föltevések fegyverével, hanem az ősmagyar kor nyelvtörténetének számos sötét foltjára igyekeznének világot vetni (pl. a képzők élete az ősmagyar korban, finnugor szavaink jelentésfejlődése az ősmagyar művelődési viszonyokkal kapcsolatban, a magyar alárendelő mondatok kérdése stb., stb.).” Így nyilatkozik Bárczi cikkének befejező pontjában (i. h. 281).

Lehet, hogy helytelenül tettem, de témáimul eddig a tanulmányaim során problematikusnak tűnő kérdéseket választottam. Az persze kellemetlen, ha a közfelfogással szemben kell valamit állítani, de én meg vagyok róla győződve, hogy a nyelvtörténetben nem szabad semmit sem dogmaként kezelni.

BÁRCZI GÉZA mondta egyik előadásában: „Nem az a fontos, hogy nekem legyen igazam, hanem az, hogy a tudomány előbbre haladjon.” Szavainak őszinteségében nem kételkedem, s az is kétségtelen, hogy BÁRCZI GÉZA akkor is a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja marad, ha a tárgyrág keletkezésének körülményeiről vallott nézeteinek néhány pontja az idők során módosulna.

MIKOLA TIBOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kájoni *x* betűje

Kájoni János a *ž* mássalhangzó székely rovásjelenek hangértékét *x* betűvel jelölte (SEBESTYÉN GYULA, A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp., 1915. 126–7). SEBESTYÉN úgy véli, hogy az *x* betű csupán tévedés következménye; fontos írástörténeti munkájának egy helyén fölkiáltó jelet tesz Kájoni *x*-e után (i. m. 127), ugyane művének

egy másik részében pedig azt írja, hogy „Révai rajzolója vagy híres pesti rézmetszője, KARACS hibát követett el, midőn [...] a *zs* jegyét [...] — Kájoni tévedését leplezve — nem az *X* hangértékével szerepeltette” (i. m. 130). A marosvásárhelyi kézirat szerint az említett rovásjel értéke „*zs*, vel *x* [...]” (i. m. 114; vö. i. m. 116).

Bizonyos azonban, hogy a kitűnő ferences nem tévedésből használta az *x*-et a *ž* megfelelőjeként. Rovásírásunk XVI–XVII. századi lejegyzőinek korában még nem volt a *ž* hangnak általánosan elterjedt magyar jele. Ezért ritkább jelölésmódhoz kellett folyamodniuk: így Miskolczi Csulyak *zs-t* írt, Telegdi Rudimentájának giesseni (vö. SEBESTYÉN i. m. 99 és XIV. melléklet) és fogarasi másolatában (MNY. XXXI, III. melléklet) *ss*-et írtak a rovásírás szóban forgó jegye értékének jelölésére. Nem meglepő tehát Kájoni eljárása, aki — hasonlóképpen ritkább jelölésmóddal élve — *x*-et vetett papírra, hogy e rovásbetű hangját kifejezze. A mintát közvetlenül vagy közvetve Verancsics ötnyelvű szótára adhatta, amelyben — mint ismeretes — a mai *zs* betű megfelelője többször *x*, illetőleg *X*, pl. *Rox*, *Xeb*, *Xomancz* (B. SIMOND RENÉE, Verancsics Faustus Dictionarivmának magyar szókészlete; vö. TMNy. 206).

Érdekes, hogy a Rudimenta (XVIII. századi) marosvásárhelyi átdolgozásában is *x* a *ž*-nek a jele (SEBESTYÉN i. m. 108), Kájoni hatására-e vagy sem, azt nem tudjuk, de nem valószínűtlen, hogy végső soron ebben is Verancsics hangjelölésének a tükröződését kell látnunk.

VÉRTES O. ANDRÁS

Az úgynevezett ragadványnevekről

1. A két elemű hivatalos névhez kapcsolódó harmadik (esetleg negyedik, ötödik) névelemnek vagy a hivatalos nevet helyettesítő névnek az elnevezése nem egységes a magyar nyelvészeti irodalomban.¹ LŐRINCZE LAJOS (MNYj. I, 68) már ezelőtt tizenöt évvel felhívta a figyelmet erre a terminológiai bizonytalanságra: „... a melléknév, megkülönböztető név, ragadványnév, gúnynev műszót szoktuk használni, meglehetősen következtlenül”.

Terminológiai bizonytalanság nemcsak a magyar névtudományban észlelhető. MELICH a középkori ragadványnevet az *Übername* műszóval fordítja németre (MNY. XXXIX, 273), de fordíthatná esetleg *Beiname*, *Zuname*, *Nachname* kifejezésekkel is. (Vö. T. WITKOWSKI, Grundbegriffe der Namenkunde. Berlin, 1964.) Az angol névtudományban — bár használják a *by-name*, *surname*, *sobriquet*, *nickname*, *toname* kifejezéseket — nincs megfelelő műszó külön a családnévre és külön a ragadványnévre.

Az ÉrtSz. meghatározása szerint a *ragadványnév* „Vkinek hivatalos nevével együtt használt, emlegetett, származására, foglalkozására v. vmely jellemző tulajdonságára utaló, többnyire tréfás v. gúnyos megkülönböztető név, amely nemzedékek során hivatalos név részévé is válhatik (pl. *Nagyfejű* Kovács András)”. A meghatározás pontos, amennyiben a *ragadványnév* műszót „megkülönböztető név” értelemben használjuk.

2. A *ragadványnév*-re az első adat 1872-ből van: „Ez nem igazi neve ..., csak oly ragadványnév a milyennel itt a falun megszokták tisztelni az embert” (Abonyi L.: A fonó krón. I. 20: NSz.). 1873-ban SZILÁDY ÁRON „A nevekről” című tanulmányában (Nyr. II, 12–3) a következőket írja: „Semmiel se méltathatjuk csekélyebb figyelemre az úgynevezett gúnyneveket. Döbrentei ezeket *ragadt* neveknek mondja valahol.

¹ A műszóhasználat kérdéseivel is foglalkozik Szász Lőrinc (NyIrK. X [1966.], 77–9) „Gyergyócsomafalva ragadványnevei” című dolgozatában (i. h. 77–91), amelylyel közleményem nyomdába kerülése után ismerkedtem meg.

Én a nép közt «csúfnév» kívül *ragadvány* névnek szintén hallottam a gúnynevet; s megvallom, nem tartom helytelen nevezetnek." A *ragadványnév* ezzel belépett a nyelvtudományba 'gúnynev' értelemben. 1880-ban Szilády Áron (Szegedi Árvízkönyv 119: NSz.) ismét használja a *ragadványnév* kifejezést, de nem lehet határozottan megállapítani, milyen jelentésben: „Az 1391-ik évben elítéltek névsora is bizonyítja, hogy az akkori betyárság sem tudott ellenni szebbnél szebb ragadványnevek nélkül.” — CzF.-ban a *ragadványnév* nem fordul elő, a Pallas-Lex. azonban a *Gúnynev* alatt ezeket közli: „Gúnynev, olyan név, melyet gúnyból adnak egyes emberekre s mely aztán állandóan rajtuk ragad (azért ragadványnévnek is mondják). Sok helységben minden embernek van valami ragadványneve; egész ilyen gyűjtemények találhatók a M. Nyelvőr egyes kötetiben.”

A névtudományban a *ragadványnév* kifejezés nem vált általánossá. Mintegy hatvan — 1873 — 1965 között megjelent — tanulmányt, névközlést stb. néztem át, melyekben úgynevezett ragadványnevekkel foglalkoznak a szerzők. E cikkekben az alább felsorolt néhány címtípus nemcsak a terminológiai bizonytalanságot mutatja, hanem az egyes névcsoportok felosztásában tükröződő felfogásbeli különbséget is: 1879: „Gúnynevek” (Nyr. VIII, 476) | 1902: „Bak (Zala m.) község utcái, dűlőelnevezései s lakóinak vezetéke-, mellék- és gúnynevei” (Nyr. XXXI, 116) | 1906: „Előnevek, gúnynevek” (NyF. 26. sz. 24) | 1913: „Népi jelzős családnevek” (MNY. IX, 92) | 1918: „Csúf- és ragadványnevek” (Ethn. XXIX, 108) | 1920: „III. Személy- és ragadványnevek” (MNY. XVI, 152) | 1944: „Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvaskőn” (ErdTudFüz. 176. sz.) | 1945: Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről” (ErdMúz. L, 88) | 1948: „Négyes név a komárommegyei Martosról” (MNY. XLIV, 156) | 1950: „A ragadványnevek szőrendje” (Nyr. LXXIV, 311) | 1953: „Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai” (Nyr. LXXVII, 375) | 1955: „Kiskánizsai ragadványnevek” (Nyr. LXXIX, 113) | 1963: „IV. Megkülönböztető nevek, ragadványnevek” (MNYj. IX, 189) | 1964: „Kőszegremete gúny- és ragadványnevei” (NyIrK. VIII, 243) | 1965: „Ragadványnevek Heves községben” (MNYj. XI, 43).

3. Az Árpád-kori személynevek vizsgálatával foglalkozó dolgozatomban (MNY. LXI, 418–28) magam is a *ragadványnév* kifejezéssel éltem, igazodva az általános felfogáshoz, bár az elnevezést nem tartottam teljesen megfelelőnek.

KUBINYI FERENC 1885-ben „Régi magyarok személynevei” című tanulmányában (Turul III, 179) a névtudományban akkor már felbukkant *ragadványnév* megjelölést nem használja: „... az atya nevének fölemlítése nem mutatkozott elegendőnek a megkülönböztetésre... Szükségessé váltak tehát, felcserélések elkerülése végett, további megkülönböztetések. Ilyenek valának... az oklevelekben »dictus« (mondott) szó kíséretében előforduló melléknevek... A mellékneveknek sűrűbb használata tulajdonképpen csak a XIII. század vége felé s a XIV-iknek elején kezdődött, mikor az ősmagyar személynevek mindinkább feledékenységbe merültek s a keresztnévek egyfajmasága... a melléknevek által való további megkülönböztetést szükségessé tette.” — MELICH, mivel funkció szempontjából a kérdést nem vizsgálja, ezt a névcsoportot már *ragadványnév*-nek nevezi, valószínűleg azért, hogy elkülönítse a nyelvtani műszótól, a nomen adjectivumtól. A történeti személynévvizsgálat kérdéseivel foglalkozók MELICH nyomán átvették a *ragadványnév* kifejezést. (Vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNY. XLIV, 157; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 11; BÁRCZI GÉZA, Szók.² 139.)

MIKECS LÁSZLÓ, aki alapos munkát szentelt a történeti személynévadás kérdéseinek (A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Kolozsvár, 1944.), a *ragadványnév* kifejezést nem használja. Ellenben ezt írja: „[A moldvai-székelyek között szokásban volt] megkülönböztető hátsó jelzők ragszítása az egyező ne-

vekhez, ha kell kettő is... Az az érzésünk ugyanis, hogy ha alakilag nem jelzők is a hátulra ragasztott nevek (mint amilyen a... példáinkban *Hosszu, Hurubás*), hanem pl. keresztnévek (*István, Gergely* stb.), funkciójuk szerint akkor is jelzők ezek." (I. m. 101.) — KNEZSA ISTVÁN (A magyar és szlovák családnévek rendszere. Bp., 1965. 8) is a családnévek kialakulásával kapcsolatosan a személynevek mellett előforduló megkülönböztető jelzőkről tesz említést, melyekből eleinte családnévek, későbbben a kettős nevek keletkeztek. Továbbiakban pedig: „... a gúnynevek elsősorban ott alakultak ki, ahol erre szükség volt, ahol a gúnynévnek megkülönböztető funkciója volt”.

Korábban például ISTVÁNFY GYULA (Ethn. V, 186) megállapítása szerint a palókok a családnéven és keresztnéven kívül a „*ragadék nevet*”, mely rendszerint gúnyos, megszőkásból adják, de leginkább megkülönböztetés végett. NOVÁK NAGY LAJOS (Néprőrt. XIV, : 6, 266) munkáiból is az tűnik ki, hogy a gúnynevek keletkezését a sok hasonnevű család megkülönböztetése tette szükségessé.

4. Ha visszatérünk a XII. – XIV. századi úgynevezett *ragadványnevek* kérdéséhez, azt tapasztaljuk, hogy az egy elemű nevek mellett előforduló második elem funkciója minden esetben a megkülönböztetés volt. A második elemet alkotó *rufus, niger, calvus, crispus, Isten wetthe, Wendeg, Kapunyas* stb. — *dictus*-sal vagy anélkül — feltehetően gúnynév, de funkciója a megkülönböztetés volt, mint ahogy a megkülönböztetés volt a funkciója a *filius*-os neveknél az apa nevének vagy a *-fi* utótagú neveknek vagy a lakóhelyből alakult második névelemnek stb. Ez a második elem éppen úgy „*ráragadt*” az egyénre, mint az a jelző, amelynek görbe, fekete, sánta, kopasz stb. volt a jelentése. A XII. – XIV. században, amikor úgynevezett hivatalos nevekről nem szólhatunk, az egy elemű nevek mellett álló második elem — mindegy, hogy milyen szóból képződött — megkülönböztető funkciójú volt.

5. A jelenkori *ragadványnevek*vel kapcsolatos terminológiai bizonytalanság megszüntetését LŐRINCZE LAJOS (i. h.) kísérelte meg. Munkájában az egyes faluk névanyagának bemutatásakor határozottan különbséget tesz *gúnynév, ragadványnév és megkülönböztető név* között, azonban nem derül ki, hogy pontosan mi a funkciója a *ragadványnév*-nek. Az utóbbi években megjelent tanulmányok és névgyűjtések egy része — bár LŐRINCZE hatása megmutatkozik a szerzők munkáján — nem tesz különbséget *ragadványnév és megkülönböztető név* között, hanem csak a *ragadványnév* kifejezést használja. Más szerzők élnek ugyan a *megkülönböztető név* kifejezéssel, de többségükben csupán stílárius szempontból, a szöveg változatosabbá tételéért. Találkozunk azonban olyan adatközléssel is, melyben semmiféle csoportosítás, megkülönböztetés nincs az egyes névtípusok között, vagy ha igen, akkor a szerző összekeveri a nevek alapjául szolgáló közszavak jelentését a névcsoport funkciójával, és az olvasóra bízta a tetszés szerinti válogatást.

6. Összegezésként a következőket állapíthatjuk meg: 1. A *gúnynév*-nek is egyik funkciója a megkülönböztetés. — 2. Ha a *gúnynév*-en kívül még más úgynevezett *ragadványnév* is előfordul, akkor annak funkciója az esetek legnagyobb részében a megkülönböztetés. — 3. Sok szerző *ragadványnév*-en *gúnynev*-et értett. — 4. Az utóbbi időben a szerzők többsége *ragadványnév*-en *megkülönböztető nev*-et ért. — 5. A szó szerint értett *ragadványnév* lehet *gúnynév, becenév, szavajárási név, házinev*, úgynevezett *belső keletkezésű* (a családon belül adott) *név*, középkori egy elemű személynév mellett minden második, harmadik elem stb. — azaz minden olyan név, mely nem hivatalos, hanem csak „*ráragadt*” az egyénre. A *ragadványnév* összefoglaló elnevezésnek fogható fel, melyen belül bizonyos csoportosításokat lehet végezni a történeti személynévvizsgálat során éppen úgy, mint a XX. századi névanyag feldolgozásánál.

Tehát *ragadványnév* kifejezést csak akkor használjunk, ha a név nem sorolható egyik alcsoportba sem, ha nem derül ki a név funkciója, „ha az eset nem tiszta”. Viszont,

ha biztosan megállapítható, hogy a név funkciója a megkülönböztetés, akkor feltétlenül használjuk a *megkülönböztető név* kifejezést. Véleményem szerint alaposabb vizsgálattal és következetesebb csoportosítással csökkenteni lehet a kétes esetek számát. Végso soron arra kellene törekednünk, hogy a terminológiai következetlenséget kiküszöböljük.

FEHÉRTÓI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Csünik ~ sínylik ~ senyved ~ szenved ~ sanyarog ~ suny ~ szuny. 1. A círnül irt szavaknak mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban számos származéka, nyelvjárásainkban pedig sok-sok alakváltozata is él. Hogy a közöttük levő összefüggésekre fényt deríthessünk, az alaktani és jelentésbeli változatok minél teljesebb számbavétele szükséges. Célszerű — a bizonyítás és az áttekinthetőség szempontjából egyaránt — valahogy csoportosítani valamennyi számba vehető szöveget. A felosztás természetes alapjául a szócsoporthoz szerinti osztályozás kínálkozik. A szócsoporthoz tárgyalási sorrendjét viszont teljes mértékben önkényesen szabom meg; és pedig úgy, hogy célravezető legyen a bizonyítás során. Mellőzöm azon szócsoporthoz elemzését, amelyek összefüggését az eddigi irodalom megnyugtatóan tisztázta. Velük csak annyit foglalkozom, amennyi a többi szócsoporthoz való egybetartozásuk bizonyításához szükséges. Először a kérdéses szavak magyar nyelvtörténeti vonatkozásait, összefüggéseit derítem fel, csak ezután térek rá eredetük vizsgálatára.

2. A) A legkisebb szócsoporthoz a *csünik*-nek van: *csünik*, *csünyik*, *csünt*, *csünött*, *csünis* stb. Jelentése: 'delabi, labescere; tabescere, languescere, aegrotare' (vö. MA.¹; KRESZN.; DANK.; Tzs.; stb.), illetőleg 'növésben elmarad, kicsiny marad, összetöpreődik' (vö.: ETsz.; MTsz.; ÉrtSz.; stb.).

B) Összetartozik a *csünik*-kel *sínylik* szavunk: a *csünik* ~ *sínylik* alakpár ugyanis a finnugor szókezdő *č (*č) kettős magyar megfelelői közé tartozik (vö.: BÁRCZI, Htört.² 116; BENKŐ, Nyjtört. 68). A *sínylik* szóhoz számos származék, alakváltozat kapcsolódik. Az -l gyakorító képzős származékok a következők: *sínyli*, *sínli*, *sínylik*, *sínlik*, *sínlődik*, *sínlődik* (l. ÉrtSz.), *sínleszt* 'lesorvaszt', *sínylédez* 'se él, se hal, testi állapotában lepusztul és fölépülni nem tud' (OrmSz.), *silli* 'hiányolja' (Nyr.LXXXIX, 222), *sínlés*, *sínyletlen* stb. (NySz.; a NySz. számos adatán kívül l. pl.: MA.¹; PP.; PPB.¹; MÁRTON. 1807.; KRESZN.; DANK.; Tsz.; ÚMTsz.; SzegSz.; SzamSz.; stb.). A -d gyakorító képzős származékok: *sindi* 'sínyli'; *sindik* 'sínylik, sínylődik', *sindődik* 'ua.'; *sindesz-dongás* 'vékonydongájú, sovány'; *sindevész* 'sínylődő, nyavalygó'; *csindesz* 'csendes, hallgatag'; *sindés*; stb. (vö.: MA.¹; GYARMATHI, Voc. 69; SzD.; DANK.; Tzs.; NySz.; MTsz.; ÚMTsz.; stb.). — A *csünik* és a *sínylik* jelentésének összefüggése világos: (*csünik*) 'növésben, fejlődésben elmarad, megbetegszik' → (gyakorító képzős *sínylik*, *sindik*) 'huzamosabb ideig visszamaradva a fejlődésben sorvadozik, tengődik, emésztődik, betegeskedik'. — Ide tartoznak még: *sínyedeg*, *sínyyedeg*, *sínyedik* 'rüh, fekély'; *sínyedeges* 'rühes, beteges, a sok betegségtől lesorványodott és meghalványodott' stb. (MTsz.; ÚMTsz.; stb.). Emez utóbbiak azon szavak közé tartoznak, amelyek bizonyos betegséggel járó testi elváltozást az illető betegséget jelölő szóval vagy annak valamely származékával fejezik ki, mint például a *rüh* 1. 'rühesség' és 2. 'ennek nyomán keletkező bőrbetegség' (ÉrtSz.), *csoma* ~ *csoma* 1. 'pestis' és 2. 'kelés, hályog' (vö.: MAGYAR-KOSSA, OrvEml. I, 358; WACHA: Pais-Eml. 402—6).

C) A *senyved* és szócsaládjának leggyakoribb szóelemei (a köznyelvieket l. ÉrtSz.): *senved*, *semved*, *semmed* 'zsibbad'; *senyvedez* 'bűzölög'; *senveszt*, *senyveszt* 'zsibbaszt'; *sene*, *senye* 'balog'; *senyéz* 'balkézzel végez valamit'; *senyer* 'sanyarú, fájdalmas'; *senyhed* 'senyved' (KASSAI IV, 295; MTsz.); *senvit* 'kínozt'; *sélli* 'megsínyli'; *sénlődik*, *séllődik* 'betegeskedik, sorvad'; *sénlik*, *sendő*, *senydevész*, *csenevész*, *mecevész*, *senyededeg*, *senyedék*, *zsenyededeg* stb. (vö.: NySz.; MTsz.; OrmSz.; SzegSz.; ÚMTsz.; stb.). A *mecevész* hangátvetéssel keletkezett a *csenevész*-ből; a *zsenyededeg* s > zs változására l. KNEZSA: MNy. XXIX, 116; a *sinli* > *silli*, *sénli* > *sélli* hasonulás. A *sínlylik* és a *senyved* összefüggését bizonyítja az, hogy töveik azonos képzős származékainak a jelentése megegyezik: *sindik*: *sendik*, *sindevész*: *senyvedész*, *sinyededeg*: *senyededeg*, *silli*: *sélli*, *sinlik*: *sénlik*, *sinlődik*: *sénlődik*. A különböző képzős származékok jelentésbeli eltérése magától értetődő. A *senyved* és származékaiiban az ősi visszaható -v képző van: következménye a nagyobb fokú jelentésetérés. A *sínlylik* és a *senyved* fő jelentésmozzanataikat tekintve így is megegyeznek azonban: 'valami miatt kényelmetlen, rossz helyzetben van, ezért nem fejlődhet; sorvad, nehezen viseli el helyzetét; betegeskedik' (vö.: ÉrtSz.).

D) Ósmagyar kori szóhasadás eredményeként jött létre a *senyved* ~ *szenved* alakpár (vö.: BENKŐ: NytudÉrt. 38. sz. 19; BÁRCZI, MNyÉletr. 181). A *szenved* és származékai nagyon koránról adatolhatók (l. NySz.). Származékaira, alakváltozataira vö. a fentebb említett forrásokat.

E) Összetartozik az eddig tárgyalt szavakkal a *sanyar* és szócsoportha is. Az ide tartozó szóelemek: *sanny* 'tabes' (Sl.; KRESZN.; DANK.; Tzs.); *sannyad* 'tabescit, macescit; sanyarodik, satnyad' (l. a *sanny* forrásjelzését, azonkívül: SzD.; MTsz.; OrmSz.; ÚMTsz.), *sánnyad*, *sannyadt*, *sányvatt* 'sápadt, vértelen, sárga, satnya, fáradt, sovány, megcsappant' (SzD.; MTsz.); *sannyaszt*, *sányhutt*, *sányhútt* 'ua.' (MTsz.); *sanyar* 'kínozt, csigáz'; *sanyargat* (l. ÉrtSz.), *sonyorgat* 'ua.'; *sanyarodik* 'elzsibbad'; *sanyarkodik* 'sínylődik' (Nyr. XLIII, 88); *sanyaru*, *sonyoru*, *sanyaró*; *sanyavész* 'csenevész', *sányavész* (MNyTK. 107. sz. 33); *sanyarufáni* 'zsugori nőszemély' stb. (NySz.; MTsz.; ÉrtSz.; ÚMTsz.; stb.). A szócsoporth legtöbb tagja az ősi gyakorító képző -r-rel képződött. A *sányhutt*, *senyhed* (l. a *senyved*-nél) szavakban a deverbális igeképző -h-t látom (vö. LAKÓ: MNy. XXXIX, 355). — Mivel bizonyítható a *sanyar*-nak és származékainak az eddig tárgyalt szócsoporthakkal való összefüggése? Kétségtelen bizonyíték összetartozásukra, hogy azonos képzős származékaik jelentése megegyezik: *senyer*: *sanyar*, *senyevész*: *sanyavész*, *senyhett*: *sányhutt*. Különböző képzős származékaik is minden nehézség nélkül egymáshoz kapcsolhatók jelentésbelileg: *sanyarog* jelentése ugyanis: 'nehéz életkörülmények között, súlyosan nélkülözve él, rosszul fejlődik', *sanyarú*-é: 'valamely szükségletet alig kielégítő, nélkülözéssel teli, örömtelen, keserves (helyzet, állapot stb.)' (l. ÉrtSz.).

F) Az előzőktől némileg eltérő jelentésfejlődésűek, de ebbe a szócsaládba tartoznak a *suny* és származékai is. Lássuk a szócsoporth tagjait: *suny* 'összehúzza magát, összekucorodik'; *lesunyk* 'lekonyul' (MTsz.), *sunyk* 'megvonul, lelapul, meghúzza magát' (SzD.; Sl.; KRESZN.; DANK.), 'elbúvik, hunyik a bújósdi játszó' (MTsz.). Ezen szavaknak a *csünik*-kel jelentésbelileg való kapcsolata egészen nyilvánvaló. *Sunnyog*, *sunnyogat*, *sunnog* stb. 'meghúzza magát' (SzD.; Sl.; KRESZN.); 'hunyorgat; alattomosan, magát meghúzza, leselkedve sompolyog, ólálkodva megy, kullog, lopódzik' (PPB.¹; DANK.; Tzs.; CzF.; MTsz.; stb.), 'alattomban ravaszodik' (NySz.; OrmSz.; stb.); *sunyil* 'sunyítva, gusztálva, keresgélve néz' (SzegSz.); *sunyóka* 'bújósdi'; *sunur* 'női szeméremtest' (MTsz.); *sunyorog*, *sunyorgat*, *sunyorkodik* 'sunnyog' (Tzs.), *sunyori* stb. (l. ÉrtSz. stb.). Mindenfélre *sunnyogás*-nak, *sunyorgatás*-nak az alapja a test, illetőleg a szem összehúzódása, illetőleg összehúzása. A bújósdi játékban is a *sunyó* (*humó*, *hunyo* vagy *szunyó*) szemét befogva s többnyire összehúzódva, falnak vagy fának dőlve suny. A '(valami okból következő) összehúzódás, összetöpreődés, fejlődésbeli elmaradás' alapjelentés minden

eddiggi szócsoportha jellemző. További származékok: *sunya* 'balog, balkezes, konyafülű'; *sunyi*, *sunnyi* 'szemöldökét a szemére rántó; kancsal, alattomos, ravasz, lomha' (Tsz.; MTsz.; stb.), *sunnya* 'sublestus, clancularius' (SI.; KRESZN.; DANK.), 'szemét, egész testét legörbeszti, meghajtja' (CzF.); *sunyiskodik* 'alattomoskodik' (MTsz.); *sunnyaszkodik* 'ua.'; *sunyít*, *sunyítgat* stb. (ÉrtSz.), *sunyász* 'sunyi' (CzF.). A felsoroit szavakban mind az -a, mind az -i kicsinyítő képzők gúnyos mellékjelentésű származékokat képeznek (vö.: TMNy. 524; BÁRCZI, Szók.² 28). A 'sunyorgató → ravasz → alattomos' jelentésfejlődés nem kíván magyarázatot. — *Sunda* 'sunyi, pimasz, sunnyogó' (Tsz.), 'rendetlen, csintalan, csúnya' (SzD.; KRESZN.; DANK.), 'ocsmány, förtelmes' (SzamSz.); *csunda* 'ua.' (MTsz.) stb. (vö. RUZSICZKY, KazTájsz. 362). Nyelvjárásainkban megvan az ide tartozó *sunda-bunda* 'cselfa, ingyenélő' (MTsz.), *sundám-bundám*, *per sundám-bundám* 'könnyedén' (ÉrtSz.), illetőleg a belőle képzett *sundál-bundál* 'csalással, alattomosan magához kaparint' stb. VÁMBÉRY egyeztetése (NyK. VIII, 189) óta máig is (SzófSz.) inkább török eredetűnek tartja nyelvtudományi irodalmunk a *sundám-bundám*-ot, pedig belső keletkezésű. A *sun-* *-d* gyakorító képzős származékának az igeneve a *sunda*; a *sunda-bunda* meg ikerítés, mint például a *sedre-bedre*, *sanda-banda* (MTsz.), *szurdi-burdi* (NySz.), hangrendváltással *süke-bóka* stb. A *sundám-bundám* a módhatározó *sundán-bundán*-ból jött létre úgy, hogy a szókezdő *b* az *n*-et *m*-mé hasonította, s ez a forma vált általánossá. Jelentésbelileg pontosan illenek az imént tárgyalt szavakhoz a *sanda* és származékai. A *sanda* jelentése: 'félíg lehúnyt szemmel, oldalról néz, kancsal, gyanakodva, ártó szándékkal néz; alattomos, bizalmatlan' (SzD.; DANK.; Tzs.; CzF.; MTsz.; stb.). Alaktanilag a szó igenév, jelentését tekintve a *sunya*, *sangya*, *sunda*, *senye*-vel együtt az -a, -e képzős, pejoratív jelentésű, hangutánzó-hangfestő mellékevek közé tartozik (vö. BÁRCZI, Szók.² 28, 33). A kicsinyítő képzős *sandi* (→ *Sandi* családnév) 'ua.', *sandal* 'ua.' (MA.¹; PP.; stb.; ez igeként is előfordul, vö.: MTsz.; SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 242), továbbá a *sandít*, *sandikál*, *sandalog*, *sandarol*, *sandalít*, *sanda-pila*, *sandra*, *csandra*, *svandra* 'csúnya' stb. stb. (MTsz.), *sandéroz* (MNy. L, 451) is ide tartoznak.

G) A finnugor szókezdő *s*-nek ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődés következtében *s*-ező és *sz*-ező megfelelései vannak (vö. BÁRCZI, Htört.² 115). Ebbe a kettősségbe illeszkedett be többek közt a *suny* ~ *szuny* szópár is (vö.: GOMBOCZ: MNy. XX, 62; BENKÓ, Nyjtört. 68). Együvértartozásuk kétségtelen bizonyítékai az azonos képzős, megegyező jelentésű származékok: *sunnyog* : *szunnyog* 'hunyorog', *sunyata* : *szunyata*, *sundit* : *szundit*, *sunyikál* : *szundikál*, *sunyi* : *szunyi*, *sunyata* : *szunyata* stb. További származékok: *szunyo*, *szunyás*, *szunyál*, *szunnyad*, *szunyák*, *szundikál*, *szundít*, *szundároz* stb. (vö.: MTsz.; ÉrtSz.). A -ta, -ta kicsinyítő képzőbokrok (vö. D. BARTHA, Szóképz. 117), a *szunyák* -k-ja deverbális névszóképző (TMNy. 489). Ide tartozik a *(be)szom* 'húnyik' (MTsz.) is. A *szuny* ~ *szom* viszonyára vö. *hunyn* ~ *humó*.

3. A címül írt, egy-egy szócsoporthot jelző szavak alakváltozatainak és származékai'nak alaki és jelentésbeli elágazása elég nagymértékű, a köztük levő párhuzamok azonban kétségtelenné teszik, hogy ezen szóelemek összetartoznak. A legnyilvánvalóbb jelenségek összefüggése. Nem véletlen, hogy a különböző szótárakban sokszor előfordul ilyenféle értelmezés: *senyhed* 'senyved' (SzD.), *senyer* 'sanyarú' (ÚMTsz.), *sannyaadni* 'sanyarodni', *sanyavész* 'csenevész' (MTsz.), *sanyarog* 'sínylődik' (ÉrtSz.), *sanyarodik* 'sínylődik' (Nyr. XLIII, 88), *sunda* 'sunyi', *sunda* 'sunnyogó' (Tsz.) stb. A tárgyalt szóelemek a mai nyelvérzék számára elsősorban a *h a n g u l a t i s á g u k* révén függenek össze. Kifejező, hangfestő jellegüket bizonyítja, hogy jelentésárnyalataik — különösen a nyelvjárási változatoknak — szinte számba vehetetlenek. Természetes azonban, hogy az absztraháló irányú jelentésváltozások miatt idővel veszítettek kifejező jellegükből, s különösen a származékok egynémelyike (pl. *senved*) végleg ki is vált a hangfestő-hangulatfestő szavak csoportjából.

Az alaktani szempontú vizsgálat is kifejező eredetre mutat; a szócsalád ugyanis a hangutánzó-hangfestő szavakra jellemző több tőváltozatú alapszóra épül: a szócsalád köznyelvi tagjainak az „alapszava”: *sin- ~ sen- ~ san- ~ sun-*; a nyelvjárási elemeket is számba véve: *sün- ~ sön- ~ son- ~ sēn- ~ sēn-* stb. A tőváltozatok palatalis-velaris szembenállása (*sin- : sun-, sen- : san-, sön- : son-*), labialis-illabialis párhuzama (*sin- : sün-, sēn- : sön-*) is ezt bizonyítja. Analógiák tömegét idézhetnők belső keletkezésű kifejező szócsaládokra, amelyek etimológiailag összetartozó tövekre épülnek, s amelyek tagjainak együvértartozása már felismerhetetlen a mai nyelvérték számára. Finnugor eredetű a *ferde ~ ferge ~ ferge ~ fertő* (vö. BENKŐ: NytudÉrt. 38. sz. 19) stb.; belső keletkezésű a *fitul ~ firtat ~ fürkész, szorog ~ sereg ~ sürög* (vö.: BENKŐ: MNy. LIX, 289, Nyr. LXXXI, 318–21) stb. Nem tudjuk, melyik tő az elsődleges, bár az a legvalószínűbb, hogy nem egymásból, hanem egymás mellett, párhuzamosan keletkeztek. A tőváltozatok létrejöttének idejéről sem tudunk érdemben nyilatkozni, az azonban bizonyos, hogy az ősmagyar kor második felében már megvoltak, mert olyan képzők járultak hozzájuk (-v visszaható, -r gyakorító, -h deverbális igeképző), amelyek az ősmagyarban már elavultak.

4. Az eddigi szófejtő irodalom többfelé kereste már e szavak rokonságát (vö.: DANK.; MUSZ.; VÁMBÉRY: i. h.; SzófSz.). A tövek együvértartozására — több más, számba nem jöhető tő társaságában — CzF. utalt már. Az kétségtelen, hogy a tárgyalt szavak egyike sem jövevényelem. Rokon nyelvi megfelelői csak a *csűnik*-nek vannak, amely uráli eredetű (vö.: EtSz.; SzófSz.; ERDÉLYI: NyK. LXVI, 394–5). Ez a tény nem mond ellent eddigi megállapításainknak. Ugyanis az az uráli alapszó, amelynek közvetlen magyar folytatója a *csűnik*, a finnugor szókezdő **č* (**č̣*) kettős magyar megfelelése következtében a magyarban két irányban: *s* és *cs* fejlődött. E két ág közül az *s*-ező — a kifejező szavak alakulásmódját követve — soktagú szócsaláddá terebélyesedett, a másik viszont elszigetelődött. A szócsoporthoz jelentésükben is őrzik uráli eredetük nyomát: mindegyik szócsoporthoz tartozó jelentése — többé vagy kevésbé, de természetesen magyarázható — világos összefüggést mutat a rokon nyelvi megfelelők (l. LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 27), illetőleg a közvetlen magyar folytató *csűnik* jelentésével. Valamennyi szócsoporthoz tartozó jelentése ugyanis az ’összehúzás, összetöpreződés’, illetőleg az emiatti ’szűkülkedés, betegeskedés’. A szócsoporthoz tartozó jelentésselkülönülést elsősorban a tő- és képzőkülönbség eredményezte, de közrejátszott később a már szócsoporthoz tartozó terebélyesedett szóelemek alakjai és jelentésbeli egymásra hatása is.

A magyar nyelvtörténeti összefüggések ismeretében bizvást feltehetjük, hogy szócsaládunk uráli előzménye is kifejező szó volt.

KISS JENŐ

Lazsíroz, lazsál. A fontosabb szótörténeti adatok a következők: 1860/1886: „Tanulj meg okosan *lazsírozni* gyermekem” (Vas Gereben III, 51: NSz.); 1862: „[a] preferanzparthieben Nəpoleon gyakran *lazsíroz*” (Kipfelh.-napt. 30: NSz.); 1866: „Te-nálad mindig, és minden színből legyen... Ha haszon néz reád: illik, hogy *lagíroz*” (Kuthen Uj. költ. 196: NSz.); 1888: „tetszés szerint *lazsíroz* vagy üt mindegyik játékos” (Parlaghy: Kártyajátékok 71: NSz.); 1900: „*Lazsíroz*: <a játékban látszólag> enged, lantol, (kártyát) nem üt” (TOLNAI, Magy. szót. 158); 1911: *lazsál* (Sport-Világ 1911. V. 27. 5. LADÓ JÁNOS szíves közlése); 1928: „*Lazsál* = aki alacsonyabbat tesz az ütésbe, hogy ütésben maradjon. *Lazsálni* = nem ütni. *Lazsíroz* = l. lazsál” (ZOLNAY, A kártya tört. 340), „*lazsál, lazsíroz*: látszólag enged (játékban), tessék-lássék módra tesz, tolja a semmit, labodáz (vö. *lavíroz*)” (TOLNAI, Magy. szót.² 181); 1930: „*lazsál, lazsíroz*: dolgozás látszata” mellett tétlenkedik; fr. *lâcher*, l. *laxare*” (CSORBA, IdSz. 121); 1940: „*lazsál*... (biz). Enged, hanyagul dolgozik, halogatja a munkát. Hely-

telen németes képzővel: *lazsziroz*” (BALASSA II, 8); 1947: „Lola csak azt látta, hogy a játék lanyhán indul, a pestiek *lazsálnak*, terv nélkül pilinckáznak” (Csillag I, 29: NSz.); 1957: „*lazsál* . . . ’kényelmeskedve dolgozik’ (új). Vö. lazukál, ladikáz, dängubáz, dégál” (SzegSz. II, 19); I. még ÉrtSz. *lazsál* és *lazsálás* a.

A *lazsziroz*, *lazsál* viszonylag csekély figyelemben részesült a magyar etimológiai irodalomban (I. mégis: LUMTZER—MELICH, DOLw. 168, 307; [Szerkesztőség:] Nyr. XLIII, 239; Kiss: Nyr. LXXXIII, 498). Mint az *-íroz* végű igéink túlnyomó többsége (*brillíroz*, *fixíroz*, *forszíroz*, *lavíroz*, *paníroz*, *satíroz*, *szekíroz*, *tupíroz* stb.), a *lazsziroz* is egy *-ieren* végű német ige átvétele; vö. bécsi német *laschir’n* ’〈kártyajátékban〉 nem játssza ki magasabb értékű lapját, nem üt’ (HÜGEL 98: LUMTZER—MELICH, DOLw. 168), német *lachieren* [ch = š] ’elenged, elereszt’ (HEYSE, Fremdw. 17 472; SANDERS, Fremdw. 2 II, 2). A német *lachieren* a franciából származik; vö. francia *lâcher* ’meglazít; elereszt; 〈sportban〉 elhagy, lehung, kienged’. A francia *lâcher*-ban a kései latin *laxicare* ’meglazít’ ige elhasonulásos **lascare* változata él tovább; a latin *laxicare* a *laxare* ’ua.’ származéka (BLOCH—WARTBURG, DietÉt. 3 352). — A cseh *lažírovati* ’〈kártyalapot〉 nem játszik ki; részrehajló valaki iránt, kímél valakit’ (TRÁVNÍČEK 822), szlovák *lažírovat* ’tessék-lássék módra játszik, dolgozik’ (SISJ. II, 25), lengyel *lażować* ’kedvez valakinek, elnéző valaki iránt; 〈kártyajátékban〉 nem üt, impasszol’ (SWO. 3 391) a magyar *lazsziroz*-hoz hasonlóan a németből való.

A *lazsziroz*-ból a *lazsál* úgy keletkezett, hogy a németes *-íroz* szóvéget felváltotta a latinból kölcsönzött igéinkre (*adoptál*, *instruál*, *konveniál*, *prédikál*, *revideál* stb.) jellemző *-ál* végződés; vö.: *avanzsziroz* ~ *avanzsál*; *blamíroz* ~ *blamál*; *cizelíroz* ~ *cizellál*; *flangíroz* ~ *flangál*; *garantíroz* ~ *garantál*; *gaszulíroz* ~ *gaszulál*; *profitíroz* ~ *profitál*; stb.

A *lazsziroz* ~ *lazsál* eredetileg kártyásnyelvi kifejezés volt, de később szélesebb körben is használatos lett, s ennek kapcsán jelentése kibővült, általánosabbá vált. Ugyanazt az utat járta be, mint szókészletünk számos eleme: *kijön a farbával*, *letromfol*, *megkontráz*, *színt vall*, *tökfílkó* stb. A nyelvjárások szókinésébe — úgy látszik — még nem hatolt be mindenütt. Regionális szótáraink közül csupán a SzegSz. tartja nyilván, de az is újnak jelzi. Hangzásában és jelentésében közel áll hozzá, etimológiailag azonban nem azonos vele a nyelvjárási *lazukál*, *lazsukál*.

Lazukál, lazsukál. I. Főleg az alföldi nyelvjárások szava. Jelentése: ’dolog helyett tétlenkedik, lopja a napot’.

A *lazukál*, *lazsukál* ige és a szorosan hozzá tartozó nyelvi elemek fontosabb szó-történeti adatait, valamint földrajzi elterjedését a következő összeállítás tartalmazza:

A) 1877: Orosháza: „*lazukás*: lusta” (Nyr. VI, 179).

B) a) 1878: Földes: „lebzsel, *lazukál*: korhelkedik” (Nyr. VII, 235), Nagykunság, Kunmajsza, Kiskunhalas, Debrecen (MTsz.), Tázlár és Harkakötöny (MNY. XXIV, 136), Szeged (SzegSz.), Békés, Hajdúnánás, Karcag, Mezőtúr, Nagykőrös, Sárret (ÚMTsz.). — b) 1885: Nagybánya: „*lazsukál*: játszva tölti, fecséreli az időt a helyett, hogy dolga után látna” (Nyr. XIV, 475), Gömör m. (MTsz.), Zilah vidéke (Nyr. XXVIII, 185), Debrecen (NyF. 26. sz. 31), Torontálvásárhely (MNY. VI, 429), Szegvár (Nyr. XI, 140), Berettyóújfalu (Nyr. XLI, 389), Nagyszalonta (NyF. 69. sz. 32), Balmazújváros, Biharugra, Hajdúbozsórmény, Hajdúszoboszló, Hódmezővásárhely, Hontháza, Makó, Mezőberény, Nagyvárád, Nagyzerénd, Sárret, Szatmár, Szentés, Tiszahát, Tiszasziget (ÚMTsz.); 1895: Hegyalja: *lezsukál* (Nyr. XXIV, 480), Fényeslitke (ÚMTsz.); 1918: Gyula: *lasukál* (ÚMTsz.); 1923: Hajdúnánás: *lazsukál* (ÚMTsz.); 1936: Szamoshat: *lazsukáll* (SzamSz.).

C) 1894: Gömör m.: „röstöl: henyél, hever, *lazujál*” (Nyr. XXIII, 95).

D) 1894: Debrecen: „*lazuknyál*: tétováz, restelkedik, az időt lopja” (Nyr. XXIII, 334).

2. A *lazukál* ~ *lazukál* etimológiájának megfejtésére eddig egyedül KNEIÉZA (MNY. XXIX, 153) tett kísérletet 1933-ban. Szerinte ez az ige azokhoz a szavainkhoz tartozhat, melyek első pillanatban *z* ~ *zs* váltakozást mutatnak, a tüzetesebb vizsgálat során azonban az derül ki róluk, hogy a *z*-vel és a *zs*-vel hangzó alakváltozat más-más nyelvből vagy más-más időből származó jövevény. A *lazukál* — KNEIÉZA szerint — az ukrán *лазуну* 'mászik, kúszik' átvétele, a *lazukál* forrásaként pedig a szlovák *lazit* 'mászik, kúszik' szabályos keleti szlovák *lažic* változata jöhet számításba. — E magyarázatot később KNEIÉZA — úgy látszik — elvetette; a SzJisz.-ből mindenesetre hiányzik. Meggyőzőnek valóban nemigen tartható sem alaki, sem jelentéstani tekintetben.

Felmerülhet az a gondolat is, vajon nem a szlovák *l'ážkať* 'si' 'heverget, heverészik' (<: *l'ahnúť* 'si' 'lefekszik, ledől': SISJ. II, 25) igére megy-e vissza a *lazukál*. A szlovák *l'ážkať* 'si'-ből azonban magyar **l(y)ážskáľ* > **l(y)ážkáľ* volna várható, ebből pedig csak hosszú feltevésláncolattal lehet a *lazukál*-t levezetni.

3. Úgy látom, hogy kevesebb nehézséggel találkozunk, ha a *lazukál* ~ *lazukál* igét nem jövevényyszóként, hanem olyan magyar nyelvi elemként kezeljük, melynek végződése a mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásából alakult *-kál* képzőbokkal azonos, törése pedig a *lázong* 'lézeng' (l. SzófSz.), *lázongol* 'gyér csoportban lézeng, járkal' (MTsz.), *lézeng*, *lézengel* 'lézeng' (MTsz.), *lézörög* 'lézeng' (MTsz.), *lédzed* 'betegségtől elerőtlenedve alig-alig bír lépegetni' (MTsz.), *lézzedézik* 'lézeng' (MTsz.), *lézzeg* 'lézeng' (MTsz.) igékkel függ össze. Mindezek az igék — a *lazukál*-al együtt — az erőtlenség, céltalan ödöngést, kedv nélkül végzett munkát, gyöngye erőlködést jelentik meg. Nem hiányzik belőlük a lekicsinylés, az enyhe gúny mozzanata. Jelentéstani szempontból a *lassú*, *fáradt*, *lusta*, ügyetlen cselekvés vagy magatartás rosszalló árnyalatú kifejezéseivel tartanak rokonságot; vö. *cammog*, *kecmereg*, *kullog*, *kászolódik*, *gubbaszt*, *píszmog*, *matat* stb. (l. BÁRCZI, Szók.² 32). Valószínűnek tartom, hogy ezekhez hasonlóan a *lazukál*, *lázmg* 'lézeng' és *lézeng* is hangulatfestő szó. (A *lézeng* korábbi magyarázataihoz l.: SIMONYI: NyK. XVI, 250; BUDENZ: NyK. XVIII, 194; MUNKÁCSI, ÁKE. 441; SZENTTAMÁSI: Nyr. XXXIV, 26; SzófSz.; D. BARTHA: MNY. LI, 27, 28, Szóképz. 31; SZABÓ ZOLTÁN: MNY. LVI, 375.) Emellett szól a többféle képzővel és képzőbokkal alakult változatok aránylag jelentős száma is. A *lazukál* *zs*-je azonban még magyarázatra szorul. Esetleg a *laznak*-féle szavak analógiás hatása játszhatott itt közre.

KISS LAJOS

Milimári. E szónak második tagját HUTTERER MIKLÓS (MNY. LV, 256) a *Meierin* 'majorosnő' szóból eredezteti. Bár valóban imponáló német nyelvjárási tájékozottsággal támasztja alá elméletét, mégis érzésünk szerint mind ez, mind pedig a régebbi „*mádl*” magyarázat kissé erőltetettnek hat. Szerintünk a *-mári* valószínűleg nem más, mint a katolikus bajor-osztrák németiség körében rendkívül népszerű *Marie* női névnek becézett alakja, a „svábos” *Kháti*, *Náni*, *Fáni* és a férfinév *Sáni* mintájára. (Lévéen a szó hazai, pontosabban pesti keletkezésű, a minta-nevek mély magánhangzóját magyaros fonetikai jellel jelöljük.) S így a kifejezés magyarul bizonyára annyit jelent, mint *tejes-mári*, s beletartozik a szavaknak abba a tágkörű csoportjába, amelyek tulajdonnévből váltak köznévvé, mint például: *fajankó*, *kejjfeljanesi*, *tintamatyi*, *fejboldintó jános*, *hüvelykmatyi*, *feketepéter*, *borzaskata*, vagy az argó-beli *pista*, *páli*, *simon*, a francia *jean-jesse*, *jean-jean*, *dame-jeanne* (demizson) és a többi.

Smárol. A jassznyelvi *smárol* 'csókolózik' szóval kapcsolatban felhívnam a „Smárol, smaci, smalál” című cikk (MNy. LV, 261–3) szerzőjének, ZOLNAI BÉLÁNAK, figyelmét arra, hogy a húszas évek derekán, amikor a *smárol* igét a cikkben idézett HOLLÓSCORVIN LAJOS író emlékezete szerint még 'hasal', 'mellébeszél', 'halandzsázik', 'szándékosan félrebeszél' értelmében használták, — divatos volt az argóban a kétségkívül német (*Schmarren*) eredetű *smarni* kifejezés, nemcsak 'semmisség', 'hitványság', hanem 'semmitmondó, felelőtlen fecsegés' értelmében is. Érdemesnek látszik annak megfontolása, nincsen-e a két kifejezés között valamiféle — ha tán nem is etimológiai, de netán hangzásbeli hasonlóságon alapuló jelentéstani — összefüggés.

A *smárol* 'csókol' jelentésére saját gyűjtésemből is csak 1952-ből van adat. S talán tanulságos lesz megemlíteni az ez irányú „adatgyűjtés” módszerét: elkoboztam tanítási óra alatt egy irodai szakiskolás kislány-tanítványom „Szalonvallomások” füzetét, s ebben volt többek között ez a megválaszolandó kérdés: „*Smárolt már?*” (Ez az adat is alátámasztja ZOLNAI helyes megállapítását, hogy a diáknyelv „a régi 'jassz' szókészletet teljesen magába asszimilálta...”).

Persze a 'mellébeszél'→'csókol' jelentésváltozás bizonyára sokkal régebbi keletű. Mert — s ez jellemző a jassznyelv gyorstempójú fejlődésére, változására — a tanárok és a nyelvészek még jó sokáig *smaciznak* (persze, jobbra elméletben), amikor a fiatalok már régóta (gyakorlatban) *smárolnak*. A diákok körében népszerűsége pályázó pedagógusok akkor kezdik beszédükben alkalmazni a *stramm* jelzőt, amikor a diákok ezt a fogalmat már régóta a *klassz* vagy pláne *kasa* (valószínűleg a héber *kóser*-ből származó) szóval fejezik ki.

Éppen ezért — ZOLNAIVAL együtt — fájlalnunk kell, hogy a hazai argó-nyelv felterképezése terén 1937 óta úgyszólván semmi sem történt.

Hadd idézzünk csak egyetlen — véletlenül éppen a fenti tárgykörbe tartozó — jellemző példát A „Megcsókolom Csók-kisasszonyt” kezdetű közismert Ady-versnek a húszas évek elején még imígyen hangzott egy jassznyelvi átírása: „*Megsmócizom Smócittyúkot, — Aki tuti finszi jóbór...*” Ma ez körülbelül olyan archaikusan hat, mintha valaki a *csak*-ot *heon*-nak, a *bizony*-t *isá*-nak mondaná. Mert a mai jassz-nyelvben ezt a két sort így kellene lefordítani: „*Megsmárolom Smacifrajlát, — Aki tuti kasa jó csaj*”. Ám lehet, hogy mire ez a cikkeske nyomdafestéket lát, már ez a megoldás is elavultnak hat.

Egyébként legyen szabad reménylenünk, hogy ZOLNAI BÉLA dicséretes kezdeménye után a hazai argónyelv nem marad többé nyelvtudományunknak mostoha-„*sráca*”.

KUNSZERY GYULA

Grizeldisz. Ilyen című közleményemhez (MNy. LXI, 465–6) kívánnék három kiegészítést, illetőleg helyesbítést tenni.

1. Legelőbb Szamosközy István nyilatkozatát másolom ide a *Grizeldisz* névről, amelyben a szép régi *Krisztina* helyett adott világias új név feletti megbotránkozását juttatja kifejezésre. 1570: „Az Bátori Kristóf leányát, kit azután az lengyel cancellariusnak házasa István király, először Christinanak keresztelték volt és az volt sok ideig neve. De ez szép nevet nem szeretvén, azután Blandrata formálásából Griselidnek neveztetett volt, mely az magyar nevek között igen szokatlan és hallatlan. Így ilyen emberek mint Bátori Kristóf és az felesége, egy olasztúl így meghatták ecczersmind csufoltatni magokat mind gyermekekkel egyetembe. Mert az Christina százszor szebb név, mely az Christustól neveztetett, hogy nem mint az Grizeldis, mely szóban azt sem tudja honnét jű s hova megyen az eredeti. Talám az Chrysa névtől vötték, ki az komediában egy kurvának neve, avagy az Briseis névtől formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homerusnál.”

(Szamosközy István történeti maradványai. Vegyes följegyzések. 1542–1608. Kiadta SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1880. IV, 9.)

2. Említett cikkecskémben a nevet a lipcei Bibliográfiai Intézet kiadásában a „Sprachpflege” című folyóirat mellékleteként és FLEISCHER WOLFGANGnak a német keresztnévadásról írt megjegyzéseivel megjelent HEINRICH, HERBERT–KÜFNER, RUTH, Gefragte Vornamen füzet alapján eddig még megfektetlennék mondtam. Hangzása után ugyan latinositott *-hildis* utótagú germán összetételnek véltem (vö. *Mathildis*, *Crimildis* stb.), de úgy gondoltam, hogy a németek jobban tudják, hogy mi tartozik az ő névkincsükhöz, mint én. Ennélfogva tovább nem is kerestem eredetét. Nem néztem meg például EGGER névfejtő szótárát sem, amelyből pedig megtudhattam volna, hogy valóban germán eredetű, a *grisja* (*grís*) ’hamuszínű, szürke, ősz’ és a *hild* ’viadal, harc, csata’ összeötvöződéséből keletkezett, jelentése tehát ’bellatrix coloris cani’ (EGGER, CAROLVS, Lexicon nominvm viroivm et mvliervm. Róma, 1957. 91). Alakja a latinban *Grisildis*, az olaszban és az angolban *Griselda*, a németben *Grishilde*; hangsúly a második szótagon. Egyetlen kis szépséghibája e magyarázatnak, hogy a név a germán, illetőleg ónémet személynévanyagban nem fordul elő.

3. A *Grizeldisz* névnek két élő viselőjéről tudok. Az egyik a váci Siposs *Grizeldisz*, a helybeli gyógypedagógiai intézet tanárának a leánya, a másik nagyapjának jelenleg Budapesten lakó nővére. „Családunkban hagyomány volt a különlegesen széphangzású nevekre való keresztelés (az egyik bátyám *Gilbert*, talán az egyetlen az országban)” — írja Siposs *Grizeldisz*. „Nekem tetszik e ritka név — folytatja —, mert nagyon szép hangzása van. Dallamos, ahogyan a betűk egymást követik. Másrészt azért tetszik, mert egyedülálló és különleges. Érdekes, hogy nehezen tudják megjegyezni, s nem szívesen hallom, ha másképpen szólítanak, például *Gizi*. Ilyenkor mindig lebetűzőm. Idehaza *Grizi* vagy *Griszka* vagyok. Névnapomat június 29-én, Péter–Pál napján tartom.”

MIKESY SÁNDOR

Kár a benzinért! Nem mindig sikerül egy szólás szerzőjét és keletkezése idejét rögzíteni. A címben szereplőét sikerült: Annyi idő, mint e sorok írója. 1913. június 28-án választották meg Tisza Istvánt újból Arad képviselőjének Széchenyi Aladárral szemben. A választás előnapján jelent meg az Aradi Közlöny „Tarkaságok” rovatában a következő kis történet (XXVIII, 146. szám):

„(Károlyi Aradra tart.) Makóról írják nekünk ezt a jóízű történetet: | Makón is nagy izgalommal várják az aradi választás eredményét. Egyik kávéház terraszán egy nagyobb társaság is éppen politizált, amikor egy hatalmas autó robogott arra. Az autóból karsú, magas fiatalember ugrott le s a társaság egyik tagjától megkérdezte: | Erre visz az út Aradra? | A megszólított — véletlenül egy lelkes Tisza-párti — megmutatta az irányt s mikor a fiatalember visszaszállt az autóba, felismerte benne | Károlyi Mihály grófot. Lelkendezve ment vissza a kávéházba s még az izgalom hatása alatt újságolta a társaságnak: | Látták? Károlyi Mihály gróf megy Aradra! | Aztán lekicsinylő legyintéssel hamisítatlan zsargonban mondta: | Schát (Schade) van (für) Benzin!”

Gerő Olgától tudom, hogy ezt a névtelen cikket bátyja, Dr. Gerő Géza ügyvéd (1874–1960.), Juhász Gyula barátja írta. A „lelkes Tisza-párti” pedig Grosz Henrik makói exporteur volt, akit a fehér-terror idején Kiskunfélegyháza környékén meggyilkoltak. Ő tehát a *Kár a benzinért* szólás atyja.

SCHEIBER SÁNDOR

¹ A választó vonalaknál az eredetiben új sor van.

Lacsuha — lecska. 1. A *lacsuha* szóval nálunk KNEIÉZA (MNY. XXX, 184; SzJsz. I, 300) és legutóbb MIKESY SÁNDOR (MNY. LXII, 97) foglalkozott. A rendelkezésükre álló szótörténeti adatok a következők voltak: *lacsuha* 1. 1796: Gvadányi: „*lacsuha* korhelyek” ’vagabundus; csavargó’ (NySz.); 2. 1891: Nagykőrös, Tiszadob, Tokaj ’desidiosus, iners; dologtalan, lusta’ (MTsz.); 3. 1895: Tiszadob ’sordidus, inordinatus; piszkos, rendetlen öltözetű’ (MTsz.) ~ *lecsuha*: 1874: Kiskunság, 1885: Kunszentmiklós, Nagykőrös (MTsz.); Vác (NyF. 10. sz. 71).

KNEIÉZA mindkét említett helyen e jelentésekhez keresett szláv szótári adatokat s talált is. Van azonban a szónak magyar területen egy további jelentése is. KNEIÉZA ezt a jelentést is említi. Az első alaklommal (MNY. XXX, 184) inkább magyarázólag: „A *lacsuhaleves* ’lebbenesleves’ (vö.: MTsz.; Magyarság Népr. I, 90) nyilván ugyanazt jelenti, mint *rongyos-* vagy *kódísleves* stb. (vö. Magyarság Népr. I, 89).” A SzJsz.-ban (I, 300) nyilvánvalónak veszi, hogy a ’tészta, lebbenes’ jelentésű *lacsuha* az előzőekben általa kifejtett jelentésekhez tartozik, de az odatartozás „hogyan”-ját megkérdőjelezi.

Ezt a „hogyan”-t, illetőleg a jelentéstani összefüggést próbálta MIKESY megvilágítani legutóbbi szócikkében (MNY. LXII, 97).

KNEIÉZA a *lacsuha* szónak — alaki szempontból — teljes és megnyugtató etimológiát adja. Mégis valami bizonytalanság van a szó magyarázatában. Ez több forrásból fakad: A) A rendelkezésre álló adatok a magyar nyelvterületnek csak egy eléggé körülhatárolt részéről (Alföld egy része) kerülnek ki. Nem ismerte a magyar nyelvterület többi részén, továbbá a magyar vagy egykori magyar területen előforduló adatokat és jelentéseiket. B) Túlságosan ragaszkodott az MTsz. által megadott adatok jelentéseihez, s ezeket igyekezett alátámasztani. Az első cikkében (MNY. XXX, 184) még megemlítette a szó máshol előforduló konkrét jelentését (szlovák *vlačuha* ’szánkó’: BERNOLÁK; cseh *vlačíha*, *vlačuha* ’Pfugschleife’), de későbbi jelentésvizsgálataiban ezeket már teljesen mellőzte. C) Csak a nyugati s keleti szláv nyelvek adataira szorítkozott, figyelmen kívül hagyva a *lacsuha* szó déli szláv jelentésváltozatait.

A fentiek miatt jutott, a szó helyes alaki megfejtése ellenére, arra az elhibázottnak látszó következtetésre, hogy a *lačuha* „eredeti jelentése” a ’vagabundus; csavargó’ lehetett, s a magyar adatok ’lusta, rendetlen stb.’ jelentését már a kiinduló szlovák területre feltételezte, s ezzel egyben eltorlaszolta a magyar *lacsuha* ’étel’ vonatkozású jelentéstani összefüggéseinek a kifejtését is.

Mindezek tisztázásához szeretnék a továbbiakban hozzájárulni.

2. A *lacsuha* szó a következő jelentésekben ismeretes még:

A) Magyar nyelvterületen: A közép-zempléni (Sátorajaujhely környéke) magyar és szlovák peremnyelvjárásokban (tehát az MTsz. adatainak lelőhelyeihez közeli területen) ismerik és használják a *lacsuha* szót. Jelentése: ’olyan szánfajta, amelynek szántalpai nem egy-egy darab szálfából készültek’. Ilyet ugyanis nem mindig lehetett találni, s egyáltalán nehéz volt hozzájutni. Ezért használtak kétrészes szánt. Az első rész elül felkunkorodó rövid szántalpakból állt. A hátsó rész az első részre szerelt két egyenes rúd volt (esetleg a földdel érintkező rész kissé hajlott). Olyan összeszerelt csúsztató, ászokfaszerűség. Ez a szán nem volt olyan stabil, mint az egy szálfából készültek. A talaj minden egyenetlenségét megérezte, ide-oda csúszkált, s az egész utat jobbra-balra bejárta, „becsavarogta”. Elég nehéz volt rajta a szállítás, gyakran hullt le róla a szállított anyag, s nemritkán maga a szán is szétesett, tehát elég „rendetlen” volt.

Ebben a nyelvhatár-zónában a *lacsuha* szónak más jelentése nincs is. A szó hangalakja és hangzása az érintkező szlovák nyelvjárásban is *lačuha*, tehát szókezdő *v* nélküli (vö. még: *loňi* < *vlňi*, *tedi* < *vedí*, *šak* < *však*, *še* < *vše* stb.). Az eredeti szláv *vlačuha* laterális előtti szókezdő *v*-jének lekopása szabályos jelenség, s külön magyarázatot így nem igényel.

Magyarország területén (Esztergom és Dorog között) a dunántúli Keszthelyen a *vlačuhi* többes szám 'ekevontató' (K. PALKOVIČ, Z vecného slovníka Slovákov v Maďarsku: Jazykovedné štúdie II, 338).

B) Kelet-Szlovákia északi részén (bártfai járás) a *vlačuha* s az azonos töből képzett *vlaki* és *vlački* (demin.) jelentése: 1. 'V-alakú szögben összeerősített ekevontató'; 2. 'faszállításra szolgáló hosszú szán' (Buffa: Nárečie Dlhej Lúky 233). — Árnyalt jelentést közöl Hvozdzík (I, 1426): *vlačuha* a) 'szántalp'; b) 'csúsztatópofa'; c) átv. 'lassú ember'; *vlačuhy-vlače* többes szám 'vontatóalp, -szán, -fa; ekevontató : szántalp(ak)'. — A legújabb szlovák szótár szerint a *vlačuhy* többes szám 'szánhoz hasonló egyszerű vontató eszköz, régen fa összehordására, ekevontatásra használták' (SISJ. V, 113). — A cseh *vlačíha* többes számban *vlačíhy* 'ekevontató' (TRÁVNÍČEK 1654). — A nagy cseh akadémiai szótár szerint a *vlačíha* (rendszerint többes számban: *vlačíhy*) 'kétágú ekevontató keresztfa' (PŘÍRUČNÍ: SJČ. V, 1031). — A kétnyelvű cseh–magyar szótárban (II, 673) a *vlačíha* 'csúsztató (ekeszaron?)'. — A cseh etimológiai szótárakban a *vlačíhy* többes szám szlovák *vlačuhy* 'ekevontató keresztfa' (HOLUB–KOPČENÝ 418), délceh *vlačuhy*, keleti cseh *vlačíhy*, szlovák *vlačky vlačce, vlačuhy, vlačuhy*: 'V-alakú ekevontatófa' (MACHEK, EtSl. 569).

A magyarral legszélesebb sávon érintkező szlovák nyelvterületen a *vlačuha*, többes számban *vlačuhy* eredeti jelentése tehát konkrét: 'erdő- vagy mezőgazdasági eszköz valaminek (fa, eke) a szállítására, illetőleg csúsztatására, vontatására', nem pedig a KNIEZSA által felvett személyi jelentés: 'aki vagy ami húzza, vonszolja magát' (vö. MNy. XXX, 184).

Csak egy nyelvjárási adat mutatja a *vlačuha* 'lomha, lusta ember' jelentést (KÁLAL), amit Hvozdzík (I, 1426) — az említett konkrét jelentések mellett — képletesnek tüntet fel. — A *vlačuha* szónak ez az átvitt jelentése azonban nem lett általánossá, s a 'rendetlen, piszkos' árnyalattal sem bővült szlovák területen. A mai cseh és szlovák nagyszótárak már nem is említik.

3. A magyar adatok előfordulási területével (MTsz.: Tokaj stb.) való érintkezés szempontjából tekintetbe jöhet még a lengyel (intenzív kapcsolat a tokaji bortermő vidékkel) és az ukrán nyelv.

A) A szlovák *vlačuha*, cseh *vlačíha* szó alakilag is egyező megfelelőjét a Varsói Szótár (VII, 660) *vlačuchy* változatban 'a parasztszán hátsó része' konkrét jelentésben már csak nyelvjárási adatként közli, nyilván a cseh–szlovák nyelvhatár közeléből, mert e szó — alakját tekintve — a lengyelben átvétel.

A *lacsuha* ~ *vlačuha* lengyel megfelelője a *włóczęga* (*włóczyć*, **włóčiti*). A *włóczyć*, *-wlec* igepár igen gazdag azonos vagy egymást fedő jelentésű származékokban: *włóczak*, *włóczba*, *włóczebnik*, *włóczek*, *włóczka*, *włókita*, *włóczykij*, *włoka*, *włócznik*, *włóczydło*, *włók* stb. A *vlačuha* konkrét jelentését itt más toldalékú származékok vették át, s a *włóczęga* általánossá lett jelentése: 1. 'kóborlás, csavargás'; 2. 'állandó lakóhely és foglalkozás nélküli kóborló, csavargó' (LINDE VI, 354–5; Varsói Szótár VII, 659–60). Ez utóbbi megszempélyesített jelentés pejoratíve tovább konkretizálódik (főként a *włoka* szóval párhuzamosan), így: 'vásároló, kocsmazó könnyű nő' (Varsói Szótár VII, 660).

Talán közelebb vihet a magyar *lacsuha* jelentésváltozatainak a megértéséhez a lengyel *włóczęga* szónak igen elterjedt használata a botanika területén, ahol a *Lycopodium*, *Lycopodiaceae* (pl. ebír, kutyatej, tejfű, útifű, útilapu, bojtorján stb.) — külső külcsín híján levő, sőt elhanyagolt, rendetlen, gubancos benyomást keltő — növényfélék neve (LINDE VI, 355; Varsói Szótár VII, 549).

B) Az ukrán *volocuha* (HRINČ.) csak a 'brodjaga; Landstreicher, Vagabund' jelentést ismeri, az orosz *volocuga* jelentése 'ua.' (DALJ).

4. A *lacsuha* magyar adatai a Tisza-mentéről kerülnek ki (MTsz.: Tokaj, Tiszadob stb.), így a tiszai hajózás, faúsztatás következtében nem zárhatjuk ki a déli szláv hatást és érintkezést sem. — KARADŽIĆ (Srpski Rječnik 71) a *vlačuga* szót Baranyából idézi 'Radseuh, Hemmschuh; sufflamen; kerékkötő, akadály' jelentésben. — A Rječnik Srpskohrvatskog Jezika (II, 718) a *vlačuga* szónak az alábbi jelentéseit közli: 1. utal KARADŽIĆ baranyai adatára; 2. a *vlaka* szóra utalva: 'csúsztatópofa, primitív kerekesszállító eszköz, csúsztatás céljára összekötözött gerendák (tutaj)'; 3. a *vlača*, *vlačeg*, *vlačega*, *vlačica*, *vlačka*, *vlakulja* szókra utalva: 'csúsztatásra szánt fatákolmány'; 4. 'eketalp csúszkavasa'; 5. 'gyerek-szánkó'; 6. a *vlinta*, *vlundra* szókra utalva: 'rosszhírű nő, prostituált'.

A szerb adatok megőrizték a *vlačuga* eredeti konkrét jelentésváltozatait, de asszociációs alapon egy pejoratív átvitt jelentést is kifejlesztettek.

5. Alaki szempontból a *lacsuha* < *vlačuha* szó minden bizonnyal a szlovákból származik (bár nem feltétlenül kapcsolandó ki a szerb *vlačuga* alak hatása sem). A *lacsuha* — *lěcsuha* valószínűen elhasonult magyar változatok, amelyeket a szó bizonytalanul érzett etimonja s az új szóképzletbe való beillesztési tendencia hozott létre. A szó szigorúan körül nem határolt jelentése s lenéző érzelmi árnyalata ezt könnyen elő is segíthette. Még inkább áll ez a MIKESY (MNY. LXII, 97) által említett *repcsuha* alak létrejöttére, ahol a lenézés megvetéssé fokozódik.

Jelentésképződés tekintetében a következőket állapíthatjuk meg: A) Az első ízben Gvadányitól feljegyzett szó (NySz. 1796: „*lacsuha korhelyek*”) értelmezése teljesen a lengyel *włóczęga* általános jelentését tükrözi (szlovák hangalakban). — B) A Tisza-menti 'lomha, lusta, rest, tespedt, dologtalan' jelentésű *lacsuha* indítékait kereshetnők KÁLAL 'lomha, lusta ember' nyelvjárási adatában és HVOZDIK (I, 1426) átvittnek jelzett 'lassú ember' értelmezésében. De amint már említettük, a *vlačuha* e másodlagos jelentései elég bizonytalanok lehettek a szlovákban; a későbbiek során el sem terjedtek, meg sem szilárdultak. — C) A lengyel *włóczęga* 'állandó lakóhely és állandó, munka nélkül kóborló, csavargó' jelentése már közelebb visz a magyar 'lusta, dologtalan' értelmezéshez. Tehát a Gvadányi által használt értelmezéshez hasonlóan itt is számolhatunk lengyel hatással. Mivel azonban a lengyel szó jelentésében szemmel láthatóan több az „aktivitás” a magyar adatok „passzív” árnyalataihoz viszonyítva, ezért egy a magyar területen (magyarokkal esetleg együtt lakó szlovákok révén) végbemenő jelentés-továbbfejlesztést is meg kell engednünk. — D) A Tisza-menti magyar adatok 'rendetlen öltözetű, piszkos, ronda' jelentéséhez sem a nyugati, sem a déli szláv nyelvekben nem található közvetlen kapcsolat. Ezt nyugodtan tekinthetjük így az előbbi, esetleg még szláv indítékú jelentés magyar továbbfejlesztésének. — E) A MIKESY által idézett s hangalakjában is magyar fejlődésű *repcsuha* 'haszontalan, könnyűvérű nőszemély' párhuzamos jelentése teljesen hiányzik a szlovákból és csehből, viszont megtalálható mind a lengyel 'vásárokra járó, kocsimázó könnyűvérű nő' (Varsói Szótár VII, 660), mind a szerb 'rosszhírű, prostituált nő' (Rječnik Srpskohrvatskog jezika II, 718) jelentésekben. Ez utóbbi jelentések azonban értelemszerűen továbbfejleszthetők a magyar adatokból is.

A *lacsuha* 'vastagra nyújtott és szélesre szaggatott tészta' vagy *lacsuhaleves* 'lebencsleves' (MságNépr. I, 90) jelentésének egyetlen szláv nyelvben sincs nyoma. Ezt tehát szintén teljes joggal tekinthetjük magyar jelentésképződménynak. Összefüggése a *lacsuha* feljebb tárgyalt jelentésváltozataival eléggé világos. Meghatározásában MIKESY (i. h.) megközelíti az igazságot, valóban a gondos munka hiánya jellemzi ezt a „tészta”, de mégsem „vastagra nyújtás” és „szélesre szaggatás” a lényege. Pontosabb meghatározását minőségileg is, elkészítésében is a levestésztaival való összevetése adja meg. A levestészta finomabb lisztből, esetleg tojással, gondosan vékonyra nyújtva és késsel meghatározott alakúra vágva készül. A *lacsuha* „tészta” durvább lisztből, rendszerint vastagabbra

hagyva és kézzel — tehát eleve szabálytalan formákra — szaggatva készül. Levesben, esetleg túróval, pirított szalonnával meghintve fogyasztják. Nem feltétlenül silány leves vagy étel ez, ezért a tészta alakja alapján inkább *rongyos*-, mint *kódisleves*-nek tekintendő (MságNépr. I, 89).

6. A *lecska* szó azért szerepel a címben a *lacsuha* mellett, mert ez a szó közhasználatúvá vált 1945 után a szlovákiai magyarság nyelvén. Alakját tekintve a *vlačit* (*vlačuha*) ige szlovák *vliect* : *vlečie*, cseh *vléci* : *vleče* igepárjának *vlečka* alakú képződménye. Eredeti jelentése 'ruhauszály; elágazó iparvágány' (HVOZDZÍK I, 1428; TRÁVNÍČEK 1657; Cseh — magyar szótár 676; SIJS. V, 120). A SISJ. azonban „köznyelvi” jelzéssel 'traktorhoz kapcsolt szállítófelület, vontató' értelmezését is közli már. Ez utóbbi jelentésben csak 1945 után terjedt el a cseheknél, s onnan hatolt át a szlovák köznyelvbe, s innen tovább a szlovákiai magyar nyelvjárásokba is. A laterális *l* előtti bizonytalan ejtésű *v* ebben az esetben is lekopott: *vlečka* > *lecska*, s jelentése 'a traktorvontatású szállítóeszköz hátsó szállítófelülete, -része'. A szlovákiai tsz-parasztok ma *lecská*-n mennek a távolabb eső földekre.

Egy *lečka* már volt a magyarral határos szlovák peremnyelvjárásokban: a magyar *lecske* > *lečka* 'kockára vágott levestészta'.

SIPOS ISTVÁN

Ékes.* 1. A külön címszóul felvett *ékes* szóhoz és családjához az EtSz. (I, 1511–2) és a SzófSz. azt a megjegyzést fűzi, hogy eredete ismeretlen.

A mai nyelvhasználatban *ékes* a *szép* egyik szinonimája. Olyan szép dolgokat nevezünk *ékes*-nek, melyeknek a szépség nem lényeges, hanem járulékos tulajdonsága. Felékesíteni nem szép dolgokat is lehet; az ékesség külsőleges, hozzáadott szépséget jelent. (Ilyen szépséget jelent a *díszesség* is.)

Ékes ellentéte *éktelen*. A két szó alaktani viszonya tökéletesen azonos *helyes* : *helytelen*, *híres* : *hirtelen*, *szemes* : *szemtelen*, *okos* : *oktalan*, *idős* : *idétlen* stb. szavaink alaktani viszonyával, melyek alapszava *hely*, *hír*, *szem*, *ok*, *idő*. Ezek a példák egyúttal azt is illusztrálják, hogy a származékszavak jelentésfejlődésének iránya igen gyakran eltér az alapszó jelentésfejlődésétől. Nemegyszer egymásétól is. A *hirtelen* nem ellentéte a *híres*-nek, és jelentéstanilag meglehetősen eltávolodott a *hír* szótól. Azt pedig a közönséges nyelvérzék már képtelen is felismerni, hogy *idétlen* az *idő* származéka.

Még kirívóbb az ímént nem is említett *csinos* : *csintalan* esete. Egymással való kapcsolatukat is alig érezzük; alapszavuktól pedig, a *csíny*-től teljesen elszakadtak. A magashangú *csíny* eredeti alakja mélyhangú *csin* volt. A *csinos* alapján a nyelvújítók alkotak ugyan egy mélyhangú *csín* szót, ez azonban fejlődéstörténetileg semmilyen közvetlen kapcsolatban sincs a *csíny* szóval.

Ugyanígy az *ékes* alapján is alkottak a nyelvújítók egy 'ornamentum, Zierde' jelentésű *ék* szót, melynek elég sok származékszava is van: *ékit*, *ékszer*, *nyakék* stb.; de *ékes* és *éktelen* természetesen nem ennek az *ék*-nek a származékai.

2. Kétségtelen, hogy *ékes* és *éktelen* mégis származékszók, és alapszavuk *ék*. Ez az *ék* szó nem is tűnt el nyelvünkéből, ma is használjuk. Csupán az történt, ami a *csíny* : *csinos* : *csintalan* esetében: a származékszavak jelentésfejlődése elszakadt alapszavuk jelentésfejlődésétől, és ma már semmilyen jelentéstani kapcsolatot nem érzünk köztük. *Ékes* és *éktelen* alapszava a 'cuneus, Keil' jelentésű *ék* szavunk.

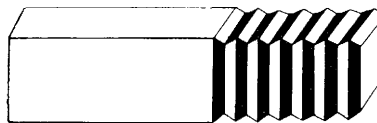
* A szerzőnek „Nyelv és irodalom” című könyvéből (62–4). Megjelentette az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

Ha ez igaz — márpedig igaz —, akkor *ékes* eredeti jelentése 'ékkal vagy ékekkel ellátott' volt. Hogyan fejlődhetett ki ebből a jelentésből mai 'ornatus, geziert' jelentése? Egy olyan — elterjedt — díszítéstechnika révén, melyben a felékesítendő tárgyat *ékekkel* cifrázták fel, melyben tehát az ékek díszül szolgáltak. Ilyen tárgyakra vonatkoztatva *ékes* a *díszes*, *cifrás* szinonimája lett. Használati köre aztán később olyan tárgyakra is kiterjedt, melyeken már nem az ékek szolgáltak díszül.

Egészen hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül *cifra* szavunk is. Ennek eredeti jelentése 'zérus'. Mivel azonban a bőrből és fémből készült tárgyakat igen gyakran zérusokkal díszítették, ezekre a tárgyakra vonatkoztatva *cifra* szavunk 'ornamentum' jelentéshez jutott (valaminek a *cifrája*). Hasonló jelentésfejlődés eredményeként keletkezett *cikornya* szavunk, mely eredetileg 'cikoriá'-t jelentett s nem is más, mint *cikoria* hangtani alakváltozata (mint *borjú* mellett *bornyú* stb.); „a *cikoriá*-nak — mint BÁRCZI, SzófSz. írja — igen *cifra* levele van, ezeket díszítő motívumul gyakran használták”.

Mármost: ékekkel fából készült tárgyakat díszítettek, az ékesítés ősrégi faragástechnika. Legegyszerűbb formáját a simára faragott négyszögletű pálcán szemléltethetjük:

Az ékekkel meg nem bontott sima felületet *éktelen*-nek nevezték. Az *éktelen* jelentésfejlődése érdekesen világítja meg a nép egészséges esztétikai ízlését. Mint ahogy *ékes* a *szép* szinonimája, ugyanúgy az *éktelen* a *rút* szinonimája. A díszítetlen sima felületet a nép éktelennek, rútnek tekinti.

Mindaddig, amíg faeszközeit maga készítette, el is tűntette ezeken az eszközökön a sima felületeket; ezt a néprajz régóta igazolta. Az ok nyilvánvaló. Az *ormóllan* — ez is simát, *ormó* nélkül szűkölködőt jelent! — blokkházak funkcionális építészete talán hajlandó a simát összetéveszteni az egyszerűvel; az eszközeit sajátkezűleg készítő régi ember ítélete sokkal helyesebb volt: számára az egyszerűt a természetes jelentette. Az *ormóllan*, *éktelen* sima felületeket természetellenesnek találta; aminthogy azok is. A természet nem ismeri a szerkezetlen sima felületeket; ezeket csak mesterséges közbeavatkozással lehet előállítani. A kitűnő ízlésű görögök először nagy fáradtsággal simára csiszolták kőoszlopaikat, azután még nagyobb fáradtsággal vajatokkal ékesítették őket.

SZABÉDI LÁSZLÓ

Kőszeg magyar neve. 1. Vas megyének északi részén, ahol a hegyek lába éri a síkság peremét, Kőszeg városa fekszik a Gyöngyös patak kanyarulatában. Németül *Güns* latinul *Ginsium* a neve.

A régészeti leletek tanúsága szerint Kőszeg vidékén évezredek óta él az ember; nyomai minden történelmi korban megtalálhatók (vö.: BOROVSKY, Vas vm. 137; Kőszegi tanárok: Kőszeg 7; HORVÁTH DETRE, Kőszeg fejlődésének vázlata 3—8; CHERNEL KÁLMÁN, Kőszeg szab. kir. város jelene és múltja I, 9—11). A magyarság kezdetben nem szállta meg az ország nyugati részét. De Szent Istvánnak II. Konrád német császár felett aratott győzelme után elkerülhetetlenné vált egy védőövezet létesítése a német terjeszkedés ellen. Valószínűleg ennek a védőövezetnek volt egyik őrhelye az a hegytetőn épült erőd is, amelyet ma „Kőszeg felső vár”-nak szoktunk mondani. Ez a vár egyesek szerint kelta, illetőleg római őrtorony volt *castellum Guntionis* néven (PAULER, A m. nemzet tört. Szent Istvánig 28). Lazius szerint az avar gyűrű egyik gócpontja (vö. TELEKI, Hunyadiak kora VI/1, 71). Van olyan vélemény is, amely Anonymus 57. fejezetére hivatkozva azt állítja, hogy Zsolt vezér építette a nyugati határszél védelmére (HORVÁTH, Mg. tört. I, 107). Ebben a kérdésben eligazodni adatok hiányában még nem lehet.

2. Adatok a város német nevére: 1276: „Castellanus in Gunz”; 1391: „castrum in Ghuns”; 1463: „castrum Guns”; 1491: „castrum Guns”; 1492: „castrum Guns al. nom. Kewzeg” (CSÁNKI II, 713–4).

A név eredetével külföldi és hazai tudósok foglalkoztak. Van adat a német évkönyvekben, amely szerint az avarok 802-ben két előkelő és sok más közrenden levő németet *ad castellum Guntionis* megöltek (vö. MELICH: MNy. XXVII, 218). A külföldi tudósok egyik csoportja azt tartja, hogy a *castellum Guntionis* a Németországban levő *Günzburg*-gal azonos: „Nunc Günzburg in Alamannia?” (MELICH: uo.). Mások viszont úgy vélekednek, hogy *castellum Guntionis* volt Kőszeg római kori neve, mert ezt hívják németül *Güns*-nek: „Castellum Guntionis ist Güns in Burgenland” (MELICH: uo.). Kinek van igaza? Külföldön a vita holpontra jutott.

Az itthoniak közül PAULER (i. m. 28) természetesnek tartja, hogy *castellum Guntionis* csak *Güns*, illetőleg *Kőszeg* lehet. MELICH ezt tagadja, mert az a véleménye, hogy a *Güns* névnek a *Guntionis*-ból való származtatása nyelvészeti szempontból nehézségekbe ütközik. Szerinte a város német neve minden nehézség nélkül származhatott a *Gyöngyös* patak ómagyar nevéből. Kimutatja, hogy az *s*-re végződő kéttagú magyar nevek a németbe kerülve elveszítik az *s* előtti magyar magánhangzójukat (*Rákos* > *Raks*), a *gy*-ből pedig a németben legtöbbször *g* lesz. Tehát szerinte a magyar *Gyüngyüs* ~ *Gyüngyes*: a mai magyar *Gyöngyös* folyónévből szabályosan származhatott a német *Güns* – *Gins* folyó- és városnév is, de a német *Güns*-ből a magyar *Gyöngyös* sohasem (MELICH: MNy. XXVII, 219 és HonfMg. 403–5). Ezt a véleményt teszi magáévá PAIS DEZSŐ is (MNy. LIX, 178). Ez a megoldás azonban nem egészen megnyugtató. Adatok kellenének hozzá.

3. Kőszeg magyar nevét az oklevelek 1248-ban említik először *Kuszug* alakban. Ez az elnevezés a felső várra vonatkozik, amelyből ma csak egy *Ó-ház*-nak nevezett omladék látható. Az alsó várat, tehát a mai város őseit, a környék ura, Henrik bán és a fia, János nádor 1263 táján kezdte építeni (CHERNEL i. m. II, 1). Érdekes, hogy mind a kettő magyar néven szerepel először. Íme néhány adat: 1263: *Kyzug*; 1271: „castrum *Keuszeg*”; 1272: „castrum *Kuzeg*, *Kuzegh*”; stb. (CSÁNKI II, 713–4). A német név csak 1276-ban bukkan fel János tárnokmester levelében: „Castellanus noster in *Gunz*”. Azután ismét a magyar elnevezéssel találkozunk: 1279: *Kusig*; 1299: *Kwzeg*; 1370 stb.: *Kewzeg(h)*; 1386: *Kwzug*; stb. (CSÁNKI: uo.). A város magyar nevére 1500-ig körülbelül 20, a németre pedig csak 4–5 adatunk van. Ebből az látszik, hogy Kőszeg kezdettől fogva magyar jellegű település volt.

4. A város magyar nevének eredetével többen foglalkoztak. CHERNEL KÁLMÁN, Kőszeg legrégibb történetírója (i. m. II, 1) a *kő*, *kőszirt* szót veszi alapul magyarázatához. Szerinte az 1263 körül keletkezett patakmenti, alsó település egy régebbi felső vártól (*Ó-ház*) kapta a nevét, amely a várostól nyugatra emelkedő hegységnek legmagasabb pontján romokban hever. CHERNEL véleményét vette át WITTINGER ANTAL, amikor Vas vármegye monográfiájában (1898. 137–8) ezt írja: „A város határában álló ugynevezett *Ó-ház* és egy 609 m. magas sziklás hegykup adja kezünkbe a kulcsot, melynek segítségével Kőszeg homályos multjába hatolhatunk . . . A névadást is megérti az, a ki a hely természeti fekvésével megismerkedik, s látja a *szeg* alakjában a földből kiálló sziklát, melyre a vár épült. Innen nyerte nevét a város is.” Ezenkívül vannak a város nevének olyan magyarázatai is, amelyekben a *szeg*, *szeglet* 'angulus, Ecke, Winkel' szó nyújt támpontot a megfejtéshez. Ez látszik BOROVSKY SAMU „A honfoglalás története” című művében (1894. 91). Azt fejtegeti, hogy a Gyöngyös felső folyásánál levő *Ginszeg* falu nevéhez hasonlóan alakult ki Kőszeg neve is. Ha a magyar *Ginszeg* nevet a német *Günseck*, illetőleg *Gins-eck* alakváltozatának tekintjük, akkor a *Kőszeg* név is a *kő* és *szeg*, *szeglet* elnevezés összetételének fogható fel, mert az a földből kiálló szikla a Gyöngyösnek abban a szegletében

fekszik, ahol a folyó délnek kanyarodik. Ezt az elgondolást vette át VIRÁGH RÓZSA is (A magyar helységnevek magyarázata. Szeged, 1931.).

A legelfogadhatóbb megfigyelésre SCHWARTZ ELEMÉR (Nyugatmagyarországi német helységnevek. 1932. 176) mutatott rá: „Minthogy a németújvári grófok *Güssing*-től a *Güssing* családnévet viselték, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy Kőszeg akkor, amikor a *Güssing*ieké lett, a *Güssig* nevet kaphatta, úgyhogy a 13. századi *Kyszug*, *Kuzig* és később *Gussig*, *Guessig* tulajdonképpen a *Güssing* családnév, amely a Gyöngyös vidékén élő magyar nép ajkán népetimológiával *Kőszeg* lett.” Ezt a bizonyítás nélküli feltevést átvette SZÖVÉNYI ISTVÁN is (Kőszeg, 1962. 7) kalauz jellegű munkájában.

Dolgozatom célja SCHWARTZ ELEMÉR feltevésének igazolása.

5. A történelmi adatok szerint Kőszeg és Németújvár neve kapcsolatban van egymással. Tudjuk, hogy II. Géza uralkodása idején (1141–1162.) Wildon stájerországi községből két gróf költözött be hazánkba kíséretével együtt: egy Volfer és egy Hedrich nevű testvér. Hedrich a győri sziget vidékén telepedett le, ahol jelenleg Hédervár (Hedrichvár) határa terül el. Volfer pedig Vas megyében a *Kyscen* vagy *Cuzin* nevű hegységet és vidékét nyerte birtokul, ahol később *Güssing* (Németújvár) épült. Hedrichtől a Hédervári család ered, Volfertől viszont a *Küszini* vagy *Güssingi* (Németújvári) ág származott (vö. CHERNEL i. m. II, 4). Kézai azt is említi, hogy Volfer 1157-ben a Küszini hegyen fát várat és később monostort épített a bencés szerzetesek számára (KARÁCSONYI, MNemz. II, 145). III. Béla ezt a monostort megszüntette. Tartozékaival együtt elvette Volfer fiától, Henctől, és várrá alakította át. Így lett a régi küszini várból királyi tulajdon képező új vár (KARÁCSONYI: Száz. 1903: 371). IV. Béla korától már az oklevelek is *Újvár*-nak nevezik: 1263: „Castrum *Kwssen* quod nunc *Vyuar* nuncupatur”; 1263: „Novum castrum *Kyzun* in comitatu Castri ferrei”; 1328 stb.: „Castrum *Wyuar*”; 1355: „Castrum *Wywar*” (CSÁNKI II, 721). A XV. században pedig a német jelzöt találjuk mellette: 1458: *Nemethwywar* (uo). Egyrészt, mert a lakossága német volt, másrészt pedig, hogy könnyebben meg tudják különböztetni az országban levő többi *Újvár*-tól.

Nyilvánvaló ebből, hogy Volfer leszármazottainak a tulajdonjoga a küszini várra vonatkozóan még a XIII. század elején megszűnt. A családot azonban ősi fészkekről találoán lehetne *Küszini* családnak nevezni. De erre sem a német, sem a magyar nyelvterületről nincsen adatunk. Sokan *Németújvári*-aknak nevezik őket. Ez természetesen téves felfogás, mert amikor *Küszin* várából *Németújvár* lett, az már nem volt az övék. Viszont a *Kőszegi* név jogosan megilleti őket, mert *Küszin* helyett századokon át ez volt Vas megyei birtokaiknak a középpontja (vö. PÓR ANTAL és KARÁCSONYI vitáját: Száz. 1888: 255, 1903: 371). Állítólag már Hencnek a fia, I. Henrik megszerezte magának a mai Kőszeg környékét az Imre király és öccse, András között dúló testvérháborúk idején (TAUCHER GUSZTÁV, A Németújváriak. Szombathely, 1934. 5). Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy az unokának, II. Henriknek tulajdona volt ez a helység, ha előbb nem, hát a tatárjárás előtti években. A tatárjárás után ugyanis a király buzdítását és a többi főúr példáját követve ő is kővárat épített Kőszegen, Szentviden, Borostyánkőn és Szalonakon (HÓMAN, MTört. 1941. I, 561). Az oklevelekből az is kitűnik, hogy a kőszegi felső vár (*Ó-vár*) megépítése után az alsó várnak szintén ő rakta le az alapjait az 1260-as évek elején (CHERNEL: Száz. 1869: 98). Feljegyezték róla, hogy 1270-ben Kőszegen lakott. Halála után pedig a fia, János tárnokmester örökölte a várat (KARÁCSONYI i. m. II, 144). Tehát megilleti őket a *Kőszegi* név, amelyet SCHWARTZ a *Güssing* névből származtatott.

6. *Kőszeg* nevével nyelvészeti szempontból először KARÁCSONYI (Száz. 1903: 374) foglalkozott érdemlegesen. Szerinte a *Kőszeg* nevet a középkori magyarok *Küszög*-nek ejtették, és az osztrák szomszédok ebből alakították ki a *Güssing* helységnevet, valószínűleg úgy, hogy a szó elején álló *k* hangot a „könnyebb kiejtés kedvéért” *g*-re változtatták

(hasonló esetek: *Káta* : *Gáta*, *Körmend* : *Gyrment* stb.); azután a német nyelv sajátosságának megfelelően *ing* végződésről látták el (*Csepregh* : *Tschäprring*). Így lett volna tehát a magyar *Küszög* név német változata *Guesing*, *Guessing*, azaz *Güssing*. De ez nem felel meg a valóságnak, mert *Kőszeg* jóval fiatalabb település, mint *Güssing* (Németújvár).

Szerintem mind a kettő az ősi *Küszin* vagy *Küsen* földrajzi, illetőleg családnévből származott. Mégpedig úgy, hogy a német ajkú lakosság a *Küszin* nevet *g*-vel ejtette és írta. Erre vannak adataink. Az alapító oklevélben ez van: *Guizin*, *Guzyn* (vö.: WERTNER, A *Güssingiek*: Száz. 1895: 43; PÓR: Száz. 1903: 476). Mivel a német helységnevek között gyakori az *ing* végű, ehhez is hamarosan hozzátapadt a *g* hang. Így lett *Küszin*-ből *Güsing*, illetőleg *Güssing*. Ezt a nyelvi folyamatot másutt KARÁCSONYI is elfogadta, mert így ír: „Igaz, hogy Németújvár német neve: *Güssing* a *Küszin* vagy *Küsen* szóból alakult” (Száz. 1903: 372). Arra azonban nem gondolt, hogy a magyar nyelvű lakosság ajkán ugyanabból a *Küszin*, illetőleg *Küsen* szóból alakult ki a *Kőszeg* név is. Valószínűleg két fejlődési szakaszban. Az első 1157-től a század végéig tartott. Ekkor a Volfer eredeti birtokain élő magyar jobbágyok a település nevének *Küszin* ~ *Küsen* formáját keverték a németben lett *Küssing* formával. *Küszin* helyett így minden bizonnyal *Küssing*-et ejtettek, és ebből lett — még mindig az eredeti birtokkörnyezetben — az orrhang kiesése után *Küzig*. Közben III. Béla (1172–1196.) elvette Volfer családjától *Küszint*. Az utódoknak más családi fészkek után kellett nézniük. Választásuk a mai *Kőszeg* területére esett. Természetesnek tűnik fel, hogy a családhoz tartozó kíséret és az egyre szaporodó magyar lakosság ennek az új településnek *Küssing*, illetőleg *Küzig* nevet adott, hiszen a *Küszini* család leszármazottai költöztek bele, és az ősi fészkek mintájára készült alsó és felső várral (CHERNEL i. m. II, 3).

Kőszeg nevének második fejlődési szakasza a tatárjárás után következett be. Ekkor már a magyar nyelvben az *i* hang váltakozott az *ü*-vel. Érthető tehát, hogy a város nevére vonatkozó első adatokban szintén az *i* és az *ü* hang viszi a vezetőszerepet. Például: 1248: „Castrum *Kuszugh*”; 1263: „Novum castrum *Kyzug*”; 1277: „castrum *Kuzyg*, *Kuzig*”; stb. Viszont az Árpád-kor után, amikor az *ü* hangból *ö* ~ *ë* fejlődött, *Kőszeg* nevében is feltűnik ez a két új hang. Íme néhány adat: 1370, 1432 stb.: *Kewzeg(h)*; 1459: *Kewzewg*; 1490: „civitas *Kewzeg* cum castro”; stb. (CSÁNKI II, 714–5, 724–5).

7. A felsorolt történelmi és nyelvészeti bizonyítékok alapján nyilvánvaló, hogy *Kőszeg* városának magyar neve: a *Kőszeg* nem összetett szó. Nem a *kő* és a *szeg*, *szeglet* főnév kapcsolatából keletkezett, ahogyan CHERNEL és WITTINGER gondolta, hanem szabályszerű nyelvi fejlődés eredménye a Volfer családnak lakóhelyet nyújtó hegynék régi magyar nevéből: *Küszin*-ből, ahogyan azt SCHWARTZ ELEMÉR feltételezte. Ezenkívül nyilvánvaló az is, hogy névadói magyar emberek voltak a XIII. század elején. A németek tőlük függetlenül nevezték el *Güns*-nek. Ennek eredete, valamint a „castellum Guntionis” helyének meghatározása azonban továbbra is a megoldatlan feladatok közé tartozik.

VAS JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

A régi magyar családnevek helyesírása

I.

A magyar helyesírás korszerűsítésének, tökéletesítésének az ügye, szilárdabb tudományos alapokra való helyezése nagy léptekkel haladt előre az utolsó másfél évtizedben. Ennek a szorgos munkának külön érdeme, hogy a helyesírás szabályozóinak s álta-

lában a nyelvészeknek a figyelme eddig szokatlan mértékben terjedt ki a tulajdonnevek írására is. De míg az idegen tulajdonnevek, az intézmények nevei s a földrajzi nevek kérdésében alapos vizsgálatokra s az illetékes szakemberek (pl. földrajztudósok) részvételével rendezett vitákra került sor, s ezek eredményeként többé-kevésbé megnyugtató megoldások születtek, addig a régi magyar családnevek az új helyesírás mostohagyermek-ei maradtak. Velük kapcsolatban érdemleges tájékoztatást, szabályozást a helyesírási szabályzat új, 10. kiadása sem tartalmaz, s bár a hozzá csatolt szójegyzék, valamint a Helyesírási Tanácsadó Szótár magába foglal bizonyos számú, történeti jelentőségű régi magyar családnevet, ezek száma elégtelen, előírt ortográfiájuk jogossága pedig gyakran vitatható. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” (NytudÉrt. 9. sz.) című kitűnő tanulmánygyűjteményben is hiába keressük a kérdés behatóbb tárgyalását, — csupán FÁBIÁN PÁL szentel rá két bekezdést (79–80. l.) a tulajdonnevek írása kapcsán. Bár FÁBIÁN „egyes esetek”-re nézve kilátásba helyezi, hogy a jövőben „újabb kutatások indokolttá, a körülmények pedig lehetővé” tehetik a ma szokásos írásmód megváltoztatását, állásfoglalása mégis a probléma alaposabb vizsgálatáról való lemondást tükrözi. Sőt, a jeles ortográfus sorai kissé azt a benyomást is keltik, mintha a jelenlegi állapot nagyjából elfogadható volna, és részletesebb szabályozást nem is kívánna. Ez a vélemény nyelvészeink körében általános lehet, mert azóta sem akadtak törekvések a régi magyar családnevek tanulmányozására és ma használandó alakjuk meghatározására. A Magyar Nyelv hasábjain olvasható *Károlyi–Károli* vita az egyedüli kivétel, de ezt sem nyelvész, hanem egyház-történész kezdeményezte.

Igazságtalanság volna azonban csupán a nyelvtudomány képviselőit vádolni mulasztással. Talán még nagyobb a történetészek és irodalomtörténészek felelőssége, akik mindennapi munkájukban állandóan szembetalálkoznak neves régi személyiségek vitatott névalakjaival, de csak ritkán veszik a fáradságot a helyes írásmód tudományosan megalapozott eldöntésére. A dicséretes kivételek közt említhetjük WALDAFFEL JÓZSEFnek *Balassi* névével kapcsolatos vizsgálatait (MNy. XXV, 213–4), TOLNAI GÁBORNak *Tótfalusi Kis Miklós* igazi névalakjára vonatkozó perdöntő észrevételeit (Irodalmi Újság 1953. 3. sz.), valamint HERPEI JÁNOSnak és BÁN IMRÉnek *Apácai Csere János* névváltozatait elemző kutatásait (BÁN IMRE, *Apáczai Csere János*. Bp., 1958. 25–7). Mindez azonban édeskevés a tisztázatlan esetek nagy számához képest. Erről meggyőzően tanúsodik az a sok eltérés, amely a párhuzamosan készült és közel egy időben megjelent „Magyar irodalmi lexikon”, illetőleg „A magyar irodalom története” című hat kötetes kézikönyv névhasználatában között megfigyelhető. A Lexikonban például az *Alvinczi*, *Apáczai Csere*, *Ecsedi Báthory*, *Esterházy*, *Károli*, *Szenczi Molnár*, *Werbőczy* alakokat olvassuk, míg a Kézikönyvben *Alvinci*, *Apácai Csere*, *Ecsedi Báthory*, *Esterházy*, *Károlyi*, *Szenci Molnár*, *Werbőczy* áll. Természetesen bölcsőbb lett volna ezekre a problémákra már korábban, a hosszú időre alapvető segédkönyvként, kézikönyvként szolgáló művek megjelenése előtt felhívni a figyelmet. De ha ezt el is mulasztottuk, legalább most igyekezzünk egységes álláspontot kialakítani, annál is inkább, mert az elkövetkező években további nagy összefoglaló munkák fognak elkészülni (pl. a magyar irodalomtörténet nagy bibliográfiája; a tíz kötetes magyar történeti kézikönyv stb.), s legalább ezek igazodhassanak már a családnevek írását körültekintően szabályozó elvekhez. A jelentős történeti személyek, tudósok, írók stb. nevének egységes írásmódja tudományos, kulturális és pedagógiai szempontból egyaránt elemi fontosságú; ezt — azt hiszem — felesleges is bizonygatni.

A kérdés rendezése érdekében mindenekelőtt bizonyos elvi kérdéseket kellene tisztázni. FÁBIÁN helyesen mutat rá említett cikkében arra, hogy „igen nehéz és sokszor meddő” munka lenne minden egyes személy családneve esetében az alakváltozatokat felkutatni, s azután a „helyes” formát kiválasztani. Ezt a munkát esetenként az illető

írók, történeti személyiségek monográfiáinak kell elvégezniük; ahhoz azonban, hogy ezt megtehessek, bizonyos általános elveket, szabályokat kell szem előtt tartaniuk. Ez utóbbiaknak a kidolgozása viszont — az érintett szakemberek bevonásával — már vitathatatlannal nyelvészeti feladat. Ilyen elvek hiányában az egyes esetekben hozott döntések következetlenek és ellentmondók lesznek, az esetleges viták pedig eldöntetlenek maradnak, amint azt a *Károlyi*—*Károli* név körüli polémia is mutatja.

ERDŐS KÁROLY több cikkében (MNY. LVII, 214—5; RefEgyh. 1965: 12—3; MNY. LXI, 209) bizonyítja, hogy a bibliafordító *li* végződéssel írta nevét (amit egyébként soha senki se vitatott), s minthogy véleménye szerint „mindenkinek a nevét úgy kell írni, ahogy ő írta”, lándzsát tör a *Károli* írásmód mellett. Eljárása persze következtelen, hisz a gönci prédikátor *Caroli*-nak írta a nevét, s ezért kénytelen ERDŐS a hagyományra hivatkozni, vagyis arra, hogy Tótfalusi Kis Miklós óta a protestáns biblia-kiadásokon a legutóbbi évekig mindig a *Károli* névalak állott. ERDŐS álláspontját vitatva LADÓ JÁNOS (MNY. LX, 363) viszont amellett érvel, hogy a név már a XVI. században is *Károlyi*-nak hangzott, s mivel álláspontja szerint a név mai írásmódjának az egykori ejtést kell tükröznie, a *Károlyi* alak helyességét hangsúlyozza. Íme, ebben az egyetlen esetben is három eltérő elv küzd egymással, s máig sincs eldöntve, hogy vajon: a) a név viselője által használt írásmódot (*Caroli*); b) a később modernizált, s azután a hagyományban megrögződött formát (*Károli*); vagy pedig c) az egykori ejtést tükröző alakot (*Károlyi*) kell-e előnyben részesíteniük.

Nagyon tanulságos, hogy az idézett vitában a *Caroli* változatnak, vagyis a név viselője által következetesen használt formának nem akadt védője. Pedig FÁBIÁN többször említett tanulmányában alapelveként szögezi le: „Az új szabályzat természetesen fenntartotta azt a régi szabályt, . . . hogy tudniillik a családnevek írásában meg kell tartani a régies helyesírást, s általában a név viselője által használt formát kell követnünk.” S bár a továbbiakban a szerző — a *Zrínyi*, *Rákóczi* írásmódra hivatkozva — kiemeli, hogy „főképp a múlt században. . . több történeti személyünk nevének írását korszerűsítették”, amin ma már nem volna célszerű változtatni, mégis azt a látszatot kelti, mintha az eredeti névalak használata lenne az uralkodó, ez volna ma az általános elv és gyakorlat. Ezzel szemben ez a VERSEGHY óta érvényben levő szabály csupán a XVIII. század vége, illetőleg a XIX. század eleje óta használatos családnevek tekintetében érvényesült következetesen. A XVI—XVIII. századi nevekre vonatkozóan ugyanis az eredeti írásmód elve a nevek nagy részében sohasem érvényesült, ma sem érvényesül, sőt sok esetben nem is érvényesíthető. (A középkori neveket, minthogy a családnevek akkor még nem állandósultak, fejtegetéseimben figyelmen kívül hagyom.)

II.

Az alábbiakban most megkísérlem előadni — vitaindítónak szánt — javaslataimat, kiindulva azokból a tipikus esetekből, melyekkel munkám során minduntalan találkoztam.

1. Számos történeti nevezetességű család idők folyamán megváltoztatta, többnyire korszerűsítette nevének írását. Mivel gyakran zavart okoz, ha egyazon család tagjainak a nevét különböző formában írjuk, célszerűnek látszik visszamenőleg is az újabb s a mai helyesíráshoz közelebb álló változatot használni. A Széchényi-család hatalmát megalapozó XVII. századi György érsek nevét például *Szécheny* helyett *Széchenyi*-nek írhatnók; megállapodhatnánk az *Esterházy* írásmód mellett is, az eredeti *Esterházy*-val szemben. Az újabb forma a név eredeti ejtését is hívebben tükrözi, általánossá tétele tehát ezért is kívánatos. Viszont olyan esetekben, amikor a családnévnek nemcsak az írásmódja, hanem a hangalakja is megváltozott, a későbbi változat egységesítő tétele már nem engedhető meg.

így a *Balassa* család XVI. századi tagjainak, köztük a költőnek a nevét ezután is *Balassi*-nak helyes írni.

2. A *Balassa* mellett a *Balassi* forma megtartását tehát nem azért tartom első-sorban fontosnak, mert a XVI. században a név viselői többnyire ezt használták, hanem mert a név így is hangzott. Az eredeti írásmód megőrzésénél sokkal lényegesebb ugyanis a régi családnevek hangalakjának a megtartása, illetőleg ez utóbbinak a mai helyesírás által való kifejezésre juttatása. Első útleírásunk neves szerzője, Szepesi *Csombor* Márton például *Czombor*-nak írta nevét: ha ma is érvényesülne a név viselője által használt írásmód, akkor a nevet *combor*-nak olvasná mindenki, illetőleg külön tanítani kellene a helyes kiejtést. Aminthogy a XVII. század elején működő *Pécseli* Király Imre nevét a legutóbbi időkig *péceli*-nek mondtuk a költő által használt *Péczeli* alak következtében. Ez a példa jól mutatja, hogy az eredeti helyesírás korszerűsítése gyakran a helyes nyelvi alak megtartásának nélkülözhetetlen feltétele. Ez a szempont perdöntő lehet a *Károli*—*Károlyi* vitában is. A hagyományos *Károli* írásmód, amely — mint láttuk — sem a bibliafordító írásmódjával, sem a mai helyesírással nem egyezik, nem biztosítja ugyanis a név helyes ejtését. *Károli*-t olvasva már a múltban is egyre többen mondtak *károli*-t, s ez a hibás ejtés a jövőben még inkább elterjedne. A *Károlyi* alak tehát nem alaptalan modernizálást jelent, hanem a név eredeti hangalakjának a megőrzését biztosítja. A *Károli* forma védőinek egyébként, ha következetesek akarnak lenni, követelniük kellene a *Zrínyi* alak helyett az eredeti *Zrini*-nek a visszaállítását is, minthogy a nevezetes család tagjai kivétel nélkül így írták nevüket. S ha a *Károli* alak mellett érvelnek tekinthető, hogy a biblia címlapján évszázadokig ez a forma szerepelt, akkor a *Zrini* írásmód mellett is felhozható, hogy a „Szigeti veszedelem”-ben mindmáig így olvasható e név. Sőt, ehhez a jövőbeni kiadások is — ha csak nem torzítják el a szöveget — kénytelenek lesznek ragaszkodni, mert az eposz számos sorában ritmikai képtelenségre vezetne a *Zrínyi* alak beiktatása. Az eposz III. énekének ebben a sorában: „Én Zrini Miklósnak fő embere vagyok” (94,2) a szép choriambikus lejtés például teljesen eltűnnék, ha a *Zrini*-t *Zrínyi*-vel helyettesítenék. A Zrínyiek ugyanis nemcsak írták *Zrini*-nek (s olykor *Zreni*-nek) nevüket, deigy is ejtették azt, rövid magánhangzóval és palatalizálás nélkül. A magyar *Zrini* nevet ugyanis éppúgy mint a horvát *Zrinski*-t, a német *Serin*-t és az olasz *Sdrin*-t a család ősi várának, *Zrin*-nek a nevéből képezték. Ezek után joggal felmerülhet a kérdés, hogy ha a régi családneveknél első-sorban az eredeti ejtést kell megőrizni, akkor fenntartható-e egyáltalán a *Zrínyi* névalak használata. Úgy gondolom, hogy ebben az esetben megokolható a kivétel alkalmazása. Feltehető ugyanis, hogy a horvát eredetű család horvátból képzett nevét már a kortárs-magyarok is a magyarosabb *zrínyi* vagy *zrényi* formában ejtették. A kérdés természetesen még tanulmányozásra vár, de megemlíthetem, hogy a XVIII. század eleji „Szentsei daloskönyv”-ben, s még hozzá egy 1664-ből származó éneknek (Bánatimnak örvényében ...) a szövegében már felbukkan a *Zrényi* alak.

3. Nyelvérzékünk megszokta, hogy a családnevekben gyakran *y*-t találunk *i*, *cz*-t *c*, *gh*-t *g*, *th*-t *t* helyett, és senkinek sem okoz nehézséget a *Kazinczy*, *Tóth*, *Balogh* típusú nevek helyes kiejtése. Ezzel szemben a *Thewrewk* és a *Chazar* név, sőt iskolázatlan embe-reknél még az *Fővös* is már félreértések, tévedések forrása lehet. Ennek ismeretében az újabbkori családnevekben már szokatlan vagy teljesen ismeretlen hangjelöléseket a régi nevekből is ajánlatos kiküszöbölni, — amennyiben ez eddig nem történt még meg. A legtöbb esetben ugyanis a helyesírás fejlődése már régesrégén kiiktatta a teljesen korszerű-lenné vált betűhasználatot. Senkinek sem jutna már eszébe a Szent Pál leveleit fordító *Komjáthy* Benedek nevét az eredeti *Comyathy* formában leírni, vagy Miskolci *Csulyak* Istvánét az általa használt *Chuliak* alakban idézni. A Hármaskönyv megalkotójának a nevét az utóbbi félszázadban egyaránt írták *Werbőczy*, *Werbőczy* vagy *Verbőczy* változat-ban, de az egyedül hiteles *Werbewczy* alak felújítására senki sem gondolt. (A Tripartitum

eredeti kiadásában *Stephanus de Werbewecz* néven, az 1565. évi első magyar nyelvű kiadás élén pedig *Werbewczy István*-ként szerepel.) Ugyanígy az 1700 körüli évek derék nyelvészének a nevét is helyes lenne végérvényesen *Csécsei János* formában írni, az eredeti, de ma már riasztónak tűnő *Tsétsi* írásmód mellőzésével. Ezek a példák mindenesetre jól mutatják, mennyire téves azt feltételezni, hogy régi családneveink mai helyesírása általában a nevek viselőinek írásmódját őrzi.

4. Az eddig említett esetekben a régi családnevek helyesírásának modernizálása nemcsak megokolt, de szükséges is, sőt a korszerűsítés jórészt már visszavonhatatlanul végbe is ment. Ha azonban nincs szó sem az érintett család újabb névírási gyakorlatáról, sem az eredeti ejtés biztosításáról, sem pedig az olvasást és érthetőséget zavaró jelölések kiküszöböléséről, akkor véleményem szerint nincs ok további modernizálásra. Ha a *Comyathy* alakot joggal mellőzzük is, azt már semmi sem indokolja, hogy *Komjáthy* helyett — amint az újabban szokásos — *Komjáti*-t írjunk. Ugyanígy helytelen a *Pesti* Gábor írásmód is, hiszen műveinek címlapján a kiváló erasmista mindig *Pesthi*-ként szerepel, ami ma is érthető, s ma sem szokatlan. S ha a Hármaskönyv írójának nevéből — helyesen — ki is küszöböljük az *ő* hang archaikus *ew* jelölését, semmi okunk sincs a szókezdő *W*-t *V*-re, a szóvégi *y*-t pedig *i*-re változtatni. Különösen a szóvégi *y*-ok újabban szokásos megváltoztatását tartom merőben indokolatlannak és történetietlennek. *Bocskay* István fejedelem s később is családjának minden tagja, kivétel nélkül *y*-nal írta nevét, s ezt történetírásunk is tiszteletben tartotta egészen BENDA KÁLMÁN kitűnő monográfiájának megjelenéséig. Ez a könyv „Bocskai István” (Bp., é. n.) címen jelent meg 1940 táján, s ettől kezdve a történeti szakmunkák rátértek az *i*-s írásra, amit — elhamarkodottan — a helyesírási szabályzat új kiadása is szentesített. Hasonló sorsra jutottak a *Báthory*-ak is, akik számára pedig még BENDA említett könyve is meghagyta az *y*-t, a szabályzatba azonban már *i*-vel kerültek be. Ezt az önkényes eljárást tudtommal senki sem okolta meg, helyességét senki sem bizonyította. Elképzelhető, hogy szerepet játszott ebben az a felismerés, amit már SIMONYI így fogalmazott meg: „Erdélyi nevekben szokatlan az *y*, tehát Teleki, Gyulai stb.” (Az új helyesírás. Bp., 1903. 50.) Csakhogy a *Bocskay* család és a *Báthory*-ak ecsedi ága sohasem volt erdélyi familia, a valóban erdélyinek számító somlyai *Báthory*-ak pedig kihaltak, mielőtt általánossá vált volna az *i*-re végződés az erdélyi családok neveiben. Hasonlóan önkényes, és alighanem Thalynak köszönhető a *Rákóczy* név megváltoztatása *Rákóczi*-ra. Ez utóbbin már bajos lenne változtatni, annyira elterjedt és beidegződötté vált, a *Bocskay* és *Báthory* írásmódhoz való visszatérés azonban még megvalósítható, annál is inkább, mert a helyes alakot a helyesírási szabályzatnak és a Helyesírási Tanácsadó Szótárnak sem sikerült még ezideig kiszorítania a használatból. Végül a megokolatlan és ezért kerülendő modernizálások közé tartozik a humanista módra latinosított nevek magyar ortográfiával való írása. *Mélius* Juhász Péter nevét helytelen tehát *Méliusz*-nak írni, — amire még a legújabb években is találunk példát (pl. Egyház-történet. 1959. 225).

5. A felesleges modernizálással együtt kerülni kellene a régi családnevek archaizálását is. Ugyanis számos esetben a név viselőinek az írásmódja sokkal közelebb áll a mai helyesíráshoz, vagy teljesen meg is egyezik vele, szemben a név ma használatos alakjával. A XVII. század első felében például a *c* hangot ritkán jelölték *cz*-vel, minthogy ez utóbbinak a protestáns értelmiség körében többnyire *cs* volt a hangértéke. A XVII. század vége felé, de különösen Tótfalusi Kis Miklós helyesírási reformja következtében viszont általánossá vált a *c*-nek *cz*-vel való jelölése, s ezt a gyakorlatot a családnevekre is kiterjesztették. Míg viselőik *Szenci* Molnár Albert, illetőleg *Alvinci* Péter formában írták nevüket, addig a XVIII. századtól kezdve nevük *Szenczi*-re, *Alvinczi*-re változott. Megokolt a *cz* mai megtartása, ha ez az eredeti írásmóddal egyezik, de minek őrízni, ha ezzel a mai helyesírástól

is, az eredetitől is egyaránt eltávolodunk, s csupán a XVIII. századi ortográfiát konserváljuk. Megszüntetendők volnának az olyan következetlenségek is, mint amelyeket Miskolci Csulyak István és Apácai Csere János névírása esetében tapasztalhatunk. Utaltam már rá, hogy megokolt a név viselője által használt *Chuliak* formának a mai helyesírásnak megfelelő *Csulyak* alakra való — immár hosszú múltra visszatekintő — modernizálása. A név első tagját ugyanakkor a legutóbbi időig *Miskolczi*-nak írta mindenki, holott ő maga a *Miskolci* írásmódot alkalmazta. Míg tehát a kettős név második fele modernebb, az első fele archaikusabb lett, s így az eredeti *Miskolci Chuliak*, illetőleg a mai helyesírásnak megfelelő *Miskolci Csulyak* mellőzésével a hibrid *Miskolczi Csulyak* írásmód vált általánossá. Apácai Csere János nevének alakváltozatait BÁN IMRE gondosan kimutatta könyvében. Innen megtudjuk, hogy a nagy tudós sokféleképpen írta nevét, s eközben előfordul az *Apáczai* alak is; leggyakrabban, tehát szándékának leginkább megfelelően azonban az *Apáztai Tsere*, illetve később az *Apácai Cheri* formát használta. A hagyományossá vált *Apáczai Csere* tehát nem is eredeti, nem is modern, s bár az általam javasolt *Apácai Csere* sem azonos a név viselőjének írásmódjával, legalább összhangban lenne a mai helyesírás szabályaival.

6. Van az archaizálásnak egy másik — újabb keletű — tudóskodó esete is, melyre Tótfalusi Kis Miklós és Újfalvi Imre nevének tarka változatossága nyújt jó példát. Mindketten ahhoz a mezővárosi származású református értelmiséghez tartoztak, amelynek a körében általános volt az eredeti családnévnek a származásra utaló helynévvel való kombinálása. Tótfalusi eredeti neve *Kis*, Újfalvié pedig *Anderko* volt, de mindketten fontosabbnak tartották a születési helyükre, vagy családjuk származási helyére utaló, s a helynévből képzett nevüket. A XVI–XVII. században e kettős neveket igen különböző módon fogták fel viselőik. Voltak, akik mindig együtt használták a kettőt, mint Apácai Csere, voltak, akik az eredeti nevet érezték fontosabbnak, mint Szenci Molnár Albert, mások viszont a családnevet már csak a kezdőbetűvel jelölték, mint *Debreceni Sz[appanyos]* János, vagy pedig teljesen el is hagyták, mint *Károlyi [Radics]* Gáspár. A helynévből képzett másodlagos név előtérbe nyomulása s az eredeti családnév eltűnése volt szemmel láthatóan az uralkodó tendencia, amelynek a törvényszerűségeit persze kívánatos lenne részletesen is megvizsgálni. Bonyolítja még a kérdést az a körülmény is, hogy mivel ugyanaz a helynév gyakran az ország különböző megyéiben egyaránt előfordult, sor került olykor még egy megkülönböztető előtag használatára is. Így jöttek létre az *M. Tótfalusi*, valamint az *Sz. Újfalvi*, illetőleg *Szilvás-Újfalvi* alakok. Ezeknek a kiegészítő névelemeknek azonban csak kisebb jelentőséget tulajdonítottak viselőik, s ezért vagy csupán rövidítve, vagy pedig kötőjellel írva utaltak rájuk, nem tekintve azokat nevük nélkülözhetetlen és elválaszthatatlan részének. Az elmondottakból következik, hogy ha a neves nyomdász *Tótfalusi Kis Miklós*-nak írta többnyire a nevét, a XVII. század eleji énekeskönyv-kiadó pedig *Újfalvi Imré*-nek, akkor a névfejlődés általános tendenciájának megfelelően tették kisebb vagy nagyobb mértékben egyszerűbbé nevük írását, közeledve a modernebb névhasználat (vezetéknév + keresztnév) felé. A tudományos kutatásnak feladata ilyenkor kideríteni az illető személy teljes nevét, indokolatlan azonban az így rekonstruált, de sohasem viselt teljes név használatának az erőltetése. Ezért tudós archaizálásnak tekintendő a *Misztótfalusi* Kis Miklós névalak, melyről TOLNAI GÁBOR idézett cikkében kimutatta, hogy csupán DÉZSI LAJOS okoskodásának köszönheti létét. DÉZSI ugyanis megfejtette a Tótfalusi neve előtt olykor olvasható *M.* rövidítést, s ezért korrigálta — szemben a név viselőjével — a nevet. Hasonlóképpen történt ez *Újfalvi Imre* esetében, aki legtöbbször csak így, egyszerűen írta a nevét; olykor használta ugyan az *Sz. Újfalvi*, *Szilvás-Újfalvi*, vagy *Újfalvi A.*, *Sz. Újfalvi A.* alakokat is, a *Szilvásújfalvi Anderko* név írására azonban nincsen példa. A *Misztótfalusi Kis*-hez hasonlóan ez is végképp száműzendő tehát névhasználatunkból. Általános elvnek kellene tekinteni, hogy

amennyiben a név viselője maga is a mai névformához közeledett már, akkor a „modernebb” változatot kell irányadónak tekinteni, különösen, ha csak ezt vagy többnyire ezt használta.

7. E több elemű régi neveknél a legfontosabbnak tekintett tag kérdésében azért is állást kell foglalnunk, mert különben ugyanaz a személy a különböző lexikonokban, az egyes könyvek névmutatóiban más és más helyre kerülne. (Az Irodalmi Lexikonban *Szilvásújfalvi*-nál, a Kézikönyv névmutatójában *Újfalvi*-nál találjuk jelenleg ugyanazt az író!) E kérdés tisztázatlansága fokozott nehézségeket okoz idegen nyelvű munkák esetében. Ha Szenci Molnár latinul írt, akkor nevét magától értetődően *Albertus Molnár Szenciensis*-nek írta. De mit tegyünk, ha manapság német vagy francia szövegben írjuk le a zsoldárfordító nevét? Látszólag az *Albert Molnár von Szenc* alak volna a leglogikusabb, de ez esetben írónk *Molnár* néven vonulna be a külföldi szakirodalomba. Állást kellene tehát foglalnunk amellett, hogy a *Szenci Molnár* típusú nevek ma már elválaszthatatlan együtteseknek tekintendők, s ezért azok fordításban sem változhatnak meg. Vagyis német, francia, angol stb. szövegben *Albert Szenci Molnár*, *István Geleji Katona*, *András Szkhárosi Horvát*, *Miklós Tótfaluusi Kis* stb. írandó.

8. A fentiekben vázolt problémák a kérdéskörnek nyilván csak egy szűkebb részét érintik, hiszen megfigyeléseim, javaslataim nem épültek rendszeres névtudományi vizsgálatokra, hanem csupán a történeti-irodalomtörténeti munkálatok során észlelt nehézségek, ellentmondások s az ezek felett való töprengés eredményei. Remélem, hogy ezeket az inkább rögtönzésszerű észrevételeket követni fogja a régi magyar családnevek alaposabb nyelvtudományi analízise, valamint helyesírásuk megnyugtató szabályozása.

KLANICZAY TIBOR

A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1772 és 1832 között*

1. Közleményünk szerves előzményét jelenti annak a cikknek, amelyet folyóiratunk LXI. évfolyamában RITÓÓK ZSIGMOND tett közzé (224–34), azonos cím alatt. Csak az évszámok különböznek: RITÓÓK ugyanis a jelzett problémakörnek 1832–1945 közötti történetét dolgozta fel alapos és pontos tanulmányában. RITÓÓK munkájában és a jelen cikkben együtt a görög átírás fejlődésének csaknem kétszáz éves története foglaltatik. Ilyen hosszú áttekintés helyesírásunknak egyetlen problémaköréből sem áll rendelkezésünkre. Kíváncsinos lenne, hogy a jövőbeni helyesírástörténeti munkálkodások eredményeképpen sor kerüljön helyesírásunk minden kérdésének hasonló jellegű feldolgozására.

2. 1772 és 1832 között – ugyanúgy, mint később vagy manapság – két irányzat küzdelmét figyelhetjük meg a görög szavaknak magyarba való átvételekor: a latin közvetítésű átvétel meg a görögből történő közvetlen átírást. Mondanunk sem kell, hogy a két írásmód – kombinálva még a magyaros kiejtés szerinti hagyományos formákkal is – gyakran keveredett egymással, aminek összevisszaság az eredménye.

A görög eredetű szavak korszakunkbeli megítélésének tüzetesebb vizsgálatakor elsőként az tűnik fel, hogy az átírás körül folyó vitákban például csupa tulajdonnév szerepel, közszók alig vannak említve. Ennek az az oka, hogy a tulajdonnevek görög voltát a latin köntös nem tudta elhomályosítani, a közszavak görög eredete viszont könnyen felledésbe merült. Míg a tulajdonnevek görögös írásának sok híve volt, a közszók visszagörög-

* Rövidített részlet „Az akadémiai helyesírás előzményei” című, 1962-ben megvitattott kandidátusi értekezésből.

gősítéséről alig esett szó, csak Dessewffy írt *khemikosz-t*, *krizisz-t* stb., és csak ő figyelmeztette Kazinczyt, hogy „Jó lesz ki-hagyni a' h-t a' *Categorióból*, mert össze van téve *ex xara et áyogeueu*” (KazLev. XVIII, 424: 1823.). Kazinczy meg is fogadta a tanácsát (KazLev. XVIII, 430: 1823.). — Minthogy közsavak írására vonatkozó ilyen megjegyzések ritkák, ami az irántuk való nemtörődomség jele, a helyzetnek megfelelően a továbbiakban mi is csak a tulajdonnevek átírásával foglalkozunk. (Ahogy manapság is a görög átírás gyakorlatilag csak a tulajdonnevek problémája.)

Nagyobb tábora — különösen a görögöt kevésbé ismerő tudósok, költők körében — a latinos írásmódnak volt. Ez természetes is, hiszen a klasszikus görög irodalom anyaga latin közvetítéssel került át hozzánk, latin helyesírással. Kazinczy a többségi véleményt mondotta ki, amikor eljárás módját így fogalmazta meg: „A' görög szókat deák módra kellene írásunk közé felvennünk” (Helmeczy Mihálynak: KazLev. X, 396: 1813.); és: „Hogy az idegen neveket úgy kell leírunk, a' mint mindeniket ők magok írják, a' görög neveket pedig a' mint a' Rómaiaknál leljük, azt én is úgy hiszem” (Horváth Endrének: KazLev. XIV, 330: 1816.). — Ennek a felfogásnak a jegyében kifogásolja: „Miért K-val a' *Corinthus*, holott másutt . . . deák orthogr. szerint C-vel íratatott” (Kis Jánosnak: KazLev. VIII, 105: 1810.). — A gyakoribb írásmódot érezhette szabállyá érettnek Kolmár József is: „Abban sints többé úgy szóllván semmi ellenkezés közöttünk, hogy az idegen szavakat úgy írjuk, a' mint azok otthon irattatni szoktak, p. o. *Cicero*, *Quintilianus*, *Aesopus*, *Caesar*, *Polybius*, *Hephaestion*” (Prób. 76–7).

A latinos formák átvételével azonban még nincs megoldva a kérdés, ugyanis bizonyos betűknek más a hangértékük a latin, más a görög hangrendszer szerint.

Ingadozó volt például a görög χ ejtése. Kazinczy — a nyilván sokak ejtésében meglevő *k*-s, *kh*-s ejtés helyett a *h*-s, χ -s ejtémódot szerette volna elfogadtatni. „Légyen hát *Chloe*, *Cháris*, *Charon*, *Chermes* etc. — nem Kloe” (Bercsenyinek: KazLev. VI, 161: 1808.; levelezésében még egyebütt is hasonlóképpen: Szentmiklósynak: XVII, 230: 1820.; Kölcseynek: XIV, 132: 1816.; Döbrentének: XVI, 209: 1818.). — Egyéb adatokon kívül Kazinczynak „A' nehéznelvű” című epigrammájából is tudjuk, hogy ingadozott a görög ν , az η , az ω , a θ , a σ , a ς , φ , a ρ ejtése is (Tövisék és Virágok 4). — Csokonainak írja egy alkalommal: „E' nevet nem így kell syllabizálni és kimondani: *The-misz-tok-les*: (Földi épen *Tem*-nek mondta 's írta volna, mint a' *Cháront Káronnak*), hanem *The-mi-szto-cles*” (KazLev. III, 33: 1803.).

Az idézett részekből is, a műveiben és leveleiben alkalmazott írásmódokból is tudjuk, hogy Kazinczy — ha a latinos írás híve volt is — a görögös ejtést kívánta. Erre mutat például ez a megjegyzése: „nem hiszem, hogy *Küpriszt* és *Zeuszt* 's *Eröszt* mondar i vétek volna” (Horváth Endrének: KazLev. XIV, 330: 1816.).

Kazinczynak és másoknak ismertetett felfogása (vö. RUZSICZKY ÉVA: IrNyDolg. 142–4), amely szerint a latinos íráskép szinte változatos ejtémódokat takaró ideogramma volt, nem elégítette ki azokat, akik az eredeti görög kiejtés meghonosítására, terjesztésére törekedtek. Vitatták hát a latinos írás helyességét, s Kazinczy is kénytelen volt elismerni egy másik írásmódnak, a görögből való közvetlen átírásnak a lehetőségét: „A' *Klóriszt Ch*-vel írnám inkább. De ez ellen nincs szava senkinek; kiki úgy írja, mint akarja” (Buczy Emilnek: KazLev. XII, 432: 1815.).

Kik vannak amellet, hogy a görög szavakat a görögből közvetlenül, a szűkebb magyar ábécé betűivel írjuk át? Elsősorban azok, akik a göröggel behatóbban foglalkoztak.

Ungvárnémeti Tóth László például — jóllehet egy levelében (vö. KazLev. XI, 352–3: 1814.) hosszasan mentegődzik Kazinczynak, hogy az átírás tekintetében nem az ő elveit követte — Görög Verseiben a latin közvetítés kikerülésével átírja magyarra a görög szavakat. — Nagy Ferenc is az átírás híve, mint Kazinczyhoz írt levelei is mutat-

ják: „A' *The-mi-sto-kles* mellett most is maradok, és a' *k* helyébe, a' szó ejtésére nézve *ch-t* vagy *χ-it* tenni nem engedek: azt parantsolván a' görög *Orthographia*” (KazLev. VII, 254—6: 1810.); „*k* betűt írtam mindenütt, a' hol a' görögbe *k* betű van: e' fundamentomom, mivel a' Magyarnak van *K* betűje, a' Latin *C*-vel azért kitenni szükségtelennek láttam” (KazLev. VIII, 417: 1811.). — Benyák Bernát is magyaros átírását javasolja ezeknek a neveknek: „*Homérosz, Leszbosz, Szamosz* (nostrum eft *Szamos*), *Tenedosz, Fárosz, Fókisz, Falarisz, Etc.*” (GrHung. 19). — Kassai József szerint: „a Görög *Thitát* *t*-vel írjuk, p. o. *Máté, Tamás, Teológia, Matézis, Ortografia*; nem pedig *Máthé, Thamás, Theologia, Mathezis, Orthográfia*”; és: „A' görög *phi*-betű *f*-fel írássék p. o. *Filozófia, Fizika, Pafus, Ortografia, Eufónia*; nem pedig *Philosophia, Phisica, Paphus, Orthographia, Euphonia*” (Nytanító. 53.). — G. L. is (az idegen szavak írásáról szóló elvi cikkében) az átírás híve: „Valamint más nemzeteknél, úgy nálunk is legnagyobb figyelmet érdemel a' görög nyelv, melly annyok művész-szavainknak. A' *Philosophia*, ma már nem *Filoszofia* 's *Chemia* nem *Kémia*. — Nem csekély nyერessége lett volna nyelvünknek, ha elejétől fogva a' görög betűket tette volna sajátivá. A' Magyarnak a' latiumi betűk mellett más betűket is kelle felvennie, hangjainak kiejtésére, mellyeket szépen pótolhatni a' görögből.” (TudGyűjt. 1817. X, 69.) E bevezetés után kifejti nézetét az *η, ω, ν, ζ, ξ* átírásáról: — Határozott híve volt a közvetlen görögből való átírásnak a nagy tekintélyű Guzmics Izidor (keresztnevét is gyakran *Izidór*-nak írja). Egyik Kazinczyhoz intézett levelében találjuk: „Nekem az a' különös kapriczom, hogy a' görög *ν-t* *ü*-vel vegyük által; 's ezért nyelvünkben kevélykedem. 'S Theokritben a' görög neveket görögöknek kell hagynom, hogy *Zeüs* ne legyen *Jupiter*; 's *Héraklesz* ne *Herkulesz* stb.” (KazLev. XVIII, 464: 1823.). Igen határozottan szállt síkra a közvetlenül görögből való átírásért Sz. J. (Szilágyi János) helyesírási reformjavaslatában ekképpen: „Sőt helybe hagyja az okosság azt az okfőt is, hogy egészen rázzuk le nyakunkról a' latin nyelv' és írás' jármát, és ezután a' görög, zsidó, arabs és más idegen nyelvekből egyenesen vegyük által az azokból felhozandó szokat és neveket, [őket] egyenesen a' kútfőből merítsük, ne pedig a' latin nyelv' tsatornáján vezessük által. A' görög, zsidó vagy más idegen szokat tehát írjuk le a' görög, zsidó vagy más idegen betűknek egyenesen és közvetlenül megfelelő magyar betűkkel, és ne tegyük előbb latin szókká, ne öltöztessük némelly tsupa latin betűk által latin köntösbe... a' mai írásmódhoz képest így hozhatjuk fel 's írhatjuk le a' magyar írásban 's beszédben leghelyesebben: *alkaios, müthosz, kszanthosz, küindrosz*, nem pedig így: *alcaeus, mythus, Xanthus, cylindrus*.” (TudGyűjt. 1832. XI, 120.)

E tudományos okokon kívül már akkor is felismerték, hogy a görög szavak fonetikus átírása megkönnyíti, latinos írásuk megnehezíti az olvasást. Nem véletlen, hogy éppen Földi János mondja ki: „*Bacchus* nekem azért *Bakhus*, mert sajnálom szegény Magyarjainknak azon boldogtalanságokat, melly szerint hogy ők a' magok tulajdon könyveiket olvashassák, kéntelenek arra előbb minden Nemzeteknek olvasásaikat is megtanulni, melly a' Tanulóknak és Asszonyoknak minemű akadály, akárki látja. Ezt megmutattam Grammatikámban” (KazLev. II, 171: 1791.; a megjegyzés valószínűleg a grammatikának 47. és 48. lapján levő XVIII. paragrafusára vonatkozik). — Hasonló szempont rejtőzik Ungvárnémeti Tóth Lászlónak eme kitétele mögött is: „[Magyarosan írtam a görög szavakat,] hogy az idióta [értsd: 'járatlan'] is olvashassa” (KazLev. XI, 352: 1814.).

Az AkH. 1832. — bár elég sok vita folyt a görög átírás ügyeiről — nem foglalt állást a kérdésben. Talán azért nem, mert a szerkesztők (bölcsen!) nem akarták ezzel a kevésbé lényeges, de azért eléggé kényes kérdéssel kockáztatni az egész szabályzat fogadtatásának sikerét az írók és a tudósok körében. Úgy látszik azonban, hogy a mérleg nyelve mégiscsak a magyaros átírás felé hajlott, mert az AkH. 1934. már részletesen foglalkozott

a görög átírás ügyeivel, mégpedig pontosan abban a szellemben, ahogyan az AkH. 1954. is értelmezte a kérdést (vö. RITOÓK: i. h. 224).

Reméljük, cikkünkéből kiviláglott: nem előzménytelen a magyaros átírás akkor sem, ha helyesírásunk történetének korábbi szakaszaira irányítjuk figyelmünket. Az AkH. 1954. nem tett mást, csak visszaállította jogaiba a nagy és töretlen hagyományokra visszatekintő magyaros írásmódot.

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből

1. 1965 május havában lengyelországi kutatóutam során Varsó és Lublin megtekintése után Czenstochowába értem. Rég vágyódtam a híres búcsújáró helyre, hogy lássam a sokat emlegetett „Fekete Mária” képét. Érdekelt továbbá az a 28 magyar vonatkozású kép is, melyet NYÁRI SÁNDOR „A czenstochowai Pálos kolostor és magyar műemlékei” című, magyar- és francia nyelven Budapesten, 1901-ben kiadott könyvében ismertet. Vonzott a magyar alapítású pálos kolostor régi könyvtára is, melynek anyagát 1762-ben készített 18 kötetes index mutatja. Olyan történeti zenéje, írott emlékei lehetnek, melyek fényt vetnek a régi lengyel – magyar kapcsolatokra. Odaérkezésemkor a pálosok megkérték, hogy 1200 borítólapba helyezett újabb történeti egyházzenei anyagukat nézzem át.

Legjobb világi vezetőket fogadó épületrész falán találtam Szent István és Szent László 273-szor 98 cm méretű vászonra festett olajképét. Fráter Györgyről a XVII. században festett öt freskót a kolostor porticusának mennyezetén, megviselt állapotban láttam. Magyar királyok arképesoportja az első királytól Mária Teréziáig a belépőből nyíló folyosó falán függ. A különböző folyosók falain Salamon király pálos-öltözetben (!), boldog Dénes argesi püspök, mint az erdélyi püspök sufraganeusa, Báthory László, István szerémi püspök és mások képei vannak felfüggesztve. Tanulmányoztam a „Fekete Mária” híres képét, és meghallgattam a kép lezárásával és láthatóvá tételével kapcsolatos sajtóságos szertartást.

A kolostor könyvtáranyaga három részre tagolódik: a) régi könyvek gyűjteménye, b) újabb könyvanyag és c) kéziratár.

A régi könyvek gyűjteményében könyv alakra formált fatartókban állanak a könyvek, de a nagy idők eseményei miatt nem állanak az indexben megjelölt helyükön. Ilyen könyvekkel találkoztam: Honteri Joannis: Rudimenta Cosm. Libri III. 1552.; Reichersdorfer Georg.: Geogr. Trans. Mold.; Hevenes Gabrielis, S. J.: Flores indici; Temeswar Pelbart: Pomerium. Nürnberg. 1519.; Possevini: De officio; Themeswar Palberti(!): Expositio compendiorum; Possevini Ant.: Belli Monteferratensis; Hungaricarum Rerum. Scriptores varj Francofurti 1600.; Isthvanfi Nic.: Historiarum . . . Colonia 1622.; Ferrari: Ord. praed. de Rebus Hung. Vien, 1637.; Rogerii Epistola; Turocz Joannis: Chron. Hung.; stb.

Az újabb könyvanyagban csak az 1200 borítólapba helyezett hangjegyanyagot néztem át. Jórészt helyi kórusvezetők, karnagyok munkái, klasszikusok művei. Az anyagban magyar vonatkozást nem találtam.

A kéziratár anyagának legnagyobb része egyházzenei őriz. Missalék, Breviáriumok, Gradualék, Passionalék, amelyek a XIV. századtól kezdődően pálosok használatában lehettek.

2. Végig lapoztam az N II. 1. 583 R szignatúrával jelölt kottás, latin kéziratot, melynek címe: „Cantionale ecclesiasticum Kon. XV.” A kézirat 1–403 lapot tartalmaz. Egyházi énekek, négy piros kottavonalra írva. Himnuszok, antifonák, miserészek.

A kézirat 385/b lapján négy kottasoros latin Credo kezdeti része: „Patrem omnipotentem” fölött az alábbi magyar szöveg:

	<i>O Edesseges Ziz maria ez vjlagnak</i>
	<i>megh velagosithoija velagosichad megh az</i>
*	<i>on lelkemeth, ps psmerthes megh ongenith</i>
othal	<i>az the zsonth fjadgal iesussal es ott hogh</i>
maz	<i>engemeth orussichel O edesseges ZiZ</i>
megh	<i>maria michor az on lelkem asz on</i>
engometh	<i>thesstutwl el thawozigh *'' erussichedh</i>
mas	<i>megh zenth haromsagnak zethiben</i>
pokol	<i>ps ne hagh ongingoth kethchegebon</i>
beli	<i>essnqm</i>
ellen	
sogthwl	

A nyelvemlék hasonmása az 1. számú képen.

A nyelvemlék 8. sorának utolsó szava: *Zethiben* érthetetlen. Talán *zeretethiben* szót akart írni, de a hiányzó betűk a tollban maradtak. Értelmileg a *hithiben* szó jobban megfelelne a mondanivalónak. Viszont a kérdéses szó kezdőbetűje semmiképpen sem azonos az előtte álló szó kezdő *h* betűjével.

A nyelvemlék szöveg jobb margóján: *hbam forgodnom* szavak.

A „Cantionale Ecclesiasticum” kormeghatározó lapjának fotokopiáját a 2. számú képen mutatjuk be.

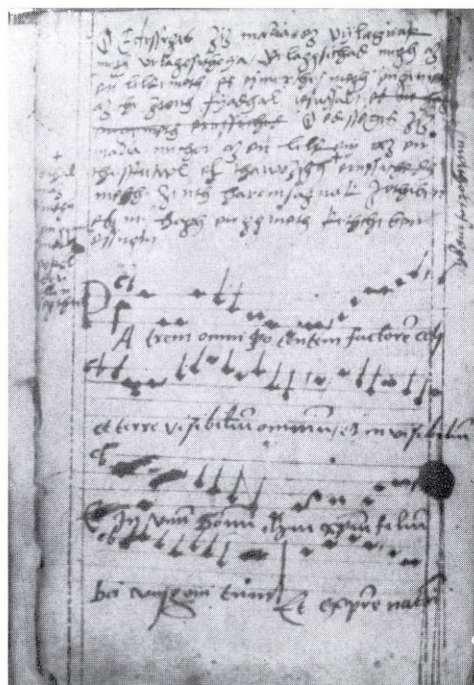
A lényegi szöveg olvasata: „Is liber spectat ad Montem Clarum Czestochoviensium Anno Domini 1501”, azaz: „A ezenstochowai »Fényes Hegy« könyve. Az Urnak 1501-ik esztendejében.”

Nyelvemlékünk mai nyelvünkre áttéve így hangzanék:

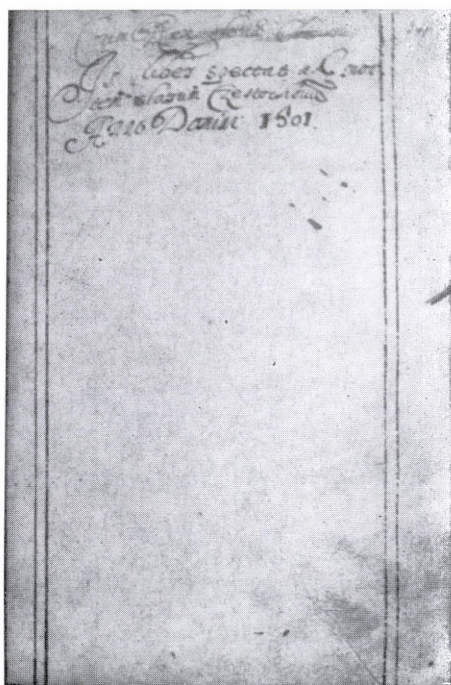
*Ó édességes Szűz Mária,
Ez világnak megvilágosítója,
Világosítsd meg az én lelkemet
És ismertess meg engemet
A te szent fiaddal Jézussal.*

*Ó édességes Szűz Mária,
Mikor az én lelkem az én testemtől eltávozik,
Oltalmaz meg engemet más
Pokolbeli ellenségtől,
Erősíts meg szent háromságnak hitiben
És ne hagyj engemet kétségbeesnem.*

3. A Mária közbenjárását kérő rövid fohász ezekkel a szavaival: *édességes | megvilágosító*, valamint következő mondataival: *Ez világnak megvilágosítója | ismertess meg a te szent fiaddal, Jézussal | mikor a lelkem a testemből eltávozik* népünk legkedveltebb énekeinek: az antifonáknak hangulatát idézi. Az *édességes* szó a „dulcedo”, a *megvilágosító* a „stella” megfelelője. Az *ismertess meg a te szent fiaddal, Jézussal* „légy közbenjárónk; beszélj helyettünk, nevünkben; védj ügyünket” mondattá alakított gondolatoknak inspirálója az antifonákból való „advocata nostra” szavak. A *Mikor a lelkem a testemtől eltávozik* ... „akkor könyörülj ... akkor ne hagyj” ... számkivetésünk

1. A czenstochovai magyar nyelvemlék

2. A Cantionale Ecclesiasticum kormeghatározó lapja

edelleges dyz ma
 ria tengernek
 chillaga. ez vilagnak
 meg vilagossortora
 vilagossóhad meg
 az en elmemet esmer
 tes meg az the edes
 fradva az iesusmal
 Edelleges dyz maria
 nykoron az en lelkem
 en testemtol el tauo
 dyz oltalmagad
 pokol hely ellensegivl
 megtoltassad meg

3. Imádság a Winkler-kódexből

földi életünk után . . . ” mondatait a „nobis post hoc exilium ostende” szavak ihlették. Szép, kerek egész ima.

A Czenstochowai Magyar Nyelvmélt helye a magyar irodalomban a Fesztetics-kódex: 1493. és a Winkler-kódex: 1506. között van.

Szótára:

az (4)	kechshegben
edesseges (2)	lelkem
el	lelkemeth
ellensoghtwl	mas
el thawozigh	maria (2)
on	megh (3)
engemeth	megh velagosithoya
engometh	mikhor
engimoth	ne
erussichedh megh	o
es	othalmaz megh
esmerthes megh	pokolbeli
essnom	thetutwl
ez	thawozigh
fjyadgal	the
haromsagnak	velagosichad megh
hogh	vylaginak
jeghiben	zenth (2)
icsussal	ziz (2)

Összesen 34 szó.

4. A kis magyar imádság névtelen szerzője nyilvánvalóan a pálos-kolostor magyar pálos tagja. A XIII. század második-harmadik évtizede között Magyarországon, Dunántúlon, Pécs környékén Patacon, az Ürög-hegyen alakul meg a pálosrend, mely megalakulása után csakhamar átlépte az ország határát, és a környező országokban kolostorokat hívott életre. A magyar szent királyok képeinek a főtemplom főbejáratánál hosszú időn át való tartása, Salomonnak, Róbert Károlynak megfestetése, okleveleikben a magyar királyok szereplése arra mutat, hogy a két ország között a vallásos kapcsolatok gyakoriak, mélyek és talán a pálosrend alapításáig nyúlnak. A kolostor tagjai között lehettek mindig magyar pálosok is. A közösségi élet névtelenségében az imádság szerzője nem tartotta szükségesnek neve feljegyzését. A czenstochowai névtelen magyar pálos 1501-ből való fohásza, imája fontos magyar nyelvméltünk.

5. A Czenstochowai Magyar Nyelvméltnek a régi magyar irodalomban három rokonát találjuk.

1. Az 1506-ból való Winkler-kódex 145/b- és 146/a lapján olvashatjuk legközelebbi rokonát. Hasonmásban a 3. számú képen mellékelve.

Íme a Czenstochowai és Winkler-kódexbeli imádság összevetése:

O Edesseges ziz maria	ez vylaginak
edesseges zyz maria tengernekh chillaga ez wilagnak	
megh velagosithoya velagosichad megh az	
megh wilagossoytoya wilagossodhad meg az	
on lelkemeth os esmerthes megh ongenith	
en elmemet esmertes meg	

az the zsonth fýadgal iesussal,
az the edes fýadwal az iesuswal

O edesseges ZiZ

O edesseges zyz

maria michor az on lelkem az on
maria mykoron az en lelkem en

thesstemtwt el thawozigh othalmaz megh engometh
testemtol el tauozyk oltalmazad

mas pokolbeli ellensogthwl errussichedh megh
pokolbely ellensegtwl meltoltassad meg erosseytenye

zenth haromsagnak zethiben os ne hagh onginoth
zenth haromsagnakh hwtyben ees néé hag

kethchegebõn essnom
kethsegben esnem Amen

2. A valószínűleg a XVI. század első negyedéből való Gyöngyösi Kódex 253. lapján levő szöveg:

„Zerelmes azzonyom Maria:
Tengernek chyllaga:
villaghossihad megh az en ziuemeth:
ees aggad megh esmernem az kegelmes baranth:
the zenth fýadath:
my vronkath; jhus Xpus. amen.”

3. Az 1531-ből való Thewrewk-kódex 305. lapján ez a szöveg olvasható:

„En halalomnac ydeyn,
mykoron en ereym, ynaym megh zakadoznak
Es oltalmaz megy ketsegben esestewl
Es eroseycz meg engemeth zent haromsanak
hytyben ma es halalomnac ydeyn amen”

Mind a három magyar kódex szavai, szó és mondat szerkesztése igazolja a Czenstochowai Magyar Nyelvellékkel való közeli rokonságot és a származás idejét.

DOMOKOS PÁL PÉTER

Egy mezősegi nyelvjárási emlék 1552-ből

1. Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Magyar Oklevélszótár anyaggyűjtő munkája közben elem került Barchay György és Kelemen pap tordai oltár-mesternek egy 1552-i egyezséglevele. E levéltári darab a mezősegi a-zásra, meg néhány más mezősegi nyelvjárási sajátosságra vonatkozó figyelemre méltó egykorú adalékokat tartalmaz. Minthogy ilyenformán ezt az egyezséglevelet az erdélyi magyar nyelvjárások egyik korai emlékének tekinthetjük, részletes elemzés céljából az alábbiakban teljes egészében, betűhíven közlöm e kis nyelvjárástörténeti emlék szövegét. Íme:

„No6 Albertu6 Swlýok, ac Petru6 Gridý, Adiuk Emlekezetre, hog' | Mý ele^otunk, az vytezle^o Barchay Gyerg, e6 Kelemen pap Thorday | Oltarmester, The^onek ilyen ve-

gezeſth, e6 zerfeth [!]. Ele^ozer Kelemen | pap ada Barchaÿ Gyer^snek, az Monyar6 alath ualo Thonak | feleth cherebe, kÿ volna az Zenth Jiana azzon oltarahaz tartazo. | Thordan. E6 az felet zalagwl, ke^olchegeierth, kÿt az thora | ke^olthene, Vÿzonth kedÿg Barchaÿ gergio ada Kelemen papnak | Harom haz Jobagyoth e6 Neguen forintott, az thonak feleert | Cherebe, kÿ volna Bogathÿ Andra6 Reze, Banÿabÿkibe¹, e6 Mÿkafen mÿnden hozza Tartazoÿaual. Erdeieuel, Zantofe^oldewel Zena fÿ = | ewel wÿzeuel mÿndenekkel kÿk az feluul meg mondat Rezek hez | tarthuanak, vg' hog' mÿnden ke^olchegeuel, Barchaÿ Gÿerg' | az feluul meg mo[n]dath Thoth meg te^olteffe, e6 zwgothy6 chÿnal = | taffan azan Thora, kÿ moſtan telieffeggel pwzta volna az | okaerth hog' az Kelemen pap, taual voltaerth, Semmikepen Nem | Bÿrhatna, fem oltalmazhatna, Melÿ Thot, meeg az ele^ott valo | oltarmefterekÿ6, Nem bÿrhattanak Jo modan. kÿuel Nog'ab kaarth, | e6 ke^olchegeth Nem te^ottek volna, Ezth meg gondoluan Barchaÿ | Gÿerg', e6 Kelemen pap, ezthÿs vegezek mÿ Ele^ottunk, hog' meeg | az Kelemen pap Elne. az Tho ke^olchegere Barchaÿ Gÿerg', | kelemen papot. Nem zorgolmatazna, fem kezeritene. hanem ha | az Ew akara tÿabol akarna mog fÿzethnÿ. Touabba ezthÿ6 | Hozza teſek hog' ha az Jde^okezbe, kelemen papnak halala efnek | tahat az ew^o [!] vtanna valo oltarmefterekÿ6, kÿk lennenek kÿlem = | ben az Tonak felehez Ne Nÿwlhaffanak; meeg az feluul Meg mo[n]dot Barchaÿ g'erg'eth, mÿnden ke^olchegerewl meg ne Elegÿthenek, | kÿt az Thora ke^oltett uolna, azth meg fÿzethuen Barchaÿ Gÿerg'nek | Vag' aze^o [!] Maradekÿnak, Tartazek Barchaÿ Ge^orgÿ6, meg | bochathnÿ az Thonak feleeth, kÿ zalagwl vagian Nalla, de az | feleth, vg Bÿria annakutannaÿ6 mÿnth Ewreket, kÿt chereben | veth volna, Le^own [!] Jÿÿen vegezesio hog' ha az iften feÿedelmet | adond tahat az ew^o pechethÿ alat, adian leuelet ez leuelnek | Rendÿ zerÿnth, e6 Engedelmet, kire^ol mi attuk ez Jelen valo | leuelet, mÿnd az keth feel Bÿzonfagara e6 otmalara, Datu[m] Ex Meze^ozengÿel die domi[ni]eo [!] Judica Anno Dom(in)i 1552

Idem qui supra"

Eredeti je aláírások nélkül,² egy levél alakban összehajtogatott félív első lapján, két felzetes gémmapceséttel a gróf Bánffy II. Rokonságok lt.-ban. Hátlapján XVIII. század közepi kézzel a következő regesztaszerű rájegyzés: „Clemens Presbiter dimidjetatem pifcinæ | concambiuit, altera[m] dimidietatem in pigno | raut Georgio Barczaj [!]"³

2. Az egyezséglevél két kiállítója — Albertus Swlyok és Petrus Gridy — személyére vonatkozólag nincsenek adataim. Az elsővel kapcsolatban azonban megjegyezhetem, hogy mivel egy 1508-ban Tordán kelt oklevél „Benedictus Swlyok de Zanchal”-t és „Joannes Desewffy de Losoncz”-ot „comites . . . comitatus Thordensis”-nek, azaz Torda megye főispánjainak nevezi (TelOkl. II, 305), — a kor szokása szerint — ilyen jelentős tisztséget a Sulyok család egyik tagja Torda megyében csak akkor viselhetett, ha e megyében jelentős birtoka volt. A családnak a Küküllő (később: Kisküküllő) megyei

¹ Bányabükk és Mikes Kolozsivártól délre, illetőleg délnyugatra fekvő település.

² Az e korban nagyon szokásos „idem qui supra” aláírás-helyettesítő záradékolás számunkra azért sajnálatos, mert így nem lehet megállapítani, hogy az egyezséglevél két fogott bírāja, bizonyosítványozója közül melyik volt a szerkesztő, illetőleg a leíró.

³ Az erdélyi Barcsay család, mely a XVII. században Ákos nevű tagjában (mh. 1661.) rövid ideig uralkodó fejedelmet és a XVIII. században Ábrahám (1742–1806.) és László (1772–1810.) íróit is adott, nevét a XVI. században *Barchay* és *Barchyay*, később *Bartsai* (így például Ábrahám is) és *Barcsai*, újabban — az erdélyi családok legtöbbjének i-s írásmódjától eltérően, régieskedve — *Barcsay*-nak írta. A XVIII. századi regesztaszerkesztő nyilván a XVI. század közepi *ch* hangjelzés *cs* értékét nem ismerve írta a regesztában *Barczaj* alakban a vezetéknevet, hiszen ilyen alakban a család neve nem volt használatos. Megjegyzendő azonban, hogy a *cz* (*czy*)-nek a XVI. század végén és a XVII. század elején az erdélyi írásbeliségben volt *cs* hangértéke is.

Szancsalban¹ és hihetőleg e megyében másutt is lehetett birtoka; innen kerülhetett át házasság vagy birtokvásárlás révén a család valamelyik tagja Torda megyébe (vö. CSÁNKI V, 812). Az itt közölt egyezséglevél „Albertus Swlyok”-ja is alkalmasint e Torda megyébe átgökörezett Sulyok család egyik tagja lehetett. — Az egyezséglevél másik fogott bírójának, Gridy Péternek és magának a Gridy családnak a nevével — emlékezetem és jegyzeteim szerint — ez eseten kívül kutatásaim során sohasem találkoztam.

3. Az itt közölt nyelvjárási emlékből legtöbb adalékot éppen az *a*-zásra vonatkozólag szemelgethetünk ki. Az újmagyar nyelvjárásokra vonatkozó ismeretek első, és máig is egyetlen nagyarányú összefoglalásában éppen erről „az úgynevezett mezőszégi *a*-zás”-ról szólva BENKŐ LORÁND ezeket írja: „A XVI. század elejénél valószínűleg nem korábbi időben az erdélyi Mezőség közepének magyar lakta vidékein (Nagyenyed, Dicsőszentmárton, Marosvásárhely táján) *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg. E hangváltozás hasonulások eredetű: a nyíltabbá válás *á*-t vagy *a*-t tartalmazó szótagok utáni szótagban kezdődött: *látom* > *látam*, *vagyok* > *vagyak* stb. Ezt a nyelvi állapotot tükrözi az az 1572-ben Körtvélyfáján (Marosszék) kelt levél, amely — néhány szórványos XVI. századi adatot nem számítva — a mezőszégi *a*-zásnak eddig legkorábbi biztos emléke: ... A jelenségek nyelvi és területi köre a továbbiakban egyre bővült: a XVIII. század végén az *a*-zás már minden hangsúlytalan szótagú *o* helyén érvényesült, s a Mezőség legnagyobb részén megvolt.” (Nyjtört. 90.)

Ez az újabban előkerült 1552-i nyelvjárási emlék egyebek mellett a mezőszégi *a*-zás vonatkozásában is éppen két évtizeddel előbből való, mint a BENKŐTŐL idézett és felhasznált 1572-i körtvélyfáji levél.² Az *a*-zásnak ez az emléke azonban nemcsak korábbi, hanem adalékokban a körtvélyfáji emléknél valamivel gazdagabb is.

Érdemes mindjárt előljáróban megjegyezni, hogy az itt közölt mezőszengyeli egyezséglevél szerkesztője, illetőleg leírója a szöveg nem minden *a*-zásra kínálkozó szava esetében iktat az emlékebe *a*-zó alakot; így a szövegemlékben az *a*-zás vonatkozásában bizonyos nyelvjárási ingadozás, helyesebben — szerintem — csak szeszélyes jelzésbeli következetlenség jelentkezik. Ennek előrebocsátásával a következőkben az előbb közölt szövegből az *a*-zás ilyen példáit emelhetjük ki: *adian*, *azan*, *chýnaltaffan*, *Jlana*, *meg mo(n)dath*, *mondat* (: *mondatt*); *modan*, *tartazo*, *Tartazojjaua*, *Tartazzek*, *taual* (olv. *tával*); *vagian*. — A szöveg *oltarahaz* szavában a *-hoz* rag *a*-zó alakjára az eddig ismert legrégebbi adalék került elének.

A szeszélyes nyelvjárási—köznyelvi ingadozásra szembeéltő példa a szövegben az *Zent Jlana azon oltarahaz tartazo* szerkezetben a három *a*-zó adat közé ékelődő egyetlen *o*-s *azon* alak. Mert noha a *Bijzonsagara*, *forintott*, *gondoluan*, *Harom*, *papot*, *Vijzonh* szóban ugyancsak elmaradt az *a*-zás várható jelzése, alig lehet kétségünk, hogy a szövegemlék szerkesztőjének, tollba mondójának, illetőleg leírójának nyelve gyengén *a*-zó volt, mert hiszen mégiscsak egy szóban — a *tartazik* igében — a szövegben levő három adalék tanúsága szerint — következetesen *a*-zik, egyben — a *mondat(h)* igealakban — pedig kétszer *a*-zó formát jelez, és csak egyszer téved rá a keze a köznyelvi-irodalmi ejtést tükröztetni látszó *Meg mo(n)dot* írásformára. A jelzésbeli ingadozás legsajátosabb példáját a *zorgolmatazna* és az *adond* igealak nyújtja. E két adalék közül az első is feltűnő, a másodikban azonban az *o*-s írás — érzésem szerint — csak írásvétség lehet (vö. még a *Noqab* alakot).

Ezek után azt hiszem, hogy a Torda megyei Mezőszengyelen 1552-ben kelt egyezséglevélnek minden valószínűség szerint közép-erdélyi származású leírója e vidék nyelv-

¹ Az e korbeli névhasználat ismerője számára ugyanis a „Benedictus Swlyok de Zanchal” névben a *de Zanchal* tag nyilvánvalóan a birtoklás helyére mutat.

² Sajnos, e (kiadott vagy — talán — kiadatlan?) levélnek a BENKŐ idézte irodalomban nem tudok nyomára akadni. — L. MNy. LIV, 139. — B. L.

járására akkor már jellemző gyengén *a*-zó nyelvi sajátssággal beszélt, és csak az oklevelezésben akkor már bizonyos mértékig érvényesülő nem *a*-zó nyelvi norma hatására tévedezett rá tolla nem *a*-zó nyelvi alakokra is. Sulyok Albert és Gridy Péter itt közölt és elemzett bizonyoságlevele tehát bátran a közép-erdélyi *a*-zás máig ismert legrégebbi írott emlékének tekinthető. Az első *o*-t tartalmazó szótagban is jelentkező erős fokú *a*-zásra (vö.: HORGER, Nyj. 71–2; BENKŐ i. m. 90) nézve azonban egyetlen adat sincs e szövegműlemben. Ez különben érthető is, hiszen az erős fokú *a*-zás az emlék keletkezési időpontjánál jóval későbbi eredetű lehet, s földrajzilag még máig sem terjedt át a Mezőségnek arra a részére, ahol Mezőszengyel fekszik, hanem megmaradt délmezőiségi: Maros menti nyelvjárási sajátsságnak (l. erre BENKŐ: i. h. és MNy. LI, 131 is).

4. E bizonyoságlevélben az *a*-zásnál jóval szórványosabban jelentkező más nyelvjárási sajátosságokkal is találkozunk. Ezek közül a Mezőség területén az *a*-zással ma is párhuzamosan jelentkező, a labialitás szempontjából nem illeszkedő *e*-zó példákra bukkanunk e nyelvemlékben is: *Ewreket* (értsd: *örökét*, azaz *ős-örökös birtokát*); *ke^oltet*, *k^ylemben*, *Jde^okezbe*. Az *ö*-vel szemben jelentkező *e* legfeltűnőbb esete az emlékekben többször is előforduló *György* keresztnév: az egyetlen egy *Ge^orgyib* (olv. *György is*) írásváltozat mellett *g^oerg*, *Gyer^og* (négyyszer); *Gj^oerg*, *Gyer^ognek* (kétszer); *g^oergeth* írott forma fordul elő. Ebből némi fenntartással korabeli *Gyergy* vagy még inkább *Gy^oergy* ejtésmódra következtethetünk!

Az erdélyi nyelvjárások területén és így a Mezőségen is a *tesz*, *vesz*, *eszik* ige múlt idejű alakjaiban (*töttem*, *töttél*, *tött*; *töttünk*, *töttetek*, *tötték* stb.) a XVI–XVIII. századi emlékekben eléggé általánosan gyenge fokú *ö*-zés jelentkezik (hasonlóan ma is; vö. HORGER, Nyj. 69–70). A tőlem 1597-ig átvizsgált kolozsvári keletkezésű levéltári anyagban például a jelzett igealakokban szinte kizárólag csak ilyen *ö*-zó alakokkal találkozhatni. Az itt nagyon szórványosan jelentkező *e*-vel írt alakok esetében is arra lehet gyanakodni, hogy csak az *ö*-s jelzés XVI. század második felében való kialakulatlansága miatt írtak elvéttve *ew*, *eo*, *ö*, *ë* meg más jel helyett egyszerűen *e*-t.

Szövegműlelkünkben csak a *tesz* ige *te^oltet* volna alakjában jelentkezik a gyenge fokú *ö*-zés, a *vesz* ige múlt idejű írott *veth* szavában azonban *vett*-nek olvasható formával találkozunk. Aligha volt azonban a szóban forgó korban *tött* és *vett*-féle ejtésingadozás; itt is inkább a hangjelzés kialakulatlanságából adódó jelzésbeli következtetlenségre gyanakodhatunk.

A szövegműlelk *Ele^ozer* szavában a *-szer* képző illeszkedés nélküli alakja a labialis *-ször* helyett a XVI. század közepén még meglehetősen általánosan elterjedt, és így nyelvjárási sajátsságnak akkor még nem minősíthető. A XVI. század második felében a kolozsvári írásbeliségben például gyakran találkozunk vele az *előszer*-en kívül az *ötszer* számnévben is. Ugyancsak labialis illeszkedés nélküli alak az ugyanitt jelentkező *háromszer*, *hatszer* és *nyolcszer* is. A keleti magyar nyelvjárások területén az ilyen illeszkedés nélküli formák korunkig megőrződtek: a Fekete-Körös mentén, egyes székely nyelvjárási részlegeknél, valamint a moldvai csángóban a kolozsvári nyelvjáráskutatók újabban is ilyen illeszkedés nélküli alakokkal találkoztak. Ezek a mai *szer*-es alakok természetesen már nyelvjárási sajátsságnak számítanak.

BÁRCZI GÉZÁNAK a *-ból*, *-ből* és a *-ról*, *-ről* rag XVI. századi nyelvföldrajzi jelentkezéséről rajzolt térképéhez (l. BENKŐ i. m. 102. lapja után) kiegészítő adalékként e szövegműlelkből idézhető az *akaratiyabol*, valamint a *kire^ol* (olv. *kiről*) és *ke^olchegereul* adat. Ha pótlólag rájegyeznők a térképre az itt jelentkező *-ból* és *-ról* ragalak adalékait, ezek az erdélyi nyelvjárások vonatkozásában teljesen adatolatlan térképlapon egyetlen adatként állanak.

5. Ha az itt kiemelt nyelvjárási sajátságok szerény nyelvjárástörténeti adalékok is, koraiságukban mindenesetre figyelemre méltók a Mezőség XVI. század közepi nyelv-

járásának ismerete szempontjából. Minthogy az itt kirajzolódó kép legtöbb részjelenségében teljesen egybevág azzal a történeti és mai nyelvjárási képpel, amely bennem egyrészt a helytörténeti és oklevélszótári, másrészt meg a helyszíni gyűjtőmunka eredményeként kialakult, úgy nézem, az itt elemzett 1552-i szövegemlékből kirajzolódó nyelvjárástörténeti képet a Mezőszengyel vidéki nyelvjárás korabeli állapotára nézve hitelesnek kell tekintenünk. B. GERGELY PIROSKÁNAK egy másik, a Mezőség északkeleti széléről való pont, Nagysajó (Stud. Un. Babeş-Bolyai IV/2: 54–66) és PAPP LÁSZLÓNAK nyelvjárásilag szintén a Mezőséghez számító, de északnyugati fekvésű pont, Hídalmás nyelvére vonatkozó nyelvjárástörténeti megjegyzései (NyIrKözl. VII, 73–9) után most a Mezőség középső részén fekvő Mezőszengyel vagy legalábbis ennek vidéke XVI. századi nyelvjárási képéhez sikerült néhány vonással hozzájárulnom.

6. Befejezésül még csak egy általánosabb megjegyzést teszek. Egész életemben folytatott levéltári kutatás gyakorlatában felhalmozódott nyelvjárástörténeti ismeretek birtokában mindenképpen megszívlelendőnek tartom PAPP LÁSZLÓNAK azt a véleményét (i. h. 78–9), hogy ha megbízható nyelvjárástörténeti ismeretekre akarunk szert tenni, minden forrást egyedileg kell feldolgozni, de – ha erre lehetőség kínálkozik – az egyedi vizsgálat alapján kialakult képet aztán össze kell vetni ugyanazon nyelvjárási ponton kelt más levéltári darabok adataival, magyarázatot kell keresni az eltérésekre, tekintettel kell lenni a szomszédos vagy közeli helységek adataira. Csak az egyes emlékek egyedi, kedvező esetben egy-egy emlékcsoport darabjainak egybevető vizsgálata révén juthatunk el olyan – viszonylag – megbízhatónak tekinthető nyelvjárástörténeti ismeretekhez, amelyekhez más nyelvjárások területének vonatkozásában nagyobb arányokban éppen PAPP LÁSZLÓ, jóval szerényebb méretekben mások, többek között e sorok írója is eljutott.

SZABÓ T. ATTILA

Magyar diák bécsi levele 1543-ból

Az Országos Levéltárban a Kisfaludi család XVI. századi iratai közt megbújva találtam már évekkel ezelőtt Ládonyi Demeter gyerekesen tisztán rajzolt betűivel az itt közölt levelet. E levél nemcsak viszonylag korai kelte (1543.) okán érdemes a publikációra, hanem tartalma is felkeltheti az érdeklődést: a reformáció terjedésekor jelentkező családi háborúság szemtanúi lehetünk, amikor egy Bécsben tanuló diák elpanaszolja anyjának, hogy bátyja már „tisztá Luther” lett, s ő hiába kéri, hogy ne hagyja el a régi hitet.

De hogy közlésére csak most gondoltam, azért történt, mert magam is csak most, több mint 300 XVI. századi dunántúli levelem helyesírási vizsgálata során vettem észre, hogy Ládonyi Demeter levele még egy szempontból kelthet különös figyelmet: az egyetlen levél, amely a huszita helyesírás *o* jelét alkalmazza.

Ez leuel adaffek az en zerelmes aniamnak Terefdi porichanak nekem edes aniamnak Zolgalatomnak es magam aianlafanak vtanna: hala az vriftennek mi mind keten egeffsege vagiunk: de mi chodalkozunk raita hog mi nekink femit nem ir :ke: az kegielmetek egeffsege felol mint vagion kegielmetek mi kegig nem tuduk mire velny: de mind az altal keriwk :ke: hog irion kegielmed minekink az kegielmetek egeffsege felol mint vagion kegielmetek mert bizoni nem irunk miis kegielmednek: Touaba . . . rem kegielmedet hog ha valami hirt hal :ke: tahat iria meg :ke: en edes aniam: oztan az en it letemet meg laffa :ke: mert bizony nem tanulhatok kit az elo iften iol tud en ennel nagiubra nem mondö iol lehet hog erre fem kellene mondanom de :ke: nem hizí: Touaba meg higge :k: hog gerg vram immaran tizta luter anira tanult olli bele immar azt mongia hog bizony mind luter kenuet vezen mert az az zent iras: az regi bibliat azt mogiak martondeakal

hog egy finch igaz benne hanem chak nihol nihol oztan azt mongiak hog nem hatta iften abeitet fokat mondnak effelet hog chak nem halok mergembe meg hakegig mondom hog ne had el az regi hitet azonal azt mongia hog archulcap: Touaba kerem :ke: hog vitessen haza :ke: mert bizony mind ebedet vaciorat en velem ezi ... meg az az hog chak pirongatnak hog nem tanulhatok: ha tanu ... bizony eremelt tanulnek. De kit meg irtam amafik leuelembe hog nem giermeknek valo az bechi tanulas bar meg hi ... Touaba kerem :ke: hog ha haza nem viteth tahat iria ... :ke: nekik hog beket haggianak: oztan penztis kilge ... :ke: mert immar el fogiot akit :ke: adot volt; egeffege ... kiuanom kegielmetek ... mind feienkent: ez ... Bechbe pinkeld nap elet valo zombaton Anno ...

1543

Demetrius Lad

az :ke: fia

E. ABAFFY ERSZÉBET

XVI. századi szótörténeti adatok*

ékesség 'ékszer'. — 1586: „Ezt hozza Tÿwjn hogÿ mÿnd Rwhaj Es Egjeb Ezÿwst es aranÿ *Eÿkesegÿ* kÿth nekÿ Atthâ Es chjnalthattâ mÿnden ozlasnelkÿwl nala maraggjanak” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

ekkedig 'eddig'. — 1589: „Ubris neÿ falluban egi Jobagiomat Wnnidua mas neucl óroz Juuant minden hellestul foldestul ritestul erdeiuel hallazzo uiziucl molnaucl es minden hozza tartozokal egetemben az kikel ez *kidig* birta ű kegelme” (OL. Kende cs. lt.).

eleve vagy *elevé* 'elő' <mint igekötő>. — 1586: „kezem Jrasa alath Regestom lezen Melljet az En felesegem Jrÿnÿ Christina Tarthozzÿk *Elewe* Adnÿ”, „az En Gjer-mekjmnnek Jawokra Es *Elewe* Menthekre”, „hogj ha mosthansagal az kegjelmes wristen az En vtholso horamoth *Elewe* hozza Tehath!..”, „lehessen njwgodalmō warwâ az wtholso Napoth, melÿ Napon mÿnden Testteketh, Az feoldnek kÿ kellethÿk Adnÿ, Es az En njomorwlth Testhemethÿs *Elewe* kel Adnÿ” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

ellenéz. — 1570: „Vgÿ lakhassek benne mint saÿattiaban! Es penigh ez Jdō alath senki Ne *ellenezhesse* tōle, es ki Ne Vethesse belōle, se földes Vrunk se Capitan ereicuel” (Debreceni Jk. 3: 65).

elöl 'elő' <mint igekötő>. — 1594: „Mind ezeketh, kÿketh reouideden *eleol* szamlalek meg gondoluan” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 8.).

elöljáró. — Vö. 1563: „mert wk ketten voltak ez yozagban oregbek es *eletwnk yarok*” (OL. Kende cs. lt.).

elszerez valakit 'helyet szerez valakinek'. — 1591: „Vram az Jstenert az ōczenket kgd *sereze, el*, az masikot ha fel Megik [!] ala hozon [!] it io oskola wagon [Szendrőben]” (OL. Kende cs. lt.).

eltökéll 'elhatároz'. — 1577: „Joo *ell theókelleth* Akaratombol” (OL. Kende cs. lt.).

ember l. *parasztember*.

emendál l. *megkorrigál* a.

erőszak 1570: „az meltatlan *erőszak* czelekedőknek erős megh rontoiak Vagÿ” (Debreceni Jk. 3: 3).

érték 'anyagi tehetség, lehetőség'. — 1596: „de eok ollÿan walazt teottek wollna, hogÿ eok azerth nem faradnak, sem pedig nem keolltnak. Mÿerthogÿ ahoz walo keollcζεgek es *értekek* nÿnczen” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 35. sz.).

* L. MNy. LXII, 356–63.

értelkezik 'tárgyal valamiről, megbeszél valamit'. — 1580: „thettenek volna ott keölchyeallýaban walamj hatarlast es keged aztes akarna obserualnj, az Checheýekteöl azonnis *Erteleztük* de Ewk azt mondgýak hogý. . .” (OL. Kende cs. lt.).

esküszik l. *megesküszik*.

észak. — 1586: „Thowaba *Jzekrol* Ez Nagh daroczj falw melleth walo kazalo Rýthemeth, Melljet pýnzen weotthem” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

eszten. — 1576: „ha azzoniö dolgos Anna Azonj zent Martö Napiara az penzt le tej, az vtä harmad *eszté* Vasarnap az Viski Biro eleot ez felol megh Neüezet peresek tartoz-zanak leüelet adnj az vegezes zerent”, „az Leuelet eo nekiek megh nē attak az mint az Keotes volt, az vtä valo harmad *eszté* vasarnapra” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 37. N. 20.).

exponál 'előterjeszt'. — 1586: „az Euocatoriabā Zabad myth *Exponalh*, de megh Tecczjk, myth kezd Býzonýthaný” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

falka 'rész, darab'. — 1572: „Vgýan ot kis liget allat vagýon az minemw *falka* földek öt vadnak” (OL. Kölcsey cs. lt.).

falú. — 1580 k.: „az Týzed Dýznotis Ezen *faluk*belýektheöl ký Jwthna Nekj Engedthem” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.). L. még *alattvaló*.

farmatring. — 1565: „Az melj Lora valo zerzamat zwgi eleöt *Farmetringet*, es Feket en el hozam” (OL. Kölcsey cs. lt.).

fátyolka. — 1580: „egý arañas boglaros *fatiolka*”, „Ehez egý *fatiolka* feýer gongel Vont arannial Zold kik koueczekúel Vagiö Cínalúa” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.). — Vö. NySz.

fehér marha 'vászonáru'. — 1574: „Az Nil vetö satoros kalmarnak penigh Ne legien szabad satora kiuöl masutt *fejer Marhaua* ki hordozkodni satorabol” (Debreceni Jk. 3: 493).

fejálj. — 1580: „Egt *fwal* hiastúl” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

fejében [egyszersmind a *ly ~ j* váltakozás példája]. — 1565: „melj hatüan forintnak *feljeben* vallom azt az Jobágot vgi Mint vas tamast Minden pertinentiaual har-mincz forintban” (OL. Kölcsey cs. lt.).

fel igekötő. — 1580: „az *feol* bonto felen es megh nem allo felen, az warmegýe porkolabi es zolga birak ezen lewelnek Ereyewel megh vehessek” (OL. Gámán cs. lt. 35. cím. 22. sz.).

felmerít. — 1565: „Az chýk Arosok az chýkoth kwlemben ne merhessek, hanem Eleoezor Rostaban *fel merýhek*, wýzeth El zewrýek, es Jceýeth fellýeb ne merhessek es ne adhassak .3. penznel” (Debreceni Jk. 2: 54).

fillérről fillére. — 1584: „Mel' felwl megh newezeth száz hat forintotth telliességl, *fillyerwl fillyerre* my eleöttwnk megh fizeteth az Kállay Albérth” (OL. Kende cs. lt.).

fodor l. *islógos*.

fogás 'megoldáshoz vezető mód; fortély'. — 1597: „Az wegezest penigh ha walamellik fél megh nem allana, in toto uel in aliqua parte tahat in amissione honoris et humanitatis conuincatur eo facto ezben penig semminemw remediommal sem semminemw *fogasokkal* ne elhessenek” (OL. Kende cs. lt.).

folyamik 'folyamodik, fordul valakihez'. — 1584: „annak okairt *foliamot* ez meg Jrth Daroczý Seraphin Vramhoz, es Seraphin Vram rajtha konýorwluin hog felesegestwl sub tectis alienis ne kellessek bwdosý Jure Donacionis suę . . . benne hatta Nagh kalmanth es felesegeth” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 39.).

fosztán 'kelme'. — 1594: „egi granatt dolmantt egi *fostan* domantt egi granatt nadragott egi fel ser granatt feölseö ruhatt” (OL. Kende cs. lt.).

főember 'elsőkelő ember'. — 1580: „Nemes Wraymnak Vice Jspannak es Egýeb Rendbelý *few Embereknek*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.).

föld 1. *lakóföld*.

földesúr. — 1570: „ez Jdö alath senki Ne ellenzhesse töle, es ki Ne Vethesse belöle, se *földes Vrunck* se Capitan areieuel” (Debreceni Jk. 3: 65); 1588: „Daroczý Ferencz wramnak ký az Weres Thamasnak *foldes ura* uolt” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 44. N. 2.).

főúr 'mágnás'. — 1586: „Twdom penýglen hogý Ez megh Jrth Twthor wrajm *feo wrak* olthalmoknelkjwl zjwkeolkeodnek az En Jozagónak Megh olthalmazasabā keonygeorgeok Ennek okajrt az En kegjelmes wramnak az Nagsagos dobo ferencz wramnak. . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

fundáltatik. — 1570: „Az en hazamat Melj Czapo Vchaban Erszengiartio Janos, es Janos kouacz hazok között Vagion *fundaltatuan*” (Debreceni Jk. 3: 65).

fűgg 'függőben van'. — 1573: „Ez Jdeo keozbe, mýg az per *fýgene*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 42.). — L. még *amennyi*.

fűst kb. 'lakó- és illetékességi hely'. — 1599: „Thartozzonak azok feleol in Vno certo et breűi termino coram idoneis ad idque conuocandis personis teorwenth Tenný ith Deregnieő, *fusteokeon* es Executionis peremptorie, ha az Theorwený arra Megien” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

genealógia. — 1586: „az Thjwadary lewelejebeol *genealogiat* kel Bjzonýthaný, az az hogý az En Antecessorimoth Es az Eoweketh Megh kel Bjzonýthaný, hogý Egý Nemzethsegek, Es Egý Atthjaffiak wolthanak” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.).

gíra 'büntetéspénz'. — 1573: „Ez zaz forintnak megý fýzetesset penýgh, Jgý Erthýk hogý Nem hwzon Eöth forintthal, az mýnt az birsagnak, es *gýraknak* fýzetesewel zoktanak Jlný, hanē Az Telljes Sommat vgýan zaz forinttot, vehesse megý az vice espan szolga býraywal Egýetembe” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 42.).

grácia 'kegy, kegyelem'. — 1554: „Es hatalmok legien En Raitam es minden otalom Alol ký ketem Magamat: kýral es kýralne azoný *graciaiabol* Nandor ispan es Minden Vrakebol” (Debreceni Jk. 1: 527).

gyakor 'sűrű'. — 1590: „Aztis tudom hogj az *giakar harazton* fölöl mellette kettoth birth”, „Aztis tudom hogj az kender szerben az *giakar harztnal* kettot birt” (OL. Dobos cs. lt.).

gyarapodik. — 1586: „legjen Jo Gond wjseleoýeok az Eo Rendek Es Idejek Zerýnth, hogý az eo kegjelme Gongja wjselese Alath *gýaporodhassanak* Zegjnýek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

gyermecske. — 1586: „Es eo kegjelme felesegemmel Jrýný Chrýstinawal Egýethembe, az En *gýjermekjymeth* Tarchja Es Newellje Istený fýlelemben” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

gyermekded. — 1590: „az *gýjermekded* tilalmas mellet”, „az *gýjermekded* Tilalmas mellet” (OL. Dobos cs. lt.). Vö. OklSz. *gyermék-erdő*.

hallgat valakihez 'engedelmeskedik valakinek'. — 1573: „Az ado Szedesbél es chaszar Szolgalattýabol ez mostaný Býrakhoz *halgassanak* mýnd addeg mýg mas Szamlalas leszen” (OL. Kende cs. lt.).

karaszt 1. *gyakor*.

használatos 'hasznos, eredményes'. — 1581: „az pernek viselysere, *hasznalathoson* szinte mosthan Nem Gondolhattünk” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 29.).

h a t á r o z l. meghatároz.

h á z b é r. — 1570: „Az hazra touabba Valamit ez harō eztendō alath költh es örökith Mindeneket Jgazan Megh tuggion, es az *haz berben* az mitt fizetne arra rea tud-hassa es rea haithassa” (Debreceni Jk. 3: 66).

h e m e l e o [? *hím* elő; l. *hím* lentebb]. — 1573: „annak felette mýnden nýomasba Jllýen zam zerýnt walo feoldeket tudný illýk az Beregzaz fele walo nýomasō eot zanto feoldet, az sar to meghet ket zanto feoldet, az *hemeleo* mellet Jnenn az hargas feoldet, az rosasra meneot” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 7.).

h e n t e s. — 1565: „Az dýzno *hentesek* feleol ez az wegezes hogý fontok legýen es Ennek wthanna fontal merýek az dýzno hwsth, es mas fel penznel ne athassak fellýeb fonttýath” (Debreceni Jk. 2: 54); 1591: „Az Mezarosok allapatia es Rendtartasa feleoll az egez Tanacz igý vegezet. Hogy Valamikeppen es valaminemw arron az mezarosok az hust vagiak, de az *Hentesekis* be Jeoienek es mostantul foguā Ennek vtanna minden Jeouendeō wdeokbē zintē ollia es azōn arron adgiak es arulliak”, „Az Hust penig mostantul foguā [szeptember 19] barany Meczesnek ideieýg, az mesterek igy az *Hentesekis* Egy penzen es egy beczien merhessek fontiat”, „Ha mellyk mester penig most ez vegezes melle nem all, tehat ez illiē ez utā soha se mester se *Hentes* ne lehessen” (Debreceni Jk. 4: 295).

h í m dīlőnévben. — 1563: „Elsew hathar az *hým* hegýe, Onnan nap nýwgothra menwen, az kýs *hým* Erdewnek az wegheh walamý Nýaras Bokrok kewzeth mas hathar wagýon” (OL. Ibrányi cs. lt.).

h í r d e t. — 1599: „es az mikorō az gond viseleo Attiafý reaýa *hýrdeth*, commū-nibus et coniunctis Viribus reaia Mennienek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

h í t v á n y. — 1576: „es Az minemeo *hitwan* hazatskabol ký holt volna azrul Jgý testalt volna hogý az aedificiomoth meg Bechýeolnek es Annakis Bechýt az Negýwen ftal Egýetemben olah Andrasnak fizetnek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

h í t v e s fn. 'házastárs; feleség'. — 1589: „Az szőlött az mely ugjan it az Lastoczý hegýe uagiō, egjutt uōttē az en iambor *hātuossōmmel* azt nekj hagiō” (OL. Kende cs. lt.).

h í v a t a l 'hívás, idézés'. — 1564: „Mý ez Maý zent mýklos Napýan, ez Nemes zemýlýek *hýwatala* Altal . . . Jeotteonk orozýba” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 22.).

h o l l. *ahol*, *schol*.

h o l d 'földterület-mérték'. — 1579: „az filesdi Vtnal egj *Hod* feold 100 pinzbe” (OL. Kölcey cs. lt.). — L. még 1573: *ödölő* a.

h o n n a n l. *ahonnan*.

h o r g a s 'hajlott, görbe'. — 1573: l. *hemeleo* a.

h o s s z ú. — 1557: l. *katona* a.

h ú s h a g y ó v a s á r n a p. — 1564: „ez Jeowendeo zent pal fordulasa Masod Napýan ha lehet, ha penýgh Nem, *hwshagýo wasarnaph*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 22.).

h u s z o n. — 1594: „*huszün* eōtt tulkott *huszün* eōtt salonatt”; — „*huszon* eōtt” is (OL. Kende cs. lt.).

i d é z 'törvény elé rendel'. — 1588: „az en pechetemeth az en Jobagiom lathwan es azzal *idezwén*, tartozzik az falu teórwénýnek processussath megh tartwan eleō allanj” (OL. Kölcey cs. lt.).

i d ő. — 1586: „Mjwelhogý halando az *Ideo*, ha Ez *Ide* keozbe mjgh az wristen az En fjamoth ferenczeth olj *Ideore* juthattja, hogý . . .” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

igýód 'ugyan, bizony'. — 1575: „mert ha Rea zoletattýúk es az penz kezen nē lezen tahat *Jgiuld* chiak heaban lezen Enný wdeotúl Valo per es keólchieg” (OL. Kállay

cs. lt.); 1596: „most kellene uram Jdejen egi masal zolnunk merth most tilalmasban uagiõ az az reth *igod* eõnekies gongia uagiõ rea ha megh kazaltatja es el uitetj” (OL. Kállay cs. lt.).

im múnis 'mentes'. — 1576: „ha penig meg nem Bizonýthattýa Az meg Jrth hwz forinthnak fizetesseteol Daroczý Seraphin vram *Immunis* ligýen es az haz hely præmisso Jure Nala Maraggýon” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

inas 'apród, szolgálattelvõ inas'. — 1573: „az En Bathýam Wýhely Janos egý *Jnasat* kýnek ferench Wala Newe” (OL. Mándy cs. lt.); 1599: „En kezet be uottem Win-naj Christoph wramnak hogj sem õ kmetol sem az tob atjafiaktol senkjtol sem titkon sem niluan k: Deregnioben Bantasa nem lezen ha Chjak Egj *Inasaua* lenne kdjs” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 2. N. 43.).

induló; indulatlan 'ingó; ingatlan'. — 1598: „Zaýuas Balint Mind fele-segestwl tartoznak Megh eskwnnj, es hit zerent Mind *Jndulo* es *Jndulatlla* Marhat elõ Mondanj s Adnj, Mind Mezej Vetemý es Marhaual eozüe” (Debreceni Jk. 5: 436).

índusztria 'igyekezet, iparkodás'. — 1599: „Mind az keth fel egienleo gond-wiselessel es *industriaiokkal* Negiedýk kereketh Epeýchýenek” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

intercedálás 'közbelépés, közbenjárás'. — 1592: „hogi bizot Vraink is attian-fiaj [!] *intercedalasokra* azt kozottonk le zalichuk” (OL. Kende cs. lt.).

irtás. — 1582: „adam Egi *ortas* Retet, Nagi Szölösi Matte Deaknak Zaloghban Rezben Az Rakottiasi földön”, „Derrül Ferencz koma *ortasa*” (OL. Dobos cs. lt.).

irtvány. — 1581: „Az fenek neweo *Jrothwanbelý* Rezemnek kýweole” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 23. N. 10.); 1590: „Js meg tudom hogj az both uczhaýan valo *ortuantis* birta, kit Trochian *ortuanianak* hýnak” (OL. Dobos cs. lt.).

iskola. — 1591: „Vram az Jstenert az õczenket kgd sereze, el, az masikot ha fel Megik [!] ala hozon [!] it io *oskola* wagion [Szendrőben]” (OL. Kende cs. lt.).

islógos 'fémlapocskákkal díszített'. — 1580: „Egý patýolat ingual, keotises ezústúel arannyal teozot az gallera mind kez eleoye fodra es gallera *esleogos*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

ispán l. *nádorispán*.

istamét 'egy fajta finom szövet'. — 1580: „Egý Zold *Estamit* Zoknýa Veres barsonnyal peremezet” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

jár valakinek 'jemand hat zu bekommen'. — 1599: „Miel penegh hogh az Malom Vamnak Týzede (ký Thwdwan eleozeor beleole az Molnar rezet) ennek elõtte az chýcerý predikýtornak *Jarth*. Annak okaýerth ennek Vtthannais az chýcerý Vraim rezenek, az keth reznek Týzede Vgiã oda *Jariõ*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

jog, jóg családnévként. — 1570: „kende estuantul kirtuk *Jog* birtalan neuo Jobaga atal Chegenben” (OL. Kende cs. lt.).

juss. — 1573: „Annak Vtanna Eorsebet Azzoný Ez Jéwendè pwnkesd Napýaýg mykor alkalmas ideýe leszen tartozzýk az Leleszý kaptalanba menný es ez felwl meg irt dolgokrul fassiot tenný expeditoriat adný kýualtkeppen Szennýesrwl hogý w abban Semmi *Just* [nem] keres es hogý myndenekwél meg Elegedet” | „Az Eorsebet Azzoný szabad akarattýa szerent my Eléttwnk illýen ua[ll]ast thèt es fogadast hogý Szennýes belý Rýszbél ký Szakmar Varmegýeben Vagýon ký Szennýesý Lwkache felwl [meg i]rth w attýoke uolt uolna, es most Szennýesý Andrasnal vagýon Semmý Rýzt Semmý *Just* nem keres” (OL. Kende cs. lt.); 1578: „ualami az w *Iussa* Jsten Jgassaga zerenth” (Uo.). — L. még *rekvirál*.

kaloda. — 1578: „weóthhwk ký Az keolcheý gaspar Vram *kalodajabol* es fog-sagabol Jllen modõ es illè okkalj hogj” (OL. Kölcey cs. lt.).

k a m a r a. — 1591: „kgnek it letebēnis szollottā wala az haznak az ternaczanak komoraianak el wonasanak felōle” (OL. Kende cs. lt.).

k a n ā l. — 1580: „Hat ewst *kalan* kylencz taler benne” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 39.).

k á r m i n. — 1563–4: „Touaba az mel güruel pechetlettem kiben *karmin* kö uagion azt rapolti matene hūgomnak hagiom” (OL. Kende cs. lt.). — E végrendelet más sik példányában ugyanebben a mondatban a következő tétel alatti szó van.

k a r n e o l. — 1563–4: „Towaba a mely gwruvel pechýtlettem kyben *Carnil* kw vagion azt rapolthý matene hugomnak hagiom” (OL. Kende cs. lt.). — L. az előbbi tételt.

k a t o n a. — 1557: „Jtem az *kotonanak* ellesnek tartozom fl iij egy dolmanual hoszo lōlōmbegeuel” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 31.).

k e h e l y. — 1552: „egý Zomancýos *kelej*, ij pátana, egý ampolna” (OL. Kállay cs. lt.).

K e l e n f ű l d. — 1591: „mostis azt Mongiak hog az tōrōk az *kellien fōden* wagion taborban Bwdanak alol” (OL. Kende cs. lt.).

k é p e s t névutó. — 1594: „es zeredan el Jndül kēgd: az sereg vtan, kjth Nagý bizonioson montam meg az vrnak ű Nagának az kēgd Jrasahoz *kjpest*, hagi kēgd oda ment az seregbe” (OL. Kende cs. lt.).

k e r e s e t 'per megindítása iránti kérelem'. — 1599: „magokat ellenē oltalmazhassak, es minden peremet *keresetemet* le szallethassak” (OL. Kende cs. lt.).

k é r k e d i k. — 1564: „Ennek wthanna ezt sem hattwk hatra, hogý ha kochýs Janos ezzel *kjrkednek*, es orozý pal falwn Nygh Emberrel, Mezeon ketteowel Erdeon Eggýel Megh Býzonýthatna, Tehat ez kochýs Janos orozý pal Ellen dýan Maraggýon” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 22.).

k i c s i n y. — 1594: „ez *kjchen* meg Newezetth Rész Jozzagochkam býrodalma kyweol lethembe”, „ez *kjchen* Jozzagomhoz”, „ez en *kjchenjembe*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 8. N. 8.).

k i s e b b 'fiatalabb'. — 1577: „az mý Attýank peneg komiathj tamas, Bathýa Volth komýathi lazlonak, lazlo Volth *kwseb*” (OL. Kende cs. lt.).

k í v ű l. — 1573: „azon *kjlol* az Bodzas homokra otth nyolezadýk hathár wagýon” (OL. Ibrányics. lt.).

k o c s i - l ó. — 1594: „harom *koczj louatt* kocziaual egi paripatt” (OL. Kende cs. lt.).

k o m p l á r 'kiskereskedő, üzér'. — 1590: „Hogy mikorō az vas Baniakroll ky indulnak az vasasok, senki semminemw *Compolarok* se szeomeliekbē se Leuelek által eleibē az Tyszan Jnnet Ne Mehessē, es Jnnet az Tyszan Meg se vehesse senki” (Debreceni Jk. 4: 239). — Vö. NytudÉrt. 50. sz. 77.

k o m p o n á l 'megegyezik, egyezsége jut'. — 1589: „az nioleszaz forintjarol o kmēuel *componalok*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 45. N. 13.).

k o m p o z í c i ó 'megegyezés, megállapodás'. — 1576: „ha penig olah Andrases ez *Compositioth* hatra hagýwan, Daroczý Serpahin Vramotth ez haz helyben alýs výt et R[ev]o[catio]nibus haborgatna eoís zaz forinthon maraggýon” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 21. N. 18.).

k o m p r o m í s s z u m 'megegyezés, megállapodás'. — 1586: „Erreol *Comp[ro]missű* keolth keoztheōk, Bjлкеj mathe Vice Ispansagabā, s annak Continencajahoz kel az En successorimnak magokath Tarthanýok” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.); 1592: „ez *Comp[ro]missű* penig let in possessione keolche tūdny illik ez arbiterek elot” (OL. Kende cs. lt.).

k o n c r a h á n y 'felkoncol'. — 1584: „mj haznunk benne ha ki uezz[ü]k ke-mettol ha itt egj nap czak *konzra hanniak*” (OL. Kállay cs. lt.).

kondíció 'feltétel'. — 1592: „kesz wagyok Jllendeo *conditiok* alatt magā igerethy szerenth eo kegmenek, warmegyen awagy mas authentica persona eleotth wallast tennem” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 59.).

kondor megkülönböztető név. — 1592: „csekeý fo biro vince marton mas Neuen *kondor*” (OL. Kende cs. lt.).

konya vagy *kónya* családnévként. — 1580: „wgian Azon chereless Melle Attham Es Engetthem Mathe wramnak w keg^{nek} Egý Jobbagiomathis *konia* demether Newth” (OL. Kölseý cs. lt.).

-kor. — 1594: „kierth erre kötöm magamath hogj ha az w kemek kivansaga *korō* en ettul megh vonnā magamath” (OL. Kende, cs. lt.).

Kóré családnév. — 1568: „31 thano *kore* gergel Chekeý mýlýth Georgh Jobagya megh eskwek es hithy zerýnth Atzh valla Ammýth Veres georgh, Chekeý Az 25 thano” (OL. Barkóczy cs. lt.). — Vö. Nyr. LXXXIV, 111, 482, LXXXVI, 448, LXXXVIII, 64.

korpusz 'derék rész, a főtömeg'. — 1599: „rezenek Tyzede, alion az eo Magok arbitriomaba, hogh ha az Deregneý predikatornak akariake adny Awagh aztis az *Corpussa-wal* egietemben Magoknak akariak Tartany” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 7. N. 5.).

korrigál l. *megkorrigál*.

kóistol l. *megkóistol*.

köblös. — 1594: „Jsmet hagjom hogj Ragjoczy peternek egj Niolez *keobleos* Bortt teolchenek” (OL. Csoma cs. lt.).

költőzik. — 1586: „oroziba walo hazathwl Ide az daroczj hazamhoz *keoltheoz-zek*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

körte. — 1570: „az massik nomasban az nag *koruul* bokor domb haton vgan harminch ket hold foldet” (OL. Kende cs. lt.).

köze van valamihez. — 1580: „Ez penýgh Justa Causa, merth Zjrmajne azzonjomnak semý *keozi* az Jozaghoz Nem wolna” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 16. N. 55.). — L. még *társaság*.

közöl valakivel 'tudtára ad'. — 1561: „Jm en birini andras wramnakis Jrtam, hogý .k. megj kereses es az en dolgaimot .k. *kozolje*” (OL. Desewffy cs. margonyai ág lt.).

község. — 1563–4: „Touaba kirek mindeneket az wristenirt hagom es felesigemet atiamfiaýt es az *kossiget* hogh eg hazi szolgat tarchatok meg eligituin tarchatok tiztessiguel” (OL. Kende cs. lt.).

külön kenyérre 'külön, önálló háztartásba'. — 1565: „Kiden vagion Nekem egj was tamas Neúeo Jobagiom Melyet en az vtan zerzetem es veottem kezemhez Mikor en az en Attiam fiajual megh oztotam es *kileon kenyjere* zallotham” (OL. Kölseý cs. lt.). — L. még *egy kenyéren*.

láb 'valamely területnek bizonyos — nemcsak alsó — része'. — 1571: „Thowaba kýmwsaý rýz Jozagomoth az kým solothwl es az Nagý zolonek ket felső *labjathwl* kým walwa”, „az kýmusaý hegýen az kým soloth, es az Nagý zolonek az keth felső *labjath*” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 22. N. 39.).

láb as barom 'láb as marha, láb as jószág'. — 1563–4: „Touaba az *leabas* [1] *barom* felol azt es wýg hagom, mýrt hog Jltembeýs, mindeniknek rize uolt benne agion szusanna az nig leanomnak awagh aruaimnak, tiz tiz diznot ket ket feios tehenet ókrót ha gonoz ember adig el nem üizi” (OL. Kende cs. lt.).

lakó föld. — 1586: „Az En Testembeol penýgh, ha az wristen Eo zenth felsege lelkemeth *lako feoldembe* hazaimnal weendj kým, kýmreol eo Zenth felsegenek zýmbeol keonýeorgeok, Tehath az En Testhemeth Temessýk, az Rakoth sejrben kým az daroczj Zenth Egj hazban En Magā Rakathā” (OL. Lónyai cs. lt. Series I. Fasc. 6. N. 1.).

László. — 1574: „az en keűes Jozagomat hagyom bűthkaý Georgýnek, es *laczlonak*. Thestamentomba: Jllen okon, hogý bűtkay *Laczlonak* . . .” (OL. Desewffy es. margonyai ág lt.). — L. az OklSz. 1546-i adatát.

lát 1. 'valamire felügyel, valamivel foglalkozik'. — 1580 k.: „Mýnd ez warbelj Týztartoknak es kwłseő maýorsaghoz *latho* vduarbiraknak dolgosoknak es mýnden Rendbelj szolgaknak szabadosoknak, Jobagýoknak” (OL. Lónyai es. lt. Series I. Fasc. 27. N. 7.). — 2. 'valamivel megáld'. — 1599: „az en kýs fyamoth, es ez uthā ha Jstē teobbekel *latandanais* benneonkeoth” (OL. Lónyai es. lt. Series I. Fasc. 42. N. 22.).

(Folytatjuk.)

PAPP LÁSZLÓ

SZEMLE

Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról*

1. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: az utóbbi időben a nyelvtudományt — benne a mienket is — sok más tudományhoz hasonlóan, főként három dolog jellemzi.

Mindenekelőtt — mintegy az élet parancsára is — eddig nem tapasztalt mértékben fordul a *gyakorlati élet*, a közvetlen nyelvhasználat vizsgálata felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv története stb. kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták e tekintetben az őket megillető helyet. Mindezt igazolja — nálunk — olyan, egyszerre tudományos és gyakorlati munkáknak a megjelenése, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” vagy „A mai magyar nyelv rendszere”, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Igazolja továbbá az a körülmény, hogy annyi tudományosan megalapozott, de a — jó értelemben vett — népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó leíró nyelvtani, stilisztikai, nyelvművelő, helyesírási stb. munka (sőt nyelvtörténeti is, l. BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1963.) még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. S hozzátehetjük, ezek a művek — ide véve a lexikográfiai, dialektológiai stb. munkákat és munkálatokat is — gyakorlati céljaik ellenére, sőt — helyesebben — ezek segítségével igen nagy lépést jelentenek előre elvi tekintetben is az egyes diszciplínák és az egész magyar nyelvészet területén (l. a MNy.-ben megjelent szemléket).

Nyelvtudományunk másik jellemző sajátága — részben az előzőből is következik —, hogy egyre jobban *differentiálódik*. Eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák születnek újjá, illetőleg válnak sajátos problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudományággá (ilyen pl. a stilisztika, az irodalmi nyelv története, a nyelvművelés, a lexikográfia stb.). Mindez aztán azzal jár együtt, hogy immár nemcsak hogy polihistorokról nem beszélhetünk, de egy-egy szakember is csupán néhány diszciplínát művelhet eredményesen.

Végül ez utóbbi jellemvonás ellenére, de a fentebb mondottakból következően is, továbbá a dialektikus módszer követelményeinek megfelelően e diszciplínák — a szó legteljesebb értelmében — *komplexek*, s ezért igen sokoldalú kutatást igényelnek. Olyannyira, hogy a szakembernek nemcsak a kérdéses tudomány — a jelen esetben a

* Az itt elmondandók O. NAGY GÁBOR „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi értekezésével kapcsolatban születtek, s az 1966. június 29-én előadott opponensi vélemény alapjául szolgáltak.

nyelvészet — valamennyi ágát kell figyelemmel kísérnie, hanem a rokon, sőt a távolabbi tudományokat is, például a néprajz, az irodalomtudomány, a politikai, gazdasági, társadalom- és művelődéstörténet, a művészettörténet stb. tanulságait. Ez természetesen azzal jár együtt, hogy az egyes tudományágak nemcsak merítenek egymás eredményeiből, hanem hozzá is járulnak azok létrejöttéhez.

2. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy a frazeológia — mint a nyelv-tudomány egyik ága — szintén igen gyakorlati jellegű, nagyon is komplex kutatást kívánó s mind tárgyát, mind problematikáját, mind módszerét illetően önállóságra törekvő diszciplína (az indokokat l. O. NAGY GÁBOR: I. OK. VI, 184). Hogy fentebb mégsem tettem róla említést, az azzal a sajnálatos ténnyel magyarázható, hogy nálunk a frazeológia fejlődése elmaradt a felsorolt diszciplínáké mögött. O. NAGY GÁBOR a következőket kénytelen megállapítani 1954-ben ORSZÁGH LÁSZLÓNAK „A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései” című előadásához fűzött hozzászólásában: „... feltűnően kevés szó esett eddig nyelvtudományi irodalmunkban a lexémáknak ezekről a fajairól [értsd: a kötött szókapcsolatokról]. Nemcsak addig nem jutottunk el, hogy legalább körvonalaiban ki lenne dolgozva a lexéma-jellegű frazeológiai kapcsolatok sajátos jelentésana és alakтана, de a kezdet legkezdetén tartunk ezek egyszerű számbavételében és alkatuknak megfelelő rendszerezésében, csoportosításában is.” (I. h. 183.) Ezt két okkal magyarázza a továbbiakban. Egyrészt történetileg azzal, hogy nálunk hosszú századokig a szólás- és közmondásgyűjtemények voltak a szótárak lexikológiai szókapcsolatainak a legfőbb, sőt sokszor egyedüli forrásai, s ennek következményeként a kutatók az állandó szókapcsolat fogalmát azonosították a szólás fogalmával, és a közmondást is a szólások közé sorolva lehetővé tették, hogy a frazeológiai egységek kutatása átesússzék más tudományok körébe. Másik okként említi a frazeológiai kapcsolatok azon sajátosságát, hogy gyakran rendkívül nehéz elkülöníteni a frazeológiai egységeket a szabad szókapcsolatoktól, illetőleg az alakváltozatok közül kiválasztani azt, amelyik a közösség tudatában a viszonylag leginkább kikristályosodott alakként él (i. h. 182–5).

Ehhez talán csak annyit tehetnék hozzá, hogy nyilván az itt említett, de talán más okok folytán is nálunk a frazeológiai kutatások — annak ellenére, hogy olyan nevek jelzik a szólásvizsgálat útját, mint TOLNAI VILMOS, KERTÉSZ MANÓ, BERZE NAGY JÁNOS, CSEFKÓ GYULA, hogy csak a legkiemelkedőbbekről szóljak — nem tudtak meggyökerezni, nem alakult ki hagyományuk, s valójában csak mostanában kezdik elfoglalni az őket illető helyet. Minderről közelebbről is meggyőződtem, amikor egy stilisztikai jellegű bibliográfia számára a frazeológia körébe tartozó tanulmányokat próbáltam összegyűjteni (l. A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 618–9); s amikor például Lengyelországban (Varsóban, Poznańban, Krakkóban) módomban volt a mai — akadémiai intézeti és egyetemi — nyelvészeti munkálatokba bepillantani, s azt tapasztaltam, hogy ott — hagyományosan — milyen kiterjedt frazeológiai célú kutatásokat folytatnak régi és mai anyagon, gyakorlati és elméleti síkon egyaránt. (A francia és orosz vizsgálódásokat és eredményeket — benne BALLY, SÉCHEAYE, illetőleg VINOGRADOV kutatásait — megemlíti és felhasználja O. NAGY GÁBOR is: MNy. L, 111–2.)

De a fentiekre mutatnak más körülmények is. O. NAGY GÁBOR 1954-ben „Mi a szólás?” című igen jelentős tanulmányában (MNy. L, 110–26, 396–408 és MNyTK. 87. sz.) — amely mintegy alapja az újabb, modern szempontú magyar szóláskutatásnak — az összefoglalásban bizonyos megoldandó feladatokra hívta fel a figyelmet (a szókapcsolatok általános vizsgálatából kiindulva a szorosabb értelemben vett frazeológiai kérdések tisztázása; a szókapcsolat-típusok történeti vizsgálata; egységes terminológia kialakítása; stb.). Meg kell azonban mondanunk, hogy e feladatok elvégzése érdekében O. NAGY széles körű és eredményes kutatásain kívül nem sok történt. Nyilván ennek is köszönhető, hogy az egyébként részletes, alapos akadémiai leíró nyelvtan nem szentel

külön fejezetet a mai magyar nyelv frazeológiai egységeinek, és hogy elolvasva az ide vonatkozó részeket, nem válik egészen világossá előttünk ezek rendszere.

Pedig az állandósult szókapcsolatok — benne a szólások és a közmondások — vizsgálata, a frazeológia — akár elismerjük önálló diszciplínának, akár nem — r e n d - k í v ü l f o n t o s, szinte nélkülözhetetlen több nyelvészeti és más tudományág számára.

A s z i n k r ó n i a síkján (ezúttal elsősorban a szólásokat tartva szem előtt): minthogy a szólások jelentésüket tekintve szó értékű nyelvi egységek, lexémák, mégpedig olyanok, amelyek egyfelől alakilag lehetnek a mondatba beépülő igés szerkezetek, *se pénz, se posztó*-féle megmerevedett alakú párhuzamos kifejezések, hasonlító jellegű mellékmondatot tartalmazó szóláshasonlatok és kiegészítésre nem szoruló teljes mondatok, másfelől stilisztikailag — elsősorban a mögöttük levő kép és szemlélet következtében — expresszívok, azaz szemléletesebben, tömörebben, erősebb, rendszerint népies közvetlenségű hangulati színezettel jelölnek meg egy-egy fogalmat, a frazeológia tárgya a lexikológiának, a jelentéstannak, az alak- és mondattannak, valamint a stilisztikának. — O. NAGY éppen ebben látja a frazeológia önállóságát: „Ha a frazeológia valamikor mint önálló tudományág fog szerepelni a nyelvtudományban, ... akkor ezt annak a sajátos módszernek köszönheti, hogy bizonyos szókapcsolatokat vizsgálva egyszerre, egymással párhuzamosan alkalmazza a jelentéstan, a szintakszis és nem utolsósorban a nyelvtudományi stilisztika szempontjait is.” (I. OK. VI, 184.)

A d i a k r ó n i a síkján pedig: mivel a szólások mai jelentése olyan jelentésváltozás eredménye, amely a szólást alkotó szavakon együttesen mint szókapcsolaton ment végbe, s a szólások hátterében olyan kép van, amely eredeti jelentésében már rendszerint feledésbe merült, és csak művelődéstörténeti, néprajzi stb. kutatás útján deríthető fel, a frazeológia beletartozik a történeti nyelvtanba (szótörténet, történeti jelentéstan stb.), a szólások táji alakváltozatai, illetőleg táji eredete következtében pedig a nyelvjárástörténetbe is. Ezenkívül az előbb mondottakból következően szoros kapcsolatban áll a néprajzzal, benne a folklórral és általában a művelődéstörténettel, még szélesebb értelemben pedig a nép és nemzet egész történetével.

3. A frazeológia fontosságát, sokoldalúságát és ugyanakkor az ilyen irányú hazai kutatásoknak a viszonylagos elmaradottságát látva csak örömmel üdvözölhetjük O. NAGY GÁBORNAK „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi disszertációját, annál is inkább, mert elsősorban az ő nevéhez fűződik a hazai modern frazeológiai kutatások megteremtése, és még inkább azért, mert ezzel a munkájával m e g o l d o t t a a l e g f o n t o s a b b e l v i é s m ó d s z e r t a n i k é r d é s e k e t, s k i t ű n ő p é l d á k a t adott a régi szólásmagyarázatok helyességének biztosabb értékelésére és részben vagy egészben új eredetmagyarázatok létrehozására.

A „Magyar szólásmondások eredete”, amely („Mi fán terem?” főcím alatt) a múlt év márciusában jelent meg második, részben átdolgozott kiadásban a Gondolat kiadónál, rövid tájékoztató bevezetés után több mint 250 cikkben mintegy 300 magyar szólás eredetének magyarázatát adja. Mégpedig úgy, hogy általában a szerző először rámutat az illető szólás mai jelentésére (jelentéseire), használati körére, stilisztikai értékére, majd — régi és mai, szépirodalmi és tájnyelvi változatokat tartalmazó — gazdag forrásanyag alapján igyekszik megállapítani a szólás eredeti formáját, és az eddigi eredetmagyarázatokat is — ha ilyenek vannak — gondosan mérlegelve kideríteni azt a szemléletet, amely a szólást létrehozta, s ami egyúttal az eredetét megvilágítja. A bevezetésből egyébként megtudjuk, hogy a kötetben leggyakoribb szólásaink találhatók, közelebből olyanok, „amelyeknek többé-kevésbé elfogadott vagy elfogadhatónak látszó magyarázatuk van” (6). A szerző azonban felvett néhány olyan szólást is, amelynek az eredetére csak feltevéseink vannak; ezzel — igen helyesen — az volt a célja, hogy „betekintést kaphasson az olvasó a szóláskutatás műhelyébe is, hogy néhány példán láthatóvá váljék, milyen fel-

tevések során lehet bebizonyítottak tekinthető magyarázatokhoz eljutni" (6–7). Az elmondottakból következik, hogy a kötet a mai nyelvben nem használatos, elavult szólást nem tartalmaz, mindamellett — ugyancsak helyesen — néhány, „nagyobb tájégség nyelvjárásában” élő szólás magyarázata előfordul benne.

Igen fontos szerepet tölt be az egyes szóláscikkek végén közölt irodalom, amelyben a szerző megnevezi az eredetmagyarázatban felhasznált idézetek, szólásváltozatok, idegen megfelelők stb. lelőhelyét, továbbá utal a szólás eredetét megértető művelődéstörténeti, néprajzi cikkekre és a korábbi eredetmagyarázatokra, jelezvén azt is, hogy melyik téves, melyik jelent csupán más, de szintén lehetséges magyarázatot. Ilyenformán a kötet tanulmányozója az irodalom segítségével tovább bújvárkodhatik a szóláskutatásban, s megállapíthatja, hogy az egyes cikkekben mi származik a szerzőtől, s mi a korábbi kutatóktól. A kötetet, amelyet érdekes és tanulságos képek tesznek szemléletessé, a rövidítve idézett források jegyzéke és a jól használható, betűrendes szó- és szólásmutató zárja.

Külön említést érdemelnek a *tézisek*. Ezekben fejti ki ugyanis a szerző az egyes szólásmagyarázatokon túlmutató és frazeológiai kutatásunkat is előbbre vivő elvi mondanivalóját, minthogy ezt a szóláscikkek — a könyv jellegénél fogva — csak mintegy rejtve és természetesen nem egy helyütt tartalmazzák. A tézisekből — amelyekhez a szerző odavonja „Mi a szólás?” című korábbi, már idézett alapvető tanulmányát — részleteiben is értesülünk a következő igen lényeges elvi — elméleti kérdésekről: Hol a helye a szólásoknak az állandósult szókapcsolatok között? Mit értünk szóláson? Hogyan osztályozzuk a szólásokat? Szemben a parömiológiai felfogással, milyen módszerekkel jutunk el helyes szólásmagyarázathoz? A képalkotó szemlélet szerepe a szólások létrejöttében. Mik szállóigék és mik nem azok? Végül: az úgynevezett jövevényszólások sajátosságai.

4. Minthogy ez az értekezés frazeológiai kutatásunkban a mátt és egyben a csúcsot is jelenti, mutassunk rá röviden, miért és mennyiben jelent újat, mik a föltétlen erényei.

Talán abból induljunk ki, hogy az eredményes szóláskutatás sokoldalúan képzett és elméletinek és gyakorlatinak egyformán kiváló szakembert követel. O. NAGY GÁBOR ilyennek bizonyult. A frazeológián kívül széles körű jártasságot szerzett a leíró és a történeti jelentéstan, a stilsztika, a nyelv művelés, a szó- és kifejezéstörténet stb., valamint a lexikográfia, a szólások rendszeres gyűjtése és kutatása során pedig a folklór, a tárgyi néprajz s általában a művelődéstörténet területén.

Ilyenformán a „Magyar szólásmondások eredete” — ha első, 1957-i kiadását vesszük is tekintetbe — nem minden előzmény nélkül született. Megelőzte — legalábbis nagy részben — a szólásoknak több évtizedes gyűjtése és sokuk eredetének felkutatása (I. az egyes MNy.- és Nyr.-számokat), a szólás lényegének, fajainak új szempontú tisztázása (I.: MNy. L, 110–26, 396–408 és MNyTK. 87. sz.; Pais-Eml. 539–44; III. Kongr. 189–93; Ny tudÉrt. 36. sz. 94–108, kül. 97–108), egy több mint húsz ezer magyar szólást és közmondást tartalmazó gyűjtemény összeállítása (vö. Nyr. LXXXVIII, 306–12) és egy szólásmagyarázó szótár megalkotása, amelynek szólásetimológiai cikkei a múlt évtől jelennek meg a Nyr.-ben (vö. Nyr. LXXXIX, 223–31 stb.).

Miben hozott újat a disszertáció? Az elmélet síkján föltétlen előrelépést jelent az, hogy a szerző — saját kutatásaira támaszkodva, de mérlegelve a külföldi munkákat is — megállapította és rendszerezte a frazeológiai egységek típusait. Kiemelte közülük és elválasztotta tőlük a szólásokat, s ezeknek főkritériumál azt tette meg, hogy az az átvitel, illetőleg jelentésváltozás, amely — lényegében — jellegzetes stilsztikai értékűket is adja, rajtuk mint egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe. Tisztázta a szólások eredet szerinti fajtáit (tulajdonképpen szólások és anorganikus fejlemények stb.),

rámutatott ezek nyelvtani jellegére, s körülhatárolta pontosan az addig nagyon különböző értelemben használt szállóige fogalmát.

Gyakorlati szempontból — magát a szóláskutatást tekintve — pedig azt emelhetjük ki, hogy — a külföldiek eljárásával szemben — történeti alapra helyezte a szóláskutatást; a korábbi hazai szemlélettel ellentétben pedig a szólásokban elsősorban a nyelv lexikai készletének elemeit látva elvetette azt a nézetet, amely a szólásokat a közmondások egyik fajtájának tekintette, és így a szóláskutatást a folklór körébe utalta. Ennek megfelelően — igen helyesen — a szólásmagyarázatokban a szavak jelentéstörténetéből indul ki, és azt vallja, hogy helyes megoldáshoz csakis nyelvtudományi módszerekkel, közelebbről a korai és a tájnyelvi adatokra mint forrásra támaszkodó jelentéstörténeti kutatások útján — amely persze nagyon is segítségül hívja a tárgyi néprajzot, a folklórt és általában a művelődéstörténetet — juthatunk el. Különösen gyümölcsözőnek tartom a szerző eljárásában azt, hogy a szólások kialakulásában rendszerszerűséget keres, hogy azt a sajátos képalkotó szemléletet kutatja, amely a társadalmi fejlődés valamely szakaszán egy-egy közösségben kialakult világnézettel kapcsolatos, és amely valóságos szóláscsaládokat hoz létre. Így aztán O. NAGY — PAIS DEZSŐNEK egész szócsaládok eredetét kibogozó etimológiáira emlékeztetve — e közös képalkotó szemléletet használja fel arra, hogy egyrészt a jobbára azonos fogalmi körbe tartozó szavakból vagy szókapcsolatokból alakult szólások, szóláscsaládok eredetét kiderítse, másrészt hogy ellenőrizze ezek segítségével az eddigi szólásmagyarázatok megbízhatóságát, helyes voltát. Ennek a módszernek, a hasonló szemlélet alapján keletkezett szólások „összevonásának” köszönhető az is, hogy jóval több szólásnak az eredetmagyarázatát kapjuk meg, mint ahány a szóláscikkek élen szerepel.

5. Bár magam a frazeológiai egységeknek és eközben a szólásoknak csak a lexikológiai, jelentéstani és stilisztikai vonatkozásaival foglalkoztam, s ezekkel sem elsőrendűen a szólások kedvéért, talán mégsem lesz alaptalan, és nem tűnik fel szerénytelenségnek, ha a tárgyalt fontos munka révén mai frazeológiai kutatásainkkal és eredményeinkkel kapcsolatban bizonyos hiányérzetemről adok számot.

Már többször utaltam rá, mennyire alapvető O. NAGY GÁBORNAK a „Mi a szólás?” című dolgozatában kifejtett rendszerezése. Ezt méltóképpen egészítik ki a jelenlegi tézisek, ahol a nagyobb szövegösszefüggésből kiszakadt, valamint a jövevénytörzások körül teremt rendet a szerző, sok újat hozva ezen a téren is (pl. az egyes típusok elválasztásában, jellemzésében; az úgynevezett vándorszólások sajátosságainak, kutatási problémáinak feltárásában; stb.).

Mindennek ellenére úgy érzem, elérkezett az ideje annak, hogy joggal kifogásoljuk egy új, teljes, az eddigi eredményeket összegező és egységesítő elvi — elméleti összefoglalás hiányát.

Miért?

Először is azért, mert a „Mi a szólás?” című tanulmány, a tézisek, illetőleg az értekezés szóláscikkei nem egy időben keletkeztek, aminek természetes következménye, hogy a szerző, bár alapjaiban megtartotta régi rendszerezését, részleteiben — az újabb kutatások és saját vizsgálódásai eredményeképpen — több helyütt módosított korábbi álláspontján, tisztázott több addig megoldatlan kérdést, illetőleg tovább finomította korábbi megállapításait.

Ennek igazolására átnézve a szerzőnek a szóláskutatásban — elvi szempontból — mintegy a főbb állomásokat jelentő közleményeit, megállapíthatjuk például a következőket: lényegesen megváltozott a szerző véleménye a szólások és közmondások viszonyáról (l. Nyr. LXXXVIII, 306–8); az ÉrtSz. gyakorlata folytán a frazeológiába bevonult egy a szólásokkal nagyon is érintkező fogalom: a szójárás (NytudÉrt. 36. sz. 104); ugyancsak itt — a korábbiakhoz képest — kiemelkedett a szólások közül a szóláshason-

lat (i. h. 105–6); más besorolást, más értelmezést kaptak egyes szólások, mint korábban (pl. a *mehet a sóhivatalba* kifejezést az ÉrtSz. minden külön jelzés nélkül a 2. jelentés alatt tárgyalja, a disszertációban „szólásszerű tréfás szókapcsolat”-ként, illetőleg szólásmondásként olvasunk róla; módosult a *rendben van a szénája* eredetmagyarázata, s finomodott a disszertációban a *mehet Kukutyinba zabot hegyezni* értelmezése az ÉrtSz.-éhoz képest stb.); stb.

M á s o d s z o r azért is szükségét érzem az említett összegezésnek, mert 1954 óta — elsősorban éppen az O. NAGY jóvoltából — igen jelentős frazeológiai (elméleti és gyakorlati) anyag gyűlt össze, amely nyilvánvalóan a rendszerezésben is érezteti hatását, vagyis immár megtörtént az, amivel O. NAGY „Mi a szólás?” című tanulmányát zárta: „... az egyes esetek behatóbb megismerése, az egyes szólások keletkezés, jelentés és nyelvtani funkció szempontjából történő további elemzése még számos új szempontot, számos új megfigyelést eredményezhet” (MNy. L, 408).

V é g ü l — lehet, hogy itt túlságosan az oktató, a tanár szólal meg bennem — megemlítem még a következőt: Kíváncos volna együtt látni egyfelől a szólások valamennyi jellemző sajátosságát, másfelől a szólások teljes rendszerét, osztályozását, mégpedig eredetük, alakjuk, tartalmuk és stilisztikai jellegük szerint, persze érvényesítve és „az általános” szintjére emelve mindazt a sok finom részletmegfigyelést, amely elszórtan, mintegy rejtve ott van a disszertáció cikkeiben (pl. az „alak”-on belül: állandósult-e a szólás minden eleme vagy egyesek változhatnak benne; a tartalommal belül: átvitel esetén érződik-e még a kép s milyen mértékben; az eredetet illetően: az életnek milyen területéről származik a kérdéses szólás, továbbá: a szólás fejlődése a konkrétból az absztrakta irányában haladt-e vagy fordítva; stb.). Minderre annál inkább sor kerülhetne, mivel — mint a bevezetésben olvashatjuk — „... noha [a könyv] a magyar kifejezőkészletnek viszonylag csak csekély részét elemzi — a felvett anyagban be kívánja mutatni szólásainknak keletkezésük szempontjából tekintett valamennyi típusát” (6), és — ezt már én teszem hozzá — ott található más szempontból is szinte minden típus, változat.

Hol látok én — jobbra a kívülálló szemével — ezekben az említett munkákban mutatkozó elméletben, rendszerezésben s terminológiában még megoldandó vagy nem teljesen tisztázott p r o b l é m á k a t ?

A) A szállóige jellemzői és pontos elhatárolása. — A szerző a tézisekben (7) az olyan kifejezéseket tekinti szállóigéknek, „amelyeket tudatosan valakire vagy valamire való hivatkozásként használunk (pl. *plátói szerelem*, *gordiusi csomó*), illetőleg amelyeket mintegy idézetként szövíünk be a beszédbe (pl. »Hová merült el szép szemed világa?«...)”. Ennek ellenére például az értekezésben az *arany hídát épít valakinek* kifejezést mint szállóigét tárgyalja a szerző, holott úgy látom, az ő rendszerében csak az irodalmi eredetű szólások közé sorolható (l. MNy. L, 402–4 és tézisek 8). Persze — ha csakugyan irodalmi idézet a forrása — történetileg tekinthető szállóigének, de akkor így az irodalmi eredetű szólások és a nyelvi klisék is azok (vö. MNy. L, 402; és egyébként nemigen hiszem, hogy minden nyelvi klisé „irodalmi eredetű szókapcsolat”, legfeljebb ha a nagyon sekélyes irodalmat is odaértjük). Viszont mindenképpen szét kell választanunk a történeti és a leíró szempontot, és szükséges jeleznünk is, hogy akkor éppen melyiket érvényesítettük. — A szinkronia síkján sem megnyugtatóak a szállóigéknek — különösen az elsőként említett kifejezéseknek — a kritériumai. Az, hogy „tudatosan vkire vagy vmire való hivatkozásként használjuk” — nagyon is a szólást használó műveltségének a függvénye. Ilyenformán ami az egyiknek szállóige, a másiknak nem az? Ennél szilárdabb határkövet kellene keresnünk! (Vö. MNy. L, 401–2.)

B) A s z ó l á s h a s o n l a t o k helye és értékelése. — A „Mi a szólás?” című dolgozat rendszerezésében a szóláshasonlatok a tulajdonképpeni szólásoknak a köznyelvi szókapcsolatból alakult csoportjában kaptak helyet, ezen belül pedig a nyelvtani jelleg

szerinti egyik alcsoportot alkotják. Ez rendben is volna — bár az vitatható, hogy a szóláshasonlatok az ígés szerkezetű, a *se szó*, *se beszéd*-féle s a teljes mondat formájában jelentkező szólások mellett nyelvtani jellegük szerint elkülönülő alcsoportot képviselnek-e —, de ilyenformán elsíkkad mindaz, ami a szóláshasonlatot a többi szólásfajtától megkülönbözteti, s ami — sok szempontból — a többi fölé emeli. Bizonyára nem véletlen, hogy az ÉrtSz.-ban a szóláshasonlatok a szólásokkal és a közmondásokkal egy sorban, külön megjelölve szerepelnek, s hogy O. NAGY az „Egy új magyar szólás- és közmondásgyűjteményről” című cikkében a többek között ugyancsak ezt írja: „Mint ilyeneknek pedig . . . ott van a helyük (ti. a közmondásoknak) a szólások és a s z ó l á s h a s o n l a t o k mellett . . .” (Nyr. LXXXVIII, 307; az én kiemelésem). O. NAGY egyébként igen tanulságosan jellemezte ezt a sajátos szólástípust az ÉrtSz. gyakorlatának összefoglalásában, rámutatva említett sajátos vonásaira: „A . . . szóláshasonlatok mind formájukat, mind pedig jelentésüket tekintve élesen elkülönülnek a frazeológiai kapcsolatok más típusaiba sorolható kifejezésektől” — írja —, majd rámutat arra, hogy nyelvtani alkatukat tekintve kétfajtaúak, az igei vagy melléknévi tag rendszerint eredeti jelentésében szerepel a kapcsolatban, a mellékmondattal kifejezett rész — amely vagy eredeti, vagy átvitt értelmű — a leggyakrabban nyomósító vagy fokozó értelmű, illetőleg — gúnyos használatban — az első rész nyomós tagadását fejezi ki. Stb. (L. NytudÉrt. 36. sz. 105–6.)

C) A s z ó j á r á s o k. — A szójárások fogalmának az ÉrtSz.-ban — nyilván elsősorban lexikográfiai okokból — történet bevezetése és az, ahogyan O. NAGY jellemzi a sokszor emlegetett kötetben ezt a frazeológiai kapcsolattípust (NytudÉrt. 36. sz. 104), csak helyesítható, sőt nagyon is tetszetős. Csak most az a kérdés, ez hogyan épül be a korábbi rendszerbe, s különösen hogyan függ össze az állandósult szókapcsolatoknak a szólásokon kívül eső fajtáival, a nyelvi klisékkel, a képes kifejezésekkel stb. (vö. MNy. L, 112–6).

D) Tulajdonképpeni szólások és anorganikus fejlemények. — Bár azon a nyelvtudományi társasági ülésen, 1954-ben, amelyen O. NAGY GÁBOR előadta „Mi a szólás?” című dolgozatát, én nem voltam jelen, és bár igen alapos és meggyőző az a fejtegetés, amelyben bemutatja az anorganikus fejlemények jellemzőit (MNy. L, 404–7), mégis — ha csak nagyon kérdőlegesen is — felvetem velük kapcsolatban a következőket. Nem a leíró és a történeti szempont keveredését jelenti-e az, hogy egyfelől az anorganikus fejleményekben „más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő”, másfelől, hogy létrejöttükben nem beszélhetünk „a szólás alapjául szolgáló szókapcsolat egységről, és ezen az egységes kapcsolaton végbement jelentésváltozásról . . .” (i. h. 404, 406)? A kifejtettek ellenére sem látom azt a nagyon nagy különbséget például a *kordában tart*, *dugába dől*, valamint a *cserben hagy*, *lépre csal* között. Elképzelhetetlen volna-e, hogy egy eredet szerinti osztályozásban ezeket a szakkifejezésekből keletkezettek külön típusaként kezeljük?

E) A szólások nyelvtani felépítése, alakja. — Ezt a kérdést már érintettem a szállóigéknél s a szólások rendszerezésével kapcsolatban. Itt még csak annyit, hogy az alaki osztályozást nem a köznyelvi szókapcsolatból alakult szólások tárgyalása során, hanem külön kellene elvégezni (így csak a „Mi a szólás?” rövid összefoglalásában szerepel: i. h. 408); továbbá valamennyi lehetőséget figyelembe kellene venni, mert például a szállóigékre jellemző jelzős kapcsolat — így — kimaradt.

F) Terminológiai problémák. — Többször szerepel az értekezésben és a szerző más dolgozataiban a *szólás* terminus mellett a *szólásmondás*, a *szokásmondás* és néha a *szólásmód*. Ez utóbbiakat csak a *szólás* szinonimáinak kell tekintenünk? Ha igen, ezt is mondjuk meg, mert ily módon félrevezető. (Egyébként is az „Egy készülő szólás-gyűjtemény elé” című dolgozatban [Nyr. LXXVII, 43] még ezt olvashatjuk: „A szólásmódoknak és a szóláshasonlatoknak (tehát a tulajdonképpeni *szólásoknak*) rend-

szerint...". Az ÉrtSz. eljárásával foglalkozó kötetben [i. h. 106] viszont ezt: „Szólásoknak (szólásmódoknak) az olyan...”. — Továbbá: a disszertációban (l. pl. *benne van a csávában*: 47–8) szerepel a „szólásszerű kifejezés” terminus, alapos körülírásával, meghatározásával együtt; találkozunk továbbá a „toldalékos szólas” megjelöléssel (176–7), amelyet — véleményem szerint szellemesen és helyesen — a szerző az *itt a kezem, nem disznóláb; baj van Kőpecen-félék* megjelölésére alkalmaz (ezekben ugyanis a szólas második része csak „toldalék”, nem mond újat a fogalmi tartalom szempontjából, csupán stilisztikai szerepe van). Igen érdekesnek és jogosnak érzem a „vándorszólas” és a „nemzetközi szólas” megkülönböztetését; tudniillik az előbbieket különféle úton terjednek egyik nyelvből a másikba, az utóbbiak pedig különböző nyelvekben azonos szemlélet alapján létrejött szólásokat jelentenek (l. pl. *orránál vezet valakit*: 244–5). — Kíváncsinos volna azonban, hogy ezeket is építsük bele a teljes rendszerbe.

G) A stílusminősítés. — Örömmel tapasztaltam, hogy a szerzőnek igen nagy gondja van a szólásokat különösen jellemző stilisztikai vonatkozásokra (l.: Bevezetés 5; MNy. L, 408; NyttudÉrt. 36. sz. 106; Nyr. LXXXVIII, 306, 310–2; — az utóbbi helyen még a szólások létrejöttében — amikor is egyéni szóképekből, átvitelekből kollektív érvényű nyelvi képek lesznek — érvényesülő esztétikai törvényekre is rámutat!). Nagyon sok stilisztikai finomságot megfigyel és jelez az egyes szólásokkal kapcsolatban; például *megfizeti a nagy harang*: „a mai nyelvben határozottan népmesei vagy legalábbis népi íze van...” (137; l. még: 181, 215, 255–7 stb.); ügyesen utal a stílusérték-változásokra (l. 181, 320–1). Több helyütt jelzi a stílusminősítés elveit (l. Nyr. LXXXVIII, 310 és LXXXIX, 223–4). És mégis azt kell mondanom, szerettem volna együtt látni az egész rendszert, beleértve az említett — és még bőven említhető — megfigyeléseket is, bármennyire tudom — hisz én szintén próbálkoztam vele —, milyen nehéz efféle rendszert meggyugtató módon megalkotni. (Mindenesetre föltétlen jelezni kell: 1. a szólas milyen nyelvi rétegből jött: táji, argó stb.; 2. mikori keletkezési, illetőleg használatának időbeli vonatkozásai: elavult, új stb.; 3. érzelmi, hangulati értéke: tréfás, túlzó stb.; 4. milyen stílusrétegben, stílusárványban, helyzetben élnek vele tipikusan: irodalmi, sajtó, gyermeknyelvi stb.) Ahogy egyébként a szólásgyűjtemény első formájának a szóláscikkeit (Nyr. LXXXVII, 44–7) elnéztem, szinte hajlanék affelé, hogy minden szólas kapja meg a megfelelő stílusminősítéseket.

6. Összefoglalásként — úgy gondolom — kijelenthetjük a következőket: O. NAGY GÁBOR a „Magyar szólásmondások eredete” című és egyéb munkáival gyökerében megújította, mintegy modernné tette a magyar frazeológiai kutatást, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nyelvtudományunknak ez az eddig elhanyagolt ága is felzárkózzék a többi fellendült és önállóvá vált vagy azzá váló diszciplína mögé. Azt azonban, hogy még tovább léphessünk, talán az itt leírt „gondolatok”, illetőleg ezek megfelelő mérlegelése is elő fogják segíteni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

KÜLÖNFÉLÉK

„A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai

1966. augusztus 14. és 28. között Debrecenben folyt le a magyar nyelvet kutató tudósok első nemzetközi tanácskozása. A kongresszuson részt vevő mintegy 130 hazai és 40 külföldi szakember a záróülésein egyhangúlag elfogadta a következő határozatokat:

„A kongresszuson elhangzott előadások a lehető legrövidebb időn belül jelenjenek meg nyomtatásban.

Feltétlenül szükséges bizonyos időközökben — lehetőleg öt évenként — hasonló jellegű kongresszusok megrendezése. Javasoljuk, hogy legközelebbi kongresszusunkat 1971-ben tartsuk Magyarországon.

Gondoskodni kell arról, hogy a magyar nyelvészeti kézikönyv-sorozat minél előbb megjelenjék, — lehetőleg több világnyelven.

Tudományos terveink összeállításában a jövőben fokozatosan törekednünk kell arra, hogy mindazokat a kutatási területeket, amelyek kongresszusunk tanulságai alapján az utóbbi időben nem részesültek kellő figyelemben (jelentéstan, stilisztika, névkutatás, nyelvészociológiai vizsgálatok, gépi adatgyűjtés—adatfeldolgozás stb.) a jövőben céltudatosabban fejlesszük.

A kongresszuson elhangzott beszámolók, felszólalások, a külföldi és hazai tudósokkal folytatott személyes beszélgetések egyöntetűen arra utalnak, elérkezett az idő és megvan az igény rá, hogy a magyar nyelvészeti kutatásokat a jövőben az eddigieknél jobban összehangoljuk, kapcsolatainkat erősítsük, és — teljesen rugalmas, minden merevségtől mentes formák között — szervezettebbé tegyük. E feladatok megoldására célszerű egy nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság létrehozása. Ezt a gondolatot, amelyet a most üléselő kongresszus előkészítő bizottsága vetett fel, külföldi kollégáink is teljes egyetértéssel fogadták és melegen támogatták.

A nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság feladatát a következőkben látjuk:

Közreműködés a nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszusok összehívásában és rendezésében.

Egymás kölcsönös és rendszeres tájékoztatása a különböző országokban folyó nyelvészeti kutatásokról, bibliográfiai összeállítások, kiadványszerék formájában.

A bizottság munkájában résztvevő szakemberek közreműködésével közös tudományos vállalkozások megindítása.

Kapcsolataink erősítése a kölcsönös tudóscsere és a szakember-utánpótlás biztosítását szolgáló diákcseré formájában.”

A debreceni nyelvész-kongresszus ismertetésére és értékelésére folyóiratunk következő számában visszatérünk.

A SZERKESZTŐSÉG

LEVÉLSZEKRÉNY

Csakugyan hiányzanak a Bécsi Kódex Nyelvtanából? SIMA FERENC MNy. LXII, 319 két jegyzetben közli, hogy a *lesz* igének bizonyos adatai nem találhatók meg a Bécsi Kódex Nyelvtanában, s a *vendő* igenév három adata szintén hiányzik.

Valóban hiányzanak ezek az adatok? — Nem. A *lesz* ige adatai nem „hiányzanak”, csak nincsenek felvéve a feldolgozásba. A könyv bevezetésében a 12. lapon ez olvasható: „... nem soroljuk fel a *vala*, *volt* stb. és a *lesz*, *lőn* stb. igének a névszó melletti, segédige szerepű használatát ...” Ezt lehet látni a *lesz* szócikkből is, amely csak illusztrációt ad az egyes igealakokból — minden alakból egyet —, s erre a *stb.* jelzés is felhívja a figyelmet.

És a *vendő* (=veendő)? A könyv 122. lapján, amelyre SIMA is utal, a *vész* ige szócikke a következő három adattal zárul: *vē-ndp* 285; *-ndp+e* 2₉, 115₅₅. SIMA pedig ezt írja: „KÁROLY SÁNDORNÁL (i. m. 122) hiányzik: 2; 285; 115.”

Talán sikerült nemcsak SIMA FERENCben, hanem cikkének olvasóiban is visszaállítani a Bécsi Kódex Nyelvtana iránti, SIMA cikke nyomán talán megrendülően levő bizalmat. Ezzel persze korántsem akarom azt mondani, hogy munkánkban nem maradt hiba.

KÁROLY SÁNDOR

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. IX. 28. — Példányszám: 1200 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív. + 1 melléklet

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Chernel Tamás ítélmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból 347. — Magyar diák bécsi levele 1543-ból	496
BAKOS JÓZSEF: Comenius eredeti családi nevérl, — a <i>Szeges</i> családnév történetéről	85
BÁN ERVIN: Fordítás és nyelvhelyesség az iskolában	342
BÁRCZI GÉZA: Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára 117. — A nyelvi változások értékelése 129. — Megemlékezés Kresznerics Ferencről	378
BENKŐ LÁSZLÓ: Mutatvány a Juhász-szótárból	248
BENKŐ LORÁND: Szabó T. Attila hatvan éves 119. — Az anonymusi hagyomány — és a <i>Csepel</i> név eredete	134, 292
BIHARI JÓZSEF: Jampec	88
BIRÓ IZABELLA: Dalevező, dalgúzs	327
DEME LÁSZLÓ: Egy meggyőző magyarázat a beszéd eredetéről	285
DIENES ERZSÉBET: Az Erdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról	17
DOMOKOS PÁL PÉTER: Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből	489
FÁBIÁN PÁL: A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1772 és 1832 között	486
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: Finnugrisztikai folyóiratok (1965.) 239. — Savanyú, savó — só	306
FEHÉRTÓI KATALIN: A német névtudomány két újdonsága 245. — Az úgynevezett ragadványnevekről	462
FÓNAGY IVÁN: Hangszínképzés a gége szintjén 79. — <i>Iga</i> és <i>ige</i>	323
GRÉTSY LÁSZLÓ: Sestakert	216
GULYA JÁNOS: Ajtó	220
HEXENDORF EDIT: Kellő közepe, kellős közepe	399
HORVÁTH MÁRIA: A Szabács Viadala vizsgálatának módszeréről	29
IMRE SAMU: Egy szokatlan hangátvetésről	46
INCZEFI GÉZA: A névadás ökonómiaja a föld megnevezésében 72. — Csipkés 222. — Gyűrűs	223
KÁROLY SÁNDOR: A <i>cs</i> és <i>k</i> hang szerepe hangfestő szavainkban 151. — Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről 425. — Csakugyan hiányzanak A Bécsi Kódex Nyelvtanából?	512
KESZLER BORBÁLA: Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzóelőtéttel való feloldása korai jövevényszavainkban 36. — Nyelvjárási és normatív jelenségek egy XVIII. századi regény nyelvében	324
KISS JENŐ: A <i>kell</i> segédige ragozásáról 111. — <i>Sodor</i> , <i>sedre</i> 'kapkodó, szeles' 224. — Csúnik ~ sínilyik ~ senyved ~ szenved ~ sanyarog ~ suny ~ szuny	465
KISS LAJOS: Miskáról 65. — Műveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók 179. — Névtudományi folyóiratok 361. — Lazsíroz, lazsál 468. — Lazukál, lazukál 469	
KLANICZAY TIBOR: A régi magyar családnévek helyesírása	480

KOVÁCS FERENC: A hangtörvény fogalmának kialakulása	266
KOVÁCS ISTVÁN: Nagyszombati szótörténeti adalékok	98, 231, 351
KUNSZERY GYULA: Furmint 91. — Bergengócia 225. — Milimári 470. — Smárol 471	
LIGETI LAJOS: Az idő és társai	385
LOTZ JÁNOS: Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés	257
B. LŐRINCZY ÉVA: A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 112. — Saussure magyar fordítása elé	279
„A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai	511
MÁRTON GYULA: Moldvai csángó <i>pui</i> 'kukorica' < román <i>pui</i>	92
S. MEGGYES KLÁRA: Régi nyelvünk egy képzőszerű utótagjáról	50
MÉSZÁROS ISTVÁN: A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása	80
MIKESY SÁNDOR: A „gyorsételek” nevei 95. — Vízóvó 97. — Hatujjú 226. — Milyen a vont szem? 227. — Pamlény 227. — Grizeldisz 471. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	122, 381
MIKOLA TIBOR: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez	441
MOÓR ELEMÉR: Retesz — lánc	329
ORTUTAY GYULA: Pais Dezső üdvözlése	379
PAIS DEZSŐ: Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével 69. — Bartina 98. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből 146, 436	
PAPP FERENC: A magyar főnévragozás három modellje	194
PAPP LÁSZLÓ: Marinith Horváth Ferenc végrendelete 229. — XVI. századi szótörténeti adatok	356, 497
PÁSZTÓ ANDRÁS: A Halotti Beszéd interpunkciójáról	188
PROHÁSZKA JÁNOS: Egy furcsa ételnévről	333
RÁCZ ENDRE: A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól	408
RÁSONYI LÁSZLÓ: A Kiskunság középkori helyneveihez	164
REUTER CAMILLO: <i>Pamlény: malom?</i> — és akkor <i>Pominócpusztá?</i> 228. — Kukrejt 335	
SCHEIBER SÁNDOR: Kár a benzinért!	472
SIMA FERENC: A <i>lész, mēgy</i> -féle igetövek zárt <i>ē</i> -jének nyíltabbá válása a Bécsi Kódexben és Nyitra vidékén	318
SIPOS ISTVÁN: Lacsuha — lecska	473
SZABÉDI LÁSZLÓ: Ékes	476
SZABÓ T. ATTILA: Eltűnt-e az Árpád-kori erdélyi Filesd? 340. — Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynévszórványainak hiteléhez 420. — Egy mezőszéki nyelvjárási emlék 1552-ből	492
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
SZATHMÁRI ISTVÁN: Megemlékezés Kresznerics Ferencről 373. — Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról	504
SZÉPE GYÖRGY: Rubinyi Mózes. 1881—1965.	116
SZILÁGYI FERENC: Kecsegtet	159
TOMPA JÓZSEF: „A fejveszteség” régies nyelve és Kármán József szerzősége	1
TÖRZSÖK GYULA: Egy kolozsvári ötvösműhely szerszám-készlete 1622-ben	230
VAS JÓZSEF: <i>Köszeg</i> magyar neve	477
VÉRTES EDIT: Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához	171, 309
VÉRTES O. ANDRÁS: Mikor került a <i>zs</i> betű a magyar ábécébe? 215. — Kájoni <i>z</i> betűje	461
ZSILKA JÁNOS: Pseudo-transzformációs csoportok	206
Kisebb közlemények	79, 215, 323, 461
Szó- és szólásmagyarázatok	88, 216, 327, 465
Nyelvművelés	342, 480
Nyelvtörténeti adatok	98, 229, 347, 489

Nyelvjárások	111
Szemle	112, 239, 361, 504
Különfélék	116, 248, 511
Társasági ügyek	122, 373
Levélszekrény	512

A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai. — Nyelvtudományi Értekezések.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve KOVÁCS ISTVÁN, „Nagyszombati szótörténeti adalékok” (98—111, 231—239, 351—356) és PAPP LÁSZLÓ „XVI. századi szótörténeti adatok” (356—361, 497—504) című cikkének anyaga.

- aba* (altáji) 313
 agglégény 'tésztaféle' 95
 Agost 418
 ágról szakadt 147 k.
Ájracık (anatóliai) 166
 ajtó 220 kk.
 alakatlan | határozós összetételek 146 kk., 436 kk.
 albérlésbe adás 441
 Albert 419
 áldomás 10
 Almus 140
 Alvinci Péter 484
 Amália 413 kk.
amplustria (latin) 328
 **an-* (fgr.) 172 kk.
 Andor 418
 Angelika 413
 ángy 176 k.
 Angyalka 417
 Anonymus 134 kk., 292 kk.
 anonymusi hagyomány 134 kk., 292 kk.
 anya 171 kk.
 anyós 173
 **ana-* (fgr.) 220 k.
 **ap-* ~ **áp-* (fgr.) 313
 apa 171 kk., 312 kk.
 Apácai Csere János 485
 Apollónia 413 kk.
 após 173
 apró-cseprő 300 k.
 Aranka 417
 aránt 315
 arány 315
 arat 314
 archaizálás 1 kk.
 areul-vágott 147
 Ardó 97
aryuan (török) 167
 asztal 37 kk.
 asztalnok 39
Atıgaray (kazak) 166
Atıgara (kazak) 166
 atya 171 kk., 317
av:avik 221 k.
Ayağbüyük (anatóliai) 166
 bajnok 9
 Balassi 483
 Bálint 419
Baluanku 423
 barna 249 k.
 Barna(bás) 412
 Bartina 98
Başbüyük (anatóliai) 166
 Báthory 484
 Baumbach 250
bäzdir (török) 165
 be 250 k.
 Bea 412
 Beatrix 412
 becézés | névrövidítéses 408 kk.
 Bécsi Kódex 318 kk.
Bela | *mons* ~ 423
 Benjámín 418
 Benő 251
 Bergengócia 225 k.
 Berzsenyi Dániel nyelv-
 szemlélete 425 kk.
 beszéd | a ~ eredete 285 kk.
 Bezther 164 k.
 Bocskay 484
 bokorból ugrott 148
 boldog 251 kk.
 boldogít(ó) 254
 boldogság(os) 254
 boldogtalan 254
 boldogul(ás) 254 k.
Bolta 423
 Borbála 414 k.
 borít 255
 borongásos 255
 borong(ó) 255
 borongós 256
 ború 256
Boynuyarah (anatóliai) 166
bratr (szláv) 98
brázda (szláv) 37
Cantus | *fluvius* ~ 423
catena (latin) 329
čäpä (oszmán-török) 135
 Cecília 416
 cékla 38
 Chazar 483
 Chernel Tamás magyar
 nyelvű levelei 347 kk.
 cigánybodag 96 k.
 Comenius 85 kk.
cumanus (latin) 138
cumani (latin) 138
 Czikora 411
 csába 153 k.
 csábul 153 k.
 csajkos 154 k.
 csajla 151 kk.
 csajtos 154 k.
 csákó 181
 csalma 9
 csatak(os) 154 k.
 csatangol 154 k.
 cseceg(et) 160
 Csepa 145
 csepe(fa) 304
 Csepel 134 kk., 292 kk.
 cseperedik 299 k.
 csepesz 302
cseple ~ *cseplye* 293 kk.
 Csepreg 304 k.
 cséptől-futamodott 147
 csepzett 301
 csepszik 301
 Csilla 70 k.

Csillag 71
 csillog 315
 csinos 476 k.
 csintalan 476 k.
 csíny 476 k.
 csiperke 301 k.
 csipkés 222 k.
 csoma 180
 csóri leves 96 k.
 csóva 156 k.
 csóvál 156 kk.
 Csuka 411
 Csulyak István 485
 csúszik 155 k.
 csúnik 465 kk.
 dajkanyelvi szavaink 171
 kk., 309 kk.
 dákos 9
 dalai láma 90
 dalevező 327 kk.
 dalgúzs 327 kk.
 Débora 415
dekáda (orosz) 185
 dél 386
 Demeter 413
 dési kiváltságlevél 420
 kk.
 determinálás 442 kk.
Dolle (német) 328
 drága 37
 drót 37
 dzsida 9
 ehét 318
 éj 385
 éjfél 385 k.
 ékes 476 k.
 éktelen 476 k.
 Elemér 413
 emberszabású 62 kk.
 Emerencia 416 k.
 emfatikum 259
 Emőke 412
 Erdy-kódex 17 kk.
 ered 300
 Erika 412
 Erzsébet 410, 413, 418
Esculeu 139
 est 385
 eszkába 39
 Esztár 42
 Esztelnek 43
 észterág 39
 esztergár 39
 Esztergető 43
 Esztergom 43
 eszterha 39
 Eszterházy 482
 Esztürmén 43
 -fajta 57
 fától szakadt 147 k.
 fejre-esett 149
 fejvesztés 10
 fejveszteség | „a ~” 1 kk.

-féle 57
 félre 437
 Fenes 342
 férjhez megy 441
Féled 340 kk.
 film | hangos 257 kk.
 finnugrisztikai folyóira-
 tok 239 kk.
Firmium 91
 Flórián 413 kk.
 foglalatosság 439
 folyton-folyvást 151
 fon 152
 fonológia 257 kk.
 fordítás és nyelvhelyes-
 ség az iskolában 342 kk.
 -forma 57
Formio 91
 földhöz-ragadt 148
 földrajzi név 129 kk.
 főnévragozás | a magyar
 ~ három modellje 194
 kk.
 Franciska 412
 frazeológia | a magyar
 ~i kutatásokról 504
 kk.
fringia 9
 friiss 37
 furmint 90 kk.
 fű 437
 fűvön-osztás 437
 Gábor 418
Gekenus | *fluvius* ~ 423
 germanizmus 3
 görög szavak és nevek
 átirsa 486 kk.
Gözübenli (anatóliai) 166
Gözükara (anatóliai) 166
grábla (szláv) 37
 Grizeldisz 471 k.
 gróf 37
 gulyás 181 k.
 gúnynév 463 k.
Gurtanus 423
 gyászpalást 13
 gyászszereg 13
 gyöngy 181
 gyűrűs 223 k.
 hagyján 10
 hajdú 181
 Halotti Beszéd interpunk-
 ciója 188 kk.
 hamis ómagyar kori dési
 kiváltságlevél 420 kk.
 hamvába holt 149
 handzsár 9
 hangátvetés 46 kk.
 hangfestő szavak 151 kk.
 hangok és hangváltozá-
 sok | gemináció 326,
 hangátvetés 46 kk.,
 hangkapcsolatok 263

kk., hangszínképzés 79
 k., hasonulás 318 kk.,
 magánhangzók 258 kk.,
 magánhangzók időtar-
 tama 325 k., mással-
 hangzók 131, 261 kk.,
 mássalhangzó-torlódás
 feloldása 36 kk., nyíl-
 tabbá válás 318 kk., *a*
 79 k., *a ~ i* (<*i*) 314 k.,
cs 151 kk., *cs > k* 152, *e*
 130, *é* 130, első szótagi
é ~ ö 295, *γ* 130 k., ide-
 gen nyelvi *h ~ orosz*
z 184, *i* 79, 130, 323 k.,
i ~ é 45, *j* 131, *k* 151
 kk., *k > cs* 152, *χ* 130
 k., *l* nyújtó hatása 326,
ly 130 k., *n > ny* pala-
 talizáció 327, *ny > n*
 327, szóvégi *o* 327, *ú*
 79, 130, 325, *u > o* 46 k.,
ű 130, **v* 315
 hangosfilm | röntgen- ~
 257 kk.
 hangtan 129 kk.
 hangtörvény 266 kk.
 hangutánzó szavak 159
 kk.
 határozós összetételek
 146 kk., 436 kk.
 hátrahagyás 437
 Hatujjú 226 k.
 helyesírás | görög szavak
 és nevek átírásának
 kérdése 486 kk., határo-
 zós összetételek külön-
 és egybeírása 440 k.,
 mikor került a *zs* betű a
 magyar ábécébe? 215
 k., régi családnevek
 ~a 480 kk., Szalkai-
 kódex ~a 80 kk.,
 XVIII. századi regény
 ~a 324 kk., *x a ž* meg-
 felelőjeként 461 k.
 helynév | Kiskunság kö-
 zépkori ~ei 164 kk.
 helynevek 72 kk.
 helynév-szórványok a dé-
 si kiváltságlevélből
 420 kk.
 Hermina 415
 hét 386
Heuyou 139
 Hippolyta 418
 hite-hagyott 147
 hittől szakadt 147
 homonimia 431
 Honoráta 418
 Hungari(a) 140
 huszár 181
 idén 389 kk.

idétt 391
 **idäy* (ómagyar) 394
 idő 385 kk.
 időtlen 391
 iga 323 k.
 ige 323 k.
 ij 312
 lldikó 410 kk.
Ilmod 423
 Ilona 414 k.
 in 312
 internacionalizmus 183
 ipa 312
 iránt 315
 irány 315
Irmény 423
Irmespatata 423
Irmogy 423
 írt 314
 Istál 43
 iskola 40, 45
 istálló 37, 40
 istáp 40
 istoly 40
 iv 312
 jampec 88 kk.
 jancsár 9
 járdovány 167
 jel | -end 318 k.
 Joachim 418
 jövevényyszó | ~ 197 kk.,
 szókezdő mássalhang-
 zó-torlódások ~vaink-
 ban 36 kk.
 Juhász-szótár 248 kk.
 Juli 412
 Jusstina 415
 kába 153 k.
 kábul 153 k.
 kajla 151, 154 kk.
 kajtat 154 k.
Kalas 165
kalas (anatóliai) 165
Kald | *jaqus* ~ 423
 Kálócfa 70
 Kár a benzinért! 472
 Kármán József 1 kk.
 Károlyi 483
 Karthauzi Névtelen 21
 kk.
 Katalin 414
 katangol 154 k.
 katrány 181
Kazarvar | *terra* ~ 423
 keceg 163
keč- (török) 396 kk.
keča (török) 398
 keceg 159 kk.
 kecsget 159 kk.
 kecsérész 160
 kell 111 k.
 kellős hegye 403
 kellős kezdete 403

kellő(s) közepe 399 kk.
 kellős teteje 403
 képzők és képzőszerű je-
 lek | -a ~ e 411, -andó,
 -endő 150 k., -ás, -és 50
 kk., 436 kk., -e 295,
 413, -éte 295, -et, -tet
 159 kk., -gy 177, -het
 318 kk., -i 411, -it 326,
 csuvas -k(-q) 394, -ka
 417, -kál 470, -lce 295,
 -lesz 295, -lyeteg 295,
 -nd 457 k., -ő 412,
 -rence 295, -rente 295,
 -s 69, 325, 399, -ség 10,
 -t 146 kk., -ti 295, -t, -et
 ~ -at, -tel ~ -tal 438 kk.,
 -tet 318, 321, -ú, -ű 56,
 62, -va, -ve 7, -va, -ve,
 -ván, -vén 150 k.
 késik 396 kk.
 későn 396 kk.
Ketelegaska 165 k.
 kétségbeesés 437
 kétszer sült 149
Kette (német) 329 kk.
 kettýent 160
 kifordított szemű 227
 Kiskúnság középkori
 helynevei 164 kk.
 Klára 415
 Karolina 415
 kocsi 182
 Komjáthy 483
 kor 394 kk.
 korán 394 kk.
 Kornél 410
 Kornélia 410
 kóvályog 156 kk.
 körmönt 149
 Kőszeg 477 kk.
Kötálíqasqa (kun) 166
 közé 325
 közép 400
 középpont 399, 403
 közül 325
 krajeár 37
 Kresznerics Ferenc 373 kk.
 Krisztina 410 kk.
Kuhkraut (német) 338 k.
 kukrejt 333 kk.
 kúszik 155 k.
 küllő 400, 405 k.
 kvártély 37
 lacsuha 97
 lánce 329
lanc (kaj-horvát) 331
 lándzsa 9
lannzuc (bajor-osztrák)
 332
 **lannzug* (közép-felné-
 met) 331
 latinosság 4

Lautgesetz (német) 269
 lazukál 469 k.
 lazsal 468 k.
 lazsiroz 468 k.
 lazszukál 469 kk.
 lecska 473 kk.
 lecsuha 473 kk.
 lehet 318
 lend 319
 lesz 318 kk., 512
Licoshatar 423
Loponsu 139
 mama 176
 Marián 415
 Marínith Horváth Ferenc
 229 kk.
 martalék 14
 Matild 419
 megveszekedett 150
 megy 318 kk.
 mehet 319
 Melánia 416
 Melius Juhász Péter 484
Melsed 423
 Menyhárt 419
 mester 81
 milimári 470
miškár (szlovák) 66 kk.
 miskárol 66 kk.
 Mór 93, 409
 morfofonematikus 201
 Monika 412
 Morgagni-féle táská 79 k.
 Mucus 411
Muncas 139
 műveltségzők 179 kk.
 művforma 13
 nagyramenendő 150
 nagyravágyás 437
 nagyszabású 62 kk.
 nagyszerű 63
 Nagysziget 142
 nagyszombati szótörté-
 neti adalékok 98 kk.,
 231 kk., 351 kk.
 nap 385
 napfél 385 k.
 narancs 181
 nehezen véték 440
 nemzetközi szók 179 kk.
 névadás 72 kk.
 névelő | határozott ~ 442
 kk.
 névmás | birtokos ~ 344,
 személyes ~ 343 k.
 névrövidítéses becézés
 408 kk.
 névstatisztika 72 kk.
 névtudomány | a német
 ~ két újdonsága 245
 kk., névrövidítéses be-
 cézés 408 kk., ~i folyó-
 iratok 361 kk., névvizs-

- gálatok 69 kk., ragadványnév 462 kk., régi családnevek helyesírása 480 kk.
névvizsgálat 69 kk.
Nimigeholma 423
normatív jelenségek egy XVIII. századi regény nyelvében 324 kk.
nyársonsült 149
nyelv | a ~ fogalma 285 kk., Berzsenyi nézetei a ~ról 425 kk., ~ és társadalom kölcsönhatása 443 kk.
nyelvmélek | ~ Czenstochowában 489 kk.
nyelvhelyesség | fordítás és ~ az iskolában 342 kk.
nyelvi ökonómia 72 kk.
nyelvi változások 129 kk.
nyelvjárás | az *ē* nyíltabb válása a Nyitra vidékén 318 kk., a kell ragozása 111 k., mezősegi nyelvjárási emlék 1552-ből 492 kk., *Á*-i jelenségek 324 kk.
nyelvművelés | fordítás és nyelvhelyesség 342 kk.
nyelvtan | ~i archaizmusok 7
nyelvtörténet | kolozsvári ötvösműhely szerszámkészlete 230 k., magyar diák bécsi levele 1543-ból 496 kk., magyar nyelvmélek Czenstochowában 489 kk., nagyszombati szótörténeti adalékok 98 kk., 231 kk., 351 kk., XVI. századi levél 347 kk., XVI. századi szótörténeti adatok 356 kk., 497 kk.
nyelvtudomány története 266 kk.
nyíl 312
Óla 70
Olass (kun) 165
ordit 10 k.
Ordó 97
orgona 168
orgovány 166 kk.
Orgowan 166 kk.
ormótlán 477
Orsolya 415
ostrom 46 kk.
oszlop 37, 40
Oszró 44
Osztopán 43
otromba 40
Ozsdola 43
öd (ötörök) 391 kk.
**öday* (östörök) 394
ödintä (török) 392
ödiün (török) 392
önt 71 k.
östör 41
ösztoke 41
Pais Dezső 117 kk., 379 kk.
pajzs 9
pallos 182
Pamlény 227 k.
paprika 181 k.
Petronella 418
Pikola 411
Piroska 417
plébános 37
poézis | Berzsenyi nézetei a ~ról 425 kk.
Pominócpusztá 228
pötye 97
Prekuta 411
pseudo-transzformáció csoportok 206 kk.
pui (román) 92 kk.
puj 'kukorica' 92 kk.
qalaš (török) 165
qur (török) 395 k.
qurla (török) 395
qurun (török) 395
ragadványnév 462 kk.
rag | birtokos személy ~ 325, 455 kk., -d 455, -ig 12, -ja, -i 455 kk., -kor 12, -kor (on) 14 k., -l 445, -m 455, -mā, -mā 458, -s 456, -š 457 k., -sz 445, -t tárgyrag 441 kk., -ul 326
ragozás | a magyar főnév ~ három modellje 194 kk., tárgyas ~ 441 kk.
Rákóczi 484
Rebeka 423 kk.
record (angol) 185
reg 385
regionalizmus 184
rénye 95 k.
retesz 329 kk.
rostonsült 149
rossz 325
Rozália 413 kk.
röntgen-hangosfilm 257 kk.
Rubinyi Mózes 110 k.
sajog 315
Samu 413
Sándor 410
sanyarog 465 kk.
Satıl (török) 165
Saussure 279 kk.
savanyú 306 kk.
savó 306 kk.
scalmus (latin) 328
Scerij 39
sedre 224
sehol 325
senyved 465 kk.
sereg 181 k.
sesta 217 kk.
Sestakert 216 kk.
seszták 227
sextus (latin) 217 kk.
**siy-* (kaukázusi) 308
sínylik 465 kk.
sisak 9, 182
skarlát 41
smárol 471
só 306 kk.
sóba(n)-főtt 149
sodor 224 k.
soňz (fgr.) 221
sróf 37
spáhi 9
spanyol 37
spárga 37
Speech: its function and development 285 kk.
stiliztika | archaizálás 1 kk.
Streca 44
sturmoltak 46 kk.
sturm ~ strom 47 kk.
sujtás 181
Sumaq (török) 170
sunny 465 kk.
Surungrad 139
Szabács Viadala 29 kk.
szabás 54 k., 61
szabású 50 kk.
szablya 182
Szabó T. Attila 119 kk.
szalad 314
Szalkai-kódex 80 kk.
szállás 181 k.
szállóige 509
szalú 314
számár 181
század 13
Széchenyi 482
szed 320
szegényvitéz 'ételnév' 96
Szeges 85 kk.
szekrény 181
széksárga 14
személynév 129 kk.
szemenszedett búza 148 k.
szemrehányás 437
Szenci Molnár Albert 484
szenved 465 kk.
Szerénke 415
szilaj 314
szilánk 314
Szkulya 44

szójárás 510
 szólás 510
 szóláshasonlat 509
 szórend 345
 szótörténet | nagyszom-
 bati ~i adalékok 98
 kk., 231 kk., 351.,
 XVI. századi szótörté-
 neti adatok 356 kk.
 Sztrigy 44
 szuny 465 kk.
 tárgyas ragozás 441 kk.
 tárkony 181
 tehet 318
 tend 319
 Terézia 413 kk.
 tetet 321
 Thewrewk 483
 Tibor 410
 tik-szó-koron 'hajnal-
 ban' 6
 titkos 10
 tokaji 182
 Topolucea 139
 tornyos 13
 Fótfalusi Kis Miklós 485
 tökkel-ütött 149

traktor 37
 **šappa*- (fgr.) 307
 tudománytörténet 266
 kk.
 tudván tudva 151
 turbán 9
 tűzről pattant 148
 tűzről ugrott 148
 udvar 41
 udvarnok 42
Uertus 139
 ugordoz 14
 Újfalvi Imre 485
uksi (finn) 220 k.
ulay (török) 70
up (vogul) 313
ur ~ vor (obi-ugor) 315
 Uránia 1 kk.
 utána 325
Ürmöspataka 423
 Valéria 414
 változás | nyelvi ~-ok
 129 kk.
 vándorszók 179 kk.
 város 181
 vehet 318
 vend 319

vérbefagyva 150 k.
 Verbóczi 483
 vetemedett 150 k.
 vetet 321
 vettet 322
 Viktor 417
 Viktória 420
 vízvívó 97 k.
vlačuha (szlovák) 473 k.
 vont szem 227
Vzrew 423
 Werbőczy 483
Wohllautsregel (német)
 269
 Zakariás 413 kk.
 Zala megye földrajzi ne-
 vei 69 kk.
Zecuseu 139
Zenuholmu 139
Zeremsu 139
 Zoltán 410
Zomokzallasa 170
Zomus 422 k.
 Zsadány 44
 Zsigmond 410
 Zsófia 410
 Zsuzsanna 410

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. Magyar hangtani dolgozatok. Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.
19. **Papp László:** XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. 1959. 14,— Ft.
20. **Deme László:** A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. 1959. 15,— Ft.
21. **Király Péter:** Ismeretlen magyar glosszák. 1959. 12,— Ft.
22. **Inczei Géza:** Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 16,— Ft.
23. **Berrár Jolán:** A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. 1960. 20,— Ft.
24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft.
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsony Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiés Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg ige-kötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Bakassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferenciáról. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúbószörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. 4,— Ft.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájsgyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közötti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárési szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személynéveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120,— Ft.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 1942. 80,— Ft.
Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
Népi beszélgetések az Ormánságból. Gyűjtötte Hegedűs Lajos. Pécs, 1946. 20,— Ft.,
kötve 26,— Ft.
Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 1956. 80,— Ft.
A Nyelvőr Füzetek 3—8. számai.
A Magyar Nyelv és a Magyarosan egyes régebbi számai.